

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Р. О. Мовчан

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ЗАКОНОДАВСТВО, ДОКТРИНА, ПРАКТИКА**

Монографія

Вінниця
2020

УДК 343.37: 332.3/6
М 741

*Рекомендовано Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 6 від 7 лютого 2020 року)*

АВТОР:

МОВЧАН Роман Олександрович, доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса, кандидат юридичних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ВОЛИНЕЦЬ Руслан Анатолійович, доцент кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, доцент;

МИХАЙЛЕНКО Дмитро Григорович, суддя Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду, доктор юридичних наук, доцент;

САВЧЕНКО Андрій Володимирович, начальник контрольного відділу аналітичного управління Департаменту організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України, доктор юридичних наук, професор.

Мовчан Р. О.

М. 741 Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія / Р. О. Мовчан; передмова д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О. О. Дудорова. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.

ISBN 978-966-949-439-9

Монографію присвячено дослідженню проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. Визначається поняття та система таких злочинів, аналізується історичний та іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин, з'ясовується соціальна обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України. Розкривається зміст об'єктивних, суб'єктивних і кваліфікуючих ознак складів досліджуваних злочинів. Висвітлюються кримінально-правові наслідки вчинення злочинів у сфері земельних відносин. Висловлено пропозиції, спрямовані на вдосконалення кримінального, земельного та адміністративного законодавства України, а також практики їхнього застосування.

Книга розрахована на суддів, прокурорів, слідчих, дізнавачів, працівників контролюючих органів, адвокатів, викладачів, курсантів і студентів закладів вищої освіти юридичного профілю, всіх тих, хто цікавиться актуальними питаннями сучасного кримінального та земельного права.

УДК 343.37: 332.3/6

© Мовчан Р. О., 2020

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2020

© ТОВ «ТВОРИ», 2020

ISBN 978-966-949-439-9

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	7
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН	22
1.1. Методологія дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин	22
1.2. Поняття та система злочинів у сфері земельних відносин	38
1.3. Історичний досвід регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин	57
1.4. Іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин	119
1.5. Соціальна обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України	179
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТА КВАЛІФІКОВАНИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН	250
2.1. Об'єкт складів злочинів у сфері земельних відносин	250
2.2. Об'єктивна сторона складів злочинів у сфері земельних відносин	404
2.3. Суб'єктивні ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин	609
2.4. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин	676
РОЗДІЛ 3. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН	765
3.1. Поняття та види кримінально-правових наслідків вчинення злочину	765
3.2. Покарання за вчинення злочинів у сфері земельних відносин	780
3.3. Звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин	832
3.4. Спеціальна конфіскація як кримінально-правовий наслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин	865
ВИСНОВКИ	881
БІБЛІОГРАФІЯ	899
ДОДАТКИ	1027

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

абз. – абзац

Австрія – Республіка Австрія

Азербайджан – Азербайджанська Республіка

Албанія – Республіка Албанія

Алжир – Алжирська Народна Демократична Республіка

Андорра – Князівство Андорра

Ангола – Республіка Ангола

Аргентина – Аргентинська Республіка

АРК – Автономна Республіка Крим

арт. – артикул

АТ – акціонерне товариство

Афганістан – Ісламська Республіка Афганістан

Бахрейн – Королівство Бахрейн

Бельгія – Королівство Бельгія

Білорусь – Республіка Білорусь

Болгарія – Республіка Болгарія

Болівія – Багатонаціональна Держава Болівія

Бразилія – Федеративна Республіка Бразилія

Бруней – Держава Бруней Даруссалам

Брчко – Округ Брчко

ВАТ – відкрите акціонерне товариство

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВГСУ – Вищий господарський суд України

Венесуела – Боліваріанська Республіка Венесуела

В'єтнам – Соціалістична Республіка В'єтнам

Вірменія – Республіка Вірменія

ВК України – Водний кодекс України від 6 червня 1995 р.

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний Суд України

ВССУ – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
га – гектар

Гаїті – Республіка Гаїті

Гватемала – Республіка Гватемала

гл. – глава

ГНЕУ ВРУ – Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України

Гондурас – Республіка Гондурас

ГПУ – Генеральна прокуратура України

ГСУ – Головне слідче управління

Греція – Грецька Республіка

грн – гривня

ГУ – Головне управління

ГУНП – Головне управління Національної поліції

ГЮО ВРУ – Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України

Данія – Королівство Данія

Держводагентство – Державне агентство водних ресурсів України

Держгеокадастр – Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру

Держекоінспекція – Державна екологічна інспекція України

Держземагентство – Державне агентство земельних ресурсів України

Держкомзем – Державний комітет України по земельних ресурсах

Держсільгоспінспекція – Державна інспекція сільського господарства України

див. – дивитись

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЕК – Екологічний кодекс

Еквадор – Республіка Еквадор

Естонія – Естонська Республіка

Ємен – Республіка Ємен

ЄС – Європейський Союз

Закон від 11 січня 2007 р. – Закон України від 11 січня 2007 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки»

Закон від 15 листопада 2009 р. – Закон України від 15 листопада 2009 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері доквілля»

Закон від 22 листопада 2018 р. – Закон України від 22 листопада 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»

Закон від 19 грудня 2019 р. – Закон України від 19 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин»

Замбія – Республіка Замбія

ЗАТ – закрите акціонерне товариство
затв. – затверджено
ЗК – Земельний кодекс
ЗК України – Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
Ізраїль – Держава Ізраїль
Індонезія – Республіка Індонезія
Ірак – Республіка Ірак
Іспанія – Королівство Іспанія
Італія – Італійська Республіка
Казахстан – Республіка Казахстан
Катар – Держава Катар
КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р.
КГС – Касаційний господарський суд
Кенія – Республіка Кенія
Киргизстан – Киргизька Республіка
Кіпр – Республіка Кіпр
КК – Кримінальний кодекс
КК Ізраїлю – Закон про кримінальне право Ізраїлю
КК України – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
КМУ – Кабінет Міністрів України
кн. – книга
КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР – Китайська Народна Республіка
Колумбія – Республіка Колумбія
коп. – копія
Косово – Республіка Косово
Коста-Ріка – Республіка Коста-Ріка
КСП – колективне сільськогосподарське підприємство
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р.
КСУ – Конституційний Суд України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.
КУпН – Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р.
Латвія – Латвійська Республіка
Литва – Литовська Республіка
Ліван – Ліванська Республіка
Ліхтенштейн – Князівство Ліхтенштейн
Люксембург – Велике Герцогство Люксембург
м. – місто
Македонія – Республіка Північна Македонія
Марокко – Королівство Марокко

МАФ – мала архітектурна форма
МВС – Міністерство внутрішніх справ
Мексика – Мексиканські Сполучені Штати
Методика від 25 липня 2007 р. – Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затв. Постановою КМУ від 25 липня 2007 р. № 963
Методика від 27 жовтня 1997 р. – Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затв. Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27 жовтня 1997 р. № 149
Мінагропрод – Міністерство аграрної політики та продовольства України
Мінприроди – Міністерство екології та природних ресурсів України
млн – мільйон
млрд – мільярд
Молдова – Республіка Молдова
Монако – Князівство Монако
М'янма – Республіка Союзу М'янма
Нідерланди – Королівство Нідерланди
Нікарагуа – Республіка Нікарагуа
НКЮ – Народний Комісаріат Юстиції
НМДГ – неоподатковуваний мінімум доходів громадян
Норвегія – Королівство Норвегія
ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати
ОВВ – орган виконавчої влади
ОДА – обласна державна адміністрація
Оман – Султанат Оман
ОМС – орган місцевого самоврядування
ООН – Організація Об'єднаних Націй
п. – пункт
Пакистан – Ісламська Республіка Пакистан
Панама – Республіка Панама
Папуа Нова Гвінея – Незалежна Держава Папуа Нова Гвінея
Парагвай – Республіка Парагвай
Перу – Республіка Перу
ПЗФ – природно-заповідний фонд
ПК України – Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р.
Польща – Республіка Польща
Португалія – Португальська Республіка

Порядок від 4 січня 2005 р. – Порядок видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок, затв. Наказом Держкомзему від 4 січня 2005 р. № 1

пп. – підпункт

ППВСУ – постанова Пленуму Верховного Суду України

ППВСУ від 10 грудня 2004 р. – постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля»

проект Закону від 27 листопада 2008 р. – проект Закону України від 27 листопада 2008 р. № 3417 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду)»

проект Закону від 28 серпня 2012 р. – проект Закону України від 28 серпня 2012 р. № 11110 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо підвищення відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду)»

проект Закону від 10 жовтня 2019 р. – проект Закону України від 10 жовтня 2019 р.

№ 2178-10 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення»

Пуерто-Ріко – Співдружність Пуерто-Ріко

р. – рік

РДА – районна державна адміністрація

РЄ – Рада Європи

РНБО – Рада національної безпеки і оборони України

РНК – Рада Народних Комісарів

розд. – розділ

рр. – роки

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РФ – Російська Федерація

с. – сторінка

Сальвадор – Республіка Ель-Сальвадор

Сан-Марино – Республіка Сан-Марино

СВ – слідче відділення

Сербія – Республіка Сербія

Сирія – Сирійська Арабська Республіка

Словаччина – Словачька Республіка

Словенія – Республіка Словенія

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття

Судан – республіка Судан

СФГ – селянське (фермерське) господарство

США – Сполучені Штати Америки

т – тонна

Таджикистан – Республіка Таджикистан

Таїланд – Королівство Таїланд

тис. – тисяча

ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

Туреччина – Турецька Республіка

УНР – Українська Народна Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Уругвай – Східна Республіка Уругвай

УСРР – Українська Соціалістична Радянська республіка

ФГ – фермерське господарство

ФДМУ – Фонд державного майна України

Фіджі – Республіка Фіджі

Філіппіни – Республіка Філіппіни

Фінляндія – Фінляндська Республіка

Франція – Французька Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

Хорватія – Республіка Хорватія

ЦК ВКП (б) – Центральний Комітет Все-

союзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК України – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року

ч. – частина

Чехія – Чеська Республіка

Чилі – Республіка Чилі

Чорногорія – Республіка Чорногорія

Швейцарія – Швейцарська Конфедерація

Швеція – Королівство Швеція

Шрі-Ланка – Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка

Японія – Японська Держава

ПЕРЕДМОВА

Реалізація конституційного положення про визнання землі основним національним багатством України, що перебуває під особливою охороною держави, значною мірою залежить від здатності останньої створити ефективний механізм протидії земельним правопорушенням. Охорона земель здійснюється за допомогою не лише економічних, технічних та організаційних, а й правових заходів. Ураховуючи те, що регулятивне законодавство не містить усього арсеналу заходів, покликаних впливати на суб'єктів земельних правопорушень, у переважній своїй більшості правові заходи боротьби з порушниками земельного законодавства знаходять своє втілення в нормах охоронних галузей права – кримінального та адміністративного.

З огляду на виняткове значення землі для процесів життєдіяльності людини і суспільства є всі підстави вважати, що цей природний ресурс посідає особливе місце серед об'єктів довкілля. Так, забруднення земель, що становлять простір для здійснення людської життєдіяльності, а також базовий ресурс для сільськогосподарського виробництва, спричиняє як виникнення проблем у виробничому процесі, так і погіршення умов проживання людей, зниження рекреаційної привабливості території, погіршення здоров'я населення тощо. Не варто забувати і про те, що Україна – це аграрна держава з (поки що) найціннішими у світі еталонними ґрунтами. Відповідно, сільське господарство (й особливо за умов глобальної продовольчої кризи) як один із пріоритетних секторів національної економіки має великий потенціал для розвитку. При цьому ґрунтовий покрив, будучи одним із найбільш уразливих об'єктів природи, потерпає від негативного впливу природних процесів і результатів людської діяльності. Надмірне, або несанкціоноване, або поєднане з порушенням технології внесення у ґрунти земель сільськогосподарського призначення мінеральних добрив призводить до гальмування або повного припинення біохімічних процесів у ґрунтах. Наслідком цього є скорочення продуктивності сільськогосподарських угідь чи їхнє повне вилучення з господарського використання. До того ж на забруднених або зіпсованих угіддях неможливе вирощування повноцінного та екологічно чистого врожаю сільськогосподарських культур.

Загалом використання землі як основного національного багатства України в господарській та природоохоронній діяльності продовжує характеризуватися недостатньою економічною ефективністю та незадовільною екологічною безпекою, що не в останню чергу обумовлено вадами правового регулювання земельних відносин.

У своїх спільних, написаних протягом останнього десятиріччя працях, присвячених різним аспектам кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні, ми з паном Романом були вимушені неодноразово констатувати, що ситуацію, яка склалась у цій сфері, можна стисло охарактеризувати одним словом – беззаконня. І чи не найбільш прикрим у зв'язку з цим є те, що нерідко саме норми чинного законодавства (завданням яких є створення ефективного механізму протидії земельним правопорушенням) формують максимально зручне підґрунтя для того,

---

щоб у царині земельних відносин панувало беззаконня. Типовою для вітчизняного нормотворення є ситуація, коли начебто добрі наміри розробників того чи іншого документа нівелюються невисокою якістю прийнятого правового акта, зумовленою відсутністю належного теоретичного обґрунтування, ігноруванням правил законодавчої техніки, поспішністю в ухваленні рішень тощо. Суперечливість, колізійність і нестабільність земельного законодавства, корумпованість чиновників, низька правосвідомість населення, велика тривалість оформлення документів, які підтверджують права на землю, вади в діяльності контролюючих державних органів, відсутність дієвих заходів впливу на порушників земельного законодавства – ці та подібні чинники як правового, так і організаційно-управлінського характеру явно не сприяють наведенню ладу у сфері земельних відносин.

Тому актуальність теми монографії, представленної увазі читача, обумовлена не лише значущістю земельних ресурсів для нашого суспільства, «ціною» земельного питання для сучасної України, а й необхідністю забезпечити належний порядок охорони і раціонального використання земель, а так само реалізації права власності на землю (права землекористування) за допомогою якісного кримінально-правового інструментарію. У цьому сенсі необхідно відзначити і належність багатьох питань кримінально-правової характеристики «земельних» злочинів до дискусійних у науці, недостатнє орієнтування правозастосувачів у нюансах кримінально-правової характеристики таких деліктів, і відсутність однакової відповідної судової практики, що, як відомо, має вкрай важливе значення в контексті дотримання засади верховенства права.

Оскільки йдеться про стан правозастосування, мушу зазначити, що, судячи з відомостей, наведених у статистичних збірках, які періодично оприлюднює Верховний Суд, кількість осіб, засуджуваних за злочинні порушення земельного законодавства (й особливо «екологічного» спрямування), загалом є незначною і, до речі, такою, що істотно відрізняється від кількості облікованих злочинів вказаної категорії. Ця обставина на фоні близького до критичного стану земельних ресурсів України, що підтверджується наведеними у вступі книги справді приголомшуючими показниками, зайвий раз сигналізує про вади кримінально-правової охорони земельних відносин, її неефективність, а відтак про необхідність поліпшення КК України в цій частині і практики його застосування.

Взагалі для вдосконалення механізму протидії земельним правопорушенням потрібно щонайменше: 1) забезпечити стабільність і системність державної політики у сфері протидії вказаними порушенням; 2) припинити практику ухвалення законів та інших нормативно-правових актів із мотивів політичної доцільності; 3) враховувати у процесі формування законодавства надбання правової доктрини (зокрема, шляхом активнішого залучення до експертизи законопроектів нефейкових науковців, бажано на цивільно-правових засадах).

Водночас треба зазначити, що, не дивлячись на належність проблематики кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин у доктрині України до активно досліджуваних (зокрема, на монографічному рівні), чимало важливих питань, пов'язаних із тлумаченням, застосуванням і визначенням перспектив відповідних кримінально-правових заборон, залишалися дискусійними, а окремі з них – нез'ясованими. Бракувало, серед іншого, цілісного, системного підходу до

розв'язання проблеми підвищення ефективності кримінально-правової охорони належного порядку охорони і раціонального використання земель, а так само права власності на землю (права землекористування). Після ознайомлення з рукописом схилиюся до думки про те, що монографія, належна перу Р. Мовчана, якраз і втілює зазначений, вкрай перспективний підхід.

Задля ілюстрації наведеної вище тези про неоднозначність досліджуваної законодавчої матерії та, як наслідок, складність її юридичного аналізу (зокрема, під час коментування кримінально-правових заборон), звернуся до свого коментаря до ст. 197-1 КК України «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво». У цьому джерелі я був вимушений зробити незвичне (у тому сенсі, що науково-практичний коментар як різновид юридичної літератури зазвичай виключає наявність подібних пересторог) застереження такого змісту: використання в тексті цієї статті КК терміна «земельна ділянка» з «прив'язуванням» останньої до конкретного потерпілого – власника (законного володільця) ставить питання, однозначні відповіді на які не може дати доктрина ні кримінального, ні земельного права.

Не менш красномовно демонструє недотримання принципу правової визначеності при законодавчій фіксації ознак складів «земельних» злочинів і фрагмент з мого коментаря до ст. 239-1 КК України «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», присвячений суб'єкту цього злочину проти довкілля. Йдеться про те, що буквально тлумачення кримінального закону дає змогу визнавати суб'єктом злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, того, для кого земельна ділянка, з якої знімається поверхневий шар, є чужою, а логічне тлумачення (урахування місця вказаної заборони в системі Особливої частини КК України) – також власника відповідної земельної ділянки і землекористувача. Проте завдяки системному тлумаченню норм адміністративного та кримінального законодавства про відповідальність за порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів, історичному тлумаченню КК України, з огляду на притаманну посяганням на власність етимологію терміна «заволодіння», а також на імперативне правило конституційного походження «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується» мною врешті-решт було зроблено висновок про те, що за незаконне заволодіння поверхневим шаром (зокрема, ґрунтовим покривом) земель за чинною редакцією ст. 239-1 КК України можуть відповідати лише ті особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на праві власності, або які не є землекористувачами.

Стосовно нерідко притаманної формулюванням нашого кримінального закону невизначеності та, як наслідок, непередбачуваності при їхньому застосуванні, правоохоронцями і судами пригадується одне з крилатих висловлювань знаменитого Чезаре Беккарія: «Якщо тлумачення законів зло, то їхня темнота, яка примушує займатися тлумаченням, зло не менше; громадянин, не здатний оцінити ступінь своєї свободи, потрапляє в залежність від купки утаємничених, а незрозумілий народу текст закону перетворює кодекс із книги, що поважається усіма, у книгу, доступну лише для вузького кола осіб».

Не викликає сумнівів, що саме напрацювання кримінально-правової доктрини мають прийти на допомогу законодавцю (а наразі робочій групі, яка займається

розробленням проєкту нового КК України) з тим, щоб усувати ґрунт для виникнення подібних до наведених вище ситуацій, коли звернення до різних способів і методів тлумачення КК України дозволяє дійти різних висновків щодо розв'язання тих чи інших питань його застосування.

До речі, під час написання призначених для різних видань науково-практичних коментарів до статей про кримінальну відповідальність за злочинні порушення земельного законодавства я активно послуговувався нашими спільними з паном Романом напрацюваннями, а також радився з ним як «вузьким» фахівцем, який постійно перебуває на вістрі здобутків не лише кримінально-правової, а й земельно-правової доктрини.

Додатково актуалізує тему монографії Р. Мовчана очікуване скасування найближчим часом мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, запровадження ринку таких земель. Поки що не до кінця зрозуміло, яка модель ринку землі та з яким рівнем втручання держави врешті-решт буде реалізована в Україні. І хоч роль закону про кримінальну відповідальність у регулюванні ринку землі, забезпеченні таких суспільно значущих трансформацій є похідною, допоміжною (але не другорядною), це не означає, що зацікавлені представники доктрини, яка має виконувати і прогностичну функцію, можуть поводити себе пасивно, не задумуючись над перспективними варіантами кримінально-правового реагування на зловживання, вчинювані на ринку аграрних земель.

Під час написання цієї книги її автор опрацював великий масив різноманітної літератури (юридичної, економічної, історичної, філософської довідкової тощо); спирався на надбання кримінально-правової доктрини – як вітчизняної (сучасної, радянської і дореволюційної), так і зарубіжної; вивчив матеріали законопроєктів і супровідні матеріали до них, міжнародно-правові документи, роз'яснення Пленуму Верховного Суду України і правові позиції Верховного Суду з різних категорій кримінальних справ, рішення Конституційного Суду України.

З огляду на сумлінність Р. Мовчана підрозділи його книги, присвячені власному історичному та зарубіжному досвіду кримінально-правової протидії деліктам у сфері земельних відносин, не лише забезпечили фундаментальність монографічного дослідження та, поза всяким сумнівом, є його прикрасою, а й можуть слугувати взірцем для наслідування для вітчизняних науковців у частині застосування історичного та компаративістського методів дослідження.

Творчо автор монографії підійшов і до формування емпіричної бази свого дослідження, яку становлять не лише матеріали відповідних кримінальних проваджень, а й рішення уповноважених державних органів про накладення адміністративних і фінансових стягнень за вчинення земельних деліктів, судові рішення у справах про земельні спори тощо.

Представляючи книгу свого учня, не можу не відмітити й одну з ключових особливостей джерельної бази цього дослідження. Оскільки диспозиції заборон, які уособлюють кримінально-правове забезпечення права власності на землю (права землекористування) і порядку охорони та раціонального використання земель в Україні, є бланкетними, повне і всебічне розкриття обраної теми передбачало не лише традиційний аналіз кримінально-правової і кримінологічної літератури, а так само матеріалів кримінальних проваджень, а й ретельне опрацювання нормативно-

правових актів із земельного, цивільного та екологічного законодавства, а так само здобутків вже згаданої земельно-правової доктрини. Монографія, серед іншого, містить докладне розкриття бланкетного змісту досліджуваних кримінально-правових заборон, всебічне висвітлення проблем взаємодії приписів кримінального і регулятивного законодавства, авторське бачення подолання наявних міжгалузевих колізій у правовому регулюванні земельних відносин.

Завдяки такому активному і доречному залученню інструментарію суміжних правничих наук монографічне дослідження Р. Мовчана: по-перше, виправдано носить міждисциплінарний характер, тому може бути цікавим і для фахівців, які опікуються земельно-правовою проблематикою та питаннями екології; по-друге, завершується такими, що формально виходять за межі наукової спеціальності 12.00.08, але кваліфікованими пропозиціями, спрямованими на вдосконалення регулятивного (а саме земельного) законодавства. Ці пропозиції зайвий раз демонструють наукову сміливість пана Романа і те, наскільки глибоко він «занурився» у некримінально-правову матерію, без чого фахово розкрити досліджувану тему було неможливо.

Монографія справляє вельми позитивне враження і через те, що її автор не оминає питання, які є спірними у доктрині і на практиці, чітко висловлює і докладно аргументує авторську позицію, доводячи розгляд дискусійних питань до логічного завершення – до висунення конкретних пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства (причому не лише кримінального та земельного, а й адміністративного) і надання рекомендацій, спрямованих на поліпшення правозастосовної практики.

Р. Мовчан продемонстрував вміле володіння методологією наукових досліджень і глибоке знання не лише тематики дослідження, а й інших кримінально-правових проблем. Зокрема, достатньо професійно поставився автор монографії до розв'язання (зрозуміло, переважно під кутом аналізованих ним складів земельних злочинів і кримінально-правових наслідків їх вчинення) таких фундаментальних і злободенних проблем сучасного кримінального права, як: 1) притаманна чинному КК України довільність кількісних показників криміноутворювальних і кваліфікуючих ознак складів злочинів; 2) відображена як у чинному законодавстві, так і в різних відомих на сьогодні законопроектах довільність у віднесенні діянь до злочинів, кримінальних та адміністративних проступків; 3) визначення перспектив такої специфічної законодавчої конструкції, як делікти створення небезпеки.

Як наслідок, у монографії сформульовано низку взаємопов'язаних теоретичних положень, спрямованих на розв'язання такої важливої науково-прикладної проблеми, як оптимізація та підвищення ефективності кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні. Визначившись із місцем кримінального закону в системі правових заходів протидії земельним правопорушенням, пан Роман спромігся розробити доктринальну модель системи норм, які визначають правові підстави кримінальної відповідальності за «земельні» делікти, на підставі чого висунув змістовні і конструктивні пропозиції, спрямовані на вдосконалення КК України і практики його застосування.

Автор монографії, поступово набираючи обертів у напрямі обраного шляху творчого пошуку, працює над проблематикою кримінальної відповідальності за

вчинення злочинів у сфері земельних відносин вже тривалий час, про що, до речі, слушно зазначається у вступі книги, яку читач тримає в руках. Він є наполегливим, працездатним і, не дивлячись на молодий вік, досвідченим дослідником, який сприймає конструктивну критику, постійно працює над удосконаленням обстоюваних підходів та аргументів на їхню користь, «шліфує» свої тексти, сумлінно відслідковує законодавчі новели, новинки юридичної літератури і правозастосовної практики.

Пишу ці слова відповідально, бо знаю пана Романа не лише як свого учня, який написав якісну монографію «під докторську», а і як учасника багатьох і різноманітних творчих проєктів, до яких долучався і сам. Завершуючи свого часу (2017 рік) передмову до своєї певною мірою знакової (ювілейної) книги «Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)» і згадуючи з ностальгією довоєнні часи (і, звісно, кафедру кримінального права ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка в її «широкому» складі), вирішив присвятити цю книгу своїм учням і передусім луганчанам, яких доля розкидала по всій Україні (і не лише по ній). Одним із таких учнів є Роман Мовчан, який, опинившись у непростій життєвій ситуації в рідній Вінниці, продовжує плідно працювати на не дуже вдячній у сьогоднішній Україні викладацькій і науковій ниві, демонструючи гідні професійні і творчі здобутки.

Чимало зроблено, однак попереду нові творчі проєкти, участь в яких пана Романа є вкрай бажаною.

*Зі сподіваннями на подальшу співпрацю,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Олександр Дудоров,
січень 2020 року.*

---

*Своїм батькам, Мовчану Олександру Івановичу
та Мовчан Марії Михайлівні, присвячую цю книгу.
Автор*

ВСТУП

Рациональне використання, охорона та відновлення природних ресурсів на сьогодні сміливо можуть вважатися одними із найбільш актуальних проблем людства. Інтенсивний і постійно зростаючий антропогенний вплив на об'єкти довкілля та, як наслідок, забруднення навколишнього природного середовища призводить до швидкого виснаження природних ресурсів, зникнення цілих біологічних видів, врешті-решт до істотного погіршення умов життєдіяльності людини¹. Ці глобальні виклики є особливо актуальними для сучасної України, що не в останню чергу пояснюється й отриманими «у спадок» від радянського минулого: традиційною недооцінкою необхідності своєчасного врахування законів функціонування природи; помилковою думкою про невичерпність природних ресурсів та їхню здатність до повної регенерації; зневажливим ставленням до екології і природоохоронного законодавства².

Водночас в опублікованих останніми роками аналітичних звітах авторитетних міжнародних організацій визнається, що з часу здобуття незалежності в 1991 р. Україна зробила важливі кроки в розбудові своїх природоохоронних установ і системи управління для вирішення своїх екологічних проблем: країна розробила комплексну нормативну базу охорони навколишнього середовища, стала учасником основних міжнародних конвенцій, створила Міністерство охорони навколишнього середовища і природних ресурсів і низку установ, наділивши їх природоохоронними повноваженнями, розробила інструменти управління охороною довкілля та утворила фонди охорони навколишнього середовища і природно-заповідної справи³. Зокрема, правові засади сучасної екологічної політики нашої держави були закладені в Конституції України, нормами якої проголошується, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), а забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16). Крім цього, Основним Законом земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального

---

¹ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 7.

² Проблеми протидії злочинності: підруч. / за ред. проф. О. Г. Кальмана. Харків: Вид-во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. С. 310; Корнякова Т. До питання особливостей походження екологічної злочинності в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 219.

³ Україна – Звіт з аналізу навколишнього середовища. Міжнародний банк реконструкції та розвитку / Світовий банк, 2016. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/589411470215950798/pdf/ACSI16696-UKRAINIAN-PUBLIC-UkraineCountryEnvironmentalAnalysisUAweb.pdf>.

шельфу, виключної (морської) економічної зони визнані об'єктами права власності Українського народу (ст. 13).

Утім, визнаючи необхідність збереження всіх перерахованих природних ресурсів, окремо вітчизняний законодавець зупинився лише на одному з них – землі, проголошеній основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ч. 1 ст. 14). Коментуючи цю норму, П. Ф. Кулинич зазначає, що по суті в Основному Законі країни закріплений важливий конституційний принцип регулювання земельних відносин, який означає, що: по-перше, норми правової охорони земель мають бути більш чіткими та більш жорсткими порівняно з нормами, які стосуються охорони інших видів національного багатства (інших видів природних ресурсів, промислових підприємств, транспортної інфраструктури тощо); по-друге, зазначений принцип означає, що органи державної влади всіх рівнів та органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити втілення його в життя⁴. Варто підтримати і позицію В. В. Носіка, який доцільність та необхідність аналізованих приписів Конституції України пояснює виключною значущістю землі як природної спадщини нинішнього та майбутніх поколінь Українського народу. Адже, порівняно з іншими державами, для України земля як просторовий територіальний базис, головний засіб виробництва у сільському та лісовому господарстві та об'єкт природи дійсно є основою національного багатства, оскільки створення ВВП держави базується насамперед на використанні природного ресурсного потенціалу землі, її сільськогосподарських угідь, територіального простору в межах кордонів України⁵. Слова вченого підтверджуються й офіційними статистичними даними щодо структури економіки нашої країни, які засвідчують, що на сьогодні АПК формує 12–13 % без переробки, а з переробкою – 17–18 % ВВП⁶. До речі, на думку експертів, лише збільшення питомої ваги сільського господарства в загальній структурі ВВП із 8,4 % у 2010 році до 11,9 % у 2018 році (+3,5 %) утримало економіку країни від дефолту⁷.

Навіть більше: самим лише проголошенням землі основним національним багатством парламентарії не обмежились: ухвалюючи Основний Закон, вони визнали за потрібне закріпити й особливий статус землі як об'єкта правовідносин, вказавши на те, що право власності на землю гарантується; це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону (ч. 2 ст. 14).

Незважаючи на закріплення на найвищому законодавчому рівні особливого правового статусу землі, наразі саме у сфері земельних відносин склалася ситуація, яку найбільш точно можна описати одним словом – беззаконня. Наприклад, ще у проєкті Концепції розвитку земельних відносин в Україні на 2008–2015 рр.

---

⁴ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 6.

⁵ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 125.

⁶ Що входить в ВВП: завод, базар, село і люди. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/chto-vhodit-v-vvp-zavod-bazar-selo-i-lyudi-1100780.html>; Агрпром має становити 20–25 % української економіки – Гройсман. URL: <https://economics.unian.ua/agro/10049330-agroprom-maye-stanoviti-20-25-ukrajinskoji-ekonomiki-groysman.html>.

⁷ Глобальний аналіз базових макроекономічних показників України (2013–2018 рр.). Як економіка України опинилася на дні та як вивести її з теперішнього стану: рецепт від «Публічного аудиту». URL: <http://publicaudit.com.ua/reports-on-audit/globalnyj-analiz-bazovyh-makroekonomichnyh-pokaznykiv-ukrainy-2013-2018-rr/>.

зазначалося, що охорона земель в Україні лише декларується: продовжують оброблятися деградовані, малопродуктивні та ерозійно небезпечні орні землі, майже 10 млн га земель, розташованих на схилах 5° і більше; значна частина площ продуктивних угідь втратила економічну родючість (засолена, заболочена, заросла лісом); перестали діяти меліоративні системи⁸. В ухваленій у 2019 р. Стратегії екологічної політики на період до 2030 р. констатується, що стан земельних ресурсів України наближається до критичного, і це підтверджується новими приголомшуючими даними про те, що: водною та вітровою ерозією уражені близько 57 % території України; понад 12 % території держави зазнають підтоплення; за різними критеріями забрудненими є орієнтовно 20 % земель України; щороку фіксується майже 23 тис. випадків зсувів; унаслідок абразії руйнується до 60 % узбережжя Азовського і Чорного морів та 41 % берегової лінії дніпровських водосховищ; більш як 150 тис. га земель порушені внаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності; кількість підземних і поверхневих карстопроявів становить приблизно 27 тис.⁹.

Свідченням визнання керівництвом держави особливої гостроти наявної ситуації у сфері охорони земель є і та обставина, що Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» однією з пріоритетних таких цілей була визнана боротьба з опустелюванням та припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації землі¹⁰. На необхідність досягнення цих цілей вказується і в адресованій органам виконавчої влади постанові ВРУ від 14 січня 2020 р. № 457–IX «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років»¹¹.

З іншого боку, такі фактори, як суперечливість та нестабільність земельного законодавства, корумпованість чиновників, відсутність дієвих заходів впливу на порушників земельного законодавства, не сприяють дотриманню законодавства у частині гарантування прав на землю.

Природно, що за таких несприятливих обставин Україна як цивілізована держава намагається реагувати на нинішню ситуацію, зокрема, шляхом удосконалення механізму юридичного впливу на порушників земельного законодавства. Враховуючи те, що земельне законодавство не містить усього арсеналу заходів, покликаних впливати на суб'єктів земельних правопорушень, у переважній своїй більшості відповідні правові заходи боротьби з порушниками земельного законодавства знаходять закріплення в нормах адміністративного та кримінального законодавства, які передбачають відповідальність за найбільш небезпечні прояви земельних правопорушень.

Чинний КК України відзначається наявністю досить розгалуженої системи норм, присвячених регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відно-

⁸ Див. щодо цього також: Петриченко В., Балюк С., Медведєв В. Грунти і сталий розвиток України. *Голос України*. 16 травня 2013 р. № 89.

⁹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.

¹⁰ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>.

¹¹ Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років»: постанова Верховної Ради України від 14 січня 2020 р. № 457-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-20>.

син. Причому, кореспондуючись з відповідними приписами Конституції України, ця система враховує необхідність кримінально-правової охорони як «власницької», що є покликанням ст. 197-1 КК України, так і «екологічної» функції землі як основного національного багатства, що є прерогативою статей 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України.

Проте, як це не прикро констатувати, нерідко саме норми кримінального законодавства, завданням яких є створення ефективного кримінально-правового механізму протидії земельним правопорушенням, формують максимально зручне підґрунтя для того, щоб у царині земельних відносин панувало беззаконня. Типовою для вітчизняної кримінальної правотворчості є ситуація, коли начебто добрі наміри нівелюються невисокою якістю прийнятого нормативно-правового акту, зумовленою відсутністю належного теоретичного обґрунтування, ігноруванням правил законодавчої техніки, поспішністю в ухваленні рішень тощо. Як наслідок, незважаючи на наявність згаданої системи норм, існуючий в Україні стан кримінально-правової протидії порушенням земельного законодавства потрібно вважати незадовільним.

Небезпідставність зроблених висновків підтверджується і незначною кількістю осіб, яким було вручено повідомлення про підозру та, відповідно, які були засуджені за злочинні порушення земельного законодавства. Особливо це стосується земельних злочинів «екологічної» спрямованості: за 2013–2019 рр. повідомленням про підозру закінчилося досудове розслідування лише 84 кримінальних проваджень із 1709, відкритих за статтями 239, 239-1, 239-1 і 254 КК України¹², що гостро дисонує з наведеною вище інформацією (зокрема, офіційною) про стан дотримання законності у сфері земельних відносин. Ці дані виглядають мізерними навіть на фоні традиційно невисоких показників рівня екологічної злочинності загалом¹³. Для порівняння: лише за однією ст. 197-1 КК України за вказаний період повідомлення про підозру було вручено 538 особам (див. Додатки Є-1–Є-8, Ж-1–Ж-8)¹⁴.

Більше того: аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що зі 100 % розглянутих судами справ досліджуваної категорії 40 % закінчується звільненням винних від кримінальної відповідальності, а ще 16 % – звільненням від відбування призначеного покарання¹⁵. Тому має рацію О. О. Дудоров, який констатує істотні вади кримінально-правової охорони земель, її недостатню ефективність, а відтак необхідність поліпшення КК України (від себе додає, що не лише цього закону) у вказаній частині і практики його застосування¹⁶. Прикметно й те, що слабкість і

¹² Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

¹³ За даними Ю. А. Турлової, за 2002–2016 рр. у загальній структурі екологічної злочинності в Україні частка злочинів «у сфері охорони земель» у середньому складала 5 % (Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 434).

¹⁴ За іншою інформацією, у 2017 р. за самовільне зайняття земельної ділянки було засуджено 35 осіб, а в 2018 р. – 51 особу (Стан здійснення судочинства в Україні судами кримінальної юрисдикції у 2018 році. Опрацьовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Київ : Верховний Суд, 2019. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_kramin_sud_2018.pdf).

¹⁵ Відповідна інформація була отримана за результатом наскрізного аналізу розміщених в ЄДРСП рішень судів, ухвалених за статтями 197-1, 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України.

¹⁶ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 2.

неефективність існуючої в нашій державі системи відповідальності за екологічні правопорушення визнали і вітчизняні парламентарі, прямо вказавши на це у згаданій вище постанові ВРУ від 14 січня 2020 р. № 457-ІХ «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років».

Проблематика кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин у доктрині України належить до активно досліджуваних. Помітним внеском у її розроблення є праці таких вітчизняних науковців: В. В. Антипов, Н. О. Антонюк, Е. А. Бавбекова, І. В. Берднік, П. С. Берзін, Л. П. Брич, В. А. Бублейник, О. В. Буцко, С. Б. Гавриш, Ю. А. Дорохіна, О. Ю. Дрозд, Д. В. Дударець, Я. О. Дякін, З. А. Загинеї-Заболотенко, Г. М. Зеленов, А. М. Ізовіта, М. В. Іщенко, Т. В. Корякова, Г. К. Костров, В. В. Локтіонова, О. В. Лугина, М. Ю. Марченко, В. К. Матвійчук, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, О. В. Мельник, П. В. Мельник, І. І. Митрофанов, Л. В. Мілімко, В. О. Навроцький, Н. В. Нетеса, П. В. Олійник, М. І. Панов, А. О. Попова, Г. С. Поліщук, А. М. Притула, О. П. Світличний, М. І. Сингаєвська, О. В. Сівак, О. В. Стукаленко, І. С. Тальянчук, А. І. Терещенко, І. К. Тупіко, Ю. А. Турлова, О. В. Чепка, Ю. В. Чиж. Серед зарубіжних вчених, які займалися вивченням відповідної проблематики, варто виділити, зокрема, О. І. Бойцова, І. Б. Габаїдзе, О. В. Дубовик, Е. М. Ефендієва, А. Е. Жалінського, Ю. Г. Жарікова, Е. М. Жевлакова, Т. І. Карпова, І. А. Клепицького, Н. О. Лопашенко, С. В. Скларова.

Екстраполюючи до потреб цієї роботи думку О. О. Дудорова, висловлену ним у контексті дослідження проблематики кримінальної відповідальності за вчинення податкових злочинів¹⁷, зазначу, що потреба вийти за межі вузькопрофесійних (галузових) питань і з'ясувати положення кримінального і земельного законодавства у контексті висунення пропозицій, спрямованих на вдосконалення КК і практики його застосування, також робить логічним використання здобутків земельно-правової доктрини. У зв'язку з цим одна з особливостей представленого увазі читача монографічного дослідження полягає у широкому зверненні до праць фахівців з екологічного та земельного права та ґрунтознавства – Ф. Х. Адіханова, В. І. Андрейцева, О. М. Вівчаренка, Ю. О. Вовка, Н. С. Гавриш, О. М. Дроваль, Б. В. Єрофєєва, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, П. Ф. Кулиничка, С. М. Міненко, А. М. Мірошниченка, В. В. Носіка, Т. К. Оверковської, Р. М. Панаса, О. О. Рябова, Т. Б. Саркісової, В. І. Семчика, В. Д. Сидор, В. В. Сидоренка, Н. І. Титової, В. І. Федоровича, Т. Є. Харитонової, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги.

Окремим аспектам досліджуваної проблематики присвятили свої кандидатські дисертації В. М. Захарчук («Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України», 2014 р.), М. В. Кумановський («Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину», 2014 р.), О. С. Олійник («Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину», 2015 р.), С. М. Ребенко («Кримінальна відповідальність за

¹⁷ Дудоров О. О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України: дис. ... д-ра юрид. наук. Луганськ, 2007. С. 9.

незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України)», 2015 р.), В. М. Федоров («Кримінальна відповідальність за самовільне захоплення землі», 1986 р.), Н. Ю. Цвіркун («Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель», 2012 р.); а Г. С. Крайником у 2019 р. була опублікована монографія під назвою «Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні».

Вже тривалий час питання кримінально-правової охорони земельних відносин входять до кола основних наукових інтересів і автора пропонованої увазі читача книги. Найважливіші результати багаторічних напрацювань у цій сфері були висвітлені в захищеній в 2010 р. кандидатській дисертації «Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», написаній на її основі (у співавторстві з О. О. Дудоровим) монографії «Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» (2012 р.), а також виданому в 2013 р. у співавторстві посібнику «Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика».

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження О. О. Пенязькової «Кримінально-правова охорона земель в Україні» (2018 р.). Завдяки втіленому в ньому комплексному підходу авторці вдалося здійснити кримінально-правову характеристику більшості складів злочинів у сфері земельних відносин, узагальнити особливості кримінально-правової охорони земель в іноземних країнах, визначити поняття злочинів проти порядку охорони земель в Україні та їх систему, а також запропонувати основні шляхи вдосконалення диспозицій статей КК України. Однак, зокрема і через наявні обмеження щодо обсягу робіт такого типу, в дослідженні О. О. Пенязькової не знайшли належного висвітлення питання історичного досвіду регламентації відповідальності, соціальної обумовленості криміналізації порушень земельного законодавства, а головне залишилися не розкритими кримінально-правові наслідки вчинення злочинів аналізованої категорії.

Найбільший внесок у розроблення питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за злочини у сфері земельних відносин, зробив А. М. Шульга у межах захищеної в 2019 р. докторської дисертації під назвою «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», яка стала логічним результатом наукових розвідок згаданого автора, перші результати яких були оприлюднені ще в захищеній у 2004 р. кандидатській дисертації, присвяченій одному із аспектів розглядуваної проблематики («Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування»). А. М. Шульзі вдалося: розробити досить вдалу методологію дослідження проблем кримінально-правової охорони земельних ресурсів України; сформулювати авторську дефініцію юридичної конструкції «злочини проти земельних ресурсів України»; висвітлити чинники, якими зумовлюється введення в чинне національне кримінальне законодавство норм щодо відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси України; провести кримінально-правову характеристику основних складів досліджуваних злочинів; визначити засоби кримінально-правового впливу, які можуть бути застосовані у разі вчинення злочинів проти земельних ресурсів в Україні; розробити цікаві пропозиції щодо напрямів удосконалення приписів чинного кримінального законодавства, спрямованих на охорону земельних ресурсів України.

Незважаючи на викладене вище, чимало важливих питань, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням розглядуваних кримінально-правових заборон, залишилися дискусійними, а окремі – недослідженими. Серед них як основні варто виділити невіршеність:

– таких проблем *правотворчого характеру*, як: доцільність законодавчого описання ознак предмета складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, за допомогою вжитого в однині терміна «земельна ділянка»; необхідність удосконалення законодавчої дефініції поняття «самовільне зайняття земельної ділянки»; обґрунтованість передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України показника значної шкоди; доцільність конструювання складів злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, як формальних; виправданість законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і необхідність формалізації передбачених ч. 1 ст. 239 КК України (як і інших земельних злочинів «екологічної» спрямованості) показників криміноутворювальної шкоди; раціональність згадування у ст. 239 КК України про порушення спеціальних правил; оптимальне конструювання кваліфікуючих ознак земельних злочинів екологічного характеру;

– питань кваліфікації (проблеми *правозастосовного характеру*) проявів: будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках тимчасових споруд; заволодіння земельною ділянкою, яке, однак, не супроводжується користуванням нею; порушення прав на землю, що виразились у бездіяльності; користування земельною ділянкою, що здійснюється на підставі усної домовленості; дій осіб, котрі використовують земельну ділянку після смерті громадянина, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування; дій осіб, які приступають до використання земельної ділянки, лише отримавши дозвіл на складання проекту землеустрою щодо відведення останньої; правильного встановлення наслідків злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України.

Варто зазначити і те, що хоч переважна більшість висловлених у докторській дисертації А. М. Шульги пропозицій є слухними і такими, що заслуговують на підтримку і втілення у життя, деякі з цих пропозицій спонукають вступити у дискусію з автором стосовно їхньої обґрунтованості. Йдеться, зокрема, про: пропонуване визначення «злочинів проти земельних ресурсів»; пропозицію перенести кримінально-правові норми про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки до розділу VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля»; доцільність встановлення за вчинення кваліфікованого «зловживання на ринку землі» (ч. 3 проєктованої дослідником ст. 239-4 КК України) безальтернативного покарання у виді позбавлення волі на строк від 8 до 15 років з конфіскацією майна тощо.

Крім того, зі складно зрозумілих міркувань А. М. Шульгою були проігноровані питання про міжнародно-правові зобов'язання України в частині охорони земель, характеристики та удосконалення кваліфікуючих ознак складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України. В окремому ж розділі 6 під назвою «Правове забезпечення охорони земельних ресурсів України засобами кримінально-правового впливу» замість вирішення конкретних проблем, пов'язаних із практикою застосування відповідних кримінально-правових заборон і пеналізацією злочинів у сфері

земельних відносин (а таких проблем, на жаль, вистачає), здебільшого розглядаються загальні питання – вчення про заходи (засоби) кримінально-правового впливу, покарання, форми реалізації кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності тощо.

У світлі очікуваного набрання чинності положеннями Закону від 22 листопада 2018 р. і неминучості запровадження у систему вітчизняного кримінального законодавства двочленної системи злочинних діянь (кримінальних правопорушень) із поділом їх на злочини та кримінальні проступки, варто звернути увагу і на те, що міркування А. М. Шульги про особливості застосування інституту кримінальних проступків у царині земельних правопорушень виглядають незавершеними. Зокрема, цьому досліднику не вдалося сформулювати науково обґрунтованих критеріїв, які мали б враховуватися при визначенні кримінально-правового статусу конкретних земельних деліктів.

Своєчасність звернення до обраної проблематики пояснюється і необхідністю критичного осмислення положень Закону від 19 грудня 2019 р., ухвалення якого привело, серед іншого, до істотного оновлення редакції ст. 254 КК України.

Аргументуючи актуальність тематики мого монографічного дослідження, маю відзначити і суперечливість практики застосування досліджуваних кримінально-правових заборон та наявність численних помилок при кваліфікації передбачених ними діянь. Наявність цього факту необхідно пов'язувати не лише з недосконалістю відповідних правових приписів, а й з відсутністю адекватних правозастосовних орієнтирів у цій сфері. Зокрема, ухвалюючи 6 листопада 2009 р. постанову № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності», Пленум ВСУ не визнав за потрібне сформулювати роз'яснення щодо застосування норм кримінального закону про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво. Через свою застарілість та неоднозначність багатьох положень не можуть вважатися такими, що відповідають потребам сьогодення, і рекомендації, викладені у постанові Пленуму ВСУ від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля». Щодо практики ВС, то за весь період його роботи поки що було винесено лише одне рішення, в якому представники Феміди висловили (хоч і не досить чітко) своє бачення стосовно кваліфікації користування земельною ділянкою на підставі усної домовленості¹⁸.

Викладене свідчить про те, що питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин у правовій доктрині розкрито недостатньо, а отже, потребують подальшого наукового аналізу. Та обставина, що ні вітчизняними науковцями, ні судовою практикою і досі не була вироблена уніфікована позиція щодо багатьох зловбодених питань кваліфікації, дає змогу стверджувати, що на сьогодні конструкція досліджуваних статей має численні вади, які мають бути усунені у процесі подальшого законотворення. Надійним фундаментом для цього процесу можуть і повинні стати напрацювання вітчизняної кримінально-правової науки.

---

¹⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 12 грудня 2019 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86505902>.

Метою пропонованого дослідження є комплексний аналіз проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин та формулювання на цій основі науково обгрунтованих пропозицій, направлених на вдосконалення чинного (кримінального, адміністративного та земельного) законодавства і практики його застосування.

Працюючи над книгою, автор, як і деякі інші науковці¹⁹, намагався не забувати про вихідні методологічні поради-настанови Ю. В. Бауліна стосовно перспективності комплексних, міждисциплінарних досліджень кримінально-правових явищ, необхідність відмови від схоластичних, віртуальних досліджень і важливість поставлення кримінально-правових досліджень на міцний фундамент кримінальної соціології, прагматизму і здорового глузду²⁰.

При написанні монографії було проаналізовано практику судів за Єдиним державним реєстром судових рішень України (усього понад 900 судових рішень, ухвалених за результатами розгляду кримінальних проваджень, відкритих за ознаками вчинення злочинів у сфері земельних відносин). Особлива увага зверталася на вивчення практики ВС як щодо розгляду кримінальних проваджень, так і щодо вирішення земельних спорів, яка (практика) може бути врахована при кваліфікації досліджуваної групи злочинів.

Автор висловлює щиру вдячність рецензентам книги – доценту кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктору юридичних наук, доценту Волинцю Руслану Анатолійовичу; судді Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду, доктору юридичних наук, доценту Михайленку Дмитру Григоровичу та начальнику контрольного відділу аналітичного управління Департаменту організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України, доктору юридичних наук, професору Савченку Андрію Володимировичу – за висококваліфікований аналіз рукопису та критичні і конструктивні зауваження і побажання.

Окремо хочу висловити щиру вдячність і глибоку повагу своєму науковому консультанту Олександрю Олексійовичу Дудорову за творче натхнення, критичні зауваження та постійну допомогу під час написання цієї книги. Її вихід був би неможливим і без допомоги та активної участі ректора Донецького національного університету імені Василя Стуса Романа Федоровича Гринюка.

Автор із вдячністю прийме конструктивні зауваження, які будуть враховані у подальшій діяльності та які можна надсилати за адресою: romanmov1984@gmail.com.

---

¹⁹ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 13.

²⁰ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. Київ : Ваіте, 2015. С. 70.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

1.1. Методологія дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин

За слушним висловлюванням Д. А. Керімова, кожний новий етап у прогресивному розвитку науки ознаменовується подальшим зростанням значення методологічного порядку. Одним із багатьох свідчень цього є інтенсивна розробка проблем методології, яка нині характерна майже для всіх галузей наукового знання. На думку фахівця, така інтенсивність пояснюється насамперед потребами більш глибокого проникнення та всебічного пізнання складних процесів суспільного буття та перспектив його перетворення²¹. З правознавцем солідарні й інші науковці, які зазначають, що процес пізнання, як основа будь-якого наукового дослідження, є складним і вимагає концептуального підходу на ґрунті певної методології, застосування певних методів²².

З огляду на сказане, очевидною стає справедливість слів учених, які пишуть про те, що передумовою будь-якого наукового дослідження, від якої значною мірою залежить результативність останніх, є визначення методологічних засад його проведення²³. Адже саме обрана стратегія із запровадженням обраних підходів, методів, теорій, законів і правил, які вже перевірені часом, дає змогу здійснити всебічне вивчення об'єкта (предмета) дослідження²⁴. У цьому плані не є винятком і дослідження у сфері кримінального права, в структурі науки якого особливе місце і значення також належить її методологічній складовій²⁵. Цими обставинами і пояснюється необхідність першочергового висвітлення методології дослідження, присвяченого кримінально-правовій тематиці.

У вітчизняній науці відсутній уніфікований підхід до визначення змісту поняття «методологія»²⁶.

---

²¹ Керімов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. С. 20.

²² Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 23.

²³ Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ : ФОРМ-Маслаков, 2018. С. 20; Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 75; Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 291.

²⁴ Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 141.

²⁵ Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 5.

²⁶ Більш докладно про це див.: Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 25–26.

Наприклад, О. П. Рябчинська вважає, що методологія є ученням про методи пізнання та / або систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів та прийомів²⁷.

А от Л. М. Демидова дефінує методологію наукових досліджень як сферу знань про організацію й результат (з позиції вимог до нього) пізнавальної діяльності людини, які знаходяться у стані теоретико-прикладного розвитку й інтеграції²⁸.

Однак найбільш вдалим та всеохоплюючим і таким, що максимально враховує тематику цього дослідження, видається тлумачення, яке було запропоноване М. І. Пановим та Н. О. Гуторовою. Спираючись на загальні постулати філософії права²⁹, вчені визначають методологію дослідження взагалі і проблем Особливої частини кримінального права України зокрема, як систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, яка в такій якості становить собою комплекс історично складених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності³⁰.

Перш ніж перейти до аналізу конкретних методів, які були використані при написанні цього дослідження, варто згадати про резонні зауваження М. І. Панова стосовно того, що наука кримінального права не створює і не має створювати ніякої «самостійної» чи «відокремленої» методології, а має спиратися на загальнотеоретичні положення методології теорії пізнання як філософської науки та використовувати їх з метою здійснення досліджень свого власного і специфічного предмета пізнання. Водночас вчений наголошує, що кожна з юридичних наук на підставі філософських методів пізнання, керуючись ними і конкретизуючи їх, розробляє власні деталізовані методи пізнання (приватно-наукові методи), які опосередковують філософські методи і водночас ураховують з необхідною повнотою і деталізацією особливості її предмета (об'єкта), що й обумовлює специфічні риси та якості методів і в цілому методології цієї науки³¹. Зокрема, фахівці у галузі кримінального права методологію однойменної науки інколи визначають як обумовлену філософсько-світоглядним підходом систему загальнонаукових, групових, спеціальних та міждисциплінарних методів наукового пізнання форми та змісту кримінально-правових норм як специфічних суспільних явищ, які адекватно відображають діалектичний розвиток сучасного суспільства³².

У науковій літературі методи дослідження класифікуються за різними ознаками (критеріями): *за рівнем пізнання* – емпіричні й теоретичні; *за точністю припу-*

²⁷ Рябчинська О. П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1. С. 158.

²⁸ Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 140.

²⁹ Алексеев С. С. Філософія права. Москва : НОРМА, 1999. 336 с.; Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 1999. 336 с.; Нерсисянц В. С. Філософія права : учебник для вузов. Москва : Изд. гр. ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 652 с.

³⁰ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 291.

³¹ Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 7–8.

³² Коломиєц Ю. Ю. Методологія науки уголовного права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 9.

цень – детерміністичні й стохастичні, або ймовірісно-статистичні; за функціями, які вони здійснюють у пізнанні – методи систематизації, пояснення й прогнозування; від конкретної області дослідження – фізичні, біологічні, соціальні, технічні й тощо. З ширшого погляду методи дослідження поділяють на загальнонаукові і спеціальні, що застосовуються в конкретній галузі науки. Своєю чергою загальнонаукові методи дослідження поділяють на три великі групи: *методи емпіричного дослідження* (спостереження, порівняння, вимір, експеримент, моніторинг); *методи теоретичного дослідження* (сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, уявний експеримент, формалізація, аксіоматичний метод або дедуктивно-аксіоматичний); *загальні методи*, використовувані як на емпіричному, так і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування й конкретизація, аналіз, синтез, індукція, дедукція, абдукція, моделювання, аналогія, історичний і логічний методи, метод графів). Крім вищезгаданих загальнонаукових методів дослідження в методології деяких наук виділяються і *спеціальні методи*³³.

Згідно з іншим підходом всі методи поділяються на п'ять основних груп: філософські, загальнонаукові, окремі методи (сукупність способів, принципів пізнання, дослідних прийомів і процедур, що використовуються в науці: методи механіки, фізики, біології і соціально-гуманітарних наук), дисциплінарні методи (система прийомів, що застосовуються в тій або іншій науковій дисципліні, які входять в яку-небудь галузь науки або виникли на стику наук), методи міждисциплінарного дослідження (сукупність низки синтетичних, інтегральних способів, що з'являються внаслідок поєднання елементів різних рівнів методології)³⁴.

Подібна класифікація пропонується і Г. В. Гребеньковим та Є. С. Назимко, які за ступенем спільності і сферою дії всі методи поділяють на чотири групи: 1) філософські (зокрема, діалектичний, феноменологічний, герменевтичний); 2) загальнонаукові (системний, порівняльний, історичний); 3) спеціальнонаукові; 4) дисциплінарні³⁵.

Водночас С. В. Хилук виокремлює три рівні методології: філософський (фундаментальний); загальнонауковий; конкретно-науковий. Філософська, або фундаментальна, методологія є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності. Філософські методи визначають лише найбільш загальні регулятиви дослідження, його генеральну стратегію. Загальнонаукова методологія – це вчення про методи наукового пізнання, які використовуються у всіх науках або в більшості з них. До загальнонаукових належать методи емпіричних (спостереження, порівняння, вимірювання, рахування, експеримент) та теоретичних досліджень (абстрагування, формалізація, аксіоматичний метод, аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, метод висунення гіпотез, історичний метод, ідеалізація, системний). Конкретно-наукова методологія – це вчення про методи наукового пізнання, які використовуються лише однією наукою або групою наук близьких за предметом дослідження, а та-

³³ Грабченко А. І., Федорович В. О., Гаращенко Я. М. Методи наукових досліджень : навч. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2009. С. 15–16.

³⁴ Кохановский В. П. Философия и методология науки : монография. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. С. 182–186.

³⁵ Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень : наук.-практ. посіб.; Донецький юридичний інститут МВС України. Донецьк : Цифрова типографія, 2012. С. 24.

кож про особливості використання філософських та загальнонаукових методів в межах конкретної науки. Конкретно-наукова методологія є складовою предмета відповідної науки³⁶.

Зважаючи на продемонстроване багатоманіття наукових методів, виникає питання про те, чи потребують вони пропорційно однакового висвітлення у рамках пропонованої увазі читача роботи, зокрема, у межах цього її підрозділу.

З одного боку, варто враховувати позицію теоретиків, які звертають увагу на те, що методологію не можна зводити лише до тієї чи іншої (однієї) компоненти, наприклад, до окремого (одного) методу або до вчення лише про деякі засоби, методи чи методику, оскільки за їх межами в такому разі безпідставно залишатимуться інші, внаслідок чого й методологія як така не буде визначена з відповідною повнотою³⁷. Будь-які теоретичні положення, зокрема, у вигляді певних підходів, які пізніше можуть набути концептуальний вигляд, проміжних висновків, теж мають бути здатними виконувати методологічну функцію, а тому вони повинні відповідати певним вимогам³⁸. Як з цього приводу зазначає Л. М. Демидова, підґрунтям для останньої тези є те, що накопичені у процесі наукових пошуків знання про об'єкт і предмет дослідження приєднуються до вже наявних знань і можуть бути використані для подальших пізнавальних наукових розвідок³⁹.

Водночас не можна не погодитись і з науковцями, які апелюють до того, що для вирішення конкретних завдань у науковому дослідженні (на відміну від всебічного пізнання об'єкта) значення методів не є рівнозначним. Переважне використання окремих із них над іншими дозволяє більш ефективно досягнути виконання поставлених цілей⁴⁰. Вочевидь має рацію К. В. Катеринчук, яка пише, що різні наукові дисципліни (природничі, гуманітарні, технічні) відрізняються одна від одної не тільки характером і змістом об'єкта вивчення, а й специфічними, так званими конкретними науковими методами⁴¹.

Тут також пригадуються резонні зауваження П. М. Рабінювича про те, що методологічний плюралізм не повинен перетворюватися на методологічний анархізм, на методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеїдність». Вчений застерігає, що означена ситуація (а її симптоми можна подекуди спостерігати як у правознавстві, так і в інших суспільних науках сучасної України) не наближає, а віддаляє від положень, адекватних предмету пізнання, гальмує формування практично корисних

³⁶ Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 26–27.

Водночас варто зауважити, що не всі поділяють такий підхід. Зокрема, М. В. Костицький звертає увагу на те, що коли йдеться про методологію в юридичній науці, то необхідно відмовитися від ієрархії методологій, що визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології необхідно «розташувати» за горизонталлю, використовувати вчений їх може на власний розсуд (Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 10).

³⁷ Керимов Д. А. Методологія права: предмет, функції, проблеми філософії права. 4-е изд. Москва : Изд-во СГУ, 2008. С. 292.

³⁸ Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. Харків : Основа, 1994. С. 177–178.

³⁹ Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 140.

⁴⁰ Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 77.

⁴¹ Катеринчук К. В. Кримінально-правова охорона здоров'я особи: доктринальні, законодавчі та правозастосовчі проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 34.

висновків. На думку П. М. Рабіновича, задля запобігання таким небажаним «витратам» у ході дослідницького процесу необхідно дотримуватися таких трьох загальнометодологічних постулатів: 1) об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом; 2) необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію; 3) спроможність методу наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються⁴².

Як зазначалося вище, вибір основних методів дослідження передусім залежить від предмету та цілей конкретної роботи. З огляду на це, не має дивувати той факт, що серед криміналістів відсутня уніфікована позиція щодо питання про те, який же методологічний інструментарій має визнаватися основним. Та все ж, враховуючи, що це дослідження претендує на звання такого, що присвячене вирішенню передусім проблем Особливої частини кримінального права, доцільним видається використання як базового наукового підходу, авторами якого є М. І. Панов та Н. О. Гуторова. Основною перевагою підтримуваної концепції є те, що вона одночасно враховує як загальнотеоретичне вчення про методологію проведення наукових досліджень, зокрема й у сфері кримінального права, так і специфіку методики написання робіт, присвячених саме проблематиці Особливої частини кримінального права. Підтримуючи тезу про неприпустимість зведення методології до того чи іншого методу або методики, водночас вчені висувають науково обґрунтовану гіпотезу стосовно того, що методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права включають у себе систему методів, до яких як основні відносять такі: 1) діалектичний; 2) системно-структурного аналізу; 3) формально-логічний (догматичний); 4) соціологічний; 5) історичний та 6) порівняльний методи. Кожен із них має свої особливості, що надає можливості ґрунтовно висвітлювати ті чи інші аспекти об'єкта (предмета) дослідження. «У той же час, – резюмують криміналісти, – доповнюючи один одного, вони в цілому утворюють одну досить складну діалектично суперечливу і в той же час єдину систему взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання»⁴³. Та при цьому, крім зазначених основних, буде продемонстроване значення і деяких інших методів, використання яких стало в нагоді при написанні цього дослідження.

Діалектичний метод. Аналізуючи методологію кримінально-правових досліджень, Я. О. Лантінов звертає увагу на те, що положення підручників як з радянського, так і кримінального права України співпадають у частині визнання діалектики методологічною базою науки кримінального права⁴⁴. Зважаючи на це, відпо-

⁴² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 5-те зі змінами. Київ : Атіка, 2001. С. 168–170.

Із цими постулатами погоджується С. В. Хилюк. Водночас юристка вказує також і на необхідність слідування правилам формальної логіки та адекватно називати застосований ним метод (Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 27).

⁴³ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 292.

⁴⁴ Лантінов Я. А. К вопросу о целесообразности применения диалектического метода в уголовно-правовых исследованиях. *Форум права*. 2013. № 2. С. 281.

При цьому, однак, варто пам'ятати, що останнім часом деякі науковці висловлюють сумніви щодо доцільності такого підходу.

Наприклад, О. М. Костенко зазначає, що діалектичний метод – не є самодостатнім методом наукового дослідження, а згадування його сучасними авторами – це часто данина марксистсько-ленінським традиціям (Костенко О. М.

відну характеристику варто розпочати саме з діалектичного методу пізнання, що передбачає побудову мислення від конкретного до абстрактного з подальшим переходом від абстрактного до конкретного⁴⁵.

Приступаючи до висвітлення зазначеного методу, передусім хотілося б пригадати слушні зауваження М. І. Панова та Н. О. Гуторової, котрі підкреслюють, що, розробляючи методологічні засади, треба насамперед виходити зі специфіки самого об'єкта дослідження – у нашому випадку проблем Особливої частини кримінального права. Цей об'єкт є досить складним: він може виступати у вигляді: 1) *одиночного об'єкта (явища)*, приміром, окремого злочину (його певного виду чи типу) і норми кримінального права, яка встановлює відповідальність за цей злочин; 2) а також *множинності об'єктів (явищ)*, тобто стосовно окремої групи злочинів і правових норм, що передбачають відповідальність за них і містяться в певному розділі Особливої частини КК України⁴⁶.

У нашому випадку має місце саме другий із зазначених проявів, коли об'єктом дослідження виступає група злочинів у сфері земельних відносин та норм, якими регламентована відповідальність за них. Через це варто пам'ятати, що крім індивідуальних (особливих) ознак, притаманних кожному із цих видів злочинів, їм та-

---

Принципи соціального натуралізму у кримінологічних дослідженнях. *Методологічні проблеми правової науки*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Харків, 13–14 грудня 2002 року). Харків : Право, 2003. С. 296). На думку вченого, своєрідною альтернативою діалектиці та іншим схожим методам є теорія соціального натуралізму, яка, на переконання О. М. Костенка, є методологією всіх юридичних наук, включно з кримінальним правом (Костенко О. М. *Культура і закон – у протидії злочину* : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с.)

Врешті-решт до подібних висновків дійшов і вищезгаданий Я. О. Лантінюв, який констатує, що діалектичний метод для юриспруденції може мати вельми обмежене значення, оскільки, хоча і є якоюсь мірою універсальним, але водночас, в частині, яка не є формальною логікою: а) не має всезагального характеру; б) придатний лише для пізнання протиріч; в) дублює системний метод і парадигмальний підхід; г) розуміє набір парадигм, які є властивими колективному індустріальному суспільству; д) не методом, а методичною рекомендацією (Лантінюв Я. А. К вопросу о целесообразности применения диалектического метода в уголовно-правовых исследованиях. *Форум права*. 2013. № 2. С. 285). Подібна думка лунає і з вуст деяких інших науковців (Наумов А. В. *Обновление методологии науки уголовного права. Советское государство и право*. 1991. № 12. С. 29; Рябининська О. П. *Методология досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. Право і безпека*. 2013. № 1. С. 159–160).

Принагідно зауважу, що відомий російський криміналіст А. Е. Жалінський залежно від ставлення до так званої марксистської правової ідеології всі сучасні методологічні підходи поділив на такі, які полягають:

1) у бажанні піддати її критиці, замінюючи іншими філософськими ідеями, частіше або гегельянством, або різноманітними варіантами природно-правових учень, які проголошують право мірою свободи;

2) у підтвердженні визнання марксизму як методологічної основи кримінального права;

3) третій підхід, який інколи поєднується з першим, полягає в однорівневому представленні таких методів, як догматичний, соціологічний, порівняльно-правовий, історико-правовий, діалектичний (філософський) тощо (Жалінський А. Э. *Избранные труды* : в 4 т. / сост. К. А. Барышева, О. Л. Дубовик, И. И. Нагорная, А. А. Попов; отв. ред. О. Л. Дубовик; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. Т. 2. *Уголовное право*. С. 24–25).

Що ж до сучасної вітчизняної юриспруденції, то, мабуть, найбільш влучно наявну в ній ситуацію описала С. В. Хилюк: «Хоча з 1991 року діалектичний матеріалізм остаточно втратив статус єдиного та загальнообов'язкового методу, проте зберігає своє значення для юридичної науки і в наші дні» (Хилюк С. В. *Развиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності* (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 28).

⁴⁵ Керимов Д. А. *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)*. 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. С. 127–157.

Щоправда, С. В. Хилюк зауважує, що такі пізнавальні прийоми прийнято називати індукцією, дедукцією та абстрагуванням. Більш докладно про що та інші проблеми, пов'язані з можливістю використання діалектичного методу у практиці кримінально-правових досліджень, див.: Хилюк С. В. *Развиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності* (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 28–33.

⁴⁶ Панов М. І., Гуторова Н. О. *Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 292.

кож притаманні і загальні, властиві усім (певній групі злочинів) ознаки. Тут завжди має місце діалектичний процес, коли вище (загальне) виникає з нижчого (конкретного), а нижче переходить у вище. У процесі абстрагування від індивідуальних (особливих) ознак абстракцій нижчого рівня і встановлення при цьому ознак більш загального порядку, які характерні цим абстракціям (видовим поняттям), виникають логіко-гносеологічні та юридичні підстави для розробки абстракції вищого рівня – *родового наукового поняття окремої групи злочинів*. «За своїм обсягом, – резюмують М. І. Панов та Н. О. Гуторова, – воно (поняття – Р. М.) охоплює всі злочини (або окрему групу), кримінальну відповідальність за які передбачено в статтях того чи іншого розділу КК»⁴⁷.

Найбільш повно вказані методологічні настанови знайшли відображення у підрозділі 1.2 «Поняття та система злочинів у сфері земельних відносин», під час написання якого були виявлені ті спільні риси, що є властивими для кожного зі злочинів у сфері земельних відносин. А вже потім, як квінтесенція відповідних діалектичних процесів, було запропоновано родові поняття групи злочинів у сфері земельних відносин, «логіко-гносеологічною та юридичною підставою» розробки якого і стали попередньо визначені ознаки. Водночас було з'ясовано, що, крім об'єкта злочинів, який в юридичній літературі традиційно вважається первинною і тому фундаментальною підставою формування й розробки згаданих абстракцій (і відповідних їм понять)⁴⁸, ідентифікуючою ознакою злочинів у сфері земельних відносин також (а правильніше, мабуть, передусім) є їхній предмет, що й було відображено при формулюванні аналізованого поняття.

Розмірковуючи над подальшими етапами дослідження, М. І. Панов та Н. О. Гуторова зазначають, що від виробленого теорією кримінального права загального поняття злочину (абстракції вищого рівня) необхідно піднятися до утвореного в процесі наукового пізнання родового поняття злочинів певної групи (абстракції середнього рівня), а через нього – до поняття окремого виду злочину (абстракції нижчого рівня). Лише таке послідовне сходження від загальної абстракції через абстракцію рівня середнього до абстракції нижчого рівня дозволить зрозуміти конкретні правові явища – конкретні види злочинів⁴⁹.

Тому, якщо в підрозділі 1.2 ми прямували від абстракцій нижчого до абстракцій вищого рівня, то на наступних етапах дослідження (в наступних розділах) методологічний вектор був змінений на протилежний – на сходження (підняття) від абстрактних понять до конкретних явищ правової реальності. Екстраполюючи наукові напрацювання М. І. Панова та Н. О. Гуторової⁵⁰ на тематику цього дослідження, можна констатувати, що в процесі зазначеної пізнавальної діяльності автор намагався глибше і всебічніше розглянути конкретні злочини у сфері земельних відносин, з'ясувати їхню соціальну сутність і суспільну небезпечність, глибше

⁴⁷ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 294–295.

⁴⁸ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 295.

⁴⁹ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 296.

⁵⁰ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 296–297.

пізнати юридичну природу, об'єктивні та суб'єктивні ознаки й одночасно уточнити і конкретизувати безпосередні кримінально-правові норми, викладені в диспозиціях статей 197-1, 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України з погляду оптимальності їхнього формулювання і точності фіксування в них ознак відповідних суспільно небезпечних діянь. Водночас мною були сформульовані пропозиції як з удосконалення кримінального та деяких положень регулятивного законодавства, так і практики його застосування.

Розмірковуючи над можливостями використання діалектичного методу в дослідженнях кримінального права, С. В. Хилюк зазначає, що, застосовуючи його, дослідник: визнає принцип історизму, а тому і кримінально-правову норму, і суспільні відносини, які нею охороняються, та інші предмети, які досліджуватиме у розвитку, зміні, саморусі; визнає принцип взаємозв'язку та взаємозалежності, а отже, вирішуватиме питання доцільності криміналізації певних діянь, ефективності кримінально-правових норм з урахуванням політичних, економічних, соціальних, етичних та інших умов суспільного життя тощо⁵¹. Визначені переваги діалектичного методу передусім були використані у підрозділі 1.3 монографії, в якому простежено історію розвитку законодавства України про відповідальність за земельні злочини, та підрозділі 1.5, у межах написання якого вирішувалися питання про те, чи були підстави для криміналізації земельних правопорушень, котрі передбачені чинним кримінальним законодавством; що було приводом для криміналізації останніх; чи не було при криміналізації відповідних діянь допущено порушень принципів криміналізації.

Крім того, С. В. Хилюк підкреслює, що, застосовуючи діалектичний метод (незалежно ідеалістичний чи матеріалістичний), дослідник формує нове знання шляхом виявлення протилежностей суперечностей (тези та антитези) та узгодження, поєднання їх в новій теорії, залишаючи в ній найбільш цінні, значимі елементи тези та антитези. На думку вченої, у кримінально-правових дослідженнях це повинно було б насамперед втілитися у раціональному збалансованому поєднанні інтересів держави, суспільства, суб'єкта злочину та потерпілого при визначенні ознак складу злочинів та оптимальних видів і розмірів покарань⁵². Прагненням забезпечити вказане поєднання пояснюються пропозиції автора монографії: з одного боку, про суттєве підвищення передбачених санкціями чинних редакцій розглядуваних норм розмірів штрафів, які на сьогодні не можуть вважатися адекватним відображенням ступеня суспільної небезпеки відповідних діянь (інтереси суспільства), а з іншого – про вилучення арешту, обмеження волі та позбавлення волі з числа покарань, які можуть призначатися за самовільне зайняття земельної ділянки та некваліфіковані прояви земельних злочинів «екологічної» спрямованості, а також про вказівку на штраф як альтернативу покаранням, які полягають в обмеженні вільного пересування особи, за вчинення кваліфікованих різновидів досліджуваних посягань (інтереси суб'єкта злочину).

Інколи діалектичний метод сприймається ледь не як рівнозначний філософському. Однак насправді діалектичним методом філософський рівень методології не ви-

⁵¹ Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 32.

⁵² Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 33.

черпується. За влучним висловом все тієї ж С. В. Хилюк, кожне філософське вчення розробляє, пропонує науковцям відповідний фундаментальний метод пізнання⁵³. До найбільш відомих та поширених належать: метафізичний, аналітичний, інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний та інші⁵⁴. Зокрема, як зазначає Г. В. Чеботарьова, одним із важливих аспектів дослідження проблем Особливої частини кримінального права є аналіз різноманітних юридичних текстів у цілому та окремих їх положень, які потребують тлумачення, що досягається за допомогою використання герменевтичного методу⁵⁵. З огляду на це, а також через його багатофункціональність, на особливу увагу заслуговує саме герменевтичний метод⁵⁶.

За результатами написання докторської дисертації З. А. Загиней-Заболотенко було обґрунтовано концепцію герменевтики кримінального закону України як конкретно-наукового методу в галузі кримінального права, яка охоплює такі складові, як нормотворча техніка кримінального закону України, текст цього закону як предмет герменевтики, його змістовна еквівалентність, розуміння та тлумачення нормативного змісту кримінального закону України, а також експертологія його тексту. Під герменевтикою кримінального закону України вченою запропоновано розуміти систему елементів (розуміння та тлумачення), що має на меті встановлення нормативного змісту кримінального закону України, об'єктом якої є текст і контекст, а предметом – текст кримінального закону України⁵⁷.

У цій монографії правила герменевтики стали в нагоді при: формулюванні кваліфікованих складів досліджуваних злочинів, які були розроблені, зокрема, з урахуванням того, що всі проєктовані основні складі є матеріальними; тлумаченні вживаного у ч. 2 ст. 239 і ч. 3 ст. 239-1 КК України та викладеного за допомогою методу так званих відкритих переліків поняття «інші тяжкі наслідки», зміст якого був визначений за допомогою з'ясування значення конкретизуючих термінів (термінологічних зворотів), які були вказані поруч із ним; трактуванні використаного у ч. 3 ст. 197-1 КК України термінологічного звороту «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначений у частині першій цієї статті»; розкритті змісту багатьох інших понять та термінів.

*Метод системно-структурного аналізу*⁵⁸. На думку Ю. В. Бауліна, системний підхід являє собою сукупність методів і засобів, які дають змогу досліджувати властивості, структуру і функції об'єктів, явищ або процесів у цілому, уявивши їх як систему з усіма складними міжелементними взаємозв'язками, взаємовпливом

⁵³ Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 34.

⁵⁴ Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учебн. пособие. Київ : МАУП, 2004. С. 22.

⁵⁵ Чеботарьова Г. В. Методологічні засади дослідження проблем кримінально-правової охорони правопорядку у сфері медичної діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. № 2-2. С. 276.

⁵⁶ Як зазначає З. А. Загиней-Заболотенко, правова герменевтика виконує такі функції: 1) гносеологічну; 2) аксіологічну; 3) інтегративну; 4) рекомендаційну; 5) конкретизуючу; 6) компенсаційну; 7) охоронну (Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 318).

⁵⁷ Загиней З. А. Герменевтика кримінального закону : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 5.

⁵⁸ Як зазначає О. І. Бойко, системний метод всюди доповнюється структуралізмом або вони навіть об'єднуються в один інструментальний напрям, іменованій системно-структурним підходом. Вони є методами-близнюками, що пояснюють субстанційну міцність і механізми самозбереження об'єктів і тіл при контактах із навколишнім світом, їх стартову цілісність і структуру еволюцію (Бойко А. І. Система і структура уголовного права : в 3 т. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2007. Т. І. Системология и структурализм в современной познавательной культуре. С. 7).

елементів на систему і навколишнє середовище, а також впливом самої системи на її структурні елементи. Головними особливостями системного підходу є наявність домінуючої ролі цілого над частиною, акцент на цілісних інтегративних властивостях об'єкта, виявлення процесів управління, які потребують дослідження систем у плані циркулюючої в них інформації, поведінки і вибору мети⁵⁹. Визначаючи значення цього методу, С. М. Вечерова підкреслює, що потенціал системного підходу для системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління обумовлений їхньою багатовекторною взаємозалежністю та великими обсягами і полягає у тому, щоб допомогти зафіксувати їх зовнішні двосторонні «extra» взаємозв'язки із середовищем (юридичною та неюридичною площинами). «З одного боку, кримінальне право та кримінальний закон адаптуються до середовища, а з іншого, – вони самі здійснюють «реверсний» вплив на середовище, модифікують його»⁶⁰.

Як зауважує М. І. Панов, системність кримінального права полягає у внутрішній єдності структурних елементів кримінального права як цілого, наявності між ними відносин і зв'язків, що характеризуються упорядкованістю, логічною узгодженістю і несуперечливістю. При цьому вказані відносини і зв'язки можуть бути поділені на внутрішні та зовнішні⁶¹. Саме ця обставина обумовила той факт, що метод системно-структурного аналізу був використаний як при дослідженні зв'язків аналізованих кримінально-правових заборон із правовою системою України в цілому (зокрема, з положеннями Конституції України, суміжних норм КУпАП, банкетного земельного, а також кримінально-процесуального законодавства), так і з іншими нормами та інститутами Загальної та Особливої частини КК України⁶².

Крім того, метод системно-структурного аналізу став у нагоді при вирішенні питання про правильність місцезнаходження норм, якими de lege lata передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, у системі Особливої частини КК України.

Провідними вітчизняними теоретиками визнається, що досить поширеним у науці кримінального права і майже традиційним є *формально-логічний (догматичний) метод дослідження*. За його допомогою видається можливим визначити відповідність побудови норми кримінального права законам і правилам формальної логіки. Зокрема, шляхом аналізу й синтезу, з використанням аналогій та абстракцій, інших правил і законів логіки вбачається можливим сформулювати такі кримінально-правові норми, в яких мало б місце оптимальне співвідношення абстрактного й

⁵⁹ Баулін Ю. В. Этапы системного подхода при исследовании уголовного права как отрасли публичного права. *Системность в уголовном праве* : материалы II Рос. конгр. уголов. права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007 г. Москва : ТК Велби, Проспект, 2007. С. 48–50.

⁶⁰ Вечерова С. М. Окремі аспекти загальнонаукової методології щодо системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновид соціального управління. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 19.

Про значення системного методу під час кримінально-правових досліджень див. також: Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 227–241.

⁶¹ Панов М. І. Системність кримінального права і проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму (23–24 вересня 2011 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 312.

⁶² Зазначені зв'язки були детально проаналізовані в підрозділі 1.5 цієї роботи.

конкретного (казуїстичного), і в кінцевому підсумку досягти найбільш досконалих прийомів і правил законодавчої техніки. Це означає, що законодавче закріплення правових норм належить здійснювати за допомогою понять, які характеризуються чіткістю, формальною визначеністю, а їх зміст повинен бути строго фіксованим⁶³. «Слова і словесні комплекси (юридичні терміни), включені до норм кримінального права, мають відрізнятися високою інформативністю, однозначністю, семантичною жорсткістю»⁶⁴.

Саме за допомогою використання формально-логічного методу було запропоновано суттєво оновлені редакції всіх норм, якими регламентовано відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. Формулюючи останні, автор цих рядків серед іншого намагався згадану вище «чіткість та формальну визначеність», чим і були продиктовані ініціативи щодо заміщення вживаних у чинних редакціях досліджуваних норм оціночних понять («створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», «інші тяжкі наслідки», «тяжкі наслідки») на максимально формалізовано-визначені («істотна шкода», «значна шкода», «тяжка шкода», чіткі показники шкоди здоров'ю тощо), використання яких дасть змогу уніфікувати та підвищити ефективність правозастосовчої діяльності у відповідній сфері.

Важливу роль у проведенні наукових досліджень проблем кримінального права має *соціологічний метод* (інколи його називають загально-соціологічним). Варто підтримати слушну думку М. І. Панова, який зауважує, що оперування зазначеним методом дає можливість розглянути злочин як соціальне (а не тільки суто правове) явище, а норми кримінального права – як різновид соціальних норм⁶⁵.

Тут пригадуються і настанови В. Я. Тація, який підкреслює, що на сучасному етапі пріоритетною методологічною вимогою є проведення досліджень у тісному зв'язку зі слідчою та судовою практикою⁶⁶. Тому й не дивно, що і проведення наукових пошуків із проблем Особливої частини кримінального права із застосуванням соціологічного методу здійснюється, зокрема, шляхом використання *конкретно-соціологічних методик* (доволі часто їх називають конкретно-соціологічними методами). У цій роботі активно використовувався такий конкретно-соціологічний метод, як вивчення документів, зокрема, вироків та ухвал суду, правозастосовчих актів, прийнятих органами досудового розслідування тощо. Згадуючи слова М. І. Панова та Н. О. Гуторової⁶⁷, можна констатувати, що аналіз одержаної інформації дав змогу підкреслити ефективність застосування норм про злочини у сфері земельних відносин, виявити у певних випадках їхні вади і в кінцевому підсумку зробити висновок про недостатність, наприклад, що стосується відсутності посиленої відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило

⁶³ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 300.

⁶⁴ Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 31.

⁶⁵ Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 32.

⁶⁶ Тацій В. Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю. Харків : Право, 2010. С. 690.

⁶⁷ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 302.

«тяжку шкоду», або, навпаки, зайвість кримінально-правового регулювання, про що було зроблено висновок після аналізу практики застосування ст. 254 КК України та значного масиву проваджень, передбачених ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Аналізуючи соціологічний метод дослідження кримінального права, М. І. Панов зауважує, що одним із його аспектів є *соціометричний підхід*. Він полягає у використанні математичних та інших засобів вимірювання для дослідження і встановлення тих чи інших об'єктів (явищ) у сфері кримінального права в їх кількісно-якісних характеристиках шляхом вимірювання цих об'єктів, розгляду їх співвідношення з іншими об'єктами та їх визначення за такими показниками, як, наприклад: «більше–менше», «краще–гірше». При цьому вчений резонно звертає увагу на те, що це може стосуватися перш за все ознак злочину, що визначаються у законі через *кількісні ознаки* із застосуванням здебільшого оціночних понять, які потребують конкретизації й уточнення цього поняття щодо певного конкретного факту. У більшості випадків процедура подібного вимірювання пов'язана із встановленням розміру та обсягу суспільно небезпечних наслідків злочинів, наприклад, «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі» чи «особливо тяжкі наслідки» і т. п.⁶⁸. У подібному руслі висловлюється і Л. М. Демидова, яка переконана в тому, що поглиблене застосування математичного підходу сприятиме вирішенню проблем забезпечення системності кримінального права як науки й системності кримінального законодавства (щодо системи покарань і відповідальності юридичних осіб, запровадження кримінального проступку, побудови диспозицій і санкцій норм в Особливій частині КК), подоланню полісемії багатьох термінів, що містяться в нормах КК і термінологічної неточності опису ознак злочинів⁶⁹.

Чи не найбільш повно зазначений метод був використаний під час написання підрозділів 2.2, 2.4 та 3.2 цієї роботи. Зокрема, саме узагальнена інформація, яка була отримана в результаті наскрізного аналізу справ розглядуваної категорії, була взята до уваги при формулюванні передбачених у проєктованих редакціях досліджуваних норм показників «істотної», «значної» та «тяжкої шкоди».

У процесі написання цього дослідження доволі плідним виявилось і застосування *статистичного методу* (С. В. Хилюк йменує цей метод «рахуванням»⁷⁰), за допомогою якого були проаналізовані кількісні та якісні показники як злочинів у сфері земельних відносин у цілому, так і окремих їхніх різновидів зокрема, а також практики застосування покарання, звільнення від покарання та інше.

Історичний (історико-правовий метод). Свого часу видатний учений-енциклопедист В. І. Вернадський наголошував на тому, що немає кращої можливості розкрити зміст, стан та нагальні проблеми, а заодно й визначитися з перспективою будь-якої науки, крім як розглядати її в процесі розвитку, тобто історично⁷¹. Думку

⁶⁸ Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 34.

⁶⁹ Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 141.

⁷⁰ Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 38.

⁷¹ Вернадський В. І. Думки про сучасне значення історії знань. Вибрані праці. Київ : Наук. думка, 2005. С. 71; Горбань Ю. А. Історичне дослідження: науково-методичні підходи до написання дисертаційної роботи. *Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»*. 2012. № 1. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_gorban.pdf.

академіка В. І. Вернадського повністю поділяють і Ю. А. Горбань та Т. Ю. Горбань, на переконання яких, імперативом наукового мислення повинно бути правило: творити сучасне, осмислюючи (переосмислюючи) минуле⁷².

Безумовно, висловлені судження повною мірою стосуються і правничої науки. Має рацію Д. А. Керимов, котрий пише, що пізнання права розуміє передусім визначення того, як воно виникло в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як змінилось у процесі цього розвитку, чим стало в момент його дослідження і, нарешті, які тенденції його руху. Науковець резонно зауважує, що поза історичним контекстом, який пов'язує явища та процеси сучасності з тими явищами і процесами, котрі їм передували, разом і з тими, які виникнуть на їхній основі в більш чи менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати цю сучасність. Через це наукове дослідження правових явищ та процесів не може обмежувати себе їхнім станом лише на певний момент «наявного» існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права⁷³.

З огляду на сказане можна припустити, що комплексне наукове дослідження кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин навряд чи могло б претендувати на визнання його повним та всебічним, за відсутності аналізу історії її розвитку протягом усіх етапів становлення української державності. Пропоноване звернення до власної правової спадщини зумовлене тим, що «вирішення актуальних проблем, пов'язаних з реформуванням та вдосконаленням правової системи сучасної України, великою мірою залежить і від дослідження та засвоєння історичного досвіду, знання тих правотворчих процесів, які мали місце на Україні раніше»⁷⁴. Саме історико-правовий метод дослідження дає можливість показати генезис проблем кримінальної відповідальності за окремі види злочинів на базі аналізу кримінального законодавства минулих років і практики його застосування, виявити тенденції розвитку законодавства, прослідкувати його взаємозв'язок із соціально-економічними умовами життя суспільства і держави, а також розвитком інших галузей права⁷⁵. «Аналіз історичного досвіду дозволяє пояснити необхідність існування норм, що довели свою ефективність протягом часу, а також обґрунтувати неприпустимість включення до законодавства положень, які іспиту часом не витримали»⁷⁶.

Отже, проведення аналізу історичного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, якому був повністю присвячений підрозділ 1.3, мало на меті запозичення позитивного досвіду протидії розглядуваним негативним соціальним проявам і водночас недопущення помилок, які мали місце в

---

⁷² Горбань Ю. А., Горбань Т. Ю. Історія науки і техніки: вступ до дисертаційного дослідження (науково-методичні поради). *Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»*. 2015. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2015_3_4.

⁷³ Керимов Д. А. *Методологія права* (предмет, функції, проблеми філософії права). 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. С. 109–110.

⁷⁴ Кісілюк Е. М. *Кримінальне законодавство в період українського державотворення* : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 3.

⁷⁵ Панов М. І., Гуторова Н. О. *Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 303.

⁷⁶ Пащенко О. О. *Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність* : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 248.

минулому. Крім того, використання історико-правового методу дослідження допомогло глибше зрозуміти юридичну природу відповідних злочинних посягань, побачити вплив державотворчих процесів на формування правових норм, які захищали земельні ресурси та права на них.

Порівняльно-правовий (компаративний) метод. Відкриття «залізної завіси» та подальший бурхливий розвиток глобалізаційних процесів ознаменували початок нового етапу розвитку вітчизняної правової системи – етап її неминучого зближення та поступової інтеграції з правовими системами інших, передусім європейських, країн. Як наслідок, реальністю сьогодення є взаємний зв'язок елементів національної кримінально-правової системи не лише між собою, а й з відповідними елементами зарубіжних кримінально-правових систем⁷⁷; час, коли вітчизняне кримінальне право розглядалося виключно як національне утворення, вже певним чином залишився позаду⁷⁸.

За таких умов стає очевидним, що з метою досягнення найвищої ефективності норм кримінального права України – зокрема й присвячених кримінальній відповідальності за злочини у сфері земельних відносин – останнє повинно враховувати всі найкращі досягнення європейської і світової кримінально-правової думки та зарубіжного кримінального законодавства⁷⁹. Недаремно ще в 2007 р. А. В. Савченко підкреслював, що виважений і послідовний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію висувують перед нашою державою високі вимоги щодо відповідності системи законодавства, яке існує, до міжнародних норм і найкращих зразків демократичної нормотворчості, вироблених у розвинених державах світу⁸⁰. А для цього важливо здійснювати компаративістські (порівняльні) дослідження і вміло розпоряджатися їхніми результатами в законотворчій діяльності, а також під час інтерпретації і застосування положень кримінального законодавства⁸¹. Актуальність таких досліджень лише посилилася після підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої (далі – Угода про асоціацію між Україною та ЄС), адже у преамбулі до цього документа прямо вказується, що подальша політична асоціація та економічна інтеграція України з ЄС безпосередньо залежатиме від прогресу України в наближенні з ЄС у політичній, економічній та, зокрема, і правовій сферах.

Справді, переоцінити методологічну значущість порівняльних досліджень надзвичайно важко. Свого часу видатний французький державний діяч, історик та суспільствознавець Алексіс де Токвіль із цього приводу зазначав: «Не маючи об'єкта

⁷⁷ Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 298.

⁷⁸ Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шлях розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. С. 30; Туляков В. О. Порівняльний метод у науці кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 29.

⁷⁹ Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 299.

⁸⁰ Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2007. С. 8.

⁸¹ Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 299.

для порівняння, розум не знає, в якому напрямку йому необхідно рухатися». Необхідність використання порівняльного методу визнають і класики світової філософської думки, на думку декого з них (О. Конт, Джон Стюарт Мілль, Е. Дюркгейм), останній взагалі є найкращим і навіть деякою мірою єдиним придатним для суспільних наук, що дає змогу здійснити непряме експериментування⁸². У подібному руслі розмірковує і знаний вітчизняний компаративіст М. І. Хавронюк, котрий припускає, що юрист, який не знає або не бажає знати нічого, крім правової системи своєї країни, навряд чи може зрозуміти істину права, його історію і спрогнозувати його розвиток⁸³.

Загалом же, оцінюючи значення порівняльно-правових досліджень, А. Х. Саїдов акцентує увагу на тому, що, з одного боку, вони дають змогу виявити все те корисне, що виправдало себе за кордоном при вирішенні схожої проблеми, а з іншого – дають можливість врахувати негативні сторони зарубіжного досвіду, неефективність тих чи інших правових рішень⁸⁴. Співзвучно, але в дещо іншому ключі висловлюється і С. В. Хилюк, на думку якої, за допомогою порівняльно-правового методу чинне кримінальне право України досліджується у зіставленні з відповідними нормами інших країн з метою з'ясування суті і призначення певної кримінально-правової заборони, її соціальної обумовленості та ефективності, можливості вдосконалення⁸⁵.

Та крім суто пізнавальних задач, порівняльне правознавство покликане сприяти й досягненню цілком визначених практичних результатів, пов'язаних із: 1) уніфікацією законодавства різних держав у тих пріоритетних галузях, де наявна необхідність такого консолідуючого підходу (зокрема, це стосується й кримінального права); 2) розробкою пропозицій щодо вдосконалення національних правових систем на підставі критичного і, головне, всебічного дослідження правового досвіду зарубіжних країн⁸⁶. «Порівняльне правознавство вивчає різні правопорядки в пошуку найкращих для певного суспільства правових рішень – або наявних в одній чи кількох порівнюваних юрисдикціях, або теоретично конструйованих на основі отриманих порівняльно-правових висновків як проекту правової реформи»⁸⁷. Саме досягнення цих результатів і було задекларовано метою написання підрозділу 1.4 монографії, в якому висвітлено іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин.

⁸² Василенко І. А. Сравнительная политология : учеб. пособие. Москва : Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2009. С. 66.

⁸³ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсулт, 2006. С. 16.

⁸⁴ Саїдов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / под ред. В. А. Туманова. Москва : Юристъ, 2003. С. 36–37.

⁸⁵ Хилюк С. В. Развитие науки криминального права Украины после восстановления її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 37.

⁸⁶ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 3; Каменський Д. В. Порівняльні кримінально-правові дослідження: передумови та завдання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-1. С. 207–208.

⁸⁷ Слыщенко В. А. Методы сравнительного правоведения: значение для постсоветской юриспруденции. *Проблемы постсоветской теории и философии права: перспективы свободного общества*. Сборник статей. Москва : Юрлитинформ, 2018. С. 266.

Про конкретні ж результати вивчення як іноземного, так і історичного досвіду у відповідній царині, йтиметься у висновках до роботи⁸⁸. Тут лише зверну увагу на резонні зауваження С. В. Хилюк, яка зазначає, що, порівнюючи кримінально-правові норми, українські вчені нерідко забувають співставити соціальні умови, в яких ці норми були запроваджені та діють в інших державах, з тими, які наявні в Україні, не порівнюють історичні, культурні, ментальні особливості українського та інших народів. Відтак висновки про доцільність запровадження зарубіжного досвіду кримінально-правової охорони тих чи інших відносин можуть виявитися методологічно неправильними⁸⁹.

Видається, що саме до таких методологічно неправильних висновків дійшов А. М. Шульга, який пише: «За результатами вивчення кримінального законодавства інших країн та практики його застосування, зокрема були встановлені основні ознаки злочинів проти земельних ресурсів як кримінально-правової категорії. Вбачається за необхідне, йдучи шляхом виділення у розділах Особливої частини підрозділів у Розділі VIII «Злочини проти довкілля» КК України, виокремити підрозділ «Злочини проти земельних ресурсів», в якому будуть закріплені законодавчі визначення основних понять, що містяться в його Загальній та Особливій частинах. Це стосується й визначення посягань на земельні ресурси як кримінально-правової категорії. До речі, окремі кодекси країн Європи та світу містять такі розділи і підрозділи». Правник також переконаний у тому, що цей крок дасть змогу правозастосовцю правильно обирати норму закону в разі посягання на земельні ресурси⁹⁰.

Розмірковуючи над обгрунтованістю подібних ініціатив, хотілося б зазначити таке:

- по-перше, пропозиція А. М. Шульги не враховує наявну структуру Особливої частини КК України, яка не передбачає поділу розділів на підрозділи;
- по-друге, у цьому контексті посилання на іноземне кримінальне законодавство виглядає не зовсім недоречним, позаяк аналіз останнього (див. підрозділ 1.4 монографії) засвідчив, що насправді на європейському правовому просторі лише кримінальне законодавство Албанії може «похизуватися» наявністю окремого структурного підрозділу, цілком присвяченого регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин (розділ XI «Злочини, пов'язані з правовим статусом землі» гл. 3 «Злочини, пов'язані з власністю та економічною сферою» КК Албанії);
- по-третє, не заперечуючи доцільності доктринального визначення та характеристики злочинів у сфері земельних відносин, водночас не вбачаю потреби у створенні відповідного підрозділу КК України. З'являється питання (більше риторичне): як подібний законодавчий крок зможе поліпшити сучасний стан кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин?

Варто зазначити, що порівняльно-правовим методом дослідження А. М. Шульга охоплює зіставлення не лише національного кримінального законодавства, а й

⁸⁸ З іншого боку, аби уникнути непотрібного дублювання, на початку підрозділів 1.3 та 1.4 вже не буде традиційного «вступного слова», присвяченого значущості відповідних методів дослідження.

⁸⁹ Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 37.

⁹⁰ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 32, 51–52.

міжнародно-правових актів і водночас пов'язує «міжнародно-правовий чинник» криміналізації з «використанням для порівняння норм кримінального законодавства України й іноземних країн у сфері правової охорони земельних ресурсів»⁹¹. З методологічного погляду такий підхід навряд чи може вважатися хоча б частково виправданим, адже, як із цього приводу відзначає О. О. Дудоров, «створюється враження, що автор цих суджень плутає зарубіжне і міжнародне (наднаціональне) законодавство»⁹².

Крім проаналізованих, які були визначені як основи, у процесі написання монографії були використані і такі наукові методи, як абстрагування (під час аналізу конститутивних ознак досліджуваних складів злочинів, розмежуванні суміжних складів, встановленні співвідношення конкуруючих норм), моделювання (склад злочину є образним, абстрактним відображенням злочинів, їх моделлю), а також індукція, дедукція, аналіз, синтез, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод, метод висунення гіпотез⁹³.

1.2. Поняття та система злочинів у сфері земельних відносин

Перш ніж приступити до вирішення питань, окреслених у назві цього підрозділу, потрібно стисло обґрунтувати назву монографічного дослідження.

Формулюючи назви робіт, в яких був задекларований подібний до обраного мною предмет дослідження, деякі науковці використовують формулювання «Кримінально-правова охорона»⁹⁴. Однак використання такої, на перший погляд, вдалої назви не повною мірою враховує особливості об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, покликанням якої є забезпечення кримінально-правової охорони не безпосередньо *земельних ресурсів*, а *прав* на один із них – земельну ділянку. Зважаючи на це, стає очевидним, що вживання формулювання «кримінально-правова охорона» не дозволяло б (з методологічного погляду) аналізувати в межах цієї роботи норму про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Зокрема, визначивши назву свого дисертаційного дослідження як «Кримінально-правова охорона земель в Україні», О. О. Пенязькова у процесі його написання зазначає, що злочини проти порядку охорони земель в Україні – це система суспільно небезпечних винних діянь, передбачених у частинах 1, 2 ст. 197-1, статтях 239, 239-1, 239-2, 254 КК України, що посягають на порядок охорони земель в Україні

⁹¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 24, 51, 96, 392.

⁹² Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 13.

⁹³ Зміст та можливість використання цих методів на високому теоретичному рівні були проаналізовані С. В. Хилюк (Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 39–44).

⁹⁴ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 291 с.; Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 525 с.

Поняття «кримінально-правова охорона» на високому теоретичному рівні було проаналізовано В. В. Кузнецовим (Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона: проблеми визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 30. Т. 2. С. 107–110).

та вчиняються спеціальним суб'єктом як соціопатичною особистістю з комплексом сваволі та ілюзій. Як бачимо, обравши відповідну назву дослідження та включивши до його предмету і норму про самовільне зайняття земельної ділянки (про самовільне будівництво юристка не говорить), О. О. Пенязькова фактично була «змушена» вдатися до штучного ототожнення антисуспільної спрямованості, з одного боку, злочинів, передбачених статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України, які справді посягають на встановлений порядок охорони земель, а з іншого – ст. 197-1 КК України, незважаючи на те, що у своїй переважній більшості це посягання не приводить до порушення встановленого порядку охорони земель, а його основним безпосереднім об'єктом є правовідносини власності. Врешті-решт цей факт опосередковано визнає і сама О. О. Пенязькова, котра, розмірковуючи над антисуспільною спрямованістю злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, частково суперечить своїм попереднім судженням та вже критикує думку дослідників, які відносять його до злочинів проти довкілля, аргументуючи свою позицію тим, що «винуватий, вчиняючи його, посягає не на землю як компонент довкілля, а на порядок надання земельної ділянки у власність або користування, встановлений у законодавстві України»⁹⁵.

Автор цих рядків цілком свідомий того, що обране і ним формулювання «Злочини у сфері...» теж не може вважатися бездоганим. Щодо цього спадають на думку слухні зауваження М. І. Хавронюка, який, аналізуючи КК Білорусі, звернув увагу на те, що у назвах розділів та глав Особливої частини суворо дотримано формулу «Злочини проти...», що є свідченням чіткого визначення їх родового та спеціального об'єктів⁹⁶. Розмірковуючи над варіантами вдосконалення назви розд. VII Особливої частини КК України «Злочини у сфері господарської діяльності», з подібних міркувань замість звичного «Злочини у сфері...» О. О. Дудоров та Д. В. Каменський також зупиняються на формулюванні «Злочини *проти* ринкової економіки»⁹⁷.

Критично оцінює типи назв розділів Особливої частини КК України, сконструйованих за прикладом «Злочини у сфері...» (так позначено 5 розділів), і З. А. Загиней-Заболотенко. Вчена зазначає, що такі назви, чітко не вказуючи на родовий об'єкт певної групи посягань, позначають лише межі поширення злочинних діянь, відповідальність за які передбачена відповідними розділами, що є малоінформативним та нечітким. Натомість такі, наприклад, назви розділів КК, як «Злочини проти власності» та «Злочини проти довкілля», чітко позначають ті сфери суспільних відносин, яким завдається шкода закріпленими в цих розділах посяганнями⁹⁸.

Погоджуючись із обґрунтованістю наведених суджень, однак зауважу, що, на відміну від назви розділу Особливої частини, основним функціональним призначенням назви присвяченого відповідній тематиці наукового дослідження є не вказівка на родовий об'єкт певної групи посягань, а саме згадана З. А. Тростюк вказів-

⁹⁵ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 49.

⁹⁶ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 623.

⁹⁷ Дудоров О. О., Каменський Д. В. У пошуках оптимальної назви розділу VII Особливої частини Кримінального кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 185.

⁹⁸ Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія. Київ : Атіка, 2003. С. 64.

ка на межі поширеності злочинності діянь, за допомогою якої максимально передається обраний предмет дослідження. Крім того, необхідно враховувати і те, що в нашому випадку назва дослідження і не могла чітко вказати на єдиний родовий об'єкт аналізованої групи злочинів, оскільки, і це буде доведено далі, вчинення останніх супроводжується порушенням щонайменше двох їхніх різновидів. Таким чином, висловлені З. А. Загинеї-Заболотенко зауваження можуть трактуватися не лише як аргументи «проти», а й частково «за» використання формулювання «злочини у сфері...».

Зважаючи на викладені обставини, я дійшов висновку, що, незважаючи на певні вади, назва цього дослідження має бути позначена саме за допомогою формулювання «злочини у сфері земельних відносин». Водночас необхідно зазначити, що в науковій літературі як синонімічне до поняття «злочини у сфері земельних відносин» нерідко використовується поняття «земельні злочини». Тому для уникнення постійних повторювань у цій роботі згадане словосполучення, як і термінологічний зворот «кримінально-правова охорона земельних ресурсів (земель)», будуть вживатися паралельно як такі, що мають однаковий зміст.

Звісно, обираючи назву дослідження, можна було б розмірковувати і над іншими варіантами, на кшталт «Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства», «Кримінально-правова охорона земельних відносин в Україні», «Кримінальна відповідальність за злочини проти земельних відносин» тощо. Проте очевидно, що при бажанні і щодо них можна висловити серйозні зауваження методологічного характеру.

За таких умов, коли жодна з назв не може вважатися абсолютно точною, головним для науковця, як на мене, стає розв'язання завдання чіткого окреслення меж відповідного дослідження. І саме тому, перш ніж перейти до висвітлення відповідного історичного та іноземного досвіду, а також аналізу соціальної обумовленості криміналізації порушень земельного законодавства в Україні, я вирішив зупинитися на вирішенні трьох взаємопов'язаних питань, без отримання відповідей на які навряд чи можна сподіватися на вирішення озвученого вище завдання щодо визначення меж дослідження: 1) що варто розуміти під поняттям «злочини у сфері земельних відносин»; 2) які саме склади злочинів мають належати до цієї групи і, відповідно, повинні розглядатися далі; 3) якою є система цих злочинів.

Як відомо, наявна наразі система Особливої частини КК України не передбачає виділення окремого розділу, присвяченого регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. З урахуванням цього не повинен дивувати той факт, що на сторінках юридичної літератури можна зустріти різні, подекуди суттєво відмінні погляди щодо цих питань, зокрема, щодо системи відповідної групи злочинів.

Наприклад, І. С. Тальянчук зазначає, що КК України передбачає відповідальність за «ряд злочинів, які безпосередньо або в частковій мірі посягають на земельні відносини», серед яких найбільш поширеними є: привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191), самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1), незаконна приватизація державного, комунального майна (ст. 233), порушення правил екологічної безпеки (ст. 236), забруднення або псування земель (ст. 239), незаконне

заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1), незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2), порушення правил охорони або використання надр (ст. 240), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252), проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253), безгосподарське використання земель (ст. 254). Водночас дослідниця виділяє й окрему групу пов'язаних із вищевказаними злочинів – ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212), самоправство (ст. 356), зловживання владою або службовим становищем (ст. 364), перевищення влади або службових повноважень (ст. 365), службове підроблення (ст. 366), хабарництво (ст. 368)⁹⁹.

Крім названих, Я. О. Дякін до злочинів у сфері земельних відносин відніс і «злочини, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю» (статті 190, 367, 369 КК України)¹⁰⁰, а Т. О. Коваленко – і злочин, передбачений ст. 238 КК України «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення»¹⁰¹.

Та чи є підстави всі ці злочини вважати «злочинами у сфері земельних відносин»¹⁰²?

Відповідаючи на це питання, доречно пригадати про розроблену в кримінально-правовій доктрині класифікацію об'єктів злочину по горизонталі. Суть цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виокремлюють основний і додатковий об'єкти. Основним безпосереднім об'єктом злочину є ті суспільні відносини, які насамперед намагається захистити законодавець, ставлячи

⁹⁹ Тальянчук І. С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 660.

Вказівка авторки на «Перевищення влади або службових повноважень» та «Хабарництво» пояснюється тим, що на час написання цитованих рядків статті 365 та 368 КК України мали саме такі назви, замість передбачених сьогодні «Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу» та «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» відповідно.

¹⁰⁰ Дякін Я. О. Типові версії у справах про злочини в сфері земельних відносин. *Форум права*. 2011. № 4. С. 240–241.

Аналізуючи позицію Я. О. Дякіна, не можна залишити поза увагою факт віднесення дослідником до групи «злочинів, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю», делікту, передбаченого ст. 367 КК України «Службова недбалість». З таким твердженням за жодних умов погодитися не можна, адже у кримінально-правовій доктрині аксіоматичним є положення про те, що про мотив та мету злочину можна говорити лише у разі вчинення умисних злочинів, до яких не належить злочин, караний за ст. 367 КК України.

Згодом, зокрема і через зміни кримінального законодавства, позиція Я. О. Дякіна дещо еволюціонувала; у своїй кандидатській дисертації, захищеній в 2019 р., юрист за ознакою предмета посягання виокремлює особливості доказування залежно від категорії злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням землею: які порушують право власності на землю (статті 197-1, 356 КК України); метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю (статті 190, 364, 365-2, 358, 366 КК України); екологічної спрямованості (статті 239-1, 239-2 КК України) (Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 5).

¹⁰¹ Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. *Плебологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі*. Четверта Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р.: матеріали доповідей і виступів / відп. за випуск М. І. Скриголюк. Київ: ВІПЦ «Київський університет», 2011. Вип. 4. С. 155.

¹⁰² Деякі практичні працівники до найпоширеніших земельних злочинів відносять: рейдерське захоплення агропідприємств, самовільне зайняття земельної ділянки, шахрайство, а також злочини у сфері службової діяльності, вчинені посадовими особами, функціями яких є регулювання та контроль за земельним фондом (Якісне розслідування злочинів у земельній сфері – пріоритет у роботі органів прокуратури Кіровоградської області. *Вісник прокуратури*. 2017. № 11. С. 73).

їх під кримінально-правову охорону. Додатковим безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, яким поряд з основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди. Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: обов'язковий (необхідний) і необов'язковий (факультативний). Додатковий обов'язковий об'єкт – це такий об'єкт, що в конкретному складі злочину страждає завжди, у будь-якому випадку вчинення певного злочину. Додатковий факультативний об'єкт – це такий об'єкт, який у разі скоєння певного злочину може існувати поряд з основним, але його може й не бути¹⁰³.

Екстраполюючи вказані положення на тематику цього дослідження, наведено вище питання можна сформулювати і дещо інакше: чи є підстави вважати, що саме земельні відносини виступають основними безпосередніми об'єктами усіх перерахованих вище злочинів? У цьому контексті пригадується і запропонований фахівцями вже у галузі земельного права поділ злочинів, пов'язаних із земельними відносинами, на два види: *спеціальні*, об'єктом яких виступають лише безпосередньо земельні відносини (саме вони нас передусім і цікавлять), та *загальні*, об'єктом яких, поруч з іншими суспільними відносинами, можуть виступати і земельні відносини¹⁰⁴.

Очевидно, що хоча на практиці кожне із зазначених вище посягань може виявитися пов'язаним із земельними відносинами, проте не всі з них при цьому **завжди** супроводжуються їхнім порушенням, а отже, відповідні відносини не можуть вважатися основними безпосередніми об'єктами зазначених злочинів, які через це не можуть належати до згаданої групи «спеціальних» злочинів у сфері земельних відносин, тобто злочинами у сфері земельних відносин у «вузькому» його розумінні.

Отже, система злочинів, пов'язаних із земельними відносинами, може буде бути представлена двома такими групами:

1) злочини, в яких земельні відносини відіграють роль не основного, а факультативного безпосереднього об'єкта. Ці злочини можуть йменуватися злочинами у сфері земельних відносин лише за умови сприйняття широкого підходу до розуміння останніх;

2) злочини, в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом і завжди порушуються в разі їхнього вчинення.

Визначитись із видами останніх, які переважно і цікавлять нас, можна лише після того, як представлена «порожня» (рамкова) система набуде змістовного наповнення. А це, своєю чергою, може бути досягнуто тільки після попереднього встановлення змісту термінологічного звороту «земельні відносини» та, на підставі цього, розкриття поняття та сутнісних характеристик самих «злочинів у сфері земельних відносин».

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЗК України земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Щоправда, наведено

¹⁰³ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 107–108.

¹⁰⁴ Земельное право России : учебник для академического бакалавриата / Б. В. Ерофеев; под науч. ред. Л. Б. Братковской. 15-е изд., перераб. и доп. Москва : «Юрайт», 2018. С. 22; Земельное право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 335.

законодавче трактування було піддане жорсткій, а подекуди – нищівній критиці з боку фахівців у галузі земельного права.

Зокрема, В. І. Андрейцев щодо цього зазначає, що таке визначення земельних відносин є некоректним і неповним, позбавляє можливості їхнього адекватного і реального втілення, оскільки воно може бути застосоване тільки до однієї групи відносин – відносин права власності на землю¹⁰⁵. У подібному ключі висловлюються і деякі інші науковці, які зауважують, що аналіз ст. 2 ЗК України свідчить про те, що закон фактично обмежує коло земельних відносин лише відносинами власності на землю, які є важливою, проте лише фрагментарною частиною системи земельних відносин, не враховуючи при цьому низку інших суспільних земельних відносин: відносини з охорони та відтворення земель, здійснення управління у сфері земельних відносин, застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення тощо¹⁰⁶.

З урахуванням продемонстрованих вад законодавчого визначення земельних відносин стає очевидним, що, незважаючи на свій нормативний характер, воно навряд чи може задовольнити потреби цього монографічного дослідження. Тому в пошуках більш прийняттого розуміння аналізованого поняття виникла необхідність звернутися до теоретичних розробок представників земельної-правової доктрини.

Зокрема, не ототожнюючи земельні відносини із відносинами власності на землю, Б. В. Єрофеев вносить до їхнього змісту не лише відносини щодо володіння, користування та розпорядження земельними ділянками, а й відносини щодо державного регулювання земельних відносин¹⁰⁷.

Лаконічне, але змістовне визначення досліджуваного поняття наводиться А. М. Мірошніченком: земельні відносини – це відносини, пов'язані із використанням, охороною та відтворенням землі¹⁰⁸.

Більш деталізований підхід використовує О. Ю. Дрозд, який тлумачить земельні відносини як врегульовані нормами земельного права та іншими суміжними з ним галузями права суспільні відносини, що виникають щодо володіння, користування, розпорядження, управління, раціонального використання та охорони землі як основного національного багатства, найважливішої складової природного середовища, особливого природного ресурсу та засобу виробництва в різних галузях господарювання¹⁰⁹.

---

¹⁰⁵ Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 14.

¹⁰⁶ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 52.

Зважаючи на викладені аргументи, навряд чи можна підтримати висловлену в російській юридичній літературі пропозицію вважати земельними правовідносинами такі відносини, в результаті реалізації яких одна чи декілька осіб встановленим правовим способом набувають чи реалізують панування над землею (Галиновская Е. А. Теоретические и методологические проблемы земельных правоотношений. Монография. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, Юридическая фирма «КОНТРАКТ», 2009. С. 24).

¹⁰⁷ Земельное право России : учебник для академического бакалавриата / Б. В. Ерофеев; под науч. ред. Л. Б. Братковской. 15-е изд., перераб. и доп. Москва : «Юрайт», 2018. С. 22.

¹⁰⁸ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 15.

¹⁰⁹ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 43, 72, 193.

У визначенні О. Г. Бондара наголошується на демонстрації особливостей правового статусу та усієї багатогранності функцій землі а, відповідно, і земельних відносин, під якими пропонується розуміти вольові суспільні відносини щодо землі як основного національного багатства, як особливого об'єкта речових та зобов'язальних прав, як об'єкта та засобу господарювання і здійснення інших видів суспільної діяльності та як об'єкта державного управління й охорони¹¹⁰.

Проте найбільш чітко і структуровано зміст земельних відносин зумів відобразити В. В. Носік, який виділив чотири умовних складових останніх та визначив предмет земельного права як врегульовані нормами та методами земельного, приватного, публічного права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі: 1) здійснення права власності на землю Українського народу; 2) державного і самоврядного регулювання земельних відносин; 3) виконання заходів з охорони і раціонального використання землі як основного національного багатства; 4) захисту суб'єктивних земельних прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави¹¹¹. Саме на це визначення я буду спиратися далі у своїй роботі.

Аналіз юридичної літератури засвідчує, що при дослідженні пов'язаного із земельними відносинами поняття «злочини у сфері земельних відносин» науковці подекуди невинувато ігнорують продемонстроване багатоманіття змісту земельних відносин, зводячи його лише до однієї із зазначених сфер, забуваючи про те, що «специфіка земельних відносин характеризується багатоаспектністю виконання земельних функцій: економічних, екологічних, демографічних, політичних, соціальних»¹¹².

Наприклад, Я. О. Дякін до злочинів у сфері земельних відносин свого часу відносив лише ті «склади, які як безпосередній об'єкт передбачають право володіти, користуватися та розпоряджатися землею»¹¹³. І це при тому, що сам автор зауважує, що земля та земельні відносини виступають безпосереднім об'єктом не лише в злочинах, які порушують право власності на землю (ст. 197-1 КК України), а й у злочинах екологічної спрямованості (ст. 239 КК України), пов'язаних із господарюванням (ст. 254 КК України) та навіть тих, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю (статті 190, 364, 365, 366 КК України та інші). З огляду на це (навіть залишаючи поза увагою спірність положень про визнання землі «об'єктом» злочину та віднесення злочину, передбаченого ст. 254 КК України, до злочинів, пов'язаних із господарюванням), спостерігається непослідовність позиції згаданого дослідника.

¹¹⁰ Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. С. 82.

¹¹¹ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 181.

Подібну структуру земельних відносин було запропоновано і В. К. Гуревським, який виділив три групи земельних відносин: 1) відносини у сфері власності на землю та щодо прав, похідних від права власності (окремо також виділяються відносини у сфері здійснення права загального користування землею); 2) управлінські земельні відносини; 3) землеохоронні відносини (Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 56).

¹¹² Чиж Ю. В. Адміністративна відповідальність за службові правопорушення у сфері земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 7.

¹¹³ Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 2. С. 151.

На думку А. М. Шульги, земельними злочинами необхідно вважати ті суспільно небезпечні діяння, які посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів¹¹⁴. Як бачимо, на відміну від Я. О. Дякіна, який робив акцент на відносинах щодо володіння, користування та розпорядження землею, А. М. Шульга зовсім не згадує про такий об'єкт земельних злочинів, як відносини власності на землю. Водночас криміналіст висловлює судження, які, як і в попередньому випадку, не кореспондуються із пропонованим ним же розумінням земельних злочинів і фактично визнають неповнність останнього. Йдеться про те, що до системи земельних злочинів правник відносить не лише злочини, передбачені статтями 239, 239-1, 239-2, 252 та 254 КК України, більшість з яких¹¹⁵, справді, можна вважати такими, що вчиняються «у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів», а й самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 197-1 КК України) – діяння, антисуспільна спрямованість якого жодним чином не пов'язана з названою сферою¹¹⁶. Цікаво, що цей факт усвідомлює і сам А. М. Шульга, констатує, що, на відміну від інших земельних злочинів, при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки порушуються відносини у сфері земельної власності¹¹⁷.

Чи не найбільш повне і точне визначення земельного злочину було запропоноване Т. О. Коваленко, яка трактує його як передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на земельний правопорядок, земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, природні якості земельних ділянок та ґрунтів, яке вчинене суб'єктом злочину¹¹⁸.

Імпонує те, що, на відміну від попередніх, наведене тлумачення, по-перше, враховує той факт, що в результаті вчинення злочинів у сфері земельних відносин можуть бути порушені як відносини, що гарантують права на землю, так і відносини, які забезпечують охорону, раціональне використання та відтворення земельних ресурсів, а по-друге, кореспондується з приписами Основного Закону України (ст. 13), адже в ньому згадується не лише про права та законні інтереси юридичних та фізичних осіб, територіальних громад та держави, а й про Український народ.

Незважаючи на загалом схвальне ставлення до наведеного концепту, зауважу, що за такого розуміння земельних злочинів до них мали б бути віднесені не лише

¹¹⁴ Шульга А. М. Загально-теоретична парадигма визначення земельних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 206; Шульга А. М. Злочини у сфері земельних відносин та кримінально-правова політика України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 93.

¹¹⁵ Про спірність віднесення до названої групи злочинів делікту, передбаченого ст. 252 КК України, йтиметься далі.

¹¹⁶ Шульга А. М. Особливості кримінально-правової охорони земельних ресурсів. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2015 року, м. Харків. МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. С. 90.

¹¹⁷ Із запропонованим А. М. Шульгою визначенням не погоджується і М. І. Сингаєвська (Сингаєвська М. І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права* : тези доп. ІХ Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 311).

¹¹⁸ Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. *Плебологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі*. Четверта Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р. : матеріали доповідей і виступів / відп. за випуск М. І. Скригонюк. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. Вип. 4. С. 157.

«спеціальні», в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом злочину, а й згадані «загальні» склади пов'язаних із земельними відносинами злочинів (статті 190, 364, 366 КК України тощо), які хоч і можуть, але далеко не завжди супроводжуються посяганням на земельні відносини. Тому є підстави вважати, що запропоноване Т. О. Коваленко визначення радше придатне не для характеристики цікавлячого нас поняття «злочини у сфері земельних відносин», а ширшого за змістом поняття «злочини, пов'язані із земельними відносинами».

Видається, що основною причиною недосконалості зазначених визначень земельних злочинів є те, що їхні автори не повною мірою дотримувалися логіко-методологічної процедури визначення понять, виробленої філософією, логікою та методологією науки, зокрема, не завжди враховуючи зміст категорії «поняття», а також вимоги, які висуваються до процесу дефінування.

У спеціальній літературі, присвяченій загальнотеоретичній характеристиці юридичної термінології, вказується на те, що поняття – це форма мислення: 1) що охоплює сукупність ознак, необхідних і достатніх для вказівки або **виокремлення** будь-якого предмета (або класу предметів)¹¹⁹; 2) в якій відбито **істотні** і **відмітні** ознаки окремого предмета або класу однорідних предметів¹²⁰. Відповідно до цього зазначається, що основною формою юридичних визначень є прийом через вказання найближчого роду і видової відмінності (*definitio fit per genus proximum et differentiam specificam*), який полягає в тому, що відшукується найближчий рід для поняття, що визначається, і характерні ознаки, які має лише цей вид предметів і які відсутні у всіх інших видів предметів, що входять до цього найближчого роду¹²¹. Основу ж дефінування складають такі логічні операції, як *диференціювання* – мисленнєва операція, заснована на **виокремленні** істотних властивостей предмета й відвертанні від інших, неістотних, та *узагальнення* – розумова операція, заснована на виділенні загальної істотної ознаки, властивості, якості, що дає змогу розглядати той чи інший предмет як елемент певного класу, виду¹²².

Проаналізувавши наведені доктринальні підходи до трактування поняття «злочини у сфері земельних відносин», можна констатувати, що їхні автори здебільшого використовували лише метод узагальнення і, навпаки, не виправдано ігнорували таку логічну операцію, як диференціювання. У підсумку це призвело до того, що згадані визначення земельних злочинів не відповідають своєму головному призначенню – не окреслюють ті **відмітні**, **істотні** ознаки, які дозволяють **виокремити** злочини у сфері земельних відносин серед інших груп (подекуди суміжних) злочинів. Адже, як ми переконалися, самого лише означення всіх сфер суспільних відносин, які можуть бути порушені внаслідок їхнього вчинення, недостатньо для видбиття сутності і специфіки відповідної категорії злочинів.

З огляду на сказане можна зробити висновок, що визначення земельних злочинів неодмінно має містити і посилання на ту, так би мовити, «стрижневу», відміт-

¹¹⁹ Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки : учебник. Москва : Издательство Экзамен, 2005. С. 61.

¹²⁰ Гетманова А. Д. Логика : учебник для студентов пед. вузов. Москва : Высш. шк., 1986. С. 26.

¹²¹ Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцупал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. С. 72–73.

¹²² Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. С. 95.

ну, найбільш істотну ознаку, яка чітко орієнтуватиме на те, що внаслідок вчинення **будь-якого злочину** названої групи **завжди** порушуються земельні відносини, які виступають їхніми основними безпосередніми об'єктами, і, отже, дозволятиме відмежовувати ці суспільно небезпечні посягання від інших злочинів, лише пов'язаних із земельними відносинами.

Слушною є думка Т. Б. Саркісової, яка припускає, що до особливих ознак земельних злочинів, що відмежовують їх від суміжних, варто віднести *об'єкт та предмет* посягання, *об'єктивну сторону* та її *змішану протиправність*. Тобто йдеться про протиправність, що має подвійну правову природу, яка визначається як земельним, так і кримінальним законодавством¹²³. Однак, враховуючи те, що вказана змішана протиправність логічно випливає із самої природи злочинів у сфері земельних відносин, для конкретизації антисуспільної спрямованості останніх в їхньому визначенні передусім необхідно чітко відобразити об'єкт цих деліктів.

Як пам'ятаємо, Т. Б. Саркісова виділяє і третю основну ознаку злочинів у сфері земельних відносин, яка, зокрема, дає змогу відмежовувати їх від інших злочинів проти довкілля, – це предмет відповідних посягань. І виходячи з того, що це злочини «у сфері *земельних відносин*», переконаний у тому, що таким предметом можуть бути визнані виключно передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин. Розглянемо їх більш детально.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 ЗК України об'єктами земельних відносин є:

- 1) землі в межах території України;
- 2) земельні ділянки;
- 3) права на них, і на земельні частки (паї) також.

З урахуванням наведених законодавчих положень очевидно виглядає необхідність віднесення до злочинів у сфері земельних відносин насамперед деліктів, передбачених статтями 197-1, 239 та 254 (як у старій, так і в оновленій у зв'язку з набранням чинності положенням Закону від 19 грудня 2019 р. редакції) КК України, предметом яких виступають земельна ділянка та землі відповідно. Щодо злочинів, предметом яких виступають інші природні ресурси, то їхня належність до групи «земельних» може бути встановлена лише після з'ясування змісту понять «земля» та «земельна ділянка» як об'єктів права власності¹²⁴.

Згідно з ч. 1 ст. 79 ЗК України земельною ділянкою є частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Аналіз цих нормативних приписів дає підстави погодитись із науковцями, котрі констатують, що об'єктом права власності на землю є **частина земної поверхні**, абстрагована від інших природних ресурсів, які на ній можуть бути розташовані (ліси та інші насадження, водні об'єкти). Адже у відповідній правовій нормі парламентарії не називають як складові земельної ділянки ні інші природні

¹²³ Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 4, 12; Саркісова Т. Б. Підходи до розуміння земельного правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 135.

¹²⁴ Оскільки детальний аналіз кожного із вказаних об'єктів буде здійснюватись у наступному розділі, тут зупинимося лише на тих їхніх характеристиках, які допоможуть вирішити питання про змістовну наповнюваність поняття злочинів у сфері земельних відносин.

З аналогічних мотивів у цих рядках не розглядаються і питання про співвідношення понять «земля» та «землі», про які йдеться у статтях 239 та 254 КК України.

ресурси (ліси, води, надра), ні будівлі і споруди, що можуть бути розташовані на земельній ділянці¹²⁵.

Однак вже у ч. 2 та ч. 3 ст. 79 ЗК України законодавець вказує на те, що право власності на земельну ділянку поширюється в її межах і на **поверхневий (грунтовий) шар**, а також на **водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження**, які на ній знаходяться (ч. 2), та **простір**, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших **будівель і споруд** (ч. 3). Не лише про частину земної поверхні йдеться і в законодавчій дефініції поняття «земля» (ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель»), яка визначається як поверхня суші з **грунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами**, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

З огляду на продемонстровану законодавчу невизначеність серед фахівців у галузі земельного права, виникло питання, як саме співвідносяться поняття «земля» та «земельна ділянка» з іншими природними ресурсами, які знаходяться в межах земельної ділянки (на землі)¹²⁶. Через призму вирішення завдань цього дослідження наведене питання можна сформулювати дещо інакше: чи можна вважати відповідні об'єкти – передусім йдеться про такі природні ресурси, як водні об'єкти, ліси, надра та поверхневий (грунтовий) шар – складовими поняття «земельна ділянка»? У разі позитивної відповіді на нього маємо констатувати, що ці об'єкти також необхідно зараховувати до об'єктів земельних відносин, а отже, злочини, в яких вони виступають предметами (зокрема, йдеться про діяння, передбачені статтями 239-1, 239-2, 240, 242, 245, 246, 252 КК України тощо), варто зараховувати до групи злочинів у сфері земельних відносин. Якщо ж відповідь буде негативна, то земельними злочинами, які й мають розглядатися далі, необхідно вважати лише зазначені делікти, передбачені статтями 197-1, 239 та 254 КК України.

Проаналізувавши відповідні положення земельно-правової доктрини, можна стверджувати, що домінуючою серед науковців є позиція, згідно з якою ліс, води, надра, а також тваринний та рослинний світ не повинні входити до поняття «земельна ділянка», «землі»¹²⁷. При цьому потрібно погодитись із зауваженнями фахівців, які звертають увагу на те, що, як і в законодавстві багатьох інших країн, «звуження» поняття землі як об'єкта права власності в Україні також проявляється у формуванні спеціального законодавства, яке регулює використання окремих природних ресурсів¹²⁸.

Зокрема, П. Ф. Кулинич зазначає, що в українському праві природоресурсні галузі увібрали в себе цивільно-правові та еколого-правові підходи до регулювання земельних, водних, лісових та гірничих відносин, забезпечили спеціалізовані, більш адекватні механізми правового впливу на використання та охорону земель, вод, лісів та надр. Отже, у праві України поняття земель, лісів, вод та надр як

¹²⁵ Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 215.

¹²⁶ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 20.

¹²⁷ Тут вказані терміни можна вживати паралельно.

¹²⁸ Мироненко І. В. Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2008. С. 50.

об'єктів відповідних правовідносин є вузькогалузевим. Тому вчений резюмує, що земельно-правове визначення земельної ділянки не може включати в себе як «повітряний стовп» над її поверхнею, так і частину надр під її поверхнею, адже таке визначення являтиме собою вихід за межі сфери дії земельного права та вторгнення в «компетенцію» іншої поресурсної галузі права (аналогічну за змістом позицію займає К. М. Тоцька)¹²⁹.

Свого часу в подібному руслі висловлювався Г. О. Аксеньонок, який зазначав, що правовідносини, пов'язані з використанням лісів, вод та надр, є настільки своєрідними, що земля тут не має визначальної ролі. У всіх вказаних випадках об'єктами правовідносин є саме ліси, води, надра, які і визначають особливий характер правовідносин, що виникають через них або у зв'язку з ними, які є відмінними від правовідносин, пов'язаних із використанням землі, як своєрідного об'єкта права. Безумовно, лісовий, водний та фонд надр являють собою певну частину земельної території, яка зайнята лісами, водами чи корисними копалинами, що містяться в її надрах. Однак, на думку дослідника, якщо підійти до цих фондів по суті, то стає зрозумілим, що визначальну роль у них відіграє не земельна поверхня і не земля як така, а ті природні багатства, які ростуть на поверхні землі або знаходяться в її надрах¹³⁰.

Розгорнута аргументація на користь наведеної вище позиції пропонується А. М. Мірошниченко. Зокрема, вчений підкреслює, що води та ліси є окремими природними ресурсами, мають відмінний від землі правовий режим, для їхнього використання закон зазвичай вимагає отримувати спеціальні дозволи незалежно від наявності у користувача прав на земельну ділянку. З огляду на це необхідно розмежовувати землі, земельні ділянки, з одного боку, та ліси і води, з іншого. Щодо надр, то А. М. Мірошниченко наголошує на тому, що, хоча ст. 23 КУпН і надає землевласнику та землекористувачу право без окремого дозволу та гіричного відводу здійснювати обмежене використання надр під його ділянкою, надра можуть перебувати виключно у власності народу України (ст. 4), а право надрокористування землевласників та землекористувачів обмежується лише кількома видами обмеженого користування вичерпним переліком копалин. Термін же «приналежність» вживається зазвичай для того, щоб показати, що якийсь об'єкт (річ) має спільний правовий режим із «основною» річчю. У випадку ж із надрами та земельною ділянкою це не так¹³¹. Схожі міркування лунають і з вуст В. В. Носіка, на думку якого, застосовуючи буквальний, логічний, етимологічний, порівняльний та інші способи тлумачення ст. 13 Основного Закону держави, можна стверджувати, що в юридичному значенні земля як об'єкт права власності українського народу не вміщує в себе надра, водні та інші природні ресурси¹³².

Крім вод, лісів та надр, у ст. 79 ЗК України згадується ще один об'єкт, на який поширюється право власності на земельну ділянку, – поверхневий (грунтовий) шар.

¹²⁹ Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 216; Тоцька К. М. Поняття земельної ділянки як об'єкта права власності: підходи до тлумачення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2014. Вип. 17. С. 256.

¹³⁰ Аксеньонок Г. А. *Земельные правоотношения в СССР*. Москва : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1958. С. 170–172.

¹³¹ Мірошниченко А. М. Розмежування складових та належності земельної ділянки. *Земельне право України: теорія і практика*. 2007. № 1. С. 27–28.

¹³² Носік В. В. *Право власності на землю Українського народу* : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 163.

І більшість вчених переконана, що, на відміну від усіх інших названих вище природних ресурсів, ґрунти необхідно вважати складовими земель (земельних ділянок).

Наприклад, А. М. Мірошніченко акцентує увагу на тому, що, на протигагу водам, лісам та надрам, ґрунти мають спільний режим із земельною ділянкою (аналогічну позицію займає і С. В. Єлькін¹³³), землею, їх використання, охорона та відтворення регламентуються саме земельним законодавством. Використання земельної ділянки практично завжди означатиме використання поверхневого (ґрунтового) шару. Виходячи з цього, науковець переконаний у тому, що поняття «земельна ділянка» та «земля» охоплюють розташований у межах цього простору ґрунтовий покрив¹³⁴. Водночас необхідно відмітити, що, навіть визнаючи ґрунти складовими земель (земельних ділянок), А. М. Мірошніченко робить слушне зауваження стосовно того, що ототожнення землі та ґрунту є, звичайно, неправильним. З огляду на це, потребує уточнення висловлена О. О. Пенязьковою думка про те, що для позначення предмета злочинів, передбачених статтями 197-1, 239, 254, та, зокрема, 239-1 та 239-2 КК України, використовуються терміни «земля» та «земельна ділянка»¹³⁵.

Зауважу, що, розмежовуючи поняття «земля» та «ґрунт», деякі дослідники навіть висловлювали припущення щодо їхньої рівноправності, однопорядковості¹³⁶. Однак правильність такої позиції справедливо піддає сумніву П. Ф. Кулинич. Зокрема, погоджуючись із тим, що «земля» і «ґрунт» означають різні природні реалії та, визнаючи можливість, а в низці випадків і необхідність відділення ґрунту від землі, внаслідок чого ґрунт набуває статусу самостійного господарського і природного об'єкта, вчений все ж робить висновок про те, що загалом (у планетарному або регіональному масштабі) він тісно пов'язаний із землею, є невід'ємною частиною останньої¹³⁷.

Обґрунтованість включення ґрунтового шару до поняття «земельна ділянка» визнається і В. В. Носіком, який, проте, зазначає, що, крім поверхневого шару, земельна ділянка як об'єкт права власності охоплює також простір над та під поверхнею ділянки на висоту і глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд¹³⁸.

На необхідність віднесення ґрунтового покриву (ґрунту) до поняття земельної ділянки вказують й інші представники земельно-правової доктрини, котрі визначають земельну ділянку як:

– територіально-просторову, індивідуально-визначену та юридично відособлену поверхневу частину (включно з **ґрунтовим покривом**) відповідної категорії земель... (В. І. Андрейцев)¹³⁹;

¹³³ Єлькін С. В. Юридична природа ландшафту в контексті співвідношення дефініцій «земля», «землі», «земельна ділянка». *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23. С. 233.

¹³⁴ Мірошніченко А. М. Розмежування складових та приналежностей земельної ділянки. *Земельне право України: теорія і практика*. 2007. № 1. С. 28–29.

¹³⁵ Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 136.

¹³⁶ Гавриш Н. С. *Правова охорона ґрунтів в Україні*. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2008. С. 23; Зарьков В. М. Почва как объект правовой охраны. *Советское государство и право*. 1981. № 5. С. 130.

¹³⁷ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 481.

¹³⁸ Носік В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія і практика. *Земельне право України*. 2006. № 5. С. 50.

¹³⁹ Андрейцев В. І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України. *Науково-практичні коментарі*. 2002. № 2. С. 16–17.

– частину поверхні земного *грунту*, яка є основою ландшафту... (М. В. Шульга)¹⁴⁰;

– розташований на земній поверхні геометризований блок *грунтового шару* (М. М. Мисник)¹⁴¹.

А. М. Мірошниченко та В. В. Носік включають ґрунт і до поняття «земля», визначаючи останню як «земну поверхню та простір над та під нею на висоту та глибину, необхідну для використання відповідної земельної ділянки за цільовим призначенням (зокрема і її забудови), включно з *грунтовим покривом* у межах цього простору»¹⁴² та «розташовану над надрами в межах державних кордонів частину земної поверхні з *родючим шаром ґрунту*...»¹⁴³, відповідно.

На користь того, що ґрунт, на відміну від інших природних ресурсів, необхідно відносити до складових землі (земельної ділянки) і, відповідно, необхідно вважати об'єктом саме земельних відносин, пряма вказує і деякі приписи чинного земельного законодавства, зокрема, положення:

– ч. 2 ст. 3 ЗК України, в якій зроблено спеціальне застереження щодо того, що земельні відносини, які виникають при використанні *надр, лісів, вод*, а також *рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря*, регулюються цим Кодексом, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать цьому Кодексу. Як бачимо, на противагу названим природним ресурсам, законодавець не вказує на жодні інші нормативно-правові акти, якими мають регулюватися відносини, котрі виникають при використанні ґрунтів, демонструючи у такий спосіб, що останні мають регулюватися виключно земельним законодавством;

– ст. 168 ЗК України, в якій об'єктом особливої охорони були визнані ґрунти земельних ділянок. Те, що охорона ґрунтів, на відміну від вод, лісів та надр, регламентується безпосередньо ЗК України, а також пряма вказівка на ґрунти *земельних ділянок*, демонструє належність ґрунтів до останніх;

– Закону України «Про охорону земель», в якому, незважаючи на згадування в назві лише про охорону «земель», поняття охорона земель трактується як система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих не лише на раціональне використання *земель*, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, а й на захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості *ґрунтів*. Навіть більше: сам зміст цього Закону, який буквально пронизаний положеннями, присвяченими одночасній охороні земель і ґрунтів, та в назвах багатьох статей якого ці терміни вживаються або ж поруч, або ж взагалі вказується лише на ґрунт («Нормативи в галузі охорони *земель* та відтворення родючості *ґрунтів*», «Нормативи гранично допустимого забруднення *ґрунтів*», «Нормативи якісного стану

¹⁴⁰ Шульга М. В. Актуальные проблемы правового регулирования земельных отношений в современных условиях : дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1998. С. 29.

¹⁴¹ Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 216; Мисник Н. Н. К поняттю земельного участка. *Государство и право*. 2005. № 10. С. 60.

¹⁴² Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 24.

¹⁴³ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 497.

грунтів», «Нормативи показників деградації земель та ґрунтів», «Основні вимоги до охорони родючості ґрунтів», «Охорона земель і ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами» (статті 31–34, 37) тощо) не залишає сумнівів стосовно того, що ґрунт має спільний правовий режим із землею.

Зауважу, що окрема вказівка на «ґрунт», поруч із «землею» та «земельною ділянкою», міститься і в деяких визначеннях загального щодо терміна «земельний злочин» поняття «земельне правопорушення», автори яких не обмежуються тривіальною характеристикою останніх як дії чи бездіяльності, що суперечать нормам земельного права, за вчинення якої винна, деліктоздатна особа несе юридичну відповідальність, або ж інших подібних тлумачень¹⁴⁴. Зокрема, розкриваючи зміст поняття «земельне правопорушення», Т. Б. Саркісова вказує не лише на загальні ознаки будь-якого правопорушення, а також порушення земельно-правової норми, а й звертає увагу на те, що внаслідок його вчинення відбувається посягання на правовий режим землі (загальний об'єкт земельних правопорушень), правовий режим конкретної земельної ділянки або її частини, права суб'єктів земельних правовідносин, земельну ділянку та ґрунти як об'єкт особливої охорони (конкретний об'єкт)¹⁴⁵.

До речі, пригадаймо, що у визначенні земельного злочину, яке було запропоноване Т. О. Коваленко і яке мною було визнане одним із найбільш вдалих, до матеріальних об'єктів земельних злочинів, тобто фактично предметів, вчена також відносила не лише землю та земельну ділянку, а й ґрунт¹⁴⁶.

Отже, спираючись на зазначені вище положення, варто констатувати, що серед усіх вказаних у ст. 79 ЗК України природних ресурсів, які мають певний зв'язок із землею та земельною ділянкою, тільки ґрунт може вважатися особливим об'єктом земельних відносин. А це, своєю чергою, означає, що злочинами у сфері земельних відносин мають визнаватися і делікти, передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України, предметом яких виступає ґрунтовий покрив земель. З іншого боку, враховуючи відсутність підстав для включення у поняття «земельна ділянка» («земля») вод, лісів, надр та, тим паче, повітря, тваринного й рослинного світу, використання яких регламентується не земельним, а іншими самостійними поресурсними галузями права, не можуть вважатися суто «земельними» решта злочинів, норми про які консолідовані у розділі VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля», зокрема передбачені статтями 240–247 КК України.

¹⁴⁴ Такі «тривіальні» визначення можна зустріти в наступних працях (Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 330; Літошенко О. С. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 63–67; Мілімко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. С. 16; Насушина О. В. Земельне правопорушення як підстава притягнення до адміністративної відповідальності. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 271; Пахомов В. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин. *Наше право*. 2015. № 6. С. 46–53; Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства. *Правова держава*. 2002. № 5. С. 194; Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень. *Предприемцтво, господарство і право*. 2000. № 8. С. 65; Чумак Ю. Я. Загальна характеристика адміністративних правопорушень у сфері земельних правовідносин. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 191.

¹⁴⁵ Саркісова Т. Б. Підходи до розуміння земельного правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 135.

¹⁴⁶ Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. *Плебологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі*. Четверта Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р. : матеріали доповідей і виступів / відп. за випуск М. І. Скригонюк. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. Вип. 4. С. 157.

Крім проаналізованих вище різних видів природних ресурсів, у ч. 3 ст. 79 ЗК України згадується і простір, необхідний для зведення «будівель» і «споруд». Вирішуючи питання про співвідношення цих об'єктів із поняттям «земельна ділянка», А. М. Мірошніченко зазначає, що чинне вітчизняне законодавство (ст. 120 ЗК України, статті 377, 796, 1225 ЦК України, ч. 4 ст. 6 Закону України «Про іпотеку») розглядає земельну ділянку як приналежність будівлі або споруди, тобто фактично визнає «земельну ділянку» підпорядкованою річчю щодо головної речі – будівлі або споруди. З урахуванням цього фахівець констатує, що сьогодні поняття «земельна ділянка» не охоплює будівель і споруд, які на ній розташовані.

Незважаючи на попередній висновок, важко погодитись із О. О. Пенязьковою та А. М. Шульгою, які не відносять до земельних злочинів діяння, передбачене ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, в якій йдеться про самовільне будівництво «будівель» та «споруд» на самовільно зайнятій земельній ділянці¹⁴⁷. Можу припустити, що підґрунтям для такої позиції дослідників виступило їхнє хибне уявлення про те, що предметом відповідного злочину є «будівлі» та «споруди». Адже якщо керуватися такою логікою, то віднесення аналізованого діяння до злочинів у сфері земельних відносин є спірним, позаяк (і про це зазначалось у попередньому абзаці) будівлі та споруди не є об'єктами земельних відносин.

Більш переконливими виглядають аргументи тих учених, на думку яких будівлі і споруди в цьому разі виступають не предметом злочину, а знаряддями його вчинення¹⁴⁸. Будівлі та споруди могли б визнаватися предметом аналізованого злочину лише в тому випадку, коли б його об'єктом виступав встановлений порядок будівництва будівель чи споруд, як це було в злочині, передбаченому ч. 2 ст. 199 КК УРСР 1960 року. І саме тому злочин, передбачений ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, треба відносити до земельних злочинів.

Схожу позицію займає і Г. М. Зеленов, який, критикуючи позицію О. О. Пенязькової, зазначає, що порядок охорони земель в Україні також виступає основним безпосереднім об'єктом кваліфікованих складів злочинів, передбачених частинами 3 та 4 ст. 197-1 КК України, а отже, ці злочини також мають входити до переліку злочинів проти порядку охорони земель в Україні¹⁴⁹. Тут, визнаючи ідентичність основних безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених ч. 1 (ч. 2) та ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, необхідно звернути увагу на необхідність часткового уточнення позиції згаданого криміналіста, адже, як було доведено вище, вважати, що основним безпосереднім об'єктом аналізованих злочинів виступає «порядок охорони земель», підстав немає.

Варто пам'ятати і про те, що, на відміну від «звичайних», «межові» споруди чинне земельне законодавство фактично відносить до приналежностей земельної

¹⁴⁷ Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 135–136; Шульга А. М. Проблеми кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 16. С. 156.

¹⁴⁸ Більш детально відповідні аргументи будуть наведені у підрозділі 2.1. Тут же, задля уникнення дублювання, доцільно обмежитися постановкою проблеми.

¹⁴⁹ Зеленов Г. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Пенязькової Ольги Олександрівни «Кримінально-правова охорона земель в Україні», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. С. 7.

ділянки (ст. 108 ЗК України)¹⁵⁰. Саме цим пояснюється той факт, що при аналізі відповідного історичного та іноземного досвіду як злочин у сфері земельних відносин мною буде розцінюватися і таке діяння, як знищення або пошкодження межових знаків.

На думку деяких авторів (А. М. Мірошніченко, А. М. Шульга), до злочинів у сфері земельних відносин (проти земельних ресурсів) треба відносити і посягання, передбачене ст. 252 КК України «Умисне знищення або пошкодження території, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду»¹⁵¹. Висловлюючи таку наукову позицію, юристи не враховують тієї важливої обставини, що в диспозиції (як, до речі, і в назві) ч. 1 ст. 252 КК України йдеться не про «землі» ПЗФ, а про «об'єкти» ПЗФ (поруч із територіями, взятими під охорону держави). Відповідно до ст. 3 Закону України від 16 червня 1992 р. «Про природно-заповідний фонд України» до ПЗФ України включаються: 1) природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; 2) штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Хоча чинним законодавством не визначено, які категорії ПЗФ належать до територій, а які – до об'єктів, на сторінках юридичної літератури висловлена конструктивна думка, згідно з якою до об'єктів доцільно віднести пам'ятки природи, які становлять собою здебільшого невеликі за площею (справді унікальні) природні утворення або такі, що взагалі практично не мають своєї території – дерева, скелі, джерела, печери, гроти, виходи порід тощо, а решта категорій природно-заповідного фонду має визначатися терміном «територія»¹⁵².

Отже, можна констатувати, що за ст. 252 КК України мають кваліфікуватися не лише діяння, які є підстави визнавати такими, що посягають на земельні відносини, а й такі суспільно небезпечні прояви, як, наприклад, знищення або пошкодження унікальної скелі, породи, печери, одного із вказаних вище штучно створених об'єктів (скажімо, рідкісних видів місцевої флори), тобто діяння, які жодним чином не пов'язані з аналізованими раніше об'єктами земельних відносин, а тому не повинні вважатися злочинами у сфері земельних відносин.

Фіналізуючи спроби дати науково обґрунтоване визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин», варто пам'ятати і про застереження дослідників стосовно того, що побудова дефініції поняття лише за допомогою згаданого вище прийому «через вказання найближчого роду і видової відмінності» у логіці визна-

¹⁵⁰ Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 22.

¹⁵¹ Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 412; Шульга А. М. Генеза кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3. С. 91–92; Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 299.

Необхідно вказати на непослідовність позиції А. М. Шульги, який в інших своїх працях не включає злочин, передбачений ст. 252 КК України, до групи земельних злочинів (Шульга А. М. Науково-теоретичне визначення об'єкта земельних злочинів через призму земельних правовідносин. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. Редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2014. С. 273).

¹⁵² Ковтун О. М. Правова охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: навчальний посібник. Київ: Прецедент, 2010. С. 53, 65.

ється недостатньою¹⁵³. Дефінування – це складний розумовий процес, який повинен відповідати низці вимог: сумірність; наявність лише суттєвих ознак; системність; нездатність спричинювати хибне коло; відсутність тавтології; відсутність заперечувальних ознак незаперечуваного поняття; однозначність; несуперечливість визначенню понять інших стандартів; раціональна (оптимальна) стислість; визначеність поняття; мовна правильність визначення¹⁵⁴. Не заперечуючи важливості дотримання усіх названих вимог, особливу увагу хотілося б звернути на такі дві взаємопов'язані вимоги до визначення поняття, як «наявність лише суттєвих ознак» та «оптимальна стислість дефініції».

Суть першої із них полягає в тому, що перерахування всіх ознак явища чи предмета дійсності в дефініції недоцільне. Адже кожен такий предмет чи явище характеризується безліччю ознак, характеристик, а дефініція повинна містити лише ті, що важливі, необхідні та достатні для розуміння терміна, яким позначається поняття про предмет чи явище. В іншому разі дефініції будуть занадто багатослівні, що навряд чи сприятиме їх кращому розумінню. Зміст же вимоги щодо оптимальної стислості дефініцій полягає в тому, що дефініції термінів не повинні бути громіздкими, а кількість слів, що складають її, має бути оптимальною для нормального сприйняття та розуміння дефініції¹⁵⁵.

Зважаючи на ці методологічні вимоги до дефінування, вважаю зайвою вказівку правників у згаданих вище визначеннях «злочинів у сфері земельних відносин» на такі ознаки останніх, як «суспільна небезпечність», «винність», «вчинення суб'єктом злочину» тощо, які лише ускладнюють нормальне розуміння запропонованого поняття. Ці ознаки не є ані важливими, ані необхідними для розуміння аналізованого поняття, позаяк вони притаманні не лише земельним, а й усім без винятку злочинам (групам злочинів). Єдиними ж справді істотними ознаками «земельних злочинів» (як, наприклад, вказівка на спеціального суб'єкта у законодавчій дефініції військових злочинів (ст. 401 КК України)), які й мають бути відображені у відповідному визначенні, є їхні суспільна антиспрямованість та предмет¹⁵⁶. Лише ці ознаки мають бути відображені поруч з поняттям «злочин», яке, за влучним висловом З. А. Загинеї-Заболотенко, поруч із кримінальною відповідальністю є тими кримінально-правовими категоріями, на основі яких будуються будь-які поняттєві ряди у кримінальному праві¹⁵⁷.

З наведених міркувань мною не можуть бути підтримані і слова А. М. Шульги про те, що, «застосовуючи метод синтезу, вдається визначити основні ознаки злочи-

¹⁵³ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е, исправленное и дополненное издание. Москва : Наука, 1975. С. 467–468; Родіонова Т. В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. С. 69–70; Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцєпал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. С. 72–73.

¹⁵⁴ Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. С. 103.

¹⁵⁵ Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. С. 103–108.

¹⁵⁶ Визначальну роль предмета, зокрема, у складі злочину, передбаченого ст. 239 КК України, визнає і Г. С. Крайник. Саме цей факт обумовив обрану фахівцем деякою мірою нетрадиційну послідовність дослідження: спочатку предмет, а лише потім об'єкт злочину (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 7).

¹⁵⁷ Загинеї З. А. Кримінально-правова терменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 191–192.

нів проти земельних ресурсів, до яких належать (а) суспільна небезпека, (б) неправність, (в) умисний характер посягання, (г) шкода, що має екологічний, особистий, економічний, соціальний характер, (д) вид діяння, що може проявитися переважно в активній формі – дії, (е) мотивація таких дій тощо»¹⁵⁸. Через призму сказаного хотілося б поставити досліднику питання, якій із цих ідентифікуючих ознак злочинів проти земельних ресурсів не відповідають, скажімо, діяння, передбачені статтями 246, 248, 249 КК України тощо?

Отже, керуючись усіма зазначеними положеннями, зокрема, і підтримуваним мною визначенням земельних відносин, я дійшов висновку про те, що *de lege lata* під **злочинами у сфері земельних відносин** необхідно розуміти злочини, які посягають на земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, а також на встановлений порядок охорони та раціонального використання земельних ресурсів, предметом яких можуть бути передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин – землі, земельні ділянки та ґрунти¹⁵⁹.

Повертаючись до змістовного наповнення згаданої ще на початку підрозділу, тоді ще «порожньої» системи злочинів у сфері земельних відносин, можна стверджувати, що у чинному КК України охорона системи земельних відносин передбачена у двох відносно самостійних формах, врахування яких дає змогу, на мій погляд, запропонувати більш-менш однозначну й узгоджену з висловленими в юридичній літературі думками класифікацію злочинів, пов'язаних із земельними відносинами.

По-перше, це група злочинів, в яких земельні відносини відіграють роль не основного, а факультативного безпосереднього об'єкта. Ці злочини, хоч і **можуть**, але не завжди супроводжуються порушенням земельних відносин (статті 190, 191, 206-2, 233, 236, 238, 240, 252, 253, 356, 364, 364-1, 365-1, 368 КК України тощо).

По-друге, це група злочинів, в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом (статті 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 КК України); ці злочини **завжди** супроводжуються порушенням земельних відносин. З урахуванням усталеного в доктрині розуміння основного безпосереднього об'єкта (визначає те, заради чого створена кримінально-правова заборона, відображає основний зміст і суспільну небезпеку передбаченого нею злочину), вважаю, що лише ці злочини можуть претендувати на те, щоб з теоретичного погляду надалі носити назву злочинів у сфері земельних відносин (земельних злочинів). Відповідно, саме ця група злочинів, інакше кажучи, злочинів у сфері земельних відносин у вузькому розумінні цього поняття, і буде досліджуватися в монографії.

¹⁵⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 54.

¹⁵⁹ Таке визначення, яке послідовно обстоюється автором цих рядків (Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2. С. 73–78; Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 137–140; Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про доктринальне визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин». *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 206–209), підтримане і деякими іншими науковцями (Лісова Т. В. До питання про відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 13).

Водночас, зважаючи на зміст основних безпосередніх об'єктів злочинів¹⁶⁰, що входять до другої із зазначених груп, *de lege lata* вони також можуть бути поділені на дві окремі відносно самостійні підгрупи:

- 1) земельні злочини «власницької» спрямованості (ст. 197-1 КК України);
- 2) земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

Крім того, такий підхід корелюється з положеннями Конституції України, у нормах якої з одного боку йдеться про необхідність особливої охорони землі як основного національного багатства (екологічний аспект), а з іншого – декларується гарантування права власності на землю (власницький аспект). Цей поділ також буде врахований у процесі подальшого дослідження, зокрема, при обранні способу та послідовності викладення матеріалу.

1.3. Історичний досвід регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин

Приступаючи до написання цього підрозділу монографії, передусім хотілося б зазначити, що для зручності та більш глибокого осмислення історії розвитку тих чи інших правових матерій учені нерідко вдаються до періодизації вітчизняного законодавства, зокрема, і кримінального. Однак перспективність використання вказаного методу наукового пошуку для досягнення цілей цього дослідження видається сумнівною. Передусім це пояснюється визнанням багатьма криміналістами фактом відсутності у правовій доктрині уніфікованих критеріїв для проведення періодизації історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства.

На думку П. Л. Фріса, зовсім не дивно, що в кримінально-правовій науці відсутня єдність поглядів щодо періодизації кримінального права, оскільки безліч критеріїв, які можуть бути покладені в основу періодизації, зумовлюють і безліч її варіантів¹⁶¹. Співзвучно висловлюється і Є. В. Назимко, який, провівши всебічне дослідження різноманітних поглядів на періодизацію вітчизняного кримінального законодавства, дійшов висновку про те, що жодна з них не може вважатися ані остаточною, ані універсальною, оскільки в кожній використовуються різні, інколи абсолютно протилежні, критерії¹⁶².

Навіть більше, звернувшись до пропонованих в юридичній літературі періодизацій вітчизняного законодавства, вимушений констатувати, що фактично в кожній з них поєднано щонайменше два критерії періодизації.

Наприклад, О. Ю. Дрозд рекомендує виокремити вісім етапів розвитку інституту відповідальності за самовільне заняття земельної ділянки: 1) до 1468 р.; 2) 1468–1649 рр.; 3) 1649–1807 рр.; 4) 1807–1917 рр.; 5) 1917–1922 рр.; 6) 1922–1960 рр.; 7) 1960–1991 рр.; 8) після 1991 р.¹⁶³. Як бачимо, з одного боку, дослідник бере за

¹⁶⁰ Вони будуть детально проаналізовані у підрозділі 2.1.

¹⁶¹ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. С. 36.

¹⁶² Назимко Є. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2014. № 1. С. 55.

¹⁶³ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 75.

критерій запропонованої ним періодизації роки ухвалення певних нормативно-правових актів (1468 р. – Судебник короля Казимира; 1649 р. – Соборне Уложення; 1807 р. – «Зібрання малоросійських прав 1807 року» тощо), а з іншого – дати настання певних політичних подій (1917 р. – Лютнева революція; 1991 р. – прийняття ВРУ Акту проголошення незалежності України тощо). Щодо наведеної періодизації виникають і деякі інші питання. Зокрема, чому в ній фігурує саме 1807 р., коли було прийнято Зібрання малоросійських прав, – кодифікований акт, який мав значно менший вплив на подальший розвиток вітчизняної правової системи, аніж, наприклад, прийняте в 1845 р. Уложення про покарання кримінальні і виправні.

А. С. Беніцький вважає, що в основу поділу на періоди розвитку українського кримінального права доцільно покласти державно-правову систему, яка існувала на території земель нинішньої України. На підставі цього науковець пропонує виділити такі періоди розвитку кримінального права України: 1) київський період (X–XIII ст.); 2) литовсько-польський період (XIV–XVII ст.); 3) російський період (XVII – початок XX ст.); 4) радянський період (1917–1991 рр.); 5) пострадянський період (від 1991 р.)¹⁶⁴. Але і ця періодизація потребує певних зауважень. Зокрема, в умовно виділений юристом «російський» період на більшість територій західно-українських земель дія, власне, «російського» законодавства не розповсюджувалася. Крім того, запропонована криміналістом періодизація омине увагою факт боротьби національних державницьких формацій за незалежність України (1917–1922 рр.) і, як наслідок, ту обставину, що про повноцінний початок «радянського періоду» на території України можна говорити не з 1917 р., а лише з 1922 р.

Висловлені судження не носять критичного характеру. Навпаки – загалом доволі обґрунтовані періодизації, запропоновані А. С. Беніцьким та О. Ю. Дроздом, слугують наочним прикладом усієї складності періодизації вітчизняного кримінального законодавства за якимось одним наскрізним критерієм, особливо з урахуванням того, що тривалий час територія сучасної України одночасно перебувала під владою кількох державних утворень з різним рівнем суспільно-економічного розвитку й відмінними системами права та законодавства.

Неможливість створення універсальної періодизації розвитку вітчизняного кримінального законодавства опосередковано визнають і В. В. Кузнецов, М. В. Сийпlockі та В. Д. Чабанюк. Ґрунтовно та критично проаналізувавши більше десяти різноманітних періодизацій кримінального законодавства, правники зрештою зупиняються на періодизації національного кримінального законодавства за критерієм чинності, зміст якої полягає в доволі банальному перерахуванні у хронологічному порядку основних історичних джерел вітчизняного кримінального законодавства, починаючи з періоду Руської Правди і закінчуючи КК України 2001 р.¹⁶⁵. Видається, що незважаючи на свою очевидну невибагливість, використання саме такої

¹⁶⁴ Беніцький А. С. Історія розвитку кримінального законодавства щодо причетності до злочину на території України : монограф. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : СПД Резников В. С., 2013. С. 16–17.

¹⁶⁵ Кузнецов В. В., Сийпlockі М. В. Особливості періодизації історії кримінального законодавства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 97; Кузнецов В. В., Кузнецова Л. О. Окремі напрями удосконалення історико-правових досліджень кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 46–47; Кузнецов В. В., Чабанюк В. Д. Історіографія кримінального законодавства України. *Митна справа*. 2015. № 1 (97). Ч. 2. Кн. 1. С. 51.

прості періодизації (власне, це більше хронологія, а не періодизація, оскільки науковці не наводять характерний для останньої умовний поділ історичного процесу на певні хронологічні періоди) буде найбільш ефективним при висвітленні історичного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин.

У правничій літературі зазначається, що через особливу цінність землі, як економічної, політичної, правової та соціальної категорії, земельні відносини, як і встановлення відповідальності за їх порушення, були об'єктом регулювання ще з найдавніших часів. Спочатку дозволи та заборони стосовно землі містилися у неписаних нормах: звичаях, традиціях, релігійних настановах¹⁶⁶. Згодом, із виникненням писемності та розвитком правового регулювання суспільних відносин, вони почали закріплюватись у писаних законах, першим кодифікованим зібранням яких на українських землях стала Руська Правда, яка, за вдалими висловлюванням І. Я. Терлюка, була зразком органічного поєднання державної законотворчості з нормами звичаєвого права¹⁶⁷. Як покаже час, згодом норми Руської Правди не лише зайняли місце найважливішого джерела права Київської держави, а й тривалий час були базисом для законодавства тих державних утворень, які існували на теренах сучасної України після розпаду Київської Русі.

Ще в дореволюційні часи історики звертали увагу на те, що Руська Правда як пам'ятка, котра збереглася з глибин стародавнього часу і яка протягом декількох сторіч виступала для наших предків керівництвом у справах судових, відображається у великій кількості списків, які суттєво відрізняються між собою не лише за часом, коли вони були складені, а також за більшою чи меншою повнотою розміщених у них статей, за відмінністю їхнього змісту, за порядком, в якому окремі статті одна за іншою слідують, і нарешті – за багатьма ознаками палеографічними та філологічними¹⁶⁸.

Уже станом на середину ХХ ст. історичній науці були відомі 112 списків Руської Правди. Сьогодні ж кількість таких списків за різними даними сягає близько 300¹⁶⁹. Внаслідок вивчення взаємовідносин усіх списків та їх класифікації дослідники державно-правових явищ довгий час сходилися на тому, що всі списки Руської

¹⁶⁶ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 75.

¹⁶⁷ Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: навчальний посібник з історії держава і права України. Львів, 2003. С. 23.

Варто зазначити, що деякі письмові пам'ятки права існували на теренах сучасної України і до Руської Правди. Зокрема, це договори князя Ігоря з візантійським імператором. Однак вони мали здебільшого міжнародно-правовий характер та жодним чином не стосувалися регулювання відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин.

Схожу позицію (щоправда, висловлену дещо в іншому контексті) займає і В. С. Рубаник. Аналізуючи історію регламентації права власності на українських землях, учений зауважує, що весті відлік початку такої історії з договорів Русі з греками неправильно, адже: 1) вона не може розпочинатися десь за межами руської землі – оскільки, як відомо, територією дії вказаних договорів виступала передусім Візантія; 2) пам'ятки ці не є документами власне руського права. Крім того, фахівець звертає увагу і на те, що договір – це не зовсім те, що законодавча чи взагалі юридична пам'ятка внутрішнього походження (Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков: Консум, 2004. С. 169–172).

¹⁶⁸ Калачев Н. Предварительныя юридическія свѣденія для полнаго объясненія Русской Правды. Санкт-Петербург: Типо-Литографія А. Е. Ландау, 1880. С. 1.

¹⁶⁹ Яремova І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 228.

Правди треба розділити на дві основні групи: 1) «короткі» (Академічний та подібні до нього (Археографічний I і Ростовський)) та 2) «поширені» (Карамзинський, Троїцький, Синодальний та подібні до них (Новгород-Софійський, Соловєцький, Рогозький, М'ясниковський, Розенкампфський, Археографічний II))¹⁷⁰. Водночас найбільш стародавньою є редакція «коротких» списків; «поширені» ж списки являються більш пізньою редакцією, для якої Коротка Правда була джерелом¹⁷¹.

Останнім часом фахівці в галузі історії держави та права дійшли висновку про існування, крім Короткої та Поширеної, ще й редакції Скороченої або Скороченої з Поширеної Правди¹⁷². Щоправда, в юридичній літературі робиться важливе уточнення: остання, яка являла собою пізнішу редакцію Поширеної Правди, позбавлена характеру законодавчої пам'ятки¹⁷³, що свідчить про недоцільність аналізу її положень у межах цього дослідження.

У Руській Правді кримінально-правова охорона земельних ресурсів носила яскраво виражений майновий характер і знаходила свій вияв у нормах, в яких передбачалася відповідальність за порушення прав на землю. Наприклад вже у Короткій Правді (устави Правди Ярослава, яка датується між 1016 та 1054 рр.) чітко простежується намагання законодавця, яким найчастіше виступав князь, захистити право власності на землю. Наприклад, у ст. 33 зазначалося, що «а иже межоу переореть либо перетесь, то за обиду 12 гривне»¹⁷⁴. У Поширеній Правді (устави Правди Ізяслава з братами Святославом та Всеволодом (датується до 1068 р.), а також уставу Володимира Мономаха (не молодша 1113 р.)) проблематика правової охорони прав на землю знайшла своє логічне, особливо з урахуванням факту розширення та зміцнення феодального господарства, продовження, що виразилось у наявності цілої низки норм, подібних за змістом до ст. 33 Короткої Правди. Зокрема: ст. 71 заборонялося «борть разнаменаеть»; у ст. 72 зазначено таке: «аже межо перетнегь бортьную, или ролейную разореть, или дворную тыномь перегородить

¹⁷⁰ Деякі вчені пропонують розподіл усіх «поширених» списків Руської Правди на Карамзинський, Синодально-Троїцький та Пушкінський (Правда Русская : учебное пособие / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1940. С. 7).

¹⁷¹ Правда Русская : учебное пособие / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1940. С. 6.

¹⁷² Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. Ч. 1. С. 37; Лоба В. Е., Малахов С. Н. Уголовное право Древней Руси XI–XII вв. (по данным Русской Правды) : монографія. Армавир : РИО АГПА, 2011. С. 20; Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 44.

¹⁷³ Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина; кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. Т. 1. Київ : Видавничий Дім «Дн Юре», 2000. 648 с. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/682/>.

¹⁷⁴ Калачев Н. Текст Русской Правды на основании четырех списков разных редакций. Изд. 4-е. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1889. С. 4; Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права. Санкт-Петербург : ВЪ Типографіи губернскаго правленія, 1859. С. 50.

Цікаво, що в деяких інших джерелах зазначається, що відповідальність за аналогічні дії передбачається ст. 34 Короткої редакції Руської Правди (Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В. Л. Янин. С. 48). Пояснення цього факту ми знаходимо у спеціальному дослідженні кримінально-правових аспектів у Руській Правді, проведеному відомим дореволюційним ученим М. І. Ланге. Науковець вказує на те, що причиною виникнення подібних розбіжностей стало доповнення тексту закону новою нормою особою, яка переписувала текст, внаслідок її переконання щодо очевидної помилки у змісті розглядуваного джерела права (стаття щодо крадіжки коня) (Ланге Н. Исследование объ уголовномъ правѣ Русской Правды. Санкт-Петербург : ВЪ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1860. С. 191).

межу, то 12 гривен продажи»; у ст. 73 вказується, що «адже дубь потнетъ знаменьный или межъные, то 12 гривен продажъ»¹⁷⁵.

Особлива вказівка у статтях 71–73 на дерева та «борть» пояснюється тим, що саме на них були відмічені знаки власності, за допомогою яких відмежовувалися земельні ділянки. Крім того, обгрунтовуючи особливе виокремлення дубів, деякі науковці справедливо зазначають, що дуби – найбільш видні і довговічні дерева, і ці їхні якості, за допомогою нанесення на них знаків власності, використовувалися для створення орієнтирів при встановленні межі¹⁷⁶. Варто погодитись і з В. Є. Рубаником, який пише, що з очевидною точністю не можна встановити, чия і чого конкретно це межа – польової земельної ділянки, дворова; ким вона встановлена – смердом, общиною чи феодалом; безсумнівним є лише те, що будь-яке володіння мало свої чітко визначені кордони, які були затверджені верховним власником – князем, і знаки цих кордонів були недоторканими для інших осіб, будучи захищеними правовими нормами¹⁷⁷.

Як випливає з тексту ст. 73 Поширеної Правди, законодавець чітко розмежовував (хоча і без диференціації відповідальності) дуби межові та дуби знаменні. Пояснюється це тим, що для фіксації свого права користуватися бортними деревами бортники робили на них різноманітні знаки, які називалися *знаменами*. Тобто знаменні дуби були знаком, що засвідчував право певного суб'єкта на володіння землею, тимчасом як межові дуби (як і «борть»), на які набивалися грані, були звичайними межовими ознаками¹⁷⁸.

Щодо об'єктивної сторони розглядуваних посягань, то «раззнаменати» означало знищити знак¹⁷⁹. Відповідно «раззнаменовать борть» означало стесати сокирою «знамено», тобто ознаку, яка визначала право чужого володіння, і зробити на дереві своє чи взагалі інше «знамено»¹⁸⁰. «Разорать ролейную межу» треба тлумачити як розорювання межі між земельними ділянками¹⁸¹.

Законодавець не пояснював, яка форма вини притаманна для аналізованих злочинів. На думку деяких дослідників, цей факт вказує на те, що суб'єктивна сторона цих злочинів характеризується виною у формі умислу¹⁸².

¹⁷⁵ Зимин А. А. Правда русская. Москва : Древнехранилище, 1999. С. 374.

¹⁷⁶ Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В. Л. Янин. С. 108.

¹⁷⁷ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 179.

¹⁷⁸ Ланге Н. Исследование объ уголовномъ правъ Русской Правды. Санкт-Петербург : Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1860. С. 192–193.

Шоправа, існує й децю інше трактування аналізованих правових приписів. Зокрема, в одному із навчальних посібників вказується таке: у дубів межових та в інших дерев часто буває достатньо зовнішнього вигляду, щоб виконувати роль межової ознаки; у такому разі дуб знаменний, являючись такою ж межовою ознакою, буде відрізнятися від межових дубів лише наявністю «знамені» володілця, а вся ст. 73 буде тлумачити одне: про умисне знищення межових знаків, які відмічають межі земельного володіння (Правда Русская : учебное пособие / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1940. С. 76).

¹⁷⁹ Мрочекъ-Дроздовский П. Исследования о Русской Правды. Вып. II. Текст Русской Правды съ объясненіяи отдельныхъ словъ. Москва : Въ Университетской типографіи (М. Катковъ). 1885. С. 253.

¹⁸⁰ Ланге Н. Исследование объ уголовномъ правъ Русской Правды. Санкт-Петербург : Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1860. С. 192.

¹⁸¹ Правда Русская : учебное пособие / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1940. С. 76.

¹⁸² Лоба В. Е., Малахов С. Н. Уголовное право Древней Руси XI–XII вв. (по данным Русской Правды) : монография. Армавир : РИО АГПА, 2011. С. 143.

Звертає на себе увагу і сума штрафу, встановлена за порушення відповідних норм, – 12 гривень. Наприклад, до особи, яка вдарила іншу особу мечем, але не на смерть, застосовувався штраф у розмірі лише 3 гривень. З огляду на це, ученими висувається логічне припущення, що настільки високий за тодішніми мірками штраф не міг бути віднесений до всіх без винятку випадків порушення ким-небудь права власності будь-кого, і, зокрема, випадків переорювання межі земель, що належала селянам¹⁸³. Значний штраф, установлений князем за порушення прав на землю, свідчить про те, що згадані вище норми насамперед були спрямовані на охорону кордонів княжої земельної ділянки, адже саме князь Київський виступав верховним сувереном усїєї землі та був найбільш могутнім феодалом¹⁸⁴. Коментуючи аналізовану норму, В. Є. Рубаник резонно зауважує, що, порушуючи земельну межу, порушник посягав одночасно і на право володільця, і на право верховного земельного власника, і на його волю, згідно з якою той чи інший земельний володільць і отримував у своє володіння певний наділ землі¹⁸⁵.

Водночас варто пам'ятати, що, незважаючи на те, що досліджувані правові приписи головним своїм завданням мали охорону права саме князівської власності на земельну ділянку, свої знаки мали й інші власники-феодала. А це свідчить про те, що каралися порушення не лише княжої, а й власності інших феодалів на землю, яку вони отримували на підставі «жалованних грамоть вь пользу частныхъ лишь отъ щедротъ князей, верховныхъ распорядителей общественной собственности»¹⁸⁶. Цей факт підкреслює і М. П. Павлов-Сильванський, який зауважував: «Съ развивающейся вь XII веке оседлостью князей, обращающих волости вь наследственную собственность, развивается и частная поземельная собственность дружины»¹⁸⁷.

Зазначу, що в нормативно-правових актах цього історичного періоду термін «зайняття» або «захоплення» в контексті охорони прав на землю не вживався. Проте захоплення землі існувало, причому в дуже великих масштабах. Але каралися лише ті дії, які свідчили про порушення межі земельної ділянки, намагання захопити сусідню земельну ділянку, яка вже комусь належала. Захоплення тоді розумілося не як заволодіння «чужою» земельною ділянкою, а як заволодіння «чорною» або «пустою» земельною ділянкою¹⁸⁸. Досліджуючи земельні відносини, які склалися на той час, згаданий вище М. П. Павлов-Сильванський наголошує, що

¹⁸³ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 184.

¹⁸⁴ История земельных отношений и землеустройства / под ред. А. А. Варламова. Москва : Колос, 2000. С. 32.

¹⁸⁵ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 185.

Загалом же Руська Правда виділяла такі форми земельної власності в Київській Русі: 1) княжий домен; 2) боярська вотчина; 3) монастирська вотчина; 4) особиста вотчина церковних ієрархів; 5) земля общини; 6) особисто-сімейна земельна ділянка; 7) незаселені вільні (державні) землі, верховним власником яких виступав великий князь як голова держави (Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 180–181).

¹⁸⁶ Энгельман И. Приобретения права собственности на землю по русскому праву. Санкт-Петербург : Вь Типографіи Николая Тиблена и комп., 1859. С. 18.

¹⁸⁷ Павлов-Сильванскій Н. П. Феодалныя отношенія вь Удельной Руси. Санкт-Петербург : Типографія В. С. Балашова и комп., 1901. С. 8.

¹⁸⁸ Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / МВД Украины, Луган. ин-т внутр. дел; отв. ред. А. Н. Литвинов. Луганск : РИО ЛИВД, 2001. С. 185–186.

земля, освоєна по праву захоплення, становила собою повну власність особи, котра її захопила. Існувало володіння землею як власністю за правом першого захоплення, так само як за правом спадкування, купівлі, міни тощо¹⁸⁹. Можна припустити, що саме тією обставиною, що захоплення так званої «нічийної» землі і надалі (аж до середини XVIII ст.) залишалось одним із більш поширених способів набуття права власності на землю, пояснювався той факт, що тривалий час уособленням порушень прав на землю виступало не «самовільне зайняття (захоплення) землі», а «знищення або пошкодження межових знаків»¹⁹⁰.

Варто звернути увагу і на те, що і дореволюційні, і сучасні дослідники державно-правових явищ часів Київської Русі, аналізуючи діяння, передбачені статтями 71–73 Поширеної Правди, одностайні в тому, що об'єктом розглядуваних деліктів виступає приватна власність на землю¹⁹¹.

Після zenіту свого розвитку, який припав на правління Ярослава Мудрого, Київська Русь вступає у період феодальної роздробленості, що було закономірним результатом тих економічних та політичних процесів, які в ній відбувалися. Щодо цього В. С. Рубаник зазначає, що зростання земельних володінь верхівки суспільства і законодавче закріплення її власницьких прав зробили непотрібною колишню форму держави, в якій єдиним уособленням державності виступав великий київський князь; досягнута удільними князями і боярством економічна самостійність потребувала її переростання в самостійність політичну, наслідком чого і стала феодальна роздробленість, коли в результаті досі єдиної Київської держави утворюються самостійні удільні князівства¹⁹². Як наслідок, на заході України з'явилася сильна незалежна політична організація – Галицько-Волинське князівство, яке майже на сторіччя продовжило традиції української державності.

Правове регулювання суспільних відносин у Галицько-Волинському князівстві покладалося на звичаї, магдебурзьке та церковне право. Проте головними джерелами права залишалися Руська Правда (щоправда, історики роблять уточнення – Скорочена редакція Руської Правди¹⁹³) та князівське законодавство, яке існувало у вигляді грамот, договорів, уставів, прав, з яких більшість, за свідченням фахівців, на жаль, збережені не були¹⁹⁴. Прикметно, що в цей час з'являються і нові редакції Руської Правди. Однак дослідники зазначають, що це було фактично не нове законодавство, а лише часткова кодифікація чинного, а також «творчість» пере-

¹⁸⁹ Павлов-Сильванській Н. П. Феодальные отношения въ Удельной Руси. Санкт-Петербург : Типографія В. С. Балашова и комп., 1901. С. 238–239.

¹⁹⁰ Мовчан Р. О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за Руською Правдою. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти* : матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.) / упоряд. д-р юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 130–134.

¹⁹¹ Ланге Н. Исследование объ уголовномъ правѣ Русской Правды. Санкт-Петербург : Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярїи, 1860. С. 191–193; Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 46; Попов А. Русская Правда въ отношеніи къ уголовному праву. Москва : Въ Университетской Типографіи, 1841. С. 86.

¹⁹² Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 187.

¹⁹³ Проценко Ю. Л. Государство и право Руси в период феодальной раздробленности (XII–XIV вв.). Волгоград : Изд-во Волгоградского госуд. ун-та, 2001. С. 19.

¹⁹⁴ Музиченко П. П. Історія держави і права України : Навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 65.

писувачів, які підправляли (або дописували) текст закону, прийнятого ще в часи розквіту давньоруської держави¹⁹⁵.

Однією з нечисленних пам'яток права Галицько-Волинського князівства, яка дійшла до нашого часу, є Устав галицького князя Льва Даниловича 1301 р. «Про земельні володіння, десятини, суди та церковних людей». У цьому документі можна відшукати норми, які закріплюють право княжої, боярської та церковної власності на землю (статті 1, 3), а також приписи, які варто розцінювати як санкції за порушення відповідних норм. Зокрема, у ст. 9 вказується: «А хто на мое слово уступит, суд мы с ним пред богом и отлучение будет милости божиа в день страшный божого суду»¹⁹⁶.

Своєрідним чином земельно-межові відносини розвивались і в монголо-татарський період. У правничій літературі відзначається, що нові соціально-економічні умови потребували закріплення меж князівств, зокрема і «чорної землі», з метою правильного нарахування та збору татарської данини¹⁹⁷. Безсумнівно, що за таких умов посилювалась і юридична відповідальність за самовільне захоплення таких «чорних земель».

Водночас варто звернути увагу на те, що на території Криму і Північного Причорномор'я як у золотоординський період, так і в пізніші часи, коли існувало Кримське ханство та відбувався (відбувся) процес ісламізації, одним із основних джерел кримінального законодавства була Велика Яса імператора Чингісхана – законодавче зведення, що було обнародоване на Курултаї 1219 р. І хоча цей акт не виступав кодексом у сучасному розумінні цього слова, не охоплював багатьох аспектів суспільного життя і соціального побуту, однак у ньому «знайшлося місце» приписам, що передбачили кримінальну відповідальність за таке діяння, як «самовільне користування чужими земельними угіддями», яке визнавалось одним зі злочинів проти майна. У таких випадках винний був зобов'язаний відшкодувати заподіяні збитки, а в разі неможливості це зробити він підлягав смерті¹⁹⁸.

Як відомо з історії, врешті-решт феодальна роздробленість призвела до захоплення території сучасної України сусідніми державами та зникнення Київської Русі з політичної мапи Європи. Характерною та деякою мірою навіть знаковою – враховуючи сумну сучасну політичну ситуацію в Україні, зокрема, і події на Донбасі – особливістю цього процесу стало те, що одна частина нашої держави (більшою мірою Правобережна територія та деякі території Лівобережжя) потрапила під литовсько-польський вплив, тоді як інша частина (більша половина Лівобережжя) поступово опинилася під впливом Московії¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Татарин Н. М., Пряхін С. В. Методика розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 11.

¹⁹⁶ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / подготовленное Я. Н. Шапов. Москва : Наука, 1976. С. 166, 169–170.

¹⁹⁷ Бурцев О. В. Становлення та розвиток законодавчого забезпечення вирішення межових спорів: історико-правовий аспект. *Теорія і практика правознавства*: електр. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 2013. Вип. 2. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/19.pdf; Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство: с вертежами и образцами делопроизводства. Москва : Изд. юрид. кн. магазина «Правоведение» И. К. Голубева, 1914. С. 23–24.

¹⁹⁸ Берзін П. С. Історія джерел кримінального права Кримського улусу Золотої Орди (перша половина XIII ст. – 1441 р). *Вісник Асоціації кримінального права*. 2017. № 1. С. 4, 7; Почкаев Р. Ю. Право Золотої Орди. Казань : Фэн, 2009. С. 135–136.

¹⁹⁹ Дореволюційними фахівцями зазначалося, що в царині межування земель подібні процеси розпочалися ще з часів завоювання деяких територій Київської Русі Монголами. Зокрема, П. І. Іванов писав: «Сь завоеваніємъ

Із захопленням більшості території сучасної України Литовською державою та Польщею руське законодавство поступово синтезувалось із законодавством Великого князівства Литовського²⁰⁰, а згодом – із законодавством Польського королівства.

Аналізуючи розвиток права на українських землях у складі Польщі та Литовської держави, насамперед потрібно згадати про Вислицький Статут 1347 р. та Статут Вартський 1420–1423 рр. короля Володислава Ягайла. Зокрема, арт. 12 Статуту Вартського «О границах и копцах» «стосується до права річового». У цій правовій нормі згадується старе процесуальне положення про допущення «ко свидченню» тої сторони, котра «ліпшая знамена укажет», що дало підстави деяким дослідникам порівнювати її з артикулами Тройцької Руської Правди, в яких йдеться про тих, хто «борть разменаесть» (арт. 64), «межю перетнетъ» (арт. 65), «дуб подотнетъ знаменьний или межний» (арт. 66)²⁰¹.

Першим кодифікованим законодавчим актом цього періоду, в якому були зосереджені переважно кримінально-правові та кримінально-процесуальні норми, став Судебник короля Казимира 1468 р. Цей документ одночасно містив як норми, які забороняли знищувати межі земель та робити наїзди на чужі землі, так і приписи, які визначали порядок вирішення земельних суперечок та, як крайній захід, порядок судочинства у відповідних категоріях справ. Зокрема, у ст. 20 зазначалося, що «а тако ж кому будетъ до кого какое дело, будетъ земное дело, ино ездоки побрати; а будутъ иньи который дела, инои судьи побрати, а искати правом; а порубов и наездов не надобе никому уже чинити»²⁰². Як бачимо, аналізоване положення встановлює заборону самоправства при вирішенні земельних спорів і вказує на необхідність їхнього розв'язання виключно у правовому полі. А вже у ст. 21 Судебника встановлювалося покарання за невиконання приписів ст. 20: «а которы бы сами собою порубы делали, алнобо наезды чинили; ино кому сталася кривда, тот и маеть ся нам жаловати... Мы пак, снемься с паны радою нашою великого князства Литовьского, осмотрим того, какою казнью того казнити»²⁰³.

Вітчизняними науковцями пояснюється, що вміщення до Судебника цілої низки статей, якими регулювалися відносини між землевласниками, є зрозумілим і виправданим: кодекс був адресований землевласникам, тож законодавець обрав ефективний спосіб правил земельного судочинства²⁰⁴. Коментуючи аналізовані пра-

Северо-Восточной и Юго-Западной Руси Монголами, межеваніе получило большое изменение и существенно разпалось на два отдела, на юго-западный и северо-восточный. Первый отдел видимо образовался по правилам Польского и Литовского законодательства о межахъ. Второй же отделъ более или менее позанимствовалъ некоторыя положенія изъ Монголо-Китайского законодательства, удерживая также все коренные уставы чисто Русские (Иванов П. Опыт историческаго изслѣдованія о межеваніи земель въ Россіи. Москва : Въ типографіи С. Селиванскаго, 1846. С. 5).

²⁰⁰ З 1398 р. нова федеративна держава змінює назву на Велике князівство Литовське, Жемантійське і Руське, 9/10 території якого становили українські землі (Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. С. 45).

²⁰¹ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Прага : Друк державної друкарні у Празі, 1924. Т. 2. С. 71.

²⁰² Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2009. С. 47.

²⁰³ Гончаренко В. Д., Святоцький О. Д. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. 3-тє вид., перероб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 53.

²⁰⁴ Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2009. С. 90.

вові приписи, відомий дореволюційний дослідник М. Ф. Владимирський-Буданов зазначав: «Так как владение защищается как признак права собственности, то насильственное завладение вызывает чрезвычайныя государственныя меры (судь верховной власти, непременно лично-великокняжеской)»²⁰⁵. Одночасно з цим варто пам'ятати і те, що ст. 22 Судебника встановлювала порядок судового вирішення подібних справ і під час відсутності князя.

Підсумовуючи регламентацію відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин Судебником, вважаю за доцільне погодитись із висновком С. Г. Ковальової про те, що його статті 20–22 свідчать про зрілість землевласницьких відносин у Великому князівстві Литовському. Земельні спори вирішувалися на підставі норм, які сформувалися ще в давньоруські часи, але в литовсько-руському праві зазнали змін і доповнень²⁰⁶.

Розмірковуючи над історичним значенням Судебника Казимира 1468 р., Ю. В. Сеньків зазначає, що з його прийняттям було започатковано новий етап розвитку у правовій теорії, практиці законодавчої діяльності державних органів, нових принципів систематизації і кодифікації феодального права²⁰⁷. Логічним же завершенням цього етапу стало видання найбільш значущої пам'ятки права того історичного періоду – трьох Статутів Великого князівства Литовського.

Перший Литовський Статут («Старий») датований 1529 р. Норми, пов'язані з відповідальністю за правопорушення у сфері земельних відносин, були здебільшого зосереджені в розділах 8 та 9 цього нормативно-правового акта – «Про земельні суди, про кордони і межі, про копи» та «Про лови, про пуці, про бортне дерево, про озера, про боброві гони, про хмільники, про соколині гнізда» відповідно. За об'єктом охорони їх умовно можна виокремити в три групи:

- спрямовані на захист прав на землю від «порушень кордону або межі, дій, направлених на відібрання землі чи сінокосів» (ст. 1 розд. 8);
- спрямовані на попередження випадків «зіпсування або спалення кордонів володінь та переорювання межі» (ст. 8 розд. 8);
- спрямовані на опосередкований захист прав на землю – шляхом встановлення заборони посіву жита, полювання, вилову риби, сінокосіння на чужій території (ст. 13 розд. 8, статті 1, 4 розд. 9).

Як бачимо, зазначені приписи зазнали очевидного впливу положень Руської Правди, в якій право на землю також охоронялося шляхом встановлення заборони порушення та псування межових знаків. Проте, незважаючи на архаїчність деяких його норм, Литовський Статут 1529 р. (як і його наступники) у питанні захисту прав на землю пішов значно далі. Зокрема, у ст. 1 розд. 8 (заборона фактично аналогічних дій передбачалася й арт. 1 розд. IX «Про відібрання маєтків, що перебувають у чужих землях» Литовського Статуту 1566 р. та арт. 12 розд. 9 «Про відібрання маєтку в границях» Литовського Статуту 1588 р.) зазначалося таке: «постановляємо: якби хто із єпископів чи священнослужителів як римського, так і гре-

²⁰⁵ Владимирський-Буданов М. Христоматія по історії руссаго права. Вып. 1, изд. 2, дополн. Киевъ : Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владимира (І. Завадзкаго), 1876. С. 48–49.

²⁰⁶ Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2009. С. 94.

²⁰⁷ Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 63.

цького віросповідання, князів, панів і земян володів... землями, ловами, лісами..., замкненими у певних кордонах або межах, і один у другого захотів би, порушивши кордон або межі, відібрати... землю, лови, ліси...»²⁰⁸. Отже, вказана норма вже пов'язує порушення права на землю не просто зі знищенням межових знаків, а із захопленням сусідніх володінь. Безумовним позитивом цих положень є й те, що вони забороняють будь-кому порушувати право власності свого сусіда незалежно від соціального статусу та віросповідання винного.

Крім того, звертає на себе увагу й ст. 13, в якій умовно можна виділити дві змістовні частини: якщо в першій встановлюється заборона сіяти жито на чужій землі, то другою визначається доля сільськогосподарських культур, вирощених або скошених на чужій землі, – особа, яка скосила жито на чужій землі, не набувала жодних прав та була зобов'язана залишити його на відповідній земельній ділянці до суду.

Коментуючи аналізовану заборону (її першу частину), дореволюційний учений І. А. Малиновський зазначав, що «преступное деяние состоит в самовольном осуществлении хозяйских отношений к поземельному участку, а именно: в самовольном осуществлении принадлежащего собственнику участка права производить посевы на этом участке. Для бытия преступления необходимы следующие два признака: 1) посевы должны быть произведены на чужом участке...; 2) преступное деяние состоит в самовольном посеве хлеба на чужом участке»²⁰⁹. Отже, можна констатувати, що вже майже як п'ятсот років тому тодішній законодавець забороняв «самовільний посів хліба (жита) на чужій землі» – найпоширеніший спосіб вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

Певне рецепціонування сучасним вітчизняним законодавством юридичних концепцій Литовсько-Руської держави можемо спостерігати і при аналізі умовно другої виділеної мною частини ст. 13, адже схожі за змістом приписи містяться, зокрема, у ч. 1 ст. 90 ЗК України, в якій до виключних прав власника земельної ділянки належить право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур.

У 1557 р. у Великому князівстві Литовському відбулося масштабне реформування відносин власності, пов'язане з прийняттям «Устава на волоки»²¹⁰. Основну мету ухвалення останнього правники визначають як остаточну ліквідацію історично оформленого селянського землеволодіння та позбавлення посполитих права вільно розпоряджатися землею²¹¹. Закріпленню цих положень мало сприяти прий-

²⁰⁸ Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. С. 262.

²⁰⁹ Малиновский И. Учение о преступлениях по Литовскому Статуту. Киев : Типография Императорского Университета св. Владимира В. И. Завадзкого, 1894. С. 166.

²¹⁰ До речі, арт. 21 цього нормативно-правового акта забороняв панським підданим зорювати чужі земельні ділянки (Уланов В. Я. Волоочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства. Минск : Издатель В. Хурсик, 2005. С. 93).

²¹¹ Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 230.

Саме Устав на волоки закріпив челядь за конкретною землею та її обов'язок відбувати одноденну барщину; Устав передбачав також використання вже не лише дворових, але й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які повинні були створюватися на родючих землях (Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 215).

няття Литовського Статуту 1566 р. («Волинського»), головним теоретичним завданням якого були затвердження і подальший розвиток культурно-правової парадигми Першого Статуту, а практичним – остаточне законодавче оформлення шляхетських прав і вольностей²¹².

Незважаючи на майже сорокарічну різницю між датами прийняття, більшість норм аналізованого документа, спрямованих на регламентацію відповідальності за порушення у сфері земельних відносин (артикули 1, 9, 13 розд. 9)²¹³, були подібними аналогічним за змістом приписам його попередника – Статуту 1529 р. Треба зробити лише два уточнення: відповідний розд. 9, в якому була консолидована переважна кількість таких заборон, мав назву «Про права земельні», яка більш точно відповідала змісту зосереджених у ньому норм; статті ж у розглядуваній правовій пам'ятці йменувалися артикулами.

А вже через три роки – 1 липня 1569 р. – на сеймі, який відбувся у польському місті Любліні, було прийнято рішення, яке назавжди змінило русло вітчизняної історії, – Польща та Велике князівство Литовське об'єднуються в одну державу під назвою Річ Посполита. Серед багатьох наслідків цієї події була і неминуча уніфікація правових систем двох донедавна незалежних державних утворень. І тому, фактично одразу після укладення Люблінської унії, під тиском польських депутатів створюється комісія для приведення Статуту 1566 р. у відповідність до чинного польського права²¹⁴. Як наслідок, з урахуванням багаточисельних (декілька тисяч) пропозицій польської шляхти, юристами-професіоналами (переважно литовськими) наприкінці 1584 р. було підготовлено проект нового Статуту, який у підсумку був затверджений привілеєм польського короля Жикімонта III Ваза 28 січня 1588 р.

У Литовському Статуті 1588 р. («Новому») відповідальність за посягання на земельні відносини передбачалася нормами, зосередженими в розд. 9 «Про підкомор'їв у повітах і про права на землю, про границі і межі». Відмінною рисою цього розділу стала більш чітка порівняно з попередниками регламентація розв'язання земельних спорів, а також включення до нього приписів, які визначали правовий статус підкомор'я, – особи, наділеної повноваженнями вирішувати земельні суперечки²¹⁵. Крім того, звертає на себе увагу – особливо у світлі доповнення в 2009 р. КК України статтями 239-1 та 239-2 – й та обставина, що в аналізованому документі для характеристики об'єктів земельних правовідносин законодавець уперше використовує не лише раніше вживане поняття «земля», а й термін «грунт», який здебільшого вживається для позначення спірної території (артикули 3, 4, 8).

А ось зміст норм, покликаних забезпечувати охорону прав на земельні ресурси, залишився майже незмінним. Наприклад, арт. 18 розд. 9 встановлювалася заборона вчинення «пошкодження границі або межі» – діяння, за своєю суттю подібне

²¹² Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2003. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. С. 3.

²¹³ Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2003. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. С. 355, 358, 360.

²¹⁴ Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2004. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. С. 5.

²¹⁵ Процедура розв'язання земельних спорів у ту історичну добу була висвітлена А. В. Блануцою, зокрема і шляхом наведення конкретних історичних прикладів вирішення реальних земельних суперечок (Блануца А. Судові урядники в земельних спорах у Великому князівстві Литовському (1529–1566 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. Вип. 12–13. С. 224–241).

до передбачених ст. 8 розд. 8 Литовського Статуту 1529 р. та арт. 9 розд. 9 Литовського Статуту 1566 р. Та, на відміну від останніх, в аналізованій нормі «Нового» Статуту вказується на ще одну форму об'єктивної сторони зазначеного правопорушення: «привласнення собі більше ґрунту та насильницьке і незаконне встановлення на чужій землі границь і знаків нових»²¹⁶.

Завершуючи аналіз Литовських Статутів, хотілося б зауважити, що крім традиційних та відомих із часів Руської Правди заборон, які передбачали відповідальність за порушення прав на землю, Литовський Статут 1529 р. містив у собі норму, яка має певні спільні риси зі статтями 239-2 та 254 КК України²¹⁷. Йдеться про ст. 11 розд. 8, у ч. 1 якої серед іншого зазначається таке: «Якби хто у своєму родовому маєтку мав річку у повному своєму володінні... і на ній поставив загати і млини і тим самим затопив би сусідні млини, які стоять вище за течією...»²¹⁸. Як бачимо, досліджувана стаття покладає на власника земельної ділянки (яка згідно з чинним наразі земельним законодавством ймовірно була б віднесена до земель водного фонду) певні обов'язки щодо використання своєї земельної ділянки та передбачає наслідки їхнього невиконання. Отже, тут можемо спостерігати своєрідну відповідальність за безгосподарське використання земель водного фонду.

Та ще більш цікавими є положення ч. 2 ст. 11 «Старого» Статуту, в якій зазначається: «а якби хто володів половиною річки, або хоча б мав річку у повному своєму володінні, але гатив греблю до чужого берега, або затопив луки без дозволу сусіда, а сусід зруйнував греблю, то він не мусить платити за зруйноване, тому що ніхто *не має права без дозволу* (виділено мною – Р. М.) підводити греблю до чужого берега або робити ставок»²¹⁹. З огляду на вказівку в аналізованій забороні на дії, які можна розцінювати як незаконні дії щодо земель водного фонду, її змістовна подібність зі ст. 239-2 КК України виглядає більш ніж очевидно²²⁰.

Загалом же, крім регулювання відповідальності за посягання на земельні відносини, Литовські Статути характеризувалися високим як для свого часу рівнем правового регулювання вирішення земельних спорів, відносин застави землі, добросусідства, земельних сервітутів, спадкування, продажу, набувальної давності на землю тощо. Тому, оцінюючи історичне значення Литовських Статутів, є всі підстави приєднатися до висновку П. П. Музиченка, який зазначав, що Статути Великого князівства Литовського як пам'ятка права литовського і слов'янських народів стали виключним явищем в європейській історії права і по праву зайняли одне з чільних місць у переліку найвидатніших досягнень правової думки людства²²¹.

²¹⁶ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2004. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. С. 250.

²¹⁷ На цю обставину звертає увагу й І. В. Бердник (Бердник І. В. Історія кримінально-правової охорони водних ресурсів до початку ХІХ століття. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 39).

²¹⁸ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. С. 265.

²¹⁹ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. С. 265.

²²⁰ Хоча в деяких джерелах відлік періодів законодавчого регулювання використання та охорони земель водного фонду ведеться з часів Стародавнього світу, зокрема доби Київської Русі (Дрочаль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 58–59), проведений раніше аналіз пам'яток права відповідної епохи засвідчив, що саме питання відповідальності за порушення відповідних приписів у них не піднімалося.

²²¹ Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 13.

Як зазначалося раніше, історичні реалії склалися так, що, починаючи з XV ст., українські землі, особливо на східних територіях Лівобережної України, почали зазнавати все більшого впливу з боку Москви. Ця обставина вимагає від автора дослідження законодавчих актів, які діяли в Московській державі в цей час.

Важливим у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних із захистом прав на землю, був Судебник 1497 р. Цей нормативно-правовий акт синтезував положення Руської Правди, а також численних зводів законів, які діяли на різних територіях Київської Русі в період її феодальної роздробленості (наприклад, Псковська і Новгородська Судні Грамоти)²²². У розд. «О межахъ» (ст. 62) зазначалося: «а кто сорет между или грань ссечет ис царевы и великого князя земли у боярина или у монастыря, или боярской у монастырского, или монастырско у боярского, ино того бити кнутом, да исце взяти на немь рубль». Далі в цій же статті вказувалося: «а христіане промежъ селян одной волости или в селе, кто у кого между переореть, или перекосятъ, ино Волостелемъ или Поселскому имати на томъ заборанъ по два алтына...»²²³. Як бачимо, законодавець чітко диференціює відповідальність залежно від станової приналежності потерпілих: за порушення права власності простих селян встановлювався лише незначний штраф; а за порушення земельних прав царя, бояр чи монастирів, крім значного штрафу, до винного застосовувався і такий новий особливий вид покарання, як «торгова страта» – биття батою з обов'язковим відшкодуванням шкоди позивачу. Пояснюється це тим, що з XIII до половини XIV ст. основного значення набуває велике землеволодіння і боярська вотчина, або боярщина-сеньйорія. Мирське самоуправління зберігається вже у послабленому значенні: воно живе під рукою боярина на його землі²²⁴.

Цікаво, що коментуючи аналогічні за змістом приписи наступника Судебника 1497 р., – Судебника 1550 р. – видатний російський дослідник, громадський та державний діяч В. М. Татищев, порівнявши покарання, які були передбачені за знищення межових знаків у минулому, та передбачені ст. 87 Судебника, доходить висновку про невинуватість останніх: «Наказаніє здесь за повреждение межи надмерно легко, а въ древнемъ законе противо смертнаго убивства 12 гривенъ, что на нынешнія деньги делаетъ близь 50 рублевъ». До речі, В. М. Татищев критикує законодавця і за те, що той у ст. 87 Судебника 1550 р. (норма, ідентична за змістом ст. 62 Судебника 1497 р.) згадав лише про одних бояр-землеволодільців, а не про усіх власників «вотчинами». На думку дослідника, «сіє различія чинновъ безъ различія обстоятельствъ въ законахъ не прилично»²²⁵.

²²² Аналіз указаних джерел засвідчує, що в них здебільшого містилися процесуальні норми, пов'язані з вирішенням справ про земельні правопорушення, зокрема пов'язаних із «наїздами» – самовільним зайняттям чужої земельної власності (Отечественное законодательство XI–XX веков : пособие для семинаров: в 2 ч. / под ред. проф. О. И. Чистякова. Москва : Юристъ, 1999. Ч. I: (XI–XIX вв.). С. 50; Псковская судная грамота (1397–1467). Подлинная и въ переводе на современный языкъ съ примечаніями по установленію переводнаго текста / Сост. И. И. Васильевъ и Н. В. Кирпичниковъ. Псковъ : Типографія Губернскаго Правленія, 1896. С. 3–5; Хомутов Р. В. Развитие в дореволюционной России законодательства об охране земельных ресурсов. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2011. № 4. С. 267).

²²³ Законы Великаго князя Иоанна Василевича и Судебникъ Царя и Великаго князя Иоанна Василевича съ дополнителными указами. Москва : Въ Сенодальной Типографіи, 1878. С. 14–15.

²²⁴ Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. Москва : Наука, 1988. С. 149.

²²⁵ Судебникъ Государя Царя и Великаго Князя Иоанна Василевича, и некоторые сего государя и ближнихъ преемниковъ Указы, собранные и примечаніями изъясненныя покойнымъ тайнымъ советникомъ и астраханскимъ

У ст. 63 Судебника 1497 р. встановлювалися строки давності розгляду справ про порушення права володіння земельною ділянкою (не більше 3 або 6 років залежно від правового становища позивача та відповідача).

Крім проаналізованих вище приписів, пов'язаних із порушенням прав на землю, положеннями Судебника 1497 р. (ст. 61) передбачалась і відповідальність за особливий різновид безгосподарського використання земель. Зокрема, у досліджуваній забороні вказувалося таке: «А промежи сель и деревень городити изгороды по половинамъ; а чьею огородою учинится потрава, ино тому платити, чья огорода»²²⁶. Отже, обов'язок відшкодовувати шкоду від «потрави» повністю покладається на ту особу, яка була зобов'язана встановити огорожу, – «тот, чья земля ораная пашня къ пожнь» (володільця посівної землі, яка межує з покосами)²²⁷.

Наступником Судебника 1497 р. виступив Судебник 1550 р. Але порівняно зі своїм попередником цей документ фактично жодних змістовних новел щодо відповідальності за порушення земельно-правових норм не містив, оскільки статті 84, 86, 87 Судебника 1550 р. фактично дублюють положення статей 61–63 Судебника 1497 р.²²⁸. Єдиним, що звертає на себе увагу, є те, що у ст. 86, на відміну від ст. 61 Судебника 1497 р., вказується на ще один різновид суспільно небезпечних наслідків невиконання своїх обов'язків власником землі – потрава чужого хлібу. Серед іншого, у цій забороні вказується: «А кто вытравить какой хлебъ или пожню, и тотъ хлебъ и пожня платити тому, чья огорода»²²⁹.

Зібранням законів феодальної Росії надалі стало Соборне Уложення 1649 р. У спеціальних дослідженнях зазначається, що на відміну від раніше чинних законів, цей документ відрізняється шириною охоплення різноманітних сторін реалій того часу (економіки, форм землеволодіння, класово-станового устрою, матеріального і процесуального права тощо), кращою структурованістю та незмірно більшим об'ємом Уложення в порівнянні з іншими історичними пам'ятками²³⁰.

Наприклад, у статтях 231–237 гл. X «О суде» знайшли своє закріплення відомі з часів Київської Русі норми про заборону псування межових знаків²³¹. Водночас науковці пишуть про те, що у зв'язку із розвитком земельних відносин Уложення чітко диференціює відповідальність за випадкове порушення меж (ст. 234) та ідентичні діяння, вчинені з прямим умислом на заволодіння землею (ст. 231)²³². Крім того, у ст. 231 знайшла свій подальший прояв закладена попередниками Уложення тенденція до диференціації відповідальності за знищення межових знаків залежно від суб'єкта порушеного права: якщо за «порчу писцовой межы или выметание

губернатором Васильем Никитичем Татищевым. Изд. второе. Москва : Въ Университетской Типографіи Н. Новикова, 1786. С. 111.

²²⁶ Владимирскій-Будановъ М. Христоматія по исторіи русскаго права. Вып. 2, изд. 3, дополн. Киев; Санкт-Петербургъ : Изданіе книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1887. С. 104.

²²⁷ Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 101.

²²⁸ Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. С. 118.

²²⁹ Владимирскій-Будановъ М. Христоматія по исторіи русскаго права. Вып. 2, изд. 3, дополн. Киев; Санкт-Петербургъ : Изданіе книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1887. С. 172.

²³⁰ Маньков А. Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России. Отв. ред. К. Н. Сербина. Ленинград : Наука, 1980. С. 3–4.

²³¹ Епифанов П. П., Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1961. С. 147.

²³² Памятники русского права. Вып. 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. К. А. Софроненко. Москва : Государственное изд-во юрид. л-ры, 1957. С. 160.

столбов, или высечение граней, или заравнивание ям, или перепашку земли государевой или вотчинниковой, или помещиковой» передбачалося покарання у виді «нешадного биття кнутом» поєданого з «неделей тюрмы и за всякую грань по пяти рублев» та відновлення попереднього стану земельної ділянки, то за аналогічні дії стосовно землі «крестьян» – просте (не нещадне) биття батогами та відновлення попереднього стану земельної ділянки²³³.

Аналізуючи регламентацію Уложенням відповідальності за порушення земельного законодавства, вчені наголошують на її комплексному характері, адже у сфері захисту права земельної власності – основного об'єкта земельних правопорушень – та об'єктів сільськогосподарського виробництва тісно перепліталися передбачені законом кримінальна та цивільна відповідальність²³⁴. Показовим є наступний приклад.

Крім традиційних норм, пов'язаних зі знищенням межових знаків, у боротьбі з порушеннями прав на землю важливу роль починають відігравати приписи, які охороняють права власників від насильницьких захоплень землі. У ст. 211 зазначалося: «а будет кто похочет чужою землею завладети насильством, и для того ту чужую землю хлебом посеет, и учнет ту землю называть своею землею...». Подібні дії каралися і ст. 233, в якій вказувалося: «а будет кто у кого насильством отымет землю или межи или грани переделает... та чужая земля взяв отдати тому, у кого отнял, да на нем же доправити владенье по государеву указу, а за насильство учинити наказание, что государь укажет»²³⁵. Тобто, якщо за насильницьке заволодіння чужою землею шляхом засівання її хлібом (ст. 211) передбачалася цивільно-правова відповідальність (передача хліба власнику землі та подвійне відшкодування шкоди у виняткових випадках), то за аналогічні дії, вчинені іншими способами (ст. 233), – кримінальна відповідальність із призначенням покарання, яке визнає за потрібне застосувати правитель.

Щодо норм, які передбачали відповідальність за «потрави хлеба и лугов» (ст. 230), то їхній зміст порівняно зі статтями Судебника 1550 р. залишився фактично незмінним.

Звертає на себе увагу і той факт, що в Уложенні чи не вперше встановлювалася відповідальність за дії, які в сучасній юридичній літературі нерідко трактуються як використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів. Зокрема, у ст. 53 гл. XVI «О поместных землях» зазначалося: «А которые люди учнут бити челом Государю о выморочных поместьях после отцов дети, или иные родственники, и иных родов, и те им выморочные поместья будут помечены, а Государевых грамот те люди по пометам на те свои поместья не возьмут многое время, и учнут они теми поместьи и владети без Государевых грамот... И таких поместей у тех людей... не отымають, а велеть им на те свои поместья имать Государевы грамоты. А за то, что они на те свои поместья грамот не возьмут многое время, имати на них с тех грамот печатные пошлины вдвое»²³⁶. Як бачимо, вже понад

²³³ Мовчан Р. О. Уголовно-правовая охрана земельных ресурсов в Украине по законодательству Российского феодального государства (XV – начало XIX века). *Leges Si Viata*. 2016. № 9. С. 93.

²³⁴ Маньков А. Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России / отв. ред. К. Н. Сербина. Ленинград: Наука, 1980. С. 254.

²³⁵ Епифанов П. П., Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. С. 143, 147.

²³⁶ Памятники русского права. Вып. 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. К. А. Софроненко. Москва: Государственное изд-во юрид. л-ры, 1957. С. 214.

350 років тому тодішній законодавець, з одного боку, передбачив відповідальність за надзвичайно розповсюджені і нині випадки використання земельної ділянки спадкоємцями до державної реєстрації прав на таку земельну ділянку; а з іншого – дав чітко зрозуміти, що такі дії не є порушенням права власності на землю, про що, зокрема, свідчить характер санкцій за відповідне правопорушення. На жаль (про це детальніше йтиметься в наступних розділах роботи), сучасні українські парламентарі подібними законодавчими «досягненнями» похизуватися не можуть.

Дослідниками відзначається, що крім вище вказаних, Соборне Уложення 1649 р. передбачало відповідальність і за інші правопорушення у сфері земельних відносин: порушення порядку землеволодіння вотчинами та помістями, порушення порядку межування, незаконне отримання земельних ділянок тощо²³⁷. Зокрема, звертає на себе увагу надзвичайна суворість покарання, встановленого для службових осіб за незаконну реєстрацію угод із земельною ділянкою (ст. 251 гл. X): «А площадным подьячим, которые такие крепости²³⁸ учнут писать воровством за очи, чинити казнь, отсець рука»²³⁹. За порушення ж порядку землеволодіння вотчинами та помістями застосовувалися такі заходи відповідальності: переділ помістя; його вилучення як на користь держави, так і на користь третіх осіб, які донесли про правопорушення; відшкодування шкоди²⁴⁰.

Як відомо з історії, з середини XVI ст. українські землі, які входили до складу Речі Посполитої, почали зазнавати значних утисків із боку польсько-литовської шляхти, котра намагалася позбавити українське населення будь-яких соціальних прав і поступово знищити українців як націю, активно використовуючи окатоличення населення. Такі дії призвели до багатьох повстань, апогеєм яких стала національно-визвольна війна 1648–1654 рр. Результатом цієї війни стало утворення козацької держави Богдана Хмельницького, яка в 1654 р., за умовами домовленостей, досягнутих на Переяславській Раді, стала під протекторат Російської держави. Після укладення в 1667 р. трагічного для України Андрусівського перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою Лівобережна Україна (разом із Києвом) стала частиною Московської держави, яка мала назву Гетьманщина.

Серед джерел права, які використовувалися в Гетьманщині (як, до речі, і на Слобідській Україні та території Запорозьких Вольностей), на першому місці було звичаєве козацьке право. Зокрема, на давньому звичаєвому праві базувалася така специфічна форма набуття права власності на землю, як займанщина. О. І. Гуржій щодо цього зазначає, що «займанщина» – це не що інше, як звичаєве право, яке давало змогу на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею²⁴¹.

²³⁷ Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 103; Хомутов Р. В. Развитие в дореволюционной России законодательства об охране земельных ресурсов. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2011. № 4. С. 268.

²³⁸ «Крепость» – документ, який засвідчував право володіння земельною ділянкою.

²³⁹ Памятники русского права. Вып. 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. К. А. Софроненко. Москва : Государственное изд-во юрид. л-ры, 1957. С. 137.

²⁴⁰ Хомутов Р. В. Ответственность за регистрацию незаконных сделок с землей (ст. 170 УК РФ) : дис. ... канд. юрид. наук. Кисловодск, 2014. С. 19.

²⁴¹ Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. С. 137; Коваленко Т. О. Звичаєво-правове регулювання земельних відносин на території України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 9. С. 67.

Згодом великої ваги набувають і нові джерела права – гетьманські універсали, церковне звичаєве право, міжнародні угоди. У більшості великих міст діяло магдебурзьке право.

Враховуючи особливості утворення, становлення та розвитку козацької держави, у процесі кримінальної правотворчості основна увага приділялася військовим, державницьким та релігійним злочинам. До злочинів проти власності відносилися розбій, грабїж та крадіжка, направлені на заволодіння чужим *рухомим* (виділено мною – Р. М.) майном²⁴².

Правова ж охорона земельних відносин здебільшого покладалася на цивільне законодавство. Зокрема, перерозподіл власності у роки Визвольної війни потребував норм права, які б регулювали нові форми власності, і насамперед власність на землю. З'являються «рангові землі», або «рангові маєтності». Це були землі, які гетьман своїми універсалами жалував козацькій старшині за службу, «в ранг», під час займання нею певної посади²⁴³.

Загалом же треба констатувати, що в цей час на території України діяли численні нормативно-правові акти, які нерідко дублювали або ж суперечили один одному. Слушною є думка І. Я. Терлюка, який зазначав, що правова система Гетьманської України, що ґрунтувалася на численних джерелах, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з іншого – містила у собі багато внутрішніх протиріч, а, отже, прогалин у регулюванні суспільних відносин та інших вад²⁴⁴.

Характеризуючи механізм захисту прав на землю в той історичний період, необхідно пам'ятати, що серед основних джерел виникнення права власності на землю й досі – поруч із купівлею-продажем, спадкуванням, давністю володіння тощо – залишалася захоплення чужих земель²⁴⁵. Найкраще тодішню ситуацію характеризують слова М. М. Аркаса: «Спустошені внаслідок розрухи та війни землі займав той і там, хто і де хотів, за власним вибором: яка-небудь община чи група людей поселиться на землі, викопає на межі рів чи зробить на дереві в лісі зарубки, побудує собі село, хутір, і ось вже є господар тієї землі»²⁴⁶.

Та згодом заїмка перестає вважатися безспірною підставою для закріплення права власності на землю і все більшого значення починають набувати правостановлюючі документи – універсали, ордери, декрети, грамоти²⁴⁷.

За часів Петра І, які характеризуються початком активного наступу царату на українську державність, створюється централізована система державного контролю над обігом нерухомого майна, зокрема і землі. Після видання Указу Петра І від

---

²⁴² Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів. Львів : Світ, 2000. С. 107.

²⁴³ Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 144.

²⁴⁴ Терлок І. Я. Огляд історії кримінального права : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. С. 23.

²⁴⁵ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 238–239.

²⁴⁶ Аркас М. М. Історія України-Русі / передне слово П. М. Гвоздецького. 3-ге факс. вид. Київ : Вища шк., 1993. С. 257.

²⁴⁷ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 239.

30 січня 1701 р. «Об обряде совершения всякого рода сделок» реєстрацію угод із нерухомістю стали здійснювати закріпачені писарі, які переводилися на державну службу. Вони працювали під керівництвом спеціально призначених наглядачів. Контроль над реєстраційною діяльністю здійснював спеціальний державний орган – Збройна палата (пізніше Ратуша і Юстиць-колегія)²⁴⁸.

Поступово розпочавши знищувати суверенність української держави фактично з перших років після підписання Переяславських статей, та значно активізувавши цей процес на початку XVIII ст., вже у другій половині XVIII ст. російська сторона досягла своєї мети: автономію України, яку вона зобов'язувалася поважати, було фактично знищено і більшість територій нашої держави увійшли до складу Російської імперії.

Утім, для того, щоб упорядкувати законодавство і водночас утвердити своє панування на території України, російській державі було замало видавати ті чи інші локальні нормативно-правові акти, які могли регулювати лише вузьке коло суспільних відносин, – все більш нагальною ставала необхідність створення якісно нової правової системи, яка б закріпила новий суспільно-політичний лад на теренах України, або ж у Малоросії. Прикметно, що такі імперські плани повністю узгоджувались і з настроями української панівної верхівки, яка через кодифікацію намагалася зрівнятися у правах з російським дворянством. Пояснюючи цей факт, історики зазначають, що в другій чверті XVIII ст. в Україні почало з'являтися велике землеволодіння і українська старшина прагнула закріпити за собою не лише владні повноваження, а й право власності на землю та інші привілеї²⁴⁹.

З цією метою 22 серпня 1728 р. створюється кодифікаційна комісія, яка у 1734 р. підготувала збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ»²⁵⁰. Але через вимогу цариці Анни Іоанівни перекласти цей збірник на російську мову комісія остаточно закінчила роботу над зводом «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (далі – Прав) лише в 1743 р.²⁵¹. Зміст цього першого Кодексу українського права складала норма Литовського статуту, німецьке право, поточне гетьманське законодавство, окремі норми козацького звичаєвого права. Однак головною особливістю «Прав» було те, що порівняно зі своїми попередниками вони глибше враховували національні традиції регулювання суспільних відносин саме на теренах України.

²⁴⁸ Гостев А. А. Генезис содержания состава регистрации преступлений в сфере незаконных сделок с землей. *Труды Современной гуманитарной академии. Юриспруденция. Философия. Филология*. 2009. Вып. 1. С. 11.

²⁴⁹ Історія українського права: посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; за ред. І. А. Безклубого. Київ: Грамота, 2010. С. 197.

²⁵⁰ Зазначимо, що якщо в 1728 р. Комісії ставилися завдання тільки кодифікаційного характеру (переклад «стрех малоросійських прав» та звід їх в один кодекс), то вже в 1734 р. компетенція Комісії була значно розширена за рахунок завдань суто законодавчого характеру: поправки чинних норм та їхнє скорочення, а також проектування нових законів «для пользы Малоросійскаго народа» (Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, по котрым судится малоросійський народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-Філософської секції*. Мюнхен: Заграв, 1949. С. 20).

²⁵¹ На сторінках юридичної літератури відзначається, що доля «Прав» склалася невдало. З одного боку, царська адміністрація Росії не поспішала із введенням їх у дію. З іншого, козацька старшина, незважаючи на свої амбіції, не виявила рішучості у проведенні правової реформи. Ликвідація гетьманства в Україні і її автономії наприкінці XVIII ст. остаточно зняли питання про офіційне санкціонування «Прав» і введення їх у дію (Марисюк К. Майнові покарання, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 77).

Недивно, особливо з урахуванням змісту тих джерел, на які спиралися автори «Прав» при напрацюванні його положень, що й в аналізованому зібранні законів охорона земельних ресурсів здебільшого реалізовувалася шляхом встановлення відповідальності за різноманітні порушення прав на землю.

Зокрема фахівці зазначають, що гл. 17, складена практично цілком за взірцем Литовського статуту, регламентує справи про землю, межі, порушення володіння²⁵². Наприклад, у п. 1 арт. 11 гл. 17 «О делах земскихъ» зазначалося, що «когда которые отъ вишняго до нижняго чина персони... хотели бы одинъ другого перешедь грань или межу въ грунтъ его вступать, тогда надлежить обидимой стороне за то на противную свою сторону въ судъ надлежащий по порядку права челобитствовать...»²⁵³. Артикулом 14 цієї ж глави передбачалася відповідальність за такий, вже добре відомий на той час вітчизняному праву вид земельного правопорушення, як зіпсування меж земельної ділянки, яке належало до майнових злочинів.

Прикметно й те, що, як і в Соборному Уложенні 1649 р., у «Правах» чітко простежується диференціація відповідальності залежно від особистості порушника, а також залежно від того, чиї права на землю порушуються. Наприклад, у п. 1 арт. 14 «шляхтичу или званія воинского человеку» за «вижеганіе огнем или вирубаніе грани, розкоп копец или присвоение себе больше грунту» рівному собі встановлювалося покарання у вигляді штрафу в розмірі 12 рублів, а за «переорание межі» – 3 рублі; за аналогічні ж дії стосовно посполитого штраф складав усього 3 та 1 рубель відповідно²⁵⁴.

А от в артикулах 16 та 17 гл. 17 «О делах земскихъ» була реалізована ідея щодо диференціації відповідальності залежно від форми вини: якщо переорювання та засівання чужої землі «с неведения» каралися лише втратою відповідного засіву (п. 1 арт. 17), то за умисний посів хлібу на чужій землі, крім втрати посіву, передбачався ще й штраф у розмірі 12 рублів (п. 1 та п. 2 арт. 16).

Знайшла свою окрему регламентацію і відповідальність за такі правопорушення, як переорювання чужої засіяної землі (п. 2 арт. 17) та своерідний прояв самоуправства – «упряме» переорювання землі, в якій винному було відмовлено, і яка була передана іншій особі (п. 3 арт. 17)²⁵⁵. За такі дії призначалося покарання у виді повернення власнику потенційного урожаю і відшкодування збитків та подвійного штрафу відповідно.

---

²⁵² Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. та автор передмови Ю. С. Шемшученко; упор. та автор нарису К. А. Вислобоков. Київ : Наукова думка, 1997. (Пам'ятки політико-правової культури України). С. 34.

²⁵³ Права, по котормъ судится малоросійській народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всероссийскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ / подъ редакціею и съ приложеніемъ изследования о семь Сводъ и о законахъ действовавшихъ въ Малороссіи профессора А. О. Кистяковскаго. Київ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. С. 511.

²⁵⁴ Права, по котормъ судится малоросійській народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всероссийскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ / подъ редакціею и съ приложеніемъ изследования о семь Сводъ и о законахъ действовавшихъ въ Малороссіи профессора А. О. Кистяковскаго. Київ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. С. 514.

²⁵⁵ Права, по котормъ судится малоросійській народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всероссийскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ / подъ редакціею и съ приложеніемъ изследования о семь Сводъ и о законахъ действовавшихъ въ Малороссіи профессора А. О. Кистяковскаго. Київ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. С. 516–517, 519–520.

Треба зазначити, що на відміну від норм раніше чинного законодавства, у «Правах» не просто перераховувалися різноманітні способи заволодіння чужою земельною ділянкою, а й безпосередньо вказувалося на заборону саме «самовільного» заволодіння землею: «Кто бы совольно, паче же когда би на то оть соседа или судовое запрещение било, чужую соседскую землю, или какими грунтами... завладель»²⁵⁶. Цікаво, що незважаючи на більш ніж очевидну подібність об'єкта цього посягання з об'єктами раніше розглядуваних деліктів (зокрема, порушенням межових знаків та умисним засіванням чужої землі), відповідальність за такі дії була передбачена не в гл. 17 «О делахъ земскихъ», а в гл. 19 «О пуцахъ лесахъ, борахъ, рощахъ, гаяхъ, бортномъ дереве, о зверинныхъ и рыбныхъ ловляхъ, озеряхъ, сенокосахъ о пожарахъ в пуци и полю, о дикихъ зверяхъ, о принадахъ птичихъ, о гнездахъ соколемъ, лебединомъ и о бобровыхъ гонахъ, також о хоромныхъ строеніяхъ, садахъ, огърадахъ, о вякихъ грунтахъ, о пожарахъ домовъ и хуторов и о зажигателяхъ» (п. 1 арт. 17), в якій були акумульовані численні заборони, присвячені захисту прав на землю. Зазначимо, що у разі доведення вини, правопорушник мав не лише повернути неправомірно зайняту землю, але й віддати власної землі чи ґрунту рівно стільки ж, скільки було самовільно зайнято.

У п. 2 арт. 17 гл. 19 «Прав» чи не вперше згадується і про таке земельне правопорушення, як будівництво на чужій земельній ділянці: «А кто бы на чужой земле мимо воли и вѣдома правильного владельца самовольно что построилъ, то и оное строеніе совсемъ при томъ владельцу чия земля бить должно». Якщо ж особа, яка будувала споруду, мала дозвіл уряду або добросовісно вважала землю «пустою», то вона мала право або ж на винагороду (коли збудована споруда була кам'яною), або ж на перенесення відповідної споруди на свою земельну ділянку (якщо споруда була дерев'яною).

Як і Соборне Уложення 1649 р., «Правами» також регламентувалася відповідальність за цілу низку порушень у сфері межування земель (недопущення межовика для здійснення межування, сперечання з межовиком за встановлення межі, нездійснення межування межовиком у встановлений період, безпідставне звинувачення в неправильному межуванні в разі, якщо буде викрито цю безпідставність²⁵⁷) та певні різновиди незаконного користування землями водного фонду (артикули 3, 4, 6 гл. 18).

За часів перебування при владі імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини II питання щодо межування земель, а відповідно і про відповідальність за земельні правопорушення, вирішувалося по-різному.

При Єлизаветі Петрівні чи не вперше ставиться питання щодо необхідності упорядкування земельних відносин та недопустимості такого способу набуття прав на землю, як самовільне, а тим більше насильницьке, її захоплення. Зокрема, Інструкція від 13 травня 1754 р., ще відома як елизаветинська, встановлювала два

²⁵⁶ Права, по котрымъ судится малороссійскій народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всероссийскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ / подъ редакціею и съ приложеніемъ изслѣдованія о семьъ Сводъ и о законахъ действовавшихъ въ Малороссіи профессора А. О. Кистяковскаго. Київъ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. С. 557.

²⁵⁷ Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 103.

принципових положення: 1) обов'язкову у всіх випадках перевірку права земельного володіння; 2) недопущення спільного (черезполосного) володіння землею²⁵⁸.

А от затверджений Катериною II Маніфест від 19 вересня 1765 р. «Про Генеральне межування земель Російської імперії», положення якого були детально розвинуті в Інструкціях від 13 лютого та 25 травня 1766 р., замість обов'язкової в усіх випадках перевірки поземельних прав володіння встановлював правило так званих «полюбовних розходів», а замість межування земель, прив'язаного до імен володілців, уводив межування, пов'язане виключно з назвами «дач»²⁵⁹.

Також зауважу, що в Інструкції межовим губернським канцеляріям та провінційним канторам, яка була затверджена вищезгаданим Маніфестом, містилась окрема гл. 27, яка була повністю присвячена саме заходам щодо протидії самовільному захопленню землі і мала назву «О насильно завладенных земляхъ и о искахъ за то». Водночас і Маніфест, і затверджена ним Інструкція підтверджували право власності на захоплені раніше землі, крім тих випадків, коли інша особа на підставі пред'явлених нею «крепостей», що засвідчують її право на відповідну земельну ділянку, подасть позов про усунення перешкод у здійсненні права власності на землю (своєрідний різновид негаторного позову) (п. 6 гл. 4). А от у п. 3 вказаної глави зазначалося, що якщо під час проведення генерального межування будуть виявлені факти поселення особи без «всякихъ дачъ и крепостей на постороннихъ владельческихъ земляхъ», то всі такі землі разом з селами, селянами, заводами та хлібом передаються тим особам, які мають «дачі» на відповідні земельні ділянки²⁶⁰.

З метою ж недопущення проявів самовільних захоплень земель у майбутньому в п. 11 гл. 4 Інструкції йшлося про те, що у разі виявлення відповідного факту після прийняття Маніфесту і проведення Генерального межування, на особу, яка заволоділа землями, що не належать їй відповідно до затверджених планів та межових книг, покладається обов'язок не лише повернути захоплену землю, а й відшкодувати подвійну вартість «пашенныхъ земель», «заселеній», «сенныхъ покосовъ» та «лесныхъ угодий»²⁶¹.

Та незважаючи на такі санкції за неправомірне заволодіння чужою землею, більшість дореволюційних фахівців вважали наявні заходи недостатніми для остаточного упорядкування земельних відносин та ефективного захисту прав на землю. У цьому контексті хотілося б навести коментар помічника Обер-секретаря 3-го (колишнього Межового) Департаменту Урядового Сенату Ю. Д. Філіпова, висловлений у 1898 р. щодо санкцій за самовільне захоплення землі, передбачених Маніфестом 1765 р.: «Насколько это предупреждение охладило жаръ хищническихъ стремленийъ среди нашихъ аграріевъ того времени, сказать конечно трудно, но лихорадочное темпо, въ какомъ пошло межеваніе по новымъ инструкціямъ и та внезап-

²⁵⁸ Законы Межевые / составил Ю. Д. Филиповъ. Санкт-Петербургъ : Изданіе Юридическаго Книжнаго Магазина Н. К. Мартынова, 1898. С. 8.

²⁵⁹ Законы Межевые / составил Ю. Д. Филиповъ. Санкт-Петербургъ : Изданіе Юридическаго Книжнаго Магазина Н. К. Мартынова, 1898. С. 9–10.

²⁶⁰ Інструкція межевымъ губернськимъ канцеляріямъ и провінціальнымъ канторамъ. Утверждено Указомъ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссійской, Правительствующаго Сената изъ межевой экспедиціи от 19 сентября 1765 г. Санкт-Петербургъ : Печатано при Сенате; Москва : Сенатская Типографія, 1766. С. 88.

²⁶¹ Інструкція межевымъ губернськимъ канцеляріямъ и провінціальнымъ канторамъ. Утверждено Указомъ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссійской, Правительствующаго Сената изъ межевой экспедиціи от 19 сентября 1765 г. Санкт-Петербургъ : Печатано при Сенате; Москва : Сенатская Типографія, 1766. С. 90.

ность, съ какой уголовная обстановка елизаветинскаго межеванія сменилась тихо-стію и любвеобиліемъ владельцевъ, указываютъ по видимому на то, что и более строгія внушенія были би уместны»²⁶².

Аналізуючи регламентацію відповідальності за земельні правопорушення в останній чверті XVIII ст., необхідно зазначити, що в цей час у Російській імперії відбувається інтенсивний розвиток адміністративно-поліцейського законодавства. Наприклад, у 1775 р. були прийняті «Учреждения для управления Всероссийской империи», а в 1782 р. – «Устав благочиния, или полицейский». Відповідно до цих документів у поліцеймейстерських канцеляріях та конторах вівся облік земель, розглядалися земельні спори, поліцейські чиновники відводили місця під забудову, давали дозвіл на перенесення, перепланування та ремонт різноманітних споруд, а також застосовували заходи відповідальності за недотримання правових заборон: самовільне будівництво, знесення чи перепланування споруд без погодження із поліцейськими органами. Як тяжке правопорушення в цей період розглядалось і незаконне заволодіння землею²⁶³.

З плином часу дедалі більше положень «Прав» піддавалися критиці і все частіше лунали заклики щодо необхідності ухвалення нового, більш досконалого закону. Результатом цього стало прийняття «Зібрання малоросійських прав 1807 року». Порівняно зі своїм попередником цей збір законів відзначається кращою систематизованістю та більш детальним регулюванням суспільних відносин, також і щодо захисту прав на землю. Зокрема, у ст. 55 аналізованого документа зазначається, що «которые люди отъ вышшаго даже до нижшаго чина, какъ духовные такъ и мирскіе имеютъ имена, людей, земли... и похочеть одинъ у другого перешедши грань или межу вступить въ землю, или въ крестьянь и отыгмать земли... , то обидимая сторона имеетъ за то противную свою сторону въ надлежащій судъ по порядку сего статута позвать...». Статтею ж 26 визначалися правові наслідки необережного використання чужої землі: «Кто бы чужую землю по незнанію поораль и засеял, не бывъ до времени засева въ томъ обжалованъ, тотъ засева своего не теряетъ, а только чиншъ хозяину оной земли повинен заплатить»²⁶⁴. Поряд із цими матеріальними нормами у вказаній статті містились і процесуальні норми, які детально регламентували порядок вирішення подібних земельних спорів (статті 46–47, 56–57).

Варто пам'ятати, що наслідком трьох поділів Речі Посполитої стало те, що частина українських земель опинилася під владою Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії – Галичина та Буковина перебували у складі Австрії, а Закарпаття – Угорщини.

Робота над кодифікацією кримінального права в Австрії розпочалася ще в 1753 р., а вже в 1768 р. було затверджене «Кримінальне уложення Марії Терезії» (*Constitutio criminalis Theresiana*)²⁶⁵, яке отримало скорочену назву «Терезіана».

²⁶² Законы Межевые / составилъ Ю. Д. Филиповъ. Санкт-Петербургъ : Изданіе Юридическаго Книжнаго Магазина Н. К. Мартынова, 1898. С. 10–11.

²⁶³ Сидоренко А. Ю. Ответственность за нарушение земельного порядка: история развития российского законодательства (от «Русской Правды» до 1917 г.). *Государство и право*. 2000. № 11. С. 70.

²⁶⁴ Собрание малороссийских прав 1807 г. АН Украины, Ин-т государства и права и др.; / сост. К. А. Вислобоков и др. Київ : Наукова думка, 1992. С. 194, 178.

²⁶⁵ *Constitutio criminalis Theresiana* ovvero *Constituzione criminale di sua sacre cesarea regia apostolica maesta D'Ungheria, E Boemia M. Theresa Arciduchessa D'Austria*. A Vienna : Stampato presso Giovanna Tomaso nobile di Trattner, Stampatore E Libraro Cesareo, Regio, 1769. 280 p.

Головними джерелами Терезіани стали Фернандея від 1656 р. та Йозефіана від 1707 р.²⁶⁶. У своїх двох частинах Терезіана урегульовувала кримінально-правові відносини в царині процесуального та матеріального права. Іншою характерною рисою аналізованого зібрання законів стало те, що крім загальних правопорушень, які були передбачені в першій частині, кожна друга частина визначала, за якими приводами можна порушувати справу, а за якими необхідно вести допит з використанням тортур; пом'якшуючі та обтяжуючі обставини співвідносилися з кожним окремим складом злочину і не мали універсального значення: те, що пом'якшувало або обтяжувало вину за одним складом, не мало значення для іншого²⁶⁷. Про характер досліджуваного законодавчого акта красномовно свідчить той факт, що в додатку до нього було представлено кілька десятків офіційних ілюстрацій-гравюр, які детально роз'яснювали допустимі прийом і знаряддя тортур (зазвичай, лещата для рук і ніг, «іспанські чоботи», підвішування і розтягування на особливих сходах; допускалося також припикання боків підсудного особливими свічками)²⁶⁸.

Аналізуючи значення Терезіани, М. В. Никифорак зазначає, що воно насамперед полягало у започаткуванні кодифікації кримінального права для спадкових австрійських земель, а також в тому, що австрійське кримінальне право було відділене від загального німецького права. Хоча загалом Терезіана стояла на рівні попереднього законодавства²⁶⁹.

У 1787 р. архаїчну Терезіану, яка, крім інквізиційного процесу, передбачала ще й надзорську систему покарань (спалення, колесування, четвертування, відрубання голови), і вже не вписувалась у рамки просвітницького абсолютизму, було замінено на новий закон про злочини та покарання (Кримінальне уложення), який був затверджений цісарем Австрії Йосифом II (*Allgemeine Strafgesetz über Verbrechen und deren Bestrafung*). Йозефіна була справжнім дітищем «освіченого абсолютизму»: ліквідовувалося катування, скасовувалася смертна кара, гарантувалися деякі права звинуваченого на захист, покарання обмежувалося тільки особою злочинця²⁷⁰.

Вітчизняні науковці звертають увагу на ту цікаву обставину, що надалі Галичина та Буковина нерідко виступають своєрідним полігоном для апробації австрійського кримінального законодавства. Наприклад, кримінальний кодекс, підготовлений австрійським криміналістом Йозефом Зонненфельсом, після запровадження (1797) у Східній Галичині з незначними змінами був проголошений чинним (1803) в усій Австрійській імперії. Цей кодекс поділявся на дві частини (злочини і тяжкі поліцейські проступки, які розмежовувалися за видами покарань, що передбача-

²⁶⁶ Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2004. С. 283–284.

²⁶⁷ Шуп'яна Ю. М. Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII–XIX ст. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 96.

²⁶⁸ Бойко І. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 73.

²⁶⁹ Никифорак М. В. Австрійський закон як джерело права на Буковині (1787–1918 рр.). *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). Чернівці: Рута, 2005. С. 61.

²⁷⁰ Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2004. С. 285.

лись у разі їхнього вчинення²⁷¹), кожна з яких мала два розділи. Один із них був присвячений нормам кримінального права, а другий – стосувався процесу²⁷².

Як зазначає П. С. Берзін, крім згаданого Карного уложення 1803 р., на українських землях, що входили до складу Австрійської імперії, застосовувались і так звані «додаткові» (*Neben*) карні закони (*Gesetze strafrechtlichen*) – законодавчі акти, які називались «Імператорськими (*Kaiserliches*) Патентами (*Patent*)» та видавались австрійським імператором (*Kaiser*). Патенти не були кодифікованими актами²⁷³.

Подальший розвиток буржуазних відносин в Австрії привів до перегляду й видання нової редакції кримінального кодексу (1852)²⁷⁴, який, незважаючи на наявність більше 10 нових варіантів (наприклад, у 1867, 1869, 1870, 1874, 1881, 1889, 1891, 1897 роках)²⁷⁵, у Галичині діяв аж до введення там польського кримінального закону (1932)²⁷⁶.

Також зауважу, що в австрійському лісовому законодавстві XIX ст. містилася низка норм, які врегульовували відповідальність певних суб'єктів за порушення порядку використання лісових ресурсів. Зокрема, Лісовий закон 1852 р. передбачав (§ 2) накладення штрафних санкцій у розмірі від 1 до 5 золотих конвертованих монет (у Галичині називався золотий ринський) за самовільне використання лісових ґрунтів (територій) без відповідного дозволу, який надавався визначеними в законі державними органами²⁷⁷.

Дуалістичний характер утвореної в 1867 р. Австро-Угорської імперії не міг не позначитися на розвитку кримінального законодавства, яке діяло на територіях, що входили до її складу. У 1879 р. в Угорщині було видано свій кримінальний кодекс (Угорське уложення про злочини і проступки 1879 р.), який поширив свою чинність на територію Закарпаття²⁷⁸. І показово, що в цьому документі, як і в законодавчих актах, які діяли на українських землях, підконтрольний Російській імперії, кримінально-правова охорона земельних ресурсів здебільшого знаходила свій вияв у приписах, які встановлювали кримінальну караність порушень прав на землю. Зокрема, ст. 421 розд. 36 «Пошкодження чужого майна» Уложення передбачалася відповідальність за незаконне заволодіння чужим нерухомим майном²⁷⁹.

²⁷¹ Берзін П. С. Джерела карного законодавства Австрійської та Австро-Угорської імперії, що застосовувались на українських землях. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 70–71.

²⁷² Худоба Н. В. Кодифікація Австрійського права та особливості її застосування у Галичині. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2007. Т. 20. № 2. С. 297.

²⁷³ Берзін П. С. Джерела карного законодавства Австрійської та Австро-Угорської імперії, що застосовувались на українських землях. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1–2. С. 69, 73.

²⁷⁴ На сторінках юридичної літератури зазначається, що цей нормативно-правовий акт був результатом наступності в розвитку австрійського кримінального права, що, зокрема, проявляється і в двоступеневому поділі діянь (як і в кримінальному кодексі 1803 р.), за вчинення яких наступала кримінальна відповідальність (Шуп'яна Ю. М. Поняття та види злочинів за Австрійським Кримінальним кодексом. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 76).

²⁷⁵ Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2004. С. 287.

²⁷⁶ Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права: навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. С. 35–36.

²⁷⁷ Коритко Л. Я. Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правовий вимір (на матеріалах Східної Галичини 1867–1918 рр.): дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2017. С. 114–115.

²⁷⁸ Про відмінність систем карного законодавства Австрійської імперії та Королівства Угорщини див.: Берзін П. С. Джерела карного законодавства Австрійської та Австро-Угорської імперії, що застосовувались на українських землях. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1–2. С. 135–136.

²⁷⁹ Преступления и проступки по Венгерскому Уложению 1879 года / Работа студента С. Анисимова. Харьков: Вь Университетской Типографіи, 1880. С. 59.

Відповідно до введеного у 1811 р. нового австрійського законодавства, яке з січня 1812 р. стало обов'язковим для всієї Галичини, під особливою охороною від різноманітних посягань перебувала громадська земля. Зокрема, встановлювалася відповідальність за самовільне привласнення або захоплення громадської землі²⁸⁰. Дослідники у сфері історії держави і права також зазначають, що вже на той час була законодавчо закріплена охорона земель, яка полягала в захисті від: неправомірного пересування зокрема і верхи та на возах через городи, ріллю, луки та інші земельні ділянки, що огорожені або мають інші застережені знаки; неправомірного захоплення проїзних шляхів у період дозрівання овочів і фруктів, які мають встановлені органами влади заборонні таблиці; неправомірного усунення або пошкодження огорожі та заборонних знаків; самовільного утворення (формування) польових доріг або стежок; самовільного пошкодження спільних польових доріг (стежок); перенесення межових знаків; самовільного обривання квітів, овочів, листя з дерев; неправомірного обтинання або обривання колосків, стручків або іншого роду рослин на чужих земельних ділянках; неправомірного складання або складування каміння, черепків, нечистот чи сміття на чужі земельні ділянки або дороги; розкладання вогню на чужих земельних ділянках; розпалювання вогнища на власній земельній ділянці, якщо цим створена небезпека для чужої земельної власності; випасання без нагляду свійських тварин поза встановленими межами пасовищ тощо²⁸¹.

Повертаючись до аналізу регламентації відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин за законодавством Російської імперії, маю зауважити, що, починаючи з середини XIX ст., на зміну російському феодальному праву приходять право буржуазне. З цим явищем пов'язані значні зміни у законодавчій системі Російської імперії. Правові норми поступово розподіляються на матеріальні та процесуальні, галузі права стають більш структурованими, все частіше запозичується позитивний досвід розвинутих європейських держав. Стосувалися ці позитивні процеси і царини кримінального права, результатом чого стала активізація роботи щодо створення єдиного кодифікованого акта кримінального законодавства.

Водночас варто пам'ятати, що спроби створення подібного акта спостерігалися й раніше. Наприклад, ще Указом від 24 серпня 1754 р. Сенат Російської імперії затвердив «План до створення нового Уложення». Серед іншого, розробники проєктів Кримінального Уложення 1754–1766 рр. пропонували передбачити відповідальність за зіпсування меж та границь (гл. 56)²⁸². Однак цей проєкт зрештою так і не був затверджений.

Подібна доля спіткала і Проєкт Кримінального уложення 1813 р.²⁸³, хоча деякі його приписи і були враховані під час формулювання тексту Зводу Законів 1832 року.

²⁸⁰ Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 104.

²⁸¹ Коритко Л. Я. Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правовий вимір (на матеріалах Східної Галичини 1867–1918 рр.) : дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2017. С. 148–150; Нарайвський С. Правовий порадник. Популярний збірник карного, цивільного і адміністративного права. Коломия : Рекорд, 1932. С. 661.

²⁸² Проєкти Уголовного Уложення 1754–1766 годов. Новоуложенной книги часть вторая: о розыскных делах и какия за разная злодейства и преступления казни, наказания и штрафы положены / под ред. А. А. Востокова; предисл. Н. Д. Сергиевского. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1882. С. 196.

²⁸³ Проєкт Уголовного Уложення Российской Империи. Часть Третья. О наказаниях за частныя преступления. Санкт-Петербург : Печатано при Сенатской Типографіи, 1813. 122 с.

На початку XIX ст. безсистемність імперського кримінального законодавства досягла такого рівня, що навіть провідним юристам того часу доводилося констатувати фактично презумпцію неможливості знання всіх кримінальних законів, які діяли в розглядуваний історичний період. Зокрема, здійснюючи спробу упорядкування російського кримінального права, П. М. Гуляев вказував на такі складнощі цього процесу: «При семь должно было рассмотреть безчисленное множество Указовъ, Учрежденій и Уставовъ, изъ коихъ первымъ нигде нетъ полныхъ собраній, а въ составленныхъ сводахъ помещены они отрывками и по большой части подъ несоответственными заглавіями»²⁸⁴.

Однак П. М. Гуляев зумів розробити перше російське кримінальне право, складене з російських державних узаконень. У впорядкованому юристом зібранні законів, крім традиційного пропорушення, присвяченого зіпсуванню меж, граней та доріг (ст. 257 відділення VIII «Порченіе межей, граней и дорогъ»), за яке, до речі, було передбачено доволі суворе покарання (100 рублів за кожен знак), йшлося також і про заборону самоуправства у випадках насильницького засівання хлібом чужої землі (ст. 267)²⁸⁵. Водночас судовий процес у справах про межування був урегульований окремим Статутом про судочинство і стягнення межові²⁸⁶.

Наступна спроба систематизації законодавства, зокрема і кримінального, пов'язується з ім'ям відомого російського державного та громадського діяча М. М. Сперанського. Під його керівництвом в 1830 р. було складено «Повне зібрання законів Російської імперії» у 45 томах, до якого включені всі закони, починаючи із Соборного Уложення 1649 р., і закінчуючи кінцем царювання Олександра I. А вже в 1832 р. очолюваним М. М. Сперанським «Вторым отделением Собственной Его Императорского Величества канцелярии» був підготовлений 15-томний «Звід законів», який вступив у законну силу з 1 січня 1835 р. і перевидавався повністю чи частково аж до Жовтневої революції. У кн. VIII (останній 15 том) аналізованого зібрання законів були консолідовані закони кримінальні. Однак, як це не дивно, статей, присвячених регламентації відповідальності за порушення норм земельного законодавства, у жодному із видань аналізованої історичної пам'ятки я не знайшов²⁸⁷.

І ось 15 серпня 1845 р. імператором Миколою I було затверджене підготовлене все тим же Другим відділенням перше суто кримінально-правове кодифіковане зібрання законів – Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 року (далі – Уложення 1845 р.)²⁸⁸.

Аналізуючи норми Уложення 1845 р. через призму дослідження історії розвитку відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, насамперед зауважу,

²⁸⁴ Российское уголовное право, составленное изъ Российскихъ государственныхъ узаконеній Титулярнымъ Советникомъ Петромъ Гуляевымъ. Москва : Въ Типографіи П. Кузнецова, 1826. С. 2.

²⁸⁵ Российское уголовное право, составленное изъ Российскихъ государственныхъ узаконеній Титулярнымъ Советникомъ Петромъ Гуляевымъ. Москва : Въ Типографіи П. Кузнецова, 1826. С. 148, 152.

²⁸⁶ Архивъ Государственнаго Совета. Томъ четвертый. Царствование Императора Александра I (съ 1810 по 19 ноября 1825 г.). Санкт-Петербургъ, 1874. С. 681–692.

²⁸⁷ Сводъ Законовъ Уголовныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, 1832. 561 с.; Сводъ Законовъ Російской Имперіи, повеленіемъ Государя Императора Николая Павловича составленный. Законы Уголовные. Издание 1842 года. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, 1842. 488 с.

²⁸⁸ Див. про це також: Мовчан Р. О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 157–164.

що в цьому нормативно-правовому акті на якісно новий рівень (порівняно з раніше чинними джерелами права) вийшла регламентація відповідальності за земельні злочини, не пов'язані з порушенням прав на землю.

Зокрема, ч. 5 ст. 1338 «Нарушення правил о сельскомъ хозяйстве» встановлювала кримінальну караність таких діянь, як «явное неприлежаніє къ земледелію, безпорядки въ хозяйстве или разстройство онаго по пьянству, лености, или развратной жизни»²⁸⁹. Прикметно, що суб'єкт аналізованого злочину спеціальний – це державний селянин або колоніст, відповідальність якого диференціювалася залежно від кількості виявлених фактів безгосподарського використання земель: від штрафу за перший прояв дій, про які йшлося в диспозиції розглядуваної норми, до представлення керівництву про вигнання колоніста із землі у випадку допущення третього подібного факту.

Окрема вказівка у зазначеній статті на колоністів пояснюється тим, що російський уряд часто сам їх запрошував і надалі надавав усебічну підтримку. Головним обов'язком колоністів було освоєння малозаселених земель, для чого імперським керівництвом передусім запрошувались іноземці «в земледельческомъ состояніи нужныхъ», а «все прочіе художники и мастеровые, кои для деревенской жизни бесполезны, не пользовались вниманієм со стороны правительства»²⁹⁰.

Найактивніше процес колонізації відбувався на території півдня сучасної України, підтвердженням чому є факт створення в 1830 р. головного управління колоністів південного краю Росії, під юрисдикцію якого потрапили Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, а також Бессарабія²⁹¹. Особливість правового статусу колоністів цих, здебільшого українських, земель не залишили поза своєю увагою і укладачі Уложення. Серед іншого, це знайшло свій вияв у наявності в останньому окремих норм, присвячених відповідальності за різні прояви безгосподарського використання земель саме колоністами південного краю Російської імперії. Цікаво, що під час формулювання таких приписів ураховувались як основне завдання колоністів – освоєння земель, так і структура сільськогосподарського виробництва південної України, тобто значення в ньому виноградарства. Зокрема, у ч. 7 ст. 1338 Уложення зазначалося: «Кто изъ колонистовъ Южнаго края, безъ особенныхъ достойныхъ уваженія причинъ, не засеетъ столько земли, сколько предписано...»; частина ж 6 цієї самої статті передбачала покарання «колонистовъ южнаго края за поврежденіе, вырваніе или иначе истребленіе у себя виноградной лозы, или допущеніе до поврежденія, или же дозволеніе скоту огрызть и помять онья»²⁹². Як і у разі зі «звичайними» колоністами, відповідальність колоністів Південного краю диференціювалася залежно від кількості виявлених фактів учинення відповідних деліктів.

---

²⁸⁹ Уложеніє о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 541.

²⁹⁰ Курдиновскій В. И. Объ ограниченіяхъ права собственности на недвижимыя имущества по закону (по рускому праву). Одесса : Типографія Акціонернаго Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дела, 1904. С. 304.

²⁹¹ О главномъ управленіи колонистовъ южнаго края Россіи: Высочайше утвержденное положеніе № 27312. Март 22. *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи*. 1-е изд. Санкт-Петербургъ : Печатано в тип. II отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи, 1830. Т. 35. С. 154–155.

²⁹² Уложеніє о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 542.

Ще однією особливою категорією колоністів зі спеціальним правовим статусом були колоністи-євреї, що також відобразилось у нормах кримінального законодавства. Зокрема у ч. 8 ст. 1338 Уложення вказувалося: «Колонисты Евреи, за явное нерадение къ хозяйству и занятіямъ земледельческимъ и за упорное отъ оныхъ уклоненіе, безъ всякихъ основательныхъ къ тому причинъ...». Звертає на себе увагу і той факт, що «небажання займатися землеробством», скоєне євреями-колоністами, каралося істотно суворіше, ніж аналогічна поведінка інших суб'єктів. Наприклад, за вчинене втретє «безгосподарське використання земель» (умовна назва) передбачалися такі санкції:

- для «звичайних» колоністів – виселення із земель;
- для колоністів Південного краю – конфіскація земель і двору з наступною передачею їх колоністам, які не мають землі та двору;
- для колоністів-євреїв – віддання в рекрути або у виправні арештантські роти цивільного відомства на строк від 10 до 12 років.

Ймовірно, що така суворість покарань для колоністів-євреїв пояснювалася прагненням законотворця стимулювати в євреїв бажання займатись саме сільсько-господарським виробництвом, адже, на думку розробників Уложення, більшість євреїв, які не пов'язані із землеробством, вдавалися до таких суспільно шкідливих видів діяльності, як шинкарство, факторство, утримання корчми, постійних дворів тощо.

Прикметно, що Уложенням окремо передбачалася відповідальність рабинів (ч. 9 ст. 1338) за «постоянное съ обдуманнѣмъ намереніямъ или умысломъ внушеніе, разстроивать Евреевъ-земледельцевъ въ хозяйственныхъ упражненіяхъ и отвращать ихъ отъ занятій сего рода...»²⁹³. Вочевидь, наявність подібної норми пояснюється великим впливом, який мали рабини серед членів єврейської громади, та намаганням творців Уложення не допустити використання цього впливу для відбиття в євреїв-колоністів бажання займатися землеробством.

Цікаво, що розглядувана норма про кримінальну відповідальність за «нарушеніе правилъ о сельскомъ хозяйстве» (ст. 1338) була розміщена в гл. VII «О нарушеніи правилъ благоустройства и хозяйства в городахъ и селеніяхъ», яка знаходилася у розд. VIII Уложення «О преступленіяхъ и проступкахъ противъ общественнаго благоустройства и благочинія»²⁹⁴. Ця обставина, а також з'ясовані раніше характер та зміст досліджуваної заборони, дають підстави висловити гіпотезу, що, на відміну від ст. 254 КК України, основним призначенням якої є забезпечення порядку 1) раціонального використання та 2) охорони земель як складової та одного із найважливіших елементів довкілля, основний об'єкт посягання, передбаченого ст. 1338 Уложення 1845 р., автори останнього обмежили лише встановленим порядком раціонального використання земель, який, зокрема, забезпечувався шляхом встановлення кримінальної відповідальності за невиконання державними селянами та колоністами їхнього обов'язку обробляти надані їм земельні ділянки.

До речі, крім проаналізованих вище своєрідних проявів безгосподарського використання земель, у цій же ст. 1338 гл. VII були зосереджені й норми, що вста-

²⁹³ Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Втораго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 543.

²⁹⁴ Прикметно, що при цьому об'єкті, наприклад, такого діяння, як «потрава чужаго хлѣбовъ и луговъ» (ст. 2102), законодавець вже визнає не громадський благоустрій, а власність приватних осіб.

новлювали кримінальну караність деяких діянь, які М. О. Манакіним були влучно охарактеризовані як «злочини, пов'язані зі здійсненням операцій із землею при відсутності повноважень на такі дії в особи, яка їх вчиняє»²⁹⁵. Такими посяганнями були: передача державними селянами земельних ділянок без дозволу влади в оренду (ч. 2); застава, продаж земельних ділянок державними селянами (ч. 3). Крім того, ст. 1337 передбачала відповідальність за неутримання у справному стані встановлених межових знаків. Утім, ураховуючи той факт, що дія цієї норми розповсюджувалася виключно на петербурзьких колоністів, її аналіз у межах цього дослідження є недоцільним.

Отже, роблячи проміжні висновки, маю констатувати, що розробниками Уложения 1845 р. було приділено значну увагу регламентації відповідальності за «нарушення правил о селскомъ хозяйстве», наслідком чого стало те, що замість абстрактних та малозрозумілих приписів, притаманних раніше чинному законодавству, в нормах Уложения чи не вперше було чітко сформульовано деякі ознаки безгосподарського використання земель у його сучасному розумінні.

Однак, незважаючи на очевидне підвищення уваги тодішнього законотворця до інших видів земельних злочинів, основний акцент у кримінально-правовій охороні земельних ресурсів, як і раніше, робився на встановленні відповідальності за різноманітні посягання, пов'язані з порушенням (обмеженням) прав на землю. Навіть більше – Уложения 1845 р. залишається чи не єдиним у вітчизняній історії актом законодавства (зокрема і кримінального), в якому нормам, присвяченим регламентації відповідальності за порушення прав на нерухомість, було повністю присвячено окремий структурний розділ – гл. I «О насильственном завладении чужимъ недвижимымъ имуществомъ, о захватахъ и неправильномъ пользованіи доходами или иными выгодами чужаго имения и о истребленіи граничныхъ межъ и знаковь» розд. XII «О преступленіяхъ и проступкахъ противъ собственности частныхъ лицъ», у котрій було зосереджено одразу кілька заборон, якими встановлювалася кримінальна караність різних способів самовільного зайняття земельної ділянки.

Зокрема ст. 2094 передбачала кримінальну відповідальність за насильницьке заволодіння чужою земельною ділянкою, яке І. Я. Фойницький назвав «старинной формой самоуправства, известного подъ именемъ наездовъ боемъ и грабежемъ»²⁹⁶. У диспозиції ч. 1 аналізованої кримінально-правової норми зазначалося, що «за всякое нападеніе на чужіе земли, дома, или иное какое-либо недвижимое имущество, съ намереніемъ завладеть онымъ, въ следствіе присвоиваемыхъ или даже и законныхъ, но еще непризнанныхъ окончательнымъ судебнымъ решеніемъ правъ... главные въ томъ виновные и въ особенности тотъ или те, по приказанію коихъ сделано нападеніе, если они не были вооружены и не учинено при томъ никакого инаго преступленія, подвергаются заключенію в смирительномъ доме на время отъ двухъ до трехъ летъ...»²⁹⁷. Зі змісту цих приписів вбачається, що злочинним визнавалося будь-яке насильницьке заволодіння чужою земельною ділянкою, навіть те, яке не

²⁹⁵ Манакин Н. А. Уголовно-правовая охрана земельных отношений в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2001. 196 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemelnykh-otnoshenii-v-rossiiskoi-federatsii>.

²⁹⁶ Фойницкий И. Я. Курсъ уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество. Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. С. 289.

²⁹⁷ Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербург : Въ Типографіи Втораго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 822–823.

супроводжувалося грабежем або побоями, за наявності яких ці дії кваліфікувалися за ч. 3 ст. 2094 або ст. 2095, якими було передбачено більш суворе покарання.

Цікаво, що в окремих статтях гл. I розд. XII вказувалося на те, що у випадках насильницького заволодіння чужою землею, поєданого або із нанесенням ран, каліцтв чи інших тяжких пошкоджень здоров'я (ст. 2095), або із захопленням будь-якого нерухомого майна (ч. 1 ст. 2096), або зі знищенням чи пошкодженням майна (ч. 2 ст. 2096), ці дії повинні кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 2094 та відповідним злочином проти власності чи здоров'я. Очевидно, що продемонстрована казуїстичність виглядає зайвою та є такою, що штучно розширює об'єм кримінального законодавства, а особливо з урахуванням наявності в Уложенні ст. 156, цілком присвяченої правилам кваліфікації сукупності злочинів.

Варто зазначити, що у ст. 2094 Уложення яскраво відобразився принцип диференціації кримінальної відповідальності за злочинні дії, вчинені у співучасті. Йдеться про те, що дії головних винуватців і організаторів каралися за ч. 1 ст. 2094, у санкції якої містилося покарання у виді позбавлення волі від 2 до 3 років, тоді як інші співучасники повинні були нести відповідальність за ч. 2 ст. 2094, яка передбачала позбавлення волі від 1 до 2 років, або ж штраф, або ж арешт. Також у ч. 1 ст. 2094 зазначалося, що більш суворому покаранню має підлягати організатор насильницького заволодіння чужим нерухомим майном.

В Уложенні 1845 р. вже повною мірою проявляється і намічена в попередні роки тенденція, актуальність якої зберігається і в умовах сьогодення, – з поступовим упорядкуванням земельних відносин, акценти в державно-правовому механізмі захисту прав на землю починають зміщуватися від ухвалення норм, якими передбачається відповідальність за знищення межових знаків, спочатку до норм, покликаних протидіяти насильницькому заволодінню землею, а згодом – різноманітним проявам самовільного користування чужою земельною ділянкою, поєданого із фактичним заволодінням останньою.

Наприклад, випадки насильницького захоплення земель, про які йшлося у ст. 2094 Уложення, вже на той час були поодинокими. Аналізуючи відповідний кримінально караний делікт, Л. С. Білогриць-Котляревський писав, що «преступлені этого рода имеет одно лишь историческое основание. Въ старину, при слабости государственной власти, были нередки случаи самовольнаго завладения недвижимостями, достигавшагося наездами съ боемъ и грабежомъ. Въ настоящее же время, хотя и возможны насильственные наезды, но невозможно такое безправное сколько-нибудь продолжительное завладение, ибо окрепшая государственная власть немедленно же его уничтожить, опираясь на формальные документы, обыкновенно укрепляющие право собственности на недвижимость»²⁹⁸.

Найбільш розповсюдженими способами самовільного захоплення (зайняття) земельних ділянок як у Російській імперії часів дії Уложення 1845 р., так і в сучасній Україні, було і залишається орання землі з подальшим її засіванням, а також будівництво споруд на чужій земельній ділянці – злочин, передбачений ст. 2098 Уложення. Серед іншого, у вказаній нормі зазначалося: «Кто землю заведомо чу-

²⁹⁸ Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев–Петербург–Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Йогансона, 1903. С. 431.

жую застроить, запашеть, или засеетъ или инымъ образомъ захватить...»²⁹⁹. Безумовним позитивом досліджуваної заборони є те, що законодавець безпосередньо в ній: по-перше, вказав, що всі посіви та споруди, розмішені на самовільно зайнятій землі, переходять у власність законного володільця останньої; по-друге, чітко закріпив обов'язок винного повністю відшкодувати власнику землі всі збитки, пов'язані з її самовільним захопленням.

Крім відповідальності за будівництво на чужій земельній ділянці, Уложення 1845 р. встановлювало кримінальну караність й інших дій, які сучасне вітчизняне законодавство (ст. 376 ЦК України) трактує як самовільне (самочинне) будівництво. Наприклад, у ст. 1339 зазначалося: «Кто при постройке, перестройке, или исправлении каких-либо зданий..., самовольно отступитъ отъ утвержденных на сии постройки плановъ или фасадовъ...»³⁰⁰. Логічно, що на відміну від розміщеної серед злочинів проти власності норми про відповідальність за будівництво на чужій земельній ділянці, стаття, в якій йшлося про «звичайне» самовільне будівництво, не пов'язане з порушенням (обмеженням) прав на землю, розміщалося у гл. VIII розд. VIII Уложення серед «нарушеній правилъ Устава Строительнаго».

Не «забули» автори Уложення 1845 р. і про земельне правопорушення з найдовшою історією регламентації відповідальності – знищення межових знаків. Однак, на відміну від багатьох своїх попередників, Уложення встановлює кримінальну відповідальність лише за певні різновиди вказаної протиправної поведінки – або ж за умисне знищення чи пошкодження поставлених за розпорядженням уряду меж державних кордонів, кордонів губерній, повітів тощо (ст. 333); або ж за знищення граничних меж та інших знаків із наміром привласнити частину чужого нерухомого майна або досягнути іншої незаконної мети (ст. 2105). Відповідно: діяння, передбачене ст. 333 Уложення, було визнано посяганням на встановлений порядок управління; а от ст. 2105 (яка нас цікавить більшою мірою), резонно, особливо з урахуванням зазначеної в диспозиції мети «привласнити частину чужого нерухомого майна», була розміщена серед злочинів проти власності.

Під межовими знаками в аналізованих статтях розумілися: «а) межники и просеки в лесах; б) земляные ямы с углем и дикими камнями или засыпанные ямы в виде кургановъ; в) деревянные столбы, на которыхъ долженъ быть выжженъ государственный гербъ или-же столбы каменные и кирпичные»³⁰¹.

Із законодавчої вказівки на чуже майно випливає, що ст. 2105 не могла застосовуватися, наприклад, у випадку, коли особа знищувала межові знаки для привласнення землі, яка стала її власністю внаслідок смерті спадкодавця, навіть якщо особа на момент вчинення свого діяння не знала про цю обставину. Під іншою незаконною метою розумілося, зокрема, позбавлення особи доказів її права власності на нерухомість, здавання майна в оренду, тимчасове оброблення землі³⁰².

²⁹⁹ Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 825.

³⁰⁰ Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 544.

³⁰¹ Белявскій Л. А., Рубиновскій А. Л. Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ въ толкованіи юристовъ. Камянецъ-Подольскій : Типографія Л. Ландвигера, 1902. С. 325.

³⁰² Неклюдовъ Н. А. Руководство къ Особенной части русскаго уголовного права. Томъ второй. Преступленія и проступки противу собственности. Санкт-Петербургъ : Типографія В. П. Воленса, 1876. С. 358–359.

У дореволюційних коментарях зазначалося, що діяння як ознака розглядуваної заборони полягало виключно у «знищенні», яке є значно вужчим, ніж поняття «псування» чи «пошкодження», які, як відомо, часто фігурували в аналогічних за змістом приписах раніше чинного законодавства. Під знищенням необхідно було розуміти зняття, перенесення або ж повне фізичне руйнування знака. Через це просте псування чи пошкодження знака з метою присвоєння землі могло розглядатися лише як замах на злочин³⁰³.

Суб'єктом досліджуваного злочину міг бути не лише володілець суміжної земельної ділянки, а й будь-яка інша особа, оскільки закон щодо цього жодних обмежень не встановлював.

Цікаво, що коментуючи ст. 1605 Уложения 1885 р., – норму, за змістом ідентичну ст. 2105 Уложения 1845 р., – відомий дореволюційний фахівець І. Я. Фойницький висловлювався за необхідність віднесення такого діяння, як «знищення межових знаків», до різновидів знищення майна³⁰⁴. Однак із твердженням видатного вченого погоджуюся лише частково, адже, на відміну від норм багатьох своїх попередників, у ст. 2105 Уложения 1845 р. знищення межових знаків фактично не мало самостійного значення і виступало лише як спосіб досягнення кінцевої злочинної мети – присвоєння чужої нерухомості.

В Уложенні 1845 р. до посягань на власність приватних осіб належало і самоуправство, тобто вступ у володіння належного особі безспірного чи визнаного остаточною судовим рішенням права на нерухоме майно, або ж повернення неправильно захопленої чи утримуваної власності особи шляхом насильства, а не встановленими законом засобами (ст. 2097). Очевидно, що покликанням цієї кримінально-правової заборони було створення належного підґрунтя для виконання всіма суб'єктами приписів інших (крім кримінального) галузей права, які забороняли самоуправні дії навіть за наявності в особи прав (дійсних чи уявних) на нерухоме майно. Зокрема, у ст. 531, розміщеній у відділенні III Сільських законів, присвяченому заволодінню земельною власністю, вказувалося: «Насильне завладення воспрещается вообще всемъ и каждому, не исключая и техъ случаевъ, когда бы отнимающій имели по документамъ или другимъ какимъ либо доказательствамъ поводъ на присвоение; ибо никто самъ собою управляться не долженъ»³⁰⁵. Навіть більше, тодішнє законодавство негативно ставилося і до самовільних розподілів земель, які належали одній родині³⁰⁶.

Хотілося б звернути увагу на те, що провідні юристи того часу повністю поділяли думку авторів Уложения і були одностайні в тому, що будь-які різновиди самовільного заволодіння чужим нерухомим майном є посяганнями на відносини власності. Зокрема, саме так розмірковували Л. О. Белявський та А. Л. Рубіновський, які зазначали, що «насильственное нападение есть преступление противъ собственности и цель его – завладение недвижимостью...»³⁰⁷.

³⁰³ Неклюдовъ Н. А. Руководство къ Особенной части русскаго уголовного права. Томъ второй. Преступленія и проступки противъ собственности. Санкт-Петербургъ : Типографія В. П. Волена, 1876. С. 359.

³⁰⁴ Фойницький І. Я. Курсъ уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. С. 288.

³⁰⁵ Указатель законовъ для сельскихъ хозяевъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Карла Крайя, 1845. С. 167.

³⁰⁶ Труды редакціонной Комисіи по пересмотру законоположеній о крестьянахъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Министерства внутреннихъ дель, 1903. Т. V: Проектъ положенія о надельныхъ земляхъ съ объясненіями. С. 326.

³⁰⁷ Белявскій Л. А., Рубиновскій А. Л. Уложение о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ въ толкованіи юристовъ. Камянецъ-Подольскій : Типографія Л. Ландвигера, 1902. С. 324.

Водночас деякими іншими правниками підкреслювалася специфіка вказаного злочину проти власності. Зокрема М. С. Таганцев наголошував на тому, що «причиняя имущественный вред, самовольное пользование, однако, не нарушает права на самое имущество... Деяние пользователя составляет лишь временное вторжение в чужую имущественную сферу, без нарушения права распоряжения вещью, ни зачастую даже фактического владения ею...»³⁰⁸.

Займаючи схожу позицію, І. Я. Фойницький висловлював думку про те, що «право собственности на недвижимость укрепляется формальными документами, в виду чего нарушить такое право можно лишь подлогомъ, или обманомъ...». Водночас вчений визнавав, що інших норм, які б захищали право на землю, у кримінальному законодавстві немає, хоча такий захист має бути. Вочевидь саме тому І. Я. Фойницький констатував: «Потому-то въ новейшихъ законодательствахъ содержатся лишь правила о нарушении отдельныхъ правъ на недвижимость – права наследования, права владения, которые могутъ быть учинены, помимо подлога и обмана, действиями самовольными»³⁰⁹.

Як бачимо, вже у вказаний історичний період сформувалась актуальна і сьогодні думка, згідно з якою випадки заволодіння правом на чуже нерухоме майно не мають нічого спільного із самовільним користуванням чужою землею. Як із цього приводу резонно зазначав М. С. Таганцев, «пользователь не захватывает никакого права на чужое имущество, посягая лишь на участие в фактическом извлечении выгоды из нее, поэтому побуждение потерпевшего обманомъ, или принуждение его насильемъ к уступке права составляет исключительно обманъ, вымогательство или шантажъ, а не самовольное пользование»³¹⁰.

До речі, заволодінню прав на нерухомість шляхом обману, про яке й говорив М. С. Таганцев, автори Уложення 1845 р. присвятили окремих структурний підрозділ розд. XII – відділення I «О присвоении чрезъ подлогъ или иного рода обманы чужаго недвижимаго имени» гл. IV «О присвоении и утайке чужой собственности». До кримінально караних деліктів, зосереджених у згаданому відділенні, належали: заволодіння чужою нерухомістю шляхом складення підроблених «крепостей», «межевых планов», «книг» чи інших «актов или документов» (ст. 2188); підроблення вже наявних відповідних документів (ст. 2189); пред'явлення або передача підроблених документів на нерухомість (ст. 2190) тощо.

Повертаючись до гл. I розд. XII Уложення, необхідно зазначити, що в ній були консолідовані норми, які передбачали відповідальність і за інші діяння, пов'язані із земельними відносинами. Це, зокрема: самовільне збирання хліба чи овочів із чужої землі (ст. 2099), самовільна порубка та викрадення дерев (ст. 2100), полювання та ловля звірів чи птиці в чужих лісах та дачах або ж ловля риби в чужих

³⁰⁸ Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комисіи, представленія Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общаго собранія Государственного Сената. Санкт-Петербургъ : Изданіе Н. С. Таганцева, 1904. С. 936–937.

³⁰⁹ Фойницький І. Я. Курсъ уголовного права. Часть особая. Посягательства на личность и имущество. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. С. 288.

³¹⁰ Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комисіи, представленія Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общаго собранія Государственного Сената. Санкт-Петербургъ : Изданіе Н. С. Таганцева, 1904. С. 936–937.

водах (ст. 2101), знищення чужих знарядь для полювання (ст. 2103), відгін на свою землю чужого стада, табуна, птиці чи інших домашніх тварин (ст. 2104). Характеризуючи групу вказаних вище деліктів, дослідники наголошують, що вони мають на меті незаконне використання землі та отримання майнової користі, за якої відбувається спричинення шкоди землевласнику або суспільним інтересам, не пов'язане з посяганням на право власності на земельну ділянку³¹¹. Згідно з нормами чинного вітчизняного кримінального законодавства такі діяння могли б кваліфікуватися або ж як злочини проти власності (зокрема, статті 185, 194 КК України), або ж як різновиди певних посягань на довкілля (статті 246, 248, 249 КК України тощо).

Справи стосовно більшості аналізованих деліктів порушувалися лише за скаргю особи, яка зазнала збитків від протиправних дій. Виняток становили провадження, пов'язані із захопленням земель, поєднаних із насильством, які належали до справ публічного обвинувачення.

Свідченням особливої уваги, яку автори Уложення 1845 р. приділяли проблемі впорядкування земельних відносин, є і наявність цілої низки норм, які передбачали відповідальність землемірів та інших пов'язаних із межуванням земель посадових осіб і були зосереджені у відділенні II «О преступленіяхъ и проступкахъ чиновниковъ по деламъ межевымъ» гл. XI розд. V Уложення. Серед іншого, кримінально караними визнавалися: неумисне неправильне провадження в межових справах (ст. 465), утиски з боку землемірів прав володільців землі та селян (ст. 466), неналежний контроль за підлеглими землемірами (ст. 67), умисне приєднання землеміром землі до володінь посадової чи приватної особи (ст. 468), умисне неправильне складання межових планів чи книг (ст. 469), неправдиве донесення землеміром про кількість проведеної межової роботи (ст. 470), предствалення неправильних планів через необережність чи незнання землеміра (ст. 471), повільність у складанні межових планів (ст. 472), межування землеміром власних земель, земель, що належать його дружині чи родичам, а також земель, які є предметом його судового розгляду (ст. 473), інші зловживання в межовій справі (ст. 474).

Звертає на себе увагу й детально розписана процедура вирішення спорів, які виникали у процесі межування земель. Зокрема, у регулюючому законодавстві зазначалося: «При производстве межевыхъ работъ должны находится три понятыхъ. Въ случае же открытія спора между владельцами межеуемыхъ дачъ о межевыхъ разводахъ, надлежитъ вызывать на межу шесть понятыхъ, а по изъявленному кемъ либо изъ сихъ владельцевъ желанію, и большее число лицъ, не свыше однако двенадцати человекъ»³¹².

Правила ж межування земель, як, до речі, і правила облаштування межових знаків, детально регламентувалися Межевими Законами, ст. 477 яких прямо вказувала на те, що особи, винні у знищенні граничних меж та інших знаків, підлягають покаранню згідно із законом кримінальним³¹³.

³¹¹ Хомутов Р. В. Ответственность за регистрацию незаконных сделок с землей (ст. 170 УК РФ) : дис. ... канд. юрид. наук. Кисловодск, 2014. С. 22.

³¹² Второе дополнение къ Сборнику Законовъ и Постановленій для землевладельцевъ и сельскихъ хозяевъ. Сост. В. Вешняковымъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Тренке и Фюсно, 1888. С. 31.

³¹³ Законы Межевые / составилъ Ю. Д. Филиповъ. Санкт-Петербургъ : Изданіе Юридическаго Книжнаго Магазина Н. К. Мартынова, 1898. С. 118–127.

Як відомо, розвиток нового капіталістичного способу виробництва і пов'язаний із цим розпад натурального, заснованого на праці кріпаків господарства, в 50-х роках XIX ст. призвели до кризи усієї системи феодально-кріпосного устрою Російської імперії. Поразка ж у Кримській війні від розвинутих західноєвропейських держав та поступово назріваючий селянський рух, направлений проти поміщиків-експлуататорів, змусили царський уряд активно зайнятися питанням звільнення селян від кріпосної залежності. Олександр II щодо цього зазначав, що краще відмінити кріпосне право зверху, аніж дочекатися того часу, коли воно само собою розпочне знищуватися знизу³¹⁴. Як наслідок, вже 19 січня 1861 р. саме Олександром II був підписаний маніфест про звільнення селян.

Крім ліквідації кріпосного права, результатом аграрної реформи 1861 р. стало закріплення за селянами землі, придбаної ними в минулому на ім'я їхніх поміщиків, а також визнання селян самостійними суб'єктами земельних відносин, що виразилось у наданні їм відсутнього раніше права набувати землю у власність, продавати земельну ділянку, віддавати її в заставу та іншим способом розпоряджатися нею.

Згодом у Російській імперії була проведена й судова реформа (1864 р.), одним із найважливіших наслідків якої стало запровадження інституту мирових суддів, яким були підсудні кримінальні правопорушення, за вчинення яких законом передбачалося максимальне покарання у виді ув'язнення на строк до одного року. Як бачимо, внаслідок проведення судової реформи 1864 р. тодішнім законодавцем була досягнута чи не головна мета реформування сучасного кримінального законодавства – поділ усіх кримінально караних діянь на злочини та кримінальні проступки.

Очевидно, що результати аграрної, судової та інших ліберально-демократичних реформ (земської, військової тощо), проведених самодержавним урядом у 1860-х рр., не могли не позначитися й на положеннях кримінального законодавства. Наприклад, у 1866 р. Уложення 1845 р. зазнає редакційних змін, внаслідок чого з нього були виключені кримінальні проступки, яким відтепер знайшлося місце у прийнятому 20 листопада 1864 р. Статуті про покарання, які призначалися мировими суддями (далі – Статут 1864 р.). З огляду на це – особливо враховуючи той факт, що як і сьогодні, у XIX ст. відповідальність за більшість земельних правопорушень «балансувала» між кримінальним та іншими галузями законодавства, – значних змін зазнала і регламентація відповідальності за злочинні діяння у сфері земельних відносин.

Зокрема, замість п'яти наявних в Уложенні 1845 р. посягань на земельні відносини, не пов'язаних з порушенням (обмеженням) права власності на земельну ділянку, які мали на меті незаконне використання землі та отримання майнової користі, в Уложенні 1866 р. залишилося лише одне – це відгін шляхом насильства або іншим способом із чужої землі частини чужого стада чи табуна, гурту птиці або інших домашніх тварин тощо (ст. 1604 гл. I розд. 12)³¹⁵. Показово, що в аналогічній за змістом гл. I розд. XII наступника Уложення 1866 р. – Уложення 1885 р. – відбулася лише одна редакційна зміна – була виключена саме ст. 1604³¹⁶.

³¹⁴ Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. Москва : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1954. С. 9.

³¹⁵ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. Съ дополнениями по 1-е января 1876 г. Составленное Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1889. С. 617.

³¹⁶ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издано Н. С. Таганцевым. Изд. 9-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1898. С. 758.

Натомість, у відділенні I «О самовольномъ пользованіи чужимъ имуществомъ и поврежденіи онаго» розд. XIII «О проступкахъ противъ чужой собственности» Статуту 1864 р. була зосереджена ціла низка статей, «перенесених» з Уложення 1845 р.: самовільне користування «произведеніями» чужої землі (ст. 145)³¹⁷; самовільне полювання, рибна чи інша ловля в чужих володіннях (ст. 146); самовільний прохід, проїзд, прогін і випасання худоби в чужих володіннях (статті 147–149) тощо³¹⁸. Указані правопорушення розглядаються Статутом як проступки проти влади власника у всій сфері його майнових повноважень, а не як саме собою спричинення майнової шкоди. Тому склад проступку наявний вже при одному лише проході чи проїзді через чужі поля (ст. 147), при одному лише прогоні худоби через чужі угіддя (статті 148 і 149) навіть за відсутності реальної, фізичної шкоди від цього³¹⁹.

Аналіз вищезазначених статей засвідчує, що порушенням визнавалося виключно «самовільне» вчинення дій, передбачених диспозиціями відповідних норм. Тому варто погодитися з М. А. Неклюдовим, який зазначає: «такъ какъ все деянія настоящего отделенія преступны только потому, что они делаются самовольно, то понятно, что проступка не будет, коль-скоро подсудимый докажетъ, что онъ имель право на сделаніе того, въ совершеніи чего его обвиняють»³²⁰.

У наступних роках відповідне відділення Статуту 1864 р. доповнювалося й іншими нормами подібного змісту, зокрема, ст. 145-1, якою передбачалася відповідальність за самовільне добування дорогоцінного та кольорового каміння на чужій землі (ст. 145-1)³²¹.

Крім того, деякі норми Уложення 1845 р., опосередковано пов'язані із земельними відносинами, були «перенесені» і в гл. 4 Статуту 1864 р. «О проступкахъ противъ общественнаго благоустройства». Це, зокрема: протиправна рубка ростучого лісу (ст. 57-2), заборонене випасання худоби в лісі (ст. 57-5), самовільне продовження терміну сільськогосподарського користування лісним ґрунтом (ст. 57-8) тощо.

Очевидно, що згадані вище наслідки аграрної реформи 1861 р. не могли не позначитися і на регламентації відповідальності за безгосподарське використання землі. Зокрема, ліквідація кріпосного права та наділення селян правом розпорядження земельними ділянками зумовили декриміналізацію таких діянь, як: передача державними селянами земельних ділянок без дозволу влади в оренду; застава, продаж земельних ділянок державними селянами; небажання державних селян займатися землеробством; незасіювання земель колоністами Південного краю. Єдиною категорією суб'єктів, для яких Уложенням 1866 р. була збережена кримінальна кара

³¹⁷ М. С. Таганцев зазначав, що оскільки в аналізованій статті йдеться виключно про «произведенія» землі, то нею не охоплюються, наприклад, випадки самовільного зорювання і засівання чужої землі (Уставъ о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировыми судьями. Съ дополненіями по продолженію 1895 г., съ приложеніямъ мотивовъ и извлеченій изъ решеній касационныхъ департаментовъ Сената / изданъ Н. С. Таганцевымъ. Изд. 14-е, дополн. Санкт-Петербургъ, 1902. С. 290).

³¹⁸ Неклюдовъ Н. Руководство для мировыхъ судей. Уставы о наказаніяхъ : в 2 т. Санкт-Петербургъ : Типографія Н. Тиблена, 1868. Т. 2. С. 593–598.

³¹⁹ Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1991. Т. 8: Судебная реформа. С. 459.

³²⁰ Неклюдовъ Н. Руководство для мировыхъ судей. Уставы о наказаніяхъ : в 2 т. Санкт-Петербургъ : Типографія Н. Тиблена, 1868. Т. 2. С. 593.

³²¹ Уставъ о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировыми судьями. Съ дополненіями по продолженію 1895 г., съ приложеніямъ мотивовъ и извлеченій изъ решеній касационныхъ департаментовъ Сената / изданъ Н. С. Таганцевымъ. Изд. 14-е, дополн. Санкт-Петербургъ, 1902. С. 292.

ність явного небажання займатися землеробством, залишилися євреї-колоністи та рабини, які спонукають їх до цього (статті 1056–1057). Мотиви такого кроку вочевидь є подібними до тих, які були озвучені мною при характеристиці аналогічних за змістом посягань, передбачених Уложением 1845 р.³²²

Водночас зазначу, що саме в цей історичний період суспільство починає поступово усвідомлювати той факт, що ресурси землі не є невичерпними, а її використання має відбуватися з дотриманням певних правил. Свідченням цього є видання певних документів, в яких уперше було зафіксовано низку положень та механізм правильної обробки земельних наділів³²³.

Як Уложением 1866 р., так і Статутом 1864 р. передбачалася відповідальність за правопорушення, відоме з часів Уложения 1845 р., – самовільне будівництво, не пов'язане із захопленням чужої земельної ділянки. Враховуючи це, існували чіткі критерії розмежування злочинного самовільного будівництва від подібних дій, які не тягнули за собою кримінальної відповідальності. Наприклад, у ст. 1058 Уложения 1866 р. зазначалося, що «учиненное въ третій разъ нарушение предписанныхъ Уставомъ Строительнымъ, техническихъ или другихъ о постройкахъ правилъ наказуется..., а все неправильно устроенное исправляется или передельвается на счетъ виновныхъ»³²⁴. Нижчі ж за ступенем суспільної небезпеки дії каралися на підставі Статуту 1864 р. Зокрема, у ст. 65 гл. 6 цього нормативно-правового акта встановлювався грошовий штраф «за постройку или наружную перестройку здания безъ надлежащегоъ дозволенія, когда оно требуется закономъ»³²⁵. Як бачимо, каралися фактично ті ж дії, що й ст. 1058 Уложения 1866 р., проте учинені вперше, тоді як умовою настання кримінальної відповідальності було вчинення цих дій тричі (своєрідна прелюдія).

Деякими дореволюційними фахівцями зазначалося, що «вольного или захватного пользования общественно землею не существуетъ и не могло существовать и прежде..., такъ какъ все залежныя земли и пустоши принадлежали здесь помещикамъ...»³²⁶. Однак реалії, на жаль, були зовсім інші – ураховуючи зростаючі апетити на землю з боку нових капіталістів, з одного боку, та закріплення за селянами права власності на землю і, як наслідок цього процесу, зменшення кількості доступної землі, з іншого, випадки самовільних захоплень земель стають у цей час все більш масовими. Як писалось у тогочасній літературі, «нужно видеть –

³²² Подібна аргументація береження існування ст. 1056 Уложения 1866 р. пропонується і М. С. Таганцевим, який зазначав: «Смысль 1056 статьи совершенно ясенъ и не представляетъ никакого сомненія въ томъ, что еврейско-колонистамъ не дозволяются шинкарство, факторство и содержаніе харчевень, корчемъ и постоялыхъ дворовъ, какъ занятія, не совместныя съ земледельческимъ хозяйствомъ, составляющихъ ихъ назначеніе» (Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1866 года. Съ дополненіями по 1-е января 1876 г. Составленное Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1889. С. 451).

³²³ Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст. : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 39.

³²⁴ Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1866 года. Съ дополненіями по 1-е января 1876 г. Составленное Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1889. С. 452.

³²⁵ Уставъ о наказанияхъ, налагаемыхъ мировыми судьями. Съ дополненіями по продолженію 1895 г., съ приложеніями мотивовъ и извлеченій изъ решеній касационныхъ департаментовъ Сената / изданъ Н. С. Таганцевым. Изд. 14-е, дополн. Санкт-Петербургъ, 1902. С. 170.

³²⁶ Сборникъ материаловъ для изученія сельской поземельной общины / издание Императорскихъ Вольногого Экономическаго и Русскаго Географическаго Обществъ подъ ред. О. Л. Барыкова, А. В. Половцова и П. А. Соколовскаго. Санкт-Петербургъ : Типо-литографія А. М. Вольфа, 1880. Т. I. С. 89.

сь якою жадністю, сь какимъ дикимъ азартомъ, хищники-промьшленники, на перебой другъ передь другомъ, гоняются на югъ Россіи за нетронутою степью»³²⁷.

Масові випадки самовільних захоплень землі з боку великих землевласників провокували настання й інших, не менш суспільно небезпечних наслідків, – хижацьке безгосподарське використання землі та фактичне знищення малих землеволодінь. Краще за інших ілюструють вказану ситуацію слова І. В. Тимошенкова, за допомогою яких дослідник описував стан тодішніх земельних відносин: «Туть неть даже и намека на нормальное развитие сельскаго хозяйства, правильную эксплуатацию земли: почти повсемесно царить возмутительное, грубое насилowanie земли, совершается азартный разбойническій грабежъ целинныхъ еще кое-где, девственныхъ степей. Во многихъ местахъ попало все въ руки арендаторовъ... Захватывая огромныя количества земли, они оттирають отъ хозяйства мелкихъ земле-владельцевъ, казаковъ и крестьянъ, окончательнo истощають землю безпрерывною неэкономическою обработкою...»³²⁸.

Останнім зібранням кримінальних законів царської Росії стало Кримінальне уложення 1903 р. (далі – Уложення 1903 р.). Як це не дивно, незважаючи на глибокі історичні традиції, авторами цього нормативно-правового акта в питанні кримінально-правової охорони земельних відносин був зроблений великий крок назад. Зокрема, зберігши відповідальність за умисне пошкодження чи переміщення межового чи граничного знака (ч. 2 ст. 549), тодішній законодавець уперше за багато років не знайшов підстав для криміналізації таких діянь, як присвоєння чужої землі, насильницьке захоплення чужої землі, засівання чужої землі, будівництво на чужій земельній ділянці тощо. У підсумку регламентація кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Уложенні 1903 р. була практично зведена до наявності кількох статей, розміщених у гл. 36 «О самовольномъ пользованіи чужимъ имуществомъ»³²⁹.

Даючи загальну характеристику аналізованої групи злочинів, І. Я. Фойницький зазначає, що самовільне користування чужим майном є умисне здійснення господарських відносин до чужого майна особою, яка не має відповідного права, за допомогою отримання від такого майна відповідної користі³³⁰. За влучним висловлюванням М. С. Таганцева, спричиняючи майнову шкоду, самовільне користування, однак, не порушує право на саме майно, яке зазнає злочинного впливу винного. На відміну від посягань, предметом яких є майно *in corpore*, діяння користувача полягає лише в тимчасовому, зазвичай короткочасному вторгненні в чужу майнову сферу, без порушення права розпорядження річчю, ні навіть фактичного володіння нею³³¹.

³²⁷ Тимошенковъ И. Борьба съ земельнымъ хищничествомъ: бытовые очерки. Санкт-Петербургъ : Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1887. С. 81.

³²⁸ Тимошенковъ И. Борьба съ земельнымъ хищничествомъ: бытовые очерки. Санкт-Петербургъ : Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1887. С. 9.

³²⁹ Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. Санкт-Петербургъ : Изданіе Сенатской Типографіи, 1903. С. 127–130.

³³⁰ Фойницький И. Я. Курсъ уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. С. 382.

³³¹ Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комисіи, представленія Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общего собранія Государственного Сонета. Санкт-Петербургъ : Изданіе Н. С. Таганцева, 1904. С. 937–938.

Усі діяння, передбачені гл. 36 Уложення 1903 р., С. В. Познишев класифікував так: 1) самовільне користування плодами поля, саду чи городу (пункти 1–4, 7, 9 ст. 633); 2) самовільне добування корисних копалин (ст. 632); 3) самовільне користування чужою землею у вигляді самовільного проходу, проїзду по чужим землям та лугам, прогону худоби, самовільне випасання худоби на чужій землі тощо (пункти 5–6 ст. 633, ст. 634); 4) самовільне полювання, рибна чи інша ловля (ст. 623); 5) лісні проступки (статті 625–631)³³².

До речі, аналізуючи такий склад злочину, як самовільне користування плодами поля, саду чи городу, С. В. Познишев зробив актуальні й сьгодні висновки: до самовільного користування належить лише заволодіння ще невідділеними від ґрунту «дикорослими» плодами, ягодами, рослинами тощо. У випадку ж, коли винний заволодіває вже відділеними відповідними предметами, вчинене має кваліфікуватись як крадіжка³³³. Аналогічну кримінально-правову оцінку мають отримувати і дії, про які говорить австрійський та німецький юрист-кримінолог Франц фон Ліст, коли відбувається привласнення дичини, котра знаходиться на закритому огороженому місці, звідки тварини не можуть утекти; ручної дичини для полювання тощо. У цьому випадку має місце не порушення права на полювання, а звичайна крадіжка³³⁴.

Існувала в Уложенні 1903 р. й гл. 18 «О нарушении постановлений о производстве строительных работ и о пользовании путями сообщения и средствами сношения», в якій містилися норми, присвячені самовільному будівництву. Зокрема, у ст. 378 було передбачено відповідальність за «постройки или перестройки здания или сооружения без надлежащего разрешения, когда оно нарубуется законом»³³⁵. Крім того, у цій же главі містилась і ст. 338, яка до кримінально караних відносила певні різновиди незаконного користування землями водного фонду, а саме – самовільне змінення напрямку судноплавної річки чи зупинення її греблею, чи послаблення її течії через будівництво каналу або ж іншим чином³³⁶.

У 1903–1905 рр. у Російській імперії розпочинаються масові невдоволення широких мас. Чи не найбільш гострим було земельне питання, невирішеність якого провокувала масові захоплення земель селянами, які виявляли бурхливе невдоволення незавершеністю аграрної реформи.

Одним із чинників, які впливали на це, була надскладна процедура доведення свого права на земельну ділянку і, відповідно, його судового захисту. Голова Третьої Державної Думи С. І. Шидловський із цього приводу писав: «Чемь совершен-

³³² Познышев С. В. Особенная часть Русскаго уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и новаго Уложений. Москва : Университетская типография, 1905. С. 272–275.

³³³ Познышев С. В. Особенная часть Русскаго уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и новаго Уложений. Москва : Университетская типография, 1905. С. 272–273.

³³⁴ Листь Франць фон. Учебник уголовного права. Особенная часть. Разрешенный автором переводъ съ 12 и 13 переработаннаго изданія Ф. Ельяшевичъ. Москва : Товарищество типографіи А. И. Мамонтова, 1905. С. 168.

³³⁵ Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комисіи, представленія Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общаго собранія Государственного Сонаета. Санкт-Петербургъ : Изданіе Н. С. Таганцева, 1904. С. 500.

³³⁶ Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комисіи, представленія Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общаго собранія Государственного Сонаета. Санкт-Петербургъ : Изданіе Н. С. Таганцева, 1904. С. 506.

нее охрана собственности закономъ, темъ собственнику легче жить и извлекать изъ земли необходимое какъ для себя, так и для другихъ, о коихъ онъ долженъ заботиться. Между темъ у насъ судебная охрана собственности поставлена неудовлетворительно и для массы населенія неудобопонятна и ложна. Прежде всего, для обширнаго класса сельскихъ обитателей, крестьянъ и мещанъ, законы, определяющие ихъ права на усадьбы, на земли надельныя и не надельныя, крайне запутаны, сбивчивы и часто подвергаются противоречивымъ толкованіямъ»³³⁷. На право власності на захоплену земельну ділянку вимагались акти, які засвідчували належність ділянки, але плани генерального межування до таких актів не відносились, а оскільки межа володіння і її порушення в спірному місці могли бути доведені лише планами спеціального межування, які не визнавалися судом як юридичний доказ володіння спірною ділянкою, то питання в загальних судах зводилося до показів свідків, котрі, навіть за своєї добросовісності, завжди підтверджували, що особа, яка порушила володіння, безспірно володіла спірною земельною ділянкою протягом певного проміжку часу³³⁸. За такого стану речей говорити про таку умову процвітання сільського господарства, як «уверенность хозяина въ томъ, что земельное владеніе, составляющее въ известныхъ точно определенныхъ границахъ его законную собственность, находится подъ строгою охраною закона, дающего собственнику возможность безъ излишнихъ хлопотъ и потери времени защититься отъ посягательствъ соседнихъ владельцевъ на нарушеніе его правъ»³³⁹, не доводилося. Показовими в цьому плані є висловлювання Л. А. Кассо, який зазначав, що власнику легше було довести приналежність захопленої полоси до його земельної ділянки, ніж доводити право власності на цю полосу³⁴⁰.

Крім того, детермінантою масових захоплень землі було й те, що закон вимагав подати позов про відновлення порушеного володіння не пізніше шести місяців із дня захоплення. «Захватчики» цим користувалися, систематично здійснюючи невеликі захоплення, розраховуючи, що потерпілий відразу не помітить подібних дрібних захоплень³⁴¹.

Жодним чином не сприяв розв'язанню аналізованої проблеми і згаданий вище факт декриміналізації в 1903 р. такого діяння, як насильницьке захоплення землі та приєднання чужої земельної ділянки. Це усвідомлювали як тодішні юристи, так і державні діячі. Наприклад, раніше цитований С. І. Шидловський не розумів, чому «законъ смотритъ на присвоеніе чужой движимой собственности, какъ на воровство, на присвоеніе же земли въ какомъ бы то ни было размере – какъ на гражданское правонарушеніе», адже, не лише за його переконанням, а й на думку багатьох думських комітетів, «для воспитанія и укрепления въ населенія чувства уваженія къ праву собственности, необходимо, чтобы каждая, даже малейшая, но сознательная попытка нарушить это право, въ какой бы форме она не выразилась, непре-

³³⁷ Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киришаума, 1904. С. 13.

³³⁸ Бондарь М. Н. Земельные захваты в России в XIX веке. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2008. № 3. С. 234.

³³⁹ Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киришаума, 1904. С. 3.

³⁴⁰ Кассо Л. А. Русское поземельное право. Москва : Кн. маг. И. К. Голубева, 1906. С. 158.

³⁴¹ Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киришаума, 1904. С. 29–30.

менно облагалась бы уголовною карою, а не составляла бы только гражданское правонарушение»³⁴².

Крім того, у Російській імперії періоду початку ХХ ст. навіть за умови виявлення факту самовільного захоплення землі та програшу судового процесу до порушника земельного законодавства могли бути застосовані лише «символічні», особливо порівняно з країнами Західної Європи, санкції, що доволі нагадує ситуацію, яка мала місце в сучасній Україні до 11 січня 2007 р. – дати доповнення КК України ст. 197-1.

Безумовно, продемонстрована безкарність провокувала масові випадки самовільного зайняття землі. С. І. Шидловський вказує на характерні способи захоплення землі в той час: «земельний захват начинается обыкновенно скашиванием граничной полосы, рубкою хвороста, самовольной пастьбой и т. п. мелкими действиями, а затем, постепенно расширяясь, захватывая полосу более и более широкую, систематически увеличивалась за счет отсутствующего или безответного соседа...». Особливо часто такі випадки помічались у районах колишніх поміщицьких селян, де через колишні непорядки земельні відносини були настільки неврегульовані, що було немало сільських громад, де дані стосовно земельних ділянок не лише не видавались, але й не були складені взагалі. У таких районах, користуючись, крім того, відсутністю межових знаків та слабкістю нагляду, населення, переважно селянське, весь час намагалось розширити свої угіддя за рахунок сусідніх землеволодінь³⁴³.

Поряд із таким способом особливого поширення набирає більш небезпечний різновид розглядуваних дій – насильницьке захоплення поміщицької землі селянами. А. С. Ермолов наводить типові виправдання селян подібним діям: «Кабы не бунтовали, так и земли для нас у господ не отбирали, а коли отберут сегодня часть, еще побунтуем – тогда и все нам достанется...»³⁴⁴.

Утім беззаперечним залишається той факт, що більшість гасел, з якими виступали селяни, мали серйозне соціальне підґрунтя, яке мала усунута проведена на початку ХХ ст. Столипінська аграрна реформа. Та незважаючи на деякі успіхи останньої (прискорення приватизації землі, започаткування фермерського господарства, руйнація общинного землеволодіння, зменшення поміщицького землеволодіння – все це привело до формування багатокладної економіки аграрного сектору, що позитивно позначилося на зростанні сільськогосподарського виробництва і поліпшенні матеріального становища селян), невирішеною залишилась одна з фундаментальних та давно відомих проблем селянства – малоземельність³⁴⁵.

Але важливим було й те, що сутність аграрних ускладнень полягала не лише в тому, що в селян не вистачало тієї чи іншої кількості землі. Соціальне протиріччя полягало і в тому, що селяни перебували у невизначеному стані: у сфері виробництва вони були самостійниками виробниками, а у сфері розподілу – батраками, які

---

³⁴² Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киршбаума, 1904. С. 8, 51.

³⁴³ Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киршбаума, 1904. С. 9.

³⁴⁴ Ермолов А. С. Наш земельный вопрос. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киршбаума, 1906. С. 120.

³⁴⁵ Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 4. С. 129.

вимушені задовольнятися мізерною заробітною платою³⁴⁶. І тому стало очевидним, що подолання наявних гострих соціальних протиріч було неможливим без невідкладних дієвих заходів реагування, направлених на стабілізацію ситуації взагалі, та у сфері земельних відносин зокрема.

Однак некавалієвськість та нерішучість царя та його оточення, зокрема і у вирішенні земельного питання, призвели до Лютневої революції 1917 р., наслідком якої стало повалення царського режиму і перехід влади до Тимчасового уряду. Згодом у Російській імперії, існування якої добігало свого кінця, фактично виникає двовладдя, оскільки поруч із Тимчасовим урядом усе більшої сили набували більшовики. Цю ситуацію використали українські державницькі сили, які 3 березня 1917 р. створили Центральну Раду, а згодом проголосили утворення УНР. Наслідком цього стало виникнення на всій українській етнічній території фактично двох форм державності – національної та радянської, боротьба між якими стала особливістю перебігу подальших революційних подій, і фактично визначала головний зміст тодішньої політичної ситуації³⁴⁷. Це стосується і кримінального права, розвиток якого в 1917–1920 рр. здійснювався паралельно двома згаданим вище найбільш активними суб'єктами політичних відносин³⁴⁸.

Становлення радянської (умовна назва) державності в Україні базувалося на класово-космополітичних поглядах щодо організації суспільства й формування системи права. Аналізуючи процес формування радянської правової системи в Україні, дослідники наголошують, що головною особливістю останньої було те, що вона складалася як однорідна система права в більшовицькій Росії. За вдалим висловом П. П. Музиченка, це була рецепція в її найбільш простій формі – пристосування права однієї держави до умов іншої³⁴⁹.

Зокрема, уже на I Всеукраїнському з'їзді Рад України було прийнято рішення про поширення на територію України (звичайно, уточнює П. Л. Фріс, на ті райони, які перебували під контролем більшовиків) дії декретів і розпоряджень Уряду РСФРР, які мають загальне значення для всієї Федерації. Це в повному обсязі стосувалося і питань кримінального законодавства. Серед таких актів особливе значення для кримінально-правової політики України мали «Керівні засади з кримінального права РСФРР», затверджені 12 грудня 1919 р., які відповідно до рішення НКЮ України від 4 серпня 1920 р. набули чинності на території України. На думку П. Л. Фріса, історичне значення Керівних засад полягає в тому, що вони проклали шлях від Уложень 1845 і 1903 рр., через несистематизовані норми післяжовтневого періоду (1917–1919 рр.) до першого радянського КК 1922 р. Послідовно продовжуючи політику ліквідації незалежності й самостійності України, та враховуючи значення кримінально-правової політики для забезпечення досягнення мети утримання державної влади, КК УСРР будувався на основі (і фактично був ідентичним) КК РСФРР 1922 р.³⁵⁰.

³⁴⁶ Пешехоновъ А. В. Аграрная проблема въ связи съ крестьянскимъ движеніемъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Н. Н. Клобукова, 1906. С. 73.

³⁴⁷ Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. С. 38.

³⁴⁸ Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : дис. ... д-ра юрид. наук. Острог, 2019. С. 15.

³⁴⁹ Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 282.

³⁵⁰ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. С. 88, 93.

Натомість, українські національні державні формації – УНР, Гетьманат Павла Скоропадського, УНР доби Директорії («Друга УНР») – у процесі державо- і правотворення виходили із засад захисту національних інтересів передовсім українців, тобто намагалися зберегти національні особливості в організації державної влади й відповідно сформувати національну правову систему³⁵¹.

Говорячи про кримінальне законодавство УНР доби Української Центральної Ради, необхідно зазначити, що воно, з одного боку, базувалося на кримінальному законодавстві Російської імперії, зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом, а з іншого – власних нормативних актах.

Відразу після свого утворення УНР зіткнулася з гострим земельним питанням. Тут спадають на думку слова П. П. Захарченка: «Особливість земельної проблеми в Україні полягала в тому, що частина селян не мала у своїй власності або користуванні достатніх земельних площ, урожай з яких забезпечував би селянській сім'ї принаймні відтворення особистого сільськогосподарського виробництва. Іншими словами – певні верстви населення відчували значний земельний голод ...»³⁵². Тому, як влучно зазначає Е. М. Кісілюк, коли в 1917 р. у селян з'явилася нагода заволодіти шматками землі, хоча й протиправними, але безкарними способами, дилема вибору перед ними вже не стояла³⁵³.

Зважаючи на викладені вище обставини – гостру нестачу землі – в більшості верст проживаючого на території сучасної України населення і, як наслідок, бажання останнього будь-яким способом розв'язати власну проблему безземелля, кримінально-правова охорона земельних ресурсів у той історичний період здебільшого знаходила свій вияв у нормах, які встановлювали кримінальну відповідальність за різноманітні прояви порушень прав на землю³⁵⁴.

Розуміючи надзвичайну важливість ефективного захисту прав власників землі від її самовільних захоплень, які, за інформацією В. Є. Рубаника, розпочалися одразу після Лютневої революції вже з березня 1917 р.³⁵⁵ і подальші прояви якого могли спричинити остаточний занепад народного господарства, влада УНР в офіційних роз'ясненнях до III Універсалу зазначала: «Універсал не дозволяє ніяких самочинних захоплень земель... бо такі захоплення неминуче зруйнують відтепер уже народне багатство та викличуть розрухи і сварки в краю і серед селянства». Далі, у Поясненнях у Земельній справі, виданих 11 листопада 1917 р., наголошувалося: «Ніяких самочинних захоплень земель чи реманенту не повинно допускатися. Всіх, хто дозволяє собі порушувати встановлений порядок щодо обчислення

---

³⁵¹ Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. С. 38.

³⁵² Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ : ЗАТ «Нічлава», 1997. С. 20.

³⁵³ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 84.

³⁵⁴ Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у період відродження та розбудови української державності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 87–96.

³⁵⁵ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 262.

За підрахунками В. І. Кострікова, лише упродовж липня–серпня 1917 р. в Україні мали місце 817 випадків самочинного захоплення і відібрання селянами земель в їхніх законних власників (Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 263).

і поділу землі, або хто сам без дозволу Комітету спокуситься на добро, яке належить всьому народові, будуть суворо покарані по закону, як грабіжники всенародньої власності». Про заборону самовільного зайняття землі йдеться і в Циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 4 березня 1918 р. № 24 «Про основи політики УНР», в якому проголошувалося, що «самочинні захвати, насильства, порушення цього закону і законних постанов земельних комітетів, з якого-б боку вони не йшли, будуть рішуче, а в разі потреби й озброєною силою припинятися, на винуватих-же накладатиметься сувора кара»³⁵⁶. Рішуче виступав проти самочинних захоплень та розподілу землі й один із лідерів Центральної Ради Б. М. Мартос, попереджаючи: «Хто буде грабувати, той підлягає тяжкому покаранню і сплатить штраф, який в 5 разів перевищує награбоване»³⁵⁷.

Зауважимо, що самовільне користування «благами» чужої нерухомої власності і в ту історичну епоху визнавалося злочином проти власності³⁵⁸.

Щоправда, декларуючи на папері боротьбу із самовільними захопленнями землі, своїми реальними кроками Центральна Рада, навпаки, ще більше їм сприяла. Зокрема, деякі положення III Універсалу надавали будь-кому можливість довільно тлумачити його положення на свій розсуд. Як зазначає Е. М. Кісілюк, незможне селянство висловлені в Універсалі наміри сприйняло як доконаний факт, як дозвіл на перерозподіл поміщицької землі. Селяни повсюдно захоплювали та засівали угіддя землевласників, рубали ліси, проганяли адміністрацію з поміщицьких маєтків³⁵⁹. Крім того, прийнятий 18 січня 1918 р. Земельний закон, який закріплював положення про зруйнування приватної власності на землю, фактично був сприйнятий селянами як пряий заклик до самовільного захоплення поміщицьких земель³⁶⁰. Загалом маємо констатувати, що прийняття аналізованого Земельного закону мало катастрофічні наслідки для розбудови української держави. За свідченням В. К. Винниченка, «сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам», а з іншого боку – ідея «соціалізації землі» викликала обурення заможного селянства, яке «ляляло Центральну раду й агітувало на всі боки проти неї»³⁶¹.

Паралельно Тимчасовий уряд також вживав заходи, спрямовані на недопущення фактів самовільного захоплення земель. Наприклад, 8 квітня 1918 р. у спеціальній постанові він висловився про надання повноважень губернським комісарам діяти разом із місцевими громадськими комітетами в напрямі «негайного припинення будь-яких посягань на аграрному ґрунті проти особи та власності громадян». З цієї метою в розпорядження губернських комісарів виділялися вій-

³⁵⁶ Клуний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. С. 61–64, 73.

³⁵⁷ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 263.

³⁵⁸ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 73.

³⁵⁹ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 86.

³⁶⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 128–130.

³⁶¹ Музичченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 237.

ськові команди. Уряд, у свою чергу, гарантував землевласникам відшкодування збитків³⁶².

Як відомо, 29 квітня 1918 р. за ініціативою конгресу хліборобів було створене нове державне утворення – Гетьманат «Українська держава», гетьманом якого був проголошений Павло Скоропадський. Як наслідок, на зміну республіканській соціалістичній демократії Центральної ради прийшла форма правління, близька до монархічної, неодмінним атрибутом якої завжди виступало право приватної власності на землю, відновлення якого стало одним із перших кроків нової влади.

Базовим документом гетьманського кримінального законодавства залишалося Уложення 1903 р. Проте приписи останнього часто доповнювалися, а за необхідності Гетьманат видавав власні нормативно-правові акти. Зокрема, звертає на себе увагу те, що Законом «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» передбачалися земельно-правові санкції до осіб, які вчинили певні прояви безгосподарського використання земель. Зокрема, у ст. 3 зазначалося: «Ниви, приготовані власниками чи орендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий врожай, належать негайній передачі власникам чи орендаторам по належності при умові видачі посліднім зобов'язань пересіву цих буряків не пізніше 9 червня»³⁶³. Нормами ж ухваленого «Тимчасового закону про заходи боротьби із розрухою сільського господарства» (8 липня 1918 р.) встановлювалася кримінальна відповідальність (покарання – ув'язнення на строк до одного року, чи примусові громадські роботи на такий же термін) за самовільне псування чи знищення посівів, а так само за схиляння до таких вчинків³⁶⁴. Крім того, приписи цього ж Закону давали право губернським земельним комісіям примушувати селян до праці в господарствах великих землевласників, причому норму оплати за роботу призначала сама влада, власним рішенням. За непослух призначалася кара у виді арешту до 3 місяців або грішми до 500 карбованців³⁶⁵.

Проте Гетьманат проіснував недовго і вже 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. Того ж дня до Києва вступили частини Директорії, характеризуючи законотворчу діяльність якої сучасні історики фактично одноставні в тому, що вона обрала той же шлях, що й гетьман Скоропадський – шлях часткового скасування одних і відновлення чинності інших законів залежно від своїх політичних інтересів. Тому законодавство «другої» УНР загалом можна охарактеризувати як законодавство перехідного періоду, коли закони приймаються лише за необхідності «швидкого реагування» на конкретні обставини. Звідси й відсутність кодифікованих актів законодавства, зокрема, й кримінального³⁶⁶.

За Директорії, при якій право приватної власності на землю знову було скасовано, самовільні захоплення землі категорично заборонялися. Наприклад, у п. «б»

³⁶² Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тасія, А. Й. Рогожина; кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. Т. 1. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 648 с. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/682/>.

³⁶³ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 68.

³⁶⁴ Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права : навчальний посібник. Львів : Ліга-Прес, 2007. С. 45.

³⁶⁵ Феденко П. Влада Павла Скоропадського (пятьдесяті роковини перевороту в Україні). Лондон–Мюнхен : Наше слово, 1968. С. 14.

³⁶⁶ Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посібник. Київ : Либідь, 1997. С. 156–157.

ст. 6 Закону «Про землю в УНР» від 8 січня 1919 р. наголошувалося, що на центральні і місцеві органи порядкування землею накладається забезпечення громадянам їх прав користування землею та переслідування самовільного захвату землі³⁶⁷. Навіть більше – уряд, націоналізувавши, за прикладом Української Центральної Ради, землі, ліси, фабрики та заводи, боровся з їхнім привласненням, вирубкою та розкраданням як зі злочинами проти державної власності із залученням усього державного виконавчого та законодавчого механізму³⁶⁸.

У згаданому вище Законі «Про землю в УНР» порушувалося й питання щодо охорони землі від своєрідних проявів безгосподарського використання останньої. У п. «в» ст. 6 аналізованого нормативно-правового акта декларувався обов'язок центральних і місцевих органів охороняти природні багатства землі від виснаження та здійснювати заходи, спрямовані на зростання цих багатств; тоді як п. «а» ст. 10 допускав можливість повертати і призначати потрібні площі для громадського користування з метою охорони природних багатств землі від виснаження³⁶⁹.

Загалом же кримінально-правова політика Директорії розвивалася так само, як і при попередніх українських урядах. Як зазначає М. І. Колос, вона продовжувала використовувати ті самі законодавчі акти Російської імперії та Російської республіки, підконтрольної Тимчасовому уряду, вносячи до них окремі зміни й доповнення. Водночас кримінально-правове законодавство періоду Гетьманату Директорія не застосовувала³⁷⁰.

Не залишились осторонь спроб розбудови української державності і патріотично налаштовані сили Західної України. Останні, скориставшись сприятливою політичною кон'юктурою і, зокрема, виданим Карлом I Маніфестом від 16 жовтня 1918 р. про дозвіл створення своїх представницьких органів у коронних землях, утворили Українську Національну Раду на чолі з Є. О. Петрушевичем, яка за короткий історичний період спромоглася створити національну державу – 9 листопада 1918 р. за рішенням Української Національної Ради вона стала називатися Західно-Українська Народна Республіка.

Але відразу після свого створення ЗУНР зіштовхнулася із цілою низкою гострих політичних та економічних проблем. І що характерно, як і на територіях, раніше підконтрольних Російській імперії, одним із найболючіших для ЗУНР було земельне питання. Злободенність останнього пояснювалася тим, що половина орних земель та пасовищ, більша частина лісів, водойм належали поміщикам і церкві, а понад дві третини селянських господарств були малоземельними або безземельними. Тому безземельне і малоземельне селянство весь час боролось за переділ землі, за ліквідацію поміщицького землеволодіння³⁷¹.

³⁶⁷ Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917–1921 рр. : монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка. Київ : Атіка, 2010. С. 203.

³⁶⁸ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 117.

³⁶⁹ Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917–1921 рр. : монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка. Київ : Атіка, 2010. С. 203, 205.

³⁷⁰ Колос М. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 130.

³⁷¹ Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.) : монографія. Тернопіль : ТАНГ «Економічна думка», 2001. С. 51.

Керівники ЗУНР добре розуміли актуальність і значимість цієї пекучої проблеми. Сучасники цих подій зазначали, що «земельна справа займала найбільше праці Української Національної Ради. Над нею працювали усі політичні партії і окрема комісія в УН Раді, яку очолив Лев Бачинський. Різними політичними діячами, депутатами, партіями було складено декілька проєктів закону про земельну реформу, які детально обговорювалися в комісії та на засіданнях УН Ради»³⁷².

Очевидно, що за таких умов особливої гостроти набувало питання належного кримінально-правового захисту прав на землю. Однак (на це резонно звертає увагу П. Л. Фріс) через обмаль часу керівництво ЗУНР навіть не намагалось проводити власну кримінально-правову політику і на території ЗУНР продовжувало діяти старе австрійське кримінальне законодавство, пристосоване до нових умов³⁷³. Тому регламентація відповідальності за земельні правопорушення здебільшого знаходила свій вияв безпосередньо в актах земельного законодавства.

14 квітня 1919 р. було ухвалено Закон про земельну реформу, який проголошував націоналізацію поміщицьких, монастирських, церковних земель, а також земель різних установ. Головні завдання ухвалення цього Закону відобразились у його ст. 1: «Західна Область Української Народної Республіки бажає наділити землею всіх тих рільників, які землі зовсім не мають або посілість яких не вистачає на проживання їх родини...»³⁷⁴. Цим законом передбачалися доволі суворі покарання за порушення процесу проведення «впорядкування» земельної справи, зокрема, й за самовільне зайняття землі. У ст. 21 Закону йшлося про те, що «за самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентаря і земельних плодів, оскільки це не становить вчинків, які підлягають карному закону, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, до якої може бути додана грошова кара до 10 000 корон»³⁷⁵.

Утім, підсумовуючи інформацію про кримінально-правовий захист прав на землю в цей історичний період, варто погодитися з такою думкою О. В. Волоха: «За умов, коли в Україні неодноразово змінювалися різні влади, через її територію кілька разів прокочувалися воєнні дії, коли не цінувалися ні людське життя, ні майно, насильницьке захоплення та нищення якого стали повсякденною практикою воюючих сторін, кримінальний закон фактично не діяв, хоча національні уряди України й робили спроби законодавчо, у т. ч. в кримінально-правовому порядку, захистити власність від протиправних посягань, але реально, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, інтереси власників захищені не були»³⁷⁶.

Багато істориків схиляється до думки, що саме невирішеність земельного питання зрештою і стала чи не найголовнішим фактором поразки українських державницьких сил у боротьбі за владу в Україні проти більшовиків³⁷⁷, які заручилися

³⁷² Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.) : монографія. Тернопіль : ТАНГ «Економічна думка», 2001. С. 51.

³⁷³ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. С. 84–86.

³⁷⁴ Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрантон, 1960. Т. IV. С. 75.

³⁷⁵ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. Відень, 1922. С. 92–95.

³⁷⁶ Волох О. В. Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні (1917–1920 роки) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. С. 10–11.

³⁷⁷ Аналізуючи прорахунки Центральної Ради, деякі дослідники зазначають: «Засідання Центральної Ради були безкінечним митингом з партійно-програмовими промовами; говорили безконечно, а про діло забували... Навіть у

підтримкою селян за допомогою обіцянок розподілити землю між ними одразу після встановлення своєї влади.

Однак, прийшовши до влади, замість обіцяного розподілу землі більшовиками приймається ціла низка нормативно-правових актів, які спочатку проголосили (прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад Декрет «Про землю» від 8 листопада 1917 р., постанова РНК РСФРР «Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів» від 5 листопада 1917 р., схвалене II Всеукраїнським з'їздом Рад «Тимчасове положення про соціалізацію землі (Закон)» від 19 березня 1918 р.), а згодом остаточно закріпили скасування приватної власності на землю (Конституція УСРР 1919 р. (п. «а» ст. 3), Земельний кодекс УСРР 1922 р.). Зокрема, у ст. 2 Земельного кодексу УСРР проголошувалося, що «все землі в пределах УССР, в чьем бы ведении они не состояли, составляют собственность Рабоче-Крестьянского государства»³⁷⁸, а у ст. 26 йшлося про заборону купівлі, продажу, заповіту чи дарування, а також застави землі³⁷⁹. Прикметно, що безпосередньо у ст. 26 зазначалося, що до осіб, винних у порушенні зазначених у ній приписів, застосовується покарання за кримінальним порядком; а крім того такі особи позбавляються тієї землі, якою користуються.

Водночас можна стверджувати, що далеко не всі положення вказаних нормативно-правових актів позитивно впливали на розвиток земельних відносин. Наприклад, закріплений Декретом «Про землю» принцип безкоштовності землі позбавив стимулів для підвищення родючості землі, збереження земельних ресурсів, сприяв виробці недбалого ставлення до землі³⁸⁰. Як наголошують деякі науковці, безкоштовність користування виховала негативне відношення до землі, тобто в людей не було відчуття власності, відчуття «свого», що було однією з причин погіршення земельно-екологічної ситуації в країні³⁸¹.

Звісно, що саме норми конституційного, цивільного та земельного законодавства, зосереджені у зазначених вище джерелах права, передусім і визначили характер та зміст регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин КК УСРР, затвердженого 23 серпня 1922 р. Наприклад, приписи згаданої вище

справі земельної реформи, хоч говорилося про неї багато – нічого зроблено не було. Як відомо, земельний закон, так важкий для хліборобної України, був нашивку написаний і прийнятий без належного обговорення в той момент, коли большевицькі гармати гриміли під Києвом і шрапнелі рвалися над будинком Центральної Ради, коли остання збиралась уже покидати Київ» (Тимошевський В. Історія Української влади 1917–1919. Відень–Київ : Накладом Української Партії Самостійників-Соціалістів, в друкарні Мехітарметів у Відні, 1920. С. 3). Сказане однаковою мірою стосується і проблеми становлення державності в ЗУНР. «Безконечні дискусії, затягування у розв'язанні земельної проблеми, довготривала відсутність конкретних кардинальних рішень з інших наболілих соціально-економічних питань, зокрема, щодо негайного покращення матеріального становища селянської бідноти і робітництва – дуже пошкодили загальній справі зміцнення української державності в Галичині» (Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.) : монографія. Тернопіль : ТАНГ «Економічна думка», 2001. С. 51).

³⁷⁸ Земельний кодекс УСРР прийнятий 3-ї Сесії ВУЦНК VI созыва 16-го октября 1922 г. и утверждённый в окончательной редакции Президиумом ВУЦНК 29 ноября 1922 г. Харьков: Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1922. С. 3.

³⁷⁹ Зазначу, що у винятковому порядку дозволялося здавати землю в оренду трудовим господарствам, які були тимчасово ослаблені неврожаєм, пожежею, вимиранням худоби, мобілізацією чи іншими надзвичайними обставинами (Захарев С. Н. Советское право в годы нэпа (1921–1929 гг.): учеб. пособие / под ред. д-ра ист. наук, проф. С. А. Еськова. Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. 80 с. URL: <http://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2004/zaharjev.pdf>).

³⁸⁰ Алексеенко Н. Н. Исторические предпосылки и социальная обусловленность установления уголовной ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей. *Российский следователь*. 2011. № 19. С. 37.

³⁸¹ Ялбулганов А. А. Правовое регулирование природоресурсных платежей. Плата за землю: земельный налог, арендная плата, нормативная цена земли. *Государство и право*. 1999. № 12. С. 88.

ст. 26 Земельного кодексу УСРР про заборону операцій із землею знайшли своє логічне втілення у ст. 139-1 КК УСРР 1922 р., якою, серед іншого, передбачалася кримінальна відповідальність за вчинення заборонених угод із нерухомістю.

Цікаво, що в КК УСРР 1922 р. (як і в його наступнику – КК УСРР 1927 р.) не містилося норм, які б передбачали кримінальну відповідальність за псування або забруднення земель. Водночас у ст. 99 вказувалося на заборону «нарушения законов и обязательных постановлений, установленных в интересах охраны лесов от хищнической эксплуатации и истребления, а равно... охота и рыбная ловля в недо-зволненное время и недо-зволненных местах и недо-зволненными способами и приемами; выборка камней, песку и проч. без разрешения подлежащих властей, а равно и разработка недр земли с нарушением установленных правил»³⁸². Логічне пояснення цього факту наводить С. Т. Фаткулін, який зазначає, що у сферу кримінально-правової охорони потрапили лише ті природні ресурси, які в умовах громадянської війни та розрухи стали об'єктом найбільш інтенсивного руйнування, тобто ліси, рослинний і тваринний світ, рибні запаси тощо³⁸³.

Як відомо, з 1 липня 1927 р. були введені в дію положення нового КК УСРР, у ст. 82 якого йшлося про діяння, ідентичні передбаченим ст. 99 КК УСРР 1922 р.³⁸⁴. Крім того, розглядуваним актом кримінального законодавства передбачалася відповідальність за ще одне діяння, опосередковано пов'язане із земельними відносинами, – розробка надр землі без отримання на це в необхідних випадках установленого дозволу (ст. 84).

Аналізуючи кримінально-правові відносини в СРСР у післяжовтневий період, О. І. Бойцов слушно зауважує, що з огляду на націоналізацію землі та виключенням її з цивільного обігу центр тяжіння правової регламентації кримінально-правової охорони землі як всенародного багатства змістився у сферу регламентації відповідальності за порушення порядку користування нею³⁸⁵. Тому й не дивно, що в 1928 р. з метою посилення боротьби з порушенням законів про націоналізацію землі КК УСРР 1927 р. був доповнений ст. 125-1, яка передбачала кримінальну відповідальність за порушення заборони укладення правочинів на землю (купівля-продаж, застава, дарування, заповіт тощо)³⁸⁶.

У постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 квітня 1940 р. № 7 «Про кваліфікацію випадків самовільного використання в особистих цілях земель, які належать колгоспам і радгоспам» роз'яснювалося, що ст. 125-1 КК УСРР передбачає відповідальність за незаконне відчуження прав трудового користування на землю, тобто позбавлення користувачем себе цього права на користь інших осіб безстроково або тимчасово, безоплатно або за плату, тобто у цьому разі має місце самовільне присвоєння неналежного права. Через це дії, які полягають у самовіль-

³⁸² Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Киев : Высшая школа, 1966. Т. 1: 1917–1925 гг. С. 471, 479.

³⁸³ Фаткулін С. Т. Уголовно-правовая охрана земли. Москва : ПАП, 2008. 165 с. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/criminal/article158.html>.

³⁸⁴ Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Киев : Высшая школа, 1967. Т. 2: 1926–1967 гг. С. 338.

³⁸⁵ Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический Центр Пресс, 2002. С. 141.

³⁸⁶ Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постійно-систематизованих матеріалів. Київ : Держ. вид-во політ. літ., 1958. С. 46.

ному використанні для особистих цілей земель, що належать колгоспу або радгоспу, не можуть кваліфікуватися за ст. 125-1 КК УСРР³⁸⁷.

В іншому ж акті судового тлумачення – датованій 24 серпня 1926 р. постанові Пленуму Верховного Суду СРСР № 19 – самовільна обробка в особистих цілях землі, яка належить колгоспу чи радгоспу, а також інші прояви самовільного захоплення землі пропонувалося кваліфікувати як самоуправство (ст. 103 КК УСРР 1922 р.), а самовільне збирання врожаю для особистих потреб з такої землі – як крадіжку державного і громадського майна (ст. 196 КК УСРР 1922 р.)³⁸⁸.

Як бачимо, у перших актах радянського кримінального законодавства (КК УРСР 1922 р. та 1927 р.) питання кримінально-правової охорони прав на землю не знайшло свого належного вирішення. Єдиною нормою, про яку необхідно згадати у цьому контексті, є ч. 2 ст. 203 КК УРСР 1927 р., в якій йшлося про заборону «вищурення, порчі, зносу чи переміщення встановлених при землеустрої межових тимчасових чи постійних знаків», а також «встановлення їх у нових місцях, де їх не повинно бути»³⁸⁹ – діяння, які незважаючи на їхній опосередкований зв'язок із порушенням прав на землю, все-таки не варто ототожнювати із самовільним захопленням землі. Тому уточнення потребує позиція російського дослідника М. М. Алексеєнка, котрий, посилаючись на ст. 100-а КК РРФСР, яка за змістом була ідентичною ч. 2 ст. 203 КК УРСР 1927 р., стверджував, що лише такий злочин, як самовільне захоплення земельної ділянки, продовжував традиційно заборонятися кримінальним законодавством³⁹⁰.

Надалі розвиток кримінального законодавства УСРР (з 1937 р. – УРСР) характеризувався виданням численних постанов та указів, якими проголошувалася караність різноманітних «контрреволюційних» проявів, направлених проти «будівництва соціалізму», із передбаченням за їхнє вчинення непропорційно суворих заходів покарання, які відкривали простір для масових репресій. Чи не найбільшу увагу радянська влада зосередила на регламентації кримінальної відповідальності за різноманітні правопорушення у сфері земельних відносин.

11 лютого 1935 р. Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників схвалив новий Зразковий статут сільськогосподарської артілі, а вже 22 травня 1935 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову, яка визначала порядок прийняття колгоспами статуту сільськогосподарської артілі, а також встановлювала розміри присадибних ділянок у кожній з областей України. Порушення цих, а також деяких інших приписів Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах, каралося кримінальним законом. Зокрема, відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від

³⁸⁷ Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні в радянський період. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1. С. 62.

³⁸⁸ Вопросы уголовного права и процесса в Постановлениях Пленума Верховного Суда УССР 1 января 1923 – 1 января 1928 / сост. Н. А. Филин; ред. С. А. Пригов. Харьков : Юридиздат Наркомюста УССР, 1928. С. 75–76; Советское уголовное право: Часть особенная / под ред. Меньшагина В. Д., Ромашкина П. С., Трайнина А. Н. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1957. С. 284; Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. Київ : Держ. вид-во політ. літ., 1958. С. 120–121.

³⁸⁹ Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Киев : Высшая школа, 1967. Т. 2: 1926–1967 гг. С. 361.

³⁹⁰ Алексеєнко Н. Н. Исторические предпосылки и социальная обусловленность установления уголовной ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей. *Российский следователь*. 2011. № 19. С. 37–38.

27 травня 1939 р. «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання» як злочин мала розцінюватися будь-яка спроба «урезать общественные земли колхоза в пользу личного хозяйства колхозников, а равно всякое увеличение приусадебных участков сверх установленных размеров»³⁹¹. Криміналізація відповідних діянь у науковій літературі обґрунтовано пояснюється намаганням радянської влади забезпечити пришвидшення процесу суцільної колективізації³⁹². Водночас А. О. Булгаков звертає увагу і на те, що усі незаконні постанови місцевих органів влади і колгоспів, які порушують зазначену вище Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, негайно мали опротестовуватися прокурорами, котрі були зобов'язані домагатись у найкоротший термін їхнього скасування, забезпечення при цьому фактичного усунення всіх виявлених порушень та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які допускали порушення землекористування та розбазарювання громадських колгоспних земель. Як наслідок, лише в період з 1 червня по 1 жовтня 1939 р. було здійснено 4 238 протестів і порушено 3 718 (!) кримінальних справ проти осіб, винних у розбазарюванні громадських земель колгоспів³⁹³. Водночас у юридичній літературі констатується, що під час війни закон від 27 травня 1939 р., який запровадив кримінальну відповідальність за самовільне захоплення громадських колгоспних земель, «на ділі виявився забутим багатьма працівниками, і фактично захоплення громадських земель набули масового характеру»³⁹⁴.

Під час Другої світової війни на окупованій території з дозволу відповідних німецьких органів допускалося приватне землеволодіння, однак самостійний розподіл землі також суворо заборонявся³⁹⁵.

У прийнятій уже в післявоєнний період Постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» до дій, що порушували відповідний Статут, відносилося «розкрадання» суспільних земель, за яке винні особи – працівники радянських партійних і земельних органів та голови колгоспів – знімалися з посад і віддавалися під суд як порушники закону і вороги колгоспного устрою. Злочинні ж порушення Статуту з боку рядових колгоспників і не членів колгоспу (наприклад, розкрадання колгоспного майна, самовільне захоплення колгоспної землі) тягнули кримінальну відповідальність згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання дер-

³⁹¹ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. Москва : Изд-во юрид. л-ры, 1953. С. 403–404.

³⁹² Гуца К. О. Юридична відповідальність за земельні правопорушення, що посягають на право власності, в радянській Україні (1922–1991 рр.): історико-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпро, 2017. С. 9.

³⁹³ Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст. : дис. канд. ... юрид. наук. Харків, 2017. С. 71–73; Докладная записка М. И. Панкратьева И. В. Сталину и В. М. Молотову о нарушениях на местах постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания»: от 2 дек. 1939 г. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939* : док. и материалы: в 5 т. Москва, 2006. Т. 5 : 1937–1939, кн. 2: 1938–1939. С. 485–487.

³⁹⁴ Бурдін М. Ю. Регулювання земельних відносин в Україні (друга половина ХVІІ – ХХ ст.): дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2017. С. 337–338; Пизюк С. Новый фрагмент советской аграрной политики: укрупнения колхозов. Нью-Йорк : Укр.-амер. издавн. т-во, 1952. С. 6–7.

³⁹⁵ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 312.

жавного і суспільного майна»³⁹⁶. Ця ж Постанова вимагала негайно провести обмір присадибних ділянок і відібрати всі надлишкові землі³⁹⁷.

Виявляючи неабияку «турботу» щодо розвитку колгоспів, радянська держава не могла залишити без регламентації і питання встановлення обов'язків громадян (здебільшого селян) у сфері землекористування, серед яких основним була добре відома повинність селян відпрацювати на колгосп певний мінімум днів у році («трудодні») (для кожного працездатного члена артїлі такий «мінімум» складав 60–100 трудоднів на рік). Колгоспників, які не виконували встановлені нормативи «трудоднів», рекомендувалося вважати такими, що вибули з колгоспу і втратили всі права колгоспників³⁹⁸. Як бачимо, незважаючи на багатобічючі красла, за радянської влади обов'язки селян фактично зрівнялися з обов'язками кріпаків часів розквіту імперської феодально-кріпосницької системи. Додамо лише одне уточнення: у Російській імперії селяни були зобов'язані обробляти землю поміщика і на користь поміщика; тим часом як у СРСР – землю держави і на користь держави.

Смерть Сталіна в 1954 р. зумовила початок процесу десталінізації СРСР, який не міг не позначитися на тенденціях розвитку кримінального законодавства. Має рацію І. Я. Терлюк, на думку якого, стає зрозумілим, що жодне поточне законодавство вже не могло охопити усієї сукупності нових кримінально-правових відносин, які виникли з середини 1950-х рр. в умовах розвінчання культу особи Сталіна, і не були предметом регулювання кримінальних кодексів³⁹⁹. За таких умов усе очевиднішою стає необхідність нагального прийняття нового кодифікованого акта кримінального законодавства, який би закріпив ті, хоча й фрагментарні, однак доволі суттєві демократичні перетворення, які відбулися в радянському суспільстві. І вже 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалює «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», принципи і загальні положення яких надалі стають базисом для прийнятого 28 грудня 1960 р. КК УРСР.

В аналізованому джерелі кримінального законодавства до злочинних було віднесено не лише таке діяння, як самовільне захоплення землі, а й самовільне будівництво, боротьбу з яким радянська влада вже неодноразово визнавала незадовільною (Постанова РНК УРСР від 26 вересня 1940 р. «Про боротьбу із самовільною забудовою земельних ділянок у містах і селищах міського типу», Постанова Ради Міністрів УРСР від 14 січня 1956 р. «Про незадовільний стан боротьби із самовільним будівництвом індивідуальних житлових будинків у містах і селищах міського типу УРСР»)⁴⁰⁰.

Логічно, що після ліквідації всіх, крім державної, форм власності на землю, самовільне захоплення останньої не могло визнаватися злочином, який порушує власність, а тим більше власність приватну. Отож як це діяння могло опинитися серед

³⁹⁶ Советское уголовное право: Часть особенная / под ред. В. Д. Меньшагина, П. С. Ромашкина, А. Н. Трайнина. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1957. С. 284–286.

³⁹⁷ Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Сромолаєв, В. О. Рум'янцеv та ін.; за ред. В. Д. Гончаренка. Харків : Право, 2013. С. 536.

³⁹⁸ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 426.

³⁹⁹ Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. С. 73.

⁴⁰⁰ Сидоренко В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: історико-правовий аспект. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 113. С. 243.

злочинів проти власності за умов, коли земля взагалі не визнавалася майном як предметом злочинів проти власності⁴⁰¹? Як писали окремі радянські вчені, «советское государство ни с кем не делит ни права собственности на землю, ни своего самостоятельного права землепользования»⁴⁰².

Тому цілком природно, що стаття, в якій йшлося про самовільне захоплення землі та самовільне будівництво (ст. 199), була розміщена в гл. IX Особливої частини КК УРСР 1960 р., присвяченій регламентації відповідальності за злочини проти порядку управління⁴⁰³. Мотиви такого рішення приховуються в особливому механізмі здійснення державою свого монопольного права розпоряджатися землею. Будучи єдиним суб'єктом права власності на землю, держава одночасно встановлювала правила користування і володіння нею, здійснювала заходи, спрямовані на облік і контроль за належним та раціональним використанням землі⁴⁰⁴.

Зважаючи на продемонстровану специфіку, представники правової доктрини того часу висунули концепцію того, що, на відміну від «загального» права власності, право державної власності на землю, крім звичайної тріади повноважень власника, містить і четверте повноваження – управління (О. М. Турубінер пропонував включити до змісту права державної власності на землю ще й повноваження контролю⁴⁰⁵).

Ще наприкінці 1940-х рр. Л. І. Дембо висунув припущення, що право володіння як самостійний елемент права власності на землю випадає, оскільки націоналізація землі висуває нову функцію держави – управління⁴⁰⁶. Розвиваючи цю теорію, Г. О. Аксєненко під управлінням як елементом змісту права державної соціалістичної власності на землю розумів «безпосереднє завідування землями», до змісту якого науковець відносив: облік та реєстрацію земель, заходи із проведення землеустрою, пов'язані із відведенням та вилученням землі, з оформленням прав землекористувачів на землю та розподіленням землі всередині певних відомств, які отримали землю в користування⁴⁰⁷. Пізніше фахівець до повноваження управління відніс також ведення земельного кадастру, контроль за правильним і найбільш раціональним користуванням земель та вирішення земельних спорів⁴⁰⁸.

Подібна позиція в радянській правовій доктрині залишалася пануючою та майже незмінною аж до самого розпаду СРСР. Уже в середині 1980-х рр. Ю. М. Козлов зазначав, що ставлення власника до об'єктів власності реалізуються через управ-

⁴⁰¹ Измайлов О. В. Ответственность за нарушение земельного законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1973. С. 9.

⁴⁰² Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 62.

⁴⁰³ Аналогічна ситуація спостерігалась і в Кримінальних кодексах 1922 та 1927 рр., в яких норми, котрими передбачалася кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, також розміщувалися серед суспільно небезпечних посягань проти порядку управління.

⁴⁰⁴ Виткявичюс П. П. Советское государство как собственник земли и субъект политической власти. *Правоведение*. 1984. № 3. С. 85–86.

⁴⁰⁵ Турубинер А. М. Право государственной собственности на землю в Советском Союзе. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1958. С. 140, 192, 193, 195.

⁴⁰⁶ Дембо Л. И. Основные проблемы советского водного законодательства. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1948. С. 67.

⁴⁰⁷ Аксєненко Г. А. К вопросу о праве исключительной государственной собственности на землю в СССР. *Труды Военно-юридической академии*. 1949. Т. 9. С. 44–45; Аксєненко Г. А. Право государственной собственности на землю в СССР. Москва : Госюриздат, 1950. С. 216.

⁴⁰⁸ Виткявичюс П. П. Советское государство как собственник земли и субъект политической власти. *Правоведение*. 1984. № 3. С. 86.

ління, а механізм співвідношення соціалістичної всенародної держави і державної (всенародної) власності можна представити в такому вигляді: держава – управління – власність. Розпоряджаючись і користуючись всенародною власністю, держава здійснює управління нею⁴⁰⁹. Вочевидь, виходячи саме з таких міркувань, тодішній законодавець вирішив, що таке діяння, як самовільне захоплення землі, розриваючи ланцюг «держава – управління – власність», порушує зв'язок власника – держави, з об'єктом – землею, шляхом пошкодження зв'язку, який їх поєднує. Інакше кажучи, у цьому разі йдеться про порушення відносин управління.

Хотілося б також зазначити, що розміщення протягом усіх етапів розвитку радянської державності кримінально-правових норм, якими передбачалася відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, виключно серед злочинів проти порядку управління, є зайвим підтвердженням факту повного ігнорування тодішньою владою екологічної функції землі, що, безумовно, негативно позначалося на її якісних характеристиках.

Варто зауважити й те, що первинна редакція ст. 199 КК УРСР 1960 р. хоча й мала назву «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», насправді, крім зазначених у назві статті дій, також передбачала кримінальну карність і таких, «добре відомих» радянському кримінальному законодавству діянь, як угода із земельною ділянкою та інші дії, які порушували закони про націоналізацію землі. Отже, назва ст. 199 КК УРСР 1960 р. не повною мірою відповідала її змісту.

Досліджуючи історію регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, неодноразово зазначалося, що у джерелах права, які діяли на теренах сучасної України, досить незначна увага приділялася регламентації відповідальності за псування (забруднення) та безгосподарське використання земель (у сучасному розумінні цих понять). Логічне пояснення відсутності подібних заборон, зокрема, норм про забруднення земель, у дорадянському законодавстві наводить С. Т. Фаткулін: агротехнічні прийоми протягом тривалого часу були простими, хімічні добрива, стимулятори росту рослин та штучні засоби боротьби зі шкідниками аж до початку ХХ ст. не застосовувалися, а шкідливий вплив промисловості та її відходів був незначним. Основу економіки довгий час складало сільськогосподарське виробництво, а правове регулювання земельних відносин зводилося до регламентації землекористування і землеволодіння⁴¹⁰.

Однак наведена аргументація є абсолютно непридатною для пояснення існування зазначеного феномену в ХХ ст., в якому, особливо в його другій половині, докорінних змін зазнали як методи, засоби та інтенсивність сільськогосподарського виробництва, так і вплив промисловості та її відходів на стан земельних ресурсів, передусім, земель сільськогосподарського призначення. Негативними наслідками цих процесів були забруднення земель промисловими та побутовими відходами, псування сільськогосподарських угідь при будівництві тощо⁴¹¹. Тому навіть у ра-

⁴⁰⁹ Козлов Ю. М. Государственное управление социалистической общенародной собственностью. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1983. С. 38, 44.

⁴¹⁰ Фаткулін С. Т. Уголовно-правовая охрана земли. Москва: ПАП, 2008. 165 с. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/criminal/article158.html>.

⁴¹¹ Оверковська Т. Історико-правові аспекти формування законодавства України щодо охорони земель від забруднення та псування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2006. № 72–73. С. 35.

дянській юридичній літературі визнавалося, що «в теперішній час в умовах прискорення науково-технічного прогресу, коли для розвитку промисловості, будівництва та інших потреб вимагаються все нові і нові землі, розв'язання проблеми раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення набуває особливої актуальності»⁴¹². Щодо цього в юридичній літературі зазначається, що півстоліття тривалої інтенсифікації природокористування, адміністративно-командної системи господарського планування, реалізація недостатньо допрацьованих проєктів щодо корекції водних басейнів річок та осушення боліт, деформація земель внаслідок відкритого способу розробки родовищ корисних копалин зумовили погіршення екологічного стану території СРСР аж до кризового. Особливо небезпечними у цьому аспекті визнавалися такі території українських земель: Придніпров'я, Донбас, басейни Азовського та Чорного морів. Наприкінці 60-х рр. минулого століття проблема виснаження природних ресурсів і погіршення стану довкілля досягла такого ступеня гостроти, що державним і партійним органам довелося визнати її актуальність⁴¹³.

Справді, поступово згадана проблема набула таких масштабів, що її вже просто не могло не помічати і радянське керівництво, підтвердженням чого виступає закріплений ще в Основах земельного законодавства СРСР від 13 грудня 1968 р. обов'язок охороняти землю від псування та поліпшувати стан ґрунтів. Зокрема, ст. 13 Основ покладала на підприємства, які займалися розробкою місцезнаходжень корисних копалин відкритим чи підземним способом, обов'язок за свій рахунок приводити земельні ділянки в придатний стан, а у разі виконання робіт, пов'язаних із порушенням ґрунтового покриву, знімати і охороняти родючий шар ґрунту для наступної рекультивациі земель. Крім того, землекористувачі були зобов'язані проводити ефективні заходи щодо підвищення родючості ґрунтів, здійснювати комплекс заходів, направлених на уникнення вітрової і водної ерозії ґрунтів, не допускати засолення, заболочення, забруднення земель виробничими відходами та стічними водами. Отже, ст. 13 Основ забороняла дії, багато в чому подібні до тих, про які йдеться у статтях 239, 239-1, 239-2 (частково) та 254 чинного КК України.

Логічним продовженням цих положень стало закріплення у ст. 50 Основ переліку порушень земельного законодавства, вчинення яких мало тягнути за собою адміністративну та, зокрема, і кримінальну відповідальність. Характерно, що до цих порушень були віднесені не лише такі діяння, як укладення угод, що порушують право державної власності на землю, самовільне зайняття земельних ділянок та знищення межових знаків землекористування (діяння, так би мовити, «власницького» характеру), а й такі суто екологічні делікти:

- безгосподарське використання земель та використання їх у цілях отримання нетрудових доходів;
- псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх виробничими та іншими відходами та стічними водами;
- невиконання обов'язкових заходів щодо покращення земель та охорони ґрунтів від вітрової, водної ерозії та інших процесів, що погіршують стан ґрунтів;

⁴¹² Адиханов Ф. Х. Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. С. 3.

⁴¹³ Харківський С. А. Адміністративно-правове забезпечення охорони земель України від нераціонального використання: історико-ретроспективний аналіз. *Правова позиція*. 2017. № 2. С. 206–207.

– несвоєчасне повернення тимчасово зайнятих земель чи невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням⁴¹⁴.

Утім, подібно до ст. 212 чинного ЗК України, відповідні приписи мали переважно декларативний характер, адже після них слідувало застереження щодо того, що кримінальна та адміністративна відповідальність за вчинення названих діянь наступала в порядку, передбаченому законодавством СРСР та союзних республік. Як ми пам'ятаємо, відповідно до КК УРСР 1960 р. кримінально караними визнавалися лише такі правопорушення, як угода із земельною ділянкою та інші дії, які порушували закони про націоналізацію землі, та самовільне зайняття земельних ділянок. Що ж до псування (забруднення) земель, безгосподарського використання земель та інших порушень екологічного характеру, то за них передбачалася лише адміністративна відповідальність.

Очевидно, має рацію А. М. Шульга, який зазначає, що відсутність кримінальної відповідальності за забруднення або порушення якісного стану земельних ресурсів у кримінально-правових актах радянської доби можна було пояснити тим, що до цього елемента довкілля в суспільстві з «подачі» держави було ставлення виключно як до об'єкта господарювання, корисні властивості якого необмежені. Таке ставлення автор справедливо називає хижачьким⁴¹⁵.

Проголошення Україною незалежності та скасування державної монополії на право власності на землю привели до внесення змін у чинну на той час редакцію ст. 199 КК УРСР 1960 р., після яких назва статті нарешті стала відповідати її змісту – тепер аналізована заборона передбачала кримінальну відповідальність лише за самовільне заняття земельної ділянки та самовільне будівництво, залишивши поза сферою дії кримінального закону будь-які угоди із землею.

Відповідно до оновленої редакції ст. 199 КК УРСР 1960 р. (з 3 лютого 1993 р.) обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво була адміністративна преюдиція, тобто притягнення винних за відповідні дії до адміністративної відповідальності протягом року. Ч. 1 ст. 199 КК УРСР 1960 р. передбачала кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, а ч. 2 – лише за самовільне будівництво. У ч. 3 встановлювалася більш сувора відповідальність за організацію групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво, або за безпосередню участь у цих діях.

⁴¹⁴ Подібні приписи містилися і в ЗК УССР 1922 р. Зокрема, у випадку нераціонального землекористування, що вело до розорення господарства, ст. 70 ЗК дозволяла сільській раді замінити господаря іншою особою зі складу того самого господарства. Кодекс гарантував дбайливим землекористувачам збереження їхніх земельних прав, встановивши, що ділянки, на яких користувачами зроблені ґрунтовні покращення й, зокрема, штучне зрошення або осушення, при переділах залишаються у розпорядженні колишніх користувачів (ст. 120 ЗК) (Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в XX ст. : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 59–60).

⁴¹⁵ Шульга А. М. Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 98.

Заради справедливості маю зазначити, що кримінальне законодавство деяких союзних республік (Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Латвії, Литви, Узбекистану) містило норми про кримінальну відповідальність за псування земель. Проте практика їхнього застосування відрізнялася пасивністю. На весоозному ж офіційному рівні проблема відсутності кримінальної караності псування земель чи не вперше була озвучена 7 липня 1983 р., коли Верховний Суд СРСР прийняв постанову № 4 «Про практику застосування судами законодавства про охорону природи», в якій рекомендував судам кваліфікувати дії посадових осіб, винних у псуванні чи забрудненні земель, за статтями КК союзних республік про порушення природоохоронного законодавства.

А от єдиним матеріальним складом злочину, караного за ст. 199 КК УРСР 1960 р., було діяння, передбачене ч. 4 цієї статті, якою регламентувалася відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, яке завдало значної шкоди підприємствам, установам, організаціям або окремим громадянам. Звертає на себе увагу той факт, що в аналізованій кримінально-правовій нормі з незрозумілих для автора міркувань коло потерпілих було обмежене «підприємствами, установами, організаціями або окремими громадянами». У підсумку поза межами її дії безпідставно опинилися випадки самовільного зайняття земельних ділянок або самовільного будівництва, що спричинили істотну шкоду будь-яким іншим суб'єктам (наприклад, державі або територіальній громаді). Як наслідок – такі діяння могли отримувати кримінально-правову оцінку лише з посиленням на ч. 1 ст. 199 КК УРСР 1960 р. До очевидних вад досліджуваної заборони варто також віднести і відсутність критеріїв визнання шкоди істотною, що надіяло суд невиправдано широкими дискреційними повноваженнями при вирішенні питання про наявність чи відсутність останньої.

Але з кожним наступним днем після проголошення незалежності України для вітчизняної політичної еліти, правозастосовців, учених (передусім – представників кримінально-правової доктрини) та українського суспільства загалом дедалі очевиднішим ставав той факт, що проблема невідповідності КК УРСР 1960 р. новим соціально-економічним реаліям вже не може вирішуватися за допомогою внесення до нього одних лише (хоча й доволі численних) фрагментарних змін та доповнень – переосмислення потребувала сама філософія репресивного радянського кримінального законодавства, втіленням якої і був КК УРСР 1960 р. Внаслідок цього із середини 1990-х рр. в Україні розпочинається активна робота над створенням нового кримінального кодексу, логічним завершенням якої стало фактично одночасне надходження до стін ВРУ двох проєктів КК – проєкту № 1029-1 від 15 травня 1998 р., підготовленого авторським колективом на чолі з В. М. Смігійком (далі – проєкт КК № 1029-1); та проєкту № 1029 від 12 травня 1998 р., підготовленого робочою групою КМУ (далі – проєкт КК № 1029), який зрештою був взятий за основу при ухваленні КК України від 5 квітня 2001 р.

У проєкті КК № 1029-1 самовільне захоплення земельної ділянки та самовільне будівництво жилого будинку або інших будівель визнавалося різновидом самоуправних дій, відповідальність за які передбачалася ч. 2 ст. 226. Очевидно, що саме цим пояснюється розміщення досліджуваної норми в системі Особливої частини проєктованого КК, а саме, у гл. 26 «Карані діяння, що посягають на діяльність органів державної влади та інтереси служби» розд. IX «Карані діяння проти держави і влади».

Як і в останній редакції ст. 199 КК УРСР 1960 р. умовою притягнення до кримінальної відповідальності за вказані у ч. 2 ст. 226 дії виступала адміністративна преюдиція.

Проєктована ж ч. 3 ст. 226 – знову-таки подібно до ч. 3 ст. 199 КК УРСР 1960 р. – передбачала відповідальність за організацію групових дій, спрямованих на самовільне захоплення земельних ділянок чи будівництво жилих будинків, господарських чи побутових будівель, та за безпосередню участь у таких діях. При аналізі досліджуваної норми законопроєкту звертає на себе увагу доволі незвичний спо-

сіб викладення ознак предмету відповідного складу злочину, за якого вони не співпадають з ознаками, про які йдеться в попередній частині тієї ж статті. Йдеться про те, що замість «земельної ділянки» та «жилого будинку або інших будівель» (однина), указаних у ч. 2 ст. 226, у ч. 3 розглядуваної статті вживається словосполучення «земельних ділянок» та «жилих будинків, господарських чи побутових будівель» (множина). Отже, організація та безпосередня участь у групових діях, направлених на самовільне захоплення однієї земельної ділянки або одного жилого будинку, незалежно від розмірів та цінності останніх, опинилися поза сферою дії цієї норми. Крім того, доволі парадоксальним (а якщо бути відвертим – то таким, що суперечить правилам законодавчої техніки) виглядає той факт, що в ч. 2 ст. 226 вказується на жилий будинок або «будь-які інші будівлі», а вже в ч. 3 альтернативою жилим будинкам виступають виключно «господарські чи побутові будівлі».

На відміну від проекту КК № 1029-1, автори проекту КК № 1029 при конструюванні норми про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво взяли за основу останню редакцію ч. 4 ст. 199 КК УРСР 1960 р. Зокрема, у ч. 1 ст. 176 законопроекту пропонувалося передбачити відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво будинків чи споруд, якщо такі дії заподіяли істотну шкоду громадянину, підприємству, установі чи організації, а в ч. 2 – за організацію групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки або на самовільне будівництво будинків чи споруд, і за безпосередню участь у цих групових діях. Згодом, у результаті доопрацювання, у новій редакції проектованої заборони (відповідній статті був присвоєний порядковий номер «196») перелік зазначених у диспозиції ч. 1 потенційних потерпілих був доповнений державою.

Як бачимо, незважаючи на дублювання багатьох положень ст. 199 КК УРСР 1960 р., аналізована норма законопроекту (обидві її редакції) не визнавала адміністративну преюдицію умовою для притягнення до кримінальної відповідальності. Однак і надалі залишалось відкритим питання визначення критеріїв визнання шкоди істотною. Крім того, не зовсім логічним виглядало і розміщення серед злочинів проти власності такого діяння, як «самовільне будівництво», без будь-якого зв'язку останнього із самовільно зайнятою земельною ділянкою. Водночас позитивним фактором (враховуючи тодішні правові реалії) необхідно вважати передбачення санкцією ст. 196 законопроекту конфіскації незаконно споруджених будівель чи споруд.

Однак під час обговорення у третьому читанні кілька народних депутатів висловилися за виключення з тексту зазначеного проекту КК ст. 196. Цікавим є обґрунтування, яке наводить один із авторів подібної ініціативи В. Б. Альошин: «В умовах розвитку земельних правовідносин та приватної власності на землю на зазначений «состав» злочину будуть поширюватися відповідні «состави» злочинів проти власності». У цьому контексті хотілося б задати лише одне питання – про які саме склади злочинів проти власності говорить цитований народний обранець?

Прикметно, що паралельно з цим у третьому читанні деякі депутати (зокрема, Б. Я. Беспалий) нарешті «згадали» про необхідність розширення кола потерпілих «територіальними громадами»; а, крім того, пропонувалося визнати матеріальним і склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 196.

Та як відомо, у підсумку норма про кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво все ж таки була виключена з тексту проєкту КК № 1029. Як покаже час – таке рішення було помилковим, що врешті-решт визнають і самі парламентарі⁴¹⁶.

Цікаво, що під час обговорення одним із комітетів ВРУ рекомендувалося доповнити текст проєкту КК № 1029 статтею «Незаконні угоди щодо землі», в якій пропонувалося передбачити кримінальну відповідальність за незаконні угоди щодо землі, якщо це призвело до втрати або погіршення родючості значних земельних «участків», неможливості їх використання протягом тривалого часу за цільовим призначенням, а також самостійне захоплення землі, вчинене після накладення за ті ж дії адміністративного стягнення. Навіть більше, у ч. 2 проєктованої норми пропонувалося передбачити відповідальність за ті самі дії, поєднані з використанням хімічних чи інших небезпечних для людини або довкілля способів впливу на ґрунт. У цьому контексті виникає одразу два запитання: 1) який причиновий зв'язок між укладенням незаконних угод із землею та втратою родючості земельних «участків», неможливістю їх використання за цільовим призначенням і самостійним захопленням землі; 2) як незаконна угода щодо землі може бути поєднана із використанням хімічних чи інших небезпечних для людини або довкілля способів впливу на ґрунт? Крім того, залишалось незрозумілим, що саме необхідно вкладати у зміст таких оціночних понять, як «значний земельний участок», «тривалий час», а також строк, протягом якого накладення адміністративного стягнення виступає умовою для притягнення порушника до кримінальної відповідальності. З огляду на продемонстровані більш ніж очевидні вади як змістовного, так і технічного характеру, не викликає подиву факт відхилення розглядуваної законодавчої ініціативи.

Із проголошенням незалежності України в державі та суспільстві поступово змінюється ставлення до землі – від сприйняття останньої як об'єкта господарювання з невичерпними ресурсами, до визнання її одним із найважливіших елементів довкілля; природним ресурсом, який за умови його безгосподарського використання втрачає свої корисні та життєво необхідні для суспільства властивості; основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави.

Ці процеси не могли залишитись поза увагою розробників нового вітчизняного кримінального законодавства. Як наслідок, уже в первинній редакції проєкту КК № 1029 містилася ст. 216 «Забруднення або псування земель», яка (вперше в історії кримінально-правової охорони земельних ресурсів) була розміщена серед злочинів проти довкілля (розд. VIII).

Проєктована ст. 216 була фактично ідентичною ст. 239 КК України. Єдиною суттєвою розбіжністю між ними було те, що, на відміну від останньої, у ч. 1 ст. 216 законопроєкту, крім «забруднення» та «псування», вказувалось і на третю

---

⁴¹⁶ Зазначимо, що усвідомлення помилковості декриміналізації самовільного зайняття земельної ділянки почало з'являтися у вітчизняних парламентаріях задовго до ухвалення Закону від 11 січня 2007 р., свідченням чого є те, що ще протягом 2003–2005 рр. було розроблено відразу 5 законопроєктів щодо встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, які неодноразово направлялися на розгляд до стін ВРУ, однак до певних пір відхилялися (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 20).

форму об'єктивної сторони – «отруєння» земель. Але надалі (під час розгляду в другому читанні, коли досліджуваній статті був присвоєний порядковий номер «246»), враховуючи той факт, що поняття «отруєння» є складовою понять «забруднення» та «псування», його виправдано було виключено з диспозиції аналізованої кримінально-правової норми.

А вже згодом, у результаті доопрацювання, розд. VIII проекту КК № 1029 був доповнений ще однією кримінально-правовою заборонаю – ст. 261 «Безгосподарське використання землі». На відміну від норми про забруднення та псування земель, первинна редакція ст. 254 КК України суттєво відрізнялася від нині чинної: по-перше, умовою притягнення до кримінальної відповідальності за безгосподарське використання земель (у ст. 261 проекту КК – «землі») пропонувалося визнати адміністративну преюдицію; по-друге, у ній, крім основного, містився і кваліфікований склад безгосподарського використання земель (ч. 2)⁴¹⁷, в якому пропонувалося передбачити кримінальну відповідальність за дії, зазначені в ч. 1, вчиненні щодо особливо цінних земель або в зоні екологічного лиха⁴¹⁸. Однак, враховуючи негативне ставлення багатьох депутатів (як, до речі, й абсолютної більшості розробників проекту КК № 1029) до адміністративної преюдиції, вже після обговорення ст. 261 у другому читанні остання перестала фігурувати як необхідна передумова притягнення до кримінальної відповідальності за безгосподарське використання земель (питання обгрунтованості виключення з первинної редакції ст. 254 КК України кваліфікуючих ознак відповідного складу злочину буде розглядатися в наступних розділах роботи).

А ось ст. 112 проекту КК № 1029-1, яка хоч і мала назву «Псування земель», насправді була своєрідним симбіозом норм про кримінальну відповідальність за псування (забруднення) земель та їхнє безгосподарське використання. Наприклад, у диспозиції ч. 1 проєктованої заборони йшлося про такі діяння, як «порушення правил раціонального використання та охорони землі особою, на яку покладено спеціальний обов'язок щодо охорони ґрунтів, раціонального використання чи рекультивациі земель»⁴¹⁹. А ч. 2 проєктованої ст. 112 встановлювала кримінальну відповідальність за ті самі діяння, що спричинили: а) вивід землі із сільськогосподарського обороту терміном до п'яти років; б) забруднення землі шкідливими для здоров'я людей, рослинного і тваринного світу хімічними та радіоактивними речовинами, мікроорганізмами чи матеріалами, виробничими відходами і стічними водами. Як бачимо, з одного боку, використання формулювань «порушення правил раціонального використання та охорони земель», «вивід земель з сільськогосподарського обороту», термінологічного звороту «рекультивациа земель» є властивими для ст. 254 КК України; а з іншого – вказівка на «спеціальний обов'язок» та вживання формулювання «забруднення землі шкідливими для здоров'я людей,

⁴¹⁷ Нагадаю, що в чинній редакції ч. 2 ст. 254 КК України передбачено відповідальність не за кваліфіковане безгосподарське використання земель, а за окремий його різновид (ухилення від обов'язкової рекультивациі земель).

⁴¹⁸ Очевидно, що не останню роль у конструюванні саме такої системи кваліфікуючих ознак відіграли приписи Модельного Кримінального кодексу для країн СНД, які детально будуть аналізуватися в наступному підрозділі монографічного дослідження.

⁴¹⁹ Водночас характерною особливістю як ч. 1 ст. 112 зокрема, так і проекту КК № 1029-1 загалом, було те, що вона пов'язувала настання кримінальної відповідальності не з фактом вчинення протягом року адміністративного правопорушення (як, наприклад, раніше згадувана ст. 261 первинної редакції проекту КК № 1029), а з фактом застосування заходів дисциплінарного впливу за таке ж порушення, тобто своєрідною дисциплінарною преюдицією.

рослинного і тваринного світу хімічними та радіоактивними речовинами, мікроорганізмами чи матеріалами, виробничими відходами і стічними водами» характерні для ст. 239 КК України.

Прикметно й те, що в ч. 3 ст. 112 пропонувалося встановити кримінальну відповідальність публічних посадових осіб та функціонерів, за наказом або розпорядженням яких вчинено діяння, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті. Подібне формулювання, на моє переконання, є щонайменше некоректним, адже нашттовує на помилкову думку про те, що для аналізованого складу злочину характерна лише умисна форма вини, хоча вжитий у ч. 1 зворот «порушення правил» дає досить чітке уявлення про те, що суб'єктивна сторона досліджуваного злочину може характеризуватися як умислом, так і необережністю. Крім того, у світлі змісту розглядуваної заборони та вказівки в ч. 1 на дисциплінарну преюдицію як умову настання кримінальної відповідальності, сам факт існування проєктованої ч. 3 ст. 112 виглядає доволі дивним.

Загалом же, навіть поверхневий аналіз досліджуваної норми засвідчує досить низький рівень законодавчої техніки її конструювання, про що, крім вище згаданих, також свідчать такі очевидні факти:

– стаття має назву «Псування земель», хоча в ній жодного слова про, власне, «псування» не сказано. Крім того, у назві вказується на вжитий у множині термін «земель», тоді як у диспозиціях частин 1 і 2 вживається термінологічний зворот «забруднення землі»;

– у ч. 1 вказується на порушення правил раціонального використання та охорони «землі» особою, на яку покладено спеціальний обов'язок щодо охорони «грунтів», хоча поняття «охорона земель» є значно ширшим і не вичерпується «охороною грунтів»;

– незрозумілим є те, чому в ч. 2 вказується на вивід землі із сільськогосподарського обороту (хоча правильнішим було б «обігу») саме терміном до п'яти років. Виникає питання – а якщо відповідні діяння спричинили виведення землі з сільськогосподарського обороту на термін, більший ніж п'ять років, то такі дії не можуть кваліфікуватися за ч. 2 і повинні (звичайно, за умови набрання чинності відповідним законопроектом) отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням лише на ч. 1 проєктованої ст. 112?

– також незрозумілим виглядає зміст покарання у виді «позбавлення права займатися діяльністю у сфері землекористування» тощо.

З погляду перспектив удосконалення чинного КК України хотілося б зазначити, що у проєкті КК № 1029-1 містились і деякі інші норми, які передбачали кримінальну відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. Це, зокрема, ч. 2 ст. 222, у диспозиції якої йшлося про незаконний вплив на представницький орган чи орган виконавчої влади, що спричинив незаконну передачу землі у відання або власність фізичних чи юридичних осіб з іншою формою власності; та ст. 298, в якій рекомендувалося віднести до злочинних таке діяння, як реєстрація завідомо незаконних угод із землею, що перекручують облікові дані Державного земельного кадастру, та умисне зменшення розмірів платежів за землю публічною особою з використанням свого посадового становища. Приписи вказаних заборон будуть аналізуватися в наступних підрозділах цього дослідження.

1.4. Іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин

В юридичній літературі зазначається, що одним із головних завдань порівняльно-правових досліджень є виявлення особливого в національних правових системах та їх класифікація (групування)⁴²⁰. Зважаючи на це, на увагу заслуговує слушна думка О. О. Дудорова, який зауважує, що на конструктив і виваженість за результатами використання порівняльно-правового методу можна розраховувати лише за умови проведення повноцінного, розгорнутого і заснованого на чіткій класифікації основних кримінально-правових систем компаративістського дослідження⁴²¹.

Але така класифікація значно ускладнюється через те, що в порівняльному правознавстві і досі не сформувався єдине бачення щодо питання про загальну класифікацію правових систем (сімей) світу, на яку в подальшому, очевидно, і мала б спиратися класифікація кримінально-правових систем.

Відомий французький компаративіст Рене Давид виділяв три правові сім'ї (романо-германську, загального права, соціалістичну), а також кілька інших видів правових систем: мусульманське право, право Індії, правові системи Далекого Сходу (Китай та Японія), правові системи Африки та Мадагаскару⁴²².

Інший знаний французький фахівець Раймон Леже пропонує поділ усіх правових систем світу на дві групи:

1) групу правових систем, які належать правовим державам із тривалою правовою традицією (Західна, Північна, Південна, а також декілька держав Центральної Європи, деякі держави Північної та Південної Америки, Австралія). Вже далі автор розділяє цю групу на романо-германську та сім'ю систем загального права;

2) групу правових систем, які належать правовим державам, що не володіють правовими традиціями, або державам, які підкорили право релігії чи ідеології, що не дозволяє відносити їх до правових держав. Своєю чергою у межах цієї групи науковець виділяє ще три підгрупи: правові держави без справжніх правових традицій (наприклад, Японія); держави, які підкорили право ідеології чи релігії (мусульманські країни, Індія, КНР, частково колишні соціалістичні країни); нові держави Африки, Азії та Океанії після деколонізації⁴²³.

Натомість А. Х. Саїдов виділяє романо-германську, правову сім'ю «загального права», а також постсоціалістичну, релігійну, традиційну та змішану правові сім'ї⁴²⁴.

На думку В. М. Синюкова, крім «класичних» романо-германської та правової сім'ї загального (англо-американського) права, на «юридичній мапі світу» треба також виділяти звичаєво-традиційну, мусульманську, індуську та слов'янську правові сім'ї⁴²⁵.

⁴²⁰ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Вайре, 2015. С. 318.

⁴²¹ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 14.

⁴²² Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения, 1996. С. 20–28.

⁴²³ Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / пер. с фр. 3-е изд., перераб. Москва : Волтерс Клувер, 2011. С. 105–110.

⁴²⁴ Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / под ред. В. А. Туманова. Москва : Юристъ, 2003. С. 125.

⁴²⁵ Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. С. 106.

Розгорнуту класифікацію правових сімей пропонує і Ю. О. Тихомиров, який послідовно аналізує континентальну (романо-германську), систему загального права, соціалістичне право (включно зі слов'янським та євразійським), правові сім'ї релігійно-моральної орієнтації та ісламське право, систему північноєвропейського права, латиноамериканську та «кочуючі» правові сім'ї⁴²⁶.

Логічно, що за таких умов диференційовано вирішується і питання щодо класифікації кримінально-правових систем світу. Водночас необхідно зробити застереження стосовно того, що деякі криміналісти здійснюють спроби класифікувати кримінально-правові системи світу не лише на підставі тих критеріїв, які використовуються у теорії, так би мовити, «загального» порівняльного правознавства, а й з урахуванням специфіки, притаманної виключно кримінальному праву.

Г. О. Єсаков кримінально-правові системи класифікує залежно від того, що (чи хто) є домінантом у кримінальному праві. Таких домінант правник нараховує п'ять: людина, закон, Бог, суспільство і сім'я. Отже, на основі цих домінуючих ідей фахівець виділяє кримінально-правові сім'ї загального, континентального, релігійного, общинного та звичаєвого права⁴²⁷.

А ось французький професор Жан Прадель пропонує розрізняти ліберальні та авторитарні кримінально-правові системи (моделі). Ліберальна кримінально-правова система базується на таких принципах, як захист свободи особистості та власності. В авторитарній же моделі, на думку вченого, головним визнається захист інтересів суспільства в цілому⁴²⁸.

Доволі цікавою є і позиція О. О. Малиновського, який переконаний у доцільності поділу кримінально-правових систем на репресивні (Франція періоду якобинської диктатури, фашистська Німеччина тощо), каральні (наприклад, США та КНР) та гуманістичні (найбільш повно сформувались у Бельгії, Нідерландах та Норвегії) залежно від ролі та місця кримінально-правового примусу в політиці держави конкретного історичного періоду⁴²⁹.

Існує і безліч інших наукових класифікацій як правових систем загалом, так і кримінально-правових систем сучасності зокрема⁴³⁰.

⁴²⁶ Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. Москва : НОРМА, 1996. С. 112–141.

⁴²⁷ Уголовное право зарубежных стран / Г. А. Есаков, Н. Е. Крылова, А. В. Серебрянникова. Москва : Проспект, 2009. С. 21.

⁴²⁸ Jean Pradel. Droit penal compare, Dalloz, 2 ed., 2002. 803 p. Цит. по: Малиновский А. А. Сравнительное уголовное право : учебник. Москва : Юрилитинформ, 2014. С. 84.

⁴²⁹ Малиновский О. О. Уголовно-правовые системы: вопросы классификации. *Международное уголовное право и международная юстиция*. 2008. № 3. С. 15.

⁴³⁰ Лукьянов Д. Национальная правовая система Украины среди правовых семей современности. *Право України*. 2013. № 1. С. 158; Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навчальний посібник. Львів : юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 48–49; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 2-ге видання. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 325–327; Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : В 2-х тт. / пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2000. Том I. Основы. С. 117.

Щодо цього пригадуються слова Р. Родьєра про те, що «в юридичній компаративістці класифікацій існує майже стільки ж, скільки й компаративістів» (Rodiere R. Introduction au droit compare. Paris, 1979. P. 27. Цит. по: Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / под ред. В. А. Туманова. Москва : Юристъ, 2003. С. 121).

На мою думку, першопричиною такою стану речей є те, що, як і в ситуації з періодизацією історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства, критеріями для класифікації (типологізації) правових систем науковцями використовуються найрізноманітніші фактори, які й визначають зміст кожної з класифікацій: історичні, етичні, расові, географічні, релігійні, характер джерел права тощо.

Не маючи на меті розгляд та критичний аналіз усіх доктринальних підходів щодо досліджуваного питання, зауважу, що на моє переконання, найбільш обґрунтованою є класифікація, запропонована В. М. Додоновим, який виділяє три великі системи кримінального права: 1) романо-германську (континентальну); 2) англо-американську; 3) мусульманську, а також окрему змішану (гібридну) систему кримінального права⁴³¹. Імпонує те, що на відміну від багатьох інших, які за основу

Зокрема, узагальнивши позиції, які є в літературі, колектив авторів на чолі з М. І. Козюброю запропонували три групи критеріїв класифікації правових сімей: 1) цивілізаційно-культурологічні (спільність культурно-історичного розвитку, фундаментальних засад правової культури, зокрема про місце права в суспільному житті, подібність стилю юридичного мислення тощо); 2) техніко-юридичні (схожість джерел права, його внутрішньої структури, юридичної техніки, зокрема ідентичність або подібність юридичної термінології, категорій і понять, способів викладу нормативного матеріалу); 3) процедурно-процесуальні (схожість юридико-процесуальних форм розгляду правових спорів, судочинства, юридичної аргументації судових рішень тощо) (Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 320–321).

А от О. О. Малиновський звертає увагу на те, що проблема складності класифікації кримінально-правових систем обумовлена не лише важкістю вибору найбільш правильних критеріїв типології, а й динамікою розвитку самих кримінально-правових систем (Малиновський А. А. Сравнительное уголовное право : учебник. Москва : Юрлитинформ, 2016. С. 83). У схожому руслі розмірковує і Р. Фрейз, на думку якого, зміни у кримінально-правових системах відбуваються настільки швидко, що догматична теорія за ними просто не встигає, через що навівні теорії не здатні пояснити зміни, які відбуваються у кримінально-правових системах усього світу. Крім того, Р. Фрейз спостерігає і тенденцію «гібридизації» правових систем, з огляду на що про класичні кримінально-правові моделі (модель загального та романського права) можна говорити лише в теоретичному аспекті (Richard S. Frase. Comparative criminal justice policy in theory and in practice / Comparative criminal justice system: From diversity to rapprochement. Toulouse-France, 1998. P. 109–112).

Певні застереження щодо наявних класифікацій кримінально-правових систем лунають і з вуст М. А. Дамірілі. Проаналізувавши відомі підходи до вирішення розглядуваного питання, правознавець дійшов висновку про те, що, по-перше, їхньою загальною вадою є те, що всі вони обмежуються кримінальним правом лише національних правових систем, тоді як кримінальне право є складовою частиною і міжнародної, і наднаціональної правових систем; по-друге, на мікрорівні – на рівні галузей права – всепоглинаючі класифікаційні схеми не мають особливої науково-пізнавальної цінності. Дослідник вказує у тому, що придатними при цьому не можуть стати і всепоглинаючі класифікаційні схеми, розроблені виходячи з одного визначеного критерію, пов'язаного з кримінальним правом (Дамірілі М. А. Проблема класифікації в сравнительном уголовном праве. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2010. Т. IX. С. 387).

Зважаючи на це, розглядаючи в межах роботи питання класифікації правових систем сучасності (зокрема й кримінально-правових), з одного боку, враховується умовність кожної з них, а з іншого – пам'ятаючи про задекларовані цілі дослідження, чітко усвідомлено головне (на мою думку) призначення подібних класифікацій при написанні праць подібного характеру – зручність подальшого аналізу відповідного іноземного досвіду (у нашому випадку – досвіду кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин).

⁴³¹ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 32.

Деякі криміналісти виділяють ще й четвертий різновид кримінально-правової системи – соціалістичний (Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие. Ярославль : ЯрГУ, 2013. С. 11; Наумов А. В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права в XX в. и его перспективы в XXI в. *Государство и право*. 1998. № 6. С. 50–58).

А от О. М. Ведернікова, сприйнявши класичний підхід, заснований на класифікації Р. Давида, крім романо-германської, англо-американської, мусульманської та соціалістичної, виділяє ще й постсоціалістичну кримінально-правову систему (Ведернікова О. Н. Современные уголовное-правовые системы: типы, модели, характеристики. *Государство и право*. 2004. № 1. С. 68–78). Аналогічно кримінально-правові системи класифікує і Н. Д. Янчук (Янчук Н. Многообразие уголовно-правовых систем современности и проблемы их классификации. *Юридический вестник*. 2013. № 4. С. 85).

Проте я поділяю міркування В. М. Додонова стосовно того, що для виділення соціалістичної системи кримінального права наразі немає жодних підстав, адже в чотирьох із п'яти соціалістичних країн світу (В'єтнам, КНР, Куба, Лаос) діють нові чи докорінно оновлені кримінальні кодекси, в яких лише окремі норми та словесні звороти відображають ідеологічний характер держави (Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 32).

З огляду на це, уточнення потребує позиція В. В. Кунца, на думку якого, кримінальне законодавство КНР і досі залишається на позиціях соціалістичного кримінального права, маючи відверто класовий характер та обумовленість комуністичною ідеологією (Кунц В. В. Преступление и наказание в области земельных отношений по законодательству отдельных зарубежных государств (стран Европы). *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право»*. 2013. № 11. С. 91).

беруть такі суб'єктивні категорії, як «особливості національної правосвідомості», «національна правова культура» тощо, вказана класифікація ґрунтується на об'єктивних критеріях – реальний зміст та форма чинного кримінального законодавства.

Водночас зазначу, що, незважаючи на «змішаність» кримінального права країн однойменної групи (Єгипет, Ірак, Мальта, Нігерія, Пакистан, Філіппіни тощо), у кожній із них базовою залишається одна з трьох основних кримінально-правових систем, у межах аналізу яких вони і будуть розглянуті.

Свого часу директор Європейської академії права М. Ван Хук писав про те, що при проведенні компаративістських досліджень рівні порівняння можуть бути виділені різноманітними способами. Водночас фахівець зауважив, що найбільш класичним є виділення макро- та мікрорівнів, порівняння правових систем, а також порівняння більш конкретних норм та правових рішень соціальних проблем у різноманітних правових системах⁴³².

Ще в 2006 р. у передмові до монографічного дослідження М. І. Хавронюка «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи» Ю. В. Баулін акцентував увагу на тому, що з огляду на обраний Україною курс на євроінтеграцію та взяті на себе відповідні зобов'язання, вивчення стану та перспектив кримінального законодавства держав континентальної Європи становить не лише науковий, а й суто прагматичний інтерес⁴³³. У подібному руслі вже в 2013 р. висловлювалась і С. Я. Лихова, на думку якої, насамперед треба аналізувати кримінальне законодавство держав-учасниць ЄС, тому що ця міжнародна організація здійснює істотний вплив на законодавство не лише держав-учасниць, а й інших, зокрема, України. Вчена переконана, що порівняння кримінального законодавства держав-учасниць ЄС дасть можливість: 1) встановити його відповідність основним стандартам права ЄС; 2) побачити особливості законодавства кожної з держав; 3) зробити висновки щодо можливості та необхідності реформування власного законодавства та масштабів такого реформування⁴³⁴.

Актуальні і тоді слова набувають особливого забарвлення після 27 червня 2014 р. – дати підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Враховуючи це, а також той факт, що абсолютна більшість країн Європи є представниками романо-германської правової сім'ї, методологічно правильним буде приділяти найбільше уваги та розпочати аналіз іноземного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин саме з кримінального законодавства держав романо-германської кримінально-правової системи⁴³⁵.

Романо-германська (континентальна)⁴³⁶ система кримінального права містить дві великих гілки та декілька історично сформованих груп із доволі суттєви-

⁴³² Ван Хук М. Методология сравнительно-правовых исследований. *Правоведение*. 2013. № 3. С. 138.

⁴³³ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 9.

⁴³⁴ Лихова С. Порівняльне кримінальне право: методика викладання та застосування в наукових дослідженнях. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 490.

⁴³⁵ Див. про це: Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Західної Європи. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 74–104.

⁴³⁶ М. І. Хавронюк звертає увагу на те, що спочатку потужний вплив на розвиток кримінального права (ще в архаїчний період) зробило римське, а точніше – візантійське право. І з урахуванням того, що центром Візантійської імперії був аж ніяк не Рим, на думку вченого, сучасну континентальну правову сім'ю правильніше іменувати *візантійсько-германською* (Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 50).

ми відмінностями. Великі підсистеми (гілки) романо-германської системи умовно позначають як «західну» та «східну». Остання виокремилась із загальної континентальної системи у ХХ ст. як результат кримінально-правового розвитку соціалістичних та постсоціалістичних країн⁴³⁷.

Зручності та системності викладу особливостей кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин сприятиме групування країн романо-германської кримінально-правової системи. На відміну від поділу останньої на «гілки», який відбиває глибинні типологічні особливості, що сформувалися на базі спільного соціально-економічного, політичного та ідеологічного спадку, виділення у межах однієї системи певних груп обумовлено наявністю спільних законодавчих традицій⁴³⁸. Великою мірою поява такої «спільності» пояснюється тим, що в ХІХ ст.⁴³⁹ під впливом римського права в низці, так би мовити, «провідних» європейських держав були прийняті кримінальні кодекси (КК Франції 1810 р., КК Німеччини 1871 р., КК Австрії 1803 р., КК Швеції 1864 р., КК Італії 1890 р.), які в подальшому мали вагомий вплив і слугували своєрідними взірцями при формуванні національного кримінального законодавства багатьох країн Європи та інших частин світу (в останньому випадку йдеться здебільшого про колишні колонії та метрополії)⁴⁴⁰.

На моє переконання, найбільш вдале групування країн романо-германської кримінально-правової системи знову-таки було запропоновано В. М. Додоновим, який структурує їх в такі умовні групи (з яких перші три є складовими «західної», а дві останні – «східної гілки» континентальної правової сім'ї):

- 1) французьку;
- 2) германську;
- 3) італо-іберійську;
- 4) групу СНД;
- 5) «югославську»⁴⁴¹.

Французька група кримінального права склалася переважно на основі французької колоніальної імперії, а також внаслідок добровільної рецепції в деяких країнах, що ніколи не знаходилися під французьким контролем (Франція, країни Бенілюксу (Бельгія, Люксембург), Монако, Гаїті, Домініканська республіка, Еквадор, Сирія, Ліван, Алжир тощо). Загальною законодавчою моделлю для всіх цих країн став французький КК 1810 р., який діяв у самій Франції аж до 1994 року⁴⁴².

Характерною рисою європейських країн – представників французької групи (Бельгія, Люксембург та Франція) – є те, що кримінальним кодексам цих держав

⁴³⁷ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 33.

⁴³⁸ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 34.

⁴³⁹ Вияток становить ухвалений у 1922 р. КК РРФСР.

⁴⁴⁰ Питання впливу кримінальних законів певних європейських країн на розвиток кримінального законодавства держав Європи та світу було ґрунтовно проаналізовано в юридичній літературі, зокрема, у працях Г. О. Єсакова та М. І. Хавронюка (Єсаков Г. А. Основы сравнительного уголовного права : монография. Москва : ООО «Издательство «Элит», 2007. С. 69–84; Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн : монография. Київ : Істина, 2006. С. 164–173; Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 298–307).

⁴⁴¹ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 34.

⁴⁴² Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 34–35.

майже невідомі норми, які стосуються регламентації відповідальності за правопорушення у сфері довкілля (зокрема, земельні), що здебільшого містяться у приписах природоохоронного законодавства⁴⁴³. Логічні пояснення існування цього феномену наводяться В. М. Додоновим, який вважає, що насамперед воно обумовлене бланкетністю відповідних норм, через що законодавці багатьох країн не бачать сенсу в поміщенні їх у кримінальний кодекс, вважаючи за краще включати кримінальні санкції безпосередньо в акти екологічного законодавства⁴⁴⁴.

Наприклад, у Франції основу кримінального права навколишнього природного середовища складають норми ЕК Франції (*«Code de l'environnement»*)⁴⁴⁵, в якому й акумульовані норми про відповідальність за посягання на земельні ресурси. Зокрема, ст. L161-1 зазначеного зібрання законів передбачає відповідальність за спричинення шкоди здоров'ю людини внаслідок забруднення ґрунтів, що сталося в результаті потрапляння до них різноманітних шкідливих речовин та організмів; а вже у ст. L541-32 йдеться про заборону захоронення відходів на сільськогосподарських угіддях⁴⁴⁶.

Особливістю ЕК Люксембурга є те, що в його складі систематизовано чисельні нормативно-правові акти, кожен з яких встановлює відповідальність за порушення в окремих галузях природокористування, зокрема й у сфері земельних відносин. Зокрема, Наказом Великого Герцога про склад, організацію та функціонування Міжвідомчого комітету з розвитку територій передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від 8 днів до 2 місяців або штраф у розмірі від 251 до 125 тис. євро за нецільове використання землі та будівництво на землях із порушенням встановлених планів та інші земельні делікти (§ 7 ст. 19, ст. 25)⁴⁴⁷. Крім того, Законом про захист навколишнього природного середовища та природних ресурсів (*«Concernant la protection de la nature et des ressources naturelles»*) передбачається відповідальність за організацію звалища, яке є небезпечним для ґрунтів (статті 11, 13)⁴⁴⁸.

На відміну від люксембурзького, ЕК Бельгії є цілісним нормативно-правовим актом, у структурі якого виділено окремий розд. III частини VIII, цілком присвячений покаранням за екологічні правопорушення (*«Dispositions pénales»*). Серед останніх бельгійський законодавець виділяє чотири категорії злочинів: від першої

⁴⁴³ Мовчан Р. О. Протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «французької» групи континентальної кримінально-правової системи. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.) / за ред. О. Г. Турченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 71–76.

⁴⁴⁴ Сравнительное уголовное право. Особенная часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. Москва : Юрлитинформ, 2010. С. 375.

⁴⁴⁵ Шулепова Л. Ф. Юридическая природа уголовно-правовых положений в Экологическом кодексе Франции. *Вестник МГУ*. 2014. Вып. 15. С. 98.

У КК Франції міститься кілька норм, в яких спричинення шкоди навколишньому природному середовищу визнається кваліфікуючою ознакою злочину (наприклад, ст. 421-2) (Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 361). Однак у названій статті (як і в інших подібних заборонах) сформульовані склади не екологічних, а інших видів злочинів (зокрема, тероризм).

⁴⁴⁶ Code de l'environnement la Republique de France. URL: <http://droit-finances.commentcamarche.net/download/telecharger-285-code-de-l-environnement-2016-pdf>.

⁴⁴⁷ Code de l'Environnement du Grand-Duché de Luxembourg. URL: http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/compilation/code_environnement/Code_Environnement.pdf.

⁴⁴⁸ Concernant la protection de la nature et des ressources naturelles du Grand-Duché de Luxembourg. URL: <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2004/0010/a010.pdf#page=2%23page=2>.

(найтяжчої – покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років і штраф у розмірі від 100 тис. до 10 млн євро) до четвертої (найлегшої – покарання у виді штрафу від 1 до 1 000 євро) (статті 151–154)⁴⁴⁹. Та при цьому для з'ясування змісту конкретних правопорушень ст. 151 ЕК Бельгії відсилає правозастосовувача до ст. 138, яка у свою чергу містить посилання на цілу низку інших законодавчих актів (усього 18), кожен із яких присвячений різним підгалузям екологічного права. Серед іншого, бельгійський законодавець вимагає звертатись і до Постанови щодо управління земельними ресурсами («*Décret du 5 décembre 2008 relatif à la gestion des sols*»), гл. VII якої до земельних деліктів («*Des infractions*») відносить такі діяння, як невиконання власниками земельних ділянок обов'язків щодо охорони ґрунтів, невиконання заходів щодо інформування уповноважених органів про їхнє забруднення, неповідомлення власниками про можливість розповсюдження забруднення (ст. 5), а також невиконання уповноваженою особою заходів щодо боротьби із забрудненням ґрунтів (ст. 18). Прикметно, що в ст. 2 Постанови наводиться легальне визначення «забруднення ґрунтів», яке бельгійські парламентарі трактують як забруднення ґрунтів речовинами, які є шкідливими або можуть прямо чи опосередковано загрожувати якості ґрунтів⁴⁵⁰.

Варто звернути увагу і на те, що в Бельгії відповідальність за цілу низку порушень у сфері охорони ґрунтів регламентується окремим Указом про рекультивуацію забруднених ґрунтів та відновлення об'єктів господарської діяльності. Зокрема, ст. 71 зазначеного документа передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 8 днів до 3 місяців та штраф у розмірі від 250 до 12 500 євро за низку діянь, які ускладнюють проведення заходів щодо рекультивації земель⁴⁵¹. Особлива увага бельгійського законодавця до охорони ґрунтів не останньою чергою пояснюється тим, що Бельгія є одним із лідерів серед усіх європейських країн за таким негативним показником, як «запечаткування» ґрунтів, що є наслідком будівництва будинків, промислових підприємств, доріг (більше 14 %) ⁴⁵².

На відміну від кримінально-правової охорони екологічної функції землі, кримінальна відповідальність за порушення прав на землю здебільшого регламентується нормами кримінальних кодексів держав французької групи. Прикметно, що в деяких країнах злочинним порушенням прав на землю визнається лише знищення межових знаків, в інших – лише самовільне зайняття (захоплення) землі, а в третіх – обидва зазначені діяння.

У Бельгії до кримінально караних відносять такий земельний делікт, як повне чи часткове засипання рову, зривання чи виривання живої або сухої огорожі, переміщення чи знищення межових стовпців, кутових підставок чи інших дерев, які посаджені чи призначені для встановлення меж між різноманітними земельними

⁴⁴⁹ Code de l'environnement en Belgique. URL: <http://environnement.wallonie.be/legis/Codeenvironnement/codeLIEnvDispcommunesgenerales.htm>.

Цікаво, що КК Бельгії поліцейські порушення за своєю тяжкістю також поділяє на чотири класи, але при цьому, на відміну від ЕК Бельгії, найтяжчими визнає порушення не першого, а четвертого класу.

⁴⁵⁰ Décret du 5 décembre 2008 relatif à la gestion des sols en Belgique. URL: <http://environnement.wallonie.be/legis/solsoussol/so1003.htm>.

⁴⁵¹ Le décret du 1er avril 2004 relatif à l'assainissement des sols pollués et aux sites d'activités économiques à réhabiliter en Belgique. URL: <https://wallex.wallonie.be/PdfLoader.php?type=doc&linkpdf=771-749-27>.

⁴⁵² Крассов О. И. Право собственности на землю в странах Европы: монография. Москва: Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2014. 400 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1614779/>.

ділянками⁴⁵³. Водночас бельгійські парламентарі чітко диференціювали відповідальність за «звичайне» знищення межових знаків (ст. 545 КК Бельгії), за яке передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк від 8 днів до 6 місяців та штраф у розмірі від 26 до 200 євро, або ж одне із зазначених покарань, та ті самі дії, вчинені з метою заволодіння земельною ділянкою (ст. 546 КК Бельгії), за які встановлено більш суворе покарання, – позбавлення волі на строк від 1 місяця до 1 року та штраф у розмірі від 50 до 2 000 євро⁴⁵⁴.

З огляду на особливості географічного розташування країни, у межах гл. III КК Бельгії «Руйнування, пошкодження, шкода» було виокремлено спеціальний відділ IX, цілком присвячений регламентації відповідальності за правопорушення, пов'язані з руйнуваннями та шкодою, спричинені затопленнями. Зокрема, до злочинних було віднесено такі діяння, як затоплення земельної ділянки іншої особи чи направлення води на її ділянку (ст. 549) та затоплення власниками, фермерами чи іншими особами доріг або чужих земельних ділянок внаслідок підвищення рівня зливу належних їм вод вище, ніж встановлено компетентним органом (ст. 550). Водночас треба звернути увагу на те, що діяння, передбачене ст. 549 КК Бельгії, переслідується в порядку кримінального судочинства лише за наявності сукупності двох криміноутворюючих ознак: *наслідків* – спричинення шкоди потерпілому, та злісного чи обманного *мотиву* зазначених дій.

Більш близьким до вітчизняного є підхід щодо захисту прав на землю, обраний парламентарями таких країн, як Люксембург та Сенегал, у кримінальних кодексах яких передбачено відповідальність не за знищення межових знаків, а за захоплення (ст. 560 КК Люксембургу)⁴⁵⁵ та зайняття чужої землі (ст. 423 КК Сенегалу)⁴⁵⁶.

Відчутним впливом французького кримінального права відзначається і законодавство цілої низки держав, кримінально-правові системи яких прийнято вважати змішаними (Єгипет, Ірак, Таїланд). У цих країнах злочинними визнаються як знищення межових знаків, так і зайняття (захоплення, вторгнення з метою заволодіння) землі (статті 358, 373 КК Єгипту; статті 481, 500 КК Іраку; статті 362, 363, 365 КК Таїланду)⁴⁵⁷. Водночас зроблю важливе уточнення: на відміну від кримінальних кодексів Єгипту та Бельгії, кримінальне законодавство Таїланду взагалі не відносить до кримінально караних ті прояви знищення межових знаків, які не супроводжуються метою заволодіння земельною ділянкою. Вартує уваги і той факт, що тайські парламентарі всі норми про порушення прав на землю зосередили в одному структурному підрозділі (гл. 8 «Порушення володінь власника» розд. XII «Злочини проти власності») Особливої частини КК та, крім того, передбачили більш сувору відповідальність за незаконне знищення межових знаків або заволодіння земельною ділянкою, вчинене за наявності однієї з трьох кваліфікуючих ознак:

⁴⁵³ Задля зручності викладення матеріалу та економії обсягу дослідження далі у цьому підрозділі для позначення всіх подібних за змістом дій буде вживатися термінологічний зворот «знищення межових знаків».

⁴⁵⁴ Criminal Code of the Kingdom of Belgium. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=262695.

⁴⁵⁵ Criminal Code of the Grand-Duchy of Luxembourg (2016) (French version). URL: http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/codes/code_penal/codepenal.pdf.

⁴⁵⁶ Penal Code of Senegal. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=6336>.

⁴⁵⁷ The Egyptian Penal Code. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/research/Egypt/criminal-code.pdf>; The Iraqi Penal Code. URL: <http://www.loc.gov/law/help/hussein/docs/IraqiPenalCodeof1969.pdf>; Thailand Penal Code. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Thailand/THA_Pena_CodeEN.pdf.

із застосуванням насильства або погрозою його застосування; із використанням зброї або двома чи більше особами; вночі (ст. 365 КК Таїланду).

А ось карному праву Франції відповідальність за жодні порушення прав на землю невідома. І хоча у КК Франції не міститься будь-яких вказівок, які б обмежували предмет крадіжки (ст. 311-1) лише рухомим майном, у фаховій юридичній літературі щодо цього зазначається, що в принципі викрасти можна лише рухоме майно, яке може бути винесене, вивезене чи транспортоване будь-яким способом з одного місця в інше⁴⁵⁸.

Звернемо увагу на ще дві особливості кримінально-правової охорони прав на землю у країнах французької групи:

1) законодавці всіх без винятку держав зазначеної групи і знищення межових знаків, і будь-які прояви незаконного заволодіння землею відносять до різновидів порушень права власності. Про це, зокрема, свідчать назви тих розділів (глав), в яких консолідовані норми, які передбачають відповідальність за вказані діяння («Злочини (проступки) проти власності»);

2) типовими видами покарань за злочинні порушення прав на землю виступають або ж доволі значні суми штрафів, або ж незначні строки позбавлення волі (від 8 днів у КК Бельгії до 5 років у КК Таїланду) (див. Додаток А-1).

На відміну від французької, *германська* група склалася не на основі загального законодавчого взірця (КК Франції 1810 р.), а за допомогою потужного доктринального впливу⁴⁵⁹. Крім ФРН, ця група об'єднує кримінальне право таких країн, як Австрія, Ліхтенштейн, Швейцарія; суттєвий вплив германської школи відчуває і кримінальне право Греції, Естонії, Ефіопії та Парагваю.

Як і в багатьох країнах французької групи, законодавство європейських держав – «класичних» представників германської групи кримінального права (Австрія, Ліхтенштейн, ФРН, Швейцарія) також відносить до злочинних таке діяння, як знищення межових знаків. Однак назви тих розділів, в яких розташовані відповідні заборони («Злочинні діяння проти достовірності документів та засобів доказування (знаків)» (кримінальні кодекси Австрії та Ліхтенштейну)⁴⁶⁰; «Підrobка документів» (кримінальні кодекси ФРН та Швейцарії)⁴⁶¹), орієнтують на те, що парламентарії аналізованої групи країн сприймають вказане правопорушення не як посягання на власність, а як зазіхання на достовірність юридичних фактів і відносин (посягання на громадську довіру⁴⁶²).

⁴⁵⁸ Уголовное право зарубежных стран. Общая и особенная части : учебник / под ред. И. Д. Козочкина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2010. С. 810.

⁴⁵⁹ Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. С. 42.

⁴⁶⁰ Criminal Code of the Republic of Austria (German version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8407/file/Austria_CC_1974_am2019_de.pdf; Criminal Code of the Principality of Liechtenstein (German version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8269/file/Liechtenstein_Criminal_Code_1987_am2019_de.pdf.

⁴⁶¹ German Criminal Code. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8253/file/Germany_CC%20am2019_de.pdf; The Swiss Federal Criminal Code. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19370083/201501010000/311.0.pdf>.

⁴⁶² Щодо цього М. І. Хавронюк зазначає, що у континентальному європейському праві злочинні діяння проти достовірності юридичних фактів і відносин традиційно відносять до посягань на суспільні інтереси (при «класичному» трактуванні об'єкта як приватних, суспільних і державних інтересів). Такий їхній об'єкт, як «громадська довіра», був законодавчо затверджений ще на початку XIX ст. у складеному А. Фейербахом баварському кримінальному кодексі. Громадська довіра розумілася передусім як довіра до посвідчення юридичних фактів і відносин

Якщо ж говорити про зміст згаданих вище кримінально-правових норм, то у кожній із них йдеться про різноманітні прояви протиправних дій щодо межових знаків (знищення, усунення, переміщення, приведення в непридатний стан, підробка тощо)⁴⁶³, вчинених з метою отримання сприятливих для себе юридичних чи фактичних наслідків⁴⁶⁴. Водночас хотілося б звернути увагу на ту обставину, що австрійський законодавець передбачив можливість відмови від кримінального переслідування особи, яка виправила чи відновила межовий знак до того, як він був використаний як доказ.

На відміну від французької, у кримінальних кодексах цілої низки країн германської групи (Австрія, Естонія, Парагвай, ФРН) окрім норм, які встановлюють відповідальність за порушення прав на землю, «знайшлося» місце й приписам, покликаним забезпечувати кримінально-правову охорону екологічної функції землі.

Зокрема, § 324-а КК ФРН передбачає кримінальну відповідальність за такі діяння, як внесення чи допущення проникнення шкідливих речовин до ґрунту⁴⁶⁵. Подібно до ст. 239 КК України, вказаний різновид протиправної поведінки визнається злочинним лише за умови його супроводження порушенням адміністративно-правових обов'язків, що випливають із: а) правового припису (зокрема, Федерального Акта по захисту ґрунтів⁴⁶⁶); б) судового рішення; в) адміністративного акта, який необхідно виконувати або; г) обов'язку, який необхідно виконувати або; д) публічно-правового договору⁴⁶⁷.

(Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 920–921).

Знищення межових знаків визнається злочином проти власності лише в одній із неєвропейських країн, кримінальне право якої наближене до кримінального права германської групи, – Ефіопії. Відповідну норму (ст. 652 КК Ефіопії) було розміщено у відділенні II «Злочини проти нерухомого майна» гл. II Особливої частини «Злочини проти власності», в якому також окремо передбачено кримінальну відповідальність і за інші посягання на нерухоме майно: умисні і незаконні дії, направлені на дозвіл птахам чи тваринам висипатися на землях іншої особи (ст. 649); порушення володіння (ст. 650); незаконне, з наміром отримати особистий прибуток чи скористатися незаконними перевагами, привласнення громадських чи приватних вод (ст. 651) (The Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/et/et011en.pdf>).

⁴⁶³ Зазначу, що у відповідних статтях кримінальних кодексів Австрії та ФРН згадуються не лише межі земельних ділянок, а й межові знаки, що засвідчують межі та показники водойм. Навіть більше, у КК Швейцарії це дві окремі норми, в яких, проте, передбачаються ідентичні санкції. Видається, що подібна казуїстичність швейцарських парламентаріїв виглядає зайвою, адже такий підхід веде лише до невинновданого розширення об'єму кримінального закону.

⁴⁶⁴ Про настання подібних наслідків не згадується лише в ч. 3 ст. 274 КК ФРН.

⁴⁶⁵ Подібна за змістом заборона відома і КК Парагваю (ст. 199 «Забруднення ґрунтів») (Codigo Penal de Paraguay. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=224790), кримінальне законодавство якого, як відомо, перебуває під значним впливом саме німецького кримінального права.

Тут зробимо застереження: як і в деяких інших латиноамериканських країнах (їхнє законодавство буде аналізуватися далі), у Парагваї поруч із кримінальним кодексом діє спеціальний Закон про злочини проти навколишнього природного середовища («*Que Sanciona Delitos Contra el Medio Ambiente*»). Зокрема, його положеннями передбачаються досить суворі санкції (від 5 до 10 років позбавлення волі) за порушення порядку поведіння з токсичними чи небезпечними відходами (ст. 3).

⁴⁶⁶ German Federal Soil Protection Act of 17 March 1998. URL: <http://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=322>.

Варто пам'ятати, що у ФРН кримінальні закони не зводяться лише до кримінального кодексу. Щодо цього відомий дослідник німецького кримінального права А. Е. Жалінський писав: «Кримінальне законодавство у ФРН – це сукупність усіх норм Федеративної Республіки та земель, оскільки ці норми регулюють передумови і наслідки протиправного діяння» (Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право. Москва : ТК Вэлби, Изд-во Проспект, 2006. С. 70).

⁴⁶⁷ Таке широке коло приписів, порушення яких визнається кримінально караним, дало підстави науковцям виступати небезпідставні судження щодо того, що у ФРН законодавець не сам визначає підстави кримінальної відповідальності, а делегує це право виконавчим органам. У німецькій науковій літературі ця проблема, яка в нас

В аспекті можливого врахування при вдосконаленні вітчизняного кримінального законодавства на особливу увагу заслуговує той факт, що, незважаючи на наявність трьох заборон, в яких окремо регламентується відповідальність за забруднення водойм, ґрунтів та повітря (параграфи 324, 324-а та 325 КК ФРН відповідно), німецький законодавець передбачив єдині для всіх зазначених складів злочинів кваліфікуючі ознаки. Відповідно до § 330 КК ФРН особливо тяжким забрудненням навколишнього середовища визнається умисне діяння, передбачене параграфами 324–329, яке:

1) спричинило таку шкоду водоймам, ґрунту чи території, яка знаходиться під охороною, яка не може бути усунута, або усунення якої вимагає тривалого часу чи великих витрат;

2) наносить шкоду громадському забезпеченню водою;

3) на тривалий час спричиняє істотну шкоду видам тварин чи рослин, які знаходяться під загрозою вимирання;

4) вчинене з корисливих мотивів.

Логічно, що покарання за такі діяння є суттєво суворішим (позбавлення волі на строк аж до 10 років), ніж за «звичайне» забруднення природних ресурсів, зокрема, і ґрунтів (штраф або позбавлення волі на строк до 5 років).

А ось австрійські парламентарі не визнали за потрібне диференціювати відповідальність у залежності від того, який компонент навколишнього природного середовища був забруднений, передбачивши однакові правові наслідки за порушення правових приписів чи адміністративних установок, яке призвело до забруднення ґрунтів, водойм чи повітря (ст. 180 КК Австрії «Умисне спричинення шкоди навколишньому природному середовищу»). Звертає на себе увагу і та обставина, що злочинним таке забруднення визнається за умови настання будь-якого із зазначених різнопорядкових наслідків:

1) створення небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей (потенційна **фізична шкода здоров'ю людини**);

2) для стану тваринного чи рослинного світу;

3) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря (**шкода довкіллю та його елементам**);

4) витрат на ліквідацію забруднення понад 50 тис. євро (**економічна шкода**).

Як бачимо, замість наявного у ст. 239 КК України оціночного поняття «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», у ст. 180 КК Австрії відповідні криміноутворюючі наслідки були максимально формалізовані.

Зауважу, що на відміну від ст. 239 КК України, у межах якої уніфіковано відповідальність за всі види забруднення землі, в австрійському кримінальному законодавстві (як і у ФРН та деяких інших країнах) виділено окрему статтю, присвячену забрудненню природних ресурсів внаслідок порушень правил поводження з відходами (статті 181-в та 181-с КК Австрії). На мою думку, подібний досвід не вартий запозичення, оскільки головним показником суспільної небезпеки аналізованого діяння є його наслідки, а не норми, порушення яких викликало їхнє настання.

розглядається в контексті бланкетності кримінально-правових норм, отримала назву адміністративної акцесорності (Попов І. В. Ответственность за преступления против природной среды по законодательству ФРГ. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2012. № 10. URL: <http://research-journal.org/law/otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-prirodnoj-sredy-po-zakonodatelstvu-frg/>).

Не можемо залишити поза увагою і ще одну характерну тенденцію кримінально-правової охорони земельних ресурсів, притаманну більшості країн германської групи кримінального права. Йдеться про диференційований підхід до встановлення відповідальності за умисні та необережні прояви тих чи інших порушень екологічного законодавства. Зокрема, якщо за умисне забруднення природних ресурсів (зокрема, й ґрунту) КК Австрії передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 років (ст. 180), то за необережне – лише до 1 року (ст. 181). Схожа ситуація склалася і в КК ФРН: санкція за умисне забруднення ґрунту складає позбавлення волі на строк до 5 років (ч. 1 ст. 324-а), а за необережне – лише до 3 років (ч. 3 ст. 324-а) (див. Додаток А-2).

На відміну від Австрії та ФРН, у Ліхтенштейні та Швейцарії – як і більшості країн французької групи – відповідальність за злочинні діяння у сфері охорони ґрунтів передбачається нормами не кримінального, а спеціального природоохоронного законодавства.

Наприклад, у Ліхтенштейні ціла низка екологічних деліктів караються Законом про охорону навколишнього природного середовища («*Umweltschutzgesetz*»). Водночас, якщо в ст. 88 зазначеного Закону передбачається відповідальність за, так би мовити, «загальні» екологічні правопорушення (порушення правил поведінки з відходами; виготовлення, зберігання та транспортування інших небезпечних речовин тощо) (санкція – позбавлення волі на строк до 1 року або штраф у розмірі до 360 денних ставок), то в п. «р» ч. 1 ст. 89 йдеться саме про земельні правопорушення, а саме, забруднення ґрунтів та невиконання заходів щодо ліквідації забруднення ґрунтів, зміст яких розкривається у статтях 59 та 60 цього ж документа відповідно. Прикметно, що подібно до розглядуваних вище кримінально-правових норм, у межах аналізованих приписів екологічного законодавства передбачена градація відповідальності за умисні (ч. 1 ст. 89, санкція – штраф у розмірі 30 тис. швейцарських франків) та необережні (ч. 2 ст. 89, санкція – штраф у розмірі до 15 тис. швейцарських франків) прояви цих порушень законодавства у сфері охорони ґрунтів⁴⁶⁸.

У межах розгалуженої системи екологічного законодавства Швейцарії провідна роль у регламентації відповідальності за злочини проти довкілля належить Федеральному Закону про захист навколишнього природного середовища («*Federal Act on the Protection of the Environment*»), розд. 5 якого має назву «Кримінальні положення».

Заслугує на увагу факт, що структура зазначеного розділу кореспондується з положеннями КК Швейцарії, який передбачає триступеневий поділ кримінально-караних діянь на злочини, проступки та порушення (*crimes, delits, contraventions*)⁴⁶⁹. Зокрема, ст. 61 розглядуваного Закону, яка має назву саме «*Contraventions*», передбачає відповідальність за таке правопорушення, як невиконання рекультиваційних заходів та порушення правил, пов'язаних із фізичним впливом та використанням ґрунтів (порушення цілісності ґрунтів, яке може спричинити шкоду їхній родючо-

⁴⁶⁸ Liechtensteinisches Umweltschutzgesetz vom 29. Mai 2008. URL: <https://www.gesetze.li/lilexprod/lgsystpage2.jsp?formname=showlaw&lgblid=2008199000&gueltigdate=18052016>.

⁴⁶⁹ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 177.

сті; забруднення ґрунтів, яке призводить до небезпеки для людей, тварин чи рослин; нецільове використання ґрунтів тощо) – діяння, подібне за змістом до передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України. Тут також наголошу і на традиційній для країн аналізованої групи диференціації відповідальності за умисні (ч. 1 ст. 61, санкція – штраф у розмірі аж до 20 тис. швейцарських франків) та необережні (ч. 2 ст. 61, санкція – звичайний штраф) прояви відповідних земельних правопорушень.

А ось у ст. 60 вже йдеться про місдімінори («*Misdemeanours*») (тобто про ті ж самі проступки («*delits*»)), яким притаманний вищий порівняно зі згаданими у ст. 61 звичайними порушеннями («*Contraventions*») рівень суспільної небезпеки. Природно, що за вчинення передбачених у ст. 60 умисних деліктів – а це ціла низка діянь, пов’язаних із незаконним поведженням із відходами, шкідливими та небезпечними організмами, які здатні нанести шкоду також і якісному стану земельних ресурсів, – може призначатися не лише штраф, а й позбавлення волі на строк до 3 років (ч. 1 ст. 60)⁴⁷⁰.

Як вже зазначалося раніше, під значним впливом німецької школи кримінального права розвивається і сучасне естонське карне законодавство. Мабуть, зважаючи саме на це, у вказаній балтійській країні кримінально-правові приписи щодо відповідальності за злочини у сфері земельних відносин мають багато спільного з аналогічними приписами інших країн аналізованої групи. Переважно це виявилось:

1) у наявності єдиної універсальної заборони, присвяченої кримінально-правовій охороні різноманітних компонентів довкілля: ґрунтів, води, атмосферного повітря, а також тварин та рослин;

2) диференціації відповідальності за умисне та необережне забруднення навколишнього природного середовища (статті 364, 365 Пенітенціарного кодексу Естонії (далі – КК Естонії)).

Однак, прагнучи створити якомога дієвіший механізм захисту земель сільськогосподарського призначення, естонський законодавець свого часу відніс до кримінально караних і таке діяння, як проїзд на механічному транспортному засобі по природній території чи по землях сільськогосподарського призначення, якщо проїзд цими територіями заборонений (ст. 353 КК Естонії «Діяльність, що загрожує рослинності»)⁴⁷¹. Цікаво, що в ст. 353 КК Естонії передбачена кримінальна відповідальність і за інше земельне правопорушення, яке в Україні розцінюється як адміністративний делікт (ст. 52 КУпАП), – неприйняття обов’язкових для землеволодільців заходів із попередження хвороб і шкідників рослин або по боротьбі з бур’янами. Схилиюся до думки М. І. Хавронюка, що злочинними обидва різновиди зазначеної протиправної поведінки мали б визнаватися лише у випадку настання певних суспільно небезпечних наслідків, на кшталт тих, які передбачені ст. 254 КК України⁴⁷².

У КК Естонії міститься і ще одна норма, присвячена кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Йдеться про ст. 359 «Спричинення шкоди ландшафтам»,

⁴⁷⁰ Federal Act on the Protection of the Environment of the Swiss Confederation. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19830267/index.html>.

⁴⁷¹ Пенітенціарний кодекс Эстонской республики. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/clfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.01.2020.pdf>.

⁴⁷² Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 787.

в якій встановлено відповідальність за порушення вимог щодо захисту чи використання берегів чи інших ландшафтних об'єктів, що призвело до істотної шкоди берегу чи іншому ландшафтному об'єкту. Видається, що потребу існування цієї заборони можна пояснити мотивами, багато в чому подібними до тих, якими керувалися вітчизняні парламентарі, доповнюючи в 2009 р. КК України ст. 239-2, – можливість притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні дії стосовно земель водного фонду, зокрема, за зміну рельєфу цих земель⁴⁷³.

Насамкінець зверну увагу і на те, що в Естонії суб'єктами всіх розгляданих вище екологічних злочинів виступають не лише фізичні, а й юридичні особи, до яких, у разі вчинення відповідних правопорушень, може бути застосоване покарання у виді грошового стягнення.

Італо-іберійська група об'єднує країни – колишні колонії Іспанії, Португалії та Італії, а також відповідні метрополії. Крім того, у неї входять Андорра, Сан-Марино та Туреччина.

У компаративістській літературі звертається увага на те, що з усіх груп континентальної системи саме італо-іберійська група носить найбільш умовний характер, що насамперед пояснюється відсутністю єдиної законодавчої моделі⁴⁷⁴. Водночас Л. Л. Кругликов зауважує, що мовна близькість південнороманських країн сприяла розробленню єдиної кримінально-правової термінології, її уніфікації⁴⁷⁵. Остання теза повною мірою стосується і регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин.

Для зручності аналізу залежно від закону, взятого як базис для запозичення, у межах італо-іберійської групи інколи додатково виділяють італійську, іспанську та португальську підгрупи⁴⁷⁶. Та незважаючи на належність певної країни до однієї з названих підгруп, спільним для законодавства кожної з них є наявність більш розгалуженої, порівняно з країнами французької та германської груп, системи норм, які передбачають відповідальність за порушення прав на землю (див. Додаток А-3).

У гл. I «Злочини проти власності» розд. XIII «Злочини проти власності» КК Італії акумульовано одразу чотири подібних заборони, в яких диференційовано відповідальність залежно від способу порушення прав на землю (прав на нерухоме майно): у ст. 631 «Незаконне привласнення» (*«Usurpazione»*) передбачено покарання за таке «традиційне» для кримінального законодавства країн «західної гілки» романо-германської правової системи діяння, як «знищення (пошкодження, переміщення) меж нерухомого майна з метою його повного чи часткового при-

⁴⁷³ Зазначу, що первинній редакції КК Естонії були також відомі і дві окремі заборони, присвячені регламентації відповідальності за порушення права власності на землю (ст. 154-1) та вимог щодо землекористування чи порядку ведення земельного кадастру (ст. 154-2). Однак із прийняттям нової редакції Кодексу вказані діяння опинилися поза сферою кримінально-правового регулювання. З огляду на сказане, потребують уточнення висловлювання науковців, які посилаються на ці норми в 2018 р. та навіть в 2019 р., причому в докторській дисертації (Сингаєвська М. І. Кримінальна відповідальність за посягання на земельні відносини в законодавстві зарубіжних країн. *Вісник Пенітенціарної Асоціації України*. 2018. № 3. С. 189–190; Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 182, 401–402).

⁴⁷⁴ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 36.

⁴⁷⁵ Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. С. 46.

⁴⁷⁶ Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. С. 46.

власнення»; у ст. 632 «Відхилення русла водойми» («*Deviazione di acque e modificazione dello stato dei luoghi*») – за відведення води з власності інших осіб, вчинене на свою користь чи користь третіх осіб; у ст. 633 «Захоплення земель чи будівель» («*Invasione di terreni o edifici*») – за незаконне захоплення чужих земель або будівель (державних чи приватних) з метою їхнього подальшого зайняття чи іншого отримання прибутку. У ст. 634 «Насильницьке порушення володіння нерухомістю» («*Turbativa violenta del possesso di cose immobili*») італійський законодавець встановив відповідальність за порушення володіння нерухомістю, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, окрім способів, указаних у статтях 631–633⁴⁷⁷. Статтею 637 («*Ingresso abusivo nel fondo altrui*») регламентовано відповідальність за проникнення на чужу земельну ділянку через паркан або огорожу⁴⁷⁸.

Як бачимо, кримінально караними в Італії переважно визнаються лише ті порушення прав на нерухомість, які вчинені з метою її подальшого привласнення або ж, якщо йдеться про випадки відхилення русла водойм, отримання іншої незаконної вигоди для себе чи третіх осіб⁴⁷⁹.

Варто звернути увагу і на те, що за загальним правилом провадження щодо відповідної категорії злочинних діянь розпочинається лише за скаргою потерпілого, тобто має місце кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення. Водночас у статтях 633 та 634 КК Італії передбачаються і певні винятки з цього правила: якщо дії, зазначені в диспозиціях указаних кримінально-правових норм, були вчинені групою з десяти чи більше осіб, то для відкриття провадження скарга потерпілого не вимагається; згідно ж зі ст. 633 КК Італії для відкриття кримінального провадження за цією статтею скарга потерпілого не вимагається і в тих випадках, коли відповідні дії вчиняються групою з п'яти чи більше осіб, хоча б одна з яких є озброєною.

А от норми, а тим більше окремі структурні одиниці, присвячені регламентації відповідальності за злочини проти довкілля, у КК Італії відсутні. Натомість, подібні правові приписи містяться в положеннях екологічного законодавства, у розгалуженій системі якого центральне місце відводиться Кодексу навколишнього природного середовища («*Codice Dell' Ambiente*»). Зокрема, ч. 1 ст. 257 зазначеного нормативно-правового акта передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 6 місяців до 1 року або штраф у розмірі від 2 600 до 26 тис. євро за забруднення ґрунтів, надр, поверхневих та підземних вод. Частина ж 2 цієї статті фактично встановлює відповідальність за кваліфіковане забруднення ґрунтів, яке було викликане небезпечними речовинами. Логічно, що за такі дії італійський законодавець передбачив більш суворе покарання – позбавлення волі на строк від 1 до 2 років або штраф у розмірі аж до 50 тис. євро⁴⁸⁰.

⁴⁷⁷ Codice Penale Italiano. URL: <http://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale>.

⁴⁷⁸ М. І. Хавронюк усі зазначені злочини об'єднав у групу «різні види самовільних дій» (Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 737).

⁴⁷⁹ Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством Іспанії та Італії. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2017. С. 327–331.

⁴⁸⁰ Codice Dell' Ambiente de Italiano. URL: <http://www.acquavalltellina.altervista.org/wp-content/files/codice-dellambiente.pdf>.

Зазначу й те, що статтями 254–260 аналізованого Кодексу передбачено широкий комплекс досить суворих заходів, які можуть бути застосовані до осіб, винних у порушенні законодавства щодо поводження з відходами, наслідком яких може бути і забруднення ґрунтів. Зокрема, за будівництво та управління несанкціонованим звалищем небезпечних відходів передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 років та штраф у розмірі до 50 тис. євро, а за організовану безперервну діяльність щодо продажу, транспортування, експорту, імпорту значної кількості відходів – позбавлення волі на строк аж до 6 або навіть до 8 (у тому разі, коли відходи є радіоактивними) років. Логічне пояснення прискіпливої уваги італійських парламентаріїв до цієї проблеми наводить російський дослідник В. Т. Калініченко, котрий вказує на те, що свого часу саме сміттєва криза в Неаполі та прилеглих регіонах – спровокована зокрема й організованою злочинністю (мафією, «екомафією»), яка отримувала і надалі отримує величезні прибутки на незаконному зборі відходів, – стали однією з причин зміни уряду в Італії⁴⁸¹.

Італійська школа кримінального права мала вирішальний вплив на кримінальне законодавство таких європейських країн, як Сан-Марино та Туреччина. У цьому плані не стали винятком і приписи, присвячені регламентації відповідальності за земельні правопорушення.

Зокрема, в абз. 1 ст. 200 КК Сан-Марино та ч. 1 ст. 154 КК Туреччини йдеться про таке діяння, як переміщення межових знаків з метою привласнення земельної ділянки (аналог – ст. 631 КК Італії); в абз. 2 ст. 200 КК Сан-Марино та ч. 3 ст. 154 КК Туреччини – про різноманітні незаконні дії з водами, пов'язані з отриманням певної користі винною особою (ст. 632 КК Італії); а у ст. 201 КК Сан-Марино та ч. 2 ст. 154 КК Туреччини – про захоплення нерухомого майна та порушення права на нерухомість шляхом застосування насильства або погрози його застосування (статті 633–634 КК Італії)⁴⁸². Звертає на себе увагу і та обставина, що як і італійський, законодавець Сан-Марино також передбачає таку необхідну умову відкриття кримінального провадження за порушення права володіння, як скарга потерпілого (ст. 201 КК Сан-Марино).

Водночас, на відміну від КК Італії, у КК Сан-Марино міститься й окрема стаття (ст. 323), покликана забезпечувати кримінально-правову охорону цілісності ґрунтового покриву землі. Серед іншого, у диспозиції цієї норми, розміщеній, до речі, у гл. VI «Злочини проти державної економіки», встановлюється відповідальність і за незаконне зняття ґрунту – діяння, багатовідомо подібне за змістом до передбаченого ст. 239-1 КК України.

⁴⁸¹ Калініченко В. Т. Правовое регулирование охраны окружающей среды во Франции и Италии : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 213 с. URL: <http://www.disscat.com/content/pravovoe-regulirovanie-okhrany-okruzhayushchei-sredy-vo-frantsii-i-italii>.

За даними Італійської Комісії з протидії мафії на початку 2000-х років до 30 % ринку утилізації відходів займали злочинні угруповання. Річний обіг цього сектора, в якому були задіяні 22 злочинні групи, оцінювався у розмірі 7 млрд дол. США (Альбрехт Ханс-Йорг. Масштаби організованої екологічної преступности: европейская перспектива. В кн. Экологическая преступность в Европе / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О. Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва : Издательский Дом «Гордет», 2010. С. 117–118).

⁴⁸² Penal Code of the Republic of San Marino. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1253084&subID=100116531,100116533,100117068,100117180,100117418#text>; Criminal Code of the Republic of Turkey. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/tur/2004/criminal_code_law_no_5237_html/Turkey_Criminal_Code_Law_No_5237_2004.pdf.

Майже ідентичними розглядуваним вище положенням кримінальних кодексів Сан-Марино та Туреччини є і приписи щодо відповідальності за порушення прав на землю, передбачені кримінальним законодавством Португалії та її колишніх колоній (португальська підгрупа) (статті 215, 216 КК Португалії, статті 402, 403 КК Анголи)⁴⁸³.

А от у питанні регламентації відповідальності за забруднення ґрунтів португальський законодавець зайняв позицію, наближену до тієї, яку з аналогічного питання обрали австрійські, естонські та італійські парламентарі. Серед іншого, це виявляється в тому, що в КК Португалії: 1) міститься єдина універсальна норма (ч. 1 ст. 279), в якій передбачено кримінальну відповідальність як за забруднення ґрунтів, так і за забруднення інших видів природних ресурсів (води, повітря); 2) диференційовано відповідальність за умисне та необережне забруднення природних ресурсів (частини 1 та 2). До речі, схожа за змістом норма, у рамках якої встановлено однакові правові наслідки за забруднення різних видів природних ресурсів, міститься і в КК Туреччини (ст. 181). Єдиною ж відмінністю від португальського законодавства є те, що в Туреччині відповідальність за необережне забруднення навколишнього природного середовища передбачається не в межах однієї заборони, а в окремій, наступній (після припису щодо умисного забруднення) за порядковим номером норми (ст. 182).

Розвинутим механізмом кримінально-правової охорони прав на землю відзначається й Іспанія. На відміну від Італії, в якій назву «Незаконне привласнення» (*«Usurpazione»*) мала лише одна з норм (ст. 631), у КК Іспанії схожу назву (*«On usurpation»*) отримав окремий структурний підрозділ Особливої частини – гл. V «Незаконне привласнення» розд. XIII «Злочини проти власності та соціально-економічного порядку», в якій, подібно до згаданого в минулому підрозділі Уложення 1845 р., було зосереджено одразу кілька заборон, присвячених відповідальності за порушення прав на нерухоме майно (статті 245–247).

Наприклад, ст. 245 передбачає відповідальність за зайняття нерухомості або захоплення речового права на чуже нерухоме майно. Як бачимо, в аналізованому приписі йдеться не лише про фактичне зайняття нерухомості (на кшталт передбаченого ст. 197-1 КК України), а й про протиправне отримання речових прав на нього, тобто юридичне заволодіння, вчинене шляхом насильства або погрози його застосування.

У статтях 246 та 247 КК Іспанії до кримінально караних були віднесені й інші добре відомі законодавству країн італо-іберійської групи правопорушення – зміна межових знаків, що посвідчують право на приватне чи державне нерухоме майно, та незаконна зміна русла природної чи штучної водойми особою, яка не має на це право. Однак, маю зробити важливе застереження: іспанський законодавець визнає злочинними лише ті прояви зазначених вище діянь, які призвели чи могли призвести до отримання прибутку на суму, що перевищує 400 євро⁴⁸⁴. Це рішення сприяло тому, що в Іспанії заходи кримінально-правового реагування вживаються лише щодо найбільш небезпечних випадків порушень прав на землю. На мою думку,

⁴⁸³ Código Penal Angola. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=11018>; Código Penal de Portugal. URL: <http://www.hsph.harvard.edu/population/domesticviolence/portugal.penal.95.pdf>.

⁴⁸⁴ Código Penal de Espana. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf>.

такий підхід, зокрема використаний ВРУ при конструюванні ст. 197-1 КК України, варто визнати більш виваженим та обґрунтованим, аніж підхід парламентаріїв тих країн, в яких аналогічні за змістом склади злочинів були сконструйовані як формальні. Водночас та обставина, що у такій більш економічно розвинутій країні, як Іспанія, передбачено криміноутворюючий показник (400 євро), який є більш ніж у десять разів меншим за аналогічний показник, передбачений у ст. 197-1 КК України, є додатковим свідченням необхідності проведення ретельного аналізу обґрунтованості останнього, що буде зроблено у підрозділі 2.2 монографії.

Крім згаданої вище гл. V, у структурі розд. XIII Особливої частини КК Іспанії «Злочини проти власності та соціально-економічного порядку» окремо виділено ще й гл. VI, присвячену обманному присвоєнню чужого майна; своєю чергою в межах гл. VI міститься відділення 1, в якому зосереджені норми, покликані забезпечувати кримінально-правову протидію шахрайству. Зокрема, у ст. 251 встановлено відповідальність за незаконне присвоєння права розпорядження рухомою чи нерухомою річчю. Особливої уваги заслуговує той факт, що, крім цих доволі «традиційних» посягань, до різновидів шахрайських дій віднесені і «незаконне обтяження нерухомої речі чи її здача в оренду іншим особам» (ч. 1), а також «приховування обтяження на річ при розпорядженні рухомою чи нерухомою річчю, або обтяження її при відчуженні, що спричиняє шкоду третім особам» (ч. 2). Водночас за такі діяння передбачається більш суворе покарання (позбавлення волі на строк від 1 до 4 років), ніж за інші прояви порушень прав на землю (штраф або позбавлення волі на строк від 1 до 2 років).

А от такі діяння, як міське планування, будівництво чи будівельні роботи на землях, призначених для доріг, у паркових зонах, громадських місцях чи адміністративних об'єктах, що мають екологічну, історичну, художню чи культурну цінність, чи особливо цінних землях (ч. 1 ст. 319), а також землях, не призначених для заселення (ч. 2 ст. 319), іспанський законодавець розцінює як порушення порядку управління територіями. Цікаво, що в санкції як ч. 1, так і ч. 2 ст. 319, окрім позбавлення волі додатково передбачається покарання у виді штрафу в розмірі від 12 до 24 місячних заробітних плат, за винятком випадків, коли отриманий прибуток був чи мав бути більшим за цей штраф. Тобто бачимо, що подібно до ч. 2 ст. 53 КК України, положення ст. 319 КК Іспанії розширюють межі судової дискреції за рахунок надання можливості призначити розмір штрафу, більший, ніж сума максимального граничного розміру (24 місячних заробітних плат), передбаченого в санкції відповідної кримінально-правової норми. Треба зауважити і те, що безпосередньо в ст. 319 (ч. 3) закріплено право суду чи судді видавати мотивоване розпорядження про знесення незаконно збудованих об'єктів.

Коло спеціальних суб'єктів злочину, передбаченого ст. 319 КК Іспанії, не обмежується фізичними особами (будівельниками, засновниками чи технічними директорами) – у разі вчинення таких дій юридичною особою до неї застосовується штраф у розмірі від 12 до 36 місячних заробітних плат.

Звертаючись до іспанського досвіду регламентації відповідальності за земельні правопорушення екологічної спрямованості, варто зазначити й те, що крім універсальної норми про забруднення різноманітних компонентів довкілля, у КК Іспа-

нії міститься й окрема ст. 353, якою передбачена відповідальність за підпал посаджених дерев чи лісів, що призвів до ерозійного впливу на ґрунт⁴⁸⁵.

Зауважу, що деякі компаративісти говорять не про «іспанську», а про «іспано-американську» підгрупу у складі італо-іберійської групи⁴⁸⁶, що передусім пояснюється тією обставиною, що абсолютна більшість країн Латинської Америки (крім Парагваю та частково Еквадору) та Філіппіни в основу свого кримінального законодавства поклали саме іспанський взірець – КК Іспанії 1870 року⁴⁸⁷. Очевидно, що саме спільні традиції кримінального правотворення зумовили той факт, що і сучасне кримінальне законодавство країн Латинської Америки та Іспанії має багато спільних рис.

Як і в Іспанії, у структурі кримінальних кодексів майже кожної з країн Латинської Америки (як і у Філіппінах) виділяється окрема глава «Незаконне привласнення» («*De la usurpación*»), яка розміщується або ж серед злочинів проти власності (кримінальні кодекси Аргентини, Болівії, Бразилії, Венесуели, Гватемали, Гондурасу, Еквадору, Коста-Ріки, Перу, Філіппін, Чилі), або ж серед злочинів проти економічного ладу (порядку) (кримінальні кодекси Колумбії, Нікарагуа та Панами)⁴⁸⁸. І лише в кримінальному законодавстві таких країн, як Пуерто-Ріко та Уругвай, відповідну назву отримала не глава, а лише окрема стаття, розміщена або просто в розд. «Злочини проти власності» (КК Пуерто-Ріко), або в окремій гл. V «Злочини проти прав на нерухомість (КК Уругваю)⁴⁸⁹.

Що ж до змістовної наповнюваності згаданих вище глав, то необхідно констатувати, що хоча вона і є подібною до КК Іспанії, проте не позбавлена і певної специфіки.

Крім відомої кримінальному законодавству Іспанії відповідальності за такі діяння, як зайняття або захоплення нерухомого майна («*Usurpaciones de inmuebles*»), зміна межових знаків («*Remoción o alteración de linderos*») та незаконна зміна русла водойми («*Usurpación de aguas*»), парламентарі багатьох країн Латинської Америки (Аргентина, Болівія, Бразилія, Гватемала, Коста-Ріка, Нікарагуа, Перу, Пуерто-Ріко, Сальвадор, Уругвай) до кримінально караних порушень прав на землю відносять і такий своєрідний делікт, як «порушення володіння» («*Violenta perturbación de la posesión*»). Зміст останнього полягає у застосуванні насильства або інших діях, що заважають реалізації права володіння нерухомим майном іншими особами.

Цікаво, що в одних державах відповідальність за всі вище вказані діяння передбачається в межах двох або більше кримінально-правових норм (статті 351–354 КК

⁴⁸⁵ Аналогічні за змістом приписи містяться й у кримінальному законодавстві Андорри (статті 289, 300) (Penal Code of Andorra. URL: http://www.unodc.org/res/cld/document/and/2005/penal_code_of_andorra.html/Andorra_Code_Penal_Fr.pdf), що пояснюється тривалим перебуванням андоррського кримінального права «в орбіті» іспанського.

⁴⁸⁶ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 36.

⁴⁸⁷ Ураховуючи особливості історичного розвитку правових систем країн Латинської Америки, факт сприйняття ними континентальної системи права, сучасні тенденції розвитку, висновки дослідження цих правових систем визначеними фахівцями в галузі порівняльного правознавства, а також наявність певних своєрідних рис, в юридичній літературі висловлюється думка і про те, що правові системи країн Латинської Америки утворюють самостійну підгрупу романо-германської правової сім'ї (Биля-Сабашах І. Право країн Латинської Америки серед правових систем сучасності. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 208).

⁴⁸⁸ У КК Сальвадору відповідна глава розміщена у розд. VIII «Злочини проти родового майна», а у КК Мексики – у розд. 28 «Злочини проти особистих прав».

⁴⁸⁹ Мовчан Р. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Латинської Америки. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2017. Issue 2. P. 175.

Болівії⁴⁹⁰, статті 256–260 КК Гватемали⁴⁹¹, статті 227–231 КК Гондурасу⁴⁹²; статті 580–581 КК Еквадору⁴⁹³, статті 261–264 КК Колумбії⁴⁹⁴; статті 225–226 КК Коста-Ріки⁴⁹⁵; статті 240–242 КК Нікарагуа⁴⁹⁶, статті 224–225 КК Панами⁴⁹⁷; статті 202–204 КК Перу⁴⁹⁸, статті 219–220 КК Сальвадору⁴⁹⁹, статті 354–355 КК Уругваю⁵⁰⁰; статті 412–413 КК Філіппін⁵⁰¹; статті 457–459 КК Чилі⁵⁰²), в інших же – у межах однієї заборони (ст. 181 КК Аргентини⁵⁰³, ст. 162 КК Бразилії⁵⁰⁴, ст. 273 КК Венесуели⁵⁰⁵, ст. 395 КК Мексики⁵⁰⁶, ст. 196 КК Пуерто-Ріко⁵⁰⁷). Водночас зазначу, що розгалуженість системи приписів, яка міститься в країнах умовно першої із двох вказаних груп, фактично не впливає на диференціацію відповідальності за різноманітні порушення прав на землю, оскільки санкціями відповідних кримінально-правових норм передбачаються приблизно однакові за суворістю покарання. З огляду на це, більш переконливим видається досвід тих країн (умовно другої групи), в яких уніфіковано відповідальність за всі різновиди порушень прав на землю.

Аналізуючи досвід кримінально-правової охорони прав на землю як у країнах італо-іберійської групи загалом, так і в державах Латинської Америки зокрема, не залишаються поза увагою дві характерні особливості, пов'язані із законодавчим описом ознак предметів досліджуваної категорії злочинів.

По-перше, у законодавстві абсолютної більшості країн цієї групи кримінально-правовий захист прав на землю розглядається як невід'ємна складова більш широкого за змістом об'єкта охорони – прав на нерухомість. Саме через це в назвах та диспозиціях відповідних норм здебільшого йдеться саме про таке універсальне поняття, як «нерухомість», а не про «землю» чи «земельну ділянку»⁵⁰⁸.

По-друге, законодавці переважної більшості держав італо-іберійської групи (Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Італія, Колумбія, Коста-Ріка, Нікарагуа, Панама, Перу, Португалія, Сальвадор, Туреччина, Уругвай) до кримінально-караних відносять не лише повне, а й часткове незаконне заволодіння певним об'єктом нерухомого майна, зокрема, й земельними ділянками. Цим кримінальне законодавство висвітлюваної групи країн у вигідну сторону відрізняється від чинної редакції ст. 197-1 КК України, буквально тлумачення приписів якої унеможливає

⁴⁹⁰ Código Penal de Boliviano. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenalboliviano.pdf>.

⁴⁹¹ Código Penal de Guatemala. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-guatemala.pdf>.

⁴⁹² Código Penal de Honduras. URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_de_honduras.pdf.

⁴⁹³ Código Penal de Ecuador. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-ecuador.pdf>.

⁴⁹⁴ Código Penal de Colombia. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-colombia.pdf>.

⁴⁹⁵ Código Penal de Costa Rica. URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_13-2-13_cr_2.pdf.

⁴⁹⁶ Código Penal de Nicaragua. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf>.

⁴⁹⁷ Código Penal de la Republica de Panama. URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_de_panama.pdf.

⁴⁹⁸ Código Penal de Peru. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-peruano.pdf>.

⁴⁹⁹ Código Penal de El Salvador. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-el-salvador.pdf>.

⁵⁰⁰ Código Penal de Uruguay. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-uruguay.pdf>.

⁵⁰¹ Penal Code of the Philippines. URL: <https://archive.org/details/cdigopenalvigen00suprsgooq>.

⁵⁰² Código Penal de Chile. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf>.

⁵⁰³ Código Penal de Argentina. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenalargentino.pdf>.

⁵⁰⁴ Código Penal de Brasil. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-brasil.pdf>.

⁵⁰⁵ Republica Bolivariana de Venezuela Código Penal. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Venezuela/VEN_Crim_Law_Art287.pdf.

⁵⁰⁶ Código Penal Federal de los Estados Unidos Mexicanos. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf>.

⁵⁰⁷ Código Penal de Puerto Rico. URL: <http://www.lexjuris.com/lexlex/Leyes2012/CodigoPenal2012.pdf>.

⁵⁰⁸ Виняток становлять статті 261 та 263 КК Колумбії.

притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття частини, а не всієї земельної ділянки. Подібний досвід неодмінно має бути врахований у процесі подальшого вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Прикметно й те, що, незважаючи на наявність досить розгалуженої системи норм, присвячених регламентації відповідальності за різноманітні порушення прав на землю, при конструюванні відповідних складів злочинів парламентарі переважної більшості країн італо-іберійської групи (зокрема, всіх європейських представників) відмовилися від використання кваліфікуючих ознак. Зокрема, з усіх країн досліджуваної групи кримінальне законодавство лише п'яти держав може «похизуватися» наявністю кваліфікованих складів певних різновидів незаконного заволодіння нерухомим майном, у переважній більшості з яких встановлюється посилена відповідальність за незаконне заволодіння, вчинене або групою осіб чи керівництво (організація) такою групою, або з використанням зброї (ст. 354 КК Болівії; ч. 2 ст. 273 КК Венесуели; ч. 2 та ч. 3 ст. 395 КК Мексики; ст. 204 КК Перу; ч. 2 ст. 220 КК Сальвадору). Отже, з огляду на необхідність забезпечення реалізації принципу диференціації кримінальної відповідальності, такий досвід, на відміну від попереднього, запозичувати не варто.

Як і в іспанському, в кримінальному законодавстві країн Латинської Америки значно менше уваги, порівняно з протидією порушенням прав на землю, приділяється питанням кримінально-правової охорони екологічної функції землі. Промовистою ілюстрацією сказаного виступає той факт, що в кримінальних кодексах багатьох латиноамериканських країн така регламентація або взагалі відсутня, або обмежується наявністю лише однієї заборони. Прикметно й те, що на відміну від доволі уніфікованих приписів, присвячених кримінально-правовій охороні прав на землю, норми про відповідальність за земельно-екологічні злочини подекуди не мають жодних спільних рис.

Наприклад, відповідно до ст. 365 КК Нікарагуа кримінально караними визнаються діяння, багато в чому подібні за змістом до передбачених ст. 239 КК України: «порушення встановлених законодавством правил, що призвело до забруднення ґрунтів чи надр стічними водами, хімічними чи токсичними речовинами, що призвело до небезпеки здоров'ю людини, природним ресурсам, біорізноманіттю, якості води та екосистеми в цілому».

А ось в інших країнах відповідальність за забруднення землі передбачається (як і у ст. 325 КК Іспанії) у рамках універсальної норми про забруднення не лише земельних, а й водних ресурсів та повітря (ст. 347 КК Гватемали), а також флори, фауни та екосистеми в цілому (ст. 414 КК Мексики).

Своєю чергою у ст. 311 КК Перу описуються діяння, подібні за змістом до передбачених ст. 254 КК України, а саме: «неправомочне використання сільськогосподарських земель для розростання міст, добування та переробки будівельних матеріалів». Як бачимо, на відміну від ст. 254 КК України, у зазначеній нормі йдеться не про будь-яке безгосподарське використання земель, а лише про один із різновидів таких дій – нецільове використання земель *сільськогосподарського призначення* для чітко визначеної мети – розростання міст, добування та переробки будівельних матеріалів.

Якщо зміст діяння, передбаченого ст. 254 КК України, має багато спільних рис саме з ознаками делікту, згаданого у ст. 311 КК Перу, то наслідки, подібні до тих, про які йдеться у ст. 254 КК України, виступають криміноутворюючими ознаками злочинів, передбачених ч. 2 ст. 437-Н КК Еквадору та ч. 2 ст. 403 КК Панами (як і ст. 353 КК Іспанії), якими встановлено відповідальність за підпал лісу чи рослинності, що спричинив *втрату родючості, ерозію ґрунту чи його засушення*. При цьому у п. «в» ч. 2 ст. 437-Н КК Еквадору передбачена відповідальність і за такий підпал лісу чи рослинності, який вчинений у місцях, де є схили, що забезпечують водою населені пункти та меліоративні системи.

Натомість у деяких інших латиноамериканських країнах відповідальність за суспільно небезпечні посягання проти довкілля регламентується не кримінальними кодексами, а окремими законами, які присвячені виключно питанням відповідальності за екологічні злочини.

Зокрема, у Бразилії функціонує спеціальний Закон про Екологічні Злочини (*«Lei de Crimes Ambientais (1998)»*), ст. 54 якого передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 1 до 4 років та штраф за забруднення будь-якого роду, яке спричинило шкоду здоров'ю людини, загибель тварин чи значні руйнування флори. Водночас у ст. 53 міститься спеціальне застереження, згідно із яким покарання, передбачене ст. 54, має бути збільшене на розмір від 1/6 до 1/3, якщо результатом забруднення є ерозія ґрунтів⁵⁰⁹.

У Венесуелі також діє спеціальний Закон, присвячений злочинам проти довкілля (*«Ley Penal Del Ambiente»*). У ст. 42 цього документа передбачено відповідальність за забруднення ґрунтів чи надр шкідливими речовинами та відходами, яке сталось через порушення спеціальних правил⁵¹⁰. А ось ст. 43 повністю присвячена такому земельному правопорушенню, як деградація ґрунтів, за яке встановлено покарання у виді позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф від 1 000 до 3 000 мінімальних розмірів оплати праці.

В інших країнах відповідальність за екологічні правопорушення передбачається в межах «звичайного» природоохоронного законодавства: Закону про Публічну Екологічну Політику в Пуерто-Ріко (*«Ley sobre Política Pública Ambiental»*) (ст. 16)⁵¹¹ та Екологічного Закону в Туреччині (*«Environment Law»*)⁵¹².

Завершуючи аналіз кримінального законодавства країн італо-іберійської групи, хотілося б акцентувати увагу на доволі суворих покараннях, які парламентарі деяких держав цієї групи передбачили за вчинення саме земельних злочинів екологічної спрямованості. Показовим у цьому контексті виглядає приклад КК Андорри, в якому за незаконне заволодіння нерухомим майном передбачається штраф у розмірі до 600 євро; за спричинення лісових пожеж, що призвели до ерозійного впливу на ґрунт, – до 30 тис. євро; а за забруднення землі, якщо такі дії могли поставити під загрозу баланс флори, природні зони чи життя диких тварин – до 60 тис. євро.

⁵⁰⁹ Lei de Crimes Ambientais do Brasil (1998). URL: <https://presrepublica.jusbrasil.com.br/legislacao/104091/lei-de-crimes-ambientais-lei-9605-98>.

⁵¹⁰ Ley Penal Del Ambiente de Venezuela. URL: [http://euroclimaplus.org/intranet/_documentos/repositorio/Ley%20Penal%20del%20Ambiente%20\(2012\).pdf](http://euroclimaplus.org/intranet/_documentos/repositorio/Ley%20Penal%20del%20Ambiente%20(2012).pdf).

⁵¹¹ Ley sobre Política Pública Ambiental de Puerto Rico. URL: <https://www.ecolex.org/details/legislation/ley-no-416-ley-sobre-politica-publica-ambiental-lex-faac099617/>.

⁵¹² Turkey: Environment Law No. 2872. URL: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwetur.htm>.

Далі зупинимося на вивченні досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, притаманного країнам «східної гілки» континентальної правової системи, зокрема, країн групи СНД, з багатьма із яких Україна тривалий час знаходилася в єдиному правовому просторі⁵¹³.

Як відомо, *група СНД* сформувалася на основі радянської моделі кримінального права⁵¹⁴. Водночас в юридичній літературі резонно зазначається, що значну роль у збереженні концептуальної єдності нового кримінального законодавства на пострадянському просторі відіграв Модельний КК для країн СНД, схвалений Міжпарламентською асамблеєю держав-членів СНД 17 лютого 1996 р. (далі – Модельний КК СНД), який став взірцем для багатьох нових кодексів колишніх союзних республік⁵¹⁵. Помітний вплив положень зазначеного рекомендаційного документа спостерігається і при аналізі приписів, присвячених кримінальній відповідальності, за таке земельне правопорушення, як «псування землі».

Наприклад, розробниками Модельного КК СНД ознаки основного складу злочину «псування землі» були описані так: «отруєння або забруднення землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з отрутохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами при їх зберіганні, використанні та транспортуванні, а також інше псування землі, яке спричинило умисне чи необережне заподіяння істотної шкоди навколишньому природному середовищу» (ч. 1 ст. 225)⁵¹⁶. За винятком незначних редакційних уточнень, така законодавча конструкція була фактично повністю відтворена в ч. 1 ст. 290 КК Вірменії⁵¹⁷ та ч. 1 ст. 317 КК Туркменістану⁵¹⁸. Крім того, вона також була взята за основу при формулюванні ч. 1 ст. 254 КК Азербайджану⁵¹⁹, ч. 1 ст. 297 КК Грузії⁵²⁰, ч. 1 ст. 227 КК Молдови⁵²¹, ч. 1 ст. 254 КК РФ⁵²² та ч. 1 ст. 228 КК Таджики-

⁵¹³ Про особливості регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин у країнах зазначеної групи див. також: Мовчан Р. А. Уголовно-правовая охрана земли за законодательством Украины и стран СНГ: компаративистский анализ. *Журнал гражданского и уголовного права*. 2017. № 1. С. 29–37; Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні та країнах СНД – порівняльний аналіз. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України*; матеріали І Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 175–178.

⁵¹⁴ Загальноновизначним є положення про те, що при проведенні будь-якого порівняльно-правового дослідження, за можливості потрібно прагнути до аналізу *sine ira et studio* («без гніву та пристрасі»), «без ненависті та завзяття»). Тому, навіть враховуючи кардинальну зміну векторів зовнішньої (власне, як і внутрішньої) політики нашої держави, при аналізі іноземного досвіду регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин не меншу увагу, порівняно з країнами «західної гілки», варто приділити і вивченню відповідного досвіду країн «східної гілки» романо-германської правової системи і, зокрема, країн «групи СНД».

⁵¹⁵ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2009. С. 37.

⁵¹⁶ Модельный Уголовный Кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств. URL: <https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/crim.pdf>.

⁵¹⁷ Уголовный кодекс Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>.

⁵¹⁸ Уголовный кодекс Туркменистана. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286#pos=1428;-247.

⁵¹⁹ Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353#pos=1;-261.

⁵²⁰ Уголовный кодекс Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.

⁵²¹ Уголовный кодекс Республики Молдова. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/>.

⁵²² Уголовный кодекс Российской Федерации. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_10699/.

стану⁵²³. Особливістю ж усіх зазначених норм є те, що в них, на відміну від ст. 225 Модельного КК СНД, спричинення шкоди здоров'ю людини визнається ознакою основного, а не кваліфікованого складу злочину.

А от у ч. 1 ст. 332 КК Казахстану відповідальність за передбачені нею діяння пов'язується з чітко визначеними формальними показниками «великої» (ч. 1 – 1 000 місячних розрахункових показників) та «особливо великої шкоди» (ч. 2 – 20 тис. місячних розрахункових показників)⁵²⁴.

Раніше відповідні положення Модельного КК СНД фактично дослівно відтворювалися і в кримінальному законодавстві Киргизії. Однак з 1 січня 2019 р. в цій країні набув чинності новий КК, який був прийнятий 24 січня 2017 р. На відміну від свого «попередника», зокрема наявної раніше ч. 1 ст. 273, передбачена чинним КК Киргизії нова норма про псування земель (ст. 291) істотно відрізняється від того варіанту, який був запропонований розробниками Модельного КК СНД. Це, зокрема, виявляється у такому:

1) у диспозиції ч. 1 було прямо вказано на те, що кримінально караними треба вважати як умисні, так і необережні прояви відповідних діянь;

2) перелік злочинних діянь у тій-таки ч. 1 був доповнений окремою вказівкою на знищення родючого шару ґрунту на великих площах – тобто діяння, подібне до тих, про які йдеться у статтях 239-1, 239-2 та 254 КК України;

3) але головне те, що як і колеги з Казахстану, парламентарії Киргизії також визнали за необхідне формалізувати передбачені ч. 1 («значна шкода») та ч. 2 ст. 291 («тяжка шкода») показники криміноутворюючої шкоди, які правозастосовець може дізнатися за допомогою спеціального Додатка 1, присвяченого виключно розкриттю значення тих термінів, які вживаються в КК Киргизії⁵²⁵.

Очевидно, що подібне конструювання сприяє уніфікованому тлумаченню приписів кримінального законодавства. Через це подібний досвід варто вважати виключно позитивним та таким, який має неодмінно бути врахованим при вдосконаленні ст. 239 КК України (як і інших норм, присвячених регламентації відповідальності за земельні злочини екологічного характеру).

Формулюючи кваліфіковані склади розглядуваного злочину, парламентарі більшості країн аналізованої групи також взяли за взірць положення Модельного КК СНД. Йдеться про те, що за прикладом ст. 225 цього рекомендаційного акта в більшості держав у ч. 2 передбачається відповідальність за псування землі, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха (інколи – «або спричинило через необережність шкоду здоров'ю людини»); а в ч. 3 – за діяння, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, які спричинили через необережність смерть людини (у КК Молдови відповідальність за діяння, що спричинили обидва зазначених види наслідків, була уніфікована в межах ч. 2 ст. 227).

Цікаво, що у ст. 8.6 Кодексу РФ про адміністративні правопорушення «Псування земель» встановлено відповідальність не лише за псування земель (ч. 2), а й за самовільне зняття, переміщення (ч. 1) та знищення родючого шару ґрунту (ч. 2) (Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/cса05db11a87bb3ab6d7f241c59ce1a1a4a981f9/).

⁵²³ Уголовный кодекс Республики Таджикистана. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325#pos=3381;-30.

⁵²⁴ Уголовный кодекс Республики Казахстан. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252.

⁵²⁵ Уголовный кодекс Кыргызской Республики. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527>.

На перший погляд може скластися враження, що до когорти норм-«близнюків» ст. 225 Модельного КК СНД треба відносити і ст. 239 КК України. Але при більш глибокому порівняльному аналізі змісту зазначених приписів можна переконатись у тому, що, незважаючи на деяку зовнішню подібність, вони мають і цілу низку концептуальних розбіжностей.

По-перше, на відміну від абсолютної більшості досліджуваних раніше заборон, сконструйованих за взірцем єдиного законодавчого шаблону (ст. 225 Модельного КК СНД), ст. 239 КК України до кримінально караних відносить не лише псування землі, яке спричинило реальні наслідки у вигляді шкоди довкіллю та / або здоров'ю людини, а й аналогічні діяння, які призвели лише до «створення небезпеки» для життя, здоров'я людей чи довкілля⁵²⁶. На мою думку, обраний вітчизняними парламентаріями варіант опису відповідної кримінально-правової норми не може вважатися вдалим, адже, по-перше не сприяє уніфікованому застосуванню положень кримінального закону, а по-друге, може призвести до невиправдано широкого тлумачення його положень, що буде доведено в наступних підрозділах монографії.

По-друге, заслуговує на увагу і позитивний досвід країн СНД стосовно побудови кваліфікованих складів розглядуваного злочину. Зокрема, враховуючи очевидно різний ступінь суспільної небезпеки, законодавці більшості держав аналізованої групи сприйняли запропоновану розробниками Модельного КК СНД позицію стосовно необхідності диференціації кримінальної відповідальності за псування землі, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха, або спричинило шкоду здоров'ю людини (частини 2), та псування землі, яке спричинило смерть людини (частини 3). Народні ж депутати України (як і парламентарі Казахстану та Молдови) від подібної диференціації, як і від використання такої кваліфікуючої ознаки, як «вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха», відмовилися.

Водночас переконаний, що перерахування в ст. 225 Модельного КК СНД (як і у всіх згаданих вище нормах, побудованих на її основі) конкретних правил, порушення яких утворює склад злочину «псування землі» (поводження з ядохімікатами, стимуляторами росту рослин та іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами при їх зберіганні, використанні чи перевезенні), є зайвим, особливо з урахуванням наявного далі згадування і про «інше псування земель». Тому подібний занадто казуїстичний варіант законодавчого опису ознак об'єктивної сторони аналізованого злочину виглядає менш привабливим порівняно з абстрактною вказівкою на «спеціальні правила», використаною при побудові ст. 239 КК України⁵²⁷.

Заслуговує на увагу і той факт, що, на відміну від ч. 2 ст. 239 КК України, у більшості країн СНД безпосередньо в диспозиціях відповідних кримінально-правових норм вказується на виключно необережне ставлення винної особи до настання такого наслідку псування землі, як «смерть людини», а в ст. 291 КК Киргизії – і до будь-яких інших наслідків. На мою думку, наявність цієї законодавчої настанови

⁵²⁶ Виняток становить лише ст. 332 КК Казахстану, підставою притягнення до кримінальної відповідальності за якою визнається не лише спричинення шкоди здоров'ю людини або великої шкоди навколишньому середовищу, а й «створення загрози» спричинення великої шкоди навколишньому середовищу.

⁵²⁷ Водночас доцільність самого згадування в розгляданій забороні про будь-які спеціальні правила є доволі дискусійною, адже через це значно звужується сфера дії відповідної кримінально-правової норми.

варто пов'язувати із загалом більшою увагою, яку приділяють парламентарі багатьох країн СНД проблемі так званих злочинів з двома формами вини, – проблеми, яку вітчизняний законодавець не виправдано повністю ігнорує.

Подібно до більшості інших держав аналізованої групи, у КК Білорусі кримінально-правова охорона екологічної функції землі повністю «покладається» на одну норму – ст. 269 «Псування земель»⁵²⁸. Однак, незважаючи на ідентичну назву, зміст вказаної заборони – подібно до ст. 239 КК України – суттєво відрізняється від аналогічних приписів, наявних в інших країнах.

По-перше, наслідуючи традиції радянської правотворчості у сфері кримінального права, білоруські парламентарі віднесли до кримінально караних лише ті прояви псування земель, які були вчинені протягом року після накладення адміністративного стягнення за такі ж порушення (адміністративна преюдиція).

По-друге, ч. 1 ст. 269 КК Білорусі, крім, власне, псування (забруднення) земель, охоплюються і такі – вказані і в ч. 1 ст. 291 КК Киргизії – суспільно небезпечні посягання, як «знищення родючого шару ґрунту» та «невиконання правил рекультивациі земель».

По-третє, ст. 269 КК Білорусі залишається однією із небагатьох наявних на пост-радянському правовому просторі норм (також це ст. 196 КК Узбекистану) про псування землі, для притягнення до кримінальної відповідальності за якою не вимагається доведення порушення жодних спеціальних правил поведінки з різноманітними небезпечними речовинами (матеріалами). Ця, здавалося б, незначна відмінність, насправді, суттєво розширює можливості кримінально-правового механізму захисту земельних ресурсів, оскільки дає змогу переслідувати в порядку кримінального судочинства не лише спеціального суб'єкта, а й будь-яку особу, дії котрої призвели до настання наслідків (шкода землі), про які йдеться в диспозиції ч. 1 ст. 269 КК Білорусі. На мою думку, вказаний білоруський досвід міг би бути врахований і при удосконаленні ст. 239 КК України.

Серед усіх країн досліджуваної групи чи не найменшим впливом положень Модельного КК СНД відзначається КК Узбекистану, що передусім пояснюється більш ранньою датою ухвалення останнього (1994 р.). Ця обставина вплинула і на формування в узбецькому кримінальному законодавстві доволі самобутньої системи норм, присвячених кримінально-правовій охороні земельних ресурсів.

Зокрема, у КК Узбекистану міститься окрема стаття, яка передбачає відповідальність за порушення порядку використання землі, надр чи вимог щодо їхньої охорони, що призвело до тяжких наслідків (ст. 197). Як бачимо, аналізована заборона має деякі спільні риси із ст. 254 КК України. Однак, з іншого боку, маємо констатувати, що ст. 197 КК Узбекистану носить більш універсальний характер, оскільки в ній йдеться про порушення порядку використання не лише землі, а й надр (ст. 240 КК України). Та головною відмінністю є те, що узбецькі парламентарі описали ознаки відповідного злочинного діяння не з використанням досить незрозумілого та невідомого регулюючому законодавству формулювання «безгосподарське використання земель», а за допомогою вказівки на термінологічний

⁵²⁸ Уголовный кодекс Республики Беларусь. URL: http://etalonline.by/?type=text&regnum=HK9900275#load_text_none_1_.

зворот «порушення порядку використання землі» (як пам'ятаємо, саме про «порушення правил використання земель» йдеться у ст. 53 КУпАП та ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»), який дає правозастосовцям чіткий орієнтир – за умови настання тяжких наслідків кримінально каранним повинно визнаватися будь-яке порушення встановленого бланкетним законодавством порядку використання землі.

Окрема ж стаття, присвячена регламентації відповідальності за псування землі, в узбецькому кримінальному законодавстві відсутня. Натомість, як і в багатьох країнах, які представляють «західну гілку» романо-германської правової сім'ї, у КК Узбекистану міститься єдина універсальна норма (ст. 196 «Забруднення навколишнього природного середовища»), у межах якої була уніфікована відповідальність за забруднення землі, води та атмосферного повітря⁵²⁹.

Схвально оцінюють такий підхід Л. О. Букалєрова та О. О. Швейгер. На думку вчених, суть забруднення повинна зводитися до наслідків однопланового характеру і розмежування норм по природним об'єктам недоцільне, оскільки не враховуються всі можливі наслідки для конкретного об'єкта⁵³⁰. Позитивно криміналісти ставляться і до відмови узбецького законодавця від чіткого, жорстко фіксованого в диспозиції норми переліку наслідків, оскільки передбачити всі можливі наслідки неможливо.

З неабиякою цікавістю сприймається той факт, що узбецький досвід кримінально-правової охорони екологічної функції землі фактично відтворюється і в КК Латвії. В останньому також містяться дві універсальні заборони, якими передбачається відповідальність за порушення порядку правил використання та експлуатації землі, її надр, вод і лісів та за забруднення й засмічення землі, лісів та вод (статті 96 та 102 КК Латвії відповідно)⁵³¹. І це при тому, що при всій «стриманості» щодо пострадянської інтеграції, саме Модельний КК СНД виступав взірцем для латвійських парламентаріїв при розробленні нового кримінального законодавства⁵³².

У КК Литви, кримінальне право якої «примикає» до групи СНД, відповідальність за всі порушення правил охорони навколишнього середовища також уніфікована в межах єдиної норми (ст. 270)⁵³³. Водночас, на відміну від Латвії, Узбекистану та України, литовський законодавець не знайшов підстав для криміналізації такого діяння, як порушення правил використання земель.

Варто зауважити й те, що як і естонські, литовські парламентарі не обмежують коло суб'єктів аналізованого злочину лише фізичними особами, передбачивши у ч. 3 ст. 270 КК Литви можливість притягнення до відповідальності і юридичних

⁵²⁹ Уголовный кодекс Республики Узбекистан. URL: http://lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=111457.

⁵³⁰ Букалєрова Л. А., Швейгер А. О. Уголовно-правовая охрана природы от загрязнения: международный и зарубежный аспекты. *Вестник Московского университета им. С. Ю. Вумме. Серия 2: Юридические науки*. 2013. № 2. С. 56.

⁵³¹ Уголовный кодекс Латвийской Республики. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966>.

Єдиною відмінністю цих норм від аналогічних приписів узбецького законодавства є те, що в них злочинним визнається порушення правил використання та псування не лише земель і надр, а й лісів. Натомість, поза сферою кримінально-правового регулювання латвійський законодавець залишив таке діяння, як забруднення «повітря».

⁵³² Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 37.

⁵³³ Criminal Code of the Republic of Lithuania. URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=1118584&p_tr2=2.

осіб. Це повністю узгоджується із чинними у Литві принципами охорони довкілля, зокрема, принципами «хто забруднює, той і платить» та «нуль толерантності»⁵³⁴.

Аналіз санкцій відповідних кримінально-правових норм дає змогу виділити чотири найбільш типові види покарань, які передбачаються за вчинення земельних злочинів екологічної спрямованості. Передусім це значні суми штрафів, виправні роботи (на строк до 2 або до 3 років) та позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю (як додатковий або основний вид покарання, яке призначається на строк не більше 3 або 5 років) (у Грузії ще й домашній арешт). Позбавлення ж волі передбачається за кваліфіковане (ч. 2) (здебільшого на строк до 2 або до 3 років) та особливо кваліфіковане псування земель (ч. 3), наслідком якого є спричинення через небережність смерті людини (у більшості країн позбавлення волі на строк від 2 до 5 років, у Казахстані – до 7, а в Таджикистані – до 8). Латвійські парламентарі за забруднення або засмічення землі, лісів або вод, яке спричинило тяжкі наслідки, передбачили покарання у виді позбавлення волі на строк аж до 10 років.

Розглядаючи досвід країн СНД щодо регламентації відповідальності за земельні правопорушення екологічного характеру, зокрема і за псування землі, я констатував наявність певного взірця (ст. 225 Модельного КК СНД), який більшою чи меншою мірою був відтворений практично у всіх країн аналізованої групи. А ось питання кримінально-правової охорони прав на землю розробниками Модельного КК СНД було проігноровано, що «спонукало» парламентаріїв кожної з держав до побудови власної, так би мовити, «унікальної» моделі кримінально-правового механізму захисту вказаного права.

Загалом відповідальність за певні різновиди порушень прав на землю передбачена кримінальними кодексами дев'яти країн (без урахування України) групи СНД: Азербайджан (ст. 188), Білорусь (ст. 386), Казахстан (ст. 201), Киргизія (ст. 207), Литва (ст. 298), Молдова (ст. 193), Таджикистан (ст. 338), Туркменістан (ст. 317-1) та Узбекистан (ст. 229-1) (див. Додаток А-4).

Як бачимо, судячи із порядкових номерів цих заборон, у первинних редакціях кримінальних кодексів деяких із названих країн (Туркменістан, Узбекистан, а також попередня редакція КК Киргизії) приписи щодо відповідальності за порушення прав на землю були відсутні. Однак, як і вітчизняні, парламентарі цих держав з плином часу⁵³⁵ усвідомили, що ефективна протидія відповідним порушенням земельного законодавства можлива лише за наявності в арсеналі держави ефективного кримінально-правового механізму захисту прав на землю.

А от російське кримінальне законодавство розвивалося протилежним шляхом. Йдеться про те, що в чинному КК РФ не знайшлося місця спеціальній забороні, присвяченій кримінально-правовій охороні прав на землю. І це при тому, що в діючому до 1996 р. КК РРФСР 1960 р. містилася ст. 148-2 «Неправомірне заволодіння чужим нерухомим майном», яка передбачала відповідальність за неправомірне за-

⁵³⁴ Кравцов Р. В., Анищенко А. С. Уголовно-правовая политика в области охраны окружающей природной среды в России и странах Европы. *Сибирский юридический вестник*. 2011. № 1. С. 95.

⁵³⁵ У КК Туркменістану 1997 р. (ст. 317-1) – у 2004 р.; у КК Узбекистану 1995 р. (ст. 229-1) – у 1998 р. Як пам'ятаємо, КК України від 5 квітня 2001 р. був доповнений нормою про самовільне зайняття земельної ділянки 11 січня 2007 р. – тобто більше п'яти років потому з моменту його прийняття.

володіння чужим нерухомим майном, вчинене з корисливих мотивів, за відсутності ознак викрадення⁵³⁶.

Однак останнім часом із вуст багатьох представників російської кримінально-правової доктрини все частіше лунають заклики щодо криміналізації найбільш небезпечних різновидів порушень прав на землю⁵³⁷.

Наприклад, на думку О. І. Бойцова, включення до КК РФ загальної норми про незаконне заволодіння нерухомим майном забезпечило б надійний захист природних об'єктів від самовільного заволодіння та користування ними (схожий погляд мають і І. В. Жеребчиков та О. В. Яковлева)⁵³⁸.

С. М. Кочої виступає з пропозицією (її підтримує і Н. О. Лопашенко) криміналізувати посягання на власність, які виразились у незаконному проникненні на чужі земельні ділянки, водні та інші об'єкти, території, які охороняються, чи їхньому самовільному захопленні, що спричинило істотну шкоду⁵³⁹.

З. М. Мірзаєв та Б. В. Тайлашев вважають доцільним доповнення КК РФ не загальною нормою, в якій би предметом злочину виступало будь-яке *нерухоме майно*, а спеціальною статтею про самовільне захоплення *землі*, яку, на переконання дослідників, треба розмістити у гл. 22 «Злочини проти економічної діяльності» одразу за ст. 170 «Реєстрація незаконних угод з *нерухомим майном*»⁵⁴⁰. Схожу за змістом думку висловлюють і М. О. Манакін та Ю. В. Попова. Однак, на думку науковців, відповідна заборона має бути розміщена серед деліктів проти власності (ст. 166-1)⁵⁴¹.

А от О. О. Гостев пропонує цілий комплекс заходів, спрямованих на підвищення ефективності механізму кримінально-правової охорони прав на землю. Крім передбачення у КК РФ відповідальності за самовільне захоплення земельних діля-

⁵³⁶ Цікаво, що за даними російських криміналістів, після встановлення кримінальної відповідальності за неправомірне заволодіння нерухомим майном лише за неповні 6 місяців було зареєстровано 197 злочинів цього виду (Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. Москва : Учебно-консультационный центр «ЮриИнфоР», 1996. С. 163).

⁵³⁷ Заради справедливості зазначу, що серед російських науковців існує й інша позиція. Зокрема, А. Ф. Івлева послідовно відстоює думку, зміст якої полягає в тому, що проблема появи нових форм протиправного заволодіння земельними ділянками громадян та держави не може бути вирішена шляхом криміналізації самовільного захоплення землі (Івлева А. Ф. Земельные отношения как объект уголовно-правовой охраны по законодательству Российской Федерации: теоретические и правоприменительные аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2007. 31 с.).

⁵³⁸ Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический Центр Пресс, 2002. С. 150–151; Жеребчиков И. В. Уголовно-правовые проблемы охраны недвижимого имущества в России : дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2006. 219 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/ugolovno-pravovye-problemy-okhrany-nedvizhimo-imushchestva-v-rossii>; Яковлева О. В. Уголовная ответственность за регистрацию незаконных сделок с землей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. С. 4.

⁵³⁹ Кочої С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности по законодательству России : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1999. 343 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/otvetstvennost-za-korystnye-prestupleniya-protiv-sobstvennosti-po-zakonodatelstvu-rossii>; Лопашенко Н. А. Послательства на собственность. Москва : Норма, Инфра-М, 2012. 528 с. URL: <http://www.twirpx.com/file/808712/>.

⁵⁴⁰ Мірзаєв З. М. Уголовно-правовые и криминологические проблемы регистрации незаконных сделок с землей (по материалам Республики Дагестан) : дис. ... канд. юрид. наук. Махачкала, 2006. 235 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/ugolovno-pravovye-i-kriminologicheskie-problemy-registratsii-nezakonnykh-sdelok-s-zemlei>; Тайлашев Б. В. Криминализация земельных отношений. *Власть: криминологические и правовые проблемы. Российская криминологическая ассоциация*. Москва, 2000. С. 81.

⁵⁴¹ Манакін Н. А. Уголовно-правовая охрана земельных отношений в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2001. 196 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemelnykh-otnoshenii-v-rossiiskoi-federatsii>; Попова Ю. В. Уголовно-правовая охрана земли : дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2004. 214 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemli>.

нок (ст. 170-3), правник наполягає і на віднесенні до кримінально караних такого діяння, як «умисна фальсифікація межових знаків чи самовільна протиправна зміна меж земельних ділянок» (ч. 2 ст. 170). Однак остання ініціатива криміналіста є, очевидно, зайвою, адже у сформульованій ним же редакції диспозиції ч. 1 ст. 170-3, поруч із самовільним захопленням та (чи) незаконним користуванням чужою земельною ділянкою, згадується і про «фальсифікацію межових знаків» – тобто фактично те саме діяння, яке фігурує в композиційованій автором ч. 2 ст. 170 КК РФ⁵⁴².

Але наразі російські парламентарі ігнорують позицію наукової спільноти. І тому на сьогодні в російському механізмі боротьби з проявами самовільного зайняття земельних ділянок провідна роль відводиться не кримінальним, а адміністративно-правовим засобам (ст. 7.1 Кодексу РФ про адміністративні правопорушення).

Повертаючись до аналізу зазначених вище норм, зроблю важливе застереження. Йдеться про те, що законодавці деяких країн групи СНД не пов'язують анти-суспільну спрямованість діянь, які були позначені як «порушення прав на землю» (у кримінальних кодексах багатьох держав СНД уособленням таких порушень виступає «самовільне зайняття (захоплення) земельної ділянки»), власне, із порушенням саме «прав» на землю. Якщо в кримінальному законодавстві Азербайджану, Казахстану, Киргизії та Молдови відповідні норми, як і в Україні, розміщені в розділах (главах), присвячених регламентації відповідальності за злочини проти власності, то в Білорусі, Литві, Таджикистані та Узбекистані – серед злочинів проти порядку управління.

На мою думку, першопричиною існування цього феномену є сформованість у названих державах відмінних систем відносин власності на землю, що, зокрема, проявляється і в законодавчому закріпленні їхнього різного суб'єктного складу.

Наприклад, було з'ясовано, що в таких країнах, як Таджикистан та Узбекистан, і досі (з часів Радянського Союзу) збереглася державна монополія на землю. Про це свідчить наділення (зокрема і на найвищому законодавчому рівні) останньої статусом об'єкта, який перебуває у виключній власності держави (ст. 13 Конституції Таджикистану та ст. 2 ЗК Таджикистану⁵⁴³, ст. 16 ЗК Узбекистану⁵⁴⁴). Незважаючи на проголошення множинності форм власності на землю, домінуюча роль держави у земельних відносинах зберігається і в Білорусі. Серед іншого, на це вказує нормативне закріплення держави як єдиного суб'єкта права власності на землі сільськогосподарського призначення та низки інших категорій земель (ст. 13 Конституції Білорусі, статті 12–13 ЗК Білорусі⁵⁴⁵). Тому не дивно, що законодавці зазначених країн (як і радянські) сприймають самовільне зайняття (захоплення) земельної ділянки не як порушення прав на землю, а як посягання на наявну систему державного управління.

Водночас не можна залишити поза увагою певну непослідовність узбецьких парламентаріїв стосовно питання щодо визначення об'єкта аналізованого делікту:

---

⁵⁴² Гостев А. А. Уголовно-правовое регулирование ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. С. 10–11.

⁵⁴³ Земельный кодекс Республики Таджикистан. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30454399#pos=70;-52; Конституция Республики Таджикистан. URL: <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/112>.

⁵⁴⁴ Земельный кодекс Республики Узбекистан. URL: http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=149947.

⁵⁴⁵ Кодекс Республики Беларусь о земле. URL: http://etalonline.by/?type=text&regnum=Hk0800425#load_text_none_1_; Конституция Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=14551>.

якщо вчинене вперше самовільне захоплення земельної ділянки визнається адміністративним проступком проти власності (ч. 2 ст. 60 Кодексу Узбекистану про адміністративну відповідальність, яка, власне, має назву «Порушення права власності на природні ресурси»⁵⁴⁶), то аналогічні діяння, вчинені після застосування адміністративного стягнення за них, дивним чином «трансформуються» у злочин проти порядку управління. Хотілося б нагадати, що подібною парадоксальністю «відзначається» і чинне вітчизняне законодавство: «просте» (некваліфіковане) самовільне зайняття земельної ділянки визнається адміністративним правопорушенням у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини; тимчасом як самовільне зайняття земельної ділянки, яке завдало значної шкоди, – злочином проти власності.

Криміналізувавши таке земельне правопорушення, як «незаконна зміна межового знака землекористування», литовський законодавець також відніс його до категорії злочинних діянь проти порядку управління (ст. 298 гл. XLII КК Литви). Однак, на мій погляд, на відміну від розглядуваних вище країн, головною детермінантою цього рішення виступає не сформована система земельних відносин, а тісний зв'язок кримінального права Литви та країн германської групи, у більшості з яких, як про це вже йшлося раніше, аналогічне за змістом діяння розцінюється як порушення встановленого порядку обігу документів та знаків.

А от парламентарі тих країн, в яких самовільне зайняття земельної ділянки (або інші подібні за змістом діяння) визнається злочином проти власності, навпаки, на законодавчому рівні проголошують, по-перше, множинність, і по-друге, рівність усіх форм власності на землю (ст. 5 ЗК Азербайджану⁵⁴⁷, ст. 20 ЗК Казахстану⁵⁴⁸, ст. 4 ЗК Киргизії⁵⁴⁹, ст. 3 ЗК Молдови⁵⁵⁰). Водночас зазначу, що в ч. 3 ст. 6 Конституції Казахстану та ч. 5 ст. 12 Конституції Киргизії земля проголошується власністю (у Киргизії – виключною власністю) держави⁵⁵¹. Однак відразу за цими конституційними приписами є важливе уточнення: земля може знаходитись і в приватній власності. А вже далі відповідне застереження розвивається в положеннях земельного законодавства. Зокрема, незважаючи на згаданий вище конституційний імператив, ч. 1 ст. 20 ЗК Казахстану вказує на те, що в Казахстані визнаються й **однаковою** мірою захищаються державна та приватна власність на землю.

Найбільшою ж оригінальністю відзначається позиція туркменських парламентаріїв, які, незважаючи на закріплення та захист на конституційному рівні права приватної власності на землю (ч. 1 ст. 9 Конституції Туркменістану)⁵⁵², віднесли самовільне захоплення землі до групи екологічних злочинів (ст. 317-1 гл. 31 КК Туркменістану). Утім помилковість такого підходу виглядає очевидною, оскільки

⁵⁴⁶ Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности. URL: http://lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=97661.

⁵⁴⁷ Земельный кодекс Азербайджанской Республики. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420125.

⁵⁴⁸ Земельный кодекс Республики Казахстан. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583&doc_id=1040583#pos=1;-26&pos2=910;-6.599999999998545.

⁵⁴⁹ Земельный кодекс Кыргызской Республики. URL: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1000980652.

⁵⁵⁰ Земельный кодекс Республики Молдовы. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=313324&lang=2>.

⁵⁵¹ Конституция Республики Казахстан. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution/; Конституция Кыргызской Республики. URL: http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru.

⁵⁵² Конституция Туркменистана. URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/turkmenistan.pdf>.

при самовільному захопленні землі якраз екологічні властивості останньої найчастіше і не погіршуються. Хибність подібного трактування визнається і в науковій літературі, на сторінках якої зазначається, що розглядуваний злочин насамперед порушує встановлений законом порядок землекористування, тобто порядок управління та порядок економічної та іншої діяльності, а також законні інтереси землекористувачів⁵⁵³. Інакше кажучи, основним безпосереднім об'єктом самовільного захоплення землі дослідники визнають управління та / або власність, але не довкілля.

Видається, що аналізований вище досвід переконує в головному – за умови проголошення в Україні множинності та рівності усіх форм власності на землю, визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочинним проти власності та розміщення відповідної заборони в розд. VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» є абсолютно виправданим кроком вітчизняних законотворців.

Вище зазначалося, що в кримінальному законодавстві більшості країн СНД (Білорусь, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), як і в Україні, для позначення назви злочинного порушення прав на землю вживаються термінологічні звороти «самовільне зайняття» або «самовільне захоплення» земельної ділянки (землі). А ось у таких державах, як Азербайджан, Казахстан та Молдова, назви відповідних заборон сформульовані за допомогою безпосередньої вказівки на ті цінності, які порушуються зазначеними в диспозиціях діяннями: «Порушення права власності, користування чи оренди на землю» (ст. 188 КК Азербайджану), «Порушення речових прав на землю» (ст. 201 КК Казахстану) та «Порушення володіння» (ст. 193 КК Молдови).

По-різному визначаються і підстави притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення названих порушень земельного законодавства.

Наприклад, парламентарі Білорусі, Таджикистану та Узбекистану відносять до кримінально караних лише ті прояви самовільних дій, які вчинені після застосування адміністративних стягнень за такі ж порушення. Водночас, якщо ст. 386 КК Білорусі та ст. 338 КК Таджикистану передбачають кримінальну відповідальність за самовільне «зайняття», то ст. 229-1 КК Узбекистану – за самовільне «захоплення» земельної ділянки. Самовільне зайняття (користування) земельної ділянки, як, до речі, й інші прояви порушень права державної власності на землю (вчинення угод із землею, переуступка права спеціального природокористування тощо), узбецькі законодавці, незалежно від попереднього притягнення до відповідальності за такі ж дії, розцінюють як адміністративне правопорушення (ст. 60 Кодексу Узбекистану про адміністративні правопорушення⁵⁵⁴).

Прикметно, що у КК Узбекистану міститься і ще одна норма, яка стосується регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин – це ст. 197-1, в якій йдеться про таке специфічне та невідоме законодавству інших країн діяння, як «неприйняття заходів щодо недопущення самовільного захоплення зрошуваних земель. Суб'єктом цього злочину є власники, землекористувачі або орендарі земельних ділянок. Але найцікавіше те, що відповідна заборона розміщена серед деліктів проти довкілля.

⁵⁵³ Коментарій к Уголовному кодексу Туркменистана. Постатейный / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский; под общ. ред. проф. А. В. Смирнова. Ашхабад : Центр ОБСЕ в Ашхабаде, 2013. С. 600.

⁵⁵⁴ Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности. URL: http://www.lex.uz/pages/get-page.aspx?lact_id=97661#204006.

Повертаючись до ст. 338 КК Таджикистану, зауважу, що вона є лише однією з трьох наявних на пострадянському (і не лише) просторі норм, в якій, як і у ст. 197-1 КК України (третьою країною є Азербайджан), окремо передбачається відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1) та самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, причому, незалежно від попереднього застосування адміністративного стягнення (ч. 2).

Кваліфікуючими ознаками як самовільного зайняття земельної ділянки, так і самовільного будівництва, таджицький законодавець визнав вчинення таких дій повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 3). Водночас необхідно зазначити, що згідно із приміткою до ст. 338 КК Таджикистану як вчинені повторно мають розцінюватися і ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, яким передувало попереднє вчинення не лише аналогічних злочинів, а й діяння, передбаченого наступною за порядковим номером ст. 338-1 КК Таджикистану, в якій йдеться про незаконне надання земельної ділянки. І навпаки – злочин, передбачений ст. 338-1 КК Таджикистану, вважається вчиненим повторно і у разі попереднього вчинення самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва на ній (ст. 338 КК Таджикистану).

Розглядаючи подібний досвід через призму можливості вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства, я дійшов висновку, що за умови виправданого (на мою думку) трактування вітчизняними парламентаріями «самовільного зайняття земельної ділянки» як злочину проти власності, а не проти порядку управління, передбачення відповідної повторності однорідних злочинів виглядає недоречним. Така позиція насамперед пояснюється саме відсутністю ознак «однорідності» таких діянь, одні з яких порушують право власності (самовільне зайняття земельної ділянки), а інші – встановлений порядок службової діяльності (незаконне надання земельної ділянки). Оцінка виправданості самого факту існування окремої норми щодо кримінальної відповідальності за «незаконне надання земельної ділянки» буде дана в наступних підрозділах цього дослідження.

Вище вже зазначалася подібність назв кримінально-правових заборон, передбачених ст. 188 КК Азербайджану та ст. 201 КК Казахстану («Порушення права власності, користування чи оренди на землю» та «Порушення речових прав на землю» відповідно). Водночас для притягнення до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 188 КК Азербайджану достатньо самого факту вчинення самовільного зайняття земельної ділянки без встановленого законом права власності, користування або оренди (формальний склад). А от склад злочину, передбачений ст. 201 КК Казахстану, є формально-матеріальним, адже незаконне проникнення на чужу земельну ділянку (альтернативний самовільному захопленню земельної ділянки спосіб порушення речового права на землю) визнається злочинним лише за умови, що воно спричинило істотну шкоду правам та охоронюваним законом інтересам громадян чи організацій або охоронюваним законом інтересам суспільства чи держави, і було вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або групою осіб, або таке, що супроводжувалося незаконним обшуком.

Очевидно, що позиція казахського законодавця продиктована доволі логічним прагненням останнього диференціювати відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки, будь-які його прояви якого мають тягнути кримінальну відпо-

відальність, та незаконне *зайняття* чужої земельної ділянки (зокрема, державної форми власності), яке, за умови відсутності настання зазначених у ч. 1 ст. 201 КК Казахстану наслідків, має розцінюватися як адміністративне правопорушення, передбачене ст. 136 Кодексу Казахстану про адміністративні правопорушення⁵⁵⁵.

Варто звернути увагу на той факт, що при конструюванні ч. 1 ст. 188 КК Азербайджану парламентарі цієї країни не обмежилися вказівкою на загальне поняття «самовільне зайняття земельної ділянки», описавши ознаки об'єктивної сторони відповідного складу злочину за допомогою формулювання «самовільне огороження, оброблення чи зміна земельної ділянки, або самовільне зайняття цієї земельної ділянки іншими способами». Серед іншого, подібний спосіб викладення нормативного матеріалу дозволив азербайджанському законодавцю усунути будь-яке підґрунтя для суперечок щодо одного з найбільш актуальних питань, які виникають у практиці застосування ст. 197-1 КК України, – питання про те, чи можна вважати «огороження» земельної ділянки – тобто саме лише «заволодіння», без будь-якого «користування» – її самовільним зайняттям. Безумовно, означена проблема потребує нагального розв'язання і в Україні, зокрема, шляхом внесення змін до легального визначення поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» (ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель»), за результатом яких мало б стати зрозумілим, що самовільним зайняттям земельної ділянки необхідно вважати як дії, які полягають у користуванні, так і заволодінню неї.

А от у ч. 2 ст. 188 КК Азербайджану передбачено відповідальність не за кваліфіковане самовільне зайняття земельної ділянки, а за окремий склад злочину – самовільне проведення будівельних чи монтажних робіт на земельній ділянці без встановленого законом права власності, користування чи оренди. Як бачимо, на відміну від подібних за змістом ч. 2 ст. 338 КК Таджикистану та ч. 2 ст. 197-1 КК України, в яких вказується на «самовільне будівництво», тут йдеться про «самовільне проведення будівельних чи монтажних робіт». Хоча при цьому необхідно визнати, що, незважаючи на різні законодавчі формулювання, зміст досліджуваних діянь є майже ідентичним.

Не можемо оминати увагу і той факт, що азербайджанські парламентарі передбачили посилену кримінально-правову охорону прав саме на землі сільськогосподарського призначення, передбачивши за самовільне зайняття останніх або самовільне проведення на них будівельних чи монтажних робіт (ч. 3 ст. 188 КК Азербайджану) більш сувору відповідальність (позбавлення волі на строк від 3 до 5 років) порівняно з аналогічними проявами щодо всіх інших категорій земельних ділянок (максимальне покарання – позбавлення волі на строк до 2 та 3 років відповідно (частини 1 та 2 ст. 188 КК Азербайджану)).

У ч. 1 ст. 207 КК Киргизії «Самовільне захоплення чужої земельної ділянки» було передбачено відповідальність лише за такі згадані у назві дії, які супроводжувалися застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя або здоров'я, або із погрозою його застосування. Водночас у ч. 2 було посилено відповідальність

---

⁵⁵⁵ Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399#pos=1;-323.

за ті самі діяння, вчинені із застосуванням зброї або інших предметів, що використовуються як зброя, або які спричинили через необережність тяжку шкоду, а в ч. 3 – за організацію або керівництво незаконним захопленням земельної ділянки. Однак, проаналізувавши практику застосування ст. 197-1 КК України, я дійшов висновку, що вказівка у розглядуваній кримінально-правовій забороні як на застосування насильства та зброї, так і організацію самовільного зайняття земельної ділянки не є доцільною через фактичну відсутність подібних проявів в Україні.

На сьогодні серед усіх країн групи СНД найменшим впливом положень радянської правової доктрини відзначаються приписи щодо кримінально-правової охорони прав на землю, які містяться в литовському та молдовському законодавстві.

Як зазначалося раніше, ст. 273 КК Литви побудована за взірцем країн німецької групи кримінального права, в яких також передбачається відповідальність за незаконну зміну межового знака землекористування.

А от молдовський законодавець при формулюванні відповідної заборони (ст. 193 КК Молдови) передусім спирався на досвід кримінально-правової протидії порушенням прав на землю країн італо-іберійської групи. Про це зокрема свідчать: формулювання назви статті за допомогою вказівки на термін «володіння»; визнання предметом злочину чужої «нерухомості», а не «земельної ділянки»; віднесення до кримінально караних як повного, так і часткового заволодіння чужою нерухомістю; і, нарешті, вказівка у диспозиції розглядуваної норми на такі способи незаконного заволодіння чужою нерухомістю, як «вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або ж шляхом знищення чи переміщення межових знаків».

Крім звичних для інших груп романо-германської кримінально-правової сім'ї штрафів та незначних строків позбавлення волі, кримінальним законодавством більшості країн СНД (Білорусь, Казахстан, Литва, Молдова, Узбекистан) за вчинення порушень прав на землю передбачено і такі покарання, як громадські та / або виправні роботи. А ось за вчинення кваліфікованих різновидів відповідних діянь, пов'язаних із груповим, повторним, озброєним, насильницьким чи вчиненим із використанням службового становища зайняттям чи захопленням земельної ділянки, здебільшого передбачаються досить значні строки позбавлення волі (наприклад, від 5 до 8 років у кримінальних кодексах Азербайджану (ч. 4 ст. 188) та Таджикистану (ч. 3 ст. 338)).

Вище були розглянуті приписи кримінального законодавства країн СНД, присвячені регламентації відповідальності за земельні злочини так званої «власницької» та «екологічної» спрямованості. Однак, зазначаючи, що в пострадянських країнах правова охорона земельних ресурсів розмежована залежно від функції, яку виконують земельні ресурси, А. М. Шульга слушно звертає увагу на те, що земля виконує не лише екологічну та власницьку функції, а також є важливим об'єктом господарської діяльності⁵⁵⁶. Можна припустити, що саме з цією обставиною необхідно пов'язувати той факт, що в деяких країнах розглядуваної групи до кримінально караних належить і таке земельне правопорушення, як незаконна реєстрація угод із земельною ділянкою (ст. 191 КК Азербайджану, ст. 191 КК Грузії, ст. 170

⁵⁵⁶ Шульга А. Сравнительно-правовой анализ преступлений в сфере охраны земельных ресурсов в уголовном законодательстве постсоветских государств. *Leges si Viata*. 2015. № 8-2. С. 113.

КК РФ (з нерухомим майном), ст. 261 КК Таджикистану)⁵⁵⁷. За винятком незначних редакційних уточнень зміст як об'єктивних, так і суб'єктивних ознак відповідних складів злочинів можна вважати фактично ідентичним, адже в усіх них:

1) ознаки об'єктивної сторони описані за допомогою вказівки на три альтернативні самостійні форми злочинного діяння: а) реєстрація завідомо незаконних угод із землею; б) викривлення облікових даних Державного земельного кадастру; в) умисне заниження розмірів платежів за землю;

2) обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони визнається корисливий мотив або інша особиста зацікавленість;

3) спеціальним суб'єктом злочину визнається посадова особа, яка вчиняє зазначені вище протиправні діяння з використанням свого службового становища⁵⁵⁸.

Судячи із місцезнаходження вказаних заборон у системах Особливих частин кримінальних кодексів, – а кожна із них була розміщена серед злочинів у сфері економічної діяльності – ідентичним є і відношення парламентаріїв до розуміння антисуспільної спрямованості досліджуваних діянь.

На мою думку, саме законодавча оцінка таких суспільно небезпечних проявів, як посягань на економічний лад держави, виглядає не зовсім обґрунтованою. Зазначені делікти найперше порушують інтереси служби (основний безпосередній об'єкт), а вже потім – встановлений порядок господарської діяльності (додатковий об'єкт). Зроблений висновок впливає як із законодавчої вказівки на *спеціального суб'єкта – посадову особу*, яка вчиняє відповідні діяння з використанням свого службового становища, так і з самого змісту описаних у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм діянь, які є нічим іншим, як типовими формами зловживання службовим становищем та службового підроблення.

Сумніви щодо правильності розміщення норми про «незаконну реєстрацію угод із нерухомістю» у гл. 22 «Злочини у сфері економічної діяльності» розд. VIII «Злочини у сфері економіки» (ст. 170 КК РФ) розділяють і деякі російські криміналісти.

Зокрема, знаний дослідник проблематики кримінально-правової охорони господарської діяльності І. А. Клепицький зазначає, що ст. 170 КК РФ поміщена у гл. 22 КК без необхідних на те підстав, оскільки реєстрація незаконних угод із землею та інші діяння, вказані в цій статті, тягнуть відповідальність незалежно від того, пов'язані вони з підприємницькою чи іншою економічною діяльністю осіб, що їх вчинили. Виходячи з цього, фахівець переконаний у тому, що це посадовий

⁵⁵⁷ З огляду на це, неточною треба вважати інформацію того ж таки А. М. Шульги, який, зокрема, вказує, що КК РФ містить лише одну норму, присвячену кримінально-правовій охороні земельних ресурсів (ст. 254 «Псування землі»).

Очевидно, що помилковим є і судження правника стосовно того, що об'єктивна сторона земельних злочинів, розміщених у главах (розділах), які передбачають відповідальність за посягання на власність, виражається зокрема і в незаконній реєстрації угод із землею (Шульга А. Сравнительно-правовой анализ преступлений в сфере охраны земельных ресурсов в уголовном законодательстве постсоветских государств. *Legea si Viata*. 2015. № 8-2. С. 113–114). Як буде зазначено далі, законодавці тих країн СНД, в яких криміналізовано таке діяння, як незаконна реєстрація угод із землею, одностайні в оцінці останнього як посягання на економічний лад держави, а не на власність.

⁵⁵⁸ У ст. 191 КК Грузії вказівка на спеціального суб'єкта відсутня. Однак треба погодитись із висловленою у юридичній літературі думкою про те, що аналіз санкції цієї кримінально-правової норми, яка містить таке покарання, як позбавлення права займати певну посаду, не залишає сумнівів у тому, що суб'єктом досліджуваного злочину може бути визнана лише службова особа (Булавінцев А. Т. Ответственность за нарушение порядка оборота земельных участков в уголовном законодательстве России и зарубежных стран (сравнительный анализ). *Вестник Российской правовой академии*. 2006. № 4. С. 22).

злочин, місце якому в гл. 30 КК РФ «Злочини проти державної влади, інтересів державної служби та служби в органах місцевого самоврядування»⁵⁵⁹.

Погоджуючись з аргументами І. А. Клепицького, можна констатувати, що навіть за умови отримання ствердної відповіді на питання про доцільність криміналізації «реєстрації незаконних угод із землею» в Україні⁵⁶⁰, така норма мала б бути розміщена не в розд. VII, а в розд. XVII Особливої частини КК України «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг».

Варто зазначити, що російський законодавець передбачив кримінальну відповідальність і за таке діяння, як внесення кадастровим інженером завідомо неправдивих відомостей у межовий план, технічний план, акт обстеження, проект межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карту-план території чи підроблення документів, на підставі яких були підготовлені межовий план, технічний план, акт обстеження, проект межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карта-план території, якщо ці діяння спричинили великі збитки громадянам, організаціям чи державі (ст. 170-2 КК РФ). Як бачимо, фактично йдеться про спеціальний різновид службового підроблення, а саме, підроблення технічної документації із землеустрою. Але, враховуючи той факт, що санкціями ч. 1 та ч. 2 ст. 170-2 КК РФ передбачено покарання, яке є менш суворим, ніж відповідні покарання, зазначені в санкції ч. 2 ст. 292 КК РФ («Службове підроблення»), доцільність існування відповідної заборони (і тим більше її розміщення серед злочинів у сфері економічної діяльності) виглядає доволі сумнівною.

Порівняно з аналізованими вище приписами щодо відповідальності за реєстрацію незаконних угод із землею (зокрема й статтею 191 КК Азербайджану) значно більший інтерес викликають положення ст. 314-1 «Прийняття незаконного рішення відносно земельних ділянок, які знаходяться у виключній державній власності» та ст. 314-2 «Виділення земельних ділянок, або видача дозволу на проведення будівельних або монтажних робіт з порушенням правил, встановлених законом» КК Азербайджану. Зокрема звертає на себе увагу той факт, що:

1) розглядувані приписи були розміщені не серед злочинів у сфері економічної діяльності, а у гл. 33 «Корупційні злочини та інші злочини проти інтересів служби» розд. XI «Злочини проти державної влади» КК Азербайджану, що правильно відбиває антисуспільну спрямованість відповідних діянь;

2) покарання, передбачені в санкції ст. 314-1 КК Азербайджану, є більш суворими, аніж покарання, передбачені в загальних щодо неї ст. 308 «Зловживання посадовими повноваженнями» й ст. 309 «Перевищення посадових повноважень» КК Азербайджану, що дає змогу реалізувати очевидні прагнення азербайджанськи парламентаріїв – посилити відповідальність саме за ці різновиди перевищення (або зловживання) посадових повноважень, пов'язані із порушенням земельного законодавства, про які йдеться у відповідних приписах. Цим аналізовані норми вигідно відрізняються від подібної до них за змістом ст. 181-2 КК Туркменістану «Незаконна передача землі», санкція якої передбачає більш м'яке покарання, ніж

⁵⁵⁹ Клепицкий И. А. Система хозяйственных преступлений. Москва : Статут, 2005. С. 509.

⁵⁶⁰ Відповідне питання буде вирішуватись у наступному підрозділі цього дослідження.

передбачене у статтях 181 та 182 КК Туркменістану («Зловживання посадовими повноваженнями» та «Перевищення посадових повноважень» відповідно).

Хотілося б звернути увагу й на те, що в азербайджанському законодавстві особливим правовим статусом наділені землі, які знаходяться під прибережною 20–50-метровою смугою Каспійського моря (озера), яка належить Азербайджану (ч. 2-1 ст. 46 ЗК Азербайджану), відповідальність за незаконну передачу яких передбачена кваліфікованим складом відповідного злочину (ч. 3 ст. 314-1 КК Азербайджану). Крім того, азербайджанські парламентарі передбачили особливий кримінально-правовий механізм захисту цілісності й деяких інших категорій земель зі спеціальним правовим статусом, навколо яких створюються охоронні, санітарні тощо (ст. 22 ЗК Азербайджану) захисні зони, подібні до передбачених вітязняним земельним законодавством охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон, зон особливого режиму використання земель (статті 112–115 ЗК України). Це знайшло свій вияв у криміналізації такого різновиду неправомірної службової діяльності у сфері земельних відносин, як «виділення земельних ділянок, або не виявлення зауважень у зв'язку з будівельними чи монтажними роботами у захисних зонах магістральних трубопроводів, електричних мереж з напругою понад 1 000 вольт, метрополітену, залізничних споруд, оборонних об'єктів, систем водозабезпечення та каналізації, технічних споруд, нафтових свердловин, автомобільних доріг чи вод з порушенням детальних планів щодо зонування територій, виду і масштабів будівництва та основних умов ведення будівництва на ділянках, які прилягають до населених пунктів» (ст. 314-2 КК Азербайджану).

Із країн «Далекого Зарубіжжя» найбільшу концептуальну єдність з групою СНД демонструють кримінальні кодекси В'єтнаму, КНДР, КНР та Монголії, що пояснюється традиційно сильним впливом там радянського кримінального права⁵⁶¹.

Конституція КНР проголосила, що всі цілинні землі являються державною власністю (ст. 9); земля в селах і передмістях являється колективною власністю (ч. 1 ст. 10), а організаціям та приватним особам забороняється присвоєння, купівля-продаж чи незаконна передача землі (ч. 3 ст. 10). Крім того, ч. 2 ст. 10 Основного Закону КНР закріпила право держави відповідно до закону реквізувати або користуватися землями за наявності суспільної потреби⁵⁶². Зазначені конституційні при-

⁵⁶¹ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 37.

Зокрема в юридичній літературі зазначається, що до початку 2003 р. КНДР залишилася єдиною державою у світі, яка зберегла соціалістичну правову систему майже в тому вигляді, в якому вона склалася у СРСР до середини ХХ ст. (Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>).

Незважаючи на вплив стародавніх традицій та інші специфічні риси, вплив радянського права помітний і в приписах кримінального законодавства КНР (Имамов Э. З. Уголовное право Китайской Народной Республики: теоретические вопросы общей части. Москва : Наука, 1990. 239 с. URL: http://www.pravo.vuzlib.su/book_z551.html) та В'єтнаму, взірцем для кримінального кодексу якого було саме кримінальне законодавство СРСР (Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>).

Що ж до Монголії, то ця країна взагалі повністю рецепіювала положення радянського кримінального права (Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯРГУ, 2013. С. 34).

⁵⁶² Конституція КНР 1982 г. (с изм. 1988, 1993, 1999, 2004 гг.). URL: http://chinalawinfo.ru/constitutional_law/constitution/constitution_ch1.

писи значною мірою обумовили і зміст фактично всієї розгалуженої системи норм, покликаних забезпечувати кримінально-правову охорону земельних ресурсів у КНР.

Наприклад, одразу у двох статтях йдеться про відповідальність за такі діяння, як передача, продаж та продаж прав користування земельною ділянкою. Водночас, якщо в ст. 228 (у КК КНР статті не мають окремих назв) предметом злочину виступає «звичайна» земля, а відповідні прояви розцінюються як посягання на стабільність функціонування ринку (§ 8 «Злочини, пов'язані із дестабілізацією ринку» гл. 3 «Злочини, пов'язані з порушенням порядку соціалістичного ринку»), то у ст. 442 КК КНР – нерухоме майно та земельна власність, що належать збройним силам, незаконні дії з якими сприймаються як посадові злочини (гл. 9)⁵⁶³.

До категорії посадових китайський законодавець відніс і такий злочин, як зловживання своїм службовим становищем, що виявилось у незаконному затвердженні зайняття, реквізиції земель чи незаконному за низькою вартістю продажу права володіння землями державної власності, вчинене працівниками державних органів з корисливих мотивів (ст. 410 КК КНР). Очевидно, що покликанням вказаної заборони є створення умов для обмеження можливих зловживань державних службовців при реалізації наданого їм Конституцією права на реквізицію та розпорядження землями.

Ще дві норми, присвячені кримінально-правовій охороні земельних ресурсів, розміщені в § 6 «Злочини проти охорони навколишнього природного середовища» (статті 338, 342 КК КНР).

У ст. 338 КК КНР передбачено відповідальність за добре відоме відповідним розділам кримінального законодавства країн романо-германської правової системи діяння, як незаконне розміщення, зберігання чи викид в землю, воду чи атмосферу радіоактивних забруднюючих речовин, що містять джерела інфекційних хвороб, отруйних чи інших небезпечних відходів, якщо це призвело до серйозної екологічної катастрофи, спричинивши значну шкоду державному чи приватному майну, або життю чи здоров'ю людей. Водночас у юридичній літературі звертається увага на деякі вади відповідної заборони: по-перше, за нею відповідальність настає лише за забруднення ґрунту, тоді як інше псування землі до протиправних діянь включено не було; а по-друге, на законодавчому рівні не було закріплено поняття шкідливих та небезпечних речовин, а також відсутній їхній перелік, через що на практиці можливі численні проблеми при застосуванні розглядуваної заборони⁵⁶⁴.

А ось розміщення серед злочинів проти охорони навколишнього середовища норми про незаконне зайняття землі («незаконне зайняття орних земель порівняно великої площі для інших цілей з порушенням Закону про земельне управління, що спричинило значну шкоду орним землям») (ст. 342 КК КНР) не є традиційним для країн континентальної правової сім'ї (як пам'ятаємо, виняток становить ст. 317-1 КК Туркменістану), в яких відповідний делікт розцінюється або як порушення власності, або як посягання на встановлений порядок управління. Очевидно, першо-причиною цього оригінального підходу є доволі незвична структура Особливої

⁵⁶³ Criminal Law of the People's Republic of China (Chinese and English text). URL: <http://www.cecc.gov/resources/legal-provisions/criminal-law-of-the-peoples-republic-of-china>.

⁵⁶⁴ Сінь Ма. Уголовная ответственность за экологические правонарушения как инструмент предупреждения экологического вреда в Китае. *Труды Института государства и права РАН*. 2019. Т. 14. № 3. С. 200.

частини КК КНР, в якій злочини проти охорони навколишнього природного середовища (§ 6) визнаються складовою частиною злочинів проти порядку управління (гл. 6). З урахуванням цього позиція китайських парламентаріїв стає більш зрозумілою – незаконне зайняття землі розцінюється не лише як злочин проти навколишнього природного середовища, а й як частина більш широких за змістом злочинів проти порядку управління, що цілком узгоджується з досвідом тих країн, в яких земля визнається виключною власністю держави.

Зауважу, що кримінально караним КК КНР визнає незаконне зайняття лише орних земель.

Варто пам'ятати, що китайський законодавець не обмежує коло суб'єктів екологічних злочинів лише фізичними особами. Йдеться про те, що ст. 346 КК КНР передбачає, що у разі вчинення організацією будь-якого злочину проти навколишнього природного середовища, до неї можуть бути застосовані штрафні санкції. За такої умови відповідальність за статтями 338–345 несе керівництво та відповідальні особи організації.

Як злочини проти управління розцінює «захоплення або займання землі, використання землі з порушенням вимог щодо землеустрою», а також і «зловживання службовим становищем для незаконного використання землі» і в'єтнамський законотворець (статті 173 та 174 КК В'єтнаму відповідно)⁵⁶⁵. Кваліфікуючими ознаками «порушення правил землекористування» (ст. 173 КК В'єтнаму) визнаються вчинення відповідних дій: а) організованою групою; б) повторно; в) що спричинили дуже тяжкі або особливо тяжкі наслідки; тоді як посилення відповідальності за «порушення правил про землеустрій» (ст. 174 КК В'єтнаму) пов'язується з аналогічними діями, які: а) вчинені щодо значної території або особливо цінних земель; б) що спричинили тяжкі наслідки.

Що ж до земельних злочинів «екологічної» спрямованості, то в кримінальному законодавстві В'єтнаму – як і в Монголії – вони репрезентовані єдиною нормою, в якій йдеться про забруднення земель, яке сталося внаслідок порушення правил поводження з різноманітними небезпечними речовинами (ст. 184 КК В'єтнаму та ст. 207 КК Монголії⁵⁶⁶). Умовою злочинності дій, передбачених у ч. 1 ст. 184 КК В'єтнаму є: 1) притягнення до адміністративної відповідальності за ці дії та 2) відмова вжити заходи щодо виправлення ситуації, що 3) призвело до серйозних наслідків.

У КК КНДР злочинним порушенням правил землекористування та охорони навколишнього природного середовища присвячений окремий розд. 3, в якому міститься ціла низка норм, присвячених кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Їхньою головною особливістю є надзвичайно лаконічний спосіб викладення диспозицій, які нерідко дублюють назви зазначених приписів: ст. 173 «Неправильне використання та необроблення землі» – неправильне використання або необроблення землі; ст. 174 «Втрата землі» – нехтування правилами щодо захисту землі, що призвело до погіршення її властивостей; ст. 175 «Порушення правил охорони навколишнього природного середовища» – забруднення повітря, води або ґрунту⁵⁶⁷.

⁵⁶⁵ Penal Code of Vietnam. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=184118.

⁵⁶⁶ Criminal Code of Mongolia. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/mng/2001/criminal_code_of_mongolia_html/Mongolia_Criminal_Code_2002.pdf.

⁵⁶⁷ The Criminal Law of the Democratic People's Republic of Korea. URL: [https://www.hmk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20\(1\).pdf](https://www.hmk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20(1).pdf).

Очевидно, що такий досвід не вартий запозичення, оскільки під відповідні статті підпадають фактично будь-які порушення земельного та екологічного законодавства, що створює умови для вибіркового застосування досліджуваних норм.

Окрім групи СНД, «східну гілку» континентальної системи кримінального права представляє і «югославська» група, яка склалась у результаті розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія і до складу якої наразі входить шість країн (Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія) та три державних утворення з власним кримінальним законодавством у складі Боснії та Герцеговини (Федерація Боснії та Герцеговини, Республіка Сербська, анклав Брчко). Крім того, власне кримінальне законодавство у 2003 р. отримав і сербський край Косово. Проаналізувавши нові кримінальні кодекси цих країн, прийняті в період 1994–2005 рр., В. М. Додонов дійшов висновку про їхню беззаперечну схожість, адже всі вони наслідують традиції кримінального права соціалістичної Югославії⁵⁶⁸.

Достатня кількість спільних рис притаманна і законодавству країн аналізованої групи, присвяченому регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, зокрема тих, що призводять до погіршення екологічної функції землі. Тут хотілося б звернути увагу на цікавий факт – незважаючи на багатоміжові історичні зв'язки між країнами колишньої Югославії та СНД (передусім РФ), при формуванні змісту відповідних приписів парламентарі країн «югославської» групи передусім спиралась на досвід не країн СНД, а західноєвропейських держав, зокрема, європейських представників італо-іберійської та германської груп кримінального права. Серед іншого, це виявляється так:

1) на відміну від більшості країн СНД, для кримінального законодавства «югославських» держав характерною є наявність єдиної норми під назвою «Забруднення навколишнього природного середовища», у межах якої уніфіковано відповідальність за забруднення всіх видів природних ресурсів (повітря, води, ґрунтів) (ст. 218 КК Македонії⁵⁶⁹, ст. 260 КК Сербії⁵⁷⁰, ст. 332 КК Словенії⁵⁷¹, ст. 250 КК Хорватії⁵⁷², ст. 303 КК Чорногорії⁵⁷³);

2) подібно до деяких країн германської та італо-іберійської груп, у кримінальних кодексах держав аналізованої групи диференційовано відповідальність за умисне та необережне забруднення навколишнього природного середовища (ч. 3 ст. 218 КК Македонії, ч. 2 та ч. 4 ст. 260 КК Сербії, ст. 332 КК Словенії, ч. 3 ст. 250 КК Хорватії, ч. 2 та ч. 4 ст. 303 КК Чорногорії). Частина ж 5 ст. 218 КК Македонії передбачає відповідальність (подібно до ст. 359 КК Естонії) за ті ж діяння, вчинені юридичною особою.

⁵⁶⁸ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 37–38.

⁵⁶⁹ Criminal Code of the Republic of North Macedonia. URL: https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/zakoni/criminal_code.pdf.

⁵⁷⁰ Criminal Code of the Republic of Serbia. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/5>.

⁵⁷¹ The Penal Code of the Republic of Slovenia. URL: <http://www.policija.si/eng/images/stories/Legislation/pdf/CriminalCode2009.pdf>.

⁵⁷² Criminal Code of the Republic of Croatia. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/>.

⁵⁷³ Criminal Code of the Republic of Montenegro. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Montenegro-Criminal-Code-2003-eng.pdf>.

Подібна норма відсутня лише у кримінальних кодексах Боснії та Герцеговини і Словенії.

Варто відзначити і той факт, що в КК Словенії чітко диференційована відповідальність як за умисне, так і за необережне нанесення шкоди навколишньому природному середовищу, яке: з одного боку, призвело до погіршення здоров'я значної кількості людей, знищення в цілому чи окремих видів флори та фауни, або резервуарів питної води, або іншої істотної шкоди навколишньому природному середовищу, або визвало постійне забруднення навколишнього природного середовища на критичному рівні (ч. 3 ст. 332), та навіть спричинило непоправну шкоду чи руйнування навколишнього природного середовища чи захищених природних ресурсів (ч. 4 ст. 332, покарання – позбавлення волі на строк до 10 років за умисне та до 5 років за необережне забруднення); а з іншого – за аналогічні діяння, які призвели до смерті однієї чи більше осіб (ч. 5 ст. 332, покарання – позбавлення волі на строк до 12 та 8 років відповідно). Видається, що з урахуванням конституційного імперативу про визнання в Україні людини, її життя та здоров'я найвищими соціальними цінностями (ч. 1 ст. 3) подібний досвід міг би бути врахований і вітчизняним законодавцем.

А от у питанні законодавчого викладення норм, присвячених кримінально-правовій охороні прав на землю, парламентарі «югославських» країн розділились. Одні з них, використовуючи досвід країн італо-іберійської групи кримінального права, визнають предметом відповідних злочинів «нерухоме майно» (ст. 338 КК Словенії); інші ж, спираючись на практику більшості країн СНД, вказують на «землю» (ст. 218 КК Сербії, ст. 254 КК Чорногорії)⁵⁷⁴.

У контексті сказаного також варто додати, що відповідальність за порушення прав на землю передбачається кримінальним законодавством Косово та всіх трьох державних утворень у складі Боснії та Герцеговини. Причому, якщо в ст. 286 КК Брчко та ст. 332 КК Косово йдеться про «нерухоме майно»⁵⁷⁵, у ст. 245 КК Республіки Сербської – про «землю»⁵⁷⁶, то вже у ст. 286 КК Федерації Боснії та Герцеговини – про незаконне захоплення «нерухомого майна», яке виразилось у зайнятті «землі» чи її частини⁵⁷⁷. Цікаво, що при цьому в самій Боснії та Герцеговині спеціальна норма про кримінальну відповідальність за порушення прав на землю відсутня.

Утім, незалежно від того, чи йдеться про незаконне заволодіння «землею», чи про незаконне заволодіння «нерухомим майном», парламентарі переважної більшості країн «югославської» групи одностайні в оцінці таких суспільно небезпечних проявів як посягання на власність. Виняток становить македонський законодавець, який відносить незаконне привласнення нерухомого майна до злочинів проти навколишнього природного середовища.

---

⁵⁷⁴ Нагадаємо, що за винятком ст. 193 КК Молдови, в аналогічних за змістом статтях кримінальних кодексів інших країнах СНД предметом злочину визнавалась або «земля», або «земельна ділянка».

⁵⁷⁵ Criminal Code of Breko District of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/40>; Criminal Code of the Republic of Kosovo. URL: <http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/Criminal%20Code.pdf>.

⁵⁷⁶ Criminal Code of The Republika Srpska of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/40>.

⁵⁷⁷ Criminal Code of The Federation of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/40>.

До речі, притаманне кримінальному законодавству країн італо-іберійської групи описування ознак предмета відповідного складу злочину через вказівку не лише на землі (нерухомість), а й на їхню частину, використане і при конструюванні ст. 286 КК Брчко та ст. 332 КК Косово.

Цікаво, що подібно до країн германської групи кримінального права, у кримінальних кодексах Сербії (ст. 336) та Косово (ст. 397) таке порушення, як «знімання, знищення, пошкодження, переміщення або переїзд межового каменя, знака обмеження ґрунту або будь-якого іншого знака, який засвідчує право власності на нерухомість або сервітут для використання води», розцінюється як посягання на встановлений порядок відправлення судочинства (правосуддя), а не на власність.

Досліджуючи «югославський» досвід кримінально-правової протидії порушенням прав на землю, чи не найбільшу увагу звертаємо на те, що як і у ст. 197-1 КК України, у низці подібних за змістом правових норм згадується не лише про незаконне привласнення (заволодіння) землі (нерухомого майна), а й про «будівництво» (ч. 2 ст. 225 КК Македонії, ч. 2 ст. 245 КК Республіки Сербської, ч. 2 ст. 338 КК Словенії). Однак, на відміну від ст. 197-1 КК України, зазначені норми сконструйовані у такий спосіб («ті ж дії, поєднані з будівництвом на захопленій землі»; «зайняття чужої землі з наміром будівництва на ній»), що правозастосовні органи чітко усвідомлюють, що будівництво або намір будівництва треба сприймати не як самостійний склад злочину, а лише як кваліфікуючу ознаку незаконного привласнення землі. «Сателітний» характер будівництва підкреслюється і відсутністю згадки про нього у назвах відповідних заборон.

Диференціація відповідальності за порушення прав на землю у країнах досліджуваної групи здебільшого забезпечується за рахунок посилення покарання за незаконне привласнення землі зі спеціальним правовим статусом, зокрема особливо цінних земель та об'єктів ПЗФ (ч. 2 ст. 286 КК Брчко, ч. 2 ст. 332 КК Косово, ч. 2 ст. 218 КК Сербії, ч. 2 ст. 286 КК Федерації Боснії та Герцеговини, ч. 2 ст. 254 КК Чорногорії) (див. Додаток А-5).

За вчинення земельних злочинів «власницької» спрямованості законодавством держав колишньої Югославії передбачається покарання або у виді штрафу, або незначних строків позбавлення волі (здебільшого до 3 років, хоча в ч. 2 ст. 218 КК Сербії – аж до 5 років). А от земельні правопорушення проти довкілля – як і в багатьох інших країнах Європи – караються набагато жорсткіше: від штрафів і незначних строків позбавлення волі (до 2 або до 3 років) за необережне забруднення навколишнього середовища, і до чималих строків позбавлення волі за відповідні умисні прояви (до 10 років у ч. 1 та ч. 2 ст. 218 КК Македонії та аж до 12 років у ч. 5 ст. 332 КК Словенії).

На окремий аналіз заслуговує і кримінальне законодавство тих постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи (Албанія, Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія), які, як і колишні країни Югославії, свого часу об'єднувала умовна назва «країни народної демократії»⁵⁷⁸. Незважаючи на тривале знаходження «в орбіті» радянського законодавства, кримінальне право цих країн ніколи повністю не втрачало власної правової ідентичності. Майже не вплинули на їхнє кримінальне законодавство і положення Модельного КК СНД. Натомість, на-

⁵⁷⁸ На необхідність окремого дослідження кримінального законодавства групи постсоціалістичних країн (Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Чехія), на кримінальне законодавство яких довгий час здійснювала вплив соціалістична система права, вказує і С. Я. Лихова (Лихова С. Порівняльне кримінальне право: методика викладання та застосування в наукових дослідженнях. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 490–491). Див. про це також: Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 130–135.

магаючись відмежуватися від радянського права, останнім часом законодавці зазначених країн все частіше йдуть шляхом рецепіювання положень кримінального законодавства держав «західної гілки» романо-германської правової сім'ї. У підсумку це призвело до формування фактично в кожній із них доволі своєрідних систем кримінального права, в яких органічно поєднуються традиції правотворення як західноєвропейських, так і постсоціалістичних країн.

У питанні регламентації відповідальності за земельні злочини екологічної спрямованості країни аналізованої групи переважно спиралися на досвід держав «західної гілки» континентальної системи права. Як і в країнах «югославської» групи це виявилось (крім КК Румунії, в якій відповідальність за екологічні делікти передбачається в межах природоохоронного законодавства, наприклад, Закону про захист довкілля («*Law on the environmental protection*»⁵⁷⁹)), по-перше, у наявності універсальної заборони, в якій уніфікована відповідальність за забруднення всіх видів природних ресурсів, а по-друге, у диференціації відповідальності за умисне та необережне забруднення навколишнього природного середовища (ст. 352 КК Болгарії⁵⁸⁰, ст. 182 КК Польщі⁵⁸¹, ст. 300 КК Словаччини⁵⁸², стаття 241 КК Угорщини⁵⁸³, статті 293–294 КК Чехії⁵⁸⁴). Крім того, варто зазначити, що майже всі вказані норми – як і аналогічні приписи австрійського та німецького законодавства – сконструйовані за принципом поставлення в небезпеку (див. Додаток А-6).

Цікаво, що, як і в Україні, у багатьох із названих вище країн судова практика за відповідними статтями досить обмежена. Угорський дослідник Гюла Банді зазначає, що в Угорщині досвід застосування розглядуваних норм зводиться до дрібних справ щодо притягнення до відповідальності за витік пального з емкостей, що використовуються для побутових потреб, використання хімічних речовин невеликими підприємствами, які не відповідають вимогам безпеки тощо. У низці випадків кримінальні справи порушувалися щодо співробітників великих підприємств, але їхню вину довести не вдалося. Надзвичайно низькі показники застосування ст. 280 КК Угорщини (нині ст. 241) (у середньому 25 справ на рік) фахівець пояснює проблемами доказування, встановлення причинно-наслідкового зв'язку, а також відсутністю інтересу до такого роду справ зі сторони органів, уповноважених порушувати та розслідувати кримінальні справи⁵⁸⁵.

Що ж до особливостей, то варто звернути увагу на розміщення болгарськими парламентаріями норми про забруднення навколишнього природного середовища серед злочинів проти народного здоров'я (ст. 35 розд. III) у складі злочинів загальнонебезпечних злочинів (гл. 11), а також незгадування у вказаній статті про порушен-

⁵⁷⁹ Law on the environmental protection. URL: <http://www.cdep.ro/legislatie/eng/vol19eng.pdf>.

⁵⁸⁰ Criminal Code of the Republic of Bulgaria. URL: https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/admbos/Criminal_Code.pdf.

⁵⁸¹ Criminal Code of the Republic of Poland. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001600/U/D20181600Lj.pdf>.

⁵⁸² Criminal Code of the Slovak Republic. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/4>.

⁵⁸³ Criminal Code of the Republic of Hungary. URL: <https://www.refworld.org/docid/4c358dd22.html>.

⁵⁸⁴ Criminal Code of the Czech Republic. URL: <http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/Criminal%20Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf>.

⁵⁸⁵ Банді Гюла. Ответственность и санкции. Уголовная ответственность в Венгрии. В кн. *Екологіческая претупност в Европе* / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О. Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва : Издательский Дом «Городец», 2010. С. 146–148.

ня спеціальних правил, яке в тих чи інших формах фігурує у відповідних приписах законодавства всіх інших країн досліджуваної групи⁵⁸⁶.

Варто пам'ятати, що в Польщі система кримінально-правової охорони довкілля забезпечується не лише нормами кримінального кодексу, а й численними приписами галузевого законодавства, в якому також містяться склади деяких екологічних злочинів. Серед іншого, це стосується положень Законів «Право охорони навколишнього природного середовища», «Про охорону сільськогосподарських та лісових земель»⁵⁸⁷, а також «Водне право». Зокрема, в останньому із перерахованих нормативно-правових актів встановлено відповідальність у виді штрафу, обмеження або позбавлення волі на строк до 1 року за такі дії, як знищення або пошкодження берегів внутрішніх поверхневих вод, а також ґрунтів під внутрішніми поверхневими водами (ст. 191)⁵⁸⁸ – діяння, подібні за змістом до передбачених ст. 239-2 КК України.

Варто зазначити і надзвичайно суворі покарання, які передбачаються законодавством деяких країн за вчинення відповідних екологічних деліктів. Наприклад, санкцією ч. 5 ст. 300 КК Словаччини за порушення спеціальних правил, яке призвело до масштабної екологічної шкоди, передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк від 4 до 10 років.

На відміну від регламентації відповідальності за злочини проти довкілля, питання кримінально-правової охорони прав на землю – подібно до країн «югославської» групи – в аналізованих постсоціалістичних державах вирішується диференційовано та часто ще більше залежить від впливу правових систем країн інших груп.

У ст. 256 КК Румунії «Порушення володіння» йдеться про такі діяння, як знищення чи переміщення межових знаків без права на вчинення таких дій. Як бачимо, подібно до історично близької Молдови, румунська модель кримінально-правової охорони прав на землю побудована за зразком країн італо-іберійської групи. Крім аналогічних ознак, які вже були перераховані при дослідженні молдовського досвіду, про це свідчить і розміщення зазначених правових приписів серед злочинів проти власності⁵⁸⁹.

А ось КК Польщі відповідальність за порушення прав на землю невідома. Однак подібні за змістом правові приписи містяться в нормах інших законів «кримінально-екологічного» характеру⁵⁹⁰. Зокрема польським Кодексом про проступки 1971 р. за вчинення такого діяння, як протиправне проникнення до приватної власності іншої особи, передбачається покарання у вигляді штрафу, обмеження або

⁵⁸⁶ Враховуючи велику кількість мінеральних джерел та курортів у Словаччині, Національна рада у статтях 300 та 301 КК Словаччини не просто обмежилися вказівкою на «порушення загальнообов'язкових правил, що регулюють охорону навколишнього природного середовища або раціональне використання природних ресурсів», а й зробили спеціальне уточнення: «зокрема і природних лікувальних ресурсів і природних ресурсів мінеральних столових вод».

⁵⁸⁷ Більш детально про це див.: Польское право окружающей среды: основные проблемы / П. Боярский, В. Радецкий, Е. Ротко, Е. Зоммер; пер. с польск. О. Л. Дубовик. *Экологическое право*. 2006. № 3. С. 36–43.

⁵⁸⁸ Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20011151229>.

⁵⁸⁹ Criminal Code of the Republic of Romania. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf.

⁵⁹⁰ Як зазначає П. В. Мельник, відповідальність за проступки у Польщі ще називають карно-адміністративною відповідальністю (Мельник П. В. Кримінально-правова охорона довкілля Республіки Польща. *Наує право*. 2013. № 10. С. 105).

позбавлення волі на строк до 1 року⁵⁹¹. Крім того, цим же Кодексом регламентовано відповідальність і за відмову покинути чужу землю.

Болгарський законодавець передбачив кримінальну відповідальність лише за те самовільне захоплення нерухомого майна, від володіння яким винна особа була відсторонена в установленому законом порядку, та самовільне здійснення оспорюваного іншою особою свого чи чужого дійсного або уявного права, зокрема, і вчинене із застосуванням насильства або погрозою його застосування (частини 1, 2, 5 ст. 323 КК Болгарії). Як бачимо, у розглядуваній забороні фактично йдеться про спеціальний різновид самоправства. У наступній же за порядковим номером ст. 323-а КК Болгарії описуються ознаки діянь, подібних до тих, про які згадується в ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України: «Будівництво споруд на землі, яка оброблюється, знаходиться у володінні господарської організації, або є пасовищем».

А ось відповідальність за такі діяння, як «розпорядження чи в порушення своїх обов'язків надання дозволу на заволодіння та використання для будівництва чи інших несільськогосподарських цілей невідчужених та непереданих в установленому порядку сільськогосподарських земель або пасовищ», передбачається в межах окремої ст. 221-а. Водночас необхідно звернути увагу на те, що зазначений делікт («надання незаконного дозволу на будівництво на пасовищах та сільськогосподарських землях») болгарські парламентарі розцінюють як посягання на економічну систему країни (розд. I гл. 6), тоді як саме, власне, будівництво на пасовищах – як злочин проти порядку та громадського спокою (гл. 10).

Албанський досвід цікавий насамперед тим, що кримінальне законодавство цієї країни є чи не єдиним на європейському правовому просторі, у межах якого виділений окремий структурний підрозділ, цілком присвячений регламентації відповідальності виключно за злочини у сфері земельних відносин (розд. XI «Злочини, пов'язані з правовим статусом землі» гл. 3 «Злочини, пов'язані з власністю та економічною сферою» КК Албанії). Складається цей розділ лише з трьох норм, які, проте, враховують усю багатогранність та унікальність поняття «землі» як об'єкта правового регулювання, передбачаючи її кримінально-правовий захист і як важливого елемента довкілля (ст. 199 «Нецільове використання землі»), і як об'єкта права власності (ст. 200 «Незаконне зайняття землі», ст. 199/а «Незаконне будівництво»)⁵⁹².

Далі перейдемо до аналізу законодавства тих країн континентальної правової системи, в яких, на думку В. М. Додонова, склалися власні, цілком самостійні школи кримінального права, що не дозволяє включати їх до жодної із запропонованих ним груп. Йдеться про кримінальне право Нідерландів (сприйняте і в Індонезії), скандинавських країн та Фінляндії⁵⁹³, Південної Кореї та Японії⁵⁹⁴.

⁵⁹¹ The Code of Petty Offences of 20 May 1971. URL: http://www.housingrightswatch.org/sites/default/files/2012-12-11_RPT_POLAND_anti_soc_laws_en.pdf.

⁵⁹² Criminal Code of the Republic of Albania. URL: <http://rai-sec.org/wp-content/uploads/2015/08/Criminal-Code-11-06-2015-EN.pdf>.

⁵⁹³ Зазначу, що на переконання деяких компаративістів, правові системи таких держав, як Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія та Швеція в сукупності утворюють окрему «скандинавську» («північну», «північноєвропейську») правову сім'ю (Ю. О. Тихомиров переконаний, що держави Балтії також все активніше втягуються в орбіту впливу північноєвропейської правової сім'ї (Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. Москва: НОРМА, 1996. С. 138)), яка є не частиною континентальної системи, а займає проміжне місце між романо-германською та англо-американською системами. Водночас одні науковці наполягають на повній самостійності «скандинавської» типу правової системи (Цвайгерт К., Кётч Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права :

У карному законодавстві більшості країн аналізованої групи було уніфіковано відповідальність за забруднення всіх видів природних ресурсів: землі (ґрунтів), поверхневих вод, повітря (статті 173-а та 173-б КК Нідерландів⁵⁹⁵, ст. 152-в Загальногромадянського КК Норвегії (далі – КК Норвегії)⁵⁹⁶), а також додатково надр (ст. 196 КК Данії⁵⁹⁷), океану та озер (ст. 179 КК Ісландії⁵⁹⁸). Зауважу, що у структурі кримінального законодавства названих держав відсутні окремі розділи, присвячені злочинам проти довкілля. Вочевидь, що саме цим фактом треба пояснювати доволі незвичне місцезнаходження відповідної універсальної заборони в системі Особливих частин кримінальних кодексів: гл. 21 «Різноманітні діяння, що спричиняють суспільну шкоду» КК Данії; розд. VII «Злочини, що ставлять під загрозу загальну безпеку людей та власність» КК Нідерландів; гл. XIX «Злочини проти громадських інтересів» КК Ісландії; гл. 14 «Злочини проти громадської безпеки» КК Норвегії (див. Додаток А-7).

Цікаво, що при аналізі санкцій відповідних кримінально-правих норм виявляється досить різне ставлення парламентаріїв щодо оцінки ступеня суспільної небезпеки досліджуваного посягання. Наприклад, у Данії та Ісландії за забруднення природних ресурсів передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк, що не перевищує 4 років; у Нідерландах – до 12 років (водночас покарання за просте вбивство (ст. 287) – позбавлення волі до 15 років); у Норвегії – до 10 років. За забруднення, яке спричинило смерть хоча б однієї особи, і в Нідерландах, і в Норвегії передбачено позбавлення волі на строк аж до 15 років. Очевидно, наявність таких суворих покарань не останньою чергою пояснюється малою кількістю та, як наслідок, особливою цінністю ґрунтів у цих країнах. Зокрема, у Нідерландах більша частина ґрунтів створена в результаті втручання людини: меліорації земель, добування торфу, знищення лісів, осушення земель тощо⁵⁹⁹.

Варто зазначити, що в датському механізмі регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин важливе місце відводиться не лише нормам кримінального, а й приписам природоохоронного законодавства. Зокрема, у ст. 88 Закону щодо попередження забруднення ґрунтів («*Contaminated Soil Act*») встановлено відповідальність за низку земельних правопорушень (нецільове використання землі, початок земляних робіт без отримання дозволу, зняття ґрунту без отри-

В 2-х тт. / пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2000. Том I. Основы. С. 117; Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>), тоді як інші, зокрема Л. А. Луць та О. Ф. Скакун, відносять її (як і латиноамериканську) до змішаного типу правових систем (Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навчальний посібник. Львів : юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 152; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 2-ге видання. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 326). А ось А. Х. Саїдов займає деякою мірою компромісну позицію, зазначаючи, що «скандинавське» право хоча й не входить до романо-германської сім'ї, але тісно пов'язане з останньою (Саїдов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / под ред. В. А. Туманова. Москва : Юрист, 2003. С. 177).

⁵⁹⁴ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 34.

⁵⁹⁵ The Netherlands Criminal Code. URL: http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/2014%20seminars/Omsenie/WetboekvanStrafrecht_ENG_PV.pdf.

⁵⁹⁶ The General Civil Penal Code of the Kingdom of Norway. URL: https://www.unodc.org/cld/document/nor/1902/the_general_civil_penal_code.html.

⁵⁹⁷ The Criminal Code of Denmark. URL: http://www.unodc.org/tldb/pdf/Denmark_Criminal_Code_2005.pdf.

⁵⁹⁸ General Penal Code of Iceland. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=190914.

⁵⁹⁹ Красов О. И. Право собственности на землю в странах Европы : монография. Москва : НИЦ ИНФРА-М, 2014. 400 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1614779/>.

мання дозволу, відмова припинити роботи у разі виявлення забруднення ґрунтів, порушення правил транспортування ґрунтів тощо), за вчинення яких передбачається покарання у виді штрафу (ч. 1) або ж затримання чи навіть позбавлення волі на строк до 2 років у тому випадку, коли такі діяння призвели до завдання шкоди навколишньому природному середовищу чи спричинили загрозу виникнення такої шкоди (ч. 2)⁶⁰⁰. Як бачимо, датський законодавець уніфікував відповідальність за всі діяння, одні з яких в Україні розцінюються як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, а інші – як безгосподарське використання земель (статті 239-1 та 254 КК України відповідно).

У структурі КК Фінляндії виділено окремий підрозділ, цілком присвячений кримінально-правовій охороні довкілля (гл. 48 «Екологічні злочини»). Серед іншого, у ч. 3 ст. 1 гл. 48 встановлено відповідальність і за певні земельні правопорушення, зміст яких розкривається в спеціальних екологічних законах, перелік яких наводиться безпосередньо в диспозиції цієї ж норми⁶⁰¹. Зокрема, йдеться про положення таких нормативно-правових актів:

1) Закон про землекористування та будівництво («*Land Use and Building Act*»), у відділенні 185 якого зазначається, що у разі вчинення будівництва без дозволу, яке спричинило шкоду навколишньому природному середовищу, на винну особу має бути накладений штраф у розмірі, передбаченому гл. 48 КК Фінляндії. Крім того, тут же зазначається про конфіскацію фінансової вигоди та знарядь вчинення відповідного злочину⁶⁰²;

2) Закон про захист довкілля («*Environmental Protection Act*»), норми якого покладають на осіб, дії котрих спричинили забруднення ґрунту чи ґрунтових вод, обов'язок відновити їхній попередній стан для уникнення загрози для здоров'я людей та навколишнього середовища (відділення 75). У разі умисного чи необережного невиконання цих обов'язків до винного знову-таки застосовуються санкції, передбачені згаданою гл. 48 КК Фінляндії⁶⁰³;

3) Закон про вилучення земель («*Land Extraction Act*»)⁶⁰⁴ тощо.

У Південній Кореї, Швеції та Японії відповідальність за злочини у сфері довкілля повністю «покладається» на приписи природоохоронного законодавства.

У Південній Кореї відповідальність за досить значне коло земельних правопорушень передбачається Законом щодо збереження ґрунтів («*Soil Environment Conservation Act*»). Відповідно до ст. 28 зазначеного нормативно-правового акта за невиконання заходів, необхідних для збереження чи відновлення ґрунтів, або здійснення відповідних дій без отримання дозволу, передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк до 5 років або штраф до 30 млн вон. Іншими ж статтями цього Закону передбачається відповідальність: за низку діянь, пов'язаних із невиконанням розпоряджень, направлених на очищення ґрунтів, невстанов-

⁶⁰⁰ Contaminated Soil Act of Denmark (Act no. 370 of 2 June 1999). URL: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxweden.htm>.

⁶⁰¹ The Criminal Code of Finland. URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf>.

⁶⁰² Land Use and Building Act of Finland (132/1999, amendment 222/2003 included). URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990132.pdf>.

⁶⁰³ Environmental Protection Act of Finland (86/2000; amendments up to 728/2011 included) February 4, 2000. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2000/en20000086.pdf>.

⁶⁰⁴ Land Extraction Act of Finland. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1981/en19810555.pdf>.

лення засобів попередження забруднення ґрунтів (санкції – позбавлення волі не більше 2 років або різні суми штрафів (до 10 млн вон)) (статті 29–30); відповідальність юридичних осіб (ст. 31); за необережні діяння, що порушують ґрунтозахисне законодавство (перепона діяльності уповноважених органів щодо захисту ґрунтів, несвочасне інформування державних органів, непроходження експертизи ґрунтів тощо) (ст. 32), за які передбачається штраф у розмірі до 2 млн вон⁶⁰⁵.

А ось ЕК Швеції («*The Swedish Environmental Code*») передбачає однакові правові наслідки за забруднення землі, води та повітря способом, який є небезпечним для здоров'я людини чи флори та фауни. Водночас шведські парламентарі диференціювали відповідальність залежно від форми вини, передбачаючи можливість призначення більш суворого покарання за умисне забруднення природних ресурсів, яке спричинило тяжкі наслідки (відділення 1–2 гл. 29 розд. 6)⁶⁰⁶. Отже, як за змістом, так і за концепцією конструювання аналізована стаття шведського природоохоронного законодавства фактично дублює положення досліджуваних раніше кримінально-правових норм про забруднення природних ресурсів, зосереджених у кримінальних кодексах Данії, Ісландії, Нідерландів та Норвегії.

Зазначу, що крім забруднення, ЕК Швеції також передбачає відповідальність і за такі земельні делікти (незалежно від форми вини), як порушення встановлених обмежень щодо прав землекористування, встановлених відносно заповідників чи об'єктів культурної спадщини; будівництво споруд на території берегових захисних зон та низку інших земельних правопорушень екологічного характеру (відділення 8 гл. 29 розд. 6).

В юридичній літературі зазначається, що в Японії також достатньо дієвим та ефективним є механізм реалізації норм екологічного законодавства, що, очевидно, й обумовило відсутність дублювання цих норм у кримінальний кодекс⁶⁰⁷. Наприклад, за перепону в діяльності уповноважених державних органів, покликаних здійснювати обстеження та оцінку забруднених сільськогосподарських угідь, ст. 17 Закону про попередження забруднення ґрунтів сільськогосподарських угідь («*Agricultural Land Soil Pollution Prevention Law*») передбачає штраф у розмірі від 30 тис. єн⁶⁰⁸.

Незважаючи на деякі спільні традиції правотворення та наявне й сьогодні прагнення до гармонізації своїх правових систем⁶⁰⁹, фактично в кожній зі скандинавських країн сформувався доволі самобутній механізм кримінально-правової охорони прав на землю. Чи не єдиною спільною рисою законодавства держав аналізованої групи у вказаній царині є те, що як і в країнах германської групи, у багатьох

⁶⁰⁵ Soil Environment Conservation Act of the Republic of Korea. URL: <http://www.law.go.kr/DRF/lawService.do?OC=jaa806&target=elaw&MST=79100&type=HTML&mobileYn=>

⁶⁰⁶ The Swedish Environmental Code. URL: <http://www.government.se/contentassets/be5e4d4ebdb4499f8d6365720a68724/the-swedish-environmental-code-ds-200061>.

⁶⁰⁷ Букалєрова Л. А., Швейгер А. О. Уголовно-правовая охрана природы от загрязнения: международный и зарубежный аспекты. *Вестник Московского университета им. С. Ю. Витте. Серия 2: Юридические науки*. 2013. № 2. С. 53.

⁶⁰⁸ Agricultural Land Soil Pollution Prevention Law of Japan. URL: <http://www.env.go.jp/en/laws/water/aglaw.pdf>.

⁶⁰⁹ Зокрема, М. І. Хавронюк зазначає, що у межах Північної ради діє Скандинавська рада з кримінології, створена в 1962 р. міністрами юстиції Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії і Швеції з метою координації кримінологічних досліджень у країнах-учасницях, підготовки рекомендацій для Північної ради та урядів скандинавських країн у сфері боротьби зі злочинністю (Хавронюк М. І. Кримінально-правова система в Україні у взаємодії із зарубіжними кримінально-правовими системами (частина II). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 38).

із них (ст. 179 КК Данії, ст. 163 КК Ісландії, ст. 188 КК Норвегії) будь-які незаконні дії, пов'язані з межовими знаками (знищення, пересування, руйнування, протиправне встановлення тощо), розцінюються передусім як посягання на встановлений порядок доказування та документообігу в державі. Виняток становлять Фінляндія та Швеція – у кримінальних кодексах цих держав аналогічні за змістом заборони розміщені серед злочинів проти власності (ст. 5 гл. 28 «Крадіжка, розкрадання і незаконне використання» КК Фінляндії та ст. 8 гл. 8 «Про крадіжку, розбій та інші злочини, пов'язані з викраденням майна» КК Швеції відповідно)⁶¹⁰.

Кримінально караним «знищення межових знаків» визнається і в Нідерландах, Південній Кореї та Японії. Але якщо нідерландський законодавець відніс до злочинних лише ті прояви зазначених дій, які вчинені з метою отримання незаконного прибутку для себе чи інших осіб, то в Південній Кореї та Японії для початку кримінального переслідування встановлення такої мети не вимагається – достатнім криміноутворюючим наслідком визнається неможливість визначення меж землі. Вочевидь саме ця обставина пояснює і різне бачення щодо визначення антисуспільної спрямованості аналізованого посягання – у КК Нідерландів розглядуваний делікт розміщений серед проступків, що полягають в обмані (ст. 333 розд. XXV «Обман»), тоді як у кримінальних кодексах Південної Кореї (ст. 370 гл. XLII) та Японії (ст. 262-2 гл. 40) – серед злочинів, пов'язаних із пошкодженням та приховуванням⁶¹¹. Однак зазначу, що у структурі кримінальних кодексів трьох зазначених країн всі відповідні розділи (глави) розміщуються одразу за розділами (главами), присвяченими регламентації відповідальності за злочини проти власності. На мою думку, це свідчить про трактування «знищення межових знаків» хоч і специфічного, однак порушення власності. До схожого висновку дійшли і Н. Є. Крилова та В. М. Єрьомін. Зокрема, аналізуючи ст. 262-2 КК Японії, науковці зазначають, що такий склад є одним із видів майнових посягань, хоча за своєю сутністю і дещо відрізняється від складів пошкодження, що передбачають покарання за пошкодження майна як такого⁶¹².

За вчинення аналізованого діяння здебільшого передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 або до 5 років. Водночас у кримінальних кодексах Ісландії та Швеції міститься спеціальне застереження, яке у випадку малозначності зазначеного правопорушення дозволяє застосовувати до винного штраф або (у Швеції) позбавлення волі на строк не більше 6 місяців.

Що ж до кримінально-правової протидії всім іншим порушенням прав на землю, то в скандинавських країнах вона знаходить свій вияв у криміналізації діянь, пов'язаних із незаконним:

- 1) проникненням до земельного володіння іншої особи (ч. 1 ст. 264 КК Данії, ст. 395 КК Норвегії, ч. 1 та ч. 3 ст. 11 гл. 28 КК Фінляндії);
- 2) або вчиненням різноманітних дій (будівництво на земельній ділянці, проведення земельних робіт тощо), які свідчать про присвоєння винною особою надано-

⁶¹⁰ The Swedish Penal Code. URL: <http://www.government.se/contentassets/5315d27076c942019828d6c36521696e/swedish-penal-code.pdf>.

⁶¹¹ The Penal Code of Korea. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46816472.pdf>; The Penal Code of Japan. URL: <http://www.cas.go.jp/jp/seisaku/hourei/data/PC.pdf>.

⁶¹² Уголовное право зарубежных стран. Общая и особенная части: учебник / под ред. И. Д. Козочкина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2010. С. 1007.

го лише власнику земельної ділянки права фактичного володіння та користування останньою (ст. 396 КК Норвегії, ч. 2 ст. 11 гл. 28 КК Фінляндії, ст. 11 КК Швеції).

Крім того, ч. 2 ст. 264 КК Данії відносить до кримінально каранних і «незалишення чужої земельної ділянки, незважаючи на прохання власника». Як бачимо, фактично йдеться про незаконне утримування земельної ділянки в традиційному для вітчизняної правової доктрини розумінні.

А от КК Нідерландів до кримінальних проступків відносить не незаконне «утримування», а протиправне «перебування» на чужій земельній ділянці та випасання на ній худоби (статті 460–461). Цікаво, що умовою притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 460 КК Нідерландів є перебування лише на засіяній чи засадженій землі, або ж на землі, підготовленій для засівання чи засаджування, а також пасовищах, причому вчинене у чітко визначений період – з травня по жовтень місяць. Схожа за змістом норма міститься і в КК Швеції (ст. 4 гл. 12), який визнає злочинним незаконне проходження через забудовану ділянку, насадження чи іншу ділянку землі, якщо такі дії здатні спричинити шкоду. Існування подібних заборон пояснюється прагненням парламентаріїв захистити потенційний урожай законного власника земельної ділянки.

Надзвичайно високо оцінює ступінь суспільної небезпеки порушень прав на землю японський законодавець. Зокрема, санкцією ст. 235-2 КК Японії за незаконне захоплення нерухомої власності іншої особи передбачено покарання у виді позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк аж до 10 років. Звертає на себе увагу й окреме згадування про заборону незаконного захоплення землі Законом «Про припинення незаконних діянь членів бандитських угруповань». Зокрема, у п. 12 ст. 9 цього нормативно-правового акта йдеться про заборону «повного чи часткового захоплення землі чи будівель, спеціального підкреслювання власної приналежності до них як до своєї власності чи володіння шляхом вивішування на них чи поруч вивісок із власним іменем, а також вимог від законних володільців коштів за припинення спроб видавати цю землю за свою»⁶¹³.

Завершуючи дослідження кримінального законодавства країн континентальної правової системи, хотілося б зазначити, що значну увагу питанням кримінально-правової охорони довкілля, зокрема й ґрунтів, приділяють і такі європейські міждержавні об'єднання, як ЄС та РЄ, членами яких є абсолютна більшість держав романо-германської правової сім'ї. Відповідні приписи загальноєвропейського та іншого міжнародного законодавства будуть розглядатися в наступному підрозділі цієї роботи, зокрема під час аналізу принципу міжнародно-правової необхідності та допустимості криміналізації земельних правопорушень.

Як і романо-германське, *англо-американське* кримінальне право також можна поділити на дві «гілки», які умовно називають «британською» та «американською»⁶¹⁴. Своєю чергою в межах першої гілки виділяють дві групи:

⁶¹³ Уголовный кодекс Японии / науч. ред. и предисловие д-ра юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 170–171.

⁶¹⁴ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 38.

Найбільш визначальні особливості англо-американської системи кримінального права були ґрунтовно проаналізовані в юридичній літературі, зокрема, Н. О. Головановою, Г. О. Єсаковим, І. Д. Козочкіним, Ю. Г. Старовойтовою (Голованова Н. А. Уголовное право Англии : учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. Москва : Из-

1) *некодифіковане* кримінальне право (Англія з Уельсом та Північною Ірландією, більше півтора десятка колишніх колоній) – у країнах з таким типом відсутні кримінальні кодекси. Їх замінюють окремі законодавчі акти, що складаються із статутів, колоніальних нормативних актів та нових законів. У підсумку злочинність та караність діянь визначається на підставі не лише законів, але й норм прецедентного права⁶¹⁵.

У країнах розглядуваної групи одним з основних законодавчих актів у сфері регламентації кримінальної відповідальності за злочини проти власності є Закон про крадіжку («*Theft Act*») (1968). У ст. 1 цього нормативно-правового акта звичайна крадіжка визначається як нечесне привласнення однією особою майна, яке належить іншій особі, з наміром назавжди позбавити останню цієї власності⁶¹⁶. Водночас фахівцями наголошується, що норми вказаного закону окремо вирішують питання саме про можливість «крадіжки» землі. Зокрема звертається увага на те, що згідно з попереднім законодавством земля категорично не була предметом крадіжки, то Закон 1968 р. зайняв щодо цього іншу позицію, встановивши, що земля може стати предметом крадіжки за певних умов.

Зокрема, у ст. 42 зазначається: «Особа не може красти землю або об'єкти, що прикріплені до неї, за винятком таких випадків:

а) коли особа є повірним або особистим представником, або ліквідатором компанії, або їй ще якимось дозволено продавати землю, яка належить іншим особам, і привласнює землю або прикріплені до неї об'єкти, порушивши довіру, покладену на неї;

б) коли особа, не будучи володільцем землі, присвоює що-небудь прикріплене до землі шляхом відділення речі від землі, прямо чи опосередковано, або після того, як річ була відділена від землі, або;

в) коли будучи орендаром землі, присвоює цілком або частково будь-яку споруду, прикріплену до землі».

Суб'єктом злочину в цих випадках виступають довірени особисті представники, ліквідатори компанії та інші особи, яким ввірено продавати та розпоряджатися землею, яка належить іншому. Способом крадіжки тут є зловживання довірою⁶¹⁷. Очевидно, що у вітчизняному кримінальному праві такі діяння залежно від суб'єкта злочину мали б розцінюватися як розкрадання у формі привласнення або як шахрайство.

Ще однією новелою Закону 1968 р. стало те, що він передбачає відповідальність і тих осіб, які, наприклад, вивезли на машині землю з чужої земельної ділянки.

дательство Юрайт, 2017. 188 с.; Есаков Г. А. Англо-американское уголовное право: эволюция и современное состояние общей части : монография. Москва : ТК «Велби»; Проспект, 2007. 736 с.; Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 478 с.; Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 104 с.), через що повторне їхнє висвітлення у межах цієї роботи виглядає зайвим.

⁶¹⁵ Тут варто зауважити, що в англійській доктрині кримінального права взагалі не згадується про яку-небудь систему Особливої частини, а сам термін «Особлива частина» не вживається (Уголовное право зарубежных стран в 3 т. Том 3. Особенная часть : учебник для бакалавриата и магистратуры / Н. Е. Крылова и др.; отв. ред. Н. Е. Крылова. 5-е изд., пер. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2018. С. 13).

⁶¹⁶ Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, С. О. Письменського. 2-ге вид. Київ : «ВД «Дакор», 2013. С. 773.

⁶¹⁷ Аистова Л. С., Краев Д. Ю. Уголовное право зарубежных стран : учебное пособие. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2013. С. 77.

Раніше ж чинне законодавство не дозволяло визнавати річ предметом викрадення і в тому разі, коли вона ставала рухомою в результаті самого акту взяття⁶¹⁸.

Щодо кримінально-правової охорони екологічної функції землі, то вона покладена на норми Закону про захист навколишнього природного середовища 1990 р. («*The Environment Protection Act 1990*»). Зокрема, у структурі вказаного нормативного акта виділена окрема кн. 2-А, цілком присвячена правовому регулюванню забруднення землі. У ній передбачена кримінальна відповідальність за незаконне звалище, тобто забруднення землі речовинами природного чи штучного походження, або предметами, здатними в силу їхньої кількості та концентрації спричинити шкоду людині або живому організму в навколишньому природному середовищі⁶¹⁹. Тут під «забрудненням» законодавець розуміє потрапляння внаслідок якої-небудь діяльності в землю будь-якої речовини, здатної викликати згадані вище шкоду людині або живому організму в навколишньому природному середовищі⁶²⁰.

У компаративістських дослідженнях звертається увага на те, що як і *public nuisance* із загального права, статутні екологічні злочини майже у всіх випадках є злочинами суворої відповідальності⁶²¹. Вочевидь саме цим треба пояснювати те, що у нормі про забруднення землі відсутня вказівка про форму вини правопорушника;

2) *кодифіковане* кримінальне право з одним із чотирьох основних типів: індійський; вест-індійський⁶²²; австралійський; моделі міністерства колоній⁶²³. Водночас базисом для них слугували дві основні законодавчі моделі – КК Індії 1860 р. та проєкт кримінального кодексу для Англії 1878 р., складений відомим британським юристом Д. Стіфеном (далі – проєкт КК Англії), але так і не ухвалений як закон⁶²⁴.

Індійська модель кримінального права є найстарішою. Проєкт КК Індії був підготовлений комісією британських юристів під керівництвом Т. Маколея в період з 1833 по 1860 рік. Наразі КК Індії 1860 р. продовжує залишатись основним джерелом кримінального права, окрім самої Індії, у таких країнах: Бангладеш, М'янма, Пакистан; його положення були відтворені у кримінальних кодексах Брунею, Малайзії, Сінгапуру, Шрі-Ланки⁶²⁵.

Зважаючи на зазначене, зовсім не дивно, що в кримінальному законодавстві названих держав існує фактично ідентична система норм, покликаних забезпечу-

⁶¹⁸ Уголовное право зарубежных стран. Общая и особенная части : учебник / под ред. И. Д. Козочкина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2010. С. 616.

⁶¹⁹ The Environment Protection Act 1990. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/43/contents>.

⁶²⁰ Уголовное право зарубежных стран. Общая и особенная части : учебник / под ред. И. Д. Козочкина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2010. С. 664.

⁶²¹ Уголовное право зарубежных стран. Общая и особенная части : учебник / под ред. И. Д. Козочкина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2010. С. 662.

⁶²² Вест-індійська модель кримінального кодексу склалася в Британській Вест-Індії у 80–90-х рр. XIX ст. Головний суддя Ямайки Райт на основі англійських статутів та загального права розробив проєкт кримінального кодексу, який, проте, так і не був прийнятий на самому острові, хоча і був покладений в основу КК Британського Гондурасу (1888 р.), Сент-Люсії (1889 р.) та Гренади (1897 р.) (Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 39), через вищезгадані причини його положення не будуть аналізуватися на сторінках цього дослідження.

⁶²³ Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. С. 53.

⁶²⁴ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 39.

⁶²⁵ Никифоров Б. С. Уголовное законодательство Республики Индии. Москва : ГИЮЛ, 1958. С. 8–10.

вати регламентацію відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. Здебільшого така система репрезентована нормами, що передбачають відповідальність: 1) осіб, на чіїх земельних ділянках проходять незаконні збори (злочин проти громадського порядку), та 2) добре відоме кримінальному праву континентальної системи знищення чи переміщення межових знаків, що засвідчують права на землю (визнається злочином проти власності) (статті 154 та 434 КК Бангладеш, статті 154 та 434 КК Індії⁶²⁶ та інші). Як бачимо, у кримінальних кодексах вказаних країн збігаються навіть порядкові номери статей, якими передбачається відповідальність за аналізовані земельні делікти.

Злочини ж проти довкілля, зокрема, й у сфері земельних відносин, у структурі кримінальних кодексів країн розглядуваної групи не виділяються – відповідальність за їхнє вчинення передбачається галузевим законодавством⁶²⁷.

Зокрема, чинним в Індії Законом про захист навколишнього природного середовища 1986 р. («*The Environment (Protection) Act, 1986*») окреслюється цілий комплекс правил, спрямованих на охорону довкілля, за порушення яких передбачається позбавлення волі на строк до 5 років або штраф, або ж обидва покарання (ч. 1 ст. 15). Якщо ж відповідна протиправна поведінка продовжується більше року після засудження винної особи, то в такому разі строк позбавлення волі може зрости до 7 років (ч. 2 ст. 15). Цікаво, що ст. 16 зазначеного нормативно-правового акта вказується на те, що у разі вчинення екологічного злочину компанією, особи, відповідальні за ведення нею бізнесу, мають бути піддані кримінальному переслідуванню, окрім тих випадків, коли вони доведуть, що злочин був вчинений без їхнього відома або ними приймалися всі можливі заходи для попередження вчинення такого злочину⁶²⁸.

Поява австралійської моделі також датується кінцем XIX сторіччя. Провідне місце в історії кримінального законодавства Австралії належить КК штату Квінсленд 1899 р., який був підготовлений головним суддею Австралії С. Гріфітсом на основі проєкту КК Англії⁶²⁹.

У чинному КК Австралії прямо вказується на неможливість вчинення крадіжки землі, крім випадків, коли особа привласнює що-небудь нерозривно пов'язане із землею шляхом відділення цього чи сприянно такому відділенню, або присвоєння землі шляхом порушення довіри (ст. 131.4)⁶³⁰.

Не згадує КК Австралії і про екологічні делікти, відповідальність за які традиційно для країн англо-американської системи передбачається природоохоронним законодавством. Зокрема, ст. 15 Закону щодо заборони ядерних установок 2007 р. («*Nuclear Facilities Prohibition Act 2007*») передбачає накладення штрафу в розмірі до 20 штрафних одиниць за вчинення низки порушень, пов'язаних із невиконан-

⁶²⁶ The Penal Code for Bangladesh, 1860. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46812525.pdf>; The Indian Penal Code, 1860. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814358.pdf>.

⁶²⁷ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Регламентація кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за законодавством країн англо-американської правової системи. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю в умовах трансформації сучасного суспільства»* (4 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 57–63.

⁶²⁸ The Environment (Protection) Act of India, 1986. URL: <http://envfor.nic.in/legis/env/env1.html>.

⁶²⁹ Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>.

⁶³⁰ Criminal Code Act of Australia, 1995. URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00260>.

ням обов'язків щодо рекультивациі земель⁶³¹. Стаття ж 443 Закону про захист навколишнього середовища («*Environment Protection Act 1994*») передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк до 2 років або 4 500 штрафних одиниць за вчинення умисного розміщення небезпечної речовини, яка здатна спричинити значну чи матеріальну шкоду навколишньому природному середовищу, та 1665 штрафних одиниць – за аналогічні необережні прояви (ст. 443)⁶³².

В юридичній літературі відзначається, що у новозеландській правовій системі найбільш кодифікованою галуззю є саме кримінальне право⁶³³. На відміну від КК близької Австралії, новозеландський Закон про злочини 1961 р. («*Crimes Act*») (за суттю він є кримінальним кодексом) містить у собі спеціальну ст. 91, яка передбачає відповідальність за насильницьке вторгнення та незаконне утримування нерухомості. Зауважу, що у цій забороні вказується на те, що порушення володіння, вчинене із застосуванням насильства, є злочинним незалежно від того, чи мала винна особа право на входження на землю, чи ні. За такі дії передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк до 1 року⁶³⁴. Водночас зазначу, що новозеландські парламентарі, як і законодавці країн, в яких сприйнята індійська модель кримінального права, аналізоване діяння розцінюють як злочин проти громадського порядку.

Що ж до відповідальності за земельні злочини екологічної спрямованості, то вона регламентується нормами новозеландського природоохоронного законодавства, зокрема Законом про навколишнє природне середовище 1986 р. («*Environment Act*») та Законом про контроль за охороною ґрунтів та річок 1941 р. («*Soil Conservation and Rivers Control Act*»).

Модель міністерства колоній Великобританії була розроблена вказаним відомством у 1920-х рр. як типовий колоніальний кодекс на основі КК Квінсленда 1899 р. За цією моделлю була створена ціла група кодексів в африканських колоніальних володіннях Англії (Замбії, Кенії, Нігерії, Уганди тощо), а також Ізраїлі, Кіпрі, Папуа Нової Гвінеї, Фіджі та інших⁶³⁵.

Вочевидь, що саме наявність спільного законодавчого взірця і зумовила формування в усіх зазначених країнах фактично ідентичної та надзвичайно розгалуженої системи норм, присвячених регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. Йдеться про визнання кримінально каранними таких діянь:

1) незаконне вторгнення до земельного володіння іншої особи та незаконне утримування земельної ділянки. Знову-таки констатую, що як і в багатьох інших країнах, які входять до англо-американської системи кримінального права, законодавці названих вище держав об'єктом відповідних посягань визнають не власність, управління чи навіть довкілля, а громадський порядок. Зокрема про це свідчать

⁶³¹ Nuclear Facilities Prohibition Act of Australia, 2007. URL: <http://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/ACTS/2007/07AC004.pdf>.

⁶³² Environmental Protection Act of Australia, 1994. URL: <http://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/CURRENT/E/EnvProtA94.pdf>.

⁶³³ Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>.

⁶³⁴ Crimes Act of New Zealand, 1961. URL: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/1961/0043/latest/DLM327382.html>.

⁶³⁵ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 40.

назви глав, в яких розміщені досліджувані заборони («Хуліганство та порушення громадського порядку» КК Ізраїлю, гл. IX «Незаконне повстання чи інші дії проти громадської безпеки» КК Кенії, гл. 10 «Незаконні збори» КК Нігерії тощо). Водночас треба зазначити, що в Папуа Новій Гвінеї відповідальність за незаконне заволодіння державними чи іншими землями передбачається в межах окремого Земельного Закону («*Land Act 1996*»), ст. 145 якого передбачає покарання у виді штрафу до 500 тис. кінів або позбавлення волі на строк, що не перевищує 6 місяців, за перше порушення (ч. 1); та штраф до 1 млн кінів або позбавлення волі на строк, що не перевищує 12 місяців, – за повторне⁶³⁶;

2) спричинення шкоди межовому знаку з наміром вчинити шахрайство (визнається деліктом, пов'язаним із пошкодженням власності (в Ізраїлі – «Шкідництво»));

3) приховування або знищення документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману (визнається правопорушенням, пов'язаним із крадіжкою);

4) підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей тощо. Тут варто звернути увагу і на надзвичайно суворі санкції, передбачені за ці дії: довічне позбавлення волі в Ізраїлі та Кенії, 14 років позбавлення волі у Нігерії. І це притому, що покарання за вчинення інших посягань на земельні відносини зазвичай не перевищує 3 років позбавлення волі;

5) незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду (визнається злочином, пов'язаним із судовим розглядом) (статті 189–190, 396, 447, 458 КК Ізраїлю, статті 90–91, 288, 339, 350 КК Кенії, статті 87–88, 275, 324, 327, 336 КК Кіпру, статті 81–82, 133, 393, 451, 457 КК Нігерії, статті 71–72, 375, 444, 452 КК Папуа Нової Гвінеї тощо⁶³⁷) (див. Додаток А-8).

Додамо, що в Ізраїлі та на Кіпрі до кримінально каранних належать діяння, подібні до змістом до передбачених статтями 460–461 КК Нідерландів: обробка землі поряд із громадською дорогою та вторгнення в садок чи готову для посіву землю, на якій є нива чи трава, посіяна для пасовища, а так само знаходження на такій землі чи в садку, а також сприяння тому, щоб тварина увійшла в садок чи землі, вказані в абз. 1, або на землю, яка була оброблена протягом 12 місяців, перед відповідним входом на неї без доказу законності знаходження на відповідній земельній ділянці (статті 493–494 КК Ізраїлю, ст. 281 КК Кіпру). Зазначені делікти належать або до категорії незначних злочинів (Ізраїль), або злочинних посягань (Кіпр).

А ось у законодавстві Папуа Нової Гвінеї криміналізоване і таке діяння, як корупція оцінщиком, тобто здійснення призначеним оцінщиком процедури оцінки землі в тому разі, коли він є зацікавленим у справі, або ж нечесне виконання оцінщиком своїх обов'язків (ст. 93 КК Папуа Нової Гвінеї).

Багато спільних рис із названими вище державами має і кримінально-правовий механізм охорони прав на землю Канади. Зокрема, кримінальне законодавство цієї

⁶³⁶ Land Act of Independent State of Papua New Guinea, 1996. URL: <http://faolex.fao.org/docs/pdf/png20843.pdf>.

⁶³⁷ Penal Law the State of the Israel. URL: <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/anti-briberyconvention/43289694.pdf>; Penal Code of the Kenya. URL: <https://www.issafrika.org/cdct/mainpages/pdf/Terrorism/Legislation/Kenya/Kenya%20Penal%20Code%201-100%20of%2019%20A%20.pdf>; Criminal Code of the Cyprus. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Cyprus/CYP_Penal_Code_1959_CAP_154_EN.pdf; Nigeria Penal Code Act 1960. URL: http://oceansbeyondpiracy.org/sites/default/files/Nigeria_Penal_Code_Act_1960.pdf; Papua New Guinea Criminal Code Act 1974. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Papua_New_Guinea_Criminal_Code_Act_1974.pdf.

країни (до речі, його витоки також беруть початок з проєкту КК Англії) визнає злочинними такі делікти, як «знищення межових знаків» та «приховування чи знищення з шахрайською метою документів, що засвідчують право власності на землю» (також належить до категорії «злочинів, що нагадують крадіжку» (статті 442–443, п. «а» ст. 340 КК Канади)⁶³⁸.

Що ж до відповідальності за земельні правопорушення екологічного характеру, то в Канаді вона регламентується нормами Закону про захист навколишнього середовища («*Canadian Environmental Protection Act, 1999*»). Зокрема, у межах спеціальної глави «Злочини та покарання» передбачаються досить суворі покарання (штраф від 30 тис. і аж до 12 млн канадських доларів та позбавлення волі на строк до 3 років) за дуже широке коло екологічних (зокрема й земельних) правопорушень (статті 272–273)⁶³⁹. Якщо ж відповідні посягання спричиняють істотну шкоду навколишньому природному середовищу або ж ризик смерті чи шкоди здоров'я для людей, то покарання може сягати аж 5 років позбавлення волі (ст. 274).

Необхідно зазначити, що в Канаді велике значення мають акти провінцій, адже федеральне законодавство, що регулює відновлення забруднення земель, лише розвивається⁶⁴⁰.

Американська «гілка» англо-американської системи кримінального права складалась у Сполучених Штатах у XIX – початку XX сторіччя внаслідок проведення масштабних кодифікаційних робіт⁶⁴¹. Однак, через особливості федералізму США, жодних підстав говорити про якусь єдину чи більш менш одноманітну систему Особливої частини американського кримінального права немає. Щодо цього І. Д. Козочкін слушно зауважує, що там існує 53 правові системи: 50 штатів, федеральна, Округу Колумбія та держави Пуерто-Ріко⁶⁴².

Приступаючи до аналізу федерального кримінального законодавства США, потрібно пам'ятати, що, на відміну від кримінальних кодексів інших великих федеральних держав (Німеччини, Бразилії чи Індії), так званий Федеральний КК США (переважно це норми ч. 1 розд. 18 Зводу законів США) має досить вузьку сферу дії та фактично не впливає на законодавство штатів⁶⁴³. Але навіть за таких умов у цьому документі «знайшлося місце» такому земельному правопорушенню, як «знищення чи видалення межових знаків» (ст. 1858), яке карається позбавленням волі на строк 6 місяців або штрафом, або обома зазначеними покараннями. Крім цього, на федеральному рівні було закріплено відповідальність і за таке специфічне діяння, як «вчинене шляхом погрози або сили переривання, заважання або перепона межуванню земель державної чи приватної власності, яке здійснюється особами, уповноваженими виконувати такі дії відповідно до інструкції директора

⁶³⁸ The Criminal Code of Canada. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-46.pdf>.

⁶³⁹ Canadian Environmental Protection Act, 1999. URL: http://www.ec.gc.ca/lcepe-cepa/26A03BFA-C67E-4322-AFCA-2C40015E741C/lcepe-cepa_201310125_loi-bill.pdf.

⁶⁴⁰ Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного законодавства в галузі охорони навколишнього природного середовища / С. В. Совгіра, Т. М. Гензьора, В. Г. Гончаренко. *Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ* / ред. кол.: В. М. Бровдій, Г. І. Денисюк, І. М. Кобаса та ін. Умань : Видавець «Сочинський», 2015. С. 17.

⁶⁴¹ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 40.

⁶⁴² Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. С. 304.

⁶⁴³ Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. С. 304.

Бюро управління земельними ресурсами». Прикметно, що за вчинення цього делікту передбачено більш суворе покарання порівняно з попереднім – аж до 3 років позбавлення волі (ст. 1859)⁶⁴⁴.

У більшості штатів кримінальне право було кодифіковано в 1960-ті – 70-ті роки на основі (чи з урахуванням) Модельного КК 1962 року⁶⁴⁵. Цікаво, що у структурі останнього його розробниками була виділена окрема ст. 223-2 «Розкрадання шляхом незаконного захоплення чи розпорядження», у п. 2 якої визначається, що особа визнається винною у крадіжці, якщо вона незаконно передає нерухоме майно іншій особі чи будь-який інтерес щодо нього з метою особистої зацікавленості чи на користь інших осіб⁶⁴⁶. Отож, незважаючи на всю складність викладення, зміст цієї норми дає підстави стверджувати, що кримінально караним визнається не розкрадання у звичному для нас розумінні, про яке йдеться у назві, а певні незаконні юридично значущі дії з нерухомістю.

Однак, аналізуючи кримінальне право США, І. Д. Козочкін резонно звертає увагу на те, що не у всіх штатах був сприйнятий такий підхід. Зокрема, кримінальне законодавство деяких із них значно розширило коло можливих предметів крадіжки, зокрема за рахунок вказівки на можливість притягнення до кримінальної відповідальності за крадіжку (розкрадання) нерухомості⁶⁴⁷. Такий висновок впливає із роз'яснення терміна «майно» у кримінальних кодексах багатьох штатів, наприклад, Нью-Йорка (п. 1 ст. 155.00), Мінесоти (п. 1 ст. 609.52) та Пенсільванії (ст. 3901), які дають підстави вважати, що предметом крадіжки може бути будь-яке нерухоме майно⁶⁴⁸. Утім, посилаючись на праці представників американської кримінально-правової доктрини, той-таки І. Д. Козочкін зауважує, що такий підхід піддається критиці, адже «існує можливість переслідування за викрадення у випадках, коли особа продовжує залишатися у володінні (землею) після спливу строку оренди чи має місце евікція⁶⁴⁹ у відношенні орендодавця (власника) та орендаря і виникає проблема розмежування викрадення та кримінально караного порушення права володіння»⁶⁵⁰.

Водночас зазначу, що у ст. 3921 КК Пенсільванії, яка загалом є ідентичною за змістом до ст. 223-2 Модельного КК США, міститься важливе уточнення – особа визнається винною в крадіжці не лише у разі незаконної передачі чужої нерухомості, але й у разі здійснення незаконного контролю над нею. Тобто тут йдеться

---

⁶⁴⁴ Title 18 – Crimes and Criminal Procedure. URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2009-title18/html/USCODE-2009-title18.htm>.

⁶⁴⁵ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 40.

⁶⁴⁶ Model Penal Code. URL: <http://use-of-force.info/images/un/use-of-force/western-europe-others/UnitedStatesofAmerica/Model%20Penal%20Code%20United%20States%20of%20America%201962.pdf>.

⁶⁴⁷ Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. С. 385–386.

⁶⁴⁸ Consolidated Laws of New York's Penal code. URL: <http://ypdcrime.com/penal.law/article155.htm#p155.00>; The Minnesota Criminal Code. URL: <https://www.revisor.mn.gov/statutes/?id=609.52>; The Pennsylvania Criminal Code. URL: <http://www.legis.state.pa.us/cfdocs/legis/LI/consCheck.cfm?txtType=HTM&ttl=18&div=0&chpt=39>.

⁶⁴⁹ «Евікція» (лат. Evictio – перемагаю, домагаюся) у цивільному праві розуміється як витребування у покупця майна, яке було ним придбане, на підставах, які виникли до продажу. У разі евікції продавець зобов'язаний відшкодувати покупцю понесені ним збитки. У законодавстві України евікція регламентується статтями 145–148 ЦК України.

⁶⁵⁰ Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. С. 386.

саме про порушення «права володіння» – фактично про «самовільне зайняття земельної ділянки» у тому розумінні, в якому цей термінологічний зворот вживається у вітчизняному законодавстві⁶⁵¹.

Підставою ж для кримінального переслідування фактів порушення федерального екологічного законодавства у США є дев'ять базових актів Конгресу⁶⁵², серед яких і комплексний Акт про екологічне реагування, компенсацію та відповідальність (*The Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act (CERCLA)*), також широко відомий як «Суперфонд». Зокрема, ч. 3 п. «б» відділення 103 зазначеного документа за укриття інформації про забруднення особою, відповідальною за об'єкт, з якого стався викид небезпечної речовини, передбачає покарання у виді штрафу або позбавлення волі на строк до 3 років (у разі повторного засудження – не більше 5 років), або їх обох⁶⁵³.

Крім того, зазначу, що в розд. 16 Зводу законів США міститься спеціальна гл. 3-В, присвячена збереженню ґрунтів. Зокрема, ст. 590-а цього законодавчого положення проголошує, що будь-які дії, які призводять до ерозії ґрунту, визнаються загрозою для національного благополуччя і що політика Конгресу направлена на забезпечення контролю та попередження ерозії ґрунтів. Своєю чергою ст. 590-g визначає, що змістом цієї політики є заходи, направлені на: збереження та покращення якості ґрунту; сприяння економному використанню та охороні земель; зменшення експлуатації та збиткового ненаукового використання національних ґрунтових ресурсів; попередження забруднення сільськогосподарських земель тощо⁶⁵⁴.

Варто пам'ятати, що особливістю екологічного права США є те, що ця галузь права базується зокрема і на нормах «загального» права («*Common law*»), які бездоганно діють в умовах відсутності нормативних актів, а також у тих випадках, коли в законодавстві містяться прямі вказівки про можливість їхнього застосування при вирішенні спірних питань⁶⁵⁵.

Насамкінець зазначу, що в США суб'єктом екологічних злочинів нерідко визнаються юридичні особи. Зокрема, корпорації можуть бути засуджені за вчинені злочини якщо:

⁶⁵¹ Д. В. Дударець також звернув увагу і на те, що ст. 30.05 КК штату Техас «Злочинне порушення володіння» містить діяння, яке з погляду континентальної системи права є підстави розцінювати як захоплення земельної ділянки. У цій статті вказується, що «(а) Особа здійснює посягання, якщо вона проникає або залишається в приміщенні (на землі), включно з повітряним судном, у власності іншого, без його належної згоди, або проникає або залишається в будівлі у власності іншого, без його належної згоди, і така особа: (1) була повідомлена про заборону проникнення; або (2) отримала повідомлення з вимогою покинути приміщення (землю, будівлю), але не зробила цього» (Уголовний кодекс штата Техас / науч. ред. и предисл. канд. юрид. наук, проф. И. Д. Козочкина; пер. с англ. Д. Г. Осипова, И. Д. Козочкина. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 576 с.). Далі в цій статті розкривається тлумачення всіх понять і деякі процесуальні тонкощі захисту проти звинувачення за цією статтею (Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 40).

⁶⁵² Більш детально про це див.: Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 34–35.

⁶⁵³ Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act of 1980 «Superfund». URL: <http://www.epw.senate.gov/cercla.pdf>.

⁶⁵⁴ 16 U.S. Code Chapter 3В – Soil Conservation. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/16/chapter-3B>.

⁶⁵⁵ Ерофеев Б. В. Экологическое право России. 2-е изд., перераб. доп. Москва : Юрист, 1996. С. 559–560; Фаткуллин С. Т. Уголовно-правовая охрана земли по законодательству отдельных зарубежных стран: сравнительно-правовой анализ. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2006. № 13. С. 354.

1) злочин є сумарним або злочином, в якому пряма законодавча мета полягає в покладенні відповідальності на корпорацію і дію виконано представником корпорації, який діє від її імені та в межах своїх службових повноважень;

2) злочин полягає в невиконанні спеціального обов'язку, виконання якого прямо покладено на корпорацію законом, або;

3) вчинений злочин був з необережності дозволений, або виконаний з наказу чи вимоги Ради директорів чи вищим представником управління, який діє від імені корпорації в межах своєї посадової чи службової компетенції⁶⁵⁶.

Як відомо, **мусульманське право** сформувалося у період становлення феодального суспільства в Арабському халіфаті в VII–X ст. і складає частину релігії ісламу, його нормативну сторону. У цьому сенсі поняття «мусульманське право» синонімічне поняттю «шаріат».

Залежно від ролі шаріату в чинному кримінальному праві всі мусульманські держави можна поділити на три групи:

1) шаріат складає основу всього кримінального законодавства (Іран, Саудівська Аравія);

2) найважливіші інститути шаріату вміщені в кримінальне законодавство європейського типу або допускається застосування права шаріату поруч з останнім (Афганістан, Ємен, ОАЕ, Оман, Судан тощо);

3) у кримінальне законодавство європейського типу вміщені окремі мусульмансько-правові норми, які встановлюють відповідальність за деякі нетяжкі злочини (Бахрейн, Катар, Марокко тощо)⁶⁵⁷.

Незважаючи на очевидні відмінності між мусульманською та романо-германською правовими системами, очевидно, саме під впливом останньої в багатьох із названих вище мусульманських держав (переважно другої та третьої груп) уособленням кримінально-правового механізму захисту прав на землю виступає норма про відповідальність за знищення чи пошкодження межових знаків (орієнтирів, забору, геодезичного знака). Наприклад, злочинним таке діяння визнають кримінальні кодекси Бахрейну (ст. 430), Катару (ч. 10 ст. 397), ОАЕ (ст. 428), Оману (ст. 309), Судану (ст. 373)⁶⁵⁸ та інші. Водночас зазначу, що для притягнення до відповідальності не вимагається встановлення мети захоплення відповідної земельної ділянки, наявність якої визнається кваліфікуючою ознакою аналізованого злочину.

Крім цього, в Омані в межах окремої статті були криміналізовані такі земельні делікти, як напад на сільськогосподарські землі з метою їхнього зайняття та отримання користі від цього, а також аналогічні діяння, що супроводжуються погро-

⁶⁵⁶ Фаткулин С. Т. Уголовно-правовая охрана земли по законодательству отдельных зарубежных стран: сравнительно-правовой анализ. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право.* 2006. № 13. С. 354.

⁶⁵⁷ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 41–43.

⁶⁵⁸ Bahrain Penal Code, 1976. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/bhr/1976/bahrain_penal_code_html/Bahrain_Penal_Code_1976.pdf; Law No. 11 of 2004 Issuing the Penal Code of Qatar 11 / 2004. URL: http://gulfmigration.eu/database/legal_module/Qatar/National%20Legal%20Framework/Anti-trafficking/2.2%20Penal%20Code%2011%202004_EN.pdf; Federal Law No (3) of 1987 on Issuance of the Penal Code of UAE. URL: <http://mublegal.com/wp-content/uploads/2014/07/Federal-law-penal-code.pdf>; Royal Decree No. 7 of 1974 issuing the Omani Penal Code. URL: http://gulfmigration.eu/database/legal_module/Oman/National%20Legal%20Framework/Anti-trafficking/2.2%20Penalty%20Code_EN.pdf; The Penal Code Act of Sudan, 2008. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ss/ss014en.pdf>.

зою застосування зброї, або вчиняються групою із 10 і більше осіб (ч. 1 та ч. 2 ст. 310 КК Оману відповідно), а в Марокко – позбавлення інших осіб права на нерухоме майно, вчинене шахрайським способом (ст. 570 КК Марокко)⁶⁵⁹.

А ось відповідальність за забруднення землі та інші земельні правопорушення екологічного характеру в мусульманських країнах здебільшого передбачаються в комплексних законодавчих актах щодо охорони природи.

В ОАЕ діє Закон про захист та покращення навколишнього природного середовища 1999 р. (*«Protection and Development of the Environment»*), яким передбачено покарання у виді штрафу від 1 000 до 20 000 дирхамів за будь-яку діяльність, яка порушує природні властивості, спричиняє забруднення ґрунту або іншим способом впливає на його родючість (ст. 84)⁶⁶⁰. Зазначу, що захоронення небезпечних відходів карається позбавленням волі або штрафом від 150 тис. до 1 млн дирхамів (ч. 1 ст. 73). Подібні норми передбачаються і природоохоронним законодавством Катару (*«Law of Environment Protection 2002»*), Марокко (*«Loi 12-03 relative aux études d'impact sur l'environnement»*), Оману (*«Issuing the Law on Conservation of the Environment and Prevention of Pollution 2001»*) та деяких інших мусульманських держав (див. Додаток А-9).

1.5. Соціальна обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України⁶⁶¹

Формування права є складним, багатоаспектним соціальним процесом, обумовленим взаємодією об'єктивних та суб'єктивних чинників, що визначають і забезпечують утворення нових норм права⁶⁶². Цей процес складається з трьох етапів: гносеологічного, який відображає процес виникнення і становлення права у формі правосвідомості; матеріального – де право формується внаслідок реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що трансформуються у конкретні правовідно-

⁶⁵⁹ Le Code Pénal Marocain. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/69975/69182/F1186528577/MAR-69975.pdf>.

⁶⁶⁰ Protection and Development of the Environment of UAE. URL: <http://faolex.fao.org/docs/pdf/uae67811E.pdf>.

⁶⁶¹ О. О. Пашенко вказує на необхідність врахування того, що: 1) у кримінально-правовій доктрині треба виділяти а) соціальну обумовленість кримінальної відповідальності за певний вид діянь та б) соціальну обумовленість певного закону про кримінальну відповідальність; 2) поняття «соціальна обумовленість» і «криміналізація» не є синонімами. Про криміналізацію варто говорити, коли йдеться про суспільно небезпечні діяння, а соціальна обумовленість стосується вже не діянь, а закону про кримінальну відповідальність. Водночас для констатації соціальної обумовленості питання, що змусило законодавця визнати те чи інше діяння злочином та чому таке рішення було прийнято в конкретний момент часу, пошуками відповідей на які займається теорія криміналізації, відходять на другий план (Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 163–164).

Повністю підтримати наведену позицію складно. Зазначений поділ та його критерії виглядають дещо штучними, адже, крім згаданих О. О. Пашенком (фактично це лише проблеми наявності достатніх приводів та підстав для криміналізації), в межах теорії криміналізації вирішується значно ширше коло питань, зокрема, пов'язаних з обґрунтуванням необхідності існування (збереження) певних норм (відповідність принципам криміналізації), чим, на переконання О. О. Пашенка, займається саме теорія соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. Крім цього, чи варто наголошувати на тому, що «соціальна обумовленість» стосується *наявних* кримінально-правових норм, а «криміналізація» – *проектованих* кримінально-правових норм, якщо сам О. О. Пашенко неодноразово зазначає, що соціальна обумовленість стосується як чинних, так і проєктованих кримінально-правових норм?

⁶⁶² Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРн України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРн України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 175.

сини; інституціонального – коли право виступає у вигляді норм права, які сукупно утворюють систему⁶⁶³.

Як бачимо, роль держави у процесі правоутворення не є визначальною; держава лише завершує, інституціоналізує цей процес, надаючи йому певних юридичних форм; вона в особі відповідних державних органів є творцем не права, а відповідних нормативно-правових актів. Зважаючи на вищевикладене, є підстави погодитись із думкою тих теоретиків держави і права, які наголошують, що, хоч найбільш виразно можливість держави впливати на право відображається у процесі «правотворчості» як частині глобального процесу «правотворення»⁶⁶⁴, фактично її роль зводиться не до «правоутворення», і навіть не до «правотворчості», а лише до «законотворчості» – одного з різновидів правотворчої діяльності, що виражається у діяльності уповноважених органів з прийняття, зміни, призупинення дії і скасування законів та підзаконних нормативно-правових актів⁶⁶⁵.

Така діяльність уповноважених суб'єктів щодо формування юридичних норм не є довільною і має відбуватись із суворим дотриманням загальних, що становлять основу правового регулювання (принципи законності, демократизму, гуманізму, соціальної справедливості тощо), та спеціальних (принципи науковості, професіоналізму, оперативності, поєднання динамізму і стабільності тощо), які мають особливе значення саме для нормотворчості як особливої форми діяльності компетентних державних органів, принципів правотворчості (нормотворчості)⁶⁶⁶. Реалізація цих принципів буде запорукою утвердження верховенства права та досягнення кінцевої мети правотворчості – створення єдиної, внутрішньо узгодженої системи норм, яка регулює різноманітні за змістом суспільні відносини⁶⁶⁷.

Особливу увагу дотриманню згаданих принципів законодавець має приділяти у процесі кримінальної нормотворчості, результатом якої є створення кримінально-правових норм, застосовуючи які держава в особі уповноважених органів нерідко змушена вдаватися до обмеження фундаментальних прав людини, зокрема права на свободу. Тому на доповнення до вищеназваних загальних принципів нормотворчості у доктрині кримінального права були розроблені додаткові науково обґрунтовані критерії встановлення злочинності діянь, сукупність знань про які була консолідована в межах теорії криміналізації.

Зауважу, що в реаліях сьогодення особливої актуальності вирішення питання про соціальну обумовленість криміналізації того чи іншого діяння набуває тоді, коли предметом дослідження стають норми, яким не знайшлося місця в первинній редакції чинного КК України. Пояснюється це тим, що замість виважених і точкових оновлень для кримінальної правотворчості останніх років стало характерним внесення численних, непередуманих і нерідко позбавлених практичного сенсу змін,

⁶⁶³ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: http://www.studmed.ru/zaychuk-ov-onschenko-nm-teorya-derzhavi-prava_b25ddfedf83.html#.

⁶⁶⁴ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 111.

⁶⁶⁵ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: http://www.studmed.ru/zaychuk-ov-onschenko-nm-teorya-derzhavi-prava_b25ddfedf83.html#.

⁶⁶⁶ Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРн України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРн України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 274.

⁶⁶⁷ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: http://www.studmed.ru/zaychuk-ov-onschenko-nm-teorya-derzhavi-prava_b25ddfedf83.html#.

внаслідок яких Особлива частина КК України зазвичай поповнюється черговою кримінально-правовою заборонаю, котра нерідко не має жодного або має лише поодинокі історичні та зарубіжні аналоги. Щодо цього О. П. Горпинюк зазначає, що уважне вивчення відповідних законодавчих новел фахівцями у галузі кримінального права викликає цілком справедливі застереження щодо їхньої необхідності, адже чи не кожне доповнення до КК України суперечить принципам криміналізації діянь і правилам законодавчої техніки⁶⁶⁸.

Як пам'ятаємо, у первісній редакції чинного КК України система земельних злочинів була репрезентована лише двома кримінально-правовими нормами, якими регламентувалася відповідальність за забруднення або псування земель (ст. 239) та безгосподарське використання земель (ст. 254). Щодо норм, якими нині передбачається караність таких діянь, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1) та незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2), то вони з'явилися у КК України лише в 2007 та 2009 роках, відповідно. Поява кожної з цих новел супроводжувалась (більшою чи меншою мірою) численними наріканнями з боку представників кримінально-правової доктрини, багато з яких висловлювали сумніви в обґрунтованості та доцільності доповнень чинного на той час кримінального законодавства.

Враховуючи сказане, стає очевидним, що перш, ніж перейти до характеристики окремих складів злочинів у сфері земельних відносин, необхідно вирішити питання про соціальну обумовленість криміналізації відповідних порушень земельного законодавства України⁶⁶⁹.

У кримінальному праві проблематика криміналізації діянь вже тривалий час належить до активно досліджуваних. Основні постулати теорії криміналізації були сформовані (хоча й досить абстрактно) ще Чезаре Беккарія та Кортні Кенні⁶⁷⁰, а згодом набули логічного, систематизованого та більш-менш завершеного вигляду в працях представників радянської кримінально-правової доктрини. Зокрема вже тоді було окреслено загальне уявлення про криміналізацію як визнання діяння злочинним та кримінально караним⁶⁷¹. Утім, відбиваючи сутність «криміналізації», така дефініція не могла задовольнити потреби кримінально-правової науки, оскільки не повною мірою відображала глибину та змістовні характеристики досліджуваного поняття.

На мою думку, найбільш повне поняття «криміналізація» свого часу було запропоноване О. І. Коробєєвим. Названий учений визначив її (згодом позицію фахівця підтримали та розвинули такі вітчизняні науковці, як Д. О. Балобанова, О. О. Дудоров та П. Л. Фріс) як процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості і доцільності кримінально-пра-

⁶⁶⁸ Горпинюк О. П. Помилкова криміналізація: аналіз законодавчих новел. *Молодий вчений*. 2015. № 12. Ч. 3. С. 75.

⁶⁶⁹ З мотивів, озвучених вище, не менш очевидним для мене є те, що основна увага має бути зосереджена на вирішенні питань про обумовленість встановлення кримінальної відповідальності за діяння, передбачені саме статтями 197-1, 239-1 та 239-2 КК України.

⁶⁷⁰ Беккарія Ч. О. *Преступления и наказания*. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 464 с.; Кенні К. *Основы уголовного права*. Москва: Изд-во иностранной лит-ры, 1949. 651 с.

⁶⁷¹ Зокрема таке визначення криміналізації пропонує Г. О. Злобин (Злобин Г. А. *Основания и принципы уголовного-правового запрета*. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 70).

вової боротьби з ними та фіксації їх як злочинних та кримінально каранних⁶⁷². Як бачимо, наведений концепт чітко орієнтує на те, що криміналізація – це не одно-моментне рішення, яке відтворює суб'єктивне ставлення правотворчих органів до можливості визнання того чи іншого діяння як злочинного, а складний процес, який відображає об'єктивну суспільну необхідність у такому кроці. Як слушно зазначає О. О. Дудоров, криміналізація охоплює (повинна охоплювати): отримання та оцінку інформації про появу (поширення) в країні певних форм поведінки окремих осіб, яка становить суспільну небезпеку; визначення можливих шляхів протидії їй; прогнозування наслідків запровадження відповідної кримінально-правової заборони; ухвалення рішення про встановлення кримінальної відповідальності за взаконану поведінку; розроблення законопроекту та його прийняття⁶⁷³.

У доктрині не викликає заперечень положення про те, що в основі теорії криміналізації лежить проблема обґрунтованості кримінально-правової заборони. Водночас питання про кількість, зміст, класифікацію і навіть саму назву факторів криміналізації належать до дискусійних. Зокрема, говорячи про фактори криміналізації, криміналісти паралельно вживають такі терміни: «підстави», «принципи», «причини», «критерії», «умови» та, власне, «фактори» криміналізації; а інколи й «обставини» соціальної обумовленості кримінальної відповідальності⁶⁷⁴. Водночас поляризація думок стосується не лише термінології, що використовується для позначення цих факторів, а і їхнього набору⁶⁷⁵.

За всієї значущості вирішення окресленого питання варто пам'ятати влучні зауваження А. Д. Антонова стосовно того, що для дослідника куди важливішим є не вибір назви для характеристики відповідного явища, а розуміння тих рівнів соціальної реальності, які приводять у рух процес криміналізації⁶⁷⁶. У цьому контексті мені найбільше імпонує позиція колективу авторів (В. М. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. О. Злобін та інші), висловлена у праці «Основания уголовного-правового запрета. Криминализация и декриминализация», де науковці, з одного боку, чітко розме-

⁶⁷² Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблема криминализации и пенализации. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. С. 59.

⁶⁷³ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 459.

В інших джерелах зазначається, що кримінальна правотворчість складається аж із шести умовних етапів: 1) виявлення негативних явищ, які потребують боротьби з ними кримінально-правовими заходами; 2) оцінка природи цих явищ, їхньої економічної, соціальної, психологічної і криминологічної обумовленості; 3) прогнозування результатів дії закону; 4) ухвалення рішення про необхідність певного закону; 5) формулювання тексту кримінального закону; 6) прийняття кримінального закону (Комиссаров В. С. Борьба с преступностью мерами уголовного права (понятие, сущность, содержание) : уч. пособ. Москва : Изд-во МГУ, 1989. С. 53).

⁶⁷⁴ Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 2000. № 4. С. 79–90; Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 67–74; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблема криминализации и пенализации. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. С. 69; Основания уголовного-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. 304 с.; Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 77–95.

⁶⁷⁵ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 15.

⁶⁷⁶ Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 2000. № 4. С. 79.

жовують «приводи», «підстави» та «принципи» криміналізації⁶⁷⁷, а з іншого – демонструють нерозривний взаємозв'язок між цими категоріями.

У теорії кримінального права поняттям «підстави криміналізації» найчастіше позначають ті процеси, які відбуваються в матеріальному та духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей. Інакше кажучи, підстави криміналізації – це те, що створює дійсну суспільну необхідність у кримінально-правовій новелі, внутрішня необхідність виникнення правової норми⁶⁷⁸.

До причин зміни кола та об'єму криміналізації зазвичай відносять: 1) виникнення нових, невідомих раніше видів суспільно небезпечної діяльності людей; 2) несприятливу динаміку окремих видів людської поведінки, що раніше регламентувалася в адміністративному законодавстві або взагалі не розглядалася як правопорушення; 3) науково-технічний прогрес, що розвиває потенційно небезпечні для людини сфери науки і техніки; 4) необхідність посилення охорони конституційних прав і свобод особистості; 5) помилки у проведеній раніше декриміналізації злочинного діяння⁶⁷⁹. Окрім вказаних, О. М. Готін до підстав криміналізації відносить: зміну уявлень про ступінь суспільної небезпеки діяння; зміну загально визначеної моральної оцінки відповідного діяння; виконання державою міжнародно-правових зобов'язань⁶⁸⁰.

Як вже зазначалося, статті, якими передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, з'явилися у чинному КК України в різний час та абсолютно за різних умов. Тому цілком природно, що підстави (як і приводи) для криміналізації кожного із відповідних порушень земельного законодавства також суттєво відрізняються, що свідчить про потребу окремого аналізу кожної з них. Розпочати такий аналіз вважаю за доцільне з діянь, передбачених ст. 197-1 КК України, «власницький» характер антисуспільної спрямованості яких очевидно відрізняється від інших злочинів у сфері земельних відносин.

Згадуючи окреслений вище перелік підстав криміналізації, необхідно констатувати, що у вітчизняних парламентаріїв було одразу кілька вагомих та взаємопов'язаних причин для криміналізації у 2007 р. такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, сукупність яких і переконала його у необхідності прийняття цього рішення.

Відповідно до ч. 2 ст. 14 Конституції України право власності на землю гарантується державою, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Кримінально-правовою гарантією непорушності відповідних конституційних приписів певний час були положення ст. 199 КК УРСР (чинного на момент ухвалення Основного Закону нашої держави), якою була передбачена кримінальна відповідальність саме за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівниц-

⁶⁷⁷ Схожу позицію обстоює й О. О. Пашенко, який наголошує на тому, що під час з'ясування обґрунтованості криміналізації того чи іншого діяння варто окремо виділяти принципи, підстави криміналізації, а також криміналізаційні приводи (див.: Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 164–165).

⁶⁷⁸ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 204–205.

⁶⁷⁹ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 281–282.

⁶⁸⁰ Готін О. Підстави криміналізації діянь. *Право України*. 2005. № 2. С. 95–96.

тво. Водночас, ухвалюючи КК України від 5 квітня 2001 р., законодавець, знехтувавши іноземним та, головне, історичним досвідом кримінально-правової протидії порушенням прав на землю, не знайшов підстав для включення до останнього норми про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Цей невважений крок ВРУ спровокував масові випадки самовільного зайняття земельних ділянок, значною мірою «розв'язавши руки» тим, хто всупереч закону намагався збагатитися шляхом незаконного заволодіння землею, але до цього під загрозою настання кримінальної відповідальності уникав таких дій. Адміністративна відповідальність (ст. 53-1 КУпАП), на яку, очевидно, передусім і покладалися вітчизняні парламентарії, як з'ясувалося, не могла зупинити порушників (це стосується і ст. 356 КК України з її неоднозначними, оціночними та недосконалими формулюваннями), які після накладення на них мізерного штрафу або продовжували використовувати, або протиправно займали нові земельні ділянки⁶⁸¹. Ситуацію, яка виникла, деякі представники земельно-правової доктрини назвали яскравим прикладом дефекту правового регулювання земельних відносин з погляду дисбалансу приватних і публічних інтересів⁶⁸².

Красномовним підтвердженням сказаного виступають такі статистичні дані: якщо в 2001 р. було зареєстровано 20 680 випадків самовільного зайняття земельних ділянок, то вже у 2006 р. – 41 225 аналогічних проявів (див. Додаток В)⁶⁸³. Водночас відповідні порушення прав на землю нерідко супроводжувалися подальшим будівництвом на самовільно зайнятих земельних ділянках об'єктів нерухомого майна.

Саме тому з метою більш ефективного захисту прав на землю 11 січня 2007 р. держава в особі парламенту відреагувала на відповідні порушення земельного законодавства, ухваливши Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки» і доповнивши КК України ст. 197-1, якою передбачено кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Отже, можна дійти висновку, що підставою для криміналізації передбачених ст. 197-1 КК України діянь стала сукупність таких причин:

- 1) несприятлива динаміка такого виду протиправної поведінки, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них;
- 2) необхідність посилення охорони передбачених ч. 2 ст. 14 Конституції України прав на землю;
- 3) помилка у проведеній раніше (при ухваленні чинного КК України) декриміналізації відповідних діянь.

Розвиток зовсім інших процесів зумовив необхідність криміналізації порушень земельного законодавства «екологічного» характеру.

⁶⁸¹ Бавбекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. С. 160.

⁶⁸² Коваленко Т. О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»; Юрінком Інтер, 2013. С. 141; Харитонova Т. С. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. С. 47.

⁶⁸³ Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.

Як зазначалося у підрозділі 1.3 монографії, у другій половині ХХ ст. докорінних змін зазнали як методи, засоби та інтенсивність сільськогосподарського виробництва, так і вплив промисловості та її відходів на стан земельних ресурсів, передусім земель сільськогосподарського призначення. Негативними наслідками цих процесів стали суттєве збільшення антропогенного навантаження на землі, забруднення земель промисловими та побутовими відходами, псування сільськогосподарських угідь при будівництві тощо⁶⁸⁴. Наприклад, аналізуючи підстави криміналізації безгосподарського використання земель, Н. Ю. Цвіркун зазначає, що землекористування за сучасних умов характеризується значним рівнем сільськогосподарського освоєння території, зокрема її розораністю, якій немає аналогів у світі. Тривале, часто нерациональне використання ґрунтів, надмірне механічне оброблення, застосування важкої агро- і меліоративної техніки, значне внесення мінеральних і недостатнє органічних добрив, застосування отрутохімікатів, недотримання ґрунтозахисних технологій призвели до незворотного погіршення властивостей ґрунтів, втрати гумусу, значного ущільнення кореневмісного шару. Внаслідок цього в ґрунтах відбуваються кількісні та якісні зміни структури: послаблюється інтенсивність макроагрегації, погіршуються водно-повітряний і тепловий режими кореневого шару та умови живлення рослин. Перераховані процеси посилюють ерозію та порушують екологічні і продуктивні функції ґрунтів⁶⁸⁵.

З огляду на продемонстрований негативний вплив науково-технічного прогресу на якісний стан земельних ресурсів, поділяю думку про те, що відсутність кримінальної відповідальності за посягання на останні в нормативно-правових актах радянської доби можна було пояснити лише тим, що до цього елемента довкілля в суспільстві з «подачі» держави було ставлення виключно як до об'єкта господарювання, корисні властивості якого необмежені⁶⁸⁶. Як же інакше можна есплікувати той факт, що в КК УРСР 1960 р. містилися норми, якими передбачалася відповідальність за забруднення водойм і атмосферного повітря (ст. 228), забруднення моря (ст. 228-1) і водночас були відсутні кримінально-правові заборони, які стосувалися регламентації відповідальності за аналогічні дії щодо землі? Тут необхідно нагадати, що відповідно до КК УРСР 1960 р. злочинними визнавались і такі діяння, як незаконна порубка лісу (ст. 160), незаконне полювання (ст. 161), незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 162), незаконне видобування корисних копалин (ст. 162-1) тощо – тобто більшість злочинів проти довкілля, передбачених чинним КК України, окрім, власне, злочинів у сфері земельних відносин.

Із проголошенням незалежності України в держави та суспільства – і про це також зазначалося в підрозділі 1.3 – поступово змінюється ставлення до землі – від ставлення до останньої як до об'єкта господарювання з невичерпними ресурсами до визнання її одним із найважливіших елементів довкілля; природним ре-

⁶⁸⁴ Оверковська Т. Історико-правові аспекти формування законодавства України щодо охорони земель від забруднення та псування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2006. Вип. 72. С. 35.

⁶⁸⁵ Цвіркун Н. Ю. Соціальна обумовленість кримінально-правової заборони безгосподарського використання земель. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 104.

⁶⁸⁶ Шульга А. М. Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 98.

сурсом, який за умови його безгосподарського використання втрачає свої корисні та життєво необхідні для суспільства властивості. Послідовним, так би мовити, законодавчим результатом такого переосмислення стало визнання землі основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави (ч. 1 ст. 14 Конституції України).

За таких умов цілком логічним виглядає факт наявності вже у первинній редакції чинного КК України норм, якими передбачається кримінальна відповідальність за такі порушення земельного законодавства, як забруднення або псування земель та безгосподарське використання земель (статті 239 та 254 відповідно), які виступають одним із тих інструментаріїв, що дають змогу органам державної влади та місцевого самоврядування втілювати в життя конституційний імператив про особливу охорону землі як основного національного багатства.

У спеціальних роботах, присвячених проблематиці кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель та безгосподарське використання земель, також звертається увага на те, що підставою для криміналізації цих діянь є такий спеціальний фактор, як необхідність забезпечення глобальної екологічної безпеки⁶⁸⁷. Зокрема, Н. Ю. Цвіркун підкреслює, що всі процеси деградації земель відповідно до Конвенції ООН про боротьбу з опустеленням у тих країнах, які потерпають від серйозної посухи та / або опустелення, особливо в Африці, класифікуються як ознаки опустелення. Міжнародні зобов'язання України випливають зі змісту цієї Конвенції і мають бути спрямовані на виконання як загальних зобов'язань, так і тих, що стосуються додатка V про регіональну імплементацію Конвенції для Центральної та Східної Європи. У ньому зазначається, що для України проблема опустелення є актуальною не тільки тому, що близько 35 % її території знаходиться в зоні недостатнього зволоження, а й через те, що майже 50 % площі сільськогосподарських угідь зазнають ерозійних процесів, і це пов'язано переважно з антропогенними чинниками – негативним впливом господарської діяльності людини⁶⁸⁸.

Однак, аналізуючи ці судження, варто зазначити, що жодних вимог щодо криміналізації зазначених у відповідній Конвенції діянь остання не містить. Тому й передумов відносити «необхідність виконання державою міжнародно-правових зобов'язань» до підстав для криміналізації розглядуваних порушень земельного законодавства немає.

Отже, підставами для криміналізації діянь, передбачених статтями 239 та 254 КК України, стали:

- 1) науково-технічний прогрес, побічними наслідками якого стало забруднення та псування земель, а також значне зростання антропогенного навантаження на них;
- 2) необхідність, з одного боку, посилення охорони конституційних прав і свобод особистості, зокрема, права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ч. 1 ст. 50 Конституції України), а з іншого – створення належних кримінально-правових гарантій реалізації конституційних положень про визнання землі

⁶⁸⁷ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 16.

⁶⁸⁸ Татаріко О. Г. Подолання опустелення і деградації земель як базова основа збалансованого розвитку сільськогосподарства. *Екологічний вісник*. 2007. № 5. С. 20–21; Цвіркун Н. Ю. Соціальна обумовленість кримінально-правової заборони безгосподарського використання земель. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 106–107.

основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави (ч. 1 ст. 14 Конституції України);

3) зміна державного та суспільного ставлення до землі, внаслідок якого остання перестала сприйматись як об'єкт господарювання з невичерпними ресурсами (фактично – це згадана О. М. Готіном «зміна уявлень про ступінь суспільної небезпеки та загально визнаної моральної оцінки відповідних дій»).

Як ми пам'ятаємо, через набрання чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. у межах ст. 254 КК України фактично було встановлено відповідальність за окремий різновид безгосподарського використання земель – умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислового розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду. На мою думку, підставою для такого кроку, який, звісно, не може вважатися криміналізацією, стало виникнення, а згодом і набуття масового характеру такого виду діяльності, як видобування бурштину.

В одному із попередніх підрозділів монографії зазначалося, що особливим об'єктом земельних відносин є ґрунт. Із плином часу в Україні дедалі більшого поширення набули протиправні дії, предметом яких виступали саме ґрунти. Зокрема, О. С. Олійник звертала увагу на те, що, крім негативних природних процесів, які впливають на якісний стан ґрунтів (підтоплення, засолення ґрунтів), також все частіше почало зустрічатися варварське незаконне зняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель, що, у свою чергу, не тільки спричиняє шкоду землям сільськогосподарського призначення, яке вони відповідно втрачають, але водночас також завдається шкода всій екосистемі певного району, регіону, області, порушується її баланс⁶⁸⁹.

Найкраще масштаби збільшення кількості проявів порушень законодавства у сфері охорони ґрунтів ілюструє статистика: якщо у 2001 р. було зафіксовано 23 прояви невиконання умов знімання, зберігання і нанесення родючого шару ґрунту, у 2002 р. – 42, то вже у 2008 р. (тобто в рік, прийдешній року доповнення КК України статтями 239-1 та 239-2) – аж 1 189 подібних випадків (відповідно у загальній структурі порушень земельного законодавства частка аналізованих деліктів зростає з 0,1 % до 1,6 %⁶⁹⁰).

Крім того, йдеться про таке посягання на земельні відносини у сфері охорони ґрунтів, як штучне утворення земельних ділянок, особливо у межах прибережних захисних смуг та зонах особливого використання земель (намив, засипка тощо) без оформлення необхідної проектної документації та отримання дозволу на проведення таких робіт⁶⁹¹. Свідченням неабиякої поширеності останнього стало те, що

⁶⁸⁹ Олійник О. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства, нові норми та проблеми впровадження їх в життя. Нормативне закріплення визначення предмету злочину в сфері земельних відносин. *Юридичний журнал*. 2011. № 10. С. 106.

⁶⁹⁰ Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.

⁶⁹¹ Первинною редакцією Закону від 15 листопада 2009 р. передбачалося доповнення КК України ст. 239-1 «Порушення правил користування землями водного фонду», в якій, зокрема, йшлося і про штучне утворення земельної ділянки. Народний депутат України С. Г. Міщенко взагалі вважав за доцільне передбачити кримінальну відповідальність саме і лише за штучне утворення земельної ділянки, запропонувавши викласти диспозицію ч. 1 ст. 239-1 КК України «Самовільне штучне утворення земельної ділянки» в такій редакції: «Самовільне штучне утворення

ВРУ на законодавчому рівні вимушена була визнати відповідну проблему, доповнивши ЗК України положеннями, якими, з одного боку, передбачалося, що до земель державної та комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну, належать і землі, **штучно створені** в межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення та ПЗФ, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів, а з іншого – **штучне створення** земельної ділянки, зокрема і з порушенням установлених правил, визнавалось однією з підстав для набуття державою або територіальними громадами (за межами та у межах населених пунктів відповідно) права власності на землю (статті 83–84 ЗК України)⁶⁹².

Враховуючи те, що розглядувані порушення повністю не охоплювалися ні ст. 239, ні ст. 254 КК України, законодавець був змушений вдатися до усунення відповідних прогалів у кримінально-правовому регулюванні, наслідком чого стало ухвалення Закону від 15 листопада 2009 р., яким, серед іншого, було передбачено доповнення КК України двома новими нормами – ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» і ст. 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах».

Отже, крім необхідності посилення охорони конституційних прав і свобод особистості, підставою для криміналізації діянь, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, стало виникнення нових, відсутніх раніше видів суспільно небезпечної діяльності людей – незаконного зняття поверхневого шару земель та штучного утворення земельних ділянок, особливо на землях водного фонду⁶⁹³.

Якщо поняття «підстави криміналізації» виражає суспільну необхідність використовувати регулятивні та попереджувальні можливості кримінального права щодо до певної групи відносин, то терміном «криміналізаційний привід» позначають одиничну (а отже, певною мірою випадкову) подію, що привела в рух процес криміналізації. Тобто під приводом до криміналізації необхідно розуміти ті конкретні події, що призвели до постановки питання про необхідність криміналізації того чи іншого виду діяння (і які зазвичай використовуються для аргументації відповідного рішення), – безвідносно до адекватності виразу в них суспільної необхідності⁶⁹⁴. Зазвичай такими подіями виступають аморальні вчинки або особливо жахливі злочини, що набули широкого розголосу, а також публікації про рух злочинності. Як влучно з цього приводу зазначають Г. О. Злобин та С. Г. Келіна, саме сходження від криміналізаційного приводу до реальних підстав криміналізації (якщо вони існують у певному випадку) й утворює завдання наукового забезпечення нормотворчості у сфері кримінального законодавства⁶⁹⁵.

земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги чи зоні особливого режиму використання земель (навив, записка чи іншим чином штучне утворення земельної ділянки), якщо такими діями заподіяно значну шкоду довкіллю».

⁶⁹² Відповідна підстава набуття права власності на землю державою та територіальними громадами була виключена із ЗК України лише 1 січня 2013 р. внаслідок набрання чинності положеннями Закону України від 6 вересня 2012 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності».

⁶⁹³ Мовчан Р. О. Підстави криміналізації злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 9. С. 205.

⁶⁹⁴ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 207–208.

⁶⁹⁵ Злобин Г. А., Келіна С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 107.

Приводом до криміналізації діянь, передбачених ст. 197-1 КК України, стали гучні, масові та фактично безкарні самовільні зайняття земельних ділянок та будівництва них⁶⁹⁶, які сталися у 2005–2006 рр., особливо на території АРК⁶⁹⁷. Саме ці події продемонстрували неспроможність держави зупинити лавиноподібний процес за допомогою наявних на той час правових засобів. Надалі вони виступили каталізатором постановки питання про криміналізацію аналізованих діянь, переконавши вітчизняних парламентаріїв у необхідності доповнення КК України окремою нормою (ст. 197-1), присвяченою регламентації відповідальності за них.

Щодо криміналізації діянь, передбачених статтями 239 та 254 КК України⁶⁹⁸, то конкретних приводів для цього не було, а була лише низка підстав, сукупність яких переконала вітчизняних парламентаріїв у необхідності вдатися до ухвалення відповідного рішення безвідносно до наявності конкретних приводів. Варто погодитися з О. С. Олійник, яка зазначає, що поява в кримінальному законі відповідних статей, пов'язаних з охороною земельних відносин, пояснюється тим, що на певному етапі розвитку України як незалежної держави з'ясувалося, що така аграрна країна, як Україна, просто не може собі дозволити розбазарювати своє національне багатство – землі⁶⁹⁹ (від себе додає – не лише розбазарювати, а й недбало ставитися до охорони).

А от щодо діяння, про яке згадується у нових ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України, то приводом до посилення відповідальності (порівняно з іншими проявами безгосподарського використання земель, передбаченими у ч. 1 ст. 254 КК України) за його вчинення насамперед слід вважати широкий розголос інформації про масштаби незаконного видобування бурштину (хоча у ст. 254 йдеться саме про законну діяльність, яка проводиться за наявності спеціального дозволу). Важливу роль у цьому розголосі відіграли ЗМІ, які часто демонстрували шокуючі відеозйомки про екологічні наслідки нелегального видобування бурштину. Як наслідок, суспільство почало вимагати рішучих кроків щодо подолання цього виду суспільно небезпечної діяльності, що й спонукало владу до ухвалення згаданого Закону від 19 грудня 2019 р.

Що стосується діянь, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, то приводом до їхньої криміналізації стало значне збільшення кількості фактів штучного утворення земельних ділянок⁷⁰⁰, зокрема, масова забудова прибережних захисних смуг уздовж річок, морів, навколо озер та водосховищ. Водночас, як зазначали

⁶⁹⁶ Ковалева Н. Криміналістическая характеристика самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства. *Legea si Viata*. 2015. № 8. Ч. 2. С. 32.

⁶⁹⁷ Голубев Н. Земельные аппетиты меджлиса дойдут до южнобережных дач. *Крымская правда*. 2006. № 75; Гусарова М. Совместные самозахваты земли примирили крымских татар со славянами. *Крымское время*. 2006. № 39; Зупинити земельне свавілля. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 182; Куинджи М. Уголовный кодекс Украины упростит земельный вопрос. *Полуостров*. 2006. № 16; Новый регион – Крым. Остановит земельный беспредел. *Крымская правда*. 2006. № 75.

⁶⁹⁸ Нагадаю, що у первинній редакції ст. 254 КК України була передбачена лише одна частина.

⁶⁹⁹ Олійник О. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства, нові норми та проблеми впровадження їх в життя. Нормативне закріплення визначення предмету злочину в сфері земельних відносин. *Юридичний журнал*. 2011. № 10. С. 106.

⁷⁰⁰ Про діяння, які передбачені в чинній редакції ст. 239-1 КК України (незаконне заволодіння ґрунтовим покритвом (поверхневим шаром) земель), у первинній редакції Закону від 15 листопада 2009 р. не згадувалося, про що більш детально йтиметься далі.

представники прокуратури, охочих побудувати собі «хатинку» в кілька поверхів не зупиняли ані водні перепони, ані непролазні болота⁷⁰¹.

Саме масовий характер цих порушень змусив звернути увагу на них РНБО, яка (див. Указ Президента України від 14 лютого 2008 р. № 121/2008) поклала на КМУ обов'язок проаналізувати випадки штучного утворення земельних ділянок (намив, засипка, іншим способом штучне утворення земельних ділянок) без оформлення необхідної документації і за результатами проведеного аналізу розробити та внести до 1 вересня 2008 р. в установленому порядку законопроект щодо врегулювання цих питань та встановлення відповідальності за незаконне утворення таких земельних ділянок (п. 5). Хоча поданий КМУ проект Закону від 17 березня 2009 р. «Про внесення змін до деяких кодексів України щодо встановлення відповідальності за штучне утворення земельної ділянки без відповідної дозвільної документації» прийнятий не був, саме цей момент треба вважати відправною точкою у процесі криміналізації відповідних порушень земельного законодавства.

Якщо приводи криміналізації є вихідним пунктом для подальшої роботи з теоретичного мислення одиничними фактами, що приводять у рух процес криміналізації, а підстави – систему факторів суспільного побуту і свідомості, які утворюють взаємозв'язок явищ соціальної реальності⁷⁰², то принципи є ніщо інше, як система практично орієнтованих правил та умов, які повинні бути свідомо враховані при вирішенні питання про криміналізацію чи декриміналізацію діянь⁷⁰³. Жодна окрема підстава криміналізації, а тим більше привід не може бути достатнім аргументом на користь встановлення кримінально-правової заборони, без обов'язкового застосування до певного випадку всіх інших принципів. Тільки послідовне використання при оцінці конкретного виду діяння всієї системи принципів криміналізації може створити достатню базу для введення чи скасування кримінально-правової норми⁷⁰⁴. Тому, розглянувши підстави та приводи криміналізації порушень земельного законодавства, далі варто зупинитися на аналізі принципів криміналізації, які є відображенням та результатом теоретичного аналізу підстав криміналізації⁷⁰⁵.

Приступаючи до дослідження конкретних принципів криміналізації, насамперед необхідно навести слушне зауваження П. Л. Фріса, який зазначає, що на сьогодні у науці запропоновано багато варіантів принципів криміналізації, які нерідко істотно відрізняються один від одного⁷⁰⁶.

На думку Н. О. Лопашенко, до принципів криміналізації варто віднести принципи достатньої суспільної безпеки діянь, які криміналізуються, їхньої відносної

⁷⁰¹ Земля і корупція – ланки одного ланцюга. *Юридичний вісник України*. 2009. № 6. 7–13 лютого.

⁷⁰² Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 2000. № 4. С. 79.

⁷⁰³ Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 107.

⁷⁰⁴ Злобин Г. А. Основания и принципы уголовного-правового запрета. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 76.

⁷⁰⁵ Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 107.

⁷⁰⁶ Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тація, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. С. 77.

поширеності, можливості позитивного впливу кримінально-правової норми на суспільно небезпечне діяння, переважання позитивних наслідків криміналізації, неадмірності кримінально-правової заборони, вчасності криміналізації⁷⁰⁷. В. М. Кудрявцев називає такі вимоги до криміналізації діяння: 1) воно має бути суспільно небезпечним; 2) таке діяння повинно бути достатньо поширеним, тобто бути масовим явищем; 3) очікувані позитивні наслідки криміналізації повинні переважати її негативні наслідки; 4) криміналізація не повинна суперечити конституції, чинному внутрішньому праву та міжнародним угодам держави; 5) криміналізація не повинна суперечити нормам моральності⁷⁰⁸. В. І. Курляндський пішов далі і не просто перераховує вимоги до криміналізації, а певним чином їх систематизує, виділяючи соціальні, економічні та інші, щоправда, не «принципи», а «критерії» криміналізації⁷⁰⁹.

В юридичній літературі можна зустріти і достатню кількість інших поглядів щодо принципів криміналізації. Однак, проаналізувавши відповідні наукові позиції, я дійшов висновку про те, що, з огляду на свою повноту та структурованість, найбільш вдалою і досі залишається система принципів криміналізації, запропонована ще в 1980 р. Г. О. Злобіним⁷¹⁰ і згодом розвинута колективом науковців у згаданій вище праці «Основания уголовного-правового запрета. Криминализация и декриминализация» (1982 р.). Автори цього фундаментального дослідження вважають, що систему принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь утворюють:

1. Принципи, які виражають суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності. Їх ще можна назвати **соціальними і соціально-психологічними**, тобто принципами, які забезпечують соціальну адекватність криміналізації, її допустимість з погляду основних характеристик соціальних систем і процесів суспільного розвитку, відповідності кримінально-правової норми рівню, характеру суспільної свідомості та стану громадської думки.

2. Принципи, які визначають вимоги внутрішньої логічної несуперечливості системи норм кримінального права, несуперечливості між нормами кримінального та кримінально-процесуального, а також інших галузей права, інакше кажучи, **системно-правові** принципи криміналізації⁷¹¹.

Першу групу складають принципи суспільної безпеки, відносної поширеності діяння, пропорційності позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політичної адекватності.

Ще Чезаре Беккарія писав, що єдиним виміром шкідливості злочину може бути спричинена ним суспільна небезпечність⁷¹². Співзвучно вилучлювався і радянський науковець П. С. Дагель, на думку якого, об'єктивна необхідність суспільства в криміналізації виникає внаслідок взаємодії кількох факторів, найважливішим з яких є

⁷⁰⁷ Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 288.

⁷⁰⁸ Кудрявцев В. Н. Стратегия борьбы с преступностью. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Наука, 2005. С. 18.

⁷⁰⁹ Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 82.

⁷¹⁰ Злобин Г. А. Основания и принципы уголовного-правового запрета. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 70–77.

⁷¹¹ Основания уголовного-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 210.

⁷¹² Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. С. 223.

ступінь суспільної небезпечності⁷¹³. Аналогічні по суті погляди зустрічаються і в працях сучасних вітчизняних криміналістів⁷¹⁴.

З урахуванням сказаного є підстави погодитися з думкою про те, що при криміналізації будь-якого діяння насамперед має бути з'ясовано, чи відповідає цей процес принципу *суспільної безпеки*, адже саме принцип суспільної безпеки вказує на той вихідний пункт руху пізнання, від якого воно повинно відправлятися при дослідженні обґрунтованості криміналізації діяння; суспільна безпека може виявитися недостатньою для криміналізації, але ніколи не може бути занадто великою⁷¹⁵. Ілюструючи значення суспільної безпеки, М. Р. Рудковська зазначає, що у сфері правотворення вона є підставою криміналізації та декриміналізації діянь, що охоплює визнання діяння злочином (формулювання диспозиції кримінально-правової норми) або не злочином (виключення діяння з переліку кримінально-караних); побудову законодавчих конструкцій складів злочинів різних видів (основний, кваліфікований, особливо кваліфікований, привілейований) та визначення їхнього місця в системі Особливої частини КК України (зокрема й у межах розділу); визначення санкції кримінально-правової норми (передбачення виду і розміру покарання за його вчинення) і віднесення відповідного складу злочину до того чи іншого ступеня тяжкості (ст. 12 КК України)⁷¹⁶.

Характеризуючи поняття суспільної безпеки, насамперед варто звернутися до положень ст. 11 КК України, в якій зазначається, що суспільна безпека є обов'язковою ознакою будь-якого злочину; не є злочином дія або бездіяльність, яка хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Отже, принцип достатньої суспільної небезпечності полягає в тому, що діяння, яке криміналізується, має спричинити істотну шкоду правоохоронюваним інтересам, бути збитковим для суспільства настільки, що вимагає застосування найбільш суворих заходів державного примусу – кримінально-правових заходів. В юридичній літературі справедливо зазначається, що зміст аналізованого принципу полягає не в тому, щоб наперед встановити ознаки, які свідчать про досить високу суспільну небезпеку будь-якого діяння (що неможливо), а у вказівці на необхідність щоразу обговорювати і вирішувати весь спектр питань, пов'язаних з оцінкою специфічної суспільної небезпечності конкретного виду діяння⁷¹⁷.

Незважаючи на наявність, що цілком природно, деяких редакційних відмінностей, загалом у кримінально-правовій доктрині усталеним є підхід до розуміння суспільної безпеки як визначеного об'єктивного антисоціального стану злочину,

⁷¹³ Дагель П. С. Умовия установлення уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 68.

⁷¹⁴ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 229; Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. С. 8.

⁷¹⁵ Основания уголовно-правового запрета. Криміналізація і декриміналізація : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 216–217.

Водночас справедливими треба визнати зауваження тих криміналістів, які вказують на спірність положення про те, що суспільна безпека є єдиним принципом криміналізації (Готін О. Підстави криміналізації діянь. *Право України*. 2005. № 2. С. 95).

⁷¹⁶ Рудковська М. Р. Суспільна безпека як ознака поняття злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. С. 156.

⁷¹⁷ Основания уголовно-правового запрета. Криміналізація і декриміналізація : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 217.

який зумовлений усією сукупністю його негативних властивостей та ознак і такий, що містить у собі реальну можливість спричинення шкоди суспільним відносинам, які поставлені під охорону кримінального закону⁷¹⁸. Однак, фактично не маючи розбіжностей з питання щодо поняття суспільної безпеки, науковці вже тривалий час не можуть дійти до єдиного знаменника стосовно того, чи є вона виключно об'єктивною категорією або повинна вмщати у себе і суб'єктивні ознаки.

На мою думку, більш обґрунтованою є позиція вчених, які наполягають на тому, що саме концепція об'єктивно-суб'єктивної суті суспільної безпеки злочину дає більш повне уявлення про цю соціально-правову категорію, дає змогу розглянути не лише «об'єктивну шкоду» чи «об'єктивну безпеку», а й все те суб'єктивне, що реалізовувалося у процесі злочинної діяльності, – матеріальну, духовну, соціально шкоду як наслідок злочину⁷¹⁹. Має рацію П. М. Панченко, зазначаючи, що висновок про наявність чи відсутність суспільної безпеки має робитися лише на підставі всіх як об'єктивних, так і суб'єктивних ознак діяння. Тут враховуються ознаки й об'єкта, і суб'єкта посягання, і самого посягання (його об'єктивної та суб'єктивної сторін). Врахування цих ознак здійснює насамперед сам законодавець при формуванні системи криміналізації⁷²⁰. У подібному руслі розмірковують і інші криміналісти⁷²¹.

Незважаючи на те, що при оцінці суспільної безпеки важливими є всі ознаки злочину, соціальний аспект криміналізації насамперед і найкраще виражається саме в об'єкті посягання, який розкриває соціально-політичну суть злочину загалом та кожного елементу складу злочину окремо. Щодо цього резонно зазначає В. В. Мальцев, що роль мірила суспільної безпеки об'єкт виконує якраз через те, що є протилежністю злочину. Чим важливіші суспільні відносини, тим більшу суспільну безпеку становить злочин, який на них посягає, і тим суспільно небезпечніші діяння, злочинні наслідки та особистість злочинця⁷²².

Найперше з'ясуємо, чи є достатні підстави для кримінально-правової охорони тих правовідносин, які є об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, – відносин власності на землю⁷²³.

Одним із головних завдань держави, від успішного вирішення якого багато в чому залежить добробут усього суспільства, є надійний та ефективний захист прав та свобод громадян, зокрема і права на землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави. Саме тому в ч. 2 ст. 14 Основного Закону країни проголошено, що право власності на землю гарантується; воно

⁷¹⁸ Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. Москва : Изд-во ВШМ МВД СССР, 1989. С. 39.

⁷¹⁹ Уголовное право на современном этапе: проблемы преступления и наказания / Н. А. Беляев, В. К. Глистин, В. В. Орехов и др.; под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1992. С. 204.

⁷²⁰ Панченко П. Н. Уголовно-правовые вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*. Омск : Омская высшая школа МВД СССР, 1980. С. 8.

⁷²¹ Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния. *Советское государство и право*. 1977. № 3. С. 135.

⁷²² Мальцев В. В. Криминализация поведения и общественно опасные последствия. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*. Омск : Омская высшая школа МВД СССР, 1980. С. 32–33.

⁷²³ Детальніше про об'єкт земельних злочинів йтиметься в наступному підрозділі цього дослідження.

набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Особлива увага законодавця до охорони прав на землю пояснюється тим, що, починаючи з часів зародження законодавчого регулювання майнових відносин, основним серед об'єктів права власності завжди виступала земля⁷²⁴, яка була й буде головним джерелом існування людей, основою їхньої господарської діяльності, що визначає сенс і характер сучасних економічних процесів⁷²⁵; це найперша передумова і природна основа суспільного виробництва, універсальний чинник будь-якої діяльності людини⁷²⁶. Володіння землею в усі часи було пов'язане з матеріальним достатком і наявністю влади. Земельна ділянка дає можливість її власнику задовольняти свої матеріальні, духовні, оздоровчі, рекреаційні потреби тощо.

Внаслідок же самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на них власники (зокрема, й держава) та землекористувачі, чії земельні ділянки самовільно зайняті, не втрачаючи з ними юридичного зв'язку, фактично втрачають можливість самостійно господарювати на земельній ділянці, отримувати від неї прибуток, використовувати її для будівництва, здавати в оренду або відчужити, тобто вони втрачають можливість використовувати належне їм майно⁷²⁷.

Варто пам'ятати і про те, що в Україні останнім часом критичної позначки досягла ситуація на ринку житла, за якої тільки найзаможніші громадяни можуть придбати житло у власність. За таких умов для значної частини населення лише наявність у власності земельної ділянки з подальшим будівництвом на ній може допомогти реалізувати своє конституційне право на житло.

Як випливає з вищенаведеного, важливість відносин власності на землю є достатньою для встановлення їхньої кримінально-правової охорони.

Визнаючи величезне значення землі для благополуччя української нації, законодавець, ухвалюючи Основний Закон нашої держави, визнав за потрібне проголосити землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ч. 1 ст. 14 Конституції України). Як бачимо, на відміну від ч. 2 ст. 14 Конституції України, в цьому разі йдеться про конституційні гарантії забезпечення вже не *прав на землю*, а особливої охорони самої *землі* як основного національного багатства нашої держави.

З огляду на сказане, а також ті аргументи, які були наведені у вступі до монографії, не менш очевидною виглядає і необхідність кримінально-правової охорони тих праввідносин, які виступають об'єктом земельних злочинів екологічної спрямованості.

Водночас варто зазначити, що поняття «охорона земель» охоплює досить широке коло заходів у різних сферах життєдіяльності людини. В юридичній літера-

---

⁷²⁴ Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. С. 178.

Справедливість висловлених суджень повністю підтверджується проведеним раніше аналізом історичного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин.

⁷²⁵ Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині ХІХ століть (історико-правовий аспект) : монографія. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2008. С. 3.

⁷²⁶ Протидія злочинам у сфері земельних відносин : навч. посібник / С. В. Андрусенко, О. М. Бандурка, М. С. Рябченко та ін.; за заг. наук. ред. С. М. Гусарова. Харків : ХНУВС, 2013. С. 7.

⁷²⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 27.

турі під нею пропонується розуміти врегульовані правовими нормами суспільні відносини, в межах яких реалізуються нормативно-технічні, економічні, організаційно-технічні, ґрунтозахисні, юридичні та інші заходи, спрямовані на забезпечення збереження та відтворення земель, екологічної цінності природних та набутих якостей земель, на раціональне та ефективне використання різних категорій земель залежно від їхнього цільового призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного та сільськогосподарського призначення відповідно до норм екологічного та земельного законодавства та еколого-правових і земельно-правових договорів⁷²⁸.

Саме продемонстрованою багатогранністю поняття «охорона земель»⁷²⁹ пояснюється той факт, що, незважаючи на єдину мету існування, яку в загальному вигляді можна визначити як кримінально-правове забезпечення охорони землі як основного національного багатства, сьогодні в КК України передбачена не одна, а відразу чотири кримінально-правові заборони (статті 239, 239-1, 239-2 та 254), кожна з яких покликана гарантувати окремі аспекти охорони земель, на яких варто зупинитися докладніше.

З огляду на виняткове значення землі для процесів життєдіяльності людини, є всі підстави вважати, що цей природний ресурс посідає особливе місце серед інших об'єктів довкілля. Однак сьогодні величезні площі поверхні Землі забруднені продуктами життєдіяльності людини. Чимало відходів є токсичними і, відповідно, небезпечними для життя людей і тварин. Вчені підраховали, що за один рік мешканець міста викидає в середньому 1 т (!) сміття. За іншими шокуючими даними, станом ще на 2010 р. в Україні площа земель, поглинених сміттєзвалищами, складає 167 тис. га, на них зосереджено 30 млрд т (!) побутового сміття та відходів⁷³⁰.

Забруднення земель, що становлять собою простір для здійснення людської життєдіяльності, а також базовий ресурс для сільськогосподарського виробництва, спричиняє як виникнення проблем у виробничому процесі, так і погіршення умов проживання людей загалом, зниження рекреаційної привабливості територій, погіршення здоров'я населення. Серед найбільш поширених негативних явищ, пов'язаних із забрудненням земель, варто назвати: поступове зростання ступеня забрудненості земель унаслідок застосування мінеральних добрив і пестицидів, потрапляння залишків зазначених речовин у підземні води; швидке вичерпання потужностей наявних місць видалення відходів унаслідок поступового збільшення обсягів утворення твердих промислових відходів і стрімкого зростання обсягів утворення твердих побутових відходів, що призводить до потреби використовувати все нові і нові земельні площі для облаштування сховищ або полігонів відходів; забруднення земель та інших компонентів довкілля внаслідок утворення несанкціонованих сміттєзвалищ; забруднення земель нафтопродуктами внаслідок безгосподарності і краді-

⁷²⁸ Ковальчук Т. Теоретико-правові дослідження та проблеми правового регулювання у сфері охорони земель в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 92. С. 17–18.

⁷²⁹ Тут йдеться про широке розуміння поняття «охорона земель», яке вміщує зокрема і поняття «раціональне використання» земель. Більш детально співвідношення цих понять буде продемонстровано у наступному підрозділі роботи.

⁷³⁰ Золотарьова Н. І. Земля як об'єкт правової охорони: питання сучасного стану. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія, соціологія, право*. 2012. № 1. URL: <http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/123435>.

жок; забруднення земель вздовж автомобільних доріг тощо. На сьогодні є всі підстави констатувати, що забруднення земель є зростаючою еколого-економічною та правовою проблемою для нашої держави.

Варто також додати, що забруднення або псування земельних ресурсів завдає шкоду і відносинам, пов'язаним із використанням земель у різних сферах господарювання. Такі дії часто обмежують або взагалі унеможливають використання землі за її цільовим призначенням. Наприклад, надмірне, або несанкціоноване, або з порушенням технології внесення у ґрунти земель сільськогосподарського призначення мінеральних добрив призводить до гальмування або повного припинення біохімічних процесів у ґрунтах. Наслідком цього є скорочення продуктивності сільськогосподарських угідь чи їхнє повне вилучення із господарського використання. Крім цього, на забруднених або зіпсованих угіддях неможливе вирощування повноцінного та екологічно чистого врожаю сільськогосподарських культур. Не випадково ст. 45 Закону України «Про охорону земель» забороняє провадження господарської та іншої діяльності, яка зумовлює забруднення земель і ґрунтів понад установлені гранично допустимі концентрації небезпечних речовин. Адже порушення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель внаслідок їхнього забруднення або псування не лише перешкоджає задоволенню екологічних потреб окремих індивідумів і суспільства в цілому, а і становить пряму загрозу для них.

Отже, можна констатувати, що призначенням ст. 239 КК України є кримінально-правова протидія таким суспільно небезпечним проявам, як забруднення та псування земель, у результаті яких заподіюється шкода землі як одному з найважливіших елементів довкілля, зумовленої порушенням тих функцій, які покликані виконувати землі.

Однак суттєве погіршення стану земельних ресурсів й особливо земель сільськогосподарського призначення в Україні викликані не лише забрудненням та псуванням земель. Не меншу шкоду земельним ресурсам завдає і їхнє неправильне використання. Високий рівень сільськогосподарського освоєння території України, розораність, насиченість посівних площ просапними культурами, інтенсивність механічного обробітку ґрунту зумовлюють втрату агрономічно цінної структури; незворотно погіршується водно-повітряний, тепловий і поживний режими; відбувається посилення деградаційних процесів. На меліорованих землях розвиваються процеси підтоплення, заболочування, пересушення, осолонцювання, вторинного засолення, спрацювання торфовищ і їхня деградація тощо⁷³¹.

Варто погодитися з Н. С. Гавриш, яка зазначає, що стан ґрунтового покриву в Україні досяг критичного рівня та перебуває на межі виснаження, що зумовлено тривалим екстенсивним використанням земельних угідь, що не компенсувалося рівнозначними заходами з відтворення продуктивного шару, недостатньою увагою правоохоронних та контролюючих органів, а також складністю застосування норм, що закріплюють відповідальність за відповідні порушення⁷³².

⁷³¹ Гавриш Н. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 272.

⁷³² Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром земель). *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 2. С. 494–496.

За рік з полів України вимивається та видобувається близько 600 млн т ґрунту, зокрема понад 20 млн т гумусу. За даними останньої Національної доповіді Мінприроди про стан навколишнього природного середовища в Україні, загальна площа малопродуктивних та сильно деградованих земель, які потребують консервації, становить 1,1 млн га, з них 644 тис. га – деградовані, 435,4 тис. га – малопродуктивні і 11,9 тис. га – техногенно забруднені землі⁷³³. Водночас площа деградованих ґрунтів в Україні щорічно зростає на 80 тис. га. Майже кожен третій гектар – еродований, а другий – дефляційно небезпечний⁷³⁴. Загальна ж площа еродованих земель сягає 13,3 млн га, з них 3/4 (близько 10,5 млн га) становлять орні землі⁷³⁵. Спостерігається неухильне скорочення особливо цінних сільськогосподарських земель і земель, зайнятих лісами, природними ландшафтами, інших земель, щодо використання яких встановлено заборони чи обмеження на здійснення господарської діяльності⁷³⁶.

Отже, є підстави погодитися з вченими, які дійшли висновку, що деградаційний вектор еволюції придатних для землеробства ґрунтів, який нині домінує й охопив значні земельні масиви, вкрай небезпечний і згубний для України⁷³⁷.

Усі зазначені положення переконливо демонструють необхідність криміналізації тих порушень встановленого порядку використання земель, які спричинили передбачені у ст. 254 КК України суспільно небезпечні наслідки (сказане в однаковій мірі стосується як старої, так і оновленої редакції відповідної заборони).

Земельний фонд нашої держави по праву може вважатись одним із найкращих у світі. На території України зосереджено 7,5 % від площі чорноземних ґрунтів світу, тоді як сільськогосподарські угіддя становлять лише 0,09 % від їхньої загальної площі на планеті. Основна база вітчизняного землеробства розміщується на чорноземах та ґрунтах чорноземного типу, які становлять 70,4 % від площі орних земель країни⁷³⁸. І саме чорноземні ґрунти при правильній обробці дають найбільший врожай усіх сільськогосподарських культур. Країна має унікальні можливості завоювати гідне місце на світових продовольчих ринках завдяки поставкам екологічно чистої продукції, оскільки володіє близько 8 млн га відносно чистих земель⁷³⁹. За підрахунками експертів, за раціональної структури землекористування вона здатна забезпечити продуктами харчування від 140 до 180 млн осіб на рік⁷⁴⁰.

⁷³³ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. URL: <https://menr.gov.ua/news/31768.html>.

⁷³⁴ Пуговиця М. Ніж у чорнозем. *Урядовий кур'єр*. 11 листопада 2008 р. № 211; Заворотна М., Пуговиця М. Земля не просить, а волає... *Урядовий кур'єр*. 5 січня 2012 р. № 2.

⁷³⁵ Ярмиш О., Гуржій Т. Правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 84.

⁷³⁶ Красноруцька Л. Правове регулювання охорони земель від забруднення пестицидами та агрохімікатами. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 104.

⁷³⁷ Балок С., Трускавецький Р. Безцінний ґрунтовий ресурс України – під особливий контроль держави. Ризики та очікування від ринку земель. *Голос України*. 2019. 11 грудня. № 237. С. 12.

⁷³⁸ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 477.

⁷³⁹ Кириленко І. Г. Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2009. № 3. С. 46.

⁷⁴⁰ Ярмиш О., Гуржій Т. Правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 83–84; Третяк А. М., Бамбідра Д. І. Земельні ресурси України та їх використання : монографія. Київ : ЦЗРУ, 2003. С. 60; Юрченко А. Стан земельної політики в Україні: матеріали круглого столу «Стан і стратегія сучасної земельної політики в Україні», (Київ, 21 трав. 2009 р.). Київ : Либідь, 2009. С. 75.

Зважаючи на це, вочевидь, має рацію В. І. Федорович, який згадані вище конституційні приписи про проголошення землі основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, сприймає як такі, що насамперед і найбільш повно стосуються земель сільськогосподарського призначення, що передусім пояснюється тим, що Україна є великою аграрною державою, яка має найцінніші у світі еталонні *грунти*⁷⁴¹. Підкреслюють особливу значущість саме ґрунтового покриву землі й інші дослідники, які наголошують на тому, що землі можуть бути засобом вирощування сільськогосподарської продукції виключно завдяки наявності ґрунтового покриву з унікальною властивістю родючості⁷⁴².

Отже, реалізація відповідного конституційного імперативу про особливу охорону державою землі як основного національного багатства насамперед залежить від здатності держави забезпечити належну охорону ґрунтів – найбільш цінного складового елемента землі.

Питання всебічної охорони ґрунтів, збереження і підвищення їхньої родючості, раціональна структура та еколого-економічна перебудова землекористування наразі набули особливої гостроти. За своїм значенням у загальнодержавному масштабі вони не поступаються питанням енергозабезпечення та водозабезпечення, структурної і техніко-технологічної реконструкції національної економіки тощо⁷⁴³.

Правовий режим ґрунтів – це необхідний порядок належної поведінки і діяльності щодо ґрунтів як самостійного природного тіла і ресурсу, спрямований на забезпечення їхнього раціонального використання та охорони як об'єкта права виключної власності, основного засобу виробництва в сільському господарстві та як важливого елемента природи⁷⁴⁴. Діяльність і поведінка людей, пов'язана із ґрунтом, є самостійним об'єктом правового регулювання, оскільки ґрунт на земельних ділянках є самостійним об'єктом присвоєння, експлуатації та охорони. Тому необхідно встановити такий правовий режим використання земельних ділянок, за якого забезпечувалося б зберігання ґрунту для його використання за природним призначенням⁷⁴⁵.

Закріплення правового статусу ґрунтів знаходить свій вияв у нормах земельного законодавства. Для створення більш надійного механізму захисту ґрунтового покриву земельних ділянок законодавець наділив ґрунт специфічним правовим режимом, визнавши його об'єктом особливої охорони (ч. 1 ст. 168 ЗК України) та заборонивши за загальним правилом⁷⁴⁶ власникам земельних ділянок та землекористувачам здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі (ч. 2 ст. 168 ЗК України).

⁷⁴¹ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 343.

⁷⁴² Гаєцька-Колотило Я. З., Ільків Н. В. Аграрне право України : навчальний посібник. Київ : Істина, 2008. С. 45.

⁷⁴³ Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 100.

⁷⁴⁴ Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 101.

⁷⁴⁵ Разгельдєєв Н. Т. Проблемы правового обеспечения охраны почв в СССР. *Правовое и экономическое обеспечение рационального использования земель в социалистических странах*. Алма-Ата : Наука, 1984. С. 202.

⁷⁴⁶ Про винятки з цих правил, зокрема, й передбачені у зв'язку з набранням чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р., більш детально йтиметься у наступних підрозділах.

Крім того, власників земельної ділянки та землекористувачів при здійсненні діяльності, пов'язаної з порушенням поверхневого шару ґрунту, зобов'язано проводити зняття, складування, зберігання поверхневого шару ґрунту та нанесення його на ділянку, з якої він був знятий (рекультивация), або на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності та інших якостей (ч. 3 ст. 168 ЗК України).

Встановлення юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів є однією з форм захисту останніх. І як вже писалося раніше, із набранням чинності Законом від 15 листопада 2009 р. в Україні як крайній захід було передбачено самостійну кримінальну відповідальність за вчинення найбільш небезпечних, на думку законодавця, різновидів таких порушень.

У контексті оцінки суспільної небезпеки незаконного зняття ґрунтового покриву передусім варто звернути увагу на те, що внаслідок таких дій ґрунтовий покрив набуває ознак рухомого майна (ґрунтової маси), перебування якого у вільному правовому обігу допускати не можна⁷⁴⁷. Пояснюється це тим, що ґрунти є безцінним надбанням всього людства, яке має доволі тривалий період власного формування і швидко виснажується без застосування відновних технологій⁷⁴⁸. Наприклад, для утворення ґрунтового шару потужністю (товщиною) до 1 см природі потрібно від 10 до 400 років залежно від кліматичних умов і наявності природної рослинності, а потужністю 20–30 см – від 2 000 до 8 500 років (!)⁷⁴⁹. Мабуть, саме з урахуванням цього ухвалена ЄС у вересні 2006 р. Всебічна стратегія ґрунту закликає вважати ґрунт умовно «не поновлюваним» ресурсом⁷⁵⁰. «Із цього випливає, що суспільну небезпечність наслідків вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239-1 КК України, важко переоцінити»⁷⁵¹.

У сільському господарстві ґрунт є одним з основних засобів виробництва. Він має специфічні особливості, якими відрізняється від інших засобів, а саме обмеженість поширення, здатність забезпечувати сільськогосподарські культури необхідними умовами їх живлення тощо. За умови правильного використання ґрунт постійно підвищує свою родючість і тим самим забезпечує високі і сталі врожаї. «Збереження і примноження глобальних ґрунтових ресурсів необхідне для задоволення першочергових потреб людини в продовольчій, водній і енергетичній безпеці відповідно до суверенних прав кожної держави на її природні ресурси»⁷⁵².

ґрунти посідають особливе місце серед природних ресурсів. В юридичній літературі зазначається, що родючість ґрунтів – це лише частина їхніх корисних влас-

⁷⁴⁷ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 485.

⁷⁴⁸ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 28.

⁷⁴⁹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 477; Фурсов В. И. Охрана природы и сельское хозяйство. Алма-Ата : Кайнар, 1987. С. 31.

За іншими підрахунками, для утворення гумусного родючого шару всього в 2–2,5 см необхідно, залежно від природних умов, від 300 до 1000 років і більше (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 477; Олдак П. Г. Колокол тревоги. Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. Москва : Политиздат, 1990. С. 37).

⁷⁵⁰ Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 218.

⁷⁵¹ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 12–13.

⁷⁵² Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 21, 196.

тивостей. Для функціонування всього живого на землі, існування всієї біосфери необхідні саме ґрунти. Тому питання охорони земель сільськогосподарського призначення потребує спрямування на збереження ґрунтів не тільки як засобу виробництва, а і як невід'ємного компонента природи. Взаємодіючи з іншими природними компонентами (повітрям, водою, мінеральними та органічними речовинами тощо), ґрунти створюють так звану зону життя, яка є наслідком їхньої природної родючості⁷⁵³. Важливість належної охорони суспільством ґрунтів обумовлюється численними функціями останніх: ґрунт є середовищем життя для рослин; як середовищем життя ґрунт активно використовують різні мікроорганізми; ґрунт є середовищем для багатьох тварин; ґрунт виконує опорну функцію, завдяки чому рослини можуть зберігати вертикальне положення, бути стійкими до вітровалів, протистояти силі свого тяжіння; ґрунт є джерелом поживних речовин для рослин; у багатьох випадках ґрунт виконує функцію стимулятора та інгібітора біохімічних та інших процесів; ґрунт виконує санітарну функцію, суть якої полягає в тому, що ґрунтові організми беруть участь у деструкції органічних залишків, які потрапляють у ґрунт⁷⁵⁴.

Отже, необхідність встановлення кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) пояснюється головним чином тим, що здійснюване з порушенням встановленого порядку зняття з поверхні земельної ділянки її поверхневого шару (передусім ґрунтового покриву) призводить до втрати відповідною земельною ділянкою властивостей сільськогосподарського угіддя та засобу сільськогосподарського виробництва⁷⁵⁵.

Подібний характер антисуспільної спрямованості притаманний і діянню, про яке йдеться у ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах), суспільна небезпека якого полягає в заподіянні шкоди землям водного фонду, що призводить до істотного порушення їхньої структури, погіршення корисних властивостей та зниження економічної цінності.

Варто підтримати О. О. Дудорова, який зазначає, що незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду призводить до порушення їхньої структури, погіршення корисних властивостей та зниження економічної цінності, зменшує пропускну здатність річок та інших водних об'єктів, що викликає загрозу поведінки та інших тяжких наслідків, а в більш глобальному аспекті здатне призвести до істотної зміни екологічного балансу на відповідній території. При незаконному заволодінні землями водного фонду, насамперед, порушується цілісність водної екосистеми, виникає загроза зміни русла, розмиву берегів, забруднення води тощо⁷⁵⁶.

Аналогічно розмірковує і М. В. Кумановський, на думку якого основними дестабілізуючими змінами в екосистемі земель водного фонду, які породжують потребу у встановленні кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, є: зникнення біологічного різноманіття тварин і рослин на поверхні землі, під її поверхнею, у водному об'єкті та

⁷⁵³ Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. С. 4.

⁷⁵⁴ Панас Р. М. Ґрунтознавство: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ-2000», 2011. С. 18–20.

⁷⁵⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 485.

⁷⁵⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 807.

на дні водного об'єкта; порушення природного балансу у водоймі та біля неї; порушення структури русла водойми, що породжує зсуви, повені, затоплення, пошкодження транспортних шляхів, мостів тощо. Перелік таких негативних змін не є вичерпний, і тому будь-яке незаконне втручання в природне середовище, порушення природного балансу певної екосистеми за принципом «ланцюгового зв'язку» спричиняє або ставить під загрозу спричинення екологічної катастрофи⁷⁵⁷.

Необхідно пам'ятати, що в багатьох країнах світу (наприклад, в Японії, Нідерландах, ОАЕ) створення штучних островів та штучних водних об'єктів є прибутковим бізнесом, що стрімко розвивається. Неабиякий потенціал для економічного розвитку землі водного фонду мають і для сучасної України. Наприклад, одна лише прибережна смуга Азовського і Чорного морів у межах України займає 2870 км, має виняткову рекреаційну цінність, відрізняється підвищеною щільністю населення і динамічним економічним розвитком⁷⁵⁸. Відповідно до положень Морської доктрини України до 2035 р., затв. постановою КМУ від 7 жовтня 2009 р. № 1307, державна підтримка та розвиток море-господарської діяльності здійснюватимуться також і шляхом встановлення та винесення в натуру прибережної захисної смуги вздовж морів, лиманів, річок та встановлення контролю за їх обмеженим використанням (заборона будівництва будь-яких об'єктів, крім прямо передбачених законом, заборона приватизації тощо). Цілком очевидно, що цей вид господарської діяльності повинен перебувати у межах відповідного правового поля з метою запобігання небезпечним наслідкам передусім для державних інтересів і довкілля.

У цьому контексті пригадується резонні зауваження П. Ф. Кулиничка щодо необхідності особливого підходу до правового регулювання відносин щодо використання земель і тісно пов'язаних з ними природних ресурсів, зокрема, водних. Ця особливість полягає в необхідності застосування до правового регулювання зазначених відносин норм не однієї, а двох галузей права – земельного і водного. Такі норми мають тісно взаємодіяти, що може бути забезпечене формуванням двогалузевого правового інструментарію. На практиці, продовжує П. Ф. Кулинич, передача в користування замкнених водних об'єктів (ставків, озер, інших водойм) оформляється як передача в оренду земельної ділянки, включно із дном водойми та прибережною смугою навколо водної поверхні. Тому видається за доцільне введення у ВК України правових норм, які б відображали особливості земельної водної ділянки як єдиного дворесурсного об'єкта правових відносин⁷⁵⁹.

Таким чином, прогнозуючи подальший розвиток інфраструктури приморських населених пунктів в Україні та, як наслідок, потенційне збільшення кількості випадків порушення земельного законодавства у них, запровадження спеціальної кримінально-правової заборони (ст. 239-2 КК України) треба визнати загалом обґрунтованим кроком у напрямі запобігання відповідним зловживанням⁷⁶⁰.

⁷⁵⁷ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливих великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 19.

⁷⁵⁸ Коваленко М. Про правовий режим прибережних смуг приморських міст України. URL: <http://www.min-just.gov.ua/0/4307>.

⁷⁵⁹ Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 217

⁷⁶⁰ Зроблю застереження – лише за умови належного описання ознак відповідного складу злочину в нормах кримінального законодавства. На жаль, у випадку зі ст. 239-2 КК України доводиться констатувати протилежне, про що йтиметься далі.

Крім того, аналізуючи суспільну небезпеку злочинів у сфері земельних відносин, дослідники резонно звертають увагу на те, що шкода, яка завдається земельними злочинами екологічної спрямованості, крім, власне, екологічного, може мати й матеріальний характер⁷⁶¹. Адже (про це писалося вище) земля як економічна категорія є загальним засобом праці та основним засобом виробництва в сільському й лісовому господарстві.

Отже, треба констатувати, що важливість тих правовідносин, які порушуються внаслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин, є достатньою для встановлення їхньої кримінально-правової охорони.

Водночас не буде зайвим наголосити на допоміжній ролі кримінального закону у правовій охороні земель взагалі та ґрунтів зокрема. Важливою складовою механізму правової охорони ґрунтів має бути їхній моніторинг, за результатами проведення якого мають прийматися програми з охорони ґрунтів, розроблятися рекомендації для впровадження раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, створюватись інформаційно-аналітичні системи забезпечення доступу до інформації про кількісний та якісний стан ґрунтів та їх родючість. Дані, отримані за результатами постійного проведення моніторингу ґрунтів, дають можливість своєчасно виявляти зміни, що відбуваються у складі ґрунтів, впроваджувати заходи щодо їх відновлення і визначати розміри шкоди, завданої ґрунтовому покриву через порушення вимог законодавства⁷⁶². Отримані матеріали об'єктивно характеризують фізичні, хімічні, біологічні процеси в доквіллі, рівень забруднення ґрунтів, що дає можливість органам державного управління ставити певні вимоги до землекористувачів щодо усунення правопорушень у галузі використання і охорони земель⁷⁶³.

Крім того, треба визнати, що наразі порушенням земельного законодавства, якими завдається шкода родючості земель, у контрольній діяльності уповноважених органів відводиться вторинна роль. Як зазначає П. Ф. Кулинич, інспекторська служба державних органів земельних ресурсів розглядає сільськогосподарські угіддя не як засіб аграрного виробництва, а переважно як операційний базис і нерухоме майно⁷⁶⁴.

Однак не лише об'єкт впливає на суспільну небезпеку діяння. У кримінальному праві загальновизнаною є думка про те, що одним із головних показників суспільної небезпеки злочину є його наслідки. Тому, розмірковуючи над питанням щодо необхідності визнання злочинним того чи іншого посягання на правовідносини – навіть коли йдеться про такі їхні важливі різновиди, як відносини щодо охорони землі як основного національного багатства та гарантування прав на землю, – законодавець має визначити, чи завдає відповідне діяння шкоду, яка дає підстави віднести його (діяння) до кримінально караних.

⁷⁶¹ Швидченко І. Г. Умови криміналізації злочинів у сфері землекористування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 161.

⁷⁶² Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. С. 1–2.

⁷⁶³ Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків : Право, 2012. С. 97.

⁷⁶⁴ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 545.

На думку В. В. Мальцева, безпосередній (прямий) вплив злочинних наслідків на суспільну небезпеку злочину відбувається на трьох напрямках (варіантах):

1) є ситуації, коли суспільно небезпечні наслідки виступають основною об'єктивною передумовою кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. Певні суспільні відносини лише настільки оголошуються об'єктом кримінально-правової охорони, наскільки вони захищаються від спричинення їм тієї чи іншої шкоди. І, навпаки, певні діяння лише тому визнаються злочинними, що вони спричиняють чи можуть спричинити шкоду суспільним відносинам. У цьому плані суспільно небезпечні наслідки виступають визначальним моментом злочинності чи незлочинності конкретної поведінки, а також домінують над іншими елементами суспільної небезпеки злочину;

2) як елемент структури суспільної небезпеки діяння злочинні наслідки тісно пов'язані з іншими її елементами. Саме в цьому сенсі підсумковий рівень суспільної небезпеки злочину визначається сумою суспільно небезпечних показників всіх елементів її структури;

3) наслідки нерідко виступають межею, що відділяє злочинну поведінку від незлочинної. Причому можливі два варіанти впливу суспільної небезпеки наслідків на правопорушення: 3.1) суспільна небезпека правопорушення без настання певних шкідливих наслідків є настільки малою, що саме по собі діяння не може вважатися злочинним; 3.2) відсутність шкідливих наслідків інколи є показником малої значущості діяння⁷⁶⁵.

Аналіз норм, якими в чинному КК України передбачено відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, свідчить про те, що, на думку вітчизняних парламентаріїв, суспільна небезпека більшості з діянь, про які в них йдеться (крім незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2)), не є достатньою для визнання їх злочинними. І лише факт настання передбачених у диспозиціях статей 197-1, 239, 239-1 та 254 КК України наслідків підвищує суспільну небезпеку аналізованих порушень земельного законодавства та доводить її до рівня, притаманного злочинам (варіант 3.1). Винятком у цьому контексті є лише діяння, передбачені ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, які визнаються злочинними незалежно від розміру заподіяної ними шкоди. Однак рішення про конструювання відповідних складів злочинів як формальних було помилковим, адже до кримінально караних було віднесено багато діянь, ступінь суспільної небезпеки яких не є достатнім для визнання їх такими⁷⁶⁶.

Варто пам'ятати і про те, що в деяких випадках суспільно небезпечні наслідки виступають обставинами, з настанням яких законодавець пов'язує посилення (диференціацію) відповідальності за земельні злочини. Зокрема йдеться про ч. 2 ст. 239 КК України, в якій передбачено відповідальність за забруднення або псування земель, які спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки; ч. 2 та ч. 3 ст. 239-1 КК України, в яких встановлено відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, яке за-

⁷⁶⁵ Мальцев В. В. Криминализация поведения и общественно опасные последствия. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*. Омск : Омская высшая школа МВД СССР. 1980. С. 34, 36–37.

⁷⁶⁶ Докладно про це йтиметься в підрозділі 2.4 монографії.

подіяло матеріальну шкоду у великому розмірі та яке спричинило загибель людей, масову загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу або інші тяжкі наслідки відповідно; ч. 3 ст. 239-2 КК України, якою регламентовано відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, яке спричинило тяжкі наслідки; ч. 4 ст. 254 КК України, в якій посилено відповідальність за умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що спричинило тяжкі наслідки.

Отже, суспільно небезпечні наслідки відіграють надзвичайно важливу роль в оцінці суспільної небезпеки злочинів у сфері земельних відносин.

Водночас констатуємо, що у статтях 197-1, 239-2 (як і у ч. 2 ст. 239-1) та 254 КК України вкотре знайшла свій вияв одна з фундаментальних проблем, притаманних чинному КК України, – довольності кількісних (вартісних) критеріїв злочинності діянь, без розв'язання якої, за влучним висловом О. О. Дудорова, годі й говорити про соціальну обумовленість кримінально-правових заборон⁷⁶⁷. Щодо цього пригадується й обґрунтована позиція Л. М. Демидової, яка до системної сукупності загальних і спеціальних підстав і принципів криміналізації діянь, що заподіюють майнову шкоду, відносить і такий критерій, як адекватне відбиття кількісно-якісної визначеності майнової шкоди або якісної кількості іншого за юридичною формою наслідку з таким різновидом шляхом ідентичного опису в диспозиції відповідної статті (її частини) Особливої частини КК⁷⁶⁸.

Цілковито очевидно, що для вироблення обґрунтованих вартісних критеріїв злочинності діянь необхідним є проведення серйозних наукових досліджень – кримінологічних, емпіричних – подібних до того, яке свого часу здійснив В. Л. Чубарев, з'ясовуючи розміри заподіяної матеріальної шкоди як фактору тяжкості злочинного діяння⁷⁶⁹, а так само досліджень матеріалів правозастосовної практики. Має рацію відомий російський кримінолог В. В. Лунеев, який закликає вивчати фактичну реальність на підставі масових статистичних і соціологічних тенденцій і закономірностей, виходити за межі догм права до політичних, економічних, соціальних та інших реалій, які формуються під впливом тієї чи іншої галузі права⁷⁷⁰. Співзвучно висловлюється і О. В. Рогова, відмічаючи, що зміни, які пропонується внести в кримінальний закон, мають бути кримінологічно обґрунтовані, при цьому передбачається ретельне врахування виявлених та прогнозованих тенденцій злочинності, її структури, нових її видів, контингенту злочинців⁷⁷¹. У цьому контексті з неабиякою цікавістю сприймаються слова Д. С. Дядькіна стосовно нової прикладної юридичної галузі наукового знання – юрисометрики, предметом якої являється ви-

⁷⁶⁷ Дудоров О. О. Злочинне використання інсайдерської інформації: аналіз законодавчих новел. *Вибрані праці з кримінального права* / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 46.

⁷⁶⁸ Демидова Л. М. Кримінально-правова відповідальність за заподіяння майнової шкоди: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. С. 18.

⁷⁶⁹ Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния: монография. Київ: Вища шк., 1992. 171 с.

⁷⁷⁰ Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 553.

⁷⁷¹ Рогова Е. В. Криминологическое обоснование введения категории «уголовный проступок». *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 2. С. 14.

вчення якісної і кількісної сторін юридичних явищ і процесів, завданням – перевірка різноманітних теорій права на фактичному (емпіричному) матеріалі засобами моделювання та математико-статистичного аналізу⁷⁷². Отже, маємо справу з одним із тих випадків, коли «метод розумної голови» фахівця з кримінального права для конструювання кримінально-правових заборон не може бути ефективним, адже без проведення вказаних досліджень навряд чи вдасться подолати згадану довільність кількісних показників суспільної небезпеки⁷⁷³.

Зокрема, аналізуючи соціальну обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України, виникають питання, наприклад, чому кримінальна відповідальність настає лише за те самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано шкоду саме на суму 100 і більше НМДГ⁷⁷⁴? Або чому в ст. 239-2 КК України кримінально караним визнано незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду обсягом саме 10 та більше м³? Жодним чином не було обґрунтовано і те, чому відповідальність за передбачені ч. 2 ст. 254 КК України діяння пов'язується з настанням шкоди, яка саме в 250 і більше разів перевищує НМДГ.

Безумовно, вирішення цих та інших питань, пов'язаних із конструюванням норм, якими передбачено відповідальність за земельні злочини, має дуже важливе значення (зокрема, доцільність конструювання ст. 239 КК України як делікту поставлення в небезпеку), і для формування авторської позиції щодо соціальної обумовленості криміналізації відповідних порушень земельного законодавства. Зазначені питання ще більше актуалізуються у світлі неминучості формування в Україні дво-членної системи злочинних діянь із поділом кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки. Зважаючи на те, що вони потребують поглибленого аналізу суспільно небезпечних наслідків, предмету відповідних посягань тощо, та аби уникнути дублювання відповідних положень, у межах цього підрозділу вважаю за доцільне обмежитися постановкою вказаних проблем, розв'язання яких здійснюватиметься у подальших підрозділах.

Тут хотілося б нагадати лише про те, що досить тривалий час (з 3 лютого 1993 р. і до моменту набрання чинності КК України від 5 квітня 2001 р.) такі діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, були віднесені до категорії злочинів, в яких базовою моделлю був адміністративний проступок, а підвищення їхньої небезпечності до рівня злочину, інакше кажучи, криміналізація здійснювалася законодавцем за допомогою певних критеріїв, які були показниками ступеня небезпеки. Таким критерієм у ст. 199 КК УРСР 1960 р. визнавалося вчинення самовільного зайняття земельної ділянки і самовільного будівництва повторно, якщо за такі дії протягом року до особи було застосоване адміністративне стягнення (адміністративна преюдиція).

Як відомо, конструюючи КК України 2001 р., вітчизняні парламентарії вирішили відмовитися від преюдиції⁷⁷⁵. Тому, знову встановивши кримінальну відпо-

⁷⁷² Дядькин Д. С. Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2009. С. 12.

⁷⁷³ Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіге, 2017. С. 370.

⁷⁷⁴ Це питання можна задати і стосовно показника великого розміру, про який йдеться у ч. 2 ст. 239-1 КК України.

⁷⁷⁵ Щоправда, окремі криміналісти доводять, що й у КК 2001 р. преюдиції повністю позбавитися не вдалося (див., наприклад: Дробот В. П. О возвращении административной преюдиции в Уголовный кодекс Украины. *Віс-*

відальність за самовільне зайняття земельної ділянки, законодавець у ч. 1 ст. 197-1 КК України як один із критеріїв суспільної небезпеки цього діяння передбачив наслідки у вигляді настання значної шкоди для законного володільця чи власника земельної ділянки. Згідно з приміткою ст. 197-1 КК України шкода визнається значною, якщо вона у 100 і більше разів перевищує НМДГ. За всієї очевидної довільності зазначеного кількісного показника вказівка на нього у ст. 197-1 КК України – крок вперед порівняно з формулюванням ст. 356-1, яке містилось у законопроекті «Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільне захоплення земельної ділянки» (реєстраційний номер 1028 від 31 травня 2006 р., внесений народним депутатом України Л. І. Грачем) – самовільне захоплення земельної ділянки, і закріплення якого на законодавчому рівні призвело б до соціально необґрунтованої колізії між нормами КК України і КУпАП⁷⁷⁶.

Можна сказати, що в цьому разі народні депутати України певною мірою дослухалися до критики, висловленої на адресу законопроекту ГНЕУ ВРУ, у висновку якого, зокрема, відзначалась аморальність установаження кримінальної відповідальності за самовільне використання невеликих (5–6 соток) ділянок занедбаних земель за умови існування у сьогоденній Україні бідності. Парламентські експерти висловлювалися за те, щоб визнавати злочином захоплення земельних ділянок, розташованих лише у заповідниках, на територіях і об'єктах ПЗФ, а також земельних ділянок площею понад 1 га.

Як свого часу справедливо зазначав О. М. Яковлев, кримінальний закон повинен проводити однозначну межу між злочинним і незлочинним, у протилежному випадку машина правосуддя «зав'язне» у безкінечному процесі розмежування ступенів⁷⁷⁷. На сьогодні саме наслідки слугують тією межею, яка відділяє кримінально каране самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1 КК України) від аналогічних діянь, відповідальність за які передбачена ст. 53-1 КУпАП.

Щоправда, у кримінально-правовій літературі не всі погоджуються з таким станом речей. Зокрема, з послідовною критикою подібного конструювання ст. 53-1 КУпАП та ст. 197-1 КК України виступає Л. П. Брич, яка з цього приводу зазначає: «Фактично ж у багатьох випадках значна шкода законному володільцю чи власнику земельної ділянки автоматично заподіюється самим фактом вчинення самовільного її зайняття... Виникає проблема відмежування замаху на злочин від закінченого адміністративного правопорушення. Оскільки в основі цього відмежування лежить суб'єктивний критерій, то це істотно утруднює кримінально-правову кваліфікацію»⁷⁷⁸. Як шлях розв'язання проблеми авторка ініціювала зміни до законо-

ник Луганського державного університету внутрішніх справ. 2006. № 4. С. 145–147; Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). Київ : Атіка, 2001. С. 62).

⁷⁷⁶ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 46.

⁷⁷⁷ Яковлев А. М. Социальные функции процесса криминализации. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 96.

⁷⁷⁸ Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 297–298; Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 193–194, 439.

давства, суть яких полягає в тому, щоб діяння було не спільною, а відмежувальною ознакою складу злочину від складу адміністративного правопорушення. Серед іншого, Л. П. Брич пропонує доповнити КК України ст. 191-1 (замість ст. 197-1 чинного КК України) під назвою «Незаконне зайняття земельної ділянки», частина 1 якої була б викладена у такій редакції: «Незаконне зайняття всієї або частини земельної ділянки з метою заволодіння нею»⁷⁷⁹. Водночас за незаконне зайняття земельної ділянки (її частини), яке завдало шкоду у великому розмірі, пропонується встановити більш сувору кримінальну відповідальність у ч. 3 ст. 191-1 КК України, а ст. 53-1 КУпАП науковець пропонує дати назву «Перешкоджання здійсненню права власності або права користування земельною ділянкою», висунувши такий варіант її диспозиції: «Створення перешкод власнику або законному користувачу земельної ділянки вільно володіти, користуватися, розпоряджатися земельною ділянкою, а так само незаконне проникнення на земельну ділянку всупереч волі власника або законного користувача»⁷⁸⁰.

Утім, одразу через декілька міркувань повністю підтримати пропозиції Л. П. Брич складно.

По-перше, суспільна небезпека самовільного (незаконного) зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, не є достатньою для визнання цього діяння злочином. Крім того, враховуючи поширеність цього різновиду протиправної поведінки в Україні (див. Додаток В), встановлення кримінальної відповідальності за будь-яке незаконне зайняття земельної ділянки або її частини створило б умови для недотримання принципу невідворотності кримінальної відповідальності, позаяк система кримінальної юстиції України просто не змогла б «переварити» усіх осіб, винних у цих діях (більш детально про поширеність діяння як принцип криміналізації йтиметься далі).

Водночас необхідно наголосити на тому, що зроблений висновок стосовно суспільної небезпеки самовільного (незаконного) зайняття земельної ділянки, яке не спричинило **значної** шкоди, стосується лише злочину. У разі або набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р., або ухвалення нового КК України, робота над яким активно ведеться, передбачений чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України розмір шкоди, як на мене, потребуватиме перегляду із визнанням її **істотною** та подальшим віднесенням цього кримінального правопорушення до кримінальних проступків⁷⁸¹.

По-друге, незважаючи на те, що ініційовані Л. П. Брич пропозиції покликані полегшити відмежування складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України,

⁷⁷⁹ Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 193–194.

Зауважу, що в одній із попередніх робіт Л. П. Брич її редакція диспозицій ч. 1 ст. 191-1 КК України виглядала так: «Незаконне зайняття всієї або частини земельної ділянки, що перебуває у власності або в законному користуванні іншої особи, установи чи організації» (Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 298). Як бачимо, первинно вчена не вважала доцільною вказівку в проєктованій ст. 191-1 КК України на спеціальну мету незаконного зайняття земельної ділянки – заволодіння останньою.

⁷⁸⁰ Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 298; Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 193–194.

⁷⁸¹ Детальніше про це йтиметься у наступних підрозділах монографії.

від складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-1 КУпАП, за умови сприйняття законодавцем рекомендованих змін відмежування між відповідними складами правопорушень суттєво ускладниться. Поставитиме питання, як відмежовувати, наприклад, незаконне зайняття земельної ділянки (злочин) від незаконного проникнення на земельну ділянку всупереч волі власника або законного володільця (адміністративний проступок).

По-третє, на думку Л. П. Брич, основною проблемою відмежування замаху на злочин від закінченого адміністративного правопорушення є те, що в основі цього відмежування лежить суб'єктивний критерій. Водночас авторка висловлюється за необхідність вказівки безпосередньо в диспозиції ч. 1 проєктованої ст. 191-1 КК України на мету як конститутивну ознаку цього злочину. Отже, позиція дослідниці виглядає дещо непослідовною: з одного боку, Л. П. Брич визнає складність (проблемність) кримінально-правової кваліфікації у тих випадках, коли вона базується на одному лише суб'єктивному критерію, а з іншого – пропонує такі зміни до законодавства, за умови реалізації яких притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне зайняття земельної ділянки буде неможливим без встановлення спеціальної мети таких дій.

Крім того, аналізуючи ініційований Л. П. Брич варіант редакції ст. 191-1 КК України, варто нагадати, що серед науковців, які займалися вивченням такого негативного явища, як самовільне зайняття земельної ділянки, домінуючою є думка, згідно з якою головною в самовільному зайнятті земельної ділянки – це саме незаконне заволодіння, яке є визначальним моментом для характеристики цього правопорушення⁷⁸². З огляду на це, таким, що суперечить логічним правилам конструювання правових норм («відсутність тавтології»⁷⁸³), треба визнати запропоноване Л. П. Брич формулювання *«незаконне зайняття... земельної ділянки з метою заволодіння нею»*. Адже фактично, враховуючи доктринальні тлумачення поняття *«самовільне зайняття земельної ділянки»*, воно означає таке: *«незаконне заволодіння земельною ділянкою з метою незаконного заволодіння нею»*⁷⁸⁴.

Також необхідно звернути увагу на те, що діянню, передбачені диспозицією ч. 1 ст. 53-1 КУпАП у редакції, запропонованій Л. П. Брич (створення перешкод власнику або законному користувачу земельної ділянки вільно володіти, користуватися, розпоряджатися земельною ділянкою), є нічим іншим, як незаконним утриманням земельної ділянки, відповідальність за яке, хоч і опосередковано, вже встановлена у ст. 54 КУпАП.

Тут варто нагадати, що ще під час обговорення в парламенті відповідного законопроекту викладачами Національної юридичної академії імені Ярослава Муд-

⁷⁸² Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харьков : Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. С. 65; Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / отв. ред. Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1981. С. 49.

⁷⁸³ Тавтологічним вважають визначення, в якому термін, що міститься у дефініції, повторює термін, що визначається. Томас Гоббс так пояснив причину заборони тавтології у визначенні: ім'я, якому дають визначення, не повинно повторюватися у самому визначенні. Адже те, чому має бути це визначення, є складним цілим; визначення ж становить поділ складного на частини, а ціле не може бути частиною самого себе (Гоббс Т. Сочинения: в 2 т.; сост., ред., авт. вступ. и примеч. В. В. Соколов. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. С. 132; Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. С. 107). Переконаний у тому, що хоча в цьому разі йдеться не про конструювання визначення, а про конструювання диспозиції правової норми, це не знімає необхідність дотримання правила про «заборону тавтології».

⁷⁸⁴ Це те ж, якби у понятті викрадення майна вказувалась мета «викрадення».

рого висувалася пропозиція запровадити кримінальну відповідальність не лише за самовільне захоплення, а й за утримування земельної ділянки (щоправда, лише за наявності обтяжуючих обставин – якщо це діяння пов'язане із застосуванням зброї чи іншого насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, або з погрозою його застосування)⁷⁸⁵. У диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, прийнятої ВРУ в першому читанні, самовільне зайняття земельної ділянки визначалося як самоправне, з порушенням встановленого законом порядку, вчинення будь-яких дій, що свідчать про її утримання та використання. ГЮУ ВРУ щодо цього було зроблено зауваження, суть якого полягала в тому, що поняття «утримання земельної ділянки» є оціночним і його можна розуміти і як догляд за земельною ділянкою, і як обмеження доступу до неї власника або користувача. Відмовившись від цих конструкцій та вказавши у диспозиції ст. 197-1 КК України на самовільне зайняття земельної ділянки, законодавець визнав злочинними лише «дії», які порушують право на землю, залишивши поза кримінально-правовим реагуванням бездіяльність. Це впливає з визначення самовільного зайняття земельної ділянки, закріпленого в ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 року «Про державний контроль за використанням та охороною земель», згідно з якою самовільним зайняттям земельної ділянки визнаються саме дії, які порушують права на землю.

Вивчивши аргументи «pro at contra» криміналізації незаконного утримування земельної ділянки, головним з яких є показник суспільної небезпеки діяння, схилився до думки, що рішення законодавця про визнання злочинними лише відповідних дій є виправданим, оскільки збереження контролю над земельною ділянкою без належних правових підстав, хоч і може завдати значної шкоди власнику земельної ділянки або землекористувачу, внаслідок нижчого рівня суспільної небезпеки та відмінної від самовільного зайняття земельної ділянки юридичної природи⁷⁸⁶ не повинне тягнути кримінальну відповідальність за ст. 197-1 КК України. Як додаткову аргументацію на користь висловленої позиції можна провести аналогію з «класичними» злочинами проти власності, адже, наприклад, вчасне неповорнення майна, яке перебувало в законній оренді особи, не вважається кримінально караною крадіжкою, передбаченою ст. 185 КК України.

Однак залишається проблема того, що певна протиправна бездіяльність особи, якій можуть передувати цілком правомірні вчинки, здатна заподіяти власнику (законному володільцеві) земельної ділянки не меншу шкоду, ніж активна поведінка – дії, які згідно з чинною редакцією ст. 197-1 КК України мають розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Показовими в цьому плані є наведені нижче приклади із правозастосовної практики.

2 червня 2000 р. Особа-1 уклав договір оренди земельної ділянки з Богданівською сільською радою Павлоградського району Дніпропетровської області, згідно з яким йому в оренду для ведення ФГ була надана земельна ділянка площею 15 га. 2 червня 2005 р. строк вказаного договору закінчився, після чого Особа-1, не оформивши всі необхідні документи, продовжив експлуатацію земельної ділянки, за-

⁷⁸⁵ Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. С. 27.

⁷⁸⁶ До речі, у КУпАП відповідальність за ці діяння передбачена двома різними статтями.

сіюючи її озимою пшеницею. Розмір шкоди, завданої такими діями Особи-1, становив 43 789 грн⁷⁸⁷.

Вважаю, що позначена проблема має вирішуватись іншими (відмінними від кримінально-правових) заходами – адміністративно-правовими, цивільно-правовими тощо. Зокрема, одним зі шляхів боротьби з незаконним утриманням земельних ділянок має стати істотне збільшення суми штрафів, передбачених КУпАП за порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель (ст. 54), з одночасним забезпеченням відшкодування усєї шкоди, завданої таким діянням⁷⁸⁸.

На рівень суспільної безпеки деяких земельних злочинів також впливають:

– предмет злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, адже самовільне зайняття та самовільне будівництво на земельних ділянках зі спеціальним правовим режимом законодавець визнав кваліфікуючими ознаками цього злочину (ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України)⁷⁸⁹;

– спосіб незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, позаяк вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 239-1 КК України, шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом законодавець визнав особливо кваліфікуючою ознакою цього складу злочину (ч. 3 ст. 239-1 КК України). Отже, у цьому разі йдеться про суспільну небезпеку не як критерій криміналізації, а як підставу диференціації кримінальної відповідальності.

На думку М. В. Кумановського, спосіб вчинення діяння має важливе значення і для визначення суспільної небезпечності незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України). Свою думку автор пояснює тим, що здебільшого особи при заволодінні землями водного фонду використовують важку машинну техніку, через що виникає можливість заволодіння великим об'ємом ґрунту, внаслідок чого шкода також збільшується⁷⁹⁰. На мій погляд, озвучена М. В. Кумановським позиція потребує уточнення: спосіб вчинення незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, хоч і має значення для оцінки суспільної небезпечності цього діяння, але лише як чинника індивідуалізації кримінальної відповідальності, а не криміналізації. Це стосується й інших об'єктивних ознак (обстановка, знаряддя, засоби тощо) злочинів у сфері земельних відносин.

Як вже зазначалося, суспільна безпека злочину є об'єктивно-суб'єктивною категорією. Тому висновок про її наявність (відсутність) і рівень має робитися з

⁷⁸⁷ Архів Павлоградського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 1-870 за 2010 р.

⁷⁸⁸ Торкнувшись проблем адміністративної відповідальності за земельні правопорушення, не можу оминати увагою непоодинокі випадки недотримання законодавцем будь-яких правил щодо систематизації норм у КУпАП. На цій проблемі вже акцентувалась увага у спеціальних дослідженнях, присвячених адміністративній відповідальності за земельні правопорушення (див., наприклад: Мілімоко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. С. 109–110). Зокрема, викликає подив розміщення такого діяння, як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель, яке порушує відносини власності на землю, у гл. 7 КУпАП, в якій, як випливає з назви глави, мають бути зосереджені норми, що передбачають відповідальність за правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини. Не менше дивує і передбачення однією статтею КУпАП (ст. 54) відповідальності за порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель і непроведення рекультивації порушених земель – діянь, в яких немає нічого спільного, крім предмета посягання (землі).

⁷⁸⁹ Про доцільність криміналізації подібних проявів, які не супроводжувалися завданням передбаченої у примітці до ст. 197-1 КК України значної шкоди, а також про те, чи можна відповідні ознаки справді вважати кваліфікуючими, йтиметься у наступних розділах.

⁷⁹⁰ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 33.

урахуванням не лише об'єктивних, а й суб'єктивних ознак діяння – його суб'єкта та суб'єктивної сторони.

Водночас вивчення впливу суб'єкта на суспільну безпеку злочинів злочини у сфері земельних відносин варто розпочати із застереження щодо того, що питання, чи є суб'єкт злочину складовою частиною (підсистемою) суспільної безпеки діяння, вирішується неоднозначно залежно від того, чи маємо ми справу із загальним або спеціальним суб'єктом. Варто погодитись із Н. Ф. Кузнецовою, яка пише, що кримінально-правові властивості загального суб'єкта злочину специфікують його як особу, яка вчинила злочин, і самі по собі вони є соціально нейтральними для суспільної безпеки діяння (але не для покарання). Інша справа – спеціальний суб'єкт, без ознак якого або взагалі немає складів злочину, або немає кваліфікуючого діяння⁷⁹¹.

У випадку з криміналізацією таких діянь, як псування або забруднення земель та безгосподарське використання земель, маємо ситуацію, коли спеціальний суб'єкт⁷⁹² є криміноутворювальною ознакою, за відсутності якої має констатуватися відсутність розглядуваних складів злочинів.

Питання, чи є суб'єкт злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, загальним чи спеціальним, належить у кримінально-правовій доктрині до дискусійних; суб'єкт же злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є загальним. Але чи означає це, навіть за умови сприйняття наукової позиції, що суб'єкт усіх зазначених злочинів є загальним, що у цих випадках ознаки особи, яка вчинила злочин, ніяк не впливають на суспільну безпеку як принцип криміналізації? Для отримання обґрунтованої відповіді на поставлене питання необхідно попередньо з'ясувати відмінності між такими поняттями, як «суб'єкт злочину» та «особа злочинця».

Особа злочинця – це особистість людини, яка скоїла злочин внаслідок притаманних їй психологічних особливостей, антигромадських поглядів, негативного ставлення до моральних цінностей і вибору суспільного шляху для задоволення своїх потреб чи непрямої необхідності в попередженні негативного результату⁷⁹³. Як бачимо, якщо для суб'єкта злочину характерними є лише такі ознаки, як те, що ним може бути тільки фізична особа, вік, осудність, а в окремих випадках ще і спеціальні ознаки суб'єкта, що можуть стосуватися різних властивостей особи, то поняття «особа злочинця» охоплює ширше коло соціально значимих властивостей (ознак) особи (соціально-демографічні, морально-психологічні, психо-фізичні)⁷⁹⁴.

⁷⁹¹ Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2002. Т. 1 : Учение о преступлении. 624 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm>.

⁷⁹² Це особи, на яких покладено обов'язок: виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню і псуванню земель (у ст. 239 КК України); дотримання правил щодо дбайливого і раціонального використання земель (у ч. 1 ст. 254 КК України); провести рекультивацию земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України) відповідно.

⁷⁹³ Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 16.

⁷⁹⁴ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 152.

І саме особу злочинця деякі вчені відносять до факторів, що впливають на суспільну небезпеку діяння⁷⁹⁵. Зокрема, доволі категоричну позицію із цього питання зайняв І. Я. Гонтар, на думку якого, незважаючи ні на що, «звичний», «злісний», «послідовно-кримінальний» чи інший подібний злочинець становив, становить і становитиме підвищену суспільну небезпеку, що має відобразитись у відповідній мірі кримінально-правової репресії⁷⁹⁶.

Продовжуючи розмірковувати над питанням, чи впливають ознаки особи злочинця на суспільну небезпеку як принцип криміналізації, необхідно зазначити, що в юридичній літературі було обґрунтовано положення про те, що криміналізація діянь можлива у двох площинах: горизонтальній та вертикальній. Зокрема, якщо горизонтальна площина криміналізації пов'язана зі зміною сфери кримінально-правового регулювання, кола діянь, за які передбачена кримінальна відповідальність, то у вертикальній площині нормотворчості у кримінальному праві здійснюється зміна ступеня інтенсивності відповідальності за ті діяння, які визнані злочинними, і до цієї площини належить насамперед диференціація кримінальної відповідальності шляхом введення у складі злочину кваліфікуючих та привілейованих ознак⁷⁹⁷.

Як відомо, у ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України однією з кваліфікуючих ознак названо вчинення самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 2) чи самовільного будівництва на самовільно зайнятій ділянці (ч. 4) особою, раніше судимою за ці дії (спеціальний рецидив); а в ч. 2 ст. 239-1, ч. 2 ст. 239-2 та ч. 3 ст. 254 КК України – вчинення відповідних діянь повторно. Отже, необхідно констатувати, що в цих випадках особа злочинця вплинула на суспільну небезпеку як принцип криміналізації у так званій вертикальній площині.

Як зазначає П. С. Берзін, законодавець визнає злочином не самі по собі об'єктивно суспільно небезпечні діяння, а дії вольові, тобто такі, що знаходяться під контролем свідомості й волі особи – дії винні⁷⁹⁸. Тому наступним суб'єктивним критерієм суспільної небезпеки треба вважати суб'єктивну сторону злочину, яка впливає на суспільну небезпеку діяння не безпосередньо, а через об'єктивні ознаки, формуючи зміст діянь особи, яка їх вчиняє⁷⁹⁹.

Як вже писалося, більшістю вітчизняних науковців суб'єкт злочинів, передбачених ст. 239 та ч. 1 ст. 254 КК України, визнається спеціальним. Вочевидь, зважаючи саме на це, а також особливу юридичну природу забруднення або псування земель та безгосподарського використання земель, вітчизняні парламентарії вирішили, що злочинними мають визнаватися – звичайно, за умови настання передбачених у диспозиціях зазначених норм наслідків – і умисні, і необережні різновиди такої протиправної поведінки⁸⁰⁰.

⁷⁹⁵ Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. С. 73; Лунеев В. В. Субъективное вменение. Москва : Спарк, 2000. С. 106; Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права. Томск : Изд-во ТГУ, 1981. С. 17.

⁷⁹⁶ Гонтарь И. Категория «общественная опасность» в уголовном праве: онтологический аспект. *Уголовное право*. 2007. № 1. С. 19.

⁷⁹⁷ Плаксина Т. А. Основания уголовно-правовых норм, уголовно-правового запрета, криминализации: понятие и соотношение. *Государство и право*. 2006. № 5. С. 45.

⁷⁹⁸ Берзін П. С. Суспільна небезпечність діяння: загальна характеристика. *Альманах кримінального права*. 2009. № 1. С. 139.

⁷⁹⁹ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. С. 100.

⁸⁰⁰ Тут одразу пригадується відповідний досвід європейських країн, у більшості яких диференційовано відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель.

Оцінюючи ступінь суспільної небезпеки самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконного заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах та ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (статті 197-1, 239-1, 239-2, ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України відповідно), законодавець не знайшов підстав для криміналізації необережних проявів відповідних порушень земельного законодавства. На мою думку, враховуючи проаналізовані вище як об'єктивні, так і суб'єктивні показники суспільної небезпеки останніх, таке рішення є цілком виваженим і заслуговує на підтримку.

Незважаючи на сказане, деякими правниками ставиться питання про необхідність криміналізації такого діяння, як необережне самовільне зайняття земельної ділянки, зокрема самовільного зайняття земельних ділянок особливо цінних земель і земель в охоронних зонах⁸⁰¹. Окремими авторами свого часу взагалі пропонувалося визнати кримінально караними будь-які випадки необережного самовільного захоплення земельної ділянки, мотивуючи це особливою цінністю землі порівняно з іншими об'єктами цивільного обігу⁸⁰².

Погодитися з такими пропозиціями складно. Навіть з урахуванням значущості відносин власності на землю, вважати, що суспільна небезпека необережного самовільного зайняття земельної ділянки є достатньою для встановлення кримінальної відповідальності за ці дії, підстав немає. Навіть більше: рівень суспільної небезпеки необережного самовільного зайняття земельної ділянки недостатній навіть для встановлення адміністративної відповідальності за таку поведінку. Тому цілком виправданою є криміналізація лише умисних проявів самовільного зайняття земельної ділянки.

Наступним є принцип *відносної поширеності діяння*, який встановлює умовні нижню та верхню кількісну межу для діянь, що криміналізуються. Нижня межа у цьому разі полягає в тому, що відповідне діяння повинно бути більш чи менш поширеним, адже можлива повторюваність є необхідною властивістю діяння, яке відноситься законом до злочинних. З іншого боку, злочинна поведінка будь-якого роду за своєю суттю є поведінкою девіантною, яка відхиляється від реальних, об'єктивно наявних соціальних норм. І через це вона не може бути ні всезагальною, ні навіть надзвичайно розповсюдженою. Щодо цього Г. О. Злобін резонно зазначав, що якщо криміналізація одиничних «негативних» вчинків не має сенсу, оскільки не має регулятивного значення, то оголошення кримінально караними надмірно поширених діянь шкідливо саме з погляду досягнення тих цілей, які ставляться як основні перед кримінальним законом. Через це надмірна поширеність діяння, навіть якщо воно становить суспільну небезпеку, є аргументом не за, а проти криміналізації⁸⁰³.

⁸⁰¹ Пеліванова Н. Проблеми застосування відповідальності за порушення законодавства про використання територій, пов'язаних з охороною археологічної спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 165.

⁸⁰² Олійник О. Земля – основне національне багатство України. *Вісник прокуратури*. 2010. № 9. С. 33.

⁸⁰³ Основання уголовно-правового заперта. Криміналізація і декриміналізація : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобін і др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 219.

Отже, для отримання відповіді на питання, чи є обумовленою криміналізація передбачених КК України порушень земельного законодавства, необхідно з'ясувати, чи є вони доволі розповсюдженими і водночас чи не визнаються в суспільстві типовими.

Розв'язання поставлених питань необхідно розпочати з аналізу кількісних показників діяння, передбаченого ст. 197-1 КК України, адже з року в рік саме самовільне зайняття земельної ділянки є найбільш поширеним порушенням земельного законодавства. У 2006 р. у структурі всіх зареєстрованих земельних правопорушень частка самовільного зайняття земельних ділянок сягала 61,8 %, що навіть дало підстави деяким науковцям називати цей вид порушення «класичним» земельним проступком⁸⁰⁴.

Як зазначалося раніше, за 2006 р. – тобто рік, який передував доповненню КК України ст. 197-1, – у нашій державі було зареєстровано 41 225 випадків самовільного зайняття земельних ділянок⁸⁰⁵. Після 2007 р., в якому було зафіксовано 43 097 проявів відповідної протиправної поведінки, крива статистики розглядуваних порушень земельного законодавства впевнено пішла донизу: якщо в 2008 р. було зареєстровано 33 361 випадок самовільного зайняття земельних ділянок, то в 2011 р. – 6 327, а вже в 2012 р. – «лише» 2 831 таких проявів⁸⁰⁶.

Очевидно, що продемонстроване істотне зменшення кількості офіційно зареєстрованих фактів самовільного зайняття земельних ділянок не в останню чергу стало наслідком того, що в результаті відповідних змін у регулятивному законодавстві з квітня 2008 р. перестали обліковуватись як самовільно зайняті ті земельні ділянки, які використовувалися не самовільно, але лише без правостановлюючих документів⁸⁰⁷.

⁸⁰⁴ Саркісова Т. Б. Земельна деліктність: поняття та характеристика. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць*. 2010. Вип. 9. С. 155.

⁸⁰⁵ Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.

⁸⁰⁶ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 30; Інформаційний лист Державної інспекції сільськогосподарства України № 1211/6-3/2-13 від 20 лютого 2013 року.

На жаль, спроби з'ясувати кількісні показники самовільного зайняття земельних ділянок у період з 2009 р. по 2010 р. успіху не мали. Через ліквідацію Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель у 2009 р. офіційно повідомлено, що у вказаний час жоден державний орган не вів офіційної статистики щодо таких фактів.

Аналогічна доля, але вже через ліквідацію в 2014 р. Держсільгоспінспекції, спіткала і спроби інших дослідників, які намагались отримати подібну статистику за 2013–2015 рр., хоча й функції з державного контролю в частині дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель всіх категорій і форм власності, родючості ґрунту було покладено на Держекоінспекцію (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 30).

Однак те, що науковці не змогли отримати відповідну статистичну інформацію, є, мабуть, найменшою проблемою, пов'язаною з перманентними змінами у правовому статусі органів, покликаних забезпечувати контроль за дотриманням земельного законодавства. Постійне реформування, перепрофілювання, ліквідація / новоутворення тощо таких органів, передача відповідних функцій від одного органу до іншого та всі інші подібні «удосконалення» системи органів виконавчої влади призводять лише до одного – суттєвого зниження ефективності і так далеко не бездоганного державного механізму протидії земельним правопорушенням.

Тим часом 14 серпня 2019 р. КМУ прийняв рішення про ліквідацію Держекоінспекції, а вже 12 жовтня 2019 р. нову постанову № 873, якою ... скасував попередню.

⁸⁰⁷ За інформацією тодішнього начальника Держземінспекції О. М. Нечипоренка, площа самовільно зайнятих земель станом на 2007 р. складала не 3 млн га, а всього понад 200 тис. га, і саме до осіб, які захопили такі ділянки, мала б, на його переконання, застосовуватися кримінальна відповідальність, передбачена ст. 197-1 КК України (Нечипоренко А. Ініціюють привлечення к уголовной ответственности всех подряд неправильно. *Бизнес*. 2007.

Однак навіть оновлені статистичні дані, а також офіційні відомості про зареєстровані злочини за ст. 197-1 КК України (див. Додаток Є-2) дають підстави констатувати, що поширеність такого негативного явища, як самовільне зайняття земельної ділянки, цілком відповідає тим кількісним вимогам, які висуваються для віднесення діяння до переліку злочинних.

Також зазначу, що, пам'ятаючи, з одного боку, про згадану вище вимогу щодо того, що діяння, яке криміналізується, не повинно бути надзвичайно розповсюдженим, а з іншого – про значну поширеність випадків самовільного зайняття земельних ділянок і самовільного будівництва, позитивно варто розцінювати той факт, що законодавець суттєво звузив сферу дії ст. 197-1 КК України, встановивши кримінальну відповідальність лише за ті, найбільш небезпечні різновиди порушень прав на землю, які призводять до настання значної шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки.

Цілком відповідає аналізованому принципу криміналізації і встановлення кримінальної відповідальності за передбачені КК України земельні злочини екологічної спрямованості. Зокрема, відповідно до офіційної статистики ГПУ про кількість зареєстрованих за шість останніх років (2013–2019 рр.) злочинів (див. Додатки Є-3–Є-7), в Україні в середньому щороку реєструється 130 злочинів, передбачених ст. 239 КК України, 47 – ст. 239-1 КК України, 27 – ст. 239-2 КК України та 36 – ст. 254 КК України. Провівши аналітичний огляд показників забруднення або псування земель, Р. П. Олійничук констатує, що протягом останніх років спостерігається чітка тенденція як до збільшення кількості облікованих правоохоронними органами України правопорушень у сфері забруднення або псування земель, так і збільшення кількості кримінальних правопорушень, в яких особам вручено повідомлення про підозру⁸⁰⁸.

Загалом же за інформацією Ю. А. Турлової, за 2002–2015 рр. було виявлено 1 423 екологічні злочини у сфері охорони земель, що становить 4,6 % усієї кількості екологічних злочинів. Із них найбільша частка припадає на забруднення або псування земель (ст. 239 КК України) – 61,7 %. Питома вага безгосподарського використання земель (ст. 254 КК України) становить 20,4 %. Найменшими у зазначеній групі злочинів є частки незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) і незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України) – 10,2 % та 7,7 %, відповідно⁸⁰⁹.

Заради справедливості маю навести й іншу статистику: в середньому за рік із 240 відритих за чотирьома статтями КК України кримінальних проваджень до суду з обвинувальним актом скеровується лише 15! Утім, експерти переконані в тому, що насправді ця статистика не відображає реальної кількості злочинів, що

№ 16. С. 57). Схожі міркування лунали й з вуст О. О. Бредіхіна, на думку якого, з усієї чисельності виявлених випадків самовільного зайняття земель лише 20–25 % можна віднести до категорії захоплення землі як власності. У решті випадків це фактичне використання земель без правовстановлюючих документів (Бредіхін О. О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок. *Земельне право України*. 2007. № 2. С. 53). Більш детально суть та обґрунтованість ухвалення відповідних змін будуть аналізуватися в наступному розділі.

⁸⁰⁸ Олійничук Р. П. Аналітичний огляд показників забруднення або псування земель. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 275.

⁸⁰⁹ Турлова Ю. Кримінологічний аналіз сучасного стану екологічної злочинності в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 70.

вчиняються у сфері земельних відносин, через високий рівень їхньої латентності, труднощі виявлення, високий рівень корупції і недостатню ефективність діяльності контролюючих та правоохоронних органів тощо⁸¹⁰.

Як із вуст посадовців відповідних правоохоронних та контролюючих органів, а також науковців неодноразово лунала інформація про те, що і злочинам проти довкілля загалом, і злочинам у сфері земельних відносин зокрема, притаманний надзвичайно високий рівень латентності⁸¹¹. На думку деяких аналітиків, латентність екологічної злочинності становить 95 %⁸¹². За іншими експертними підрахунками, з урахуванням латентності питома вага екологічних злочинів у загальній структурі злочинності становить не менше 10–20 %⁸¹³. Зокрема рівень латентності злочинного забруднення довкілля (хімічне, радіаційне, біологічне, побутовими відходами тощо) кримінологами оцінюється у 74,0 %; латентності знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, ПЗФ – 79,1 %; латентності браконьєрства, незаконної порубки лісу, незаконного видобування корисних копалин – 72,7 %⁸¹⁴.

Наявність цих аномально високих показників дослідники пояснюють і такими об'єктивними факторами, як низький рівень взаємодії правоохоронних і природоохоронних органів; відсутність спеціальних знань, відповідної літератури та методик, керуючись якими працівник правоохоронного органу міг би успішно розслідувати справи щодо забруднення довкілля; перевантаження співробітників право-

⁸¹⁰ Марченко М. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с. URL: <http://inter.criminology.opca.edu.ua/?p=10575>; Пустовіт В. А. Посадова злочинність у сфері земельних відносин: пошук шляхів протидії. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 1. С. 138.

⁸¹¹ Крім того, аналізуючи причини того, що справи про безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України) дуже рідко доходять до суду, Н. Ю. Цвіркун звертає увагу на такі, характерні фактично для всіх земельних злочинів екологічної спрямованості, обставини, як недооцінка суспільної небезпеки цього злочину, складна для розуміння конструкція норми, бланкетність її диспозиції та наявність оцінювальних понять, колізії ознак злочину та адміністративного проступку, а також слабка технічна оснащеність правоохоронних органів та органів державного екологічного контролю (Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 1).

⁸¹² Ізювіта А. М. Вивчення та попередження злочинності в сфері земельного ринку в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.; Кашкаров О. О. Детермінація злочинності у сфері земельних відносин за матеріалами АР Крим. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 16; Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : монографія / О. В. Мельник, Г. С. Поліщук, Ю. О. Левченко. Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. С. 91; Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 35; Мельник О. В. Територіальна розповсюдженість злочинного забруднення довкілля в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 392; Міненко С. М. Кримінально-правова охорона земель водного фонду за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 126; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 31; Поліщук Г. С. Попереджувальна дія кримінального закону у сфері охорони навколишнього природного середовища. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 356; Турлова Ю. А. Фактори латентності екологічної злочинності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 2. С. 97; Федорчак І. В. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері земельних праводієносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 139; Яриш О., Гуржій Т. Правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 88.

⁸¹³ Курс кримінології : підруч. : у 2 т. / за ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Т. 2. С. 123; Століній А., Місюра Л. Діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо злочинів проти довкілля. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 153.

⁸¹⁴ Турлова Ю. А. Деякі показники латентності екологічної злочинності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. Ч. 2. С. 196.

⁸¹⁴ Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 357.

охоронних органів, які просто не можуть належним чином перевіряти всі повідомлення про злочини⁸¹⁵.

Певні об'єктивні фактори визначають суб'єктивні фактори латентності екологічної злочинності. Наприклад, в умовах перевантаження певна частина правоохоронців вважає, що розслідування справ за відсутності підозрюваних осіб і відповідної доказової бази призводить лише до втрати часу, який можна витратити на розслідування більш пріоритетних (резонансних, суспільно небезпечних) і перспективних кримінальних проваджень⁸¹⁶. Також фахівцями зазначається, що виявлення, наприклад, такого злочину, як безгосподарське використання земель, потребує значної фахової підготовки та досвіду, однак інспектори, зосереджуючи свою увагу на виявленні малозначних порушень, зокрема, відсутності та знищенні межових знаків, залишають поза увагою проблеми незастосування сівозмін, нерационального використання земель, що призводить до їх деградації, зниження родючості та виведення земель із сільськогосподарського обороту⁸¹⁷. Тому справедливими є зауваження Т. В. Корнякової, яка зазначає, що високою є не лише прихована, а й приховувана частина екологічних злочинів: загальна кількість кримінальних справ, що порушуються щорічно за фактами злочинів⁸¹⁸, які були виявлені у сфері довкілля, явно не відповідає чисельності повідомлень про них, що надійшли до правоохоронних органів (за інформацією Ю. А. Турлової, природно-латентні злочини співвідносяться зі штучно-латентними як 1,63 : 1)⁸¹⁹. Наприклад, яскравий приклад того, як кількість виявлених фактів порушень земельного законодавства корелюється з ефективністю діяльності контролюючих органів, зокрема і кількості здійснених перевірок, наводить Т. Б. Саркісова. Юристка зауважує, що в 2007 р. було виявлено загалом 82 тис. порушень вимог земельного законодавства за результатами проведення 130 586 перевірок, а вже в 2008 р., внаслідок скорочення активності контролюючих органів (110 951 перевірка), – лише 70 241 фактів порушення земельного законодавства⁸²⁰.

Щодо злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, то однією з основних причин низьких показників зареєстрованих фактів вчинення останніх є те, що в багатьох випадках вони виступають «способами» вчинення інших злочинів, лише за статтями про які і кваліфікуються відповідні діяння.

Провівши аналіз судової практики, колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим констатував, що в переважній більшості випадків незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду (обсягом понад десять м³), який містить корис-

⁸¹⁵ Турлова Ю. А. Фактори латентності екологічної злочинності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 2. С. 100–101.

⁸¹⁶ Турлова Ю. А. Фактори латентності екологічної злочинності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 2. С. 100–101.

⁸¹⁷ Протидія правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин може бути безкомпромісною. *Землепорядний вісник*. 2010. № 6. С. 12.

⁸¹⁸ Вказівка не на кількість «відкритих кримінальних проваджень», а на «кількість порушених кримінальних справ» пояснюється виключно тим, що цитовані рядки були написані до моменту набрання чинності новим КПК України.

⁸¹⁹ Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. С. 189; Турлова Ю. А. Деякі показники латентності екологічної злочинності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. Ч. 2. С. 198.

⁸²⁰ Саркісова Т. Б. Земельна деліктність: поняття та характеристика. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць*. 2010. Вип. 9. С. 155.

ні копалини загальнодержавного значення, помилково кваліфікується лише за відповідною частиною ст. 240 КК України. Передусім це стосується надзвичайно поширених в Україні випадків незаконного видобування піску, гравію чи їх суміші безпосередньо з берегів річок. Останні згідно з чинним земельним законодавством є прибережними захисними смугами, а отже, й землями водного фонду (ст. 60 ЗК України).

Як приклад наводиться ситуація, коли, достовірно встановивши той факт, що 28 травня 2014 року підсудний здійснив незаконне видобування 69 (!) м³ піщано-гравійної суміші з берегів р. Бистриця (а отже, й здійснив незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду обсягом понад 10 м³) Тисменицький районний суд Івано-Франківської області чомусь не надав йому жодного юридичного значення та не здійснив додаткової кваліфікації вчиненого за відповідною частиною ст. 239-2 КК України⁸²¹.

Не меншою мірою подібна тенденція є характерною і для ситуацій, коли незаконне заволодіння поверхневим шаром земель виступає способом вчинення самовільного зайняття земельної ділянки, факти якого також помилково кваліфікуються лише за ст. 197-1 КК України без посилання на ст. 239-1 (239-2) КК України⁸²².

Отже, зважаючи, з одного боку, на статистику офіційно зареєстрованої кількості земельних злочинів екологічної спрямованості, а з іншого – на прогнозовано високий відсоток їхньої латентності, можна з упевненістю стверджувати, що криміналізація відповідних порушень земельного законодавства цілком узгоджується з принципом відносної поширеності діянь.

Ще один принцип криміналізації, на який варто звернути увагу, – *принцип співмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації*. Добре відомо, що кримінальна відповідальність при її реалізації породжує не тільки, а в деяких випадках – і не стільки позитивні, скільки негативні наслідки, серед яких: неправильне формування особистості засудженого; позбавленні засудженого права реалізувати себе у тій сфері суспільно-корисної діяльності, якою він займався, та втраті ним професійних навичок за період відбування покарання; перетворенні для засудженого праці із права на обов'язок; позбавленні (обмеженні) права засудженого на вільне обрання роду занять та місцезнаходження; деформація міжособистісних відносин; порушення функціонування економіки тощо⁸²³. Щодо цього в юридичній літературі зазначається, що кримінальний закон вражає не лише винуватого, а й ні в чому не винуватих членів його родини; позбавляє суспільство не лише від правопорушника, а й від учасника суспільного виробництва; розриває в засудженого корисні, необхідні соціальні зв'язки. Утім, законодавець навіть розуміючи це, повинен жертвувати менш важливими інтересам суспільства заради більш важливих. Зважаючи на це, встановлення кримінальної відповідальності за певне діяння буде виправданим лише тоді, коли існуватиме впевненість у тому, що позитив-

⁸²¹ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України. Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 406.

⁸²² Приклади таких ситуацій будуть наведені у підрозділі, присвяченому висвітленню об'єктивної сторони злочинів у сфері земельних відносин.

⁸²³ Пащенко О. О. Співрозмірність позитивних і негативних наслідків кримінально-правової заборони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 61.

ні наслідки від криміналізації цього діяння істотно перевищують негативні наслідки застосування кримінально-правових заходів⁸²⁴.

Говорячи про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, можна стверджувати, що встановлення кримінальної відповідальності за вчинення цих діянь є соціально обумовленим кроком, який вже приніс такі позитивні результати для суспільства, які значно перевищують ті короткострокові негативні наслідки, що виникли після прийняття вказаної норми. Адже стан відносин, який склався у сфері використання та охорони земель до доповнення КК України ст. 197-1, подекуди загрожував національній безпеці держави⁸²⁵. Рішення про криміналізацію самовільного зайняття земельної ділянки стало логічним у ситуації, коли адміністративна відповідальність не могла зупинити вчинення дій, передбачених наразі ст. 197-1 КК України.

Про виправданість запровадження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки свідчить і динаміка кількості зареєстрованих випадків цих порушень. Статистичні дані, надані контролюючими органами (див. Додаток В), засвідчують, що доповнення КК України ст. 197-1 та прийняття в липні 2007 р. підзаконних нормативно-правових актів, які дали змогу ефективно застосовувати цю кримінально-правову норму, сприяло тому, що вже через рік, вперше з 2001 р., значно зменшилася кількість самовільно зайнятих земельних ділянок та їхня частка в загальній структурі порушень земельного законодавства⁸²⁶. Та головне те, що ця позитивна динаміка, яку спочатку можна було пояснювати виключно згадуваними вище змінами у земельному законодавстві (квітень 2008 р.) в підходах до того, які ж діяння мають обліковуватись як самовільні зайняття земельних ділянок, зберігалася і в наступні роки після доповнення КК України ст. 197-1. Зокрема, за інформацією, отриманою вже в 2013 р., якщо в 2011 р., тобто п'ять років потому після доповнення КК України ст. 197-1, кількість виявлених фактів самовільного зайняття земельних ділянок сягала 6 327, то вже в 2012 р. – лише 2 831 подібний випадок⁸²⁷.

Через згадані перманентні реорганізації органів, покликаних забезпечувати контроль за додержанням земельного законодавства, чітко відстежити динаміку земельних порушень екологічного характеру доволі складно. Однак, зважаючи на важливість охоронюваних статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України правовідносин, з одного боку, та загрозили масштаби погіршення стану земельних ресурсів в Україні – з іншого, можна припустити, що й при криміналізації передбачених цими статтями діянь не відбулося порушень принципу співмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації. Адже, за умови дотримання й усіх інших принципів криміналізації та належної роботи органів кримінальної юстиції, позитивний ефект від вжитих державою заходів кримінально-правового реагування має

⁸²⁴ Основами уголовно-правового заперта. Криміналізація і декриміналізація : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 220.

⁸²⁵ Бабвекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. С. 158.

⁸²⁶ Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.

⁸²⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 30.

значно перевершити ті потенційно можливі негативні суспільні наслідки, про які згадувалося вище. Зокрема, йдеться про виконувани кримінальною відповідальністю відновлювальну, превентивну та охоронну функції у відповідних відносинах⁸²⁸.

Водночас зазначу, що, розмірковуючи над критеріями перевірки відповідності кримінально-правової норми досліджуваному принципу, О. О. Пашенко зазначає, що для цього насамперед необхідно порівняти негативні наслідки її застосування (передусім покарання) з тими об'єктами (суспільними відносинами), які вона захищає⁸²⁹. На мою думку, передбачені, наприклад, у ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України покарання у виді лише обмеження та позбавлення волі (у ч. 4 позбавлення волі виступає єдиним безальтернативним видом покарання) явно не відповідають ступеню та характеру суспільної небезпеки діянь, за вчинення яких вони можуть бути застосовані. Цю думку беззастережно підтримують і вітчизняні суди, свідченням чого є те, що жодна особа з тих, які були визнані винними у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 або ч. 4 ст. 197-1 КК України, реально не відбувала зазначені у них покарання, від відбування яких вони або звільнялися у порядку застосування статей 75–76 КК України, або які замінювалися на штраф, призначення якого треба вважати найбільш адекватною реакцією держави на вчинення відповідних посягань.

Принцип кримінально-політичної адекватності криміналізації вимагає, щоб кожна зміна кримінального закону піддавалася всебічному аналізу та попередній оцінці на предмет відповідності основним тенденціям соціальної політики суспільства. Зміст кожної зміни в законодавстві про кримінальну відповідальність повинен більшою чи меншою мірою виражати загальні напрями кримінальної політики⁸³⁰.

Вкотре зазначу, що із проголошення незалежності України в державі та суспільстві поступово змінюється ставлення до землі – від ставлення до останньої як до об'єкта господарювання з невичерпними ресурсами, до визнання основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави. Свідченням особливої уваги держави до питання охорони землі є прийняття спеціальних законів України: від 19 червня 2003 р.: «Про охорону земель», в якому визначаються правові, економічні та соціальні основи охорони земель з метою забезпечення їх раціонального використання, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та охорони довкілля; «Про державний контроль за використанням та охороною земель», який визначає правові, економічні та соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель і спрямований на забезпечення раціонального використання і відтворення природних ресурсів та охорону довкілля; від 14 січня 2000 р. «Про меліорацію земель» тощо.

⁸²⁸ Гоштинар С. Л. Функціональне значення кримінальної відповідальності в механізмі захисту земельних прав. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Юридична академія»*. 2016. № 4. С. 162.

Д. В. Бусуйок виступає за скорочення кількості органів, які здійснюють контроль за використанням та охороною земель, та покладення повноважень щодо виконання цих функцій на органи виконавчої влади екологічного спрямування – Держекоінспекцію та Мінприроди (Бусуйок Д. В. Правове регулювання управлінських та сервісних відносин у сфері використання та охорони земель: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 16).

⁸²⁹ Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 313.

⁸³⁰ Основаиия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 224, 226.

Зважаючи на вищезазначені положення, можна резюмувати, що створення належних кримінально-правових гарантій охорони земель (зокрема і ґрунтів) цілком відповідає основним тенденціям соціальної політики суспільства та здійснюється в її руслі. З іншого боку, держава «не забуває» і про захист прав на землю. Зокрема, проголошення множинності і рівності усіх форм власності на землю та створення особливих конституційних гарантій забезпечення права власності на землю підтверджує, що створення ефективного кримінально-правового механізму захисту останнього, уособленням якого і виступає ст. 197-1 КК України, є логічним та послідовним кроком, покликаним забезпечити реалізацію державної політики у відповідній сфері.

Тут варто також зазначити, що політика держави знаходить своє вираження й у відповідних державних програмах (стратегіях). Однак на сьогодні в Україні відсутні програми на кшталт наявних раніше Концепції комплексної програми профілактики правопорушень на 2006–2008 рр., Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр. тощо. Водночас у нашій державі існують одразу два нормативних документи, в яких було закріплено основні напрями державної політики у сфері земельних відносин: Програма розвитку земельних відносин до 2020 р.⁸³¹ та Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (далі – Стратегія екологічної політики), який прийшов на зміну Стратегії екологічної політики на період до 2020 р.

Зокрема Програмою розвитку земельних відносин до 2020 р. передбачено створення системи гарантування прав власності на землю та підвищення ефективності та екологічної безпеки використання суспільством земельних ресурсів. У Стратегії екологічної політики на період до 2030 р. прямо вказується на необхідність посилення відповідальності за шкоду, заподіяну довкіллю (ціль 5 розд. III «Стратегічні цілі та завдання»).

Заради справедливості зазначу, що деякі фахівці висловлюють сумніви в доцільності доповнення КК України ст. 197-1. Зокрема Л. В. Левицька, пояснюючи свою думку, зазначає, що фактично ця норма прийнята в період найбільшої активності кримськотатарського населення АР Крим, яке вдалося до крайніх заходів у боротьбі за відновлення своїх прав на землю через неспроможність органів влади задовольнити його вимоги і є, по суті, реанімацією ст. 199 КК 1960 р. «Крім того, – продовжує юристка, – вказане діяння є настільки поширеним, що боротьба з ним кримінально-правовими методами виявиться неефективною, адже причини, що його зумовлюють, мають здебільшого соціально-економічний характер»⁸³². Коментуючи судження правознавця, хотілося б зазначити таке:

– по-перше, ще Б. О. Кістяківський писав, що будь-який закон повинен панувати над усіма приватними, особистими чи груповими інтересами⁸³³. А тому викликає подив теза Л. М. Левицької про те, що масові самовільні захоплення (у цьому разі здебільшого справді йшлося про «захоплення», а не «зайняття») земельних

⁸³¹ На момент закінчення написання монографії діяла саме ця Стратегія.

⁸³² Левицька Л. В. Якість кримінального закону України як показник ефективності кодифікації законодавства. *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 34.

⁸³³ Кістяковскій Б. А. Соціальна наука і право. Очерки по методології соціальних наук і общей теорії права. Москва : Изданіе М. і С. Сабашниковых, 1916. С. 647.

ділянок кримськими татарами у 2006 р. є аргументом не за, а проти криміналізації відповідних діянь. Варто зауважити, що ст. 8 Конституції України проголошує дію верховенства права, а не верховенство свавілля, і тому така позиція не може не викликати обурення. На прикладі поведінки згаданих етнічних груп населення можна було спостерігати такий негативний прояв, як викривлення індивідуальної свідомості, що полягає в тенденції до самовиправдання і внутрішнього звільнення від відповідальності за вчинені злочини⁸³⁴. Справді, проблема реалізації громадянами України своїх прав на землю є актуальною та злободенною. Але, з одного боку, з нею зіштовхувалися (і досі продовжують зіштовхуватися) фактично всі громадяни України, незалежно від їхньої національності, а з іншого – уявімо собі, що станеться, якщо кожен незадоволений почне вирішувати всі свої проблеми у згаданий спосіб;

– по-друге, варто погодитися з тим, що проблема самовільного зайняття земельних ділянок носить здебільшого соціально-економічний характер. Але ж подібний характер носять фактично й усі інші злочини проти власності, що, однак, не дає підстав стверджувати про необхідність декриміналізації відповідних діянь (наприклад, крадіжки).

Отже, запровадження кримінальної відповідальності за передбачені чинним КК України порушення земельного законодавства відповідає основним напрямкам державної політики у відповідній сфері, а тому узгоджується з принципом кримінально-політичної адекватності криміналізації.

Іншу групу принципів криміналізації складають системно-правові принципи, тобто правила, які свідомо застосовуються при зміні Особливої частини кримінального законодавства, які випливають з наявної системи позитивного права і забезпечують належне вміщення того чи іншого складу злочину в чинне кримінальне законодавство. Зміст цих принципів задається як наявною системою кримінального законодавства, так і системою права загалом, адже кожна окрема норма Особливої частини кримінального закону повинна знаходитись у відношенні змістовного та логічного непротивіччя не лише з іншими кримінально-правовими нормами, а й з положеннями будь-якої іншої галузі права, а також міжнародно-правовими зобов'язаннями, прийнятими на себе державою. Отже, під системно-правовою несуперечливістю треба розуміти узгодженість відповідної норми із системою права (як внутрішньо-національного, так і міжнародного)⁸³⁵.

З урахуванням сказаного доволі логічним виглядає запропонований в юридичній літературі поділ усіх системно-правових принципів криміналізації на дві групи – **загальноправові**, до яких відносять принципи конституційної адекватності, системно-правової несуперечливості, міжнародно-правової необхідності і допустимості, процесуальної здійсненності переслідування та **кримінально-правові** – принципи відсутності прогалів у законі і ненадмірності заборони, визначеності та

---

⁸³⁴ Гришаев П. И. Влияние правосознания на советское уголовное право и состояние преступности. *Криминология и уголовная политика*. Москва, 1985. С. 56.

Зауважу, що ці твердження аж ніяк не спрямовані на обмеження чи применшення масштабів (навіть з урахуванням сумних реалій сьогодення, пов'язаних з анексією АРК) проблеми реалізації кримськими татарами прав на землю і не знімає з влади обов'язку вирішення наявної проблеми, яка останнім часом набула загрозливих масштабів.

⁸³⁵ Пащенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2018. С. 194–195.

єдності термінології, повноти складу злочину, співмірності санкції та економії репресії⁸³⁶.

Відповідно до ст. 8 Основного Закону нашої держави Конституція України має найвищу юридичну силу. У цій правовій нормі підкреслюється, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на підставі Конституції України і мають відповідати їй. Зважаючи на це, криміналізація будь-якого діяння передусім не повинна суперечити нормам Конституції України, у чому і полягає суть такого загально-правового принципу криміналізації, як *принцип конституційної адекватності*. Проаналізувавши положення Конституції України, можна констатувати, що вони буквально пронизані нормами, які підтверджують конституційну адекватність криміналізації порушень земельного законодавства.

Наприклад, як загальні вимоги звертають на себе увагу ст. 1, в якій зазначено, що Україна є правовою державою, і ст. 8, в якій йдеться про те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Ці норми вказують на незаконність та неприпустимість вчинення будь-яких дій, що суперечать нормам права. Далі, аналізуючи Конституцію України, можна віднайти багато норм, які захищають права на землю. Насамперед варто пригадати положення ч. 4 ст. 13, де проголошується, що держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання. Конкретно ж про власність на землю вказано у ч. 2 ст. 14, в якій закріплено фундаментальне положення про те, що право власності на землю гарантується державою, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Крім того, у ст. 41 Конституції України зазначається, що право приватної власності набувається лише в порядку, визначеному законом, і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Зважаючи на закріплене ч. 1 ст. 14 Конституції України засадниче положення про те, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави, не менш очевидною виглядає і конституційна адекватність закріплення кримінальної відповідальності за дії, які порушують «екологічну» функцію землі. Лише підтверджує правильність зроблених висновків і конституційний імператив щодо того, що використання власності не може погіршувати природні якості землі (ч. 7 ст. 41), закріплене Основним Законом нашої держави право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ч. 1 ст. 50), а також проголошення забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16).

Отже, сказане дає змогу зробити висновок про те, що кримінально-правова охорона як прав на землю, так і землі як основного національного багатства цілком відповідає Конституції України та створена для неухильного виконання закріплених у ній положень.

Принцип системно-правової несуперечливості криміналізації діяння означає, що криміналізація суспільно небезпечного діяння має не суперечити іншим галузям права. Інакше кажучи, законодавець не може встановлювати кримінально-правову заборону за вчинення дій, які дозволені останніми.

⁸³⁶ Основаиия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 227–228.

Стосовно передбачених КК України порушень земельного законодавства, то інші галузі права не лише не дозволяють такі дії, а й прямо вказують на відповідальність за їхнє вчинення. Наприклад, у ч. 1 ст. 211 ЗК України зазначається, що громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок; псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням, невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту (пункти «а–в, г, и»). Про відповідальність за порушення законодавства України про охорону земель окремо згадується й у ч. 1 ст. 56 Закону України «Про охорону земель», а в ст. 376 ЦК України йдеться про правові наслідки самочинного будівництва.

Крім того, нормами КУпАП також передбачено відповідальність за такі діяння, як псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель, порушення правил використання земель, самовільне зайняття земельної ділянки, зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, самовільне будівництво (статті 52–53-1, 53-3–53-4 та 97 відповідно).

Усі наведені аргументи переконують у тому, що встановлення кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин не лише не суперечить іншим галузям права, а й призначене для охорони зазначених у них норм специфічними, властивими лише кримінальному праву засобами.

Суть *принципу міжнародно-правової необхідності та допустимості криміналізації* розкривається через дві взаємопов'язані складові. З одного боку, зміст цього принципу полягає в необхідності систематично проводити кримінальне законодавство у відповідність із прийнятими на себе державою міжнародними зобов'язаннями щодо боротьби зі злочинністю, а з іншого – в обов'язковій попередній оцінці пропонуваної зміни кримінального закону з позиції його відповідності названим обставинам⁸³⁷. Значущість дотримання вказаного принципу криміналізації підкреслює той факт, що в Україні на законодавчому рівні закріплено положення про те, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, визнаються частиною національного законодавства. Демонструючи повагу до принципів міжнародного права, наша держава визнала, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються саме правила міжнародного договору (ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України»).

Усвідомлюючи небезпеку руйнування, забруднення і загальної деградації ґрунтів, на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища 1972 р. вперше звернули увагу на необхідність охорони ґрунтів; в 1982 р. Міжнародна організація з продовольства прийняла Всесвітню хартію ґрунтів, у якій закликала уряди всіх

⁸³⁷ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 231.

країн розглядати ґрунтовий покрив як всевітнє надбання людства, а вже у 1983 р. ЮНЕП затвердила Основи світової ґрунтової політики. У рішеннях Всесвітньої конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) і Всесвітньої зустрічі з цього питання в Йоганнесбурзі (2002) зазначено, що охорона і раціональне використання ґрунтів повинно стати центральною ланкою державної політики, оскільки стан ґрунтів визначає умови життєдіяльності людства, здійснює вирішальний вплив на довкілля⁸³⁸.

Навіть визнаючи важливість вказаних міжнародних документів, зазначу, що, з огляду на обраний Україною курс на євроінтеграцію та взяті на себе відповідні зобов'язання, зокрема, й передбачені Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, на першочергову відповідь очікує питання, викликане потребами вирішення стратегічних зовнішньополітичних завдань української правової політики⁸³⁹: чи не суперечить криміналізація злочинів у сфері земельних відносин положенням законодавства ЄС?

Починаючи з укладення Амстердамського договору (1997 р.) європейське право отримало відверто наднаціональний характер, який характеризується тим, що норми, створені міжнародними об'єднаннями, мають перевагу над нормами національного права держав-членів ЄС. Такі норми є частиною національного права, мають пряму дію й обов'язкові для виконання, зокрема і в діяльності національних судових органів. Концепція верховенства права ЄС над національним правом неодноразово підкреслювалась у рішеннях Суду ЄС. Європейськими міждержавними об'єднаннями значну увагу приділено саме питанням кримінально-правової охорони довкілля, зокрема, і земельних ресурсів⁸⁴⁰.

Перші напрацювання у сфері кримінально-правової охорони довкілля були здійснені органами РЄ. Зокрема, було підготовлено дві конвенції: 1) Конвенція про відповідальність за шкоду, спричинену небезпечною для навколишнього середовища діяльністю, яка була прийнята в м. Лугано 21 червня 1993 р. (її основною ідеєю є встановлення суворой відповідальності (без вини) на основі принципу «забруднювач платить») та 2) Конвенція про кримінально-правову охорону навколишнього середовища від 4 жовтня 1998 р. у Страсбурзі (положення цієї Конвенції як більш пізнього документа є одним із критеріїв оцінки вітчизняного права)⁸⁴¹.

Саме в Конвенції 1998 р. у статтях 2–4 вперше було визначено, які діяння мають бути криміналізовані на національному рівні⁸⁴². Ці ідеї згодом були покладені в основу Рамкового рішення Ради ЄС 2003/80/ЈНА про кримінально-правову охорону нав-

⁸³⁸ Гавриш Н. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 209–210.

⁸³⁹ Коритнюк Н. М. Роль адаптації земельного законодавства до європейських стандартів на досвіді країн Балті. *Науковий вісник Херсонського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 128.

⁸⁴⁰ Хавронок М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 108, 110, 783–784.

⁸⁴¹ Саркісова Т. Б. Кримінальна відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Спеціальний випуск*. 2010. № 6. Ч. 1. С. 242–243; Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 85–86.

⁸⁴² Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. С. 134.

колишнього середовища від 23 січня 2003 р. (далі – Рамкове рішення 2003/80/ЈНА)⁸⁴³, а згодом і Директиви ЄС 2008/99/ЕС із застосування кримінального права для захисту навколишнього середовища (далі – Директива ЄС 2008/99/ЕС)⁸⁴⁴.

Наприклад, відповідно до ст. 3 Директиви ЄС 2008/99/ЕС серед них, зокрема, мають бути такі протиправні діяння, що заподіюють шкоду якості ґрунту (*soil*), як: 1) викид, емісія або введення речовини чи іонізуючого випромінення в / на землю, якщо це спричинило або може спричинити смерть людини або суттєву шкоду її здоров'ю, значну шкоду якості ґрунту (п. «а»); 2) небезпечне поводження з відходами (збирання, транспортування, видалення, переробка, експорт / імпорт відходів), якщо це викликало або може викликати смерть людини, суттєву шкоду її здоров'ю або суттєве погіршення якості ґрунту (п. «b» та «с»); 3) експлуатація об'єкта підвищеної небезпеки, що заподіє або може заподіяти за його межами смерть людині, суттєве погіршення її здоров'я або суттєве погіршення ґрунту (п. «d»); 4) діяльність з ядерними матеріалами та іншими небезпечними радіоактивними речовинами, що викликає або може викликати смерть людини, суттєве погіршення її здоров'я або суттєве погіршення стану ґрунту (п. «e»)⁸⁴⁵.

Аналіз злочинів, передбачених у ст. 3 Директиви ЄС 2008/99/ЕС, дав змогу дослідникам визначити їхню специфіку.

По-перше, особливим об'єктом кримінально-правової охорони є *ґрунт* як поверхневий шар земної кори, що являє собою поєднання мінеральних речовин, води, живих організмів та виконує соціально-економічну та екологічну функції (абз. 1 п. 1 Стратегії охорони ґрунтів від 22 вересня 2006 р.)⁸⁴⁶. Пояснюється це тим, що в праві ЄС окремого розділу земельне законодавство (земельне право) не існує⁸⁴⁷. Суспільні відносини у сфері земельних правовідносин в ЄС регулюються в контексті охорони та захисту ґрунтів від забруднення та ерозії (розд. XIX Договору про заснування Європейського Співтовариства – «Навколишнє середовище», а також в інших розділах Договору: «Сільське господарство», «Охорона здоров'я», «Транспорт»)⁸⁴⁸. У більшості випадків термін «охорона ґрунтів» у законодавстві

⁸⁴³ Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the protection of the environment through criminal law. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003F0080:EN:HTML>.

⁸⁴⁴ Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law (Text with EEA relevance). URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008L0099:EN:HTML>.

Європейські стандарти у сфері охорони навколишнього природного середовища формуються як ЄС, так і РЕ як незалежно від ЄС організацією, в яку на сьогодні входить 41 країна, серед яких Україна. Оскільки директиви ЄС є обов'язковими для країн ЄС з моменту їхнього прийняття, органи РЕ не уповноважені приймати обов'язкові для країн-учасниць правові норми, тому основна форма її діяльності – підготовка конвенцій, які стають обов'язковими для виконання лише після їхньої ратифікації як окремими державами, так і ЄС в цілому. Тому Україна в процесі адаптації свого законодавства до законодавства ЄС зобов'язана враховувати лише Директиви ЄС (Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 85).

⁸⁴⁵ Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 86.

⁸⁴⁶ Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 86.

⁸⁴⁷ Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. С. 126–125.

⁸⁴⁸ Антонюк У. В. Правова охорона земель: міжнародний та європейський досвід. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 12. С. 262; Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 217.

ЄС має зміст, наблизений до терміна «охорона земель», який використовується у вітчизняному законодавстві⁸⁴⁹.

По-друге, для усіх вищевказаних злочинів вина у формі умислу або необережності визнана необхідною умовою відповідальності. Якщо згадати Конвенцію 1998 р., де для абсолютної більшості злочинів характерною була суб'єктивна сторона у вигляді умислу, Директива ЄС 2008/99/ЄС застосувала суворіший підхід до встановлення кримінальної відповідальності залежно від суб'єктивної сторони. Наприклад, у ст. 3 Директиви передбачено, що держави мають встановити відповідальність за злочини не лише за наявності умислу (як це передбачено Конвенцією 1998 р.), а й необережності.

По-третє, для всіх злочинів обов'язковою умовою відповідальності є протиправність, яка проявляється у вигляді порушення закону, адміністративного розпорядження або рішення компетентного органу.

По-четверте, Директива ЄС 2008/99/ЄС відмовилася від дуалістичного розуміння та застосування поняття «небезпека» при визначенні суспільно небезпечних наслідків, яке мало місце в Конвенції 1998 р. У ст. 2 Конвенції поняття «небезпека» вжито у двох різних значеннях: в п. 1 б) – як «класичний» приклад реальної небезпеки – «створює суттєву небезпеку», а в п. п. 2–5 – «може створити небезпеку» – як приклад потенційного, можливо віддаленого в часі, прояву небезпеки⁸⁵⁰.

Директива ЄС 2008/99/ЄС продовжує ідею необхідності введення відповідальності юридичних осіб (ст. 6), уперше відображену в Конвенції 1998 р. Зазначається, що держава має здійснити заходи, необхідні для реалізації кримінальних або адміністративних санкцій щодо юридичних осіб, в інтересах яких злочини, передбачені ст. 3, були скоєні їхніми керівними органами або учасниками цих органів чи їхніми представниками в інтересах юридичної особи. Водночас відповідальність корпорації не виключає кримінального покарання фізичної особи. При визначенні санкцій Директива ЄС 2008/99/ЄС обмежується визначенням їх як «ефективні та адекватні» (ст. 7). Приблизний їхній перелік можна знайти у ст. 6 Рамкового Рішення 2003/80/ЈНА, серед яких, зокрема, позбавлення права на державну допомогу або гранти; постійна або тимчасова дискваліфікація (заборона) у здійсненні підприємницької або промислової діяльності; встановлення судового нагляду; винесення судового ордеру на ліквідацію підприємства або зобов'язання вжити заходів з метою недопущення повторного злочину⁸⁵¹.

Треба також зазначити, що за земельні правопорушення в законодавстві ЄС передбачена самостійна екологічна відповідальність. Основу системи останньої в європейському праві складають такі документи, як Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища 1993 р. та Директива Європарламенту та Ради Європи 2004/35/СЕ про екологічну відповідальність з метою попередження та ліквідації екологічної шкоди від 21 квітня 2004 р. (надалі – Директива 2004/35/СЕ). Зокрема, Директива 2004/35/ЄС

⁸⁴⁹ Коритнюк Н. М. Гармонізація земельного законодавства України із законодавством ЄС у сфері охорони ґрунтів від забруднення. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 302.

⁸⁵⁰ Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 86.

⁸⁵¹ Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 86.

передбачає покладення на оператора, діяльність якого заподіяла або несе ризик заподіяння екологічної шкоди, фінансової відповідальності з проведення превентивних заходів із метою зниження ризику нанесення шкоди навколишньому середовищу, та відповідальності за ліквідацію нанесеної шкоди, зокрема і землі. Відповідно до ст. 2 п. «с» під екологічною шкодою землі (*land*) необхідно розуміти пряме або опосередковане забруднення землі, що створило значний ризик негативного впливу на здоров'я людини внаслідок прямого або непрямого потрапляння в / на / під землю речовин, препаратів, організмів та мікроорганізмів⁸⁵².

Крім того, Директива дає змогу державам-членам ЄС самостійно вирішувати, які підходи і методи можна вибрати і застосувати для охорони ґрунтів на їхній власній території. Директива вміщує при цьому основні пропозиції, на основі яких потрібно проводити заходи з охорони ґрунтів:

- необхідність заснування загальної координуючої структури для охорони ґрунтів;
- необхідність проведення оцінки впливу на ґрунти в деяких областях господарської діяльності з погляду порушення екологічних функцій ґрунтів;
- вимога для землекористувачів вживати запобіжні заходи у разі очікуваних негативних впливів на ґрунт;
- необхідність розробки раціональних підходів у разі економічної необхідності запечатування ґрунтів щільними покриттями;
- необхідність виявлення та взяття під особливий контроль конкретних областей, де є ризики виникнення ерозії, зниження вмісту органічних речовин, засолення, ущільнення, виникнення зсувів;
- необхідність вжиття заходів для обмеження забруднення ґрунтів, що створює небезпеку для людського здоров'я та навколишнього середовища;
- вимога створити в державах-членах ЄС національні програми охорони та рекультивациі ґрунтів, які повинні переглядатися як мінімум раз у 5 років;
- необхідність передбачити механізм фінансування для рекультивациі порушених і забруднених ділянок, зокрема забруднених в минулому, і встановити національну стратегію та пріоритети в цій галузі;
- зобов'язати при здійсненні операцій із земельними ділянками інформувати продавців і покупців про наявні забруднення ґрунтів⁸⁵³.

Аналізуючи положення Директиви, М. В. Краснова робить висновок про те, що вона спрямована переважно не на охорону життя і здоров'я людини та її майна, а на охорону навколишнього середовища як основи життєдіяльності, а саме біологічного різноманіття, вод і ґрунтів⁸⁵⁴.

⁸⁵² Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 87–88.

⁸⁵³ Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 219.

Детальніше про особливості загальноєвропейського законодавства у сфері охорони ґрунтів можна дізнатися при ознайомленні з працями Н. М. Коритнюк та Т. Б. Саркісової (Коритнюк Н. М. Гармонізація земельного законодавства України із законодавством ЄС у сфері охорони ґрунтів від забруднення. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 302–307; Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 85–90).

⁸⁵⁴ Гавриш Н. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 214–215; Краснова М. В.

Як зазначалося вище, загальноєвропейське законодавство насамперед спрямоване на боротьбу з екологічною злочинністю, а тому викладені положення дають уявлення лише про міжнародно-правову допустимість криміналізації порушень земельного законодавства екологічного спрямування. Норми, пов'язані з кримінально-правовою охороною прав на землю, у законодавстві ЄС відсутні. Наявність цього факту в юридичній літературі пояснюється тим, що відповідно до ст. 295 Договору про заснування ЄС цей Договір у жодному разі не порушує норм держав-членів, що регулюють систему права власності, а тому правова регламентація земельних правопорушень майнового характеру не підлягає загальноєвропейському регулюванню⁸⁵⁵. Водночас зауважу, що значущість власності як економічної основи розвитку суспільства і показника добробуту його членів підтверджується закріпленням права власності основоположним міжнародно-правовим документом із питань прав і свобод людини і громадянина – Загальною декларацією прав людини, яка гарантує право кожної людини володіти своїм майном та неможливість безпідставного позбавлення свого майна (ст. 17). Фахівці також звертають увагу на те, що в Шостій програмі дій з охорони навколишнього середовища (2002–2012 рр.) ґрунт визнавався однією із семи сфер, щодо яких повинні бути розроблені тематичні стратегії. Сьома програма дій з метою захисту, збереження та збільшення природного капіталу ЄС має забезпечити стале землекористування в ЄС, відповідний захист ґрунтів та відновлення забруднених земельних ділянок⁸⁵⁶.

Отже, можна констатувати, що криміналізація передбачених чинним КК України порушень земельного законодавства не лише не суперечить міжнародно-правовим документам, ратифікованим ВРУ, а й направлена на виконання взятих на себе Україною міжнародних зобов'язань, зокрема, у рамках гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством ЄС.

Як свого часу зазначав Г. О. Злобін, загалом позитивна традиція правознавства розглядати матеріальне кримінальне право та кримінальний процес як відносно самостійні галузі права, науки та юридичні дисципліни має і деякі негативні наслідки. До них вчений відносить, зокрема, недостатнє врахування практичних можливостей достовірного встановлення деяких елементів складу злочину, сформульованого кримінальним законом. Тому фахівець наголошував на тому, що однією з методологічних вимог до криміналізації конкретного виду діянь є те, щоб до прийняття остаточного рішення було всебічно обговорене питання, якими саме засобами доведеться доказувати відповідний злочин, наскільки ці засоби є законними та моральними і чи вдасться розкрити хоча б значну частину діянь, які криміналізуються, після того, як виникне припущення про вчинення злочинного діяння⁸⁵⁷, тобто було вирішено питання, чи не порушується в результаті криміналізації *принцип процесуальної здійсненності переслідування*.

Правові засади формування інституту відповідальності за шкоду, заподіяну порушенням вимог міжнародного та європейського екологічного законодавства. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2006. Т. 53. С. 143.

⁸⁵⁵ Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 85.

⁸⁵⁶ Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. С. 126–127.

⁸⁵⁷ Основания уголовно-правового запрета. Криміналізація і декриміналізація : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин і др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 231, 235.

Аналізуючи цей принцип, дослідники також зазначають, що особливу увагу при криміналізації треба надавати можливості доведення суб'єктивної сторони діяння, зокрема, умислу на вчинення злочину. Щодо цього П. С. Дагель зауважував, що діяння, яке ми маємо намір криміналізувати, повинно піддаватися доказуванню, а коли це неможливо, порушення кримінально-правової заборони не може бути встановлено, і кримінально-правова санкція, звичайно, не буде реалізована⁸⁵⁸.

На практиці певні труднощі можуть виникнути з можливістю доведення умислу щодо злочинів, передбачених ч. 3 і ч. 4 ст. 197-1 КК України. З буквального тлумачення цих норм випливає, що до кримінальної відповідальності на їхній підставі може бути притягнута не лише та особа, яка здійснила самовільне зайняття земельної ділянки, а потім здійснює на ній будівництво, а й будь-яка інша особа, яка проводить будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці. Це вимагає від правоохоронних органів у кожному такому випадку самовільного будівництва доведення усвідомлення особою тієї обставини, що земельна ділянка, на якій проводиться будівництво, є самовільно зайнятою. А це буває зробити доволі складно⁸⁵⁹.

Щодо злочинів екологічної спрямованості, то найбільше нарікань викликає вживання у деяких із норм (статті 239 та 239-1 КК України) такої конструкції, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля». Незважаючи на переконаність О. О. Пашенка у тому, що кримінально-правові норми, конститутивною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді створення загрози (небезпеки) спричинення шкоди, відповідає досліджуваному принципу криміналізації⁸⁶⁰, у підрозділі 2.2 будуть наведені аргументи на користь зворотного.

Як зауважує М. І. Панов, системність кримінального права полягає у внутрішній єдності структурних елементів кримінального права як цілого, наявності між ними відносин і зв'язків, що характеризуються упорядкованістю, логічною узгодженістю і несуперечливістю. Водночас вказані відносини і зв'язки можуть бути поділені на внутрішні та зовнішні. І якщо зовнішні відносини та зв'язки, які розглядалися вище, свідчать про органічний зв'язок кримінального права з правовою системою України в цілому, то внутрішні відносини і зв'язки визначають кримінальне право як єдиний цілісний системний об'єкт, елементи якого повинні знаходитись у відносинах і взаємозв'язках координації, узгодженості і непротиворічності⁸⁶¹. З огляду на зазначені властивості кримінального права, при криміналізації діянь повинні враховуватись і правила, які визначені внутрішніми закономірностями самої системи чинного кримінального законодавства, ті обмеження, які ця система покладає на вміщення до неї певних елементів⁸⁶². Йдеться про *кримінально-правові* системні принципи криміналізації.

⁸⁵⁸ Дагель П. С. Установление уголовной наказуемости с учетом субъективной стороны общественно опасных деяний. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 129–130.

⁸⁵⁹ Конкретні пропозиції, направлені на усунення позначеної проблеми, будуть озвучені в наступному розділі дослідження.

⁸⁶⁰ Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 287.

⁸⁶¹ Панов М. І. Системність кримінального права і проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму (23–24 вересня 2011 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 312.

⁸⁶² Основания уголовно-правового запрета. Криминализация : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин і др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 235.

Принцип відсутності прогалін у законі і ненадмірності заборони означає, що при розгляді відповідності йому діяння, яке криміналізується, необхідно вирішити питання про вплив запропонованої новели на змістовну повноту системи: чи не створює вона нормативної прогаліни або, навпаки, надмірності в системі чинного кримінального законодавства⁸⁶³.

Аналізуючи відповідний принцип, Г. О. Злобін дійшов висновку про те, що його застосування на практиці видається не таким простим, як може видатися на перший погляд, адже аналіз системної доречності криміналізації діяння передбачає досить складне і різнобічне теоретичне обґрунтування. Незважаючи на всю складність оцінки системного значення зміни Особливої частини кримінального законодавства, на думку вченого, є єдиний, хоч і достатньо елементарний критерій. Цей критерій полягає в позитивній відповіді на два питання: 1) чи змінилась у результаті появи новели міра відповідальності злочинця за яке-небудь із можливих діянь; 2) чи є ця зміна такою, на яку розраховував законодавець⁸⁶⁴.

Вже зазначалося, що до набрання чинності КК України від 5 квітня 2001 р. у нашій державі не визнавалися злочинними ані забруднення або псування земель, ані безгосподарське використання земель (статті 239 та 254 КК України). Уже детально були розглянуті і різні редакції цих норм, і мотиви, якими керувалися вітчизняні парламентарії, зупиняючись на їхніх остаточних редакціях. Зважаючи на це, стає очевидним, що вирішення поставлених у попередньому абзаці питань має першочергове значення для з'ясування соціальної обумовленості криміналізації діянь, передбачених статтями 197-1, 239-1 та 239-2 КК України, а також посилення відповідальності за делікти, передбачені ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України.

На питання, чи змінилась у результаті появи ст. 197-1 КК України міра відповідальності злочинця за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, вочевидь, необхідно відповідати ствердно. При цьому варто зробити застереження: включення у 2007 р. ст. 197-1 до КК України треба визнавати лише частковою криміналізацією передбаченої цією статтею протиправної поведінки. Тому некоректним буде вважати висловлене у листі Держкомзему від 3 квітня 2007 р. № 14-26-7/2367 «Щодо притягнення порушників земельного законодавства до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки» твердження відносно того, що Законом від 11 січня 2007 р. «введена кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво». З аналогічних мотивів уточнення потребує й позиція Н. О. Антоноук, як, хоч і робить правильний висновок про безпідставність застосування ст. 197-1 КК України щодо особи, яка самовільно захопила земельну ділянку, скажімо, у 2004 р. (при тому, що шкода настала у 2007 р.), водночас зазначає, що «доповнення КК України ст. 197-1 є фактичним встановленням злочинності діяння»⁸⁶⁵.

Насправді самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво будинків або споруд цілком виправдано тлумачилося в юридичній літературі як

⁸⁶³ Основаиия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 235.

⁸⁶⁴ Основаиия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 235

⁸⁶⁵ Антоноук Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 86.

різновид самовільних, вчинюваних всупереч установленому законом порядку дій, які за умови заподіяння значної шкоди інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника та їхньої оспорюваності могли розцінюватися як самоправство і тягнути кримінальну відповідальність за ст. 356 КК України⁸⁶⁶. До речі, вказана обставина як аргумент проти включення до КК України самостійної норми про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки фігурувала у висновку ГНЕУ ВРУ на законопроект «Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільне захоплення земельної ділянки». Поділявся підхід, згідно з яким самовільне зайняття земельної ділянки за певних умов могло розцінюватися як самоправство і судовою практикою.

Наприклад, ухвалою колегії суддів Судової палати у кримінальних справах ВСУ від 28 грудня 2006 р. було підтверджено правильність кваліфікації за ст. 356 КК України дії осіб, засуджених Могилів-Подільським міськрайонним судом Вінницької області за те, що вони, шляхом руйнування встановленого державним виконавцем паркану, захопили у березні 2004 р. земельну ділянку, належну потерпілій. Так само за ст. 356 КК України Козятинським міськрайонним судом Вінницької області були кваліфіковані дії Особи-1, який у 2006 р. зайняв частину належної потерпілій земельної ділянки площею 0,0454 га, розташованої в с. Верболози Козятинського району⁸⁶⁷.

Всупереч викладеному вище підходу окремими дослідниками стверджувалося, що самовільне зайняття земельної ділянки не варто визнавати самоправством, оскільки воно, хоч і вчиняється із порушенням визначеного законом порядку, не має під собою ні дійсного, ні уявного права на земельну ділянку⁸⁶⁸. Ця думка не враховувала ту обставину, що об'єктивна сторона караного за ст. 356 чинного КК України самоправства, на відміну від самоуправства як адміністративного проступку, передбаченого ст. 186 КУпАП, вміщує в себе й інші дії, не пов'язані з реалізацією дійсного або уявного (у законодавчому оригіналі «гаданого») права. Інша річ, що законодавче визначення кримінально караного самоправства справедливо критикується за розпливчастість закріпленого у ньому формулювання і за відсутність вказівки на здійснення винним свого дійсного або уявного права як сутнісної ознаки самоправства. Тому диспозиція ст. 356 КК України потребує змін, які б закріпили вказівку на здійснення винним свого дійсного або уявного права як сутнісну ознаку самоправства, що дало б змогу відмежувати цей злочин від самовільного зайняття земельної ділянки за допомогою аналізу суб'єктивної сторони діяння⁸⁶⁹.

Тут варто зауважити, що деякими правниками свого часу пропонувалося внести такі зміни до кримінального законодавства, які б дали змогу притягати до від-

⁸⁶⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-те вид. переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2007. С. 929–930; Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 43.

⁸⁶⁷ Постанова Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 28 лютого 2007 р. у справі № 1-36.

⁸⁶⁸ Бородин А., Качмар А. «Самовольное занятие земельных участков»: вопросы квалификации и отграничения. *Юридическая практика*. 3 июня 2008 г. № 23.

⁸⁶⁹ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-г внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 65–66.

повідальності за ст. 197-1 КК України осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки до набрання чинності Законом від 11 січня 2007 р. О. В. Чепка у своїх працях пропонувала доповнити диспозицію ч. 1 ст. 197-1 КК України словами «а також користування земельною ділянкою»⁸⁷⁰. На мою думку, таке доповнення є недоречним із двох причин.

По-перше, яких би редакційних уточнень не зазнавала диспозиція будь-якої частини ст. 197-1 КК України, інкримінування її особам, які самовільно займали земельні ділянки до доповнення КК України цією статтею, буде незаконним. Висловлена позиція неодноразово знаходила підтвердження і в практиці застосування ст. 197-1 КК України.

*Олександрійським районним судом Кіровоградської області Особа-1, яка здійснила самовільне зайняття земельної ділянки у 1991–1995 рр., була виправдана за відсутністю складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, оскільки вказані дії Особа-1 вчинила до вступу в дію закону про кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, а кримінальний закон, що встановлює злочинність або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі*⁸⁷¹.

*Встановивши, що Особі-2 інкримінується вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, за діяння, які були вчинені у період з 2006 р. по 2007 р., аналогічним чином вирішив справу і Ялтінський міський суд АРК*⁸⁷².

При цьому в юридичній літературі доведено, що до кримінальної відповідальності за ст. 197-1 КК України не можна притягувати й осіб, які, протиправно заволодівши земельними ділянками до появи відповідної норми, продовжують її використання і після 11 січня 2007 р. Щодо цього Н. О. Антонюк зазначає, що доповнення КК України ст. 197-1 є фактичним встановленням злочинності діяння. Часом вчинення злочину є час вчинення особою передбаченої КК України дії чи бездіяльності (ч. 3 ст. 4 КК України). У розглядуваному випадку момент вчинення злочину – це момент до доповнення КК України аналізованою заборонаю, тобто момент самого незаконного захоплення земельної ділянки⁸⁷³. Такий погляд поділяє і Д. В. Дударець⁸⁷⁴.

З урахуванням сказаного не можна погодитись із рішеннями судів, які, розглядаючи справу стосовно осіб, котрі здійснили самовільне зайняття земельної ділянки, наприклад, у 1999 р., 2004 р. та 2006 р., звільняли їх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності, а не закривали справи з посиленням на ч. 2 ст. 5 КК України⁸⁷⁵.

⁸⁷⁰ Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 147; Чепка О. В. Стаття 197-1 Кримінального кодексу України потребує вдосконалення. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.). Донецьк: «Норд Комп'ютер», 2009. С. 127.

⁸⁷¹ Вирок Олександрійського районного суду Кіровоградської області від 18 грудня 2008 р. у справі № 1-52/2008 р.

⁸⁷² Вирок Ялтінського міського суду АРК від 30 грудня 2013 р. у справі № 121/963/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36549407>.

⁸⁷³ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 86.

⁸⁷⁴ Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 43.

⁸⁷⁵ Див., наприклад: ухвала Баглійського районного суду Дніпропетровської області від 16 вересня 2013 р. у справі № 207/2605/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34136854>; ухвала Солонянського районного

По-друге, невдалим видається вживання терміна «користування» поряд із словосполученням «самовільне зайняття земельної ділянки», позаяк у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» під самовільним зайняттям земельної ділянки якраз і розуміється використання земельної ділянки (згаданий раніше принцип «відсутності тавтології»).

Отже, поряд із виділенням в окремі склади злочинів певних різновидів самоправних дій, які вже визнавалися злочинними, внаслідок набрання чинності Законом від 11 січня 2007 р. відбулася цілком виправдана криміналізація протиправної поведінки. Через це, вважаю, включення ст. 197-1 до КК України не створило надмірності в системі кримінального законодавства.

Приставаючи до висвітлення, так би мовити, історії появи у КК України статей 239-1 і 239-2, насамперед необхідно звернути увагу те, що прийняттю Закону від 15 листопада 2009 р. передувало розроблення відповідного законопроекту під первісною назвою «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду)» (реєстраційний № 3417 від 27 листопада 2008 р.). У пояснювальній записці до вказаного законопроекту його автори (народні депутати України В. Д. Швець та Д. О. Шенцев) необхідність прийняття відповідного Закону пояснювали потребою встановлення на законодавчому рівні заборони стосовно штучного утворення земельної ділянки, особливо в межах прибережних захисних смуг та зонах особливого режиму використання земель (намив, засипка чи інше штучне утворення земельної ділянки) без оформлення необхідної проєктної документації та отримання дозволу на проведення таких робіт, а завдання Закону вбачали у забезпеченні можливості притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні дії стосовно земель водного фонду, зокрема, за зміну рельєфу цих земель (так би мовити, перше завдання) і незаконне заволодіння ними (умовно, друге завдання)⁸⁷⁶.

Враховуючи зазначені мету і завдання законопроекту, пропонувалося доповнити КК України двома новими заборонами. По-перше, це «Порушення правил користування землями водного фонду», в якій йшлося зокрема і про такі діяння, як штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги, проведення робіт на земельних ділянках дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів із порушенням встановлених правил або інші незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного фонду (ст. 239-1 КК законопроекту). По-друге, це «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах» (ст. 239-2 КК законопроекту).

Якби згаданий законопроект в його первинній редакції був ухвалений остаточно як закон, можна було б констатувати, що в Україні створений дієвий комплексний механізм кримінально-правової охорони земель водного фонду, а прийняті законодавчі зміни спрямовані на досягнення мети і розв'язання завдань, визначе-

---

суду Дніпропетровської області від 1 листопада 2016 р. у справі № 192/2949/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62359445>; ухвала Сторожинського районного суду Чернівецької області від 18 березня 2019 р. у справі № 723/75/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80614833>.

⁸⁷⁶ Вочевидь, положення відповідних супровідних документів залишилися поза увагою О. В. Будька, на думку якого, метою доповнення КК України ст. 239-2 була боротьба з їхнім незаконним відчуженням або самовільним заволодінням (Будько О. В. Витоки, історія кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду. *Юридична наука*. 2014. С. 47).

них розробниками законопроекту. Адже пропозицію про доповнення КК України ст. 239-1 (умовно) можна розглядати як спробу вирішення першого із завдань, окреслених у пояснювальній записці до законопроекту, а пропозицію про доповнення КК України ст. 239-1 – другого з поставлених завдань.

Врешті-решт КК України був доповнений статтями 239-1 і 239-2. Однак лише ст. 239-2 КК України була прийнята у первинній редакції. А ось ст. 239-1 КК України внаслідок численних обговорень і внесення поправок до згаданого законопроекту набула зовсім іншої змістовної наповнюваності порівняно з її первісним варіантом, оскільки була запроваджена кримінальна відповідальність не за порушення правил користування землями водного фонду, а за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Такий крок законодавця не можна визнати вдалими.

По-перше, прийняття статей 239-1 і 239-2 КК України в їхніх чинних редакціях у жодному разі не сприяло розв'язанню такого завдання, як забезпечення можливості притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні дії стосовно земель водного фонду, зокрема і за зміну рельєфу цих земель. Адже ні у ст. 239-2, ні, тим більше, у ст. 239-1 КК України не йдеться про порушення правил користування землями водного фонду, зокрема, про штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги, проведення робіт на земельних ділянках дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів з порушенням встановлених правил або про інші незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного фонду. Як наслідок, кваліфікація сьогодні зазначених дій за ст. 239-2 КК України більше спирається на закони логіки та місцезросташування відповідної заборони, а не на буквальне тлумачення норм кримінального закону.

По-друге, за умови прийняття ст. 239-1 КК України в її чинній редакції, в якій йдеться про незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель, а не про порушення правил користування землями водного фонду, навряд чи варто було доповнювати КК України окремою забороною, в якій фактично вказується на різновид дій, передбачених ст. 239-1 КК України, – на незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель водного фонду⁸⁷⁷. Якщо керуватися такою логікою, то, наприклад, доповнюючи КК України ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», законодавець повинен був одночасно доповнити його і статтями 197-2, 197-3 тощо, в яких би передбачалася відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, санітарно-захисних зонах та зонах особливого режиму використання земель. Однак, дотримуючись (у цій частині) правил законодавчої техніки, народні депутати України визнали самовільне зайняття земельних ділянок, розташованих на землях зі спеціальним правовим режимом, кваліфікованим складом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, що виглядає логічним та виваженим кроком, на відміну від фактично аналогічної ситуації зі статтями 239-1 та 239-2 КК України. Адже очевидно, що навіть за умови, якщо законодавець вважає незаконне заволодіння

⁸⁷⁷ Подібну думку у своїх працях послідовно відстоює і П. В. Мельник (Мельник П. В. Криміналізація діянь у сфері охорони та раціонального використання земель. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 138; Мельник П. В. Питання кримінально-правової охорони земель водного фонду України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. № 12. С. 256).

грунтовим покривом земель водного фонду більш суспільно небезпечним діянням порівняно з ідентичними діями стосовно інших категорій земель, достатнім було б визнання незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель водного фонду кваліфікуючою ознакою злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

Недоцільність існування ст. 239-2 КК України в її теперішній редакції підтверджує і порівняльний аналіз санкцій статей 239-1 та 239-2 КК України, завдяки якому переконались у тому, що за вчинення кваліфікованих різновидів злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, яка є спеціальною щодо ст. 239-1 КК України, встановлено покарання, яке є тотожним покаранню, передбаченому ст. 239-1 КК України, а за вчинення злочину з основним складом, передбаченого ст. 239-2 КК України, – навіть більш тяжке покарання порівняно з покаранням, передбаченим ч. 1 ст. 239-1 КК України.

По-третє, на думку парламентських експертів, встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил користування лише землями водного фонду шляхом доповнення КК України аналізованою ст. 239-2 призводить до невинуватої казуїстичності кримінального закону. Такі міркування видаються обґрунтованими. Справді, немає підстав вважати, що такі дії, як, наприклад, зміна рельєфу земель природоохоронного, оздоровчого або рекреаційного призначення, є менш суспільно небезпечними порівняно з аналогічними діями стосовно земель водного фонду, хоча саме до такого висновку спонукає рішення законодавця стосовно створення окремої заборони, в якій передбачено кримінальну відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах. До речі, маю нагадати, що під час обговорення положень проекту Закону від 27 листопада 2008 р. відразу декілька народних депутатів України також виступали за те, щоб не обмежуватися встановленням кримінальної відповідальності лише за незаконне заволодіння землями водного фонду. Наприклад, В. Л. Сівкович пропонував вказати у диспозиції відповідної кримінально-правової норми на незаконне заволодіння (ґрунтовим) поверхневим шаром земель водного фонду, земель лісогосподарського призначення та ПЗФ; С. Г. Міщенко – за незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного, природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого призначення та інших, які також мають обмежений режим використання й потребують належного захисту; В. Р. Мойсик – за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель водного фонду, лісогосподарського, історико-культурного, рекреаційного, оздоровчого, природо-заповідного або іншого природоохоронного призначення. За некваліфіковані ж різновиди цих дій (які не спричинили тяжких наслідків або створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля) пропонувалося встановити адміністративну відповідальність та передбачити її у ст. 53-4 КУпАП⁸⁷⁸.

Отже, доповнивши КК України ст. 239-2 в її чинній редакції, ВРУ грубо порушила принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони, адже, первинно маючи намір встановити кримінальну відповідальність за дії на кшталт штуч-

---

⁸⁷⁸ Народний депутат України В. Л. Сівкович навіть пропонував відобразити відповідні зміни й у назві відповідного законопроекту, виклавши її в наступній редакції: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду, а також земель лісогосподарського призначення та природно-заповідного фонду і іншого природоохоронного значення».

ного утворення земельної ділянки, незаконної зміни рельєфу земель водного фонду тощо, законодавець передбачив відповідальність за зовсім інші дії (незаконне заволодіння землями водного фонду), які, крім того, цілком могли б кваліфікуватися за іншою нормою, яка з'явилась в КК України одночасно зі ст. 239-2 КК України внаслідок ухвалення Закону від 15 листопада 2009 р. (ст. 239-1 КК України). Отже, вітчизняні парламентарії так і не усунули ту прогалину, яку сподівались усунути за допомогою доповнення КК України ст. 239-2 (відсутність кримінальної відповідальності за порушення правил користування землями водного фонду), і водночас створили надмірність заборони⁸⁷⁹.

Іншу думку щодо аналізованого питання займає О. В. Сівак, яка вважає цілком виправданим доповнення КК України ст. 239-2 навіть в її чинній редакції. Свою позицію юристка пояснює тим, що положення останньої є унікальними та вирішують низку питань, пов'язаних із кримінально-правовою охороною земель водного фонду та забезпеченням реалізації конституційних приписів, які станом до 2009 року у повному обсязі не були реалізовані⁸⁸⁰.

Однак вище вже було доведено, що насправді, на відміну від передбачених первісною редакцією Закону від 15 листопада 2009 р., положення чинної редакції ст. 239-2 КК України зовсім не унікальні та не вирішують будь-яких інших питань, пов'язаних із кримінально-правовою охороною земель водного фонду, які б не могли бути розв'язані за допомогою ст. 239-1 КК України. До речі, жодних аргументів на користь «унікальності» ст. 239-2 КК України не наводить і О. В. Сівак.

В юридичній літературі інколи піддається сумніву обґрунтованість криміналізації не лише незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України), а й незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель (ст. 239-1 КК України). П. С. Берзін та А. М. Мірошніченко вважають недоцільним доповнення КК України ст. 239-1 з огляду на існування, зокрема, ст. 254 КК України, за допомогою якої могла б здійснюватися кримінально-правова оцінка незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель⁸⁸¹. З цією думкою можна погодитися лише частково. Річ у тім, що, хоч незаконне заволодіння ґрунтовим покривом землі і може спричинити наслідки, аналогічні тим, які можуть настати внаслідок безгосподарського використання земель (тривале зниження або втрата родючості земель, порушення структури ґрунту тощо), вказані діяння мають різну юридичну природу. Звернемося до тлумачного словника.

Термін «безгосподарний» означає той, який не вмє вести господарство, недбало ставиться до господарювання, нераціональний, неекономний, а термін «заволодіти» – брати у своє володіння, привласнювати, опановувати, охоплювати кого-

⁸⁷⁹ Також про це див.: Мовчан Р. О. Криміналізація незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2 КК України): pro et contra. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 367–371; Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 38–42.

⁸⁸⁰ Сівак О. В. Положення ст. 239-2 КК України як спосіб забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 220.

⁸⁸¹ Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі потуги вирішувати явнини проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24.

небудь, що-небудь⁸⁸². Як бачимо, етимологія використаних у кримінальному законі термінів, за допомогою яких законодавець описав ознаки об'єктивної сторони відповідних складів злочинів (ст. 239-1 та ст. 254 КК України), засвідчує той факт, що у ст. 239-1 КК України встановлено відповідальність виключно за дії, направлені на незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель, які призводять до негативних змін у стані ґрунту, тоді як у ч. 1 чинної редакції ст. 254 КК України передбачено відповідальність за діяння, які найчастіше проявляються у бездіяльності винної особи та необережному ставленні до наслідків свого діяння. Головним є те, що доповнення КК України ст. 239-1 дає змогу дати належну кримінально-правову оцінку незаконному заволодінню ґрунтовим покривом землі, що спричинило, наприклад, порушення структури ґрунту, якщо такі дії вчинені особою, яка не є спеціальним суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України. Показовим у цьому аспекті є такий приклад із судової практики.

*Євпаторійський міський суд АРК встановив, що Особа-1 у 2008 р. проводив незаконне видобування корисної копалини загальнодержавного значення – тильного вапна на самовільно зайнятій земельній ділянці, у результаті чого на ділянках, де проводилися роботи із добування надр, ґрунтовий покрив був знятий та, як показують результати проведеної ґрунтознавчої експертизи, повністю знищений*⁸⁸³.

*В іншому випадку до суду надійшла кримінальна справа стосовно Особи-2, який обвинувачувався в тому, що у період 2007–2008 рр. здійснив незаконне заволодіння поверхневого шару ґрунту із земельної ділянки площею 16,4 га задля подальшого видобування корисних копалин загальнодержавного значення – вапняку, сировини для тильних стінових матеріалів*⁸⁸⁴.

*Слов'яносербським районним судом Луганської області було встановлено, що Особа-3 у січні 2009 р. з метою видобування корисних копалин самовільно зайняв земельну ділянку площею 49,5 га, на якій згодом проводив роботи зі зняття родючого шару землі, внаслідок чого державі було спричинено значну шкоду на суму 790 тис. 189 грн*⁸⁸⁵.

У підсумку в усіх вказаних справах факт незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення отримував оцінку за ст. 240 КК України, самовільного зайняття земельної ділянки – за ст. 197-1 КК України, а ось факт незаконного заволодіння і подальшого знищення ґрунтового покриву землі не відобразився при кримінально-правовій кваліфікації дій ні Особи-1, ні Особи-2, ні Особи-3, оскільки останні не входять до кола осіб, спроможних нести відповідальність на підставі чинної редакції ч. 1 ст. 254 КК України. Якби ж на момент вчинення аналізованих дій у вітчизняному кримінальному законодавстві була норма про відповідальність за незаконне зняття ґрунтового покриву землі (на кшталт наявної наразі ст. 239-1 КК України), можна було сподіватися на те, що факт незаконного заволодіння ґрунтовим покривом землі отримав би належну кримінально-правову оцінку з боку правоохоронних органів.

⁸⁸² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Буссел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 67, 381.

⁸⁸³ Архів Євпаторійського міського суду АРК. Справа № 1-751 за 2011 р.

⁸⁸⁴ Вирок Сакського міськрайонного суду АРК від 13 вересня 2010 р. у справі № 1-120.

⁸⁸⁵ Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 23 серпня 2012 р. у справі № 1-12/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25701708>.

З огляду на сказане, вбачається виправданим рішення законодавця доповнити КК України ст. 239-1 при тому, що остання, на мою думку, потребує змін (про це йтиметься далі)⁸⁸⁶.

У контексті дотримання принципу відсутності прогалін у законі і ненадмірності заборони зовсім на іншу оцінку заслуговує рішення вітчизняних парламентаріїв про доповнення ст. 254 КК України новими ч. 2, ч. 3 та ч. 4, яке стало наслідком набрання чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. Нагадаю, що у ч. 2 ст. 254 КК України наразі передбачено відповідальність за умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду, а у ч. 3 та ч. 4 – кваліфікуючі ознаки цього діяння. Але ще на стадії законопроектної діяльності парламентські експерти слушно зауважували, що непроведення або неналежне проведення винною особою рекультивації порушених земель, відведених у тимчасове користування для розробки та / або видобування бурштину, що спричинило тривале зниження або втрату родючості таких земель, виведення їх із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, має бути кваліфіковане за ч. 1 ст. 254 КК України. Своєю чергою безгосподарське використання земель у вигляді непроведення рекультивації порушених земель, яке не призвело до наслідків, передбачених ч. 1 ст. 254 КК України, має тягнути адміністративну відповідальність за ч. 2 ст. 54 КУпАП «Порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням».

Крім того, фахівці ГНЕУ ВРУ резонно звернули увагу і на те, що якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи вважає за необхідне виокремити ухилення від обов'язкової рекультивації порушених земель з прив'язкою до формалізованого у грошовому вимірі суспільно небезпечного наслідку як самостійний склад злочину, відкритим залишається питання, у зв'язку із чим кримінальна відповідальність має наставати за вчинення відповідного діяння щодо земель, порушених виключно внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ та / або видобування бурштину, тоді як робочі проекти землеустрою можуть передбачати й обов'язок проведення рекультивації земель, порушених, наприклад, внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ нафти або газу, та / або видобування вуглеводнів тощо (у чинній редакції ч. 3 ст. 54 Закону України «Про землеустрій» – «внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу»).

Отже, наразі ми отримали таку ситуацію: непроведення рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину, яке спричинило передбачені п. 2 примітки до ст. 254 КК України «тяжкі наслідки», карається позбавленням волі на строк від 5 до 7 років (основне покарання) (ч. 4), тимчасом як аналогічне діяння, яке спричинило ідентичні наслідки, тільки вчинене внаслідок іншої дослідно-промислової розробки (наприклад, родовищ нафти і газу) карається штрафом до 250 НМДГ або обмежен-

⁸⁸⁶ Із такими висновками погоджується і О. М. Дрималь (Дрималь О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 167).

ням волі на строк до 2 років (ч. 1). Подібна парадоксальність спостерігається і під час оцінки санкцій, передбачених за повторне вчинення, з одного боку, «звичайного» безгосподарського використання земель (ч. 1), а з іншого – такого його різновиду, як умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (ч. 3 ст. 254 КК України, основне покарання – обмеження волі на строк від 3 до 5 років або позбавлення волі на той самий строк)⁸⁸⁷.

Отже, можемо констатувати, що у процесі доповнення ст. 254 КК України новими ч. 2, ч. 3 та ч. 4 законодавцем було грубо порушено принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони.

За підсумками написання попереднього підрозділу роботи було з'ясовано, що тривалий час на території етнічної України злочинним визнавалось і таке земельне правопорушення, як незаконна реєстрація угод із земельною ділянкою (нерухомістю). Подібні за змістом дії визнавалися кримінально караними і Соборним Уложенням 1649 р., і законодавством Петра I, і низкою приписів Уложення 1845 р.; відповідальність за вчинення заборонених угод із нерухомістю передбачалась і нормами радянського кримінального законодавства.

Як пам'ятаємо, з ініціативою криміналізації реєстрації завідомо незаконних угод із землею, що перекручують облікові дані Державного земельного кадастру, та умисного зменшення розмірів платежів за землю публічною особою з використанням свого посадового становища виступали і розробники проєкту КК № 1029-1. Відповідну заборону (ст. 298 «Реєстрація незаконних угод із землею») пропонувалося розмістити у гл. 29 «Карані діяння проти порядку здійснення підприємницької та іншої економічної діяльності», що не в останню чергу пояснювалося намаганням авторів урахувати аналогічний досвід країн СНД⁸⁸⁸.

Питання щодо доцільності криміналізації подібних проявів отримало новий імпульс й у світлі неминучості скасування діючого протягом багатьох років «мораторію» на продаж землі та майбутнім за цим запровадженням в Україні повноцінного ринку землі. Хотілося б зазначити, що спільним як для проєктованої ст. 298 КК № 1029-1, так і для відповідних норм кримінального законодавства країн СНД, є те, що в них:

1) ознаки об'єктивної сторони описані за допомогою вказівки на три альтернативні самостійні форми злочинного діяння: а) реєстрація завідомо незаконних угод із землею; б) викривлення облікових даних Державного земельного кадастру; в) умисне заниження розмірів платежів за землею;

2) обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони визнається корисливий мотив або інша особиста зацікавленість;

3) спеціальним суб'єктом злочину визнається посадова особа (у проєкті КК № 1029-1 – *публічна* посадова особа), яка вчиняє зазначені вище протиправні діяння з використанням свого службового становища.

⁸⁸⁷ Інші вади Закону від 19 грудня 2019 р. у частині оновлення редакції ст. 254 КК України будуть аналізуватися в наступних розділах роботи.

⁸⁸⁸ З ініціативою щодо доповнення КК України подібною нормою виступає також А. М. Ізвіта (Ізвіта А. М. До питання кримінально-правової охорони порядку обігу земельних ділянок. *Форум права*. 2015. № 5. С. 100–106).

Проаналізувавши зазначені особливості, доходжу висновку, що насправді йдеться ні про що інше, як про один із багатьох різновидів зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення. Єдиною відмінністю між ст. 364 КК України та ст. 298 проєкту КК № 1029-1 є те, що в останній не передбачалося такої умови настання кримінальної відповідальності, як «завдання істотної шкоди». Однак ця обставина аж ніяк не впливає на зроблений вище висновок стосовно юридичної природи такого діяння, як реєстрація незаконних угод із землею, адже розробниками проєкту КК № 1029-1 склад «зловживання владою, перевищення чи бездіяльність влади» також пропонувалося сконструювати як формальний (ст. 352).

Отже, незважаючи на відповідний історичний та іноземний досвід (передусім країн СНД), а також прогнозоване запровадження ринку землі в Україні, схилиюся до негативної відповіді на питання про можливість встановлення кримінальної відповідальності за аналізовані порушення земельного законодавства в Україні. Позаяк, прийнявши таке рішення, вітчизняні парламентарії у такий спосіб грубо порушили б саме розглядуваний принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони, створивши очевидну *надмірність* вже наявних заборон – статей 364 та 366 КК України. До речі, зазначу, що аналогічна позиція з цього питання лунає і з вуст багатьох російських науковців, на думку яких криміналізація реєстрації незаконних угод із землею в РФ створює надлишкову заборону, оскільки діяння, передбачені ст. 170 КК РФ, охоплюються складом зловживання службовими повноваженнями та службове підроблення⁸⁸⁹.

Крім того, розглядаючи можливість доповнення чинного КК України таким спеціальним різновидом зловживання владою або службовим становищем, як реєстрація незаконних угод із землею, варто пригадати розроблені кримінально-правовою доктриною правила, що визначають, в яких випадках, незважаючи на наявність загальної норми, доповнення кримінального законодавства спеціальною нормою визнається доцільним.

Зокрема, М. М. Свідлов свого часу писав, що виділення спеціальних норм є закономірним наслідком тенденції диференційованого регулювання, яка є притаманною для всіх галузей права. Необхідність диференціації відповідальності виникає у разі істотної відмінності характеру і ступеня суспільної небезпеки деяких видів діянь, передбачених окремою нормою права, застосування якої не дає змоги врахувати ці відмінності. Спеціальна ж норма забезпечує можливість врахування особливостей охоронюваних суспільних відносин і відповідність кримінальної відповідальності небезпеці посягання на такі відносини. Іншим випадком, який свідчить про потребу існування спеціальної норми, є необхідність змінити межі кримінальної відповідальності, залежні від змісту правової норми⁸⁹⁰.

Аналогічно висловлюються: В. О. Навроцький, який головною причиною виділення спеціальних норм називає прагнення законодавця диференціювати кримінальну відповідальність – посилити чи пом'якшити її порівняно з тією, що вста-

⁸⁸⁹ Алексеевко Н. Н. Исторические предпосылки и социальная обусловленность установления уголовной ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей. *Российский следователь*. 2011. № 19. С. 39; Волженкин Б. В. Экономические преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 1999. С. 58.

⁸⁹⁰ Свидлов Н. М. Специальные нормы в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1979. С. 7–8.

новлена в загальних нормах, або взагалі декриміналізувати діяння, прямо не передбачені спеціальними нормами⁸⁹¹; та О. П. Горох, який зазначає, що найчастіше мотивами створення спеціальної норми є істотна відмінність характеру і ступеня суспільної небезпеки окремих діянь, передбачених тією самою кримінально-правовою нормою, що зумовлює необхідність диференційованого регулювання відповідальності за їх вчинення. Досягти такої мети за допомогою чинної загальної норми неможливо⁸⁹². У найбільш загальному вигляді підстави для виділення спеціальної норми сформульовані В. М. Кудрявцевим, на думку якого, існування спеціальної норми поряд із загальною лише тоді має практичний сенс, коли ця спеціальна норма якось по-іншому вирішує питання кримінальної відповідальності порівняно із загальною нормою (наприклад, про вид та розмір покарання)⁸⁹³.

Однак у ситуації із можливим доповненням чинного вітчизняного кримінального законодавства нормою про реєстрацію незаконної угоди із землею я не вбачаю:

– по-перше, істотної відмінності характеру і ступеня суспільної небезпеки цього діяння та будь-яких інших діянь, караних, наприклад, за ст. 364 КК України (матеріальний склад злочину), наявність якої, наприклад, могла б бути використана для аргументації конструювання відповідного складу злочину як формального;

– по-друге, можливості для якісно іншого вирішення питання кримінальної відповідальності за ці дії порівняно із загальною нормою. У цьому контексті хотілося б нагадати, що відповідно до проєкту КК № 1029-1 за реєстрацію незаконних угод із землею (спеціальний склад злочину) передбачалося покарання у виді штрафу від 150 до 300 мінімальних розмірів заробітної плати або заробітної плати чи іншого доходу винного за період від 2 до 3 місяців; водночас за некваліфіковане зловживання владою (ч. 1 ст. 352), перевищення чи бездіяльність влади (загальний склад злочину) – позбавлення волі терміном до 3 років. Отже, доцільність існування подібної спеціальної заборони виглядає доволі сумнівною⁸⁹⁴.

Крім того, допоки в Україні не будуть прийняті відповідні законодавчі зміни, вести предметну дискусію стосовно кримінально-правового реагування на цю подію (запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення) не видається доцільним.

Щоб уникнути дублювання відзначу, що з мотивів, аналогічних тим, які були озвучені вище, я не підтримую доповнення КК України окремими нормами, в яких би передбачалася відповідальність і за деякі інші земельні правопорушення, відомі кримінальному законодавству країн СНД або про які згадувалось у проєкті КК № 1029-1 (незаконний вплив на представницький орган чи орган виконавчої влади,

⁸⁹¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 417.

⁸⁹² Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2009. Т. 90. С. 95.

⁸⁹³ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 248–249.

⁸⁹⁴ Співзвучно – звичайно, у контексті оцінки законодавства РФ – висловлюється і Н. О. Лопашенко. Зокрема вчена зазначає, що реєстрація незаконних угод із землею є службовим злочином, по суті, службовим зловживанням, тобто ст. 170 КК РФ є спеціальною нормою відносно норми, передбаченої ст. 285 КК РФ. Водночас дослідниця, як і автор цієї книги, звертає увагу на той факт, що реєстрація незаконних угод із землею карається покараннями, не пов'язаними з позбавленням волі (злочин невеликої тяжкості), а за ч. 1 ст. 285 КК РФ – максимально – позбавленням волі на строк до 4 років (злочин середньої тяжкості) (Лопашенко Н. А. Преступления в сфере экономики: Авторский комментарий к уголовному закону (раздел VIII УК РФ). Москва : Волтерс Клувер, 2006. С. 285–286).

що спричинив незаконну передачу землі у підпорядкування або власність фізичних чи юридичних осіб з іншою формою власності; прийняття незаконного рішення щодо земельних ділянок, які знаходяться у виключній державній власності тощо). Вважаю, що основною детермінантою поширеності названих різновидів протиправної поведінки є не прогалини у чинному кримінальному законодавстві, а незабезпечення принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинення вже передбачених КК України злочинів (статті 364, 367, 368, 369 тощо).

В юридичній літературі підкреслюється, що системність кримінального права проявляється також у наявності відносин та зв'язків координації, відповідності та несуперечності і в системі понять і термінів, що виступають логіко-семантичним «інструментарієм» цієї галузі права⁸⁹⁵. Вищевказаним і обумовлюється необхідність дотримання під час криміналізації *принципу визначеності та єдності термінології*, який означає те, що криміналізація будь-якого суспільно небезпечного діяння повинна здійснюватися за допомогою визначених з погляду мови закону термінів – єдиних для Загальної та Особливої частин чинного кримінального законодавства. Водночас, якщо властивості діяння, яке криміналізується, та умови настання відповідальності за нього не можуть бути виражені за допомогою звичної для кримінального законодавства термінології і вимагають нових понять, то ці поняття повинні бути визначені в самому законі⁸⁹⁶. Тут необхідно враховувати зауваження фахівців, які наголошують на тому, що вживання мови права не обмежується обслуговуванням вузьконаправленої області, як це відбувається, наприклад, зі спеціалізованою мовою медицини чи фізики, а широко використовується як спеціалістами юриспруденції, так і пересічними членами суспільства⁸⁹⁷.

Криміналізація самовільного зайняття земельної ділянки і самовільного будівництва загалом відповідає цьому принципу, хоча у ст. 197-1 КК України, як і в інших статтях КК України, не вказано, що необхідно розуміти під цими діями, проте зміст некримінально-правових термінів, указаних в аналізованій статті КК України, розкривається в інших нормативно-правових актах – актах регулюючого законодавства (ЗК України, ЦК України, Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»).

Єдиним зауваженням у цьому аспекті є те, що в ЦК України (ст. 376) дається поняття «самочинного будівництва», а не «самовільного будівництва». Н. О. Антонюк і С. О. Сахацький справедливо критикують таку термінологічну розбіжність, зазначаючи, що використання термінів, які однакові за змістом, але не використовуються у базовій галузі права (у розглядуваному випадку – у цивільному праві), вважається не виправданим⁸⁹⁸. Враховуючи, однак, що зазначені терміни є синоні-

⁸⁹⁵ Панов М. І. Системність кримінального права і проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму (23–24 вересня 2011 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 316.

⁸⁹⁶ Основаиия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 238.

⁸⁹⁷ Бєседна Л. Л., Гладківська О. В. Мовно-термінологічні проблеми законодавства України : монографія. Київ : ПанТот, 2015. С. 7.

⁸⁹⁸ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 83; Сахацький С. Самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво. *Правовий тиждень*. 2007. № 29.

мічними⁸⁹⁹, ця обставина не свідчить про грубе порушення принципу визначеності та єдності термінології. Хоча очевидно, що задля уніфікації вживаної у законодавстві термінології у ст. 197-1 КК України варто було б використати термін «самочинне», а не «самовільне» будівництво.

Суттєвих порушень розглядуваного принципу криміналізації не було виявлено і в нормах про забруднення або псування земель (ст. 239 КК України). Зокрема, поняття «забруднення та «псування» земель визначаються в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»; спеціальні ж правила, порушення яких утворює відповідний склад злочину, крім зазначеного вище, детально розкриваються також у законах України: від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати», від 14 січня 2000 р. «Про меліорацію», від 5 березня 1998 р. «Про відходи», від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель», та низці підзаконних нормативних актів (зокрема, Методиці від 27 жовтня 1997 р.).

З погляду дотримання принципу визначеності та єдності термінології певні нарікання може викликати хіба що вживання у ч. 2 ст. 239 КК України (як і в деяких інших нормах) таких оціночних понять, як «масове захворювання людей» та «інші тяжкі наслідки». Однак тут варто нагадати, що в спеціальних дослідженнях, присвячених правилам використання оціночних норм, зазначається, що при формуванні останніх особливу увагу необхідно звернути на два взаємопов'язаних принципи: по-перше, на принцип недопустимості інтерпретаційного впливу оціночних ознак на результати криміналізації, яка була проведена за допомогою їхнього використання; а по-друге, на принцип переважного використання оціночних ознак у сфері диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності⁹⁰⁰. Зокрема звертається увага на те, що оціночні поняття можуть використовуватися насамперед у тих сферах, де особливо помітно проявляються їхні позитивні якості, коли, наприклад, у цілях винесення найбільш доцільного рішення враховуються конкретні обставини справи, особистість винного, тобто у сфері диференціації обсягу відповідальності за вчинений злочин⁹⁰¹.

Крім того, з урахуванням багатоваріативності потенційних наслідків злочинного забруднення або псування земель, стає очевидним, що при конструюванні кваліфікуючих ознак цього злочину навряд чи можливо обійтися без використання оціночних ознак на кшталт тих, про які йдеться в чинній редакції ст. 239 КК України⁹⁰².

Отже, враховуючи, з одного боку, те, що оціночні ознаки, про які йдеться у ст. 239 КК України (як і в інших нормах), зовсім не впливають на результати криміналізації (у горизонтальній площині) і використані лише для диференціації кримінальної відповідальності, а з іншого – юридичну природу описуваних у відповід-

⁸⁹⁹ Словник синонімів української мови: в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 2. С. 588.

⁹⁰⁰ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. С. 201.

⁹⁰¹ Кригер Г. Л. Некоторые вопросы построения Особенной части Уголовного кодекса. *Проблемы совершенствования уголовного закона*. Москва, 1984. С. 125–126.

⁹⁰² О. О. Пашенко не погоджується з твердженням про те, що терміни, які використовуються для позначення одного і того ж явища в межах однієї галузі права, не можуть бути однаковими, а згодом робить висновок, що визначеність термінології не може виступати обов'язковою умовою соціальної обумовленості кримінально-правових норм (Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 231–232, 242).

ній нормі діянь, варто визнати, що при встановленні кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель не було допущено суттєвих порушень принципу визначеності та єдності термінології⁹⁰³.

Конструюючи статті 239-1 та 239-2 КК України, парламентарії допустили низку грубих та очевидних порушень як умовного принципу визначеності, так і принципу єдності термінології, на фоні яких вживання у них певних оціночних ознак («інші тяжкі наслідки», «тяжкі наслідки») виглядає відверто малозначним.

По-перше, ст. 239-2 КК України має назву «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», а у диспозиції ч. 1 цієї статті йдеться про незаконне заволодіння *поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду* в особливо великих розмірах. Цілком очевидно, що зміст диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК України не повністю узгоджується з назвою цієї статті КК України. Отже, назва ст. 239-2 КК України сформульована з порушенням вимоги уніфікації законодавчої термінології і повинна бути змінена.

По-друге, одночасно використавши у ч. 1 ст. 239-2 КК України прикметники «поверхневий» та «грунтовий» шар, законодавець не врахував тієї важливої обставини, що про їхню рівнозначність підстав говорити немає⁹⁰⁴.

По-третє, вживання у тексті статей 239-1 та 239-2 КК України термінологічного звороту «незаконне заволодіння», який чинне земельне законодавство не використовує стосовно ґрунтів земельних ділянок⁹⁰⁵, фактично призвело до неможливості уніфікованого трактування ознак об'єктивної сторони розглядуваних правопорушень. Зокрема, Т. Б. Саркісова щодо цього зазначає, що «заволодіння» стосовно землі зазвичай означає незаконне отримання у власність винної особи певного об'єкта. Оскільки у тексті ст. 239-1 КК України вказується на «заволодіння» ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, стає незрозумілим, про що ж йдеться: про встановлення володіння (обернення у власність) над певною ділянкою землі, на якій знаходиться відповідний поверхневий (грунтовий) шар⁹⁰⁶, чи про зняття та перенесення ґрунтового покриву⁹⁰⁷.

Схожі за змістом запитання виникають і при застосуванні ст. 239-2 КК України. Особливо ж, навіть порівняно зі ст. 239-1 КК України, складність вони становлять ще й тому, що насправді намірами законодавця охоплювалося встановлення кримінальної відповідальності не за незаконне заволодіння поверхневим (грунто-

⁹⁰³ Варто зауважити, що зроблені висновки не знімають питання про удосконалення конструювання кваліфікуючих ознак розглядуваного злочину, про що більш детально йтиметься далі.

⁹⁰⁴ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Камєнський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 223–224; Кумановський М. В. Проблема предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Право і безпека*. 2013. № 1. С. 131–132.

⁹⁰⁵ Берзін П. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 89. С. 9.

⁹⁰⁶ Дозволю собі дещо уточнити позицію юрискти: враховуючи той факт, що в диспозиції ч. 1 ст. 239-1 КК України йдеться про заволодіння «ґрунтовим покривом (поверхневим шаром)», а не земельною ділянкою, про обернення у власність саме «земельної ділянки», на відміну від «ґрунтового покриву», говорити не варто.

⁹⁰⁷ Саркісова Т. Б. Земельні правопорушення в сфері охорони родючості ґрунтів. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених*. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 р.). Київ, 2010. Частина друга. С. 89–90.

вим) шаром земель водного фонду, а за зовсім інші дії – штучне утворення земельної ділянки, зміна рельєфу та інші прояви порушення правил користування землями водного фонду.

Очевидно, що продемонстровані порушення принципу визначеності та єдності термінології не сприяють ефективності кримінально-правового механізму охорони ґрунтів, а це засвідчує необхідність внесення нагальних змін до відповідних положень кримінального законодавства⁹⁰⁸.

На жаль, істотні порушення аналізованого принципу криміналізації були допущені і при конструюванні ч. 1 ст. 254 КК України. Зокрема, йдеться про те, що ні адміністративному, ні насамперед земельному законодавству невідомий такий вид правопорушення, як безгосподарське використання земель. Натомість ст. 53 КУпАП має назву «Порушення правил використання земель»⁹⁰⁹, в якій передбачається відповідальність за використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, неправильну експлуатацію, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних лісонасаджень – правопорушення, зміст більшості яких розкривається в положеннях Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» (пункти 4, 11, 16 ст. 1).

Необхідно вказати й на те, що вжиті у ч. 1 ст. 254 КК України для позначення суспільно небезпечних наслідків поняття «тривале зниження або втрата родючості земель», «виведення земель із сільськогосподарського обороту», «звив гумусного шару», «порушення структури ґрунту» – певною мірою оціночні. Визнання їх ознакою об'єктивної сторони розглядуваного злочину здійснюється з урахуванням ступеня зниження родючості землі, площі ділянки, на якій втрачена родючість, регіону, в якому довелося вивести землі із сільськогосподарського обороту, типу ґрунту, структура якого порушена, тощо⁹¹⁰. Уніфікованому тлумаченню ч. 1 ст. 254 КК України сприяло б формування понятійного апарату усіх наслідків, вказаних у досліджуваній забороні, та запровадження чіткої методології їхнього встановлення, яка була б прозорою та зрозумілою для усіх в системі відповідальності за порушення законодавства про охорону земель⁹¹¹.

Видається, що саме продемонстровані порушення принципу *визначеності* (насамперед йдеться саме про цю складову) та єдності термінології є одними з головних факторів непропорційно низької, відносно загальної кількості таких порушень, статистики виявлення та успішного розслідування відповідного злочину. Зокрема в Україні в середньому за рік до суду направляється 2–3 справи за ст. 254 КК України, тоді як, наприклад, з 2001 р. по 2008 р. середня кількість зареєстрованих адміністративних правопорушень, передбачених лише однією ст. 54 КУпАП, сягала 5 250 випадків! Очевидно, що така ситуація потребує наукового осмислення, ре-

⁹⁰⁸ Конкретні пропозиції, направлені на усунення цього та інших порушень розглядуваного принципу, будуть озвучені далі.

⁹⁰⁹ Як пам'ятаємо, подібні назви мають й аналогічні за змістом заборони, передбачені іноземним кримінальним законодавством.

⁹¹⁰ Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та допов. Київ: Атіка, 2009. С. 350.

⁹¹¹ Бредіхін О. Економіко-правові засади обрахунку заподіяної шкоди в результаті порушень законодавства про охорону земель. *Економіст*. 2012. С. 27–30.

зультатом чого має бути внесення рекомендацій щодо удосконалення ч. 1 ст. 254 КК України (звісно, за умови її збереження).

Одним із важливих принципів криміналізації є вимога *повноти складу діяння, яке криміналізується*. Завдяки Загальній частині КК України в законодавця при конструюванні фактично будь-якої новели відпадає необхідність перераховувати в ній всі елементи складу злочину. Тому зазвичай закон, що встановлює кримінальну відповідальність за вчинення певного діяння, називає лише об'єктивну сторону цього злочину, вказує на особливості інших елементів складу та кваліфікуючі ознаки діяння⁹¹².

Проаналізувавши норми, якими регламентовано кримінальну відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, можна констатувати, що їхнє конструювання загалом відповідає досліджуваному принципу криміналізації. Адже у всіх них, по-перше, описані ознаки предмета як відмітної риси розглядуваної групи посягань; по-друге, вказано на злочинні дії та наслідки (крім ст. 239-2 КК України), які дають змогу відмежувати відповідні кримінально карані порушення земельного законодавства від аналогічних дій, що тягнуть адміністративну відповідальність; по-третє, чітко визначено кваліфікуючі ознаки (крім ч. 1 ст. 254 КК України, чим і пояснюється вживання вище формулювання «загалом», а не «повністю» відповідає).

Розглядаючи *принцип співмірності санкції та економії репресії*, прийнятним для зручності аналізу є його поділ на дві складові.

Умовно перша складова частина цього принципу пов'язана з такою властивістю кримінального права, як справедливість. У кримінально-правовій літературі щодо цього зазначається, що визнається справедливим і тому правомірним застосування суворішого покарання: за посягання на більш цінний об'єкт; за умисний злочин порівняно з необережним; діяння, що спричинило значну шкоду, порівняно з діянням, що потягнуло менш небезпечні наслідки; діяння, вчинені у співучасті, порівняно зі злочинами, вчиненими поодиноці, тощо⁹¹³.

Крім того, С. Г. Келіна виділяє три рівні застосування категорії справедливості у сфері кримінального права: 1) справедливим повинно бути покарання; 2) для того, щоб суд міг призначити справедливе покарання, законодавець повинен визначити справедливу санкцію; 3) законодавець повинен враховувати уявлення про справедливість і несправедливість при криміналізації того чи іншого діяння. Перші два елементи цієї «тріади» і складають зміст принципу співмірності санкції та економії репресії. Суворість покарання має відповідати ступеню вини, а призначення будь-якого покарання має відбуватися лише в тих межах, яких вимагає суспільна необхідність. Стосовно санкції, справедливою може бути визнана така санкція, яка: а) відповідає ступеню тяжкості описаного в законі діяння; б) погоджена із санкціями за вчинення інших злочинів; в) дає можливість суду індивідуалізувати покарання⁹¹⁴. Останній із цих критеріїв впливає з принципу індивідуалізації покарання, який закріплений у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України.

⁹¹² Основаия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 239–240.

⁹¹³ Основаия уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 240–241.

⁹¹⁴ Келіна С. Г. Значение принципа справедливости для уголовной юстиции. Криминология и уголовная политика. Москва, 1985. С. 42–43.

У статтях 197-1, 239-1, 239-2 КК України наявні кваліфіковані (особливо кваліфіковані) склади злочинів, якими передбачено більш суворі покарання порівняно з основними складами відповідних злочинів, та встановлено караність лише умисних проявів таких дій. У ст. 239 КК України (як і ст. 254), на відміну від багатьох зарубіжних аналогів, уніфіковано відповідальність як за умисне, так і за необережне забруднення або псування земель, що частково суперечить наведеним вище положенням про справедливість.

Водночас є інші вагомні аргументи, що переконують у тому, що деякі із складових принципу справедливості, які визначила С. Г. Келіна, не були повною мірою враховані при установах кримінальної відповідальності за досліджувані суспільно небезпечні посягання. Маю на увазі таке:

– по-перше, хоч положення статей 197-1, 239, 239-1 та 239-2 КК України загалом забезпечують можливість індивідуалізації покарання, проте деякі проблеми у цій сфері залишаються. Зокрема, на мою думку, найбільш ефективним покаранням за вчинення всіх зазначених злочинів, крім тих, які пов'язані зі спричиненням тяжких наслідків (загибелі людей, масової загибелі рослинного чи тваринного світу тощо (ч. 3 ст. 239, ч. 3 ст. 239-1 та ч. 3 ст. 239-2 КК України) є штраф, який, проте, передбачений лише за вчинення основних складів відповідних злочинів. У підсумку це призводить до того, що суди, не вбачаючи необхідності у застосуванні більш суворих та передбачених відповідними санкціями покарань, звільняють винних від кримінальної відповідальності та покарання. З огляду на формулювання передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України складу злочину як формального, не можна визнати справедливим і те, що санкцією цієї норми передбачено більш суворе покарання, ніж згадане у ч. 1 ст. 197-1 КК України;

– по-друге, при характеристиці розглядуваного принципу криміналізації не випадково жодного разу не згадувалася про ст. 254 КК України, адже її конструювання фактично не має нічого спільного з тими уявленнями про справедливість у кримінальному праві, про які йшлося вище. Зокрема відсутність у цьому складі кваліфікуючих ознак передбаченого ч. 1 безгосподарського використання земель призвела до того, що при призначенні покарання суд фактично позбавлений можливості для диференціації⁹¹⁵ кримінальної відповідальності, наприклад, за діяння, вчинені вперше та повторно; поодинокі та у співучасті; умисно та необережно тощо. Очевидно, що така ситуація є неприйнятною і потребує усунення шляхом внесення змін до чинної редакції ст. 254 КК України.

У доктрині до аксіоматичних належить положення про те, що криміналізація певного діяння має бути крайнім кроком з боку держави («ultima ratio» – останній засіб). Встановлення кримінальної відповідальності буде виправданим лише в тому випадку, коли інші заходи боротьби з конкретним видом суспільно небезпечного діяння довели свою неефективність⁹¹⁶. За справедливим зауваженням П. С. Дагеля,

⁹¹⁵ Те, що диференціація кримінальної відповідальності є одним з аспектів принципу справедливості, визнає і Н. О. Антоноук (Антоноук Н. О. Місце диференціації кримінальної відповідальності серед принципів кримінального права та кримінально-правової політики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 70).

⁹¹⁶ Похмелькин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1990. С. 103.

необґрунтоване розширення кола злочинних діянь призводить до невинного притягнення осіб до кримінальної відповідальності або до того, що норми кримінального права фактично припиняють застосовуватися на практиці та, як наслідок, принцип невідворотності кримінальної відповідальності стосовно цих діянь зазнає краху⁹¹⁷.

Зважаючи на це, другою складовою принципу співмірності санкції та економії репресії необхідно вважати *економію репресії*⁹¹⁸ в широкому розумінні цього поняття, яка може бути сформульована як загальне правило: криміналізація діяння доречна лише тоді, коли немає і не може бути норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права⁹¹⁹. У цьому контексті пригадуються слова Ю. В. Бауліна, який зазначає: особлива актуальність дослідження цього принципу пояснюється ще й тим, що поведінка законодавця останнім часом дає підстави для нового прочитання його змісту. Адже вітчизняні парламентарії все частіше повторюють ті самі помилки КК України 2001 р., які були допущені ним і під час дії КК 1960 р.: прагнення вирішувати складні життєві ситуації, що виникають у політичній, соціально-економічній та інших сферах життєдіяльності людей, як йому здається, простим, але, як виявляється, неефективним способом – шляхом застосування кримінальної відповідальності⁹²⁰.

Як ми пам'ятаємо, на момент встановлення кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, за кожне з них вже була передбачена адміністративна відповідальність. У підсумку кожного разу час доводив, що без наявності у своєму арсеналі надійних кримінально-правових засобів реагування держава не може сподіватися на створення ефективного механізму охорони земельних відносин у відповідних сферах. Єдиним винятком у цьому аспекті може вважатися ст. 239-2 КК України, адже чинним законодавством і досі передбачено лише один вид відповідальності (кримінальна) за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, причому відразу за вчинення цих дій в особливо великих розмірах. Однак, враховуючи наявність ст. 53-4 КУпАП, немає підстав говорити про те, що до доповнення КК України ст. 239-2 в нашій державі була відсутня адміністративна відповідальність за відповідні діяння.

⁹¹⁷ Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 67.

⁹¹⁸ На думку О. О. Пащенко, відповідний принцип криміналізації доречніше позначати як «неможливість боротьби з діянням за допомогою інших (некримінально-правових) засобів» (Пащенко О. Неможливість боротьби з діянням за допомогою інших (некримінально-правових) засобів. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 6. С. 196).

⁹¹⁹ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. С. 241.

⁹²⁰ Баулін Ю. В. Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 23. С. 41.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТА КВАЛІФІКОВАНИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

2.1. Об'єкт складів злочинів у сфері земельних відносин

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. Розмірковуючи над значенням цього нормативного положення, В. І. Борисов зазначає, що встановлення єдиної загальної структури всіх злочинів та побудова на цій основі складу кожного виду злочину, який можна розглядати як спрощену правову модель, необхідну для встановлення відповідності реального злочину нормі кримінального закону та визнання вчиненого підставою кримінальної відповідальності, є сутнісним досягненням вітчизняного кримінального права⁹²¹.

Водночас в історичному аспекті варто нагадати, що в науці радянського кримінального права дебатовалися чотири основні погляди стосовно того, що варто визнавати підставою кримінальної відповідальності, – суспільну небезпеку діяння та особи, яка його вчинила, вину особи, вчинення злочину або склад злочину. Чинний КК України, сприйнявши третю позицію, на законодавчому рівні вніс ясність із цього питання. Склад конкретного злочину (крадіжки, шахрайства, отримання неправомірної вигоди, хуліганства тощо), зокрема передбачений нормами Загальної та Особливої частини КК України склад незакінченого злочину і склад злочину, вчиненого у співучасті, – це, як відомо, мінімальний набір (система) найбільш істотних ознак, які визначають суть злочину та його суспільну небезпеку, дають змогу відмежовувати злочинну поведінку від незлочинної, а злочин одного виду – від іншого⁹²². «Склад злочину – це сукупність зазначених у кримінальному законі ознак, зведених за стандартами, рекомендованими теорією кримінального права, в певну систему елементів, необхідних і достатніх для визнання тієї чи іншої поведінки злочином конкретного виду»⁹²³.

Ознак, які утворюють склад того чи іншого злочину, вистачає для притягнення особи до кримінальної відповідальності (стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особи про підозру), для кваліфікації злочину, однак недостатньо для реалізації кримінальної відповідальності: на застосування заходів кримінально-правового впливу впливають і ті юридично значущі обставини, які знаходяться поза межами складу злочину. В юридичній літературі щодо цього слушно зазначається, що: підстава кримінальної відповідальності необхідна

---

⁹²¹ Борисов В. І. Склад злочину як правова модель. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 254–256.

⁹²² Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 72–73.

⁹²³ Фесенко Є. Ознаки злочину та його складу в контексті підстави кримінальної відповідальності. *Право України*. 2011. № 9. С. 79.

лише для встановлення можливості застосування цієї відповідальності в її зв'язку з окремою кримінально-правовою заборонаю, але не для наповнення відповідальності реальним змістом⁹²⁴; розмір кримінальної відповідальності визначається не лише ознаками злочину, а й ознаками, які характеризують обставини його вчинення, а також особою винного⁹²⁵.

Визначивши склад злочину як інформаційно-правову модель (еталон) кримінально-правової оцінки (кваліфікації) вчиненого злочину, І. Я. Козаченко припускає, що функцію підстави кримінальної відповідальності виконує злочинне діяння, яке відображає (несе у собі) ознаки відповідного складу злочину⁹²⁶. На переконання І. Е. Звечаровського, склад злочину як сукупність встановлених у законі типових ознак конкретних видів злочинів, як юридична абстракція не може забезпечити реалізацію принципу особистої кримінальної відповідальності. Тільки саме явище – конкретний злочин з усім різноманіттям його ознак, а не поняття про нього, що містить лише типові ознаки, – спроможне виступити дійсною підставою кримінальної відповідальності⁹²⁷.

Формулювання ч. 3 ст. 2 КК України, в якій йдеться про неможливість притягнення до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу, також схиляє до думки про визнання злочину підставою кримінальної відповідальності. Вжите у ч. 1 ст. 2 КК України поняття «діяння, яке містить склад злочину», вочевидь, ідентичне поняттю «злочин». Показово, що Є. В. Фесенко пропонує змінити редакцію цієї норми КК України, вказавши у ній, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою злочину⁹²⁸.

Із сказаного випливає невинуватість жорсткого протиставлення злочину і складу злочину як нібито принципово різних підстав кримінальної відповідальності. Насправді йдеться про нероздільну єдність (цілісність) юридичного (склад злочину) і фактичного (акт поведінки людини) сторін (аспектів) злочину як одного і того ж факту реальної дійсності⁹²⁹. Вельми конструктивною, зважаючи на сказане, виглядає позиція М. І. Панова, який, вказуючи на ускладнений (бінарний) характер передбаченої ч. 1 ст. 2 КК України підстави кримінальної відповідальності, виокремлює у цій підставі фактичну умову (вчинення особою суспільно небезпечного діяння) та юридичну умову (наявність у вчиненому діянні складу злочину, передбаченого КК України)⁹³⁰.

⁹²⁴ Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. С. 398.

⁹²⁵ Филимонов В. Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству. Москва : НОУ Институт актуального образования «ЮрИнфоР-МГУ», 2008. С. 17.

⁹²⁶ Уголовное право. Общая часть : учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2008. С. 140–141.

⁹²⁷ Звечаровский И. Э. Ответственность в уголовном праве. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. С. 45–46.

⁹²⁸ Фесенко Є. Ознаки злочину та його складу в контексті підстави кримінальної відповідальності. *Право України*. 2011. № 9. С. 80.

⁹²⁹ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 74–75.

⁹³⁰ Панов М. І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 68–69.

Повертаючись до визначення поняття «склад злочину», зазначу, що в найбільш загальному вигляді його трактують як сукупність ознак, вказаних у кримінальному законі, що характеризують конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне. Водночас у доктрині пропонуються і більш розгорнуті визначення аналізованої категорії. Зокрема, на думку М. І. Панова, сучасні і наступні наукові дослідження цілком природно дають підставу для розширення наших уявлень про склад злочину і дають змогу розглядати цей кримінально-правовий феномен з погляду його логіко-гносеологічної та юридичної природи як юридичну конструкцію, що становить систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, закріплених у диспозиції кримінально-правової норми, що описуються у відповідній статті Особливої частини, а також в окремих статтях Загальної частини КК України, і визначають у своїй сукупності конкретне суспільно небезпечне діяння як злочин⁹³¹.

Розмірковуючи над місцем складу злочину в кримінальному праві, С. Д. Шапченко дійшов висновку, що за своєю суттю склад злочину є словесною інформаційною (інформаційно-оціночною) моделлю злочину певного виду або окремого його різновиду⁹³². Якщо ж така модель «включається» у механізм кримінально-правового регулювання, вона набуває певних правових (юридичних) властивостей, зміст яких визначається характером її взаємодії з відповідними елементами цього механізму. Як компонент (елемент) змісту кримінального права склад злочину набуває форми специфічної нормативної юридичної конструкції, існує у вигляді юридичного складу злочину⁹³³.

Склад будь-якого злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, має чотири обов'язкові взаємопов'язані елементи: об'єкт, об'єктивна сторона (об'єктивні ознаки), суб'єкт, суб'єктивна сторона (суб'єктивні ознаки). У своїй єдності ці об'єктивні та суб'єктивні ознаки утворюють юридичний склад злочину⁹³⁴. Відсутність хоча б одного з цих елементів дає підстави вважати, що в діянні особи не було складу злочину. Тому в кожному випадку кримінально-правової кваліфікації необхідним є встановлення саме сукупності всіх чотирьох елементів складу злочину.

Досліджуючи значення складу злочину для кримінально-правової кваліфікації, В. О. Навроцький підкреслює важливість дотримання певної послідовності у встановленні наявності його ознак, що насамперед слугує економії зусиль суб'єкта кваліфікації. Адже констатація того, що та чи інша ознака складу злочину відсутня, означає, що всього складу відповідного злочину в скоєному немає, а отже, усувається потреба аналізувати всі інші ознаки складу цього злочину⁹³⁵.

⁹³¹ Панов М. І. Проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 108.

⁹³² Шапченко С. Д. Склад злочину як кримінально-правовий феномен: сутність та основні форми існування. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 243.

⁹³³ Гонтарь І. Я. Преступления и состав преступления как явления и понятия в уголовном праве: Вопросы теории и правотворчества. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. С. 77.

⁹³⁴ В юридичній літературі можна натрапити на думку, що об'єкт та об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона не мають елементарності, оскільки містять дрібніші компоненти, відповідно, й термін «елементи» для їхнього найменування є неточним. З огляду на це, загальну структуру юридичного складу злочину пропонується характеризувати не як єдність елементів, а як єдність чотирьох груп юридичних фактів, що, своєю чергою, стоєються об'єкта, суб'єкта, об'єктивної сторони та суб'єктивної сторони злочину (див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 97–99).

⁹³⁵ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 93–94.

І, як свого часу резонно зазначав В. М. Кудрявцев, оскільки кримінальний закон створюється для охорони певних, важливих для держави відносин, то об'єкт можливого посягання має бути визначений насамперед⁹³⁶. Лише визначивши об'єкт злочину, ми можемо правильно оцінити його соціально-політичний зміст і суспільну небезпеку, правильно кваліфікувати злочинне діяння, відмежувати його від суміжних складів злочину, а також від суспільно небезпечних посягань, що не можуть бути визнані злочинними⁹³⁷, а також знайти межі дії правової норми⁹³⁸. Саме тому, приступаючи до аналізу складів злочинів у сфері земельних відносин, я вирішив дотримуватися традиційного для більшості⁹³⁹ кримінально-правових досліджень методологічного підходу, згідно з яким цей аналіз варто розпочинати зі встановлення об'єкту злочину⁹⁴⁰.

Зважаючи на неабияку теоретичну та практичну значущість правильного визначення об'єкта злочину, відповідна проблематика завжди була (і є донині) активно досліджуваною. Та не зважаючи на велику кількість робіт, присвячених об'єкту злочину, питання про те, що необхідно під ним розуміти, вже тривалий час вважається одним із найбільш дискусійних у кримінально-правовій доктрині. Йдеться про те, що погоджуючись із тим, що об'єкт злочину – це те, на що посягає злочин («злочинів, які ні на що не посягають, у природі не існує»⁹⁴¹), науковці не можуть дійти до єдиного знаменника щодо трактування того, що ж саме порушується злочином.

Наприклад, за підрахунками В. К. Грищука, теорія кримінального права може «похизуватися» щонайменше вісьмома сучасними концепціями об'єкта злочину⁹⁴²; натомість А. А. Вознюк нарахував шість подібних концепцій⁹⁴³. Звісно, врахову-

⁹³⁶ Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь элементов преступления. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1976. С. 60.

⁹³⁷ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. Харків : УкрІЮА, 1994. С. 63.

⁹³⁸ Колос С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 11. С. 196.

Водночас значення об'єкта злочину у розмежуванні різних правопорушень не треба перебільшувати. Щодо підпорядкованої ролі об'єкта злочину як розмежувальної ознаки у правозастосованих досить різко за формою, але, на мою думку, правильно за суттю висловлюється Л. П. Брич: «... на теоретичному рівні можна говорити про розмежування складів злочинів за родовим чи безпосереднім об'єктом, але коли потрібно на практиці розмежувати злочини, то роздуми про розмежувальні властивості цих видів об'єкта ... нічого не дають» (Брич Л. Значення видів об'єкта й таких ознак, як предмет і потерпілий у розмежуванні суміжних складів злочинів між собою і для розмежування складів злочинів, передбачених конкуруючими злочинами. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2007. Вип. 44. С. 234).

⁹³⁹ Про це див., зокрема: Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 14.

⁹⁴⁰ Заряди справедливості зазначу, що в юридичній літературі можна зустріти і деякі інші погляди щодо послідовності алгоритму встановлення ознак складу злочину. Зокрема, на думку Ю. А. Пономаренка, як перший елемент має розглядатися суб'єкт, а вже далі треба аналізувати об'єкт, об'єктивну і суб'єктивну сторони. Пояснюється це тим, що конструкція складу злочину є юридичною моделлю людської поведінки, а у будь-якому поведінковому акті людини необхідно насамперед виділяти самого «діяча», тобто суб'єкта злочину. Аналогічна думка обстоюється й ученцем цього вченого Л. В. Чернозуб (Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис / наук. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2012. С. 60; Чернозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 15–17). Незважаючи на наявність певного раціонального зерна, вказаний підхід не отримав (можливо, поки що) широкої підтримки серед вітчизняних криміналістів.

⁹⁴¹ Трайнин А. Н. Избранные труды / составление, вступительная статья д-ра юрид. наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 71.

⁹⁴² Грищук В. К. Кримінальне право України: загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. С. 77–88.

⁹⁴³ Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій / вступне слово д-ра юрид. наук, проф. О. О. Дудорова. Київ : Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. С. 60.

ючи такий плюралізм наукових позицій, проведення повної та всебічної їхньої характеристики в межах цього дослідження, присвяченого іншій кримінально-правовій тематиці, є навряд чи доцільним. Зайвість такого кроку підкреслюється і тим, що різноманітні концепції об'єкта злочину були досить ґрунтовно проаналізовані на сторінках вітчизняної юридичної літератури⁹⁴⁴.

Тут лише зазначу, що після проголошення Україною незалежності серед представників вітчизняної кримінально-правової доктрини найбільшу підтримку отримали дві концепції об'єкта злочину: одні науковці, підтримуючи позицію класиків радянської кримінально-правової літератури, розуміють під об'єктом злочину поставлені під кримінально-правову охорону суспільні відносини⁹⁴⁵; інші, критикуючи попередню концепцію передусім через її неуніверсальність, наполягають на необхідності визнання об'єктом злочину цінностей, які охороняються кримінальним законом⁹⁴⁶.

Водночас, проаналізувавши різноманітні (зокрема дві зазначені вище) концепції об'єкта злочину, П. П. Андрушко дійшов слушного висновку про те, що жодна з них не може вважатися єдино правильною, кожна з них має право на існування, оскільки має як позитивні, об'єктивно безсумнівні моменти, так і спірні чи неприйнятні моменти, насамперед методологічного погляду⁹⁴⁷. У подібному руслі розмірковують і О. О. Дудоров, М. В. Комарницький та Д. О. Калмиків, які акцентують увагу на тому, що складність і багатогранність розглядуваного поняття фактично унеможливує створення універсальної концепції, придатної для точного визначення об'єкта будь-якого злочину⁹⁴⁸. Перебільшеність конфронтації щодо визначення об'єкта злочину підтверджується і тим, що насправді вони мають достатньо спільних рис. Показово, наприклад, що у працях Є. В. Фесенка як одного з послідовних прибічників концепції «цінностей – об'єкт злочину» можна (поряд із критикою положення про суспільні відносини як об'єкт злочину) відшукати і слова про

⁹⁴⁴ Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика : монографія. Київ : КНТ, 2007. С. 58–111; Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 280–289; Лашук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*: Щорічний бюлетень / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. С. 197–208; Чугунников І. І. Об'єкт преступлений в современной уголовно-правовой науке. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. 17. С. 314–347.

⁹⁴⁵ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1979. 127 с.; Коржанский Н. Й. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва : Академия МВД СССР, 1980. 248 с.; Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. 229 с.; Тащій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. 100 с.; Чугунников І. І. Поняття об'єкта злочину та проблеми правозастосування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 49. С. 91–98.

⁹⁴⁶ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Беніцький та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 123–128; Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2002. Т. 1 : Учение о преступлении. 624 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm>; Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 68–73; Фесенко С. В. Об'єкт злочину з погляду реалій. *Юридичний вісник України*. 1997. № 33. С. 3; Фесенко С. В. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.

⁹⁴⁷ Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика : монографія. Київ : КНТ, 2007. С. 22.

⁹⁴⁸ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 20.

те, що «... висловлені критичні зауваження щодо концепції, яка визнає об'єктом злочину тільки суспільні відносини, не означають, що такі відносини зовсім не мають значення для моделювання складу злочину. Навпаки, функції суспільних відносин у вказаному аспекті дуже важливі»⁹⁴⁹.

Зважаючи на сказане, в контексті розкриття проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин для мене не є надто принциповим питання, що саме необхідно розуміти під об'єктом злочину. Однак, навіть з урахуванням компромісності такої позиції, вважаю переконливішою позицію прихильників концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», на користь якої можуть свідчити такі аргументи:

- по-перше, криміналісти, котрі визнають об'єктом злочину цінності або блага, не розробили чіткого критерію, як саме заподіюється шкода цінностям чи благам при злочинному діянні, тимчасом за допомогою концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» можна чітко зрозуміти, на який елемент суспільних відносин відбувається посягання; отже, ця концепція дає змогу відстежити механізм заподіяння шкоди об'єктові злочину;

- по-друге, реальні противаги концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» її противники змогли висунути фактично лише щодо випадків, коли вчиняються злочини проти особи, її здоров'я, волі тощо;

- по-третє, деякі супротивники концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» визнають, що саме суспільні відносини є об'єктом злочину в певних випадках. Зокрема, один із найбільш послідовних критиків цієї концепції А. В. Наумов зазначає, що в багатьох випадках трактування об'єкта злочину як певних суспільних відносин дійсно справедливе, наприклад, визнання об'єктом злочину відносин власності у випадках вчинення злочинів проти власності; у цих випадках об'єктом злочину виступає не безпосередньо майно, а відносини, що впливають з права власності⁹⁵⁰.

Загалом підтримуючи концепцію «об'єкт злочину – суспільні відносини», водночас варто звернути увагу і на те, що останнім часом все більшої підтримки набула і похідна від неї сучасна теорія, прихильники якої вважають, що об'єктом злочину є суспільні відносини, врегульовані нормами права, тобто правовідносини⁹⁵¹.

Зокрема, відстоюючи саме таку позицію, О. М. Готін зауважує, що первинно суспільні відносини, як і виробничі, – це відносини стихійні та, відповідно, безпо-

⁹⁴⁹ Фесенко С. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 64.

⁹⁵⁰ Учебник уголовного права. Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Йорк, 1996. С. 84.

⁹⁵¹ Готін А. Н. Объект преступления в теории уголовного права. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 2001. № 3. С. 39–58; Зеленев Г. М. Злочини, які порушують установленний порядок виникнення та виконання майнових зобов'язань (кримінально-правова характеристика) : дис. ... канд. юрид. наук. Луганськ, 2009. С. 58; Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 17–148; Мягков М. О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України*. 2005. № 2. С. 142–148; Островський О. С. Правовідносини як об'єкт злочинів проти свободи віросповідання. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 357–359; Старовойтова Ю. Г. Кримінально-правова протидія порушенням законодавства України про фінансовий моніторинг : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. С. 72–73.

середньо під охорону кримінального закону поставлені бути не можуть. Тому вчений переконаний, що для того, аби стати об'єктом кримінально-правової охорони, вони повинні бути впорядковані, а для цього отримати відповідну правову регламентацію, стати *правовідносинами*⁹⁵².

Зазначену концепцію підтримує і С. Я. Лихова, на думку якої, загальним об'єктом злочинів необхідно вважати ті відносини, які склалися в суспільстві між окремими його членами та їх об'єднаннями, та які в інтересах всього суспільства піддані нормативному регулюванню – тобто правовідносини. «Держава, – продовжує дослідниця, – за допомогою механізму правового регулювання врегульовує (упорядковує) найголовніші, найбільш цінні та значимі суспільні відносини і тим самим вони перетворюються у правовідносини. Правовідносини є об'єктом кримінально-правової охорони та утворюють зміст обов'язкової ознаки певного складу злочину – його безпосереднього об'єкта»⁹⁵³.

У подібному ключі розмірковує й О. О. Дудоров, який до позитивних сторін концепції «об'єкт злочину – правовідносини» відносить те, що вона, враховуючи відомі переваги домінуючої теорії «об'єкт злочину – суспільні відносини» (зокрема, усталену структуру останніх), водночас бере до уваги ту обставину, що кримінальним законом захищаються не всі відносини, які складаються у суспільстві і регулюються, наприклад, нормами моралі чи релігії, а лише ті, які в інтересах суспільства піддані з боку держави правовому регулюванню⁹⁵⁴.

Дещо інакше вважає Є. В. Лашук. Визнаючи, що майже усі злочини завдають шкоду чи створюють загрозу її заподіяння саме відносинам, що врегульовані нормами права, вчений все-таки апелює до того, що у деяких випадках злочин може завдавати шкоди не лише правовідносинам. Як приклад Є. В. Лашук наводить ст. 297 та деякі інші злочини, передбачені розд. XII Особливої частини КК України «Злочини проти громадського порядку та моральності»), які, на переконання юриста, завдають шкоди суспільним відносинам, що регулюються не нормами права, а нормами моралі. З огляду на це, фахівець пише, що зміст об'єкта злочину повинен бути відображений у більш широкій категорії, ніж правовідносини, – у суспільних відносинах, що охороняються кримінальним законом⁹⁵⁵.

Утім, уважно проаналізувавши обґрунтування науковця, вважаю, що аргументи та приклади, на які посилається Є. В. Лашук, не спростовують, а лише зайвий раз підтверджують обґрунтованість концепції «об'єкт злочину – правовідносини». Таке твердження пояснюється тим, що злочини, про які говорить криміналіст, насправді посягають не на *відносини, що регулюються нормами моралі, а на моральні відносини, які врегульовані нормами права*. Адже з того моменту, як за діяння, передбачені зазначеними нормами, була встановлена кримінальна відповідальність, відповідні відносини вже не можна вважати нерегульованими нормами права.

⁹⁵² Готин А. Н. Объект преступления в теории уголовного права. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 2001. № 3. С. 41.

⁹⁵³ Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 79.

⁹⁵⁴ Кримінальне право: навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 149.

⁹⁵⁵ Лашук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень* / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики. Київ: КЮІ КНУВС, 2005. С. 202.

Тобто сам факт охорони тих чи інших відносин кримінальним законом вже є достатньою підставою стверджувати, що ці відносини вже є врегульовані правом, тобто є правовідносинами.

Для підтвердження цих слів розберемо ситуацію зі згаданою Є. В. Лашуком ст. 297 КК України «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого». Йдеться про те, що моральні засади суспільства порушують не лише діяння, описані, зокрема, у ч. 2 ст. 297 КК України, а й, наприклад, осквернення пам'ятника видатним державним чи громадським діячам тощо. Однак суспільні відносини стосовно охорони цих пам'ятників, будучи моральними, не охороняються кримінальним законом (принаймні ст. 297 КК України), а отже, не є об'єктом злочину. Водночас, встановивши кримінальну відповідальність за, наприклад, осквернення або руйнування пам'ятника, спорудженого у пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, брав безпосередню участь в анти-терористичній операції законодавець автоматично змінив статус відносин щодо охорони цих пам'ятників із моральних на правові, які й охороняються чинним кримінальним законодавством, а отже, які є об'єктом злочину. З урахуванням зазначених аргументів у своїх подальших міркуваннях я буду відштовхуватися від позиції, відповідно до якої об'єктом злочину є правовідносини.

Водночас вбачаю за необхідне процитувати науковців, які пишуть, що об'єктом злочину можуть бути і суспільні відносини (правовідносини), і цінності, і блага, й інтереси тощо. Головне – це те, щоб, з огляду на свою найвищу соціальну значущість, будь-який з указаних елементів був під охороною кримінального закону та щодо нього здійснювалася злочинна поведінка і йому завдавалася або могла бути завдана суттєва шкода⁹⁵⁶. Тому далі, навіть незважаючи на факт визнання об'єктом злочину саме правовідносин, подекуди, особливо посилаючись на праці інших авторів, для зручності паралельно буду оперувати і такими категоріями, як суспільні відносини, цінності тощо.

Більш повному з'ясуванню суті, а також соціальної значущості об'єктів сприяє їхня наукова класифікація, яка дає змогу визначити вплив об'єкта на розвиток кримінального законодавства та удосконалення практики застосування чинних кримінально-правових норм у боротьбі зі злочинністю⁹⁵⁷. У вітчизняній кримінально-правовій науці найбільшого поширення набула триступенева класифікація об'єктів за «вертикально», за якою виділяють загальний, родовий та безпосередній об'єкти злочину⁹⁵⁸.

Загальний об'єкт утворює сукупність усіх суспільних відносин, які поставлені під охорону чинного закону про кримінальну відповідальність⁹⁵⁹. Водночас треба звернути увагу на необхідність розмежування понять «загальний об'єкт злочину» та «об'єкт кримінально-правової охорони». Щодо цього слушно зауважує А. А. Му-

⁹⁵⁶ Мазур М. В. Інтегрований підхід до визначення об'єкта злочину та об'єкта правопорушення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. Спец. вип. № 5. С. 50–64.

⁹⁵⁷ Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. С. 83.

⁹⁵⁸ Деякі дослідники виділяють також інтегрований (надгруповий) та видовий об'єкти злочину (Смельянов В. П. Кримінальне право України: загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. С. 92–93).

⁹⁵⁹ Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тация. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 105.

зика, що зміст поняття «об'єкт кримінально-правової охорони» передбачає виникнення кримінально-правових відносин не тільки в разі вчинення злочину, а й тоді, коли в діях чи бездіяльності особи немає ознак складу злочину (наприклад, у випадках необхідної оборони, крайньої необхідності, неосудності особи). Тобто закон про кримінальну відповідальність охороняє коло суспільних відносин, яке є ширшим, ніж та їх сукупність, яку охоплює загальний об'єкт злочинів⁹⁶⁰.

Родовий об'єкт злочину – це об'єкт, який охоплює певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною й економічною сутністю суспільних відносин, що повинні охоронятися внаслідок цього єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм⁹⁶¹.

Поряд із родовим Є. О. Фролов пропонував виокремлювати ще й видовий об'єкт. Такий крок він уважав доцільним тоді, коли всередині великої групи споріднених суспільних відносин, які заслуговують єдиної, комплексної кримінально-правової охорони, треба відрізнити вужчі групи відносин, що відображають один і той же інтерес учасників цих відносин чи виражають деякі тісно взаємопов'язані інтереси одного й того ж суб'єкта⁹⁶². Такий видовий об'єкт існує в межах родового і співвідноситься з ним як частина і ціле або ж як вид із родом⁹⁶³. Утім, як слушно зазначає В. Я. Тацій, хоч така рекомендація й має практичне значення і цілком може бути використана під час побудови системи тієї чи іншої групи злочинів, вона не може вступати в суперечність із триступеневою класифікацією об'єктів і може існувати лише поряд із нею, для з'ясування груп суспільних відносин, що входять до родового об'єкта, і побудови наукової системи окремих злочинів, які посягають на один і той самий родовий об'єкт⁹⁶⁴.

Одним з основних призначень родового об'єкта злочину є те, що він дає можливість здійснити класифікацію всіх злочинів і, відповідно, сприяє ефективній законотворчості. Саме цю властивість родового об'єкта злочинів законодавець використовує як підставу об'єднання кримінально-правових норм в окремі розділи Особливої частини, до яких додаються, залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, нові заборони.

Водночас, аналізуючи стан вітчизняного правотворення в царині кримінального права, П. П. Андрушко дійшов невтішного висновку про те, що однією з негативних особливостей внесення змін і доповнень до КК України, яку навряд чи можна назвати його вдосконаленням, є безсистемність багатьох змін, неузгодженість положень нових норм з нормами, які вже містяться в КК України⁹⁶⁵.

⁹⁶⁰ Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Київ : Логос, 1998. С. 24.

⁹⁶¹ Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 105.

⁹⁶² Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института*. 1969. Вып. № 10. С. 203–204.

⁹⁶³ Зокрема, на думку деяких дослідників, видовим об'єктом злочинів, передбачених статтями 239, 239-1, 239-2, 240 та 254 КК України, є суспільні відносини у сфері охорони і раціонального використання природних ресурсів, які належать до літосфери, оскільки землі в сукупності утворюють літосферу (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 51). Однак, зважаючи на те, що в підрозділі 1.2 були обґрунтовані інші критерії об'єднання деяких із зазначеної групи злочинів, надалі про згаданий видовий об'єкт говоритися не буде.

⁹⁶⁴ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. С. 90.

⁹⁶⁵ Андрушко П. П. Особливості кримінально-правової політики в Україні після набрання чинності КК України 2001 року. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 100.

З урахуванням сказаного, а також пам'ятаючи про те, що відразу трьом (статті 197-1, 239-1, 239-2) з п'яти норм, якими передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, не «знайшлося місця» у первинній редакції чинного закону про кримінальну відповідальність, особливого теоретичного значення набуває відповідь на питання про правильність місцезнаходження відповідних заборон у системі Особливої частини КК України. Задля отримання науково обґрунтованої відповіді на поставлене питання попередньо необхідно послідовно визначити:

1) родові об'єкти посягань, консолідованих у межах тих розділів Особливої частини КК України, в яких розміщені норми, які передбачають відповідальність за злочини у сфері земельних відносин;

2) основні безпосередні об'єкти досліджуваних злочинів⁹⁶⁶, які *de lege ferenda* виступають частиною відповідних родових об'єктів;

3) нарешті, чи узгоджуються вказані об'єкти між собою. Саме відповідь на це питання зрештою і матиме вирішальне значення для формування авторської позиції щодо аналізованої проблеми: у разі, якщо вона буде позитивною, необхідно констатувати, що рішення законодавця про розміщення відповідних заборон у системі Особливої частини КК України є правильним; якщо негативна – ні.

Враховуючи послідовність розміщення в Особливій частині КК України норм про земельні злочини, а також згадану в попередніх підрозділах очевидну відмінність в юридичній природі, вже традиційно для цієї роботи⁹⁶⁷ насамперед потрібно зупинитися на характеристиці антисуспільної спрямованості злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, та, відповідно, родового об'єкта злочинів, норми про які зосереджені в розд. VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» (далі в цьому підрозділі, якщо не буде зазначено інше – розд. VI Особливої частини КК України).

У вітчизняній правовій доктрині, зокрема цивілістичній, відсутнє уніфіковане трактування поняття «власність»⁹⁶⁸. Йдеться про те, що одні дослідники розуміють її як суто економічну категорію, яка забезпечує власнику можливість використовувати майно на власний розсуд і у своїх інтересах, інші – як юридичну, ототожуючи власність із правом власності, змістом якого є відносини стосовно володіння, користування та розпорядження майном⁹⁶⁹.

Логічним похідним наслідком цієї ситуації є те, що і в доктрині кримінального права, залежно від сприйняття того чи іншого підходу, так само по-різному тлумачиться і родовий об'єкт злочинів проти власності⁹⁷⁰.

⁹⁶⁶ Тут йдеться не про надання конкретного визначення такого об'єкта, що буде зроблено далі, а про з'ясування, так би мовити, загальної антисуспільної спрямованості діяння, що на цьому етапі є достатнім для відповіді на питання про оптимальне місцезнаходження відповідної заборони.

⁹⁶⁷ Задля уникнення дублювання цих рядків у кожному наступному підрозділі висвітлення відповідної проблематики за налаштуванням буде розпочинатися саме зі злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

⁹⁶⁸ Має рацію Л. М. Демидова, яка звертає увагу на те, що, не будучи кримінально-правовим, поняття «власність» викликає жваві дискусії не лише серед цивілістів, а й серед економістів, криміналістів, фахівців у сфері господарського й конституційного права та ін. (Демидова Л. М. Актуальні проблеми кримінально-правової охорони власності. *Науковий вісник державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 258; Демидова Л. М. Власність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Право України*. 2011. № 2. С. 244).

⁹⁶⁹ Детальніше про основні підходи до визначення поняття «власність» див.: Пауцківський Ю. П. Основні підходи до визначення поняття та природи власності в цивільних правовідносинах. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 682. Правознавство. С. 59–64.

⁹⁷⁰ Про це також див.: Мовчан Р. О. Ще раз про родовий об'єкт злочинів проти власності. *Вісник Луцького державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3. С. 145–156.

Наприклад, провівши ґрунтовне дослідження відповідної проблематики, Н. О. Антонюк констатувала, що кримінально-правова наука виділяє три підходи до розуміння власності як родового об'єкта злочинів проти власності, згідно з якими власність пропонують розуміти як економічну категорію, юридичну категорію та економіко-правове явище⁹⁷¹.

Прихильники першого підходу вважають, що злочини проти власності насамперед посягають на власність як юридичну категорію, інакше кажучи, на право власності⁹⁷². Водночас, для уточнення своєї позиції, деякі адепти висловленої думки знову ж звертаються до надбань цивілістики, у межах якої виділяють право власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні.

Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним суб'єктам – власникам, зокрема визначають підстави та умови виникнення і припинення у них цього права щодо цих благ. Такі правові норми у своїй сукупності утворюють відповідний інститут права власності⁹⁷³.

Право власності в суб'єктивному значенні – це передбачене і гарантоване законом право власника (фізичної чи юридичної особи, держави, територіальної громади) здійснювати володіння, користування та розпорядження щодо належного йому майна на свій розсуд, якщо інше не передбачено законом⁹⁷⁴. Саме такий підхід був сприйнятий і вітчизняним законодавцем, котрий визначає право власності як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, при цьому також зазначаючи, що власникові належать права *володіння, користування та розпорядження* своїм майном⁹⁷⁵ (ч. 1 ст. 316, ч. 1 ст. 317 ЦК України).

⁹⁷¹ Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 99.

До речі, саме з урахуванням наявності цієї, а також деяких інших робіт (див., наприклад: Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення: монографія. Харків : Право, 2011. С. 18–30; Соловйова А. М. Власність у кримінально-правовому розумінні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 316–319), в яких детально аналізуються представлені прихильниками кожної із названих концепцій аргументи, у межах цього дослідження буде лише тезово охарактеризовано зміст кожної із концепцій.

⁹⁷² Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. Київ : Юриком, 1996. С. 21; Мальцев В. В. Ответственность за преступления против собственности. Волгоград : Волгоградский юридический институт МВД России, 1999. С. 23; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 564; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2017. С. 18; Уголовное право. Особенная часть : учебник / отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. Г. П. Новоселов. 4-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2001. С. 209; Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 8–9.

⁹⁷³ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-те вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юриком Інтер, 2008. Т. 1. С. 530.

⁹⁷⁴ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-те вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юриком Інтер, 2008. Т. 1. С. 530.

В юридичній літературі зазначається, що «право власності – це феномен, що видається одночасно простим і надзвичайно складним, яким та незбагненим, лінійним і структурованим, скомпільованим та розосередженим, необхідним для його розуміння як такого й навпаки – лише як передумова, інструмент і наслідок дії різних правових механізмів» (Спасибо-Фатеева І. Замітки цивіліста про тенденції пізнання права власності. *Право України*. 2011. № 5. С. 29). Визначаючи складність та багатогранність поняття «право власності», у межах цього дослідження знову-таки бачиться доцільним обмежитися лише загальною характеристикою відповідної проблематики.

⁹⁷⁵ І. В. Самокиш вводить наступне припущення про те, що власність – це суспільні відносини, що виникають стосовно не тільки речі як предмета матеріального світу (тілесних речей), а й належності суб'єкта інших економічних цінностей, зокрема безтілесних, які є продуктом інтелектуального розвитку людства, науково-технічного перетво-

Розкриваючи зміст зазначених правомочностей власника, у цивілістичній літературі зазначають, що право володіння – це юридична можливість фактичного впливу на річ, право користування – це юридична можливість видобування власником споживчих властивостей речі (проживати в будинку, користуватися машиною, передавати майно в оренду тощо), а право розпорядження – це юридична можливість визначати фактичну (спожити продукти харчування, реконструювати будинок, знищити меблі тощо) та юридичну (продати, обміняти, подарувати, відмовитися від права на річ тощо) долю речі⁹⁷⁶.

На думку П. С. Матишевського, саме право власності в суб'єктивному розумінні порушується внаслідок вчинення злочинів проти власності. Вчений припускає, що останні досягають не на фактичні відносини, а лише на одну їхню частину – на право власності, відповідно до якого здійснюється володіння, користування і розпорядження майном, або, інакше кажучи, – на право власності в його суб'єктивному значенні⁹⁷⁷.

Принципово іншу позицію послідовно обстоюють представники харківської школи кримінального права (Л. М. Кривоченко, П. В. Олійник, М. І. Панов), які вважають, що злочини проти власності досягають передусім на власність як частину економічних відносин, основу економічної самостійності держави⁹⁷⁸. Зокрема, на думку М. І. Панова, власність становить сукупність суспільних відносин з виробництва матеріальних благ: належності, виробничого використання, формування фондів власності⁹⁷⁹. Співзвучно висловлюються і П. В. Олійник, який, однак,

---

рення виробничих сил, інформатизації суспільних процесів (Самокиш І. В. Власність як об'єкт кримінально-правової охорони в Україні та країнах Східної Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 188).

⁹⁷⁶ Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Одеса : Юридична література, 2004. С. 285.

Характеризуючи право розпорядження, деякі цивілісти обмежуються вказівкою на право власника щодо визначення лише юридичної долі майна (Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 426).

⁹⁷⁷ Матишевський П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. Київ : Юринком, 1996. С. 12.

Не досить аргументовано виглядає думка Ю. А. Дорохіної, котра зазначає, що «родовим об'єктом злочинів проти власності є сукупність відносин у сфері власності; власність тут розглядається в об'єктивному (широкому) значенні як сукупність правових норм, які регулюють і охороняють відносини власності» (Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. С. 82). Видається, що пропонуючи подібне визначення, зокрема двічі вказуючи в ньому на поняття «власність», авторка порушує одразу два важливі правила дефінування: 1) «правило заборони кола у визначенні» (поняття не можна визначати через інше поняття, яке своєю чергою визначено через перше); 2) «відсутність тавтології», коли визначення, в якому термін, що міститься у дефініції, повторює термін, що визначається (Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. С. 105).

⁹⁷⁸ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 299; Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 3-тє, переробл. та доповн. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. С. 492; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-тє вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 201; Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-тє вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 162.

⁹⁷⁹ Панов Н. И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием : Текст лекций. Харьков, 1973. С. 7.

згадує і про таку складову відповідних відносин з виробництва матеріальних благ, як їхнє споживання⁹⁸⁰, та Ю. І. Ляпунов, котрий пише, що власність – це відносини між людьми через чи щодо привласнення ними майнових благ, засобів виробництва⁹⁸¹.

Думку про те, що власність є передусім економічною категорією, поділяють і провідні фахівці в галузі цивільного права⁹⁸². Так, О. В. Дзера щодо цього зазначає: «Основу будь-якої власності складають економічні відносини привласнення створюваних у процесі суспільного виробництва матеріальних благ (природні ресурси, засоби і продукти виробничої діяльності тощо) за допомогою відповідної суспільно-економічної системи, яка виражає ставлення одних осіб до благ як до «своїх», а інших – як до «чужих»⁹⁸³. Утім, продовжуючи свою думку, вчений звертає увагу і на важливе з погляду розуміння юридичної природи злочинів проти власності положення про те, що правове регулювання економічних відносин власності породжує утворення права власності, за допомогою якого утверджується панування власника над належними йому речами у вигляді одноосібних повноважень володіння, користування та розпорядження ними⁹⁸⁴. «Власність традиційно розуміється головним регулятором економічних відносин. Цим, – зауважує І. В. Спасибо-Фатєєва, – обумовлюється не тільки її сприймання, з одного боку, як економічної категорії, а з другого, – як центрального утворення у праві, а й взаємопов'язаність і навіть ототожненість таких проявів»⁹⁸⁵.

Вочевидь, саме під впливом зазначених надбань цивілістики у кримінально-правовій науці сформувалася третя позиція щодо розуміння родового об'єкта злочинів проти власності, прихильники якої наполягають на тому, що в кримінально-правовому аспекті власність треба розглядати комплексно – з урахуванням як економічного, так і юридичного розуміння власності.

Так, зазначаючи, що право власності є лише юридичною формою, зміст якої складають суспільно-виробничі відносини власності, і, відповідно, закон про кримінальну відповідальність, охороняючи форму, тим самим насамперед охороняє вказаний сутнісний соціальний зв'язок, О. П. Севрюков наголошує на тому, що, лише будучи врегульованими нормами права, фактичні економічні відносини набувають правової форми⁹⁸⁶. Щодо цього наведемо резонні зауваження В. О. Навроцького, який зазначає, що будь-який із злочинів проти власності порушує, обмежує чи робить неможливою реалізацію прав власника з володіння, користування майном (порушує право власності в юридичному розумінні) і водночас вилучає це

⁹⁸⁰ Олійник П. В. Що це поняття предмета злочинів проти власності. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 32.

⁹⁸¹ Ляпунов Ю. Дискуссионные проблемы объекта преступлений против собственности. *Уголовное право*. 2004. № 3. С. 44.

⁹⁸² Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. С. 529; Семчик В. І. Право власності за Конституцією України. Київ : Ін Юре, 1997. С. 5.

⁹⁸³ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. С. 529.

⁹⁸⁴ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. С. 530.

⁹⁸⁵ Цивільне право : підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 405.

⁹⁸⁶ Севрюков А. П. Хищение имущества: криминологические и уголовно-правовые аспекты. Москва : Экзамен, 2004. С. 46.

майно з відносин виробництва, розподілу, обміну, споживання (порушує право власності в економічному розумінні)⁹⁸⁷. У подібному руслі висловлюється і Н. О. Лопашенко, на думку якої, розірвати економічне та юридичне розуміння власності можна лише штучно; власність полягає у фактичній та юридичній належності певного майна конкретному власнику⁹⁸⁸.

Про змішане розуміння говорить і Н. О. Антоноук, яка підкреслює нерозривність власності, тобто факт одночасного порушення злочином проти власності й економічних відносин щодо належності майна, і юридичних повноважень власника чи законного володільця майна. Авторка підкреслює, що відносини власності в економічному розумінні вміщують відносини, які врегульовані і які не врегульовані нормами права. Водночас під кримінально-правовою охороною перебувають лише ті економічні відносини власності, що врегульовані правом. До речі, цілком слушно дослідниця звертає увагу і на те, що економічні відносини власності опосередковуються не лише інститутом права власності, а й іншими цивільно-правовими інститутами (наприклад, зобов'язальним правом)⁹⁸⁹.

На необхідності комплексного розуміння власності наполягає і І. Б. Газдайка-Василишин, яка пише: «З одного боку – це відносини між людьми з приводу присвоєння матеріальних благ, з іншого – врегульовані і охоронювані державою правомочності власника. Загалом, власність, як економічні суспільні відносини (з одного боку), і абсолютне право власності, як їх «правова оболонка» (з іншого боку), співвідносяться як філософські поняття змісту і форми. Саме в такій єдності власність охороняється кримінально-правовими нормами»⁹⁹⁰. Подібну позицію, яку поділяє й автор цих рядків, підтримує чимало інших фахівців⁹⁹¹.

Однак із запропонованим підходом до розуміння родового об'єкта злочинів проти власності не погоджується Ю. О. Дорохіна, яка висловлює такі зауваження: «Знаходячи оптимальне співвідношення економічної і юридичної складових власності, правознавці проігнорували те, що жодна з цих галузей знання не брала на себе зобов'язань щодо пошуку цілісного уявлення про власність. У кожній з них поняття «власність» має свій чітко окреслений цільовий характер. Абсолютизація економічної і юридичної концепцій, так само як і ідеї про їх діалектичне змішення, призвели до такого стану теорії кримінального права, де інститут власності не має чітко вираженого положення і певного визначення». Натомість під родовим

⁹⁸⁷ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання, 2000. С. 218.

⁹⁸⁸ Лопашенко Н. А. Преступления против собственности: теорет.-приклад. исслед. Москва : ЛексЭт, 2005. С. 31–32.

⁹⁸⁹ Антоноук Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. С. 52–53, 144; Антоноук Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : монографія. Львів : ПАІС, 2008. С. 48–49; Чугунніков І. І. Об'єкт злочину як підстава для побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 396.

⁹⁹⁰ Газдайка-Василишин І. Б. Некорисливі злочини проти власності : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 77.

⁹⁹¹ Елисеєв С. А. Преступления против собственности по уголовному законодательству России (вопросы теории). Томск : Изд-во Томского ун-та, 1999. С. 27; Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за викрадення електричної або теплової енергії : дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. С. 60–62; Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. Москва : ООО «АНТЭЯ 2000», 2000. С. 82; Безверхов А. Г. Имущественные преступления. Самара : Изд-во Самарского гос. ун-та, 2002. С. 53; Чус О. В. Власність як об'єкт незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося в неї. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 122.

об'єктом злочинів проти власності згадана науковиця пропонує розуміти первинну власність (відношення конкретної людини до свого і чужого) як ключову цінність права, безпосереднім об'єктом – майно (вторинна власність – матеріалізоване відношення людини до світу), а предметом злочину – конкретну річ, цінність якої визначається ринком⁹⁹². Навіть не вдаючись до детального аналізу наведеної та доволі складної для опанування думки, підтримати викладений підхід не видається можливим. Передусім це пояснюється тим, що, пропонуючи його, Ю. О. Дорохіна припускається одразу двох методологічних прорахунків, ігноруючи: по-перше, те, що основний безпосередній об'єкт має лежати в площині і бути частиною родового об'єкта злочину. Майно ж, тобто матеріальне утворення, у будь-якому разі не можна вважати частиною первинної власності, тобто відносин; по-друге, принципову різницю та співвідношення, а також зміст понять «об'єкт» та «предмет» злочину, з урахуванням яких у кримінально-правовій доктрині до аксіоматичних належить положення про те, що «майно» необхідно вважати саме предметом, а не об'єктом злочинів проти власності.

Аналізуючи родовий і безпосередній об'єкти злочинів, норми про які передбачені розд. VI Особливої частини КК України, П. В. Олійник пов'язує їх винятково з відносинами власності і правом власності⁹⁹³. Таку позицію щодо антисуспільної спрямованості розглядуваної групи злочинів поділяє і А. Ю. Швець, на думку якої, родовим об'єктом злочинів проти власності виступають охоронювані кримінальним законом суспільні відносини власності, які полягають у правомочностях власника вільно володіти, користуватись та розпоряджатись матеріальними цінностями на свій розсуд та яким заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння⁹⁹⁴. Ймовірно, пишучи ці рядки, науковці насамперед спиралися на назву розд. VI Особливої частини КК України, в якій згадується саме і лише про «власність». Незважаючи на це, повністю погодитись із тезою про те, що всі злочини, про які йдеться в цьому розділі, посягають винятково на право власності, навряд чи можна.

Річ у тім, що при подібному трактуванні родового об'єкта злочинів проти власності (крім згаданих вище дослідників, його підтримував, зокрема, П. С. Матишевський), ми будемо вимушені констатувати той факт, що кримінально-правовому захисту підлягають лише права власника майна, тимчасом як поза межами кримінально-правової охорони опиняться суспільні відносини, що складаються між учасниками, які не є власниками (орендодавець і орендар, заставодавець і заставадержатель тощо). Водночас власник і законний користувач майна потребують однакової кримінально-правової охорони своїх прав, оскільки набуті ними права базуються на законі⁹⁹⁵.

⁹⁹² Дорохіна Ю. А. Юридичний аналіз злочинів проти власності. *Юридична наука*. 2014. № 7. С. 40, 48–49.

⁹⁹³ Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення: монографія. Харків: Право, 2011. С. 28–32, 62.

⁹⁹⁴ Швець А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 8, 15.

⁹⁹⁵ Антонюк Н. Родовий об'єкт злочинів проти власності: дискусійні питання. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції, Львів, 8–9 лютого 2007 р. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. С. 433–434; Кропачев Н. М., Николаєва І. І. Уголовно-правовая защита прав несобственника. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 6. 1997. Вып. 3. С. 133.

На цій самій обставині акцентують увагу і відомі російські дослідники проблематики кримінально-правової охорони власності, які зазначають, що: користування та володіння майном не обмежується правом власності (І. А. Клепицький)⁹⁹⁶; незважаючи на те, що за кожним із речових прав «майорит» постає власника, кримінальному переслідуванню мають підлягати посягання, пов'язані не лише з порушенням прав власника, а й володільців інших речових прав (О. І. Бойцов)⁹⁹⁷. Підтвердженням небезпідставності наведених вище міркувань є положення ст. 197-1 КК України, у ч. 1 якої чітко визначено, що поруч із власником, потерпілим від злочину, може бути визнаний і законний володільець земельної ділянки.

Так, Горностаївським районним судом Херсонської області було встановлено, що Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельних ділянок, які належать на праві власності шістьом різним громадянам та які знаходяться в оренді в Особи-2, чим спричинив останньому як законному володільцю земельних ділянок матеріальні збитки на суму 47 927 грн. Такі дії були кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України⁹⁹⁸.

Так само Бериславським районним судом Херсонської області були кваліфіковані і дії Особи-3, котра самовільно зайняла земельні ділянки, спричинивши значну шкоду її законному володільцю в особі землекористувача ТОВ «Югстрансисервіс-Агропродукт»⁹⁹⁹, а Великолепетиським районним судом Херсонської області – дії Особи-4, котра аналогічними діями спричинила значну шкоду орендарю самовільно зайнятої земельної ділянки¹⁰⁰⁰.

Ці приклади із судової практики зайвий раз доводять, що відносини, які охороняються розд. VI Особливої частини КК України, не варто обмежувати відносинами, що складаються стосовно права власності. Включення до КК України ст. 197-1 змушує при визначенні родового об'єкта злочинів проти власності робити застереження щодо відмінних від власників законних володільців земельних ділянок¹⁰⁰¹. «Розширюючи поняття потерпілого за рахунок іншого володільця майна, законодавець тим самим об'єктивно розширив поняття та межі об'єкта злочинів проти власності; об'єктом цих злочинів можуть виступати і обмежені речові права, похідні від права власності»¹⁰⁰².

З огляду на сказане, не можна погодитись із науковцями, які вважають, що злочини, передбачені ст. 197-1 КК України, посягають тільки на право власності на

⁹⁹⁶ Клепицький І. А. Собственность и имущество в уголовном праве. *Государство и право*. 1997. № 5. С. 74–83.

⁹⁹⁷ Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 59–60.

⁹⁹⁸ Постанова Горностаївського районного суду Херсонської області від 26 серпня 2011 р. у справі № 1-45/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18826666>.

⁹⁹⁹ Постанова Бериславського районного суду Херсонської області від 1 листопада 2011 р. у справі № 1-388/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19106781>.

¹⁰⁰⁰ Вирок Великолепетиського районного суду Херсонської області від 17 липня 2012 р. у справі № 2103/1-122/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26055234>.

¹⁰⁰¹ До речі, з урахуванням того, що самовільне зайняття земельної ділянки посягає не лише на право власності, а й на право володіння земельною ділянкою, З. А. Тростюк (Загиней-Заболотенко) вважає не зовсім вдалим рішення законодавця розмістити ст. 197-1 у розділі VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» (Тростюк З. А. Врахування правил законодавчої техніки при внесенні змін та доповнень у Кримінальний кодекс України. *Правова політика Української держави* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 2. 19–20 лютого 2010 року. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 171).

¹⁰⁰² Лопашенко Н. А. Преступления против собственности: теорет.-приклад. исслед. Москва : ЛексЭст, 2005. С. 35.

землю (Я. О. Дякін)¹⁰⁰³, або пропонують обмежити коло потерпілих від злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, вказавши у диспозиції ч. 1 цієї статті лише на власників земельних ділянок (О. В. Чепка)¹⁰⁰⁴.

Викладені міркування поділяє і Г. З. Яремко. Зокрема, дискутуючи з А. А. Стрижевською, яка зазначає, що самовільність зайняття земельної ділянки треба пов'язувати з порушенням встановленого порядку та підстав набуття лише права власності на земельні ділянки, вчена справедливо зауважує, що «самовільний характер має місце у випадку порушення підстав та порядку й інших прав на земельну ділянку, не лише власності, а й, наприклад, користування, земельного сервітуту, емфітевзису»¹⁰⁰⁵.

Необхідність поширювального тлумачення назви розд. VI Особливої частини КК України визнають і деякі інші представники вітчизняної кримінально-правової доктрини.

Зокрема, на дуку М. І. Хавронюка, точнішою назвою відповідного розділу, яка б враховувала і структуру суспільних відносин, і необхідність кримінально-правового захисту не лише права власності, а й інших речових прав¹⁰⁰⁶, – мала б бути назва «Злочини проти суспільних відносин, пов'язаних із правом власності та іншими речовими правами»¹⁰⁰⁷. Аналогічно розмірковує В. М. Захарчук, який, акцентуючи, що відносини власності можуть опосередковуватися й отримувати юридичне вираження не тільки у праві власності, але й в інших речових правах (праві постійного користування, праві оренди тощо), пропонує визначення родового об'єкта злочинів проти власності як правовідносин власності, які виражені у правомочностях володіння, користування та розпорядження майном, а також інших речових правовідносин, які виражені у правомочностях володіння та користування майном¹⁰⁰⁸.

Оцінюючи обґрунтованість наведених поглядів, треба наголосити на тому, що сферу відносин, охоронюваних розд. VI Особливої частини КК України, не варто обмежувати навіть ширшим за «право власності» поняттям «речових прав» (право власності, права на чуже майно)¹⁰⁰⁹. Адже право користування чужим майном (це стосується і земельних ділянок, щодо яких здійснюється їхнє самовільне зайняття) може виникати на підставі договорів, які породжують зобов'язальні правовідно-

¹⁰⁰³ Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підрисництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 151.

¹⁰⁰⁴ Чепка О. В. Стаття 197-1 Кримінального кодексу України потребує вдосконалення. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.). Донецьк: «Норд Комп'ютер», 2009. С. 127.

¹⁰⁰⁵ Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. С. 102.

¹⁰⁰⁶ Про ознаки речових прав див.: Сулейманов М. До питання про місце права власності у системі цивільних прав. *Право України*. 2011. № 5. С. 16.

¹⁰⁰⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / за ред. М. І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2017. С. 18.

¹⁰⁰⁸ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 55.

Подібну думку дослідник висловлював і в одній зі своїх попередніх праць, в якій, однак, йшлося не про «інші речові правовідносини», а просто про право «законного володільця володіти та користуватися майном» (Захарчук В. М. Родовий та безпосередній об'єкти самовільного зайняття земельної ділянки. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3 (39). С. 264).

¹⁰⁰⁹ Глава 30 ЦК України виокремлює такі відмінні від права власності (останньому присвячені глави 23–29) види речових прав на чуже майно: 1) право володіння; 2) право користування (сервітут); 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

сини. Наприклад, не речовими, а зобов'язальними за своєю юридичною природою є відносини, пов'язані з концесією земельних ділянок¹⁰¹⁰. Звідси випливає, що розділом VI Особливої частини КК України, крім права власності та речових прав на чуже майно, фактично охороняються і певні зобов'язальні права.

Отже, під **родовим об'єктом злочинів, норми про відповідальність за вчинення яких передбачені розд. VI Особливої частини КК України**, пропонуємо розуміти правовідносини власності як економічної категорії, що надає власникові або законному володільцеві права на майно, та які: а) виникають щодо права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження майном або інших речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством; б) він здійснює відповідно до закону на власний розсуд і у своїх інтересах незалежно від волі інших осіб. Перевагами наведеного концепту вважаю те, що: по-перше, в ньому поєднано розуміння власності як економічної категорії з правом власності як сукупністю правомочностей власника щодо належного йому майна; по-друге, воно враховує специфіку складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, та її вплив на загальне розуміння родового об'єкта злочинів, норми про які передбачені розд. VI Особливої частини КК України¹⁰¹¹.

На мою думку, за умови сприйняття пропонованого підходу до розуміння охоронюваних розд. VI Особливої частини КК України правовідносин, значною мірою усувається і необхідність уточнення назви цього розділу. Адже, незважаючи на деяку попередньо висловлену критику на адресу останньої, необхідно зазначити і такі її переваги, як лаконічність, змістовність, кореляція з відповідними положеннями національного цивільного та більшістю зразків іноземного кримінального законодавства. Водночас варто погодитись і з ученими, які визнають перспективність наукових розвідок у напрямі розроблення концепції так званих «майнових злочинів». Як зазначає О. О. Дудоров, останнім часом про доречність такої, зумовленої реаліями ринкової економіки зміни пріоритетів кримінально-правової охорони, цікаво й змістовно пишуть, зокрема, російський науковець І. А. Клепицький і білоруський дослідник В. В. Хилюта¹⁰¹². Однак очевидно, що розробленню подібної концепції має передувати проведення окремого спеціального дослідження (напевно, не одного), присвяченого зазначеній кримінально-правовій тематиці; допоки

¹⁰¹⁰ А. М. Мірошніченко звертає увагу на те, що традиційно оренда також вважалася зобов'язальним правом, однак за законодавством України таке право не тільки прямо назване речовим (п. 2 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»), воно є таким насправді. Зокрема, право оренди є абсолютним і характеризується «правом слідування». Тому вчений робить висновок, що оренда землі є **речовим правом** виключного, строкового, оплатного первинного або вторинного (суборенда) землекористування (Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 175–176, 202). Детальніше про це також див.: Мірошніченко А. М., Ріпенко А. І. Зобов'язальні права користування земельною ділянкою. *Право України*. 2012. № 7. С. 40–49.

¹⁰¹¹ Пропоноване визначення родового об'єкта злочинів проти власності, яке автором цієї книги було сформульоване ще в 2009 р. під час написання кандидатської дисертації (Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 151) і згодом розвинуте в інших працях (Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 95–96), було підтримано й іншими вітчизняними дослідниками (див., наприклад, Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 552–553; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, С. О. Письменського, 2-ге вид. Київ : «ВД «Дакор», 2013. С. 214).

¹⁰¹² Дудоров О. О. Відгук на дисертацію П. В. Олійника «Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення». *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 622.

ж така концепція відсутня, у назві відповідного розділу й надалі має бути збережена вказівка на правовідносини «власності», трактування яких було наведено вище.

З'ясувавши родовий об'єкт злочинів проти власності, далі зупинимося на анти-суспільній спрямованості злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, – питання, наявність протилежних поглядів стосовно вирішення якого і виступає першо-причиною виникнення дискусій щодо місцезнаходження відповідної заборони у системі Особливої частини КК України.

При аналізі історичного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин уже зазначалося, що у КК УРСР 1960 р. подібна за змістом норма була розміщена у гл. IX Особливої частини «Злочини проти порядку управління»¹⁰¹³. Це пояснювалося тим, що в Радянському Союзі земля знаходилась у виключній власності держави. З огляду на це, загальновизнаним вважалося положення про те, що «самовільне захоплення землі» посягає на право державної власності на землю і встановлений порядок надання, розподілу та перерозподілу земель; як наслідок, відповідна стаття повинна знаходитися серед злочинів, які посягають на встановлений порядок управління¹⁰¹⁴. Незважаючи на принципову зміну соціально-економічних реалій, деякі сучасні правознавці продовжують наполягати на тому, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво треба відносити до злочинів проти порядку управління, будучи впевненими в тому, що при їхньому вчиненні особа посягає на порядок управління у сфері земельних і будівельних відносин¹⁰¹⁵. Подібно розмірковували й автори законопроекту «Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільне захоплення земельної ділянки», ухвалення якого врешті-решт і призвело до появи у чинному КК України ст. 197-1. Пропонуючи доповнити КК України статтею 356-1 «Самовільне захоплення земельної ділянки», вони обґрунтовували необхідність такого кроку насамперед потребою вдосконалення системи управління земельними ресурсами, контролю за їх використанням та охороною.

З урахуванням того, що передбачені ст. 197-1 КК України злочини у певних випадках можуть розглядатися як різновиди самоуправства у сфері земельних відносин, в юридичній літературі можна зустріти подібну до попередньої позицію про те, що їхнє місце – серед злочинів проти авторитету органів державної влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та проти журналістів (розд. XV Особливої частини КК України)¹⁰¹⁶.

Водночас потрібно мати на увазі, що після набуття Україною незалежності та скасування монополії права держави на землю поряд із державною виникли й ін-

¹⁰¹³ Схожа ситуація спостерігалась і в Кримінальних кодексах 1922 та 1927 рр.

¹⁰¹⁴ Федоров В. Н. Вопросы совершенствования законодательства о самовольном захвате земли. *Уголовно-правовая охрана экономической системы СССР* : Сборник науч. трудов. Москва : Всесоюзный НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1987. С. 77–79.

¹⁰¹⁵ Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 40–42; Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. С. 26.

¹⁰¹⁶ Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ : Атіка, 2009. С. 211; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Кив, 2018. С. 49.

ші форми власності на землю. Відповідно до ч. 3 ст. 78 ЗК України земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності, а право власності на землю означає традиційну тріаду – право володіти, користуватись і розпоряджатися земельними ділянками. Необхідно пам'ятати і про те, що Конституція України (ч. 4 ст. 13), а слідом за нею і ЦК України (ч. 3 ст. 319) проголосили захист усіх суб'єктів права власності та їхню рівність перед законом.

З огляду на наведені положення, все більше правників почало схилитися до думки, що таке суспільно небезпечне діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки, має знаходитися саме серед злочинів проти власності, а не проти порядку управління (авторитету органів)¹⁰¹⁷. Так, ще в 1996 р. П. С. Матишевський вказував на пов'язані з переходом до ринкової економіки зміни у правовому регулюванні у сфері природних ресурсів і зумовлену цим тенденцію до визнання їх товаром. Вчений висловив передову на той час думку, згідно з якою через зруйнування монополії держави на землю, що дало можливість громадянам отримати землю у власність, земля стала товаром, і тому самовільне захоплення землі має бути віднесено до злочинів проти власності¹⁰¹⁸. Вказаний делікт пропонувалося віднести до другої групи злочинів проти власності, в яку мали бути включені злочини, що полягають у заволодінні земельною, лісовою чи водною ділянкою або набутті права на такі об'єкти шляхом насильства чи обману¹⁰¹⁹.

М. В. Шульга, вирішуючи питання про суть самовільного зайняття земельної ділянки, характерною рисою цього діяння називає те, що воно завжди спрямоване і безпосередньо пов'язане з порушенням належних власнику земельної ділянки правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження нею. «У разі самовільного зайняття земельної ділянки порушник або присвоює собі правомочність щодо розпорядження чужою земельною ділянкою, або створює перешкоди власнику щодо розпорядження нею»¹⁰²⁰. Співзвучно висловлюється Н. О. Антонюк, для якої безспірним є те, що, хоча паралельно порушується встановлений у державі порядок законного отримання земельної ділянки, проведення на ній будівництва, первинним і головним об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки як злочинного посягання є саме власність¹⁰²¹.

На «антивласницький» характер самовільного зайняття земельної ділянки звертають увагу і чимало інших українських дослідників¹⁰²², зокрема фахівці, які досліджували особливості адміністративної відповідальності за аналізоване діяння¹⁰²³.

¹⁰¹⁷ Див. про це також: Мовчан Р. О. Щодо антисуспільної спрямованості самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 91–92.

¹⁰¹⁸ Матишевський П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. Київ : Юриком, 1996. С. 14–16.

¹⁰¹⁹ Матишевський П. С. К вопросу о кодификации законодательства Украины о преступлениях против собственности. *Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики*. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1994. С. 22.

¹⁰²⁰ Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки. *Юридичний вісник України*. 7–13 серпня 2004 р. № 32.

¹⁰²¹ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 79.

¹⁰²² Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 353; Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 223; Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 2. С. 151; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовіль-

Наприклад, О. Ю. Дрозд висловлюється за виключення з розд. 7 КУпАП «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури» ст. 53-1 та за одночасне доповнення розд. 6 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність» ст. 50-1¹⁰²⁴, яка передбачатиме відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки. Основним безпосереднім об'єктом вказаного правопорушення автор визнає земельні відносини майнового характеру, що поширюються на її власника щодо володіння, користування та розпорядження такою ділянкою, а також на законного землекористувача щодо володіння та користування нею¹⁰²⁵.

Вельми показово, що і в пояснювальній записці до проекту Закону «Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільне захоплення земельної ділянки» зазначалося зокрема те, що його ухвалення дасть можливість захистити власників земельних ділянок та землекористувачів від злочинних посягань на земельні ділянки, які перебувають в їхній власності чи користуванні, забезпечити реалізацію прав володіння, користування та розпорядження земельними ділянками.

Правильність включення норми про самовільне зайняття земельної ділянки до розд. VI Особливої частини КК України підтверджується й історичним та зарубіжним досвідом кримінально-правової протидії порушенням прав на землю. Зокрема, як зазначалося в одному з попередніх підрозділів монографії, починаючи з Руської Правди відповідальність за земельні делікти переважно виступала інструментарієм захисту прав власників землі, а самі порушення прав на землю майже на всіх, за винятком радянського, етапах розвитку української державності визнавалися різновидом саме майнових посягань. Завдяки ж комплексному аналізу норм не лише кримінального, а й конституційного та земельного законодавства іноземних країн, зокрема і країн групи СНД, встановлено, що самовільне зайняття землі розглядається як злочин проти наявної системи державного управління лише в тих державах, де ще й досі зберігається монополія держави на розпорядження землею (Білорусь, В'єтнам, Таджикистан, Узбекистан). У тих країнах, в яких проголошено множинність та рівність усіх форм власності на землю, самовільне зайняття земельної ділянки (або інші подібні за змістом діяння) виправдано визнається злочином

не будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 64–65; Ковальський Д. Самовільне зайняття ділянки. *Юридичний вісник України*. 19–25 січня 2002 р. № 3; Тальянчук І. С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 660; Шульга А. М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 1999. Спец. вип. у чотирьох частинах. Ч. 3. С. 74.

¹⁰²³ Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. С. 136; Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення норм земельного законодавства (матеріальний і процесуальний аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. С. 49.

Та заради справедливості зауважу, що, на думку деяких інших адміністративістів, самовільне зайняття земельної ділянки хоча й завдає шкоду власникам (користувачам) земель, але власність у цьому разі є додатковим об'єктом порушення (Личенко І. О. Адміністративно-деліктні аспекти захисту права власності. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 55; Сіроштан О. А. Інститут охорони власності в адміністративно-деліктному праві. *Форум права*. 2008. № 1. С. 372–377).

¹⁰²⁴ З пропозиціями аналогічного змісту свого часу виступав і колишній народний депутат України Ю. В. Бублик (проект Закону від 7 квітня 2017 р. № 6319 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення питання відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки»).

¹⁰²⁵ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 9–10, 120–123, 196.

проти власності. Необхідно пам'ятати і про те, що кримінальному законодавству багатьох європейських (і не лише) країн (насамперед йдеться про країни французької та італо-іберійської групи романо-германської кримінально-правової системи) також відома відповідальність за такі різновиди порушень прав на землю, як знищення межових знаків, захоплення чи зайняття земель чи будівель, відхилення русла водойми та насильницьке порушення володіння тощо, які у своїй абсолютній більшості також розцінюються як посягання на власність¹⁰²⁶ (див. Додатки А-1 та А-3).

У чинному КК РФ відсутня спеціальна норма про таке діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки. Водночас, виправдовуючи закріплену у ст. 7.1 Кодексу Російської Федерації про адміністративні правопорушення належність самовільного зайняття земельної ділянки до адміністративних деліктів проти власності, О. І. Бойцов звертає увагу на визнання права приватної власності на землю і, внаслідок цього, залучення її у цивільний оборот. Науковець переконаний, що земельні ділянки, як і інші відокремлені природні ресурси, можуть визнаватися предметом злочинів проти власності тією мірою, якою їхній оборот допускається законом, що передбачає вільне здійснення власником права володіння, користування і розпорядження такими об'єктами нерухомості¹⁰²⁷. Інші російські автори також стверджують, що незаконне заволодіння земельною ділянкою має розцінюватися як злочин проти власності незалежно від форми власності на цю ділянку¹⁰²⁸.

На «антивласницьку» спрямованість самовільного зайняття земельної ділянки іноді прямо вказується у відповідних процесуальних документах.

Так, розглядаючи матеріали провадження щодо Особи-1, котра здійснила самовільне використання земельної ділянки загальною площею 121,4105 га, суддя Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області вказав на те, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, є право власності на землю (право користування землею); правомірна ж управлінська діяльність державних і самоврядних органів у галузі земельних та архітектурно-будівельних відносин виступає лише додатковим об'єктом вказаного злочину¹⁰²⁹.

Подібне формулювання знаходимо і в рішенні Мостиського районного суду Львівської області, в рішенні якого підкреслюється, що основним безпосереднім

¹⁰²⁶ Нагадаю, що винятками є держави германської групи кримінального права, а також Данія, Ісландія, Норвегія, Сербія, в яких таке діяння, як знищення межових знаків, розглядається як різновид посягання на правосуддя.

¹⁰²⁷ Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 141–150.

¹⁰²⁸ Винокуров В. Причинение имущественного ущерба как критерий признания предметов и информации предметами преступлений против собственности. *Уголовное право*. 2008. № 4. С. 18; Ивлева А. Ф. Земельные отношения как объект уголовно-правовой охраны по законодательству Российской Федерации: теоретические и правоприменительные аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2007. С. 16; Иногамова-Хегай Л., Герасимова Е. Критерии разграничения преступлений против собственности и экологических преступлений. *Уголовное право*. 2006. № 5. С. 43; Летаева Е. А. Актуальные вопросы квалификации самовольного занятия земельного участка. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2017. № 1. С. 45; Лопашенко Н. А. Преступления против собственности: теорет.-приклад. исслед. Москва : ЛексЭст, 2005. С. 186; Мирзаев З. М. Пути совершенствования законодательства о регистрации незаконных сделок с землей. *Преступность, экономика и организованная преступность* / под ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. Москва : Российская криминологическая ассоциация, 2007. С. 186–187; Самончик О. А. Юридическая ответственность за нарушение земельного законодательства о рациональном использовании и охране земель сельскохозяйственного назначения. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 83.

¹⁰²⁹ Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2018 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75506395>.

*об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, є право власності на землю (право володіння і користування землею)*¹⁰³⁰.

Порівняно з попереднім, більш спірним залишається питання про оптимальне місцезнаходження норми, в якій передбачено відповідальність за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці. Певною мірою дискусійність цього питання пояснюється конструюванням чинної редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України. Адже з буквального тлумачення диспозиції цієї заборони випливає, що кримінально караним може бути і самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, вчинене особою, котра сама не вчиняла самовільне зайняття земельної ділянки. За таких умов були б підстави констатувати, що цьому делікту, вочевидь, не місце серед злочинів проти власності, адже його основним безпосереднім об'єктом можна було б вважати встановлений порядок будівництва будівель чи споруд на земельній ділянці. Але чи насправді це так? І чому тоді ця норма розташована серед норм про кримінально карані посягання на власність?

Ймовірно, встановлюючи кримінальну відповідальність за вчинення самовільного будівництва і пов'язуючи ці дії із самовільним зайняттям земельної ділянки, законодавець мав на меті насамперед захистити право на землю, а тому будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці мало стати «звичайною», поруч з іншими, кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки. Якби основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, справді вважався встановлений порядок будівництва, а не право на землю, то в цій нормі КК України було б вказано лише на самовільне будівництво, без згадування в ній про самовільне зайняття земельної ділянки. Чинна редакція ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, незважаючи на притаманні їй вади законодавчої техніки, дає досить чітко зрозуміти, що ключовим у цьому разі є самовільне зайняття земельної ділянки, а самовільне будівництво мало б розумітися як його кваліфікуюча ознака, що нерозривно пов'язана з порушенням прав на землю і свідчить про вищу суспільну небезпеку діяння, позаяк особа, яка його вчинила, ставить себе на місце власника, реалізуючи право останнього на забудову земельної ділянки.

У будь-якому разі додаткового обґрунтування вимагає позиція Ю. А. Дорохіної, котра наполягає на тому, що злочини, передбачені ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, посягають на суспільні відносини у сфері господарювання¹⁰³¹. Видається, що, пропонуючи подібне трактування, дослідниця не враховує ні юридичну природу відповідного посягання, ні зміст родового об'єкта злочинів, норми про які передбачені розд. VII Особливої частини КК України «Злочини у сфері господарської діяльності». Зокрема, злочини у сфері господарської діяльності вміщують вісім окремих груп злочинів: 1) проти системи грошового обігу, фондового ринку і порядку обігу деяких документів; 2) проти системи оподаткування і системи загальнообов'язкового державного соціального страхування; 3) проти бюджетної системи; 4) проти порядку переміщення предметів через митний кордон України; 5) проти порядку зайняття господарською діяльністю; 6) проти прав кредиторів; 7) проти

¹⁰³⁰ Ухвала Мостиського районного суду Львівської області від 6 липня 2018 р. у справі № 448/923/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75173795>.

¹⁰³¹ Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. С. 13.

засад добросовісної конкуренції; 8) проти порядку приватизації¹⁰³². З огляду на це незрозумілою є думка Ю. О. Дорохіної щодо того, до якої ж із цих груп належить самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці.

Отже, враховуючи положення Конституції України, ЗК України, ЦК України, думку переважної частини фахівців, а також історичний (за винятком проміжку часу з 1922 р. до 2001 р.) та зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та інші різновиди подібних за змістом дій, вбачається правильним рішення вітчизняних парламентаріїв про включення норми, присвяченої самовільному зайняттю земельної ділянки та будівництву на ній, до розд. VI Особливої частини КК України¹⁰³³.

За винятком ст. 197-1, всі інші норми, які у вітчизняному кримінальному законодавстві репрезентують систему злочинів у сфері земельних відносин, консолідовані у розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля» (далі у цьому підрозділі – розд. VIII Особливої частини КК України)¹⁰³⁴.

Наявні погляди щодо понять «довкілля», «злочини проти довкілля», а також змісту родового об'єкта цих злочинів були докладно проаналізовані на сторінках вітчизняної юридичної літератури, зокрема у тому значному масиві спеціальних праць, присвячених проблематиці кримінальної відповідальності за вчинення однієї злочинної групи злочинів¹⁰³⁵. Ознайомившись зі змістом відповідних робіт, можна

¹⁰³² Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. 2-ге вид. Київ : «ВД «Дакор», 2013. С. 277–278.

¹⁰³³ Остаточному усуненню підґрунтя для дискусії щодо антисуспільної спрямованості діяння, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, має сприяти внесення таких змін до чинної редакції вказаної заборони, які б ще більш чітко продемонстрували «другорядну» роль самовільного будівництва в аналізованому складі злочину, його «залежність» від самовільного зайняття земельної ділянки. Конкретні пропозиції щодо цього будуть озвучені в наступному підрозділі монографії.

¹⁰³⁴ Порівняльно-правовий аналіз демонструє, що заборони, подібні до розміщених у розд. VIII Особливої частини КК України, виокремлені у самостійні розділи (глави) кримінальних кодексів усіх країн СНД та Балтії, усіх колишніх югославських республік, а також Албанії, В'єтнаму, Німеччини, Іспанії, Колумбії, Мексики, Монголії, Парагваю, Перу, Польщі, Сальвадору. Зазначені розділи (глави) переважно мають назви: «Злочини проти довкілля», «Злочини проти довкілля та природних ресурсів», «Екологічні злочини». Виходячи з цих типових назв, об'єктами посягань у наведених державах визнаються довкілля, природні ресурси та екологічна безпека.

Водночас відсутні спеціальні розділи, присвячені екологічним злочинам, у кримінальних кодексах Андорри, Аргентини, Афганістану, Бельгії, Болгарії, Болівії, Бразилії, Угорщини, Данії, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Італії, Нідерландів, Норвегії, Перу, Республіки Корея, Судану, Тунісу, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чилі, Швейцарії, Швеції, Японії (Сравнительное уголовное право. Особенная часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербя. Москва : Юрлитинформ, 2010. С. 374–375). На думку М. І. Хаврониюка, цей факт може бути пояснений або відсутністю уваги до відповідних злочинів, або їх визначенням окремими законами чи обов'язковими актами, прийнятими у межах міждержавних об'єднань (Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 788). Справді, існують держави, в яких відповідні кримінально-правові заборони (всі або майже всі), передусім з урахуванням їхньої чітко вираженої бланкетності, містяться не у кримінальних кодексах, а в комплексних законодавчих актах про охорону довкілля (на щиталі ЕК Франції), що, зокрема, було продемонстровано при висвітленні іноземного досвіду кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин. Склади екологічних злочинів «розкидані» по численних природоохоронних та інших законодавчих актах і таких країн, як Австралія, Англія, Бельгія, Бразилія, Великобританія, Венесуела, Данія, Ізраїль, Індія, Канада, Катар, Ліхтенштейн, Люксембург, Марокко, Нова Зеландія, ОАЕ, Оман, Південна Корея, Пуерто-Ріко, Сінгапур, Туреччина, Філіппіни, Швейцарія, Швеція, Японія. Статті про кримінальну відповідальність за вчинення екологічних злочинів, передбачені законодавством окремих штатів США, зазвичай включені у некримінальні кодекси цих штатів – про воду, охорону здоров'я, риболовство, судноплавство і навігацію тощо.

¹⁰³⁵ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 69; Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка.

стверджувати, що, на відміну від раніше розглядуваних злочинів проти власності, у поглядах вітчизняних та зарубіжних криміналістів не спостерігається значних концептуальних розбіжностей щодо цього питання. Фактично чи не єдиним спірним положенням у цьому контексті залишається питання, яка назва розд. VIII найбільш точно відображає зміст охоронюваних ним правовідносин – «Злочини проти довкілля», «Екологічні злочини», «Злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища» або «Злочини проти природи».

Зокрема, виходячи з того, що термін «природні багатства» (близький до нього термін «природні ресурси») охоплює лише ту частину природи, яка використовується в інтересах людини, акцентує увагу на одному (господарському) аспекті цінності природи, а поняття «оточуюче середовище» вміщує в себе тільки природні об'єкти, з якими безпосередньо контактує людина в процесі життєдіяльності, В. О. Навроцький зробив висновок про те, що найбільш вдалою назвою відповідного розділу КК України була б така – «Злочини проти природи»¹⁰³⁶.

Під час дії КК УРСР 1960 р. С. Б. Гавриш запропонував назвати відповідний розділ Особливої частини нового КК України «Екологічні злочини». Однак після прийняття КК України 2001 р. науковець погодився із назвою, запровадженою законодавцем, пояснюючи це тим, що родовим об'єктом екологічних злочинів є навколишнє природне середовище, а термін «довкілля» є тотожним йому за змістом, але більш лаконічним¹⁰³⁷.

Аналіз праць російських науковців вказує на переважне використання згаданого вище терміна «екологічний злочин», вживаного зокрема й у назві гл. 26 КК РФ, яка є аналогом передбаченого Особливою частиною КК України розд. VIII. Натомість один із провідних українських фахівців із досліджуваної проблематики В. К. Матвійчук обґрунтовує положення про те, що назва «екологічні злочини» є некоректною, адже екологічне – це позитивне, а злочин – це негативне, і за законами формальної логіки вони не можуть поєднуватися. Поняття «довкілля» ніким і нічим не підтвержене та не несе змістовного навантаження, а термін «природа» є надто всеохоплюючим. Науковцю імпонує поняття «злочини, що стосуються навколишнього природного середовища»¹⁰³⁸.

Коментуючи судження фахівця, треба звернути увагу на те, що якщо довкілля – це сукупність компонентів природного середовища, природних, природно-антропогенних, а також антропогенних об'єктів, то до компонентів навколишнього природ-

---

Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 17–23; Корнякова Т. Навколишнє природне середовище як об'єкт кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 169–177; Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2008. С. 142–165; Самокиш В. П. Злочини проти довкілля: проблеми визначення родового об'єкта. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1. С. 84–88.

¹⁰³⁶ Навроцький В. Злочини проти природи. Лекції. Львів : юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1997. С. 12.

¹⁰³⁷ Гавриш С. Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища (проблеми теорії та розвитку кримінального законодавства України) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 1994. 38 с.; Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 69.

¹⁰³⁸ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : «Азимут-Україна», 2005. С. 35; Матвійчук В. Новітній підхід до визначення родового об'єкта й системи злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища. *Юридична Україна*. 2006. № 7. С. 87–89.

ного середовища належать земля, надра, ґрунти, поверхневі і підземні води, атмосферне повітря, рослинний, тваринний світ та інші організми, а також озоновий шар атмосфери та навколоземний космічний простір, що забезпечують сприятливі умови для існування життя на нашій планеті. Довкілля немає підстав ототожнювати з навколишнім природним середовищем і з погляду чинного КК України. Річ у тім, що цей Кодекс до злочинів проти довкілля, крім посягань, предметом яких є природні ресурси, відносить і посягання, пов'язані з особливими видами діяльності людини, створенням і функціонуванням об'єктів, які мають антропогенне походження. Це, зокрема, порушення правил екологічної безпеки (ст. 236 КК), приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238 КК), проєктування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253 КК). Викладене дає змогу стверджувати, що термін «довкілля» означає будь-які зовнішні умови існування людини, тобто сукупність не лише природних (утворюють навколишнє природне середовище), а і неприродних (створених людиною) об'єктів, що спричиняють екологічні впливи антропогенного, техногенного чи природного характеру¹⁰³⁹.

До речі, зважаючи на нетотожність понять «довкілля» і «навколишнє природне середовище», К. М. Оробець критикує В. К. Матвійчука за те, що при характеристиці родового об'єкта злочинів, які передбачені в розд. VIII Особливої частини, замість терміна «довкілля» він використовує поняття «навколишнє природне середовище» і позначає ці посягання як злочини, що стосуються навколишнього природного середовища¹⁰⁴⁰.

З огляду на представлені аргументи, надалі вважаю за доцільне розглядати злочини проти довкілля та екологічні злочини як поняття-синоніми і за можливості уникати термінологічного звороту «злочини проти навколишнього природного середовища».

Повертаючись безпосередньо до характеристики родового об'єкта злочинів проти довкілля, зазначу, що в юридичній літературі його визначають як:

– суспільні відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища як сукупності природних і природно-соціальних умов та процесів, а також охорони, використання, збереження й відтворення природних ресурсів (Ю. А. Турлова)¹⁰⁴¹;

– суспільні відносини щодо охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення відповідних природних об'єктів¹⁰⁴². Тут зауважу, що, пропонуючи подібне визначення, В. К. Матвійчук небезпідставно критикує С. Б. Гавриша за те, що останій підмінює об'єкти злочинів проти довкілля їхніми предметами¹⁰⁴³.

¹⁰³⁹ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 20–21; Ищенко Н. Родовой объект загрязнения или порчи земель. *Leges si Viata*. 2017. № 5-2. С. 51.

¹⁰⁴⁰ Оробець К. М. Кримінальна відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 56.

¹⁰⁴¹ Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 264.

¹⁰⁴² Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія. Київ: «Азимут-Україна», 2005. С. 191.

¹⁰⁴³ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 69.

Доволі оригінальним у своїх прагненнях дати найбільш повне визначення досліджуваного поняття виявився А. М. Шульга, який під родовим об'єктом злочинів проти довкілля розуміє сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси (залучені в господарський обіг і невикористовувані в народному господарстві наразі – земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси¹⁰⁴⁴. Як бачимо, цьому визначенню притаманні ті ж вади, про які згадував В. К. Матвійчук, адже, як і С. Б. Гавриш, згаданий правник фактично ототожнює об'єкти злочинів проти довкілля та їхні предмети, вказуючи на те, що об'єктом відповідної групи злочинів виступають «природні ресурси»;

– суспільні відносини, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання його ресурсів та екологічну безпеку, як особливий стан довкілля, який відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, що визначають його чистоту, ресурсомісткість (невиснаженість), екологічну стійкість, видове різноманіття, здатність задовольнити інтереси людини¹⁰⁴⁵ (у подібному руслі родовий об'єкт екологічних злочинів визначає і В. П. Корсун¹⁰⁴⁶). На мою думку, вадою пропонованого визначення є те, що В. В. Локтіонова фактично двічі говорить про одні й ті самі відносини, адже «раціональне використання» та «екологічна безпека» якраз і означають дотримання передбачених законодавством «критеріїв», «стандартів», «лімітів» та «нормативів».

Чи не найбільш лаконічним є Г. С. Крайник, на думку якого родовим об'єктом досліджуваної групи злочинів є довкілля¹⁰⁴⁷.

В. П. Самокиш висуває дворівневу інтерпретацію родового об'єкта екологічних злочинів: по-перше, це суспільні відносини у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів; по-друге, це суспільні відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки: запобігання та усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, гарантування стабільної сприятливої екологічної ситуації для існування живих істот у всій повноті біологічного різноманіття¹⁰⁴⁸ тощо¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁴ Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації: науково-практичне видання. Харків: Ніка-Нова, 2012. С. 23.

¹⁰⁴⁵ Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 8.

¹⁰⁴⁶ Корсун В. П. Родовий об'єкт злочину за безгосподарське використання земель. *Правова позиція*. 2017. № 1. С. 161.

¹⁰⁴⁷ Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С. 47.

Незважаючи на деякі свої переваги, пов'язані насамперед з його згаданою лаконічністю, загалом треба констатувати, що запропоноване автором тлумачення родового об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, як «суспільних відносин у сфері довкілля», не повною мірою відображає зміст охоронюваних розділом VIII Особливої частини КК України правовідносин.

¹⁰⁴⁸ Самокиш В. П. Злочини проти довкілля: проблеми визначення родового об'єкта. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1. С. 85–87.

¹⁰⁴⁹ Сковцова О. В. Кримінально-правова характеристика незаконної порубки лісу за кримінальним законодавством України (на підставі матеріалів практики Автономної Республіки Крим): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. С. 7; Харь І. О. Кримінально-правова охорона атмосферного повітря: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 8.

Проаналізувавши ці визначення, можна констатувати, що, незважаючи на наявність певних редакційних розбіжностей, фактично в усіх них йдеться про такі терміни, як «охорона», «раціональне використання» та «відтворення природних ресурсів», а також «екологічна безпека». Вочевидь, наявність цього факту можна пояснювати тим, що при дефінуванні розглядуваного поняття більшість дослідників спирається на положення однієї й тієї самої правової норми – ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», в якій вказується на те, що завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі **охорони, використання і відтворення** природних ресурсів, **забезпечення екологічної безпеки**, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Схильний вважати, що саме це нормативне визначення найбільшою мірою і відбиває зміст охоронюваних розд. VIII Особливої частини КК України правовідносин, що пояснюється:

1) вказівкою у ньому не лише на «охорону, використання, відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», а й на «ліквідацію негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище...», що, зокрема, дає змогу врахувати особливості антисуспільної спрямованості злочину, передбаченого ст. 237 КК України «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення»;

2) згадуванням у ньому про «збереження унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною», кримінально-правовою гарантією чого виступають приписи ст. 252 КК України «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду».

Зважаючи на вказані факти, при визначенні родового об'єкта злочинів проти довкілля, Т. В. Корнякова не просто бере за основу, а безпосередньо відтворює відповідні положення, прямо вказуючи на те, що злочинні посягання у сфері довкілля посягають саме на ті суспільні відносини, про які згадується у ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», та які охороняються законодавством (у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище тощо)¹⁰⁵⁰. Аналогічні положення наводяться і в преамбулі ППВСУ від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля».

Загалом погоджуючись із подібним трактуванням, водночас вважаю за доцільне звернути увагу на те, що воно є занадто громіздким і складним для сприйняття й опанування, що насамперед пояснюється тим, що в ньому:

1) спочатку вказується на «охорону», а потім на «збереження» природних ресурсів, хоч філологи вважають ці терміни синонімічними («охороняти» – «обері-

¹⁰⁵⁰ Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. С. 91.

гати», «берегти»; «зберігання» – «охорона»)¹⁰⁵¹. На недоречність паралельного вживання зазначених понять вказує і їхній ідентичний етимологічний зміст: «зберігати» – тримати що-небудь у певних умовах, оберігаючи від псування, руйнування; оберігати, захищати від чого-небудь згубного; «охороняти» – оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди; захищати від чого-небудь.

Тут також зазначу, що при характеристиці безпосередніх об'єктів злочинів у сфері земельних відносин буде доведено, що поняття «охорона» є родовим щодо поняття «відтворення» і вміщує його в себе. До речі, у ч. 5 ст. 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» мету управління в галузі охорони навколишнього природного середовища задекларовано як реалізацію законодавства, контроль за дотриманням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів саме щодо *охорони* навколишнього природного середовища та *раціонального використання* природних ресурсів, про які, на мою думку, і має йтися у визначенні родового об'єкта злочинів проти довкілля;

2) використовується малозрозуміле та рідко вживане у вітчизняній юриспруденції поняття «генетичний фонд живої природи», яке, до того ж, є підстави вважати складовою природних ресурсів;

3) вказується на «ландшафти», а потім на «інші природні комплекси», які вміщують, зокрема, ландшафти.

Зважаючи на законодавчі особливості викладення норм, зосереджених у розд. VIII Особливої частини КК України, зокрема, наявність у більшості з них таких криміноутворювальних або кваліфікуючих ознак, як «створення небезпеки для життя чи здоров'я людей» та «загибель людей», при характеристиці антисуспільної спрямованості злочинів проти довкілля інколи вказується на те, що це такий стан навколишнього природного середовища, за якого «відсутня небезпека для життя і здоров'я людей». Однак, враховуючи те, що, з одного боку, у взятому мною за основу визначенні вже згадується про таку складову, як «екологічна безпека», а з іншого – що відповідно до ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» під екологічною безпекою треба розуміти такий стан навколишнього природного середовища, при якому попереджається погіршення екологічної обстановки та, зокрема, виникнення небезпеки для здоров'я людей, одночасна вказівка на два зазначені поняття є зайвою, позаяк чи не єдине до чого вона призведе, буде критиковане вище збільшення обсягу та ускладнення сприйняття відповідного визначення¹⁰⁵².

¹⁰⁵¹ Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 4-те вид., опрацьоване і доповн. Львів: БаК, 2012. С. 140, 287.

¹⁰⁵² А. М. Шульга взагалі висловлює припущення про те, що саме екологічну безпеку і треба вважати родовим об'єктом злочинного забруднення або псування земель, пропонуючи розуміти під нею особливий стан довкілля, який відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, що стосуються його чистоти, ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси людини. Водночас юрист підкреслював, що категорія «екологічна безпека» є універсальною і її варто розглядати в декількох аспектах: по-перше, як глобальну екологічну безпеку, яка повинна виключати можливість настання планетарної екологічної катастрофи; по-друге, як національну екологічну безпеку; по-третє, як екологічну безпеку людини (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 81, 83–84).

Отже, з урахуванням наведених вище аргументів, під *родовим об'єктом злочинів проти довкілля* пропонуємо розуміти правовідносини, які гарантують такий стан навколишнього природного середовища та його окремих компонентів, за якого забезпечуються охорона та раціональне використання природних ресурсів, екологічна безпека, запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Приступаючи до визначення антисуспільної спрямованості передбачених розділом VIII Особливої частини КК України злочинів у сфері земельних відносин, відразу зазначу, що в представників вітчизняної кримінально-правової доктрини фактично не викликає сумнівів «екологічний» характер діянь, про які йдеться у статтях 239 та 254 КК України («Забруднення або псування земель» та «Безгосподарське використання земель»), відповідно).

Чи не єдиним винятком з цього питання є позиція, яку свого часу (2003 р.) озвучив і послідовно підтримував А. М. Шульга, на думку якого безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України, є господарські правовідносини у сфері виробництва, реалізації та споживання продукції сільського господарства¹⁰⁵³. Однак з огляду на низку аргументів запропоноване автором трактування не можна підтримати.

По-перше, дискусійною видається позиція А. М. Шульги стосовно визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного діяння *господарських* правовідносин. Тлумачення вживаного у ст. 254 КК України терміна «безгосподарське» (безгосподарний – який не вміє вести господарство, недбало ставиться до господарювання) переконує у тому, що його використання не може свідчити про те, що саме господарські правовідносини, тобто відносини, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 1 ГК України), є основним об'єктом злочину, караного за ст. 254 КК України. Вважаю, що звернення до терміна «безгосподарський» треба визнати спробою законодавця більш точно охарактеризувати зміст ознак об'єктивної та суб'єктивної сторони досліджуваного злочину за допомогою вказівки на термін, протилежний за змістом терміну «господарність»¹⁰⁵⁴. Як слушно зазначає Н. Ю. Цвіркун (учениця А. М. Шульги), «господарність» у цьому контексті означає здатність уміло і добросовісно вести господарство на підставі чинного законодавства у сфері охорони та раціонального використання земель. Тому «господарське використання земель» характеризується як діяльність, спрямована на належне, сумлінне використання відповідним суб'єктом ґрунтового покриву земель відповідно до встанов-

---

Правовідносини, пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки, визнає родовим об'єктом злочинів проти довкілля і С. М. Борисов (Борисов С. М. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом: кримінально-правова характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. С. 12).

Пригадується і відповідний досвід киргизьких парламентаріїв, які при формулюванні назви відповідної гл. 40 використали формулювання «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища».

¹⁰⁵³ Шульга А. М. Про безпосередній об'єкт безгосподарського використання земель. *Право і суспільство*. 2003. № 10. С. 198.

¹⁰⁵⁴ Сказане не відміння необхідності заміни терміна «безгосподарський», про що більш детально йтиметься в наступному підрозділі роботи.

лених законодавством вимог та нормативів. Через це авторка наполягає на тому, що при безгосподарському використанні земель порушується насамперед нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель як невід'ємного елементу довкілля (землі стають непридатними для використання за цільовим призначенням), а вже потім порушуються сфера повноцінної господарської діяльності та права власності на землю¹⁰⁵⁵.

По-друге, спірним виглядає включення А. М. Шульгою до основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 254 КК України, суспільних відносин у сфері реалізації та споживання продукції сільського господарства, адже кримінально-правова охорона цих відносин здійснюється за допомогою норм, зосереджених в інших розділах Особливої частини КК України¹⁰⁵⁶.

Треба зазначити, що в іншій своїй праці (2013 р.) А. М. Шульга визначає безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 254 КК України, вже як встановлений порядок охорони, раціонального використання і відтворення землі як основного національного багатства і самостійного, одного з найважливіших елементів довкілля¹⁰⁵⁷. Однак висновок про те, що позиція дослідника еволюціонувала, як з'ясувалося, був передчасним: в останніх своїх роботах, зокрема, докторській дисертації, правник знову вказує на те, що «основним безпосереднім об'єктом аналізованого злочину виступають відносин у сфері сільськогосподарської діяльності, що є визначальним при віднесенні цієї норми до розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності»»¹⁰⁵⁸.

Про правильність розміщення відповідних норм (статті 239 та 254) у системі Особливої частини КК України свідчить і зарубіжний досвід, вивчивши який можна стверджувати, що парламентарії іноземних держав однакостайні в оцінці аналогічних чи подібних за змістом проявів як посягань саме на довкілля.

У спеціальній літературі, присвяченій правилам законодавчої техніки, акцентується увага на тому, що в кожному конкретному випадку вибір того чи іншого способу конструювання нормативних понять має бути продуманий з особливою ретельністю, адже невдалий термін не тільки дає хибне уявлення про предмет, а й істотно послаблює регулюючу роль права і соціальну цінність закону¹⁰⁵⁹. Яскравим прикладом прояву згаданих негативних явищ є чинні редакції статей 239-1 та 239-2 КК України.

Зокрема, чи не головна вада законодавчого описання об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 239-1 (тут і далі це стосуватиметься і ст. 239-2) КК України, яка значно ускладнює вирішення питання про основний безпосередній об'єкт злочину, караного за цією статтею КК України, та, як наслідок, про правильність місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини КК Украї-

¹⁰⁵⁵ Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 8–9.

¹⁰⁵⁶ Запропонованому А. М. Шульгою визначенню притаманні й деякі інші вади, які, проте, безпосередньо не стосуються питання місцезнаходження відповідної норми в системі Особливої частини КК України.

¹⁰⁵⁷ Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : Ніка-Нова, 2012. С. 95.

¹⁰⁵⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 77–78.

¹⁰⁵⁹ Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России : монография. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. С. 141.

ни¹⁰⁶⁰, вбачається у використанні непритаманного земельного законодавству термінологічного звороту «незаконне заволодіння»¹⁰⁶¹. Насамперед це пояснюється тим, що вказане формулювання не дає змоги однозначно вирішити два взаємопов'язаних питання, без отримання відповіді на які неможливо чітко визначити анти-суспільну спрямованість аналізованого посягання. Водночас для отримання такої відповіді треба вдатися до інверсії та частково відійти від традиційної і логічної послідовності викладення матеріалу і, так би мовити, передчасно звернутися до висвітлення деяких ознак об'єктивної сторони та суб'єкта аналізованих злочинів, адже поставлені питання стосуються того:

1) що необхідно розуміти під вживаним у статтях 239-1 та 239-2 КК України терміном «незаконне заволодіння»?

2) хто може нести відповідальність за ст. 239-1 КК України, – лише власник земельної ділянки; лише особа, яке не є власником земельної ділянки, з якої знімається ґрунтовий покрив, або обидві вказані категорії осіб?

Вирішити ці питання можна лише завдяки системному аналізу норм адміністративного та кримінального законодавства, в яких встановлено відповідальність за порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів.

У КУпАП, на відміну від КК України, законодавець розмежував поняття «зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу» (ст. 53-3 КУпАП) та «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» (ст. 53-4 КУпАП). І це при тому, що в юридичній літературі (за умови невизначеності відповідного поняття на законодавчому рівні) під незаконним заволодінням ґрунтовим покривом земельних ділянок інколи розуміють саме зняття та перенесення без дозволу спеціально уповноважених органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, або за наявності такого дозволу, але з порушенням наявного порядку (правил) зняття і перенесення ґрунту земельної ділянки¹⁰⁶².

Як бачимо, визначення незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель пов'язується із зняттям та перенесенням поверхневого (родючого) шару земель з

¹⁰⁶⁰ Докладніше про цю проблему див.: Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 375–382; Мовчан Р. О. Щодо правильності місцезнаходження заборони, передбаченої ст. 239-1 КК України, у системі Особливої частини КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 7. С. 120–124; Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 411–414.

¹⁰⁶¹ Наявність цієї вади визнається фактично всіма дослідниками відповідної проблематики.

Чи не єдиною, у кого не викликають нарікань чинні редакції статей 239-1 та 239-2 КК України, є О. В. Сівак, яка вважає їхнє викладення «доволі логічним, оскільки вона (у цьому разі йдеться безпосередньо про ст. 239-2 КК України) конкретно визначає об'єкт злочинного посягання, тому зрозуміло є об'єктивна сторона злочину» (Сівак О. В. До питання деяких проблемних аспектів об'єктивної сторони незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 Кримінального кодексу України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. Ч. 1. С. 218). Однак далі буде доведено, що твердження юристки про «логічність», «конкретність» та «зрозумілість» конструювання досліджуваних заборон не повною, а якщо бути відвертим – то жодною мірою не відображає реального стану речей.

¹⁰⁶² Берзін П. С. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 89. С. 10; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 180.

порушенням встановлених законом правил, тобто вчиненням дій, за які встановлено адміністративну відповідальність (ст. 53-3 КУпАП). За такої ситуації (наявності двох окремих норм, в яких передбачено відповідальність за «незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок» та «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель») і за викладеного тлумачення поняття «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель» виникає цілком логічне питання, яким свого часу цікавилися і фахівці ГЮО ВРУ: навіщо законодавець у різних статтях КУпАП передбачив відповідальність за одне і те саме діяння?

Проаналізувавши рішення парламентаріїв про доповнення КУпАП ст. 53-4, я дійшов висновку, що чи не єдиним мотивом такого кроку могло бути бажання встановити посилену відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель для осіб, які не є власниками земельної ділянки. Тобто у цьому разі йдеться не про незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земель, а фактично про розкрадання ґрунтів¹⁰⁶³, яке може вчинити лише той, хто не є власником земельної ділянки (землекористувачем).

Отже, на відміну від діяння, передбаченого ст. 53-3 КУпАП, єдиним об'єктом якого є встановлений порядок охорони та раціонального використання земель, делікт, караний за ст. 53-4 КУпАП, як і злочин, передбачений ст. 239-1 КК України, одночасно посягає на два об'єкти – крім зазначеного порядку, це також (а можливо і найперше) і відносини власності.

Аналогічно розмірковують і:

– А. А. Андрущенко та І. В. Федорчак, які правопорушення, передбачене ст. 53-3 КУпАП, відносять до проступків у сфері державного управління земельними ресурсами, державного контролю за використанням та охороною земель, проведення землеустрою (І. В. Федорчак вказує також і на відносини у сфері моніторингу земель та земельного оподаткування); тимчасом як правопорушення, передбачене ст. 53-4 КУпАП, – до проступків щодо реалізації права власності на земельну ділянку, ґрунтовий покрив¹⁰⁶⁴;

– А. М. Шульга, який переконаний у тому, що при вчиненні незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) або незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України) насамперед порушується право земельної власності, а вже потім увесь комплекс екологічних чинників існування земельних ресурсів – ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель або земель водного фонду. На підставі цього дослідник констатує, що означені склади повинні міститись у розд. VI Особливої частини «Злочини проти власності»¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶³ Термінологічний зворот «розкрадання ґрунтів» використовується народним депутатом В. І. Коновалюком у підготовленому ним проєкті Закону України (реєстраційний № 9607 від 19 грудня 2011 р.) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за розкрадання ґрунтів».

¹⁰⁶⁴ Андрущенко А. А. Кваліфікація адміністративних правопорушень у сфері використання та охорони земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 8; Федорчак І. В. Адміністративно-правова характеристика об'єкта адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 1. С. 161.

¹⁰⁶⁵ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 77.

Хотілося б дізнатися, як ця теза А. М. Шульги кореспондується з його пропозицією щодо «уніфікації в рамках нової ст. 239-3 КК України відповідальності за всі види незаконного «заволодіння» земельними ресурсами».

Непрямим підтвердженням правильності зробленого висновку може бути і передбачений відповідними нормами розмір санкцій: якщо за вчинення діяння, передбаченого ст. 53-3 КУпАП, для громадян передбачено штраф у розмірі від 10 до 20 НМДГ, то за вчинення діяння, передбаченого ст. 53-4 КУпАП, – штраф у розмірі від 30 до 70 НМДГ.

Вважати, що ст. 53-4 КУпАП покликана попереджати випадки привласнення ґрунтового покриву земельних ділянок власниками (землекористувачами), які перед цим незаконно зняли та перенесли ґрунтовий покрив земельних ділянок, немає підстав, оскільки саме собою зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки на іншу земельну ділянку, тобто діяння, передбачене ст. 53-3 КУпАП, є реалізацією правомочності розпорядження ґрунтовим покривом земельної ділянки – його привласненням.

Тут доречно вкотре нагадати, що прийняттю Закону України від 15 листопада 2009 р. передувало розроблення відповідного законопроекту, який у своїй первинній редакції мав назву «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду)» (реєстраційний № 3417 від 27 листопада 2008 р.). Цим законопроектом пропонувалося, зокрема, встановити адміністративну відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду (нова ст. 53-4 КУпАП), а також доповнити КК України новими складами злочинів – «Порушення правил користування землями водного фонду» і «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах» (статті 239-1 та 239-2 КК України відповідно).

Водночас у висновку на згаданий законопроект ГНЕУ ВРУ вказало на те, що текст нової ст. 239-2 КК України не дає можливість точно зрозуміти зміст об'єктивної сторони відповідного злочину, адже «заволодіння» щодо землі зазвичай означає незаконне обернення у власність винної особи певної земельної ділянки. Оскільки у законопроекті йдеться про «заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду», стає незрозумілим, про що саме йдеться – про встановлення володіння (обернення у власність) над певною ділянкою землі, на якій знаходиться відповідний поверхневий (ґрунтовий) шар, чи про зняття та перенесення ґрунтового покриву, як і у запропонованій у законопроекті ст. 53-4 КУпАП¹⁰⁶⁶.

З огляду на зазначені обставини, за незаконне заволодінням ґрунтовим покривом земельної ділянки на підставі чинної редакції ст. 239-1 КК України можуть відповідати лише особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на праві власності, або які не є землекористувачами. Зважаючи на системне тлумачення кримінального законодавства України та інших нормативно-правових актів, висловлену думку підтримали й інші вчені, зокрема, О. О. Дудоров, О. В. Дуліна, О. І. Миколенко, О. О. Пенязькова та С. М. Ребенко¹⁰⁶⁷. Співзвучною можна вва-

¹⁰⁶⁶ Щоправда, важко погодитися з посиланням у висновку парламентських експертів на ст. 53-4 КУпАП, оскільки адміністративна відповідальність за зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу передбачена ст. 53-3 КУпАП, а у запропонованій законопроектом ст. 53-4 КУпАП йшлося про відповідальність за «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земельних ділянок».

¹⁰⁶⁷ Миколенко О. І., Дуліна О. В. Суб'єкт адміністративної відповідальності в доктрині сучасного адміністративного права (на прикладі адміністративних правопорушень в сфері земельних відносин): монографія. Одеса: Фенікс, 2015. С. 67; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 805; Пенязькова О. О. Кримінально-

---

жати позицію і тих авторів, які аналізований злочин (як і передбачений ст. 239-2 КК України) відносять до злочинів, об'єктом яких виступають права на землю¹⁰⁶⁸.

Розкриваючи зміст незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, А. М. Шульга також зазначає, що під цими діями треба розуміти зняття та привласнення поверхневого шару землі, у такий спосіб своєрідно акцентуючи на порушенні відносин власності. Проте далі, досліджуючи суть зазначеного діяння, науковець вже вказує на заборону *власникам* земельних ділянок та *землекористувачам* здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву (поверхневого шару) землі; водночас чомусь не згадується можливість незаконного його привласнення особами, для яких земельна ділянка, з якої знімається ґрунтовий покрив (поверхневий шар), є чужою. Остання обставина дивує ще більше у контексті того, що при характеристиці об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (остання у частині законодавчого описання суспільно небезпечного діяння є аналогічною об'єктивній стороні злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України), А. М. Шульга незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду пов'язує зі зняттям будь-яким способом та привласненням поверхневого (ґрунтового) шару земель водного фонду, який не належить винній особі¹⁰⁶⁹.

Висловлену автором цих рядків позицію свого часу підтримала й О. С. Олійник¹⁰⁷⁰. Однак згодом юристка змінила свою позицію на протилежну, вважаючи, що незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель може бути вчинено такими категоріями осіб: 1) власником або землекористувачем за відсутності спеціального дозволу (також і у разі його анулювання); 2) власником або землекористувачем за наявності такого дозволу, але з порушенням існуючого порядку; 3) іншою особою¹⁰⁷¹.

Даючи відповідь на питання про суб'єкта злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, частина дослідників, подібно до О. С. Олійник, також припускає, що вчинити цей злочин може як власник земельної ділянки чи землекористувач, так і особа, для якої відповідна земельна ділянка є чужою, – шляхом умисного протиправного вилучення ґрунтового покриву з будь-якою метою у власника або законного користувача всупереч їхній волі¹⁰⁷².

Наведена думка частково ґрунтується на буквальному (у частині можливості визнання суб'єктами розглядуваного злочину осіб, для яких земельна ділянка,

---

права охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 114; Ребенко С. Актуальные вопросы квалификации незаконного завладения почвенным покрывом (поверхностным слоем) земель. *Leges si Viata*. 2015. № 4. С. 87.

¹⁰⁶⁸ Юридична відповідальність за порушення природоресурсного законодавства України : монографія / О. Б. Німко, Н. В. Бондарчук, Р. Д. Ляшенко та ін.; за заг. ред. О. Б. Німко. Житомир : Вид-во «Житомирський національний агрокологічний університет», 2016. С. 130–131.

¹⁰⁶⁹ Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : Ніка-Нова, 2012. С. 89, 93–94.

¹⁰⁷⁰ Олійник О. С. Деякі особливості об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 418; Олійник О. С. Діяння як обов'язкова ознака об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). URL: www.legalactivity.com.ua/index.php.

¹⁰⁷¹ Олійник О. С. Об'єкт злочину «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі» (ст. 239-1 КК України). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 166.

¹⁰⁷² Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. С. 183; Митрофанов І. І., Пругула А. М. Злочини проти довкілля : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. С. 51.

з якої знімається ґрунтовий покрив (поверхневий шар), є чужою), а частково – на логічному тлумаченні положень кримінального закону з урахуванням місця розташування аналізованої заборони у системі Особливої частини КК України (у частині можливості визнання суб'єктами злочину власників відповідної земельної ділянки і землекористувачів).

Незважаючи на певну компромісність такої еклектичної позиції, подібне трактування ст. 239-1 КК України не може вважатися прийнятним з огляду на те, що:

– по-перше, воно не враховує тієї важливої обставини, що чинним законодавством передбачено відповідальність окремо за «зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу» (ст. 53-3 КУпАП) та окремо за «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» (ст. 53-4 КУпАП). До речі, під час обговорення проекту Закону від 27 листопада 2008 р. народним депутатом України С. Г. Міщенком з огляду на включення до КУпАП ст. 53-4 рекомендувалося виключити з останнього ст. 53-3 КУпАП, яка, на думку зазначеного парламентарія, передбачала відповідальність за ідентичне діяння. Однак вказана пропозиція була відхилена з посиланням якраз на те, що ст. 53-3 КУпАП та пропонована (на той час) ст. 53-4 передбачають різні діяння – зняття та перенесення (53-3) та незаконне заволодіння (53-4);

– по-друге, за подібного розуміння поняття «незаконне заволодіння» ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель останнє об'єднує абсолютно різні за змістом і, на мою думку, несумісні правопорушення з різними об'єктами охорони – розкрадання ґрунтів, яке посягає на відносини власності, і зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу – діяння, що порушує встановлений порядок зняття поверхневого шару земель.

Будь-який адвокат, зважаючи на ідентичність форм діяння (як і назв відповідних статей), передбачених диспозиціями ст. 53-4 КУпАП і ст. 239-1 КК України, в яких встановлено відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, зможе легко довести, що єдиною ознакою, яка дає змогу відмежувати вказані правопорушення, є вказаний у диспозиції ч. 1 ст. 239-1 КК України суспільно небезпечний наслідок у вигляді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля. За таких умов немає підстав вважати, що у ст. 239-1 КК України встановлено відповідальність не за розкрадання ґрунтів, яке може вчинити лише особа, яка не є власником земельної ділянки, з якої знімається ґрунтовий покрив (як і у ст. 53-4 КУпАП), а за зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, який згідно з встановленим порядком може отримати лише власник земельної ділянки чи землекористувач, тобто за діяння, аналогічне за змістом передбаченому ст. 53-3 КУпАП, а не ст. 53-4 КУпАП.

Намагаючись обґрунтувати інше, М. В. Кумановський зазначає, що при застосуванні ст. 239-2 КК України не можна спиратися на розуміння «заволодіння» як вилучення предмета (речі) у власника або у фізичної, юридичної особи, яка на законних підставах ним користується, майном (рідчю) та встановлення контролю над таким предметом. Своє бачення правник пояснює тим, що: по-перше, при скоєнні цього злочину відносини власності можуть порушуватись, а можуть і не порушуватись, тобто вони виступають як додатковий факультативний об'єкт; по-друге,

першочерговим завданням досліджуваної норми (ч. 1 вказаної статті) є забезпечення екологічної безпеки, а відповідно, порушення нормальних умов розвитку рослинного і тваринного світу, стану мікроклімату, зміну русла річок та інших водойм тощо, породжують екологічну небезпеку. Керуючись представленими аргументами, науковець стверджує, що «предмет злочину може й не вилучатися із законного володіння ним іншими особами, тобто у такому разі не здійснюється заволодіння предметом злочину»¹⁰⁷³.

Аналізуючи позицію дослідника, не можна не помітити контрверсійність деяких її положень: намагаючись штучно розширити коло суб'єктів аналізованого злочину особами, які мають законні права на відповідну земельну ділянку, М. В. Кумановський висловлює парадоксальне припущення про те, що «незаконне заволодіння» не завжди супроводжується... «заволодінням» предмета. Видається, що, маючи намір довести протилежне, юрист лише зайвий раз засвідчує, що за умови невнесення змін до чинних редакцій статей 239-1 та 239-2 КК України будь-які спроби штучного, не заснованого на буквальному тлумаченні вживаного у них терміна «незаконне заволодіння», розширення кола суб'єктів розглядуваних деліктів є безперспективними і можуть бути обґрунтовані лише такими ж парадоксальними аргументами, про які згадувалося вище. До речі, сам М. В. Кумановський визнає, що діяння, яке позначається терміном «незаконне заволодіння», порушує саме відносини власності¹⁰⁷⁴.

Отже, розмірковуючи так, варто було б констатувати, що злочин, ознаки об'єктивної сторони якого описані у законі за допомогою термінологічного звороту «незаконне заволодіння», має знаходитися серед кримінально каранних посягань на власність. Так само вважає Т. Б. Саркісова, досліджуючи, щоправда, злочин, передбачений не ст. 239-1, а ст. 239-2 КК України. Виходячи з чинної редакції останньої, яка дає підстави стверджувати, що родовим об'єктом злочину, передбаченого цією нормою, виступає право власності на землі водного фонду, авторка стверджує, що зазначена норма або має знайти своє місце в розд. VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності», або повинна бути змінена¹⁰⁷⁵.

¹⁰⁷³ Кумановський М. В. Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України: точність та повнота визначення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. 1. Т. 3. С. 49.

¹⁰⁷⁴ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 106–107.

Цікаво, що далі правник значає таке: «Безперечно, таке діяння повинно завдавати шкоду відносинам, що забезпечують екологічну безпеку. Однак з використанням терміна «заволодіння» така шкода не завжди буде асоційована, тому що шаром ґрунту можна заволодіти, а саме поставити огорожу чи іншим чином встановити своє володіння над десятками кубічними метрами поверхневого (грунтового) шару, а шкода докільню за таких обставин не завдається» (Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 107). Погоджуючись з М. В. Кумановським щодо невдалості вживаного у ст. 239-2 КК України терміна «незаконне заволодіння», водночас не може визнати доречним і наведений юристом приклад, адже у відповідній ситуації матиме місце заволодіння не поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду, а заволодіння земельною ділянкою водного фонду, яке мало б кваліфікуватися за ст. 197-1 КК України.

¹⁰⁷⁵ Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 6.

Варто зазначити, що, на думку деяких науковців, крім статей 239-1 та 239-2, треба ставити питання і про необхідність перенесення до розд. VI Особливої частини КК України і норми, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (див., наприклад: Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комар-

Аналогічну за змістом думку у своїх висновках і на проєкт Закону України від 28 серпня 2012 р., і на проєкт Закону від 27 листопада 2008 р. свого часу висловили фахівці ГНЕУ ВРУ.

Правильність такої позиції підтверджується і зверненням до тлумачних словників, згідно з якими «заволодіти» означає брати у своє володіння, привласнювати, опанувати, охоплювати кого-небудь, що-небудь, а «заволодівати» – захоплювати, присвоювати, взяти що-небудь хитрістю чи силою¹⁰⁷⁶. Як бачимо, етимологія терміна «заволодіння» чітко засвідчує той факт, що використання звороту «незаконне заволоніння» направлене на характеристику процесу незаконного привласнення чогось, притаманного для посягань на власність, а не на довкілля.

Врешті-решт це підтверджує і сам законодавець, який до ухвалення Закону України від 15 листопада 2009 р. жодного разу не використовував термінологічний зворот «незаконне заволоніння» для характеристики злочинів проти довкілля. І це тоді, коли вказаний зворот активно використовується для характеристики злочинів проти власності (статті 187, 190, 191 КК України), а також цілої низки інших злочинів, так би мовити, «власницької» спрямованості, але розміщених в інших розділах Особливої частини з урахуванням предметів відповідних посягань (статті 262, 289, 308, 312, 313, 357, 410 КК України). Враховуючи ж аксіоматичне положення про те, що «однакові поняття повинні мати тотожний зміст у межах всього нормативно-правового акта і навіть системи законодавства, бо натомість втрачається її цілісність»¹⁰⁷⁷, підстав говорити про те, що у статтях 239-1 та 239-2 КК України в термін «незаконне заволоніння» повинен вкладатися якийсь інший, порівняно з названими вище нормами, зміст, не пов'язаний з розумінням цього діяння як посягання на власність, немає.

Натомість, як на цьому свого часу (до зміни власної позиції) резонно акцентувала увагу О. С. Олійник, у розд. VIII Особливої частини при описанні об'єктивної сторони злочинів проти довкілля використовуються такі поняття, як «порушення порядку», «невжиття заходів», «забруднення або псування», «знищення або пошкодження» тощо, тобто специфічні поняття, не характерні для описання об'єктивної сторони складів злочинів проти власності¹⁰⁷⁸.

Водночас треба пам'ятати і про те, що у кримінально-правовій науці усталеним є підхід, згідно з яким (на відміну від злочинів проти довкілля, предметом яких є об'єкти живої та неживої природи, які знаходяться у природному стані і не вилучені із цього стану працею людини) предметом злочинів проти власності може бути тільки річ, яка створена за допомогою вкладеної у неї людської праці, або яка вилучається з природного стану шляхом цілеспрямованої праці і привласнюється власником¹⁰⁷⁹. Пануюча наразі думка з питання про відмежування злочинів

ницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 69).

¹⁰⁷⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 381.

¹⁰⁷⁷ Максимович Р. Л. Про поняття «заволоніння» в Кримінальному кодексі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 2. С. 322.

¹⁰⁷⁸ Олійник О. С. Діяння як обов'язкова ознака об'єктивної сторони незаконного заволоніння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). URL: www.legalactivity.com.ua/index.php.

¹⁰⁷⁹ Див., наприклад: Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 24–25, 70–71.

проти довкілля від злочинів проти власності зводиться до того, що неправомірне заволодіння об'єктами природи передусім завдає (поряд із майновою шкодою) шкоду екологічній рівновазі, оскільки об'єкти природного середовища, що знаходяться у природному стані, на відміну від іншого майна, наділені властивістю загальної значущості. Головна роль у регулюванні суспільних відносин у сфері обороту природних об'єктів належить не цивільному, а екологічному та земельному праву. Включення об'єктів навколишнього природного середовища до предметів злочинів проти власності здатне перекрутити справжній характер суспільної небезпеки екологічних злочинів, приховати об'єкт, який є основним, спрямувати правозастосовну практику хибним шляхом при оцінці суспільної небезпеки діяння, адже екологічна цінність того чи іншого об'єкта не завжди корелює з його матеріальною цінністю¹⁰⁸⁰.

Отже, якщо керуватися, з одного боку, «презумпцією» того, що відповідними розділами Особливої частини КК передбачено відповідальність за злочини, безпосередні об'єкти яких є частинами родових об'єктів або збігаються з ними, а з іншого – місцезнаходженням аналізованої кримінально-правової заборони у системі Особливої частини, то необхідно зробити висновок про те, що, доповнюючи КК України ст. 239-1 (як і ст. 239-2), законодавець мав намір насамперед захистити певний різновид правовідносин у сфері довкілля, а не власності. В юридичній літературі щодо цього слушно наголошується, що ґрунтовий покрив, тобто ґрунти у своєму природному стані треба розглядати як властивість, якісну характеристику земельної ділянки чи території. Тому в такому стані вони є не об'єктом права власності, а об'єктом прав і обов'язків суб'єктів сільськогосподарського землекористування щодо їх охорони і відтворення¹⁰⁸¹. Видається, що цим і обумовлене розташування досліджуваних кримінально-правових заборон у системі Особливої частини КК України.

Перш ніж остаточно сформулювати власну позицію щодо питання про правильність / неправильність розміщення статей 239-1 та 239-2 КК України в розд. VIII Особливої частини КК України, треба зазначити, що за результатами вивчення, так би мовити, загальної антисуспільної спрямованості діяння, передбаченого тією чи іншою нормою, зазвичай можна спостерігати дві найбільш типові ситуації:

Чітко формулює цю наукову позицію Н. О. Антонюк: «Для предмета складів злочинів проти довкілля характерним є те, що він зберігає екологічні зв'язки з біосферою, не втілює в собі конкретно-визначену працю (не є товаром). У майно, яке виступає предметом складів злочинів проти власності, вкладено конкретно визначену людську працю, яка вилучає його з природного середовища» (Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 71).

М. І. Панов та П. В. Олійник також розглядають предмет злочину як найбільш значущу ознаку при здійсненні відмежування злочинів проти власності від злочинів проти довкілля. При цьому домінуючим підходом згадані дослідники визнають концепцію трудового внеску людини у створення певних предметів у процесі виробництва матеріальних благ. Водночас наголошується на безпідставності отождолення відносин власності як економічної категорії, що опосередковується юридичним терміном «право власності», і відносин у сфері довкілля, для яких характерним є використання близького за назвою терміна «право власності на природні ресурси» (Панов М., Олійник П. Спірні питання відмежування злочинів проти власності від злочинів проти довкілля. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 88–93).

¹⁰⁸⁰ Фролов М. В. Имущество как предмет хищения: единство и дифференциация гражданско-правового и уголовно-правового моментов понятия : дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. С. 153–154.

¹⁰⁸¹ Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. З. Гасцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 91.

– *перша*, коли і юридична природа, й історичний та зарубіжний досвід, і законодавчий опис ознак складу злочину однозначно (наприклад, статті 239 та 254 КК України) або майже однозначно (наприклад, ст. 197-1 КК України) вказують на те, що відповідна норма розміщена у «своєму» (належному) розділі, і це є свідченням відсутності потреби вдосконалення законодавства у цій площині;

– *друга*, коли зазначені вище фактори, навпаки, вказують на помилковість рішення парламентаріїв про включення заборони до того чи іншого розділу Особливої частини КК України. Ілюстраціями такої ситуації можуть бути, зокрема, норми про: незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України), яка, незважаючи на чітко виражену «власницьку» спрямованість, розміщена серед злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту¹⁰⁸²; умисне пошкодження лінії зв'язку (ст. 360 КК України), яка не має абсолютно нічого спільного з відносинами, пов'язаними з авторитетом органів державної влади, органів місцевого самоврядування, захистом об'єднань громадян і, тим більше, журналістів; порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК України), якій, навіть з урахуванням спеціального суб'єкта цього злочину, вочевидь не місце серед військових злочинів. У такій ситуації відповідні норми мають або бути перенесені до «правильного», «свого» розділу, або, коли жодної потреби в існуванні тієї чи іншої спеціальної норми немає (зокрема, інколи подібні думки лунають стосовно ст. 360 КК України¹⁰⁸³), – вилучена з системи кримінального законодавства.

Водночас за результатами аналізу антисуспільної спрямованості злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, можна констатувати, що до цієї ситуації не можуть бути застосовані жодні з висловлених вище рекомендацій, адже:

1) якщо в аспекті *de lege lata*, зокрема з урахуванням вказівки на «незаконне заволодіння», розглядувані делікти мали б оцінюватися як специфічні прояви посягань на власність, а тому їхнє місцезнаходження в системі Особливої частини КК України треба вважати помилковим;

2) вже з позиції *de lege ferenda*, а також пам'ятаючи про предмети відповідних складів злочинів, розміщення зазначених заборон саме серед злочинів проти довкілля виглядає цілком виправданим.

Тобто маємо справу з прикладом умовно *третьої ситуації*, коли фактично всі обставини вказують на нібито правильність місцезнаходження заборони, однак через невдалий законодавчий опис ознак складу злочину воля самих же парламентаріїв деформується, і зрештою кримінальна відповідальність встановлюється (*de lege lata*) не за те діяння, караність якого мав намір передбачити законодавець (*de lege ferenda*), і з урахуванням чого ним і було визначено розташування норми в системі Особливої частини КК України, а за інше діяння, з відмінним характером антисуспільної спрямованості, зважаючи на яку кримінальна відповідальність за нього мала б передбачатися нормами, передбаченими іншими, ніж ті, в яких воно розміщено, розділами Особливої частини КК України.

¹⁰⁸² З цього питання див., наприклад: Чугунніков І. І. Об'єкт злочину як нормативне поняття. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2017. № 4. С. 69–70; Чугунніков І. І. Соціально-нормативна концепція об'єкта злочину (кримінального правопорушення). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Т. 17. С. 155–190.

¹⁰⁸³ Див., наприклад: Мовчан Р. О., Незайко С. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства: монографія. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2018. С. 61, 181.

Враховуючи той факт, що норма вже й так розміщена «правильно», переконаний у тому, що у такій ситуації (на відміну від попередньої) законодавець має рухатися не шляхом зміни місцезорозташування заборони в системі Особливої частини, а в напрямі внесення змін до самої норми, у результаті яких мала б бути чітко продемонстрована її «справжня» (яка й була підставою для місцезнаходження), а не «деформована» в результаті законодавчих вад, антисуспільна спрямованість.

Проектуючи вказані положення на розглядувану в цьому підрозділі проблематику, я роблю висновок про те, що правильним шляхом виходу із цієї ситуації є внесення змін до чинних редакцій статей 239-1 та 239-2 КК України, які б забезпечили уніфіковане трактування ознак об'єктивної сторони, суб'єкта (або предмета (чужа земельна ділянка)) та, як наслідок, чітко засвідчили «**екологічний**», а не згаданий вище «деформований» внаслідок законодавчих вад «**власницький**» характер антисуспільної спрямованості аналізованих посягань. Конкретні пропозиції щодо цього будуть озвучені в наступному підрозділі, присвяченому об'єктивній стороні злочинів у сфері земельних відносин.

Незважаючи на всю важливість правильного встановлення загального та родового об'єкта, найбільше значення і з практичного, і з теоретичного погляду має правильне визначення безпосереднього об'єкта злочину, під яким варто розуміти соціальні цінності, на які посягає конкретна злочинна дія або бездіяльність¹⁰⁸⁴.

Цілком очевидно, що покликанням кожної з передбачених чинним КК України норм про злочини у сфері земельних відносин є саме охорона земельних відносин. Однак не менш очевидним є й те, що, спираючись на один лише цей факт, навряд чи можливо сформулювати науково обґрунтоване визначення та відстежити механізм заподіяння шкоди безпосереднім об'єктам кожного із земельних злочинів. Що для цього ж необхідно робити?

Як зазначалося вище, хоч автор цих рядків і підтримує концепцію «об'єкт злочину – правовідносини», мною визнаються і численні та добре відомі переваги домінуючої теорії «об'єкт злочину – суспільні відносини», які будуть використовуватися у процесі написання цього дослідження. Зокрема йдеться про усталену структуру суспільних відносин, яка становить собою цілісну систему елементів, що її утворюють, відповідним способом взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, і саме визначення якої і має вирішальне значення для правильного з'ясування сутності об'єкта злочину та «механізму» злочинного посягання на нього¹⁰⁸⁵.

На мою думку, найбільш переконливою є позиція вчених, які вважають, що до структури суспільних відносин треба включати суб'єктів суспільних відносин, їхній предмет та соціальний зв'язок, який розглядається і як зміст самого відношення¹⁰⁸⁶. Водночас необхідно виходити з того, що лише аналіз суспільного відношення як цілісності дає змогу визначити суть відношення; методологічно правильним

---

¹⁰⁸⁴ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 131.

¹⁰⁸⁵ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. С. 15–17.

¹⁰⁸⁶ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. С. 15–17.

є розгляд окремих структурних елементів, виявлення їхньої сутності у визначеному зв'язку, а згодом і суті самого відношення як сукупності елементів¹⁰⁸⁷.

Суб'єкт, або суб'єктний склад відносин – це сукупність учасників певних відносин (не менше двох – уповноважений і зобов'язаний). Для того, щоб правильно визначити суб'єктний склад будь-яких відносин, необхідно звертатися до положень нормативно-правових актів, які регулюють певне коло суспільних відносин. Адже, як щодо цього резонно зазначає В. Я. Тацій, визначення кола суб'єктів суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, є виключним правом законодавця, оскільки з цим нерозривно пов'язане і питання тих суспільних відносин, що ставляться під охорону (як об'єкт) кримінального закону¹⁰⁸⁸. В. Я. Тацій звертає увагу і на те, що визначення суб'єктного складу охоронюваних суспільних відносин дає змогу встановити і «механізм» спричинення шкоди об'єкту, який може бути різним.

Суб'єктами правовідносин, охоронюваних ст. 197-1 КК України, є, з одного боку, власники земельних ділянок та землекористувачі, а з іншого – індивідуально невизначене коло осіб, зобов'язаних поважати права зазначених вище осіб та не чинити перешкод у реалізації відповідних правомочностей. Такий злочин вчиняється начебто «ззовні». Як зазначається у спеціальних дослідженнях, присвячених відповідній проблематиці, у таких випадках учасник охоронюваного суспільного відношення, якому завдається шкода, завжди виступає як потерпілий від злочину¹⁰⁸⁹, при характеристиці яких і буде детально проаналізований правовий статус власників та землекористувачів.

Протилежну ситуацію можна спостерігати при аналізі відносин, охоронюваних статтями 239 та 254 КК України. Ці злочини вчиняються самими учасниками суспільних відносин, шкода яким заподіюється шляхом виключення себе з цих суспільно корисних та охоронюваних кримінальним законом відносин. Винна особа або не виконує, або неналежним чином виконує покладені обов'язки, чим і розриває соціальний зв'язок. Тут, на відміну від ст. 197-1 КК України, злочин начебто вчиняється «зсередини» самого суспільного відношення одним із його учасників, на підставі чого вченими робиться висновок про те, що такий «механізм» спричинення шкоди охоронюваним відносинам є можливим лише при вчиненні злочинів зі спеціальним суб'єктом, яким у нашому випадку можуть бути особи, на яких покладено один із зазначених обов'язків: 1) або виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню і псуванню земель (ст. 239 КК України); 2) або дотримання «загальних» правил щодо дбайливого і раціонального використання земель (ч. 1 ст. 254 КК України); 3) або рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України). Зі зрозумілих та очевидних причин, на відміну від попередньої категорії, до детального аналізу правового статусу цих осіб необхідно повернутися при характеристиці суб'єктів розглядуваних деліктів.

¹⁰⁸⁷ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979. С. 29.

¹⁰⁸⁸ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1982. С. 24.

¹⁰⁸⁹ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1982. С. 26–27.

Щодо статей 239-1 та 239-2 КК України, то їхнім покликанням є забезпечення дотримання встановленого порядку зняття поверхневого шару (передусім ґрунтового покриву) земель. І цілком очевидно, що, доповнюючи КК України вказаними нормами, законодавець мав намір встановити кримінально-правову заборону порушення згаданого вище порядку як з боку законних власників земельних ділянок (землекористувачів), так і з боку інших осіб (загальний суб'єкт). Однак, як було доведено раніше, результатом невдалого законодавчого опису ознак складів відповідних злочинів стало те, що до кримінальної відповідальності за вчинення останніх, як і злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, сьогодні можуть бути притягнуті лише особи, які не є власниками земельних ділянок та землекористувачами (фактично спеціальний суб'єкт¹⁰⁹⁰), котрих поки що і потрібно визнавати суб'єктами охоронюваних статтями 239-1 та 239-2 КК України суспільних відносин. Отже, шкода відповідним відносинам (допоки до чинних редакцій розглядуваних статей не будуть внесені відповідні зміни) може бути завдана лише «ззовні».

Аналізуючи суб'єктний склад відповідних правовідносин, варто мати на увазі, що земельні відносини, метою правого регулювання яких є настання певного результату у стані земельних ділянок, їх ґрунтового покриву, рівні родючості, зміні характеру виробничого впливу на землю для вирощування сільськогосподарської продукції тощо виникають не лише за участю власників і користувачів земельних ділянок, а й за участю органів влади загальної і спеціальної компетенції, місцевого, регіонального та національного рівня¹⁰⁹¹.

З огляду на сказане варто погодитися з дослідниками, які іншою стороною у складі охоронюваних статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України відносин визнають органи державної влади та місцевого самоврядування загальної (Президент України, ВРУ, КМУ тощо) та спеціальної компетенції¹⁰⁹². Зокрема, на сьогодні державну політику у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів здійснює Держгеокадастр, створений шляхом перетворення Державного агентства земельних ресурсів України згідно з постановою КМУ від 10 вересня 2014 р. № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», і функціонуючої сьогодні відповідно до Положення про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру, затв. Постановою КМУ від 14 січня 2015 р. № 15.

¹⁰⁹⁰ Докладніше питання, яким є суб'єкт злочину, передбаченого ст. 239-1 (ст. 239-2) КК України (загальним чи спеціальним), розглядатиметься у підрозділі 2.3 монографії.

¹⁰⁹¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 83.

¹⁰⁹² Кумановський М. В. Щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Проблеми законності*. 2013. № 122. С. 228–229; Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2008. С. 153; Матвійчук В. К. Суб'єкт відносин з кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як елемент об'єкта цих складів злочинів. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/jnn_2012_12_14.pdf; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 64.

Через це потребує уточнення позиція М. В. Іщенко, на думку якого суб'єктами відносин, охоронюваних ст. 239 КК України, є: з одного боку, працівники, які відповідалі за транспортування, використання, захоронення відходів або порушили конституційну заборону заподіювати шкоду довкіллю, або нераціонально використовують землю, що потягло заподіяння відповідної шкоди довкіллю (з цим твердженням частково можна погодитися, хоча й залишаються незрозумілими мотиви автора, якими керувався останній, істотно обмежуючи суб'єктний склад цих відносин лише особами, діяльність яких пов'язана з «відходами», не згадуючи при цьому ні про «речовини», ні про «інші шкідливі матеріали»); а з іншого – фізичні і юридичні особи, які вступають у суспільні відносини з цими особами щодо їх діяльності (це можуть бути окремі громадяни, службові особи та ін.)¹⁰⁹³.

Ці судження дослідника викликають нарікання, адже названі «інші» фізичні та юридичні особи насправді не мають жодного відношення до охоронюваних ст. 239 КК України правовідносин. Видається, що саме неправильне визначення суб'єктного складу відповідних відносин у підсумку і стало першопричиною формування у М. В. Іщенко хибного, на мою думку, уявлення про механізм заподіяння шкоди безпосередньому об'єкту злочину, передбаченого ст. 239 КК України. Зокрема, криміналіст пише, що шкода зазначеним суспільним відносинам завдається шляхом розриву соціального зв'язку між їх суб'єктами зазвичай внаслідок зовнішнього впливу на нього фізичних осіб, які не є учасниками цих суспільних відносин та / або шляхом видозміни предмета охоронюваних суспільних відносин¹⁰⁹⁴, хоч, як було доведено раніше, відповідні правовідносини насправді порушуються не «ззовні», а «зсередини» самими учасниками цих відносин, які виступають спеціальними суб'єктами розглядуваного злочину.

Наступним структурним елементом суспільних (право-) відносин є їхній *предмет*, яким прийнято вважати усе те, щодо чого або з огляду на що існують відносини¹⁰⁹⁵. В юридичній літературі звертається увага на те, що, незважаючи на нетотожність понять «предмет суспільних відносин» та «предмет злочину», в окремих випадках вони співпадають¹⁰⁹⁶. Приклади саме такої ситуації можна спостерігати при аналізі передбачених чинним кримінальним законодавством злочинів у сфері земельних відносин, які порушують суспільні відносини, предметами яких, як і предметами відповідних злочинів, виступають: земельна ділянка (ст. 197-1 КК України); земля (статті 239 та 254 КК України); ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель (ст. 239-1 КК України); поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду (ст. 239-2 КК України).

Заради справедливості треба вказати на наявність інших поглядів на це питання. Зокрема, на думку О. С. Олійник, предметом суспільних відносин, що становлять основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України,

¹⁰⁹³ Іщенко М. В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 203.

¹⁰⁹⁴ Іщенко М. В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 203.

Не досить обґрунтовану, як на мене, позицію М. В. Іщенко підтримав і Г. С. Крайник (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С. 31).

¹⁰⁹⁵ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979. С. 47.

¹⁰⁹⁶ Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1982. С. 52.

є незбереження та правомірне використання гумусного горизонту ґрунту¹⁰⁹⁷. Однак висловлене судження не можна вважати ані аргументованим, ані послідовним. Пропонуючи відповідне тлумачення, юристка:

– по-перше, фактично ототожнює два таких окремих елементи розглядуваних відносин, як «предмет» та «соціальний зв'язок», зміст якого сама ж О. С. Олійник визначає як «збереження природного положення гумусного горизонту ґрунту чи, у разі вимушеного його зняття, використанні з метою створення нового екоценозу з родючим ґрунтом»¹⁰⁹⁸ – тобто, те саме, про що йшлося і при характеристиці предмета відносин. До речі, подібну неточність допускає і В. К. Матвійчук, який предметом охоронюваних ст. 254 КК України відносин визнає не землю (-і), а умови, що забезпечують охорону земель сільськогосподарського обігу від тривалого зниження або втрати їх родючості, виведення цих земель із сільськогосподарського обігу, від змивання гумусного шару, від порушення ґрунту, при цьому формулюючи ідентичне визначення безпосереднього об'єкта досліджуваного злочину¹⁰⁹⁹;

– по-друге, не враховує того, що «відносини, які забезпечують екологічну рівновагу шляхом збереження та правомірного використання гумусного горизонту ґрунту», яку О. С. Олійник вважає основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину, виникають не з причини «незбереження та правомірного використання гумусного горизонту ґрунту», а через «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель», збереження та правомірне використання якого треба визнавати хіба що соціальним зв'язком охоронюваних ст. 239-1 КК України відносин¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁷ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 64.

В одній зі своїх попередніх робіт дослідниця визнала предметом розглядуваних відносин встановлені законодавством вимоги та чинний порядок зняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель при наявності відповідного дозволу уповноважених органів державної влади (Олійник О. С. Об'єкт злочину «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі» (ст. 239-1 КК України). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 163).

¹⁰⁹⁸ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 64.

¹⁰⁹⁹ Матвійчук В. К. Предмет відносин та соціальний зв'язок як структурні частини об'єкта екологічних злочинів. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 309.

¹¹⁰⁰ Фактично з ідентичних міркувань О. О. Дудоров, Д. О. Калмиков та М. В. Комарницький критикують позицію Н. В. Нетеси, яка вважає, що предметом суспільних відносин у сфері охорони та раціонального використання надр (які вона вважає основним безпосереднім об'єктом усіх трьох посягань, описаних у ст. 240 КК України) треба визнавати соціальні інтереси щодо необхідності охорони та раціонального використання надр. На думку науковця, самі надра в їх вузькому сенсі та корисні копалини недоцільно розглядати як предмет вказаних суспільних відносин, оскільки такий підхід, за її переконанням, призведе до необґрунтованого ототожнення предмета суспільних відносин і предмета злочину (Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 26–27). Спростовуючи аргументи Н. В. Нетеси, вчені звертають увагу на те, що суспільні відносини у сфері охорони та раціонального використання надр (які охоронювані ст. 239-1 КК України – Р. М.) цілком очевидно є матеріальними, адже виникають та існують стосовно надр і корисних копалин. Той факт, що за такого підходу предмет зазначених суспільних відносин співпадатиме з предметом злочину, фахівці сприймають позитивно: це дасть змогу, з одного боку, логічно пояснити ту загальновишарпану обставину, що предмет є лише однією з ознак об'єкта злочину, а, з іншого, дослідити механізм спричинення шкоди відповідним суспільним відносинам через незаконний вплив на їх предмет (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 72–73).

У подібному руслі, також зважаючи на «матеріальність» охоронюваних ст. 239-2 КК України суспільних відносин, висловлюється М. В. Кумановський, визнаючи предметом останніх поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду (Кумановський М. В. Щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України

Усі згадані вище предмети правовідносин будуть детально проаналізовані далі, при характеристиці предметів відповідних складів злочинів.

Останнім елементом суспільних відносин є *соціальний зв'язок* або, інакше кажучи, *зміст* суспільних відносин, який, за вдалим висловлюванням В. К. Глістіна, «треба розглядати тільки як конкретну взаємодію суб'єктів стосовно конкретних предметів»¹¹⁰¹.

Аналіз ст. 197-1 КК України дає підстави для твердження, що змістом цих відносин є: 1) право власності на земельну ділянку; 2) право законного володіння земельною ділянкою.

Право власності на землю з об'єктивного погляду варто розглядати як сукупність або систему правових норм, які закріплюють, регламентують та охороняють відносини власності на земельні об'єкти та їх ресурси. Право власності на землю в суб'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регулюють відносини щодо володіння, користування і розпорядження земельними ділянками та їх використання власниками на власний розсуд для задоволення своїх матеріальних потреб та реалізації інших інтересів¹¹⁰². Саме про право власності в суб'єктивному розумінні йдеться у ч. 1 ст. 78 ЗК України, яка визначає право власності на землю jako право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

З урахуванням тлумачення права власності на землю з об'єктивної та суб'єктивної точки зору І. І. Каракаш сформулював найбільш повне поняття права земельної власності, під яким пропонується розуміти систему правових норм, що закріплюють, регламентують і охороняють відносини власності на землю та регулюють відносини володіння, користування і розпорядження земельними ділянками їх власниками на свій розсуд для задоволення своїх матеріальних потреб і реалізації інших інтересів¹¹⁰³.

У цивільному праві зміст права власності традиційно розкривається через правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження тими чи іншими об'єктами. Зазначена триада правомочностей власника притаманна і праву земельної власності. Проте належність зазначених правомочностей власникам земельних ділянок та їхнє здійснення має низку істотних особливостей, обумовлених тим, що земельні площі та відокремлені ділянки землі як об'єкти права власності мають не лише господарсько-економічну цінність, а й виконують поселенські, комунікаційні, просторово-територіальні, екологічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, культурні та інші функції. З огляду на ці та інші особливості земельних об'єктів, земельно-правові норми містять певні обмеження щодо здійснення правомочностей власності на землю¹¹⁰⁴.

За визначенням І. І. Каракаша, *право володіння* надає власнику земельної ділянки можливість здійснювати господарське «панування» над земельною ділянкою і

(незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Проблеми законності*. 2013. № 122. С. 229–230).

¹¹⁰¹ Глістин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979. С. 63.

¹¹⁰² Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 99–100.

¹¹⁰³ Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 99.

¹¹⁰⁴ Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 126–127.

поширювати свою владу на інших осіб, усуваючи їх від привласнення її корисних властивостей¹¹⁰⁵.

Акцент на «владі» над земельною ділянкою робить і П. Ф. Кулинич, який, проте, наводить більше прикладів того, у чому вона може виражатися: *право власника земельної ділянки щодо володіння нею* – це юридично забезпечена можливість утримувати земельну ділянку як свою власну, позначати її межі не тільки межовими знаками встановленого зразка, а й природними (дерева, куші) чи рукотворними (тин, рів тощо) об'єктами з метою регулювання чи повної заборони доступу на земельну ділянку інших осіб¹¹⁰⁶.

Юридичну природу та специфіку права володіння саме земельною ділянкою досить вдало ілюструє А. М. Мірошніченко, за влучним висловом якого щодо оточуючих володіння виконує надзвичайно важливу функцію – воно є засобом їх повідомлення про право власника, яким кореспондує обов'язок усіх інших не порушувати його¹¹⁰⁷.

Природно, що фактичне володіння тією чи іншою земельною ділянкою робить можливим здійснення інших правомочностей – користування та розпорядження нею. Відомо, що не можна використовувати земельну ділянку, не маючи господарського або фактичного панування над нею.

Водночас треба зробити застереження стосовно того, що право володіння як неодмінний атрибут власника земельної ділянки має певну специфіку, обумовлену тим, що земельна ділянка, по-перше, «за визначенням» не може бути переміщена в просторі, по-друге, «панування» над земельною ділянкою є значною мірою умовністю¹¹⁰⁸, адже власник володіє земельною ділянкою без відриву від природного середовища, спираючись на юридичний титул, тобто правову підставу правомірного володіння¹¹⁰⁹. Наявність земельної ділянки у власності не завжди супроводжується фактичним володінням нею, тобто знаходженням її при власникові. У своїй монографії Рудольф фон Герінг стосовно цього писав, що визначення володіння як «фізичного панування над річчю» є правильним лише щодо рухомих речей, які кожен зазвичай тримає при собі або у своєму домі. Але нерухомість, яка лежить на відкритому місці (земельна ділянка, водойми), не піддається такому пануванню: «Я володію віддаленою ділянкою землі, але чи маю фізичну владу над нею?»¹¹¹⁰.

Право володіння однією і тією ж земельною ділянкою може належати і власникові, й особі, якій власник надав земельну ділянку за договором. Тут володіння не відокремлюється від права власності, бо власник має згідно із законом право на витре-

---

¹¹⁰⁵ Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 126.

¹¹⁰⁶ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 109.

¹¹⁰⁷ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 124.

¹¹⁰⁸ Мірошніченко А. М. Захист права власності на земельну ділянку за допомогою виндикаційного та негативного позовів через призму специфіки володіння земельною ділянкою. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2010. Вип. 156. С. 120–124.

¹¹⁰⁹ Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 127.

¹¹¹⁰ Об основани защиты владения. Пересмотр учения о владении: перевод со 2-го немецкого издания, исправленного и дополненного / д-р Р. Иеринг. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1883. С. 95; Пляцко У. М. Правова природа володіння. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. І. Т. 2. С. 12.

бування земельної ділянки з чужого незаконного володіння. Водночас право володіння осіб, котрі не є власниками, істотно відрізняється від права володіння власника, оскільки воно має похідний характер. Власнику, крім права володіння, належать також правомочність користування та розпорядження. Інші ж володільці зазвичай повністю позбавлені права розпорядження і мають право користування в межах, встановлених договором із власником (наприклад, оренда земельної ділянки)¹¹¹¹.

Визначення змісту права володіння земельною ділянкою має неабияке значення для з'ясування юридичної природи злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, а також дає змогу відмежовувати аналізований злочин від посягань, передбачених статтями 189, 190 КК України.

При самовільному зайнятті земельної ділянки потерпілий не позбавляється права володіння земельною ділянкою, хоча, вчиняючи такі дії, порушник стає недобросовісним володільцем земельної ділянки, оскільки він знає, що здійснює володіння без жодних на це правових підстав¹¹¹². Має рацію А. М. Мірошниченко, який зазначає: «... за існування реєстру власника можна позбавити володіння лише юридично – шляхом відібрання титулу в цілому, наприклад, шляхом неправомірного оформлення правостановлюючих документів на іншу особу, шляхом внесення неточних даних до реєстру тощо. Лише в цьому випадку проти порушення права власності треба застосовувати виндикаційний позов»¹¹¹³. У випадках же самовільного зайняття земельної ділянки йдеться про створення перешкод у використанні земельної ділянки, і проти цього порушення належним способом захисту є негативний позов¹¹¹⁴.

Схожої позиції дотримується і ВС, який звертає увагу на те, що:

- по-перше, метою виндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений. У випадку ж позбавлення власника володіння нерухомим майном означене введення може полягати лише у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю);
- заволодіння громадянами та юридичними особами землями водного фонду (у розглядуваній справі йшлося саме про них) всупереч вимогам ЗК України (перехід до них права володіння цими землями) є неможливим. Зайняття земельної ділянки водного фонду з порушенням статті 59 ЗК України має розглядатися як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади. У такому разі позовна вимога зобов'язати повернути земельну ділянку має розглядатися як негативний позов, який може бути заяв-

¹¹¹¹ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 207–208.

¹¹¹² Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 61.

¹¹¹³ Мірошниченко А. М. Захист права власності на земельну ділянку за допомогою виндикаційного та негативного позовів через призму специфіки володіння земельною ділянкою. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2010. Вип. 156. С. 123–124.

¹¹¹⁴ Мірошниченко А. М. Обрання належного способу захисту прав на земельні ділянки. *Адвокат*. 2011. № 1. С. 29.

У схожому руслі розмірковує і С. О. Погрібний, який зазначає, що з прийняттям новітнього законодавства акцент у питанні перенесення права власності з домінуючої у цьому ролі транслятивної домовленості змінено на самий перехід права у відповідному реєстрі нерухомості (Погрібний С. Захист права власності на нерухоме майно: окремі питання судової практики. *Право України*. 2011. № 5. С. 83).

лений упродовж усього часу тривання порушення прав законного володільця відповідної земельної ділянки водного фонду¹¹¹⁵.

Якщо самовільне зайняття земельної ділянки означає фактичне заволодіння та (або) користування земельною ділянкою, яке не поєднується з отриманням титулу на неї, то винний у шахрайстві або вимаганні у певний спосіб (шляхом обману, погроз чи насильства) отримує (прагне отримати) правовстановлюючий документ на земельну ділянку, а, отже, право на неї як різновид нерухомості (ст. 181 ЦК України), щодо відчуження якої законом встановлені спеціальні правила. Тому, наприклад, шахрайські дії, направлені на отримання правовстановлюючих документів на земельну ділянку, треба розглядати не як спосіб самовільного зайняття земельної ділянки, як це пропонується деякими авторами¹¹¹⁶, а як злочин, що призводить до позбавлення потерпілого права володіння земельною ділянкою. Відповідно, кваліфікуватися такі дії мають не за сукупністю злочинів, а лише за відповідною частиною ст. 190 КК України¹¹¹⁷.

Право користування земельною ділянкою – це юридично надана власнику можливість господарського та іншого використання земельної ділянки з метою отримання доходів та інших благ від корисних властивостей землі¹¹¹⁸. Варто погодитись із висловленою на сторінках юридичної літератури думкою стосовно того, що чи не найбільшого порушення у разі самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва зазнає право власника або законного володільця саме користуватися земельною ділянкою¹¹¹⁹.

Згідно зі ст. 90 ЗК України власник земельної ділянки, реалізуючи надане йому законом суб'єктивне право користування нею, має право:

- самостійно господарювати на землі, вирощуючи сільськогосподарські та інші культури, переробляючи вирощену продукцію чи здійснюючи несільськогосподарську діяльність. Виключним правом власника земельної ділянки є вибір способу її використання відповідно до цільового призначення земельної ділянки;

- споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди. Однак, спорудження власником земельної ділянки будівель і споруд може здійснюватися лише з дозволу органів державного архітектурно-будівельного контролю. В іншому разі таке спорудження вважатиметься незаконним;

- вважати своєю власністю посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур та вироблену сільськогосподарську продукцію, зведені на земельній ділянці відповідно до чинного законодавства будівлі та споруди. В земельному

---

¹¹¹⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 листопада 2018 р. у справі № 504/2864/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81842010>; постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538>.

¹¹¹⁶ Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 149.

¹¹¹⁷ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 103.

Більш детально питання співвідношення складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України та ст. 189 (190) КК України, розглядатиметься далі – при аналізі об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки.

¹¹¹⁸ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 109.

¹¹¹⁹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 61.

праві України діє презумпція належності власникові земельної ділянки розташованих на ній посівів, насаджень, будівель та споруд, якщо інше не передбачено виданим власником земельної ділянки актом чи угодою за його участю;

– використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі. Водночас П. Ф. Кулинич небезпідставно зауважує, що це право власника земельної ділянки характеризується певними особливостями.

По-перше, його об'єктом є не всі, а лише розташовані на земельній ділянці корисні копалини місцевого значення.

По-друге, власники земельних ділянок мають право використовувати корисні копалини місцевого значення, а також торф, лісові насадження, водні об'єкти та інші корисні властивості землі лише для власних потреб. Використання зазначених природних ресурсів власником земельної ділянки не для власних, а для інших потреб (для їх продажу чи виробництва певної продукції та матеріалів з метою продажу) може здійснюватися лише після отримання додаткових дозволів відповідно до чинного законодавства.

По-третє, відповідно до ст. 23 КУпН право власників земельних ділянок на використання розташованих на земельних ділянках низки природних ресурсів для власних потреб обмежене ще й певними просторовими межами та іншими параметрами. Наприклад, вони можуть видобувати для своїх господарських та побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів і підземні води за умови, що продуктивність водозаборів не перевищує 300 м³ на добу¹¹²⁰.

Також потрібно враховувати і те, що обсяг права користування земельною ділянкою є обмеженим і визначається її цільовим призначенням¹¹²¹.

Законним користувачем може бути не лише землевласник, а й інша особа, якій це право надане договором, законом чи адміністративним актом.

Право користування земельною ділянкою її власником відрізняється від права використання земельних ресурсів невластником. Воно, як і інші правомочності власника, на відміну від використання земельної ділянки невластником, не може бути обмежене будь-якими термінами, здійснюється ним самостійно або через уповноважених представників і не припускає втручання в реалізацію функцій, пов'язаних із користуванням земельною ділянкою, інших суб'єктів права¹¹²².

Як випливає з положень статей 92–93 ЗК України, використання земельної ділянки невластником передбачає наявність у нього не лише притаманної власнику правомочності користування, а й права володіння земельною ділянкою.

Право розпорядження визначається як визнані за власником та гарантовані законом можливості здійснення дій, спрямованих на встановлення правової належності та юридичної долі земельної ділянки.

¹¹²⁰ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 109–110.

¹¹²¹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 61.

¹¹²² Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 127.

Згідно зі ст. 90 ЗК України власник земельної ділянки має право:

- відчужувати земельну ділянку на підставі договору купівлі-продажу, міни, дарування та інших цивільно-правових угод;
- передавати її в оренду відповідно до Закону України «Про оренду землі»;
- передавати земельну ділянку в заставу відповідно до Закону України «Про іпотеку»;
- передати земельну ділянку в спадщину шляхом написання заповіту та посвідчення його відповідно до вимог ЦК України.

Незважаючи на те, що наведене вище трактування поняття «право розпорядження земельною ділянкою» є похідним та багато в чому виходить із усталеного цивільно-правового розуміння поняття «права розпорядження», фахівці у галузі земельного права вказують на різницю між правомочностями розпорядження об'єктами права власності в цивільному і земельному праві. Зокрема, зауважується, що режим здійснення права розпорядження щодо земельних ділянок характеризується істотною специфікою (на думку дослідників, вона не завжди є виправданою), яка проявляється в особливих: правилах відчуження земельних ділянок; правилах надання земельних ділянок у користування; правилах щодо обмеження та обтяження права власності на землю; порядку зміни цільового призначення земельних ділянок¹¹²³.

І. І. Каракаш також звертає увагу на те, що у цивільному праві до змісту права розпорядження часто включається здійснення дій, спрямованих на визначення фактичної долі майна, тобто здійснення фактичного розпорядження речами шляхом їхнього споживання, залишення без належності, викидання, переробки тощо; розпорядження земельними ділянками у такий спосіб фактично є неможливим і юридично неприпустимим¹¹²⁴ – пошкодження, а тим більше знищення земельних ділянок заборонено і тягне юридичну відповідальність (зокрема і кримінальну), особливості якої розглядаються і в межах цього дослідження.

Розпорядження землею – це основна правомочність, яка в повному обсязі може належати лише її власникові і не може бути повністю передана іншій особі без зміни самого суб'єкта права власності¹¹²⁵.

Розглядаючи право розпорядження земельними ділянками, не можна оминати увагою і проблему так званого «мораторію» на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, який, незважаючи на перманентну критику фахівців¹¹²⁶, і досі діє в Україні. Очевидно, що з урахуванням його важливості та

¹¹²³ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 129.

¹¹²⁴ Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 128.

¹¹²⁵ Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки. *Юридичний вісник України*. 7–13 серпня 2004 р. № 32.

¹¹²⁶ Близнюк І. Л. «Тиньовий» обіг земель сільськогосподарського призначення в Україні: постановка проблеми. *Наука і правоохорона*. 2017. № 3. С. 126–132; Зигрій О. В. Деякі питання щодо впливу мораторію на становлення та розвиток ринку землі в Україні. *Економіка та управління підприємствами*. 2017. № 8. С. 250–254; Кулич П. Ф. Суд «над земельним мораторієм»: два рішення – два правових світогляди. *Судова апеляція*. 2018. № 3. С. 125–139; Літошенко С. О. Проблема мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. *Правове регулювання економіки в Україні*. 2014. № 14. С. 284–293; Львовичкіна В. М. Правове регулювання обігу земель за законодавством КНР та України: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 237 с.; Мірошніченко А. М. Аналіз позицій Верховного Суду України щодо обміну «підмораторних» земельних ділянок сільськогосподарського призначення. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 139–147; Мірошніченко А. М. Перспективи законодавчого врегулювання відносин обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 179–196.

чутливості для суспільства з одного боку, та складності і дискусійності з іншого, питання про доцільність існування зазначеного мораторію не може бути вирішене у цій роботі, присвяченій іншій тематиці, тому обмежуся лише тезовим висвітленням відповідної проблематики.

Пунктами 14 та 15 Перехідних положень ЗК України встановлено, що до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2020 р., в нашій державі не допускається:

а) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, земель, що перейшли до комунальної власності відповідно до п. 21 розд. X ЗК України або передані до комунальної власності відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб;

б) купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну (міни) відповідно до ч. 2 ст. 37-1 ЗК України земельної ділянки на іншу земельну ділянку з однаковою нормативною грошовою оцінкою або різниця між нормативними грошовими оцінками яких становить не більше 10 % та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб, а також крім зміни цільового призначення (використання) земельних ділянок з метою їх надання інвесторам – учасникам угод про розподіл продукції для здійснення діяльності за такими угодами.

в) внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств.

Свою позицію стосовно мораторію висловив і ЄСПЛ, який у рішенні від 22 травня 2018 р. у справі «Зеленчук і Цицора проти України» (Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine, заяви № 846/16 і № 075/16) дійшов таких висновків:

– законодавча заборона відчуження земельних ділянок становить втручання у мирне володіння майном заявників;

– заборона відчуження та її продовження мали підґрунтя у національному законодавстві, яке ніколи не визнавалося неконституційним;

– органи влади України послідовно протягом майже двох десятиліть визначали своєю метою кінцеве запровадження належно врегульованого ринку землі, розглядаючи заборону відчуження як проміжний етап на шляху до досягнення цієї мети. Сам характер заборони відчуження, проголошена ціль її запровадження та продовження полягали по суті у наданні часу для розгляду можливих альтернатив абсолютній забороні продажу¹¹²⁷.

¹¹²⁷ Велика Палата винесла рішення стосовно земельного мораторію. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/145714-velika-palata-vinesla-rishennya-stosovno-zemelnogo-moratoriyu?fbclid=IwAR1JyEDAz97eoddga-fObDmpUCUU9cqU2CSABv75z47lBRslGS95kq-K8Jl8>; Рішення Європейського Суду з прав людини від 22 травня 2018 р. у справі «Зеленчук і Цицора проти України» (Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine, заяви № 846/16 і № 1075/16). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79.

На думку П. Ф. Кулинич, якщо використовувати термінологію, використану в рішенні ЄСПЛ, то його можна тлумачити як те, що законодавча формула земельного мораторію є настільки неадекватною правовій системі, насамперед Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Конституції України, що перетворює намагання держави регулювати відносини продажу сільськогосподарських земель на позбавлення селян-власників земельних ділянок (паїв) права власності на них¹¹²⁸.

Той факт, що держава з часу введення в дію заборони відчуження не змогла забезпечити протягом багатьох років належного механізму реалізації права власності на землі сільськогосподарського призначення, було визнано і Великою Палатою ВС. Водночас нею було резюмовано, що згадане вище рішення ЄСПЛ від 22 травня 2018 р. не може трактуватися як спеціальний дозвіл на вільний обіг земельних ділянок сільськогосподарського призначення безвідносно до приписів нормативних актів України¹¹²⁹.

У цьому контексті треба пригадати і те, що 7 лютого 2017 р. 55 народних депутатів України звернулися вже до КСУ з конституційним поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 14, 15 Розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України. Однак 1 листопада 2018 р. Велика палата КСУ, розглянувши зазначене конституційне подання, прийняла Ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у цій справі. Підставою для відмови послужило те, що, на думку суддів КСУ, «суб'єкт права на конституційне подання, стверджуючи про неконституційність оспорюваних положень Кодексу, обмежився цитуванням положень частини першої статті 41 Конституції України, пунктів 14, 15 розділу Х „Перехідних положень” Кодексу, навів практику ЄСПЛ та юридичні позиції Конституційного Суду України, не обґрунтувавши взаємозв'язку між змістом зазначених положень Кодексу та статті 41 Основного Закону України»¹¹³⁰.

Як відомо, на необхідності запровадження вільного ринку землі в Україні постійно наполягають і міжнародні кредитори, насамперед МВФ, які саме з цим кроком пов'язують можливість подальшої співпраці з Україною¹¹³¹.

Врешті-решт, попри перестороги деяких експертів¹¹³², нинішня влада рішуче налаштована на скасування мораторію. Крім численних політичних заяв, свідчення цього є і цілком реальні кроки правотворчого характеру. Наприклад, у Програмі діяльності КМУ урядовці чітко прописали свою позицію стосовно цього: «У сільському господарстві мораторій на обіг земель сільськогосподарського призначен-

¹¹²⁸ Кулинич П. Ф. Суд «над земельним мораторієм»: два рішення – два правових світогляди. *Судова апеляція*. 2018. № 3. С. 136.

¹¹²⁹ Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 18 лютого 2019 р. у справі № 227/1506/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80081014>.

¹¹³⁰ Більш детально про це див.: Кулинич П. Ф. Суд «над земельним мораторієм»: два рішення – два правових світогляди. *Судова апеляція*. 2018. № 3. С. 125–139.

¹¹³¹ МВФ вимагає відкрити ринок землі та заборонити повернення «Приватбанку» в обмін на кредит – НБУ. URL: <https://tsn.ua/groshi/mvf-vimagaye-vidkriti-riнок-zemli-ta-zaboroniti-povernennya-privatbanku-v-obmin-na-kredit-nbu-1458711.html>; МВФ вимагає скасувати мораторій на продаж земель. URL: <https://agropolit.com/news/6699-mvf-vimagaye-skasuvati-moratoriy-na-prodaj-zemel>.

¹¹³² Новіков В. Передчуття бананового раю: наслідки ринку землі, про які ніхто не говорить. URL: <https://petrimazera.com/uk/peredchuttya-bananovogo-kray-u-naslidki-rinku-zemli-pro-yaki-nikhto-ne-govori>; Питання про ринок землі з новою силою збурило у суспільстві гострі дебати. URL: https://dt.ua/macrolevel/zemlya-globalna-lihomanka-320873_.html.

ня заважає розвитку українського аграрного сектору та призводить до бідності в українському селі. Українці отримують на 40 % меншу ціну за розпорядження своєю власністю. Продуктивність та ефективність використання землі залишається низькою. Ми скасуємо мораторій на обіг земель сільськогосподарського призначення». Навіть більше: вперше за багато років ВРУ автоматично не пролонгувала дію встановлених пунктами 14–15 Перехідних положень ЗК України обмежень на наступний рік, адже в них і досі (принаймні на момент закінчення написання монографії) фігурує дата «1 січня 2020 року». Отже, єдиним нормативним обмеженням запровадження повноцінного ринку землі в Україні залишилося передбачене в тих самих пунктах застереження стосовно «до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення».

Однак вже 10 жовтня 2019 р. у стінах парламенту був зареєстрований проект Закону України № 2178–10 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», головним наслідком потенційного ухвалення якого є виключення з Перехідних положень ЗК України згаданого п. 15. Крім того, авторами законопроекту пропонується нова редакція ст. 130 ЗК України, яка, за їхнім задумом, має виглядати так:

«Набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть:

- а) громадяни України;
- б) юридичні особи України, створені за законодавством України;
- в) територіальні громади;
- г) держава.

Іноземці та особи без громадянства можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення в порядку спадкування за законом, але зобов'язані здійснити їх відчуження протягом одного року з дня набуття права власності».

Враховуючи нинішню політичну кон'юнктуру в країні, не викликає сумнівів факт позитивного голосування за цей (або інший подібний за змістом) законопроект. Однак з високою вірогідністю можна припустити і те, що остаточна редакція знає змін (яких саме – невідомо), що наразі робить недоцільним докладніший аналіз відповідного законопроекту.

На завершення характеристики права розпорядження зазначу, що, хоч більшістю фахівців визнається, що при самовільному зайнятті земельної ділянки насамперед порушується право користування земельною ділянкою, в наступному підрозділі роботи будуть наведені приклади того, коли за ст. 197-1 КК України кваліфікуються прояви незаконного розпорядження земельними ділянками, зокрема, їхня передача в оренду.

Необхідно також зауважити, що в земельному законодавстві містяться окремі норми, присвячені особливостям реалізації правомочностей володіння, користування та розпорядження земельними ділянками при спільній частковій та спільній сумісній власності на землю (статті 86–89 ЗК України).

Вище вже писалося про те, що поруч із власником потерпілими від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, можуть бути і законні володільці земельної ділянки, які не мають традиційної «тріади» правомочностей щодо земельної ділянки.

Право володіння бере свій початок із часів римського права. Володіння у римському праві визнавалося як самостійний правовий інститут поряд із правом власності та правом на чужі речі¹¹³³. Д. В. Дождєв зазначає, що римляни розрізняли титульне володіння і безтитульне володіння¹¹³⁴. Рецепцію цих положень римського приватного права можемо зустріти і в ЦК України. Наприклад, ч. 1 ст. 397 і ст. 400 ЦК України присвячені фактичному володінню (безтитульному), а ч. 2 ст. 397 та ст. 398 ЦК України – праву володіння, тобто володінню титульному. У контексті здійснюваної кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки насамперед мене цікавить право володіння (титульне володіння), оскільки у ст. 197-1 КК України йдеться саме про законного, а не фактичного володільця.

Проаналізувавши положення ст. 398 ЦК України, фахівці у галузі цивільного права визначають законне володіння як таке, що спирається на відповідний правовий титул і виникає на підставі договору або на іншій підставі, передбаченій законом¹¹³⁵. Законними володільцями земельних ділянок виступають землекористувачі, які наділені правом землекористування, відносини якого і порушуються внаслідок самовільного зайняття відповідних земельних ділянок.

Право землекористування в об'єктивному розумінні становить собою систему правових норм, закріплених у земельному законодавстві, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з одержанням корисних властивостей земельних ресурсів. У суб'єктивному розумінні право землекористування – це правовий титул, відмінний від права власності, що надає фізичним та юридичним особам суб'єктивне право використовувати земельну ділянку¹¹³⁶.

Аналіз усіх згаданих елементів дає змогу резюмувати, що шкода правовідносинам, поставленим під охорону ст. 197-1 КК України, настає внаслідок зміни соціального зв'язку, а саме: порушуються відносини власності на землю, які забезпечують суб'єктам цих відносин можливість реалізовувати право власності чи право законного володіння земельною ділянкою згідно з чинним законодавством. Як уже зазначалося при характеристиці суб'єктів відповідних відносин, у цьому разі посягання на соціальний зв'язок здійснюється «ззовні», тобто особою, яка не є учасником конкретних відносин, що виникають через право власності або законного володіння землею.

В юридичній літературі, зокрема у працях І. Б. Газдайки-Василишин, можна зустріти твердження про те, що злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, хоч і посягає на відносини власності, але не першочергово, а лише в міру того, що земельні ділянки є об'єктами права власності. Суспільні ж відносини стосовно використання землі (поряд з іншими природними ресурсами) охороняються окремим розд. VIII Особливої частини КК України («Злочини проти довкілля»), з огляду на що пропонується ст. 197-1 виключити з розд. VI Особливої частини і доповнити розд. VIII Особливої частини статтею 254-1 з аналогічним змістом¹¹³⁷.

¹¹³³ Підпригора О. А. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. С. 302.

¹¹³⁴ Дождєв Д. В. Римское частное право: учебник для юридических вузов и факультетов / под общей редакцией члена-корреспондента Российской Академии наук, доктора юридических наук, профессора В. С. Нерсисянца. 2-е изд., изм. и доп. Москва : НОРМА-ИНФРА-М., 1999. С. 368.

¹¹³⁵ Мельник М. Володіння за новим Цивільним кодексом України. *Право України*. 2004. № 1. С. 92.

¹¹³⁶ Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 134–135.

¹¹³⁷ Газдайка-Василишин І. Б. Некорисливі злочини проти власності : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 90–91.

З ініціативою про перенесення норми про самовільне зайняття земельної ділянки до розд. VIII Особливої частини КК України виступає й А. М. Шульга, пояснюючи необхідність такого кроку тим, що найголовнішою є екологічна функція землі, а всі інші є похідними від неї. «У зв'язку з визначальною природною функцією землі основним безпосереднім об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки треба визнати відносини у сфері забезпечення нормального функціонування земельних ресурсів як об'єкта природи»¹¹³⁸. Однак, відстеживши саме «механізм» заподіяння шкоди правовідносинам, охоронюваним ст. 197-1 КК України, можна чітко продемонструвати принципову відмінність у характері антисуспільної спрямованості цього посягання та злочинів проти довкілля, зокрема, інших злочинів у сфері земельних відносин.

Справді, внаслідок вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, може порушуватися не лише соціальний зв'язок, а й предмет цих відносин. Йдеться про випадки, коли особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, згодом допускає псування, забруднення, нераціональне використання зайнятих земель, незаконне зняття їхнього поверхневого шару тощо. Водночас, на відміну від земельних злочинів «екологічного» характеру (як і переважного числа інших злочинів проти довкілля), вчинення кожного з яких супроводжується обов'язковим впливом на предмет відповідних відносин, що, до речі, і визначає антисуспільну спрямованість цих посягань, при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки шкода предмету може наставати, а може й не наставати (на практиці превалюють саме такі ситуації) – тобто є факультативною. Саме через це навряд чи можна повністю погодитись із думкою В. М. Захарчука про те, що суспільні відносини власності (володіння) земельною ділянкою порушуються шляхом впливу на предмет цих відносин – земельну ділянку, що виражається в незаконній зміні його положення в структурі соціальних зв'язків¹¹³⁹.

Отже, можна констатувати, що в переважній більшості випадків самовільне зайняття земельної ділянки *не призводить* до порушення правовідносин, які охороняються нормами розд. VIII Особливої частини Особливої частини КК України. З огляду на це, а також очевидно та принципово відмінний характер порушуваних соціальних зв'язків, я за жодних умов не можу ні підстати на пропозиції І. Б. Газдайки-Василишин та А. М. Шульги, ні сприйняти подібні за змістом міркування О. О. Пенязькової, яка припускає, що видовим об'єктом передбачених чинним кримінальним законодавством земельних злочинів (зокрема, самовільного зайняття земельних ділянок) треба визнати порядок суспільних відносин з охорони земель в Україні¹¹⁴⁰.

Розглядаючи теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні, Ю. А. Дорохіна також дійшла висновку про необхідність перенесення норми про самовільне зайняття земельної ділянки до розд. VIII Особливої частини¹¹⁴¹. Водночас, як пам'ятаємо, склад, який передбачає «кримінальну відповідаль-

¹¹³⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 126.

¹¹³⁹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 64.

¹¹⁴⁰ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 51.

¹¹⁴¹ Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. С. 396–397.

ність за порушення порядку забудови»¹¹⁴², дослідниця пропонувала перенести до розд. VII Особливої частини КК України «Злочини у сфері господарської діяльності». Вимушений констатувати, що аргументація, на яку спирається ця авторка при обґрунтуванні ініційованих нею законодавчих змін, є непереконливою, адже по суті зводиться лише до того, що «при самовільному зайнятті земельної ділянки порушуються права власника ділянки (а саме право користування), а при самовільному будівництві – лише встановлений державою порядок забудови»¹¹⁴³. Через призму сказаного хотілося б запитати пані Юлію: як її висновок про те, що при самовільному зайнятті земельної ділянки порушуються права *власника*, корелюється з наступними пропозиціями про перенесення відповідної заборони до злочинів проти *довкілля*¹¹⁴⁴?

Додаткової аргументації потребує і позиція В. В. Сидоренка, який переконаний у тому, що самовільне зайняття земельних ділянок може виступати як власне земельне правопорушення майнового характеру і водночас як правопорушення екологічної спрямованості. Заодно правник зазначає, що якщо для власне земельного правопорушення специфічною ознакою є те, що його об'єктом виступає конкретна земельна ділянка, яка відповідає вимогам ст. 79 ЗК України, то коли йдеться про самовільне зайняття земельних ділянок, яке має своїм об'єктом землю як природний об'єкт, елемент довкілля, то його треба відносити до земельних правопорушень екологічної спрямованості¹¹⁴⁵.

Видається, що, висловлюючи подібну думку, юрист не враховує того, що основний об'єкт правопорушення, відповідно до якого і має визначатися його характер, може бути лише один. Та обставина, що внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки поруч з основним інколи порушується й інший об'єкт охорони (в цьому разі відносини довкілля), є лише свідченням багатооб'єктності відповідного посягання, один із яких (власність) залишається основним, а інший (довкілля) – додатковим.

Отже, провівши аналіз структурних елементів правовідносин, поставлених під охорону за допомогою ст. 197-1 КК України, можна висновувати, що **основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України**, виступають правовідносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою відповідно до закону на власний розсуд і у своїх інтересах незалежно від волі інших осіб, а землекористувачу – можливість використовувати земельну ділянку для одержання її корисних властивостей. Аналогічно основний безпосередній об'єкт злочинів, описаних у ст. 197-1 КК України, визначають також А. В. Савченко¹¹⁴⁶ та В. М. Захарчук¹¹⁴⁷.

¹¹⁴² Оскільки ні у тексті автореферату, ні у тексті дисертаційного дослідження Ю. О. Дорохіної мені не вдалося відшукати жодної з редакцій запропонованих нею заборон, доводиться висловлювати припущення, що йдеться про діяння, нині описані у ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України.

¹¹⁴³ Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. С. 6, 13, 21.

¹¹⁴⁴ Про безпідставність перенесення норм про самовільне будівництво до розд. VII Особливої частини КК України йшлося вище.

¹¹⁴⁵ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 154.

¹¹⁴⁶ Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джуки та А. В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 226.

Вживання терміна «землекористувач», а не терміна «законний володілець», який використовувався при характеристиці родового об'єкта злочинів проти власності та який вказаний у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, пояснюється прагненням врахувати специфіку земельних відносин і положень земельного законодавства. Річ у тім, що в ЗК України та інших нормативно-правових актах, які регулюють земельні відносини, використовується термін «землекористувач», а не «законний володілець». З огляду на це, вважаю, що, хоч у ч. 1 ст. 197-1 КК України і вказується на законного володільца, при характеристиці безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину більш правильним є вживання саме терміна «землекористувач».

Як вже зазначалося в підрозділі 1.2, саме безпосередній об'єкт злочину є основою для класифікації об'єктів по горизонталі. Пам'ятаємо, що суть цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виокремлюють основний і додатковий об'єкти.

Аналізуючи безпосередній об'єкт і, зокрема, соціальний зв'язок охоронюваних ст. 197-1 КК України правовідносин, варто пригадати, що більшістю дослідників у структурі земельних відносин виділяється три основних групи: 1) відносини у сфері власності на землю та щодо прав, похідних від права власності (інколи також окремо виділяються відносини у сфері здійснення права загального користування землею); 2) управлінські земельні відносини; 3) землеохоронні відносини.

Як було зазначено вище, основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, треба вважати правовідносини власності.

Водночас варто пам'ятати, що при кожному прояві самовільного зайняття земельної ділянки порушується і юридично закріплений порядок надання земельних ділянок у власність чи землекористування: тобто, самовільно займаючи земельні ділянки та здійснюючи на них самовільне будівництво, особи неодмінно порушують і встановлений законодавством порядок набуття прав на землю, невід'ємним елементом якого є нормальна управлінська діяльність компетентних державних органів та органів місцевого самоврядування у галузі земельних відносин. Через це умовно другу групу земельних відносин, яку становлять управлінські земельні відносини, варто відносити до додаткового обов'язкового об'єкта злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України. З цим твердженням погоджуються й інші дослідники¹¹⁴⁸.

Щодо значущості для земельних відносин організаційно-управлінської складової, яка ігнорується винним у вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки, вважаю за доречне навести слова В. В. Носіка про те, що закріплене у Конституції України право власності на землю як право об'єктивне може стати суб'єктивним лише за умови, якщо буде вчинено комплекс юридичних, технічних, планувальних, землевпорядних, організаційних та інших дій, спрямованих на формування на місцевості об'єкта такого права у вигляді земельної ділянки із присвоєнням останній індивідуального кадастрового номера¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 64–65.

¹¹⁴⁸ Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : монографія / О. Ю. Дрозд, О. В. Копан, С. М. Rogozin, С. А. Шепетько, О. М. Юрченко. Київ : «МП Леся», 2013. С. 66; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 65; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 613.

¹¹⁴⁹ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 181.

Пам'ятаючи про положення, викладені під час аналізу механізму спричинення шкоди об'єкту, відносини щодо раціонального використання та охорони землі і надр треба визнавати лише додатковим факультативним об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України.

На перший погляд, відносини, пов'язані з належним функціонуванням системи оподаткування, також є підстави визнавати додатковим факультативним об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки. Адже особи, винні у цьому злочині завжди не сплачують плату за землю, яка входить у систему оподаткування¹¹⁵⁰. Щоправда, відповідно до ст. 287 ПК України власники землі та землекористувачі сплачують плату за землю з дня виникнення права власності або права користування земельною ділянкою. Але якщо особа набула таке право, говорити про вчинення нею самовільного зайняття земельної ділянки недоречно, звідки випливає, що відносини, пов'язані з функціонуванням системи оподаткування, навряд чи можна визнавати додатковим факультативним об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹¹⁵¹.

Наостанок варто зазначити, що обов'язковим додатковим об'єктом злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, є правовідносини, які забезпечують порядок будівництва будівель чи споруд, адже «у тих випадках, коли особа здійснює самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, додатково порушується нормальна діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування в галузі будівництва і порядку зведення будівель та споруд, яка включає в себе надання відповідними органами дозволу на спорудження об'єктів містобудування, виділення або визначення земельної ділянки та конкретного місця під будівництво, надання дозволу на виконання будівельних робіт та контроль за дотриманням стандартів, норм і правил при будівництві»¹¹⁵².

Визначившись із безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, зупинюся на характеристиці соціальних зв'язків та остаточному з'ясуванні «механізму» заподіяння шкоди правовідносинам, які охороняються нормами про земельні злочини «екологічної» спрямованості.

Проаналізувавши висловлені в юридичній літературі погляди щодо соціального зв'язку та, відповідно, безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, можна констатувати, що, за винятком незначних редакційних уточнень, загалом серед вітчизняних авторів відсутні істотні розбіжності стосовно цього питання. Зокрема, більшість із них підтримує та некритично відтворює усталену думку про те, що внаслідок вчинення аналізованого злочину порушується встановлений порядок:

- 1) охорони (захисту)¹¹⁵³,

¹¹⁵⁰ Водночас варто мати на увазі, що у практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються і протилежні випадки, коли до кримінальної відповідальності притягуються особи, які, зокрема, «сплатили всі податки та орендну плату за земельну ділянку» (див., наприклад: вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 13 червня 2012 р. у справі № 1-328/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>).

¹¹⁵¹ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 111–112.

¹¹⁵² Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 65.

¹¹⁵³ Деякі дослідники у своїх визначеннях взагалі обмежуються вказівкою лише на порушення встановленого порядку «охорони» земель (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид.

2) раціонального використання,

3) відтворення земель

як основного національного багатства, складної екосистеми, тісно пов'язаної з іншими елементами довкілля – надрами, водами, рослинним і тваринним світом тощо¹¹⁵⁴.

Як бачимо, при характеристиці безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, фахівці паралельно вживають як однопорядкові три поняття, про які згадується і у ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», – «охорона», «раціональне використання» та «відтворення» земель.

Але чи є виправданим такий крок? Для відповіді на це питання необхідно з'ясувати зміст зазначених понять, що своєю чергою вимагає звернення до відповідних положень земельного законодавства та земельно-правової доктрини.

Відповідно до ст. 162 ЗК України охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (це визначення майже дослівно дублюється і в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону земель»). У ст. 163 ЗК України вказується на те, що одним із завдань охорони земель є відтворення земельних ресурсів.

Керуючись зазначеними нормативними приписами, доводиться констатувати, що підстав вважати однопорядковими такі поняття, як «охорона земель» та «відтворення земель», вочевидь, немає, адже останнє охоплюється визначенням першого¹¹⁵⁵. Дозволу собі припустити, що саме з урахуванням цієї обставини у визначеннях М. В. Іщенка та Г. С. Крайника резонно згадуються лише відносини у сфері охорони і раціонального використання земель¹¹⁵⁶.

До схожих висновків дійшли і деякі представники земельно-правової доктрини. Наприклад, визначаючи відтворення земель як важливий напрям їхньої охорони, який полягає у проведенні заходів, метою яких є відновлення втрачених у

наук. Київ, 2018. С. 51; Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 274).

¹¹⁵⁴ Іщенко М. В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 203; Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. С. 180; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 799; Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. З. Гаєцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 116.

¹¹⁵⁵ Зважаючи на те, що у законодавстві про охорону земель, зокрема, й Законі України «Про охорону земель», поняття «земля» та «ґрунт» нерідко вживаються як синонімічні, вважаю, що в цьому разі не варто надавати принципового значення тому факту, що у законодавчому визначенні поняття «охорона земель» йдеться про «відтворення ґрунтів».

¹¹⁵⁶ Іщенко М. В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 203; Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 25.

процесі сільськогосподарського та під впливом іншої антропогенної діяльності корисних властивостей землі як засобу сільськогосподарського виробництва та компонента довкілля (рекультивация земель, консервація земель, перелоги), П. Ф. Кулинич резюмує, що термін «охорона земель» є родовим щодо терміна «відтворення земель» (як, до речі, і термінів «збереження земель» та «поліпшення земель») ¹¹⁵⁷ (аналогічний погляд мають і Н. С. Гавриш та Н. В. Лісова) ¹¹⁵⁸.

Представлені аргументи спонукають висловити думку про те, що при формулюванні визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, жодної потреби у паралельній вказівці і на «відтворення», і на «охорону» земель немає, адже останнє, будучи родовим поняттям, включає попереднє. Незважаючи на те, що законодавча дефініція «охорони земель» вміщує у себе також і «раціональне використання земель», питання про співвідношення цих понять, на відміну від попереднього, не знаходить єдиного вирішення серед представників земельно-правової доктрини.

Як зазначає П. Ф. Кулинич, видатна роль в обґрунтуванні принципу та раціонального використання та охорони земель належить М. І. Краснову. В монографії «Правовое обеспечение рационального использования земли в СССР» (1969 р.) він розтлумачив це поняття як досягнення максимального ефекту у здійсненні цілей землекористування з урахуванням корисної взаємодії землі з іншими природними факторами та при охороні землі в процесі використання як специфічної умови будь-якої діяльності та головного засобу виробництва у сільському господарстві ¹¹⁵⁹.

Розглянувши це визначення, П. Ф. Кулинич резюмує, що воно охоплює три невід'ємні та рівнозначні, на думку М. І. Краснова, складові частини, а саме: 1) досягнення максимального ефекту у здійсненні цілей землекористування; 2) забезпечення корисної взаємодії землі з іншими природними ресурсами; 3) охорона землі як операційного базису та засобу виробництва. На переконання П. Ф. Кулинич, саме запропонований сигніфікат раціонального використання й охорони земель став концептуальним епіцентром тривалої наукової дискусії щодо суті та змісту правового забезпечення раціонального використання та охорони земель у 70–90 рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст., в якій брала участь значна кількість дослідників проблем правового регулювання земельних та екологічних відносин у колишньому СРСР та Україні ¹¹⁶⁰.

Ґрунтовно проаналізувавши позиції останніх, П. Ф. Кулинич констатував наявність сьогодні двох основних думок щодо змісту понять «раціональне використання та охорона земель» ¹¹⁶¹. Перша з них полягає в тому, що раціональне використання й охорона земель – самостійні види суспільних відносин, різні явища у

¹¹⁵⁷ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 55–56.

¹¹⁵⁸ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 137; Лісова Т. В. Деякі теоретичні питання відновлення земель. *Проблеми законності*. 2018. № 143. С. 147.

¹¹⁵⁹ Правовое обеспечение рационального использования земли в СССР / под ред. Н. И. Краснова. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 30.

¹¹⁶⁰ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 44.

¹¹⁶¹ Д. В. Федчишин виділяє і третю умовну групу авторів, які вважають, що поняття «правова охорона земель» хоча і має повне право на існування, однак вживатися воно має лише в тих випадках, коли йдеться про невикористовувані земельні ділянки (Федчишин Д. В. Особливості охорони та раціонального використання земель громадської забудови. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. С. 276).

сфері взаємовідносин суспільства і природи. Згідно з іншою думкою раціональне використання охоплює також і їхню охорону в процесі використання, оскільки сучасне розуміння користування землею визначає його раціональним лише за умови виконання землекористувачем комплексу заходів щодо охорони земель¹¹⁶².

Вважаю, що більш переконливою є позиція вчених¹¹⁶³, які визнають раціональне використання та охорону земель хоч і тісно взаємопов'язаними, однак самостійними правовими явищами, які недоцільно ні «відокремлювати одне від одного, ні ототожнювати»¹¹⁶⁴. Щодо цього Н. С. Гавриш зазначає, що раціональне використання – це мета використання ґрунтів, завдання, поставлене перед землекористувачами, землевласниками та іншими суб'єктами у вигляді суми вимог до їх використання, з цього погляду раціональне використання – поняття статичне; правова ж охорона ґрунтів – це засіб забезпечення їх раціонального використання. «Правову охорону, – продовжує дослідниця, – ніяк не можна розглядати як відокремлену від природокористування сферу охоронних відносин. Використання та охорона довкілля – це дві сторони одного явища. Регулювання використання земель – це правовий засіб забезпечення охорони ґрунтів»¹¹⁶⁵.

Навіть більше, схильний вважати, що на підтримку заслуговує позиція тих правознавців, які наголошують, що в процесі використання землі вони неухильно зливаються (без ототожнення складових частин) у більш широке поняття, в єдину категорію «раціональне використання і охорона земель»¹¹⁶⁶. «Без інтеграції цих складових у двоєдину цілісну категорію, – розвиває цю концепцію А. О. Булгаков, – вони залишаються нереалізованими, тобто нереалізованими належною мірою щодо створення оптимального правового режиму системного врегулювання земельного комплексу»¹¹⁶⁷.

Про єдність досліджуваних понять говорить і І. І. Каракаш, зазначаючи, що суть раціонального використання земель полягає у забезпеченні результативного використання земельних ресурсів з одночасним забезпеченням їхньої ефективної охорони¹¹⁶⁸.

Деякі інші науковці звертають увагу на те, що єдність використання й охорони земель надає раціональному використанню земель не лише економічний, а й екологічний (природоохоронний) характер¹¹⁶⁹, у чому правники і вбачають основну

¹¹⁶² Краснов Н. И., Башмаков Г. С. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 39; Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 43–52.

¹¹⁶³ Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ: Знання, 2007. С. 166; Бондарчук Н. В. Правове забезпечення раціонального використання та охорони земель авіаційного транспорту України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 267–268.

¹¹⁶⁴ Оверковська Т. К. Співвідношення раціонального використання та охорони земель. Збірник матеріалів конф. «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії». Вінниця: МАУП, 2004. С. 171–173.

¹¹⁶⁵ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 176; Краснов Н. И. Право природопользования в СССР. Москва, 1990. С. 10.

¹¹⁶⁶ Краснов Н. И., Башмаков Г. С. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 39; Право природопользования в СССР / отв. ред. И. А. Иконникая. Москва: Наука, 1990. С. 22.

¹¹⁶⁷ Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст.: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 17.

¹¹⁶⁸ Земельне право: підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 16.

¹¹⁶⁹ Краснов Н. И., Башмаков Г. С. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 39.

зміну до традиційного розуміння раціонального використання земель як «досягнення максимального економічного ефекту у використанні земель...»¹¹⁷⁰.

На нетотожність досліджуваних понять вказували і розробники чинного в Україні аж до 2016 р. Держстандарту (ДСТУ) 26640-85 «Землі. Терміни та визначення», які раціональне використання земель визначали як забезпечення всіма землекористувачами в процесі виробництва максимального ефекту при здійсненні мети землекористування з урахуванням охорони земель та оптимальної взаємодії з природними факторами, тоді як під охороною земель пропонувалося розуміти комплекс організаційно-господарських агрономічних, технічних, меліоративних, економічних і правових заходів щодо попередження й усунення процесів, що погіршують стан земель, а також випадків порушення порядку використання земель.

Врешті-решт, незважаючи на те, що у ст. 162 ЗК України поняття «охорона земель» вживається як родове щодо «раціонального використання земель», в інших нормах ЗК України вони вживаються паралельно. Оскільки раціональне використання та охорона земель задекларовані як завдання та принципи земельного законодавства; саме вони визначені метою розроблення загальнодержавних програм використання і охорони земель, землеустрою, державного земельного кадастру, грошової оцінки земельних ділянок тощо (статті 4, 5, 177, 181, 182, 183, 194, 201, 205 ЗК України). Про них також згадується і в деяких нормах Закону України «Про охорону земель» (статті 29, 48, 49) та фактично у кожній зі статей Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Отже, зважаючи на викладені положення, при характеристиці соціальних зв'язків відносин, порушуваних внаслідок вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України (як, до речі, і деяких інших земельних злочинів «екологічного» характеру), вважаю за доцільне вказувати не лише на охорону, а й на раціональне використання земель.

Соціальний зв'язок в охоронюваних ст. 239 КК України правовідносинах полягає у додержанні суб'єктами відповідних відносин приписів земельного законодавства, що забезпечують охорону та раціональне використання земель, зокрема, вимог спеціальних правил, дотримання яких виступає гарантією захисту земель від забруднення та псування. Водночас слід мати на увазі, що фахівцями в галузі екологічного права як безспірний визнається той факт, що використання будь-яких природних ресурсів неможливе без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу¹¹⁷¹. Суттю ж раціонального природокористування (зокрема, це стосується землекористування) є така експлуатація природних ресурсів, за якої забезпечується лише визначений екологічним законодавством науково обґрунтований та економічно обумовлений шкідливий вплив на природу, за якого зберігається стійкість екосистем і сприятливий стан навколишнього природного середовища зага-

¹¹⁷⁰ Гаєцька-Колотило Я. З., Льків Н. В. Аграрне право України : навчальний посібник. Київ : Істина, 2008. С. 50. «Економічний» («технократичний») підхід до розуміння поняття «раціональне використання земель» домінував у радянські часи (див., наприклад: Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 90; Право землепользования в СССР и его виды / отв. ред. : Г. А. Аксенов, Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1964. С. 226; Правовое обеспечение рационального использования земли в СССР / под ред. Н. И. Краснова. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 30).

¹¹⁷¹ Дейнега А. М. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 9.

лом¹¹⁷². Екстраполюючи сказане на проблематику визначення антисуспільної спрямованості злочину, передбаченого ст. 239 КК України, треба резюмувати, що соціальний зв'язок в охоронюваних цією нормою відносинах полягає у такій діяльності суб'єктів, при якій хоч і завдається певна шкода якісному стану земель, але водночас дотримуються державні стандарти і нормативи та інші вимоги в галузі охорони та раціонального використання земель, зокрема, нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів, якісного стану ґрунтів, вимоги щодо охорони земель при застосуванні пестицидів і агрохімікатів, щодо охорони земель і ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами, відходами тощо. На цю саму обставину звертає увагу й А. М. Шульга, підкреслюючи, що зміст диспозиції ст. 239 КК України полягає не в забороні порушувати нормальний якісний стан земель взагалі, а в забороні порушувати чистоту ґрунтового покриву земель лише до рівня, за якого можливе створення реальної загрози заподіяння або реальне заподіяння шкоди здоров'ю, життю людей чи довкіллю¹¹⁷³.

Фіналізуючи спроби дати науково обґрунтоване визначення основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, вважаю необхідним використати і запропоноване Т. К. Оверковською поняття охорони земель від забруднення та псування, яке дослідниця трактує як комплекс правовідносин, при реалізації яких на основі правових норм та реалізації науково-обґрунтованих заходів економічного, екологічного, організаційного, земельно-правового, еколого-правового, науково-технічного, технологічного та іншого характеру гарантується і забезпечується запобігання та усунення негативних наслідків забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами¹¹⁷⁴ понад встановлені гранично допустимі концентрації, захист природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей, а також застосовується юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону земель від забруднення та псування¹¹⁷⁵.

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України**, виступають правовідносини, що забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для запобігання забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захисту природного стану земель від

¹¹⁷² Нестерова Н. І. Принципи раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 8.

¹¹⁷³ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 92.

¹¹⁷⁴ Більш казуїстично до визначення «загроз» для якісних та кількісних характеристик землі підходить А. О. Попова, яка, формулюючи поняття «охорона земель від забруднення небезпечними речовинами», вказує на «захист земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я усього людства» (Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення земель небезпечними речовинами в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. С. 5).

¹¹⁷⁵ Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. С. 14.

інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей.

Дещо по-іншому безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 239 КК України, визначають:

– А. М. Шульга, на думку якого, таким об'єктом треба визнавати нормальний¹¹⁷⁶ природний якісний стан ґрунтового покриву земель як необхідну умову стану безпечності для життя та здоров'я людей, довкілля, а також повноцінного господарського використання корисних якостей землі¹¹⁷⁷ (в докторській дисертації А. М. Шульги – для безпечного існування усього живого на землі¹¹⁷⁸) (таке трактування підтримують О. В. Головкін та Я. О. Леяк¹¹⁷⁹);

– С. Б. Гавриш та В. І. Антипов, які під ним розуміють екологічно безпечний стан земель, який визначає придатність для їхнього використання за призначенням¹¹⁸⁰.

На думку деяких науковців, при характеристиці об'єктів злочинів проти довкілля не варто використовувати такий термін, як «порядок». Зокрема, В. К. Матвійчук переконаний у тому, що порядок дав би підставу відносити ці злочини до порядку управління¹¹⁸¹. Позицію В. К. Матвійчука поділяє і М. В. Кумановський, який словосполучення «порядок використання» вважає неточним, адже порядок – це регламентація якої-небудь практичної діяльності, на основі писаних і неписаних правил; це означає лише упорядкування відносин (використання)¹¹⁸². Висловлену позицію навряд чи можна вважати достатньо обґрунтованою.

По-перше, вживання терміна «порядок» не є автоматичним свідченням того, що йдеться про злочини проти порядку управління, які, до речі, не є відомими системою Особливої частини чинного наразі КК України. Адже «встановлений порядок» (відносини, що забезпечують «встановлений порядок») виступає об'єктом і багатьох злочинів, передбачених іншими розділами Особливої частини КК України

¹¹⁷⁶ Г. С. Крайник критикує А. М. Шульгу за вживання термінологічного звороту «нормальний природний стан...», позаяк не існує критеріїв «нормального» природного стану земель або ґрунтів (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 23).

¹¹⁷⁷ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 92.

Водночас маю зазначити, що в одній зі своїх інших робіт юрист підтримує традиційне розуміння основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, визначаючи його як встановлений порядок охорони, раціонального використання і відтворення землі як основного національного багатства народу і самостійного одного з найважливіших елементів довкілля (Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НікаНова, 2012. С. 83).

¹¹⁷⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 130.

¹¹⁷⁹ Головкін О. В., Леяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 40.

¹¹⁸⁰ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 479; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна, 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 408.

Подібні за змістом міркування лунають і з вуст А. С. Євстігнєва, який пише, що саме злочин, передбачений ст. 239, є єдиним у КК України, який можна розглядати як такий, що передбачає відповідальність за порушення екологічної безпеки при використанні земель (Євстігнєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 238).

¹¹⁸¹ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. С. 128.

¹¹⁸² Кумановський М. В. До проблем визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 25. С. 229.

ни (наприклад, злочинів у сфері господарської діяльності, проти громадського порядку та моральності).

По-друге, вказівка на те, який саме порядок порушується внаслідок вчинення злочинів проти довкілля, доволі чітко специфікує ці злочини з-поміж інших категорій кримінально караних діянь.

По-третє, в сучасних словниках української мови «порядок» визначається не як «регламентація якої-небудь практичної діяльності, на основі писаних і неписаних правил», як на цьому наполягає М. В. Кумановський, а як «стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил і т. ін.; додержання правил, норм правил поведінки де-небудь»¹¹⁸³. Як бачимо, насправді саме за допомогою терміна «порядок» найбільш влучно передається зміст порушуваних у результаті вчинення злочинів проти довкілля, зокрема, делікту, передбаченого ст. 239 КК України, правовідносин, через що він і був використаний, зокрема й автором цих рядків.

Обов'язковими додатковими об'єктами забруднення або псування земель треба визнавати правовідносини, що забезпечують життя та здоров'я особи, нормальний стан інших об'єктів довкілля, а факультативними – безпеку виробництва, порядок зайняття господарською діяльністю, правовідносини власності тощо¹¹⁸⁴. Зокрема, аналіз практики застосування ст. 239 КК України засвідчує, що в багатьох судових рішеннях вказується на конкретний розмір майнової шкоди, яка була завдана забрудненням або псуванням земель.

Зважаючи на обрану та обгрунтовану при характеристиці інших елементів відповідних правовідносин послідовність викладення матеріалу, далі вважаю за доцільне перейти до аналізу соціального зв'язку та визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 254 КК України. Крім іншого, логічність такої інверсії пояснюється подібною антисупільною спрямованістю посягань, про які йдеться у статтях 239 та 254 КК України, з урахування якої в юридичній літературі безпосередні об'єкти розглядуваних злочинів (встановлений порядок охорони, раціонального використання і відтворення земель) нерідко взагалі отожднюються¹¹⁸⁵. Загалом погоджувачись із пропонуваним тлумаченням, зазначу, що подібну практику треба визнавати виправданою лише при написанні коментарів, навчальних посібників та інших подібних праць. При підготовці ж спеціальних досліджень, до яких належить і ця монографія, очевидною виглядає необхідність формулювання більш деталізованого визначення, яке, зокрема, буде враховувати деяку відмінність між соціальними зв'язками (змістом) охоронюваних відповідними нормами правовідносин.

Змістом охоронюваних ст. 254 КК України (усіма її частинами) правовідносин треба вважати обов'язок відповідних суб'єктів виконувати приписи земельного законодавства, що забезпечують охорону та раціональне використання земель, зокрема, захист якісного стану ґрунтового покриву останніх від шкідливого антропо-

¹¹⁸³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 1074.

¹¹⁸⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 799, 802.

¹¹⁸⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 799, 858; Тальянчук І. С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 662; Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НікаНова, 2012. С. 83, 95.

погенного та природного впливу. Як бачимо, з урахуванням змісту диспозиції ст. 254 КК України акцент у цьому разі зроблений на такій складовій охорони та раціонального використання земель, як захист якісного стану ґрунтового покриву земель. При визначенні об'єкта злочину, передбаченого ст. 254 КК України, наголос саме на захисті ґрунту роблять і деякі інші науковці¹¹⁸⁶.

Водночас навряд чи можна повністю підтримати А. М. Шульгу, який об'єкт аналізованого злочину пов'язує лише із землями сільськогосподарського призначення як окремої складової структури земельних ресурсів¹¹⁸⁷. У цьому контексті варто пригадати, що в наукових джерелах обґрунтовано доводиться, що метою охорони ґрунтів має виступати збереження і підвищення не тільки родючості, а й інших їх якісних характеристик, навіть тих, які не задіяні у сільськогосподарському виробництві. Це дуже важливо, оскільки родючість ґрунтів – лише частина їхніх корисних властивостей. Відомо, що функції ґрунтів не обмежуються тільки задоволенням потреб людини в їжі та сировині. Ґрунти необхідні для функціонування всього живого на землі, існування всієї біосфери. З огляду на це, охорона земель має бути спрямована на збереження ґрунтів не тільки як засобу виробництва, а і як невід'ємного компонента природи¹¹⁸⁸.

До речі, вочевидь саме з урахуванням наведених положень Н. Ю. Цвіркун наполягає на тому, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України, є нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель саме як невід'ємного елемента *довкілля*; тимчасом як відносини у сфері повноцінного та раціонального господарського використання *корисних якостей* землі визнано лише додатковим об'єктом розглядуваного злочину¹¹⁸⁹.

Тому, навіть визнаючи наявність раціонального зерна у думці про те, що землі сільськогосподарського призначення віднесені законодавцем до земель особливої важливості¹¹⁹⁰ і за всіх рівних умов використання земель в Україні землі сільськогосподарського призначення мають пріоритет у своїй охороні¹¹⁹¹, погодитися з А. М. Шульгою у тому, що в контексті диспозиції ст. 254 КК України треба говорити про безгосподарське використання земель лише сільськогосподарського призначення, я не можу. До слова, формулюючи юридичне поняття «ґрунт», Н. С. Гавриш акцентує увагу на тому, що ним є важливий природно-історичний органічно-мінеральний компонент будь-якої категорії земель, що є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найцін-

¹¹⁸⁶ Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавельцв ПП Щербатих О. В., 2011. С. 177; Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 9.

¹¹⁸⁷ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 135.

Про хибність висловленого у цій же роботі автора припущення про те, що «при злочинному безгосподарському використанні земель насамперед порушуються господарські правовідносини», йшлося вище.

¹¹⁸⁸ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 286–287.

¹¹⁸⁹ Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинного безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 69–75.

¹¹⁹⁰ Водночас треба зазначити, що земельне законодавство оперує не поняттям «землі особливої важливості», а «особливо цінні землі», до яких, до речі, разом із землями сільськогосподарського призначення, віднесено й інші категорії земель (ст. 150 ЗК України).

¹¹⁹¹ Шульга А. М. Про безпосередній об'єкт безгосподарського використання земель. *Право і суспільство*. 2010. № 13. С. 198.

нішій своїй властивості – родючості, який з огляду на це виступає об'єктом права власності та користування, об'єктом державного регулювання, охорони і захисту¹¹⁹².

Зі схожих міркувань додаткового обґрунтування потребує і позиція А. М. Шульги (згодом її підтримали Є. О. Гладкова, В. П. Корсун та Н. Ю. Цвіркун) стосовно того, що предметом злочинного безгосподарського використання земель варто визнавати ґрунтовий покрив тільки земель сільськогосподарського призначення¹¹⁹³. За такого тлумачення ст. 254 КК України відбувається, на мою думку, не виправдане звуження сфери застосування цієї кримінально-правової заборони.

Як зазначалося вище, відповідні правовідносини порушуються «зсередини», самими учасниками цих відносин, які, не дотримуючись своїх обов'язків щодо раціонального використання та охорони земель, розривають відповідний соціально-корисний зв'язок, внаслідок чого настають наслідки, передбачені ст. 254 КК України.

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України**, є правовідносини, що забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для захисту якісного стану ґрунтового покриву земель від шкідливого антропогенного та природного впливу. Водночас треба мати на увазі, що об'єкт злочину, **передбаченого ч. 2 (як і ч. 3 та ч. 4) ст. 254 КК України**, є вужчим – ним варто вважати правовідносини, що забезпечують раціональне використання та охорону земель, порушених лише внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

На відміну від злочину, передбаченого ст. 239 КК України, правовідносини, що забезпечують життя та здоров'я особи та нормальний стан інших об'єктів довкілля, разом з іншими (наприклад, порядок зайняття господарською діяльністю, власність тощо) треба визнавати факультативними додатковими об'єктами злочину.

Окремою складовою правової охорони земель є права охорона ґрунтів, у структурі якої, з огляду на притаманні ґрунтовому покриву та ґрунтовій масі особливості¹¹⁹⁴, науковці виділяють два відносно самостійних напрями, які базуються на відносно відокремлених групах правових норм, які «спеціалізуються» на регулюванні відносин щодо охорони відповідно ґрунтового покриву та ґрунтової маси¹¹⁹⁵. Водночас кримінально-правовими нормами охороняється як ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель, так і ґрунтова маса.

Перший напрям правової охорони ґрунтів охоплює правове регулювання відносин щодо їх охорони у складі земельних ділянок. У цьому разі йдеться про охорону саме **ґрунтового покриву**. Вважаю, що кримінально-правовою гарантією не порушеності зазначених відносин виступають статті 239 і 254 КК України.

Стаття ж 239-1 КК України (як і ст. 239-2 КК України) є «відповідальною» за умовно другий напрям, який у науковій літературі визначається як правове регу-

¹¹⁹² Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 10.

¹¹⁹³ Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинного безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 69–75; Корсун В. П. Деякі аспекти предмета злочину за безгосподарське використання земель. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3. С. 123; Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 135.

¹¹⁹⁴ Ці особливості будуть розкриті при характеристиці предмету відповідного злочину.

¹¹⁹⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони ґрунтів України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 2. С. 82–84.

лювання відносин щодо зняття, зберігання, складування, нанесення *грунтової маси* на відповідні земельні ділянки та відновлення екологічних та продуктивних властивостей останніх. Наявність цього напрямку охорони ґрунтів резонно пов'язується з тим, що відокремленість ґрунту від землі є небажаною. «Більше того, – наголошує П. Ф. Кулинич, – на початку ХХІ ст. у сфері правового забезпечення охорони і використання земель сільськогосподарського призначення України сформувалася група правових норм, в яких відображена правова ідея про недопустимість відокремлення ґрунтового покриву від сільськогосподарських угідь. З огляду на це вважаємо, що у земельному законодавстві України формується принцип невіддільності ґрунтового покриву від земельної ділянки сільськогосподарського призначення як керівне начало правової охорони і використання даної категорії земель»¹¹⁹⁶.

Вочевидь, саме із цими положеннями треба пов'язувати той факт, що чинне земельне законодавство передбачає чіткий порядок зняття поверхневого шару і передусім ґрунтового покриву¹¹⁹⁷ земельних ділянок, дотримання якого відповідними суб'єктами і необхідно вважати змістом охоронюваних ст. 239-1 КК України правовідносин.

Шкода об'єкту злочину в цьому разі заподіюється саме внаслідок посягання на вказаний соціально корисний зв'язок, який розривається в результаті недотримання суб'єктами відповідних відносин порядку зняття поверхневого шару земель (передусім його ґрунтового покриву), спрямованого на забезпечення його раціонального використання й охорони як важливого елемента довкілля, основного засобу виробництва в сільському господарстві, як об'єкта права власності. Аналогічно висловлюється й О. С. Олійник, яка звертає увагу на те, що недотримання відповідних правових вимог тягне за собою не тільки порушення балансу екосистеми певного регіону чи місцевості, але й втрату тієї корисної властивості предмета (в нашому випадку – поверхневого шару земель), яка може бути використана для задоволення потреб людини, спричинення загрози заподіяння шкоди життю і здоров'ю людини, іншим складовим екосистеми¹¹⁹⁸.

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України**, є правовідносини, що забезпечують встановлений законодавством порядок зняття поверхневого шару земель (передусім його ґрунтового покриву), спрямований на забезпечення його раціонального використання й охорони як важливого елемента довкілля та основного засобу виробництва в сільському господарстві.

В одному з посібників із кваліфікації злочинів основний безпосередній об'єкт досліджуваного злочину визначається як безпечний для довкілля порядок використання земель¹¹⁹⁹. Таке трактування не повною мірою відображає антисусільну спрямованість злочину, передбаченого саме ст. 239-1 КК України, і однаковою, а якщо бути відвертим – то значно більшою мірою придатне для характеристики об'єкта злочинів, передбачених ст. 239 КК України, та особливо ст. 254 КК Украї-

¹¹⁹⁶ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 484, 489.

¹¹⁹⁷ З моменту зняття з поверхні земельної ділянки «ґрунтовий покрив» перетворюється на «ґрунтову масу».

¹¹⁹⁸ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 67–68.

¹¹⁹⁹ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 485.

ни. Ті самі положення треба врахувати при оцінці позиції А. М. Шульги, який основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених статтям 239-1 та 239-2 КК України, називає порядок використання та забезпечення охорони земельних ресурсів як елемента довкілля, об'єкта права власності та господарювання¹²⁰⁰.

Обов'язковими додатковими об'єктами аналізованого делікту треба визнавати правовідносини, які забезпечують життя та здоров'я особи, порядок охорони тваринного і рослинного світу (якщо діяння створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля або спричинило тяжкі наслідки – частини 1 і 3 ст. 239-1, відповідно), громадську безпеку (у разі вчинення злочину загальнонебезпечним способом – ч. 3 ст. 239-1), а факультативними – безпеку руху та експлуатації транспорту, безпеку виробництва, порядок зайняття господарською діяльністю тощо¹²⁰¹.

Розглядаючи соціальний зв'язок та основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, треба загалом погодитися з О. О. Дудоровим, який пише, що він є подібним до об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-1, з тим застереженням, що в ст. 239-2 йдеться саме і тільки про землі водного фонду як одну з категорій земель¹²⁰². Концептуально твердження вченого розділяють й інші дослідники¹²⁰³. Хоча треба зробити застереження стосовно того, що, з урахуванням специфічних властивостей предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, при визначенні його основного безпосереднього об'єкта не варто, по-перше, використовувати постійно згадуване мною при характеристиці попереднього злочину уточнення «передусім ґрунтового», по-друге, вказувати на те, що відповідний порядок спрямований на забезпечення раціонального використання та охорони поверхневого шару земель водного фонду як основного засобу виробництва в сільському господарстві, позаяк цінність саме цієї категорії земель, на відміну, скажімо, від земель сільськогосподарського призначення, переважно пов'язується зовсім з іншими функціями, про які йтиметься далі, при характеристиці предмета відповідних злочинів.

Отже, з урахуванням зазначених положень, під **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України**, пропоную розуміти правовідносини, що забезпечують встановлений законодавством порядок зняття поверхневого шару земель водного фонду, спрямований на забезпечення його раціонального використання та охорони як важливого елемента довкілля.

¹²⁰⁰ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 133.

¹²⁰¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 802.

¹²⁰² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 807.

¹²⁰³ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 271; Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавель ПП Щербатих О. В., 2011. С. 185; Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НікаНова, 2012. С. 92.

Не могу не звернути увагу на тій прикрій обставині, що в деяких спеціальних роботах, мета яких була задекларована як «дослідження об'єкта злочину „незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах“», фактично жодного слова про об'єкт злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, не сказано, а висновком до «наукової» статті виступає загальне визначення додаткового безпосереднього об'єкта злочину (Буцко О. Об'єкт складу злочину «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах». *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. № 5-1. 2015. С. 96–100).

Дещо інший підхід до визначення змісту охоронюваних ст. 239-2 КК України правовідносин пропонується М. В. Кумановським. Зокрема, юрист не погоджується з І. І. Митрофановим та А. М. Притулою, які, як і автор цих рядків, безпосередній об'єкт досліджуваного злочину характеризують як суспільні відносини, що забезпечують установлений порядок раціонального використання, зняття та перенесення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду¹²⁰⁴. На думку науковця, «за такого розуміння істотно звучується зміст безпосереднього об'єкта цього злочину, адже згадані фахівці зводять об'єкт до суспільних відносин зняття та перенесення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду. Цим самим вони досить вузько тлумачать суспільні відносини заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах». М. В. Кумановський переконаний у тому, що це визначення є неправильним, бо законодавець в диспозиції статті використав термін «заволодіння», а не «зняття та перенесення». Зважаючи на це, дослідник доходить висновку, що соціальний зв'язок у цих відносинах проявляється у вигляді діяльності (суб'єктивних прав та обов'язків) суб'єктів відносин щодо законного заволодіння або / і використання поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду, а основний безпосередній об'єкт незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах визначає як суспільні відносини, які забезпечують екологічну безпеку у сфері використання земель водного фонду як складової літосфери¹²⁰⁵.

Дозволю собі зазначити, що запропоноване саме М. В. Кумановським тлумачення не повною мірою відображає юридичну природу розглядуваного злочину, невіправдано розширюючи зміст охоронюваних ним правовідносин. Адже фактично будь-яке недотримання обмежень щодо використання земель водного фонду, про які йдеться, зокрема, у статтях 62–63 ЗК України (наприклад, будівництво бази відпочинку у прибережній захисній смузі уздовж річки), спричиняє порушення згаданої криміналістом «екологічної безпеки у сфері використання земель водного фонду як складової літосфери». Вказівка ж у диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК України саме на «поверхневий (грунтовий) шар», а також визначення у примітці статті конкретного обсягу такого шару чітко орієнтують на те, що покликанням відповідної заборони – принаймні в її чинній редакції (*de lege lata*)¹²⁰⁶ – є кримінально-право-

¹²⁰⁴ Митрофанов І. І., Притула А. М. Злочини проти довкілля : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. С. 53.

¹²⁰⁵ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 115.

Аналогічно основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, визначає і О. В. Сівак, на думку якої ним є суспільні відносини щодо користування та використання земель водного фонду (Сівак О. В. Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України): до проблеми об'єкта злочинного посягання. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 170).

¹²⁰⁶ Про перспективи удосконалення чинної редакції ст. 239-2 КК України, яке призведе, зокрема, до часткової зміни уявлення про основний безпосередній об'єкт аналізованого злочину, йтиметься в наступних підрозділах цього дослідження. До речі, сам М. В. Кумановський визнає, що термін «заволодіння», який використовується законодавцем для опису суспільно небезпечного діяння, не охоплює за своїм змістом усі можливі форми незаконного впливу на землі водного фонду як складник екосистеми, поставлений під охорону ст. 239-2 КК України. З огляду на це, ним лише пропонується нова редакція диспозиції ст. 239-2 КК України в частині формулювання об'єктивної сторони цього злочину (Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 116). На мою думку, цей факт лише зайвий раз підтверджує те, що про інше, аніж запропоноване вище, розуміння основного безпосереднього об'єкта аналізованого злочину можна буде говорити лише після відповідного удосконалення чинної наразі диспозиції ст. 239-2 КК України.

вий захист лише однієї зі складових встановленого законодавством порядку використання земель водного фонду – порядку зняття поверхневого шару останніх.

З обґрунтованою, як на мене, критикою на адресу пропонованого М. В. Кумановським підходу виступає й О. М. Дроваль, яка, зокрема, акцентує увагу на тому, що вказівка на «забезпечення екологічної безпеки у сфері використання земель водного фонду, як складової літосфери» є зайвим узагальненням, яке стосується більше екологічного права в цілому, та яке складно буде доводити слідчому при розслідуванні кримінального провадження¹²⁰⁷.

Якщо незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах спричинило тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 239-2 КК України), обов'язковими додатковими об'єктами злочину треба визнавати життя та здоров'я особи, порядок охорони тваринного і рослинного світу; факультативними додатковими об'єктами злочину можуть бути правовідносини, які забезпечують безпеку руху та експлуатації транспорту, безпеку виробництва, порядок зайняття господарською діяльністю тощо¹²⁰⁸.

Характеризуючи додаткові обов'язкові та факультативні об'єкти злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, деякі дослідники пишуть про те, що у відповідних складах відносини власності, про які я поки що свідомо не згадував, необхідно визнавати додатковими факультативними об'єктами¹²⁰⁹. Зважаючи на розглянуті вище особливості законодавчого опису ознак об'єктивної сторони, а також на висловлену позицію щодо суб'єкта аналізованих злочинів, яким, на мою думку, можуть бути лише особи, які не є законними власниками чи землекористувачами, погодитися з такими твердженнями досить складно. Адже, незаконно заволодіваючи відповідними природними об'єктами, згадані суб'єкти в будь-якому разі порушують відносини власності, які через це треба визнавати *обов'язковим* додатковим об'єктом злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України. Особливо ж дивно чути про те, що відносини власності є додатковим факультативним об'єктом злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, з вуст М. В. Кумановського, який, як зазначалося вище, зауважує, що «термін «заволодіння» потрібно розуміти як захоплення, привласнення чужого майна, зокрема природних ресурсів у виді земель водного фонду. Заволодіння – це процес, направлений на досягнення результату – встановлення фактичного володіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду. Володіння – це панування (контроль) над поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду з можливим впливом винного на останній за його волею і незалежно від волі інших осіб, самостійно»¹²¹⁰.

Крім обов'язкових, у структурі складу злочину виділяють і його факультативні ознаки, які не є обов'язковими для всіх злочинів і в різних складах можуть відігра-

¹²⁰⁷ Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 165.

¹²⁰⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 803, 807.

¹²⁰⁹ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 114–115; Олійник О. С. Об'єкт злочину «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі» (ст. 239-1 КК України). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 166; Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НікаНова, 2012. С. 88, 92.

¹²¹⁰ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 116.

вати різну роль¹²¹¹. Зокрема, безпосередній об'єкт злочинного посягання може бути конкретизований за допомогою таких факультативних ознак, як предмет та потерпілий, які (як і будь-які інші факультативні ознаки), за умови передбачення їх у диспозиції кримінально-правової норми, для такого складу злочину перетворюються на обов'язкові.

З огляду на зазначені положення, стає очевидним, що дослідження об'єктів злочинів у сфері земельних відносин не може вичерпуватися самим лише визначенням кола порушуваних ними правовідносин, адже: по-перше, у кожній із розглядуваних норм прямо вказується на *предмет* цих злочинів, який і є тим головним маркером, що визначає належність останніх до «земельних»; по-друге, у диспозиції ст. 197-1 КК України вказується ще й на таку ознаку злочину, як *потерпілі*.

У правовій доктрині питання про предмет злочину є активно досліджуваним¹²¹². Проте, як і в ситуації з об'єктом, уніфікована позиція щодо суті предмета злочину серед науковців відсутня, що, вочевидь, насамперед пояснюється продемонстрованим вище плюралізмом поглядів щодо змісту об'єкта злочину.

На мою думку, таким, що найповніше відображає внутрішню природу предмета, його місце у складі злочину, зокрема, взаємозв'язок з об'єктом, є визначення, яке запропонували А. А. Музика та Є. В. Лашук. На переконання вчених, предмет злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, що проявляється в матеріальних цінностях (які людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), щодо яких та шляхом безпосереднього впливу на які (або без такого впливу) вчиняється злочинне діяння¹²¹³. Предмет злочину, який належить до сфери об'єкта злочину, вказує на зв'язок об'єкта з об'єктивною стороною та іншими обов'язковими елементами юридичного складу злочину, визначає ознаки, що їх характеризують¹²¹⁴.

Предметами злочинів у сфері земельних відносин визнаються: земельна ділянка (ст. 197-1 КК України)¹²¹⁵; землі (статті 239 та 254 КК України); ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель (ст. 239-1 КК України); поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду (ст. 239-2 КК України).

В одному з попередніх підрозділів роботи зазначалося, що законодавче визначення вживаного у ст. 197-1 КК України терміна «*земельна ділянка*» наведено у ст. 79 ЗК України. Згідно з останньою під земельною ділянкою треба розуміти ча-

¹²¹¹ Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 91.

¹²¹² Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1979. 127 с.; Музика А. А., Лашук С. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 192 с.; Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. С. 29–58.

¹²¹³ Музика А. А., Лашук С. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 167.

¹²¹⁴ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 98–107.

¹²¹⁵ У чинній редакції зазначеної заборони йдеться саме про «земельну ділянку». Тому за жодних умов не можна погодитися з П. В. Олійником стосовно того, що предметом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є «земля» (Олійник П. В. Земля як предмет злочинів проти власності. *Вісник Харківського національного ун-ту внутрішніх справ*. 2007. № 39. С. 160–171). Врешті-решт хибність висловленої позиції усвідомив і сам П. В. Олійник, який в одній зі своїх наступних праць пише про те, що предметом відповідного злочину є саме «земельна ділянка» (Олійник П. В. Щодо поняття предмета злочинів проти власності. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 28).

стину земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ч. 1)¹²¹⁶. Далі зазначається, що право власності на земельну ділянку: а) поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться; б) розповсюджується на простір, який знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд (ч. 2 та ч. 3 ст. 79 ЗК України відповідно).

Зазначена вище законодавча дефініція «земельної ділянки» була ґрунтовно проаналізована представниками вітчизняної земельно-правової доктрини, в результаті чого останніми були сформовані основні ознаки досліджуваного поняття. На думку В. І. Федоровича, юридичними ознаками земельної ділянки як об'єкта права власності визнаються: 1) її виокремлення в аспекті землевпорядкування за місцем розташування та розміром площі у складі однієї з категорій земельного фонду країни; 2) визначення правового титулу належності земельної ділянки конкретній особі та закріплення прав останньої щодо неї¹²¹⁷ (ця позиція фактично повністю була відтворена і В. В. Сидоренком¹²¹⁸).

В. В. Носік зробив висновок, що земельна ділянка – це: «1) розташована над надрами частина земної поверхні ... 2) нерухома за місцем знаходження, 3) індивідуально визначена в конкретній місцевості за розмірами, межами, цільовим (функціональним) призначенням, а також 4) встановленими законом, адміністративним актом чи договором правами та обов'язками на неї ... суб'єктів земельного права»¹²¹⁹. У схожому руслі розмірковує П. Ф. Кулинич, зазначаючи, що земельна ділянка як об'єкт земельних правовідносин є 1) частиною земної поверхні, яка 2) відмежована від решти земної поверхні визначеними у встановленому порядку межами та, відповідно, певним місцем розташування, а також 3) встановленими щодо неї правами і обов'язками¹²²⁰ (аналогічна думка була озвучена О. О. Пенязьковою¹²²¹).

Однак найбільш розгорнутий перелік ознак земельної ділянки був запропонований В. І. Андрейцевим, який виділив такі її властивості: 1) поверхнева частина, зокрема, ґрунтового покриття відповідної категорії земель; 2) просторово визначена територія на місцевості; 3) індивідуально визначена та юридично відособлена частина відповідних земель; 4) належність частини території на відповідному юридичному титулі – права власності, права користування, зокрема, на праві земельно-ґрунтового сервітуту, конкретній юридичній чи фізичній особі; 5) використання такої ділян-

¹²¹⁶ Має рацію П. Ф. Кулинич, який невинуватим вважає підхід вітчизняного законодавця щодо формулювання у ЗК України поняття земельної ділянки, яке закріплене у ст. 79 Кодексу, що міститься у гл. 14 «Право власності на землю». Вчений справедливо зауважує, що (враховуючи універсальний характер поняття «земельна ділянка» як поняття, що характеризує об'єкт не тільки права власності, а й інших прав на землю), цю статтю доцільно перенести у гл. 1 ЗК України, назвавши її «Земельна ділянка як об'єкт земельних правовідносин» (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ : Логос, 2011. С. 304).

¹²¹⁷ Федорович В. Земля як об'єкт земельних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Вип. 43. С. 251.

¹²¹⁸ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 146.

¹²¹⁹ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 188.

¹²²⁰ Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 218.

¹²²¹ Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 138.

ки здійснюється відповідно до цільового функціонального призначення; 6) межі земельної території визначаються на місцевості відповідно до затвердженій в установленому порядку землевпорядної документації та правовстановлюючих документів (державного акта, договору, сертифіката тощо)¹²²².

Вказані характеристики земельної ділянки були конкретизовані та уточнені в ч. 1 ст. 15 Закону України від 7 липня 2011 р. «Про Державний земельний кадастр», в якій зазначається, що до Державного земельного кадастру вносяться такі відомості про земельні ділянки: кадастровий номер; місце розташування; опис меж; площа; міри ліній по периметру; координати поворотних точок меж; дані про прив'язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі; дані про якісний стан земель та про бонітування ґрунтів; відомості про інші об'єкти Державного земельного кадастру, до яких територіально (повністю або частково) входить земельна ділянка; цільове призначення (категорія земель, вид використання земельної ділянки в межах певної категорії земель); склад угідь із зазначенням контурів будівель і споруд, їх назв; відомості про обмеження у використанні земельних ділянок; відомості про частину земельної ділянки, на яку поширюється дія сервітуту, договору суборенди земельної ділянки; нормативна грошова оцінка; інформація про документацію із землеустрою та оцінки земель щодо земельної ділянки та інші документи, на підставі яких встановлено відомості про земельну ділянку. Крім того, далі зазначається, що відомості про земельну ділянку містять також інформацію про її власників (користувачів), а також про зареєстровані речові права відповідно до даних Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (ч. 2 ст. 15).

Окреслений широкий спектр відомостей про земельну ділянку був належно систематизований у правовій доктрині, результатом чого стало те, що замість простих переліків, науковці почали наводити цілі класифікації ознак земельної ділянки, які індивідуалізують останню.

Зокрема, спираючись на загальновизнані ознаки майна як предмета переважної більшості злочинів проти власності, В. М. Захарченко та А. Ю. Швець виділяють юридичну, фізичну та економічну ознаки земельної ділянки¹²²³, а А. М. Шульга, крім того – ще й соціальну та природну, які, на думку юриста, є притаманними для предметів усіх злочинів проти земельних ресурсів України¹²²⁴. Утім погодитися повністю з тим змістовним наповненням, які названі вчені вкладають у деякі із зазначених ознак, я не можу. Зокрема, вважаю, що такі характеристики земельної ділянки, як її площа та межі, в межах запропонованої В. М. Захарченко класифікації радше треба відносити до фізичних, а не юридичних ознак¹²²⁵. Щодо класифікації А. Ю. Швець, то навряд чи можна підтримати віднесення до категорії фізичних таких ознак земельної ділянки, як «вага» та можливість її «знищення» тощо. Крім того, хибним є твердження науковця про те, що вартість земельної ділянки

¹²²² Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 151.

¹²²³ Захарчук В. М. Самовільно зайнята земельна ділянка як предмет злочину. *Університетські наукові записки*. 2016. № 60. С. 102–103; Швець А. Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Митна справа*. 2011. № 1. Ч. 2. С. 311–312.

¹²²⁴ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 150.

¹²²⁵ Звісно, в широкому розумінні всі запропоновані групи ознак можна вважати юридичними. Але за такого підходу позбавляється сенсу будь-яка їхня класифікація.

визначається відповідно до Методики від 25 липня 2007 р., адже (і про це йти-меться далі) відповідна вартість вираховується згідно із нормативною грошовою оцінкою земельної ділянки.

В. Д. Сидор всі ознаки земельної ділянки поділяє на основні (індивідуалізуючі) (розташування, площу та межі земельної ділянки) та додаткові (ідентифікуючі) (кадастровий номер, цільове призначення, дозволене використання, встановлені на земельну ділянку права, обмеження цих прав, обтяження земельної ділянки, економічні характеристики, якісні характеристики, наявність на ділянці об'єктів)¹²²⁶. Однак склад відповідних груп ознак свідчить про те, що вони радше мають називатися умовно «фізичними» (у В. Д. Сидор індивідуалізуючі) та «юридичними» або ж, враховуючи наявність в останній не лише суто юридичних характеристик, «іншими» (ідентифікуючі).

До речі, необхідність поділу всіх ознак земельної ділянки на фізичні та юридичні підтримується і багатьма фахівцями у галузі земельного права.

Зокрема І. В. Мироненко виділяє дві групи ознак земельної ділянки: ознаки, які характеризують фізичні параметри (до яких відносить місцезнаходження, розмір площі, межі в натурі) та ознаки, які характеризують юридичні параметри (належність до категорії земель, цільове призначення, правовий режим, наявні права щодо земельної ділянки, реєстрація цих прав)¹²²⁷.

Аналогічно розмірковують і:

– П. Ф. Кулинич, який до фізичних ознак земельної ділянки відносить її визначення як частини земної поверхні та наявність меж по всьому периметру ділянки, а до юридичних – наявність визначених щодо неї прав¹²²⁸ (таку позицію підтримує і К. М. Тоцька¹²²⁹). Щодо такої ознаки, як наявність певного місця розташування, то, на думку вченого, її, з одного боку, можна розглядати як фізичну, маючи на увазі розташування земельної ділянки на території певної адміністративно-територіальної одиниці, в межах певної природно-кліматичної зони тощо, а з іншого – наявність певного місця розташування можна розглядати і як юридичну ознаку земельної ділянки, розуміючи останню як знаходження ділянки в штучно створеній системі координат та наявність адреси земельної ділянки чи іншого юридично значимого позначення її місця знаходження (індивідуального кадастрового номера). Зважаючи на це, науковець висуває припущення про те, що наявність певного місця розташування земельної ділянки треба розглядати як її змішану, фізично-юридичну ознаку¹²³⁰;

– В. В. Носік пропонує до фізичних ознак включати не лише земну поверхню та місце розташування, а й висоту над ділянкою і глибину від поверхні земельної ділянки¹²³¹.

¹²²⁶ Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 100.

¹²²⁷ Мироненко І. В. Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2008. С. 52.

¹²²⁸ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 309.

¹²²⁹ Тоцька К. М. Поняття земельної ділянки як об'єкту права власності: підходи до тлумачення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2014. Вип. 17. С. 255.

¹²³⁰ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 309–310.

¹²³¹ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 183.

Загалом визнаючи обґрунтованість пропонованого поділу та змісту виділених ознак, зауважу, що він побудований виключно на основі тих властивостей, які логічно випливають із наведеної в ч. 1 ст. 79 ЗК України законодавчої дефініції поняття земельна ділянка. Водночас у межах такої класифікації не знайшлося місця деяким важливим характеристикам, про які йдеться у згаданій ст. 15 Закону України «Про державний земельний кадастр», зокрема, відомостям про обмеження у використанні земельних ділянок, про цільове призначення земельної ділянки, про нормативну грошову оцінку земельної ділянки тощо. Цікаво, що з цим погоджується і згаданий вище П. Ф. Кулинич, зазначаючи, що перебування земельної ділянки у власності, постійному користуванні чи іншому праві у певної особи є низькоінформативною юридичною ознакою ділянки, оскільки формат будь-якого права на неї не відображає таких важливих у правовому значенні ознак ділянки, як належність її до певної категорії земель, цільове призначення ділянки, вид угідь та інші агротехнічні й екологічні характеристики¹²³².

Зважаючи на сказане, вважаю, що з огляду на її повноту та обґрунтованість для цілей цього дослідження найбільш прийнятною є класифікація ознак земельної ділянки, яка була запропонована К. П. Пейчевим. Зазначаючи, що основною рисою земельної ділянки є її «індивідуалізованість»¹²³³, правник пропонує таку розгорнуту класифікацію напрямів (блоків), що індивідуалізують земельну ділянку.

1. Технічні¹²³⁴ характеристики земельної ділянки:

– місце розташування; опис меж; площа; міри лінії по периметру; координати поворотних точок меж; дані про прив'язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі; відомості про об'єкти, до яких територіально (повністю або частково) входить земельна ділянка; склад угідь із зазначенням контурів будівель і споруд, їх назв.

З позиції кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, з-поміж зазначених ознак найбільше значення мають площа, межі та місцезоташування земельної ділянки.

Посилаючись на низку підзаконних актів Держкомзему, В. М. Захарчук констатує, що площа земельної ділянки переважно залежить від точності визначення

---

¹²³² Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 312.

¹²³³ Однак варто пам'ятати про важливе застереження П. Ф. Кулинич за стосовно того, що не вся земля в межах території України є поділеною на земельні ділянки. Тому частину земель України, які не поділені на земельні ділянки (не має ідентифікуючих ознак земельної ділянки), але межі яких визначені межами утворених по всьому її периметру суміжних земельних ділянок, треба розглядати земельною територією окремого, самостійного об'єкта земельних правовідносин (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 301).

Схожі за змістом зауваження знаходимо й у А. М. Мірошніченка, який звертає увагу на те, що об'єктом права державної та комунальної власності, окрім сформованих у встановленому порядку земельних ділянок, є також цілі території (землі), які вузькому землевпорядному підходу до визначення земельних ділянок не відповідають, оскільки не мають чітко встановлених меж, кадастрових номерів, не зареєстровані в державному реєстрі земель тощо. Як приклад, вчений наводить те, що дотепер не завершена процедура демаркації державного кордону, через що значні території, що, безумовно, належать до державної власності, не мають чітко визначених меж, нечітко визначені також межі багатьох населених пунктів. «Між тим, – завершує свою думку юрист, – навіть такі території в цілому відповідають поняттю земельної ділянки, оскільки мають визначене просторове розташування» (Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 122).

¹²³⁴ Для автора цього дослідження не є принциповою назва групи відповідних ознак: «технічні» чи, як у наведених вище класифікаціях, «фізичні».

координат межових знаків, розміру та форми ділянки і може бути фізична та аналітична¹²³⁵.

Фізична площа земельної ділянки – це площа земельної поверхні в межах ділянки з урахуванням нерівностей фізичної поверхні землі: схилів, ярів, пагорбів, западин тощо.

Аналітична площа земельної ділянки – це площа проєкції межі ділянки на площину проєкції, в якій встановлена геодезична система координат. Аналітична площа визначається за координатами кутів поворотів межі земельної ділянки. Саме аналітична площа зазначається у правоустановлюючих документах і розраховується при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки.

Межі земельної ділянки – це сукупність ліній, що утворюють замкнений контур і розмежовують земельні ділянки. Встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) проводиться відповідно до топографо-геодезичних і картографічних матеріалів. Межі земельної ділянки в натурі (на місцевості) позначаються межовими знаками, якими закріплюється місцеположення поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості). У разі, якщо межі земельних ділянок в натурі (на місцевості) збігаються з природними та штучними лінійними спорудами і рубежами (річками, струмками, каналами, лісосмугами, шляхами, шляховими спорудами, парканами, огорожами, фасадами будівель та іншими лінійними спорудами і рубежами тощо), межові знаки можуть не встановлюватися (ст. 55 Закону України «Про землеустрій»).

В юридичній літературі звертається увага на те, що саме за допомогою встановлення меж земельної ділянки відбувається її фактична (в натурі) та юридична (у правостановлюючих документах) індивідуалізація¹²³⁶. Водночас треба пам'ятати, що межі ділянок не завжди закріплюються на місцевості фізично (межовими знаками, «стовпчиками»). На думку деяких дослідників, цей факт вказує на «допоміжний» характер процедури встановлення на місцевості меж ділянки, як певної стадії формування ділянки як об'єкта прав, для її «запуску» (включення) в ринковий обіг; вона також виконує функцію забезпечення врахування прав «суміжників», уникнення помилок при встановленні меж тощо¹²³⁷.

Визначені межі земельної ділянки обумовлюють і її наступну ознаку – місце розташування, під яким пропонується розуміти розташування земельної ділянки у просторі, що визначається за її географічними координатами. Аналізуючи ст. 79-1 ЗК України, О. О. Пенязькова робить висновок про те, що місце розташування земельної ділянки визначається при її формуванні (складання проєкту землеустрою чи технічної документації). Місце розташування земельної ділянки – це також її індивідуалізуюча ознака, яка дає змогу локалізувати її місце розташування та відокремити від інших земельних ділянок¹²³⁸.

¹²³⁵ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 68.

¹²³⁶ Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 141; Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 99.

¹²³⁷ Ріпенко А. І. Земельні ділянки та інші нерухомі речі як правові абстракції. *Форум права*. 2013. № 1. С. 827.

¹²³⁸ Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 141.

Важливість встановлення зазначених показників, зокрема, площі та місцерозташування земельної ділянки, насамперед пояснюється тим, що саме вони враховуються при визначенні шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, – якщо площа прямо вказується у відповідній формулі (п. 4 Методики від 25 липня 2007 р.), то «місцезнаходження ділянки вказує на те, до якої категорії земель вона належить і який правовий режим на неї поширюється»¹²³⁹, а отже, безпосередньо впливає на всі інші показники (коефіцієнти), про які йдеться у згаданій формулі. Саме тому неточне встановлення розмірів (як і місцерозташування) земельної ділянки може бути визнано підставою для подальшого неприйняття як доказів висновків відповідної експертизи щодо визначення шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки та, як наслідок, виправдання особи.

Так, органами досудового розслідування за ч. 1 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особа-1, котрій скоїв самовільне зайняття земельної ділянки площею 1,2902 га, організувавши на останній розміщення автотранспорту. Згідно з висновком судової будівельно-технічної експертизи діями Особи-1 було заподіяно матеріальні збитки у сумі 401 тис. 244 грн. Однак за результатами розгляду справи суд вирішив, що стороною обвинувачення не були отримані докази зі встановлення точного розміру земельної ділянки, яка використовувалась Особою-1 під розміщення автотранспорту. Підставою для такого висновку стало те, що «під час здійснення огляду було видно, що використовується лише частка ділянки; прив'язки до місцевості не було, геодезичні знаки були відсутні; площа на схематичному плані, наданому працівниками прокуратури, була меншою за фактичну; межі розташування ділянки визначалися за ситуаційною схемою, яка знаходиться в матеріалах кримінальної справи; для точного визначення місця розташування ділянки необхідні координати, за якими здійснювалося її відведення; за відсутності координат відповісти, як та де здвигнута ділянка, за якою проводилося дослідження, неможливо». Процесуальним наслідком цього факту стало те, що суд відмовився визнавати згаданий висновок експертизи належним доказом вини Особи-1 та в підсумку виправдав останнього¹²⁴⁰.

Розглядаючи справу стосовно Особи-2, Жовтневим районним судом Миколаївської області встановлено, що згідно зі складеним актом обстеження земельної ділянки № 25 площа самовільно зайнятої земельної ділянки складає 540 га, а вже при розрахунку розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, застосована площа 547,9857 га. Крім того, з'ясовано, що інспектором Держсільгоспінспекції обстеження земельної ділянки не проводилося та розміри самовільно зайнятої земельної ділянки в установленому порядку не визначалися. Враховуючи зазначені обставини, суд констатував неможливість прийняття як належного доказу відповідного акта обстеження земельної ділянки та розрахунку розміру шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, через що визнав недоведеним розмір шкоди, зазначений в обвинувальному акті, який є обов'язковим елементом об'єктивної сторони злочину і підлягає доказу-

¹²³⁹ Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 100.

¹²⁴⁰ Вирок Євпаторійського міського суду АРК від 26 вересня 2013 р. у справі № 106/10038/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34374060>.

ванню, та в підсумку резюмував недоведеність наявності в діях Особи-2 складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹²⁴¹.

Так само мотивував своє рішення і Токмацький районний суд Запорізької області, який, розглянувши матеріали кримінального провадження відносно Особи-3, вказав на низку обставин:

– площа земельних ділянок, у самовільному захопленні яких обвинувачується Особа-3, вимірювалася лише при виготовленні проєкту землеустрою, який виготовляється на замовлення Особи-3 інженером-землевпорядником ПП Особою-4. Але ці відомості про площу земельних ділянок не можуть бути прийняті судом як допустимі докази, оскільки проєкт землеустрою не закінчено, не затверджено відповідним чином Токмацькою РДА, або іншим уповноваженим органом;

– суду не надано доказів на підтвердження затвердження у встановленому порядку проєкту землеустрою земельних ділянок, у самовільному захопленні яких обвинувачується Особа-3. Навіть більше: стороною обвинувачення надано відповідь на адвокатський запит, якою сертифікований інженер-землевпорядник Особа-4, яка займається виготовленням проєкту землеустрою, повідомляє, що станом на 11 грудня 2013 р. виготовлення проєкту землеустрою щодо відведення земельних ділянок, які надаються для ведення ФГ Особи-3, не закінчено з причин, незалежних від замовника Особи-3;

– суду не надано доказів на підтвердження, чи було прокультивовано та засіяно соняшником земельні ділянки повністю або лише якась їхня частина.

Зважаючи на вказані факти, суд констатував відсутність об'єктивних відомостей про площу земельних ділянок, які були самовільно зайняті, що унеможлиблює правильний розрахунок розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, і на підставі цього виправдав Особу-3 через недоведеність у його діях ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹²⁴².

Водночас треба звернути увагу на те, що точне (належно оформлене) встановлення розмірів земельної ділянки є необхідною умовою кваліфікації вчиненого не лише за ч. 1 (ч. 3), а й за ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, тобто формальних складів злочинів, для яких наслідки не є обов'язковою ознакою.

Так, підставою для виправдання Святошинським районним судом м. Києва Особи-1, який обвинувачувався у самовільному зайнятті земельної ділянки, вчиненому щодо земель в охоронних зонах (ч. 2 ст. 197-1 КК України), стало те, що в процесі судового розгляду не знайшов підтвердження факт самовільного зайняття Особою-1 земельної ділянки площею саме 32 м², який, на думку суду, ґрунтувався на припущеннях. Адже площа земельної ділянки була взята з технічного звіту, однак, як було видно з абрису відповідної земельної ділянки, вона є більшою за площу будівлі, яка використовувалась Особою-1 для експлуатації та обслуговування магазину¹²⁴³.

¹²⁴¹ Постанова Жовтневого районного суду Миколаївської області від 11 жовтня 2016 р. у справі № 477/1975/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61949719>.

¹²⁴² Вирок Токмацького районного суду Запорізької області від 17 березня 2014 р. у справі № 328/3912/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38073994>.

¹²⁴³ Постанова Святошинського районного суду м. Києва від 24 квітня 2018 р. у справі № 759/19548/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73578251>.

На необхідності точного встановлення меж та розмірів земельної ділянки як обов'язкову умову констатації факту самовільного зайняття земельної ділянки акцентує увагу і ВС.

*Так, відмовляючи у задоволенні касаційної скарги Київської міської ради на постанову Київського апеляційного господарського суду від 12 червня 2018 р., ВС у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду мотивував своє рішення тим, що, звертаючись із вимогою про зобов'язання відповідача звільнити самовільно зайняту земельну ділянку, орієнтовною площею 0,2388 га, фактичних меж такої земельної ділянки з її точними координатами, точним розташуванням і точним розміром Київська міська рада не довела, що, на думку ВС, унеможливило висновок про самовільне зайняття конкретної земельної ділянки або її частини*¹²⁴⁴.

Також зазначу, що (навіть незважаючи на очевидну необхідність встановлення площі земельної ділянки) у практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються випадки, коли у рішенні суду відсутні будь-які дані щодо відповідного показника.

*Так, визнаючи Особу-1 винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, Межівський районний суд Дніпропетровської області обмежився вказівкою на те, що «Особа-1 самовільно зайняла земельну ділянку в межах охоронних зон об'єктів повітряних електричних мереж, розташованих на території земельної ділянки приватної форми власності для будівництва та обслуговування будівель торговельного призначення та почала використовувати вказану земельну ділянку у власних цілях», при цьому не вказавши на площу самовільно зайнятої земельної ділянки*¹²⁴⁵.

В юридичних джерелах зазначається, що «земля», навіть позначена межовими знаками, це ще не річ, не об'єкт прав, аж до формування окремої земельної ділянки за допомогою відповідних юридичних дій¹²⁴⁶. І в 2011 р., зважаючи на ухвалення Закону України «Про державний земельний кадастр», ЗК України був доповнений ст. 79-1, в якій вживається саме такий термінологічний зворот, як «формування земельної ділянки», під яким розуміється не лише визначення її площі та меж, а і внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру.

Відповідно до ч. 2 ст. 79-1 ЗК України формування земельних ділянок здійснюється: у порядку відведення земельних ділянок із земель державної та комунальної власності; шляхом поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок; шляхом визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проектами землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів, проектами землеустрою щодо впорядкування території для містобудівних потреб, проектами землеустрою щодо приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; шляхом інвентаризації земель у випадках, передбачених законом; за проектами землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв). Сформовані земельні ділянки підлягають

¹²⁴⁴ Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 21 січня 2019 р. у справі № 910/22093/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79590296>.

¹²⁴⁵ Ухвала Межівського районного суду Дніпропетровської області від 3 липня 2019 р. у справі № 181/710/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783771>.

¹²⁴⁶ Ріпенко А. І. Земельні ділянки та інші нерухомі речі як правові абстракції. *Форум права*. 2013. № 1. С. 827–828.

державній реєстрації у Державному земельному кадастрі, а земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй *кадастрового номера*, який і є наступною технічною характеристикою земельної ділянки.

Кадастровий номер земельної ділянки є її ідентифікатором у Державному земельному кадастрі¹²⁴⁷. Система кадастрової нумерації земельних ділянок є єдиною на всій території України. Структура кадастрових номерів земельної ділянки визначається КМУ. Кадастрові номери земельних ділянок зазначаються у рішеннях органів державної влади, Ради міністрів АРК, органів місцевого самоврядування про передачу цих ділянок у власність чи користування, зміну їх цільового призначення, визначення їх грошової оцінки, про затвердження документації із землеустрою та оцінки земель щодо конкретних земельних ділянок. Кадастровий номер скасовується лише у разі скасування державної реєстрації земельної ділянки. Зміна власника чи користувача земельної ділянки, зміна відомостей про неї не є підставою для скасування кадастрового номера. Скасований кадастровий номер земельної ділянки не може бути присвоєний іншій земельній ділянці.

Вказані технічні характеристики самовільно зайнятої земельної ділянки обов'язково мають бути відображені у відповідних процесуальних документах, адже, і про це писалося вище, саме вони є підставою для подальшого визначення шкоди, завданої самовільним зайняттям, та, відповідно, висновку про наявність або відсутність у діях особи складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

Так, в ухвалі Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області вказується на те, що обвинувачений у період з 24 серпня 2012 р. по 17 травня 2013 р. самовільно зайняв та протиправно використовував під вирощування сільськогосподарської продукції насіння соняшнику та озимої пшениці земельні ділянки: кадастровий номер 3520355400:02:000:9065 площею 70,28 га; кадастровий номер 3520355400:02:000:9074 та 3520355400:02:000:9077 площею 30 га; кадастровий номер 3520355400:02:000:9066 площею 20,15 га; кадастровий номер 3520355400:02:000:9073 площею 31,05 га, всього загальною площею 151,48 га земель сільськогосподарського призначення, чим завдав державі в особі Олександрійської РДА значної шкоди на загальну суму 147 тис. 600 грн¹²⁴⁸.

2. Економічні характеристики земельної ділянки:

– відображення даних, які характеризують земельні ділянки за природними і набутими властивостями, що впливають на їхню продуктивність та економічну цінність, а також за ступенем техногенного забруднення ґрунтів; дані про якісний стан земель¹²⁴⁹ та про бонітування ґрунтів; нормативна грошова оцінка.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про оцінку земель» залежно від мети та методів проведення оцінка земель поділяється на такі види: а) бонітування ґрунтів; б) економічна оцінка земель; в) грошова оцінка земельних ділянок.

¹²⁴⁷ До речі, саме з огляду на це деякі науковці відносять зазначену ознаку не до індивідуалізуючих, а до ідентифікуючих земельну ділянку (Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 99).

¹²⁴⁸ Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 22 березня 2018 р. у справі № 398/5768/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72895558>.

¹²⁴⁹ Згідно з деякими класифікаціями ознак земельної ділянки, побудованих на основі інших класифікуючих критеріїв, всі перераховані ознаки належать до якісних, які виділяються поруч з економічними, характеристик земельної ділянки (Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 100).

Дані бонітування ґрунтів є складовою частиною державного земельного кадастру та основою проведення економічної оцінки сільськогосподарських угідь і враховуються при визначенні екологічної придатності ґрунтів для вирощування сільськогосподарських культур, а також втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Дані з економічної оцінки земель є основою при проведенні нормативної грошової оцінки земельних ділянок, аналізі ефективності використання земель порівняно з іншими природними ресурсами та визначенні економічної придатності земель сільськогосподарського призначення для вирощування сільськогосподарських культур.

Грошова оцінка земельних ділянок залежно від призначення та порядку проведення може бути нормативною та експертною.

Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, державного мита при міні, спадкуванні (крім випадків спадкування спадкоємцями першої та другої черги за законом (як випадків спадкування ними за законом, так і випадків спадкування ними за заповітом) і за правом представлення, а також випадків спадкування власності, вартість якої оподатковується за нульовою ставкою) та даруванні земельних ділянок згідно із законом, орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, вартості земельних ділянок площею понад 50 га для розміщення відкритих спортивних і фізкультурно-оздоровчих споруд, а також при розробці показників та механізмів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель. Варто пам'ятати і про те, що при визначенні шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, враховується саме такий показник, як коефіцієнт нормативної грошової оцінки земель.

Експертна грошова оцінка земельних ділянок та прав на них проводиться з метою визначення вартості об'єкта оцінки. Експертна грошова оцінка земельних ділянок використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок та прав на них.

3. Правові характеристики земельної ділянки:

– *інформація про її власників (користувачів).*

У контексті кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, наявність цієї риси означає те, що право на земельну ділянку на законній підставі належить іншій, ніж суб'єкт злочину, особі, тобто для нього відповідна земельна ділянка є чужою. Не визнається чужою для кожного з подружжя земельна ділянка, яка нажита подружжям за час шлюбу та яка знаходиться в їхній спільній сумісній власності. Водночас не є власниками земельних ділянок колективних підприємств, підприємств, заснованих на власності об'єднань громадян, акціонерних товариств члени (акціонери) цих підприємств, об'єднань і товариств, з огляду на що самовільне зайняття цими особами таких земельних ділянок за наявності підстав утворює склад злочину, передбаченого відповідною частиною ст. 197-1 КК України¹²⁵⁰.

¹²⁵⁰ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 116.

Як зазначає П. Ф. Кулинич, земельне законодавство України не допускає виникнення безгоспних земель, тобто земель, які нікому не належать на праві власності, і через це воно передбачає порядок визначання власників юридично неідентифікованих земель за допомогою земельно-правових презумпцій. Прикладом норм, на підставі яких виникають правовідносини, об'єктами яких виступають земельні території, є положення ч. 2 ст. 83 та ч. 1 ст. 84 ЗК України, які містять правові презумпції про власнісну належність насамперед земель, юридично неідентифікованих як земельні ділянки, до земель державної та комунальної власності¹²⁵¹;

– *речові права відповідно до даних державного реєстру речових прав на нерухоме майно*¹²⁵²:

а) право власності;

б) речові права, похідні від права власності (право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); право постійного користування земельною ділянкою; інші речові права відповідно до закону;

в) заборона відчуження та арешт земельної ділянки, податкова застава, та інші обтяження¹²⁵³,

– *цільове призначення (категорія земель, вид використання земельної ділянки в межах певної категорії земель).*

Цільове призначення земель – це встановлені законодавством порядок, умови, межа експлуатації (використання) земельних ділянок для досягнення конкретних цілей з урахуванням категорій земель, які мають особливий правовий режим¹²⁵⁴.

Земельне законодавство чітко визначає поняття цільового призначення категорії земель, а не поняття аналогічного призначення конкретної земельної ділянки, сприймаючи їх як тотожні. Цільове призначення є одним з основних принципів регулювання земельних відносин, з ним пов'язано багато правових норм, які регламентують різні аспекти використання земельних ділянок. Тому під цільовим призначенням конкретної земельної ділянки треба розуміти встановлену компетентним органом під час надання останньої межі й вид експлуатації (використання) з конкретною метою відповідно до затверджених планів розвитку певної території та зонування земель, а також правового режиму відповідної категорії земель¹²⁵⁵.

¹²⁵¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 301.

¹²⁵² Особливості набуття відповідних прав на земельні ділянки розглядатимуться у наступному підрозділі монографії.

¹²⁵³ На думку О. О. Пенязькової, визначеність прав, обов'язків та обтяжень щодо земельної ділянки – це, як і її кадастровий номер, її ідентифікуюча ознака, оскільки допомагає ідентифікувати землевласника або землекористувача, вид і характер обтяжень щодо земельної ділянки. Юристка переконана, що визначення цієї ознаки ніяк не впливає на встановлення індивідуальних ознак земельної ділянки, які здебільшого залежать від природного походження земельної ділянки та виокремлення її в натурі як частини земної поверхні (Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 142).

¹²⁵⁴ Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 10.

¹²⁵⁵ Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 10–11.

Загалом погоджуючись із подібним тлумаченням аналізованого поняття, І. І. Каракаш звертає увагу на те, що поряд з основним цільовим призначенням, на підставі якого здійснюється розподіл земельного фонду країни на відповідні категорії земель, конкретні земельні ділянки можуть використовуватися для досягнення додаткових цілей, що впливають і пов'язані з основним цільовим призначенням. Як приклад вчений наводить ситуацію, коли

Суб'єкти земельних відносин повинні використовувати землі за їхнім цільовим призначенням. Ні землевласник, ні землекористувач не мають права на свій розсуд змінювати цільове призначення земельної ділянки.

Аналізований злочин може бути вчинений стосовно земельної ділянки будь-якої категорії, на які поділяються землі України за основним цільовим призначенням (землі сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, водного фонду, промисловості, транспорту, запасу тощо (ст. 19 ЗК України)). Водночас треба пам'ятати, що належність земельної ділянки до земель певної категорії (наприклад, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного призначення) одночасно засвідчує і її належність до особливо цінних земель, самовільне зайняття яких кваліфікується не за ч. 1, а за ч. 2 ст. 197-1 КК України;

– відомості про обмеження у використанні земельних ділянок; відомості про частину земельної ділянки, на яку поширюється дія сервітуту, договору суборенди земельної ділянки; інформація про документацію із землеустрою та оцінки земель щодо земельної ділянки та інші документи, на підставі яких встановлено відомості про земельну ділянку.

В юридичній літературі констатується, що категорія обмежень прав на землю на сьогодні і земельному законодавстві, і в теорії земельного права не має усталеного змісту. Навіть більше – донедавна законодавець навіть не розмежував ці дві категорії¹²⁵⁶.

У межах цього дослідження, присвяченого кримінально-правовій тематиці, навражд чи є доцільним та виправданим наводити весь широкий спектр поглядів науковців щодо співвідношення аналізованих понять¹²⁵⁷. Тому зазначу, що, на мій погляд, як найбільш переконливою, так і найбільш лаконічною та зрозумілою для сприйняття є позиція вчених, які вважають, що обтяженнями є будь-які права на земельні ділянки речового характеру, окрім права власності, тоді як обмеження – це звуження меж суб'єктивного права, яке не випливає із права іншої особи¹²⁵⁸.

окремі земельні площі земель сільськогосподарського призначення, поряд з їх використанням для сільськогосподарського виробництва, можуть використовуватися для зведення господарських будівель та польових доріг; землі житлової та громадської забудови, поряд з цілями будівництва, можуть використовуватися для благоустрою та прокладення комунікацій тощо. З урахуванням цього науковець уточнює, що цільове призначення конкретної земельної ділянки становить визначений компетентним органом при її передачі головний вид експлуатації (використання) (Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 15–16).

¹²⁵⁶ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 216.

¹²⁵⁷ Детальніше про це див, наприклад: Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 269–272.

¹²⁵⁸ Аккуратов І. Ю., Коршунов Н. М., Хорев А. А. К вопросу об ограничениях и обременениях права собственности. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 72; Басин Ю. Г. Обременение вещных прав в гражданском обороте. *Предприниматель и право*. 2000. № 8. С. 7–8; Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 271–272.

У теорії земельного права під обмеженнями прав на землю інколи розуміють нормативно встановлене звуження прав власників (користувачів) земельних ділянок, яке не породжує додаткових прав у третіх осіб та встановлюється для запобігання порушень прав інших осіб чи суспільних або державних інтересів. Обмеження прав на землю можуть виникати з обтяжень, однак обмеження не можуть породжувати обтяжень прав на землю (Савчак В. В. Обтяження прав на землю за земельним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. С. 5–6).

До речі, саме з огляду на той факт, що відносно земельної ділянки можуть існувати не лише права, а й обмеження цих прав, обов'язки землевласника, а також обтяження щодо цієї земельної ділянки, деякі представники зе-

Як бачимо, з такою думкою повністю кореспондується і підхід В. К. Пейчева, який у межах правових характеристик земельної ділянки чітко розділяє такі категорії, як «обтяження» (які правник відносить до речових прав на нерухоме майно) та «обмеження» прав на земельну ділянку. Хоча тут очевидно виглядає дискусійність об'єднання юристом в одній групі з відомостями про «обмеження» деяких інших характеристик земельної ділянки, зокрема відомостей про «частину земельної ділянки, на яку поширюється дія сервітуту», адже в сучасній земельно-правій доктрині безспірним є положення про те, що земельний сервітут треба розглядати як окремий різновид обтяжень, а не обмежень прав на землю. На необхідність саме такого розуміння юридичної природи земельного сервітуту вказують і приписи Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», в якому сервітут визнається одним із видів речових прав, похідних від права власності.

У процесі аналізу правозастосовних матеріалів з'ясувалося, що саме недотримання встановлених обмежень прав на конкретну земельну ділянку у багатьох випадках стає вирішальним чинником для інкримінування особі ст. 197-1 КК України. Насамперед це пов'язано з тим, що, крім загального обмеження, пов'язаного з необхідністю використання земельної ділянки за цільовим призначенням, існують спеціальні обмеження права користування, пов'язані із встановленням територій із обмеженим режимом використання (охоронні зони, зони санітарної охорони, санітарно-захисні зони, зони особливого режиму використання земель), – територій, самовільне зайняття яких утворює кваліфікований склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Так, Васильківським районним судом Дніпропетровської області встановлено, що Особа-1 у третій декаді квітня 2018 р., достовірно знаючи про наявність на території земельних ділянок, які він отримав у платне користування, об'єкта археології кургану № 4878/1 з визначеною охоронною зоною, а також про заборону ведення земельних робіт на території земельних ділянок місця розташування об'єкта культурної спадщини, здійснюючи культивуацію земельної ділянки сільськогосподарського призначення, з метою подальшого використання для здійснення сільськогосподарського товарного виробництва, самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,428 га в охоронній зоні кургану № 4878/1 та культивував поверхневий шар ґрунту та висіяв на ній посівний матеріал (зерна) кукурудзи. Такі дії Особи-1 суд кваліфікував за ч. 2 ст. 197-1 КК України¹²⁵⁹.

У цьому випадку (як і багатьох інших) особа фактично використовувала землі, які знаходились у межах законно наданих їй земельних ділянок. Однак недотримання вимог щодо обмежень права користування землею, а саме порушення заборони ведення земельних робіт в охоронних зонах курганів, ставало підставою для кваліфікації відповідних дій за ч. 2 ст. 197-1 КК України¹²⁶⁰.

мельно-правової доктрини прямо вказують на необхідність уточнення такої нормативної ознаки земельної ділянки, як «визначеність **права** щодо неї» (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 312).

¹²⁵⁹ Постанова Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 серпня 2018 р. у справі № 172/777/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75610420>.

¹²⁶⁰ Обґрунтованість подібної кваліфікації буде аналізуватися в підрозділі 2.4 монографії.

4. Факультативні характеристики земельної ділянки:

– геологічні показники; сейсмічність; екологічна ситуація місцевості, логістичні характеристики території¹²⁶¹. Ці показники загалом не враховуються при кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

Деякими представниками земельно-правової доктрини заперечується можливість визнання землі різновидом майна. Наприклад, Н. І. Титова писала про те, що землі:

– природний об'єкт, не створений працею людини, а, отже, він має не лише економічну, але й екологічну цінність;

– землі мають сталий кількісний вимір, їх площі не можуть бути штучно збільшені або зменшені;

– виконують унікальну і незамінну функцію основного засобу виробництва продукції рослинництва і тваринництва;

– дають прямий прибуток внаслідок їх використання; перебувають у постійному тісному взаємозв'язку з іншими природними об'єктами (атмосферним повітрям, водами, надрами, лісами);

– не мають балансової грошової вартості, а їхня природна та економічна і екологічна цінність визначається за спеціальною методикою;

– земельно-правовими засадами та екологічними вимогами прийнято всі угоди щодо цих земель та юридична відповідальність за земельні правопорушення тощо¹²⁶².

Однак куди більш поширеною та, на мій погляд, переконливою видається позиція вчених, які вважають, що всі наведені аргументи лише вказують на специфіку землі як об'єкта правового регулювання, проте не спростовують належності земельної ділянки до майна¹²⁶³. Чітко щодо цього висловився і вітчизняний законодавець, який, по-перше, прямо вказав на необхідність віднесення земельної ділянки до нерухомих речей, а отже – і до майна (ст. 181 ЦК України), а по-друге, прийняв Закон від 5 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству», одним із наслідків набрання чинності яких стало викладення назви ст. 79-1 у такій редакції – «Земельна ділянка як об'єкт цивільних прав». Видається, що наведені законодавчі положення не залишають сумнівів щодо того, що земельну ділянку треба вважати хоча й специфічним, але видом майна.

У будь-якому разі дещо непослідовною виглядає позиція П. В. Олійника, яку науковець займає з питання про юридичну природу земельної ділянки. Зокрема, викремивши об'єкти (явища), прирівняти до майна, дослідник відносить до них і земельні ділянки¹²⁶⁴. Але ж, як зазначалося в попередньому абзаці, ст. 181 ЦК України прямо вказує на те, що земельні ділянки є нерухомими речами (нерухожим майном, нерухомістю)¹²⁶⁵. Із висловлювань П. В. Олійника про те, що нерухоме майно

¹²⁶¹ Пейчев К. П. Індивідуалізація земельної ділянки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 24. С. 108.

¹²⁶² Земельне право України : підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; за ред. М. В. Шульги. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 249.

¹²⁶³ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 27.

¹²⁶⁴ Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : монографія. Харків : Право, 2011. С. 74, 104–105, 135.

¹²⁶⁵ «Стаття 181 ЦК України прямо і категорично відносить земельні ділянки до нерухомих речей, а отже – до майна... не стосується як земельної ділянки у суворому землевпорядному розумінні (як частина земної поверхні зі встановленими за відповідною процедурою межами, присвоєним кадастровим номером тощо), так і будь-якої більш

є, зокрема, предметом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, впливає, що автор також визнає земельну ділянку майном. Констатує дослідник і той факт, що вітчизняне цивільне законодавство відносить до нерухомих речей, зокрема, земельні ділянки. Водночас земельну ділянку як предмет злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, П. В. Олійник називає не майном, а предметом, притягнутим до майна¹²⁶⁶.

Як виявилось, ужиті в диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України в однині законодавчі формулювання «земельної ділянки» та «законному володільцю або власнику» зумовили виникнення низки дискусійних запитань, невирішеність яких суттєво знижує ефективність кримінально-правової протидії проявам самовільного зайняття земельних ділянок.

Питання 1. Чи може кваліфікуватися за ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільне зайняття декількох земельних ділянок?

*Так, Роменським міськрайонним судом Сумської області за ч. 1 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, котрий самовільно зайняв земельні ділянки за межами населених пунктів у частині контуру № 1 – площею 49,6 га; в контурі 426 – площею 36,95 га; в контурі 441 – площею 22,6 га; в контурі 337 – площею 37,1 га; в контурі 395 – площею 61,93 га; в контурі 406 – площею 1,83 га; в контурі 408 – площею 3,2 га; в контурі 412 – площею 2,3 га; в частині контуру 8 – площею 21,1 га; в контурі 254 – площею 7,9 га; в контурі 258 – площею 22,1 га. Як бачимо, загалом Особою-1 було зайнято **одинадцять** окремих земельних ділянок, загальною площею 252,1 га, яка і враховувалася при визначенні шкоди, завданої відповідним посяганням¹²⁶⁷.*

В інших випадках до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 197-1 КК України були притягнуті особи, які незаконно заволодівали **17, 20, 24** та навіть – і це своєрідний «рекорд» – **284(!)** окремими земельними ділянками, загальною площею 60,7574 га¹²⁶⁸, 142,26 га¹²⁶⁹, 74,1335 га¹²⁷⁰ та 634,4979 га¹²⁷¹ відповідно, які і бралися до уваги при обчисленні шкоди, завданої їхнім самовільним зайняттям.

Прикметно й те, що деякі суди взагалі не звертають увагу на той факт, що у ч. 1 ст. 197-1 КК України термін «земельна ділянка» вживається в однині.

чи менш точно визначеної частини земної поверхні (наприклад, величезних масивів державної власності без точно визначених меж і лише приблизним розташуванням, або цілої сукупності земельних ділянок)» (Мірошніченко А. Колізії між приписами земельного та цивільного законодавства: перспективи усунення та рекомендації щодо вирішення. *Право України*. 2009. № 3. С. 126–127). За таких обставин незрозумілим є висловлювання про те, що «земельна ділянка, врешті-решт, не є майном» (Лударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 43–44).

¹²⁶⁶ Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : монографія. Харків : Право, 2011. С. 80, 84, 110.

¹²⁶⁷ Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 18 грудня 2018 р. у справі № 585/3529/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78643591>.

¹²⁶⁸ Вирок Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 1 лютого 2019 р. у справі № 559/2578/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79562891>.

¹²⁶⁹ Вирок Троїцького районного суду Луганської області від 4 листопада 2011 р. у справі № 1-128/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79330991>.

¹²⁷⁰ Вирок Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 25 травня 2018 р. у справі № 401/2239/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74617162>.

¹²⁷¹ Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 8 грудня 2014 р. у справі № 439/1934/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42108217>.

Так, визнаючи винним Особу-1, котрий самовільно зайняв **сім** окремих земельних ділянок, Куйбишевський районний суд Запорізької області прямо у вироку вказав на те, що у ч. 1 ст. 197-1 КК України передбачено відповідальність за таке кримінальне правопорушення, як самовільне зайняття «земельних ділянок»¹²⁷².

Однак у практиці кримінально-правового реагування інколи трапляються і протилежні приклади, коли суди уважно ставляться до особливостей законодавчого опису ознак предмету злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Так, до Оратівського районного суду Вінницької області надійшла кримінальна справа щодо Особи-1, якому інкримінувалося те, що він у серпні 2009 р., виконуючи обов'язки директора Дочірнього сільськогосподарського підприємства «Відродження» ТОВ «Київ Русь Газ», достовірно знаючи, що в останнього було відсутнє право використовувати землі резервного фонду площею 43,6 га та землі запасу площею 25,1 га, дав вказівку здійснити механізований обробіток відповідних земель, чим заподіяв значну шкоду інтересам держави на суму 78 740,92 грн. Такі дії орган досудового розслідування кваліфікував за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Проте ця справа була направлена судом на додаткове розслідування, зокрема, на тій підставі, що в обвинувальному акті вказувалася сума збитків, завдана самовільним зайняттям двох земельних ділянок; предметом же злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, виступає **конкретна земельна ділянка**, юридичними ознаками якої є її виокремлення в аспекті землепорядкування за місцем розташування та розміром площі у складі однієї з категорій земельного фонду країни, визначення правового статусу належності земельної ділянки конкретній особі та закріплення прав останньої щодо неї¹²⁷³.

Питання 2. Ще більш дискусійним є і пов'язане з попереднім питання, чи може кваліфікуватися за ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільне зайняття декількох земельних ділянок, які належать різним власникам (законним володільцям), за умови, що кожному з них окремо завдана шкода, недостатня для визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочином, але в сукупності розмір цієї шкоди є достатнім для кваліфікації дій особи за ч. 1 ст. 197-1 КК України? Водночас це можуть бути як різні, абсолютно не пов'язані між собою особи, у власності яких перебувають різні земельні ділянки, так і декілька власників однієї земельної ділянки, яка, наприклад, перебуває в їхній спільній власності.

В юридичній літературі щодо цього зазначається, що позначена проблема виникає через те, що «з точки зору буквального тлумачення ч. 1 ст. 197-1 КК наявна прив'язка земельної ділянки до конкретного володільця чи власника. І якщо винна особа зайняла невеличкі земельні площі кількох десятків осіб, але не зайняла хоч однієї земельної ділянки, „достатньої для злочину”, то діяння особи не є злочином»¹²⁷⁴. Звернемося до матеріалів судової практики.

Верхньодніпровським районним судом Дніпропетровської області винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, було визнано Особу-1.

¹²⁷² Вирок Куйбишевського районного суду Запорізької області від 28 лютого 2014 р. у справі № 319/173/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37377442>.

¹²⁷³ Постанова Оратівського районного суду Вінницької області від 14 травня 2013 р. у справі № 218/840/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31551767>.

¹²⁷⁴ Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 44.

Суд встановив, що у період з 20 вересня 2009 р. по 3 вересня 2010 р. останній самовільно зайняв земельні ділянки, які перебували у власності п'ятнадцяти різних громадян, у результаті чого законним власникам земельних ділянок у сукупності було спричинено шкоду на загальну суму 63 799 грн¹²⁷⁵.

Тобто в середньому кожному з п'ятнадцяти потерпілих було завдано шкоду в розмірі не більше 4–5 тис. грн.

Київським районним судом Одеської області було встановлено, що Особа-2 самовільно зайняв земельні ділянки, які перебували у власності 24 різних громадян. Кожному з цих громадян була завдана шкода у розмірі **від 1 191 грн до 6 458 грн**, а загальний розмір шкоди склав 59 526 грн. Суд кваліфікував дії Особи-2 як злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України¹²⁷⁶.

Чи не найбільш показовим у контексті розглядуваної проблематики є рішення, прийняте Великоновоселківським районним судом Донецької області, який, з'ясувавши, що Особа-3 самовільно зайняв земельну ділянку, яка була поділена на паї¹²⁷⁷, що належали 124 окремим особам, кожній із яких була завдана шкода на суму **від 54,01 грн до 1 197,17 грн**, кваліфікував дії Особи-3 за ч. 1 ст. 197-1 КК України на тій підставі, що в цілому власникам вказаної земельної ділянки була спричинена значна шкода в сумі 34 034,67 грн¹²⁷⁸.

Як бачимо, у наведених трьох (як і в багатьох інших) ситуаціях жодному власнику (законному володільцю) самовільно зайнятої земельної ділянки – чи це були окремі фізичні особи, чи це держава та фізичні особи – не було завдано шкоди, вказаної у примітці ст. 197-1 КК України, як необхідної умови настання кримінальної відповідальності за аналізоване діяння. Тому, як це не парадоксально виглядає, суди, керуючись буквальною тлумаченням кримінального закону, повинні були б, на мою думку, констатувати відсутність складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, і виносити виправдувальні вироки. З огляду на сказане, правильним треба визнати наведене судове рішення.

Органом досудового розслідування встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельні ділянки, належні на праві приватної власності **семи** громадянам, що спричинило шкоду на суму 35 341 грн. На підставі цього дії обвинуваченого були кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Дослідивши матеріали кримінальної справи та зіставивши їх з положеннями кримінального закону, Широкивський районний суд Дніпропетровської області вказав, що предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, може виступати лише конкретна земельна ділянка. Як випливає з аналізу ч. 1 ст. 197-1 КК України, злочинне діяння буде мати місце тільки у випадках спричинення шкоди самовільним захопленням однієї конкретної земельної ділянки. У випадку із Особою-1 йому висунуто обвинувачення у спричиненні значної шкоди, хоч лише за умови складання суми шкода за самовільне зайняття усіх семи окремих земельних ділянок може вважатися значною. За кожною земельною ділянкою, виходячи із суми шкоди, на яку посилається сторона обвинувачен-

¹²⁷⁵ Архів Верхньодніпровського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 1-249 за 2010 р.

¹²⁷⁶ Архів Київського районного суду Одеської області. Справа № 1-182 за 2009 р.

¹²⁷⁷ Про можливість визнання потерпілими від аналізованого злочину власників земельних часток (паїв) йти-
меться далі.

¹²⁷⁸ Вирок Великоновоселківського районного суду Донецької області від 29 липня 2010 р. у справі № 1-127/10.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63356709>.

ня, жодному з потерпілих значна шкода не спричинена. Як наслідок, суд виніс вправдувальний вирок через відсутність у діях Особи-1 складу злочину¹²⁷⁹.

До Іллінецького районного суду Вінницької області надійшов обвинувальний акт щодо Особи-2, котрому інкримінувалося те, що він самовільно зайняв та використовував для вирощування сільськогосподарських культур **двадцять три** не надані йому земельні ділянки із земель приватної власності загальною площею 43,1 га, які належать на праві приватної власності **двадцяти трьом** окремим особам, у кожного з яких перебувала у власності земельна ділянка площею від 1,3 га до 2 га. Загальний розмір шкоди, яку заподіяв Особа-2 власникам земельних ділянок, становить 39 393,4 грн, що стало підставою для кваліфікації органами досудового розслідування дій Особи-2 за ч. 1 ст. 197-1 КК України. У судовому засіданні захисник Особи-2 зазначив, що ч. 1 ст. 197-1 КК України передбачає посягання на конкретну земельну ділянку з заподіянням значної шкоди її конкретному володільцю. З цього, на думку адвоката, випливає, що значна шкода може бути завдана лише цій конкретній особі. Щодо розміру шкоди, завданої Особою-2 власникам земельних ділянок самовільним зайняттям (39 393,4 грн), то захисник вказав, що ця сума обрахована із площі земельної ділянки 43,1 га, яка сумується із двадцяти трьох окремим земельних ділянок, які належать двадцяти трьом громадянам – площею близько 2 га у кожного. Водночас жоден із вказаних громадян потерпілим у справі не є, оскільки стосовно кожного землевласника значна шкода відсутня. Суд сприйняв аргументи захисника Особи-2 та констатував, що «з досліджених у справі доказів не вбачається спричинення кожному із власників земельних ділянок значної шкоди, відтак відсутній склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, тому в цій частині обвинувачення Особи-2 треба визнати невинуватим та виправдати»¹²⁸⁰.

Питання 3. Використання у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України словосполучення «земельної ділянки» також породжує питання, чи можуть бути потерпілими від розглядуваного злочину власники (орендарі) земельних часток (паїв).

Земельне законодавство (ч. 3 ст. 2 ЗК України) чітко розрізняє такі об'єкти земельних відносин, як «земельна ділянка», з одного боку, та «право на земельну частку (пай)», з іншого. Попри те, що у ст. 197-1 КК України предметом злочину визнається саме земельна ділянка, у відповідних правозастосовних матеріалах нерідко можна зустріти формулювання самовільне зайняття «земельних часток (паїв)».

Зокрема, використання подібного звороту зустрічається у:

– вироці Збарзького районного суду Тернопільської області, який вказав, що Особа-1 самовільно зайняв невитребувані земельні частки (пай) із земель сільськогосподарського призначення площею 113,05 га¹²⁸¹;

– ухвалі Острозького районного суду Рівненської області, який у своєму рішенні зазначив, що Особою-2 були самовільно зайняті декілька земельних ділянок, зокрема, земельна частка (пай) сільськогосподарського призначення¹²⁸².

¹²⁷⁹ Вирок Широківського районного суду Дніпропетровської області від 7 травня 2010 р. у справі № 1-3 за 2010 р.

¹²⁸⁰ Вирок Іллінецького районного суду Вінницької області від 20 листопада 2017 р. у справі № 131/4/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70427387>.

¹²⁸¹ Вирок Збарзького районного суду Тернопільської області від 11 лютого 2014 р. у справі № 598/2214/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37500422>.

¹²⁸² Постанова Острозького районного суду Рівненської області від 22 жовтня 2012 р. у справі № 1713/1208/12.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27018218>.

Не вбачають відмінності між поняттями «земельна ділянка» та «земельна частка (пай)» і багато інших представників Феміди, які: 1) або вживають формулювання «самовільне зайняття земельних часток (паїв)» і лише згодом, у резолютивних частинах рішень, вказують на самовільне зайняття «земельних ділянок»¹²⁸³, 2) або просто використовують словосполучення «земельна ділянка (пай)»¹²⁸⁴, у такий спосіб визнаючи правову ідентичність аналізованих термінів.

Але чи є виправданим такий підхід правозастосувача? Цілком очевидно, що відповіді на поставлене питання можна лише після того, як будуть з'ясовані поняття та ознаки земельної частки (паю).

На відміну від понять «земля» та «земельна ділянка», поняття «земельна частка (пай)» на законодавчому рівні не визначено. ЗК України від 18 грудня 1990 р. (у редакції від 13 березня 1992 р.) передбачав, що кожний член КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського АТ у разі виходу з нього має право одержати свою частку землі в натурі (на місцевості). При визначенні розміру середньої земельної частки враховувалися сільськогосподарські угіддя (зокрема і рілля), якими користуються підприємства, установи, організації та громадяни у межах території тієї чи іншої Ради, крім тих підприємств, установ і організацій, землі яких не підлягали приватизації. Загальний розмір обчисленої площі поділявся на кількість осіб, які працюють у сільському господарстві, пенсіонерів, які раніше працювали у сільському господарстві і проживають у сільській місцевості, а також осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі. Відповідно до Указу Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666/94 «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» кожному члену підприємства, кооперативу, товариства мав видаватися сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі. Встановлювалося також, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави. Право на земельну частку (пай) згідно з п. 17 Перехідних положень ЗК України посвідчується відповідними земельними сертифікатами, які є дійсними до виділення власникам земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) земельних ділянок та видачі їм державних актів на право власності на землю.

На підставі аналізу нормативних актів, в яких згадується словосполучення «земельна частка (пай)», вітчизняні фахівці в галузі земельного права трактують останню як:

- право на умовну земельну частку в гектарах з відповідною грошовою оцінкою без виділення у загальному масиві земель (Р. М. Гнідан, Ю. С. Петлюк)¹²⁸⁵;
- право її власника вимагати виділення в натурі (на місцевості) конкретної земельної ділянки (І. І. Каракаш)¹²⁸⁶;

¹²⁸³ Постанова Любарського районного суду Житомирської області від 30 грудня 2009 р. у справі № 1-140/09.

¹²⁸⁴ Див., наприклад: вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 18 травня 2011 р. у справі № 1-111. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15874725>; постанову Горностаївського районного суду Херсонської області від 26 серпня 2011 р. у справі № 1-45/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18826666>.

¹²⁸⁵ Гнідан Р. М. Предмет договору оренди землі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 1. Т. 2. С. 100–101; Петлюк Ю. С. Паювання земель в аграрному секторі економіки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2010. Вип. 156. С. 96.

– умовну, визначену в умовних кадастрових гектарах та не визначену межами частку в сільськогосподарських угіддях, переданих у колективну власність, виділення якої в окрему земельну ділянку має право вимагати член КСП, виходячи з нього (І. А. Заплітна)¹²⁸⁷.

Найбільш змістовне визначення досліджуваного поняття свого часу було запропоноване Т. О. Коваленко, яка визначає земельну частку (пай) як оцінену в грошовому вираженні та визначену в умовних кадастрових гектарах частину переданих у колективну власність сільськогосподарських угідь недержавного сільськогосподарського підприємства, яка визначає рівновелику частку участі члена підприємства в земельному пайовому фонді господарства і може бути в установленому чинним законодавством порядку витребувана в натурі (на місцевості) у самостійну земельну ділянку¹²⁸⁸.

Зважаючи на особливості юридичної природи земельної частки (паю), вчені виділяють такі її основні ознаки:

– умовний характер. Місцезнаходження та межі земельної частки (паю) є невідзначеними. Зважаючи на це, юридично некоректними виглядають вживані у деяких судових рішеннях формулювання «виокремлені за ознаками меж часток (пайів)»¹²⁸⁹;

– кількісний і вартісний вимір. Вартість земельного паю визначається нормативним шляхом, виходячи з грошової оцінки переданих у колективну власність земель та кількості осіб, які мають право на земельну частку (пай). Розміри земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах визначаються виходячи з вартості земельної частки (паю) та середньої грошової оцінки одного гектара сільськогосподарських угідь для цього підприємства, кооперативу, товариства;

– вимірюється в умовних кадастрових гектарах;

– право на земельну частку (пай) посвідчується сертифікатом на земельну частку (пай);

– право на земельну частку (пай) є підставою для отримання земельної ділянки в натурі (на місцевості) на праві власності¹²⁹⁰.

Порівнявши ці ознаки, зокрема таку властивість земельної частки (паю), як «умовність», із проаналізованими раніше рисами земельної ділянки, можна стверджувати, що розглядувані поняття мають навіть не істотну, а принципово різну юридичну природу. Зважаючи на це, говорити про самовільне зайняття земельної частки (паю) з юридичного погляду є абсолютно некоректним, адже, на відміну від «земельної ділянки», поняття «земельна частка (пай)» означає не конкретну частину земної поверхні, а лише право вимагати в майбутньому виділення в натурі (на місцевості) земельної ділянки, про самовільне зайняття якого говорити не доводиться.

¹²⁸⁶ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 58.

¹²⁸⁷ Заплітна І. А. Правова природа та характеристика земельної частки (паю). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 122.

¹²⁸⁸ Літопис кафедри трудового, земельного та екологічного права / за наук. ред. академіка АПРН України В. І. Андрейцева. Київ, 2007. С. 104.

¹²⁸⁹ Постанова Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 29 грудня 2010 р. у справі № 1-312/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49323350>.

¹²⁹⁰ Носік В. В., Коваленко Т. О. Щодо правової природи земельної частки (паю). *Право України*. 2000. № 3. С. 49.

Подібна позиція щодо співвідношення понять «земельна ділянка» та «земельна частка (пай)» вже тривалий час залишається панівною й у вітчизняній земельно-правовій доктрині.

Зокрема, ще у 2003 р. П. Ф. Кулинич озвучив актуальну і нині думку, згідно з якою, на відміну від земельної ділянки, яка має чітко визначені межі й розмір у фізичних гектарах, земельна частка (пай) становить собою умовну частку сільсько-господарських земель, розмір якої визначений як середній по господарству в умовних кадастрових гектарах, місце знаходження та межі земельної частки (паю) є невизначеними. Громадянин, якому надана земельна частка (пай), не знає точного місця її розташування (позицію вченого відтворює І. А. Заплітна)¹²⁹¹.

Визначаючи земельну частку (пай) не як реальну земельну ділянку, а як право на умовну земельну ділянку в гектарах із відповідною грошовою оцінкою без виділення у загальному масиві земель, які перебували на праві колективної власності, В. І. Андрейцев зазначає, що модель закону, згідно з якою об'єктом земельних відносин є «право в тому числі на земельну частку (пай)», тричі тавтологічна, оскільки ця формула означає «право (юридична можливість) на право на право на умову земельну частку (пай)»¹²⁹².

Аналогічно розмірковує й О. А. Вівчаренко, на думку якого земельний пай – це не конкретна земельна ділянка, а лише право на отримання земельної ділянки в натурі, яке може бути ніколи і не реалізоване. Сертифікат на земельну частку не посвідчує права власності на конкретну земельну ділянку й означає лише цифри на папері, які підтверджують право на отримання земельної ділянки у визначеному законом розмірі при виході з підприємства¹²⁹³.

На необхідність розмежування розглядуваних понять вказують і деякі вітчизняні суди.

Зокрема у постанові від 24 травня 2017 р. ВГСУ чітко висловився щодо того, що за своєю правовою природою «земельні частки (пай)» не є тотожними «земельним ділянкам», а тому оренда земельної частки (паю) й оренда земельної ділянки мають суттєво різні якісні відносини, адже у разі оренди земельної частки (паю) встановлюються орендні відносини щодо права на земельну частку (пай), не визначену в натурі земельну ділянку, посвідчену сертифікатом¹²⁹⁴.

Зважаючи на продемонстровану більш ніж очевидну відмінність між земельною ділянкою та земельною часткою (паєм), постає логічне питання: чому ж правозастосовні органи допускають ототожнення вказаних понять, ігноруючи при цьому їхню різну юридичну природу? Видається, що в цьому випадку відповідні кримінально-правові відносини опинилися у «заручниках» тих своєрідних земельно-правових відносин, які склалися у сфері реалізації громадянами свого права на земельну частку (пай). Поясню свою позицію.

¹²⁹¹ Кулинич П. Право на земельну частку (пай) та його реалізація. Юридичний журнал. 2003. № 2. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=62>; Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невизначених земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 129.

¹²⁹² Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 154.

¹²⁹³ Вівчаренко О. А. Права охорона земель в Україні : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 63–64.

¹²⁹⁴ Постанова Вищого господарського суду України від 24 травня 2017 р. у справі № 922/3310/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66769815>.

З урахуванням зазначених вище властивостей земельної частки (паю) (найперше знову-таки згадується її умовність), у вітчизняній юриспруденції на питання про законність та логічність укладення договорів оренди земельних часток (паїв) або взагалі дається негативна відповідь, або вказується на те, що про таку оренду може йтися лише з надзвичайно великою часткою умовності¹²⁹⁵.

Наприклад, оцінюючи можливість укладання подібних договорів, П. Ф. Кулинич зазначає: «З правової точки зору, паювання земель є юридичним фактом, що тягне за собою передачу кожному з членів сільськогосподарського підприємства, якому виділена земельна частка (пай), лише права розпорядження нею. Тому ні володіти земельною часткою (паєм), ні тим більше користуватися нею власник такої частки не може не тільки юридично, а й фізично. А отже він не може передати право користування часткою іншій особі, наприклад, на підставі договору оренди, оскільки ніхто не може передати іншій особі більше прав, ніж має сам. Це є аксіомою правового регулювання суспільних відносин»¹²⁹⁶. В іншій роботі фахівець щодо наявної ситуації іронізує, що біда в тому, що пай є умовною земельною ділянкою, тобто такою частиною земель КСП, яка не має меж, а місце її розташування на землях КСП невідоме¹²⁹⁷.

Співзвучно висловлюється й А. М. Мірошніченко, який вказує на те, що договір «оренди земельної частки паю» не відповідає і не може відповідати вимогам до договору оренди земельної ділянки, яка ще не перебуває у власності «орендодавця»¹²⁹⁸. «З ліквідацією КСП, – продовжує правник, – земельна ділянка перейшла у власність держави, а громадяни зберегли речове право¹²⁹⁹ вимагати виділення своєї земельної частки (паю) в природі, зокрема, єдиним масивом. Лише отримавши відповідний державний акт, вони зможуть передати земельну ділянку в оренду»¹³⁰⁰.

Деякі юристи звертають увагу і на ще одну проблему, пов'язану з наявними відносинами щодо оренди земельної частки (паю), а саме на те, що, оскільки єдиної системи реєстрації договорів оренди невитребуваних земельних ділянок не існує, а записи про реєстрацію договорів оренди вносяться тільки в книгу записів реєстра-

¹²⁹⁵ Кулинич П. Ф. Науково-практичний коментар до Указу Президента України від 03.12.1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 2. С. 17–26; Кулинич П. Право на земельну частку (пай) та його реалізація. *Юридичний журнал*. 2003. № 2. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=62>; Мірошніченко А. М. Правова природа та проблеми реалізації права на земельну частку (пай). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. Вип. 63–64. С. 39; Мірошніченко А. М. Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Алерта, 2013. С. 246–249; Романів В. Я. Договір оренди нерухомого майна за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 5; Семчик В. І. Земельний пай не може бути предметом оренди. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. Київ, 1997. Вип. 8. С. 181–182.

¹²⁹⁶ Кулинич П. Право на земельну частку (пай) та його реалізація. *Юридичний журнал*. 2003. № 2. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=62>.

¹²⁹⁷ Кулинич П. Семь законодательных «чудес» земельной реформы в Украине, которых не должно быть. URL: https://zn.ua/macrolevel/zemlya-v-zakone-293903_.html.

¹²⁹⁸ Мірошніченко А. М. Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Алерта, 2013. С. 247–248.

¹²⁹⁹ У земельно-правовій доктрині до дискусійних належить і питання про те, речовим чи зобов'язальним треба вважати право власників земельних часток (паїв) вимагати виділення земельної ділянки в природі (на місцевості). Детальніше про це див.: Мірошніченко А. М. Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Алерта, 2013. С. 233–235.

¹³⁰⁰ Мірошніченко А. М. Правова природа та проблеми реалізації права на земельну частку (пай). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. Вип. 63–64. С. 39–40.

ції договорів оренди земельних часток відповідної ради району, є ризик укладення договорів оренди одних і тих самих невитребуваних паїв з різними орендарями»¹³⁰¹.

Утім, навіть не маючи належного правового підґрунтя, власники земельних часток (паїв), передусім пенсіонери, передавали їх в оренду (здебільшого СФГ). Наявну ситуацію вдало ілюструє В. В. Вилегжаніна, яка зазначає, що за суттю стихійно почав формуватися новий економічний уклад, який за організаційною структурою і виробничими можливостями більше відповідав вимогам перехідного періоду до ринкових умов господарювання¹³⁰².

Попри констатацію очевидної незаконності такої практики, згаданий вище А. М. Мірошниченко також визнає, що вона не просто існує, а й набула величезних масштабів. Водночас фахівець підкреслює, що, незважаючи на специфіку земельної частки (паю), фактично йдеться ні про що інше, як про «звичайну» оренду земельних ділянок, адже, враховуючи наявність схем поділу земель колективної власності, практично кожен суб'єкт права на земельну частку (пай) знає, яка ділянка буде йому виділена, а орендар відповідно до договору оренди земельної частки (паю) приступає до її використання¹³⁰³.

Навіть більше: у певний спосіб легітимізував такі відносини і сам законодавець, передбачивши, серед іншого, те, що:

1) громадяни-власники сертифікатів на право на земельну частку (пай) до виділення їм у натурі (на місцевості) земельних ділянок мають право укладати договори оренди земель сільськогосподарського призначення, місце розташування яких визначається з урахуванням вимог раціональної організації території і компактності землекористування, відповідно до цих сертифікатів;

2) їхню трансформацію у «класичну» оренду після виділення земельної частки (паю) на місцевості (абзаци 1 та 2 розд. IX «Перехідні положення» Закону України „Про оренду землі”), а також закріпивши безпосередньо у ПК України можливість здавання в оренду фізичними особами як виділених, так і не виділених в натурі (на місцевості) земельних часток (паїв) (п. 168.4.9).

Як бачимо, вже тривалий час у сфері відносин оренди земельних часток (паїв) існує парадоксальна ситуація: незважаючи на *юридичну* неможливість (незаконність, нелогічність) таких відносин, *фактично* вони існують та набули широкого розповсюдження. Очевидно, що така ситуація не могла не вплинути і на кримінально-правові відносини, коли правозастосувачі (яких, до речі, автор цих рядків у жодному разі не виправдовує), реагуючи на фактично наявні відносини, зокрема на те, що в назвах та змісті відповідних договорів як предмет справді вказується саме «земельна частка (пай)», а не «земельна ділянка», вживають юридично некоректне формулювання «самовільне зайняття земельної частки (паю)».

До речі, зважаючи на умовність земельної частки (паю), яка означає те, що її місцезнаходження та межі є невизначеними, виникає й інше, не менш важливе та злободенне з погляду кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України,

¹³⁰¹ Качмар О., Бортман О. 10 важливих моментів оренди невитребуваних паїв. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/10_vazhnykh_momentov_arendy_nevostrebuvannykh_payev/.

¹³⁰² Вилегжаніна В. В. Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 42.

¹³⁰³ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 247–248.

питання: хто має визнаватися потерпілим у випадках самовільного зайняття земельного масиву, поділеного на земельні частки (паї)?

Проаналізувавши практику застосування ст. 197-1 КК України, я виявив наявність двох основних підходів до вирішення поставленого питання, які застосовуються залежно від того, чи були відповідні земельні частки (паї) **невитребуваними**.

1 підхід. В одній зі своїх попередніх праць, датованій 2012 р.¹³⁰⁴, автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав: «Власники (орендарі) земельних часток (паїв) навряд чи можуть бути визнані потерпілими від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, оскільки, як це випливає з буквального тлумачення диспозиції цієї кримінально-правової норми, такими потерпілими можуть бути визнані лише власники (законні володільці) *земельних ділянок*. Ототожнювати право на земельну частку (пай) із правом на частку в спільній частковій власності на земельну ділянку (ст. 87 ЗК України) немає підстав, адже, як слушно зазначає А. М. Мірошниченко, суб'єкти права не мають можливості володіти, користуватися та розпоряджатися ні тією земельною ділянкою, що припадає на їхню частку, ні (разом) всім масивом земель, переданих свого часу в колективну власність¹³⁰⁵». Виявляється, однак, що, враховуючи наявну практику орендних відносин, правозастосовні органи не бачать перепон для визнання потерпілими від аналізованого злочину власників земельних часток (паїв) або орендарів, які, незважаючи на юридичну некоректність, фактично орендують такі паї.

Так, рішенням Сарненського районного суду Рівненської області винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, був визнаний Особа-1, якому інкримінувалося те, що він без укладання договорів оренди землі із громадянами-власниками земельних часток (паїв) у кінці березня 2011 р. дав вказівку самовільно зайняти земельні ділянки за межами населеного пункту та засіяти їх ярими культурами. У результаті виконання цієї вказівки працівниками ФГ «Великі Верчі» засіяно ярими культурами 54 га землі сільськогосподарського призначення, чим громадянам-власникам земельних часток (паїв) заподіяно матеріальну шкоду на загальну суму 50 516,14 грн¹³⁰⁶.

Криворізьким районним судом Дніпропетровської області встановлено, що ФОП Особа-2, починаючи з 2009 р. по червень 2015 р., діючи навмисно з метою самовільного зайняття та використання земельної ділянки максимального розміру, розташованої єдиними земельним масивом, достовірно знаючи про те, що протягом визначеного вище проміжку часу договорів оренди земельних ділянок між ним та фізичними особами-пайовиками не складено та в Криворізькій РДА не зареєстровано, незаконно використовував земельні ділянки загальною площею 40,9954 га, а саме, земельні ділянки загальною площею 22,94 га: площею 4,51 га, власником якої є Особа-3, площею 4,64 га – Особа-4, площею 4,64 га – Особа-5, площею 4,51 га – Особа-6, площею 4,64 га – Особа-7, а також земельна ділянка земель фонду запасу сільської ради Криворізького району Дніпропетровської об-

¹³⁰⁴ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 122.

¹³⁰⁵ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 312.

¹³⁰⁶ Постанова Сарненського районного суду Рівненської області від 18 листопада 2011 р. у справі № 1718/1-387/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28494577>.

ласті площею 18,0554 га. Далі суд вказав, що в результаті незаконного зайняття Особою-2 земельних ділянок загальною площею 40,9954 га було завдано значну шкоду: 1) державним інтересам на суму 43 924,46 грн; 2) інтересам **фізичних осіб-власників земельних часток (паїв)** на суму 55 807,52 грн, всього на загальну суму 99 731,98 грн, що у 157 разів перевищує НМДГ¹³⁰⁷.

Не можу не звернутися до згаданого вище рішення Великоновоселківського районного суду Донецької області, який, не вбачаючи різниці між земельною ділянкою та земельною часткою (паєм), спочатку вказав на те, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку, яка була поділена на **земельні частки (паї)**, що належали 124 особам, а вже далі, що в результаті дій Особи-1 шкода на суму від 54,01 грн до 1 197,17 грн була заподіяна особам, правовий статус яких дивним чином перетворився з **власників земельних часток (паїв) на власників земельних ділянок**, в цілому на суму 34 034,67 грн¹³⁰⁸ (аналогічну неточність допустив і Тербовлянський районний суд Тернопільської області¹³⁰⁹).

В усіх цих випадках, незважаючи на пряму вказівку у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України на те, що потерпілим може бути лише власник земельної ділянки, дії осіб були кваліфіковані саме за цією кримінально-правовою нормою.

2 підхід. За умови негативної відповіді на питання про можливість визнання потерпілими від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, власників земельних часток (паїв), у 2012 р. ми разом з О. О. Дудоровим писали, що в окресленій ситуації таким потерпілим може визнаватися лише суб'єкт, якому відповідна земельна ділянка, поділена на земельні частки (паї), належить на праві колективної власності, яке й досі діє в Україні, незважаючи на те, що в ЗК України про право колективної власності не згадується¹³¹⁰. Водночас нами зазначалося, що більшість таких суб'єктів була ліквідована¹³¹¹, а на законодавчому рівні проблема правонаступництва ліквідованих суб'єктів права колективної власності на той час не знайшла чіткого вирішення. Щодо цього Т. О. Коваленко зауважує, що така ситуація була зумовлена тим, що чинний ЗК України не передбачає такої форми власності, як колективна, і водночас не містить спеціальних приписів щодо того, яка має бути правова доля роздержавлених, але не розпайованих земель колективної власності недержавних сільськогосподарських підприємств¹³¹².

Розмірковуючи над питанням про належність таких земельних ділянок, П. Ф. Кулинич висловив припущення, що після ліквідації суб'єктів права колективної власності на землю земельна ділянка не переходить до державної власності, а залиша-

¹³⁰⁷ Вирок Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 8 грудня 2015 р. у справі № 177/2483/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54141592>.

¹³⁰⁸ Вирок Великоновоселківського районного суду Донецької області від 29 липня 2010 р. у справі № 1-127/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63356709>.

¹³⁰⁹ Постанова Тербовлянського районного суду Тернопільської області від 21 липня 2009 р. у справі № 1-п-6/2009 р.

¹³¹⁰ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 122–123.

¹³¹¹ За інформацією А. М. Мірошніченка, станом на 1 січня 2006 р. в Україні залишалось лише 575 КПС (Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 169).

¹³¹² Коваленко Т. О. Сільськогосподарські землі колективної власності: що очікувати з 1 січня 2019 року. URL: <https://www.growthow.in.ua/silskogospodarski-zemli-kolektivnoyi-vlasnosti-shho-ochikuvatyi-z-1-sichnya-2019-roku/>.

ється «нічийною»¹³¹³. Інший погляд на вказану проблему обстоював А. М. Мірошниченко, на думку якого у випадку ліквідації КСП (або іншого суб'єкта права колективної власності) з урахуванням формальних положень закону право власності на земельну ділянку колишньої колективної власності переходить у власність держави¹³¹⁴. Саме позиція А. М. Мірошниченка, яку і я вважав більш переконливою та такою, що спирається на положення ч. 1 ст. 84 ЗК України, в якій йдеться про те, що в державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності, і була сприйнята судами.

Так, Сквирським районним судом Київської області з'ясовано, що Особа-1 самовільно зайняв землі сільськогосподарського призначення для ведення товарного виробництва, загальною площею 11,73 га – невитребувані земельні частки (паї) колективної власності, розташовані за межами населеного пункту с. Мала Михайлівка, Сквирського району, чим, на думку суду, завдав державі в особі Сквирської РДА матеріального збитку на загальну суму 12 223,53 грн¹³¹⁵.

Встановивши, що Особа-2, бувши директором ТОВ «АП «Держжинець», надав вказівку підлеглим на використання земельної ділянки загальною площею 401,22 га, з яких 203,22 га – невитребувані паї та 198,5 га – землі резервного фонду, Дніпропетровський районний суд Дніпропетровської області дійшов висновку, що Особа-2 своїми діями заподіяв збитку державі на суму 193 тис. 161,14 грн¹³¹⁶.

У випадках самовільного зайняття земельних ділянок, що складається із невитребуваних земельних часток (паїв) (як зазначалося вище, інколи у процесуальних документах вживалося формулювання «самовільне зайняття земельних часток (паїв)»), саме державу визнавали потерпілою й інші суди¹³¹⁷.

У деяких рішеннях судів не просто констатується, що шкода завдається державі, а прямо вказується на те, що власником земельних ділянок, які складаються із невитребуваних земельних часток (паїв), є держава.

Так, П'ятихатський районний суд Дніпропетровської області зазначив, що Особа-1 самовільно використовував земельну ділянку площею 12,9918 га ріллі із земель невитребуваних (нерозподілених) власниками земельних часток (паїв) та земельну ділянку площею 29,7966 га ріллі із земель невитребуваних (нерозподілених) власниками земельних часток (паїв), які належать державі в особі П'ятихатської РДА Дніпропетровської області¹³¹⁸.

У вже згаданому рішенні Іллінецького районного суду Вінницької області відповідний суд вказав, що самовільно зайнята земельна ділянка із земель невитребуваних часток (паїв) площею 80 га належать до земель державної власності¹³¹⁹.

¹³¹³ Кулинич П. Трансформація власнісного статусу земель, переданих колективним сільськогосподарським підприємствам у колективну власність. *Приватизація землі: закон, практика, проблеми*. 2005. № 5. С. 15–20.

¹³¹⁴ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 312.

¹³¹⁵ Вирок Сквирського районного суду Київської області від 26 березня 2014 р. у справі № 376/2566/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37838072>.

¹³¹⁶ Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 175/3339/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40851785>.

¹³¹⁷ Див., наприклад: вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 25 липня 2011 р. у справі № 1-138/11; постанова Любарського районного суду Житомирської області від 30 грудня 2009 р. у справі № 1-140/09; постанова Петрівського районного суду Кіровоградської області від 20 листопада 2008 р. у справі № 1-86/2008.

¹³¹⁸ Вирок П'ятихатського районного суду Дніпропетровської області від 28 жовтня 2016 р. у справі № 190/496/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62431779>.

¹³¹⁹ Вирок Іллінецького районного суду Вінницької області від 20 листопада 2017 р. у справі № 131/4/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70427387>.

У вироку Шевченківського районного суду Харківської області зазначається, що право розпорядження щодо земель невитребуваних (нерозподілених) спадкоємцями власників земельних часток (паїв) має виключно Шевченківська РДА¹³²⁰.

Така позиція корелюється з положеннями п. 12 Постанови КМУ від 4 лютого 2004 р. «Про організацію робіт та методика розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)», згідно з якою нерозподілені (невитребувані) земельні ділянки передаються в розпорядження сільських, селищних, міських рад чи РДА з метою надання їх в оренду.

До речі, деякі юристи звернули увагу на те, що в Ухвалі ВССУ від 10 червня 2015 р. у справі № 6-10584св15¹³²¹ фактично зроблено висновок про «спеціальність» норм Закону про паювання в частині пайових земель і про те, що вони не є землями державної чи комунальної власності. Суд не назвав їх землями приватної власності, але за відсутності наразі інших законних форм власності відмінних варіантів немає. Неналежність до земель державної чи комунальної власності легалізує і надання таких земель у користування без проведення земельних торгів. Також зазначається, що на підтримку зазначеної позиції ВССУ фактично підтвердив, що розпорядження такими землями має здійснюватися не Держгеокадастром (Держгеокадастром), а відповідним ОМС чи РДА. Це важливий момент, оскільки фактично підтверджується право РДА на розв'язання наявної проблеми із «безхозністю» земель колективної власності, титульний власник яких припинив своє існування без належного правонаступництва, а також із більш широким колом нерозподілених земель із формально невизначеним статусом¹³²². Водночас, незважаючи на наявність у відповідних державних органів правомочності щодо розпорядження відповідними землями, ВС ще раз підкреслив, що невитребувані земельні частки (паї) не є землями державної власності¹³²³.

Як вже зазначалося вище, аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що в подібних кримінальних провадженнях вирішальне значення для визначення потерпілих мала відповідь на питання, чи були земельні частки (паї) невитребуваними¹³²⁴. У разі позитивної відповіді на поставлене питання потерпілим визнавалася держава, інакше – власники (орендарі) земельних часток (паїв). «На відміну від договору оренди паю, який укладається з власником сертифікату, договір оренди невитребуваної земельної ділянки укладається з відповідними органами: сільськими, селищними, міськими радами, органами виконавчої влади, тому що такі ділянки залишилися в їх компетенції»¹³²⁵.

¹³²⁰ Вирок Шевченківського районного суду Харківської області від 4 березня 2015 р. у справі № 637/722/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43025493>.

¹³²¹ Ухвала Колегії судів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 червня 2015 р. у справі № 6-10584св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44893596>.

¹³²² Герасименко С. Зрошення на «проблемних» пайових землях: погляд юриста. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/oroshenie-na-problemnykh-paevykh-zemlyakh-vzglyad-yurista/>.

¹³²³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 7 березня 2018 р. у справі № 902/578/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72692901>.

¹³²⁴ За даними Держгеокадастру станом на грудень 2017 р. в Україні було обліковано 122 тис. невитребуваних земельних часток (паїв) загальною площею 391 тис. га (Коваль К. Що треба знати про невитребувані паї та їх оренду. URL: <http://www.aau.org.ua/uk/publications/web/779/>).

¹³²⁵ Качмар О., Бортман О. 10 важливих моментів оренди невитребуваних паїв. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/10_vaznykh_momentov_arendy_nevostrebovannykh_paev/.

Така практика базувалася на усталеному тривалій час та підтримуваному деякими правниками¹³²⁶ розумінні невизначеного на законодавчому рівні поняття «невитребуваної земельної частки (паю)» як частки у сільськогосподарських угіддях КСП, яка підлягала паюванню, документ про право на яку не був отриманий її власником через відсутність його вимоги¹³²⁷. Тобто земельна частка (пай) визнавалася невитребуваною з моменту розподілу відповідної земельної ділянки і до отримання правовстановлюючих документів¹³²⁸.

Виходячи з наведеного тлумачення, у тих випадках, коли особи отримували правовстановлюючий документ, що посвідчував право на земельну частку (пай), зокрема насамперед йдеться про сертифікат, потерпілим від самовільного зайняття земельної ділянки, до складу якої входили ці паї, визнавалися саме власники останніх. У цьому разі, незважаючи на те, що юридично, враховуючи правову природу земельної частки (паю), зокрема її умовність, визначити місцезнаходження паю, що належить конкретному власнику, неможливо, знову бралася до уваги фактична сторона таких відносин, а саме те, що «враховуючи наявність схем поділу земель колективної власності, практично кожен суб'єкт права на земельну частку (пай) знає, яка ділянка буде йому виділена», і тому у разі самовільного зайняття цієї ділянки саме він, а не держава визнавався потерпілим від злочину.

Водночас необхідно зробити застереження стосовно того, що у ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі на місцевості земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» взагалі не вживалося згадане у відповідних правозастосовчих матеріалах поняття «невитребувана земельна частка (пай)». Натомість у цій нормі йшлося про «нерозподілені (невитребувані) земельні ділянки», що, на думку деяких дослідників, свідчило про невіправдане отождошення законодавцем таких понять, як «нерозподілені землі» та «невитребувані земельні частки (паї)»¹³²⁹.

Врешті-решт, усвідомлюючи необхідність повернення розглядуваних відносин у правове русло, а також частково дослухавшись до зауважень науковців, парламентарії ухвалили Закон України від 10 липня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні», яким запроваджено низку нововведень, зокрема, визначено поняття «нерозподілена земельна ділянка» та «невитребувана земельна частка (пай)» (далі – Закон від 10 липня 2018 р.).

Згідно з новою редакцією ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі на місцевості земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» **нерозподіленою земельною ділянкою** є земельна ділянка, яка відповідно до проєкту землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв) увійшла до площі земель, що підлягають розподілу, але відповідно до протоколу про розподіл земель-

¹³²⁶ Про наявність уніфікованості щодо цього питання говорити не доводиться.

¹³²⁷ Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невитребуваних земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 131; Качмар О., Бортман О. 10 важливих моментів оренди невитребуваних паїв. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/10_vazhnykh_momentov_arendy_nevostrebovannykh_paev/.

¹³²⁸ Білоголовий Я. Нерозподілений (невитребуваний) пай та його стадії. URL: <https://blog.liga.net/user/ybilogolyuy/article/29394>.

¹³²⁹ Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невитребуваних земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 128.

них ділянок не була виділена власнику земельної частки (паю) (ч. 1). У свою чергу *невитребуваною* вважається *земельна частка (пай)*, на яку не отримано документа, що посвідчує право на неї, або земельна частка (пай), право на яку посвідчено відповідно до законодавства, але яка не була виділена в натурі (на місцевості) (ч. 2). До речі, ще на рівні законопроектної діяльності з вуст деяких представників земельно-правової доктрини лунала критика на адресу розробників відповідних змін, яка, зокрема, пояснювалася тим, що до невитребуваних земельних часток (паїв) не варто відносити земельні частки (паї), власники яких отримали сертифікат про право на земельну частку (пай), оскільки з цього моменту вони набули право вимоги щодо виділення таких земельних часток у натурі (на місцевості)¹³³⁰.

Утім, незважаючи на ставлення до таких нововведень, треба констатувати, що з набранням чинності цими законодавчими положеннями відбулась істотна трансформація юридичної природи «невитребуваної земельної частки (паю)»: якщо раніше в юридичній літературі під нею переважно пропонувалося розуміти лише частку, документ про право на яку не був отриманий її власником, то нині законодавче визначення цього поняття охоплює собою і ту частку, право на яку, хоч і було посвідчено відповідно до законодавства, але яка не була виділена в натурі.

Крім цих Законів від 10 липня 2018 р. було закріплено ще одне засадниче положення, яке має важливе значення, зокрема, для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. Йдеться про те, що з прийняттям зазначеного Закону нарешті була усунута згадана вище і наявна тривалий час невизначеність щодо належності земель ліквідованих суб'єктів права колективної власності. Наприклад, розд. X ЗК України «Перехідні положення» був доповнений п. 21, в якому відтепер чітко закріплено, що землі КСП, що припинені (крім земельних ділянок, які на день набрання чинності зазначеним Законом перебували у приватній власності), вважаються *власністю територіальних громад, на території яких вони розташовані*. Крім того, уточнено, що зазначений Закон є підставою для державної реєстрації права комунальної власності на земельні ділянки, сформовані за рахунок земель, які в силу зазначеного Закону переходять до комунальної власності.

Правовий же статус нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв) зберіг свою специфіку, яка головним чином полягає в тому, що навіть після їхнього формування у земельні ділянки¹³³¹ до 1 січня 2025 р.¹³³² правомочності відповідної сільської, селищної, міської ради щодо таких земельних ділянок фактично обмежуються лише можливістю передавати їх в оренду для використання за цільовим призначенням на строк до дня державної реєстрації права власності на таку земельну ділянку, про що зазначається у договорі оренди земельної ділянки. Власники ж земельних часток (паїв) чи їх спадкоємці, які не

¹³³⁰ Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невитребуваних земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 129–130.

¹³³¹ У правничій літературі звертається увага на те, що в цьому разі недоцільно застосовувати словосполучення «нерозподілені земельні ділянки», оскільки розподіл таких земель не відбувався, а отже, не відбувалося і виділення таких земель у натурі у земельні ділянки (Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невитребуваних земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 129). Недоречність вживання подібної конструкції опосередковано визнає і сам законодавець, вказуючи на те, що відповідні об'єкти лише згодом формуються у земельні ділянки, тим самим фактично констатуючи, що до цього моменту вони не володіли правовим статусом земельної ділянки.

¹³³² Саме ця дата є граничною датою для оформлення права власності на земельну ділянку власниками паїв. Неоформлення такого права до 1 січня 2025 р. розцінюється як відмова від одержання земельної ділянки.

взяли участі у розподілі земельних ділянок, повідомляються про результати проведеного розподілу земельних ділянок у письмовій формі цінним листом з описом вкладення та повідомленням про вручення або шляхом вручення відповідного повідомлення особисто, якщо відоме їх місцезнаходження (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)»).

Щодо правової долі земель, які на праві колективної власності¹³³³ належать, хоч і нечисленним, але і нині діючим КСП, то Закон встановлює, що колишнім членам КСП, у яких паювання вже пройшло, але які досі не ліквідовані, надається право знову-таки до 1 січня 2025 р. допаювати сільськогосподарські угіддя, які залишилися у колективній власності. Тому, якщо до вказаної дати не буде оформлений протокол про розподіл земель, які залишилися у колективній власності, та не буде поданий на затвердження до органу місцевого самоврядування, то вважатиметься, що особи відмовилися від права колективної власності на землю. Такі землі передаються у комунальну власність у порядку визнання майна безхазайним (окрім невитребуваних часток (паїв) та сформованих за їх рахунок земельних ділянок, а також нерозподілених ділянок), тобто за рішенням суду.

Отже, незважаючи на часткову незавершеність, нелогічність та суперечливість деяких положень Закону від 10 липня 2018 р., можна резюмувати, що його ухвалення є чітким сигналом до того, що:

1) розпочата ще в 90-ті рр. минулого сторіччя земельна реформа нарешті отримала кінцеву дату завершення одного з її напрямів – 1 січня 2025 р.;

2) з погляду кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, більш важливим є те, що цим Законом закріплено:

2.1) передача в оренду невитребуваних земельних часток (паїв) та нерозподілених земельних ділянок відбуватиметься лише після формування їх в окремі земельні ділянки, тобто після визначення їх площі, меж та внесення інформації про них до Державного земельного кадастру. Щодо цього деякі юристи зазначають, що наразі це не є обов'язковим, з огляду на що часто виникає невизначеність щодо статусу цих земельних ділянок, адже невитребувані земельні частки (паї) та нерозподілені земельні ділянки не є нерухомим майном у розумінні Закону, а права на них не підлягають реєстрації в Державному реєстрі прав. Тепер же потенційний орендар земельної ділянки спочатку повинен буде розробити проєкт землеустрою, сільська (селищна, міська) рада повинна буде затвердити проєкт і лише після цього прийняти рішення про передачу земельної ділянки в оренду та оформити договір оренди¹³³⁴. Отже, з ухваленням відповідних змін юридично алогічна, але фактично широко розповсюджена практика оренди земельних часток (паїв) має змінитися звичайною практикою оренди земельних ділянок, самовільне зайняття яких відтепер має розцінюватися та відображатись у процесуальних документах не як самовільне зайняття «земельних часток (паїв)», а як «звичайне» самовільне зайняття «земельних ділянок»;

¹³³³ Нагадаю, що в Україні і досі діє Закон України від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство», згідно з яким земля може належати підприємству на праві колективної власності, яка, як відомо, не передбачена чинним ЗК України.

¹³³⁴ Качмар О., Бортман О. Невитребувані паї. Нерозподілені земельні ділянки. Зміни в законі. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/nevitrebuvani_pai_nerозpodileni_zemelni_dilyanki_zmini_v_zakoni/.

2.2) серед фахівців наводиться думка про те, що, незважаючи на встановлення строку власникам часток (паїв) для оформлення (реєстрації) ними права власності на земельні ділянки та визначення порядку передачі цієї землі у комунальну власність, статус невитребуваних земельних часток (паїв) та нерозподілених земельних ділянок наразі у законодавстві однаково залишається невизначеним. «Законодавець так і не визначив, хто є власником невитребуваних паїв, чи вважаються їх власником до моменту оформлення власниками паїв права власності органи місцевого самоврядування, а, відповідно, кому належить нерозподілена земля, залишивши це питання на відкуп судам»¹³³⁵.

Однак саме з погляду кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, це питання є другорядним, позаяк вкотре маю підкреслити, що самовільне зайняття «земельних часток (паїв)» юридично є неможливим. Натомість, враховуючи предмет цього дослідження, більш важливим є те, що з набранням чинності Законом від 10 липня 2018 р. нарешті *de lege lata* чітко визначено, що головним розпорядником, а згодом і власником **земельних ділянок**, – тобто об'єктів, про які йдеться у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, – що складаються з нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв), а також власником ліквідованих КСП, є територіальні громади, які, вочевидь, і мають визнаватися потерпілими у разі вчинення самовільного зайняття відповідних земельних ділянок¹³³⁶. Водночас ще раз підкреслю, що з юридичного погляду в будь-якому разі неприпустимо виглядає вказівка у відповідних процесуальних документах на словосполучення «самовільне зайняття земельної частки (паю)».

Якщо керуватися буквальною тлумаченням вживаного у ст. 197-1 КК України формулювання «земельна ділянка», то, зважаючи на описані вище ознаки останньої, можна констатувати, що застосування аналізованої кримінально-правової норми фактично розраховане лише на «ідеальні» ситуації, коли винна особа самовільно займає всю площу земельної ділянки, яка вказана у правовстановлюючих документах. Водночас аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що в багатьох випадках суб'єкт злочину займає не всю, а лише частину земельної ділянки, згадування про можливість самовільного зайняття якої у ст. 197-1 КК України відсутнє, з огляду на що виникає ще одне дискусійне питання: чи може бути визнана предметом аналізованого злочину «частина земельної ділянки»? На мою думку, незважаючи на продемонстровані вади законодавчого опису ознак предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, очевидним є те, що за наявності інших підстав за цією кримінально-правовою нормою мають кваліфікуватися як випадки самовільного зайняття всієї, так і частини відповідної земельної ділянки.

В оцінці подібних проявів як самовільного зайняття земельної ділянки одностайні й інші вітчизняні науковці¹³³⁷; крім того, правильність пропонованого тлумачення приписів ст. 197-1 КК України визнається і представниками судової гілки влади.

¹³³⁵ Качмар О., Бортман О. Невитребувані паї. Нерозподілені земельні ділянки. Зміни в законі. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/nevitrebuvani_pai_nerозpodileni_zemelni_dilyanki_zm_zakonil/.

¹³³⁶ Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації самовільного зайняття земель, поділених на земельні частки (паї), або як кримінальне право опинилося «у заручниках» земельного. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 206.

¹³³⁷ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 126; Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення.

Так, Деснянським районним судом м. Києва за ч. 2 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, котрий розмістив 17 дерев'яних споруд (16 альтанок та 1 будинок охорони) на частині земельної ділянки, яка знаходиться у прибережній захисній смузі штучного кар'єрного водоймища та обліковується як земля, не надані у власність або у користування¹³³⁸.

Тут доречно також нагадати, що ще в листі Держкомзему від 22 серпня 2003 р. № 268 «Щодо застосування ст. 53-1 КУпАП» зазначалося: якщо землекористувач самовільно змінив межі земельної ділянки, захопивши частину суміжних до своєї ділянки земель, його дії необхідно кваліфікувати як самовільне зайняття земельної ділянки та застосовувати відповідні заходи адміністративного впливу.

З урахуванням озвученої вище позиції не залишається сумнівів і в тому, що ствердну відповідь треба давати і на питання про можливість кваліфікації за ст. 197-1 КК України дій, пов'язаних із виходом власника (користувача) земельної ділянки за межі земельної ділянки, яка йому належить (наприклад, шляхом будівництва житла за межами відведеної для цього земельної ділянки)¹³³⁹. Йдеться про ситуації, коли власники земельних ділянок та землекористувачі не дотримуються передбаченого статтями 91 та 96 ЗК України обов'язку не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів та самовільно займають частини належних останнім земельних ділянок.

Так, Стрийським міськрайонним судом Львівської області встановлено, що Особа-1, бувши власником нерухомого майна та постійним користувачем земельної ділянки, на якій воно розміщене, достовірно знаючи про цільове призначення земель суміжного землекористувача – державного підприємства МОУ «Аеропорт Львів-2» у вигляді земель оборони із особливим режимом їх використання, протягом липня 2017 р., порушуючи права власників суміжного землекористувача та не дотримуючись правил добросусідства, здійснив самовільне зайняття земельної ділянки площею 299 м² шляхом встановлення паркану. Такі дії були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України¹³⁴⁰.

Аналогічну кримінально-правову оцінку отримали дії Особи-2, котрий самовільно зайняв частину суміжної земельної ділянки площею 0,0824 га, з них прибережної захисної смуги площею 0,0824 га¹³⁴¹.

Отже, використання у тексті ст. 197-1 КК України вдалого (на перший погляд) терміна «земельна ділянка», ставить перед правозастосовними органами низку питань, однозначну відповідь на які не може дати ні теорія кримінального, ні теорія земельного права. В юридичній літературі пропонуються два основні шляхи роз-

---

Судова апеляція. 2009. № 3. С. 44; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 614; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 70; Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 53–54.

¹³³⁸ Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 24 листопада 2017 р. у справі № 754/12853/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70605160>.

¹³³⁹ Бородин А., Качмар О. «Самовільне заняття земушастков»: вопросы квалификации и отграничения. *Юридическая практика*. 3 июня 2008 г. № 23.

¹³⁴⁰ Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 24 липня 2019 р. у справі № 456/2555/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83219414>.

¹³⁴¹ Вирок Новомигурського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79752979>.

в'язання розглядуваних проблем, пов'язаних із визначенням предмета злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України.

Перший із них полягає у пропозиції безпосередньо у диспозиції цієї кримінально-правової норми передбачити можливість незаконного зайняття всієї або частини земельної ділянки¹³⁴².

Зокрема, свого часу О. О. Дудоров писав про альтернативну вказівку у тексті ст. 197-1 КК України на частину земельної ділянки як про юридично коректне розв'язання проблеми кримінально-правової оцінки протиправного приєднання винною особою частини суміжних земель до своєї ділянки. Аргументуючи свою позицію, вчений, серед іншого, посилався на формулювання, закріплене у ст. 3 Закону України від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», в якій (від себе додаю, що не лише в ній) говориться про те, що об'єктом відчуження є, зокрема, і земельна ділянка (її частина)¹³⁴³. На користь такого формулювання свідчить і досвід багатьох іноземних держав (більшість представників італо-іберійської групи кримінального права, Боснія та Герцеговина, Молдова, Румунія, Японія), в яких, як пам'ятаємо, саме у такий спосіб була вирішена проблема кваліфікації незаконного зайняття частини земельної ділянки (нерухомого майна).

Позиція прихильників такого або інших подібних варіантів¹³⁴⁴ виглядає достатньо обґрунтованою, адже вказівка у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України на незаконне зайняття всієї або частини земельної ділянки дасть змогу чітко усвідомлювати, що будь-яке незаконне приєднання земельної ділянки незалежно від того, зайнята вона повністю або частково, кваліфікуватиметься за наявності значної шкоди за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Водночас невіршеною залишиться проблема кваліфікації випадків самовільного зайняття кількох земельних ділянок (їх частин), які належать різним власникам чи законним володільцям, якщо кожному з них завдана шкода, недостатня для визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочином, але в сукупності розмір цієї шкоди є достатнім для кваліфікації дій особи за ч. 1 ст. 197-1 КК України.

З огляду на це, в доктрині наявний і інший шлях розв'язання розглядуваних проблем, який полягає у заміні звороту «земельна ділянка» термінами «земельна площа» або «земля».

¹³⁴² Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 297; Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ: Атіка, 2008. С. 28.

¹³⁴³ Дудоров О. О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину. *Вибрані праці з кримінального права* / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 114.

¹³⁴⁴ Зокрема, В. В. Сидоренко переконаний у тому, що змін потребують не відповідні адміністративно- та кримінально-правова заборони (статті 53-1 КУпАП та 197-1 КК України), а саме визначення самовільного зайняття земельної ділянки, під яким автор пропонує розуміти активні дії осіб, спрямовані на заволодіння чи фактичне використання земельної ділянки або її частини без належних правових підстав набуття права на таку земельну ділянку **чи її частину**, за які встановлена юридична відповідальність. Крім того, задля усунення відповідної проблеми правник розглядає можливість включення до тексту п. «б» ч. 1 ст. 211 ЗК України альтернативної вказівки на частину земельної ділянки як об'єкт передбаченого цієї нормою правопорушення. (Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 54, 154).

Наприклад, В. А. Бублейник та А. І. Терещенко пропонують позначити предмет злочину не як «земельна ділянка», а як «земля»; у примітці ж до ст. 197-1 КК України визначити, що під землею необхідно розуміти частину поверхні землі з урахуванням фізичного місця розташування незаконного захоплення (у разі використання землі для сільськогосподарських потреб – фактичного використання для таких потреб)¹³⁴⁵. Подібно розмірковує і Д. В. Дударець, який виступає за те, щоб: 1) по-перше, внести зміни до ст. 197-1 КК України, виключивши з неї згадування про володільця чи власника земельної ділянки; по-друге, замість формулювання «земельна ділянка» використати словосполучення «земельна площа»; 2) або, не чіпаючи формулювання «земельна ділянка», дати визначення земельної ділянки щодо ст. 197-1 КК України у примітці цієї статті¹³⁴⁶. Схожі за змістом пропозиції наводяться в російській юридичній літературі. Зокрема необхідність вказівки у ст. 7.1 Кодексу РФ про адміністративні правопорушення і на самовільне зайняття «землі» обґрунтовує Г. Л. Землякова¹³⁴⁷.

На мою думку, саме цей вектор (тобто заміна терміна «земельна ділянка») удосконалення законодавчого опису ознак предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, і має бути обраний вітчизняними парламентаріями. Адже має рацію Д. В. Дударець, який зауважує, що у більшості випадків під час захоплення винна особа не з'ясовує довжину, ширину, межі земельної ділянки, а тому займає або частину земельної ділянки, або повністю певну земельну площу. «Отже, – робить висновок автор, – особа в більшості випадків захоплює не конкретну земельну ділянку, а земельну площу»¹³⁴⁸.

Виступаючи (підтримуючи) з подібною ініціативою, я цілком свідомий можливої критики на адресу подібного роду пропозицій, яка передусім може бути викликана посиланням, з одного боку, на підтримуване автором цих рядків розміщення аналізованої норми серед злочинів проти власності, а з іншого – тезою про те, що «в більшості випадків, коли йдеться про суб'єктивне право власності на землю, йдеться не про власне „землю“, а саме про „земельну ділянку“, оскільки лише земельна ділянка може бути об'єктом, яким можна володіти на праві власності, річчю – „предметом матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки»»¹³⁴⁹. «Поняття земельної ділянки та землі треба співвідносити як наявність юридичної (правової) форми (земельна ділянка) та матеріального змісту такої форми (земля)»¹³⁵⁰.

¹³⁴⁵ Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 226.

Зазначу, що пропозиції науковців були спрямовані на розв'язання лише проблеми кваліфікації зайняття частини земельної ділянки. Проблема заподіяння шкоди власникам (законним володільцям) декількох земельних ділянок у контексті кримінально-правової оцінки такої поведінки названими авторами не досліджувалася.

¹³⁴⁶ Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 44.

¹³⁴⁷ Землякова Г. Л. Земля и земельный участок как объекты земельных правоотношений: проблемы терминологии. *Вестник университета имени О. Е. Кутафина*. 2019. № 1. С. 63.

¹³⁴⁸ Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 44.

¹³⁴⁹ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 97.

¹³⁵⁰ Ходико Ю. Е. Співвідношення понять «земля» та «земельна ділянка» в аспекті визначення предмета договору іпотеки. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства* : матеріали міжнар. наук.-

Але річ у тім, що, на відміну, скажімо, від вимагання чи шахрайства (статті 189–190 КК України), при самовільному зайнятті землі намірами винної особи не охоплюється заволодіння нею як об'єктом права власності. Суб'єкта злочину в цьому разі цікавить не «частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами» (ч. 1 ст. 79 ЗК України), не «об'єкт, стосовно якого встановлюється земельна правосуб'єктність і оформляється відповідний юридичний титул (право власності чи землекористування)», не згадана вище «юридична (правова) форма (земельна ділянка)», а лише матеріальний зміст такої форми, тобто земля як база для формування, розвитку і поширення рослинності, водних об'єктів, корисних копалин, інших природних компонентів; як частина біосфери, яка є: а) основним засобом виробництва у сільському, лісовому господарстві та інших галузях господарювання; б) операційною основою для системи розселення; в) виконує функцію місця, джерела, засобу й умови існування живих організмів, життєдіяльності людини, забезпечення її духовних і матеріальних потреб¹³⁵¹.

Переконаний і в тому, що, забезпечуючи усунення низки окреслених вище проблем кваліфікації, заміна вживаного у чинній редакції ст. 197-1 КК України терміна «земельна ділянка» у жодному разі не повинна вплинути на розуміння (відповідно, і місцерозташуванні досліджуваної заборони) розглядуваного делікту як посягання саме на правовідносини власності. Позаяк, навіть незважаючи на те, що при вчиненні цього злочину винну особу цікавить не «земельна ділянка» як об'єкт права власності на землю (ст. 78 ЗК України), а «земля», у підсумку шкода завдається не «землі», що свідчило б про екологічний характер відповідного правопорушення, а власнику (-ам) (законому володільцю (-ям)) конкретної (-их) земельної ділянки, що входить до площі (масиву) самовільно зайнятих земель (основний безпосередній об'єкт), «екологічна» функція яких порушується лише інколи (додатковий факультативний безпосередній об'єкт).

Щодо конкретних шляхів удосконалення норми про самовільне зайняття земельної ділянки, то найбільш прийнятним для мене виглядає умовно перший варіант, запропонований Д. В. Дударцем. Головним чином мій «вибір» пояснюється тим, що з погляду забезпечення уніфікації законодавчої термінології навряд чи можна вважати виправданою вказівку у примітці ст. 197-1 КК України на ще одне (так би мовити, кримінально-правове) визначення земельної ділянки (умовно другий варіант Д. В. Дударця) або землі (як це рекомендують В. А. Бублейник та А. І. Терещенко) винятково у контексті застосування ст. 197-1 КК України (поряд із визначеннями, вже передбаченими чинним законодавством, – ч. 1 ст. 79 ЗК України і ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель»).

Також заслуговує на підтримку і пропозиція щодо відмови від вказівки у ст. 197-1 КК України на шкоду, завдану окремому власнику чи законному воло-

---

практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова, 16 берез. 2012 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2012. С. 279–281.

¹³⁵¹ Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ: Знання, 2007. С. 148.

Детальніше про поняття та ознаки землі йтиметься далі – при характеристиці предметів злочинів, передбачених статтями 239 та 254 КК України.

дільцю земельної ділянки¹³⁵², з єдиним зауваженням стосовно того, що доречнішим видається використання терміна не «земельна площа», а «земля», який розкривається на законодавчому рівні та є більш загальнозживаним порівняно з попереднім. Не можемо ж ми, наприклад, при кваліфікації об'єднаної єдиним злочинним наміром крадіжки (ст. 185 КК України) сільськогосподарської продукції з кількох земельних ділянок рахувати розмір викраденого майна, виходячи лише з того, сільськогосподарська продукція якої вартості була викрадена з конкретної земельної ділянки. Вочевидь, керуючись саме такою логікою, і при кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки враховуватися повинен загальний розмір завданої таким діянням шкоди, який і є головним показником суспільної небезпеки цього діяння, а не розмір шкоди, заподіяної самовільним зайняттям землі власнику (законному володільцю) конкретної земельної ділянки. І саме таким є очікуваний результат від реалізації озвучених вище пропозицій.

Крім того, вживання у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України терміна «земля» замість терміна «земельна ділянка» дасть змогу робити однозначний висновок про те, що будь-яке незаконне приєднання землі, яка не належить винній особі, незалежно від того, зайнята земельна ділянка повністю або частково, має кваліфікуватися за наявності значної шкоди як злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України.

До речі, як пам'ятаємо, у ч. 2 ст. 14 Основного Закону України законодавець говорить саме про захист права власності на «землю»; аналогічна вказівка міститься і у ст. 152 ЗК України, яка, хоч і має назву «Способи захисту прав на земельні ділянки», але ч. 1 якої регламентовано положення про те, що «держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю».

Крім того, варто зауважити і те, що хоч у кримінальному законодавстві більшості країн, які входять до групи СНД, у відповідних нормах вживається термін «земельна ділянка», у законодавстві багатьох країн «югославської» групи, а також Албанії, В'єтнамі, КНР, Румунії, Туркменістані як предмет посягання визнається саме «земля».

Погоджуючись із Д. В. Дударцем у частині необхідності заміни терміна «земельна ділянка», водночас не можемо повністю підтримати новий варіант формулювання ст. 197-1 КК України, ініційований цим автором. Наприклад, викликає подив наявність у запропонованій названим дослідником редакції ст. 197-1 КК України примітки, де визначається критерій віднесення шкоди до значної, хоча ні в першій, ні в другій частині сформульованої ним редакції статті КК (ст. 356-1 КК України) значна шкода як обов'язкова ознака складу злочину не фігурує. Вважаю, що вказівка на суспільно небезпечні наслідки у вигляді значної чи істотної шкоди як на умову настання відповідальності за ч. 1 ст. 197-1 КК України має залишитися, але без «прив'язування» до власника чи законного володільця конкретної земельної ділянки.

Як впливає з положень ЗК України, зокрема, статей 55, 58, а також легально-го визначення поняття «земля», його змістом охоплюється не лише поверхневий (грунтовий) шар, а й водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, тобто ті об'єкти, на які відповідно до ст. 78 ЗК України поширюється

¹³⁵² Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 44-45.

право власності на земельну ділянку. Тому, наприклад, випадки самовільного зайняття земель, зайнятих деревами, або озер, водосховищ чи інших водних об'єктів мають визнаватися самовільним зайняттям земель лісогосподарського призначення (ст. 55 ЗК України) або земель водного фонду (ст. 58 ЗК України), а за наявності значної шкоди кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 197-1 КК України.

Зважаючи на сказане, назву ст. 197-1 і диспозицію ч. 1 цієї статті пропоную викласти у такій редакції:

«Стаття 197-1. Самовільне зайняття землі

1. Самовільне зайняття землі, яким завдано значної шкоди, – ...»¹³⁵³.

Відповідно, вважаю за доцільне у всіх інших частинах ст. 197-1 КК України і в нормативних актах, де вживається словосполучення «самовільне зайняття земельної ділянки», замінити його зворотом «самовільне зайняття землі». Це стосується, зокрема, Методики від 25 липня 2007 р., у п. 4 якої має йтися про визначення розміру шкоди, завданого саме самовільним зайняттям землі, а у відповідній формулі замість словосполучення «площа самовільно зайнятої земельної ділянки» необхідно вказати площу самовільно зайнятої землі.

У підрозділі 1.2, хоч і опосередковано, але вже розглядалася проблема визначення предмета злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Нагадаю, що в юридичній літературі тривалий час як безспірна сприймалася позиція стосовно того, що предметом злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, виступають будівлі або споруди¹³⁵⁴. Навіть більше: маю визнати, що у своїй кандидатській дисертації таку ж думку висловлював і автор цих рядків¹³⁵⁵.

Утім, за результатами більш глибокого вивчення відповідної проблематики я був змушений змінити свою позицію та підтримати криміналістів, котрі вважають, що будівлі і споруди в цьому разі виступають не предметом злочину, а лише знаряддями його вчинення, тобто речами, за допомогою яких створюються умови для вчинення злочину – самовільного зайняття земельної ділянки.

Зокрема, Н. О. Антонюк щодо цього приводу зазначає, що предметом злочину є речі і неуречевлене майно, через вплив на які заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони, а під час самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці шкода власникові останньої заподіюється через вплив саме на земельну ділянку, яка наділена всіма ознаками предмета злочину проти власності. Будівлі та споруди в цьому разі виступають не предметом злочину, а лише знаряддями його вчинення. Продовжуючи свою думку, юристка звертає увагу на те, що первинною причиною розглядуваного порушення є самовільне захоплення зе-

¹³⁵³ Мовчан Р. О. Про ознаки земельної ділянки та їх значення для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 174–180; Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого опису предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р. / упорядн. : С. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 324–331.

¹³⁵⁴ Захарчук В. М. Будівлі та споруди як предмети складу злочину «Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 305; Швець А. Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Мітна справа*. 2011. № 1. С. 310.

¹³⁵⁵ Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 74.

мельної ділянки, тобто неможливість реалізувати правомочності власника щодо земельної ділянки, а не самовільно збудованої будівлі чи споруди, до якої власник немає жодного стосунку¹³⁵⁶. Будівлі та споруди могли б визнаватися предметом аналізованого злочину лише в тому разі, коли б його об'єктом виступав встановлений порядок будівництва будівель чи споруд, як це було у злочині, передбаченому ч. 2 ст. 199 КК УРСР 1960 р. Як пам'ятаємо, у цій нормі йшлося про самовільне будівництво будинків чи споруд без застереження про те, що таке будівництво має здійснюватися на самовільно зайнятій земельній ділянці. Відповідно, і предметом злочину визнавалися будь-які будинки і споруди – житлові будинки, дачі, гаражі, побутові приміщення, промислові об'єкти, нафто- і газопроводи тощо¹³⁵⁷.

Аналогічно висловлюється і О. О. Дудоров, на думку якого висновок про те, що будівлі і споруди мають визнаватися знаряддями вчинення злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, впливає з: а) історичного тлумачення кримінального закону (порівняння формулювань, закріплених у ст. 199 КК 1960 р. і ст. 197-1 чинного КК України); б) визначення основного безпосереднього об'єкта вказаного злочину; в) безпідставності віднесення до цього об'єкта зазначених матеріальних утворень, збудованих на самовільно зайнятій земельній ділянці. Учений підкреслює, що до такого висновку схиляє й одне з правил відмежування знарядь і засобів вчинення злочину від предмета злочину, яке полягає в тому, що предмет злочину вказує на охоронюваний кримінальним законом відносини, а також характеризується злочинним впливом на нього у вигляді діяння, тимчасом як знаряддя і засоби, навпаки, характеризують дії злочинця і не перебувають у взаємозв'язку з охоронюваними КК відносинами. «Тому, – резюмує О. О. Дудоров, – предметом злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1, як і злочину, караного за ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, виступає земельна ділянка»¹³⁵⁸.

З огляду на викладені вище аргументи, згадані у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України будівлі і споруди пропонується вважати не предметом, а знаряддями вчинення злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою. До речі, з погляду дотримання законодавчої техніки невинуватим треба визнати вживання у тексті кримінального закону термінів «будівлі» і «споруди» у множині.

Як це не прикро визнавати, але у чинному законодавстві відсутній уніфікований підхід до визначення понять «будівля» та «споруда», різні дефініції яких наводяться, зокрема, у Державному класифікаторі будівель та споруд ДК 018-2000, Номенклатурі продукції будівництва, Національному стандарті № 2 «Оцінка нерухомого майна» та ПК України¹³⁵⁹. Очевидно, що при характеристиці змісту досліджуваних понять передусім варто керуватися положеннями ПК України, оскільки останній має вищу юридичну силу, ніж згадані підзаконні нормативно-правові

¹³⁵⁶ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 79.

¹³⁵⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка. Київ : Юрінком, 1997. С. 736.

¹³⁵⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 615.

¹³⁵⁹ Переваги і вади визначень будівель і споруд у різних нормативно-правових актах ґрунтовно проаналізовані В. М. Захарчуком (Захарчук В. М. Будівлі та споруди як предмети складу злочину «Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 304–312) та А. Ю. Швець (Швець А. Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Митна справа*. 2011. № 1. С. 307–314).

акти. Відповідно до пп. 14.1.238 п. 14.1 ПК України споруди – це земельні поліпшення, що не належать до будівель і призначені для виконання спеціальних технічних функцій.

Інженерні споруди класифікуються здебільшого за інженерним задумом, що визначається цільовим призначенням об'єкта. До інженерних споруд належать: транспортні споруди (залізниці, шосейні дороги, злітно-посадкові смуги, мости, естакади тощо), трубопроводи та комунікації, дамби, комплексні промислові споруди, спортивні та розважальні споруди тощо. До споруд варто також відносити технологічні вежі, автозаправні станції, пірси, свердловини.

Згідно з пп. 14.1.14 п. 14.1 ПК України будівлі – це земельні поліпшення, що складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несуче-огорожувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення майна, тварин, рослин, збереження інших матеріальних цінностей, провадження економічної діяльності.

До будівель належать: житлові будинки, гуртожитки, готелі, ресторани, торговельні будівлі, промислові будівлі, вокзали, будівлі для публічних виступів, для медичних закладів та закладів освіти тощо (розд. 1 Державного класифікатора будівель та споруд ДК 018-2000).

Будівлі розподіляються на будівлі виробничого та невиробничого призначення, а також житлові (більша половина площі яких використовується для житлових цілей) та нежитлові (які здебільшого використовуються або призначені для нежитлових цілей). Водночас у юридичній літературі слушно звертається увага на те, що для кваліфікації за частинами 3 і 4 ст. 197-1 КК України не має значення призначення самовільно збудованої будівлі (це стосується і споруд) – житлово-цивільне, комунальне, промислове тощо¹³⁶⁰.

Як бачимо, ПК України чітко розрізняє поняття «будівля» та «споруда», що принципово і в кращий бік відрізняє його від Державного класифікатора будівель та споруд ДК 018-2000 та Номенклатури продукції будівництва, в яких будівля визнається одним із різновидів споруд («будівля – це споруда...»). Таке тлумачення підтримує і В. М. Захарчук, який, проаналізувавши положення бланкетного законодавства, дійшов висновку, що відмінними ознаками будівель від споруд треба назвати такі: 1) різне цільове призначення: будівлі переважно призначені для проживання або перебування людей, для виконання виробничих процесів різних видів, розміщення устаткування, матеріалів та виробів тощо (житлові будинки, школи, театри, гаражі, цехи заводів), тимчасом як споруди призначені для певних суто технічних функцій (мости, греблі); 2) будівлі складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несуче-огорожувальних) конструкцій, а споруди можуть складатися лише із несучих конструкцій; 3) зазвичай внутрішній простір будівель поділяється на окремі приміщення, які мають перекриття, споруди ж можуть не бути поділеними на окремі приміщення та не мати перекриття тощо¹³⁶¹.

До речі, за умови іншого, тобто відмінного від пропонованого ПК України підходу до розуміння понять «будівля» та «споруда», у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України

¹³⁶⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 615.

¹³⁶¹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 72–73.

варто було б обмежитися вказівкою на єдине поняття «споруда», яке, за подібною логікою, охоплювало б собою і «будівлі».

На цю обставину звернула увагу і Н. О. Антонюк, яка зазначає, що в ч. 1 ст. 376 ЦК України об'єктами самочинного будівництва визнаються житлові будинки, будівлі, споруди, інші види нерухомого майна, тимчасом як у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України вказується на самовільне будівництво лише будівель або споруд. Для узгодження відповідної термінології авторка запропонувала і в ЦК України, і в ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України використовувати єдиний термін «споруда», а так само обмежитися словосполученням «самовільне будівництво споруд»¹³⁶².

Проте погодитися як з чинною редакцією досліджуваної заборони, так і з варіантом вдосконалення законодавства, висунутим Н. О. Антонюк, навряд чи можна. Річ у тім, що вживання у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України термінів «будівля» або «споруда» чи лише «споруда», про що пише Н. О. Антонюк, не дає чіткої відповіді на питання, чи охоплюються диспозиціями цих норм КК України випадки будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках МАФів або інших тимчасових споруд¹³⁶³.

Наприклад, В. М. Захарчук впевнений у тому, що МАФи, а також тимчасові будівлі та споруди (зокрема для здійснення підприємницької діяльності) не можуть бути предметом¹³⁶⁴ складу злочину, що передбачений ч. 3 (4) ст. 197-1 КК України, оскільки вони не є нерухомим майном, встановлюються тимчасово, конструктивно не розраховані на тривалий строк експлуатації (не мають капітального характеру), не пов'язані фундаментом із землею, а права на них не підлягають державній реєстрації. Тому автор резюмує, що за їхнє будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці винна особа не може підлягати відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України¹³⁶⁵. Із висловленою позицією можна погодитися лише частково.

Відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» до МАФів треба відносити альтанки, павільйони, вуличні лавки, сходи, обладнання дитячих ігрових майданчиків, огорожі, ворота, меморіальні споруди, рекламні та інформаційні стенди тощо. І якщо раніше (до моменту набрання чинності Законом України від 17 травня 2012 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо благоустрою населених пунктів») ці об'єкти визнавалися невеликими *спорудами*, то сьогодні вони позбавлені відповідного статусу і вважаються лише елементами декоративного чи іншого оснащення об'єкта благоустрою. Зважаючи на це, розміщення МАФів на самовільно зайнятій земельній ділянці справді не створює підстав для кваліфікації дій особи за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Так, Голосіївським районним судом м. Києва встановлено, що Особа-1 протягом жовтня 2009 р. – серпня 2010 р. здійснив самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,25 га шляхом встановлення на ній МАФів, внаслідок чого завдав

¹³⁶² Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 83.

¹³⁶³ Про цю проблему див. також: Мовчан Р. О. Будівництво малих архітектурних форм чи інших тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці – проблеми кваліфікації та шляхи їх вирішення. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (Львів, 21–22 вересня 2012 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 374–379.

¹³⁶⁴ Нагадаю, що названий автор «будівлі» та «споруди» відносить саме до предмета аналізованого складу злочину.

¹³⁶⁵ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 75.

значної шкоди державі як законному власнику земельної ділянки. Дії винного були кваліфіковані за ч. 1, а не за ч. 3 ст. 197-1 КК України¹³⁶⁶.

На думку В. М. Захарчука, тимчасові споруди також належать до МАФів, а отже, їхнє розміщення на самовільно зайнятій земельній ділянці теж повинно отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням саме на ч. 1, а не ч. 3 ст. 197-1 КК України¹³⁶⁷. Однак, проаналізувавши відповідні положення регулятивного законодавства, можна констатувати, що зроблені автором висновки є дещо передчасними. Річ у тім, що насправді вітчизняні парламентарії чітко диференціювали правовий статус, з одного боку, МАФів, а з іншого – тимчасових споруд. На це, зокрема, вказує, по-перше, те, що у ст. 28 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» вказано на відмінний порядок розміщення МАФів та тимчасових споруд, по-друге, те, що у ст. 21 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» тимчасові споруди не включені ні до переліку елементів (частин) об'єктів благоустрою, ні до складових МАФів.

Головним є те, що відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» об'єктами будівництва визнаються будинки, будівлі, споруди будь-якого призначення, їх комплекси, лінійні об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури. А вже в ч. 2 ст. 28 зазначеного Закону вказується, що тимчасова споруда торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності – це одноповерхова споруда, що виготовляється з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту.

Отже, споруда є об'єктом будівництва, а тимчасова споруда (навіть незважаючи на свою «тимчасовість»), на відміну МАФів, – є спорудою. А це означає, що, керуючись буквальним тлумаченням закону, будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будь-якої тимчасової споруди має кваліфікуватися не за ч. 1 (ч. 2), а за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Саме тому позицію В. М. Захарчука, згідно з якою згадані у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України будівлі і споруди є нерухомим майном і мають капітальний характер, треба вважати проявом обмежуваного тлумачення законодавства – як кримінального, так і регулятивного. Але куди більш прикро те, що в абсолютній більшості випадків вказана хибна, на моє переконання, позиція сприймається судами.

*Так, Балаклійським районним судом Харківської області за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який розмістив у прибережній захисній смузі на самовільно зайнятій земельній ділянці одноповерхову будівлю з мансардним поверхом*¹³⁶⁸.

*З'ясувавши, що Особа-2 самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,002 га, розмістивши на ній некапітальну будівлю площею 20 м², підстав для кваліфікації таких дій за ч. 3 не знайшов і Варвинський районний суд Чернігівської області*¹³⁶⁹.

¹³⁶⁶ Архів Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 1-902 за 2010 р.

¹³⁶⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 74.

¹³⁶⁸ Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 25 квітня 2019 р. у справі № 610/908/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81421813>.

¹³⁶⁹ Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 10 квітня 2019 р. у справі № 731/95/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81109529>.

*Рішенням Срібнянського районного суду Чернігівської області Особа-3 визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, незважаючи на посилання безпосередньо у вирокі на акт обстеження відповідної земельної ділянки, яким було встановлено саме факт самовільного будівництва на останній*¹³⁷⁰.

В інших випадках аналогічну кримінально-правову оцінку отримали дії осіб, які на самовільно зайнятих земельних ділянках розміщували:

- одноповерхову металічну конструкцію (торгівельний павільйон)¹³⁷¹;
- одноповерхові гаражі, відсоток яких, до речі, є найбільшим з-поміж інших споруд (інколи вказується на «забудову гаража»)¹³⁷²;
- кіоск ремонту взуття¹³⁷³;
- торговельну палатку¹³⁷⁴;
- навіс¹³⁷⁵;
- металевий вагончик та контейнер¹³⁷⁶;
- літній майданчик, вимощений тротуарною плиткою та огорожений дере-в'яною декоративною огорожею, на якому розмістив дерев'яні навіси, лавки та столи¹³⁷⁷;
- газопо-заправний пункт, а саме: резервуар для зберігання скрапленого газу, паливно-роздавальної колонки та тимчасової споруди-операторської¹³⁷⁸;
- дерев'яну баню¹³⁷⁹;
- «звичайну» (без конкретизації) будівлю¹³⁸⁰.

Прикметно, що в одних випадках суди мотивують кваліфікацію дій осіб за ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України тим, що «побудована на самовільно зайнятій земельній

¹³⁷⁰ Вирок Срібнянського суду Чернігівської області від 2 листопада 2018 р. у справі № 746/550/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77580355>.

¹³⁷¹ Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 9 грудня 2014 р. у справі № 200/21041/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41930027>; вирок Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 2 грудня 2014 р. у справі 205/9369/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41655791>; вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 22 квітня 2019 р. у справі № 168/235/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81342726>; вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 13 грудня 2017 р. у справі № 215/2509/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71006166>; ухвала Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 15 травня 2017 р. у справі № 154/1282/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66469658>.

¹³⁷² Вирок Срібнянського районного суду Чернігівської області від 22 жовтня 2018 р. у справі № 731/411/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77277862>; ухвала Горохівського районного суду Волинської області від 5 червня 2019 р. у справі № 155/236/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82196723>; ухвала Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 19 лютого 2019 р. у справі № 180/128/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82196723>.

¹³⁷³ Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 22 травня 2015 р. у справі № 175/1879/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46081967>.

¹³⁷⁴ Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 27 березня 2012 р. у справі № 1-532/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23564719>.

¹³⁷⁵ Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області від 20 травня 2019 р. у справі № 747/253/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81833627>.

¹³⁷⁶ Вирок Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 27 березня 2018 р. у справі № 184/433/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72975670>.

¹³⁷⁷ Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 16 квітня 2019 р. у справі № 182/1071/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81211952>.

¹³⁷⁸ Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 5 травня 2017 р. у справі № 759/6416/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66344483>.

¹³⁷⁹ Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 1 червня 2018 р. у справі № 589/523/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74564933>.

¹³⁸⁰ Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 22 липня 2019 р. у справі № 610/1813/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83165065>; ухвала Варвинського районного суду Чернігівської області від 31 травня 2019 р. у справі № 731/171/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82148998>.

ділянці тимчасова дерев'яна будівля не належить до капітальної споруди»¹³⁸¹, в інших – вказуючи на те, що суб'єкт злочину здійснив «будівництво закладу харчування... чим порушив норми розміщення капітальних будівель»¹³⁸² або «будівництво паркану з подальшим зведенням за ним об'єкта завершеного будівництва – ангара...»¹³⁸³, тобто дії, які підпадають під ознаки складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, – без будь-яких пояснень інкримінують особі саме ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України.

Лише в поодиноких (порівняно з кількістю протилежних рішень) випадках суди, керуючись буквальною тлумаченням ч. 3 ст. 197-1 КК України, в якій жодного слова не сказано про те, що самовільно збудовані будівлі та споруди мають належати до нерухомого майна, вважатися капітальними тощо, кваліфікують за нею будівництво будь-яких споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці.

Так, на відміну від одного зі згаданих вище випадків, *Ленінський районний суд м. Полтави не за ч. 2, а за ч. 4 ст. 197-1 КК України кваліфікував дії Особи-1, котрий побудував на самовільно зайнятій земельній ділянці дерев'яну споруду – баню*¹³⁸⁴. Аналогічне рішення цей же суд прийняв і стосовно Особи-2, який на самовільно зайнятій земельній ділянці побудував дерев'яний будинок мансардного типу¹³⁸⁵.

Як самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 4 ст. 197-1 КК України) Інгулецьким районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області розцінені і дії Особи-3, який на самовільно зайнятій земельній ділянці побудував «торгівельний кіоск»¹³⁸⁶.

Чим же пояснюється відповідна, яка не спирається на положення чинного кримінального законодавства, практика судів та позиція науковців? Логічні пояснення наводить О. О. Дудоров, який у відгуку офіційного опонента на дисертацію В. М. Захарчука, серед іншого, зазначав, що, «розкриваючи правовий статус тимчасових споруд з погляду кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво, автор нечітко розмежував чинну редакцію ст. 197-1 КК України, в якій відсутня вказівка на те, що відповідні будівлі та споруди повинні вважатися нерухомим майном, і редакцію цієї кримінально-правової заборони в аспекті *de lege ferenda*»¹³⁸⁷.

Видається, що, вказавши у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України на будівлі і споруди, парламентарії несвідомо поставили під кримінально-правову охорону значно ширше коло відносин, ніж насправді того бажали. Викликає сумнів, що ВРУ мала намір встановити у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України відповідальність за будівництво

¹³⁸¹ Вирок Сніжнянського міського суду Донецької області від 15 квітня 2014 р. у справі № 244/653/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38227246>.

¹³⁸² Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 16 березня 2018 р. у справі № 759/3069/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72792538>.

¹³⁸³ Ухвала Межівського районного суду Дніпропетровської області від 3 липня 2019 р. у справі № 181/710/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783771>.

¹³⁸⁴ Ухвала Ленінського районного суду м. Полтави від 13 липня 2015 р. у справі № 553/2665/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47816794>.

¹³⁸⁵ Вирок Ленінського районного суду м. Полтави від 22 січня 2016 р. у справі № 553/5053/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56165613>.

¹³⁸⁶ Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20 травня 2019 р. у справі № 213/241/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81841213>.

¹³⁸⁷ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Захарчука Віктора Миколайовича «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2014. С. 7–8.

тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці. Висловлю припущення: якби законодавець мав такий намір, він у тексті кримінального закону використав би формулювання «будівництво будівель або розміщення споруд», адже етимологічний зміст терміна «будувати» охоплює випадки спорудження, зведення саме будівлі (будівель) і не охоплює випадки розміщення споруд¹³⁸⁸.

Некоректним вважаю формулювання ст. 376 ЦК України про «житлові будинки, будівлі, споруди, інші види нерухомого майна», адже воно наштовхує на помилкову думку про те, що поняттям нерухомого майна охоплюються будь-які споруди. Насправді далеко не кожна споруда (наприклад, рекламні стенди, огорожі, ворота, гради, вуличні меблі) належить до нерухомого майна, переміщення якого, нагадаємо, неможливе без його знецінення та зміни призначення.

На мою думку, підвищену суспільну небезпеку несуть лише випадки будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці об'єктів, які значно ускладнюють (порівняно зі звичайним самовільним зайняттям земельної ділянки) реалізацію законним власником (володільцем) земельної ділянки свого права, а також свідчать про те, що винна особа умисно ставить себе на місце власника, розпоряджається ділянкою на свій розсуд, використовуючи надане лише законному власнику (землекористувачу) право на спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд (п. «д» ч. 1 ст. 90 ЗК України). Вважаю, що до об'єктів, будівництво яких на самовільно зайнятій земельній ділянці має кваліфікуватися за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, треба відносити: або лише «будівлі», спорудження яких і складає зміст поняття «будівництво»; або «нерухоме майно» – об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення (ч. 1 ст. 181 ЦК України)¹³⁸⁹.

Проаналізувавши визначення будівлі та нерухомого майна, я дійшов висновку, що, з урахуванням складності відмежування поняття «будівля» від поняття «споруда» і водночас за наявності чітких законодавчо визначених критеріїв віднесення певного об'єкта до нерухомого майна, більш доцільною у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України буде вказівка саме на нерухоме майно.

Можна виділити такі ознаки нерухомої речі: 1) ці об'єкти розташовані на земельній ділянці та нерозривно пов'язані з землею, тобто вони не можуть існувати без землі; 2) переміщення зазначених об'єктів є неможливим без їхнього знецінення та зміни призначення. Тобто це мають бути об'єкти, які зазвичай пов'язані фундаментом із землею і створені з відповідних будівельних матеріалів, поєднані між собою в певній технологічній послідовності, визначеній проектною документацією, державними будівельними стандартами, нормами і правилами. Крім того, права на ці об'єкти мають підлягати обов'язковій державній реєстрації, що й має стати відмітною рисою об'єктів, будівництво яких на самовільно зайнятій земельній ділянці має кваліфікуватися за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

¹³⁸⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 100.

Зазначу, що проектом Закону від 11 лютого 2015 р. № 2106 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за самовільне розміщення тимчасових споруд» пропонувалося доповнити КУпАП новою ст. 152-2, якою, за задумом ініціаторів законопроекту, мала б регламентуватися відповідальність за самовільне розміщення саме і лише тимчасових споруд.

¹³⁸⁹ До речі, у всіх частинах ст. 376 ЦК України, крім ч. 1 цієї статті, йдеться про випадки самочинного будівництва лише нерухомого майна і водночас не згадуються ні будинки, ні споруди.

Водночас у ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» законодавець, знову-таки не вдаючись до аналізу та ігноруючи особливості поняття «споруда», визнає останню одним із об'єктів нерухомого майна, права на які повинні обов'язково реєструватися, що, на перший погляд, нівелює доцільність пропонованих змін. Однак, на відміну від наявної раніше, у чинній редакції зазначеного Закону чітко вказується на те, що **не підлягають державній реєстрації речові права та їх обтяження на корисні копалини, рослини, а також на МАФи, тимчасові, некапітальні споруди, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких можливе без їх знецінення та зміни призначення, а також окремо на споруди**, що є приналежністю головної речі, або складовою частиною речі, зокрема на магістральні та промислові трубопроводи (і на газорозподільні мережі також), автомобільні дороги, електричні мережі, магістральні теплові мережі, мережі зв'язку, залізничні колії.

Отже, для того, щоб дія ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не поширювалася на випадки будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках тимчасових споруд, переміщення яких є можливим без їхнього знецінення та зміни призначення, формулювання «будівництво будівель і споруд» необхідно замінити словосполученням «будівництво об'єкта нерухомого майна, що підлягає обов'язковій державній реєстрації».

Насамперед до таких об'єктів мають належати житлові будинки, квартири, інші будівлі (кемпінги, готелі, дачні та садові будинки тощо). Нерухомим майном вважається і машиномісце (індивідуальні гаражі або місця на гаражних стоянках чи в гаражних кооперативах). Проте, як слушно зазначалося в п. 2.7 розд. II раніше чинних Методичних рекомендацій стосовно визначення нерухомого майна, що знаходиться на земельних ділянках, право власності на які підлягає державній реєстрації (затв. наказом Міністерства юстиції України від 14 квітня 2009 р. № 660/5), машиномісце, право на яке підлягає державній реєстрації, повинно знаходитися в будівлі або в іншій капітальній споруді, тобто в споруді, яка має основні конструктивні елементи (фундамент, стіни, покрівлю тощо).

Уважно вивчивши положення регулятивного законодавства, В. М. Захарчук констатував, що за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України повинні кваліфікуватися і дії осіб, які здійснюють самовільні прибудови до будівель або споруд (до житлових будівель, магазинів, складів тощо), а також здійснили будівництво об'єктів незавершеного будівництва¹³⁹⁰. Однак у практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються і прояви іншого вирішення цього питання кваліфікації.

Так, Дніпропетровським районним судом Дніпропетровської області з'ясовано, що Особа-1 на самовільно зайнятій земельній ділянці площею 0,0021 га, яка знаходилася в охоронній зоні, самовільно прибудував побутове приміщення до будинку. Такі дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 2, а не за ч. 4 ст. 197-1 КК України¹³⁹¹.

Зважаючи на те, що оцінити обґрунтованість подібної кваліфікації можна лише після попереднього аналізу вживаного у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України термі-

¹³⁹⁰ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 73, 76–78.

¹³⁹¹ Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 20 квітня 2015 р. у справі № 175/1470/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45914225>.

на «будівництво», більш детально моя позиція з позначеної проблеми буде озвучена в наступному підрозділі роботи.

Приступаючи до характеристики *предметів злочинів, передбачених статтями 239 та 254 КК України*, насамперед необхідно зазначити, що у відповідних статтях йдеться саме про «землі» («земель»), а не «землю».

Аналізуючи співвідношення понять «земля» та «землі», О. Ю. Дрозд зауважує, що в українській правовій науці існує дискусія з питань юридичної природи цих категорій, оскільки вони закріплюються на законодавчому рівні без визначення їхніх істотних ознак, що призводить до різного тлумачення вказаних понять¹³⁹².

Зокрема, В. І. Андрейцев висловлює припущення про те, що категорія «земля» – це законодавчо легалізоване узагальнене поняття; про диференційовані ж об'єкти земельних правовідносин правильно говорити «землі України», тобто ті, які становлять національне багатство, що характеризує матеріальну основу формування й існування Української нації і суспільства, здійснення суверенних прав Українського народу, функціонування держави, її територіальної цілісності, суверенітету, національної безпеки, встановлення та реалізації адміністративно-територіального поділу країни. Крім того, фахівець додає, що в реальних земельних правовідносинах виступають землі як конкретні категорії земель України¹³⁹³. Висловлену думку поділяє В. І. Федорович, зазначаючи, що основними поняттями, які найбільш повно і змістовно відображають суть об'єкта земельних відносин, є «землі» та «земельна ділянка»¹³⁹⁴.

Аналогічно розмірковує Н. І. Титова, яка переконана в тому, що термін «земля» (виступаючи специфічним майном, об'єктом цивільного права) «означає певну відокремлену від природного середовища працею людини частину (масу) речовини...». Натомість «землі» як об'єкт земельного та екологічного права – «органічний компонент екосистеми, не вилучений з довкілля, який тісно взаємодіє з іншими природними об'єктами (водами, лісами, атмосферним повітрям тощо)». На думку вченої, лише в такому розумінні це поняття («землі») виступає об'єктом земельних правовідносин¹³⁹⁵.

Однак не всіма дослідниками така позиція сприймається як аксіоматична.

Наприклад, якщо Н. І. Титова дійшла висновку про те, що поняття «земля» не зовсім правильно відображає суть об'єкта земельних відносин як предмета земельного права, оскільки має переважно *майновий, цивільно-правовий характер*¹³⁹⁶, то П. Ф. Кулинич, навпаки, доводить, що термін «земля» як об'єкт земельних правовідносин має виключно *публічно-правовий характер* і є більш придатним для позначення об'єкта земельно-управлінських та земельно-охоронних правовідносин; виключно публічно-правовий характер цих правовідносин означає, що їхні об'єкти не наділені цивільною оборотоздатністю. «Вони, – продовжує науковець, – мо-

¹³⁹² Дрозд О. Ю. Земля як об'єкт земельних правовідносин. *Адвокат*. 2009. № 1. С. 25.

¹³⁹³ Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 146.

¹³⁹⁴ Федорович В. Земля як об'єкт земельних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Вип. 43. С. 250.

¹³⁹⁵ Титова Н. До концепції нового основного земельного закону України. *Право України*. 2000. № 4. С. 69.

¹³⁹⁶ Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : науково-навчальний посібник / за ред. Н. І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. С. 11–12.

жуть змінювати свій правовий режим виключно на підставі адміністративних рішень, а не на підставі цивільних правочинів»¹³⁹⁷. З урахуванням наведених аргументів П. Ф. Кулинич робить висновок про те, що основним об'єктом земельних правовідносин є саме «земля» в межах території України, щодо якої виникають, наприклад, земельно-управлінські правовідносини поділу земельної території України на 9 категорій земель. Водночас юрист визнає, що окремими об'єктами земельних правовідносин також є:

1) «землі» в межах адміністративно-територіальних одиниць України – областей (АРК), районів, міст, селищ та сіл (сільських рад);

2) «землі» кожної категорії (в їх сукупності), для яких встановлений притаманний лише кожній категорії земель правовий режим, що передбачає виникнення окремого виду правовідносин, об'єктами яких є землі відповідної категорії»¹³⁹⁸.

Як бачимо, серед представників вітчизняної земельно-правової доктрини відсутня уніфікована позиція стосовно співвідношення понять «землі» та «земля», а також щодо того, яка саме з цих категорій має визнаватися об'єктом земельних правовідносин. Водночас, визнаючи теоретичну значущість вирішення поставлених питань, дозволю собі припустити, що, виходячи суто з прагматичних цілей цього дослідження, куди більш важливе значення має та обставина, що на законодавчому рівні в багатьох випадках аналізовані поняття вживаються як синонімічні. Саме з урахуванням цього факту, наявність якого, до речі, визнається й іншими правознавцями¹³⁹⁹, навіть попри вказівку у статтях 239 та 254 КК України на «землі», надалі при характеристиці предметів зазначених складів злочинів мною буде паралельно використовуватися і поняття «земля»¹⁴⁰⁰. Виправданість такого підходу підтверджується, зокрема, положеннями Закону України «Про охорону земель», у ст. 1 якого, хоч і визначається поняття «охорони *земель*», далі подається законодавча дефініція поняттю «*земля*», під якою пропонується розуміти поверхню суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом із нею¹⁴⁰¹.

Незважаючи на наявність відповідного визначення, необхідно звернути увагу і на доктринальні підходи до розуміння аналізованого поняття, автори яких намагаються більш повно відобразити зміст останнього. Так, на думку Е. М. Жевлакова, земля у вузькому розумінні цього слова може бути визначена як поверхневий ґрунтовий шар, що виконує екологічні (взаємозв'язок живої та неживої природи), економічні (як засіб виробництва у промисловості, сільському, лісному господарстві і як просторовий базис), культурно-оздоровчі, рекреаційні та інші функції¹⁴⁰².

¹³⁹⁷ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 302–303.

¹³⁹⁸ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 300.

¹³⁹⁹ Слькін С. В. Юридична природа ландшафту в контексті співвідношення дефініцій «земля», «землі», «земельна ділянка». *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23. С. 232–233.

¹⁴⁰⁰ До речі, у відповідних нормах кримінального законодавства іноземних держав у близько 70 % вживається саме поняття «псування (забруднення) *землі*»; відповідно лише у 30 % «псування (забруднення) *земель*».

¹⁴⁰¹ Подібне ототожнення характерне і для інших приписів названого Закону. Так, ст. 2 хоча й має назву «Земля як об'єкт охорони», але в ній йдеться про те, що об'єктом особливої охорони держави є всі «землі».

¹⁴⁰² Жевлаков Э. Н. Уголовно-правовая охрана окружающей среды в РФ. Ч. 1. Москва, 2002. С. 112.

В. І. Андрейцев, синтезувавши попередньо виділені ним ознаки землі (загалом вчений нарахував дев'ять таких ознак), дійшов висновку, що в юридичному значенні «земля» – це головна територіально-просторова частина довкілля (навколишнього природного середовища) у межах території України, матеріальна основа її територіальної цілісності, суверенітету й національної безпеки, що характеризується особливістю природної структури – ґрунтового покриву, розміщення, поширення рослинності, водних об'єктів, корисних копалин та інших ресурсів, які формують сферу життя для людини та інших живих організмів¹⁴⁰³.

На мою думку, найбільш змістовне визначення поняття «земля» запропоновано В. В. Носіком, який визначає її як розташований над надрами, територіально обмежений кордонами України, цілісний, нерухомий поверхневий ґрунтовий і зайнятий водоймами шар земної кори, який є основою ландшафту і просторовим базисом для гармонійного розподілу місць розселення, діяльності людей, об'єктів природно-заповідного фонду з урахуванням економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства, належить народові на праві власності, і є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави¹⁴⁰⁴.

Характеризуючи землю як предмет злочину, передбаченого ст. 239 КК України, треба зазначити, що їй притаманні специфічні властивості, які обумовлюють необхідність створення особливого правового режиму земель: земля (ґрунти) не створена працею людини, а має природне походження та існує безстроково; в одвічному вигляді вона не має вартості, не підлягає амортизації; земля територіально обмежена і має свої межі; земля не є вільно відтворюваним фактором виробництва¹⁴⁰⁵.

Форма власності і характер володіння землею для кваліфікації за ст. 239 КК України значення не мають.

Необхідно також пам'ятати, що землі України за основним цільовим призначенням поділяються на землі: а) сільськогосподарського призначення; б) житлової та громадської забудови; в) природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; г) оздоровчого призначення; ґ) рекреаційного призначення; д) історико-культурного призначення; е) лісового фонду; ж) водного фонду; к) промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення (ст. 19 ЗК України). Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Передусім у ст. 239 КК України йдеться про землі, покриті ґрунтом¹⁴⁰⁶. В юридичній літературі звертається увага на те, що якісний стан ґрунтового покриву земель має важливе значення не тільки для екологічної сфери, а й для економічної сфери суспільного життя. Йдеться про використання різноманітних властивостей землі в господарській діяльності людини. Земельна ділянка, позбавлена родючого покриву, може функціонувати лише як територіальний базис. Наявність на земельній ділянці ґрунту, що характеризується родючістю (чорноземів), робить його при-

¹⁴⁰³ Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 147–148.

¹⁴⁰⁴ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 496.

¹⁴⁰⁵ Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 136.

¹⁴⁰⁶ Про поняття та властивості ґрунту йтиметься далі, при характеристиці предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

датним для використання як головного засобу виробництва в сільському господарстві, загальною умовою людської праці, елементом ринкових відносин¹⁴⁰⁷.

Аналізуючи ознаки предмета злочину, передбаченого ст. 239 КК України, А. М. Шульга звертає увагу на те, що в тексті Закону України «Про охорону земель» поняття «земля» та «грунт» співвідносяться між собою як загальне та окреме. Грунти входять до складу земель. Водночас законодавець не конкретизує, до складу яких саме земель входять ґрунти. Отже, автор робить висновок, що ґрунтовий покрив земель є складовою земель будь-якої категорії. Логічно припустити, що ґрунтовий покрив земель сільськогосподарського призначення має більш важливе антропогенне значення, ніж покрив земель інших категорій. Відповідно, така диференціація, на думку дослідника, повинна враховуватися судом при призначенні покарання за ст. 239 КК¹⁴⁰⁸.

Однак я вважаю, що землі з погляду кваліфікації вчиненого за ст. 239 КК України може покривати не лише ґрунт, а й, наприклад, пісок, щебінь, монолітний камінь¹⁴⁰⁹. З огляду на це навряд чи можна повністю погодитися з А. М. Шульгою¹⁴¹⁰, який, як вже зазначалося, визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, пов'язує зі станом виключно ґрунтового покриву земель¹⁴¹¹. Позицію А. М. Шульги не поділяють і М. В. Іщенко, який вказує на те, що предметом забруднення або псування земель (ст. 239 КК України) є усі категорії земель, а не лише їх складова – ґрунти, оскільки термін «земля» є більш широким і не завжди містить у собі поняття «ґрунти»¹⁴¹², та Н. М. Бігава¹⁴¹³. Солідарний з цими науковцями і Г. С. Крайник, який пише таке: «Якщо вважати, що земля без ґрунтів не є землею, то треба було б прийти до неправильного висновку, що коли на поверхні відсутній ґрунт – то можна безкарно забруднювати поверхню суші, бо це не земля, а щодо осіб, які забруднили відповідну ділянку суші, треба ухвалювати не обвинувальний, а виправдовувальний вирок»¹⁴¹⁴.

¹⁴⁰⁷ Корсун В. П. Деякі аспекти предмета злочину за безгосподарське використання земель. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3. С. 124.

¹⁴⁰⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 96.

¹⁴⁰⁹ Більш детально про це йтиметься далі.

¹⁴¹⁰ До хибних, на мого переконання, висновків А. М. Шульги приєднався Я. О. Дякін, який спочатку зазначає, що предметом розгляданого злочину виступають землі будь-якого цільового призначення, а далі стверджує, що під землею як предметом злочину розуміється ґрунтовий покрив землі (Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 149). Про те, що у складі злочину, передбаченого ст. 239 КК України, поняття «землі» збігається з поняттям «ґрунт», пишуть і деякі інші автори (Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джужи та А. В. Савченка. Київ : Атіка, 2011. С. 392).

¹⁴¹¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 92.

¹⁴¹² Іщенко М. В. Предмет забруднення або псування земель. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 117–130.

¹⁴¹³ Бігава Н. М. Предмет забруднення або псування земель в Україні. *«Young scientist»*. 2018. № 4. С. 657.

¹⁴¹⁴ Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 15, 19.

До речі, саме з урахуванням цієї обставини фахівець пропонує уточнити відповідним способом законодавчу дефініцію поняття «земля». Також правник ставить питання розмежування глибини, з якої закінчується земля і починається надра. Зокрема Г. С. Крайником межі між поверхнею і надрами пропонується визначати, за прикладом Польщі, на глибині 30 м від поверхні землі (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 18).

У результаті вчинення злочину, передбаченого ст. 254 КК України (будь-якими її частинами), шкода внаслідок безгосподарського використання земель завдається саме ґрунтовому покриву останніх. Водночас при скоєнні злочинів, передбачених ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України, подібна шкода завдається через ухилення винного від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

Ґрунтовий покрив дуже чутливий до тривалого впливу багатьох антропогенних факторів, і саме від діяльності людини значною мірою залежить рівень родючості. Людина завдає великої шкоди землям у процесі господарської, зокрема, і виробничої діяльності. Згодом значні площі родючих ґрунтів стають непридатними для використання. Тобто ґрунт – дуже складна і вразлива система, що формувалася протягом століть, але може бути зруйнована шляхом неправильних дій людини за лічені роки, місяці і навіть дні. Тому своєчасне виявлення фактів безгосподарського використання земель і притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності є необхідною умовою їх належної охорони¹⁴¹⁵. Як вже зазначалося, ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони, яка включає у себе захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, пересушення та від інших несприятливих природних і техногенних процесів. Конкретно цей захист може набувати вигляду проведення зрошувальних, осушувальних, протипаводкових та інших заходів, гіпсування, вапнування, фосфоритування, піскування і глинування ґрунтів, їх дренажу, розчищення від каміння, заліснення ярів, балок, крутосхилів, створення позахисних лісосмуг, терасування крутих схилів тощо¹⁴¹⁶.

За таких умов ще раз підкреслюю, що дія ст. 254 КК України розповсюджується на випадки порушення правового режиму будь-якого категорії земель, передбачених земельним законодавством. Схожою є позиція П. В. Мельника, який зазначає, що покликанням ст. 254 КК України є кримінально-правова охорона всіх земель України незалежно від їхнього цільового призначення та форми власності¹⁴¹⁷. З огляду на сказане, такою, що не відповідає принципам криміналізації діянь (зокрема принципу ненадмірності заборони), треба визнати пропозицію Т. Б. Саркісової доповнити КК України новою нормою із такою диспозицією: «Порушення правового режиму земель лісогосподарського, рекреаційного, оздоровчого, лікувального, історико-культурного призначення та інших земель, що призводить до неможливості їх використання за цільовим призначенням...»¹⁴¹⁸.

Характеристика земель, зокрема сільськогосподарського призначення, у порядку ведення державного земельного кадастру дається за такими властивостями, як товщина гумусового горизонту, вміст гумусу і рухомих поживних речовин, меха-

¹⁴¹⁵ Цвіркун Н. Ю. Особливості предмета злочинного безгосподарського використання земель. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1. С. 169.

¹⁴¹⁶ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Ділоренка, 2016. С. 330.

¹⁴¹⁷ Мельник П. В. Проблеми кримінально-правової кваліфікації злочинів проти довкілля. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини*: тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 16 січня 2016 р., м. Львів. Київ: Видавничий дім «АртЕко», 2016. С. 94.

¹⁴¹⁸ Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 6.

нічний склад ґрунтів, крутизна схилів, еродованість, кам'янистість, засоленість, солонцюватість, кислотність, перезволоженість, заболоченість, забруднення продуктами хімізації сільського господарства і техногенними факторами. Родючість земель (ґрунтів) визначається множинністю чинників – механічним складом, властивостями ґрунтоутворної породи, поживним режимом, фізико-хімічними показниками, умовами залягання тощо.

З метою вдосконалення ст. 254 КК України¹⁴¹⁹ у літературі інколи пропонується диференціювати кримінальну відповідальність за безгосподарське використання земель залежно від площі земель, які використовуються неналежним чином: у ч. 1 ст. 254 рекомендується передбачити відповідальність за безгосподарське використання земель загальною площею до 1 га та за порушення сівозмін вирощуваних на них культур, якщо це спричинило накопичення в них збудників хвороб, тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту; у ч. 2 ст. 254 – відповідальність за ті ж дії щодо земельних ділянок площею 1 га і більше¹⁴²⁰.

Фактично ця пропозиція дублює пропозиції, висловлені свого часу народними депутатами України у законопроекті (реєстраційний № 5172 від 1 грудня 2009 р.) «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за недотримання встановлених сівозмін вирощуваних культур)». Тому варто нагадати слушні, на мій погляд, зауваження, висловлені фахівцями ГНЕУ ВРУ у висновку від 22 червня 2010 р. на згаданий законопроект. Парламентські експерти зазначали, що законопроектом пропонується доповнити диспозицію ч. 1 ст. 254 КК України вказівкою на недотримання встановлених сівозмін вирощуваних культур, але об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого чинною редакцією ст. 254 КК України, повністю охоплює це діяння, а накопичення в ґрунтах збудників хвороб є причиною ґрунтової, яка у свою чергу є одним із можливих чинників тривалого зниження родючості ґрунту.

Не можу повністю підтримати і пропозицію диференціювати кримінальну відповідальність за безгосподарське використання земель залежно від площі останніх. Адже цей показник далеко не завжди відображає суспільну небезпеку розглядуваного злочину. Наприклад, безгосподарське використання особливо цінних земель, яке призвело до наслідків, передбачених у ст. 254 КК України, не може вважатися менш суспільно небезпечним діянням, ніж безгосподарське використання більшості інших земель, які не належать до особливо цінних, навіть за умови більшої площі останніх. Тому вважаю, що площа землі, яка безгосподарським способом використовується, може бути врахована лише як один із показників суспільної небезпеки, ступінь якої має визначатися сукупно з низкою інших обставин.

Наприклад, при визначенні розміру шкоди, завданої таким різновидом безгосподарського використання земель, як використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, крім площі земельної ділянки, яка використовується не за цільовим призначенням, враховуються такі показники: середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням; середньорічний

¹⁴¹⁹ Йдеться про стару її редакцію.

¹⁴²⁰ Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 15.

додатковий дохід, отриманий внаслідок фактичного використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; коефіцієнт, що застосовується для врахування регіональної відмінності формування середньорічного доходу, отриманого від фактичного використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; коефіцієнт, що застосовується для врахування природоохоронної цінності, наявності обмежень (обтяжень), які зумовлюють особливий режим використання земельної ділянки.

Завершуючи аналіз предметів злочинів, передбачених статтями 239 та 254 КК України, зазначу, що із загалом усталеною та, на мій погляд, доволі очевидною думкою, згідно з якою таким предметом необхідно визнавати «землі» («землю»), не погоджується О. О. Пенязькова. На думку дослідниці, предметом згаданих злочинів також, як і у ст. 197-1 КК України, виступає земельна ділянка (у ст. 254 КК України – земельна ділянка сільськогосподарського призначення). Свою позицію юристка пояснює тим, що: 1) у матеріалах судової практики у більшості випадків предметом відповідних злочинів визнавалася саме земельна ділянка; 2) у гл. 5 ЗК України землі сільськогосподарського призначення пов'язуються насамперед із земельними ділянками (як і інші категорії земель); 3) у ч. 3 ст. 2 ЗК України об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, зокрема, на земельні частки (паї). Дві останні обставини дали О. О. Пенязьковій підстави стверджувати, що законодавець пов'яже земельні правовідносини не із землями чи ґрунтовим покривом земель, а із земельними ділянками. Адже землі є компонентом природного середовища. Вони стають об'єктом господарського та іншого використання лише у тому разі, коли набувають індивідуалізуючих та ідентифікуючих ознак земельної ділянки¹⁴²¹.

Погодитися з відповідними міркуваннями, як і сприйняти логіку представлених аргументів, я не можу.

По-перше, висловлюючи зазначені судження, О. О. Пенязькова не враховує того, що, з одного боку, у статтях 239 та 254 КК України вказано саме на «землі», а з іншого, що предмет злочину – це така ознака складу злочину, яка названа безпосередньо в самому законі. Отже, за умови збереження чинних редакцій вказаних норм про земельну ділянку як предмет відповідних злочинів можна говорити хіба що на рівні висловлення пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства.

По-друге, сама ж О. О. Пенязькова визнає, що компонентом природного середовища є землі. Тому, враховуючи місцезнаходження відповідних кримінально-правових заборон у системі Особливої частини КК України (розд. VIII «Злочини проти довкілля»), у диспозиціях має використовуватися саме цей термін.

По-третє, в результаті вчинення злочинів, передбачених статтями 239 та 254 КК України, шкода завдається саме землі як компоненту довкілля, а не земельній ділянці як об'єкту права власності, який має відповідні ідентифікуючі та індивідуалізуючі ознаки, про які згадує О. О. Пенязькова.

По-четверте, неодмінно треба враховувати і те, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваних злочинів виступають правовідносини, що забезпечують встановлений порядок раціонального використання та охорони земель. Норми земельного законодавства (ст. 2 Закону України «Про охорону земель», статті 162–

---

¹⁴²¹ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 68–75.

163 ЗК України) чітко вказують на те, що об'єктом особливої охорони держави є саме землі, а не земельні ділянки.

Доволі оригінальною є і позиція В. В. Антипова, який пише, що предметом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, є не лише земля, а й речовини, відходи, інші матеріали, шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля¹⁴²². Однак із таким тлумаченням навряд чи можна погодитись, адже внаслідок неврахування розроблених кримінально-правовою доктриною правил щодо відмежування понять «предмет» та «знаряддя» вчинення злочину її автором допускається змішування останніх. Йдеться про те, що у спеціальних дослідженнях, присвячених проблематиці предмета злочину, доводиться, що при розмежуванні предмета та знаряддя вчинення злочину треба брати до уваги низку правил (деякі з цих правил вже згадувалися вище, при відмежуванні знаряддя та предметів злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України), основними з яких є такі:

1) предмет злочину завжди вказує на ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом; знаряддя і засоби полегшують вчинення суспільно небезпечної дії, з їх допомогою вчиняється злочин;

2) знаряддя і засоби є «активними» матеріальними цінностями, тобто вони відіграють «активну» роль у вчиненні злочину і завжди використовуються злочинцем для досягнення певного результату; предмет злочину є «пасивним» у цьому процесі – саме на нього спрямовані дії злочинця;

3) властивості предмета здебільшого використовуються у більш-менш віддаленому майбутньому, а властивості знаряддя завжди використовуються злочинцем безпосередньо при вчиненні злочину;

4) існування знаряддя залежить від наявності у складі злочину предмета або потерпілого від злочину – без предмета посягання або потерпілого від злочину немає і знаряддя його вчинення. І, навпаки, існування предмета злочину не залежить від наявності у складі конкретного злочину тих чи інших знаряддя, а також засобів вчинення злочину¹⁴²³.

Послідовно розглядаючи кожне із зазначених правил через призму озвучених В. В. Антиповим ідей, можна зробити низку взаємопов'язаних висновків:

1) з-поміж усіх речей, які згаданим автором були віднесені до предмета злочину, передбаченого ст. 239 КК України, на охоронювані розглядуваною кримінально-правовою заборонаю правовідносини вказує виключно земля;

2) діяння злочинця в цьому разі спрямовані на землю; водночас речовини, відходи чи інші матеріали лише використовуються для досягнення злочинного результату;

3) безпосередньо при вчиненні злочину знову-таки використовуються саме речовини, відходи чи інші матеріали, а не земля;

4) якщо земля у конструкції досліджуваного складу злочину виглядає, так би мовити, незамінним елементом, незалежно від того, за допомогою яких речей буде здійснено негативний вплив на неї, то речовини, відходи чи інші матеріали залежать від того, чи буде забруднена або ж зіпсована саме земля.

¹⁴²² Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 479.

¹⁴²³ Музика А. А., Лашук С. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А. В., 2011. С. 151–152.

З урахуванням наведених обставин треба констатувати, що предметом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, може бути визнана саме і лише земля. Щодо згаданих В. В. Антиповим речовин, відходів та інших матеріалів, шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля, то вони є знаряддями вчинення злочину, за допомогою яких відбувається злочинний вплив на названий вище предмет.

Переходячи до аналізу *предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України* (це стосується і злочину, передбаченого *ст. 239-2 КК України*), найперше треба зазначити, що в нормах чинного законодавства, покликаних забезпечувати охорону ґрунтів, відсутній єдиний підхід при визначенні предметів відповідних правопорушень. Йдеться про те, що в них паралельно використовуються такі термінологічні звороти, як «ґрунтовий покрив земельних ділянок» (ст. 53-3 КУпАП), «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель» (ст. 53-4 КУпАП, ст. 239-1 КК України), «поверхневий (ґрунтовий) шар земель» (ст. 239-2 КК України).

Земельне законодавство, на яке в цьому разі, вочевидь, і мали б (з огляду на бланкетність диспозицій згаданих заборон) орієнтуватися парламентарії, говорить про заборону зняття та перенесення без спеціального дозволу «ґрунтового покриву земельних ділянок» (ч. 2 ст. 168 ЗК України), як це і вказано у ст. 53-3 КУпАП, а не «ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель» чи «поверхневого (ґрунтового) шару земель», про що йдеться у нових статтях КУпАП і КК України. Водночас вже Порядком від 4 січня 2005 р. регламентується порядок видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення не просто «ґрунтового покриву», а «ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту)» земельних ділянок. Про «ґрунтовий покрив (родючий шар ґрунту)» йдеться і в Методиці від 25 липня 2007 р.

Однак у ст. 239-1 КК України як предмет злочину було визначено саме *«ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель»*. Одночасна вказівка на такі термінологічні звороти, як «ґрунтовий покрив» та «поверхневий шар», не дає змоги з цілковитою впевненістю визнати предметом досліджуваного злочину ні перше, ні друге поняття. На цю обставину звертають увагу П. С. Берзін та А. М. Мірошніченко, які вказують на плутанину, змішування смислу поверхневого шару та ґрунтового покриву при тлумаченні положень КК¹⁴²⁴. Справді, паралельне використання у ч. 1 ст. 239-1 КК понять «ґрунтовий покрив» та «поверхневий шар» ставить питання, чи є вказані термінологічні звороти рівнозначними, тотожними в юридичному сенсі, і, відповідно, що саме є предметом розглядуваного злочину – ґрунтовий покрив чи поверхневий шар земель¹⁴²⁵.

На думку О. О. Пенязьково, ґрунтовий покрив та поверхневий шар земель – це взаємозамінні поняття, що мають тотожний зміст, оскільки законодавець для формулювання предмета злочину використовує такий прийом, як дужки, в який поміщає другий термінологічний зворот (поверхневий шар) у дужки¹⁴²⁶.

Схожу думку висловлюють П. С. Берзін, І. В. Берднік та А. М. Мірошніченко. Вчені пишуть, що в чинному земельному законодавстві (наприклад, у ч. 2 ст. 79

¹⁴²⁴ Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі потуги вирішувати явні проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24.

¹⁴²⁵ Про це також див.: Мовчан Р. О. Актуальні питання визначення предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Судова апеляція*. 2014. № 1. С. 55–61; Мовчан Р. Про предмет злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 5. С. 83–86.

¹⁴²⁶ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 75.

ЗК України, в якій йдеться про те, що право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар) поняття поверхневого та ґрунтового шарів землі вживаються як рівнозначні. Водночас правники уточнюють, що на так званому підзаконному рівні поняття родючості не завжди використовуються як таке, що позначає обов'язкову ознаку поверхневого шару ґрунту. Так, у Порядку від 4 січня 2005 р. воно (поняття родючості) використовується як додаткове до поняття поверхневого шару¹⁴²⁷.

Подібно до останньої, закріпленої на підзаконному рівні думки, розмірковує П. Ф. Кулинич, підкреслюючи, що не всі земельні ділянки покриті ґрунтами. На думку науковця, саме тому в законодавчому визначенні земельної ділянки відсутня вказівка на наявність ґрунту. «Поняття „земля” є більш широким і не завжди містить у собі поняття „ґрунт”, – продовжує П. Ф. Кулинич, – відповідно охорона земель не у всіх випадках передбачає й охорону ґрунтів, а охорона ґрунтів не в усіх випадках може розглядатися складовою частиною охорони земель»¹⁴²⁸.

В юридичній літературі при з'ясуванні того, чи будь-який поверхневий шар земельної ділянки володіє родючістю, слушно зазначається, що земельна ділянка – це така правова абстракція, за якою приховується земля поверхня, а не родючий шар ґрунту. Поверхня землі, яка відповідає ознакам земельної ділянки, не перестає бути земельною ділянкою з тієї лише причини, що на ній відсутній ґрунт. Тому його наявність чи відсутність може впливати лише на зміст правових характеристик земельної ділянки¹⁴²⁹.

Отже, керуючись викладеним, необхідно констатувати, що підстав ототожнювати ґрунтовий покрив і поверхневий шар земель немає, а використання цих понять у нормах чинного законодавства (зокрема, у ст. 239-1 КК України) як синонімічних є неприйнятним. Аналогічно висловлюється і П. В. Мельник, який переконаний у тому, що використання терміна «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель» у ст. 239-1 КК України є некоректним, не відповідає положенням земельного законодавства і не сприяє ефективності кримінально-правової охорони земель¹⁴³⁰. Навіть більше: незважаючи на те, що в Порядку від 4 січня 2005 р. «ґрунтовим покривом» визнається поверхневий шар, який характеризується «родючістю», у практиці суддівського реагування на оскарження фактів притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 53-3 КУпАП також констатується, що навіть не будь-якому ґрунтовому покриву земельної ділянки притаманна така властивість, як «родючість».

Так, у мотивувальній частині постанови Першотравневого районного суду м. Чернівці зазначається, що дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки може бути видано лише за умови, що ґрунтовий покрив земельної ділянки характеризується ознаками родючості, а у разі відсутності на земельній ділянці родючого шару ґрунту обов'язок отримання спеціального дозволу на зняття та перенесення ґрунтового покриву без родючого

¹⁴²⁷ Берзін П. С., Берднік І. В. Поняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель та незаконного заволодіння ним: кримінально-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 11.

¹⁴²⁸ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 482–483.

¹⁴²⁹ Мисник Н. Н. К поняттю земельного участка. *Государство и право*. 2005. № 10. С. 60.

¹⁴³⁰ Мельник П. В. Склад злочину, передбачений ст. 239-1 КК України (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель): понятійний апарат. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 110–111.

шару ґрунту чинним законодавством не передбачено. На підставі цього судом прийнято рішення про визнання незаконною та скасування постанови про притягнення Особи-1 до адміністративної відповідальності за ст. 53-3 КУпАП¹⁴³¹.

Так само аргументував своє рішення Новокаховський міський суд Херсонської області, вказавши, що «в розумінні Закону ознака ґрунтового покриву передбачає його родючість, що в цьому разі не було враховано при складанні постанови, оскільки солончаки, які були зняті при будівництві дамби, не мають зазначеної ознаки та не можуть бути кваліфіковані як поверхневий шар ґрунту, який характеризується родючістю»¹⁴³².

Київський районний суд м. Одеси прямо вказав на те, що діяння, які полягають у знятті ґрунтового покриву без родючого шару ґрунту, не підпадають під ознаки передбаченого у ст. 53-3 КУпАП складу адміністративного правопорушення¹⁴³³.

Апелюючи до подібних обставин, справи за ст. 53-3 КУпАП закривали й інші суди¹⁴³⁴.

Сказане свідчить про нагальну необхідність внесення змін до ст. 239-1 КК України, які б усунули позначену неточність.

Розмірковуючи над шляхами розв'язання вказаної проблеми, О. О. Пенязькова дійшла висновку, що предметом аналізованого злочину мають визнаватися «ґрунти земельних ділянок»¹⁴³⁵. П. В. Мельник переконаний у тому, що у ст. 239-1 КК України найбільш обґрунтованим є використання терміна «ґрунтовий покрив земель»¹⁴³⁶ – поверхневий шар природно-історичного органо-мінерального тіла, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості, тобто здатності задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку¹⁴³⁷.

Дозволю собі припустити, що, вирішуючи питання, використання якого із термінологічних зворотів – «ґрунтовий покрив» чи «поверхневий шар» – було б більш доречним у ст. 239-1 КК України, вказані дослідники виходили з того, що в абсолютній більшості випадків особи, які незаконно знімають поверхневий шар земельної ділянки, надалі мають намір використовувати таку його властивість, як родючість. Загалом погоджуючись із подібною логікою, маю зауважити, що за умови вживання у тексті ст. 239-1 КК України терміна «ґрунтовий покрив» (або «ґрунти земельних ділянок») поза межами дії аналізованої кримінально-правової заборони залишаться випадки незаконного зняття поверхневого шару земельних ділянок,

¹⁴³¹ Постанова Першотравневого районного суду м. Чернівці від 30 листопада 2017 р. у справі № 725/4700/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71013567>.

¹⁴³² Постанова Новокаховського міського суду Херсонської області від 11 серпня 2010 р. у справі № 2-а-1011/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53693209>.

¹⁴³³ Постанова Київського районного суду м. Одеси від 23 жовтня 2014 р. у справі № 520/17931/13-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41341003>.

¹⁴³⁴ Див., наприклад: постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 січня 2019 р. у справі № 857/3563/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79231413>; постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2014 р. у справі № 461/2321/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40979865#>.

¹⁴³⁵ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 80.

¹⁴³⁶ Аналогічну позицію висловлює і Л. В. Михасик (Михасик Л. В. Предмет складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 70).

¹⁴³⁷ Мельник П. В. Склад злочину, передбачений ст. 239-1 КК України (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель): понятійний апарат. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 111–112.

позбавленого властивості родючості, при тому, що і такі випадки можуть створити небезпеку для довкілля.

Як ілюстрацію подібної ситуації О. С. Олійник наводить пустелі та напівпустелі. Дослідниця зазначає, що в цих місцевостях із незначною кількістю рослин на поверхні, малою кількістю опадів перегній утворюється із мікробів, які живуть у ґрунті. Власне ґрунт тут білий чи сірий, тому що сухий, у ньому багато вапна і мало гумусу, проте цей гумус багатий необхідним для рослин азотом. За справедливим зауваженням О. С. Олійник, хоч такий поверхневий шар важко назвати родючим, оскільки за браком вологи рослини на ньому рости не можуть, однак його незаконне зняття може створити загрозу довкіллю, а також виключить можливість ведення зрошуваного сільськогосподарства¹⁴³⁸.

Саме тому варто підтримати науковців, які вказують на те, що вчинення злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, може мати місце зокрема на територіях пустель та напівпустель¹⁴³⁹. Наприклад, у контексті вітчизняних реалій згадується наведений в юридичній літературі приклад Олешківської пустелі, що на Херсонщині, де кар'єрним способом у масових обсягах видобувається пісок, що, крім усього іншого, призводить до негативних наслідків для довкілля¹⁴⁴⁰.

Отже, слід констатувати, що ст. 239-1 КК України, поза всяким сумнівом, насамперед покликана забезпечувати кримінально-правову охорону земельних відносин у сфері охорони ґрунтового покриву земель. Водночас при подальшому удосконаленні розглядуваної заборони більш доречним виглядає вживання термінологічного звороту «поверхневий шар», використання якого дало б змогу притягувати до кримінальної відповідальності і тих, хто незаконно знімає поверхневий шар землі, якому не притаманна родючість, якщо такі дії створюють небезпеку для довкілля. Думку про те, що предметом злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, може виступати будь-який поверхневий шар земель, а не лише той, який наділений властивістю «родючості», поділяють і деякі інші науковці¹⁴⁴¹.

Тут доречно нагадати, що вище вже була доведена необхідність уніфікації в межах ст. 239-1 КК України відповідальності за незаконне заволодіння поверхневим шаром земель будь-якої категорії, зокрема, земель водного фонду (чинна нині ст. 239-2 КК України). Перекоаний у тому, що зважаючи на це, необхідність вка-

¹⁴³⁸ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 84.

Зауважу, що представлена аргументація спонукала юристку висловити думку про те, що предметом розглядуваного злочину треба визнавати «гумусний горизонт ґрунту» – поверхневий шар ґрунту, що має мінімально необхідний вміст гумусу, інших хімічних елементів, відповідну фізичну структуру та, за наявності води й повітря, є родючим, тобто спроможним забезпечити ріст рослин (Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 88).

¹⁴³⁹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 84; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 802–803.

¹⁴⁴⁰ Мельник П. В. Склад злочину, передбачений ст. 239-1 КК України (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель): понятійний апарат. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 400.

¹⁴⁴¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 802–803; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 77–78.

зівки у новій ст. 239-1 КК України саме на «поверхневий шар», а не «грунтовий покрив» виглядає ще більш очевидною, адже, як буде продемонстровано далі, суспільна небезпека незаконного заволодіння землями водного фонду у більшості випадків не пов'язана з наявністю / відсутністю у них такої властивості, як родючість.

Характеризуючи предмет аналізованого злочину, необхідно враховувати зауваження П. Ф. Кулиничя, який зазначає, що при вчиненні протиправних дій щодо землі (земельної ділянки) об'єктом посягання є площа її поверхні, структура поверхні (рельєф, наявність та співвідношення сільськогосподарських та інших угідь), наявність інших природних ресурсів (вод, лісів тощо), об'єктів інфраструктури, а також корисні властивості землі як поверхні земної кори¹⁴⁴². Звернення до словників показує, що «поверхневий» – це той, що розміщується, перебуває, відбувається і т. ін. на поверхні чи недалеко від поверхні чого-небудь¹⁴⁴³. Отже, поверхневий шар землі – це шар, який перебуває на її поверхні. Як зазначалося раніше, поверхневий шар землі, крім ґрунту, може бути покритий піском, щебенем, монолітним каменем, солончаками тощо. Водночас головним об'єктом кримінально-правової охорони, здійснюваної на підставі ст. 239-1 КК України, виступає ґрунтовий покрив, що вимагає більш ретельного дослідження саме цього поняття.

Представниками земельно-правової доктрини зазначається, що ґрунт як самостійний об'єкт екологічних та інших правовідносин має такі характеристики: 1) еколого-географічні – природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори; 2) еколого-соціальні – є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, є основою життя та розвитку людства; 3) еколого-економічні – наділені якісною природною властивістю – родючістю, що дає змогу розглядати їх як основний і незамінний засіб виробництва сільськогосподарської та іншої продукції¹⁴⁴⁴.

Характеризуючи ознаки злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, П. С. Берзін та І. В. Берднік виділяють такі обов'язкові ознаки ґрунтового покриву: а) його розташування в межах простору верхнього шару ґрунту земної поверхні – земельної ділянки, землі; б) визначені межі такого простору ґрунту земної поверхні – зона аерації; в) родючість такого ґрунту; г) необхідність отримання дозволу для зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок¹⁴⁴⁵.

Детальніше властивості предмета досліджуваного злочину розглянути О. С. Олійник. Зокрема, спираючись на загальнотеоретичні положення щодо предмета злочину в кримінальному праві, дослідниця виділила три групи ознак предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України¹⁴⁴⁶:

¹⁴⁴² Як зазначає науковець, у переважній кількості складів адміністративних правопорушень та складів злочинів у сфері земельних відносин предметом протиправних дій законодавцем визначені не ґрунти, а землі (земельні ділянки). Однак це не означає, що інститут юридичної відповідальності не захищає суспільні відносини, об'єктом яких виступають ґрунти, адже в законодавстві про адміністративну та кримінальну відповідальність за земельні правопорушення ґрунти розглядаються не як самостійний об'єкт охорони, а як властивість землі (земельної ділянки) (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 500–501).

¹⁴⁴³ Великий глумачий словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 993.

¹⁴⁴⁴ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 10.

¹⁴⁴⁵ Берзін П. С., Берднік І. В. Поняття ґрунтового покриву (поверхнього шару) земель та незаконного заволодіння ним: кримінально-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 10.

¹⁴⁴⁶ Нагадаю, на думку правознавця, таким предметом виступає «гумусний горизонт ґрунту».

1) **фізичні**: присутність та відсотковий вміст (за загальним правилом – не менше 1 % від загальної маси) гумусу у горизонті ґрунту – якщо вміст гумусу не сягає мінімально визначеного відсотка, то предмет відсутній; наявність ґрунтової флори та фауни; потужність гумусного профілю, що залежить від умов, тривалості та історії ґрунтоутворення і вимірюється за глибиною перетворюючого впливу наземних кліматичних факторів, кореневої системи рослин, ґрунтової фауни; особливий фізико-хімічний склад, який формують гумінові та ульмінові речовини (гумусові кислоти), що мало розчинні у воді, важко вимиваються з ґрунту та надають йому темний колір; структура гумусного горизонту ґрунту або гранулометричний склад, який формується під впливом гумусу і протидіє водній та вітрової ерозії; територіальну приналежність, що визначена в агротехнічному паспорті земельної ділянки¹⁴⁴⁷;

2) **соціальні**: родючість, а саме придатність та незамінність для росту рослин, ведення сільського господарства, забезпечення населення продуктами харчування; забезпечення людям належних умов для нормального життя й повноцінного розвитку шляхом користування історично сформованими природними ландшафтами, що характеризуються врівноваженістю, стійкістю відносно змінних кліматичних умов (дощів, вітрів, розмивів річок); вкладення праці людини у його створення, а точніше відновлення чи поліпшення властивостей;

3) **юридичні**, до яких авторка відносить наявність спеціального правового режиму збереження та використання гумусного горизонту ґрунту¹⁴⁴⁸.

Однак погодитися зі змістовним наповненням усіх зазначених груп ознак я не можу. Зокрема, чи не найбільше нарікань викликає внесення до соціальних (як і наявність самої цієї ознаки) такої, характерної для злочинів проти власності, і, навпаки, непритаманної предметам злочинів проти довкілля, ознаки, як «вкладення праці людини у його створення, а точніше „відновлення чи поліпшення властивостей”». Саме законодавче визначення поняття «ґрунту», як «*природно-історичного органічно-мінерального тіла, що утворилося на поверхні земної кори*», чітко вказує на те, що він утворився природним шляхом, без вкладення праці людини. Ця ознака дає змогу відмежовувати відповідні посягання проти довкілля (ст. 239-1 КК України, ст. 53-1 КУпАП) від, наприклад, кримінально караного крадіжки (ст. 185 КК України). Правильність зроблених висновків підтверджується і матеріалами судової практики.

Так, до Голопристанського районного суду Херсонської області надійшов обвинувальний акт щодо Особи-1, якому інкримінувалося те, що він, використовуючи вантажний автомобіль та фізичну працю своїх знайомих, виконав всі дії, які вважав необхідними для крадіжки піску в кількості 6 т 500 кг. Оранами досудового розслідування такі дії були кваліфіковані за ч. 2 ст. 15 – ч. 1 ст. 185 КК України. Однак, оцінивши той факт, що дії обвинуваченого носили характер відкритого привласнення поверхневого шару ґрунту, який не відокремлений від природного середовища, не створений працею людини, суд констатував, що діяння обвинува-

¹⁴⁴⁷ Детальніше про вказані фізичні характеристики предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, див.: Гізімчук С., Олійник О. Предмет незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 139–148.

¹⁴⁴⁸ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 90.

ченого підпадають під ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 КУпАП, а саме незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель¹⁴⁴⁹.

На оцінку (негативну) правильності висловлених суджень не може вплинути й уточнення О. С. Олійник стосовно того, що праця людини була направлена саме на «відновлення чи поліпшення властивостей» відповідного предмета, адже для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, немає жодного значення те, чи відновлювались або поліпшувалися людиною властивості незаконно знятого ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель.

Щодо юридичної ознаки, то, як на мене, основний акцент при її характеристиці мав би бути зроблений на тому (це положення отримало своє обґрунтування на початку цього підрозділу), що відповідний ґрунтовий покрив (поверхневий шар) незаконно знімається із земельної ділянки, яка не належить на законних підставах винній особі. Це у свою чергу свідчить про те, що суб'єктом аналізованого злочину не може бути законний власник земельної ділянки або землекористувач.

Коментуючи ст. 239-1 КК України, С. Б. Гавриш пише, що предметом цього злочину може бути ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель, що використовуються з порушенням умов, установлених у проєкті землеустрою¹⁴⁵⁰. Оцінюючи таке судження, О. С. Олійник небезпідставно зазначає, що подібна вказівка на «установлених у проєкті землеустрою» є зайвою, що пояснюється тим, що: по-перше, цей аспект треба віднести не стільки до предмета розглядуваного злочину, скільки до його об'єктивної сторони; по-друге, незаконні дії щодо предмета цього злочину полягають насамперед у знятті (вилученні) ґрунту з екосистеми і згідно з чинною редакцією ст. 239-1 КК те, як вилучений ґрунт буде використовуватися надалі (з порушенням вимог законодавства чи без такого), перебуває за межами складу розглядуваного злочину; по-третє, з якої б земельної ділянки не зняли поверхневий шар (як сільськогосподарські угіддя, так і землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони тощо), злочин, передбачений ст. 239-1 КК, однаково може мати місце¹⁴⁵¹.

Формулюючи поняття ґрунтів як ключового поняття у системі їхньої правової охорони, треба виходити із вже згаданого при характеристиці об'єкта відповідного посягання методологічного положення про те, що в земельних правовідносинах ґрунти як їхній об'єкт виступають у двох формах – як ґрунтовий покрив та як ґрунтова маса.

¹⁴⁴⁹ Вирок Голопристанського районного суду Херсонської області від 29 грудня 2015 р. у справі № 654/1661/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54764381>.

Правомірність цього рішення послідовно була підтверджена ухвалою Апеляційного суду Херсонської області від 31 березня 2016 р. (URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56938397>) та ухвалою ВССУ від 10 листопада 2016 р. (ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 листопада 2016 р. у справі № 654/1661/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62754276#>).

¹⁴⁵⁰ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 413.

¹⁴⁵¹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 73–74.

У чинному земельному законодавстві *грунтовий покрив земель* визначається як поверхневий шар ґрунту, який характеризується родючістю (розд. 2 Порядку від 4 січня 2005 р.). Щодо *грунтової маси*, то під нею парламентарії розуміють знятий (відокремлений від земельної ділянки як материнської основи) родючий шар ґрунту (ст. 1 Закону України «Про охорону земель»).

На думку П. Ф. Кулинич, зазначена вище особливість ґрунтів, тобто те, що вони як об'єкт охорони виступають у двох формах, була не повною мірою врахована у закріплених визначеннях, в яких зроблено акцент на походженні, природничій сутності та цінності ґрунтів як елемента довкілля¹⁴⁵². З огляду на це, вчений вважає за доцільне закріпити¹⁴⁵³ у законодавстві поняття «ґрунтовий покрив», під яким пропонується розуміти сформований на поверхні земної кори внаслідок природних процесів та (чи) діяльності людини ґрунтовий шар, який у поєднанні із землею (земельною ділянкою), на якій він розташований, функціонує як природний об'єкт, засіб аграрного чи лісогосподарського виробництва та операційний базис для відповідних видів суспільної діяльності¹⁴⁵⁴. Натомість поняття «ґрунтова маса» науковець визначає як відокремлений від земельної основи (земельної ділянки) її ґрунтовий покрив, який може бути використаний для його нанесення на інші частини земної поверхні (земельні ділянки) з метою відновлення чи підвищення властивостей відповідних земельних ділянок як елементів довкілля та засобу аграрного чи лісогосподарського виробництва, об'єктів рекреації тощо¹⁴⁵⁵.

Видається, що ст. 239-1 КК України покликана забезпечувати кримінально-правову охорону як ґрунтового покриття, тобто ґрунту в його природному стані, так і ґрунтової маси.

Стосовно питання кримінально-правової охорони ґрунтової маси, то, враховуючи невизначеність правового статусу останньої, воно є доволі складним. На мою думку, ефективна правова охорона ґрунтової маси можлива лише після законодавчого визнання її самостійним об'єктом права власності.

Поряд з цим, навіть погоджуючись із тезою про те, що знятий з поверхні земельної ділянки ґрунт набуває ознак рухомого майна, перебування якого у вільному правовому обігу допускати не варто, не можу повністю підтримати пропозицію П. Ф. Кулинич про визнання ґрунту об'єктом права виключної власності держави. Видається, що достатнім було б встановлення певних обмежень щодо обігу ґрунтової маси, яка має не знаходитися у виключній власності держави, а обіг якої має нею контролюватися і в арсеналі якої мають бути ефективні важелі впливу на порушників правил такого обігу. Але навіть після визнання ґрунтової маси самостій-

¹⁴⁵² Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 483.

¹⁴⁵³ З урахуванням того, що чинному законодавству вже й так відоме, хоча й недосконале, визначення «ґрунтового покриття», вочевидь тут варто говорити не про «закріплення», а лише про «удосконалення» поняття ґрунтового покриття.

¹⁴⁵⁴ До речі, за умови сприйняття вітчизняними парламентаріями відповідного підходу до розуміння поняття «ґрунтовий покрив», були б усунуті будь-які перепони для того, щоб саме «ґрунтовий покрив» був визнаний предметом злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

Також треба зазначити і те, що запропоноване П. Ф. Кулиничем визначення «ґрунтового покриття» було повністю відтворене й авторами законопроекту «Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості», який так і не отримав статусу Закону.

¹⁴⁵⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 483–484.

ним об'єктом права власності за порушення правил її обігу доцільно запроваджувати відмінні від кримінальної відповідальності заходи впливу. Зокрема перспективним шляхом розв'язання проблеми незаконної торгівлі ґрунтовою масою є встановлення так званої земельно-правової відповідальності за такі дії, навіть шляхом можливого позбавлення права власності на земельну ділянку¹⁴⁵⁶.

Аналізуючи особливості кваліфікації злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, В. В. Антипов пише, що заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) наявної земельної ділянки без його зняття та перенесення не створює загрози довкіллю і може утворювати злочин проти власності (ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво») (аналогічні рекомендації дослідник дає і щодо злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України)¹⁴⁵⁷. Погодитись із запропонованим варіантом кваліфікації навряд чи можна, адже, на відміну від ґрунтової маси, заволодіти ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) без його зняття просто неможливо. У ситуації ж, описаній В. В. Антиповим, відбувається заволодіння не поверхневим шаром, а безпосередньо земельною ділянкою.

Враховуючи наявність у чинному КК України ст. 239-2, з посиланням на останню має відбуватися кримінально-правова оцінка фактів незаконного заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду, адже предметом вказаного злочину виступає саме поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду. Цілком очевидно, що характеристика відповідного предмета вимагає першочергового з'ясування особливостей правового статусу земель водного фонду¹⁴⁵⁸.

Землі водного фонду є особливою категорією земель України, які мають специфічне призначення та використання. Фахівцями в галузі земельного права зазначається, що передумовою виокремлення такої категорії земель стали наукові дискусії, які були пов'язані, по-перше, з формуванням та розвитком правових заходів охорони вод, а по-друге, з цілісністю єдиного земельного фонду та його поділу на частини. Як і інші категорії земель, вони виокремлюються земельним законодавством за їх цільовим призначенням, суть якого полягає у забезпеченні охорони та раціонального використання водних об'єктів, які розташовані на таких землях¹⁴⁵⁹. Землі водного фонду мають надзвичайно важливе соціальне, економічне та екологічне значення. Ці землі є захисним бар'єром водних об'єктів від шкідливої дії зовнішнього середовища як природного, так і антропогенного характеру; вони призначені для збереження й раціонального використання гідроресурсів; є вмістилищем для водних об'єктів, а також зоною водозбору і водокористування. Саме в результаті цих особливостей землі водного фонду утворюють захисний природний (ландшафтний) бар'єр для водних об'єктів¹⁴⁶⁰.

Згідно зі ст. 58 ЗК України до земель водного фонду належать землі, зайняті: а) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болота-

¹⁴⁵⁶ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 485–486.

¹⁴⁵⁷ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 489, 493.

¹⁴⁵⁸ Деякі науковці обґрунтовують необхідність закріплення в ЗК України визначення «земель водного фонду» (Микитин В., Мариняк І. Проблеми правового статусу земель водного фонду України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4. С. 214).

¹⁴⁵⁹ Земельне право України : навчальний посібник / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. Є. Харитонов та ін. / за ред. І. І. Каракаша і Т. Є. Харитонові. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса : Юридична література, 2017. С. 434.

¹⁴⁶⁰ Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 38.

ми, а також островами, які не зайняті лісами; б) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок і навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами; в) гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами і каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; г) береговими смугами водних шляхів; г) штучно створеними земельними ділянками в межах акваторій морських портів (за винятком доповненого у 2012 р. п. «г»), положення вказаної статті відтворені і у ст. 4 ВК України).

Наведені нормативні приписи дали науковцям підстави для виділення в межах земель водного фонду двох різновидів – безпосередньо покритих водою (водопокриті) і прилеглих до водойм (призначені для використання й охорони вод). Якщо до водопокритих належать землі, зайняті внутрішніми морями і територіальним морем, озерами, водосховищами, ріками, каналами та іншими водними об'єктами, то землі, що прилягають до водних об'єктів, використовуються для охорони поверхневих вод від забруднення, засмічення, збереження їх водності, будівництва та експлуатації споруд, які забезпечують задоволення питних, господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, курортних та інших потреб населення, а також сільськогосподарських, промислових, енергетичних, природоохоронних, транспортних, рибогосподарських та інших державних і суспільних потреб¹⁴⁶¹. Водночас у земельно-правовій доктрині зазначається, що, незважаючи на те, що землі водного фонду складаються з двох частин, вони мають певну єдність, оскільки, і про це вже писалося раніше, їхнім основним призначенням є раціональне використання і належна охорона вод¹⁴⁶². З цього випливає специфічний правовий режим зазначеної категорії земель, що знаходиться в безпосередній залежності від правового режиму вод і визначається переважно нормами ВК України¹⁴⁶³.

Крім зазначеного вище, науковці виділяють і деякі інші критерії класифікації земель водного фонду. Наприклад, залежно від мети використання О. М. Дроваль пропонує поділити всі землі водного фонду на: а) землі, що використовуються як засіб охорони водного об'єкта (наприклад, прибережна захисна смуга); б) землі, що використовуються для захисту від забруднення, пошкодження і руйнування каналів зрошувальних і осушувальних систем, споруд тощо (наприклад, смуги відведення); в) землі, що є просторово-територіальним базисом для розміщення водних об'єктів або певних гідротехнічних споруд та інших об'єктів¹⁴⁶⁴.

Водночас у юридичній літературі зазначається, що не всі землі, зайняті водними об'єктами та водогосподарськими спорудами, належать до категорії земель водного фонду. Вони можуть перебувати у складі земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення, земель житлової та громадської забудови, земель оздоровчого призначення, земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики та оборони тощо. Як критерій відмежування земель водного фонду С. М. Міненко називає те, що: землі водного фонду є місцерозташуванням різноманітних водних

¹⁴⁶¹ Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 325.

¹⁴⁶² У деяких інших джерелах основне цільове призначення земель водного фонду сформульоване як використання, обслуговування та охорона водних об'єктів і водогосподарських споруд (пристроїв) (Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 185).

¹⁴⁶³ Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 325–326.

¹⁴⁶⁴ Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 58–59.

об'єктів; водоохоронне значення земель водного фонду; є просторово-територіальним базисом для розміщення гідротехнічних та інших водогосподарських споруд, необхідних для забезпечення питних та побутових потреб населення України у воді, а також водних потреб різних галузей економіки України¹⁴⁶⁵.

При застосуванні ст. 239-2 КК України потрібно пам'ятати і про те, що землями водного фонду повинні визнаватися лише земельні ділянки, на яких водні об'єкти знаходяться постійно або більшу частину року, на відміну від земельних ділянок, що заливаються водою під час, наприклад, весняної повені¹⁴⁶⁶.

У спеціальних дослідженнях, присвячених характеристиці правового статусу земель водного фонду, також доводиться, що відокремлені водні об'єкти, тобто замкнуті, невеликі за площею і непроточні штучні водойми, які не мають гідравлічного зв'язку з іншими поверхневими водними об'єктами, не входять до складу водного фонду і, відповідно, землі під та навколо таких об'єктів не є землями водного фонду. До таких об'єктів можуть бути віднесені басейни та інші скупчення вод штучного походження, що мають гідроізоляцію або не мають зв'язку з іншими поверхневими водними об'єктами¹⁴⁶⁷. Не належать до цих земель і земельні ділянки, на яких розташовані системи комунальних і промислових водопроводів¹⁴⁶⁸.

При встановленні ознак складу злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, правозастосовним органам треба мати на увазі й те, що закріплення прибереженої захисної смуги у складі земель водного фонду автоматично не змінює правовий режим усіх земельних ділянок у межах цих смуг після набуття чинності відповідних норм ВК¹⁴⁶⁹, а також ЗК України. Наприклад, за інформацією науковців, станом на 2010 р. до прибережних захисних смуг фактично віднесено в натурі 86 тис. км, що становить лише 19,7 % від загальної площі (436 тис. км) прибережних захисних смуг¹⁴⁷⁰.

Отже, зазначені земельні ділянки, права на які у встановленому законодавством порядку оформлені землевласниками та землекористувачами до моменту законодавчого віднесення прибережних захисних смуг до земель водного фонду, не можуть з огляду на це автоматично бути переведені до іншої категорії земель із настанням відповідних правових наслідків¹⁴⁷¹.

Проаналізувавши зазначені вище приписи земельного законодавства, а також інші положення щодо використання та збереження земель водного фонду, закріплені гл. 12 ЗК України, О. М. Дриваль визначила землі водного фонду як водопокриті землі (покриті водою більшу частину року), болота, острови, а також землі, призначені для використання, обслуговування та охорони водних об'єктів і водогосподарських споруд, (пристроїв), які надаються фізичним і юридичним особам

¹⁴⁶⁵ Міненко С. М. Правове регулювання охорони та використання земель водного фонду України : дис. ... канд. юрид. наук. Луцьк, 2015. С. 185–186.

¹⁴⁶⁶ Мірошниченко А. М. Земельне право України : навч. посіб. Київ : Алерта, 2012. С. 334.

¹⁴⁶⁷ Міненко С. М. Правове регулювання охорони та використання земель водного фонду України : дис. ... канд. юрид. наук. Луцьк, 2015. С. 187.

¹⁴⁶⁸ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 432.

¹⁴⁶⁹ Носік В. В. Два кодекси мої... *Вісник прокуратури*. 2001. № 1. С. 34.

¹⁴⁷⁰ Золотарьова Н. І. Земля як об'єкт правової охорони: питання сучасного стану. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2012. № 1 (13). С. 147.

¹⁴⁷¹ Кононов В. В. Поняття прибережних захисних смуг за законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 237.

на праві власності, оренди, постійного користування для використання їх за цільовим призначенням¹⁴⁷².

З'ясувавши особливості правового статусу земель водного фонду, треба, однак, враховувати, що хоч ст. 239-2 КК України і має назву «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», у диспозиції ч. 1 цієї статті йдеться про незаконне заволодіння *поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду* в особливо великих розмірах.

Цілком очевидно, що зміст диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК України не повністю узгоджується з назвою цієї статті. Така неузгодженість носить не лише техніко-граматичний, а й змістовний характер. Адже вказівка у назві розглядуваної заборони на незаконне заволодіння саме «землями» водного фонду може призвести до неправильного розуміння правоохоронними органами суті цього злочину і спонукати їх до хибного висновку про те, що в аналізованій нормі йдеться про певний різновид самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 197-1 КК України), а саме про самовільне зайняття земельної ділянки водного фонду. За такого тлумачення суті аналізованого злочину, яке ґрунтується на назві ст. 239-2 КК України, логічним виглядало б розміщення відповідної заборони у розд. VI Особливої частини КК України («Злочини проти власності»). Насправді ж, як це випливає зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК України, у ній йдеться про незаконні дії не стосовно земельної ділянки водного фонду, а щодо поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду. З огляду на сказане уточнення потребує позиція науковців (І. В. Берднік, М. В. Іщенко), які предметом досліджуваного злочину визнають саме землі водного фонду, а не їхній поверхневий (грунтовий) шар¹⁴⁷³.

Неправильне тлумачення приписів аналізованої кримінально-правової заборони допускає й О. В. Буцко, який у контексті аналізу розглядуваного злочину вказує на ситуації, пов'язані з незаконним оберненням права власності *на земельну ділянку*. Зокрема, як приклад злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, правник наводить випадок, коли прокуратура Обухівського району Київської області виявила незаконне відведення і подальшу приватизацію земель водного фонду членам сім'ї колишнього Міністра охорони здоров'я України (ділянка площею 0,46 га вартістю майже 900 тис. грн)¹⁴⁷⁴. Як бачимо, хибне уявлення про суть злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, призвело до того, що як приклад останнього наводиться типовий випадок вчинення службового злочину (ст. 364 КК України).

За жодних умов не може підтримати і тезу О. В. Буцка про те, що «автори законопроекту застосували термін „поверхневий (грунтовий) шар земель водного

¹⁴⁷² Дрочаль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 58–59.

¹⁴⁷³ Берднік І. В. Відмежування злочинів, що посягають на водні ресурси, від злочинів проти власності: проблеми кваліфікації. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2018. № 1. С. 39; Берднік І. В. Особливості кваліфікації злочинів під час конкуренції кримінально-правових норм (на прикладі ст. 239-1 КК України та ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 91; Іщенко М. В. Предмет забруднення або псування земель. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 117–130.

Вочевидь, саме неправильним розумінням ознак предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, треба пояснювати помилкове висловлювання І. В. Берднік щодо того, що передбаченому в ст. 239-2 КК України незаконному заволодінню землями водного фонду в особливо великих розмірах відповідає зазначене у п. 1 ч. 3 ст. 110 ВК України «самовільне захоплення водних об'єктів» (Берднік І. Заходи, які застосовуються поза межами кримінальної відповідальності особи, за злочини, що посягають на водні ресурси. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 180).

¹⁴⁷⁴ Буцко О. В. Відмежування складу злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України, від суміжних складів злочинів і аналогічного адміністративного delікту. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 252.

фонду” як уточнюючий стосовно терміна „землі водного фонду”»¹⁴⁷⁵. Ще раз підкреслю, що в цьому разі йдеться про два абсолютно різних з юридичного погляду терміни, вживання кожного з яких кардинально змінює правову природу відповідного злочину («незаконне заволодіння *землями* водного фонду» – злочин проти власності; «незаконне заволодіння *поверхневим (грунтовим) шаром* земель водного фонду» – злочин проти довкілля).

Отже, назва ст. 239-2 КК України наразі сформульована з порушенням вимоги уніфікації законодавчої термінології і тому повинна бути змінена і визначена приблизно¹⁴⁷⁶ так: «Незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах».

Крім того, треба зазначити, що одночасне використання у ч. 1 ст. 239-2 КК України прикметників «поверхневий» та «грунтовий» шар викликало жваву дискусію щодо співвідношення цих понять, багато в чому подібну до тієї, про яку вже писалося при дослідженні предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

Зокрема, П. С. Берзін та А. М. Мірошніченко предметом досліджуваного злочину визнають поверхневий шар земель водного фонду, який у диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК ототожнюється з ґрунтовим шаром таких земель¹⁴⁷⁷. М. В. Кумановський має принципово іншу позицію. Правник переконаний у тому, що підстав говорити про рівнозначність понять «поверхневий шар» та «грунтовий шар» немає. Як аргумент наводиться етимологія вживаних у ст. 239-2 КК України термінологічних зворотів, яка переконує дослідника у тому, що поняття «поверхневий» поглинає (вміщує у себе) поняття «грунтовий», і тому розглядати наведені терміни як синоніми неправильно. Висловлюється думка про те, що не весь поверхневий шар земель водного фонду є ґрунтовим¹⁴⁷⁸, і що законодавець ставить під охорону кримінального закону поверхневий шар земель водного фонду, однак цей шар повинен бути ґрунтовим. Предметом злочину є поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду, на якому ростуть рослини. Саме ґрунт та його основна властивість – родючість – відрізняє цей предмет від іншої поверхні земель водного фонду¹⁴⁷⁹. На відсутність підстав для ототожнення понять «поверхневий» та «грунтовий» шар звертають увагу З. А. Загиней-Заболотенко та О. О. Пенязькова¹⁴⁸⁰.

Водночас зазначу, що, навіть поділяючи позицію М. В. Кумановського у частині необхідності розмежування понять «поверхневий шар» та «грунтовий шар», повністю погодитися з усіма судженнями цього науковця я не можу. Зокрема йдеться про те, що визнання автором однією з обов’язкових ознак предмета аналізованого злочину родючості не відповідає ні положенням чинного законодавства, ні намірам законодавця, а її сприйняття призведе до невиправдано обмежувального

¹⁴⁷⁵ Буцко О. В. Поняття злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України. *Юридична наука*. 2014. № 10. С. 44.

¹⁴⁷⁶ Остаточний варіант редакції відповідної заборони буде запропонований наприкінці цього дослідження.

¹⁴⁷⁷ Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі потуги вирішувати уявні проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24.

¹⁴⁷⁸ Для прикладу вказується на те, що на території України є багато водойм, дно яких складається із суцільного каменю (наприклад, водойма поблизу м. Хуст Закарпатської області та багато інших) (Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 77).

¹⁴⁷⁹ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 81–82.

¹⁴⁸⁰ Загиней З., Пенязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 59.

тлумачення кримінального закону. За всієї важливості збереження родючості земель водного фонду вбачати зміст суспільної небезпеки досліджуваного злочину тільки у заволодінні «грунтовим» шаром останніх жодних підстав немає. Аналіз пояснювальної записки до проекту Закону від 27 листопада 2008 р.¹⁴⁸¹ доволі переконливо засвідчує той факт, що, доповнюючи КК України ст. 239-2, народні депутати України намагалися попередити незаконні дії стосовно усіх різновидів поверхневого шару земель водного фонду, а не лише тих із них, які наділені такою ознакою, як родючість.

Крім того, доволі дивним виглядає зроблений М. В. Кумановським акцент на такій властивості земель водного фонду, як родючість¹⁴⁸². Видається, що цінність поверхневого шару земель водного фонду, на відміну, наприклад, від земель сільськогосподарського призначення, полягає не тільки, а очевидно, і не стільки в їхній родючості, скільки в інших властивостях, здатних забезпечувати виконання інших, крім вирощування рослин, необхідних для суспільства функцій (оздоровчих, рекреаційних, економічних тощо). Навіть більше: в юридичній літературі звертається увага на те, що особливістю правового режиму майже всіх земель водного фонду, зокрема, прибережних захисних смуг, є заборона використання цих земель для сільськогосподарського виробництва, а також для ведення садівництва і городництва, оскільки розорювання земель призводить до змін рельєфу басейну, зменшення природного рослинного світу, що може позначитися на водності водного об'єкта¹⁴⁸³.

Прикметно, що і сам М. В. Кумановський основним призначенням земель водного фонду визнає раціональне використання і належну охорону вод, зазначаючи: «Правовий режим земель водного фонду тісно пов'язаний із характером експлуатації самих водних об'єктів, як правило, є комплексним і багатоглибким. Землі, покриті водою, слугують певною основою і формою для водного об'єкта, „посудиною”, яка заповнена водою. Землі, що прилягають до водних об'єктів, використовуються для охорони поверхневих вод від забруднення, засмічення, збереження їх водності, будівництва й експлуатації споруд, які забезпечують задоволення питних, господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, курортних та інших потреб населення, а також сільськогосподарських, промислових, енергетичних, природоохоронних, транспортних, рибогосподарських та інших державних і суспільних потреб»¹⁴⁸⁴.

Як бачимо, позиція дослідника є дещо непослідовною, адже він, з одного боку, сферу дії ст. 239-2 КК України обмежує виключно випадками незаконного заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду, наділених такою властивістю,

¹⁴⁸¹ Нагадаю, що в цьому документі йшлося про необхідність прийняття відповідного Закону, яка обумовлюється потребою встановлення на законодавчому рівні заборони стосовно штучного утворення земельної ділянки, особливо у межах прибережних захисних смуг та зонах особливого режиму використання земель (навив, засипка чи інше штучне утворення земельної ділянки).

¹⁴⁸² Хибну, на мій погляд, думку названого автора поділяє і В. В. Антипов, зазначаючи, що не є ґрунтом, а відтак не можуть бути віднесені до предмета цього злочину пісок, глина, скальні породи тощо. Продовжуючи свою думку, юрист пише про те, що хоча вони також можуть утворювати поверхневий шар на певних ділянках, але не мають властивостей ґрунту – родючості. Аналогічну позицію вчений висловлює щодо предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України (Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 492–493).

¹⁴⁸³ Земельне право: підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 440.

¹⁴⁸⁴ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 82–83.

як родючість, а з іншого – вказує на багатогранність функцій земель водного фонду, більшість з яких не пов'язується з родючістю їх поверхневого шару.

Позицію М. В. Кумановського не поділяють і З. А. Загинеї-Заболотенко та О. О. Пенязькова. Пояснюючи свою думку, науковці резонно звертають увагу на те, що для предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, характерним є водоохоронне значення земель водного фонду у забезпеченні охорони та раціонального використання водних ресурсів країни. Відтак шкода порядку суспільних відносин, що поставлені під охорону цієї кримінально-правової норми, спричиняється заволодінням не родючим ґрунтовим покривом земель водного фонду, а їхнім поверхневим шаром (незалежно від родючості), що призводить до суттєвого порушення структури водного об'єкта, погіршення його корисних властивостей та зниження економічної цінності¹⁴⁸⁵.

Як приклад подібних ситуацій стосовно корисних копалин, які часто одночасно виступають і поверхневим шаром земель водного фонду, у правничій літературі вказується на те, що незаконне видобування з русел річок піщано-гравійної і піщано-галечникової суміші зумовлює розмивання берегів, а це має своїм наслідком підтоплення тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, житлових будинків і господарських споруд. Також свавільний забір гравійно-галькової суміші в тих місцях, де категорично заборонено це робити, призвів до пониження відміток русла і заплавних ділянок вздовж русла. Унаслідок цього виникли проблеми з експлуатацією таких споруд або таких їх елементів, як водозабори (трубчасті водоприймачі), опори мостових переходів, опори нафтопродуктопроводів і газопроводів, огорожувальних дамб та інших регуляційних споруд¹⁴⁸⁶.

Отже, керуючись викладеними міркуваннями, можна зробити висновок про те, що предметом злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, може виступати будь-який поверхневий шар земель водного фонду, а не лише той, який наділений властивістю «родючості». Правильність подібного тлумачення положень КК України підтверджується і матеріалами судової практики.

Так, Калуським міськрайонним судом Івано-Франківської області встановлено, що 27 травня 2013 р. Особа-1 незаконно, без отримання від спеціально уповноваженого органу влади дозволу на видобуток піщано-гравійної суміші, здійснив видобуток з русла р. Дністер 15,157 м³ такої суміші, які погрузив на вантажні автомобілі. Як наслідок, дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-1 КК України¹⁴⁸⁷.

Сторожинецький районний суд Чернівецької області за ч. 1 ст. 239-2 КК України кваліфікував дії Особи-2, який за допомогою екскаватора видобував та загрузив до кузова автомобіля марки «Камаз» 11 м³ важкого суглинку¹⁴⁸⁸ сіро-коричневого кольору¹⁴⁸⁹.

¹⁴⁸⁵ Загинеї З., Пенязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 61.

¹⁴⁸⁶ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 400–401; Левицька Л. Надра нещадно розкрадають, або Чому на Тернопільщині кожен третій кар'єр працює в «тіні». *Голос України*. 10 березня 2010 р. № 42.

¹⁴⁸⁷ Архів Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області. Справа № 345/3361 за 2013 р.

¹⁴⁸⁸ Суглинки – це відклад, в якому 30–50 % дрібнодисперсних частинок, діаметром меншим за 10 мкм (0,01 мм), та 70–50 % уламкового матеріалу фракцій більших за 0,01 мм. Використовуються як сировина для виробництва цегли.

¹⁴⁸⁹ Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 18 квітня 2019 р. у справі № 723/1427/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81295657>.

Як бачимо, у наведених випадках предметом злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, суди визнавали піщано-гравійну суміш, морський пісок та суглинок, яким не притаманна родючість.

Для уникнення суперечок щодо цього в майбутньому законодавець має внести зміни до ч. 1 ст. 239-2 КК України (або до нової норми, в межах якої буде уніфікована відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим шаром земель будь-якої категорії), вказавши на незаконне заволодіння саме «поверхневим», а не «грунтовым» шаром земель водного фонду.

Повертаючись до названих М. В. Кумановським ознак предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, треба зазначити, що, крім родючості, автор до них також відносить: 1) належність до земель зі спеціальним цільовим призначенням – земель водного фонду як складової літосфери; 2) державно-правове регулювання з притаманним йому імперативним методом; 3) поверхневість; 4) невіддільність землі з водним фондом; 5) особливо великий розмір; 6) водоохоронне і водообслуговуюче значення¹⁴⁹⁰.

На мій погляд, дискусійним виглядає твердження цього автора про те, що землі водного фонду самі собою (без водного об'єкта) існувати не можуть, оскільки у разі відділення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду від водного об'єкта «існування»¹⁴⁹¹ цих земель не припиняється, хоч при цьому надалі вони і втрачають статус земель водного фонду.

Критичні зауваження на адресу деяких із наведених М. В. Кумановським властивостей висловлюють З. А. Загиней-Заболотенко та О. О. Пенязькова. Зокрема, фахівці зазначають, що сумнівними видаються також і перші дві ознаки, адже вказівка на належність до земель з особливим призначенням відображається у найменуванні предмета злочину, а державно-правове регулювання із притаманним імперативним методом характеризує не ознаку земель водного фонду, а відповідну галузь права¹⁴⁹². Натомість вчені пропонують власну систему ознак поверхневого шару земель водного фонду як предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, якими, на їхню думку, є такі: 1) водоохоронна функція земель (забезпечення охорони і раціонального використання водних ресурсів держави); 2) належність до вказаних земель, безпосередньо покритих водою, а також земель, прилеглих до водойм, які призначені для використання та охорони вод (прибережні захисні смуги); 3) розташування на цих землях водойм природного та штучного походження, що зберігають гідравлічний зв'язок з іншими водними об'єктами; 4) вказані землі не належать до інших видів земель (зокрема до земель сільськогосподарського призначення, земель житлової та громадської забудови, земель ПЗФ та іншого природоохоронного призначення, земель оздоровчого призначення, земель лісогосподарського призначення, земель водного фонду від земель промисловості, транспорту (зокрема водного), зв'язку, енергетики та оборони); 5) землі, надані фізичним або юридичним особам на праві власності, оренди, постійного користування

¹⁴⁹⁰ Кумановський М. В. Проблема предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Право і безпека*. 2013. № 1. С. 133.

¹⁴⁹¹ Більш вдалими, на мою думку, було б використання у цьому контексті терміна «функціонують» або «використовуються», а не «існують».

¹⁴⁹² Загиней З., Пенязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 61.

для використання їх за цільовим призначенням; 6) поверхневість (предметом злочину є не землі водного фонду загалом, а поверхневий шар земельної ділянки, що належить до земель водного фонду)¹⁴⁹³.

Уважно проаналізувавши наведений перелік, можна побачити, що, за винятком «поверхневості», всі вони є характеристиками не поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду, тобто предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, а самих лише земель водного фонду. Щодо такої ознаки, як «надані фізичним або юридичним особам на праві власності, оренди, постійного користування для використання їх за цільовим призначенням», то треба визнати, що не лише землі водного фонду, а й землі багатьох інших категорій можуть надаватися у власність, оренду чи постійне користування, причому також лише за умови подальшого використання їх за цільовим призначенням. Вказані обставини переконують у недоцільності виділення спеціальних, крім притаманних поверхневному шару будь-якої іншої категорії земель, ознак поверхневого шару земель водного фонду.

На відміну від злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, настання кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду пов'язується не зі створенням небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля, а з кількісними показниками предмета злочину, а саме: вчиненням відповідних дій *в особливо великих розмірах*. Як впливає з примітки ст. 239-2 КК України, ця ознака буде наявною у тому разі, якщо обсяг поверхневого (грунтового) шару земель (предмета заволодіння) становить понад 10 м³. Якщо незаконні дії вчинено у меншому розмірі, то має місце адміністративний проступок (ст. 53-4 КУпАП)¹⁴⁹⁴. До речі, саме з огляду на наявність ст. 53-4 КУпАП, помилковим треба вважати твердження О. В. Сівак, яка переконана в тому, що на сьогодні у чинному законодавстві існує прогалина щодо порядку притягнення особи до адміністративної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду¹⁴⁹⁵. На мою думку, навіть не торкаючись (поки що) питання про критерії, якими керувався законодавець при визначенні цього кількісного показника, очевидно виглядає дискусійність саме такого варіанту позначення криміноутворюючої ознаки.

По-перше, у жодній іншій статті Особливої частини КК України відповідальність за злочин з основним складом не пов'язується із вчиненням діяння в особливо великому розмірі або заподіянням шкоди в особливо великому розмірі. Зазвичай термінологічний зворот «в особливо великому розмірі» законодавець використовує для описання особливо кваліфікуючих ознак злочинів, в яких вчинення діяння «у великому розмірі» визнається кваліфікуючою ознакою (інколи ця ознака визнається особливо кваліфікуючою). Аналіз чинного кримінального законодавства засвідчує, що подібний варіант конструювання кримінально-правових норм в Особливій частині КК України наразі використано у 25 випадках (частини 2 та 3 статей

¹⁴⁹³ Загінєй З., Пенязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 61.

¹⁴⁹⁴ З цим висновком погоджується і більшість інших науковців, зокрема О. С. Скок (Скок О. С. Злочини невеликої тяжкості та адміністративні правопорушення: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 2. Т. 3. С. 17).

¹⁴⁹⁵ Сівак О. В. Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: питання розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1193/>.

110-2, 176–177, 199, 201-1, 209, 212, 212-1, 224, 258-5, 305, 307–309, 311–312, 321-1; частини 3 та 4 статей 189–190, 229, 321, 368; частини 4 та 5 статей 185–186, 191 КК України).

Рідше вчинення діяння «в особливо великому розмірі» виступає кваліфікуючою ознакою злочину, настання кримінальної відповідальності за який пов'язується із вчиненням діяння «у великому розмірі» або заподіянням шкоди «у великому розмірі» (частини 1 та 2 статей 194, 210–211, 270, ч. 1 та ч. 3 ст. 270-1 КК України). Крім того, у ч. 4 ст. 187 КК України встановлено відповідальність за вчинення розбою як у великому, так і в особливо великому розмірах. Лише в ч. 2 ст. 399 КК України передбачено відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить захиснику чи представнику особи або їхнім близьким родичам, через діяльність, пов'язану з наданням правової допомоги, якщо воно заподіяло шкоду в особливо великих розмірах, без передбачення при цьому в жодній з інших частин вказаної норми відповідальності за вчинення аналогічних діянь у великому розмірі.

По-друге, встановивши у ч. 1 ст. 239-2 КК України відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, законодавець не визнав за потрібне передбачити в КУПАП самостійну відповідальність ні за «просте» незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, ні за незаконне заволодіння цим шаром у великому розмірі. Складається враження, що чинним законодавством передбачено лише один вид відповідальності (кримінальна) за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, причому відразу за вчинення цих дій в особливо великих розмірах. Хоч, наприклад, за вчинення некваліфікованих («простих») діянь, аналогічних передбаченим у статтях 210–211, 270 КК України, в яких настання кримінальної відповідальності за основний склад злочину пов'язується із вчиненням діяння у «великому розмірі» (завданням шкоди «у великому розмірі»), а за кваліфікований склад – із вчиненням діяння «в особливо великому розмірі», законодавець передбачив адміністративну відповідальність у ч. 5 ст. 164-12 і ст. 175 КУПАП відповідно.

Проведений аналіз дає змогу виділити дві типові моделі конструювання статей Особливої частини КК України, в яких настання відповідальності пов'язується із вчиненням суспільно небезпечного діяння «в особливо великому розмірі»:

1) визнання вчинення діяння у великому розмірі кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) ознакою (частина 2, 3 або 4 відповідної статі КК України), а в особливо великих розмірах – особливо кваліфікуючою ознакою злочину (частина 3, 4 або 5, відповідно);

2) передбачення в основному складі злочину кримінальної відповідальності за вчинення діяння у великому розмірі (ч. 1), а у кваліфікованому – в особливо великому розмірах (ч. 2). Водночас у таких випадках законодавець зазвичай передбачає в КУПАП відповідальність за вчинення аналогічних діянь без вказівки на «великий розмір».

Цілком очевидно, що наявний сьогодні варіант конструювання ст. 239-2 КК України, за якого настання відповідальності за злочин з основним складом (ч. 1) пов'язується із вчиненням суспільно небезпечного діяння «в особливо великих

розмірах», не є типовим для вітчизняного кримінального законодавства¹⁴⁹⁶. Чим же пояснюється обрання такого незвичного варіанту конструювання кримінально-правової заборони? На мій погляд, причини цього треба шукати в історії формування відповідних правових норм.

Вкотре вимушений нагадати, що прийняттю Закону від 15 листопада 2009 р. передувало розроблення відповідного законопроекту, який спочатку мав назву «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду)». Цим законопроектом пропонувалося встановити адміністративну відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду (нова ст. 53-4 КУпАП), а також доповнити КК України новими складами злочинів – «Порушення правил користування землями водного фонду» і «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах» (статті 239-1 та 239-2 КК України відповідно). Водночас у проєкті диспозиції ст. 53-4 КУпАП йшлося про незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду у великих розмірах, яким пропонувалося вважати обсяг поверхневого (грунтового) шару земель, який становить понад 1 м³.

Отже, якби цей законопроект в його первинній редакції був ухвалений як закон, була б встановлена адміністративна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду у великому розмірі і (логічно) кримінальна відповідальність за ті ж дії, вчинені в особливо великому розмірі.

Однак у результаті численних обговорень та внесення поправок до згаданого законопроекту КУпАП був доповнений ст. 53-4, в якій говориться не про незаконне заволодіння землями водного фонду у великому розмірі, а про незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Виходить, що законодавець або просто «забув» встановити адміністративну відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду у великому розмірі, або вважає, що такі дії утворюють склад адміністративного проступку, передбаченого ст. 53-4 КУпАП. Отже, встановивши у ч. 1 ст. 239-2 КК України кримінальну відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, законодавець порушив правила конструювання кримінально-правових норм.

Видається, що за умови збереження у КК України окремої норми, якою передбачається відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, поліпшенню протидії злочинним порушенням земельного законодавства у сфері використання і захисту земель водного фонду міг б сприяти один із таких варіантів конструювання правових норм:

1) або передбачити в окремій статі КУпАП (наприклад, ст. 53-7) адміністративну відповідальність за некваліфіковане («просте») незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду; у ч. 1 ст. 239-2 КК України – кримінальну відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду у великих розмірах, а у ч. 2 ст. 239-2 КК України – відповідальність за ті ж дії, вчинені в особливо великих розмірах¹⁴⁹⁷;

¹⁴⁹⁶ На цій самій обставині акцентує увагу і З. А. Загней-Заболотенко (Загней З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕко», 2015. С. 168).

¹⁴⁹⁷ Проєктом закону від 28 серпня 2012 р. № 11110 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо підвищення відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду)» у ч. 1 ст. 239-2 КК України

2) або взагалі відмовитися від вказівки у ст. 239-2 КК України на кількісний показник поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду¹⁴⁹⁸.

На мою думку, незважаючи на деяку зовнішню «привабливість» та, так би мовити, «логічність» першого способу¹⁴⁹⁹, більш вдалим є другий із запропонованих варіантів. Цей висновок ґрунтується на таких аргументах:

– по-перше, вказівка на розмір предмета не є характерною для норм, передбачених розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля». Зокрема подібний варіант не був використаний ані у ст. 239-1 КК України, яка є загальною стосовно ст. 239-2 КК України, ані у ст. 246 КК України, яку можна вважати подібною до останньої, ані в жодній (!) з інших статей відповідного розділу;

– по-друге, вказівка на самі лише кількісні показники предмета не повною мірою відображає ступінь суспільної небезпеки аналізованого діяння, позаяк останній залежить і від цілої низки інших обставин;

– по-третє, змушений констатувати, що при встановленні у примітці ст. 239-2 КК України показника «особливо великого розміру» вкотре знайшла свій вияв згадана в попередньому підрозділі проблема довільності кількісних (вартісних) критеріїв злочинності діянь. Зокрема, незважаючи на всі зусилля, у супровідних документах до відповідного законопроекту мені так і не вдалося відшукати будь-яких пояснень або статистичних показників, які б доводили доцільність встановлення саме такого кількісного критерію злочинності незаконного заволодіння землями водного фонду. Не вдалося це зробити і парламентомським експертам, які як у висновках та зауваженнях щодо проекту Закону від 27 листопада 2008 р., так і щодо проекту Закону України від 28 серпня 2012 р. не втомлювалися звертати увагу на необхідність пояснення та відповідного обґрунтування передбаченого у ст. 239-2 КК України «особливо великого розміру». М. В. Кумановський, проаналізувавши відповідну нормативну базу, не знайшов пояснення, «чому законодавець визначив саме 10 м³, адже щоб говорити про тяжкість наслідків, можна, насамперед, встановити розмір у межах 1 м³»¹⁵⁰⁰.

Зважаючи на наведені аргументи, я дійшов висновку, що вказівка на розмір вилученого поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду має бути вилучена зі ст. 239-2 КК України. Натомість для відмежування аналізованого злочину від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 КУпАП, у новій редакції ч. 1 ст. 239-2 КК України законодавець мав би вказати на наслідки відповідного діяння, лише за умови настання яких воно має визнаватися злочинним¹⁵⁰¹. Водночас підкреслю, що при всіх своїх вадах вказівка на «особливо великий розмір» може бути вилучена зі ст. 239-2 КК України лише після (одночасно) допов-

---

пропонувалося встановити відповідальність за «просте» (некваліфіковане) незаконне заволодіння поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду, а в ч. 3 – за ті самі дії, вчинені в особливо великих розмірах.

¹⁴⁹⁸ З подібними пропозиціями виступали М. В. Кумановський та О. О. Пенязькова (Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 84–85; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 89).

¹⁴⁹⁹ Свого часу автор цих рядків виступав саме за такий варіант (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 240).

¹⁵⁰⁰ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 98.

¹⁵⁰¹ Конкретні пропозиції щодо цього будуть озвучені в наступному розділі роботи.

нення її вказівкою на суспільно небезпечні наслідки діяння. В іншому разі правозастосовчі органи будуть позбавлені будь-яких орієнтирів для відмежування деліктів, передбачених ст. 239-2 КК України та ст. 53-4 КУпАП. Про цей факт необхідно пам'ятати і тим суб'єктам законодавчої ініціативи, які виступають з пропозиціями про встановлення кримінальної відповідальності за сам факт незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, незалежно від наслідків цього діяння та розмірів відповідного шару¹⁵⁰².

З огляду на те, що поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду одночасно може виступати і як корисна копалина (наприклад, пісок), на практиці виникають складнощі при розмежуванні складів злочинів, передбачених ст. 239-2 і ст. 240 КК України.

Так, Апеляційним судом АРК було встановлено, що 17 червня 2010 р. ГУ МВС в АРК було порушено кримінальну справу за фактом незаконного заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, вчиненого повторно, за попередньою змовою групою осіб, у чому вбачаються ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239-2 КК. Як вказано у постанові про порушення кримінальної справи, з лютого 2010 р. посадові особи ТОВ «Південекоресурс», використовуючи спеціалізоване судно «Трофа», незаконно проводили видобування морського піску в районі озера Донузлав. Але в. о. директора ТОВ «Південекоресурс» Особа-1 оскаржив вказану постанову спочатку у місцевому суді, а згодом і в Апеляційному суді АРК, вважаючи, що вона винесена без достатніх приводів і підстав, мотивуючи свою скаргу тим, що судном «Трофа» здійснювалося добування корисних копалин, а не поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду, за незаконне добування якого передбачена кримінальна відповідальність у ч. 2 ст. 239-2 КК України¹⁵⁰³.

Аналізуючи цю ситуацію, зазначу, що предметом злочину, передбаченого ст. 240 КК України «Порушення правил охорони або використання надр», є надра і корисні копалини загальнодержавного значення. Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (ст. 1 КУпН). У розглядуваній же ситуації йшлося про поверхневий шар дна водойми, а не про те, що розташовано під дном водоймища. Однак я не виключаю незаконне видобування корисних копалин, які знаходяться у надрах. Якщо пісок, який видобувався судном «Трофа», не був корисною копалиною загальнодержавного значення, порушення кримінальної справи за ст. 239-2, а не ст. 240 КК України, необхідно визнати правильним. Водночас, як це впливає з урядового Переліку корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення, деякі різновиди піску можуть визнаватися корисною копалиною загальнодержавного значення на підставі рішення Державної комісії по запасах корисних копалин. У випадках, коли поверхневий шар земель водного фонду одночасно виступає корисною копалиною загальнодержавного значення, дії винного, які полягають у незаконному заволодінні вказаним шаром, вочевидь, повинні кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами статей 239-2 і 240 КК України¹⁵⁰⁴.

¹⁵⁰² З такою пропозицією в 2012 р. виступив народний депутат України VI скликання С. Г. Міщенко (див.: проект Закону України від 28 серпня 2012 р.).

¹⁵⁰³ Архів Апеляційного суду АРК. Справа № 11-1388 за 2010 р.

¹⁵⁰⁴ Детальніше про співвідношення вказаних складів злочинів йтиметься в наступному підрозділі.

Як відомо, незважаючи на висловлену раніше критику, чинна редакція ч. 1 ст. 197-1 КК України пов'язує настання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки із завданням значної шкоди чітко визначеним у диспозиції цієї норми особам – власнику або законному володільцю земельної ділянки. Отже, крім предмета, одним з обов'язкових елементів складу розглядуваного злочину є *потерпілий*.

У вітчизняній кримінально-правовій доктрині питання про місце потерпілого в структурі складу злочину належить до дискусійних. Уважно проаналізувавши різні погляди щодо цієї проблематики, О. О. Дудоров констатує, що залежно від кола суб'єктів, які розцінюються як потерпілі, можна виділити дві основні позиції щодо розуміння потерпілого від злочину, що існують у вітчизняному кримінальному праві¹⁵⁰⁵.

Перша зводиться до того, що потерпілий від злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, котра характеризує людину (фізичну особу), щодо якої вчинюється злочин та (або) якій, відповідно до кримінально-правової норми, злочином завдається істотна шкода (чи створюється загроза її заподіяння)¹⁵⁰⁶. Суть іншого, більш широкого розуміння потерпілого від злочину, полягає в тому, що ним пропонується визнавати не лише людину, а й інших соціальних суб'єктів, наприклад, юридичну особу, державу, інше соціальне утворення (зокрема, організацію, що діє без створення юридичної особи), яким заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої шкоди. Зокрема, на думку М. В. Сенаторова, потерпілим від злочину є соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство загалом), блага, праву чи інтересу якого завдається шкода або створюється загроза такої¹⁵⁰⁷. Критично оцінивши подібний (умовно другий) підхід до розуміння сутності аналізованого явища, О. О. Дудоров справедливо зазначає, що, якщо вважати потерпілим від злочину, наприклад, суспільство загалом, то злочинів без потерпілого як ознаки об'єкта злочину просто не існуватиме¹⁵⁰⁸. З огляду на сказане, більш обґрунтовано схильний вважати першу із двох зазначених вище наукових позицій, від якої і буду відштовхуватися далі¹⁵⁰⁹.

Як зазначалося вище, у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України потерпілими від цього злочину названо дві категорії осіб – власник земельної ділянки або її закон-

¹⁵⁰⁵ Дудоров О. О. Потерпілий у кримінальному праві. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіре, 2017. С. 58.

¹⁵⁰⁶ Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А. В., 2011. С. 162.

¹⁵⁰⁷ Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. Харків : Право, 2006. С. 60.

¹⁵⁰⁸ Дудоров О. О. Потерпілий у кримінальному праві. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіре, 2017. С. 58.

¹⁵⁰⁹ Необхідно зазначити, що позиція криміналістів, які підтримують концепцію «об'єкт злочину – суспільні (право-) відносини», до якої приєднався і автор цих рядків, також здебільшого зводиться до того, що потерпілий є факультативною ознакою об'єкта злочину поряд з предметом злочину (Лашук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень* / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. С. 204; Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. Харків : Право, 2006. С. 129).

У сучасній юридичній літературі України проблема визначення потерпілого від злочину та його місця у структурі складу злочину найбільш глибоко досліджена А. А. Музикою та Є. В. Лашуком (Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А. В., 2011. С. 63–88).

ний володілець. У першому реченні ст. 13 Конституції України було проголошено, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу» (ці приписи були імплементовані і в ст. 324 ЦК України). Однак вже у наступній за порядковим номером ст. 14 Основного Закону вітчизняні парламентарі закріпили положення, яке прямо суперечить попередньому, вказавши, що «право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону». Крім того, П. Ф. Кулинич зазначає, що у ст. 142 можна знайти і норму про те, що земля може належати на праві власності ще й територіальним громадам сіл, селищ та міст¹⁵¹⁰.

Проаналізувавши відповідні конституційні імперативи, П. Ф. Кулинич констатував, що аналіз положень ст. 13, з одного боку, та статей 14 та 142 – з іншого, дає підстави для висновку про те, що за своїм змістом вони принципово відрізняються та різко контрастують. Адже правовий режим виключної власності на землю одного суб'єкта абсолютно протилежний за змістом правовому режиму плюралізму форм земельної власності, за якого власниками землі можуть бути двоє чи більше суб'єктів¹⁵¹¹. У контексті сказаного варто зазначити і те, що ст. 2 прийнятого в 2001 р. та чинного сьогодні ЗК України взагалі не передбачає такого суб'єкта права власності на землю, як Український народ, що зовсім не кореспондується із приписами ст. 13 Конституції України.

За умов продемонстрованої колізійності окремих норм Основного Закону, а також розбіжності між Конституцією України як законодавчим актом, на підставі і на виконання якого повинні прийматися всі інші нормативно-правові акти, та основним законом у сфері регулювання земельних відносин, без подиву приймається той факт, що серед представників земельно-правової доктрини і донині не була сформована уніфікована позиція щодо можливості визнання Українського народу суб'єктом права власності на землю¹⁵¹².

П. Ф. Кулинич висловлює припущення про те, що Конституція є не тільки правовим, а й політичним документом, який містить як правові норми, так і положення політичного характеру. До останніх належить і конституційне положення «земля – власність Українського народу», яке можна кваліфікувати не як закріплення

¹⁵¹⁰ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 194–195.

¹⁵¹¹ Причини суперечливості змісту Основного Закону країни П. Ф. Кулинич пояснює насамперед особливістю складу конституційної комісії, яка готувала проект Основного Закону. Як відомо, ця комісія мала двох співголів – колишнього Президента держави Л. Д. Кучму та колишнього Голову Парламенту України О. О. Мороза. Якщо перший дотримувався центристських поглядів щодо основних напрямів розвитку України, то інший був прихильником соціалістичних ідей, а його погляди щодо земельної власності в той час практично збігалися з поглядами комуністів.

В умовах жорсткої боротьби за зміст кожного з положень Основного Закону, яка була продовженням жорсткої боротьби цих політиків між собою за владу, група Л. Д. Кучми та група О. О. Мороза намагалися закріпити в Конституції країни такі положення, які давали б їм більше конституційних важелів для впливу на політичний та соціально-економічний розвиток держави. «В результаті, – резюмує П. Ф. Кулинич, – замість формулювання певного компромісного положення щодо статусу земельної власності, вони спромоглися на закріплення в Основному Законі країни власних, але, на жаль, не зіставних положень з даного питання» (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 195).

¹⁵¹² Наявні погляди щодо цього питання були детально проаналізовані І. М. Перчеклієм (Перчеклій І. М. Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 226 с.).

монополії на землю, її належності одному суб'єктові, а як проголошення державою наміру встановити в інтересах Українського народу певні вимоги (обмеження) щодо набуття та реалізації права власності на землю фізичними та юридичними особами, органами місцевого самоврядування та органами державної влади¹⁵¹³.

Існує однак і інша думка. Зокрема В. І. Семчик визнає Український народ єдиним суб'єктом права власності на всі землі, що становлять територію країни¹⁵¹⁴. На думку вченого, колізії між статтями 13 та 14 Конституції України взагалі відсутні, оскільки у ст. 13 відображене ставлення українського народу і держави до землі як до території країни, а не до землі як об'єкта приватної власності, що визначено у ст. 14 Основного Закону¹⁵¹⁵. Схожої позиції дотримуються й деякі інші науковці, висловлюючи думку про те, що повним правом власності на землю та інші природні ресурси наділений лише Український народ, котрий має бути включений у ЗК України до суб'єктів права власності на землю¹⁵¹⁶. Доволі цікаве обґрунтування відповідної концепції наводить і Є. О. Харитонов, який пише, що Український народ здійснює право власності як безпосередньо (наприклад, через референдум), так і опосередковано – через вищий представницький орган державної влади – ВРУ¹⁵¹⁷.

І. М. Перчеклій вважає, що власність Українського народу на природні ресурси є різновидом публічної власності, тобто вольових відносин панування над певними об'єктами в цілях задоволення публічних екологічних інтересів українського суспільства (народу), здійснювані народом безпосередньо або від його імені органами державної влади та органами місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України¹⁵¹⁸.

Однак серед усіх прибічників концепції «Український народ – власник землі»¹⁵¹⁹ мені найбільше імпонує думка В. В. Носіка. Цей дослідник, спираючись на положення цивільно-правової доктрини, розділив такі поняття, як «суб'єкт права власності на землю» та «суб'єкт здійснення права власності на землю», оскільки перше характеризує власника, якому належить на праві власності певне майно,

¹⁵¹³ Кулинич П. Ф. Тенденції розвитку права власності на землю в сільському господарстві. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві : монографія / кол. авторів; за ред. В. І. Семчика. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 67.

¹⁵¹⁴ Семчик В. І. Український народ як суб'єкт права власності на землю. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 3. С. 565.

¹⁵¹⁵ Семчик В. І. Ще раз про право власності на землю. *Голос України*. 2002. 19 липня.

¹⁵¹⁶ Вівчаренко О. Проблеми гарантій охорони права власності на землю в Україні. *Право України*. 2003. № 12. С. 92; Масенко О., Махненко М., Мельник М. Конституційні вимоги щодо права власності на землю – священні. *Віче*. 2004. № 3. С. 19.

¹⁵¹⁷ Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Одеса : Юридична література, 2004. С. 286.

¹⁵¹⁸ Перчеклій І. М. Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 184.

¹⁵¹⁹ Той самий П. Ф. Кулинич, попередньо проаналізувавши позиції авторів, які є прихильниками зазначеної концепції, поділив їх (авторів) на три групи. До першої групи ним були віднесені автори, які вважають, що конституційне положення про те, що земля є власністю Українського народу, треба тлумачити як встановлення в Основному Законі країни виключної власності на землю (В. Л. Мунтян та О. М. Вівчаренко). Другу групу складають науковці, які вважають, що право власності Українського народу окремим правовим інститутом, який функціонує поряд з інститутами права державної, комунальної та приватної власності на землю, але поширює свою дію на всі землі України (В. В. Носік). Нарешті до третьої групи П. Ф. Кулинич відніс авторів, які розглядають право власності Українського народу як окремий правовий інститут, який функціонує разом з інститутом права приватної власності на землю, а його дія поширюється лише на частину земель держави (Л. О. Бондар та А. М. Мірошніченко) (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 204–205).

а друге – осіб, які можуть і не бути власниками, але уповноважені законом чи власником здійснювати його правомочності, і коло таких осіб може бути досить широким і не завжди наперед визначеним¹⁵²⁰. Визначаючи єдиним суб'єктом права власності на землю Український народ, В. В. Носік водночас виділив три групи суб'єктів здійснення права власності на землю: а) Український народ; б) органи державної влади та місцевого самоврядування; в) громадяни, юридичні особи, які від свого імені набувають і реалізують право власності на землю відповідно до закону¹⁵²¹.

У цьому контексті доречно нагадати, що хоча Конституція України та ст. 80 ЗК України оперують таким поняттям, як суб'єкти права власності на землю, у ст. 197-1 КК України йдеться про земельну ділянку, визначення якої наведено в ст. 79 ЗК України. Як бачимо, предмет і потерпілий як ознаки складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, тісно взаємопов'язані. Не зупиняючись на характеристистичні поняття «земля» та «земельна ділянка», які вже досліджувалися при характеристистичні предмета злочину, зазначу таке: аналізуючи положення ЗК України та інших нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини, В. І. Андрейцев розмежовує поняття землі як основи територіальної цілісності держави та основного національного багатства і конкретної земельної ділянки, щодо якої оформляється відповідний юридичний титул¹⁵²². Висловлю припущення, що саме в такому контексті треба розуміти викладену вище думку В. В. Носіка і трактувати її так, що єдиним суб'єктом права власності на землю як основне національне багатство та основу територіальної цілісності є Український народ, а суб'єктами здійснення цього права є суб'єкти, які зазначені в ЗК України та можуть мати юридичний титул права власності на конкретну земельну ділянку¹⁵²³.

¹⁵²⁰ Про своєрідну дворівневість права власності на землю веде говорить і І. І. Каракаш. Вважаючи, що конституційне закріплення народної правосуб'єктності щодо землі має не стільки правовий, скільки політичний характер, вчений запропонував тлумачити конституційні положення про власність на землю на основі середньовічної концепції поділеного права власності на землю (Каракаш І. І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України. *Право України*. 2001. № 3. С. 82–84).

¹⁵²¹ Носік В. В. *Право власності на землю Українського народу* : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 264–302.

¹⁵²² Андрейцев В. І. *Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії*. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 148.

¹⁵²³ Підтримуючи В. В. Носіка, я водночас цілком усвідомлю очевидну теоретичну вразливість запропонованої концепції, на слабкі сторони якої звертають увагу і відомі представники земельно-правової доктрини. Наприклад, П. Ф. Кулинич зазначає, що однією з юридичних ознак власника загалом та власника землі зокрема є наявність відповідної право- і дієздатності. Однак застосування зазначених правових понять для характеристики правового статусу Українського народу є недоречним (Кулинич П. Ф. *Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні* : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 206–207).

На схожі вади звертають увагу й автори одного з посібників, присвяченого дослідженню кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин в Україні (О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков), які пишуть про те, що за формою розглядуване право є своєрідною «прикрасою» конституційного, цивільного та іншого законодавства України, воно гарно «висується» у розуміння найкращих канонів світової демократії та якое приємно «гріє» душу й серце кожного українця, що ознайомлюється зі змістом відповідних норм, проте за змістом – це фактично право власності держави. «Справа в тому, – продовжують науковці, – що на сьогодні реалізацію цього права “за” чи-то “від імені” Українського народу здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Ці самі органи здійснювали б реалізацію цього права, якби в ст. 13 Конституції України, ст. 4 Куп України та ст. 4 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” було визначено, що надра та корисні копалини є власністю держави. Саме тому у значній частині праць українських дослідників зазначається, що право власності Українського народу не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю, суб'єктом якої є держава Україна. Як показує аналіз чинного законодавства, на сьогодні Український народ фактично позбавлений можливості безпосередньої (поза представницьких органів) реалізації правомочностей власника корисних копалин. На сьогодні виходить так, що Український народ має виключне право

Цікаво, що при розгляді справ про самовільне зайняття земельної ділянки подібний підхід інколи сприймають та фактично дослівно відтворюють і деякі суди.

Так, оцінюючи матеріали провадження відносно Особи-1, Артємівський міськрайонний суд Донецької області зазначив, що останній самовільно зайняв та використовував земельну ділянку державної власності, яка належить до ПЗФ України як ландшафтний заказник місцевого значення «Артємівські садово-дендрологічні насадження», чим заподіяв істотну шкоду її законному власнику – Українському народу та володільцю, який здійснює права власника в особі органу державної влади, – ГУ Держгеокадастру у Донецькій області, а також Опитненській сільській раді Бахмутського району Донецької області, яка є одержувачем коштів, які вносяться як орендна плата за землю, на загальну суму 90 121,28 грн. Такі дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України¹⁵²⁴.

Так само Києво-Святошинський районний суд Київської області, з'ясувавши, що Особа-2 у 2016 р. самовільно зайняв земельні ділянки площею 0,0029 га, 0,0040 га, 0,0053 га, 0,0026 га та 0,0042 га, які розташовані та знаходяться на земельній ділянці з кадастровим номером 3222486200.03:009.0001 у межах населеного пункту с. Софіївська-Борщагівка Києво-Святошинського району Київської області та обліковуються як землі державної власності, користувачем яких є Служба автомобільних доріг в Київській області, розмістивши на цій земельній ділянці 5 одноповерхових споруд – МАФи відділу продажу ЖК «Софіївська сфера», для здійснення підприємницької діяльності, констатував, що своїми діями Особа-2 заподіяв

власності на надра та корисні копалини, однак реально нічого від цього “найвишого” речового права не має, а ось “схромний користувач” надр отримувє у власність усе видобує з чужих надр!» (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідорєнка, 2016. С. 66–67).

Аналогічно розмірковує і В. І. Андрєйцев, звертаючи увагу на те, що чітких розпорядчих функцій щодо здійснення від імені Українського народу органами державної влади та органів місцевого самоврядування права власності на землю Конституцією не передбачено. Тому будь-які повноваження, що випливають зі змісту норм ЗК України, інших законів у цій частині, не можна вважати такими, що базуються на нормах і вимогах Конституції України як єдиного верховного права України (Андрєйцев В. І. Конституційно-правові імперативи використання власності на землю. *Столиця*. 2004. 11–17 червня. № 24. С. 9).

На думку П. Ф. Кулинич, все зазначене є ще одним доказом того, що право власності Українського народу на землю та інші природні ресурси є юридично конструкцією, яку надзвичайно складно застосувати на практиці регулювання відповідних суспільних відносин (Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 207).

Очевидно, що з більшістю висловлєних зауважень варто погодитися. Та водночас не менш очевидним є й те, що до внесення у чинні редакції статей 13 та 14 Конституції України змін, які усунуть наявну колізію між ними, наявність якої, до речі, визнає і сам П. Ф. Кулинич, не лише ця, а й будь-яка інша спроба сформуувати теоретично бездоганну концепцію конституційного статусу земельної власності в Україні прирєчена на невдачу. Трактування ж конституційних приписів, запропонованє В. В. Носіком, незважаючи на згадану теоретичну вразливість, по-перше, є таким, якє враховує положення як ст. 13, так і ст. 14 Основного Закону, по-друге, дає чітко зрозуміти, що в наявних земельних відносинах суб'єктами права здійснення власності на землю є не лише Український народ, а й інші суб'єкти, юридична дєздатність яких має більш чітко виражений характер.

До слова, аналізуючи аргументи П. Ф. Кулинича щодо відсутності в Українського народу відповідної право-ї дєздатності, хотілося б, забігаючи наперед, навести положення ст. 80 ЗК України, в якій вказано, що територіальні громади реалізують право власності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, а держава – через відповідні органи державної влади. Водночас закріплення такого способу реалізації територіальними громадами та державою своїх власницьких повноважень деякими фахівцями пояснюється тим, що не лише Український народ, а й держава, а в переважній більшості випадків і територіальні громади не можуть безпосередньо здійснювати свої правомочності власників землі (Земельне право України : навчальний посібник / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. С. Харитоновна та ін. / за ред. І. І. Каракаша і Т. С. Харитоновної. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одєса : Юридична література, 2017. С. 112–113).

¹⁵²⁴ Вирок Артємівського міськрайонного суду Донецької області від 12 лютого 2019 р. у справі № 219/7181/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79763657>.

*істотну шкоду її законному власнику – Українському народу та володільцю, який здійснює права власника в особі Служби автомобільних доріг в Київській області, на загальну суму 95 тис. грн*¹⁵²⁵

Відповідно до ст. 80 ЗК України суб'єктами права власності на землю є: 1) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності; 2) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності; 3) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності¹⁵²⁶.

Якщо ст. 6 ЗК України в редакції від 13 березня 1992 р. закріплювала положення про те, що суб'єктами права власності можуть бути лише громадяни України, то в ст. 81 ЗК України від 25 жовтня 2001 р. використовується більш загальний термін «громадянин». Таке формулювання розширює коло можливих власників на землю і дає змогу визнати суб'єктами здійснення права власності на землю (поряд із громадянами України¹⁵²⁷) іноземців та осіб без громадянства.

Крім громадян, право приватної власності на землю можуть мати юридичні особи. Згідно зі ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація, створена і зареєстрована в установленому законом порядку. Треба зазначити, що, виходячи з буквального тлумачення норм ЗК України, можна зробити висновок про те, що приватними власниками можуть бути і підприємства державної та комунальної власності, оскільки вони також є юридичними особами України. Проте в цьому разі треба враховувати застереження І. І. Каракаша щодо того, що придбання цими суб'єктами землі в приватну власність неминуче призводило б до становлення змішаної державно- чи комунально-приватної власності. Тому є підстави погодитися із думкою про неможливість визнання права приватної власності за юридичними особами публічного права¹⁵²⁸.

Іноземні юридичні особи, як і іноземні громадяни та особи без громадянства, є суб'єктами права власності на землю в Україні. Проте право власності на землю цих суб'єктів суттєво обмежується, зокрема: неможливістю бути суб'єктом права власності на землі сільськогосподарського призначення; місцем розташування земельної ділянки (за загальним правилом це має бути населений пункт) тощо.

Закон України від 7 лютого 1991 р. «Про власність», який втратив чинність з огляду на ухвалення Закону України від 27 квітня 2007 р. «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України», поряд з державною і приватною визнав ще й комунальну форму власності. Спочатку така форма розглядалася як певний різновид державної власності, проте з прийняттям Конституції України від 28 червня 1996 р. вона набула самостійного характеру, і новий ЗК України,

¹⁵²⁵ Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської області від 26 вересня 2019 р. у справі № 369/7037/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84567788>.

¹⁵²⁶ За даними державного земельного кадастру станом на грудень 2017 р. 87,8 % земельних ділянок перебували у приватній власності, 6,7 % – у державній, а 5,5 % – у комунальній (Моніторинг земельних відносин в Україні: 2016–2017. Статистичний щорічник. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf>).

¹⁵²⁷ Законодавче визначення осіб, які є громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства, наведено у ст. 1 Закону України від 18 січня 2001 р. «Про громадянство України» та ст. 1 Закону України від 22 вересня 2011 р. «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства».

¹⁵²⁸ Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 108.

враховуючи положення Основного Закону, визнав комунальну власність однією з форм власності на землю.

Суб'єктом права комунальної власності на землю є територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування. Правовий статус територіальних громад та органів місцевого самоврядування закріплюється Законом України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні».

ЗК України визначає, які землі належать територіальним громадам на праві комунальної власності. З метою організаційно-правового та процесуального забезпечення вимог ЗК України 5 лютого 2004 р. був ухвалений Закон України «Про розмежування земель державної та комунальної власності», в якому було вказано, які землі передаються в комунальну власність, загальні вимоги до розмежування земель тощо. Утім, незважаючи на існування цього Закону, проблема розмежування земель державної та комунальної власності тривалий час залишалася невирішеною¹⁵²⁹, що в підсумку призвело до того, що в 2012 р. згаданий Закон втратив чинність. Натомість для впорядкування відповідних відносин одночасно з цим були внесені зміни до ч. 2 ст. 83 ЗК України, які закріпили положення про те, що відтепер земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування, перебувають у комунальній власності. Крім того, ст. 83 ЗК України була доповнена новою ч. 3 такого змісту: «Земельні ділянки державної власності, які передбачається використати для розміщення об'єктів, призначених для обслуговування потреб територіальної громади (комунальних підприємств, установ, організацій, громадських пасовищ, кладовищ, місць знешкодження та утилізації відходів, рекреаційних об'єктів тощо), а також земельні ділянки, які відповідно до затвердженої містобудівної документації передбачається включити у межі населених пунктів, за рішеннями органів виконавчої влади передаються у комунальну власність».

Відповідно до ч. 1 ст. 84 ЗК України усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності, перебувають у державній власності, право на землю якої набувається і реалізується державою через органи виконавчої влади. Зазначу, що для захисту державних інтересів законодавець у ч. 4 ст. 84 ЗК України передбачив перелік земель, які не можуть передаватись із державної у приватну власність. На думку А. М. Мірошніченка, мотиви такого рішення зрозумілі: державна власність на земельні ділянки повинна забезпечувати реалізацію певних функцій держави (оборона тощо), в інших випадках для збереження певних особливо цінних категорій земель може бути необхідно, щоб землі знаходилися в безпосередньому управлінні держави¹⁵³⁰.

Подібно до іноземних юридичних осіб, право власності на землю іноземних держав також має обмежений характер. По-перше, іноземні держави можуть набувати у власність земельні ділянки лише за рахунок земель житлової забудови, по-

¹⁵²⁹ На думку одного з колишніх очільників ГУ нагляду за дотриманням законів щодо прав і свобод та захисту інтересів держави Генеральної прокуратури України, ця проблема є однією з основних серед тих, що сприяють самовільному зайняттю земельних ділянок (Домбровський С. Завдання – покласти край земельній сваволі чиновників. *Юридичний вісник України*. 2007. № 32).

¹⁵³⁰ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 111.

друге, для спеціальних цілей, зокрема, для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших прирівняних до них організацій, по-третє, землі для зазначених цілей іноземні держави можуть набувати відповідно до міжнародних договорів (ст. 85 ЗК України).

У диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України вказано, що потерпілим також може бути визнаний законний володілець земельної ділянки, який зазвичай має не лише право володіння, а й право користування (наприклад, при постійному користуванні земельною ділянкою (постійний користувач), оренді землі (орендар)). Титульними володільцями також є особи, які мають інші речові права (крім володіння) на чуже майно, зокрема, сервітуарій, землекористувач (емфітев) щодо наданої йому в користування для сільськогосподарських потреб чужої земельної ділянки, землекористувач (суперфіціарій) щодо земельної ділянки, наданої для забудови¹⁵³¹. Аналіз положень ст. 94 ЗК України і ст. 30 Закону України від 3 жовтня 2019 р. «Про концесію» свідчить, що право користування земельною ділянкою на умовах договору оренди можуть набувати також і концесіонери (приватні партнери).

У відповідних процесуальних документах обов'язково має бути вказано, кому саме була завдана передбачена приміткою до ст. 197-1 КК України значна шкода. Недотримання цієї вимоги може мати наслідком повернення провадження для провадження додаткового розслідування¹⁵³².

2.2. Об'єктивна сторона складів злочинів у сфері земельних відносин

Будь-яку діяльність людини, зокрема злочинну, можна умовно поділити на дві складові: інтелектуально-вольову, яка полягає у прийнятті відповідного рішення, усвідомленні шляхів та засобів досягнення поставленої мети, і дієву, яка пов'язана з перетворенням цього рішення в дійсність шляхом конкретної поведінки. У кримінальному праві цю другу сторону людської діяльності зазвичай називають об'єктивною стороною¹⁵³³.

На практиці при розслідуванні і судовому розгляді кримінальних проваджень найперше зазвичай встановлюється саме об'єктивна (найбільш інформативна) сторона злочину, на підставі чого надалі з'ясовується зміст його інших ознак. Законодавець також віддає перевагу об'єктивній стороні як носію наочної і більш-менш однозначно фіксованої інформації про злочин. За загальним правилом ознаки саме цього елемента складу злочину зазначаються в диспозиціях норм Особливої частини КК найбільш повно. Розуміння суті будь-якого злочину неможливе без правильного визначення його об'єктивної сторони, що є вирішальним чинником

¹⁵³¹ Суперфіціарій має право: використовувати земельну ділянку для забудови відповідно до договору про суперфіцію та вимог закону (ст. 413 ЦК України); користуватися земельною ділянкою в обсязі, встановленому договором (ст. 415 ЦК України); набувати право власності на будівлі, споруджені на земельній ділянці, переданій йому для забудови; передавати суперфіцію іншим особам шляхом договору або заповіту (Карпенко Л. В. Про деякі колізії в реалізації права власності на земельну ділянку і права земельного сервітуту. *Вісник господарського судочинства*. 2010. № 1. С. 85). Про це також див.: Яценко Д. М. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 205 с.

¹⁵³² Наприклад, див.: ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 22 вересня 2014 р. у справі № 130/2731/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40560213>.

¹⁵³³ Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. Санкт-Петербург : Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. С. 6.

для правильної кваліфікації діяння, відмежування злочинів від адміністративних, дисциплінарних чи інших правопорушень.

Неабияке значення об'єктивної сторони злочину визнає і Ю. О. Кучер, пояснюючи його низкою факторів: об'єктивна сторона є основним, визначальним показником ступеня суспільної небезпеки злочину; об'єктивна сторона є відображенням посягання на об'єкт, який є системоутворюючою ознакою складу злочину; диспозиції норм Особливої частини КК сконструйовані переважно так, щоб найбільш докладно передати ознаки об'єктивної сторони, оскільки їх тлумачення дає змогу встановити всі інші обов'язкові ознаки складу злочину; юридичні та фактичні ознаки об'єктивної сторони є невід'ємною частиною підстави кримінальної відповідальності; ознаки об'єктивної сторони використовуються для розмежування суміжних складів злочинів; ознаки об'єктивної сторони здатні забезпечувати розмежування злочинів та інших правопорушень; інформація, що становить ознаки об'єктивної сторони, через свої особливості в системі ознак складу злочину, переважно визначає зміст процесуальних документів¹⁵³⁴.

Нааявність певних редакційних розбіжностей (що не дивно) не скасовує того, що майже у всіх доктринальних визначеннях «об'єктивної сторони» зазначається головна властивість досліджуваної категорії, а саме те, що вона характеризує зовнішню сторону злочину. Зокрема на цьому акцентує увагу В. М. Кудрявцев, який трактує об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного та протиправного посягання на охоронювані кримінальним законом інтереси, що розглядається з його зовнішнього боку, з погляду послідовного розвитку тих подій та явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату¹⁵³⁵. Саме на це «класичне» визначення я буду спиратися далі в роботі.

Зазвичай до ознак об'єктивної сторони складу злочину включають суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечний наслідок, причинний (причиновий) зв'язок, спосіб, знаряддя і засоби, місце, час та обстановку вчинення злочину. У кримінально-правовій доктрині такі ознаки традиційно поділяють на обов'язкові та факультативні¹⁵³⁶. Водночас науковці однак лише в тому, що обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину є суспільно небезпечне діяння (у формі дії або бездіяльності). Питання ж, чи треба вважати обов'язковими такі ознаки об'єктивної сторони, як суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок, незважаючи на тривалу історію свого розгляду, і досі викликає жваві дискусії серед учених.

На мою думку, має рацію О. О. Дудоров, який пише, що будь-який злочин як суспільно небезпечне діяння спричиняє негативні зміни у реальній дійсності, тягне за собою суспільно небезпечні наслідки, які полягають у заподіянні шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Безнаслідкових злочинів не буває; якби те

¹⁵³⁴ Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 302–303.

¹⁵³⁵ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. С. 9.

¹⁵³⁶ Водночас треба пам'ятати про те, що якщо ознака, належна, за загальним правилом, до факультативних, передбачена тією чи іншою нормою Особливої частини КК, вона стає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу конкретного злочину і враховується при кваліфікації злочину (Дудоров О. О. Об'єктивна сторона складу злочину. *Вибрані праці з кримінального права /* передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 632).

чи інше діяння не спричиняло суспільно небезпечних наслідків, його не потрібно було б криміналізувати¹⁵³⁷. Водночас звертається увага на те, що не будь-яка заподіявана злочином шкода вважається суспільно небезпечними наслідками як ознакою складу злочину. Особливість таких наслідків полягає в тому, що вони піддаються більш-менш точному встановленню у порядку, закріпленому кримінально-процесуальним законодавством¹⁵³⁸. Залежно від того, чи обов'язковими ознаками об'єктивної сторони є суспільно небезпечні наслідки, тобто залежно від конструкції складу злочину, всі злочини поділяються на злочини з формальним складом і злочини з матеріальним складом¹⁵³⁹.

Злочини з матеріальним складом – це такі злочини, для об'єктивної сторони яких диспозиції статті КК вимагає встановлення не лише діяння (дії або бездіяльності), а й настання суспільно небезпечних наслідків. Такі наслідки зафіксовані у диспозиції норми Особливої частини КК або впливають з неї і становлять собою заподіяну об'єкту кримінально-правової охорони шкоду, визначену у кількісному та (або) якісному відношенні. Особливість наслідків як ознаки складу конкретного злочину (і це зайвий раз демонструє взаємозв'язок об'єктивної і суб'єктивної сторін злочину) полягає і в тому, що такі ознаки охоплюються умислом або необережністю винного. Це положення впливає із законодавчих визначень умислу та необережності (статті 24, 25 КК України). Злочини із формальним складом – це такі злочини, для наявності об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення лише діяння (дії або бездіяльності)¹⁵⁴⁰.

Проаналізувавши диспозицію **ч. 1 ст. 197-1 КК України**, можна констатувати, що ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого цією нормою, закріплені в законі за допомогою вказівки на: 1) суспільно небезпечне діяння, яке виражається у формі таких дій, як самовільне зайняття земельної ділянки; 2) та суспільно небезпечні наслідки (значна шкода власникові або законному володільцеві земельної ділянки). Звідси випливає, що злочин, описаний у ч. 1 ст. 197-1 КК України, є злочином із матеріальним складом, обов'язковими ознаками якого є діяння, наслідки та причинний зв'язок між діянням і наслідками.

В юридичній літературі обґрунтовано положення про те, що ключовою ознакою об'єктивної сторони злочину є суспільно небезпечне діяння, а решта її ознак

¹⁵³⁷ Щодо цього М. І. Ковальов зауважував, що будь-який злочин спричиняє щонайменше моральну шкоду, яка полягає в образі закону, і політичну шкоду, оскільки тією чи іншою мірою порушує засади державної влади (Ковальов М. І. *Общественно опасные последствия и диспозиция уголовного закона. Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 43).

¹⁵³⁸ Кримінально-правовий термін «наслідки» є багатозначним. Наприклад, П. С. Берзін запропонував чотири варіанти використання терміна «наслідки»: перший (суспільно небезпечні наслідки) – для позначення результату суспільно небезпечної поведінки в її найбільш загальному розумінні або, інакше кажучи, результату так званої кримінально-правової аномалії; другий (злочинні наслідки) – для позначення результату певного типу суспільно небезпечної поведінки (діяння), який визначений законом як злочин певного виду; третій (наслідки як елемент складу злочину) – для позначення законодавчої моделі результату злочину певного виду (як елемент об'єктивної сторони складу конкретного злочину); четвертий (кримінально-правові наслідки) – для позначення системи заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються за відповідний тип суспільно небезпечної поведінки (Берзін П. С. *Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення*: монографія. Київ: Дакор, 2009. С. 155–156, 720–721).

¹⁵³⁹ Дудоров О. О. *Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького*. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 637–638.

¹⁵⁴⁰ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. С. 127.

ніщо інше, як подальша конкретизація його властивостей¹⁵⁴¹. Саме тому, приступаючи до характеристики ознак об'єктивної сторони розглядуваного (як і всіх інших) злочину, я вирішив насамперед зупинитися на дослідженні змісту відповідного суспільно небезпечного діяння.

Термінологічний зворот «самовільне зайняття земельної ділянки», за допомогою якого в ч. 1 і ч. 2 ст. 197-1 КК України позначається злочинне діяння, у правовій доктрині тлумачиться суперечливо при тому, що зміст цього поняття розкривався і розкривається на законодавчому рівні.

На момент доповнення КК України статтею 197-1 у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» зазначалося, що самовільне зайняття земельних ділянок – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації.

Однак з урахуванням численних зауважень щодо визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки ВРУ була вимушена внести зміни до законодавства, які заклали в нього принципово інший зміст¹⁵⁴². Відповідно до Закону України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними¹⁵⁴³.

¹⁵⁴¹ Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 303.

¹⁵⁴² Доволі дивними виглядають випадки, коли в датованих 2012 р. коментарях КУпАП його автори, характеризуючи правопорушення, передбачене ст. 53-1, посилаються на нечинну понад 5 років законодавчу дефініцію досліджуваного поняття (Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення. Станом на 2 квітня 2012 р. / Н. П. Бортник, К. І. Беляков, С. В. Петков, О. І. Остапенко і ін.; за заг. ред. С. В. Петкова, С. М. Морозова. Київ : «Центр учбової літератури», 2012. 1248 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1149279/>).

Прикро і те, що деякі науковці дозволяють собі припускати ідентичних помилок і в 2019 р. (!), причому вже не в межах коментування положень КУпАП, а на рівні докторської дисертації, предмет якої був задекларований як «дослідження законодавчих, теоретичних і прикладних проблем кримінально-правової охорони саме земельних ресурсів в Україні» (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 28, 173–174).

¹⁵⁴³ На думку А. В. Галагузи, визначення поняття «самовільне зайняття земельної ділянки», викладене у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», не можна використовувати при його тлумаченні в інших актах законодавства, оскільки, по-перше, це прямо вбачається з його змісту, по-друге, інші нормативно-правові акти, в яких використовується така дефініція, не містять норм, що відсилають до вказаної статті, а тому керуватися ним в загальному порядку буде недоцільним (Галагуза А. В. Самовільне зайняття земельної ділянки як підстава для застосування земельно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 337–338). Аналізуючи обґрунтованість висловлених суджень, треба звернути увагу на такі обставини:

– не лише у Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», а й у більшості інших законів, в яких на початку роз'яснюється зміст термінів, міститься застереження стосовно того, що в такому значенні терміни вживаються («у цьому Законі») («у цьому Кодексі»);

– у вітчизняному законодавстві, зокрема кримінальному, фактично відсутні норми, які відсилають до конкретної статті іншого Закону. Коментуючи можливість використання подібного прийому законодавчої техніки, Г. З. Яремко небезпідставно зазначає, що такого роду бланкетні відсилки є поодинокими, і це закономірно. Посилання на конкретний нормативно-правовий акт спрощує правозастосування, але кримінально-правова норма з таким посиланням не є гнучкою. Така конкретизована форма бланкетного способу викладення нормативного матеріалу доцільна лише за умови стабільності відповідного регулятивного законодавства; в інших випадках варто вказувати на юридичну

Щоб з'ясувати, чи були обґрунтованими ці законодавчі зміни, передусім необхідно здійснити аналіз чинного визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки і водночас дослідити дефініцію цього поняття, яка діяла раніше. З метою проведення такого аналізу вважаю за доцільне «розчленувати» зміст цих понять на дві умовні складові, адже обидві дефініції самовільного зайняття земельної ділянки складаються з двох частин, які описують, по-перше, дії, які утворюють «зайняття» земельної ділянки, і, по-друге, умови, за яких таке зайняття земельної ділянки має вважатися «самовільним».

У тлумачному словнику можна прочитати, що «зайняти» – це: 1) брати щонебудь для користування, закріплювати за собою або кимось, розташовуватися де-небудь; 2) захоплювати який-небудь населений пункт, територію, місцевість тощо; 3) заповнювати собою яку-небудь площу, ділянку або якийсь простір, місце¹⁵⁴⁴.

Згідно із чинною раніше редакцією ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» зайняття земельної ділянки утворювали будь-які дії особи, які свідчили про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку. Багато дослідників критикували положення про те, що намір використовувати земельну ділянку утворює самовільне зайняття земельної ділянки. Зокрема Н. О. Антонюк щодо цього зауважувала: «Відповідно до теорії кримінального права так зване виявлення умислу («голий умисел»), тобто намір вчинити злочин, який не виразився зовні у конкретних діях, не є злочином, не тягне кримінальної відповідальності, а отже, і кримінально-правовій кваліфікації не підлягає... Видається, що сам задум використовувати земельну ділянку не можна вважати злочином, оскільки він ніяк не проявляється в дійсності, і, як наслідок, повинен розглядатися як „голий умисел”»¹⁵⁴⁵. Подібну думку висловлював і О. В. Лугина, який писав про те, що в діях особи, яка придбала насіння для того, щоб засіяти земельну ділянку, формально вбачаються ознаки такого правопорушення, як самовільне зайняття земельної ділянки, адже зазначені дії свідчать про намір використовувати земельну ділянку. Намір використання сам собою не можна називати зайняттям земельної ділянки¹⁵⁴⁶.

Враховуючи численні критичні зауваження на адресу формулювання «намір використовувати», у новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки законодавець вказав на те, що зайняття земельної ділянки утворюють будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки; згадування ж про відповідний намір відтепер відсутнє¹⁵⁴⁷. Здавалося б, тепер проблему вирішено. Од-

---

силу та (або) галузеву належність акта, що застосовується для конкретизації змісту бланкетної диспозиції (Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. С. 135–136).

З огляду на наведені аргументи вважаю, що з'ясовуючи зміст вживаного у ст. 197-1 КК України термінологічного звороту «самовільне зайняття земельної ділянки», правозастосовчі органи цілком можуть спиратися на положення абз. 16 ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

¹⁵⁴⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 393.

¹⁵⁴⁵ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 82.

¹⁵⁴⁶ Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок». *Право України*. 2008. № 2. С. 109–110.

¹⁵⁴⁷ З огляду на це уточнення потребує позиція Т. О. Коваленко, на думку якої самовільне зайняття земельної ділянки сьогодні може виступати у двох формах: дій, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки;

нак необхідно повернутися до словосполучення «намір використовувати земельну ділянку». Погоджуючись з Н. О. Антонюк, що не можна говорити про самовільне зайняття земельної ділянки, коли існує як такий лише намір на використання земельної ділянки, водночас вважаю, що говорити у цьому разі про «голий умисел» було не зовсім точно. У законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки йшлося не просто про намір використання ділянки, а про дії, які свідчили про такий намір, а це унеможливило оцінку вказаних дій як «голоного умислу». Помилка законодавця полягала не у вказівці на «намір», оскільки формулювання «намір використовувати», як видається, спрямовувалося на те, щоб попередити випадки, коли особа не приступила до використання земельної ділянки, але її дії явно свідчать про бажання незаконно використовувати земельну ділянку надалі. Парламентарії ж спочатку вказували як на основу самовільного зайняття земельної ділянки на «дії», а вже потім розкривали, у чому ці дії можуть виражатися. Дозволю собі припустити: якби законодавець вважав за достатнє для оцінки вчиненого як самовільного зайняття земельної ділянки лише наявності певного наміру, він після слів «земельної ділянки» поставив би кому і вже далі (як альтернативу діям, що свідчать про використання земельної ділянки) вказав би на «намір використовувати земельну ділянку». Однак в аналізованому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки, навпаки, можна спостерігати справедливе прагнення законодавця «прив'язати» намір використання земельної ділянки до ключової тези – до дії, які свідчать про реальність такого наміру.

Видається, що основна проблема розуміння «зайняття» земельної ділянки крилася не у вживанні терміна «намір», а в тому, що як раніше, так і сьогодні зайняття земельної ділянки пов'язується законодавцем винятково з користуванням такою ділянкою. Адже в юридичній літературі вже тривалий час усталено є позиція, згідно з якою визначальним моментом для характеристики аналізованого правопорушення є не користування, а заволодіння земельною ділянкою¹⁵⁴⁸. Щодо цього М. В. Шульга зазначає, що для самовільного зайняття земельної ділянки достатньо заволодіння нею без законних на те підстав; суб'єкт може і не здійснювати фактичне користування землею, а виступає лише її незаконним володільцем; особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, незалежно від того, чи використовує вона її, є правопорушником¹⁵⁴⁹. Має рацію і Н. О. Антонюк, яка пише: «Відгородження ділянки ще не є її використанням у буквальному розумінні цього слова. Але такі дії є зайняттям земельної ділянки... Фактичне відгородження земельної ділянки, недопущення до неї власника без реального її використання є таким же суспільно небезпечним, як і фактичне використання земельної ділянки»¹⁵⁵⁰. На схожих обставинах акцентують увагу:

та дії, які свідчать про намір особи використовувати земельну ділянку (Коваленко Т. О. Особливості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. *Землепорядний вісник*. 2013. № 1. С. 7).

¹⁵⁴⁸ Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харьков : Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. С. 65; Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / отв. ред. Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1981. С. 49; Тупико И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. С. 9.

¹⁵⁴⁹ Шульга М. Набувальна давність на земельну ділянку: на шляху з минулого у майбутнє. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 123.

¹⁵⁵⁰ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 82.

– М. І. Панов, зазначаючи, що у всіх випадках самовільного зайняття земельної ділянки особа протиправно заволодіває земельною ділянкою, вчинює щодо неї певні дії як «власник» чи «законний користувач» і за таких умов порушує суб'єктивні інтереси учасників земельних правовідносин¹⁵⁵¹;

– І. К. Тупіко, який підкреслює необхідність віднесення до самовільного зайняття земельної ділянки і тих проявів незаконного заволодіння нею, які не пов'язані з користуванням землею¹⁵⁵².

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що думку про те, що самовільним зайняттям земельної ділянки треба визнати, наприклад, згадане Н. О. Антоноук саме лише огороження земельної ділянки, навіть не поєднане із фактичним її використанням, поділяють не лише інші вітчизняні дослідники¹⁵⁵³, а й представники Феміди.

Наприклад, Запорізьким районним судом Запорізької області встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку загальною площею 0,3866 га земель державного лісного фонду, огородивши вказану земельну ділянку металевим парканом. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁵⁵⁴.

Так само за ч. 1 ст. 197-1 КК України Сквирським районним судом Київської області кваліфіковані дії Особи-2, котрий встановив суцільно по периметру земельної ділянки загорожі з дерев'яних стовпчиків та металевої шпиріної сітки «Для тварин»¹⁵⁵⁵, а Тернівським районним судом м. Кривого Рогу – дії Особи-3, який встановив залізний паркан навколо земельної ділянки¹⁵⁵⁶.

Загалом же під час дослідження практики застосування ст. 197-1 КК України мною було знайдено лише одне рішення, коли, оцінюючи подібні прояви, правозастосовний орган констатував відсутність ознак відповідного складу злочину.

Йдеться про рішення слідчого СВ Золочівського відділу поліції ГУНП у Львівській області, який, з'ясувавши, що Особа-1 огоротив земельну ділянку та встановив ворота, зробив висновок про те, що такі відносини носять цивільно-правовий характер і виніс постанову про закриття кримінального провадження за ст. 197-1 КК України. Однак і це процесуальне рішення було оскаржене у Золочівському районному суді Львівської області, який, проаналізувавши відповідні матеріали, скасував постанову слідчого та вказав на те, що «сам факт огороження ділянки та встановлення воріт для проїзду та / або проходу через неї

¹⁵⁵¹ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Шонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 232.

¹⁵⁵² Туліко И. Уголовная ответственность граждан за самовольный захват земель. *Советская юстиция*. 1973. № 8. С. 4.

¹⁵⁵³ Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : монографія / О. Ю. Дрозд, О. В. Копан, С. М. Рогозін, С. А. Шепетько, О. М. Юрченко. Київ : «МП Леся», 2013. С. 137; Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 228; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 84; Нікуліна Т. М. Самовільне зайняття земельної ділянки: злочин чи проступок? *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 99; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 97–98.

¹⁵⁵⁴ Вирок Запорізького районного суду Запорізької області від 1 червня 2010 р. у справі № 1-142/2010 р.

¹⁵⁵⁵ Вирок Сквирського районного суду Київської області від 26 березня 2014 р. у справі № 376/2566/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37838072>.

¹⁵⁵⁶ Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 4 листопада 2015 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53180949>.

об'єктивно охоплюється складом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, відтак закриття кримінального провадження є передчасним»¹⁵⁵⁷.

Отже, для визнання дій особи «зайняттям» земельної ділянки ключовим є заволодіння, а не користування нею. Водночас користування земельною ділянкою при заволодінні нею також може мати місце, проте воно має розглядатися як своєрідне доповнення до заволодіння.

З урахуванням викладеного стає зрозумілим, що очевидною вадою навіть удосконаленого законодавчого визначення самовільного зайняття земельної ділянки є зведення останнього винятково до дій, які означають фактичне використання земельної ділянки.

Як шлях вирішення цієї проблеми Н. О. Антонюк пропонує під самовільним зайняттям земельної ділянки розуміти будь-які дії особи, які свідчать не тільки про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки, а й дії, які свідчать про бажання використовувати не надану земельну ділянку¹⁵⁵⁸. Утім, проаналізувавши таку пропозицію, можна побачити, що фактично вона відтворює раніше чинний варіант законодавчої дефініції поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» (термін «намір» був замінений на синонімічний термін «бажання»), який сама ж Н. О. Антонюк критикувала як недосконалий. Тому доцільнішим видається заміна формулювання «будь-які дії, які свідчать про фактичне використання» на словосполучення «будь-які дії, які свідчать про фактичне заволодіння земельною ділянкою», під яким треба розуміти адресоване невизначеному колу осіб волевиявлення щодо присвоєння земельної ділянки¹⁵⁵⁹.

Водночас необхідно пам'ятати про зауваження науковців, які звертають увагу на те, що «для того, щоб мати можливість використовувати земельну ділянку, треба нею спочатку заволодіти»¹⁵⁶⁰. З урахуванням цього можна констатувати, що вживання формулювання «фактичне заволодіння» засвідчуватиме, що як самовільне зайняття земельної ділянки повинні розцінюватися будь-які прояви незаконного заволодіння земельною ділянкою – як поєднані, так і не поєднані з фактичним використанням останньої. Ця пропозиція, яку я вперше озвучив ще у 2010 р.¹⁵⁶¹ (згодом ця ідея була розвинута в 2012 р. разом з О. О. Дудоровим)¹⁵⁶², знайшла цілковиту підтримку і серед інших сучасних дослідників проблематики самовільного зайняття земельної ділянки. Зокрема В. М. Захарчук погоджується з тим, що самовільним зайняттям земельної ділянки треба визнавати фактичне заволодіння нею, адже такими діями власнику або законному володільцю земельної ділянки може

¹⁵⁵⁷ Ухвала Золочівського районного суду Львівської області від 28 березня 2018 р. у справі № 445/179/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73075218>.

¹⁵⁵⁸ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 83.

¹⁵⁵⁹ Мірошниченко А. М., Попов Ю. Ю., Ріпенко А. І. Земельні ділянки: ввідикація, реституція, кондиція, визнання прав (співвідношення та деякі проблемні питання). *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 8.

¹⁵⁶⁰ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 40.

¹⁵⁶¹ Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 82–83.

¹⁵⁶² Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 157–158.

бути заподіяна істотна шкода, оскільки йому створюються перешкоди для доступу до земельної ділянки, і він фактично втрачає можливість використовувати належне йому майно¹⁵⁶³. Аналогічно висловлюється і О. Ю. Дрозд, пропонуючи розуміти під самовільним «захопленням» земельної ділянки будь-які дії особи, спрямовані на фактичне заволодіння земельною ділянкою¹⁵⁶⁴.

Те, що при самовільному зайнятті земельної ділянки головним є саме «заволодіння» земельною ділянкою, визнає і В. В. Сидоренко. Водночас правник робить застереження, що корелюються з тими пересторогами, які при аналізі відповідної проблематики висловлював А. М. Мірошніченко¹⁵⁶⁵, зазначаючи: «Взагалі володіння земельною ділянкою є певною умовністю. Навряд чи можна вважати володінням земельною ділянкою здійснення фактичного панування та контролю над нею. Земельна ділянка, будучи особливим об'єктом правовідносин, характеризується низкою специфічних ознак»¹⁵⁶⁶. Частково погоджуючись із зауваженнями науковця, зазначаю, що саме з урахуванням цих особливостей у пропонованому мною визначенні йдеться лише про «фактичне» заволодіння. Однак головне навіть не це, а те, що, з урахуванням озвучених у попередньому підрозділі пропозицій щодо предмета злочину, у пропонованому мною варіанті йтиметься не про заволодіння «земельною ділянкою», що насправді може мати місце лише за умови внесення змін до реєстру, а про заволодіння «землею», для якого є достатнім вчинення будь-яких дій, направлених на встановлення особою фактичного панування та контролю над земельною ділянкою, що і є змістом самовільного зайняття землі.

Дані, отримані внаслідок вивчення практики застосування ст. 197-1 КК України, вказують на те, що найчастіше дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки, полягають в обробленні, зокрема, одноразовому¹⁵⁶⁷, земельної ділянки з подальшим вирощуванням на ній сільськогосподарських культур¹⁵⁶⁸ і збиранням урожаю¹⁵⁶⁹ (див. Додаток Д). У загальному масиві направлених до суду проваджень кількість подібних проявів загалом сягає 52,4 %, а якщо не врахову-

¹⁵⁶³ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 84.

¹⁵⁶⁴ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 132–133.

¹⁵⁶⁵ Ці зауваження вченого були озвучені в попередньому підрозділі роботи.

¹⁵⁶⁶ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 41.

¹⁵⁶⁷ Ще в 1985 р. Ю. Г. Жаріков писав, що самовільним зайняттям земельної ділянки треба визнавати й одноразові її оброблення, посів чи насадження сільськогосподарських культур (Жаріков Ю. Г. Право сільськогосподарського землепольовання. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 89).

¹⁵⁶⁸ В одному з випадків за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який шляхом перекопування обробив три земельні ділянки загальною площею 0,0040 га з метою посіву... нарковмісних рослин (вирок Новопокровського районного суду Луганської області від 29 листопада 2018 р. у справі № 420/1442/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78199835>).

¹⁵⁶⁹ Узагальнивши матеріали судової практики, В. М. Захарчук слушно констатував, що до дій, які полягають у вирощуванні на самовільно зайнятій земельній ділянці товарної сільськогосподарської продукції, треба відносити: підготовку ґрунту (дискування, оранка, боронування, культивування, внесення мінеральних і органічних добрив); посів (посадження) насіння зернових (озимої та ярої пшениці, озимої та ярої ячменю, жита, вівса, кукурудзи, рису, гречки) зернобобових (сої, гороху, квасолі), олійних (ріпаку, соняшника, рапу) та інших сільськогосподарських культур; догляд за посіяними (посадженими) сільськогосподарськими культурами (розпушування ґрунту в міжряддях, проріджування рослин у рядках, внесення мінеральних добрив, полив, знищення шкідників, захист рослин від хвороб шляхом використання інсектицидів та фунгіцидів, знищення бур'янів шляхом використання гербіцидів); збирання вирощеного врожаю (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 82).

вати передбачене окремими складами злочинів самовільне будівництво (ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України) – то 65,8 %.

Водночас варто звернути увагу на той факт, що відсоткове співвідношення таких випадків у злочинах, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, істотно відрізняється та складає 59,1 % і 43,5 %, відповідно (без урахування самовільного будівництва – 74,4 % та 51,1 %, відповідно). Ще більш очевидно намічена тенденція спостерігається при аналізі статистичних даних щодо такої форми самовільного зайняття земельної ділянки, як розміщення на земельній ділянці МАФів і тимчасових споруд: якщо у провадженнях, передбачених ч. 1 ст. 197-1 КК України, частка таких проявів складає лише 3,8 %, то у ч. 2 ст. 197-1 КК України – аж 29,1 % (без урахування самовільного будівництва – 4,9 % та 34,1 %, відповідно).

На мою думку, наявність цих тенденцій передусім пояснюється різними цілями, які переслідуються під час вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України: якщо у разі самовільного зайняття «звичайних» земельних ділянок (ч. 1) метою злочинця переважно виступає подальше вирощування сільськогосподарських культур на землі, то, займаючи земельну ділянку з особливим правовим режимом використання (ч. 2), суб'єкт здебільшого планує її подальше використання для комерційної діяльності або інших особистих потреб, не пов'язаних з використанням властивостей землі як головного засобу виробництва у сільському господарстві (розміщення гаражів, баз відпочинку, закладів харчування, розважальних закладів тощо).

Інкримінуючи особі самовільне зайняття земельної ділянки у формі вирощування сільськогосподарських культур, правозастосовні органи мають довести, що суб'єкт злочину вирощував відповідну культуру саме на тій площі, яка вказана у процесуальних документах. В іншому разі суд може не прийняти як доказ розрахунок завданої шкоди, в якому враховувалася саме така площа, та, як наслідок, подібно до описаних у попередньому підрозділі ситуацій, констатувати відсутність значної шкоди.

Наприклад, органом досудового розслідування до Чаплинського районного суду Херсонської області було направлено матеріали кримінального провадження стосовно Особи-1. В обвинувальному акті вказувалося, що Особа-1 самовільно зайняв, оброблював і засівав земельну ділянку зерновими та овочевими культурами із земель запасу сільськогосподарського призначення загальною площею 80 га, внаслідок чого завдав збитків державі на 88 482 грн, чим, на думку органу досудового розслідування, вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України. Однак, оцінивши надані докази, суд зазначив, що огляд фото в частині фіксації посіву соняшника не підтверджує його вирощування агротехнічним способом, а свідчить про його дикорослість, без участі людини і є доказом непричетності Особи-1 до самовільного зайняття саме цієї частини земельної ділянки із загальної площі 80 га. Суд водночас врахував, що в процесі досудового слідства, маючи твердження обвинуваченого Особи-1 щодо непричетності до вирощування соняшника, а так само і до зайняття частини земельної ділянки, орган досудового слідства не провів експертне дослідження земельної ділянки на предмет виявлення доказів її обробітку під посів соняшника, дослідження самого факту посіву та проведення агротехнічних заходів, що спростовує твердження про те, що Особа-1 незаконно

самовільно зайняв, оброблював та засівав земельну ділянку площею 80 га, від незаконного використання якої облікований матеріальний збиток у сумі 88 482 грн. Як наслідок, суд зробив висновок про те, що стороною обвинувачення не доведено факту спричинення Особою-1 передбаченої приміткою ст. 197-1 КК України значної шкоди та виправдав за недоведеністю в його діях складу відповідного злочину¹⁵⁷⁰.

Доволі розповсюдженими є і випадки, коли зайняття земельної ділянки полягає у добуванні корисних копалин на відповідній земельній ділянці.

Наприклад, Березівським районним судом Закарпатської області за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, котрий, будучи директором приватного підприємства «ЛПК Інфініті Україна», надав вказівки підлеглим працівникам, які, керуючись ними, протягом 2008–2010 рр. на належній підприємству земельній ділянці видобували та в подальшому реалізовували різним суб'єктам господарювання діяльності відходи породи (камінь негабаритний)¹⁵⁷¹.

Вище зазначалося, що головною ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є не «користування», а «заволодіння» нею. Зважаючи на це, не будь-яке самовільне використання землі має розцінюватись як її самовільне зайняття. Зокрема в юридичній літературі обґрунтовано доводиться, що не повинно вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки її використання для складування відходів, для стоянки автомобіля без мети зведення гаражу, для проходу чи проїзду¹⁵⁷². Щодо цього влучно зазначав О. О. Рябов, що вказані дії, на відміну від самовільного зайняття земельної ділянки, не супроводжуються чіткою індивідуалізацією об'єкта посягання, оскільки для правопорушника головним є отримання користі від об'єкта природи, а не заволодіння ним¹⁵⁷³.

За ч. 2 ст. 239, а не ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, котрий, не отримавши дозволів на розміщення відходів та лімітів на утворення та розміщення відходів, розмістив 383,4 т твердих побутових відходів на земельній ділянці площею 0,6839 га, щодо якої в нього були відсутні будь-які права¹⁵⁷⁴.

Обґрунтованою слід вважати і постанову Чорнухинського районного суду Полтавської області, який, з'ясувавши, що Особа-2 для забезпечення годівлі худоби в

¹⁵⁷⁰ Вирок Чаплинського районного суду Херсонської області від 3 лютого 2016 р. у справі № 665/2023/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56305000>.

¹⁵⁷¹ Постанова Березівського районного суду Закарпатської області від 22 листопада 2012 р. у справі № 701/1353/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27580986>.

¹⁵⁷² Адиханов Ф. Х. Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. С. 224; Коваленко Т. О. Самовільне зайняття земельної ділянки: юридична консультація. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1794-samovilne-zainiattia-zemelnoi-dilyanky-iurydychna-konsultatsiia.html>; Літошенко О. С. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 1. С. 65; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 616; Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / отв. ред. Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1981. С. 50.

З огляду на сказане не могу погодитися з авторами, які вважають, що складування будівельних матеріалів є типовим способом підготовки до самовільного зайняття земельної ділянки (Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навч. посібник / О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.; за заг. ред. С. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2011. С. 92–93; Татарин Н. М. Криміналістична характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 144).

¹⁵⁷³ Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. С. 122.

¹⁵⁷⁴ Постанова Рахівського районного суду Закарпатської області від 16 лютого 2011 р. у справі № 1-4/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51385611>.

зимовий період привіз близько 20 т жому та 4 т соломи, які розмістив на земельній ділянці, що йому не належала, – на задній частині двору, щоб не псувати загальний вигляд вулиці перед господарством, констатував, що в діях Особи-2 був відсутній умисел на самовільний «захват» землі, який був направлений лише на тимчасове її використання. Тому постановою начальника Чорнухинського районного відділу земельних ресурсів про накладення на Особу-2 адміністративного стягнення за ст. 53-1 КУпАП підлягає скасуванню¹⁵⁷⁵.

Натомість помилковою слід вважати кваліфікацію як самовільного зайняття земельної ділянки Орджонікідзевським міським судом Дніпропетровської області дій Особи-2, який з метою облаштування під'їзного шляху до свого гаражу розмістив на суміжній земельній ділянці чотири бетонні плити¹⁵⁷⁶.

Ще більш глибоке незрозуміння юридичної природи самовільного зайняття земельної ділянки було продемонстроване Томаківським районним судом Дніпропетровської області.

Зокрема цим судом було з'ясовано, що Особа-3, знаючи про відсутність у нього будь-яких дозвільних та правостановлюючих документів на земельну ділянку, діючи з метою забезпечення умов для вчинення таємного викрадення чужого майна (наступного таємного викрадення майна-опори газопроводу низького тиску), почав використовувати відповідну земельну ділянку для здійснення земельних робіт ручної розробки ґрунту лопатою у відвал, який розташував на відстані 10–50 см від основи шахтної опори газопроводу¹⁵⁷⁷.

Такі дії Особи-3 суд безпідставно кваліфікував ч. 2 ст. 197-1 КК України, хоч очевидно, що в цьому разі мала місце звичайна крадіжка. Адже засуджений розроблював ґрунт лише з метою подальшого викрадення опори газопроводу, водночас не вчиняючи дій, направлених на індивідуалізацію земельної ділянки.

Обґрунтованість обстоюваної мною позиції визнав і Апеляційний суд Дніпропетровської області, який, розглянувши апеляційну скаргу, яка, до речі, була подана не засудженим чи його представником, а першим заступником прокурора Дніпропетровської області, зробив висновок про те, що в діях Особи-3 наявний лише склад злочину, передбаченого ст. 185 КК України, та безпідставність інкримінування йому ст. 197-1 КК України¹⁵⁷⁸.

З озвучених вище міркувань не повинно визнаватися караним за ст. 197-1 КК України самовільним зайняттям земельної ділянки і самовільне сінокосіння, а також самовільне одиначне випасання худоби, яке не супроводжується індивідуалізацією земельної ділянки¹⁵⁷⁹. Треба погодитися з тим, що, хоч, наприклад, при самовільному сінокосінні і відбувається заволодіння земельною ділянкою, умисел правопорушника направлений на присвоєння скошеної трави, а не на зайняття землі¹⁵⁸⁰.

¹⁵⁷⁵ Постанова Чорнухинського районного суду Полтавської області від 29 грудня 2007 р. у справі № 2-а-24.

¹⁵⁷⁶ Ухвала Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 13 жовтня 2016 р. у справі № 184/1726/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61979690>.

¹⁵⁷⁷ Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 7 квітня 2017 р. у справі № 195/567/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65914573>.

¹⁵⁷⁸ Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 14 червня 2017 р. у справі № 195/567/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67341590#>.

¹⁵⁷⁹ Советское уголовное право: Особенная часть: учебник / под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. Москва: Юрид. лит., 1988. С. 324.

¹⁵⁸⁰ Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования. Москва: Юрид. лит., 1969. С. 90; Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 64.

За наявності підстав такі дії можуть кваліфікуватися, наприклад, за статтями 70, 104 КУпАП.

Тому не можна погодитися з рішенням Покровського районного суду Дніпропетровської області, який за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфікував дії Особи-1, яка провела скошування трави з метою її подальшої реалізації на сіно на земельній ділянці площею 5,8029 га, покрив якої знаходиться під багаторічними травами ковилово-типчакового покрову¹⁵⁸¹.

Як зазначалося вище, не розглядається як самовільне зайняття земельної ділянки використання її для стоянки автомобіля без мети зведення гаража, одноразове випасання тварин, складування відходів тощо¹⁵⁸². Водночас самовільним зайняттям земельної ділянки треба визнавати і за наявності значної шкоди кваліфікувати за ч. 1 ст. 197-1 КК України використання земельної ділянки для:

1) розміщення платної автостоянки.

Зокрема Євпаторійський міський суд АРК з'ясував, що Особа-1 з метою одержання додаткового доходу, достовірно знаючи про те, що не має законних підстав використовувати у своїй підприємницькій діяльності земельну ділянку державної власності, організував на останній розміщення автотранспорту, який торгує сільськогосподарською продукцією, при цьому щодня стягуючи плату з осіб, які здійснюють торгівлю сільськогосподарською продукцією. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁵⁸³.

Московський районний суд м. Харкова за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфікував дії Особи-2, котрий, користуючись тим, що земельна ділянка огорожена та має один в'їзд, самовільно, не маючи на те законних підстав, на частині її території площею 1,5191 га облаштував пропускний пункт і став використовувати зазначену частину земельної ділянки з метою особистого збагачення, надаючи послуги фізичним особам з розміщення (паркування) транспортних засобів на вказаній земельній ділянці за грошову винагороду в сумі 10 грн з одного транспортного засобу¹⁵⁸⁴.

2) довготривале використання земельної ділянки для розміщення стоянки техніки, яка використовується для здійснення підприємницької діяльності.

Незважаючи на більш ніж очевидну зовнішню подібність до згаданого вище «звичайного» використання земельної ділянки для розміщення власного автомобіля, яке, на мою думку, не варто відносити до самовільного зайняття земельної ділянки, ці дії характеризуються тим, що суб'єкт злочину, по-перше, чітко виражає свій умисел саме на заволодіння земельною ділянкою; по-друге (що тісно пов'язано з першим), засвідчує ставлення до земельної ділянки як своєї, тобто індиві-

¹⁵⁸¹ Вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 189/1714/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36490623>.

¹⁵⁸² Ще раз зазначу, що перераховані дії повністю підпадають під ознаки вживаного у законодавчій дефініції самовільного зайняття земельної ділянки формулювання «фактичне використання», а отже, у випадку застосування буквального тлумачення закону шлком можуть розцінюватися як каране за ст. 197-1 КК України самовільне зайняття земельної ділянки. Наведені обставини зайвий раз засвідчують нагальну потребу заміни вживаного в абз. 16 ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» формулювання «фактичне використання» на «фактичне заволодіння».

¹⁵⁸³ Вирок Євпаторійського міського суду АРК від 26 вересня 2013 р. у справі № 106/10038/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34374060>.

¹⁵⁸⁴ Вирок Московського районного суду м. Харкова від 13 вересня 2019 р. у справі № 643/13648/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84252737>.

дуалізує об'єкт посягання; по-третє, створює істотно більші перепони для подальшого фактичного використання земельної ділянки її законним власником (землекористувачем); по-четверте, нерідко поєднує їх з іншими проявами протиправного використання земельної ділянки, які самі собою не розцінюються як самовільне зайняття земельної ділянки. Саме ці обставини у сукупності і формують ту, хоч і дуже нечітку, яка до того ж не впливає із чинної законодавчої дефініції поняття «самовільне зайняття земельної ділянки», але принципову різницю, яка і визначає необхідність відмінної юридичної оцінки двох згаданих діянь.

Так, Індустріальним районним судом м. Дніпропетровська за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, котрий, перебуваючи на посаді директора ТОВ «Префінс», самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,5592 га, яка розташована в охоронній зоні повітряної лінії електропередачі, для розміщення стоянки техніки та зберігання будматеріалів (пісок, щебінь)¹⁵⁸⁵.

Як бачимо, у наведеному прикладі суд врахував як те, що Особа-1 використовував відповідну земельну ділянку для стоянки кількох одиниць техніки, яка використовувалася для здійснення підприємницької діяльності, так і те, що ці дії були поєднані ще й зі зберіганням будматеріалів;

3) облаштування на земельній ділянці таборів для постійного випасання тварин.

Гадяцьким районним судом Полтавської області винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, визнано Особу-1, яка облаштувала літній табір для випасання великої рогатої худоби, який огородила дерев'яним парканом¹⁵⁸⁶. В ідентичній за змістом ситуації аналогічну кримінально-правову оцінку з Особу Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області отримали дії Особи-2¹⁵⁸⁷;

4) розміщення платного звалища для побутових, будівельних та інших відходів.

Ленінським районним судом м. Харкова встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв та використовує для платного розміщення будівельного та побутового сміття землі категорії житлової та громадської забудови Харківської міської ради площею 0,459 га. Як наслідок, дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁵⁸⁸.

Так само Довгинцівським районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області кваліфіковані дії Особи-2, який самовільно став використовувати під час здійснення виробничої діяльності підприємства з виробництва залізо-бетонних виробів прилеглу до раніше придбаних об'єктів нерухомості земельну ділянку площею 5,9131 га для розміщення та збереження готової продукції, під'їзду, виїзду, розташування вантажного автотранспорту для перевезення та реалізації готових виробів та розміщення будівельних відходів від виробництва¹⁵⁸⁹;

¹⁵⁸⁵ Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 19 липня 2019 р. у справі № 202/4336/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83120199>.

¹⁵⁸⁶ Вирок Галяцького районного суду Полтавської області від 9 грудня 2015 р. у справі № 526/2516/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54139456>.

¹⁵⁸⁷ Вирок Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2019 р. у справі № 179/1342/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79286817>.

¹⁵⁸⁸ Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 9 жовтня 2014 р. у справі № 642/954/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40817116>.

¹⁵⁸⁹ Ухвала Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 23 травня 2019 р. у справі № 211/1687/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81926685>.

5) штучне утворення водойми із подальшим зарибленням відповідного об'єкта, так само і зариблення вже наявної водойми з метою подальшого риборозведення.

Так, Ужгородським міськрайонним судом Закарпатської області за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1 та Особи-2, які організували створення та облаштування штучного водоймища – ставка, використавши при цьому прилеглу до тильної частини ділянки земельну ділянку, яка належить до земель запасу і нікому не виділялася¹⁵⁹⁰.

Житомирським районним судом Житомирської області встановлено, що Особа-3 за відсутності відповідних прав на земельну ділянку здійснив роботи із встановлення на дамбі перекриття, внаслідок чого відбулося штучне наповнення водного об'єкта, який 4 вересня 2009 р. Особою-3 зариблено. Дії останнього розцінені як самовільне зайняття земельної ділянки¹⁵⁹¹;

б) незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель, «адже, знімаючи ґрунтовий покрив, особа цим самим одночасно здійснює і самовільне зайняття земельної ділянки»¹⁵⁹².

Кременчуцьким районним судом Полтавської області з'ясовано, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку площею 3,4796 га, з якої зняв ґрунтовий покрив без відповідного спеціального дозволу. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁵⁹³. Аналогічно кваліфіковані дії Особи-2, який незаконно зайняв земельну ділянку загальною площею 1,9185 га, де на площі 0,9984 га здійснив викопування та продаж ґрунтосуміші загальним об'ємом 8 035,4 м³ за загальну суму 80 354 грн¹⁵⁹⁴.

Інколи як самовільне зайняття земельної ділянки, передбачене ч. 1 ст. 197-1 КК України, кваліфікується підготовка до проведення на ній будівельних робіт. Однак під час характеристики об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, буде доведено, що такі дії мали б розцінюватися як підготовчі роботи до будівництва, а отже, кваліфікуватися (за наявності підстав) за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України.

У практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються і випадки, коли самовільно зайнята земельна ділянка використовується для захоронення людей та подальшого захоронення (бронювання місць), за що справлялася відповідна плата з населення¹⁵⁹⁵, а також для здавання у тимчасове платне користування розташованих на ній футбольних полів¹⁵⁹⁶.

Наприклад, Тернівським районним судом м. Кривого Рогу за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, котрий, будучи призначеним на посаду догля-

¹⁵⁹⁰ Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 30 вересня 2013 р. у справі № 712/21162/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33829300>.

¹⁵⁹¹ Вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 16 липня 2015 р. у справі № 278/328/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46827358>.

¹⁵⁹² Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 169.

¹⁵⁹³ Вирок Кременчуцького районного суду Полтавської області від 21 листопада 2017 р. у справі № 536/1729/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70466185>.

¹⁵⁹⁴ Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 29 травня 2015 р. у справі № 1-52/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44437323>.

¹⁵⁹⁵ Архів Київського районного суду м. Донецька. Справа № 1-266 за 2011 р.

¹⁵⁹⁶ Вирок Московського районного суду м. Харкова від 12 грудня 2019 р. у справі № 643/17758/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86307280>.

дача кладовища «Краматорівка», керуючи освоєнням території кладовища, всупереч плану забезпечував поховання та улаштування могил, відводив земельні ділянки під поховання, надавав дозволи на поховання, організовував виконання робіт: викопування та засипання могил на території земель лісгосподарського призначення ДП «Криворізьке лісове господарство»¹⁵⁹⁷.

Прикметно, що, незважаючи на наявність у легальній дефініції поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» прямої вказівки на фактичне «використання», трапляються і випадки інкримінування розглядуваної статті КК особам, які допускали не незаконне користування, а фактичне розпорядження земельними ділянками.

Так, Красногвардійський районний суд м. Дніпропетровська винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, визнав Особу-1, який здавав в оренду «торгівельні місця», які були розташовані на земельних ділянках, стосовно яких він не мав правоустановлюючих документів¹⁵⁹⁸.

Червонозаводський районний суд м. Харкова за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфікував дії Особи-2, діяння якого виявилось у передачі в користування частини земельної ділянки, на яку він не мав прав, ЗАТ «Київстар» для розміщення базової станції стільникового зв'язку комунікаційної системи та антенно-фідерних пристроїв зазначеної станції на підставі договору¹⁵⁹⁹.

За ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані і дії Особи-3, яка, перебуваючи на посаді директора Дмитрівської загальноосвітньої школи, за відсутності правоустановлюючих документів, підписала договір суборенди та акт прийому-передачі земельної ділянки фактично площею 12,5 га, якими передала орендарю СФГ «Золотий колос» у тимчасове платне користування для вищезазначеного сільськогосподарських культур зазначеним розміром земельну ділянку, яка розташована у Петропавлівському районі Дніпропетровської області на території ландшафтної заказника загальнодержавного значення «Мар'їн гай», фактично використавши таку земельну ділянку з метою подальшого отримання з неї доходу у вигляді грошових коштів за надання вказаної земельної ділянки у суборенду¹⁶⁰⁰.

Як бачимо, незважаючи на усталене у земельно-правовій доктрині положення про те, що право передачі земельної ділянки в оренду є елементом права розпорядження земельною ділянкою, у наведених випадках суди розцінювали передачу земельної ділянки в оренду (суборенду) з метою подальшого отримання доходу як дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки. На мою думку, якщо винна особа не вчиняла жодних активних дій, направлених на індивідуалізацію земельної ділянки (виставлення охорони, встановлення огорожі тощо), її протиправну поведінку не можна розцінювати як самовільне зайняття земельної ділянки. Натомість треба пригадати, що незаконне використання чужого майна (у цьому разі чужої земельної ділянки) багатьма вченими визнається однією з форм карано-

¹⁵⁹⁷ Ухвала Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 18 лютого 2015 р. у справі № 215/4234/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42753896>.

¹⁵⁹⁸ Вирок Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 20 серпня 2013 р. у справі № 419/9710/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33293663>.

¹⁵⁹⁹ Ухвала Червонозаводського районного суду м. Харкова від 17 червня 2016 р. у справі № 646/11256/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58423233>.

¹⁶⁰⁰ Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 10 серпня 2012 р. у справі № 1-243/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25596461>.

го за ст. 192 КК України заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою¹⁶⁰¹. А Н. О. Антонюк формою останнього називає незаконне тимчасове запозичення майна, основною ознакою якого є те, що таке діяння відбувається без наміру звернути майно на свою користь¹⁶⁰². З огляду на сказане схильний вважати, що за наявності відповідної шкоди, описані вище прояви мали б кваліфікуватися саме за ст. 192 КК України.

Самовільне зайняття земельної ділянки може поєднуватися зі знищенням (пошкодженням) межових знаків – спеціальних знаків встановленого зразка, якими закріплюється місцеположення поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості)¹⁶⁰³.

Аналізуючи об'єктивну сторону злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, Н. О. Антонюк свого часу писала про те, що як фактичне використання не наданої земельної ділянки треба розглядати і випадки, коли строк користування тимчасово зайнятими земельними ділянками закінчився¹⁶⁰⁴. Співзвучно висловлюється і А. М. Шульга, який випадки продовження використання раніше орендованих земельних ділянок після закінчення дії договору оренди називає «таємним способом» самовільного зайняття земельної ділянки і погоджується з позицією судів, які інкримінують у цьому разі ст. 197-1 КК України¹⁶⁰⁵. Подібно розмірковують і деякі інші науковці, які наявність ознак самовільного зайняття земельної ділянки вбачають зокрема, тоді, коли орендодавець продовжує використовувати земельну ділянку після закінчення строку дії договору оренди цієї ділянки¹⁶⁰⁶.

На мою думку, на питання про наявність у розглядуваній ситуації ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, все ж треба давати негативну відповідь¹⁶⁰⁷. Справді, протиправна бездіяльність особи, якій можуть передувати цілком правомірні вчинки, здатна заподіяти власнику (законному користувачеві) земельної ділянки не меншої шкоди, ніж активна поведінка – дії, які згідно зі ст. 197-1 КК України мають розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Проте несвочасне повернення тимчасово займаної земельної ділянки, раніше наданої на підставі договору у тимчасове (короткострокове або довгострокове) користування (утримання земельної ділянки), є не злочином (ст. 197-1 КК),

¹⁶⁰¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 600; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2017. С. 171–172.

¹⁶⁰² Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 265.

¹⁶⁰³ Див., наприклад: архів Кролевецького районного суду Сумської області. Справа № 1-26 за 2009 р.

¹⁶⁰⁴ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 82.

В іншій праці юристка прямо вказує на можливість вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, шляхом бездіяльності (Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 88).

¹⁶⁰⁵ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 207, 323.

¹⁶⁰⁶ Вилегжанина В. В. Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 146; Лисанець О. С. Проблеми самовільного зайняття земельної ділянки в контексті орендних відносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnvns/2010_50/index.htm.

¹⁶⁰⁷ Мовчан Р. О. Про проблеми кваліфікації використання земельної ділянки після закінчення строку дії договору оренди землі. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 97–100.

а адміністративним проступком (ст. 54 КУпАП)¹⁶⁰⁸. На користь викладеного підходу вказує: а) значення слова «займати»; до того ж ні заволодіти земельною ділянкою, ні використовувати її шляхом бездіяльності неможливо; б) нормативного визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»). Крім того, треба враховувати і зауваження О. О. Дудорова, який зазначає, що в цьому випадку необхідно враховувати і правило конституційного походження «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується»¹⁶⁰⁹.

З подібних міркувань не може вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки: незвільнення земельної ділянки особою, яка не виконала зобов'язання перед кредитором і тому позбавлена права власності на земельну ділянку; незвільнення земельної ділянки особою, земельну ділянку якої відчужено з мотивів суспільної необхідності чи для суспільних потреб або конфісковано за рішенням суду; невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк; несвоєчасне звільнення земельних ділянок, право на використання яких припинилося; порушення строків переоформлення прав на землю тощо. У цих випадках вчинене може розцінюватися як те чи інше земельне правопорушення – порушення строку повернення тимчасово зайнятих земель, невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання їх за призначенням, тощо.

З висновком про те, що неповернення або утримання земельної ділянки після закінчення строку дії її оренди не утворює складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, погоджується й О. О. Пенязькова. Дослідниця пише, що це є прогалиною КК України, яка потребує законодавчого коригування, та пропонує доповнити диспозицію ч. 1 ст. 197-1 КК України таким діянням, як протиправне утримання земельної ділянки, оскільки у разі вчинення відповідних дій не передбачена й адміністративна відповідальність¹⁶¹⁰. Посилання О. О. Пенязькової на те, що «за вчинення відповідних дій»¹⁶¹¹ не передбачена й адміністративна відповідальність», є не зовсім обґрунтованим, адже саме реагування, зокрема на такі ситуації, і є завданням ст. 54 КУпАП, що підтверджується і прикладами із судової практики.

¹⁶⁰⁸ На істотну відмінність між такими правопорушеннями, як «самовільне зайняття земельної ділянки» та «порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель», вказує і В. В. Сидоренко. Водночас не до кінця зрозумілими є мотиви науковця, які спонукали останнього дійти висновку про те, що «суб'єктом порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель може бути лише юридична особа, яка отримала земельну ділянку (зокрема дозвіл на тимчасове зайняття та використання земельної ділянки) для проведення розвідувальних робіт із дотриманням вимог, закріплених ст. 97 ЗК України» (Сидоренко В. В. Відмежування самовільного зайняття земельної ділянки від інших порушень земельного законодавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 15. С. 192), адже у ст. 54 КУпАП жодного слова про згаданих у ст. 97 ЗК України юридичних осіб, що проводять розвідувальні роботи, не сказано. Помилковість суджень В. В. Сидоренка підтверджують і матеріали судової практики, які засвідчують, що суб'єкт правопорушення, передбаченого ст. 54 КУпАП, є загальним (див., наприклад: Рішення господарського суду Кіровоградської області від 7 листопада 2018 р. у справі № 912/1554/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/77787370/>).

¹⁶⁰⁹ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 16–17.

¹⁶¹⁰ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 99–100.

¹⁶¹¹ З огляду на контекст ситуації тут принципового значення набуває необхідність вживання терміна «діянь», а не «дій».

Так, старшим державним інспектором Держсільгоспінспекції в Черкаській області до адміністративної відповідальності за ст. 54 КУпАП притягнуто Особу-1, який порушив строки повернення тимчасово займаних земельних ділянок загальною площею 15,7549 га, строк оренди яких сплив¹⁶¹².

В іншому випадку за ст. 54 КУпАП кваліфіковано діяння Особи-2, який, будучи директором ПСП «Плешкани», порушив строки повернення тимчасово наданих земельних ділянок приватної власності сільськогосподарського призначення загальною площею 7,37 га, строк дії укладених договорів щодо оренди яких закінчився¹⁶¹³.

Головним спеціалістом з контролю за використанням і охороною земель ГУ Держкомзему у Київській області 16 серпня 2011 р. складено протокол про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 54 КУпАП, та винесено постанову щодо Особи-3 за порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель за договорами оренди, строк дії яких закінчився¹⁶¹⁴.

Аналогічні рішення приймалися і в інших подібних справах¹⁶¹⁵.

На необхідність застосування у таких випадках саме ст. 54 КУпАП звертається увага і в деяких правозастосовних матеріалах за ст. 197-1 КК України.

Так, до Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області надійшов обвинувальний акт за ч. 1 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1, котрому інкримінувалося те, що він, після закінчення 3 січня 2013 р. строку дії укладеного між ним та Петропавлівською РДА договору оренди землі, продовжив використання відповідної земельної ділянки, незважаючи на неодноразові відмови у продовженні дії договору. Утім, оцінивши наведені факти, суд зробив висновок про те, що в діянні Особи-1 містяться ознаки не складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, а адміністративного проступку, передбаченого ст. 54 КУпАП¹⁶¹⁶.

Заради справедливості треба зазначити, що в юридичній літературі наводиться й інше бачення стосовно вирішення розглядуваної проблематики. Зокрема, на відміну від О. О. Пенязькової, В. М. Захарчук переконаний у тому, що в окреслених випадках варто говорити не про незаконне утримування земельної ділянки, а саме про її самовільне зайняття. Свою позицію автор пояснює тим, що фактично незаконне утримування також полягає у використанні земельної ділянки без відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу в оренду та за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, що цілком охоплюється законодавчим визначенням поняття «самовільне зайняття земельної ділянки». «Тому, – резюмує правник, – будь-які випадки незаконного утримування земельної ділянки, що була надана особі на законних підставах, шляхом її використання після спливу строків користування нею, не можна розглядати як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель (ст. 54

¹⁶¹² Постанова Соснівського районного суду м. Черкаси від 29 вересня 2016 р. у справі № 712/9995/16-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61759730>.

¹⁶¹³ Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 4 червня 2018 р. у справі № 695/3537/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74416551>.

¹⁶¹⁴ Постанова Тетіївського районного суду Київської області від 3 жовтня 2011 р. у справі № 2-а-1531/11/1026. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50834308>.

¹⁶¹⁵ Щодо пропозиції О. О. Пенязькової криміналізувати таке діяння, як «протиправне утримування земельної ділянки», то моє ставлення (негативне) до них було озвучене в підрозділі 1.5 цієї роботи.

¹⁶¹⁶ Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2018 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75506395>.

КУПАП), що полягає у бездіяльності, а треба кваліфікувати як самовільне зайняття і за умови заподіяння такими діями значної шкоди законному володільцю або власнику земельної ділянки, винну особу необхідно притягувати до відповідальності за ч. 1 ст. 197-1 КК України»¹⁶¹⁷.

Вважаю, що подібне трактування можна було б підтримати лише за умови «відокремленого», безсистемного, вирваного з контексту аналізу поняття «фактичне використання», коли не враховується:

1) ні етимологічний зміст поняття «зайняття», який насамперед означає: а) брати що-небудь для користування, закріплювати за собою або кимось, розташовуватися де-небудь; б) захоплювати який-небудь населений пункт, територію, місцевість тощо;

2) ні наявність у КУПАП двох окремих норм, в яких встановлено відповідальність за різні правопорушення, що мають принципово іншу юридичну природу, – самовільне зайняття земельної ділянки та порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель (статті 53-1 та 54 відповідно). Щодо цього А. А. Андрущенко зазначає, що на відміну від ст. 53-1, обов'язковою умовою кваліфікації за ст. 54 КУПАП є наявність договору оренди земельної ділянки, сервітуту, емфітевзису, суперфіцію, строк дії яких закінчився¹⁶¹⁸. На різну юридичну природу норм про самовільне зайняття земельної ділянки та своєчасне незвільнення земельних ділянок свого часу звертали увагу й інші фахівці, зокрема, практичні працівники органів управління земельними ресурсами¹⁶¹⁹.

Зважаючи на зазначені обставини, формується зовсім інше, аніж обстоюване В. М. Захарчуком, бачення стосовно юридичної природи самовільного зайняття земельної ділянки, до якого необхідно включати лише ті дії, коли земельну ділянку самовільно, за відсутності жодних правочинів, «беруть», «закріплюють», «захоплюють» для власного користування, а не самовільно її утримують, продовжуючи нею користуватися після закінчення строку дії відповідного договору.

Незважаючи на всі представлені аргументи та наведені правозастосовні матеріали за ст. 54 КУПАП, аналіз практики застосування саме ст. 197-1 КК України засвідчує, що, розглядаючи ідентичні за змістом справи, деякі суди ігнорують положення ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» і продовжують кваліфікувати як самовільне зайняття земельної ділянки бездіяльність осіб, які своєчасно не звільняють земельні ділянки.

*Так, Сумським районним судом Сумської області за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковане діяння Особи-1, який після закінчення строку дії договору оренди організував роботи щодо обробітку відповідної земельної ділянки державної власності земель запасу та зібранню урожаїв*¹⁶²⁰.

Аналогічно (ч. 1 ст. 197-1 КК України) кваліфіковано діяння Особи-2, яка після закінчення строку договору оренди земельної ділянки звернулася із письмовою за-

¹⁶¹⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 95.

¹⁶¹⁸ Андрущенко А. А. Деякі питання кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 54 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4. С. 176.

¹⁶¹⁹ Бердников Є., Пастушенко П. Трансформація інституту постійного землекористування у зв'язку з прийняттям нового Земельного кодексу України. *Право України*. 2004. № 2. С. 64.

¹⁶²⁰ Ухвала Сумського районного суду Сумської області від 21 листопада 2016 р. у справі № 587/1456/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63176284>.

явою до Долинської РДА про продовження дії оренди цієї земельної ділянки і, будучи впевненою у тому, що вказану земельну ділянку їй знову нададуть в оренду, одразу приступила до її оброблення¹⁶²¹.

Ч. 1 ст. 197-1 КК України інкримінована й Особі-3, який після закінчення дії договору оренди земельної ділянки без оформлення правоустановчих документів (продовження дії попереднього договору оренди чи укладення нового договору оренди), будучи керівником сільськогосподарського підприємства, надав працівникам ТОВ «Нові Мости» вказівку приступити до обробітку вказаної земельної ділянки¹⁶²².

У цьому контексті також хотілося б нагадати, що відповідно до ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі», у разі якщо орендар продовжує користуватися земельною ділянкою після закінчення строку договору оренди і за відсутності протягом одного місяця після закінчення строку договору листа-повідомлення орендодавця про заперечення у поновленні договору оренди землі такий договір вважається поновленим на той самий строк і на тих самих умовах, які були передбачені договором. На цю обставину інколи посилаються й особи, обвинувачені у вчиненні злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

Так, Білозерським районним судом Херсонської області встановлено, що Особа-1 уклав договір оренди земельної ділянки із відповідною сільською радою. Зазначений договір було зареєстровано в Білозерському районному відділі земельних ресурсів 27 травня 2002 р. Строк дії цього договору складає 5 років. Відповідно до п. 9.5 договору він вступає в силу з дня його державної реєстрації. Отже, договір діяв до 27 травня 2007 р. включно. Після цього Особа-1 продовжив використовувати відповідну земельну ділянку для вирощування сільськогосподарської продукції, обґрунтовуючи свої дії посиланням на згадану ч. 3 ст. 33 Закону України «Про оренду землі». З огляду на те, що листа-повідомлення орендодавця щодо заперечення у користуванні земельною ділянкою в період з 27 травня 2007 р. до 27 червня 2007 р., як і надалі, на його адресу не надходило, зазначений договір підсудний вважав поновленим і таким, що діє до 27 травня 2012 р. Суд кваліфікував діяння Особи-1 за ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁶²³.

Незважаючи на власне переконання в тому, що Особа-1 мав підлягати не кримінальній відповідальності за ч. 1 ст. 197-1 КК України, а адміністративній відповідальності за ст. 54 КУпАП, його посилання на ч. 3 ст. 33 Закону України «Про оренду землі» вважаю необґрунтованим. Адже, крім згаданих положень щодо автоматичної пролонгації дії договору, у ст. 33 Закону вказується і на те, що в цьому разі в місячний строк сторонами обов'язково має бути укладена додаткова угода про поновлення договору оренди землі, чого в аналізованій ситуації зроблено не було. На цю обставину звертається увага і у постанові ВС від 6 лютого 2018 р., в якій зазначається, що поновлення договору оренди землі з підстав, передбачених ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі», можливе лише за сукупної наявності таких юридичних фактів: орендар продовжує користуватися виділеною земельною ділянкою, належно виконує свої обов'язки за договором, не надійшло письмо-

¹⁶²¹ Постанова Долинського районного суду Кіровоградської області від 18 серпня 2011 р. у справі № 1-141/11/2009. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17923525>.

¹⁶²² Вирок Гадяцького районного суду Полтавської області від 8 червня 2015 р. у справі № 526/1073/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44779244>.

¹⁶²³ Постанова Білозерського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2011 р. у справі № 1-213 за 2011 р.

вого повідомлення орендодавця про відмову у поновленні договору оренди, сторони уклали додаткову угоду про поновлення договорів оренди¹⁶²⁴.

Тут хотілося б зауважити, що деякі суди, встановивши факт незвільнення орендованої земельної ділянки особами, які вважають подальше користування ними правомірним, приймають у певній мірі компромісне рішення, визнаючи такі дії різновидом караних за ст. 356 КК України самоправних дій.

Зокрема, в одній зі справ було встановлено, що Особа-1, який до 2009 р. орендував земельну ділянку розміром 7,87 га, яка належить Особі-2, та земельну ділянку розміром 7,87 га, яка належить Особі-3, після припинення дії договору оренди земельної ділянки продовжив використання останньої, вважаючи, що користувався ними на законних підставах, за усною домовленістю із Особою-4, який діяв від імені потерпілих. Казанківський районний суд Миколаївської області кваліфікував такі дії саме за ст. 356 КК України¹⁶²⁵. Аналогічно подібну за змістом ситуацію оцінив Петровський районний суд м. Донецька¹⁶²⁶.

Оцінюючи правомірність подібної практики, треба пригадати, що ознаками караного за ст. 356 КК України самоправства є самовільність вчинення будь-яких дій та оспорюваність їхньої правомірності.

В юридичній літературі зазначається, що **самовільне вчинення будь-яких дій** – це здійснення особою свого дійсного або уявного права чи вчинення інших дій всупереч встановленому порядку і без законних повноважень. **Дійсним** визнається право, яким особа володіє в силу закону, договору чи на іншій підставі, однак це право реалізується з порушенням порядку (наприклад, особа, яка на законній підставі отримала ордер на квартиру, не дочекавшись виїзду попередніх мешканців, самовільно її займає). Під **уявним** (передбачуваним, гаданим) треба розуміти право, стосовно належності якого собі винна особа помиляється. Насправді цим правом суб'єкт не володіє.

Оспорюваність правомірності дій особи означає, що інший громадянин або підприємство, установа, організація вважають дії того, хто вчиняє самоправні дії, незаконними, відкрито не погоджуються з ними, оскаржують їх. Проте не обов'язково, щоб оскарження (усне, письмове, конклюдентні дії тощо) відбувалося саме у передбаченому законом порядку (судовому, адміністративному тощо), а також щоб особа, якій самоправними діями завдається значна шкода (її представник), була присутня на місці вчинення злочину. Оспорювати правомірність дій може: особа, щодо якої мають (мали) місце самоправні дії; інша особа (наприклад, той, хто представляє інтереси недієздатної або обмежено дієздатної особи, щодо якої вчиняються (вчинялися) самоправні дії)¹⁶²⁷.

Зважаючи на те, що у згаданих вище судових рішеннях вказувалося і на самовільність, і на оспорюваність правомірності дій, на які винні особи мали уявне

¹⁶²⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 6 лютого 2018 р. у справі № 910/3286/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72245088>.

Аналогічні висновки ВС містяться у постановях від 10 квітня 2018 р. у справі № 594/376/17-ц та від 5 червня 2019 р. у справі № 709/433/17, постановвах ВСУ від 25 лютого 2015 р. та від 18 березня 2015 р.

¹⁶²⁵ Вирок Казанківського районного суду Миколаївської області від 8 квітня 2013 р. у справі № 1413/1935/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57509731>.

¹⁶²⁶ Вирок Петровського районного суду м. Донецька від 21 травня 2013 р. у справі № 261/2340/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33901602>.

¹⁶²⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1095–1096.

право, інкримінування їм саме ст. 356 КК України, здавалося б, треба визнати обґрунтованим. Водночас необхідно ще раз підкреслити, що з такою кваліфікацією можна було б погодитися лише за умови доведеності того, що:

– по-перше, вчиняючи відповідні дії, суб'єкт здійснював своє дійсне або уявне право;

– по-друге, що мали місце передбачені ст. 356 КК України «дії», а не характерна для ст. 54 КУпАП бездіяльність.

Однак аналіз наведених рішень засвідчує, що у цих ситуаціях, навпаки, не було ані дій – особи не звільняли відповідні земельної ділянки (бездіяльність), ані, що головне, дійсного чи уявного права винних, які чітко усвідомлювали факт протиправного користування ними згаданими земельними ділянками. З огляду на сказане вважаю, що діяння Особи-1 мало бути кваліфіковане саме за ст. 54 КУпАП, а не ст. 356 КК України.

Завершуючи розгляд поняття «зайняття» земельної ділянки, треба зазначити, що деякими науковцями висувається пропозиція вказати у тексті кримінального закону на «самовільне захоплення земельної ділянки»¹⁶²⁸, на кшталт того, як це було, наприклад, у ст. 199 КК УРСР. Зокрема, Д. В. Дударець щодо цього пише: «Щодо формального викладення ст. 197-1 КК, то, на нашу думку, необхідним формулюванням має бути не „самовільне зайняття”, а „самовільне захоплення”, це б у свою чергу підкреслило протиправність діяння. Адже зайняття земельної ділянки не завжди можна оцінювати як протизаконне діяння. Захоплення ж земельної ділянки ніколи не може бути законним діянням»¹⁶²⁹. Видасться, що запропоновані рекомендації не можна вважати повністю обґрунтованими.

По-перше, у тлумачному словнику зазначається, що «захоплювати» – це: 1) брати що-небудь, хапаючи, стискаючи; 2) оволодівати насильно кимсь, чимось, брати силою кого-, що-небудь¹⁶³⁰. Закріплення у ст. 197-1 КК України формулювання «самовільне захоплення земельної ділянки» наводитиме на думку про те, що ним мають охоплюватися лише випадки насильницького заволодіння земельною ділянкою. Проаналізовані ж матеріали судової практики засвідчують, що насильство як спосіб заволодіння земельною ділянкою не застосовувалося жодного разу. Навіть більше: особи, які незаконно заволодівають земельними ділянками, навпаки, намагаються приховати цей факт саме від власника, яким найчастіше виступає держава чи орган місцевого самоврядування.

По-друге, не можу погодитись і з думкою про те, що самовільне зайняття земельної ділянки не завжди можна оцінювати як протизаконне діяння, а захоплення земельної ділянки у жодному разі не може бути законним діянням. Справді, зайняття земельної ділянки – це не завжди протизаконні дії. Однак у КК України йдеться не просто про «зайняття» земельної ділянки, а про її «самовільне зайняття», яке не може бути законним за жодних умов. Крім того, захоплення земельної

¹⁶²⁸ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 132.

¹⁶²⁹ Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 44.

¹⁶³⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 434.

ділянки, як і її зайняття, може бути законним. Маю на увазі, наприклад, примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності за рішенням суду відповідно до Закону України від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», а так само конфіскацію земельної ділянки¹⁶³¹.

Охарактеризувавши таку складову поняття самовільного зайняття земельної ділянки, як «зайняття», далі зупинимося на характеристиці умов, за яких таке зайняття земельної ділянки має розцінюватися як «самовільне».

Як зазначалося вище, до прийняття Закону України від 15 квітня 2008 р. самовільним вважалось зайняття земельної ділянки до встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації.

Можна сказати, що наведене легальне визначення певною мірою брало до уваги вимоги положення чинної на той час редакції ст. 125 ЗК України, згідно з якою право власності та право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації. Тобто наявність рішення уповноваженого органу про передачу земельної ділянки у власність або надання її у користування поки що не створює права на землю і є лише умовою виникнення такого права у майбутньому. Право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди та його державної реєстрації, а право земельного сервітуту – після його державної реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на земельну ділянку (ч. 3 ст. 100 ЗК України). ЗК України забороняє приступати до використання земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та державної реєстрації.

З огляду на ці законодавчі положення суть самовільного зайняття земельної ділянки, що було важливим, зокрема, з погляду застосування ст. 197-1 КК України, інколи вбачалась у зайнятті і використанні особою земельної ділянки без законних на те підстав, тобто за відсутності оформленого у встановленому порядку права власності чи іншого права на землю. Зокрема, до самовільного зайняття відносили користування наданою земельною ділянкою до здійснення відведення землі в натурі (на місцевості) та одержання й реєстрації документа, що посвідчує право на землю¹⁶³². До речі, подібне широке, однак таке, що формально ґрунтувалося на вимогах чинного земельного законодавства, розуміння самовільного зайняття зе-

¹⁶³¹ У радянські часи з критикою вживаного у відповідній кримінально-правовій нормі термінологічного звороту «самовільне захоплення» виступав І. К. Тупико, який вважав його невдалим, адже захоплення завжди є самовільним (Тупико І. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. С. 8–9).

¹⁶³² Бавбекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. С. 158–159; Земельний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 837; Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / за заг. ред. В. В. Медведчука. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 587, 595; Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 239.

мельної ділянки фігурувало і в пояснювальній записці до законопроекту «Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільне захоплення земельної ділянки», ухвалення якого, як вже зазначалося, привело до появи у чинному КК України ст. 197-1.

Дискусії розгортались і навколо питання, чи варто визнавати самовільним зайняттям земельної ділянки випадки поєднаного з порушенням ч. 3 ст. 125 ЗК України використання земельної ділянки, якщо особа не дотримувалася не всієї сукупності, а лише окремих умов, вказаних у цій нормі ЗК України: встановлення меж земельної ділянки у натурі; одержання документа, що посвідчує право на земельну ділянку; державна реєстрація такого документа.

Наприклад, О. В. Лугина писав, що за самовільне зайняття земельної ділянки можуть притягуватися, зокрема, особи, які мають зареєстровані державні акти на право власності на землю, але межі відповідних земельних ділянок не визначені в натурі. Щоправда, стверджувалося, що використання власником земельної ділянки, межі якої не визначені в натурі, доцільніше було б вважати самоправством, а не самовільним зайняттям земельної ділянки. Автор вбачав наявність самовільного використання земельної ділянки й у разі використання землі на підставі рішення органу влади, але без наявності при цьому в особи правостановлюючого документа на земельну ділянку¹⁶³³.

Водночас чимало дослідників звертало увагу на недосконалість легального визначення самовільного зайняття земельної ділянки, наголошуючи на тому, що не будь-яке заволодіння земельною ділянкою без належно оформленого і зареєстрованого правостановлюючого документа може розглядатися як самовільне зайняття земельної ділянки, і що в це поняття у Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» було вкладено занадто широкий зміст¹⁶³⁴. Йшлося, зокрема, про те, що в Україні одержання та реєстрація державного акта про право на землю триває в середньому від шести місяців до двох років¹⁶³⁵, і використання протягом цього проміжку часу земельної ділянки, наданої особі за рішенням уповноваженого органу або отриманої на іншій законній підставі, є не самовільним зайняттям земельної ділянки, а використанням останньої без правостановлюючого документа.

¹⁶³³ Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок». *Право України*. 2008. № 2. С. 110–111.

¹⁶³⁴ Антоноук Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 83; Дудоров О. О., Мельник М. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 12. С. 31–33; Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана. *Юридичний вісник України*. 16–22 вересня 2006 р. № 37; Коташевская Т. Ответственность за самовольное занятие земельного участка юридическим лицом. *Юридическая практика*. 1 июля 2008 г. № 27; Рогачев Ю. «Бездокументное» пользование землей. *Юридическая практика*. 24 октября 2006 г. № 43; Фінашко В. Ответственность за нарушение земельного законодательства при самовольном занятии земельных участков. *Вестник налоговой службы Украины*. 2006. № 38. С. 26–27; Шульга Т. М. Правове регулювання бюджетних доходів, пов'язаних з природокористуванням : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. С. 152–153.

Подібну думку ще в радянські часи висловлював і Ю. О. Вовк, який зазначав, що при користуванні земельною ділянкою без правостановлюючих документів має місце самостійне правопорушення, не пов'язане із самовільним захопленням землі (Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харків : Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. С. 66).

¹⁶³⁵ «... в Криму до 60 % землі не оформлені в держакти, а тому вона може бути в будь-який момент відібрана у віртуальних власників, якими є селяни, котрі по 40–50 років обробляли свою матір-годувальницю» (Грач Л. Зупинитися на шляху в безодню. *Голос України*. 27 листопада 2008 р. № 227).

Зокрема у разі придбання об'єкта нерухомості покупець фактично здійснює використання земельної ділянки, на якій розташований цей об'єкт, без переоформлення на себе права на земельну ділянку, порушуючи тим самим вимогу ЗК України щодо можливості використання земельної ділянки лише після одержання правовстановлюючого документа та його державної реєстрації. Взагалі вимога мати у подібних ситуаціях два документи (договір купівлі-продажу, наприклад, будинку і державний акт на право власності на земельну ділянку) позбавлена логіки, оскільки будинок із земельною ділянкою, на якій він побудований, є єдиним об'єктом нерухомості¹⁶³⁶.

На користь наведеного підходу свідчила і внутрішня суперечливість земельного законодавства: якщо ст. 125 ЗК України виникнення права власності та права користування земельною ділянкою пов'язувала з одержанням документа, що посвідчує право на земельну ділянку, та його державною реєстрацією, то ст. 116 ЗК України підставою набуття права на землю називала рішення уповноваженого органу про передачу земельної ділянки у власність або надання її у користування, а після ухвалення Закону від 16 вересня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння будівництву» – і результати аукціону.

Дотримувалися викладеного вище погляду і фахівці Держкомзему (листи № 6-11-1263/х-164 від 11 грудня 2006 р., № 6-8-549/328 від 12 квітня 2006 р., № 14-17-4/6045 від 16 серпня 2006 р.). Зокрема в останньому із зазначених листів вказувалося на неправильність кваліфікації як самовільного зайняття земельної ділянки випадків використання земельної ділянки особою, яка, хоч і не має поки що належного правовстановлюючого документа, однак: 1) одержала земельну ділянку у власність або користування на підставі рішення органу виконавчої влади (органу місцевого самоврядування); 2) набула права на земельну ділянку на підставі цивільно-правового договору (наприклад, міни, дарування, довічного утримання) або в порядку прийняття спадщини¹⁶³⁷.

За такого (вузького) розуміння самовільного зайняття земельної ділянки, яке узгоджується з етимологією поняття «самовільний» (той, що здійснюється без дозволу, самочинний)¹⁶³⁸ та яке конче необхідно було у законодавчому порядку відмежувати від використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа, вже по-іншому виглядали масштаби самовільно зайнятих земель в Україні. За інформацією тодішнього начальника Державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель О. М. Нечипоренка, площа таких земель складала не 3 млн га, а «всього» понад 200 тис. га, і саме до осіб, які захопили такі ділянки, мала б, на правильне переконання чиновника, застосовуватися кримінальна відповідальність, передбачена ст. 197-1 КК України¹⁶³⁹.

¹⁶³⁶ Земельний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 458–459.

¹⁶³⁷ Проте в деяких рішеннях судів прямо вказувалося на те, що приписи листа Держкомзему 14-17-4/6045 від 16 серпня 2006 р. «Щодо застосування терміну «самовільне зайняття земельної ділянки», який не зареєстрований в Міністерстві юстиції України, не мають статусу нормативного документу, а тому посилання на нього є неможливим (ухвала Харківського апеляційного адміністративного суду від 20 листопада 2007 р. у справі № 22-а-1638/07).

¹⁶³⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 1287.

¹⁶³⁹ Александр Нечипоренко: «Инициировать привлечение к уголовной ответственности всех подряд неправильно». *Бизнес*. 16 апреля 2007 г. № 16. С. 56–58.

Обґрунтованість обмежувального тлумачення кримінального закону в частині регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки підтверджувалася зверненням до закріпленого у ст. 63 Конституції України принципу презумпції невинуватості, одне з правил якого велить: усі сумніви щодо доведеності вини особи, які неможливо усунути, повинні тлумачитися на її користь¹⁶⁴⁰.

З огляду на викладені вище міркування і всупереч визначенню, закріпленому в ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», під самовільним зайняттям земельної ділянки пропонувалося розуміти лише фактичне заволодіння та (або) користування чужою земельною ділянкою, вчинене в особистих інтересах або інтересах інших осіб тим, кому ця ділянка у встановленому порядку не надавалась у користування (постійне, оренда, земельний сервітут) або не передавалась у власність¹⁶⁴¹.

Звідси впливав висновок про відсутність складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, зокрема у випадках: 1) використання орендарем на підставі укладеного договору оренди земельної ділянки, навіть якщо цей договір не був посвідчений нотаріально (лист Держземагенства від 8 серпня 2007 р. № 14-13-13/3124) та (або) належним чином не зареєстрований; 2) використання земельної ділянки без державного акта на неї особою, якій ця ділянка до 1990 р. була надана за рішенням не органу влади, а, наприклад, керівництва сільськогосподарського підприємства¹⁶⁴²; 3) використання земельної ділянки особою, яка, хоч і не має поки що належного правостановлюючого документа, однак одержала земельну ділянку у власність або користування на підставі рішення органу виконавчої влади (органу місцевого самоврядування) або набула права на земельну ділянку на підставі цивільно-правового договору (наприклад, міни, дарування, довічного утримання) або в порядку прийняття спадщини.

Такого ж висновку дійшла Н. О. Антонюк, яка зазначала, що не можуть вважатися злочинними позбавлені суспільної небезпеки дії того, хто приступив до використання наданої йому за рішенням уповноваженого органу земельної ділянки до встановлення її меж у натурі, до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації. Науковець слушно наголошувала на необхідності внесення змін до ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» у частині визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки¹⁶⁴³.

Врешті-решт викладена вище позиція знайшла законодавче підтвердження. Наразі зайняття земельної ділянки має вважатися самовільним за відсутності відпо-

¹⁶⁴⁰ Детальніше про це див.: Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 174–175.

¹⁶⁴¹ Дудоров О. О., Мельник М. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 12. С. 33.

¹⁶⁴² Тим більше, що неконституційними були знані положення: п. 6 розділу X («Перехідні положення») ЗК України щодо зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди; п. 6 Постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу» в частині втрати громадянами, підприємствами, установами, організаціями (після закінчення строку вказаного переоформлення) наданого їм права користування земельною ділянкою (рішення КСУ від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками).

¹⁶⁴³ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 80–81, 87.

відного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання в користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Отже, першою умовою, за якої зайняття земельної ділянки має визнаватися «самовільним», законодавець називає відсутність рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання в користування (оренду). Це положення ґрунтується на вимогах статей 116, 122–124, 127 ЗК України, в яких йдеться про те, що громадяни та юридичні особи набувають права на земельні ділянки із земель державної або комунальної власності на підставі рішень уповноважених органів, прийнятих відповідно до законодавства.

Прийняття уповноваженим органом відповідного рішення чи волевиявлення приватного власника про передачу чи надання конкретної земельної ділянки у власність чи у користування – це дії, які являють собою реалізацію власником (чи його уповноваженим органом) правомочності щодо розпорядження конкретною земельною ділянкою¹⁶⁴⁴.

У листі Держкомзему від 11 листопада 2008 р. № 14-17-4/12991 «Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки» зверталась увага на те, що у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки говориться про рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування саме про передачу земельної ділянки у власність або надання її в користування (оренду). Тому якщо використання земельної ділянки здійснюється за наявності будь-яких інших рішень зазначених органів (наприклад, про надання дозволу на розробку проєкту відведення земельної ділянки, про погодження місця розташування об'єкта), такі дії мають розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Викладений підхід сприймається і судовою практикою.

*Наприклад, після отримання дозволу на виготовлення проєктів землеустрою щодо відведення земельних ділянок для ведення ФГ, однак до укладання договорів оренди, до обробітку відповідних земельних ділянок приступив Особа-1, дії якого Козельщинським районним судом Полтавської області були кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України*¹⁶⁴⁵.

Аналогічні рішення були прийняті і в інших подібних за змістом справах¹⁶⁴⁶.

Треба зазначити, що підтримуване мною тлумачення цілком корелюється і з позицією ВСУ та ВС щодо оцінки правових наслідків отримання дозволу на розробку проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки.

Зокрема у постанові від 27 березня 2018 р. ВС чітко висловився стосовно того, що отримання дозволу на розробку проєкту землеустрою щодо відведення зе-

¹⁶⁴⁴ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 43.

¹⁶⁴⁵ Вирок Козельщинського районного суду Полтавської області від 18 жовтня 2017 р. у справі № 532/1518/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69599648>.

¹⁶⁴⁶ Див.: вирок Володарського районного суду Донецької області від 14 квітня 2016 р. у справі № 222/517/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57229611>; вирок Нововодоласького районного суду Харківської області від 12 серпня 2015 р. у справі № 631/1407/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50753194>; вирок Токмацького районного суду Запорізької області від 20 червня 2013 р. у справі № 328/1929/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32261313>; ухвала Петрівського районного суду Кіровоградської області від 14 травня 2014 р. у справі № 400/30/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38713341>.

мельної ділянки не означає позитивного рішення про надання її у власність або користування (оренду). Навіть більше: вказавши на те, що, по-перше, «як Особа-1 (третя особа), так і Особа-2 (позивач) мають рівне право розробити проєкти землеустрою, подальше затвердження яких відбувається із кінцевим визначенням особи, що отримає право власності або користування (оренду) на ділянку», по-друге, «у відповідача не має підстав вважати пріоритетність того чи іншого заявника на стадії надання дозволу на розробку проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, а відтак – і порушеного права позивача», ВС фактично визнав законною видачу кількох дозволів різним особам на розробку проєкту землеустрою на одну земельну ділянку¹⁶⁴⁷. Аналогічна правова позиція була висловлена судовою палатою в адміністративних справах ВСУ у постанові від 10 грудня 2013 р.¹⁶⁴⁸.

Цікаво, що в деяких випадках винні особи виправдовують своїм дії власним переконанням у тому, що відповідні документи мали бути виготовлені вчасно, або тим, що невчасне отримання всіх необхідних документів стало наслідком протиправної бездіяльності відповідних органів. Однак навіть обумовлене цими обставинами використання земельної ділянки без відповідних рішень має розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки.

Наприклад, не визнаючи себе винною, Особа-1 пояснила, що вона подала всі необхідні документи для оренди земельної ділянки в державні органи, але через затримання останніми оформлення та реєстрації не встигла належно оформити своє право на оренду і провела посів соняшника та ячменю не маючи відповідних документів. Зазначила, що вона так вчинила, оскільки сподівалася, що документи будуть готові своєчасно, шкоди не спричиняла. Незважаючи на ці пояснення, Каховський міськрайонний суд Херсонської області кваліфікував дії Особи-1 за ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁶⁴⁹.

Розглядаючи матеріали одного з касаційних подань, ВГСУ у своїй постанові також прямо зазначив, що бездіяльність або тяганина в органах виконавчої влади або місцевого самоврядування не є підставою для використання земельної ділянки з порушенням встановленого порядку її відведення, яке має розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки¹⁶⁵⁰.

Також зауважу, що дозвоільні документи на право торгівлі надають суб'єкту господарювання право на здійснення підприємницької діяльності на певній земельній ділянці, однак не надають права на таку земельну ділянку. З огляду на це розміщення МАФів (павільйону, навісу, альтанки тощо) для здійснення підприємницької діяльності за відсутності правовстановлюючих документів на землю, на якій вона розміщена, може розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Про це йдеться у п. 3.3 розд. 3 постанови Пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» та постанові ВГСУ від 6 березня 2007 р. у справі № 11/240-06 «Про звільнення та повернення самовільної зайнятої земельної ділянки».

¹⁶⁴⁷ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27 березня 2018 р. у справі № 463/3375/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73042181>.

¹⁶⁴⁸ Постанова Верховного Суду України у складі колегії суддів Судової палати в адміністративних справах від 10 грудня 2013 р. у справі № 21-358а13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36475602>.

¹⁶⁴⁹ Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 15 квітня 2010 р. у справі № 1-99/2010.

¹⁶⁵⁰ Постанова Вищого господарського суду України від 15 січня 2008 р. у справі № 4/752 «Про повернення самовільно зайнятої земельної ділянки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_752600-08.

Наприклад, Дніпропетровським апеляційним адміністративним судом встановлено, що відповідно до рішення виконавчого комітету Новгородківської селищної ради від 26 квітня 2007 року Особи-1 було надано дозвіл на встановлення тимчасової палатки для торгівлі пивом та снековою групою товарів у смт Новгородка біля районного будинку культури. Проте доказів про винесення рішення виконавчим комітетом Новгородківської селищної ради про передачу відповідної земельної ділянки в оренду, укладення самого договору оренди та його державної реєстрації Особа-1 не надав. За таких обставин колегія суддів дійшла висновку про те, що дії Особи-1 є підставою для притягнення його до адміністративної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки¹⁶⁵¹.

Аналогічно мають вирішуватися питання кваліфікації дій осіб, які, отримавши дозвіл на користування корисними копалинами, приступають до їхнього видобування без отримання рішення щодо виділення відповідної земельної ділянки, на якій вони видобуваються.

Наприклад, Слов'яносербським районним судом Луганської області за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який, придбавши дозвіл на видобуток піску на Татаринцівському родовищі, розташованому 1,5 км на північ від с. Трьохізбенка Слов'яносербського району Луганської області, терміном на 17 років, не вжив заходів щодо оформлення правовстановлюючих документів на земельну ділянку та протягом 2010–2012 рр. здійснював використання земельної ділянки для видобування піску¹⁶⁵².

Розміщення рекламного засобу на земельній ділянці передбачає використання останньої. Водночас не може визнаватися самовільно зайнятою земельна ділянка комунальної власності, на якій без отримання правовстановлюючих документів на неї на підставі відповідного дозволу органу місцевого самоврядування розміщено зовнішній рекламний засіб, оскільки в Законі України від 3 липня 1996 р. «Про рекламу» і Типових правилах розміщення зовнішньої реклами, затв. постановою КМУ від 29 грудня 2003 р. № 2067, встановлено вичерпний перелік документів, необхідних для одержання дозволу на розміщення зовнішньої реклами, до яких правовстановлюючий документ на земельну ділянку не входить (п. 4.1.2 розд. 4 рекомендацій Президії ВГСУ від 2 лютого 2010 р. № 04-06/15 «Про практику застосування господарськими судами земельного законодавства»).

У практиці застосування ст. 197-1 КК України також трапляються випадки, коли особи, які заволоділи земельними ділянками, пояснюють свої дії усними домовленостями, а інколи – й усним проханням тих чи інших посадових осіб органів місцевого самоврядування або органів виконавчої влади, у власності яких знаходилася відповідна земельна ділянка.

Наприклад, Каховським міськрайонним судом Херсонської області встановлено, що Особа-1 працює директором Каховського геріатричного пансіонату ГУ праці та соціального захисту населення Херсонської ОДА. У 2009 р. мер міста запропонував Особи-1 обробити землю, оскільки земля поросла бур'янами. Підсобне

¹⁶⁵¹ Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 6 грудня 2007 р. у справі № 22а-2905.

¹⁶⁵² Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 13 вересня 2013 р. у справі № 429/2237/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38449170>.

господарство пансіонату обробило ділянку та засіяло цю землю яровим ячменем в березні 2009 р. Тільки після посіву Особа-1 почав займатися оформленням документів на земельну ділянку, однак через відсутність необхідних документів це оформлення не завершилося. Податок за користування землею та орендну плату вони не платили, бо не було укладеного договору оренди землі¹⁶⁵³.

Особа-2 оскаржив до Апеляційного суду Запорізької області вирок Запорізького районного суду Запорізької області від 15 вересня 2017 р., яким його засуджено за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Не заперечуючи того факту, що ним не уклалися жодні договори на користування відповідною земельною ділянкою та відсутність будь-яких документів на цю ділянку, Особа-2 пояснив, що на початку 2016 р. він звернувся до головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня» Особи-3 з проханням надати дозвіл на обробку земельної ділянки, яка розташована поблизу вказаного закладу охорони здоров'я. На його прохання Особа-3 відповіла згодою та зазначила, що документи на земельну ділянку до кінця не оформлені. Він також звертався до сільської ради, на що сільський голова дав йому усну відповідь, що не має заперечень проти того, щоб він обробив та засіяв землю та додав, що туберкульозна лікарня не має права користуватися землею та вести підсобне господарство. Оскільки земельна ділянка протягом останніх декількох років стояла необробленою та заросла бур'янами, він у квітні – на початку травня 2016 р. власними силами провів її дискування, а в травні 2016 р. засіяв ділянку соняшником. Після цього до нього усно звернулася головний лікар КУ «Обласна туберкульозна лікарня» Особа-3 та заявила, що її керівництво заборонило користування цією земельною ділянкою, і через це вона не дозволяє йому більше виходити на поле. Врожай соняшника, яким він засіяв земельну ділянку, було зібрано іншими особами в присутності працівників поліції¹⁶⁵⁴.

В одній же зі справ було з'ясовано, що до підсудного Особи-4, який є головою СФГ «Мрія», з проханням взяти в оренду землі площею 22,94 га та обробляти їх неодноразово звертався не лише селищний голова, а й голова Козятинської РДА. У результаті Особа-4 подав на ім'я голови Козятинської РДА письмову заяву, в якій просив включити його ФГ у перелік претендентів на участь в аукціоні на право оренди відповідних земельних ділянок. Однак оформлення права оренди землі затягнулось і тому, зважаючи на прохання селищного голови та голови Козятинської РДА, Особа-4 весною 2011 р. почав обробляти зазначені земельні ділянки, привів їх у належний стан та засіяв сільськогосподарськими культурами. Навіть більше: після збору врожаю Особа-4 сплатив на рахунок селищної ради орендну плату; за рахунок доходу, отриманого від використання цих земель, надав благодійну допомогу школі, сплатив прибутковий та інші податки, з огляду на що вважає, що він не заподіяв ніякої шкоди інтересам держави та інтересам Бродецької селищної ради. Адже остання замість очікуваних збитків від невикористання земель запасу і резервного фонду отримала додаткові кошти в доходну частину бюджету, які надалі були використані в інтересах цієї територіальної громади. Крім того, він привів у належний стан земельні ділянки, які довгий час не оброб-

¹⁶⁵³ Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 17 лютого 2010 р. у справі № 1-86/10.

¹⁶⁵⁴ Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 19 квітня 2018 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73728488>.

лялися, сплатив всі податки та орендну плату, а тому вважає, що в його діях немає складу злочину¹⁶⁵⁵.

Незважаючи на представлені аргументи щодо усних домовленостей або прохання, а в останньому прикладі – ще й інших вагомих та резонних аргументів, зокрема сплати орендної плати¹⁶⁵⁶, у всіх наведених випадках підсудні визнавалися винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Щодо мотивування таких рішень, то суди здебільшого посилалися на легальну дефініцію поняття «самовільне зайняття земельної ділянки». Зокрема, найбільш чітко позиція щодо аналізованого питання була сформульована у згаданій вище ухвалі Апеляційного суду Запорізької області, який почергово спростовуючи аргументи обвинуваченого як щодо «усної домовленості», так і щодо суспільно корисної мотивації зайняття земельної ділянки («земельна ділянка тривалий час не оброблялася та була в занедбаному стані», «очистив від бур'янів»), вказав на таке:

Доводи обвинуваченого про те, що він мав право обробляти землю за наявності усної згоди головного лікаря є необґрунтованими, оскільки набуття права користування земельною ділянкою та права оренди земельної ділянки здійснюється у встановленому законом порядку. Отже, наявність усної згоди керівника установи (це стосується і керівників органів виконавчої влади або місцевого самоврядування), у користуванні якої знаходиться земельна ділянка, не наділяє будь-кого правом користування земельною ділянкою. Твердження обвинуваченого, що земельна ділянка тривалий час не оброблялася та була в занедбаному стані, а він своїми діями очистив її від бур'янів та сміття за свій кошт та засіяв, щоб повернути затрачені кошти, не спростовують факту самовільного зайняття обвинуваченим земельної ділянки¹⁶⁵⁷.

Однак, не погоджуючись з рішенням суду апеляційної інстанції, Особа-2 оскаржив його до ВС, перед яким у процесі касаційного розгляду постало головне питання – чи підпадає під поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» тимчасове користування нею за наявності усного дозволу особи, яка, на думку винного, мала право на його надання (власник або представник власника чи користувача земельної ділянки), посадової особи державних органів чи органів місцевого самоврядування?

Вважаю, що єдиної відповіді на поставлене питання не існує, оскільки вона залежить від того, хто саме надає відповідний дозвіл. Якщо дозвіл на користування земельною ділянкою надає суб'єкт, який має право одноособово передавати її в користування (наприклад, передача власником земельної ділянки, що перебуває в його приватній власності), підстав говорити як про «самовільність» зайняття, так і про наявність суб'єктивної сторони складу аналізованого злочину, вочевидь, немає. Врешті-решт, незважаючи на те, що зайнята земельна ділянка належала до

¹⁶⁵⁵ Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 13 червня 2012 р. у справі № 1-328/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>.

¹⁶⁵⁶ Зазначу, що сам собою факт сплати орендної плати й інші суди не визнають обставиною, що вказує на відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки (див., наприклад: постановва Білозерського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2011 р. у справі № 1-213 за 2011 р.). Деякі суди враховують цю обставину, оцінюючи завдану шкоду та наявність суб'єктивної сторони злочину, про що докладніше йтиметься далі при висвітленні відповідних питань.

¹⁶⁵⁷ Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 19 квітня 2018 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73728488>.

земель комунальної власності, саме на такому рішенні зупинився і ВС у згаданій вище справі щодо користування Особою-2 земельною ділянкою на підставі дозволу головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня»¹⁶⁵⁸. Водночас навряд чи можна визнати обґрунтованим посилення представників Феміди у цьому випадку як на факт, що свідчить про недоведеність вини, на те, що суди попередніх інстанцій не з'ясували в Особи-2, чому, отримуючи неодноразово попередження про неправомірність своїх дій, засуджений продовжував самовільно працювати на земельній ділянці, нести витрати на придбання паливно-мастильних матеріалів, насіння соняшнику, його обробітку, а також те, коли саме після встановлення самовільного захоплення земельної ділянки керівництво комунальної установи звернулося із заявою до правоохоронних органів.

За такої умови особа, яка користується земельною ділянкою на підставі самої лише усної згоди власника, має чітко усвідомлювати, що в будь-який момент не закріплена жодними правовими гарантіями воля власника земельної ділянки може змінитися, і тоді йому потрібно бути готовим у «кращому» випадку лише до негайного звільнення земельної ділянки, а в «гіршому» – доводити не зафіксоване у жодних документах волевиявлення власника в тому разі, коли останній буде заперечувати наявність подібного факту. Якщо ж користувач такого факту не доведе, то, як це не парадоксально, жодних юридичних перепон для притягнення його до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1 КУпАП або ст. 197-1 КК України) не буде. До речі, у згаданій вище справі в. о. головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня» повністю заперечила факт усної домовленості про користування земельною ділянкою винною особою, на якому наполягала остання.

Прикладом негативних наслідків **усних домовленостей** щодо користування землею та пов'язаних із цим ризиків для фактичного землекористувача може бути і така справа, яка була розглянута ВС в 2019 р.

У 2010 р. Особою-1 (позивач) на підставі усної домовленості було передано належну йому земельну ділянку Особи-2 (відповідач) у тимчасове користування для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Весною 2015 р. позивач звернувся до відповідача з вимогою повернути передану їй земельну ділянку і привести її у первісний стан, оскільки остання без згоди позивача висадила на земельній ділянці багаторічні насадження – плодові дерева, однак відповідач повернути земельну ділянку відмовилася та вчиняла перешкоди для встановлення меж земельної ділянки. З огляду на викладене Особа-1 просив суд усунути перешкоди у користуванні земельною ділянкою шляхом вилучення її з користування відповідача, приведення земельної ділянки Особою-2 у початковий стан і очищення від багаторічних насаджень плодових дерев, а також шляхом заборони вчиняти відповідачем будь-які дії з використання зазначеної ділянки. У квітні 2016 р. Особа-2 звернулася до суду із зустрічним позовом до Особи-1 про відшкодування витрат на утримання земельної ділянки та посадження яблуневого та сливового саду. Позовна заява мотивована тим, що після досягнення сторонами усної домовленості щодо користування відповідачем земельною ділянкою позивач із різних причин ухи-

¹⁶⁵⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 12 грудня 2019 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86505902>.

лявся від укладення договору оренди спірної земельної ділянки. Через такі дії власника землі вона не змогла отримати належним чином документи, як підставу користування цією земельною ділянкою. Протягом багатьох років відповідач утримувала земельну ділянку, сплачувала податок та понесла інші витрати по догляду за землею та її поліпшення. Тому Особа-2 просила суд стягнути з Особи-1 на її користь понесені витрати на поліпшення земельної ділянки, вирощення та догляд за садом в сумі 192 тис. 579 грн.

Колегія суддів ВС касаційну скаргу відповідача за первісним позовом залишила без задоволення, зазначивши, зокрема, таке: згідно з ч. 3 ст. 373 ЦК України право власності на земельну ділянку поширюється на поверхневий (грунтовий) шар у межах цієї ділянки, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що є над і під поверхнею ділянки, висотою та глибиною, які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Встановивши, що позивач за первісним позовом є неволодіючим власником спірної земельної ділянки, якою фактично користується інша особа без відповідної правової підстави, з урахуванням того, що багаторічні насадження, що ростуть на земельній ділянці, є складовою частиною цієї земельної ділянки як неподільної речі, та, оскільки відповідно до ст. 387 ЦК України власник має право вилучити своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним, суд дійшов висновку про задоволення позовних вимог власника земельної ділянки та відмову у задоволенні зустрічних позовних вимог за недоведеністю¹⁶⁵⁹.

Щодо можливого користування землями державної або комунальної власності, здійснюваного на підставі усної домовленості (прохання) з посадовою особою органу державної влади або місцевого самоврядування, то треба мати на увазі, що така особа не наділена правом розпорядження цими землями, а тому її згода не може розцінюватися як волевиявлення відповідного органу державної влади або місцевого самоврядування, а отже, не може визнаватися фактом, який вказує на відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки. Видається, що більш, ніж достатньою «поступкою» особам, які приступають до використання земельної ділянки до належного оформлення прав на неї, є прийняття передбачених згаданим Законом від 15 квітня 2008 р. змін, які виключили з самовільних дій, які полягають у користуванні земельною ділянкою за наявності самого лише рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, навіть якщо при цьому не було належним чином оформлене відповідне право. Можна припустити, що в іншому разі ми б неодмінно зіштовхнулися з практикою масового «оформлення» подібних усних угод, сторони яких не були б обмежені жодними правовими рамками та, як наслідок, при їхньому укладенні, очевидно «забували» б про інтереси держави та територіальних громад на користь власних.

Передача земель державної або комунальної власності у власність громадян може бути безоплатною та платною. Відповідно до ч. 3 ст. 116 ЗК України безоплатна передача земель у власність громадян проводиться у разі: 1) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; 2) одержання земельних

¹⁶⁵⁹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду від 22 травня 2019 р. у справі № 720/128/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82156745>.

ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; 3) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених ЗК України. Порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами регламентується статтями 25, 118 ЗК України з урахуванням положень Закону України від 18 січня 2018 р. «Про приватизацію державного і комунального майна». Норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам зазначені в ст. 121 ЗК України. Крім безоплатної передачі земель у власність, ст. 127 ЗК України передбачає продаж земельних ділянок державної та комунальної власності та прав на них.

О. Ю. Дрозд зазначає, що громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної чи комунальної власності за рішеннями органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, державних органів приватизації або центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів у межах їх повноважень. З огляду на це стверджується, що перелік органів, уповноважених приймати рішення про передачу фізичним і юридичним особам земельних ділянок у власність чи постійне користування, є значно ширшим, ніж це закріплено у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки. Як варіант вдосконалення цього визначення пропонується словосполучення «рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування» замінити словосполученням «рішення компетентних органів»¹⁶⁶⁰. Однак, оцінюючи обґрунтованість висловлених рекомендацій, треба зважати на такі обставини:

– по-перше, у «власність» та «постійне користування» земельні ділянки передаються виключно органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування;

– по-друге, навіть вживання формулювання «компетентні органи» не охоплюватиме собою всі можливі випадки правомірного набуття прав на землю, адже, наприклад, земельний сервітут, який, скажімо, надає право на користування земельною ділянкою для потреб дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та / або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, може бути встановлений і на підставі закону (статті 99–100 ЗК України);

– по-третє, формулювання «рішення компетентних органів» не є характерним для вітчизняного законодавства, зокрема, і земельного. Жодного разу воно не використовується і в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», зміни до якого і пропонує внести О. Ю. Дрозд.

Зважаючи на викладені аргументи, вважаю недоречним заміну у законодавчій дефініції самовільного зайняття земельної ділянки традиційного формулювання «за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування» на словосполучення «за рішенням компетентних органів».

Говорячи про вчинення правочину, наявність якого за визначенням унеможливає самовільне зайняття земельної ділянки, треба зазначити, що згідно зі ст. 17-1 ЗК України державні органи приватизації здійснюють продаж земельних ділянок,

¹⁶⁶⁰ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 132–133.

на яких розташовані об'єкти, які підлягають приватизації. Але оскільки державні органи приватизації здійснюють продаж відповідних земельних ділянок, що охоплюється поняттям правочину, окремо згадувати ці специфічні за правовим статусом органи (поряд з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування) у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки вважаю за недоцільне.

Крім того, варто зауважити, що поняттям «рішення органу виконавчої влади» охоплюється і рішення державного органу приватизації, оскільки ФДМУ, який і є державним органом приватизації, відповідно до Указу Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» та Постанови КМУ від 10 вересня 2014 р. № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» внесений до системи органів виконавчої влади як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Згідно зі ст. 1 Закону України від 9 грудня 2011 р. «Про Фонд державного майна України» Фонд є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що реалізує державну політику у сфері приватизації, оренди, використання та відчуження державного майна, управління об'єктами державної власності, зокрема корпоративними правами держави щодо об'єктів державної власності, що належать до сфери його управління, а також у сфері державного регулювання оцінки майна, майнових прав та професійної оціночної діяльності. У сфері розпорядження земельними ділянками державної власності Фонд здійснює: 1) повноваження власника земельних ділянок державної власності, на яких розташовані об'єкти, що підлягають приватизації; 2) повноваження щодо розпорядження земельними ділянками державної власності, на яких розташовані об'єкти, що підлягають приватизації; 3) приймає рішення про внесення земельних ділянок державної власності, на яких розташовані об'єкти, що підлягають приватизації, до статутного капіталу господарських товариств (п. 6 ст. 5 Закону від 9 грудня 2011 р.).

З огляду на сказане навряд чи можна підтримати О. С. Олійник, яка закидає законодавцю, що, ухвалюючи Закон від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства», він забув про органи приватизації, які також мають певні права щодо передачі у власність земельних ділянок, на яких знаходяться об'єкти приватизації¹⁶⁶¹.

Стаття 131 ЗК України закріплює положення про те, що громадяни, юридичні особи, територіальні громади і держава мають право набувати у власність земельні ділянки на підставі міни, дарування, успадкування та інших цивільно-правових угод. У заставу можуть передаватися земельні ділянки державної, комунальної та приватної власності, якщо інше не встановлено законом, а також права на них – право оренди земельної ділянки, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), якщо інше не передбачено законом (ч. 1 ст. 133 ЗК України).

Правочин, наявність якого, з огляду на пряму вказівку законодавця, має унеможливити оцінку скоеного як самовільного зайняття земельної ділянки, може стосуватися не лише власне земельної ділянки, а й прав на неї. Так, відповідно до

¹⁶⁶¹ Олійник О. Земля – основне національне багатство України. *Вісник прокуратури*. 2010. № 9. С. 34.

ч. 5 ст. 93 ЗК України право оренди земельної ділянки може відчужуватися, зокрема, продаватися на земельних торгах, а також передаватися у заставу, спадщину, вноситися до статутного капіталу власником земельної ділянки на строк до 50 років (крім випадків, визначених законом). А згідно зі ст. 127 ЗК України органи державної влади та місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень і на конкурентних засадах здійснюють продаж як земельних ділянок державної та комунальної власності, так і прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису).

Крім зазначених вище, у ст. 81 ЗК України однією з підстав набуття громадянами права власності на землю названо виділення в натурі (на місцевості) належної громадянам земельної частки (паю). Порядок виділення громадянам земельних часток (паїв) у натурі регламентується Законом України від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», в якому зазначено категорії осіб, які мають право на земельну частку (пай), документи, що посвідчують таке право, підстави для такого виділення, процедуру розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв) тощо.

В юридичній літературі зазначається, що, на відміну від фактичного володіння майном у цивільно-правовій сфері, фактичне землекористування (а, отже, фактичне володіння) тягне для особи негативні наслідки незалежно від того, чи вважається воно добросовісним¹⁶⁶².

Водночас треба враховувати, що згідно з ч. 1 ст. 119 ЗК України громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно¹⁶⁶³ користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органів державної влади або місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання в користування. Йдеться про так звану набувальну давність (лат. *usucapio*), яка також визнається підставою для винесення уповноваженими органами рішення про передачу земельної ділянки у власність чи надання в користування відповідній особі.

Як зазначає В. П. Маковій, добросовісне користування земельною ділянкою означає її експлуатацію без належних на те підстав, про які особа не знала і не могла знати. «Прикладом добросовісного, відкритого і безперервного користування земельною ділянкою як підстави для набуття права на цю ділянку може бути використання службових земельних наділів, які надавалися у певний час окремим категоріям працівників у зв'язку з виконанням ними трудової функції на конкретному підприємстві»¹⁶⁶⁴. Подібно розмірковують і Т. Є. Харитонов та К. М. Караханян, зазначаючи, що у ст. 119 ЗК України йдеться про добросовісне користування земельною ділянкою, під яким треба розуміти здійснення обробки та привласнення корисних властивостей земельної ділянки без належних на те правових підстав, про що користувач знав, але вважав своє користування правомірним. На думку

¹⁶⁶² Шульга М. Набувальна давність на земельну ділянку: на шляху з минулого у майбутнє. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 124.

¹⁶⁶³ Має рацію І. І. Каракаш, який щодо цього зауважує, що сезонні перерви в обробці ділянки землі не можуть розцінюватися як перерви в її використанні. Перервою в користуванні земельною ділянкою може вважатися не менш як річний проміжок часу у межах зазначеного строку безпідставного землекористування (Набуття і реалізація прав на землю в Україні: навчальний посібник / А. Й. Годованюк, І. І. Каракаш, Є. О. Платонова та ін.; за ред. проф. І. І. Каракаша. Одеса: Юридична література, 2016. С. 73).

¹⁶⁶⁴ Маковій В. П. Набуття речового права на земельну ділянку за давністю користування: реалії та перспективи. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 3. С. 133.

фахівців, відкрите користування земельною ділянкою означає неприховане використання певної земельної площі і привласнення її корисних властивостей як своїх досягнень внаслідок такого користування¹⁶⁶⁵. Як зазначають деякі інші дослідники, добросовісне користування земельною ділянкою може бути пов'язане з оплатою земельного податку, поданням заяви на адресу уповноваженого органу про закріплення за громадянином цієї ділянки тощо¹⁶⁶⁶.

Звідси, здавалося б, випливає висновок про відсутність складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, у разі добросовісного користування земельною ділянкою, коли особа, здійснюючи без законних підстав обробку та присвоєння корисних властивостей земельної ділянки, вважає своє землекористування правомірним. Проте в особи немає документів, які засвідчували б наявність у неї прав на земельну ділянку, а межі останньої склалися у процесі здійснюваного землекористування і їх ніхто не оспорує – ні суміжні землекористувачі, ні власники земельних ділянок, ні треті особи. Інакше кажучи, йдеться про таке користування земельною ділянкою, яке дозволяє набути права на неї за давністю.

Водночас формулювання ч. 1 ст. 119 ЗК України ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Невизначеність на законодавчому рівні деяких вжитих у ній понять (зокрема, «добросовісне користування» та «відкрито») ускладнює застосування норми про набувальну давність. З цим висновком погоджується і В. В. Сидоренко, зазначаючи, що, на відміну від «безперервного» та «відкритого» користування землею, які становлять оціночні факти, питання щодо «добросовісності» залишається без відповіді. Можливо, добросовісне користування законодавець пов'язує з усвідомленням особою того, що земельна ділянка не належить іншим особам, а користування нею є нібито правомірним і не порушує права інших осіб. «Але в наведеної ситуації, – резюмує дослідник, – виконання цієї вимоги фактично є неможливим, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 84 ЗК України у державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності»¹⁶⁶⁷.

До того ж має місце колізія між ЗК України, який дозволяє за певних обставин узаконювати самовільне користування земельною ділянкою, і Законом «Про державний контроль за використанням та охороною земель», який забороняє самовільне зайняття земельної ділянки. Має рацію В. М. Захарчук, який щодо цього зазначає, що сама собою відсутність законної підстави володіння та користування землею, несанкціонованість таких дій з боку уповноважених органів уже мають тягнути сумніви щодо законності добросовісного володіння та користування¹⁶⁶⁸.

Усунути вказану колізію можна, удосконаливши ст. 119 ЗК України, зокрема вказавши у ній: що необхідно розуміти під добросовісним та відкритим користуванням земельною ділянкою; дії органів державної влади та місцевого самоврядування після отримання відповідного звернення; можливість притягнення осіб, які

¹⁶⁶⁵ Земельне право України : навчальний посібник / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. С. Харитоновна та ін.; за ред. І. І. Каракаша і Т. С. Харитоновної. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса : Юридична література, 2017. С. 179.

¹⁶⁶⁶ Черкаська Н. В., Коряченко А. О. Щодо доведення наявності умов набуття земельної ділянки за набувальною давністю громадянами України. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1131.

¹⁶⁶⁷ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 75.

¹⁶⁶⁸ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 132–133.

користувалися земельною ділянкою, до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки.

Розглядаючи питання про вплив норми ЗК України про набувальну давність на кримінально-правову оцінку вчиненого як самовільного зайняття земельної ділянки, ми разом із О. О. Дудоровим в 2012 р. звертали увагу і на те, що згідно зі ст. 119 ЗК України відповідне користування земельною ділянкою має здійснюватися протягом 15 років, а згідно з п. 1 розд. IX Прикінцевих положень ЗК України положення про набувальну давність може бути реалізоване з 1 січня 2017 р. Щодо цього, обстоюваного, зокрема ВСУ, тлумачення (Лист ВСУ від 29 жовтня 2008 р. № 19-3767/0/8-08), в юридичній літературі зазначалося, що до такого висновку призводить та обставина, що набувальна давність як підстава набуття громадянами земельної ділянки у власність або у користування на орендних засадах законодавчо визнана лише з моменту введення у дію чинного ЗК України. Наведена позиція ґрунтується на тому, що закон може мати зворотну силу і визнавати суспільні відносини минулих часів лише як виняток за визнаних ним умов, на які у наведеній нормі немає вказівки¹⁶⁶⁹. Тому нами й констатовалося, що звернення до органів виконавчої влади або місцевого самоврядування з клопотанням про передачу земельної ділянки у власність (користування) на підставі набувальної давності може відбутися не раніше 1 січня 2017 р.¹⁶⁷⁰.

Ще більш радикально щодо цього висловлювався А. М. Мірошніченко, на думку якого, чинне законодавство взагалі не передбачає набуття прав на земельної ділянки за набувальною давністю. Послідовно виступаючи з обґрунтованою критикою інституту набувальної давності, названий автор писав, що набувальна давність не передбачає виникнення права власності на земельну ділянку, а лише дає можливість звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу земельної ділянки у власність або надання її в користування. А таку можливість має кожен громадянин незалежно від користування земельною ділянкою. Крім того, за умови передбаченої законодавством України обов'язкової реєстрації прав на землю (ст. 125 ЗК України), набуття таких прав за набувальною давністю позбавлене будь-якого сенсу, адже набувальна давність – це засіб усунення невизначеності щодо прав на майно; за умови ж реєстрації прав такої невизначеності не може бути в принципі¹⁶⁷¹. «„Давність”, передбачена ст. 119 ЗК України, не дає ніяких переваг чи пріоритетності при передачі земельної ділянки у власність чи в користування». Тому і деякі інші науковці доходять висновку, що наведена стаття є «мертвою» нормою¹⁶⁷². Врешті-решт саме таку позицію, яка

¹⁶⁶⁹ Набуття і реалізація прав на землю в Україні: навчальний посібник / А. Й. Годованюк, І. І. Каракаш, С. О. Платонова та ін.; за ред. проф. І. І. Каракаша. Одеса: Юридична література, 2016. С. 73.

¹⁶⁷⁰ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 185–186.

¹⁶⁷¹ Мірошніченко А. М. Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Алерта, 2013. С. 100–101.

¹⁶⁷² Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2013. С. 312–313; Ріпенко А. І. Питання захисту речових прав на земельної ділянки в останніх актах судової практики. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. URL: <http://lcslaw.knu.ua/>.

З огляду на наведені аргументи навряд чи можна погодитися з висновками Л. П. Решетник про те, що набуття прав на земельну ділянку за давністю користування є самостійним способом виникнення права власності чи корис-

фактично нівелює будь-яке практичне значення норми про набувальну давність, зайняв і ВС.

Так, розглядаючи касаційну скаргу Особи-1, ВС за обставинами справи з'ясував, що у липні 2015 р. Особа-1 звернувся до суду з позовом до територіальної громади в особі Сухополов'янської сільської ради Прилуцького району Чернігівської області (далі – Сухополов'янська сільська рада) про визнання права власності на земельну ділянку. Позовна заява мотивована тим, що 12 березня 1993 р. він на підставі договору купівлі-продажу придбав житловий будинок. Згідно з рішенням Сухополов'янської сільської ради від 17 грудня 1993 р. йому передано земельну ділянку площею 0,4 га, з якої для будівництва та обслуговування житлового будинку було виділено 0,1 га, а для ведення селянського господарства – 0,30 га. Згідно з п. 3 указаного рішення він мав отримати державний акт на право приватної власності на землю, але на момент звернення до суду з цим позовом він його не отримав. Позивач підкреслював, що з 1993 року він відкрито та безперервно користується вказаною земельною ділянкою та сплачує за неї необхідні платежі, здійснює її обробку. Також зазначав, що він погодив межі земельної ділянки зі своїми сусідами, однак фактичного довгострокового користування земельною ділянкою у вищевказаному розмірі не визнає Сухополов'янська сільська рада, що підтверджується актом комунального підприємства «Прилуцьке міжміське бюро технічної інвентаризації» про встановлення та узгодження меж земельної ділянки. З огляду на зазначене Особа-1 просив визнати за ним право власності на відповідну земельну ділянку площею 0,1664 га.

ВС констатував, що аналіз ст. 119 ЗК України дає підстави для висновку, що не передбачено жодних переваг для осіб, зазначених у ч. 1 цієї статті, оскільки навіть дотримання всіх умов набувальної давності не призводить до виникнення права власності на землю та фактично відсилає до загального порядку надання земельних ділянок у власність або в користування (статті 118, 123 ЗК України). Ця норма надає лише право звернення до органу державної влади або місцевого самоврядування з клопотанням про передачу земельної ділянки у власність чи користування і не передбачає обов'язкової передачі земельної ділянки у власність чи користування таким особам при дотриманні передбаченої законом процедури звернення та подання необхідних документів¹⁶⁷³.

Отже, можна стверджувати, що той факт, що особа користується земельною ділянкою добросовісно, відкрито та безперервно, може бути врахований хіба що при оцінці суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. Зокрема має рацію В. М. Захарчук, зазначаючи, що відсутність складу аналізованого злочину має констатуватися лише у випадках, коли особа, наприклад, помилялася стосовно дійсних розмірів власної земельної ділянки (наприклад, внаслідок втрати межових знаків особа обробляє не належну їй сусідню земельну ділянку), чи стосовно чинності правових підстав володіння земельною ділянкою (наприклад, особа не знала про скасування рішення про надання земельної ділянки у власність

тування земельною ділянкою (Решетник Л. П. Правові проблеми набувальної давності на землю. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2014. Вип. 4. С. 161–168).

¹⁶⁷³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 квітня 2018 р. у справі № 742/2916/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73627618>.

чи у користування). В інших же випадках користування земельною ділянкою є, по суті, її самовільним зайняттям, а тому в будь-який момент воно може бути припинене, а її незаконний володілець притягнутий до відповідальності¹⁶⁷⁴.

Крім передачі права власності на земельні ділянки, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування мають право надавати земельні ділянки державної та комунальної власності у постійне користування та оренду. Серед особливостей постійного користування землею науковці виділяють: відсутність правомочності розпорядження земельною ділянкою, безстроковість та можливість припинення лише із законодавчо встановлених підстав, права та обов'язки суб'єктів постійного користування чітко регламентовано на законодавчому рівні, сплата земельного податку за постійне користування, а також безоплатність передання земельної ділянки у постійне користування¹⁶⁷⁵.

У постійне користування земельні ділянки можуть надаватися лише певним суб'єктам, а саме: 1) підприємствам, установам та організаціям, що належать до державної та комунальної власності; 2) громадським організаціям осіб з інвалідністю України, їх підприємствам (об'єднанням), установам та організаціям; 3) релігійним організаціям України, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва й обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності; 4) ПАТ залізничного транспорту загального користування, утвореному відповідно до Закону України «Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування»; 5) закладам освіти незалежно від форми власності; 6) співвласникам багатоквартирного будинку для обслуговування такого будинку та забезпечення задоволення житлових, соціальних і побутових потреб власників (співвласників) та наймачів (орендарів) квартир та нежитлових приміщень, розташованих у багатоквартирному будинку; 7) оператору газотранспортної системи та оператору системи передачі (ч. 2 ст. 92 ЗК України). Крім того, у ч. 3 ст. 92 ЗК України зазначається, що право постійного користування земельними ділянками може вноситися державою до статутного капіталу ПАТ залізничного транспорту, утвореного відповідно до Закону України «Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування». Порядок надання земельних ділянок у постійне користування регламентується ст. 123 ЗК України.

Отже, чинним земельним законодавством громадяни не віднесені до суб'єктів права постійного користування земельними ділянками. Незважаючи на це, ст. 92 ЗК України не обмежує і не скасовує право постійного користування земельними ділянками, набуте у встановлених законодавством випадках станом на 1 січня 2002 р.¹⁶⁷⁶. Тобто, наприклад, якщо особі, яка відповідно до ч. 2 ст. 92 ЗК України

¹⁶⁷⁴ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 134.

¹⁶⁷⁵ Сенюта Л. Б. Система земельного права України як галузі права : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 82.

¹⁶⁷⁶ На цьому наголошується у рішенні КСУ від 22 вересня 2005 р. у справі № 1-17/2005 за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» ЗК України (справа про постійне користування земельними ділянками) (рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. у справі № 1-17/2005 за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» ЗК України.

не визнається суб'єктом права постійного користування, земельна ділянка була надана до 1 січня 2002 р. (час набрання чинності ЗК України, прийнятим 25 жовтня 2001 р.), то ця особа має право і надалі користуватися земельною ділянкою на підставі правового титулу, не переоформлюючи відповідне право на право власності чи оренди земельної ділянки.

Розглянемо питання про кваліфікацію дій особи, яка використовує земельну ділянку після смерті громадянина, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р. Як зазначається в постанові пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» право постійного землекористування є безстроковим, на відміну від права оренди, і може бути припинене лише з підстав, передбачених ст. 141 ЗК України, перелік яких є вичерпним. Дії органів державної влади та місцевого самоврядування, спрямовані на позбавлення суб'єкта права користування земельною ділянкою після державної реєстрації такого права поза межами підстав, визначених у ст. 141 ЗК України, є такими, що порушують право користування земельною ділянкою.

Пункт «в» ст. 141 ЗК України називає як підставу припинення права користування земельною ділянкою припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій¹⁶⁷⁷. А ось смерть громадянина, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., серед підстав припинення права користування земельною ділянкою не зазначається. Тобто, якщо керуватися положеннями ст. 141 ЗК України та викладеним вище роз'ясненням пленуму ВГСУ, то в разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., право постійного користування земельною ділянкою не припиняється. Але це суперечить ч. 2 ст. 92 ЗК України.

Позначена проблема виникла через те, що, закріпивши у п. 6 Перехідних положень ЗК України положення про те, що громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але згідно із ЗК України не можуть мати їх на такому праві, повинні до 1 січня 2008 р. переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них, законодавець жодним чином не відреагував на визнання КСУ цієї норми неконституційною та залишив невизначеною юридичну долю відповідних земельних ділянок¹⁶⁷⁸. Як наслідок, між нормами ЗК України виникла колізія.

¹⁶⁷⁷ Незрозуміло, якою логікою керувався законодавець, зазначаючи у відповідній правовій нормі як підставу припинення права постійного користування земельною ділянкою припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій, не вказуючи при цьому на припинення діяльності громадських організацій осіб з інвалідністю України, їх підприємств (об'єднань), установ та організацій – суб'єктів, які ч. 2 ст. 92 ЗК України також визнаються суб'єктами права постійного користування земельними ділянками. Аналогічні зауваження стосуються й інших суб'єктів, які згадуються в ч. 2 ст. 92 ЗК України.

¹⁶⁷⁸ На думку деяких фахівців, такий підхід законодавця має відверто конфіскаційний характер і важко кореспондує з конституційними гарантіями непорушності права приватної власності та інших речових прав, до яких за своєю юридичною природою належить і право постійного землекористування (Бердников С., Пастушенко П. Трансформація інституту постійного землекористування у зв'язку з прийняттям нового Земельного кодексу України. *Право України*. 2004. № 2. С. 62). На численні суперечливі моменти відповідного підходу вказує і В. І. Андрейцев (Андрейцев В. І. Проблеми систематизації та кодифікації законодавства у сфері постійного землекористування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 65–66. С. 5). З огляду на сказане не має дивувати і визнання відповідного рішення ВРУ неконституційним.

Видається, що у разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., право постійного користування відповідною земельною ділянкою державної чи комунальної власності має припинитися і, на відміну від права оренди земельної ділянки, не може автоматично переходити до спадкоємців чи інших осіб. Ця думка, яка випливає зі змісту ст. 92 ЗК України, підтримувалась і ВСУ, а згодом – і ВС, які у своїх рішеннях здебільшого послідовно вказували на те, що право користування земельною ділянкою, що виникло в особи на підставі державного акта на право користування земельною ділянкою, не входить до складу спадщини і припиняється зі смертю особи, якій належало таке право¹⁶⁷⁹; тому, зокрема, ФГ не може набути право постійного користування земельною ділянкою¹⁶⁸⁰. Також ВС акцентував увагу на тому, що якщо внаслідок реорганізації суб'єкт перестав відповідати встановленим ст. 92 ЗК України вимогам, до нього не переходить право постійного користування землею в силу закону¹⁶⁸¹.

Зважаючи на викладені положення, будь-яке використання спадкоємцем або іншою особою відповідної земельної ділянки без переоформлення прав на неї (права власності чи оренди земельної ділянки) формально є незаконним. Та чи утворюють такі дії склад караного за ст. 197-1 КК України самовільного зайняття земельної ділянки? Правозастосовні органи здебільшого ствердно відповідають на поставлене питання.

Наприклад, Інгулецьким районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який, будучи головою ФГ, за відсутності відповідного рішення ОБВ чи ОМС про передачу у власність або надання у користування (оренду) упродовжж 2007–2015 рр. продовжив використовувати після смерті батька земельну ділянку, надану останньому в постійне користування у 1997 р. для ведення СФГ, завдавши у такий спосіб матеріальну шкоду державі на суму 146 тис. 398,92 грн¹⁶⁸².

Аналогічну кримінально-правову оцінку з боку Апостолівського районного суду Дніпропетровської області отримало діяння Особи-2, котра, будучи членом ФГ, головою якого був її чоловік, продовжила використовувати земельну ділянку площею 57,7 га після смерті свого чоловіка, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування, заподіявши державі шкоду на суму 56 148 грн¹⁶⁸³.

¹⁶⁷⁹ Див., наприклад: постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18 березня 2019 р. у справі № 472/598/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80555539>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 березня 2019 р. у справі № 587/260/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80633715>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 жовтня 2018 р. у справі № 376/2038/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77455741>.

¹⁶⁸⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 2 серпня 2019 р. у справі № 915/823/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83530445>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 червня 2019 р. у справі № 912/3219/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82528248>.

¹⁶⁸¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 21 листопада 2019 р. у справі № 918/194/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86075356>.

¹⁶⁸² Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 5 жовтня 2016 р. у справі № 171/1138/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61817999>.

¹⁶⁸³ Ухвала Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2014 р. у справі № 171/1686/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39422148>.

На мою думку, якщо спадкоємці або інші особи, які використовували земельну ділянку разом із постійним землекористувачем, продовжують користуватися земельною ділянкою, не виконуючи дій, спрямованих на отримання прав на неї, їхні дії (за відсутності на сьогодні самостійної юридичної відповідальності за незаконне утримання земельних ділянок, тобто за бездіяльність, що фактично і має місце у розглядуваній ситуації) повинні кваліфікуватися не як самовільне зайняття земельної ділянки, а як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель (ст. 54 КУпАП)¹⁶⁸⁴.

Вважаю, що у разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., має виключатися відповідальність (зокрема, кримінальна) осіб, які раніше спільно використовували відповідну земельну ділянку разом із постійним користувачем і продовжують її використовувати за умови, що ними протягом одного місяця (строк, який найчастіше встановлюється земельним законодавством для вчинення тих чи інших юридично значущих дій) з дня смерті постійного користувача виконані всі необхідні дії щодо оформлення права власності (оренди) на відповідну земельну ділянку. Утім варто погодитися з фахівцями, які зауважують, що без прийняття змін до земельного законодавства, питання подальшого існування ФГ, що використовували земельні ділянки, які були надані їх членам (які потім померли) на праві постійного користування, вирішити не вдасться¹⁶⁸⁵.

З огляду на аргументи, викладені вище, мною ще в 2012 р. пропонувалося внести відповідні зміни до ЗК України. Водночас зазначалося, що орієнтиром може виступати шлях розв'язання подібних питань у контексті орендних відносин: у частинах 1, 2 ст. 7 Закону України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі» йдеться про те, що право на оренду земельної ділянки переходить після смерті фізичної особи-орендаря, якщо інше не передбачено договором оренди, до спадкоємців, а в разі їхньої відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями.

Враховуючи схожість інституту постійного користування земельною ділянкою з інститутом права власності на земельну ділянку (їхній безстроковий характер), а також те, що раніше – за умови існування монополії держави на право власності на землю – право постійного користування земельною ділянкою нерідко виступало своєрідним «замінником» права власності, переконаний у тому, що згадані особи мають отримувати право на передачу відповідної земельної ділянки у власність або надання в користування на безконкурентних засадах.

З огляду на викладене мною пропонувалося (і пропонується наразі з урахуванням часткової зміни структури ст. 92 ЗК України) внести зміни до ЗК України, доповнивши ст. 92 частинами 4, 5, 6 і 7 такого змісту:

«У разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 року, право користування земельною ділянкою переходить до спадкоємців, а в разі їх відмови чи відсутності таких спадко-

¹⁶⁸⁴ Висловлену думку поділяє Е. С. Юрченко (Юрченко Е. С. Правова доля земельних ділянок, наданих особам на праві постійного користування для створення та ведення фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 101–102).

¹⁶⁸⁵ Філатов І. Постійне користування не для всіх: держава справді підтримує фермерів? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/181665_postyne-koristuvannya-ne-dlya-vsikh-derzhava-spravid-pdtrimu-fermerv.

смців – до осіб, які на законних підставах використовували цю земельну ділянку разом із постійним користувачем.

Особи, вказані в частині 4 цієї статті, зобов'язані протягом одного місяця з дня смерті постійного землекористувача звернутися до уповноваженого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, у власності якого знаходиться відповідна земельна ділянка, та виконати всі залежні від них дії, які вимагаються законодавством для отримання земельної ділянки у власність чи в користування.

Зазначені в частині 4 цієї статті особи мають право на передачу їм відповідної земельної ділянки у власність або надання в користування на безконкурентних (без проведення аукціону) засадах у порядку, передбаченому статтями 118, 123 цього Кодексу, за умови, що це не суперечить вимогам цього Кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до нього.

У разі невиконання без поважних причин вимог частини 5 цієї статті особами, зазначеними у частині 4 цієї статті, їхнє право користування відповідною земельною ділянкою припиняється».

За логікою процедура оформлення прав на земельну ділянку в таких випадках мала б бути аналогічною процедурі переоформлення права власності чи оренди земельної ділянки громадян та юридичних осіб, які не вказані у ч. 2 ст. 92 ЗК України, та яким земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., як це вимагалось п. 6 Перехідних положень ЗК України. Але, на жаль, така процедура ЗК України не передбачена, що, до речі, і стало чи не головною причиною визнання неконституційними положення п. 6 Перехідних положень ЗК України. Отож відповідні суб'єкти мають отримувати у власність (користування) земельні ділянки на загальних засадах, передбачених статтями 118 і 123 ЗК України, проте безконкурентно (без проведення аукціону)¹⁶⁸⁶.

Як це не прикро визнавати, але на злободенну проблему визначення правової долі відповідних земельних ділянок, шляхи вирішення якої автор цих рядків пропонував ще в 2012 р. (причому в процесі проведення кримінально-правового дослідження), законодавець почав звертати увагу лише в 2017 р. Наслідком цього стало те, що у стінах ВРУ саме в цей рік з'явилося одразу три законопроекти, покликаних вирішити відповідну проблему, багато з положень яких фактично повністю відтворюють висловлені мною раніше пропозиції¹⁶⁸⁷.

1. Проект Закону України № 6594 від 20 червня 2017 р. «Про внесення зміни до Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо першочергового права громадян України-спадкоємців осіб, які мали у постійному користуванні земельні ділянки, на оренду такої землі».

¹⁶⁸⁶ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 190–192; Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері постійного користування земельною ділянкою. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 188–194.

¹⁶⁸⁷ Див. про це також: Шульга М. В. *Правова природа довічного успадкування володіння землею. Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 241–243.

Автори цього законопроекту пропонували доповнити розділ X ЗК України «Перехідні положення» п. 6-1 такого змісту: «Громадяни України – спадкоємці осіб, які мали в постійному користуванні земельні ділянки, мають першочергове право на укладення договору оренди щодо такої земельної ділянки без проведення земельного аукціону». Як бачимо, в основу цього законопроекту лягла та концептуальна ідея удосконалення законодавства, яка і пропонувалася мною ще в 2012 р., суть якої можна звести до такого: це безальтернативна (без проведення земельного аукціону) передача відповідних земельних ділянок спадкоємцям. Незважаючи на приємне перше враження, обумовлене простотою та логічністю відповідних положень, при більш уважному вивченні тексту законопроекту виявляються його вади, обумовлені вже звичним для реалій вітчизняної правотворчості фрагментарним та безсистемним підходом його ініціаторів, який, зокрема, виявляється в тому, що:

а) на відміну від ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оренду землі», яка закріплює перехід права оренди, пропонується норма надає лише першочергове «право на укладення договору». З урахуванням цього виникає актуальне, зокрема з погляду кваліфікації дій особи за ст. 197-1 КК України, питання, на яких підставах відповідні особи мають користуватися земельною ділянкою до укладення договору оренди. Адже виходить, що вони після смерті постійного землекористувача мають негайно припинити використання земельної ділянки (наприклад, не провівши посівні роботи або не завершивши збір урожаю) аж до укладення договору, процес якого, як відомо, може тривати досить тривалий час. Якщо вони все-таки приступлять до використання земельної ділянки, то їхні дії можуть кваліфікуватися (зрозуміло, що за наявності й інших умов) за ст. 197-1 КК України, що, як було продемонстровано вище, і відбувається у сучасній практиці;

б) знову ж, на відміну ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оренду землі», в якій йдеться не лише про право спадкоємців, а й, у разі їх відмови чи відсутності таких спадкоємців, право осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями, у пропонованому п. 6-1 Перехідних положень ЗК України згадується лише про спадкоємців. Отже, якщо земельна ділянка спільно з постійним землекористувачем використовувалась іншим членом ФГ¹⁶⁸⁸, який не є спадкоємцем землекористувача (наприклад, двоюрідним братом), то він не матиме жодних переваг в отриманні права на земельну ділянку;

в) враховуючи згадане вище положення про те, що право постійного землекористування тривалий час виступало своєрідним «замінником» права власності, виникає питання, чому автори аналізованого законопроекту обмежили право спадкоємців лише на укладення договору оренди земельної ділянки і не передбачили можливість передачі останньої у власність. Тим більше, що у визнаному неконституційним п. 6 Перехідних положень ЗК України йшлося про альтернативну можливість переоформлення права постійного користування або у право власності, або у право оренди;

г) суб'єктами законодавчої ініціативи ігнорується низка процесуальних аспектів вирішення відповідної проблематики, зокрема: в який строк має бути укладе-

¹⁶⁸⁸ Відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство» членами ФГ можуть бути подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення ФГ, визнають і дотримуються положень установчого документа ФГ. Членами ФГ не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом).

ний відповідний договір; процедура його укладення; правові наслідки зволікання з укладенням договору; наслідки користування земельною ділянкою без укладення такого договору.

2. *Проект Закону України № 6148 від 28 лютого 2017 р. «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо переоформлення деяких прав на землю, набутих до набрання чинності Земельним кодексом України» та альтернативний законопроект № 6148-1 від 7 березня 2017 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав постійних користувачів земельних ділянок».*

На відміну від попереднього, ці законопроекти покликані вирішувати не проблему юридичної долі земельних ділянок, які залишилися після смерті постійного землекористувача, а проблему можливості переоформлення постійними землекористувачами свого права постійного землекористування (довічного успадкованого володіння) у право власності чи оренди. Саме тому для автора цих рядків їхні положення становлять значно менший, порівняно з проаналізованим вище законопроектом, науковий інтерес.

3. Не вирішує означених проблем і широко обговорюваний останнім часом *проект Закону України № 2178-10 від 10 жовтня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення»,* ухвалення якого «відкриває двері» для створення в Україні повноцінного ринку земель. Цим законопроектом лише передбачається право громадян, яким належить право постійного користування, право довічного успадкованого володіння земельними ділянками державної та комунальної власності, призначеними для ведення селянського (фермерського) господарства, а також орендарів земельних ділянок, які набули право оренди землі шляхом переоформлення права постійного користування щодо зазначених земельних ділянок, на викуп (не передачу – Р. М.) таких земельних ділянок у власність із розстрочкою платежу до 5 років за ціною, яка дорівнює нормативній грошовій оцінці таких земельних ділянок, без проведення земельних торгів.

Крім того, жоден із названих вище законопроектів не передбачає внесення змін до ст. 141 ЗК України, які б нарешті засвідчили, що у разі смерті постійного землекористувача його право припиняється та не передається у спадок, а також те, що відповідне право припиняється не лише у разі припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій, а й інших суб'єктів, згаданих у ст. 92 ЗК України.

З огляду на це вважаю, що п. «в» ст. 141 ЗК України має бути викладений у такій редакції: **«припинення діяльності суб'єктів, зазначених у ч. 2 ст. 92 цього Кодексу».** Крім того, ст. 141 ЗК України має бути доповнена п. «ж» такого змісту: **«право постійного користування земельною ділянкою припиняється в разі смерті громадянина або припинення діяльності юридичної особи, не зазначеної у ч. 2 ст. 92 цього Кодексу, яким земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 року».**

Пропозицію доповнити ст. 141 ЗК України подібним пунктом свого часу висував В. С. Макаренко¹⁶⁸⁹. Однак дослідник обмежив припинення права постійного ко-

¹⁶⁸⁹ Макаренко В. С. Щодо підстав примусового припинення права користування земельною ділянкою. URL: www.hozpravo.com.ua/conferences/arhiv/uchastic.php.

ристування лише випадками припинення діяльності відповідних суб'єктів, не враховуючи випадки смерті фізичної особи – землекористувача, яка не є тотожною «припиненню діяльності», позаяк це поняття притаманне для юридичних осіб.

Водночас варто звернути увагу на те, що всі запропоновані зміни були направлені на створення матеріального підґрунтя для реалізації спадкоємцями (як і іншими особами, які на законних підставах спільно обробляли земельну ділянку) постійного землекористувача свого права на продовження користування земельною ділянкою. Щодо процесуальних аспектів, то, крім удосконалення ст. 92, відповідних змін, які закріплюють процедуру реалізації цього права, вочевидь, потребуватимуть і деякі інші норми ЗК України, зокрема, статті 116, 118, 123¹⁶⁹⁰.

Якщо в постійне користування землі державної та комунальної власності можуть надаватися лише юридичним особам, то передаватися в оренду вони можуть як юридичним особам, так і громадянам. Набуття права оренди на земельні ділянки, які перебувають у державній та комунальній власності, здійснюється виключно за результатами проведення земельних торгів, крім випадків, встановлених частинами 2–3 ст. 134 ЗК України. Водночас варто зазначити, що ВС чітко розтлумачив, що отримання, наприклад, ФГ землі у користування поза процедурою земельних торгів є порушенням закону, а ототожнення фізичної особи і ФГ у контексті таких правовідносин є хибним¹⁶⁹¹.

Принагідно зазначу, що у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки не випадково вказується на те, що якщо право власності *переда-*

¹⁶⁹⁰ Завершуючи розгляд відповідної проблематики, необхідно зазначити, що останнім часом в юридичній літературі активно дебатуються питання щодо відмови від конструкції права постійного користування земельними ділянками. Зокрема А. М. Мірошніченко щодо цього писав так: «Якщо порівнювати становище суб'єкта права постійного користування із становищем суб'єкта, що використовує майно на праві власності або господарського відання (земельні ділянки на сьогодні не використовуються на цьому титулі з огляду на положення ст. 4 ГКУ; до ухвалення ГКУ вважалося, що земельне законодавство вичерпно врегулює можливість використання земельних ділянок і не допускає застосування до цих відносин актів господарського законодавства), очевидним є те, що право постійного користування передає такі обмеження щодо розпорядження майном, які роблять його набагато менш привабливим навіть порівняно з правом господарського відання. Суб'єкт права постійного користування не може продати свою земельну ділянку (навіть за згодою певного органу державної влади чи місцевого самоврядування), не може передати її в оренду, не може отримати кредит під її заставу – тобто не може отримати (формально) жодних переваг, які надає власникові або суб'єкту права господарського відання право розпорядження, і тому єдине, що йому залишається – обходити закон за допомогою прихованого відчуження земельних ділянок при відчуженні нерухомого майна, укладати різноманітні «хитрі» договори на зразок договорів про спільну діяльність, інвестиційних договорів тощо, які по суті є нічим іншим, як прихованими договорами про оренду або відчуження земель. Таке становище не можна вважати нормальним». Відповідно, існування права постійного користування земельними ділянками у сучасних умовах не має жодного виправдання і є шкідливим. «Важко переоцінити негативний вплив такого існування на економіку держави. Шляхом покращення наявної ситуації є відмова від права постійного користування шляхом його трансформації у право власності. Це потребуватиме змін у встановлені законом правила про власність на земельні ділянки – можливість мати земельні ділянки на праві власності має бути визнана за всіма юридичними особами (Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 175). З урахуванням сказаного вчений висноує, що застарілий рудимент радянської правової системи – право постійного користування земельними ділянками – має бути конвертований у право власності (Мірошніченко А. Земельна реформа-2020: не мораторієм єдиним. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrame-pravo/zemelna-reforma2020-ne-moratoriem-edinim.html>). Подібну думку висловлює і М. І. Балащенко, зазначаючи, що право постійного землекористування сьогодні видається застарілим речовим правовим титулом, згадка про який може бути видалена із законодавства (Балащенко М. І. До питання трансформації права постійного користування землею. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 4. Т. 1. С. 108).

¹⁶⁹¹ Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 7 березня 2018 р. у справі № 911/436/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72692978>.

ється, то право користування надається. Щодо цього слушно зазначає І. І. Каракаш, що між цими поняттями існує не тільки термінологічна, а й сутнісна відмінність. Передача земель державної та комунальної власності у власність громадянам та юридичним особам недержавної власності змінює власника, надання ж земельних ділянок у постійне користування або їх орендне використання не змінює володаря права власності на землю¹⁶⁹².

Утім передача земель із державної та комунальної власності є лише одним із можливих юридичних фактів, які породжують виникнення права власності на земельну ділянку. Стаття 116 ЗК України не охоплює всіх видів набуття права власності на земельну ділянку громадянами та юридичними особами. Тому цілком логічним було рішення законодавця пов'язати самовільність зайняття земельної ділянки не лише з відсутністю рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, а й з відсутністю вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки.

Відповідно до статей 81–82 ЗК України громадяни та юридичні особи набувають право власності на землю на підставі придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими правочинами (зокрема викуп земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать на праві власності, для іноземців та осіб без громадянства; у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності в Україні – для іноземних юридичних осіб), а також прийняття спадщини.

До інших правочинів, які породжують виникнення права на земельну ділянку, можна віднести договори: довічного утримання; про поділ, перерозподіл, об'єднання нерухомого майна; про право власності на спільну земельну ділянку подружжя; про придбання земельної ділянки з прилюдних торгів; про іпотеку; про переуступку частки у праві власності на земельну ділянку тощо. Особливості здійснення наведених вище правочинів регулюються статтями 88, 120 ЗК України, статтями 655–656, 715–718, 731–733, 744–746, 1216–1217, 1233–1234 ЦК України, Законом України від 5 червня 2003 р. «Про іпотеку».

Крім отримання земельних ділянок у власність на підставі правочинів, громадяни та юридичні особи можуть отримати земельні ділянки в оренду. Оренда земельних ділянок, що знаходяться у власності громадян та юридичних осіб, регулюється ст. 93, ч. 4 ст. 124 ЗК України, Законом України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі» і ст. 792 ЦК України.

Договір оренди землі укладається у письмовій формі і за бажанням однієї зі сторін може бути посвідчений нотаріально; право оренди земельної ділянки підлягає державній реєстрації відповідно до закону (ч. 1 ст. 14, ч. 5 ст. 6 Закону України «Про оренду землі»). Не може вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки її використання орендарем на підставі укладеного договору оренди земельної ділянки, навіть якщо цей договір не був посвідчений нотаріально та (або) належно не зареєстрований. Пропонований підхід знаходить підтримку і в практиці застосування ст. 197-1 КК України.

---

¹⁶⁹² Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. С. 183–184.

*Наприклад, виправдовуючи Особу-1, Петропавлівський районний суд Дніпропетровської області вказав на те, що не вважається самовільним зайняттям земельної ділянки її використання орендарем на підставі укладеного договору оренди земельної ділянки, навіть якщо цей дозовір не був посвідчений нотаріально та (або) належним чином не зареєстрований*¹⁶⁹³.

Раніше чинна редакція ст. 15 Закону України «Про оренду землі» передбачала аж одинадцять істотних умов, відсутність хоча б однієї з яких у договорі була підставою для визнання його недійсним. Крім того, ч. 4 ст. 15 цього Закону вказувала на те, що невід'ємною частиною договору оренди землі є: план або схема земельної ділянки, яка передається в оренду; кадастровий план земельної ділянки з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів; акт визначення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості); акт приймання-передачі об'єкта оренди; проєкт відведення земельної ділянки у разі його розроблення згідно із законом. Виникало питання, чи охоплюються ст. 197-1 КК України дії особи, що свідчать про заволодіння нею земельною ділянкою за наявності підписаного (або ж навіть зареєстрованого) договору оренди земельної ділянки, який, однак, не містить усіх істотних умов або необхідних доповнень до нього.

О. С. Лисанець давав ствердну відповідь на це непросте питання. Зокрема, названий автор писав: «... якщо договір оренди землі буде укладений, підписаний усіма зацікавленими особами та відповідно зареєстрований, але при цьому буде відсутній хоча б один документ, який є невід'ємною частиною договору оренди землі, то такий договір буде вважатися недійсним. З огляду на це використання землі особою (орендарем) за цим договором потрібно вважати самовільним. Наприклад, самовільне зайняття землі буде мати місце у випадку, коли відсутній акт приймання-передачі об'єкта оренди землі»¹⁶⁹⁴.

Із таким твердженням ми (разом з О. О. Дудоровим) не погоджувалися, пояснюючи свою думку тим, що з визнанням договору оренди недійсним через мотиви, про які говорить О. С. Лисанець, припиняються всі права та обов'язки сторін, що випливали з договору. Але говорити в цьому разі (як і в інших випадках неналежного оформлення правочинів щодо земельної ділянки) про самовільне зайняття землі не варто, оскільки волевиявлення сторін щодо укладення договору оренди землі мало місце¹⁶⁹⁵. І хоч це волевиявлення не було відображене належно, його наявність, підтверджена підписанням відповідного договору, є підставою для констатації відсутності у діяч особи (орендаря земельної ділянки) щонайменше умислу на вчинення самовільного зайняття земельної ділянки, а це виключає кваліфікацію за тією чи іншою частиною ст. 197-1 КК України¹⁶⁹⁶.

¹⁶⁹³ Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2018 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75506395>.

¹⁶⁹⁴ Лисанець О. С. Проблеми самовільного зайняття земельної ділянки в контексті орендних відносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3 URL: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnivs/2010_50/index.htm.

Дивує, що у цій статті, яка надійшла до редколегії журналу 22 червня 2010 р., наводиться легальне визначення самовільного зайняття земельної ділянки без урахування законодавчих змін від 15 квітня 2008 р.

¹⁶⁹⁵ У цьому контексті велими конструктивно видається думка пов'язувати наявність самовільного зайняття земельної ділянки, зокрема, з відсутністю влі власника земельної ділянки (Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок». *Право України*. 2008. № 2. С. 111).

¹⁶⁹⁶ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 196–197.

З подібних міркувань не можна кваліфікувати за ст. 197-1 КК України заволодіння земельними ділянками, вказаними у підпунктах «а» та «б» п. 15 Перехідних положень ЗК України і придбаними під час дії мораторію на їхнє відчуження. Хоча відповідні правочини не можуть визнаватися юридичними фактами, які посвідчують виникнення права власності на земельні ділянки у відповідних суб'єктів¹⁶⁹⁷, але волевиявлення сторін щодо вчинення правочину знову ж мало місце, що, як видається, повинно виключати кваліфікацію дій особи за ст. 197-1 КК України принаймні знову-таки через відсутність умислу на самовільне зайняття земельної ділянки.

Також інкримінування ст. 197-1 КК України неможливе у випадках, вказаних у ч. 1 та ч. 2 ст. 7 Закону України «Про оренду землі». Нагадаю, що у цих (згаданих раніше при характеристиці інституту постійного користування земельними ділянками) нормах йдеться про те, що право на оренду земельної ділянки переходить після смерті фізичної особи-орендаря, якщо інше не передбачено договором оренди, до спадкоємців, а в разі їхньої відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями. У разі засудження фізичної особи-орендаря до позбавлення волі або обмеження його дієздатності за рішенням суду право на оренду земельної ділянки переходить до одного з членів його сім'ї, який виявив бажання і може відповідно до закону стати орендарем, а в разі його відмови або відсутності таких – до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем, за їхньою згодою.

З огляду на викладене не інакше як протизаконним можна назвати рішення Скадовського районного суду Херсонської області у справі Особи-1. Цим судом встановлено, що в батька підсудного в оренді було 54 га землі, більша частина з яких восени була засіяна зерновими культурами, а 73 га залишилося несіяними, і на них батько планував сіяти кавуни. Після смерті батька Особа-1 посіяв на вказаних 73 га кавуни. Також він звернувся із заявою до РДА про переоформлення на нього договору оренди землі, але отримав відповідь, що це буде можливо лише після оформлення спадщини, тобто через півроку після смерті батька. В результаті підсудний безпідставно, у порушення ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оренду землі», був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁶⁹⁸.

Справді, договір оренди землі мав бути переоформлений. Слушною є думка про те, що невнесення змін до договору оренди буде мати низку негативних наслідків як для сторін договору, так і для державного чи місцевого бюджету (у разі оренди земель державної чи комунальної власності), оскільки без укладання угоди про внесення змін до договору з подальшою його перереєстрацією: у нового орендаря не буде можливості приступати до обробітку землі; не виникає обов'язку із внесення орендної плати; його неможливо буде притягнути до відповідальності за невиконання тих чи інших умов договору¹⁶⁹⁹. Але дії Особи-1, який розпочав обробіток земельної ділянки, могли кваліфікуватися лише як використання земель-

¹⁶⁹⁷ Згідно з ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, недійсність якого встановлена законом (нікчемний правочин).

¹⁶⁹⁸ Вирок Скадовського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2010 р. у справі № 1-308 за 2010 р.

¹⁶⁹⁹ Спціна Л. В. Заміна сторони у договорі оренди землі: підстави, порядок, наслідки. URL: www.stride.com.ua/stride/men/index.php.

ної ділянки без правовстановлюючих документів (відповідальність за що мною пропонується встановити) і лише за умови, що відповідним громадянином не було виконано всіх передбачених законодавством дій, необхідних для отримання документів, які посвідчують право власності чи користування земельною ділянкою.

Натомість правомірним треба вважати рішення Козятинського міськрайонного суду Вінницької області, який у багато чому подібний до попередньої справи, коли особа використовувала земельну ділянку та паралельно займалася переоформленням договору оренди земельної ділянки, строк якого закінчився, зробив висновок про неможливість кваліфікації таких дій як самовільного зайняття земельної ділянки¹⁷⁰⁰.

У легальній дефініції поняття самовільного зайняття земельної ділянки останнє пов'язується, зокрема, з відсутністю правочину лише щодо земельної ділянки, а не із відсутністю правочину щодо об'єкта, розташованого на земельній ділянці. Водночас відповідно до ст. 120 ЗК України до особи, яка набула право власності на житловий будинок, будівлю або споруду, розміщені на земельній ділянці, що перебуває у власності іншої особи, переходить право власності на земельну ділянку (її частину), на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення. Якщо житловий будинок, будівля або споруда розміщені на земельній ділянці, що перебуває у користуванні, то в разі набуття права власності на ці об'єкти до набувача переходить право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені, на тих самих правах і в тому ж обсязі, що були у попереднього землекористувача. До особи, якій перейшло право власності на житловий будинок, будівлю або споруду, що розташовані на орендованій земельній ділянці, переходить право оренди на цю земельну ділянку. У разі набуття права власності на житловий будинок, будівлю або споруду фізичними або юридичними особами, які не можуть мати у власності земельних ділянок, до них переходить право користування земельною ділянкою, на якій розташований житловий будинок, будівля або споруда, на умовах оренди¹⁷⁰¹.

Правочини, що тягнуть перехід права власності на об'єкт нерухомості, водночас є підставою для переходу права на землю; оформлення такого права здійснюється у встановленому законом порядку. Відповідна ситуація не може бути охарактеризована як «самовільне зайняття земельної ділянки» з огляду на те, що частина земельної ділянки, на якій розташована нерухомість, слідує юридичній долі нерухомості. У п. 3.4 розділу 3 постанови пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6

¹⁷⁰⁰ Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 27 грудня 2012 р. у справі № 1-370/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28341816>.

¹⁷⁰¹ Отже, у ЗК України закріплений відомий ще з часів римського права принцип, згідно з яким особа, яка отримує право на будівлю, отримує право і на земельну ділянку, на якій ця будівля розташована (Кассо Л. Здання на чужой земле. Москва : Издательство книжного магазина И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1905. С. 8).

Фактично в цьому випадку йдеться про «принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єктів нерухомості, які на ній розташовані», який у сучасній земельно-правовій доктрині тлумачиться як реалізована у правовому регулюванні основоположна правова ідея, за якою земельна ділянка та об'єкти нерухомості, які на ній розташовані, одночасно беруть участь в обороті, хоча й розглядаються як окремі об'єкти (речі) (Щербина М. С. Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єктів нерухомості, які на ній розташовані : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 163).

На необхідність неухильної реалізації як у законодавстві, так і в правозастосовчій практиці принципу єдності юридичної долі земельної ділянки та розміщеної на ній нерухомості звертає увагу і А. М. Мірошніченко (Мірошніченко А. Земельна реформа-2020: не мораторієм єдиним. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrane-pravo/zemelna-reforma2020-ne-moratoriem-edinim.html>).

«Про деякі питання розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» щодо цього зазначається, що покупець нерухомого майна вправі вимагати оформлення відповідних прав на земельну ділянку, зайняту нерухомістю, з моменту державної реєстрації переходу права власності на нерухоме майно. Відсутність у такої особи переоформлених на її ім'я правовстановлюючих документів на земельну ділянку не може кваліфікуватися як самовільне зайняття земельної ділянки¹⁷⁰².

Так само приписи законодавства тлумачать і судді ВС, у рішеннях якого здебільшого відстоюється позиція, згідно з якою при виникненні в іншої особи права власності на жилий будинок, будівлю або споруду (відповідно до договору, який містить необхідні за законом істотні умови), право попереднього власника або користувача припиняється в силу прямої вказівки закону без припинення у цілому договору оренди земельної ділянки. Відповідно, новий власник об'єкта нерухомості, якому переходить право оренди, набуває права оренди за чинним договором оренди, а не в порядку повторного надання земельної ділянки, тобто має місце заміна сторони у зобов'язанні¹⁷⁰³. Водночас треба зазначити, що ВС не зумів сформулювати єдину позицію щодо оцінки близьким за змістом ситуацій, коли особа набуває право власності на земельну ділянку, на якій розташований успадкований будинок та інші споруди¹⁷⁰⁴. Так, в одній зі справ суд касаційної інстанції зазна-

¹⁷⁰² Заради справедливості необхідно зазначити, що у згаданих вище Узагальненнях судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами, ВГСУ інакше підходить до розв'язання аналізованого питання, зазначаючи, що у вирішенні спорів про право власника об'єкта нерухомості на земельну ділянку, на якій він розташований, судам треба враховувати, що виникнення права власності на об'єкт нерухомості не є підставою для автоматичного виникнення права власності чи укладення (продовження, поновлення) договору оренди земельної ділянки. Фактично ВГСУ зазначає, що правочин щодо переходу права власності на об'єкт нерухомості є лише передумовою для переходу відповідного права на землю, яке потрібно оформлювати відповідно до чинного законодавства України (Узагальнення судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами від 1 січня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001600-10>).

¹⁷⁰³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 6 березня 2019 р. у справі № 914/2687/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80548881>.

Аналогічна правова позиція викладена у постановках: від 28 березня 2018 р. у справі № 910/24189/16; від 7 листопада 2018 р. у справі № 910/20774/17; від 27 лютого 2019 р. у справі № 913/661/17.

¹⁷⁰⁴ Провідними вітчизняними фахівцями у галузі земельного права, зокрема А. М. Мірошніченко, зазначається, що при тлумаченні та застосуванні правил ст. 120 ЗКУ щодо «автоматичного» переходу прав на земельну ділянку існує низка проблемних питань. Зокрема, у судовій практиці виникають проблеми із визначенням розміру земельних ділянок, право на які переходить до набувача будівлі або споруди (якщо відповідна ділянка не ідентифікована в договорі). На думку А. М. Мірошніченка, для визначення розміру земельної ділянки, що необхідна для обслуговування будівлі або споруди, у складних випадках, що вимагають застосування спеціальних знань, треба призначати експертизу. На сьогодні склалася усталена практика визначення розміру земельних ділянок, що необхідні для обслуговування частини домоволодінь, за допомогою судової будівельно-технічної експертизи. Не вбачається жодних обставин, які б перешкождали використанню цього виду експертизи для визначення розміру земельної ділянки, що необхідна для обслуговування будинку або споруди в цілому. Окремо вчений розглядає ситуації, коли земельна ділянка спеціально відводилася для обслуговування певної будівлі (будівель). Найбільш поширеним прикладом є присадибна ділянка, яка згідно із чинним законодавством (статті 40, 121 ЗКУ) та згідно із законодавством, що діяло раніше (ст. 67 ЗКУ в ред. 1992 р.), відводилася спеціально для «будівництва й обслуговування житлового будинку та господарських споруд». Крім того, згідно із законом (ст. 381 ЦКУ) будинок і присадибна ділянка є єдиним цілим – садивою, причому «[у] разі відчуження житлового будинку вважається, що відчужується вся садиба, якщо інше не встановлено договором або законом» (ч. 2 ст. 381 ЦКУ). З огляду на сказане науковець констатує, що у разі відчуження садибного будинку одночасно переходить право на всю ділянку, яка була відведена для будівництва і обслуговування цього будинку. Вирішуючи спори щодо площі та конфігурації земельної ділянки, треба виходити із чинних будівельних норм та правил, санітарних норм та правил, інших нормативних документів та містобудівної документації. Особливо слід звернути увагу на необхідність застосування ДБН 360–92** «Планування і забудова міських і сільських поселень», ДБН Б.2.4–3–95 «генеральні плани сільськогосподарських підприємств» (Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 160–161).

чив: «... встановивши цільове призначення спірної земельної ділянки, суд апеляційної інстанції дійшов правильного висновку про необхідність застосування до спірних правовідносин положень частини другої та третьої статті 1225 ЦК України, з огляду на що визнав за Особою-1 право власності на спірну земельну ділянку в порядку спадкування, на якій розташований успадкований будинок, інші будівлі та споруди, оскільки вона призначена саме для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель»¹⁷⁰⁵.

Інша позиція викладена в постанові від 21 листопада 2018 р. у справі № 341/363/16-ц. Зокрема, ВС у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду констатував, що суди першої та апеляційної інстанцій не звернули уваги на те, що згідно із заповітом Особа-2 успадкував лише житловий будинок загальною площею 35 м² та приналежні до нього прибудови. Земельна ж ділянка площею 0,1576 га вказаним заповітом не охоплена. Як встановлено судами попередніх інстанцій, спірне будинковолідіння знаходиться на земельній ділянці площею 0,1576 га, цільове призначення якої – для індивідуального житлового, гаражного і дачного будівництва. Суди першої та апеляційної інстанцій при вирішенні спору не врахували положення статті 1225 ЦК України та передчасно визнали за Особою-2 право власності на земельну ділянку площею 0,1576 га в розмірі, належному спадкодавцю, оскільки він як спадкоємець домоволодіння має право лише на ту частину земельної ділянки, яка необхідна для його обслуговування. «Спадкування ж решти вказаної ділянки здійснюється на загальних підставах. Без встановлення в повному обсязі фактичних обставин справи, що мають суттєве значення для її вирішення, зокрема, яка саме частина земельної ділянки необхідна для обслуговування житлового будинку з господарськими будівлями та спорудами, рішення судів першої та апеляційної інстанцій в частині визнання за Особою-2 права власності на земельну ділянку площею 0,1576 га не можна визнати законними та обґрунтованими»¹⁷⁰⁶.

Логічно, що відсутність уніфікованості спостерігається і при винесенні рішень за ст. 197-1 КК України судами першої інстанції.

Зокрема, до Чортківського районного суду Тернопільської області надійшло кримінальне провадження щодо Особи-1, який органами досудового розслідування обвинувачувався у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України. В обвинувальному акті вказувалося на те, що Особа-1 шляхом огороження та обмеження доступу здійснив самовільне зайняття земельної ділянки особливо

Видасться, що проблему визначення розміру земельної ділянки, яка «слідує» за об'єктом нерухомості, може вирішити нова редакція ч. 2 ст. 377 ЦК України, в якій прямо вказується на те, що розмір та кадастровий номер земельної ділянки, право на яку переходить з причини переходу права власності на житловий будинок, будівлю або споруду, є істотними умовами договору, який передбачає набуття права власності на ці об'єкти (крім багатоквартирних будинків та об'єктів державної власності, що підлягають продажу шляхом приватизації). Тобто, починаючи з 2018 р., у договорі купівлі-продажу, наприклад, житлового будинку, необхідно вказати, земельна ділянка якого розміру «слідує» за ним. Також при вирішенні подібних справ варто пам'ятати і про постанову ВС від 22 березня 2018 р., в якій роз'яснено, що земельна ділянка не може бути передана у користування без проведення земельних торгів, якщо її площа значно перевищує площу нерухомості (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22 березня 2018 р. у справі № 910/13129/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72972455>).

¹⁷⁰⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 31 жовтня 2019 р. у справі № 235/6657/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85390465>.

¹⁷⁰⁶ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 листопада 2018 р. у справі № 341/363/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78160555>.

цінних земель, а саме території розміром 0,8758 га, яка є частиною ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Касперівський», а потім здійснив на ній будівництво будівель та споруд. Під час розгляду справи судом з'ясовано, що Особа-1 правомірно володіє літнім будинком для відпочинку, який розташований на відповідній земельній ділянці. Як наслідок, суд виправдав Особу-1 через відсутність в його діях інкримінованих складів злочинів¹⁷⁰⁷.

Однак інші суди не сприймають висловлені вище рекомендації.

Наприклад, Жовтневим районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області встановлено, що Особа-1 придбала у ТОВ «Південребуд» об'єкт незавершеного будівництва, який складався з блоків виробничих споруд, закритої автостоянки на два автомобіля, огороження із залізобетонних плит та огороження з металевої сітки. На підставі укладеного договору Особа-1 зареєструвала своє право власності на відповідне нерухоме майно. У подальшому Особа-1 використовувала придбану автостоянку для розміщення автомобільного транспорту свого чоловіка, який використовував його для здійснення підприємницької діяльності. З'ясувавши ці обставини, суд кваліфікував дії Особи-1 за ч. 1 ст. 197-1 КК України, мотивуючи своє рішення тим, що Особа-1 не отримала жодних правовстановлюючих документів та не здійснювала оплату за користування відповідною земельною ділянкою¹⁷⁰⁸.

Видається, що це рішення суду не враховує як положень ст. 120 ЗК України, так і приписів ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», адже саме на подібні ситуації і розраховане законодавче застереження про відмінні від самовільного зайняття земельної ділянки дії, які є правомірними відповідно до закону. Тобто навіть за відсутності рішення уповноважених органів і правочину щодо земельної ділянки не кожне зайняття земельної ділянки може бути визнано самовільним.

Такої думки дотримувався і Держкомзем, який у листі від 11 листопада 2008 р. № 14-17-4/12991 «Щодо застосування терміна „самовільне зайняття земельної ділянки”» до правомірних дій, що не є самовільним зайняттям земельної ділянки, крім ситуації, передбаченої ст. 120 ЗК України, відносить, зокрема, договірне користування земельною ділянкою, що перебуває у спільній частковій власності (ст. 88 ЗК України), а також проведення на підставі угоди із власником землі або за погодженням із землекористувачем геологознімальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт (ст. 97 ЗК України).

У доктрині земельного права виділяються й інші види землекористування, які треба вважати правомірними: право землекористування, що виникло відповідно до нечинного сьогодні законодавства, а чинним законодавством не передбачено; право загального землекористування; право користування земельною ділянкою наймача будівель і споруд; право користування земельними ділянками лісогосподарського призначення тимчасових лісокористувачів; право користування земельними ділянками мисливських угідь¹⁷⁰⁹.

¹⁷⁰⁷ Вирок Чортківського районного суду Тернопільської області від 25 травня 2018 р. у справі № 597/637/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74264261>.

¹⁷⁰⁸ Постанова Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 5 липня 2012 р. у справі № 413/3124/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25198765>.

¹⁷⁰⁹ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 171–172.

Особливим видом земельних прав є право земельного сервітуту. Відповідно до ч. 1 ст. 98 ЗК України право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Стаття 99 ЗК України визначає конкретних суб'єктів, між якими виникають відносини щодо сервітуту. Ініціатором земельного сервітуту може бути власник або користувач земельної ділянки, в яких є потреба у використанні земельної ділянки суміжної (сусідньої) земельної ділянки, щоб усунути недоліки своєї ділянки, зумовлені її місцем розташування або природним станом; чи інші заінтересовані особи. У ч. 1 ст. 100 ЗК України вказано на чотири підстави встановлення земельного сервітуту: договір, закон, заповіт та рішення суду¹⁷¹⁰. Це свідчить про те, що рішення суду та закон поряд із рішенням компетентних органів та правочинами також є підставами для виникнення права землекористування. І таке землекористування безпідставно пов'язувати із самовільним зайняттям земельної ділянки. Водночас треба мати на увазі, що ВС чітко висловився стосовно того, що визнання судом договору оренди землі укладеним без рішення місцевої ради про передачу земельної ділянки в оренду неможливе¹⁷¹¹.

Від земельного сервітуту треба відрізнити емфітевзис – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб і суперфіції – право користування чужою земельною ділянкою для забудови¹⁷¹². Ці два особливі види прав землекористування з'явилися в ЗК України відносно нещодавно як реагування на прийняття ЦК України від 16 січня 2003 р., адже було досить парадоксальним, що в ЗК України як спеціальному нормативно-правовому акті, який регулює земельні відносини, нічого не було зазначено про особливі види землекористування, вказані в ЦК України. Підставою виникнення емфітевзису чи суперфіцію є договір або заповіт¹⁷¹³.

Не визнається самовільним використання земельної ділянки юридичною особою після зміни організаційно-правової форми цієї юридичної особи, якщо земельна ділянка використовується нею на підставі документа, який посвідчує право на земельну ділянку, виданого юридичній особі до її реорганізації (п. 3.5 розд. 3 постанови пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин»).

Не може також вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки використання землі, наданої за рішенням уповноваженого органу, до встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), оскільки у такій ситуації відсутня самовільність зайняття землі.

¹⁷¹⁰ Відповідно до ч. 3 ст. 402 ЦК України спір про встановлення сервітуту вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту, в разі недосагнення домовленості про встановлення сервітуту та його умов.

¹⁷¹¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 грудня 2018 р. у справі № 32/563. URL: https://protocol.cu.ua/gu/vp_vs_viznannya_sudom_dogovoru_orendi/.

¹⁷¹² Укладання договору суперфіцію є спеціальним способом надання права на користування земельними ділянками, що надаються або були надані з цільовим призначенням для забудови та експлуатації житлових будинків, будівель, споруд. Користування земельною ділянкою на правах суперфіцію забезпечує реалізацію прав власників житлових будинків, будівель, споруд на користування земельними ділянками, на яких знаходиться відповідне майно (п. 2.13 розділу 2 постанови пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин»).

¹⁷¹³ Докладніше про особливості здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні див.: Харитонова Т. С. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 322 с.

Не повинно кваліфікуватися за ст. 197-1 КК України і користування земельною ділянкою, яке здійснюється на підставі договору з власниками (землекористувачами) про обробку відповідної земельної ділянки. Хоч такий договір і не передбачає перехід прав на земельну ділянку, очевидно, що подібні дії також треба розцінювати як правомірні.

Зокрема, до Приморського районного суду Запорізької області надійшла кримінальна справа за обвинуваченням Особи-1 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Останньому інкримінувалося те, що він, будучи директором КУ «Преславський психоневрологічний інтернат» Запорізької обласної ради, знаючи, що право власності громадянами на відповідні земельні ділянки загальною площею 65 га не отримано, уклав з членами активу робітників соціальної сфери і пенсіонерів, яким надано дозвіл на розробку проєктів відведення земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства договір на обробку земельної ділянки. Під час судового розгляду з'ясувалося, що насправді відповідні земельні ділянки були виділені громадянам ще в 1996 р., а в 2001 р. розмір земельних ділянок був збільшений. Крім того, Особа-1 надав суду договори про право користування земельної ділянки, які відповідні громадяни надали йому ще в 2004 р., а також договір 2010 р. про обробку цих земельних ділянок. З огляду на вказані обставини суд констатував, що зайняття Особою-1 зазначених земельних ділянок не є самовільним та виправдав його¹⁷¹⁴.

Отже, самовільне зайняття земельної ділянки – це фактичне заволодіння (чи заволодіння і користування) земельною ділянкою, вчинене особою: 1) якій ця ділянка у встановленому порядку не надавалась у володіння і користування або не передавалась у власність; 2) за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки або прав на неї; 3) за відсутності інших законних підстав, які дозволяють вважати користування земельною ділянкою правомірною дією.

О. Ю. Дрозд у запропонованому ним визначенні самовільного захоплення земельної ділянки відмовляється від вказівки на можливість вчинення «інших дій, які відповідно до закону є правомірними». Дослідник намагається охопити дефініцією самовільного зайняття земельної ділянки всі випадки незаконного набуття прав на земельну ділянку, вказуючи на рішення «компетентних органів» замість «органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» та замінивши формулювання «правочину щодо земельної ділянки» словосполученням «правочину, яким засвідчується перехід права на земельну ділянку, а також на будівлі, об'єкти та споруди, що на ній розташовані»¹⁷¹⁵.

Проте, відмовляючись від вказівки на «інші дії, які відповідно до закону є правомірними», правник мав би вказати у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки на юридичні факти, які б охоплювали вичерпне коло випадків законного набуття прав на земельну ділянку. Однак такої вказівки у визначенні, запропонованому О. Ю. Дроздом, немає. Зокрема ним нічого не зазначено про закон і рішення суду як підстави набуття прав на землю, хоч раніше було доведено, що вони (поруч із рішенням компетентних органів та відповідними правочинами) є підста-

¹⁷¹⁴ Вирок Приморського районного суду Запорізької області від 11 червня 2012 р. у справі № 1-1/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24557848>.

¹⁷¹⁵ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 132–133.

вами виникнення права землекористування. Тому вважаю за недоцільне відмовлятися у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки від застереження, яке охоплює інші юридичні факти, що підтверджують виникнення прав на земельну ділянку.

Законодавець навряд чи зможе врахувати у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки всі можливі випадки, за яких зайняття земельної ділянки не вважатиметься самовільним. Цим і пояснюється використання формулювання «за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними», яке дає правозастосовним органам певний простір для тлумачення закону. Проте до таких «інших дій», які відповідно до закону є правомірними, на мою думку, мають бути віднесені нетипові, рідкісні способи набуття прав на землю (на кшталт договірної користування земельною ділянкою, що перебуває в спільній частковій власності, проведення на підставі угоди із власником землі або за погодженням із землекористувачем розвідувальних робіт тощо). Звідси випливає невиправданість згадування про них у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки. Набуття прав на землю на підставі придбання житлових будинків, будівель або споруд є одним із найбільш розповсюджених способів набуття відповідних прав. Враховуючи це, у вдосконаленому законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки варто вказати на відсутність правочину, яким засвідчується право на земельну ділянку, а не правочину щодо земельної ділянки.

О. Ю. Дрозд як шлях вирішення зазначеної проблеми пропонує закріпити у відповідному легальному визначенні як умову, за якої захоплення земельної ділянки вважатиметься самовільним, відсутність правочину, яким засвідчується перехід права на земельну ділянку, а також на будівлі, об'єкти та споруди, що на ній розташовані¹⁷¹⁶. Вважаю зайвим окремо вказувати у законодавчій дефініції самовільного зайняття земельної ділянки на правочини щодо будівель, об'єктів та споруд, які розташовані на земельній ділянці, позаяк вживання словосполучення «правочин, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку» дає змогу охопити всі випадки переходу прав на земельну ділянку до особи, котра нею заволодіває.

Аналізуючи законодавчу дефініцію поняття «самовільне зайняття земельної ділянки», варто вкотре нагадати, що відповідно до раніше чинного законодавства самовільним визнавалося зайняття земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та його державної реєстрації. Видається, що, враховуючи «антивласницький» характер досліджуваного правопорушення, для того, щоб сформулювати висновок стосовно виправданості відповідних змін, необхідно вирішити питання, з якого моменту в особи виникає право на земельну ділянку.

ЗК України, на жаль, не дає чіткої відповіді на поставлене питання. У ч. 1 ст. 116 ЗК України визначено, що громадяни та юридичні особи набувають право власності та користування земельними ділянками на підставі рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування та державних органів приватизації. Однак у ст. 125 ЗК України вказано, що право власності та користування

¹⁷¹⁶ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 132–133.

У запропонованій О. Ю. Дроздом редакції ст. 53-1 КУпАП пропонується встановити відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки.

земельною ділянкою виникають з моменту державної реєстрації цих прав. Не вступаючи в полеміку з ґрунтовно проаналізованого у фаховій юридичній літературі питання про момент виникнення в особи права на земельну ділянку¹⁷¹⁷, а також про розбіжності між ЦК України та ЗК України, зазначу, що підставою виникнення права на землю є юридичний факт¹⁷¹⁸, з яким закон пов'язує виникнення такого права (рішення органу влади, цивільно-правова угода, успадкування земельної ділянки)¹⁷¹⁹. Проте, як зазначає В. В. Носік, характерною особливістю набуття суб'єктивного права власності на землю громадянами і юридичними особами є те, що для виникнення права власності на земельну ділянку недостатньо лише одного юридичного факту, має бути юридичний склад, з яким закон пов'язує настання, зміну і припинення правовідносин власності на землю. На думку вченого, це означає, що прийняття органами місцевого самоврядування чи державної влади рішення про передачу земельної ділянки у власність або укладення договору купівлі-продажу земельної ділянки не призводить до появи нового власника землі, якщо не будуть виконані інші юридичні дії щодо формування земельної ділянки як об'єкта права власності, виготовлення, видачі і реєстрації документа про право власності на землю¹⁷²⁰. Схожу позицію щодо цього висловлює і А. М. Мірошніченко, який підкреслює, що рішення уповноваженого органу, наприклад, про надання земельної ділянки в оренду саме собою не створює для орендаря права, яке б підлягало захисту, воно є лише складовою «формування волі» орендодавця¹⁷²¹.

Справді, безпосередня експлуатація земельних ділянок є законною лише після державної реєстрації прав на земельну ділянку. Водночас варто нагадати, що відповідно до ст. 2 Закону України від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. З цього визначення випливає, що набуття (зміна) прав на земельну ділянку вже відбулось, а державна реєстрація виступає лише як підтвердження і визнання державою цього юридичного факту, після чого в особи виникає можливість повноцінної реалізації свого права на земельну ділянку, зокрема, право розпорядження відповідною земельною ділянкою. Подібно розмірковує і М. С. Щербина, пишучи, що державна реєстрація права власності на земельну ділянку при переході права влас-

¹⁷¹⁷ Носік В. Виникнення права власності на землю: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2004. № 9. С. 81–85.

¹⁷¹⁸ Юридичний факт як засіб забезпечення цивільного обороту нерухомості являє собою виключні і незамінні підстави, що спричиняють виникнення, перехід та припинення речових прав на нерухомість і забезпечують у такий спосіб її економічний товарообіг і задоволення законних інтересів суб'єктів права (Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 36).

¹⁷¹⁹ Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 75–76; Земельне право України : навчальний посібник / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. Є. Харитоновна та ін.; за ред. І. І. Каракаша і Т. Є. Харитоновної. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса : Юридична література, 2017. С. 202.

Водночас не могу погодитись із О. В. Лугиною, на думку якого про виникнення права на земельну ділянку можна говорити лише після державної реєстрації (Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок». *Право України*. 2008. № 2. С. 109). Видається, що, пропонуючи подібне тлумачення, правник змішує поняття «виникнення» та «оформлення» прав на землю.

¹⁷²⁰ Носік В. В. *Право власності на землю Українського народу* : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 50.

¹⁷²¹ Мірошніченко А. М. *Земельне право України* : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 188.

ності – лише посвідчення факту, що відбувся¹⁷²². Щодо цього в літературі зазначається, що державну реєстрацію треба визнавати невід’ємною складовою юридичного факту щодо виникнення, зміни або припинення суб’єктивних прав на нерухоме майно, але лише разом із актом волевиявлення уповноважених осіб¹⁷²³, відсутність якого і є сутнісною характеристикою самовільного зайняття земельної ділянки.

Звичайно, особа має нести відповідальність за користування земельною ділянкою до державної реєстрації прав на неї. Але це має бути не передбачена чинним законодавством відповідальність за використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа, а не відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, за якого згадане А. М. Мірошніченко «формування волі» взагалі відсутнє.

Принципову різницю в юридичній природі вказаних правопорушень вдало ілюструє В. В. Сидоренко. Зокрема цей автор також визнає, що наявність відповідного рішення уповноваженого органу або приватного власника щодо передачі земельної ділянки у власність чи надання в користування, тобто визначення її юридичної долі, ще не дає підстав конкретній зацікавленій особі приступати до використання земельної ділянки. Вона не може здійснювати своє суб’єктивне право, яке ще офіційно не виникло. В обох випадках (як за відсутності, так і за наявності рішення без відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) та державної реєстрації земельного права) використання земельної ділянки є неправомірним. «Але ж, – продовжує правник, – сам характер такого використання не є тотожним у наведених випадках. За відсутності персоніфікованого відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування або приватного власника щодо земельної ділянки, яким визначається її юридична доля, будь-які дії, що свідчать про фактичне заволодіння та використання цієї ділянки, згідно із законом утворюють правопорушення, яке за своєю сутністю становить самовільне зайняття земельної ділянки. У другому ж випадку, коли особа має «на руках» відповідне рішення уповноваженого органу чи приватного власника щодо передачі їй у власність або надання у користування (оренду) конкретної земельної ділянки та приступає до її використання достроково, тобто до відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) та державної реєстрації земельних прав, матиме місце, скажімо, порушення встановленого порядку виникнення земельних прав». І якщо перше правопорушення посягає насамперед на права власника земельної ділянки та може порушувати права законного землекористувача, який використовує цю земельну ділянку, то друге порушує сам порядок (процедуру) виникнення суб’єктивних земельних прав, встановлений законом, адже тут вже йдеться про фактичні дії потенційного носія земельних прав, який, за влучним висловлюванням В. В. Сидоренка, лише порушує встановлений порядок виникнення земельних прав, «достроково» приступаючи до використання земельної ділянки, на яку в майбутньому у цієї особи виникнуть земельні права¹⁷²⁴.

¹⁷²² Щербина М. С. Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об’єктів нерухомості, які на ній розташовані : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 165.

¹⁷²³ Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»: (станом на 01.10.2012 р.) / Кузнецова Н. С. та ін. Київ : Проект USAID «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність», 2012. С. 7.

¹⁷²⁴ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 45–46.

Вище вже наводилися слова М. В. Шульги про те, що характерною рисою самовільного зайняття земельної ділянки є те, що воно завжди спрямоване і безпосередньо пов'язане з порушенням належних власнику земельної ділянки правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження нею¹⁷²⁵. А чіє право на землю порушується, якщо особа заволодіває земельною ділянкою за наявності в неї підстав, які посвідчують її право на цю земельну ділянку (рішення компетентних органів, цивільно-правовий правочин тощо), але до належного оформлення документів, яке може тривати роками? Питання, на мою думку, риторичне.

Зважаючи на це, вважаю виправданим рішення законодавця, згідно з яким перестали вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки дії особи, яка заволодіває земельною ділянкою за наявності відповідних юридичних фактів (рішення уповноважених органів, цивільно-правовий правочин тощо), які свідчать про виникнення у неї прав на земельну ділянку, навіть за відсутності всіх необхідних правовстановлюючих документів, що лише підтверджують визнання державою факту виникнення або переходу прав на земельну ділянку, який вже відбувся. Така думка, як уже зазначалося, знайшла підтримку і в багатьох інших правників¹⁷²⁶.

Задля справедливості зауважу, що є і супротивники такого законодавчого підходу. Наприклад, А. М. Мірошниченко зазначає, що чинне на сьогодні визначення «самовільного зайняття земельних ділянок» є вкрай невдалим, оскільки штучно звужує розуміння «самовільного зайняття»¹⁷²⁷, а ухвалені в 2008 р. зміни ще більше погіршили ситуацію¹⁷²⁸; на думку О. В. Лугини, воно (визначення) сприяє встановленню хибної практики, за якою використання земельної ділянки, щодо якої прийнято рішення про її надання, але без правовстановлюючих документів, не вважається самовільним захопленням¹⁷²⁹. Висловлену критику вважають виправданою Т. О. Коваленко¹⁷³⁰ та А. Л. Місінкевич¹⁷³¹. Підтримує таку думку й О. П. Світличний, який пов'язує самовільне зайняття земельної ділянки з відсутністю правовстановлюючих документів; водночас наведений дослідником перелік таких документів є явно неповним. Для удосконалення законодавчої підстави адміністративної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки О. П. Світличний пропонує безпосередньо в ст. 53-1 КУпАП закріпити таке визначення аналізованого правопорушення: самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи (групи осіб), які порушують встановлений законодавством порядок функціонування земельної ділянки¹⁷³².

¹⁷²⁵ Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки. *Юридичний вісник України*. 7–13 серпня 2004 р. № 32.

¹⁷²⁶ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 91; Мозальова М. В. Правове дослідження деяких аспектів використання земельних ділянок без оформлення правовстановлюючих документів. *Право та інновації*. 2014. № 1–2. С. 115.

¹⁷²⁷ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 326.

¹⁷²⁸ Мірошниченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 125.

¹⁷²⁹ Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок». *Право України*. 2008. № 2. С. 111.

¹⁷³⁰ Коваленко Т. О. Особливості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. *Землепорядний вісник*. 2013. № 1. С. 6–7.

¹⁷³¹ Місінкевич А. Л. Особливості притягнення до юридичної відповідальності у правовідносинах з рекультивативі земель в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 2. С. 78.

¹⁷³² Світличний О. Правові аспекти застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки». *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 1. С. 102–103.

Правильність змін, запропонованих О. П. Світличним, видається сумнівною. По-перше, викладене визначення зовсім не розкриває суті самовільного зайняття земельної ділянки – те, що це діяння порушує право власності (законного володіння) земельною ділянкою. По-друге, під визначення О. П. Світличного підпадають фактично будь-які дії, які суперечать земельному законодавству (використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, псування, забруднення земель тощо). По-третє, юридично некоректним вважаю використання словосполучення «функціонування земельної ділянки», оскільки незрозумілим залишається, про що в цьому разі йдеться. Невдалим є і кількаразове використання у тексті ініційованої О. П. Світличним статті невідомого законодавству і доктрині словосполучення «самостійне(?) зайняття земельної ділянки».

Підтверджувала обґрунтованість обстоюваного автором цих рядків розмежування між самовільним зайняттям земельної ділянки та використанням земельної ділянки без правовстановлюючих документів і судовою практика, яка склалася ще до ухвалення Закону України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства».

*Зокрема у постанові Апеляційного суду Луганської області від 7 лютого 2007 р. зазначалося, що з урахуванням того, що зайнята Особою-1 без зареєстрованих документів земельна ділянка була надана їй у користування рішенням відповідної селищної ради, має місце використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів, а не її самовільне зайняття*¹⁷³³.

На ці обставини у своїх останніх рішеннях звертає увагу і ВС, який неодноразово наголошує на тому, що відсутність в особи оформлених на її ім'я правовстановлюючих документів не може розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки, а відтак бути підставою для застосування приписів ст. 212 ЗК України (повернення самовільно зайнятих земельних ділянок)¹⁷³⁴.

*Зокрема ВС вказав на те, що саме собою встановлення наявності фактичного користування земельною ділянкою без документів, що посвідчують права на неї, не є достатньою підставою для кваліфікації такого використання земельної ділянки як самовільного її зайняття. У вирішенні таких спорів необхідно досліджувати, чи передбачено спеціальним законом отримання правовстановлюючих документів на земельну ділянку для розміщення певних об'єктів, причини відсутності таких документів у особи, що використовує земельну ділянку, наявність у особи права на отримання земельної ділянки у власність чи в користування, вжиття нею заходів до оформлення права на земельну ділянку тощо*¹⁷³⁵.

Водночас хотів би наголосити на тому, що викладені аргументи у жодному разі не спрямовані на виправдання осіб, які використовують земельні ділянки без отримання правовстановлюючих документів. Безумовно, такі особи мають підля-

¹⁷³³ Постанова Апеляційного суду Луганської області від 7 лютого 2007 р. у справі № 22-а-13.

¹⁷³⁴ Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 21 січня 2019 р. у справі № 910/22093/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79590296>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 лютого 2018 р. у справі № 910/5702/17. URL: https://protocol.ua/ru/vs_kgs_faktichne_vikoristannya_zemelnoi_dilyanki_bez_pravovstanovlyuyuchih_dokumentiv_sheche_ne_e_dostatnoyu_pidstavoyu_dlya_zastosuvannya/.

¹⁷³⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 липня 2019 р. у справі № 910/10932/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83304288>.

гати відповідальності, адже відсутність останньої провокує невиконання дій щодо отримання правостановлюючих документів, як на цьому цілком резонно наголошують деякі науковці¹⁷³⁶. Але відповідальність має наставати не за самовільне зайняття земельної ділянки, а за самостійне правопорушення, не пов'язане з порушенням прав на землю. І якщо раніше при формулюванні назви відповідного правопорушення були підстави згадувати про термінологічний зворот «використання земельної ділянки без правостановлюючих документів», який до цього неодноразово використовувався як в цій роботі, так і в інших моїх працях¹⁷³⁷, то нині, з урахуванням наявної на сьогодні системи посвідчення прав на землю (нових редакцій статей 125–126 ЗК України), а також висловлених вище рекомендацій щодо вдосконалення законодавства, більш правильним варіантом позначення назви відповідного порушення є «зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї», яке (позначення) і буде вживатися далі.

Отже, вважаю за доцільне доповнити КУпАП статтю 53-7, присвяченою зайняттю земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї¹⁷³⁸. На сьогодні за вчинення такого діяння може наставати відповідальність хіба що за ст. 188-5 КУпАП «Невиконання законних розпоряджень чи приписів посадових осіб органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, радіаційної безпеки або охорони природних ресурсів». Крім того, ч. 1 ст. 211 ЗК України, що містить перелік земельних правопорушень, має бути доповнена пунктом «л», в якому треба зазначити таке правопорушення, як зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї.

Процедура державної реєстрації прав на земельні ділянки регламентується Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Відповідно до ч. 1 ст. 18 цього Закону державна реєстрація прав проводиться в такому порядку:

- 1) прийняття / отримання документів для державної реєстрації прав, формування та реєстрація заяви в базі даних заяв;
- 2) виготовлення електронних копій документів, поданих для державної реєстрації прав, шляхом сканування (у разі подання документів у паперовій формі) та їх розміщення у Державному реєстрі прав;
- 3) встановлення черговості розгляду заяв, зареєстрованих у базі даних заяв;

---

¹⁷³⁶ Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 230.

¹⁷³⁷ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 211–217; Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про спроби удосконалити законодавство щодо відповідальності за земельні правопорушення. *Юридичний вісник України*. 2013. 16 липня; Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та використання земельної ділянки без правостановлюючих документів: проблема розмежування та шляхи її вирішення. *Підприємство, господарство і право*. 2012. № 8. С. 51–55.

¹⁷³⁸ Пропозиції про встановлення адміністративної відповідальності за використання земельної ділянки без правостановлюючих документів лунали й раніше. Щоправда, конкретного поняття аналізованого правопорушення дослідники не пропонували, зазвичай обмежуючись вказівкою на необхідність визначення та закріплення поняття використання земельної ділянки без правостановлюючих документів та встановлення відповідальності за це правопорушення (Чиж Ю. В. Самовільне зайняття земельних ділянок як наслідок недосконалості адміністративного та земельного законодавства. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 4. С. 121; Чорній С. М. Про деякі аспекти правового регулювання земельних відносин. URL: elibrary.nubip.edu.ua/5496/).

4) перевірка документів та / або відомостей Державного реєстру прав, відомостей реєстрів (кадастрів), автоматизованих інформаційних систем на наявність підстав для зупинення розгляду заяви, зупинення державної реєстрації прав, відмови у проведенні державної реєстрації прав та прийняття відповідних рішень;

5) прийняття рішення про державну реєстрацію прав (у разі відсутності підстав для зупинення розгляду заяви, зупинення державної реєстрації прав, відмови у проведенні державної реєстрації прав);

6) відкриття розділу в Державному реєстрі прав та / або внесення до відкритого розділу або спеціального розділу Державного реєстру прав відповідних відомостей про речові права на нерухоме майно та їх обтяження, про об'єкти та суб'єктів цих прав;

7) формування витягу з Державного реєстру прав про проведену державну реєстрацію прав для подальшого використання заявником;

8) видача / отримання документів за результатом розгляду заяви.

Згідно зі ст. 27 Закону державна реєстрація права власності та інших речових прав, крім державної реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва, проводиться на підставі: 1) укладеного в установленому законом порядку договору, предметом якого є нерухоме майно, речові права на яке підлягають державній реєстрації, чи його дубліката; 2) свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя, виданого нотаріусом або консульською установою України, чи його дубліката; 3) свідоцтва про право на спадщину, виданого нотаріусом або консульською установою України, чи його дубліката; 4) виданого нотаріусом свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів) та свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися, чи їх дублікатів; 5) свідоцтва про право власності, виданого органом приватизації наймачам житлових приміщень у державному та комунальному житловому фонді, чи його дубліката; 6) свідоцтва про право власності на нерухоме майно, виданого до 1 січня 2013 р. органом місцевого самоврядування або місцевою державною адміністрацією, чи його дубліката; 7) рішення про закріплення нерухомого майна на праві оперативного управління чи господарського відання, прийнятого власником нерухомого майна чи особою, уповноваженою управляти таким майном; 8) державного акта на право приватної власності на землю, державного акта на право власності на землю, державного акта на право власності на земельну ділянку або державного акта на право постійного користування землею, виданих до 1 січня 2013 р.; 9) рішення суду, що набрало законної сили, щодо права власності та інших речових прав на нерухоме майно; 10) ухвали суду про затвердження (визнання) мирової угоди; 11) заповіту, яким встановлено сервітут на нерухоме майно; 12) рішення уповноваженого законом органу державної влади про повернення об'єкта нерухомого майна релігійній організації; 13) рішення власника майна, уповноваженого ним органу про передачу об'єкта нерухомого майна з державної у комунальну власність чи з комунальної у державну власність або з приватної у державну чи комунальну власність; 14) договору, яким встановлюється довірча власність на нерухоме майно, та акта приймання-передачі нерухомого майна, яке є об'єктом довірчої власності; 15) інших документів, що відповідно до законодавства підтверджують набуття, зміну або припинення прав на нерухоме майно.

Поняття «зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї» вважаю за необхідне розкрити в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Водночас необхідно акцентувати увагу на тому, що відповідальність за це правопорушення має бути спрямована на попередження лише тих випадків, коли особа набуває право на земельну ділянку, проте свідомо ухиляється від державної реєстрації такого права. Тому має виключатися відповідальність особи, яка використовує земельну ділянку без державної реєстрації прав на неї, за умови, що нею протягом одного місяця (строк, який, як вище зазначалося, найчастіше встановлюється земельним законодавством для вчинення тих чи інших юридично значущих діянь) з дня набуття права на земельну ділянку виконані всі дії, необхідні для державної реєстрації відповідного права на земельну ділянку.

Також вважаю, що відповідальність за зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї має виключатись у випадках, якщо особа з поважних причин не змогла виконати всі необхідні дії щодо отримання правовстановлюючих документів. Традиційно до таких причин відносять документально підтверджену хворобу особи, перебування особи за кордоном або в армії, інші вагомні причини, які роблять неможливим виконання необхідних дій.

З урахуванням вищевказаного пропоную доповнити ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» абзацами 17 та 18 такого змісту:

«Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння земельною ділянкою без державної реєстрації прав на земельну ділянку, за наявності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра користується земельною ділянкою, а так само за наявності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

Відповідальність за дії, передбачені абзацом 17 статті 1 цього Закону, може наставати лише в тому разі, коли буде встановлено, що особою без поважних причин протягом одного місяця з дня виникнення у неї права власності чи користування земельною ділянкою не було виконано всіх передбачених законодавством та залежних від неї дій, необхідних для державної реєстрації прав на земельну ділянку».

Повертаючись до оновленого у 2008 р. визначення самовільного зайняття земельної ділянки, вимушений констатувати, що, незважаючи на позитивні зміни, висвітлені вище, це визначення не позбавлене вад.

По-перше, залишається не зовсім зрозумілим, чому у випадку з рішенням органів виконавчої влади та місцевого самоврядування законодавець чітко вказав, що таким рішенням земельна ділянка має передаватися у власність або надаватися у користування, а у випадку з правочином він вказав лише на те, що цей правочин має стосуватися такої земельної ділянки, не зазначивши головне, – те, що цим правочином передається право на земельну ділянку.

По-друге, зі ст. 100 ЗК України випливає, що підставою виникнення земельного сервітуту, крім правочинів, виступають закон і рішення суду. З огляду на це вважаю за доцільне вказати у легальному визначенні самовільного зайняття земельної ділянки також на відсутність закону чи рішення суду, яким підтверджується право на земельну ділянку особи, яка її займає.

По-третє, зрозуміло, чому законодавець як одну з альтернативних умов самовільності зайняття земельної ділянки визначив відсутність рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, адже саме цим органам держава та територіальні громади доручають реалізацію права державної та комунальної власності відповідно. Проте чому тоді у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки жодного слова не сказано про дозвіл громадян та юридичних осіб, які є суб'єктами права приватної власності на землю?

Зважаючи на викладене вище і з метою усунення згаданих вад легального визначення самовільного зайняття земельної ділянки, під **самовільним зайняттям землі** пропоную розуміти **будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння землею за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або за відсутності правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває землею, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою**. Саме в такій редакції бажано викласти абз. 16 ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель»¹⁷³⁹.

Це визначення, крім усього іншого, враховує і висновки, зроблені за результатами дослідження предмета злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, зокрема, щодо недоцільності вказівки на «земельну ділянку». Тому у запропонованому визначенні йдеться про заволодіння *землею*, яке здійснюється за відсутності юридичних фактів, що підтверджують право особи на *земельну ділянку*, без якого заволодіння *землею* вважається самовільним. Вважаю, що наведений концепт сприятиме розумінню того, що реалізація передбаченого Конституцією України права власності на землю можлива лише шляхом отримання права на конкретну земельну ділянку. Лише отримавши право на земельну ділянку як об'єкт права власності на землю, передбачений ст. 79 ЗК України, можна заволодіти відповідною частиною землі, тобто поверхнею суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею – основним національним багатством України, яке перебуває у виключній власності

¹⁷³⁹ Запропонований варіант визначення самовільного зайняття земельної ділянки знайшов підтримку серед інших вітчизняних науковців (Антонок Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 282; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 96; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 618; Пархоменко А. І., Черкаська Н. В. Юридичні ознаки та поняття самовільного зайняття земельних ділянок. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1090; Пензякова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 95; Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 40).

Українського народу і право на яке охороняється Конституцією України (статті 13, 14).

Зміна законодавчого визначення самовільного зайняття земельної ділянки спонукає і до розгляду гостро дискусійної у доктрині і на практиці проблеми кримінально-правового реагування на ситуації, в яких поліпшення правового становища того, хто вчинив злочин, стає результатом змін не кримінального закону, а тих нормативно-правових актів, до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК України.

Нагадаю, що до набрання чинності Законом України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» самовільним вважалося зайняття земельної ділянки до встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації, а після набрання вказаним Законом чинності – зокрема за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання в користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки.

Отже, не вносячи змін безпосередньо до КК України, законодавець з урахуванням бланкетного характеру диспозиції частини 1 ст. 197-1 КК України фактично декриміналізував значну частину діянь, які раніше могли (принаймні формально) кваліфікуватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Постає питання, чи повинен суд, у провадженні якого знаходиться кримінальне провадження, відкрито за ст. 197-1 КК України, закрити його за відсутністю складу злочину, якщо підставою для його відкриття стало виявлення факту використання земельної ділянки без оформлення державної реєстрації права на земельну ділянку або без отримання державного акту – дій, які відповідно до чинної законодавчої дефініції самовільного зайняття земельної ділянки вже не повинні розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Звернемося до матеріалів судової практики.

Барський районний суд Вінницької області встановив, що згідно з рішенням Барської міської ради 2007 р. Особі-1 було виділено земельну ділянку, яку він почав обробляти, оскільки був впевнений, що діє на законних підставах, тому що є відповідне рішення. Коли підсудний дізнався, що дія вказаного рішення була призупинена, він відразу припинив обробляти земельну ділянку. Незважаючи на це, рішенням суду від 30 вересня 2009 р. Особа-1 був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁷⁴⁰.

Як бачимо, суд проігнорував ту обставину, що на момент розгляду справи в суді діяння Особи-1 відповідно до нової редакції ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 року «Про державний контроль за використанням та охороною земель» вже не могло визнаватися самовільним зайняттям земельної ділянки, і відповідно, не було злочинним.

Не маючи на меті розгляд усіх доктринальних позицій щодо цього, що вже було зроблено у монографії, яка написана у 2012 р. разом з О. О. Дудоровим, лише зазначу, що, на мою думку, покликані регламентувати не кримінально-правові наслідки вчинених злочинів, а правомірну поведінку особи у певних сферах житте-

---

¹⁷⁴⁰ Постанова Барського районного суду Вінницької області від 30 вересня 2009 р. у справі № 1-117/09. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7007924>.

діяльності нормативні акти, до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК України, незважаючи на їхній вагомий вплив на окреслення меж злочинного, не можуть визнаватися власне законом про кримінальну відповідальність, як цього прямо (формально) вимагає, зокрема, оновлена у 2008 р. редакція ч. 1 ст. 5 КК України. Однак ця обставина навряд чи може вплинути на остаточний висновок про необхідність надання закону в розглядуваній ситуації зворотної сили. Річ у тім, що ч. 1 ст. 58 Конституції України, яка має найвищу юридичну силу і норми якої є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України), сформульована так, що вона дозволяє охопити випадки опосередкованої декриміналізації. Нею передбачено зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів незалежно від їх галузевої належності за умови, що вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (треба так розуміти – і кримінальну також).

Можна висновувати, що поки ч. 1 ст. 5 КК України, яка вважається втіленням у кримінальне законодавство ч. 1 ст. 58 Конституції України, не охоплює собою випадки опосередкованої декриміналізації, за наявності останньої варто звертатися безпосередньо до ч. 1 ст. 58 Конституції України, яка містить формулювання універсального характеру і не встановлює вимог щодо галузевої належності нормативно-правових актів, що скасовують або пом'якшують відповідальність особи, а тому мають зворотню дію в часі. Отже, здійснений у 2008 р. перегляд законодавчого визначення поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» треба визнавати не зміною обстановки – передумовою дискреційного звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченою ст. 48 КК України, а декриміналізацією, оскільки при незмінності описово-бланкетної диспозиції частини 1 ст. 197-1 КК України обсяг передбаченої нею кримінальною караною поведінки фактично зрушився¹⁷⁴¹.

Самовільне зайняття земельної ділянки без кваліфікуючих ознак є злочином із матеріальним складом, який вважається закінченим з того моменту, коли особа фактично заволоділа земельною ділянкою або розпочала її протиправну експлуатацію (освоєння), завдавши цим власнику земельної ділянки або її законному володільцю значної шкоди. Тому помилковим є визнання замахом на аналізований злочин¹⁷⁴², а не закінченим злочином, передбаченим ч. 1 ст. 197-1 КК України, поведінки, наприклад, тієї особи, яка, заволодівши земельною ділянкою і виконавши підготовчі роботи, не встигла засіяти сільськогосподарськими культурами відпо-

¹⁷⁴¹ Про це докладніше див.: Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 219–229.

¹⁷⁴² В юридичній літературі висловлена думка про те, що стадія замаху неможлива, якщо законодавець (як це зроблено, зокрема, у ч. 1 ст. 197-1 КК України) пов'язує кримінальну відповідальність із настанням певних суспільно небезпечних наслідків, вказаних у диспозиції норми Особливої частини КК України, яких у конкретній ситуації фактично не спричинено (більш детально про це див.: Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. С. 416–417). Протилежного погляду дотримується О. І. Рарог, який допускає можливість замаху у подібних ситуаціях (Рарог А. І. Кваліфікація преступлений по субъективным признакам. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 210–211).

На мою думку, більш переконливою є саме друга із висловлених позицій, адже за умови беззастережного сприйняття протилежного підходу неможливою була б кваліфікація дій особи, скажімо, за ч. 2 ст. 15 та ч. 1 ст. 115 КК України у випадках, коли особа стріляє з пістолету іншій особі в область серця, але не влучає, внаслідок чого потенційна жертва не отримує смертельних поранень. Інша річ, що на відміну від наведеного вище прикладу, в якому чітко простежується умисел особи, який і дає підстави для кваліфікації її дії саме як закінченого замаху на вбивство, в багатьох інших випадках довести умисел особи на спричинення саме тих наслідків, про які йдеться у диспозиції кримінально-правової норми, складно або взагалі фактично неможливо.

відну земельну ділянку. Зокрема, не можна підтримати А. М. Шульгу, який пише, що у разі, коли самовільне зайняття земельної ділянки викривається службовими особами органів влади чи місцевого самоврядування або правоохоронного органу у момент попередніх дій – засівання зайнятих територій сільгоспкультур, завезення будматеріалів на самовільно зайняту ділянку, огороження такої ділянки, розміщення техніки чи іншого автотранспорту тощо, такі дії повинні кваліфікуватися як замах на самовільне зайняття земельної ділянки – частина 2 або 3 ст. 15 та частина 1 або 2 ст. 197-1 КК України¹⁷⁴³.

Прикладом такої неправильної кваліфікації вважаю рішення Радянського районного суду АРК, який встановив, що Особа-1 у серпні 2008 р. розорав земельну ділянку площею 30 га з метою її подальшого використання для посіву зернових культур. Водночас, як вказав суд, Особа-1 не вчинив всіх дій, які вважав необхідними для доведення злочину до кінця, а саме не засіяв самовільно зайняту земельну ділянку зерновими культурами з причин, що не залежали від його волі, оскільки його дії були припинені державним інспектором Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель. У результаті суд кваліфікував дії Особи-1 за ч. 3 ст. 15, ч. 1 ст. 197-1 КК України як незакінчений замах на самовільне зайняття земельної ділянки, який у разі доведення злочину до кінця спричинив би значну шкоду державі в сумі 100 тис. 329 грн¹⁷⁴⁴.

На мою думку, кваліфікація дій засудженого як незакінченого злочину є помилковою, оскільки вчинений Особою-1 злочин треба вважати закінченим вже з моменту розорення відповідної земельної ділянки.

Свого часу, аналізуючи основні новели КК України від 5 квітня 2001 р., В. І. Борисов звернув увагу на те, що однією з основних тенденцій, що простежуються у чинному КК України, є те, що значна кількість норм Особливої частини КК УРСР 1960 р., якими були передбачені формальні склади (це стосується і норм з адміністративною преюдицією), трансформована у чинному КК у норми, які містять матеріальні склади злочинів¹⁷⁴⁵. Черговою наочною ілюстрацією небезпідставності висловлених В. І. Борисовим суджень виступає і склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, який, на відміну від свого «попередника» (ч. 1 ст. 199 КК УРСР 1960 р.), є злочином із матеріальним складом, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони якого виступають суспільно небезпечні наслідки, відсутність яких свідчить про відсутність ознак аналізованого складу злочину в цілому.

Наприклад, 21 лютого 2008 р. прокурором Устинівського району Кіровоградської області було порушено кримінальну справу щодо Особи-1 за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, за фактами самовільного зайняття земельної ділянки державної власності площею 6,2 га, внаслідок чого нанесено збитки державі на суму 13 838 грн. За результатами розгляду скарги Особи-1 та його захисника суд скасував відповідну постанову, посилаючись на те, що для ква-

¹⁷⁴³ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 207.

¹⁷⁴⁴ Вирок Радянського районного суду АРК від 7 квітня 2010 р. Справа № 1-7 за 2010 р.

¹⁷⁴⁵ Борисов В. І. Основні тенденції розвитку Особливої частини кримінального законодавства України. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 27.

ліфікації за ч. 1 ст. 197-1 КК України розмір шкоди на час вчинення злочину має складати більше 20 тис. грн¹⁷⁴⁶.

На думку М. І. Панова, суспільно небезпечні наслідки потрібно розглядати як шкоду (збиток), що заподіюється злочинним діянням суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або як реальну небезпеку (загрозу) завдання такої шкоди¹⁷⁴⁷. Саме на це визначення я буду спиратися далі в роботі, враховуючи і доведену в доктрині необхідність розрізняти наслідки злочину і суспільно небезпечні наслідки. Якщо перше поняття означає шкоду, заподіяну злочином, і характеризує його суспільну небезпеку, то друге поняття – наслідки злочину, що закріплені у диспозиції кримінально-правової норми або випливають з її змісту, входять до складу об'єктивної сторони складу конкретного злочину і впливають на його кваліфікацію¹⁷⁴⁸.

Кількісний аспект значної шкоди як криміноутворювальної ознаки та ознаки основного складу злочину, яка дає змогу відмежувати злочинне самовільне зайняття земельної ділянки без обтяжуючих обставин від відповідного адміністративного проступку (ст. 53-1 КУпАП¹⁷⁴⁹), визначений у примітці до ст. 197-1 КК України: шкода визнається значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує НМДГ.

Аналізуючи соціальну обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства, автор цих рядків вже задавався питанням, чому кримінальна відповідальність настає лише за те самовільне зайняття земельної ділянки, яке завдало матеріальної шкоди саме на суму 100 і більше НМДГ. Це питання значно актуалізується через прогнозоване набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р.¹⁷⁵⁰, положення якого передбачають поділ усіх злочинних діянь (кримінальних правопорушень) на дві категорії – злочини та кримінальні проступки; необхідність такої диференціації визнають і члени Робочої групи з питань розвитку кримінального права (наразі триває активна робота над розробленням нового КК України).

Зокрема викликає подив той факт, що з 2020 р., наприклад, крадіжка визнається злочином при викраденні майна на суму більше 210 грн, а для самовільного зайняття земельної ділянки такий розмір сягатиме 105 тис. грн(!)¹⁷⁵¹. Навіть визнаючи

¹⁷⁴⁶ Постанова Устинівського районного суду Кіровоградської області від 17 квітня 2008 р. у справі № 4-8/2008.

¹⁷⁴⁷ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 124.

¹⁷⁴⁸ Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. С. 51–85.

¹⁷⁴⁹ Диспозиція ст. 53 КУпАП «Самовільне зайняття земельної ділянки» значною мірою дублює диспозицію ст. 63 КУпАП «Незаконне використання земель державного лісового фонду», що зайвий раз свідчить про безсистемність змін адміністративного законодавства.

¹⁷⁵⁰ Законом України від 3 грудня 2019 р. «Про внесення зміни до розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» дата набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р. перенесена з 1 січня на 1 липня 2020 р.

¹⁷⁵¹ На сьогоднішні пп. 169.1.1 п. 169.1 ст. 169 розд. IV і п. 5 підрозділу 1 розд. XX («Перехідні положення») ПК України пов'язують розмір НМДГ як показника, що використовується для потреб кваліфікації злочинів та інших правопорушень, із податковою соціальною пільгою, яка дорівнює 50 % розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року. Відповідно до ст. 7 Закону України від 14 листопада 2019 р. «Про Державний бюджет України на 2020 рік» з 1 січня 2020 р. прожитковий мінімум для працездатних осіб встановлений у розмірі 2 102 грн. З огляду на це самовільне зайняття земельної ділянки має вважатися таким, що спричинило значну шкоду, якщо буде доведено, що внаслідок таких дій була завдана шкода, розміром не менше 105 тис. 100 грн (2102/2 * 100).

відмінну юридичну природу цих злочинів, яка, зокрема, зумовлює вищу суспільну небезпеку крадіжки, такий стан речей не може вважатися логічним і справедливим. Тут доречно нагадати, що за результатом вивчення зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії порушенням прав на землю мною було з'ясовано, що в абсолютній більшості країн, в яких криміналізовані такі прояви, відповідні склади злочинів сконструйовані як формальні. У тих же країнах, в яких умовою настання кримінальної відповідальності за розглядувані діяння є настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді матеріальної шкоди, її розмір в рази менший, ніж розмір, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України. Наприклад, в Іспанії такий розмір складає 400 євро (приблизно 10 500 грн).

На мою думку, в комплексі всі зазначені положення свідчать про необхідність значного зменшення передбаченого чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України показника криміноутворювальної шкоди з подальшим (з моменту набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р.) віднесенням самовільного зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, до кримінальних проступків. Це може бути досягнуто якщо у ч. 1 нової редакції ст. 197-1 КК України передбачити відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило не *значну*, а *істотну шкоду*, розмір якої має складати 10 або більше НМДГ¹⁷⁵². У свою чергу ті прояви відповідних порушень прав на землю, які призвели до значної та тяжкої шкоди (ч. 3 та ч. 4 нової редакції ст. 197-1 КК України), повинні й надалі визнаватися злочинними.

Треба зазначити, що, незважаючи на очевидну необхідність використання при кваліфікації злочинів вказаного вище порядку визначення НМДГ, у практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються випадки грубого порушення цих, здавалося б, аксіоматичних положень, коли наявність / відсутність згаданої у примітці значної шкоди вираховується з огляду на показник НМДГ, який дорівнює 17 грн.

Наприклад, до Межівського районного суду Дніпропетровської області надійшла кримінальна справа з обвинувачення Особи-1 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. В обвинувальному акті вказувалося на те, що голова ПСГП «Мрія» Особа-1, керуючись корисливим мотивом, спрямованим на самовільне зайняття земельних ділянок площею 27,9 га, 9,7411 га, 33 га, 16,8 га, 2,65 га та 3,5293 га, обробляв та засіявав їх зерновими культурами, чим спричинив збитки державі в особі Межівської РДА на загальну суму 74 683,61 грн, що понад 4 393 рази перевищує НМДГ, який на момент вчинення злочину становив 17 грн, спричинивши своїми умисними діями тяжкі наслідки державі в особі Межівської РДА¹⁷⁵³.

Як це не прикро визнавати, мотивуючи наявність у діях Особи-1 ознак інкримінованого складу злочину, суд не звернув увагу на цю очевидну помилку і в подальшому також виходив із цього хибного показника.

Принагідно зауважу, що наявний стан речей, за якого розмір НМДГ як одиниці, необхідної для кваліфікації злочинів та інших правопорушень, визначається на підставі положень не кримінального, а податкового і бюджетного законодавства, навряд чи може бути визнаний задовільним. Використання для потреб кваліфіка-

¹⁷⁵² Необхідність закріплення такого показника буде обґрунтована в підрозділі 3.2.

¹⁷⁵³ Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 11 жовтня 2010 р. у справі № 1-12/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49179525>.

ції злочинів НМДГ на рівні податкової соціальної пільги призводить до соціально необґрунтованої декриміналізації діянь, до того, що інші діяння кваліфікуються як менш серйозні злочини, до посилення розриву (дисбалансу) між суспільною небезпекою вчинених злочинів (зокрема величиною заподіяної шкоди, необхідної для кваліфікації вчиненого як злочину – основного і кваліфікованого складів) і розміром штрафів як покарань, які мають призначатися за вчинення цих злочинів. Вирішення проблеми вбачається у вилученні із ПК України положення, яке зобов'язує при кваліфікації злочинів та адміністративних правопорушень використовувати НМДГ на рівні податкової соціальної пільги, з одночасною заміною у текстах КК України і КУпАП вказівки на НМДГ терміном «розрахункова одиниця». Ця автономна величина має встановлювати майнові критерії, необхідні для кваліфікації злочинів та адміністративних проступків, а також визначати розміри штрафів як кримінальних покарань та адміністративних стягнень¹⁷⁵⁴.

Розглядаючи проблему впливу зміни розміру НМДГ на кримінальну відповідальність за злочини проти власності, П. В. Олійник стверджує, що розмір такого мінімуму визначається в інших (некримінально-правових) законах і підзаконних нормативно-правових актах, а також називає приписи, наведені у примітці ст. 185 КК України, бланкетними. Це, на думку науковця, вимагає їх врахування при кваліфікації відповідних злочинів і при вирішенні питання про зворотну дію кримінального закону в часі, що передбачено ст. 5 КК України¹⁷⁵⁵.

Передусім хотілося б зауважити, що з урахуванням ПК України розмір НМДГ не визначається підзаконними актами. Це, до речі, формальна причина того, чому на згадане вище рішення КСУ у справі про зворотну дію кримінального закону в часі можна і не зважати: КСУ вирішував питання про зворотну дію кримінального закону в часі щодо абзаців другого і третього примітки до ст. 81 КК України 1960 р., а в них, на відміну від примітки ст. 185 чинного КК України, як і примітки ст. 197-1 КК України 2001 р., фігурував не визначений законом НМДГ, а встановлений здебільшого підзаконними актами (постановами КМУ) мінімальний розмір заробітної плати. Також не варто у випадку зміни розміру НМДГ посилатися на ст. 5 КК України. Адже, як раніше зазначалося, ті акти регулятивного законодавства, до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК України, не можуть визнаватися

¹⁷⁵⁴ В Україні першим таку думку висловив і обґрунтував А. М. Ришелюк (Ришелюк А. М. Про деякі проблеми визначення грошових величин у тексті Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 7. С. 86–88). Ця пропозиція була підтримана багатьма фахівцями з кримінального права (див., наприклад: Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. С. 48–49; Наврошків В. Кримінальний кодекс України 2001 р.: підсумки та перспективи. *Юридичний вісник України*. 29 квітня – 5 травня 2006 р. № 17; Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ : Дакор, 2009. С. 562–563; Мойсик В. Р. Щодо визначення грошового виміру кримінального покарання й адміністративного стягнення. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 3. С. 35–36).

¹⁷⁵⁵ Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : монографія. Харків : Право, 2011. С. 154–155.

Нагомість Н. О. Гуторова та А. І. Золотарьов називають лукавством позицію тих адвокатів, які наполягають на закритті кримінальних справ через декриміналізацію, викликану зростанням використовуваного для кваліфікації злочинів НМДГ. Як аргумент вказані автори наводять рішення КСУ у справі про зворотну дію кримінального закону в часі. Поставлену, а так само інші подібні проблеми, пов'язані зі змінами регулятивного законодавства (змінені умови ліцензування, товар виключено з переліку піддакцизних, лібералізовано порядок здійснення господарської діяльності тощо), дослідники пропонують вирішувати шляхом звернення до ст. 48 КК України (Гуторова Н., Золотарьов А. Деякі особливості застосування загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 12. С. 165).

законами про кримінальну відповідальність. Це стосується і законів України (йде-ться переважно про закони про Державний бюджет України на відповідний рік), якими на сьогодні встановлюються розміри прожиткового мінімуму для працездатної особи.

За всієї дискусійності питань про належність до бланкетних тих диспозицій норм КК України, які не відсилають до певних правил поведінки і містять лише окремі ознаки, що потребують розкриття за допомогою актів регулятивного законодавства, а так само про природу НМДГ¹⁷⁵⁶ і доречність його використання у тексті КК України на сьогодні, очевидно є та обставина, що закріплення цієї величини у законодавчому порядку дає змогу поширювати на випадки збільшення розміру НМДГ дію ч. 1 ст. 58 Конституції України з її універсальним формулюванням. За такого стану речей віднесення (або невіднесення) кримінально-правових норм, в яких робиться посилання на НМДГ, до норм із бланкетними диспозиціями принципового значення не має. Вважаю, що поліпшення правового становища особи, яке стає результатом, зокрема, збільшення розміру НМДГ, має ґрунтуватися на використанні ч. 1 ст. 58 Конституції України, яка завдяки вказівці на зворотну дію в часі нормативно-правових актів, що скасовують відповідальність особи, охоплює випадки опосередкованої декриміналізації¹⁷⁵⁷.

До липня 2007 р. правозастосувачі не мали чітких критеріїв, за якими можна було оцінити шкоду, завдану самовільним зайняття земельної ділянки. Така ситуація сприяла безкарності порушників земельного законодавства, на що неодноразово звертали увагу працівники правоохоронних органів¹⁷⁵⁸. Це підтверджують і відповідні статистичні показники. Зокрема, за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України та Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель, якщо в 2007 р. було виявлено 43 097 випадків самовільного зайняття земельних ділянок, а за ст. 197-1 КК України було порушено всього 144 кримінальні справи, то вже в 2008 р., в якому кількість зареєстрованих випадків само-

¹⁷⁵⁶ Ю. А. Пономаренко вважає, що НМДГ будучи за формою вираження категорією юридичною, водночас за своїм сутнісним змістом є економічною категорією, запровадженою законодавцем як більш тверда одиниця вартості порівняно з національною валютою. Науковець пише, що немає підстав говорити про бланкетність того кримінально-правового припису, який містить посилання на НМДГ, адже останній як сурогат національної валюти не встановлює правил поведінки особи, що характерно для бланкетних диспозицій. Звідси висновок про те, що при збільшенні НМДГ кримінальний закон не змінюється, а відбувається лише зміна «курсу» мірила вартості, який використовується у КК. З огляду на це не може ставитися питання про зворотну дію кримінального закону, оскільки підставою такої дії є зміна самого кримінального закону, наслідком якої відбувається скасування або пом'якшення кримінальної відповідальності (Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 177–188; Пономаренко Ю. Уголовно-необлагаемая дискуссия. Еще раз к вопросу об обратном действии уголовного закона во времени при увеличении необлагаемого налогом минимума доходов граждан. *Юридическая практика*. 19 июля 2005 г. № 29). Дискутуючи з Ю. А. Пономаренком, В. В. Смельяненко та О. Л. Гуртовенко норми КК України, які містять посилання на НМДГ, як такі, що ставлять свій зміст у залежність від інших нормативно-правових актів, називають бланкетними. Стверджується, що інформація, зазначена в нормативно-правовому акті, є правилом поведінки незалежно від того, яким символом це правило (тобто норму права) виражено (Смельяненко В. В. Вартість транспортного засобу при його незаконному заволодінні і зворотна дія закону про кримінальну відповідальність. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 72. С. 136–139; Гуртовенко О. Л. Питання зворотної дії Кримінального кодексу в часі у зв'язку із підвищенням розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 4. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ChaaU/2011-4/11goldgu.pdf>).

¹⁷⁵⁷ Докладніше про це див.: Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 231–235.

¹⁷⁵⁸ Див., наприклад: Присяжнюк В. Покласти край земельному свавілля. *Вісник прокуратури*. 2007. № 10. С. 19.

вільного зайняття земельних ділянок зменшилася до 33 361, за ст. 197-1 КК України було порушено 384 кримінальні справи, тобто на 240 справ більше, ніж у попередньому році¹⁷⁵⁹, що загалом свідчить про підвищення ефективності дії ст. 197-1 КК України.

Постановою № 963 від 25 липня 2007 р. КМУ затвердив Методику для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу. Згідно із Методикою від 25 липня 2007 р. (п. 4) шкода, заподіяна внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, має вираховуватися за такою формулою:

$$Шс = Пс \times Нп \times Кф \times Кі,$$

де Шс – розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки (виражається в гривнях);

Пс – площа самовільно зайнятої земельної ділянки (обраховується в гектарах);

Нп – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням;

Кф – коефіцієнт функціонального використання земель;

Кі – коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2007 та наступні роки, що визначаються відповідно до Порядку проведення індексації грошової оцінки земель, затвердженого постановою КМУ від 12 травня 2000 р. № 783.

Для земель житлової та громадської забудови формула виглядає так:

$$Шс = Пс \times (Нпз \times Кн \times Кк) \times Кф \times Кі,$$

де Шс, Пс, Кф і Кі – мають таке саме значення, що і в попередній формулі;

Нпз – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель житлової та громадської забудови за цільовим призначенням відповідно до групи населених пунктів за чисельністю населення;

Кн – коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів обласного значення, м. Києва та м. Севастополя;

Кк – коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів, віднесених до курортних.

Усі зазначені коефіцієнти вказані в додатках до Методики.

Отже, визначення розміру заподіяної шкоди у випадку належності самовільно зайнятої земельної ділянки до земель житлової та громадської забудови має особливість, яка полягає у врахуванні спеціальних коефіцієнтів (застосовуються до населених пунктів обласного значення, м. Києва, м. Севастополя і населених пунктів, віднесених до курортних), а також в тому, що розмір середньорічного доходу, який можна отримати від земель житлової та громадської забудови, диференційовано залежно від належності населеного пункту до тієї чи іншої групи за чисельністю населення.

¹⁷⁵⁹ Лист Департаменту інформаційних технологій МВС України № 16/ІК-976 від 16 березня 2009 р.; лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель № 5-6-1103/378 від 9 квітня 2009 р.

Фіксувати факти самовільного зайняття земельних ділянок, а також проводити розрахунок заподіяної шкоди мають саме ті органи, на які вказано у Методиці, і лише в межах передбачених законами та підзаконними нормативно-правовими актами повноважень. В іншому ж разі суд може не визнати результати відповідної експертизи належним доказом у провадженні.

Наприклад, розглядаючи апеляційну скаргу прокурора на вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2018 р. щодо Особи-1, Дніпровський апеляційний суд констатував, що з матеріалів кримінального провадження вбачається, що Акт перевірки, згідно з яким зафіксовано факт самовільного зайняття Особою-1 земельної ділянки загальною площею 121,4105 га та здійснено розрахунок розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, виконано Держекоінспекцією в Дніпропетровській області, а відповідно до п. 4.6. «Порядку планування та здійснення контрольних заходів з питань перевірки стану дотримання суб'єктами господарювання вимог земельного законодавства», затв. Наказом Мінагрополітики та продовольства України від 25 лютого 2013 р. № 132¹⁷⁶⁰, державний нагляд щодо дотримання суб'єктами господарювання вимог земельного законодавства здійснюється Держсільгоспінспекцією та її територіальними органами. Разом з іншими цей факт став підставою для скасування вироку суду першої інстанції¹⁷⁶¹.

Отже, як впливає з Методики від 25 липня 2007 р., на порядок обчислення шкоди, заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки, впливають такі фактори: місцезнаходження земельної ділянки, категорія земель, площа самовільно зайнятої земельної ділянки, середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням.

Водночас у п. 3 Методики від 25 липня 2007 р. зазначається, що розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, не включає витрати на: знесення будинків, будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках; приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням; проведення рекультивації порушених земель. Утім, більшість вітчизняних дослідників критично сприймають наведені правові приписи.

Зокрема В. В. Сидоренко зазначає, що зміст шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок у результаті господарювання на землі, полягає у витратах, які особа, чиє право було порушено, понесла чи мала понести для відновлення свого порушеного права. Тут йдеться про невикористані затрати легітимного власника земельної ділянки чи її користувача, що складають збитки цих осіб (або однієї з них) і підлягають відшкодуванню. Водночас правник підкреслює, що самостійне місце у складі шкоди, заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки та яка підлягає відшкодуванню, займають неoderжані доходи (упущена вигода), під якими треба розуміти вартість продукції, яку потерпіла особа (власник земельної ділянки чи її користувач) одержала б зі своєї ділянки, якби її майнові

¹⁷⁶⁰ Водночас варто зазначити, що сам факт посилання в 2019 р. суду на положення Наказу, який втратив чинність ще 20 січня 2017 р., виглядає щонайменше дивним.

¹⁷⁶¹ Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 5 лютого 2019 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79738264>.

права не були порушені. «В даному випадку йдеться, скажімо, про відшкодування особі, права якої порушені, вартості неoderжаного врожаю у зв'язку із самовільним зайняттям земельної ділянки»¹⁷⁶².

З послідовною критикою відповідних положень Методики від 25 липня 2007 р. виступає й О. О. Дудоров. На думку вченого, з погляду застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України до шкоди, заподіяної власнику земельної ділянки або землекористувачеві, можуть входити й інші складові, зокрема: 1) збитки, пов'язані зі знищенням або пошкодженням зелених насаджень або руйнуванням будівель чи споруд (наприклад, гідротехнічних), які знаходилися на самовільно зайнятій земельній ділянці; 2) витрати, які особа мусить понести для відновлення: а) свого порушеного права на земельну ділянку (скажімо, проведення геодезичних робіт із відновлення межових знаків, витрати, пов'язані зі сплатою судового збору); б) якості земельної ділянки як об'єкта права власності чи користування (зокрема, оранка, внесення добрив, проведення рекультивації порушених земель). Викладена позиція ґрунтується на тому, що згідно зі ст. 22 ЦК України збитки, які підлягають відшкодуванню (якщо інше не передбачено законом або договором) у повному обсязі, містять у своєму складі: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Крім того, дослідник посилається на п. 16 ППВСУ від 16 квітня 2004 р. № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ», в якому роз'яснюється, що відповідно до ст. 156 ЗК України і ст. 1166 ЦК України шкода, заподіяна зокрема і самовільним зайняттям земельної ділянки, відшкодовується у повному обсязі. Наприклад, при самовільному зайнятті ріллі на користь землекористувача (власника) стягується вартість неoderжаної сільськогосподарської продукції, обчислена за ринковими цінами, з урахуванням середньої врожайності певної культури в господарстві, за винятком витрат виробництва, пов'язаних зі збиранням врожаю¹⁷⁶³. На необхідність врахування під час обчислення розміру шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, і витрат на приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням, проведення рекультивації земель, звертають увагу й інші вчені¹⁷⁶⁴.

Прикметно й те, що у чинних до 2010 р.¹⁷⁶⁵ Методичних рекомендаціях, виданих Держземагентством та Державною інспекцією з контролю за використанням і охороною земель саме з метою формування єдиних підходів при застосуванні Ме-

¹⁷⁶² Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 115.

¹⁷⁶³ Дудоров О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину. *Юридичний вісник України*. 18–24 квітня 2009 р. № 16; 25 квітня – 1 травня 2009 р. № 17; 2–8 травня 2009 р. № 18; Дудоров О. О., Мельник М. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 12. С. 34.

¹⁷⁶⁴ Антоноук Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 85; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, С. О. Пишменського. 2-ге вид. Київ: «ВД «Дакор», 2013. С. 267.

¹⁷⁶⁵ Відповідний Наказ від 12 вересня 2010 р. № 110 був скасований на підставі Наказу Держкомзему від 17 червня 2010 р. № 478.

тодики від 25 липня 2007 р., містилися положення, які прямо суперечили згаданими вище положенням Методики. Зокрема, у п. 5.6 Методичних рекомендацій до реальних збитків від самовільного зайняття земельної ділянки пропонувалося відносити саме витрати на приведення земельної ділянки у стан, придатний для її подальшого використання за цільовим призначенням; проведення рекультивациі порушених земель; а також розробку проекту землеустрою щодо рекультивациі порушених земель; сплату державного мита та сплату інформаційно-технічного забезпечення судового процесу.

Інший погляд має О. О. Пенязькова. Спираючись на відповідні положення Методики від 25 липня 2007 р., юристка зробила висновок про те, що значна шкода у складі злочину, передбаченого у ст. 197-1 КК України, повинна містити лише реальні збитки власнику або законному володільцю земельної ділянки. Упущена вигода підлягає відшкодуванню у цивільно-правовому порядку¹⁷⁶⁶. За розмежування шкоди, визначенню якої присвячено Методику, і збитків, порядок відшкодування яких регламентується ст. 22 ЦК України, виступають і деякі інші автори¹⁷⁶⁷.

Погодитися з таким «розмежуванням» складно, позаяк Методика від 25 липня 2007 р. розроблена, зокрема, відповідно до ЦК України. На цю обставину звертає увагу й О. С. Олійник, яка зазначає, що автори Методики фактично проігнорували вимоги цивільного законодавства¹⁷⁶⁸. Натомість автору цих рядків імпоує думка, згідно з якою розмір шкоди, вирахованої на підставі Методики, не може бути меншим за розмір фактично заподіяної шкоди, яка була доведена власником земельної ділянки (землекористувачем) за допомогою відповідних документів¹⁷⁶⁹.

Позицію О. О. Пенязькової, яку авторка виклала у межах захищеної нею кандидатської дисертації, у відгуку офіційного опонента недостатньо обґрунтовано називає і П. С. Берзін¹⁷⁷⁰.

Правильність висловленої позицією підтверджується і практикою ВСУ.

Зокрема, в одній зі справ ВСУ вказав на те, що: 1) апеляційний суд помилково обмежився посиланням на недотримання позивачем положень Методики від 25 липня 2007 р. як виключної підстави для розрахунку розміру збитків, що є, за висновком цього суду, наслідком відсутності у діях відповідача елементів складу цивільного правопорушення та неможливості покладення на останнього обов'язку з відшкодування понесених позивачем збитків. Позивач для розрахунку суми не-одержаних доходів виходив із середніх показників врожайності по району, що є меншими від фактичної врожайності сої, отриманої відповідачем, і вирахував із загальної кількості та вартості врожаю, що він міг би отримати при самостійному господарюванні на землях, суми витрат, які він обов'язково мав би понести на вирищування, збір врожаю на цих земельних ділянках, сплату податків, оренд-

¹⁷⁶⁶ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 129.

¹⁷⁶⁷ Гаврилюк М. Застосування прокурорами законодавства про відшкодування школи та збитків, заподіяних земельним ресурсам. *Вісник прокуратури*. 2012. № 3. С. 25–31.

¹⁷⁶⁸ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки та самовільне будівництво: теоретичні та практичні проблеми. *Держава та регіони. Серія право*. 2010. № 2. С. 135.

¹⁷⁶⁹ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 137.

¹⁷⁷⁰ Берзін П. С. Відгук офіційного опонента на дисертацію Пенязькової Ольги Олександрівни «Кримінально-правова охорона земель в Україні», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. С. 9–10.

ної плати тощо; 2) незважаючи на те, що відповідно до ч. 3 ст. 157 ЗК України порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам встановлюється КМУ, норми матеріального права, які регулюють спірні правовідносини, не встановлюють обов'язку позивача підтвердити свої вимоги виключно розрахунками, зробленими відповідно до Методики від 25 липня 2007 р. Зважаючи на це, ВСУ констатував, що відмова апеляційного суду у задоволенні вимог позивача без дослідження інших доказів лише з огляду на те, що її розмір не може бути встановлений з розумним ступенем достовірності без застосування Методики від 25 липня 2007 р., позбавляє ФГ можливості відновити порушене право, за захистом якого і подано позов¹⁷⁷¹.

Головна ж умова врахування упущеної вигоди була сформульована в іншій постанові ВСУ (від 9 грудня 2014 р.), в якій зазначається, що покладення на особу обов'язку відшкодування збитків у вигляді упущеної вигоди можливе тільки за умови реальної можливості одержання доходу особою, яка вважає, що їй завдано шкоди¹⁷⁷².

Незважаючи на зроблені висновки, треба ще раз наголосити, що, розкриваючи змістовну наповнюваність суспільно небезпечних наслідків у виді значної шкоди, завданої власнику земельної ділянки або її законному володільцю, найперше потрібно брати до уваги саме наведені вище положення Методики від 25 липня 2007 р., зокрема показники, які зазначаються у відповідній формулі. Однак у практиці застосування ст. 197-1 КК України доволі поширеними є приклади прийняття неправомірних рішень, коли при врахуванні завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди органи досудового розслідування та суди беруть до уваги не положення Методики, а показник нормативної грошової оцінки земельної ділянки.

Наприклад, розглядаючи справу щодо Особи-1, Покровський районний суд Дніпропетровської області як на доказ винуватості останнього послався на дані довідки щодо нормативної грошової оцінки відповідної земельної ділянки, проведеної Дніпропетровським науково-дослідницьким проєктивним інститутом землеустрою, згідно з якою нормативна грошова оцінка земельної ділянки площею 5,5040 га в 2008 р. складала 53 409,53 грн. Саме цю суму суд у подальшому враховував при визначенні розміру завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди¹⁷⁷³.

На витяг з технічної документації про нормативну грошову оцінку земельної ділянки послався й Івано-Франківський міський суд Івано-Франківської області, зазначивши, що згідно з цим витягом вартість захопленої Особою-2 частини земельної ділянки площею 0,3985 га становить 225 тис. 536,72 грн, що, за переконанням суду, спричинило значну шкоду¹⁷⁷⁴.

Визначаючи шкоду, завдану діями Особи-3, Кієво-Святошинський районний суд Київської області у своєму рішенні вказав, що площа забудови земельної ділян-

¹⁷⁷¹ Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 14 червня 2017 р. у справі № 923/2075/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67621495>.

¹⁷⁷² Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 9 грудня 2014 р. у справі № 3-188rc14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41970944>.

¹⁷⁷³ Вирок Покровського суду Дніпропетровської області від 18 травня 2011 р. у справі № 1-111/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15874725>.

¹⁷⁷⁴ Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 344/12403/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37053465>.

ки кадастровий номер 3222410600:01:016:5002 (з урахуванням площі під розташованими на цій земельній ділянці частин житлових будинків, а також закритої трансформаторної підстанції, газорозподільних пунктів, заасфальтованої території) становить 0,3211 га, загальною вартістю 4 млн 161 тис. грн. На підставі цього суд констатував, що внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки була завдана саме вказана шкода¹⁷⁷⁵.

При обчисленні розміру шкоди саме дані щодо нормативної грошової оцінки самовільно зайнятої земельної ділянки у своїх рішеннях враховували й інші суди¹⁷⁷⁶. Деякі ж представники Феміди при визначенні шкоди (застосовуючи ст. 197-1 КК України) спираються не на нормативну, а на ринкову вартість земельної ділянки.

Наприклад, Галицьким районним судом м. Львова як підтвердження вини Особи-1 було прийнято висновок повторної судової будівельно-технічної експертизи, згідно з яким ринкова вартість самовільно зайнятої земельної ділянки площею 0,0030 га для будівництва гаражу на січень та серпень 2007 р. могла становити 31 252 грн. Саме від цієї суми суд відштовхувався далі¹⁷⁷⁷.

Вважаю, що суд не мав права визнавати відповідні розрахунки належними доказами наявності значної шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, та, як наслідок, був зобов'язаний направляти ці провадження на додаткове розслідування або констатувати відсутність у діях осіб складу аналізованого злочину.

З огляду на сказане прикладом правильною кваліфікацією треба вважати рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області, який, розглядаючи справу щодо Особи-1, вказав, що висновок № 7449-7456 судової будівельно-технічної експертизи від 26 квітня 2013 р. у частині визначення ринкової вартості земельної ділянки, самовільно зайнятої об'єктом нерухомості, не є достатнім та належним доказом розміру шкоди, завданої внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки. Суд зауважив, що експертиза проведена всупереч вимогам Методики від 25 липня 2007 р. і, на думку суду, є неналежним доказом, а тому суд не бере її до уваги та вважає, що досудовим розслідуванням не встановлений об'єктивний розмір заподіяння шкоди самовільним зайняттям земельної ділянки. Як наслідок, суд дійшов висновку, що стороною обвинувачення не доведено, що в діях Особи-1 містяться ознаки складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, оскільки не доведено розміру шкоди, передбаченого приміткою вказаної статті¹⁷⁷⁸. Законність рішення суду підтвердив і суд апеляційної інстанції¹⁷⁷⁹.

Іншою поширеною помилкою правозастосовних органів є звернення ними під час розрахунку шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, до ін-

¹⁷⁷⁵ Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 13 липня 2017 р. у справі № 369/891/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67711611>.

¹⁷⁷⁶ Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 5 грудня 2013 р. у справі № 524/10948/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36044207>; ухвала Вишгородського районного суду Київської області від 1 листопада 2011 р. у справі № 1-114/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48349950>; ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 9 квітня 2014 р. у справі № 509/4167/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38408869>; постановою Печерського районного суду м. Києва від 29 серпня 2012 р. у справі № 1-п-17/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41671936>.

¹⁷⁷⁷ Вирок Галицького районного суду м. Львова від 24 листопада 2015 р. у справі № 1-179/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53758165>.

¹⁷⁷⁸ Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36567334>.

¹⁷⁷⁹ Ухвала Апеляційного суду Волинської області від 20 січня 2016 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55105389>.

ших, ніж Методика від 25 липня 2007 р., підзаконних нормативно-правових актів, якими регламентується порядок визначення збитків від інших правопорушень.

Наприклад, Вишгородським районним судом Київської області з'ясовано, що Особа-1, працюючи головою кооперативу індивідуальних гаражів «Лісний», самовільно зайняв земельну ділянку шляхом надання дозволів на будівництво членами КІГ «Лісний» на території Державного підприємства «Київська науково-дослідна станція» площею близько 2 га. У відповідному рішенні вказується на те, що цими діями Особа-1 заподіяв шкоду в сумі 161 тис. грн, що, на думку суду, підтверджується листом № 190 від 28 вересня 2009 р. і розрахунком втрат лісогосподарського виробництва, складеним на підставі постанови КМУ від 17 листопада 1997 р. № 1279 «Про розміри та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню»¹⁷⁸⁰.

Доводячи наявність у діях Особи-2 складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, на вказану постанову КМУ у своєму рішенні послався і Дарницький районний суд м. Києва¹⁷⁸¹.

Харківським районним судом Харківської області встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв шляхом огороження земельну лісову ділянку площею 0,5603 га, яка рішенням XIV сесії Харківської обласної ради XXII скликання від 20 листопада 1997 р. «Про резервування для наступного заповідання природних територій та об'єктів» (п. 176 додатку) віднесена до цінних природних територій та об'єктів, що резервуються для наступного віднесення до ПЗФ області. Проведеним Держекоінспекцією у Харківській області відповідно до постанови КМУ № 521 від 21 квітня 1998 р. «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» розрахунком встановлено, що розмір шкоди, заподіяної природному комплексу території площею 0,5603 га складає 56 030 грн. У судовому засіданні обвинувачений заявив клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності згідно зі ст. 48 КК України у зв'язку зі зміною обстановки, яке насамперед було обґрунтоване посиланням на те, що вчинене ним діяння (самовільне огороження частини території об'єкта ПЗФ, зайняття та використання цих земель) внаслідок зміни обстановки наразі час втратило суспільну небезпечність, оскільки постановою КМУ № 541 від 24 липня 2013 р. визнано такою, що втратила чинність, постанову КМУ від 21 квітня 1998 р. № 521 та відповідно до ст. 65 Закону України «Про природно-заповідний фонд» затверджено нові такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про ПЗФ. Додатком № 10 до вказаної постанови затверджена Такса для обчислення шкоди, заподіяної порушенням законодавства про ПЗФ внаслідок самовільного використання земель, зняття ґрунтового покриття, забруднення та засмічення їх територій, яка вже не містить визначення такого виду порушення, як огороження територій. У результаті суд, ігноруючи той факт, що при обчисленні завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шко-

¹⁷⁸⁰ Вирок Вишгородського районного суду Київської області від 29 березня 2011 р. у справі № 1-44/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48082951>.

¹⁷⁸¹ Постанова Дарницького районного суду м. Києва від 9 жовтня 2014 р. у справі № 1-9/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41170287>.

ди мали бути враховані приписи Методики від 25 липня 2007 р., а не згаданих постанов КМУ, погодився з наведеною аргументацією та звільнив Особу-1 від відповідальності на підставі ст. 48 КК України¹⁷⁸².

Переконаний у тому, що як і в попередньому випадку, здійснюваний відповідно до зазначеного Порядку розрахунок значної шкоди не міг бути врахований при вирішенні справи по суті, що також визнають і деякі інші представники суддівської гілки влади¹⁷⁸³.

До Новомиргородського районного суду Кіровоградської області надійшли матеріали кримінального провадження стосовно Особи-1. Органами досудового розслідування останній обвинувачується в тому, що він у квітні 2014 р. самовільно зайняв земельну ділянку площею 4,77 га під розміщення посівів соняшника. В обвинувальному акті вказувалося на те, що своїми неправомірними діями Особа-1 відповідно до висновку судово-товарознавчої експертизи № 124 від 20 серпня 2014 р. завдав законному володільцю значну шкоду в розмірі 65 853,16 грн. Водночас при проведенні відповідної експертизи за основу були взяті положення Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затверджені постановою КМУ № 284 від 19 квітня 1993 р. Оцінивши докази, суд зауважив, що він критично ставиться до висновку відповідної експертизи та вважає за необхідне визнати вказаний доказ неналежним, оскільки експертиза проведена без врахування Методики від 25 липня 2007 р., що підтвердила в судовому засіданні під час допиту експерт Особа-2, яка її проводила. Натомість, провісивши відповідний розрахунок на підставі Методики від 25 липня 2007 р., суд констатував, що діями Особи-1 було завдано шкоду на зовсім іншу (меншу, ніж встановлено згаданою експертизою) суму – 4 647,69 грн. Як наслідок, суд зробив справедливий висновок про те, що стороною обвинувачення не доведено факту спричинення Особою-1 значної шкоди, передбаченої приміткою ст. 197-1 КК України, та визнав Особу-1 невинуватим у вчиненні відповідного злочину¹⁷⁸⁴.

Як зазначає Н. О. Антонюк, шкода, заподіяна внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки – це дохід (також і у формі надходжень до бюджету), який могла б одержати держава, територіальна громада, а також власник землі (землекористувач) за звичайних обставин під час реалізації прав на земельну ділянку, що була самовільно зайнята¹⁷⁸⁵. Доволі очевидно, що одним з основних показників, на основі якого і розраховувалися вказані у Додатку 1 до Методики від 25 липня 2007 р. суми середньорічного доходу від використання земель за цільовим призначенням, є потенційна сума орендної плати, яку законний власник міг отримати за умови передачі в оренду відповідної земельної ділянки. Проте незаконними треба вважати рішення судів, які при обчисленні завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди спираються не на положення Методики, в яких вже врахований

¹⁷⁸² Ухвала Харківського районного суду Харківської області від 16 січня 2013 р. у справі № 635/12149/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37691867>.

¹⁷⁸³ Мовчан Р. О. Про деякі проблеми встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 105–109.

¹⁷⁸⁴ Вирок Новомиргородського районного суду Кіровоградської області від 10 лютого 2015 р. у справі № 395/1387/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42675663>.

¹⁷⁸⁵ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 84.

потенційний розмір орендної плати, а виходять винятково із суми неoderжаної орендної плати.

Прикладом ухвалення такого, на мою думку, неправомірного рішення є постанова Підволочиського районного суду Тернопільської області, в якій вказується на те, що Особа-1 самовільно, без правостановлюючих документів та укладення договору оренди, без сплати орендної плати за користування земельною ділянкою, почав використовувати земельну ділянку сільськогосподарського призначення площею 47 га і, незважаючи на неодноразові звернення і попередження Жеребківського сільського голови щодо усунення порушень земельного законодавства, впродовж 2007–2008 рр. продовжував використовувати вказану земельну ділянку, не сплативши орендну плату на суму 21 968,07 грн, чим заподіяв істотну шкоду державним інтересам¹⁷⁸⁶.

Однак у практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються і протилежні випадки, коли до кримінальної відповідальності притягуються особи, які сплачували орендну плату за використання земельної ділянки та інші обов'язкові платежі. Не визнаючи наявності цього факту обставиною, що свідчить про відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки, тобто ознак діяння, суди по-різному підходять до оцінки його значення в контексті визначення наявності інших обов'язкових ознак складу злочину, зокрема, наслідків та вини.

Наприклад, вище наводилося рішення Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 13 червня 2012 р. Нагадаю: використовуючи земельну ділянку за усним проханням голови Бродецької селищної ради Козятинського району та Козятинської РДА, Особа-1 після збору врожаю сплатив на рахунок селищної ради орендну плату; за рахунок доходу, отриманого від використання цих земель, надав благодійну допомогу Бродецькій ЗОШ, сплатив прибутковий та інші податки. З огляду на вказані обставини Особа-1 вважав, що він не заподіяв шкоди інтересам держави та інтересам Бродецької селищної ради, адже остання замість очікуваних збитків від невикористання земель запасу і резервного фонду отримала додаткові кошти в дохідну частину бюджету, які в подальшому були використані в інтересах цієї територіальної громади. Крім того, він привів у належний стан земельні ділянки, які довгий час не оброблялися, сплатив всі податки та орендну плату, а тому вважає, що в його діях немає складу злочину. Прикметно, що сплату Особою-1 орендної плати та податків підтвердив і голова Козятинської РДА, який, посилаючись на цей факт, також вважав, що Особа-1 не завдав жодної шкоди інтересам держави, а тому Козятинська РДА не подавала цивільний позов у кримінальній справі. Незважаючи на всі представлені аргументи, суд критично поставився до пояснень підсудного в тій частині, що його діями не було заподіяно шкоди державним інтересам, та, спираючись на проведення ГУ Держкомзему у Вінницькій області відповідно до Методики від 25 липня 2007 р. розрахунок розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття вказаної земельної ділянки (140 тис. 908,42 грн), визнав Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁷⁸⁷.

¹⁷⁸⁶ Постанова Підволочиського районного суду Тернопільської області від 8 травня 2009 р. у справі № 1-45/2009 р.

¹⁷⁸⁷ Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 13 червня 2012 р. у справі № 1-328/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>.

Незважаючи на постійну сплату орендної плати за використання земельної ділянки та зацікавленість сільської ради в обробленні земельної ділянки, яка була заросла бур'янами, Білозерський районний суд Херсонської області також не надав жодного кримінально-правового значення цим фактам і, спираючись на проведений відповідно до Методики від 25 липня 2007 р. розрахунок шкоди, визнав Особу-2 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України¹⁷⁸⁸.

Натомість деякі інші суди, з'ясувавши, наприклад, що «Особа-3 не ухилився від оформлення на законних підставах спірної земельної ділянки, сплачує орендну плату та всі податки, сплачує виготовлення документації, подає статистичні дані тощо», оцінюють цей факт як обставину, що свідчить про відсутність суб'єктивної сторони та, відповідно, ознак складу аналізованого злочину¹⁷⁸⁹.

Трапляється і третій варіант вирішення розглядуваної проблеми.

Зокрема, до Роменського міськрайонного суду Сумської області надійшли матеріали кримінального провадження за ч. 1 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1. Органом досудового розслідування останній обвинувачувався в тому, що з березня по вересень 2014 р., перебуваючи на посаді директора ТОВ «Ім. Браташа», він вчинив самовільне зайняття земельних ділянок загальною площею 252,1 га. Своїми протиправними діями відповідно до розрахунку Держсільгоспінспекції у Сумській області Особа-1, на думку органу досудового розслідування, спричинив шкоду власниці земельної ділянки (державі) у розмірі 218 тис. 132,05 грн, що у 358 разів перевищує НМДГ та є значною шкодою. Під час судового розгляду встановлено, що Особа-1 сплачував орендну плату протягом усього часу, який вказаний в обвинувальному акті як часовий проміжок самовільного зайняття земельної ділянки. Суд вказав на те, що розмір шкоди не є абстрактним і полягає у дійсно неодержаних доходах, на які сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати, якби її право не порушувалося. Враховуючи те, що ТОВ «Ім. Браташа» сплачувало протягом 2014 р. кошти за використання земельної ділянки і станом на 1 вересня 2014 р. сплатило 129 тис. 348,99 грн, а також той факт, що, хоча слідчий або прокурор зобов'язані були звернутися до експерта для проведення експертизи для визначення розміру матеріальних збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням, але цього не зробили, суд зробив висновок про недоведеність наявності в діях обвинуваченого Особи-1 складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, та виправдав його¹⁷⁹⁰.

Не оцінюючи правомірність цього рішення загалом, адже це вимагає проведення згаданої судом експертизи, зазначу лише, що, на мою думку, в подібних ситуаціях саме такою логікою мають керуватися й інші суди. Тобто, з'ясувавши, що особа, яка обвинувачується в самовільному зайнятті земельної ділянки, сплачувала орендну плату, суд, не закриваючи провадження через відсутність ознак діяння та умислу, має врахувати суму сплаченої орендної плати при остаточному визначенні завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди, віднявши її від суми шкоди, вирахованої експертом на підставі положень Методики від 25 липня

---

¹⁷⁸⁸ Постанова Білозерського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2011 р. у справі № 1-213 за 2011 р.

¹⁷⁸⁹ Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 2016/1175/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36941326>.

¹⁷⁹⁰ Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 27 вересня 2017 р. у справі № 585/3529/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69131728>.

2007 р. Якщо буде встановлено, що в підсумку сума шкоди перевищує 100 НМДГ, то дії суб'єкта повинні бути кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України, якщо ні – суд має закрити провадження через відсутність наслідків як обов'язкової ознаки складу цього злочину.

До дискусійних належить і питання, чи треба враховувати при визначенні розміру заподіяної шкоди в порядку застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України витрати на знесення будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках. Окремі автори давали на поставлене питання ствердну відповідь¹⁷⁹¹, враховуючи як вимоги ст. 22 ЦК України, так і положення, викладені у п. 5 згаданих вище та нині нечинних Методичних рекомендацій щодо застосування Методики від 25 липня 2007 р. У цих Методичних рекомендаціях із посиланням на ст. 22 ЦК України і всупереч п. 3 Методики вказано, що до складу реальних збитків, заподіяних власнику або користувачеві земельної ділянки, включаються, зокрема, витрати на знесення будинків, будівель і споруд, які самовільно побудовані або будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках. Однак я (ця позиція була сформована спільно з О. О. Дудоровим) вважаю, що витрати на знесення будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках, не повинні враховуватися при визначенні розміру заподіяної шкоди в порядку застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України. Така думка пояснюється тим, що вказана шкода власникові земельної ділянки чи землекористувачеві є результатом не самовільного зайняття земельної ділянки, а самовільного будівництва на такій ділянці – самостійного злочину, виділеного в окремий склад у ч. 3 ст. 197-1 КК України.

Невдале конструювання диспозиції ч. 3 ст. 197-1 КК України породжує неоднозначність і з питання, яким за законодавчою конструкцією є склад злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою, – матеріальним чи формальним. Річ у тім, що використане у ній формулювання «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у ч. 1 цієї статті» допускає два варіанти відповіді щодо того, яке самовільне зайняття земельної ділянки має передувати самовільному будівництву: 1) самовільне зайняття будь-якої земельної ділянки, крім вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК України, навіть таке, яке не спричинило значної шкоди; 2) лише те самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило значну шкоду і про яке йдеться у ч. 1 ст. 197-1 КК України.

З одного боку, якби законодавець, формулюючи ч. 3 ст. 197-1 КК України, хотів сконструювати відповідний склад злочину як формальний, то достатньо було б зазначити «самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці», що дало б змогу охопити всі випадки самовільного будівництва на будь-яких самовільно зайнятих земельних ділянках, крім вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК України. За такого тлумачення закону особа, яка вчинила самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, у разі, якщо самовільне зайняття не спричинило значної шкоди, має притягуватися лише до адміністративної відповідальності, причому (з урахуванням ст. 36 КУпАП) окремо за самовільне зайняття земельної

¹⁷⁹¹ Антоноук Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 85; Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 148.

ділянки і окремо за самовільне будівництво. Зокрема, А. В. Савченко щодо цього пише: «Злочином самовільне будівництво може бути визнане лише при його поєднанні із самовільним зайняттям земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її власникові чи володільцеві»¹⁷⁹². М. І. Панов взагалі вважає, що самовільне будівництво є кваліфікуючою ознакою передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільного зайняття земельної ділянки¹⁷⁹³, що, вочевидь, означає те, що вчений також не допускає можливості інкримінування ч. 3 ст. 197-1 КК України у разі відсутності передбаченої приміткою значної шкоди. Матеріальним аналізований склад злочину визнає і Н. О. Антонюк¹⁷⁹⁴.

З іншого боку, деякі науковці вважають, що при буквальному тлумаченні кримінального закону, деякі змісту ч. 3 ст. 197-1 КК України не впливає, що злочином визнається самовільне будівництво будівлі (споруди) лише за умови, що самовільне зайняття земельної ділянки заподіяло значну шкоду. Керуючись саме таким тлумаченням, О. О. Дудоров зауважує, що вказівка у ч. 3 ст. 197-1 КК України на земельну ділянку, «зазначену у частині першій цієї статті», означає тільки те, що самовільно зайнята земельна ділянка як місце самовільного будівництва не належить до числа земель з особливим правовим режимом, перерахованих у ч. 2 ст. 197-1 КК України¹⁷⁹⁵. Думку про те, що для кваліфікації самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, а також кваліфікованих складів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, настання суспільно небезпечних наслідків у виді значної шкоди не є обов'язковим, поділяє і В. М. Захарчук¹⁷⁹⁶.

Позиції представників Феміди щодо цього також розділилися.

*Наприклад, Ковпаківським районним судом м. Суми встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0546 га та на ній побудував нежитлову одноповерхову будівлю площею 56 м². Згідно з відповіддю, отриманою з ГУ Держгеокадастру у Сумській області, відповідно до висновку експертів за результатами проведеної комісійної судової будівельно-технічної та земельної-технічної експертизи, складеного 26 грудня 2018 р., розмір заподіяної шкоди за фактом самовільного зайняття земельної ділянки становить 858,18 грн, що, однак, не стало перепорою для кваліфікації таких дій за ч. 3 ст. 197-1 КК України*¹⁷⁹⁷.

З'ясувавши, що Особа-2 здійснила самовільне будівництво капітальної будівлі невизначеного призначення в м. Кам'янське на самовільно зайнятій земельній ділянці площею 0,0030 га, Баглійський районний суд м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області кваліфікував вказані дії за ч. 3 ст. 197-1 КК України, водно-

¹⁷⁹² Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джужи та А. В. Савченка. Київ : Атіка, 2011. С. 228.

¹⁷⁹³ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тасія, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 233.

¹⁷⁹⁴ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 86.

¹⁷⁹⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 618.

¹⁷⁹⁶ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 103.

¹⁷⁹⁷ Вирок Ковпаківського районного суду Сумської області від 3 липня 2019 р. у справі № 592/1987/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82775582>.

час взагалі не вказуючи на розмір заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди¹⁷⁹⁸.

Загалом за результатами наскрізного аналізу правозастосовних матеріалів було виявлено 21 рішення судів, які не вважали завдання значної шкоди необхідною умовою для кваліфікації діяння особи за ч. 3 ст. 197-1 КК України. Натомість інша частина суддівського корпусу займає протилежну позицію.

Зокрема, скасовуючи вирок Дарницького районного суду від 30 січня 2013 р., яким Особу-1 визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України¹⁷⁹⁹, Апеляційний суд м. Києва вказав на те, що кримінальна відповідальність за самовільне будівництво будівель та споруд настає лише за те будівництво, яке здійснюється на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у ч. 1 ст. 197-1 КК України, тобто лише якщо зайняттям заподіяна значна шкода її власнику чи законному володільцю¹⁸⁰⁰.

Розглядаючи правомірність перекваліфікації Кам'янець-Подільським міськрайонним судом Хмельницької області дій Особи-2 з ч. 4 на ч. 3 ст. 197-1 КК України, Апеляційний суд Хмельницької області зазначив, що така кваліфікація злочинних дій Особи-2 є неправильною, оскільки закон у такому разі передбачає завдання значної шкоди її законному володільцю або власнику, а така шкода ні досудовим слідством, ні судом не встановлена. Цей факт став підставою для скасування вироку суду першої інстанції¹⁸⁰¹.

З'ясувавши, що шкода, яка заподіяна самовільним зайняттям земельної ділянки Особою-3 та яка зазначена в обвинувальному акті і підтверджена розрахунком розміру збитків, становить 17 300 грн, що значно менше від шкоди, яка зазначена у примітці ст. 197-1 КК України (47 050 грн), до висновку про відсутність у діях Особи-3 складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, дійшов і Дарницький районний суд м. Києва¹⁸⁰².

Посилання на розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, як підставу для кваліфікації дій особи за ч. 3 ст. 197-1 КК України, міститься і в рішеннях: Галицького районного суду м. Львова¹⁸⁰³; Індустріального районного суду м. Дніпропетровська¹⁸⁰⁴.

Отже, можна констатувати, що за чинної редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України неможливо дати однозначну відповідь на питання, який за конструкцією є цей склад злочину, – формальний чи матеріальний. Тобто в цьому разі маємо справу з тим згаданим З. А. Загиней-Заболотенко негативним прикладом прояву латентності кримінального закону, коли та чи інша ознака складу злочину термінологічно

¹⁷⁹⁸ Вирок Баглійського районного суду Дніпропетровської області від 21 березня 2017 р. у справі № 207/466/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65492965>.

¹⁷⁹⁹ Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 30 січня 2013 р. у справі № 1-765/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29457351>.

¹⁸⁰⁰ Ухвала Апеляційного суду Київської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1-765/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33079664>.

¹⁸⁰¹ Ухвала Апеляційного суду Хмельницької області від 12 лютого 2008 р. у справі № 11-153/2008 р.

¹⁸⁰² Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 4 листопада 2016 р. у справі № 753/19388/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62471062>.

¹⁸⁰³ Постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2012 р. у справі № 1-395/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24745483>.

¹⁸⁰⁴ Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 3 вересня 2018 р. у справі № 202/4673/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76268368>.

не виражена у диспозиції статті Особливої частини КК, а її зміст не можна однозначно встановити, виходячи не лише з інших ознак складу злочину, а і з санкції статті Особливої частини КК¹⁸⁰⁵. Очевидно, що має рацію Г. М. Зеленов, який зауважує, що до внесення відповідних змін до ч. 3 ст. 197-1 КК України¹⁸⁰⁶ ця проблема може бути розв'язана в кримінально-процесуальному порядку. Йдеться про надане ВС право сформулювати у своєму рішенні висновок щодо застосування норми права в подібних правовідносинах¹⁸⁰⁷.

Варто визнати, що, зважаючи на складність аналізованої проблеми, автор цих рядків також допускав зміну власної позиції щодо неї¹⁸⁰⁸. Повертаючись до цього питання сьогодні, вважаю, що під час його вирішення неодмінно треба враховувати, по-перше, положення ч. 3 ст. 62 Конституції України, в якій вказується, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, по-друге, наявність такої складової принципу верховенства права, як «принцип правової визначеності». Як зазначає З. А. Загинеї-Заболотенко, у законодавстві України принцип правової визначеності не закріплений. Однак на необхідність його дотримання звертається увага у рішеннях КСУ від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками зазначається та від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010¹⁸⁰⁹.

Тут не буде зайвим нагадати і положення однієї з ухвал колегії суддів ВАСУ від 31 серпня 2016 р.: «Принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості та однозначності правових норм, зокрема передбачуваності (прогнозованості) законодавчої політики в соціальній сфері та стабільності правових норм як відсутності частого внесення змін до нормативно-правових актів. Тож правова визначеність вимагає, щоб правові норми були чіткими й точними, спрямованими на те, щоб забезпечити постійну прогнозованість ситуацій та правовідносин, що виникають. Відповідно до вимог принципу правової визначеності правозастосовчий орган у разі неточності, недостатньої чіткості, суперечливості норм позитивного права має тлумачити норму на користь невідного суб'єкта (якщо однією зі сторін спору є представник держави або органу місцевого самоврядування), адже якщо держава нездатна забезпечити видання зрозумілих правил, то саме вона і повинна розплачуватися за свої прорахунки. Це так зване правило пріоритету норми за найбільш сприятливим для особи тлумаченням»¹⁸¹⁰.

Очевидно, що в цій ухвалі судді ВАСУ врахували практику ЄСПЛ, в якій одним із елементів верховенства права традиційно визнається принцип правової визначеності та передбачуваності законодавства: обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови за-

¹⁸⁰⁵ Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 284.

¹⁸⁰⁶ Мої пропозиції de lege ferenda щодо цього будуть озвучені далі.

¹⁸⁰⁷ Зеленов Г. М. Забезпечення єдності судової практики під час кваліфікації дій винних осіб за частинами 1 та 3 статті 197-1 Кримінального кодексу України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3. С. 244.

¹⁸⁰⁸ Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 104; Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 241.

¹⁸⁰⁹ Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 340.

¹⁸¹⁰ Ухвала Вишого адміністративного суду України від 31 серпня 2016 р. у справі № 826/1162/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/60759224>.

безпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями, а обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (див., зокрема, рішення: від 25 листопада 1999 р. у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства», від 10 лютого 2004 р. у справі «Пухк проти Естонії», від 6 листопада 2008 р. у справі «Єлоєв проти України», від 26 квітня 1979 р. у справі «Санді Таймз проти Сполученого Королівства», від 25 травня 1993 р. у справі «Коккінакіс проти Греції» та від 22 березня 2001 р. у справі «К. – Н. W. проти Німеччини»).

Проаналізувавши відповідну практику ЄСПЛ, З. А. Загинеї-Заболотенко резюмувала, що під правовою визначеністю закону у рішеннях ЄСПЛ зазвичай визнається передбачуваність закону. Норму не можна вважати «законом», якщо вона не сформульована достатньо чітко, що дає особі можливість керуватися цією нормою у своїх діях. Кожен громадянин відповідно до обставин має орієнтуватися в тому, яка саме правова норма застосовується у конкретному випадку, та мати змогу, користуючись за потреби допомогою компетентних радників, передбачати у розумних межах, виходячи із заданих обставин, які наслідки може мати конкретний вчинок¹⁸¹¹.

До схожих висновків дійшов М. І. Панов. Зокрема цей вчений констатує, що ЄСПЛ виходить з того, що національні правові акти вважаються законом, придатним для досягнення цілей Конвенції, коли вони в цілому відповідають принципу правової визначеності і задовольняють такі основні вимоги: доступність, передбачуваність, чіткість визначення злочину і покарання за нього, наявність підстав і процедури визнання особи винною у вчиненні злочину тощо. Водночас передбачуваність закону – транспарентність (прозорість) – означає достатньо повне і зрозуміле для громадян закріплення в ньому правових приписів чи заборон, що дає необхідні уявлення про соціальні очікування щодо переваг чи обмежень (правових наслідків), які є результатом дії його норм. З цієї ознаки закону випливає, що він виступає як «правовий орієнтир» при обранні особою того чи іншого варіанта поведінки (негативної чи позитивної) і завжди пов'язаний з відсутністю в ньому прогалин та суперечностей. Визначеність же закону свідчить переважно про його якість: чіткість, конкретність і вичерпність формулювань у ньому злочинів та їх ознак, а також покарань, установлених за ці злочини. Йдеться про досконалість не тільки змісту, а й форми закону¹⁸¹². У цьому контексті пригадуються і слушні настанови В. І. Борисова, який зауважує, що завдання законодавця – сформулювати заборону в кримінальному законі так, щоб кожен суб'єкт охоронюваних ним суспільних відносин міг її (заборону) сприйняти та витримувати свою поведінку відповідно до правових приписів¹⁸¹³.

З огляду на зазначене (за умов, коли ч. 3 ст. 197-1 КК України сформульована так, що, як на переконання науковців, так і представників правозастосовних органів, допускає, залежно від обраного способу тлумачення, фактично однакову можливість визнання тієї самої за змістом поведінки злочинною та незлочинною) хоті-

¹⁸¹¹ Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 341.

¹⁸¹² Панов М. І. Принципи правової визначеності у практиці Європейського Суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 9.

¹⁸¹³ Борисов В. І. Склад злочину як правова модель. *Вісник академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 255.

лося б поставити питання: чи є підстави вважати, що відповідні приписи є чіткими, точними та несуперечливими, а головне – чи дають вони дають особі можливість точно передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках, яке не супроводжувалося завданням значної шкоди)? Чи виступають вони тим належним «правовим орієнтиром» при обранні особою того чи іншого варіанта поведінки (негативної чи позитивної)? На мою думку, негативна відповідь на поставлені питання є більш ніж очевидною.

Отже, зважаючи на конституційний імператив стосовно того, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, необхідності дотримання принципу правової визначеності, а також підтримуючи тезу про те, що «якби законодавець, формулюючи ч. 3 ст. 197-1 КК України, хотів сконструювати відповідний склад злочину як формальний, то достатньо було б зазначити «самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці», що дало б змогу охопити всі випадки самовільного будівництва на будь-яких самовільно зайнятих земельних ділянках, крім вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК України», я роблю висновок про те, що караним за ч. 3 ст. 197-1 КК України може бути визнане лише те будівництво, якому передувало самовільне зайняття земельної ділянки, що спричинило значну шкоду; інакше кажучи, відповідний склад злочину є матеріальним. Водночас, враховуючи логіку ВС, якою той керувався при вирішенні добре відомих фахівцям із кримінального права справ щодо тлумачення «дій, передбачених ч. 1 ст. 365 КК України»¹⁸¹⁴ і «того самого діяння у ч. 2 ст. 194 КК України»¹⁸¹⁵, я цілком допускаю можливість прийняття ВС рішення, відмінного за змістом від тієї позиції, яку я наразі обстоюю.

Резонно визнаючи описану ситуацію неприпустимою, для усунення будь-яких розбіжностей у тлумаченні ч. 3 ст. 197-1 КК України та виправлення невдалого конструювання диспозиції цієї частини Г. М. Зеленов пропонує внести до неї зміни, які б чітко вказували на те, що передбачений у цій нормі склад злочину є формальним. На думку науковця, задля цього з диспозиції ч. 3 ст. 197-1 КК потрібно виключити слова «зазначеній у частині першій цієї статті»¹⁸¹⁶. Із подібною пропозицією передбачити кримінальну відповідальність за сам факт будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці незалежно від наслідків самовільного зайняття, тобто сконструювати досліджуваній склад злочину як формальний, ще в 2008 р. виступала і Н. О. Антонюк, що, на переконання юристки, пояснюється необхідністю більш ефективного захисту від самозахоплень земель і будівництва на них¹⁸¹⁷.

Не заперечуючи очевидний факт необхідності внесення змін до чинної редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України, вважаю, однак, що законодавець, навпаки, має рухатись у протилежному напрямі, тобто в напрямі чіткішого закріплення відповідного складу злочину як матеріального¹⁸¹⁸. Така позиція передусім пояснюється моїм

¹⁸¹⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 грудня 2018 р. у справі № 301/2178/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78426368>.

¹⁸¹⁵ Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 27 березня 2019 р. у справі № 1-8/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80889416>.

¹⁸¹⁶ Зеленов Г. М. Забезпечення єдності судової практики під час кваліфікації дій винних осіб за частинами 1 та 3 статті 197-1 Кримінального кодексу України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3. С. 244.

¹⁸¹⁷ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 86.

¹⁸¹⁸ Мовчан Р. О. Про особливості конструювання складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 128–134.

переконанням у тому, що, незважаючи на наявність певного раціонального зерна, реалізація озвучених Н. О. Антонюк та Г. М. Зеленовим законодавчих ініціатив буде суперечити низці принципів криміналізації діянь, зокрема:

1) найперше йдеться про визначальний принцип суспільної безпеки. На мою думку, навіть з урахуванням того, що будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці створює додаткові перешкоди власнику щодо реалізації його законних прав, ступінь суспільної безпеки цього діяння, за умови, що воно не спричиняє значну (у проєктованій редакції – істотну) шкоду, не є достатнім для визнання його злочинним. Переконалий у тому, що головним критерієм віднесення будь-яких проявів самовільного зайняття земельної ділянки до кримінально караних має бути завдана цими діяннями майнова шкода. Хоч далеко не у всіх рішеннях тих судів, які визнають передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України склад злочину формальним, вказується на розмір завданої шкоди, аналіз тих правозастосовних матеріалів, де такий розмір однак зазначається, засвідчує, що зазвичай він не перевищує навіть 1 000 грн, і, наприклад, складає 129,85 грн(!)¹⁸¹⁹, 858,18 грн¹⁸²⁰ тощо. І лише в одному із знайдених рішень вказується на розмір шкоди, який складає 1 714,47 грн¹⁸²¹, притому, що для інкримінування ч. 1 ст. 197-1 КК України на той час вимагалось завдання шкоди в розмірі не менше 60 900 грн. Отже, за умови закріплення передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України складу злочину як формального, ми отримаємо більш ніж парадоксальну та, буду відвертим, абсолютно несправедливу ситуацію, коли, наприклад, фермер, який самовільно займає декілька гектар землі і спричиняє цим шкоду в розмірі, наприклад, 90 тис. грн, буде притягатися до адміністративної відповідальності (за ст. 53-1 КУпАП), а особа, яка, скажімо, здійснила будівництво прибудови будь-якого розміру на чужій земельній ділянці (поруч з будівництвом гаражів, саме такої прояви є найбільш поширеними у практиці притягнення до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України без завдання значної шкоди¹⁸²²) і завдала цим самим шкоду на суму 129 грн – до кримінальної відповідальності (за ч. 3 ст. 197-1 КК України).

Водночас я поділяю думку про те, що будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці підвищує ступінь суспільної безпеки аналізованого діяння. Однак, як і інші подібні обставини, про які йдеться у чинних редакціях ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, цей факт мав би бути врахований лише *при диференціації* кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило значну шкоду, а не *при вирішенні питання про визнання діяння кримінально караним*;

¹⁸¹⁹ Постанова Рокитнівського районного суду Рівненської області від 26 листопада 2009 р. у справі № 1-112/09.

¹⁸²⁰ Вирок Ковпаківського районного суду Сумської області від 3 липня 2019 р. у справі № 592/1987/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82775582>.

¹⁸²¹ Ухвала Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 27 серпня 2014 р. у справі № 354/472/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40262229>.

¹⁸²² Див., наприклад: вирок Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 29 квітня 2016 р. у справі № 227/4079/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57502276>; вирок Красноармійського районного суду Донецької області від 3 серпня 2012 р. у справі № 1/0529/376/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25547703>; вирок Подільського районного суду м. Києва від 6 листопада 2019 р. у справі № 758/13209/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85603184>; ухвала Красногвардійського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2017 р. у справі № 204/3437/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67259879>; ухвала Мар'їнського районного суду Донецької області від 19 серпня 2013 р. у справі № 1кп/237/102/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33208929>.

2) вище вже зазначалося, що у практиці притягнення до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України (навіть за відсутності значної шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки) вагомий відсоток складають провадження щодо осіб, які здійснили будівництво гаражів на самовільно зайнятих земельних ділянках.

*Наприклад, одним тільки Конотопським міськрайонним судом Сумської області лише в 2019 р. було винесено 5 обвинувальних вироків особам, які вчиняли відповідні діяння*¹⁸²³. *За будівництво гаражу на самовільно зайнятій земельній ділянці до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України Петровським районним судом м. Донецька притягнутий Особа-1*¹⁸²⁴, *Шосткинським міськрайонним судом Сумської області – Особа-2*¹⁸²⁵, *а Глухівським міськрайонним судом Сумської області – Особа-3*¹⁸²⁶.

Насправді прояви самовільного будівництва гаражів на земельних ділянках, які не належать на законних підставах відповідним особам, в Україні мають куди більші масштаби. Зокрема, за підрахунками фахівців лише у Вінниці нараховується кілька тисяч самовільних гаражів¹⁸²⁷; у Чернігові (згідно з офіційним актом комісії з інвентаризації) – 786¹⁸²⁸; у Луцьку – більше 800¹⁸²⁹. А тепер уявімо, з якими складнощами зіштовхнеться вітчизняна система кримінальної юстиції у разі притягнення до кримінальної відповідальності всіх зазначених порушників. Або злочинними визнаватимуться лише дії тих осіб, яким «не пощастило» (вибіркове правосуддя)?

З огляду на наведені дані вважаю, що встановлення кримінальної відповідальності за будь-які прояви самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках призведе до порушення такого принципу криміналізації, як «принцип відносної поширеності діяння» (це стосується і принципу «здійсненності кримінального переслідування»);

3) розмірковуючи над можливістю конструювання передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України складу злочину як формального, треба пам'ятати, що в Україні поруч із практикою самовільного будівництва, паралельно загрозливих масштабів набула і практика їхнього узаконення¹⁸³⁰. Зокрема, лише 22 березня 2018 р. ВРУ був ухва-

¹⁸²³ Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 577/538/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79758880>; вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 9 липня 2019 р. у справі № 577/2923/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82923998>; вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 12 березня 2019 р. у справі № 577/537/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80399754>; вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 18 квітня 2019 р. у справі № 577/805/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81301262>; вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 17 квітня 2019 р. у справі № 577/82/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81284697>; ухвала Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 15 листопада 2019 р. у справі № 589/4161/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85938183>.

¹⁸²⁴ Постанова Петровського районного суду м. Донецька від 23 вересня 2011 р. у справі № 1-п-104/11.

¹⁸²⁵ Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 4 вересня 2019 р. у справі № 589/2720/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84278098>.

¹⁸²⁶ Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 9 вересня 2019 р. у справі № 576/1635/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84116428>.

¹⁸²⁷ Шість тисяч незаконних гаражів та близько 600 МАФів встановлено у Вінниці. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/shist-tisyach-nezakonnih-garazhiv-ta-blizko-600-mafiv-vstanovleno-u-vi-59669.html>.

¹⁸²⁸ Гаражі в Чернігові – під знос. URL: <https://www.0462.ua/news/2130586/garazi-v-cernigovi-pid-znos>.

¹⁸²⁹ Замість «черепашок» у Луцьку з'являться механічні паркінги? URL: <http://vidomosti-ua.com/volyn/62264>.

¹⁸³⁰ Зокрема лише за 2015 р. в Україні було узаконено майже 9000 самобудів (Останній шанс: для чого українцям дають можливість узаконити самобуд. URL: <https://mind.ua/publications/20183139-ostannij-shans-dlya-chogo-ukrayincyam-dayut-mozhливist-uzakoniti-samobudi>).

Детальніше про цей аспект відповідної проблематики йтиметься далі.

лений Закон України «Про внесення зміни до пункту 9 розділу V „Прикінцеві положення” Закону України „Про регулювання містобудівної діяльності” щодо продовження терміну прийняття в експлуатацію об’єктів будівництва, збудованих без дозволу на виконання будівельних робіт». За таких умов очевидно, що прийняття ініційованих Н. О. Антонюк та Г. М. Зеленовим змін суперечитиме принципу кримінально-політичної адекватності криміналізації, який, нагадаю, вимагає, щоб кожна зміна кримінального закону піддавалася всебічному аналізу та попередній оцінці на предмет відповідності основним тенденціям соціальної політики суспільства.

Із визначенням моменту закінчення самовільного зайняття земельної ділянки тісно пов’язане питання, яке не знайшло однозначного вирішення у доктрині, – питання про належність цього кримінально караного діяння до триваючих злочинів.

Триваючі злочини, як відомо, характеризуються безперервним, постійним здійсненням протягом певного проміжку часу злочинного діяння. Початком триваючого злочину є дія чи бездіяльність, вчинивши яку особа виходить із кола законослухняних громадян і, так би мовити, починає перебувати у «злочинному стані», причому це може тривати як завгодно довго (кілька годин, діб, місяців, років). Під триваючим злочином у кримінальному праві зазвичай розуміють дію чи бездіяльність, поєднану з наступним безперервним (тривалим) невиконанням обов’язків, покладених на винного під загрозою кримінальної відповідальності. Як вдало зазначає Ю. В. Баулін, триваючий злочин триває в часі на стадії закінченого злочину¹⁸³¹. Йдеться, поза всяким сумнівом, про момент юридичного закінчення злочину, розуміння відмінності якого від моменту фактичного закінчення триваючого посягання (моменту закінчення «злочинного стану» за волею винного або всупереч їй) дозволяє погодитися з тим, що триваючі злочини є, по суті, незакінченими¹⁸³². Водночас проміжок часу між юридичним і фактичним закінченням триваючого злочину не змінює природу цього злочину: він залишається закінченим і як такий має кваліфікуватися протягом усього вказаного проміжку часу – без посилення на ст. 14 або ст. 15 КК України.

За часів СРСР діяла постанова Пленуму Верховного Суду РРФСР від 5 серпня 1963 р. № 17 «Про судову практику по справах про самовільне захоплення землі і самовільне будівництво індивідуальних житлових будинків», у п. 8-а якої зазначалося, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво не є триваючими злочинами.

Задовольняючи протест Генерального прокурора СРСР і скасовуючи всі судові рішення, винесені у справі Особи-1 з огляду на закінчення строку давності притягнення до кримінальної відповідальності, Пленум Верховного Суду СРСР визнав безпідставним оцінку вчиненого Особою-1 самовільного захоплення земельної ділянки як триваючого злочину. Було встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку, яка знаходилась у користуванні колгоспу, огорожив та обробляв її, побудував на ній житловий будинок, в якому проживав разом із сім’єю. Через шість років Особа-1 додатково огорожив і засіяв земельну ділянку площею 146 м². Мо-

¹⁸³¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 244.

¹⁸³² Камьшин І. Особенности определения сроков давности по делам и продолжаемым преступлениям. *Законность*. 2004. № 1. С. 30.

тивуючи неправильність визнання вчиненого Особою-1 діяння триваючим злочинном, Пленум Верховного Суду СРСР зазначив, що порушення права державної власності на землю вважається закінченим з того моменту, коли суб'єкт почав огорожувати або обробляти земельну ділянку¹⁸³³.

Ця думка знайшла підтримку як в радянській, так і сучасній юридичній літературі¹⁸³⁴. Зокрема І. К. Тушико підкреслював, що триваючим могло бути визнане лише самовільне користування чи неповернення самовільно зайнятих земельних ділянок, але таких складів діюче кримінальне право не знає. «Закон злочинним визнає самовільне зайняття земель, і злочин треба вважати закінченим з моменту заволодіння землею»¹⁸³⁵. Помилковою практикою визнання досліджуваного злочину триваючим вважав і В. М. Федоров¹⁸³⁶.

Водночас у вітчизняній правовій доктрині із розглядуваного питання наводиться і протилежна думка, суть якої полягає у тому, що самовільне зайняття земельної ділянки визнається триваючим злочинном, який розпочинається з моменту зайняття земельної ділянки і продовжується безперервно до припинення злочинних дій. Інакше кажучи, самовільне зайняття земельної ділянки пов'язане з тривалим, безперервним невиконанням обов'язків, передбачених правовими нормами, і припиняється або виконанням регламентованих обов'язків, або притягненням винної у невиконанні цих обов'язків особи до відповідальності¹⁸³⁷. Зокрема Л. В. Мілімко щодо цього зазначає: «Триваючим є адміністративний проступок, який полягає в довготривалому невиконанні вимог правової норми у вигляді дії чи бездіяльності, наприклад, самовільне зайняття земельної ділянки, яке виразилося у заволодінні нею і подальшому використанні протягом певного періоду до виявлення правопорушення компетентними органами»¹⁸³⁸. Зважаючи на те, що самовільне зайняття земельної ділянки становить тривале злочинне діяння, яке полягає у фактичному використанні земельної ділянки (водночас воно характеризується безперервною бездіяльністю щодо набуття права на неї), В. М. Захарчук також дійшов висновку, що склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, необхідно відносити до триваючих¹⁸³⁹. Таку думку поділяють О. Ю. Дрозд та В. В. Сидоренко¹⁸⁴⁰.

¹⁸³³ Практика прокурорського надзора при рассмотрении судами уголовных дел : Сборник документов. Москва : Юрид. лит., 1987. С. 23–24.

¹⁸³⁴ Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 227; Костров Г., Курбанов А. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство. *Советская юстиция*. 1976. № 5. С. 11; Лавренко В., Федоров В. Про відповідальність за самовільний захват землі. *Радянське право*. 1986. № 4. С. 61.

¹⁸³⁵ Тушико І. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. С. 23.

¹⁸³⁶ Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1986. С. 10–11.

¹⁸³⁷ Мілімко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. С. 115; Терлецька Л. М. Відшкодування збитків власникам земель та землекористувачам при самовільному зайнятті земельних ділянок. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 224–225.

¹⁸³⁸ Мілімко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. С. 115.

За цією хибною логікою звичайна крадіжка чужого майна також є триваючим злочинном, адже вона триватиме доти, доки винний не поверне викрадене майно потерпілому, не позбудеться викраденого, не буде викритий правоохоронними органами тощо.

¹⁸³⁹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 99.

Таку саму позицію займало і Міністерство юстиції України, у роз'ясненні якого зазначалося, що триваючі правопорушення характеризуються тим, що особа, яка вчинила певні дії чи бездіяльність, перебуває надалі у стані безперервного продовження цих дій (бездіяльності). Ці дії безперервно порушують закон протягом якогось часу. Іноді такий стан триває значний час, і весь час винний безперервно скоює правопорушення у вигляді невиконання покладених на нього обов'язків. Враховуючи це, якщо особа самовільно займає земельну ділянку протягом кількох років, то вчинене нею правопорушення має вважатися триваючим¹⁸⁴¹. Іноді викладена позиція сприймається судовою практикою.

*Наприклад, в ухвалі Судової палати в цивільних справах ВСУ від 23 жовтня 2003 р. вказується, що, враховуючи ту обставину, що земельним законодавством передбачено спеціальний порядок набуття права власності і права користування земельними ділянками, а самовільне зайняття особами земельних ділянок чи їх частини є незаконним і не породжує в таких осіб прав на ці ділянки, треба визнати, що правопорушення в зазначених правовідносинах є триваючими і строк позовної давності до цих правовідносин не застосовується*¹⁸⁴².

Погодитися з думкою про віднесення самовільного зайняття земельної ділянки до триваючих злочинів я не можу. Для останніх, як зазначалося вище, характерним є те, що тривале і постійне невиконання винним обов'язку, яке йде після вчинення первісного одноактного діяння, включається в об'єктивну сторону кримінально караного посягання, охоплюється складом конкретного злочину – незаконного носіння або зберігання вогнепальної зброї, незаконного позбавлення волі, тримання особи як заручника, зберігання порнографічних предметів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів тощо. «В тих же випадках, коли тривала дія чи бездіяльність, яка йде за первісним актом злочину, виходить за межі складу, злочин не повинен визнаватись триваючим»¹⁸⁴³. Водночас злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, як вже зазначалося, визнається закінченим з того моменту, коли винна особа фактично заволоділа земельною ділянкою або розпочала її протиправну експлуатацію (освоєння), завдавши цим власнику земельної ділянки або її законному володільцю значної шкоди. Подальше невиконання земельно-правового, а не кримінально-правового за своїм характером обов'язку повернути самовільно зайняту земельну ділянку її власнику або законному володільцю складом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, не охоплюється і з погляду кримінально-правової оцінки вчиненого за цією нормою значення не має, скільки б часу воно не тривало. Притягнення до кримінальної відповідальності винного за ч. 1 або ч. 2 ст. 197-1 КК України не унеможливує згідно зі ст. 212 ЗК України повернення самовільно зайнятої земельної ділянки власнику землі або

¹⁸⁴⁰ Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 168; Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 64.

¹⁸⁴¹ Лист Міністерства юстиції України від 1 грудня 2003 р. № 22-34-1465 «Щодо скоєння особою триваючого правопорушення».

¹⁸⁴² Терлецька Л. М. Відшкодування збитків власникам земель та землекористувачам при самовільному зайнятті земельних ділянок. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 224.

¹⁸⁴³ Ришелюк А. Проблематика триваючого злочину. *Радянське право*. 1991. № 5. С. 33.

землекористувачеві без відшкодування витрат, понесених за час незаконного користування нею¹⁸⁴⁴.

Віднесення аналізованого злочину до числа триваючих має важливе значення для з'ясування моменту його закінчення та обчислення передбачених ст. 49 КК України строків давності. Адже в цьому разі ми маємо справу з одним із тих випадків, коли необхідно розмежовувати момент юридичного закінчення складу злочину (яке визначив законодавець) та фактичне припинення злочинного стану особи (що залежить від поведінки самої особи або уповноважених органів держави).

З. А. Загинеї-Заболотенко щодо цього резонно зазначає, що триваючі злочини *de jure* вважаються закінченими з моменту початкового дії або бездіяльності суб'єкта злочину, а *de facto* злочинний стан особи у цьому разі припиняється з моменту, коли сама зобов'язана особа його припинила з власної волі або з причин, які не залежать від її волі. Водночас вчена підкреслює, що законодавець пов'язує встановлення часу вчинення злочину саме з моментом його юридичного завершення, тобто з моментом, коли відповідний склад злочину *de jure* визнається закінченим¹⁸⁴⁵.

Деякі науковці (Ю. В. Баулін, О. В. Ободовський, В. І. Тютюгін) хоча і погоджуються з тим, що юридичним моментом закінчення триваючого злочину є момент вчинення першої дії чи акту бездіяльності, вважають, що строк давності притягнення до кримінальної відповідальності починає спливати (відраховуватися) з моменту припинення «злочинного стану»¹⁸⁴⁶.

Та як на мене, більш переконливою є думка саме З. А. Загинеї-Заболотенко, яка обґрунтовано доводить, що початок перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України) треба рахувати з моменту юридичного закінчення складу злочину, а не з моменту припинення особою злочинного стану. Мотивуючи свою позицію, криміналістка вказує на такі аргументи:

- необхідність урахування принципу верховенства права загалом та принципів правової визначеності й передбачуваності законодавства як його складових зокрема;
- потреба тлумачення правозастосовним органом норми на користь невідного суб'єкта у випадку неточності, недостатньої чіткості, суперечливості норм позитивного права;
- правило, що випливає з презумпції невинуватості, відповідно до якого всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (*in dubio pro reo*);
- відсутність диференційованих підходів у ст. 49 КК України щодо визначення початкового моменту перебігу строків давності, що залежать, зокрема, від виду одиничного складу злочину;
- єдине правило щодо встановлення часу вчинення злочину в ч. 3 ст. 4 КК України;

¹⁸⁴⁴ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 246.

¹⁸⁴⁵ Загинеї З. Початок перебігу строків давності за вчинення триваючих злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 1. С. 29.

¹⁸⁴⁶ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 161–162; Ободовський О. В. Про обчислення строків давності щодо триваючих злочинів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 131.

– підстава для застосування давності, якою потрібно визнавати недоцільність реагування держави на вчинений у минулому злочин (тобто недоцільність притягнення до кримінальної відповідальності)¹⁸⁴⁷.

Врешті-решт саме така позиція, яку З. А. Загиней-Заболотенко як член Науково-консультативної ради при ВС озвучила і у висновку стосовно доктринального тлумачення окремих положень ст. 49 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності» КК України у контексті її застосування до триваючих злочинів, згодом була підтримана і ВС у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду. Зокрема, розглядаючи касаційну скаргу прокурора в одній зі справ за ст. 382 КК України, представники Фемиди зазначили, що інший підхід, на необхідності застосування якого наполягали органи прокуратури, по суті призвів би до того, що особу можна було б притягнути до кримінальної відповідальності протягом невизначеного періоду часу після завершення передбаченої законом процедури примусового виконання судового рішення. «Такий підхід, – резюмували судді ВС, – явно не відповідає цілям, які переслідував законодавець при визначенні строків давності для притягнення до кримінальної відповідальності за ті чи інші злочини. Відповідно до міжнародних стандартів та національного законодавства строк давності не застосовується лише до окремих злочинів проти основ національної безпеки України та проти миру й безпеки людства»¹⁸⁴⁸.

Зважаючи на викладені аргументи, правомірними вважаю і рішення тих судів, які не вбачають підстав для обмеження застосування у справах про самовільне зайняття земельної ділянки норм про строки давності.

*Наприклад, розглядаючи апеляційну скаргу прокурора на вирок Добропільського міськрайонного суду Донецької області, Апеляційний суд Донецької області вказав, що, беручи до уваги, що злочин Особою-1 вчинено у червні 2012 р., на момент ухвалення рішення фактично минуло більше трьох років, інкримінований злочин належить до злочинів невеликої тяжкості, обвинувачений не заперечує проти закриття кримінального провадження та звільнення його від кримінальної відповідальності, кримінальне провадження має бути закрите з причин закінчення строків давності та звільнення Особи-1 від кримінальної відповідальності*¹⁸⁴⁹.

*Берегівським районним судом Закарпатської області встановлено, що Особою-2 у 2008 р. було скоєно самовільне зайняття земельної ділянки. Далі суд вказав, що оскільки підстав для зупинення чи переривання перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності у справі не встановлено, підсудний скоїв злочини невеликої тяжкості та з дня його вчинення минуло більше двох років, він вважає за можливе звільнити Особу-2 від кримінальної відповідальності на підставі ст. 49 КК України з причин закінчення строків давності, а справу закрити*¹⁸⁵⁰.

¹⁸⁴⁷ Загиней З. Початок перебігу строків давності за вчинення триваючих злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 1. С. 29–30.

¹⁸⁴⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 30 січня 2019 р. у справі № 492/910/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79745246>.

¹⁸⁴⁹ Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 6 липня 2016 р. у справі № 227/4079/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58855374>.

¹⁸⁵⁰ Постанова Берегівського районного суду Закарпатської області від 22 листопада 2012 р. у справі № 701/1353/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27580986>.

Загалом же з 2007 р., за моїми підрахунками, більше 70 осіб було звільнено від кримінальної відповідальності за ст. 197-1 КК України через закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, є причинний зв'язок між діянням – самовільним зайняттям земельної ділянки, і наслідками у виді значної шкоди власнику або законному володільцю.

Як зазначає О. О. Дудоров, теорією кримінального права були розроблені такі основні концепції причинного зв'язку: еквівалентності; нерівноцінних умов; найближчої причини; адекватної причинності; необхідного спричинення; реальної можливості; вірогідної причинності. Зокрема, проаналізувавши відповідні «погляди, уявлення, ідеї та концепції»¹⁸⁵¹, науковець дійшов висновку про те, що дослідження причинного зв'язку доцільно здійснювати у такій послідовності: 1) перша ланка причинності – конкретна суспільно небезпечна протиправна дія чи бездіяльність суб'єкта злочину; 2) за часом таке діяння має передувати настанню суспільно небезпечного наслідку; 3) діяння має відігравати у ланцюгу детермінації роль необхідної передумови настання суспільно небезпечного наслідку (подумки прибравши із зазначеного ланцюга певне діяння, треба переконатись у тому, що без нього наслідок не настав би); 4) діяння має бути визнане причиною настання суспільно небезпечного наслідку у конкретній ситуації; 5) спочатку потрібно встановлювати причинний зв'язок, який носить об'єктивний характер, а далі – можливість його передбачення суб'єктом злочину. Тобто питання про причинний зв'язок вирішується незалежно, окремо від встановлення вини¹⁸⁵².

На думку В. М. Захарчука, для встановлення причинного зв'язку між самовільним зайняттям земельної ділянки та заподіяною такою дією (діями) значною шкодою необхідно встановити, що:

– самовільне зайняття земельної ділянки передувало настанню значної шкоди – тобто особа спочатку незаконно заволоділа земельною ділянкою або заволоділа і розпочала її протиправне використання;

– дії суб'єкта, який самовільно зайняв земельну ділянку, реально призводять до того, що власник або законний володільць земельної ділянки втрачає фактичну можливість використовувати належне йому майно і відповідно не може отримувати від нього прибуток. Водночас, наприклад, власник може і не мати наміру використовувати свою земельну ділянку або не мати змоги її використовувати внаслідок певних обставин – відсутність пального, несправна техніка тощо;

– наслідок настає в конкретних умовах, тобто він залежить від площі земельної ділянки, її цільового призначення, способу її використання;

¹⁸⁵¹ Детальніше про це див.: Багіров С. Р., Музыка А. А. Причинная связь : уголовно-правовой очерк. Хмельницкий : Изд-во Хмельницкого ун-та управления и права, 2009. 112 с.; Багіров С. Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.; Беньківський В. О. Теоретичні і практичні питання причинного зв'язку в кримінальному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 195 с.; Дудоров О., Письменський Є. Сучасний стан кримінально-правового вчення про причинний зв'язок: критичний аналіз (рецензія). *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 2. С. 527–534; Тимчук О. Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2005. 16 с.; Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. 512 с.

¹⁸⁵² Дудоров О. О. Причинний зв'язок: кримінально-правові аспекти. *Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки*. 2012. № 4. С. 214–221; Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 174–179.

– наслідок заподіяний саме діями суб'єкта злочину або за його безпосередньою вказівкою;

– наслідок настає незалежно від бажання суб'єкта злочину або передбачення реальності чи можливості його настання, адже для визнання того, що заподіяння значної шкоди мало місце, не обов'язково, щоб особа усвідомлювала неминучість її настання¹⁸⁵³.

Завершуючи аналіз об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки, треба розглянути питання співвідношення цього кримінально караного діяння з деякими іншими злочинами.

Зокрема можливі випадки заволодіння не земельною ділянкою, а правом на земельну ділянку. Водночас право на майно поряд із майном фігурує у диспозиціях статей 189, 190 КК України¹⁸⁵⁴, присвячених, відповідно, вимаганню та шахрайству.

В юридичній літературі висловлено думку про те, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки шляхом обману (наприклад, підроблення документів на право власності на землю або надання неправдивих відомостей при оформленні таких документів) дії винного необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 або ч. 2 ст. 197-1 і відповідною частиною ст. 190 КК України¹⁸⁵⁵. Пропонована кваліфікація, на мій погляд, призведе до штучного утворення множинності злочинів (ідеальної сукупності) там, де насправді вона відсутня. Як слушно зауважує С. А. Тарарухін, співвідносність кримінально-правових норм за обсягом і змістом надає закону гнучкість, дає змогу кваліфікувати в його межах вчинене і уникати під час застосування закону нагородження норм при правовій оцінці вчиненого злочину¹⁸⁵⁶. Треба погодитися з В. О. Навроцьким у тому, що сукупність злочинів відсутня, коли заподіюються наслідки, які полягають у порушенні кількох тотожних об'єктів, причому шкода заподіюється одному і тому ж потерпілому¹⁸⁵⁷. У ситуації, яка була окреслена, має місце саме такий випадок.

У кримінально-правовій літературі справедливо зазначається, що з урахуванням фізичних та юридичних властивостей, притаманних нерухомому майну, його неправомірне придбання можливе в результаті обернення на користь винного або іншої особи тільки шляхом оформлення права на нерухомість. Земельні ділянки, як і інші відокремлені природні ресурси, можуть визнаватися предметом злочинів проти власності тією мірою, якою їхній оборот допускається законом, що передбачає вільне здійснення власником права володіння, користування і розпорядження такими об'єктами нерухомості. Знаходження нерухомих речей в одному і тому ж місці, їхня унікальність і незамінність, як і володіння ними, з огляду на труднощі,

¹⁸⁵³ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 104.

¹⁸⁵⁴ Про доцільність та виправданість використання у диспозиціях статей 189 і 190 КК України словосполучення «право на майно» див.: Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 247.

¹⁸⁵⁵ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, С. В. Фесенко. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Дакор, 2008. С. 555; Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 2. С. 149.

¹⁸⁵⁶ Тарарухін С. А. Кваліфікація преступлений в следственной и судебной практике. Киев : Юринком, 1995. С. 139.

¹⁸⁵⁷ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юринком Інтер, 2006. С. 343.

пов'язані з їхньою оборотоздатністю, означає, що жодне речове право на нерухоме майно не може припинитись або виникнути без здійснення особливого публічного акту, дає змогу легко встановити власника нерухомості і поновити його порушені права. Отже, єдино можливими формами злочинного придбання нерухомого майна (зокрема, земельної ділянки) виступають шахрайство і вимагання¹⁸⁵⁸. Включення ст. 197-1 до КК України П. В. Олійник розцінює як підтвердження тези про те, що незаконно розпорядитися чужою нерухомістю винний може не інакше, як попередньо вступивши публічним шляхом у право власності. Тому перед особою, яка захопила нерухомість, виникає дилема – або обмежитися тимчасовим володінням, або отримати правомочності власника (зокрема, переоформити відповідні документи на своє ім'я)¹⁸⁵⁹.

На відміну від фактичного заволодіння чужим нерухомим майном, при якому порушується саме і лише фактичний зв'язок власника з цим майном, але не порушується юридичний зв'язок, при шахрайстві та вимаганні порушується саме юридичний зв'язок власника і майна. За вдалими висловлюванням І. А. Клепицького, особа, яка неправомірно заволодіває нерухомістю, залишається «прикутою» до місця правопорушення¹⁸⁶⁰. Скільки б часу земля не була самовільно зайнятою, ніхто не може стати її власником за цією підставою¹⁸⁶¹. Тут доречно пригадати, що до революційний дослідник М. Д. Сергієвський ситуації на кшталт складання на чу-

¹⁸⁵⁸ Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический Центр Пресс, 2002. С. 141–150, 157, 162–163; Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства. *Государство и право*. 2000. № 12. С. 11–19.

Аналізуючи злочини проти власності за російським кримінальним законодавством, де право на майно виступає предметом лише двох злочинів (шахрайства та вимагання), Н. О. Лопашенко зазначає, що можливі ситуації, коли особа заволодіває нерухомістю шляхом насильства і за обставин, які свідчать не про вимагання, а про розбійний напад (напад виступає способом заволодіння правом на майно, а не підкріплює погрозу). У таких випадках, на думку авторки, варто говорити про розбій, а не про вимагання, хоч застосування норми про розбій є неможливим. Тому Н. О. Лопашенко пропонує доповнити предмет розбою правом на майно (Лопашенко Н. А. Преступления против собственности : теорет.-приклад. исслед. Москва : ЛексЭст, 2005. С. 187).

Проте О. І. Бойцов та О. П. Севрюков зазначають, що єдиним способом обертання чужої нерухомості на свою користь залишається її «придбання» – отримання (неіснуючого) права на нерухому річ шляхом примушування потерпілого до передачі цього права за допомогою шахрайства чи шляхом насильства та погроз, характерних для вимагання, а не для грабежу і розбою, для яких притаманний інший характер насильства (Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический Центр Пресс, 2002. С. 162–163; Севрюков А. П. Хищение имущества: криминологические и уголовно-правовые аспекты. Москва : Экзамен, 2004. С. 35). Подібно розмірковує і П. В. Олійник, зазначаючи, що самовільне зайняття земельної ділянки без юридичного оформлення права власності, враховуючи особливості її оборотоздатності, не може розглядатися як її викрадення і має характер тимчасового запозичення. Тобто воно обмежується лише тимчасовим заволодінням майном, що може бути припинене власником, який задіє механізми захисту порушеного права (Олійник П. В. Земля як предмет злочинів проти власності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 39. С. 163). Я підтримую таку позицію і тому не можу погодитися з С. В. Скляровим, на думку якого, у разі захоплення земельної ділянки із застосуванням насильства, небезпечного для життя і здоров'я, такі дії за наявності всіх інших ознак розкращаються кваліфікуються як розбій, без насильства – як грабїж, а тасмєю – як крадіжка (Скляров С. Уголовная ответственность за хищение недвижимого имущества. *Российская юстиция*. 2001. № 6. С. 52).

¹⁸⁵⁹ Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : монографія. Харків : Право, 2011. С. 85.

До речі, С. В. Скляров називає прогалиною відсутність у КК РФ норми, яка б передбачала відповідальність за неправомірне заволодіння чужим майном, разом із нерухомістю, без його вилучення, тобто без переміщення у просторі з місця його постійного або тимчасового знаходження (Скляров С. В. Понятие хищения в уголовном законодательстве России: теоретический анализ. *Государство и право*. 1997. № 9. С. 65). Видасться, що і в Україні питання щодо кримінально-правової оцінки захоплені нерухомості, відмінної від земельних ділянок, залишається відкритим.

¹⁸⁶⁰ Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства. *Государство и право*. 2000. № 12. С. 12.

¹⁸⁶¹ Тайлашев Б. В. Криміналізація земельних отношений. *Власть: криминологические и правовые проблемы. Российская криминологическая ассоциация*. Москва, 2000. С. 79.

жій землі якихось предметів охоплював поняттям самовільного використання майна, відмінного від викрадення чужого майна, його привласнення, розтрата або шахрайства, а так само від знищення і пошкодження чужого майна¹⁸⁶².

Отже, у випадках, коли особа заволодіває правом на земельну ділянку шляхом шахрайства чи вимагання, її дії мають кваліфікуватися лише за ст. 189 або ст. 190 КК України. Зазначені дії порушують юридичний зв'язок власника із земельною ділянкою, що не характерно для самовільного зайняття земельної ділянки, при якому заволодіння носить тимчасовий характер і порушує лише фактичний зв'язок власника із земельною ділянкою. Дії особи, яка самовільно зайняла земельну ділянку, за наявності в неї мети надалі оформити необхідні документи, що підтверджуватимуть право на цю земельну ділянку, необхідно кваліфікувати як самовільне зайняття земельної ділянки, а не як замах на шахрайство чи вимагання¹⁸⁶³.

Згадана вище штучна множинність злочинів має місце і у разі кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 і ст. 356 КК України.

Наприклад, Довровеличківський районний суд Кіровоградської області встановив, що розпорядженням голови Довровеличківської РДА Особі-1 було надано дозвіл на розробку проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки. Відповідно до п. 15 цього розпорядження Особу-1 було попереджено, що приступати до використання земельної ділянки до встановлення її меж в натурі (на місцевості) та одержання договору оренди та його державної реєстрації забороняється. У порушення цього розпорядження в період з листопада 2007 р. по січень 2008 р. Особа-1 незаконно приступив до використання земельної ділянки. Дії Особи-1 помилково (навіть за умови визнання їх самовільним зайняттям земельної ділянки) були кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 197-1 і ст. 356 КК України¹⁸⁶⁴.

Подібну практику навряд чи можна вважати законною. Видається, що ухвалюючи це рішення, суд не враховував принципову різницю між складами самоправства і злочинів проти власності, зокрема, самовільного зайняття земельної ділянки. В юридичній літературі щодо цього зазначається, що основною їхньою розмежувальною ознакою є предмет цих злочинів, а саме, цивільно-правовий статус майна, що вилучається. **Спірна** земельна ділянка не може бути предметом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, але може бути предметом самоправства у разі самовільного її заняття. Для кваліфікації відповідних дій за ст. 197-1 КК України земельна ділянка для винного має бути **чужою**¹⁸⁶⁵.

Аналіз наведеного вище судового прецеденту засвідчує, що самовільно зайняту земельну ділянку не було підстав вважати спірною, адже винний не мав ні дійсного, ні уявного права на неї. А тому відповідні дії мали бути кваліфіковані лише

¹⁸⁶² Сергеевский Н. Д. Избранные труды / отв. ред. и автор библиографического очерка А. И. Чучасв. Москва : ООО «Издательский дом «Буквоед», 2008. С. 538–554.

¹⁸⁶³ Питання розмежування злочинів, передбачених ст. 197-1 та статтями 189–190 КК України, також були проаналізовані В. М. Захарчуком (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 167–169).

¹⁸⁶⁴ Постанова Довровеличківського районного суду Кіровоградської області від 19 січня 2009 р. у справі № 1-18/2009.

¹⁸⁶⁵ Пилипенко І. В. Кримінальна відповідальність за самоправство : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 152.

за ст. 197-1 КК України. Аналогічно розмірковує і О. О. Дудоров, зазначаючи, що у разі, якщо самоправні дії утворюють інші самостійні склади злочинів, зокрема самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 197-1 КК України), вони охоплюються відповідними статтями КК України і додаткової кваліфікації за ст. 356 не потребують¹⁸⁶⁶.

Однак куди більш прикро те, що деякі суди продовжують кваліфікувати лише за ст. 356 КК України дії, які, з огляду на доповнення у 2007 р. КК України окремою спеціальною нормою про самовільне зайняття земельної ділянки, мали б кваліфікуватися саме і лише за ст. 197-1 КК України.

Зокрема, Літинським районним судом Вінницької області було встановлено, що Особа-1 самовільно, без погодження з будь-якими державними органами, без оформлення відповідних документів встановив малу архітектурну споруду, огорожив її парканом та шляхом присвоєння і подальшого використання у своїх цілях здійснює контроль за земельною ділянкою (став з прибережною смугою) загальною площею 4,1 га. Незважаючи на те, що в цьому разі має місце типовий прояв самовільного зайняття земельної ділянки, суд визнав Особу-1 винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 356 КК України¹⁸⁶⁷.

Аналогічно були кваліфіковані і дії Особи-2, який упродовж 2014–2015 рр. за відсутності позитивного рішення Баштанської міської ради Миколаївської області на самовільно зайнятій земельній ділянці встановив тимчасову стаціонарну споруду з будівельних матеріалів і металопластикових конструкцій упритул до магазину з написом «М'ясний павільйон» для здійснення комерційної діяльності¹⁸⁶⁸.

Як зазначає В. В. Антипов, самовільне зайняття чужої земельної ділянки з пошкодженням чи знищенням майна власника (наприклад, знесення паркана), викраденням майна, яке знаходиться на ділянці (наприклад, врожаю) треба кваліфікувати за сукупністю злочинів, застосовуючи додатково, відповідно, статті 194 і 185 КК України¹⁸⁶⁹.

Самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 197-1 КК України) необхідно також відрізнити від порушення порядку передачі земельної ділянки у власність чи надання в користування (неправильне оформлення правовстановлюючого документа, ухвалення рішення про надання земельної ділянки всупереч чинному законодавству або неуповноваженим органом чи особою, у завищеному розмірі або особі, яка не має права на отримання конкретної земельної ділянки, тощо). Ці дії мають кваліфікуватися за кримінально-правовими нормами про відповідальність за службові злочини (без посилання на ст. 197-1 КК України), оскільки вони спрямовані не на фактичне заволодіння земельною ділянкою, а на незаконне отримання юридичного титулу на земельну ділянку. Наприклад, на практиці трапляються непоодинокі випадки, коли сільські голови як посадові особи органів місцевого само-

¹⁸⁶⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1096.

¹⁸⁶⁷ Вирок Літинського районного суду Вінницької області від 2 жовтня 2014 р. у справі № 137/1948/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42323536>.

¹⁸⁶⁸ Вирок Новобузького районного суду Миколаївської області від 12 травня 2017 р. у справі № 468/445/17-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66417809>.

¹⁸⁶⁹ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 357–358.

врядування складають завідомо неправдиві документи – рішення сільських рад нібито про виділення земельних ділянок, хоча колегіально ці питання не розглядалися.

До Овідіопольського районного суду Одеської області надійшли матеріали кримінального провадження за обвинуваченням Особи-1, яка працює директором ТОВ «БФ Моноліт», у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Останньому інкримінувалося те, що він, усвідомлюючи відсутність законних підстав на використання земель, а саме відсутність правовстановлюючих документів, що підтверджують право власності або право користування на землі, самовільно займаючи чужі для нього землі, з порушенням встановленого порядку, 27 грудня 2012 р. виготовив у КП «Овідіопольське РБТ» технічний паспорт та отримав свідоцтво про право власності на споруди, розміщені на них. Однак, з'ясувавши ці обставини, суд констатував, що дії з виготовлення технічного паспорта на берегоукріплювальні споруди та оформлення права власності на них не охоплюються диспозицією ч. 2 ст. 197-1 КК України та визнав Особу-1 невинуватим у пред'явленому йому обвинуваченню¹⁸⁷⁰.

Кримінально каране самовільне зайняття земельної ділянки відсутнє і в тому разі, коли рішення державного органу (органу місцевого самоврядування) про передачу земельної ділянки у власність або надання її в користування ухвалено внаслідок одержання неправомірної вигоди. Наявність відповідного рішення уповноваженого органу інкримінування ст. 197-1 КК України унеможливує, а кримінально-правова оцінка вчиненому має даватися з посиланням на норми КК України про відповідальність за злочини у сфері службової діяльності.

Також на практиці траплялися випадки, коли особи, «з метою уникнення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та вирощування на ній врожаю», пропонують посадовій особі неправомірну вигоду у сумі 20 тис. грн, за яку остання не повинна перешкодити протиправному збиранню врожаю кукурудзи із самовільно зайнятої земельної ділянки площею 20,1 га на території Чапліївської сільської ради, а після завершення – не ініціювати притягнення до передбаченої законом відповідальності».

Крім ст. 197-1 КК України (за наявності всіх інших необхідних ознак складу злочину), такі дії повинні бути кваліфіковані і за ст. 369 КК України, що й було зроблено у згаданому випадку¹⁸⁷¹.

Для того, щоб почати незаконне видобування тих чи інших корисних копалин загальнодержавного значення, винуватому спочатку доводиться вчинити самовільне зайняття земельної ділянки (наприклад, для початку розробки кар'єру), а іноді – і самовільне будівництво будівель або споруд на ній (зокрема, для видобування корисних копалин підземним способом існує потреба в побудові відповідних споруд)¹⁸⁷². Як показує аналіз судової практики, незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, поєднане із самовільним зайняттям земельної

¹⁸⁷⁰ Вирок Овідіопольського районного суду Одеської області від 12 березня 2018 р. у справі № 509/5563/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72664765>.

¹⁸⁷¹ Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 22 січня 2019 р. у справі № 589/902/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79790252>.

¹⁸⁷² Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 412.

ділянки чи будівництвом на ній, кваліфікується по-різному – або лише за ст. 240 КК України, або за сукупністю злочинів, передбачених ст. 240 і ст. 197-1 КК України.

Немає єдності щодо цього питання й серед вітчизняних науковців. Зокрема, виходячи з органічної єдності землі та надр, які утворюють єдину природно збалансовану систему літосфери, і для уникнення штучної сукупності злочинів, Н. В. Нетеса пропонує кваліфікувати вчинене за сукупністю злочинів, передбачених статтями 197-1 і 240 КК України, лише у тому разі, коли умисел на самовільне зайняття земельної ділянки виникає незалежно від умислу щодо незаконного видобування корисних копалин і не збігається з ним у часі¹⁸⁷³.

Однак, як і деякі інші науковці, вважаю наведену думку проявом обмежувального тлумачення кримінального закону, що не узгоджується із закріпленням у ч. 1 ст. 33 КК України визначенням сукупності злочинів як форми множинності і не враховує існування випадків різнооб'єктної ідеальної сукупності злочинів, не кажучи вже про те, що в аналізованій ситуації може мати місце реальна сукупність злочинів¹⁸⁷⁴. У цьому разі самовільне зайняття земельної ділянки є необхідною складовою для незаконного добування корисних копалин і є його початковим етапом. Також порівнювальні норми не можна розглядати як загальну та спеціальну, оскільки жодна з них не містить усіх ознак іншої, адже ст. 240 КК України не передбачено відповідальність за заподіяну матеріальну шкоду у значному розмірі¹⁸⁷⁵. Тому незаконне видобування корисних копалин може утворювати сукупність із самовільним зайняттям земельної ділянки – звичайно, за умови, що в поведінці суб'єкта мають місце всі ознаки складів злочинів, передбачених відповідними частинами статей 240 і 197-1 КК України¹⁸⁷⁶.

Сніжнянським міським судом Донецької області встановлено, що на початку жовтня 2013 р. з метою незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення – кам'яного вугілля – Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку загальною площею 0,002 га, яка належить до території ПЗФ, тобто до особливо цінних земель. Після цього Особа-1 став незаконно використовувати самовільно зайняту земельну ділянку особливо цінних земель, на якій став проводити роботи із незаконного видобутку кам'яного вугілля. Дії Особи-1 були кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 240 та ч. 2 ст. 197-1 КК України¹⁸⁷⁷.

Так само були кваліфіковані і дії Особи-2, який на самовільно зайнятій земельній ділянці організував та здійснив видобування іншої корисної копалини загальнодержавного значення – пілового стінового матеріалу¹⁸⁷⁸.

¹⁸⁷³ Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія. Харків : Право, 2013. С. 67–69.

¹⁸⁷⁴ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 294–295.

¹⁸⁷⁵ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 173–174.

¹⁸⁷⁶ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 412.

¹⁸⁷⁷ Вирок Сніжнянського міського суду Донецької області від 15 квітня 2014 р. у справі № 244/653/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38227246>.

¹⁸⁷⁸ Постанова Євпаторійського міського суду АПК від 22 лютого 2012 р. у справі № 1-751/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24281632>.

Крім того, варто зважати, що з набранням чинності положеннями Закону від 19 рудня 2019 р. самовільне зайняття земельної ділянки може утворювати сукупність і зі злочином, передбаченим новою ст. 240-1 КК України, в якій встановлено відповідальність за різноманітні незаконні дії, які стосуються лише одного виду корисних копалин – бурштину. Водночас треба враховувати, що, на відміну від загальної норми, передбаченої ст. 240 КК України, у ст. 240-1 КК України йдеться не лише про незаконне видобування бурштину, а й про його незаконні збут, придбання, передачу, пересилання, перевезення та переробку.

Аналогічно, але вже в контексті аналізу співвідношення злочинів, передбачених статтями 239-1 та 197-1 КК України, висловлюється і В. М. Захарчук. Зокрема правник також переконаний у тому, що якщо незаконне заволодіння ґрунтовим покривом за умов, вказаних у ч. 2 ст. 239-1 КК України (заподіяння матеріальної шкоди у великому розмірі), поєднується із самовільним зайняттям земельної ділянки, що передбачене ст. 197-1 КК України, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю цих злочинів. Адже за таких умов дійсно має місце самовільне зайняття земельної ділянки, яке є необхідною умовою для створення можливості вчинити інші дії, реалізувати кінцевий злочинний намір – заволодіти ґрунтовим покривом, адже особа, яка не є власником земельної ділянки, не може зняти ґрунтовий покрив, не заволодівши перед цим земельною ділянкою. Тому, знімаючи ґрунтовий покрив, особа одночасно здійснює самовільне зайняття земельної ділянки. «За таких умов, – резюмує правник, – посягання здійснюється на земельну ділянку як на об'єкт права власності, а також як на компонент довкілля, що характеризується родючістю. Тобто заподіюється шкода двом різним об'єктам кримінально-правової охорони, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого за сукупністю злочинів»¹⁸⁷⁹.

Деякі автори безспідставно звертають увагу на те, що ст. 197-1 КК України описує не один, а два самостійні склади злочинів: «самовільне зайняття земельної ділянки» та «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці». Тому у випадках, коли незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення поєднане і з самовільним заняттям земельної ділянки, і з самовільним будівництвом на ній, формула кваліфікації має відображати цю обставину¹⁸⁸⁰.

Наприклад, Чортківським районним судом Тернопільської області встановлено, що Особа-1 шляхом огороження та обмеження доступу здійснив самовільне зайняття земельної ділянки особливо цінних земель, а саме території розміром 0,8758 га, яка є частиною ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Касперівський». У період з серпня 2010 р. по березень 2016 р. шляхом зрізання з пня 26 дерев породи ялина, 29 дерев породи береза, 31 дерева породи черешня, 7 дерев породи сосна та 24 дерев породи алича за допомогою бензопили здійснив незаконну порубку дерев на території ПЗФ розміром 0,8758 га. У цей же період Особа-1: шляхом зведення дерев'яного триповерхового будинку на бетонній основі розмірами 8,5 × 19,0 м, дерев'яної літньої столової розмірами 5,0 × 8,1 м здійснив

¹⁸⁷⁹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 169–170.

¹⁸⁸⁰ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 414.

самовільне будівництво будівель на самовільно зайнятій ним земельній ділянці особливо цінних земель; здійснив незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення – води на території об'єкта ПЗФ. Суд кваліфікував дії Особи-1 за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, ч. 3 ст. 240, ч. 1 ст. 252 та ст. 246 КК України¹⁸⁸¹.

Тут треба також зазначити, що подібно до згадуваних на початку підрозділу проявів самовільного сінокошення при, так би мовити, «простій» незаконній порубці лісу немає підстав говорити про незаконне заволодіння земельною ділянкою, а отже, про наявність ознак складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України¹⁸⁸². Однак у тих випадках, коли (як у наведеному вище прикладі із судової практики) дії винної особи супроводжуються чіткою індивідуалізацією земельної ділянки як власної (на кшталт згаданого огороження), вони мають отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням не лише на ст. 246, а й на відповідну частину ст. 197-1 КК України.

Марківським районним судом Луганської області встановлено, що Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,0012 га, розташованої на землях ПЗФ, у межах загальнозоологічного заказника місцевого значення «Гера-ськівський», шляхом порушення поверхневого шару ґрунту з метою подальшого її використання для ведення огорожництва. Крім того, перебуваючи на вищевказаній території ПЗФ, 26 серпня 2019 р., не маючи лісорубного квитка (ордера), Особа-1 власноручно незаконно зрубав одне сироростуче дерево породи «Клен», внаслідок чого понизив виконання основної функції вказаного зоологічного заказника – збереження умов проживання, відтворення ті відновлення чисельності видів тварин, птахів та інших представників фауни. В цьому разі має місце реальна сукупність злочинів, що й стало підставою для кваліфікації судом дії Особи-1 за двома нормами – ч. 3 ст. 246 та ч. 2 ст. 197-1 КК України¹⁸⁸³.

Нерідко самовільне зайняття земельної ділянки поєднується і з іншими злочинами проти довкілля, наприклад, передбаченими статтями 239, 239-2, 242, 249 КК України¹⁸⁸⁴. Незважаючи на представлені аргументи, інколи правозастосовні органи не вбачають у подібних проявах ознак сукупності злочинів. Причому характерним є те, що інколи «забувається» ст. 197-1 КК України, в інших випадках – норма, якою регламентовано відповідальність за відповідний злочин проти довкілля.

Наприклад, Сакським міськрайонним судом АРК встановлено, що Особа-1, зловживаючи службовим становищем, у період з 2008 р. по 2010 р. шляхом надання вказівок підлеглим йому працівниками ДП «Сакська ГРЕС» почав проводити видобування корисних копалин загальнодержавного значення – лікувальних ілових грязей. Такі дії кваліфіковані лише за ч. 1 ст. 197-1 та ч. 1 ст. 364 КК України (без згадування про ст. 240 КК України)¹⁸⁸⁵.

¹⁸⁸¹ Вирок Чортківського районного суду Тернопільської області від 25 травня 2018 р. у справі № 597/637/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74264261>.

¹⁸⁸² Докладніше про найбільш складні питання кримінально-правової кваліфікації незаконної порубки лісу див.: Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : практич. пос. / МВС України, Луган. держ. ун-т внут. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 213 с.

¹⁸⁸³ Вирок Марківського районного суду Луганської області від 18 жовтня 2019 р. у справі № 417/9134/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060111>.

¹⁸⁸⁴ Вирок Маневицького районного суду Волинської області від 3 серпня 2010 р. у справі № 1-23.

¹⁸⁸⁵ Постанова Сакського міськрайонного суду АРК від 8 квітня 2011 р. у справі № 1-0117-199/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17930312>.

Відповідно до листа Держжекоінспекції у м. Києві від 10 червня 2014 р. з'ясовано, що у невстановлений слідством час у червні 2014 р. Особа-2 організував гідронамив піщаної суміші. Перевезення намотої суміші баржами здійснювалося ПАТ «Перший експедиційний загін підводних та гідротехнічних робіт». Піщану суміш розвантажували з плаваючих засобів (барж) та в подальшому складавали на прибережну смугу. На зазначеній земельній ділянці, де відбувалося складування піщано-гравійної суміші, свою діяльність здійснювало ТОВ «УПБ». Кваліфікувавши такі дії за ч. 1 ст. 197-1 КК України, суд проте не визнав за доцільне встановлювати обсяг незаконно добутої піщаної суміші, хоч очевидно, що факт «перевезення намотої суміші баржами» дає вагомі підстави припустити, що обсяг останньої, ймовірно, перевищував 10 м³, що, у свою чергу, свідчить про наявність ознак складу злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України¹⁸⁸⁶.

Самовільне зайняття земельної ділянки може утворювати сукупність і зі злочинами, передбаченими іншими розділами Особливої частини КК України, зокрема, злочинами проти життя і здоров'я особи (наприклад, статтями 121, 122, 125 КК України); злочинами проти громадського порядку та моральності (зокрема, статтями 293, 294, 298 КК України); злочинами проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (наприклад, статті 342, 345 КК України). З іншого боку, має рацію О. О. Дудоров, який зазначає, що самовільне зайняття земельної ділянки не утворює сукупності із самоправством (ст. 356 КК України), а також із безгосподарським використанням земель (ст. 254 КК України)¹⁸⁸⁷.

Далі зупинимось на об'єктивній стороні **самовільного будівництва**, яке є самостійним, хоч і пов'язаним із самовільним зайняттям земельної ділянки, складом злочину, виокремленим у ч. 3 і ч. 4 ст. 197-1 КК України.

Досліджуючи термінологічний зворот «самовільне будівництво», вважаю за доцільне, як і при характеристиці законодавчої дефініції самовільного зайняття земельної ділянки, «розчленувати» відповідне поняття на дві умовних складові, які його утворюють: 1) будівництво; 2) умови визнання будівництва самовільним.

Аналіз статей 4 та 9 Закону України «Про архітектурну діяльність» дає підстави розуміти під будівництвом нове будівництво, реконструкцію, реставрацію і капітальний ремонт об'єктів будівництва. Поняття будівництва, яке означає, зокрема, процес спорудження будівель, вміщує в себе комплекс проєктно-пошукових, дослідницьких і підготовчих робіт, власне будівельних робіт, робіт з монтажу обладнання, а так само допоміжних робіт¹⁸⁸⁸.

Нове будівництво – це зведення нового спорудження без використання залишкового матеріалу (Правила експлуатації штучних споруд на вулицях і дорогах населених пунктів від 11 листопада 2005 р.).

Реконструкція – це комплекс будівельних робіт, пов'язаних зі зміною техніко-економічних показників чи використанням об'єкта за новим призначенням у ме-

¹⁸⁸⁶ Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 28 серпня 2015 р. у справі № 752/3767/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49484737>.

¹⁸⁸⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 622.

¹⁸⁸⁸ Миронець І. М. Поняття будівництва і капітального будівництва. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 3. С. 168–169.

жах наявних будівельних габаритів. Складовою частиною реконструкції об'єкта може бути його капітальний ремонт.

Ремонтно-реставраційні роботи (щодо пам'яток архітектури) – це комплекс заходів з відновлення та фізичного збереження пам'яток в наявному вигляді без зміни їх художньо-історичного вигляду, що включають реставрацію пам'яток архітектури, елементи ремонту, консервації, а також пристосування їх для нового використання.

Капітальний ремонт – це ремонт житлового будинку з метою відновлення його ресурсу із заміною за необхідності конструктивних та огорожувальних елементів, систем інженерного обладнання, а також поліпшення його експлуатаційних показників (ДБН В.3.2-2-2009 «Житлові будинки. Реконструкція та капітальний ремонт»).

Стає доволі очевидним, що крім нового будівництва, виконання суб'єктом злочину інших передбачених законодавством складових поняття «будівництво» навряд чи може створити додаткові перешкоди власнику земельної ділянки щодо реалізації його законних прав і, відповідно, розцінюватися як обставина, яка свідчить про підвищену суспільну небезпеку здійснюваного до цього самовільного зайняття земельної ділянки. Це, на перший погляд, вказує на необхідність внесення змін до ч. 3 ст. 197-1 КК України (як до чинної, так і до запропонованої автором редакції), які б закріпили положення про те, що кримінально караним за цією нормою має визнаватися лише «нове будівництво» або «спорудження» на самовільно зайнятій земельній ділянці чи щось на кшталт цього. Проте насправді необхідності у внесенні подібного роду законодавчих змін немає. Це пояснюється, з одного боку, колом охоронюваних аналізованою кримінально-правовою забороню правовідносин, які складають зміст основного безпосереднього об'єкта злочину, а з іншого – наявним у ч. 4 ст. 34 Закону України «Про регулювання містобудівельної діяльності» уточненням стосовно того, що реконструкція, реставрація або капітальний ремонт об'єктів будівництва без зміни зовнішніх геометричних розмірів їхніх фундаментів у плані можуть здійснюватися за відсутності документа, що засвідчує право власності чи користування земельною ділянкою. Аналогічне положення знаходимо і в Порядку виконання підготовчих та будівельних робіт, затв. постановою КМУ від 13 квітня 2011 р. № 466 (в ред. постанови КМУ від 26 серпня 2015 р. № 747) (далі – Порядок виконання підготовчих та будівельних робіт). З огляду на ці нормативні положення В. М. Захарчук зробив резонний висновок про те, що при притягненні винної особи до кримінальної відповідальності за ч. 3 (4) ст. 197-1 КК України будівництво потрібно розглядати лише як спорудження нового об'єкта, однією з умов будівництва якого відповідно до згаданого Порядку є отримання документа, що посвідчує право власності чи користування земельною ділянкою або договору суперфіцію¹⁸⁸⁹.

Однак хотілося б ще раз підкреслити, що вказане застереження стосується лише випадків, коли внаслідок реконструкції, реставрації або капітального ремонту об'єктів будівництва не змінюються зовнішні геометричні розміри їхніх фундаментів. В іншому разі дії особи треба кваліфікувати за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

---

¹⁸⁸⁹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 106.

Зокрема, Слов'янським міськрайонним судом Донецької області встановлено, що Особа-1 здійснив самовільне зайняття земельної ділянки загальною площею 163 м², яка прилягала до наявного в його власності торгівельного павільйону, та здійснив незаконну реконструкцію навісу, збільшивши його розміри. Дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України¹⁸⁹⁰.

Зміст «самочинності» будівництва розкривається в ч. 1 ст. 376 ЦК України, згідно з якою житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно вважаються самочинним будівництвом, якщо вони збудовані або будуються: 1) на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети; 2) або без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи чи належно затвердженого проекту; 3) або з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Вимоги цивільного законодавства в цій частині поширюються як на власників земельних ділянок і землекористувачів, так і на осіб, які не мають юридично оформлених титулів на земельні ділянки. З огляду на зміст ч. 1 ст. 376 ЦК України неточно пов'язувати самовільність будівництва лише з відсутністю дозволу уповноважених державних органів, як це роблять деякі автори¹⁸⁹¹.

Стаття 376 ЦК України, на відміну від радянського законодавства, до самовільного будівництва не відносить переобладнання нежитлових приміщень у житлові без відповідного дозволу. Вважаю це правильним, оскільки доведення цих випадків у практичній діяльності викликає значні труднощі¹⁸⁹².

Зі змісту ч. 3 ст. 197-1 КК України випливає, що поняття кримінально караного самовільного будівництва має специфіку, яка полягає в його поєднанні із самовільним зайняттям земельної ділянки. На відміну від ч. 2 ст. 199 КК УРСР 1960 р., для настання відповідальності за якою достатнім було вчинення самовільного будівництва як такого, ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України 2001 р. передбачає відповідальність за самовільне будівництво, вчинене саме на самовільно зайнятій земельній ділянці, про яку йдеться у ч. 1 (ч. 2) цієї статті. Щодо цього чітко висловлюється Н. О. Антонюк: «Буквальне тлумачення диспозиції ст. 197-1 КК України дає змогу констатувати, що злочином самовільне будівництво буде визнаватися ... лише в тому випадку, коли таке будівництво здійснене на самовільно зайнятій земельній ділянці»¹⁸⁹³.

Вчинення інших дій, передбачених ч. 1 ст. 376 ЦК України (будівництво без належного дозволу чи належно затвердженого проекту або з істотними порушеннями будівельних норм і правил), на відведеній земельній ділянці утворює склад адміністративного проступку, передбаченого ст. 97 КУпАП «Самовільне будівництво будинків або споруд», або (за певних умов) складу злочину, передбаченого ст. 356 КК України. З огляду на сказане найперше проаналізуємо, що необхідно розуміти під будівництвом на земельній ділянці, яка не відведена для такої мети.

¹⁸⁹⁰ Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 27 грудня 2012 р. у справі № 1/0544/776/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28612609>.

¹⁸⁹¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / Р. А. Каложний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний та ін. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 199.

¹⁸⁹² Габаїдзе І. Поняття самовільного будівництва за радянським кримінальним правом. *Радянське право*. 1979. № 9. С. 65; Габаїдзе І. Б. Советское уголовное законодательство в борьбе с самовольным строительством. Батуми: Сабчота Аджара, 1979. С. 39.

¹⁸⁹³ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 79.

Відповідно до статей 90, 95 ЗК України право на будівництво будівель та споруд на земельній ділянці мають лише власники земельних ділянок та землекористувачі. Неможливість отримання дозволу на проведення будівництва іншими особами підтверджують і положення регулятивного законодавства у сфері будівельної діяльності. Зокрема, у п. 5 Порядку виконання підготовчих та будівельних робіт зазначається, що будівельні роботи можуть виконуватися замовником лише після отримання документа, що посвідчує право власності чи користування земельною ділянкою, або договору суперфіцію. Без цих документів неможливим є прийняття державною архітектурно-будівельною інспекцією в експлуатацію відповідного об'єкта будівництва. Оформлення прав на земельну ділянку або отримання нотаріально засвідченої згоди власника (користувача) земельної ділянки на її забудову вважається одним з основних етапів будівництва об'єктів містобудування¹⁸⁹⁴.

Отже, можна зробити висновок про те, що особи, які здійснили самовільне зайняття земельної ділянки, у жодному разі не можуть отримати законний дозвіл на виконання будівельних робіт на ній, оскільки в них немає підстав для отримання правовстановлюючих документів на земельну ділянку, за відсутності яких є неможливим і отримання дозволу на будівництво. Через це в ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не було необхідності наголошувати на самовільності будівництва, позаяк будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці в будь-якому разі вважається самовільним¹⁸⁹⁵. Тому має рацію Г. З. Яремко, яка ч. 3 ст. 197-1 КК України наводить як той випадок, коли вказівка на самовільність позбавлена змістовного навантаження¹⁸⁹⁶.

Крім того, під час оцінки наявності «самовільності» будівництва треба враховувати, що саме лише рішення землекористувача про передачу земельної ділянки для забудови ще не є достатньою підставою для початку будівництва. Щодо цього чітко висловився ВС, який в одному зі своїх рішень зазначив таке: у будь-якому разі, навіть за наявності рішення землекористувача про передачу земельної ділянки під забудову, земельним законодавством встановлена чітка процедура передачі земельних ділянок у власність громадянам, зокрема, для будівництва індивідуальних гаражів, яка передбачає, що рішення із земельних питань приймається органом місцевого самоврядування за дотриманням встановленої ст. 118 ЗК України процедури¹⁸⁹⁷.

Зважаючи на викладену авторську позицію щодо віднесення складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, до матеріальних, вважаю, що факт само-

¹⁸⁹⁴ Карпенко Л. В. Предмет доказування у справі про визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва. *Вісник господарського судочинства*. 2010. № 3. С. 48.

¹⁸⁹⁵ Цю тезу, яку автор цих рядків вперше висловив ще в 2009 р. (Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 185), підтримали й інші дослідники (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 108; Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 146).

¹⁸⁹⁶ Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. С. 99.

¹⁸⁹⁷ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 26 вересня 2019 р. у справі № 1527/632/12. URL: [https://protocol.ua/ru/vs_kas_navit_za_nayavnosti_rishennya_zemlekoristuvacha_pro_peredachu_zemelnoi_dilyanki_pid_zabudovu_rishennya_pro_tse_priймається_organom_mistsevego_samovryaduvan_nya_z_dotrimannjam_vstanovlenoi_zk_ukraini_protse_duri_\(vs_kas_1527_632_12_26_09_19\)](https://protocol.ua/ru/vs_kas_navit_za_nayavnosti_rishennya_zemlekoristuvacha_pro_peredachu_zemelnoi_dilyanki_pid_zabudovu_rishennya_pro_tse_priймається_organom_mistsevego_samovryaduvan_nya_z_dotrimannjam_vstanovlenoi_zk_ukraini_protse_duri_(vs_kas_1527_632_12_26_09_19)).

вільного зайняття земельної ділянки, яке передувало самовільному будівництву, може бути встановлений: 1) вироком суду, яким особа одночасно визнається винною у вчиненні двох злочинів – самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди; 2) вироком суду, яким особу раніше було засуджено за ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, ухвалою суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочин, передбачений цією кримінально-правовою нормою. Водночас треба зауважити, що суди, які із зазначеного питання мають протилежну позицію, визнаючи можливість інкримінування ч. 3 ст. 197-1 КК України незалежно від розміру шкоди, завданої власнику або законному володільцю земельної ділянки, до відповідних правозасвідчувальних фактів відносять і постанови посадових осіб органів земельних ресурсів про накладення адміністративного стягнення за ст. 53-1 КУпАП.

Наприклад, розглядаючи апеляційну скаргу прокурора на вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 26 грудня 2013 р.¹⁸⁹⁸, Апеляційний суд Волинської області у своєму рішенні зазначив, що факт самовільного зайняття земельної ділянки, який надалі став підставою для кваліфікації дій Особи-1 за ч. 3 ст. 197-1 КК України, підтверджується постановою від 13 листопада 2009 р. про притягнення Особи-1 до адміністративної відповідальності за ст. 53-1 КУпАП¹⁸⁹⁹.

За відсутності зазначених вище юридичних підтверджень факту самовільного зайняття земельної ділянки суд, у свою чергу, може констатувати відсутність підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності і за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Наприклад, до Іллічівського міського суду Одеської області надійшли матеріали кримінального провадження за ч. 4 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-2. Органом досудового розслідування останній обвинувачувався в тому, що він самовільно зайняв земельну ділянку загальною площею 0,0046 га, яка є частиною прибережної захисної смуги Чорного моря і належить до зони санітарної охорони, а потім на ній самовільно збудував споруду, яка використовується ним для виходу човна в море зі свого літнього будиночка. Розглянувши відповідні матеріали, суд зауважив, що факт самовільного зайняття земельної ділянки повинен бути підтверджений вироком суду, яким особа одночасно визнається винною у скоєнні двох злочинів – самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди, або вироком суду, яким особу раніше було засуджено за ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України (самовільне зайняття земельної ділянки), чи постановою суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності за такий злочин. Сторона обвинувачення не надала суду доказів того, що Особа-2 був засуджений за ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, чи що постановою суду він був звільнений від кримінальної відповідальності за такий злочин, а орган досудового слідства не кваліфікував його дії за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України. За таких обставин, враховуючи відсутність належних підстав визнавати Особу-2 винним у самовільному зайнятті земельної ділянки, суд зробив

¹⁸⁹⁸ Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36567334>.

¹⁸⁹⁹ Ухвала Апеляційного суду Волинської області від 20 січня 2016 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55105389>.

*висновок про невинність підсудного і в самовільному будівництві на цій земельній ділянці*¹⁹⁰⁰.

Видається, що оцінка правильності такого рішення суду буде залежати від того, під яким кутом воно буде розглядатися: матеріальним чи процесуальним. На мою думку, з погляду матеріального кримінального права очевидно, що в окресленій ситуації мала місце сукупність злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, яка, здавалося б, мала знайти своє відображення і у відповідному вирокі. З іншого боку, у ст. 337 КПК України чітко зазначається, що судовий розгляд проводиться лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта, крім двох винятків: 1) коли обвинувачення змінює прокурор; 2) або ж якщо зміна правової кваліфікації кримінального правопорушення покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження. У нашому випадку прокурор не наполягав на зміні обвинувачення, яка могла призвести не до покращення, а до погіршення становище підсудного. А тому суд не був правомочним виходити за межі висунутого обвинувачення та кваліфікувати дії Особи-2 ще й за ч. 2 ст. 197-1 КК України.

До аналогічних висновків дійшов і ВС, який чітко висловив свою позицію стосовно того, що за змістом ст. 337 КПК України, якщо вчинення конкретного діяння органом досудового розслідування особі у провину не ставилося, то суд, відповідно, не може вийти за межі висунутого обвинувачення і додатково встановити обставини кримінального провадження, які не були зазначені в обвинувальному акті¹⁹⁰¹.

У практичній діяльності через особливості викладення диспозиції ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України виникають проблеми у частині кваліфікації самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці. У випадках поєднання самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній маємо справу з випадком, про який говорив В. М. Кудрявцев, який зазначав, що труднощі при кваліфікації злочинів у випадках їхньої реальної сукупності виникають тоді, коли вчинене складається з декількох епізодів з невеликими проміжками в часі; причому вчинені дії можуть розглядатися або як самостійні злочини (реальна сукупність), або як елементи одного складеного злочину¹⁹⁰².

Неабияка прикладна значущість вирішуваного питання підтверджується і зверненням до правозастосовних матеріалів, вивчивши які можна навести красномовну статистику, – 50 % випадків будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках кваліфікуються лише за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, тимчасом як інші 50 % – за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 (ч. 2) та ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України¹⁹⁰³.

У радянські часи цю проблему кваліфікації була покликана вирішувати постановою Пленуму Верховного Суду РРФСР від 5 серпня 1963 р. № 17 «Про судову

¹⁹⁰⁰ Вирок Іллічівського міського суду Одеської області від 22 грудня 2014 р. у справі № 501/5370/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42035510>.

¹⁹⁰¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 16 жовтня 2019 р. у справі № 676/5872/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84975939>.

¹⁹⁰² Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и дополн. Москва: Юрист, 1999. С. 259.

¹⁹⁰³ Наведені статистичні дані не враховують випадки, коли підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України було попереднє вчинення адміністративно караного самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 53-1 КУпАП).

практику по справах про самовільне захоплення землі і самовільне будівництво індивідуальних жилих будинків». У п. 7 названої постанови вказувалося, що в тих випадках, коли самовільному будівництву передусє самовільне захоплення землі, дії особи утворюють єдиний злочин, передбачений ч. 2 ст. 199 КК, і тому кваліфікувати вказані дії за сукупністю ч. 1 та ч. 2 ст. 199 КК немає потреби. Оцінюючи це роз'яснення, В. О. Навроцький пише, що таке тлумачення, сформульоване авторитетним судовим органом, сприяло формуванню узагальненого висновку про те, що не можуть утворювати ідеальну сукупність злочинів діяння, передбачені різними частинами однієї і тієї ж статті Особливої частини КК¹⁹⁰⁴.

Всупереч наведеному роз'ясненню, у науково-практичному коментарі до ст. 199 КК УРСР 1960 р. (автор коментаря – М. І. Бажанов) зазначалося таке: якщо самовільне будівництво має місце на земельній ділянці, отриманій з порушенням законів про націоналізацію землі (зокрема, на самовільно захопленій), відповідальність настає за сукупністю злочинів – за ч. 1 і ч. 2 ст. 199 КК¹⁹⁰⁵. Вважаю, що саме таке тлумачення кримінального закону відповідає загальноновизнаним правилам кримінально-правової кваліфікації. «Якщо в різних частинах статті Особливої частини передбачені різні склади злочинів, то це означає, що ознаки кожного із них не є частиною ознак одного та того самого складу злочину, а існують самостійно. Тут є відмінність від ситуації з кваліфікацією злочину, також передбаченого різними частинами статті Особливої частини, але ознаки якого утворюють склади, різні за ступенем суспільної небезпеки»¹⁹⁰⁶.

Отже, якщо користування самовільно зайнятою земельною ділянкою набуває вигляду самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди, дії винного (за наявності до цього підстав) треба кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 і ч. 3 ст. 197-1 КК України (або ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України), оскільки в такій ситуації має місце сукупність злочинів, утворена діяннями, передбаченими різними частинами однієї статті Особливої частини КК України¹⁹⁰⁷. Правильність такої позиції підтверджується як законодавчим визначенням сукупності злочинів (ч. 1 ст. 33 КК України), так і п. 20 ППВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання», згідно з яким передбачені у ст. 70 КК України правила призначення покарання за сукупністю злочинів застосовуються у випадках самостійної кваліфікації вчиненого, зокрема, за різними частинами однієї статті КК України, якими передбачено відповідальність за окремі склади злочинів і які мають самостійні санкції.

З огляду на це не можу погодитись із кваліфікацією Саксаганським районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області не за вказаною сукупністю

¹⁹⁰⁴ Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ : Атіка, 1999. С. 269.

¹⁹⁰⁵ Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Ф. Г. Бурчак и др. Киев : Политиздат, 1987. С. 677.

Натомість, підтримуючи згадане роз'яснення Пленуму Верховного Суду РРФСР, В. П. Малков розглядав самовільне будівництво, поєднане із самовільним захопленням землі, як складений злочин, який треба відрізняти від сукупності злочинів (Малков В. П. Совокупность преступлений (Вопросы квалификации и назначения наказания). Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1974. С. 105).

¹⁹⁰⁶ Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ : Атіка, 1999. С. 269.

¹⁹⁰⁷ Див. про це також: Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України): проблеми кваліфікації та вдосконалення законодавства. *Кримінальне судочинство. Судова практика у кримінальних справах*. 2014. № 3. С. 123–159.

злочинів, а лише за ч. 4 ст. 197-1 КК України дій Особи-1, котрий спочатку вчинив самовільне зайняття земельної ділянки в охоронній зоні, а згодом – самовільне будівництво на ній¹⁹⁰⁸.

Неправильною вважаю і кваліфікацію лише за ч. 3 ст. 197-1 КК України дій Особи-2, засудженого Індустріальним районним судом м. Дніпропетровська. Судом було встановлено, що обвинувачений з метою зберігання авіаційної техніки в закритому приміщенні самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,1896 га на території цілісного майнового комплексу аеродрому «Кам'янка», на якій самовільно побудував капітальні споруди (ангари), які знаходяться на самовільно зайнятій земельній ділянці дотепер, чим спричинив територіальній громаді збитки на суму 1 млн 807 тис. 229,28 грн, тобто завдав значної шкоди її законному володільцю¹⁹⁰⁹.

У діях Особи-2 вбачаються ознаки і складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Натомість обґрунтованим є вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області, який дії Особи-1, котрий самовільно захопив земельну ділянку площею 48 м², розташовану в санітарно-захисній зоні ДТГО «Львівська залізниця», та здійснив спорудження будівлі на ній, кваліфікував за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України¹⁹¹⁰.

Водночас треба зробити застереження: за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 (ч. 2) та ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, дії винного мають кваліфікуватися лише в тому разі, коли він спочатку самовільно зайняв земельну ділянку, а потім особисто здійснив (або ж дав вказівку) будівництво на ній. Дії особи, яка, заволодавши земельною ділянкою, передає її в користування іншим особам, які, будучи впевненими у законності вчинених дій, здійснюють на ній будівництво, повинні отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням лише на ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, позаяк подальші дії щодо будівництва не охоплювались умислом винного.

З огляду на сказане навряд чи можна погодитись із кваліфікацією за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, дій Особи-1, який у період з серпня 2008 р. по березень 2010 р. у межах прибережної водозахисної смуги р. Тиса, незаконно використовуючи земельну ділянку загальною площею 2,66 га, яка є природоохоронною територією з режимом обмеженої господарської діяльності, де забороняється будівництво будь-яких споруд та належить до земель у зонах санітарної охорони, надав дев'ятнадцятьом членам культурно-оздоровчого товариства «У Панці» вказану земельну ділянку, на якій вище вказані громадяни побудували будинки в межах прибережної захисної смуги р. Тиса¹⁹¹¹.

Злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України, визнається закінченим не з моменту зведення готової будівлі або споруди, а з початку ведення будівельних

---

¹⁹⁰⁸ Вирок Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 червня 2015 р. у справі № 214/3504/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44610582>.

¹⁹⁰⁹ Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 3 вересня 2018 р. у справі № 202/4673/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76268368>.

¹⁹¹⁰ Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 11 квітня 2012 р. у справі № 1318/976/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24136686>.

¹⁹¹¹ Постанова Хустського районного суду Закарпатської області від 16 серпня 2013 р. у справі № 713/98/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33023352>.

робіт на самовільно зайнятій земельній ділянці. Визнання за рішенням суду права власності на самочинно збудоване нерухоме майно у порядку застосування ч. 3 ст. 376 ЦК України не впливає на момент закінчення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК, і водночас, вочевидь, може братися до уваги як свідчення (прояв) згаданої у ст. 48 КК України зміни обстановки, внаслідок якої вчинений особою злочин втрачає свою суспільну небезпеку¹⁹¹². Притягнення до кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 197-1 КК України не виключає знесення побудованого самочинно, якщо власник (користувач) земельної ділянки заперечує проти визнання права власності на нерухоме майно за особою, яка здійснила самочинне будівництво на його земельній ділянці (ч. 4 ст. 376 ЦК України).

Регулятивне законодавство підготовчими роботами до будівництва об'єкта визнає: підготовку земельної ділянки; порушення елементів благоустрою; видалення зелених насаджень; винесення інженерних мереж; вишукувальні роботи; влаштування огороження будівельного майданчика та знесення будівель і споруд; спорудження елементів благоустрою; спорудження тимчасових виробничих і побутових споруд, необхідних для організації та обслуговування будівництва; підведення тимчасових інженерних мереж; улаштування під'їзних шляхів; складування будівельних матеріалів; підведення тимчасових інженерних мереж, а також з винесення інженерних мереж та видалення зелених насаджень (п. 2 Порядку виконання підготовчих та будівельних робіт).

З огляду на наведені положення, не можна погодитися з кваліфікацією лише за ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України дій суб'єкта:

– *«за вказівкою якого було проведено земляні роботи із влаштування будівельного майданчика для будівництва гаражів»*¹⁹¹³;

– *«який здійснив розміщення залізобетонних плит та стовпів для подальшого будівництва паркану в межах охоронних зон повітряних ліній»*¹⁹¹⁴;

– *«за вказівкою якого були розпочаті будівельні роботи на земельній ділянці площею 0,25 га, зокрема, знято верхній родючий шар ґрунту та завезені будівельні матеріали»*¹⁹¹⁵;

– *«за вказівкою якого на самовільно зайнятій земельній ділянці для проведення будівельних робіт були встановлені будівельний вагончик, а також проведені початкові будівельні роботи зі спорудження льодового манежу»*¹⁹¹⁶.

З урахуванням визначення «підготовчих робіт», крім самовільного зайняття земельної ділянки, у всіх цих випадках мав місце і закінчений склад злочину, передбаченого ч. 3 або ч. 4 ст. 197-1 КК України.

Не можна вважати правомірним і рішення Київського районного суду м. Одеси, який, з'ясувавши, що Особа-1 побудував залізобетонну споруду у вигляді фундаменту на землях рекреаційного призначення, не побачив у діях Особи-1 ознак

¹⁹¹² Питання звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, висвітлюються у розділі 3 монографії.

¹⁹¹³ Вирок Богунського районного суду м. Житомира від 17 травня 2012 р. у справі № 1-27/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26972395>.

¹⁹¹⁴ Ухвала Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 12 вересня 2018 р. у справі № 195/435/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76430573>.

¹⁹¹⁵ Постанова Інгuleцького районного суду м. Кривого Рогу від 4 листопада 2008 р. у справі № 1-271/2008 г.

¹⁹¹⁶ Постанова Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 24 грудня 2010 р. у справі № 1-791/2010 г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68514834>.

складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України через те, що «покази свідків не конкретні та носять суперечливий характер», адже аналіз відповідних показів засвідчує, що насправді жодних протиріч між ними немає і всі вони підтверджують факт будівництва споруди за вказівкою Особи-1 на земельній ділянці, яка не належала останньому¹⁹¹⁷.

Необхідно зазначити, що в ч. 3 ст. 376 ЦК України передбачається можливість визнання судом права власності на самочинно збудоване нерухоме майно за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була їй відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно. Очевидно, що наявність такої правової норми не сприяє дотриманню законності у сфері земельних відносин, оскільки створює ситуацію, за якої громадяни, знаючи про складність процедури відведення земельної ділянки, просто ігнорують її, розпочинаючи будівництво на земельній ділянці, не відведеній для цього.

В. В. Носік небезпідставно вважає, що передбачена ЦК України можливість «узаконення» самочинно збудованих будівель і споруд на самовільно захоплених ділянках знижує ефективність боротьби із самочинним будівництвом та є однією з передумов корупції у сфері земельних відносин. Самовільне будівництво характеризується науковцем як одне з тих соціальних явищ, що вкрай негативно впливає на завершення земельної реформи, утвердження правопорядку у сфері земельних відносин, сприяє функціонуванню тіньового ринку нерухомості, порушує права на землю, завдає шкоди доквіллю тощо¹⁹¹⁸. Існує необхідність формування єдиної судової практики стосовно цього, оскільки розповсюджену практику уникнення отримання дозвільно-погоджувальної документації шляхом самочинного будівництва з подальшим зверненням до суду з метою його легалізації не можна визнати задовільною¹⁹¹⁹.

Е. А. Бавбекова розповсюдженість самовільного зайняття земельних ділянок також пов'язує як з недосконалістю чинного законодавства, так і з лояльними діями органів місцевого самоврядування, які полягають в ухваленні рішень про узаконення самовільно збудованих будівель і споруд разом із самовільно зайнятими земельними ділянками¹⁹²⁰. Такі дії органів влади спонукають громадян до порушення законності у сфері земельних відносин і є однією з головних причин самовільного зайняття земельних ділянок, що вимагає вжиття негайних та ефективних державних заходів для протидії цим негативним тенденціям.

Для вирішення цієї проблеми був розроблений законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо запобігання протиправному захопленню земельних ділянок)» (реєстраційний номер 3558 від 12 січня 2009 р.),

¹⁹¹⁷ Вирок Київського районного суду м. Одеси від 18 лютого 2011 р. у справі № 1512/1-226/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62491175>.

¹⁹¹⁸ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 471–472, 483–484.

¹⁹¹⁹ Литовченко В. Судовий захист права власності на новостворені та реконструйовані об'єкти нерухомості: постановки проблеми. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 5. С. 44.

¹⁹²⁰ Бавбекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.)*. Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. С. 158.

автори якого – тодішні народні депутати України – Ю. А. Кармазін, В. Ф. Бевзенко та Ю. Р. Мірошніченко, обґрунтовуючи необхідність його прийняття, вказували на значне поширення в Україні механізму захоплення земельних ділянок державної власності шляхом судового визнання права власності на нерухоме майно, збудоване на самовільно захоплених земельних ділянках. Законопроектом пропонувалося змінити ст. 376 ЦК України, зазначивши у ній, що право власності на самочинно збудоване нерухоме майно за рішенням суду може бути визнане судом за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що була надана їй до 1 січня 2002 р. для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель, садівництва, дачного і гаражного будівництва, але право власності (користування) земельною ділянкою не було оформлено цією особою у встановленому порядку. Йшлося про те, щоб заборонити визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно за особою, яка не є користувачем або власником земельної ділянки, на якій це майно розташоване, в інших випадках. Законопроектом також пропонувалося встановити перелік категорій земельних ділянок, легалізація самочинного будівництва на яких заборонена на будь-яких підставах (землі ПЗФ та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного і лісгосподарського призначення)¹⁹²¹.

У висновку ВСУ на зазначений законопроект зазначалося, що на сьогодні суд, керуючись ч. 3 ст. 376 ЦК України і задовольняючи вимоги позивача про визнання за ним права власності на самочинно збудовану нерухомість, фактично узаконює неправомірну діяльність забудовника, що є юридичним нонсенсом. Положення ЦК України створюють умови для ігнорування особами, які мають намір здійснити будівництво, норм з питань будівництва, земельного законодавства тощо, оскільки надалі самобудові можна буде надати статус правомірної. ВСУ висловився взагалі за виключення з ЦК України положень щодо можливості за рішенням суду визнати за особою, яка здійснила самочинне будівництво, права на нерухоме майно.

До речі, у ЦК РФ у 2006 р. було внесено зміни щодо наслідків самочинного будівництва, відповідно до яких зі ст. 222 цього Кодексу (аналог ст. 376 ЦК України) вилучено норму, що передбачала можливість визнання права власності в судовому порядку за особою, яка здійснила забудову на земельній ділянці, що не була відведена їй для цієї мети. У такий спосіб законодавець визнав будівництво на земельній ділянці, не відведеній для цієї мети, найбільш тяжким правопорушенням у сфері містобудування¹⁹²². Вважаю, що досвід РФ з питання протидії проблемі самовільного будівництва варто визнати позитивним і таким, що заслуговує на запозичення. Вилучення відповідних норм з ЦК України або їх зміна у напрямі, запропонованому згаданим законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо запобігання протиправному захопленню земельних ділянок)», на мій погляд, сприяло б зменшенню кількості випадків самовільного будівництва та покращило б ситуацію у сфері відведення земельних ділянок для будівництва.

¹⁹²¹ Гелетко Н. Зупинити легалізацію самобуду. *Голос України*. 20 березня 2010 р. № 50; Гелетко Н. Самобуд лише для власників землі. *Голос України*. 8 грудня 2010 р. № 232.

¹⁹²² Мацюк А. Р. Правові підстави визнання будівництва самочинним. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 142.

Незважаючи на всі представлені аргументи, парламентарії не лише відхилили відповідний законопроект, а навпаки прийняли низку законодавчих актів, які створюють додаткове правове підґрунтя для легалізації об'єктів самочинного будівництва. Зокрема, і про це вже писалося, 22 березня 2018 р. ВРУ був ухвалений Закон України «Про внесення зміни до пункту 9 розділу V „Прикінцеві положення” Закону України „Про регулювання містобудівної діяльності” щодо продовження терміну прийняття в експлуатацію об'єктів будівництва, збудованих без дозволу на виконання будівельних робіт», який вчергове продовжує строк, протягом якого можна «узаконити» об'єкти самовільного будівництва. Очевидно, що за таких умов сподіватися на зміну ситуації на краще не доводиться.

Далі зупинимось на аналізі об'єктивної сторони земельних злочинів екологічної спрямованості, який доцільно розпочати зі *складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України*. Об'єктивна сторона розглядуваного злочину є складною і полягає у забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Зазначена «складність формулювання» була однією з першопричин того, що в юридичній літературі по-різному оцінюється місце і значення «забруднення» та «псування» земель в системі ознак об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину. Наприклад, перша і найбільш численна група вчених вважає, що у цьому разі терміни «забруднення» та «псування» одночасно позначають і діяння, і суспільно небезпечні наслідки¹⁹²³. Натомість інші криміналісти заперечують можливість подібного трактування¹⁹²⁴. Зокрема, М. В. Іщенко переконаний у тому, що, оскільки це різні ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, то їх ототожнення неприпустиме, а тому забруднення або псування зе-

¹⁹²³ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 146; Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. С. 115–116; Митрофанов І. І., Притаула А. М. Злочини проти довкілля: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2010. С. 49; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 109; Смовж К. О. Особливості кримінальної відповідальності у сфері забруднення та псування земель. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 148; Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А. И. Рарога. 3-е изд., с изм. и доп. Москва: Эксмо, 2009. С. 489; Уголовное право. Особенная часть: учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. 4-е изд., изм. и доп. Москва: Норма, 2008. С. 685–686; Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А. Э. Жалинский. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. С. 786; Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: монографія. Харків: НікаНова, 2013. 256 с. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/194>.

Водночас треба зазначити, що позиція А. М. Шульги щодо вказаного питання згодом еволюціонувала, адже у своїй докторській дисертації науковець пише, що в аналізованому складі злочину суспільно небезпечним діянням є порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, а наслідками – забруднення або псування земель (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 178).

¹⁹²⁴ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 480–481; Крайник Г. С. Дискусійні питання щодо об'єктивної сторони забруднення або псування земель. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотвірчі та правозастосовні проблеми її забезпечення*: матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 146; Попова А. Ответственность за преступления, предусмотренные статьями 239 и 239-1 Уголовного кодекса Украины. *Legem si Viata*. 2017. № 1–2. Ч. 2. С. 146.

мель мають розумітися виключно як первинний суспільно небезпечний наслідок порушення спеціальних правил¹⁹²⁵.

Незважаючи на наявність певної логіки, видається, що позиція умовно «другої» групи науковців не зовсім узгоджується з положеннями чинного законодавства, причому як кримінального, так і регулятивного. Зокрема, йдеться про те, що:

1) якби порушення спеціальних правил виступало, так би мовити, єдиним діянням, то диспозиція ч. 1 ст. 239 КК України повинна була б мати приблизно такий вигляд: порушення спеціальних правил, що призвело до забруднення або псування земель...;

2) у наведеній у п. 14 ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» законодавчій дефініції поняття «псування земель» зміст останнього розкривається за допомогою формулювань «порушення природного стану земель, яке здійснюється...», «забруднення їх...», «невиконання вимог...», «використання земель у спосіб...», вживання яких більш ніж переконливо засвідчує, що «псування» – це не лише наслідки, а й діяння;

3) за умови визнання «забруднення» та «псування» лише наслідками у той час, як «порушення спеціальних правил» – діянням, хотілося б дізнатися думку М. В. Іщенка (як і Г. С. Крайника) стосовно того, в чому ж полягає діяння як ознака об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 52 КУпАП «Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель». Адже, якщо слідувати логіці згаданих дослідників, то в цій статті взагалі відсутня вказівка на діяння, що, до речі, частково визнає і сам М. В. Іщенко¹⁹²⁶.

Зважаючи на представлені аргументи, я обстоюю думку про двоєдиний характер використаних у ст. 239 КК України термінів «забруднення» та «псування» земель, які мають розумітися і як діяння, і як первинні суспільно небезпечні наслідки¹⁹²⁷.

Як вже зазначалося, легальні визначення понять «забруднення» та «псування» земель наведені у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», в якій зазначено, що *забруднення земель* – це накопи-

¹⁹²⁵ Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 124–125.

Позицію М. В. Іщенка поділяє і Г. С. Крайник (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 66–67).

Найбільш оригінальними висловлюваннями щодо означеної проблеми відзначився згаданий А. М. Шульга, який в одній зі своїх праць спочатку зазначив, що забруднення та псування земель хоч і виступають у двох аспектах, як суспільно небезпечна дія і як суспільно небезпечний наслідок, та в підсумку констатує, що вони становлять суспільно небезпечний наслідок порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НікаНова, 2013. 256 с. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/194>).

¹⁹²⁶ Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 103.

Цікаво, що вже в наступному абзаці М. В. Іщенко пише, що «про суспільну небезпечність, притаманну злочину, з об'єктивного боку свідчить наявність діяння (забруднення або псування земель) та наслідків: основного – забруднення або псування земель», у такий спосіб фактично визнаючи, що в аналізованому складі злочину забруднення або псування земель треба вважати не лише наслідком, а й діянням.

¹⁹²⁷ Деякі ж науковці взагалі наполягають на тому, що забруднення та псування земель у контексті ст. 239 КК України є не злочинним наслідком, а процесом, тобто дією чи бездіяльністю (Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. З. Гаєцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 116–117).

чення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін, а **псування земель** – це порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проєктних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, зокрема тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість (пункти 3 та 14, відповідно).

Наведені законодавчі визначення «забруднення земель» та «псування земель» дають підстави погодитися з висновками науковців, які зазначають, що забруднення є наслідком антропогенного впливу, а псування – також і впливу природних факторів. На думку А. М. Шульги, «об'єднує їх те, що забруднення, як і псування, негативно впливають на якісний стан ґрунтового покриву земель і відповідно на стан ділянок земель будь-якого призначення. Відрізняються вони тим, що забруднюються землі (як небезпечними, так і іншими речовинами) внаслідок господарської або іншої діяльності людини, а псування земель має місце крім того і в результаті природних процесів або стихійних лих»¹⁹²⁸. Однак мають рацію Г. С. Крайник та О. О. Пенязькова, які зауважують, що для кримінально-правової характеристики мають значення лише забруднення або псування, вчинене людиною¹⁹²⁹.

Землі вважаються забрудненими, якщо в їхньому складі виявлені несприятливі кількісні або якісні зміни, що сталися в результаті господарської діяльності або інших антропогенних навантажень, внаслідок проникнення у землі різних забруднюючих речовин. Водночас негативні зміни можуть бути зумовлені не лише появою у ґрунті нових речовин, яких раніше не було, а і збільшенням вмісту речовин, що характерні для складу незабрудненого ґрунту або порівняно з даними агрохімічного паспорта для земель сільськогосподарського призначення, – понад гранично допустиму концентрацію (далі – ГДК) забруднюючих речовин. Під останньою розуміють максимально допустиму кількість забруднюючих речовин у ґрунтах, яка не зумовлює негативних екологічних наслідків для їхньої родючості, загального стану довкілля, якості сільськогосподарської продукції та здоров'я людей. Такі нормативи, як-от ГДК, становлять табличні дані, які вміщують цифрові показники граничної допустимості тієї чи іншої речовини (фтору, свинцю, міді, нітратів тощо) в одиниці ґрунту (тонні чи кілограми). Відповідно до ст. 31 Закону України «Про охорону земель» нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів визначаються з метою встановлення критеріїв придатності земель для використання їх за цільовим призначенням. До таких нормативів належать: ГДК у ґрунтах хімічних речовин, залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів, важких металів

¹⁹²⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НікаНова, 2013. 256 с. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/194>.

¹⁹²⁹ Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 73; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 130–131.

тощо; максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами¹⁹³⁰.

Види забруднення земель можуть бути різними – хімічне, радіоактивне, бактеріальне тощо. Поняттям забруднення земель треба охоплювати їх отруєння, тобто насичення ґрунтів токсичними речовинами, внаслідок чого земля перетворюється на фактор небезпеки для людини, флори і фауни.

Проблема забруднення земель тісно пов'язана з проблемою утилізації небезпечних відходів. У більшості країн світу законодавці чітко обстоюють позицію абсолютного недопущення ввезення небезпечних відходів з-за кордону. Такі дії розглядаються як пряма загроза нинішньому та майбутнім поколінням. Безкомпромісність державницької позиції з цього питання підтверджується суворими санкціями: від 2 років позбавлення волі (Австрія, Вірменія, РФ) до смертної кари чи довічного позбавлення волі (ОАЕ)¹⁹³¹. Щодо України, то незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини є самостійним злочином проти громадської безпеки (ст. 268 КК України). Отже, у разі ввезення на територію України відходів або вторинної сировини без належного дозволу, поєданого з подальшим похованням таких відходів або сировини у межах земельного фонду України, утворюватиме реальну сукупність злочинів, передбачених відповідними частинами статей 268 і 239 КК України¹⁹³². До речі, Закон Англії 1990 р. про охорону довкілля передбачає кримінальну відповідальність, зокрема, за незаконне звалище, тобто за забруднення землі речовинами природного або штучного походження, а так само предметами, здатними, з огляду на їх кількість або концентрацію, заподіяти шкоду людині чи іншому живому організму у довкіллі¹⁹³³.

Щодо псування земель, то треба зазначити, що у правовій доктрині основні ознаки досліджуваного поняття були сформовані ще за радянських часів. Зокрема Л. В. Бориславський та О. С. Колбасов визначали псування земель як вчинення протиправної дії (бездіяльності), внаслідок якої настала зміна якостей земної поверхні на певній ділянці, що виявилася постійно чи тимчасово, повністю або частково непридатною для використання за цільовим призначенням¹⁹³⁴.

Зниження природно-господарської цінності земель може проявлятися, наприклад, у знищенні або порушенні родючого шару ґрунту, порушенні структури ґрунту, знищенні корисної для певного ґрунту фауни, засміченні або засоленні ґрунту, його деградації.

Склад злочину, передбаченого ст. 239 КК України, має місце лише у тому разі, коли забруднення або псування земель сталося внаслідок порушення спеціальних

¹⁹³⁰ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 148–149.

¹⁹³¹ Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 378–379.

¹⁹³² Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 150–151.

¹⁹³³ Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 664.

¹⁹³⁴ Бориславский Л. В. Ответственность за порчу земель сельскохозяйственного назначения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1974. С. 10; Колбасов О. С. Возмещение вреда, причиненного порчей земли. *Советская юстиция*. 1969. № 14. С. 12.

правил поводження із зазначеними вище речовинами, відходами чи іншими матеріалами, які тут виступають засобом вчинення посягання.

Тривале зниження або втрата родючості земель, виведення їх із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, яке стало наслідком безгосподарського використання земель (наприклад, це стосується порушення правил рекультиватії земель, їх затоплення, знищення родючого шару ґрунту транспортними засобами), має кваліфікуватися за ч. 1 ст. 254 КК України; а умисне ухилення від обов'язкової рекультиватії земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду – за ч. 2 ст. 254 КК України (за наявності підстав за ч. 3 або ч. 4).

Водночас вимушений вказати, що чинна редакція ст. 239 КК України ставить актуальне з практичного погляду питання, як кваліфікувати дії особи, яка не може визнаватися спеціальним суб'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України, але яка спричинила псування земель не внаслідок порушення спеціальних правил поводження із речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, а, наприклад, внаслідок гірничодобувної, будівельної, пошукової чи іншої діяльності, що спричинила зміну рельєфу поверхні.

П. Ф. Кулинич, посилаючись на працю радянського вченого Ф. Х. Адіханова, відносить перелічені дії до кримінально караного за ст. 239 КК України псування земель¹⁹³⁵. Погодитися з таким твердженням складно, оскільки у диспозиції ст. 239 КК України чітко вказується на те, що нею охоплюється лише те псування земель, яке спричинене речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля. Як бачимо, псування земель особою, котра не спроможна нести відповідальність за ст. 254 КК України, внаслідок вчинення нею діянь, відмінних від порушення спеціальних правил поводження із речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, не може кваліфікуватися ні за ст. 239, ні за ст. 254 КК України (це стосується як старої, так і нещодавно оновленої її редакції).

Вважаю, що шляхом удосконалення кримінального законодавства, який би дозволив вирішити позначену проблему, могло б стати запозичення позитивного досвіду адміністративно-правової протидії проявам псування і забруднення земель. Зокрема, у ст. 52 КУпАП окремо встановлено відповідальність за: 1) псування сільськогосподарських та інших земель; 2) забруднення цих земель хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами. За подібного конструювання правових норм, коли «псування» земель не пов'язується із впливом на них різноманітних речовин, відходів та матеріалів, які виступають засобами негативного впливу на землі, до відповідальності можна притягувати й осіб, які здійснили псування земель і не є власниками земельної ділянки чи землекористувачами. Причому така відповідальність зможе наставати не лише за діяння, пов'язані із впливом згаданих небезпечних речовин, а й за будь-які прояви псування земель, вказані у відповідній

¹⁹³⁵ Адіханов Ф. Х. Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. С. 227; Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 501.

законодавчій дефініції (наприклад, порушення природного стану земель, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість).

З огляду на це диспозицію ч. 1 ст. 239 КК України мною (разом з іншими співавторами) свого часу пропонувалося викласти в такій редакції: «Забруднення земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, або псування земель, якщо такі діяння створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля...»¹⁹³⁶. До речі, з подібною пропозицією виступав і А. М. Шульга, який писав, що через те, що поняття псування та забруднення є різними як за своїм змістом, так і за своїм обсягом, вбачається за доцільне в межах однієї частини статті 239 КК України передбачити дві форми злочинного погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель: його забруднення шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами внаслідок порушення спеціальних правил та інше псування ґрунтового покриву земель¹⁹³⁷. Таку думку поділяє й О. О. Пенязькова¹⁹³⁸.

Необхідно, однак, визнати, що, розв'язуючи проблему кримінально-правової оцінки дій особи, яка вчинила псування земель, подібний варіант залишає без відповіді питання, як кваліфікувати дії загального суб'єкта, який вчинив забруднення земель. Цим питанням задається і Г. С. Крайник, вказуючи на можливість виникнення цілком ймовірної ситуації, коли охоронець самовільно вивіз отруйну речовину на земельну ділянку, що була розташована неподалік, внаслідок чого одна особа зазнала тілесних ушкоджень¹⁹³⁹.

На мою думку, шукаючи шляхи розв'язання цієї проблеми, треба звернутися до іноземного досвіду. Вивчення останнього засвідчило, що, крім країн групи СНД, у відповідних нормах кримінального законодавства більшості інших держав не згадуються жодні спеціальні правила, а просто вказується на діяння («забруднення») та його наслідки. Відсилання ж чинною редакцією ст. 239 КК України до «спеціальних правил» необхідно пояснювати виключно механічним калькуванням недосконалих, як виявилось, положень ст. 225 Модельного КК СНД. Отже, вказівка на «порушення спеціальних правил» має бути вилучена з оновленої редакції ст. 239 КК України.

Також зазначу, що, незважаючи на наявність наведених вище законодавчих дефініцій, в юридичній літературі пропонуються і численні доктринальні визначення понять «забруднення» та «псування» земель, що їхніми авторами насамперед пов'язується з недосконалістю відповідних приписів Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Зокрема, аналізуючи поняття «забруднення» *земель*, М. В. Іщенко звертає увагу на те, що у законодавчому визначенні предметом забруднення визнаються *ґрунти та ґрунтові води*, хоч забруднення ґрунтових вод не є забрудненням земель. Свою

¹⁹³⁶ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 153–154.

¹⁹³⁷ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 135.

¹⁹³⁸ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 134.

¹⁹³⁹ Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С. 128.

позицію дослідник пояснює тим, що, по-перше, статтею 1 ВК України до води віднесені усі види (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води, тобто і ґрунтові води; по-друге, збереження чинного визначення «забруднення земель» створює колізію між Земельним та Водним кодексами України, а також між ст. 239 КК «Забруднення або псування земель» і ст. 242 КК «Порушення правил охорони вод»¹⁹⁴⁰. До речі, з тим, що предметом забруднення є ґрунтові води, не погоджується й О. О. Пенязькова на тій підставі, що вказані води належать не до земель, а до вод, а їх правове регулювання здійснюється ВК України¹⁹⁴¹.

Щодо «псування», то М. В. Іщенко вважає занадто категоричною позицію авторів, які у відповідному визначенні вказують на «приведення їх у стан, непридатний для подальшого використання...». Натомість дослідник пропонує власне формулювання: «...приведення їх у стан, непридатний або обмежено придатний для подальшого використання...»¹⁹⁴². Зважаючи на згадані, а також низку менш істотних зауважень (на кшталт необхідності вказівки у визначенні «забруднення земель» не на *кількісні або якісні зміни*, а на *кількісні та / або якісні зміни*), М. В. Іщенко запропонував такі дефініції досліджуваних понять:

– забруднення земель – це зміни стану земель внаслідок антропогенного впливу, пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних та / або якісних змін;

– псування земель – це негативна зміна якісних характеристик та / або кількісного стану земель, що відбувається шляхом протиправної дії чи бездіяльності суб'єктів щодо землі або внаслідок впливу природних явищ чи катастроф, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, зокрема і тими, що викидаються в атмосферне повітря тощо, і зумовлює зниження природно-господарської цінності земель та приведення їх у стан, непридатний або обмежено придатний для подальшого використання за цільовим призначенням¹⁹⁴³.

Однак підтримати ініційовані згаданим автором зміни я не можу.

По-перше, за умови сприйняття рекомендацій юриста до забруднення земель можуть бути віднесені будь-які зміни в якісному або кількісному стані земель, наприклад, внаслідок впливу і широко застосовуваних у сільському господарстві пестицидів, адже у відповідному визначенні взагалі не вказується на головну властивість такого впливу – те, що він має бути негативним¹⁹⁴⁴.

По-друге, замість не зовсім зрозумілого формулювання «або обмежено придатний для подальшого використання за цільовим призначенням» більш логічним видається вживання пропонуваного О. О. Дудоровим словосполучення «або потре-

¹⁹⁴⁰ Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 123.

¹⁹⁴¹ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 131.

¹⁹⁴² Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 124.

¹⁹⁴³ Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 126.

¹⁹⁴⁴ Загалом дублюючи визначення М. В. Іщенка, Г. С. Крайник слушно уточнює його саме цим важливим застереженням (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 76–77).

бує спеціальних обмежень (включно з консервацією)», позаяк зміст поняття «консервація земель» розкритий у нормах чинного законодавства (ст. 172 ЗК України). Крім того, необхідно враховувати й етимологію терміна «псування», який означає: робити *непридатним* для користування, вживання, споживання тощо¹⁹⁴⁵. Отже, про жодну «обмежену придатність» тут не йдеться.

По-третє, правник чітко висловив свою думку стосовно співвідношення понять «забруднення» та «псування» земель, зазначаючи: «У забрудненні земель і псуванні земель є лише одна спільна ознака – суб'єкт заподіяння шкоди. Інші ознаки – наслідки забруднення або псування земель та предмет забруднення – відрізняються, тому псування земель не є ширшою категорією у порівнянні з їх забрудненням, отже, визначення понять забруднення земель і псування земель слід залишити у редакції ст. 239 КК України»¹⁹⁴⁶. З огляду на процитовані рядки доволі дивним виглядає той факт, що до однієї зі складових поняття «псування» земель науковець відносить, зокрема, їхнє «забруднення».

О. О. Дудоров під забрудненням земель пропонує розуміти привнесення чи виникнення в зоні аерації одного і більше інгредієнтів (або їх комбінацій), що можуть погіршити продуктивність і якість біоти, а під псуванням – таку зміну фізичних, біологічних та інших властивостей і характеристик земель, яка зумовлює непридатність використання їх за цільовим призначенням, або необхідність спеціальних обмежень (включно з консервацією)¹⁹⁴⁷. На мою думку, з-поміж інших доктринальних трактувань саме ці визначення є найбільш вдалими, позаяк, по-перше, чітко демонструють різницю між досліджуваними поняттями; по-друге, не є занадто громіздкими; по-третє, узгоджуються з ініційованими та озвученими мною вище змінами до ст. 239 КК України. Хоча зауважу, що чинні законодавчі трактування понять «забруднення» та «псування» земель загалом є вдалими, а їхнє тлумачення не викликає труднощів у процесі правозастосування.

До речі, повертаючись до позначеної вище проблеми співвідношення понять «забруднення» та «псування» земель, хотілося б нагадати, що проведений у підрозділі 1.4 цієї роботи компаративістський аналіз, зокрема, законодавства країн групи СНД, засвідчив таке: в абсолютній більшості випадків кримінально-правові заборони, аналогічні ст. 239 КК України, мають назву «Псування землі», а про «забруднення землі» найчастіше згадується вже у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм як про один із різновидів псування землі (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан, РФ).

У ст. 227 КК Молдови, як, до речі, і у ст. 199 КК Парагваю та § 324-а КК ФРН діяння, ідентичні за змістом злочину, караному за ст. 239 КК України, мають назву «Забруднення ґрунтів». Але молдавський досвід протидії злочинним порушенням встановленого порядку раціонального використання, захисту і відтворення земель не може бути визнаний позитивним, оскільки у диспозиції ч. 1 ст. 227 КК

¹⁹⁴⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 1186.

¹⁹⁴⁶ Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 125.

Такий висновок робить і Г. С. Крайник (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 81–82).

¹⁹⁴⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 799–800.

Молдови встановлено відповідальність за забруднення, потрапу, зараження чи інше руйнування ґрунтів, що свідчить про доцільність вказівки у назві відповідної заборони лише на «руйнування» ґрунтів, а не на їхнє «забруднення» як на один із різновидів руйнування. Крім того, варто пам'ятати про необхідність розрізняти такі земельні правопорушення, як забруднення земель і забруднення ґрунтів. При забрудненні земель забруднюючі речовини розташовуються на поверхні земельної ділянки, а при забрудненні ґрунтів¹⁹⁴⁸ вони проникають у ґрунтовий покрив, погіршуючи його природні чи набуті позитивні властивості¹⁹⁴⁹.

Лише в диспозиції ч. 1 ст. 196 КК Узбекистану, як і у ст. 239 КК України, як рівнозначні використовуються терміни «забруднення» або «псування» земель. У ст. 102 КК Латвії йдеться про «забруднення» і «засмічення» земель, а в ст. 184 КК В'єтнаму – лише про «забруднення» земель. Тільки на «забруднення» вказується і у відповідних нормах кримінального законодавства більшості країн італо-іберійської, німецької та югославської груп кримінального права, держав Центральної Європи, в межах яких уніфіковано відповідальність за забруднення не лише землі, а й інших видів природних ресурсів.

Тут треба також зазначити, що В. К. Матвійчуком свого часу було висловлено думку про доцільність зміни назви ст. 239 КК України (пропонована назва – «Забруднення або псування, або засмічення чи виснаження земель»¹⁹⁵⁰) із подальшим розширенням змісту об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину. Схожі за змістом міркування лунають і з вуст О. О. Пенязькової, на думку якої, засмічення земельної ділянки не має охоплюватися жодним із суспільно небезпечних діянь, передбачених у ст. 239 КК України, враховуючи те, що у регулятивному законодавстві поняття «забруднення» та «засмічення» відмінні за змістом. «Засмічення не полягає у негативному впливі особи на зміну кількісних та (або) якісних характеристик земель. А тому, на нашу думку, у разі засмічення земельної ділянки особа повинна нести цивільно-правову відповідальність». Зважаючи на викладене вище, авторка вважає сумнівною кваліфікацію за ст. 239 КК України діянь особи, яка складувала тверді побутові відходи у несанкціонованому місці, на земельній ділянці, розташованій за межами населеного пункту поблизу лісового масиву¹⁹⁵¹. «... внаслідок цього відбулося забруднення земель, що створило небезпеку для

¹⁹⁴⁸ Забруднення ґрунтів – це накопичення в ґрунтах речовин, які негативно впливають на їх родючість та інші властивості (Методика від 27 жовтня 1997 р.).

О. О. Пенязькова забруднення ґрунтів як проміжний суспільно небезпечний наслідок злочину, передбаченого у ст. 239 КК України, визначає як накопичення у ґрунтах такої кількості забруднюючих агентів, яка перевищує ГДК, затверджені у встановленому порядку. Сучасними нормативними документами, які визначають ГДК для ґрунтів, є, зокрема, ДСТУ 3866-99 «ґрунти. Класифікація ґрунтів за ступенем вторинної солонцюватості», ДСТУ ISO 11269-1:2004 «Якість ґрунту. Визначення дії забрудників на флору ґрунту. Частина 1. Метод визначення інгібіторної дії на ріст коренів» (ISO 11269-1:1993, IDT), ДСТУ ISO 11269-2:2002 «Якість ґрунту. Визначення дії забрудників на флору ґрунту. Частина 2. Вплив хімічних речовин на проростання та ріст вищих рослин» (ISO 11269-2:1995, IDT), ДСТУ ISO 22030:2007 «Якість ґрунту. Біологічні методи. Хронічна токсичність для вищих» (ISO 22030:2005, IDT) тощо. Крім того, на сьогодні є чинними Гранично допустимі концентрації хімічних речовин у ґрунті (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 132–133).

¹⁹⁴⁹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 501.

¹⁹⁵⁰ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. С. 266.

¹⁹⁵¹ Відповідні рішення суду буде аналізуватися далі.

довкілля, однак не наведено жодного доказу на підтвердження того, що мало місце забруднення як проміжне суспільно небезпечне діяння, а також була створена небезпека для довкілля»¹⁹⁵².

Справді, «засмічення» земель, під яким необхідно розуміти наявність на території земельної ділянки сторонніх предметів і матеріалів (Методика від 27 жовтня 1997 р.), немає підстав ні отожднювати із «забрудненням» земель, ні вважати його складовою останнього. Але річ у тому, що, роблячи висновки щодо неправильної кваліфікації у конкретному випадку, О. О. Пенязькова досліджувала лише законодавчу дефініцію поняття «забруднення» земель та залишила поза увагою іншу форму злочинного діяння, про яку йдеться у ст. 239 КК України, – «псування» земель, у легальному і наведеному вище визначенні якого чітко вказується на те, що псування земель охоплює і таке діяння, як «засмічення» землі. За таких обставин необхідності вказувати у ст. 239 КК України ще й на «засмічення» земель немає, адже подібні прояви мають розцінюватися як різновиди псування земель, які можуть кваліфікуватися за відповідною кримінально-правовою нормою.

Стосовно ж пропозиції додаткового згадування у назві ст. 239 КК України про «виснаження» земель, зазначу, що використання цього терміна було б більш актуальним і доречним у контексті характеристики складу злочину, передбаченого ст. 254 КК України, і то лише за умови, якби у ч. 1 ст. 254 КК України не йшлося про такі наслідки, як «тривале зниження або втрата родючості земель», які є підстави вважати тотожними поняттю «виснаження землі».

Вказівка у диспозиції ч. 1 ст. 239 КК України на *порушення спеціальних правил* як підставу притягнення порушника до кримінальної відповідальності вказує на чітко виражений бланкетний характер цієї кримінально-правової заборони. А. М. Шульга щодо цього зауважує, що вказані в диспозиції ст. 239 КК спеціальні правила не є кримінально-правовим поняттям; вказівка на спеціальні правила лише конкретизує зміст кримінально караного порушення¹⁹⁵³.

У вітчизняній юридичній літературі найбільш детально поняття «порушення спеціальних правил» як ознаку складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, висвітлено О. О. Пенязьковою. На підставі проведеного на високому теоретичному рівні аналізу дослідниця виділила такі його ознаки:

1) нормативний або індивідуальний характер. Зокрема юристка вказує на те, що об'єктивна сторона злочину, передбаченого в ст. 239 КК України, матиме місце у випадку, коли винуватий порушив спеціальні правила індивідуального характеру (наприклад, не дотримався вимог, що містяться у наряді на виконання певних видів робіт). Те, що зазначені правила можуть носити і нормативний, і індивідуальний характер, визнає й О. О. Дудоров¹⁹⁵⁴;

2) посилаючись на тезу М. В. Мухортової про те, що адресатом спеціальних правил має бути конкретний представник професії, посади, до обов'язків якого входить знання суті цих правил, тобто порушник повинен бути безпосереднім

¹⁹⁵² Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 134–135.

¹⁹⁵³ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 109.

¹⁹⁵⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 801.

суб'єктом цих правил¹⁹⁵⁵, О. О. Пенязькова виділяє таку ознаку спеціальних правил, як наявність конкретної особи, на яку покладено відповідні обов'язки;

3) спеціальний характер правил. Спеціальні правила призначені для певної категорії осіб, зайнятих у певній сфері спеціальної діяльності, вчиняються спеціальним способом із використанням спеціального становища суб'єкта та спеціальних засобів¹⁹⁵⁶.

Відповідну нормативну основу складають, зокрема, ЗК України, ВК України, інші закони України – від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати», від 14 січня 2000 р. «Про меліорацію земель», від 5 березня 1998 р. «Про відходи», від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель», від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель», від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції», від 6 квітня 2000 р. «Про захист населення від інфекційних хвороб», а також низка підзаконних нормативних актів, серед яких: Методика від 27 жовтня 1997 р., Правила експлуатації полігонів побутових відходів від 1 грудня 2010 р.; Порядок ведення державного обліку та паспортизації відходів від 1 листопада 1999 р. тощо. Отже, правильність кваліфікації дій, що полягають у забрудненні чи псуванні земель, перебуває у прямій залежності від розуміння положень регулятивного (земельного та екологічного) законодавства.

Вироком Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 367 і ч. 1 ст. 239 КК України, було засуджено директора Першотравенського міського житлово-комунального підприємства Особу-1. Суд установив, що в період з 28 жовтня по 8 грудня 2009 р. Особа-1, будучи службовою особою і неналежним чином виконуючи свої службові обов'язки через несумлінне ставлення до них, у порушення вимог ст. 17 Закону України «Про відходи», ст. 35 Закону України «Про охорону земель» і ст. 55 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», дав вказівку підлеглому працівнику підприємства провести роботи з розміщення та складування продуктів згоряння – шлаку на території земельної ділянки Петропавлівської селищної ради. Водночас документи, що посвідчують право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, а також спеціальний дозвіл на розміщення відходів були відсутні. Внаслідок цього земельна ділянка загальною площею понад 1 га була забруднена продуктами згоряння – шлаком, що призвело до заподіяння істотної шкоди державним інтересам в особі Петропавлівської селищної ради у сумі 234 тис. 516,27 грн, що створило небезпеку для довкілля¹⁹⁵⁷.

Позитивно оцінюючи наявність у вирoku суду згадування про відповідні статті екологічних законів, водночас зауважу, що посилання на регулятивне законодавство у наведеному прикладі не можна визнати повним, оскільки не були задіяні норми підзаконних актів, що безпосередньо впливають на регулювання діяльності

¹⁹⁵⁵ Мухортова М. В. Поняття преступлений, связанных с нарушением специальных правил. *Актуальные проблемы российского права*. 2012. № 3. С. 169–178.

¹⁹⁵⁶ Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушения специальных правил поведения : монография. Москва : Юридическая литература, 1995. С. 24.

¹⁹⁵⁷ Архів Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 1-135 за 2010 р.

з утилізації відходів. Йдеться передусім про згадану Методику від 27 жовтня 1997 р., звернення до якої мало б бути нормативною підставою для висновку суду про заподіяння істотної шкоди внаслідок забруднення земель;

4) юридична сила спеціальних правил на момент вчинення порушення;

5) обов'язковий характер правил, які порушуються;

6) спеціальні правила стосуються поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля¹⁹⁵⁸.

Порушення спеціальних правил, що спричиняє забруднення або псування земель, може бути вчинене шляхом дії або бездіяльності. Наприклад, зберігання та видалення відходів повинно здійснюватись у місцях, визначених органами місцевого самоврядування, за наявності спеціальних дозволів, у яких визначено обсяги відходів відповідно до встановлених лімітів та умови їх зберігання. З цієї причини самовільне захоронення (складування) промислових, побутових та інших відходів на землях утворює склад цього злочину¹⁹⁵⁹.

Горохівським районним судом Волинської області встановлено, що в ніч на 9 травня 2017 р., в темну пору доби Особа-1, перебуваючи на посаді водія-стажиста ТОВ «Мазнер Рісайклінг», виконуючи обов'язки з перевезення твердих побутових відходів, використовуючи ввірений йому вантажний сідловий тягач марки «DAF», без відома власника транспортного засобу та керівника ТОВ «Захаров», самовільно, всупереч встановленому законом порядку, в порушення вимог ст. 35-1 Закону України «Про відходи», незаконно здійснив складування твердих побутових відходів у несанкціонованому місці, внаслідок чого відбулося забруднення земель, яке створило небезпеку для довкілля. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239 КК України¹⁹⁶⁰.

Забруднення земель може стати наслідком скидів шкідливих речовин і матеріалів у різних аварійних ситуаціях (прорив очисних споруд, транспортних трубопроводів, ємкостей різного призначення тощо)¹⁹⁶¹.

Вироком Охтирського міськрайонного суду Сумської області Особу-1 визнано винним у службовій небалості і забрудненні земель. Так, перебуваючи на посаді начальника відділу екологічної та радіаційної безпеки НГВУ «Охтирканафтогаз» (далі – НГВУ), Особа-1 здійснював організаційно-розпорядчі функції, тобто був службовою особою. На території Качанівського родовища НГВУ для видалення відходів використовувався шламонакопичувач, експлуатацію якого в 2003 р. було зупинено рішенням держуправління екоресурсів у Сумській області, оскільки під час перевірки дотримання вимог природоохоронного законодавства НГВУ було встановлено, що експлуатація шламонакопичувача здійснювалася з порушенням вимог чинного законодавства. За наслідками вказаної перевірки державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища було винесено рішення

¹⁹⁵⁸ Пенязькова О. Порушення спеціальних правил як ознак складу злочину, передбаченого у статті 239 «Забруднення або псування земель» Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 118–124.

¹⁹⁵⁹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 800.

¹⁹⁶⁰ Вирок Горохівського районного суду Волинської області від 17 травня 2017 р. у справі № 155/743/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66620705>.

¹⁹⁶¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 800.

ня про тимчасову заборону (зупинення) діяльності по експлуатації шламонакопичувача ЦППН Качанівського родовища НГВУ, яким було передбачено, зокрема, низку вимог для усунення порушень. Протягом лютого–квітня 2006 р. обвалування шламонакопичувача було зруйновано, що спричинило розливи нафтошлему на прилеглу до шламонакопичувача територію. Суд установив, що Особа-1, який повинен був виявляти джерела забруднення навколишнього середовища в НГВУ та розробляти заходи з їхньої ліквідації, а також контролювати їхнє виконання, неналежним чином виконував свої службові обов'язки, не виконував рішення про тимчасову заборону використання шламонакопичувача і не вживав жодних заходів щодо усунення виявлених порушень. За результатами планової перевірки вимог природоохоронного законодавства НГВУ було встановлено, що шламонакопичувач перебуває в незадовільному стані, обвалування шламонакопичувача зруйновано і нафтошлему безконтрольно розлилися на прилеглу територію та забруднили земельну ділянку площею понад 5 тис. м²¹⁹⁶².

Загалом погоджуючись з юридичною оцінкою суду бездіяльності Особи-1, водночас зауважу, що у вирокі не були чітко визначені форми скоєння відповідних злочинів, їхні конкретні наслідки, а також не було конкретизовано, вимоги яких саме нормативних актів порушив Особа-1. І це при тому, що в юридичній літературі доведено, що змішана протиправність, яка має місце у разі порушення спеціальних правил, повинна знаходити своє відображення у всіх процесуальних документах, й особливо у вирокі суду; у них має бути доведено, що винувата особа не лише забруднила або зіпсувала землі, а й порушила спеціальні правила¹⁹⁶³. На жаль, подібні помилки допускаються і в багатьох інших випадках реалізації кримінальної відповідальності за ст. 239 КК України. Наприклад, у вирокі:

– Жидачівського районного суду Львівської області вказується лише на те, що винний, «виконуючи відповідні адміністративно-господарські та організаційно-розпорядчі обов'язки, будучи посадовою особою, відповідальною за поводження з відходами...»¹⁹⁶⁴;

– Перечинського районного суду Закарпатської області – «грубо ігноруючи обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню земель, без будь-яких дозволів на утворення та розміщення відходів...»¹⁹⁶⁵;

– Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області – «в порушення спеціальних правил та з метою економії часу та спрощення робочого процесу...»¹⁹⁶⁶;

– у вирокі Стрийського міськрайонного суду Львівської області – «із порушенням спеціальних правил, здійснив забруднення земель...»¹⁹⁶⁷ або «не дотримуючись спеціальних правил поводження з відходами...»¹⁹⁶⁸;

¹⁹⁶² Архів Охтирського міськрайонного суду Сумської області. Справа № 1-208/07 за 2007 р.

¹⁹⁶³ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 104.

¹⁹⁶⁴ Вирок Жидачівського районного суду Львівської області від 14 квітня 2014 р. у справі № 443/611/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38351964>.

¹⁹⁶⁵ Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 24 квітня 2014 р. у справі № 304/311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38463071>.

¹⁹⁶⁶ Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 30 березня 2018 р. у справі № 211/655/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73090328>.

– в ухвалі Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська – «внаслідок порушення спеціальних правил...»¹⁹⁶⁹;

– в ухвалі Краснолуцького міського суду Луганської області взагалі просто констатується той факт, що «Особа-1 засмітив вказану земельну ділянку загальною площею 92,40 м² будівельними відходами»¹⁹⁷⁰, без вказівки на приписи порушуваних нормативно-правових актів.

Така неконкретизованість видається неприпустимою з погляду усталених правил кваліфікації злочинів, передбачених нормами КК України із бланкетними диспозиціями. Водночас треба підтримати О. О. Пенязькову, яка наголошує на необхідності вказівки у рішенні суду не лише на відповідні положення природоохоронного законодавства, а й на конкретні пункти посадових інструкцій, відповідно до яких на винувату особу покладається обов'язок вживати належних заходів щодо недопущення забруднення об'єктів навколишнього природного середовища, зокрема, земельних ділянок¹⁹⁷¹.

Наприклад, у вирокі Центрально-Міського районного суду м. Горлівки вказується на те, що «згідно з наказом № 44/л від 10 червня 2013 р. Особу-1 призначено на посаду водія автотранспортних засобів 1 класу Комунального підприємства «Простір» Горлівської міської ради та ознайомлено з посадовою інструкцією, в якій вказано, що відповідно до пунктів б.1, б.2, б.4, б.6 він несе відповідальність за «...неналежні виконання або невиконання своїх обов'язків, передбачених інструкцією, – в межах, визначених чинним законодавством України; за недотримання правил внутрішнього трудового розпорядку, правил і норм охорони праці та пожежної безпеки, промислової санітарії; за правопорушення, здійснені в процесі виконання своєї діяльності; за завдання матеріальної шкоди...»¹⁹⁷².

Подібні посилення виправдано містяться і в деяких інших актах правозастосування, хоч інколи суди обмежуються банальними вказівками на «несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, передбачених його посадовою інструкцією»¹⁹⁷³.

Невиконання або неналежне виконання під час застосування пестицидів і агрохімікатів комплексу заходів, згідно із встановленими для певної ґрунтово-кліматичної зони регламентами, що спричинило забруднення ґрунтів, а також інших заходів поводження з цими речовинами, має кваліфікуватися за ст. 239 КК України¹⁹⁷⁴.

---

¹⁹⁶⁹ Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 17 лютого 2015 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43131056>.

¹⁹⁶⁸ Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 27 листопада 2017 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70513949>.

¹⁹⁶⁹ Ухвала Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 21 жовтня 2013 р. у справі № 204/2369/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34343726>.

¹⁹⁷⁰ Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 11 грудня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36195811>.

¹⁹⁷¹ Пенязькова О. Порушення спеціальних правил як ознак складу злочину, передбаченого у статті 239 «Забруднення або псування земель» Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 122.

¹⁹⁷² Вирок Центрально-Міського районного суду м. Горлівки від 8 січня 2014 р. у справі № 253/15332/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36546310>.

¹⁹⁷³ Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089>.

¹⁹⁷⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 801.

Проаналізувавши майже 60 судових рішень, ухвалених за ст. 239 КК України, можна констатувати, що, крім згаданих, обвинуваченим інкримінуються такі дії: злив або закопування відходів життєдіяльності тварин¹⁹⁷⁵ або рештків тваринного походження¹⁹⁷⁶; розміщення будівельних або побутових відходів шляхом зсипання їх на поверхневий шар ґрунту¹⁹⁷⁷ або біологічних відходів¹⁹⁷⁸; непроведення робіт з очищення насосної станції та очисних споруд¹⁹⁷⁹; злив забруднених виробничих стічних вод після промивки вагонів на земельну ділянку без твердого покриття¹⁹⁸⁰; незаконний скид масла кам'яного вугілля¹⁹⁸¹; скид стічних вод¹⁹⁸² тощо.

Інколи забруднення або псування земель супроводжується незаконним зняттям та перенесенням ґрунтового покриву земель¹⁹⁸³, яке має отримувати додаткову правову оцінку з посиланням на ст. 53-3 (53-4) КУпАП або (за наявності підстав) ст. 239-1 КК України.

Визначи можливість вчинення порушення спеціальних правил як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності, О. О. Пенязькова водночас вважає за доцільне у диспозиції ст. 239 КК України змінити формулювання першого суспільно небезпечного діяння, вказавши на те, що відповідний злочин скоюється шляхом недотримання спеціальних правил. На думку дослідниці, саме таке формулювання дасть змогу конкретизувати форму його вчинення (бездіяльність) та уникнути неправильної кваліфікації за ст. 239 КК України у разі вчинення винуватим активних дій¹⁹⁸⁴. Видається, що ця пропозиція є недостатньо обґрунтованою.

Наприклад, Петриківським районним судом Дніпропетровської області встановлено, що в період з серпня 2010 р. по червень 2012 р. начальник РКП «Комунальник» Особа-1, в порушення вимог статей 164, 211 ЗК України та статей 17, 33 Закону України «Про відходи», без наявності спеціального дозволу та встановлених лімітів на утворення та розміщення відходів, здійснював діяльність, щодо незаконного та несанкціонованого розміщення побутових відходів на поверхні, не

¹⁹⁷⁵ Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 5 жовтня 2018 р. у справі № 423/7600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76951237>; вирок Сокальського районного суду Львівської області від 10 грудня 2015 р. у справі № 454/2833/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54230969>.

¹⁹⁷⁶ Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 2 грудня 2019 р. у справі № 444/3103/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86063315>.

¹⁹⁷⁷ Вирок Костянтинівського районного суду Донецької області від 30 листопада 2017 р. у справі № 233/4621/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70746314>; вирок Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 19 квітня 2018 р. у справі № 354/235/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73514593>; вирок Ужгородського міського районного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452>; вирок Центрально-Міського районного суду м. Горлівки від 8 січня 2014 р. у справі № 253/15332/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36546310>.

¹⁹⁷⁸ Вирок Фастівського міського районного суду Київської області від 2 серпня 2012 р. у справі № 1027/3422/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38049511>.

¹⁹⁷⁹ Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 п. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089>.

¹⁹⁸⁰ Вирок Зарічного районного суду Сумської області від 7 грудня 2012 р. у справі № 1/1805/425/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27880357>.

¹⁹⁸¹ Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 27 грудня 2012 р. у справі № 416/5846/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29366157>.

¹⁹⁸² Ухвала Павлоградського міського районного суду Дніпропетровської області від 8 липня 2015 р. у справі № 185/7293/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52244266>.

¹⁹⁸³ Див., наприклад, вирок Жовтоводського міського суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 176/2557/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40996839>.

¹⁹⁸⁴ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 107.

виділеної у встановленому законодавством порядку для цих цілей, земельної ділянки сільськогосподарського призначення загальною площею 0,3898 га, шляхом надання незаконної усної вказівки водію РКП «Комунальник»¹⁹⁸⁵.

Якщо за чинної редакції такі дії виправдано були кваліфіковані саме за ст. 239 КК України, то за умови реалізації запропонованих ініціатив може виникнути невизначеність щодо того, чи можуть кваліфікуватися за ст. 239 КК України такі та інші подібні прояви дій, які при цьому супроводжуються недотриманням спеціальних правил. Прикметно й те, що сама О. О. Пенязькова посилається на А. А. Тер-Акопова, який слушно зазначає, що у ситуації порушення спеціальних правил дія та бездіяльність існують в єдності; одне завжди поєднується з іншим, за кожною дією стоїть бездіяльність і навпаки. Тому, як стверджує цей науковець, якщо акт поведінки може виражатися у дії та бездіяльності, то він не може повністю зводитися ні до одного, ні до іншого, а утворює самостійну форму, яка включає ознаки й одного, й іншого¹⁹⁸⁶. З огляду на сказане вважаю внесення пропонувань О. О. Пенязьковою змін до ст. 239 КК України недоцільним.

Як зазначалося вище, однією з указаних у ст. 239 КК України ознак «спеціальних правил» є те, що вони мають стосуватися виключно поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, які в аналізованому складі злочину виступають знаряддям вчинення посягання.

Відходами визнаються будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності і не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення та яких власник позбувається, має намір або повинен позбутися шляхом їх утилізації чи видалення (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про відходи»). Серед відходів (радіоактивні відходи, неочищені стічні води, викиди, солі важких металів та інші небезпечні хімічні речовини) трапляються відходи, небезпечні для життя та здоров'я людини¹⁹⁸⁷, тобто відходи, що мають такі фізичні, хімічні, біологічні чи інші небезпечні властивості, які створюють або можуть створити значну небезпеку для навколишнього природного середовища і здоров'я людини та які потребують спеціальних методів і засобів поводження з ними.

У ст. 46 Закону України «Про охорону земель» зазначається, що при здійсненні господарської діяльності, пов'язаної зі зберіганням, обробленням, утилізацією та видаленням, знешкодженням і захороненням відходів, забезпечуються: виконання заходів щодо запобігання або зменшення обсягів утворення відходів та екологічно безпечне поводження з ними; максимальне збереження ґрунтового покриву на основі обраного оптимального варіанта територіального розміщення об'єктів поводження з відходами; зняття родючого шару ґрунту, його складування, збереження та використання при рекультиватії земель, покращенні малопродуктивних земель і благоустрої населених пунктів; запобігання негативному впливу об'єктів поводження з відходами, що використовуються для збирання, зберігання, оброблення,

¹⁹⁸⁵ Постанова Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2014 р. у справі № 187/1101/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36931194>.

¹⁹⁸⁶ Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушения специальных правил поведения : монограф. Москва : Юридическая литература, 1995. С. 6.

¹⁹⁸⁷ Смовж К. О. Особливості кримінальної відповідальності у сфері забруднення та псування земель. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 148.

утилізації, видалення, знешкодження і захоронення відходів на ґрунтовий покрив прилеглих територій; рекультивация земельних ділянок після ліквідації об'єктів поводження з відходами. Ця правова норма зобов'язує підприємства, установи та організації, а також громадян, діяльність яких пов'язана з накопиченням відходів, забезпечувати своєчасне вивезення таких відходів на спеціальні об'єкти, що використовуються для їх збирання, зберігання, оброблення, утилізації, видалення, знешкодження і захоронення.

Відповідно до Державних санітарних норм 2.2.7.029-99 «Гігієнічні вимоги щодо поводження з промисловими відходами та визначення їх класу небезпеки для здоров'я населення» промисловий майданчик для тимчасового зберігання відходів повинен бути покритий неруйнівним та непроникним для токсичних речовин матеріалом з автономним зливовідводом і нахилом у бік очисних споруд.

Краснокутським районним судом Харківської області встановлено, що в результаті недбалого ставлення Особи-1 до своїх функціональних обов'язків, що виразилось у неповному контролі за діяльністю каналізаційної насосної станції та очисних споруд, балансоутримувачами яких є ВАТ «Агрофірма „Глобівська”», останнє допустило викиди відходів у навколишнє середовище, що призвело до забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення норм ГДК та фонових значень нітратів, сульфатів, фосфору. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239 КК України¹⁹⁸⁸.

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що в абсолютній більшості випадків зняряддям вчинення розглядуваного злочину виступають саме різноманітні відходи, спеціальні правила поводження з якими порушують винні особи. Крім них у диспозиції аналізованої кримінально-правової заборони вказується і на *шкідливі речовини та матеріали*, до яких з погляду кваліфікації за ст. 239 КК України потрібно відносити, зокрема, неочищені і незнешкоджені стічні води, нафту і нафтопродукти, солі важких металів та інші небезпечні хімічні речовини, штамподуценти і продукти біотехнології, мінеральні добрива, стійкі органічні забруднювачі¹⁹⁸⁹. Унаслідок порушення спеціальних правил землі можуть бути забруднені понад встановлені норми пестицидами (токсичні речовини, їх сполуки або суміші хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, а також гризунів, бур'янів тощо) або агрохімікатами (органічні, мінеральні і бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів та урожайності культур тощо).

Наприклад, Козятинським міськрайонним судом Вінницької області встановлено, що на території колишньої городньої бригади сільськогосподарського підприємства СВАТ «Обрій» за кладовищем у складі міндобрив та пестицидів зберігалися заборонені пестициди хлорорганічної групи. Колишньому керівнику господарства Особи-1 був направлений припис про необхідність проведення перезавантаження заборонених пестицидів і організації зберігання їх до здачі на утилізацію згідно з графіком обласної програми. Козятинським міськрайонним управлінням

¹⁹⁸⁸ Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19 липня 2012 р. у справі № 2022/825/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25317247>.

¹⁹⁸⁹ Про це докладніше див.: Попова А. О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 443–450.

Держсанепідслужби у Вінницькій області під час перевірки виконання припису встановлено факт демонтажу приміщення складу (зруйновано 3/4 площі приміщення), вивезення залізобетонних блоків і відгортання заборонених пестицидів з бетонованої підлоги складу разом із битою цеглою за межі території складу, що призвело до забруднення ґрунту та атмосферного повітря пестицидами хлорорганічної групи з високотоксичною дією. Також перевіркою управління Держсанепідслужби встановлено, що на території складу СВАТ «Обрій» знаходилися заборонені для використання пестициди хлорорганічної групи, які є високотоксичними для людей та тварин, мають виражений ефект кумуляції (накопичення в організмі, жировій тканині). Крім того, у процесі руйнування складу внаслідок випадання опадів виникло їхнє випаровування, що призвело до забруднення атмосферного повітря та прилеглих територій земельних ділянок. У подальшому можливе їх попадання в рослини та в ґрунтові води. Площадка, яка залишилася після руйнування складу, не дезактивована; не забезпечено охорону чи вивезення цегли, просоченої випарами пестицидів, яка може бути використана населенням для подальшого будівництва і призвести до захворювання, отруєння людей чи тварин. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239 КК України¹⁹⁹⁰.

В іншому випадку до суду надійшли матеріали провадження стосовно Особи-2, який, будучи начальником очисних споруд комунального підприємства «Павлоградводоканал», неналежно виконуючи свої службові обов'язки, не організував режим роботи очисних споруд відповідно до правил технічної експлуатації та чинним законодавством України, не забезпечив суворого дотримання норм технологічного режиму роботи очисних споруд, через що 8 грудня 2011 р. з очисних споруд КП «Павлоградводоканал» у порушення спеціальних правил установлених ч. 3 ст. 70 ВК України, ч. 3 ст. 42 Закону України «Про охорону земель», п. «б» ч. 1 ст. 40, пп. «є» та «і» ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», норм технологічного режиму роботи очисних споруд, які передбачені пп. 6.1.1, 6.4.4 «Правил технічної експлуатації систем водопостачання та каналізації населених пунктів України» та розд. 5 Технологічного регламенту очистки стічних вод, без виникнення аварійної обстановки, з камери ерліфтів через канал аварійного скиду допустив скид стічних вод, неочищених до ГДК забруднюючих речовин на земельну ділянку, що спричинило забруднення земель площею 4 250 м² речовинами (хлоридами), внаслідок чого було створено небезпеку для довкілля¹⁹⁹¹.

А. М. Шульга звертає увагу на те, що законодавець чітко не окреслив коло можливих забруднювачів землі, їхню шкідливість та небезпечність і властивість забруднювати ґрунтовий покрив земель, яка характерна для окремих видів речовин, агентів та матеріалів, що можуть бути присутні і в безпечних речовинах та матеріалах. Небезпека таких речовин та матеріалів залежить від конкретних об'єктивних обставин: концентрації забруднювачів, попереднього стану ґрунтового шару землі, соціально-економічного значення відповідної земельної ділянки тощо. Тому згаданий автор визнає, що, зважаючи на всі конкретні умови, реальне забруднення або псування земель можливе будь-якими наявними забруднюючими речовинами,

¹⁹⁹⁰ Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 21 січня 2014 р. у справі № 133/4111/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36785690>.

¹⁹⁹¹ Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 8 липня 2015 р. у справі № 185/7293/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52244266>.

агентами та матеріалами, які функціонують самостійно або знаходяться у складі інших предметів і є шкідливими для людей або довкілля¹⁹⁹².

З огляду на бланкетний характер диспозиції розглядуваної кримінально-правової заборони, треба звернути увагу на таку неузгодженість між кримінальним і регулятивним законодавством: у ст. 239 КК України йдеться про «речовини, відходи чи інші матеріали, шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля» тимчасом як у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» йдеться про забруднення земель, спричинене антропогенним впливом «пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин» та про псування земель внаслідок «забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, а також засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами». Водночас у ст. 52 КУпАП вказується на забруднення земель «хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами». Вочевидь, має рацію О. О. Пенязькова, на думку якої найбільш вдалим є підхід, втілений у ст. 239 КК України, що відповідає загальним правилам конструювання ознак складів злочинів, які повинні мати описовий характер та передбачати узагальнюючу вказівку на властивості певних предметів або явищ¹⁹⁹³.

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, визнається закінченням за моменту, коли забруднення або псування земель **створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля**. Названа ознака різними науковцями сприймається як: 1) властивість злочинного діяння; 2) один із видів суспільно небезпечних наслідків; 3) проміжний етап між вчиненням злочинного діяння та фактичним злочинним наслідком; 4) як певний етап у процесі становлення злочинного діяння; водночас за певних умов створення небезпеки може бути або властивістю самого злочинного діяння, або певним його наслідком¹⁹⁹⁴.

Не вдаючись до детального висвітлення кожної з наведених думок та аргументів їхніх прихильників, лише зазначу, що, на мою думку, найбільш обґрунтованою є позиція тих вчених, які саму собою передбачену деякими нормами чинного КК України можливість настання тяжких наслідків вважають своєрідним суспільно небезпечним наслідком. Йдеться про так звані делікти поставлення в небезпеку («делікти створення небезпеки»), які спричиняють об'єкту кримінально-правової охорони принаймні організаційну шкоду. Представники цього підходу наголошують, що внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння створюються такі умови, які за свого закономірного розвитку могли б заподіяти істотну шкоду для правоохоронюваного інтересу¹⁹⁹⁵. Як справедливо зауважує М. І. Панов, делікти ство-

¹⁹⁹² Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НікаНова, 2013. 256 с. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/194>.

¹⁹⁹³ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 104.

¹⁹⁹⁴ Відповідне питання стало основним предметом дослідження та було ретельно розглянуто Ю. Бурачинською (Бурачинська Ю. Кримінальна відповідальність за створення небезпеки: стан дослідження проблеми у доктрині кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 245–252), а також В. П. Тихим (Тихий В. П. Відповідальність за злочини проти безпеки людини. *Новітні кримінально-правові дослідження*. Зб. наукових праць. 2016. С. 7).

¹⁹⁹⁵ Бурачинська Ю. Кримінальна відповідальність за створення небезпеки: стан дослідження проблеми у доктрині кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 249; Бажанов М. И. Избранные труды / сост. В. И. Тютогин, А. А. Байда, Е. В. Харитонов, Е. В. Шевченко; отв. ред. В. Я. Таший. Харьков : Право, 2012. С. 473–475; Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва :

рення небезпеки порушують стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, порушують безпечні умови їх функціонування¹⁹⁹⁶. Співзвучно висловлюється й О. О. Дудоров, який зазначає, що законодавець, криміналізуючи делікти поставлення в небезпеку, не обмежується у таких випадках вказівкою на порушення спеціальних правил, очевидно, щоб уникнути формального підходу при кримінально-правовій оцінці вказаних порушень без урахування ступеня суспільної небезпеки, створеної ними для охоронюваних законом відносин¹⁹⁹⁷.

Отже, створення небезпеки для життя, здоров'я людей або для довкілля треба вважати суспільно небезпечним наслідком злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, який хоч і тісно пов'язаний з діянням, але має самостійний характер¹⁹⁹⁸.

Аналізуючи відповідну ознаку складу злочину, першочергово необхідно звернутися до положень ППВСУ від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», в якій міститься перелік правових орієнтирів, що використовуються у процесі встановлення наслідків злочинних посягань на довкілля. Зокрема, у п. 7 зазначеної постанови «створення небезпеки для життя і здоров'я людей» тлумачиться як забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій, яке могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо.

Авторами одного з науково-практичних коментарів, які розглядають відповідну ознаку саме у контексті дослідження складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, «небезпека для життя людей» трактується як створення реальної можливості загибелі хоча б однієї людини (наприклад, загроза смерті внаслідок отруєння людей продуктами, вищеними на забруднених землях), а небезпека для здоров'я

Госюряздат, 1958. С. 23–24; Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. С. 88; Угрехелідзе М. Г. Проблема неосторожної вини в уголовном праве. Тбилиси : Мешиереба, 1976. С. 71–72; Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. Москва : Юрид. лит., 1963. С. 68–69.

Є. В. Фесенко розрізняє дві ситуації. Якщо крім злочинного діяння в законі безпосередньо передбачено небезпеку заподіяння шкоди тим чи іншим благам, йдеться про своєрідний наслідок цього діяння. Якщо ж загроза спричинення шкоди цінностям, які утворюють об'єкт злочину, була потенційною, однак у законі її не зазначено, вона є властивістю діяння і не може бути віднесена до злочинних наслідків як ознаки об'єктивної сторони (Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 121–122).

Т. М. Данилюк матеріальними складами вважає як ті, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони яких кримінальний закон визнає конкретний суспільно небезпечний наслідок, так і ті, де такою ознакою визнається небезпека настання певних наслідків (Данилюк Т. М. Теоретико-прикладні проблеми встановлення моменту закінчення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 9–10).

Натомість П. С. Берзін до матеріальних складів злочинів також відносить склади «деліктів створення небезпеки», у змісті яких загроза (небезпека) реального заподіяння шкоди (настання наслідків) відокремлена від самого діяння (Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ : Дакор, 2009. С. 261).

На думку В. В. Локтіонової, створення небезпеки заподіяння (загроза заподіяння) фізичної або екологічної шкоди є специфічним наслідком злочину проти довкілля (Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 11).

¹⁹⁹⁶ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 124.

¹⁹⁹⁷ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 173.

¹⁹⁹⁸ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 161.

людей – як вплив чинників середовища життєдіяльності, що створює загрозу здоров'ю або працездатності людини чи здоров'ю майбутніх поколінь (поширення захворювання внаслідок використання продуктів, вирощених на забрудненій землі; зменшення тривалості життя в регіоні; поява каліцтв чи видимих відхилень у розвитку дітей та ін.)¹⁹⁹⁹. Аналізуючи запропоновані визначення, М. В. Іщенко звертає увагу на те, що небезпека для життя людей має місце лише в разі, коли це діяння могло призвести до загибелі хоча б двох людей. На думку дослідника, з роз'ясненням зазначеної ППВСУ (як і авторами відповідного коментаря) можна було б погодитися лише тоді, якби в КК України було вжито словосполучення «якщо це створило небезпеку для життя і здоров'я людини <...>»²⁰⁰⁰.

На перший погляд, таке тлумачення приписів кримінального закону може здатися парадоксальним та не зовсім логічним. Однак треба визнати, що воно ґрунтується на буквальному тлумаченні вживаного у тексті ст. 239 КК України слова «людей» (а не «людини») і тому цілком має право на існування. Видається, що в цьому разі ми маємо справу з черговим прикладом того, як законодавець нехтує елементарними правилами лексичного оформлення нормативного матеріалу, що в підсумку призводить до додаткових складнощів в опануванні відповідних правових приписів. Переконаний у тому, що у ч. 1 ст. 239 КК України мало б бути (звичайно, за умови збереження) вказано на такий наслідок забруднення або псування земель, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людини». До речі, у багатьох інших країнах при конструюванні подібних за змістом норм наводиться саме таке формулювання (ст. 360 КК Естонії, ст. 332 КК Колумбії, ст. 173-а КК Нідерландів, ст. 365 КК Нікарагуа, пар. 324-а КК ФРН). У тих державах, де парламентарії намагаються чіткіше висловити свою позицію стосовно того, що відповідні діяння необхідно вважати кримінально караними лише за умови створення небезпеки для життя та здоров'я людей, використовуються формулювання на кшталт «великої кількості людей» (наприклад, ст. 180 КК Австрії).

Небезпека для довкілля – це загроза настання таких наслідків, як-от: загибель тварин (диких, домашніх), рослин; деградація земель; настання інших негативних змін біологічного, хімічного і фізичного складу земель; забруднення водних об'єктів і загибель водних біоресурсів внаслідок зливу шкідливих речовин, відходів чи інших матеріалів, привнесених у землю тощо²⁰⁰¹.

У вітчизняних дослідників не викликає сумнівів той факт, що для встановлення ознаки наслідку у виді «створення небезпеки» насамперед необхідно з'ясувати *реальність* можливості спричинення шкоди відповідному порядку суспільних відносин у майбутньому. Щодо цього О. О. Дудоров зауважує, що загроза заподіяння шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або в силу інших обставин, які не залежать від

¹⁹⁹⁹ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Шонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 410.

²⁰⁰⁰ Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 102.

²⁰⁰¹ Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 104.

волі винної особи. Наприклад, серйозний розлад здоров'я людини здатне викликати вживання сільськогосподарської продукції, вирощеної на земельних ділянках, забруднених токсичними речовинами²⁰⁰². «Потенційна небезпека заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю шкідливими забруднювачами ґрунтового покриву земель в разі порушення винною особою спеціальних правил поводження з ними – це дійсна реальна небезпека. Її характер, – зазначає А. М. Шульга, – свідчить про те, що через означені суспільно небезпечні діяння почалися негативні зміни в хімічному, біологічному, фізичному та інших складових земельних ресурсів. У зв'язку з цим реальна шкода людині чи довкіллю в цілому може настати з великим ступенем імовірності. Невтручання у ланцюг подій неминуче призведе до настання фактичних наслідків у вигляді масового захворювання населення або однієї людини, смерті тощо»²⁰⁰³. В унісон зазначеним вченим висловлюється і М. В. Іщенко, який пише, що небезпека для життя і здоров'я людей або довкілля має бути реальною, що свідчить про появу такого небезпечного стану, за якого зазначені наслідки можуть настати як закономірні та необхідні, проте не настали з незалежних від винного причин. Як приклад згаданих причин правник вказує на те, що місце забруднення або псування земель віддалене від населеного пункту, забруднення розташоване в населеному пункті, але в малолюдному місці тощо»²⁰⁰⁴.

Якщо доказування факту вчинення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного з порушенням відповідних правил, що спричинило забруднення або псування певної земельної ділянки, загалом не викликає особливих складнощів у правозастосовних органів, то створення зазначеної небезпеки як різновид суспільно небезпечних наслідків довести інколи буває досить непросто.

Віньковецький районний суд Хмельницької області не встановив у поведінці Особи-1 ознак складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 367 КК України. Особа-1 обвинувачувався у тому, що, обіймаючи посаду голови сільськогосподарського виробничого кооперативу і неналежно виконуючи свої службові обов'язки через несумлінне ставлення до них, дозволяв нагромаджувати та зберігати гнійну рідину з ферм кооперативу на землях, виділених під розпаювання. Це, на думку органу досудового слідства, призвело до забруднення 3 655 м² земель сільськогосподарського призначення та створило небезпеку для довкілля та здоров'я людей унаслідок попадання гною в криниці жителів с. Женишківці і річку Рів. Водночас, як зазначив суд, допитаний у судовому засіданні державний інспектор з охорони навколишнього природного середовища не зміг надати суду розрахунки площі та кількості гноївки на вказаній земельній ділянці. Крім того, відповідно до проведених лабораторних досліджень вода індивідуальних криниць громадян у с. Женишківці за санітарно-хімічними показниками відповідає вимогам санітарних правил, а за вмістом бактерій групи кишкової палички виявлені відхилення від встановлених норм, що свідчить про бактеріальне забруднення води. Однак суд не знайшов будь-яких доказів того, що таке відхилення води від норми сталося внаслідок за-

²⁰⁰² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 801

²⁰⁰³ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 196–197.

²⁰⁰⁴ Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 103–104.

бруднення земельної ділянки ґноєм. З огляду на наявність у диспозиції ч. 1 ст. 239 КК вказівки на створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля суд вказав на відсутність будь-яких висновків спеціалістів про те, що забруднення земельної ділянки ґноївкою вплинуло на навколишнє середовище так, що це створило загрозу для здоров'я людей або загрозу настання інших наслідків на кшталт загибелі тварин, рослин, деградації земель, зміни клімату тощо²⁰⁰⁵.

Аналізуючи критерії визначення реальності небезпеки спричинення шкоди, В. В. Локтіонова небезпідставно зазначає, що в цьому разі необхідно брати до уваги такі фактори: 1) існування джерела ризику (токсичної речовини в об'єктах довкілля або продуктах харчування; технологічного процесу, що передбачає використання шкідливих речовин тощо); 2) присутність цього джерела ризику в шкідливій для людини чи довкілля дозі; 3) схильність населення, тваринного або рослинного світу до впливу згаданої токсичної речовини²⁰⁰⁶. Отже, варто погодитися з О. О. Пенязьковою, котра звертає увагу на те, що, здійснюючи кваліфікацію за ст. 239 (як і ст. 239-1 КК України), потрібно збирати докази, які підтверджують той факт, що внаслідок вчинення особою суспільно небезпечного діяння було створено небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, які є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених у відповідних статтях КК України, та є обставиною, що підлягає доказуванню у кожному кримінальному провадженні (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України). У вирокі потрібно чітко вказати, в чому виявилось створення небезпеки конкретному порядку суспільних відносин, що забезпечують життя, здоров'я людини або безпечний стан довкілля²⁰⁰⁷.

Виявляється, однак, що під час застосування ч. 1 ст. 239 КК України така вимога виконується далеко не завжди. Наприклад, за результатами вивчення матеріалів судової практики можна виділити щонайменше чотири варіанти описання і встановлення такої криміноутворювальної ознаки, як створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Варіант 1. Має рацію А. М. Шульга, на думку якого одним із способів вирішення проблеми, яка полягає у складності встановлення факту існування небезпеки настання наслідків забруднення, може бути призначення судово-екологічної експертизи, адже слідчий зобов'язаний використовувати всі наявні і дозволені законом прийоми для досягнення процесуальної мети²⁰⁰⁸. Через це найбільш обґрунтованим вважаю підхід тих судів, які при доведенні факту створення небезпеки посилаються на висновки експертів або звіти інших фахівців (переконливішим, звичайно, є перший варіант), в яких прямо вказується на те, що забруднення або псування земель призвело до створення таких суспільно небезпечних наслідків (щоправда, у загальному масиві кількість таких рішень сягає лише 15 %).

Зокрема, до Московського районного суду м. Харкова надійшла угода про визнання винуватості з обвинувальним актом за обвинуваченням Особи-1 та Особи-2 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України.

²⁰⁰⁵ Архів Вінківського районного суду Хмельницької області. Справа № 1-62 за 2007 р.

²⁰⁰⁶ Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 152–153.

²⁰⁰⁷ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 140.

²⁰⁰⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 28.

Під час досудового розслідування за участю державних інспекторів з охорони навколишнього природного середовища Держекоінспекції у Харківській області було проведено огляд частини земельної ділянки площею 6,6683 га, в ході якого здійснено вібір проб ґрунту, про що складено відповідний акт, на підставі якого проведено лабораторне дослідження, про що складено протокол вимірювання показників складу та властивостей проб ґрунтів № 674-10-18 від 26 жовтня 2018 р., відповідно до якого на забрудненій земельній ділянці встановлено перевищення фонового вмісту азоту амонійного, нітратів та нафтопродуктів. При цьому одним із доказів наявності в діях вказаних осіб складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, став висновок судової економічної експертизи Харківського НДЕКЦ МВС України № 300 від 17 грудня 2018 р., яким підтверджено висновок спеціаліста «Інституту ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського», згідно з яким встановлено, що вказане перевищення створило небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля²⁰⁰⁹.

Так само на висновок ННЦ «Інституту ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського» № 1-04/692 від 25 липня 2014 р., яким було підтверджено хімічне забруднення діями Особи-3 ґрунтів, яке створило небезпеку забрудненню ґрунтових вод та обмежило використання земельної ділянки для окремих видів сільськогосподарської діяльності, посилався Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області²⁰¹⁰.

З'ясувавши, що Особа-4, діючи в порушення спеціальних правил, для економії часу та грошових коштів, спрощення роботи, здійснював злив відходів, які виникли внаслідок життєдіяльності свиней, на земельну ділянку, Лисичанський міський суд Луганської області констатував, що своїми діями Особа-4 спричинив забруднення земель відходами, що, відповідно до звіту про результати дослідження патологічного (біологічного) матеріалу Лисичанської міжрайонної державної лабораторії Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, довідки та протоколу вимірювання показників складу та властивостей ґрунтів Держекоінспекції в Луганській області, призвело до перевищення концентрації амонію, нітратів, сульфатів, хлоридів порівняно з природним фондом на вказаній земельній ділянці, яке створило небезпеку для довкілля²⁰¹¹.

В іншому випадку представники Феміди вказали на те, що внаслідок дій Особи-5 відбулося забруднення земель, що, згідно з актом обстеження земельної ділянки, складеним спеціалістами відділу із земельних питань та будівництва Довгинцівської районної у місті ради від 15 січня 2018 р., створило небезпеку для довкілля²⁰¹².

Лебединський районний суд Сумської області у своєму рішенні зазначив, що внаслідок дій Особи-6 при експлуатації свинарника було забруднено знівмістками стічними водами земельну ділянку, площа якої відповідно до акту, складеного

²⁰⁰⁹ Вирок Московського районного суду м. Харкова від 25 січня 2019 р. у справі № 643/17/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80851817>.

²⁰¹⁰ Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879>.

²⁰¹¹ Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 5 жовтня 2018 р. у справі № 423/7600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76951237>.

²⁰¹² Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 30 березня 2018 р. у справі № 211/655/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73090328>.

старшим державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища Сумської області та державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища Сумської області, становить 3 575 м² і створено небезпеку для довкілля у вигляді забруднення наднормовим вмістом амонію обмінного та фосфору рухомого²⁰¹³.

На подібний акт посилався і Фастівський міськрайонний суд Київської області²⁰¹⁴.

Варіант 2. Деякі суди, вказуючи на перевищення рівня небезпечних речовин, доводять, що саме воно призвело до створення небезпеки, наявність якого обґрунтовується лише власним переконанням суду (37 % рішень).

Наприклад, у рішенні Жовківського районного суду Львівської області зазначається, що *Особа-1 забруднив земельну ділянку відходами, шкідливими для життя, здоров'я людей та довкілля, створивши небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля, яка проявилась у накопиченні в ґрунті токсичних хімічних сполук, хвороботворних бактерій та паразитів, які можуть викликати спільні для людей і тварин захворювання*²⁰¹⁵.

Козятинський міськрайонний суд Вінницької області як доказ винуватості *Особи-2* посилався на перевірку управління Держсанепідслужби, якою було встановлено, що на території складу СВАТ «Обрій» знаходилися заборонені для використання пестициди хлорорганічної групи, які є високотоксичними для людей та тварин, мають виражений ефект кумуляції (накопичення в організмі, жирівій тканині). Окрім того, при руйнуванні складу внаслідок випадання опадів виникло їх випаровування, що призвело до забруднення атмосферного повітря та прилеглих територій земельних ділянок. В подальшому можливе попадання їх в рослини та в ґрунтові води. Площадка, яка залишилася після руйнування складу не дезактивована, не забезпечено охорону чи вивезення цегли просоченої випарами пестицидів, яка може бути використана населенням для подальшого будівництва і призвести до захворювання, отруєння людей чи тварин²⁰¹⁶.

Петропавлівський районний суд Дніпропетровської області у своєму вирокі зазначив, що своїми діями *Особа-3* створив небезпеку для довкілля, що виражається у порушенні природного стану земель та загрозі настання таких наслідків, як деградація земель, настання негативних змін біологічного, хімічного і фізичного складу ґрунту²⁰¹⁷.

Добропільський міськрайонний суд Донецької області зазначив, що дії *Особи-4* призвели до негативного антропогенного впливу господарської діяльності людини, а саме до виведення земельної ділянки із сільськогосподарського обігу, знищення родючого шару, вивільнення шкідливих речовин в атмосферу та гіросферу (підземні води), та призвели до її забруднення та псування, що створило небезпеку для життя та здоров'я людей та довкілля в плинні часу внаслідок інфільтрації

²⁰¹³ Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 18 вересня 2013 р. у справі № 580/1864/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33557670>.

²⁰¹⁴ Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 2 серпня 2012 р. у справі № 1027/3422/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38049511>.

²⁰¹⁵ Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 13 червня 2019 р. у справі № 444/1434/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82385462>.

²⁰¹⁶ Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 21 січня 2014 р. у справі № 133/4111/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36785690>.

²⁰¹⁷ Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 18 березня 2014 р. у справі № 188/14/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38051072>.

фільтраційних стоків через ґрунт у підземні водні джерела, окислювально-відновлювальних процесів у тлі полігону та вивільнення внаслідок цього шкідливих газоподібних речовин, розвитку патогенних організмів у товщі полігону²⁰¹⁸.

Краснокутським районним судом Харківської області встановлено, що Особа-5 допустив викиди відходів у навколишнє середовище, що призвело до забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення норм ГДК та фонових значень за нітратами, сульфатами, фосфором. Дії Особи-5 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239 КК України²⁰¹⁹.

Бериславський районний суд Херсонської області вказав, що Особа-6, обіймаючи посаду директора ТОВ «Агро-Капітал», через несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, у порушення вимог ст. 35 Закону України «Про охорону земель» допустив забруднення земельної ділянки сільськогосподарського призначення площею 16 758 м² відходами життєдіяльності птиці (гній), які є шкідливими для довкілля, внаслідок чого відбулося просочування забруднених речовин до ґрунту, що надалі створило небезпеку для довкілля²⁰²⁰.

Встановивши, що Особа-7 допустив зберігання та видалення відходів у несанкціонованому місці, що призвело до забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення ГДК та фонових значень амонію (обмінний), у перерахунку на амоній, нітратів, у перерахунку на нітрати, органічних речовин, що екстрагуються петролейним ефіром (мінеральні та рослинні олії, рослинні та тваринні жири, мила, смоли, важкі вуглеводні тощо), та фосфору рухомі форми у перерахунку на п'ятиоксид фосфору P2O5 (протокол вимірювання складу та властивостей ґрунтів від 26 червня 2014 р. № 3-2014/9-14), а саме прилеглої до ТОВ «Молочний Світ» земельної ділянки, площа якої становить 19 044 м², рідиною невідомого походження, Зміївський районний суд Харківської області дійшов висновку про наявність у діях Особи-7 складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України²⁰²¹.

Основною вадою такого підходу є те, що, констатуючи відповідні перевищення, суди фактично жодним чином не обґрунтовують ту обставину, що в їх результаті було створено небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. З огляду на сказане, заслуговує на увагу позиція тих судів, які задля додаткового обґрунтування створення небезпеки для довкілля вказують на те, у скільки разів рівень шкідливих речовин перевищує належний.

Наприклад, визнаючи Особу-1 винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, Стрийський міськрайонний суд Львівської області чітко зафіксував як елементний склад відходів, які забруднили землі, так і те, що їхній вміст перевищував встановлені норми: кадмію – в 53 рази, міді – в 169 разів, свинцю – в 381,5 раза, хрому – в 9 разів, цинку – в 4,6 рази, амонію – в 6,6 разів, хлоридів – у 120 разів, фосфору – в 5 разів²⁰²².

²⁰¹⁸ Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 3 червня 2019 р. у справі № 227/1330/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82298365>.

²⁰¹⁹ Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19 липня 2012 р. у справі № 2022/825/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25317247>.

²⁰²⁰ Вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 10 вересня 2012 р. у справі № 2101/2969/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26376081>.

²⁰²¹ Ухвала Зміївського районного суду Харківської області від 15 серпня 2016 р. у справі № 621/2400/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59686517>.

²⁰²² Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 17 лютого 2015 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43131056>.

Так само питання доведеності факту створення небезпеки для довкілля вирішив і Машівський районний суд Полтавської області, який зазначив, що внаслідок дій Особи-2 було спричинено забруднення земель відходами життєдіяльності тварин (гній, сечовина та підстилкові матеріали), які небезпечні для навколишнього природного середовища та здійснюють загрозу для здоров'я людей, та створено небезпеку для довкілля, внаслідок чого показники властивостей ґрунту (амонію (обмінного) у перерахунку на азот амонійний), визначені в проміжку від 20,4 до 54,3 мг/кг, перевищують у 2,8 рази нормативний вміст (19,5 мг/кг) в ґрунті²⁰²³.

У деяких випадках як створення небезпеки для довкілля суди розцінюють факт змішування верхнього родючого шару ґрунту з будівельними відходами²⁰²⁴.

Наприклад, у вирoku Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області зазначається, що псування земель Особою-1 було здійснено відходами, шкідливими для довкілля, і створило небезпеку для довкілля, внаслідок порушення ним спеціальних правил (зазначених вище норм законодавства). Створення небезпеки для довкілля в результаті псування земель сталося внаслідок деградації земель, зміни фізичного складу ґрунту через змішування ґрунту з будівельними відходами. Крім того, згідно з технічною документацією із землеустрою (висновку управління архітектури та містобудування № 108/06-10 від 7 лютого 2006 р.) відповідна земельна ділянка розташована у водоохоронній зоні Каховського водосховища і має нахил, при значних атмосферних опадах поверхня ґрунту, яка змішана з будівельними відходами та на якій розміщені значні об'єми будівельних відходів, може бути змита в Каховське водосховище²⁰²⁵.

Варіант 3. Набагато серйозніші нарікання викликає поширена судова практика банальної констатації не підтвердженого жодними доказами «створення небезпеки» (35 % випадків). У цих випадках повністю ігнорується той важливий постулат, що суди у своїх рішеннях повинні чітко вказувати ознаки, на підставі яких вони відносять діяння в клас (множину), що відображається за допомогою оціночного поняття²⁰²⁶.

Наприклад, з'ясувавши, що Особа-1 при здійсненні діяльності у ТОВ «Бісоб» з вирощування свиней, не отримавши дозвіл на розміщення відходів, давав вказівки підлеглим працівникам про утилізацію відходів життєдіяльності свиней, шкідливих для життя, здоров'я людей і навколишнього середовища, з трьох наявних свинарників на прилежній до них території площею 0,2504 га, яка є пасовищами, Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області обмежився констатацією того, що внаслідок дій Особи-1 були забруднені відповідні землі і створена небезпека для життя, здоров'я людей і навколишнього середовища²⁰²⁷.

Аналогічні помилки допускали і деякі інші суди²⁰²⁸.

²⁰²³ Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509>.

²⁰²⁴ Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 лютого 2014 р. у справі № 182/8910/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37287728>.

²⁰²⁵ Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 15 жовтня 2013 р. у справі № 182/8995/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34122282>.

²⁰²⁶ Жеребкін В. Е. Оценочные понятия права : текст лекции. Харьков : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1976. С. 15–16.

²⁰²⁷ Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 січня 2013 р. у справі № 437/5944/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45908925>.

²⁰²⁸ Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452>; ухвала Краснодонського міськрайонного суду

Варіант 4. Найбільш неприйнятними є випадки, коли у рішеннях судів створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля навіть не згадується (7 % рішень).

Наприклад, визнаючи *Особу-1* винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, Жидачівський районний суд Львівської області обмежився вказівкою на те, що *Особа-1* розмістив будівельні відходи шляхом зсипання їх на поверхневий умовно-родючий шар ґрунту площею 40 м² об'ємом 32 м³, що призвело до заповідання збитків у розмірі 46 370 грн²⁰²⁹.

Встановивши, що *Особа-2* розмістив будівельні відходи шляхом зсипання їх на поверхневий умовно-родючий шар ґрунту, Індустріальний районний суд м. Дніпропетровська зазначив лише те, що такі дії призвели до заповідання збитків у розмірі 301 тис. 065,6 грн²⁰³⁰.

Лише на матеріальні збитки забруднення або псування земель вказали і Перечинський районний суд Закарпатської області²⁰³¹ та Судацький міський суд АРК²⁰³².

За відсутності реальної загрози заповідання шкоди для життя, здоров'я людей чи довкілля внаслідок порушення спеціальних правил вчинене має тягнути адміністративну відповідальність (ст. 52 КУпАП). Вибірковий аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що до відповідальності за ст. 52 КУпАП притягаються особи, яким інкримінують вчинення таких діянь з відповідними наслідками:

- несанкціонований скид каналізаційних стоків, який призвів до забруднення земельної ділянки площею 1 215 м²²⁰³³;

- порушення приписів статей 22 та 46 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» та п. 3.6. розд. 3 СанПіН «Санітарні правила та норми охорони поверхневих вод від забруднення» від 4 квітня 1988 р. № 4630-88, яке полягало в тому, що на території підприємства виявлено пляму нафтопродуктів загальною площею 100 м², що знаходиться поблизу природних підземних джерел, через яку потік підземної води, розбавляючи її, тече по балці Кам'янка за територію підприємства²⁰³⁴;

- забруднення, підтвержене тим, що у відібраних під час перевірки зразках ґрунтів виявлено перевищення ГДК і фонові концентрації за вмістом хімічних речовин²⁰³⁵;

- несанкціоноване розміщення сміттєзвалища, на якому знаходилося 3 млн 789 тис. 058 т побутових відходів²⁰³⁶;

Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013>.

²⁰²⁹ Вирок Жидачівського районного суду Львівської області від 14 квітня 2014 р. у справі № 443/611/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38351964>.

²⁰³⁰ Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 12 липня 2013 р. у справі № 202/27414/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32611827>.

З аналогічних міркувань це рішення критикується Г. С. Крайником (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 91–92).

²⁰³¹ Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 24 квітня 2014 р. у справі № 304/311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38463071>.

²⁰³² Вирок Судацького міського суду АРК від 12 вересня 2012 р. у справі № 120/1731/12 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25987749>.

²⁰³³ Рішення Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 11 січня 2018 р. у справі № 390/1990/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71775969>.

²⁰³⁴ Постанова Лисичанського міського суду Луганської області від 6 серпня 2013 р. у справі № 415/4215/13-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32899004>.

²⁰³⁵ Постанова Одеського апеляційного адміністративного суду від 21 квітня 2016 р. у справі № 654/4145/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57457677>.

– забруднення ґрунтів, яке підтвержене протоколом вимірювань показників складу та властивостей проб ґрунту, яким виявлено перевищення встановлених норм ГДК за неполярними вуглеводнями (нафтопродукти)²⁰³⁷;

– забруднення ґрунту, підтвержене актом відбору проб ґрунту № 3-14 від 29 вересня 2014 р.²⁰³⁸;

– забруднення земельної ділянки розміром 1,3×27 м неочищеними стічними водами, які потрапляли до р. Сугоклея²⁰³⁹;

– забруднення земель неочищеними стічними водами внаслідок їхнього переливу на ґрунт по рельєфу місцевості²⁰⁴⁰;

– забруднення земельної ділянки загальною площею 256,04 м² залишками нафтопродуктів²⁰⁴¹ тощо.

З огляду на те, що при притягненні до кримінальної відповідальності за ст. 239 КК України у 7 % випадків суди взагалі не згадували про створення небезпеки, в 35 % без будь-яких обґрунтувань констатували її як логічний наслідок факту забруднення або псування земель, а в іншій частині проваджень вказували на перевищення рівня забруднюючих речовин, вимушений зазначити, що в одних випадках як злочин, а в інших – як адміністративне правопорушення кваліфікувалися, наприклад, такі дії:

Злочин, передбачений ст. 239 КК України	Адміністративне правопорушення, передбачене ст. 52 КУпАП
1. Розміщення будівельних відходів на ґрунті площею 40 м²	1. Забруднення земельної ділянки загальною площею 256,04 м² залишками нафтопродуктів
2. Забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення норм ГДК та фонових значень за нітратами, сульфатами, фосфором	2. Забруднення ґрунтів, яке підтвержене протоколом вимірювань показників складу та властивостей проб ґрунту, яким виявлено перевищення встановлених норм ГДК за неполярними вуглеводнями (нафтопродукти)
3. Розміщення відходів на території площею 0,2504 га	3. Несанкціоноване розміщення сміттєзвалища, на якому знаходилось 3 млн 789 тис. 058 т (!) побутових відходів
4. Забруднення земельної ділянки гніємісткими стічними водами	4. Забруднення земельної ділянки розміром 1,3×27 м неочищеними стічними водами, які до того ж потрапляли до р. Сугоклея
5. Забруднення, внаслідок якого відбулося просочування забруднених речовин до ґрунту	5. Забруднення, яке призвело до виникнення плями нафтопродуктів у безпосередній близькості до природних підземних джерел

Цілком очевидно, що першопричиною такої неприпустимої ситуації, коли близькі за змістом діяння, які спричиняють фактично ті самі наслідки, в одних випадках кваліфікуються як злочин, а в інших – як адміністративні правопорушення,

²⁰³⁶ Постанова Ленінського районного суду м. Кіровограда від 10 вересня 2012 р. у справі № 1111/5529/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25962010>.

²⁰³⁷ Постанова Шевченківського районного суду м. Львова від 26 травня 2014 р. у справі № 466/253/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39068473>.

²⁰³⁸ Постанова Корольовського районного суду м. Житомира від 27 січня 2015 р. у справі № 296/5995/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42727846>.

²⁰³⁹ Постанова Дніпропетровського апеляційного суду від 5 квітня 2018 р. у справі № 390/1989/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73248151>.

²⁰⁴⁰ Постанова Бахчисарайського районного суду АРК від 27 липня 2012 р. у справі № 103/2798/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26788006>.

²⁰⁴¹ Постанова Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 27 серпня 2012 р. у справі № 0301/2716/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25783973>.

є оцінний характер передбаченої ч. 1 ст. 239 КК України ознаки «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», а також відсутність чітких критеріїв визначення реальності настання фізичної або екологічної шкоди. У цьому контексті пригадується слушне зауваження В. В. Локтіонової про те, що досить важко точно визначити, наприклад, яку загибель тварин спричинить забруднення – масову (рівень смертності перевищує середньостатистичний у 3 або більше разів) або таку загибель, при якій певний рівень перевищено в 1,5–2 рази або в меншу чи більшу кількість разів²⁰⁴². Тому закономірно постає питання про відмову від аналізованої криміноутворювальної ознаки щодо складу злочину «забруднення або псування земель» (це стосується й інших злочинів проти довкілля)²⁰⁴³.

Зокрема, Г. С. Крайник переконаний у тому, що суспільно небезпечний наслідок у виді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля у ч. 1 ст. 239 КК України не досягає ступеня суспільної небезпечності, а тому в уточненій нормі варто закріпити мінімальним наслідком реальну шкоду у виді середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Водночас, щоб залишити у вітчизняному законодавстві відповідальність у виді «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля» з метою запобігання більш тяжким наслідкам, науковець пропонує додати цей наслідок у КУпАП, створивши там частини другі й у ст. 53²⁰⁴⁴ «Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель» і ст. 73 «Засмічення лісів відходами»²⁰⁴⁵. Інші ж науковці, навпаки, наполягають на доцільності збереження у межах ч. 1 ст. 239 КК України кримінальної відповідальності за створення небезпеки для потерпілого. Зокрема, визнаючи наявність численних помилок у процесі застосування ст. 239 КК України на кшталт тих, які зазначалося вище, М. В. Іщенко вважає, що вони свідчать не про необхідність декриміналізації зазначеного наслідку, а вдосконалення правозастосування²⁰⁴⁶. Зайвим підтвердженням усієї склад-

²⁰⁴² Локтіонова В. В. Створення небезпеки заподіяння фізичної та екологічної шкоди у злочинах проти довкілля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 5. С. 222.

²⁰⁴³ В юридичній літературі щодо цього зазначається, що під час конструювання складів злочинів треба обачно ставитися до деліктів небезпеки. Їхня наявність у КК є виправданою лише в тому разі, коли буде знайдено вдале законодавче формулювання інших ознак складу злочину, яке буде унеможливити неадекватне тлумачення та встановлення на практиці ознак деліктів небезпеки (Тоболкин П. С. Научно-технический прогресс и вопросы законодательной конструкции диспозиций преступлений. *Научно-технический прогресс и проблемы уголовного права* : сб. материалов науч.-практ. конф. Москва : Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1975. С. 91).

Окремими дослідниками пропонується перелік тих випадків, коли делікти небезпеки можуть бути включені у КК. Зокрема, це реальна можливість спричинення діянням тяжких наслідків (Сахаров А. Б. Уголовно-правовая охрана безопасности условий труда в СССР. Москва : Госюриздат, 1958. С. 35), соціальна значущість об'єктів, на які впливає злочинець (Церетели Т. В. Делікти создания опасности. *Советское государство и право*. Москва: Наука, 1970. № 8. С. 62), наявність сил, які б при подальшому розвитку подій могли спричинити реальну шкоду (Российское уголовное право. Особенная часть : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Юристъ, 1997. С. 308).

²⁰⁴⁴ Вочевид, автор мав на увазі ст. 52, а не ст. 53 КУпАП, адже останньою регламентована відповідальність за таке діяння, як порушення правил використання земель. Вже у наступній своїй роботі Г. С. Крайник виправив цю редакційну неточність (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 90).

²⁰⁴⁵ Крайник Г. С. Дискусійні питання щодо об'єктивної сторони забруднення або псування земель. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення* : матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. ст. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків : Константа, 2019. С. 147–148.

²⁰⁴⁶ Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 104.

ності розглядуваного питання може бути той факт, що в іноземному кримінальному законодавстві також відсутній уніфікований підхід, зокрема щодо законодавчого опису наслідків кримінально каранних діянь, подібних за змістом до передбачених ст. 239 КК України.

Наприклад, парламентарії країн «групи СНД», які тривалий час перебували з Україною в єдиному правовому просторі, у процесі формулювання відповідних норм повністю відмовилися від вказівки на створення небезпеки. Як криміноутворювальні ознаки вони зазвичай називають наслідки у виді створення реальної або ж навіть «значної» (істотної) шкоди здоров'ю людей чи навколишньому природному середовищу. Лише у ст. 332 КК Казахстану злочинним визнається те псування землі, яке призвело, по-перше, до реальної шкоди здоров'ю людини, чи, по-друге, могло призвести до спричинення шкоди навколишньому природному середовищу, проте не будь-якої, а лише великої. В ч. 1 ст. 196 КК Узбекистану умовою притягнення до кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель виступає настання «масового захворювання людей, загибелі тварин, птахів чи риби або інших тяжких наслідків» (крім передбаченої ч. 2 смерті людини). Водночас, подібно до вітчизняного, законодавці деяких центральноєвропейських країн, країн (причому не лише європейських) італо-іберійської, німецької та югославської груп кримінального права конструюють відповідні норми як делікти створення небезпеки (статті 180–181 КК Австрії, ст. 289 КК Андорри, ст. 352 КК Болгарії, статті 360–361 КК Естонії, ст. 325 КК Іспанії, ст. 218 КК Македонії, ст. 181 КК Польщі, ст. 300 КК Словаччини, ст. 338 КК Словенії, ст. 280 КК Угорщини, ст. 250 КК Хорватії, ст. 181-а КК Чехії, ст. 347 КК Гватемали, ст. 332 КК Колумбії, ст. 365 КК Нікарагуа, пар. 324-а КК ФРН).

До речі, згідно з § 324-а КК ФРН кримінально каранним визнається будь-яке забруднення, що вчинене способом, який може зашкодити здоров'ю іншої людини, тварин, рослин чи іншим предметам, які мають цінність, або водоймам, або у значному обсязі забруднює чи іншим способом впливає на них. Водночас доцільність використання подібного прийому викладення нормативного матеріалу у КК ФРН (конструювання аналізованого складу злочину як делікту створення небезпеки) також стала предметом жвавих дискусій серед криміналістів. Зокрема, І. В. Попов припускає, що саме відповідальність за створення загрози забруднення природи та відсутність точних критеріїв злочинності діянь призводить до того, що в Німеччині за рік реєструються десятки тисяч злочинів проти навколишнього природного середовища²⁰⁴⁷ (серед останніх середня частка забруднення ґрунтів складає близько 10 %) ²⁰⁴⁸. Однак інші вчені не вбачають жодних проблем у подібному способі законодавчого опису розглядуваної норми, наголошуючи на тому, що необхідною вимогою при оцінці згаданої небезпеки як злочинної повинна бути реальність і очевидність загрози заподіяння шкоди. Саме реальна загроза є відображенням майбутнього ймовірного злочинного результату. Проте негативні наслідки не настають

²⁰⁴⁷ Попов И. В. Ответственность за преступления против природной среды по законодательству ФРГ. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2012. № 10. URL: <http://research-journal.org/law/otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-prirodnoj-sredy-po-zakonodatelstvu-frm/>.

²⁰⁴⁸ Хюпер Райнер-Йорг. Применение экологического права в Германии. *Экологическая преступность в Европе* / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О. Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва : Издательский Дом «Городец», 2010. С. 166.

лише завдяки своєчасно вжитим заходам або через інші обставини, які не залежать від волі винної особи²⁰⁴⁹.

Водночас треба зазначити, що, наприклад, у ст. 279 КК Португалії міститься вказівка на реальні наслідки у виді значного: а) забруднення води чи ґрунтів, або інше зниження їхніх якостей; б) забруднення повітря з причини використання технічного обладнання чи інших об'єктів; в) спричинення шумового забруднення. Не про потенційне, а про реальне забруднення навколишнього природного середовища згадується і в ст. 181 КК Туреччини та ст. 260 КК Сербії.

Аналізуючи відповідну проблематику, треба зазначити, що і вітчизняні, і зарубіжні науковці тривалий час не можуть одноставно визначитися з відповіддю на більш глобальне питання – про доцільність описання наслідків екологічних злочинів за допомогою понять, які здебільшого ґрунтуються на судженнях правозастосовних органів. С. Б. Гавриш щодо цього пише, що без розробки критеріїв формалізації оціночних понять в екологічних злочинах, визначення параметрів (масштабу, розмірів тощо) прояву і встановлення їхніх наслідків названі норми або майже не будуть застосовуватись, або будуть підставою для виправданої законом сваволі²⁰⁵⁰. Подібно висловлюється і В. В. Локтіонова, яка зазначає, що у законі про кримінальну відповідальність необхідно відмовитися від використання понять, що мають занадто широкий і «розмитий» зміст, замінивши їх формально-визначеними²⁰⁵¹.

Натомість О. Л. Дубовик вбачає у використанні оціночних понять, за допомогою яких нерідко позначаються суспільно небезпечні наслідки екологічних злочинів, певний позитивний прогностичний ефект: під час виникнення нових негативних екологічних наслідків, зокрема внаслідок появи нових технологій, кримінальний закон швидко реагуватиме на ризики і загрози для довкілля і у такий спосіб демонструватиме свій профілактичний потенціал²⁰⁵². На мою думку, має рацію І. В. Лавгіна, яка щодо цього зазначає, що повністю відмовитися від застосування вказаних понять у процесі формулювання складів екологічних злочинів неможливо²⁰⁵³. Водночас переконаний у тому, що вітчизняне кримінальне право має рухатись у напрямі максимально можливої формалізації суспільно небезпечних наслідків таких злочинів. Розмірковуючи над варіантами удосконалення, зокрема, ст. 239 КК України, треба виходити з необхідності одночасного врахування:

1) тенденцій сформованої судової практики, аналіз якої засвідчує, що: в 66 % рішень, в яких робилося посилання на створення небезпеки, йшлося про «створення небезпеки для довкілля»; в інших 34 % випадків суди вказали на одночасне створення небезпеки і для життя, і для здоров'я людей, і для довкілля; про створення небезпеки лише для життя і здоров'я людей не згадується в жодному судовому рішенні;

²⁰⁴⁹ Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : монографія / О. В. Мельник, Г. С. Полшук, Ю. О. Левченко. Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. С. 57; Турлова Ю. Кримінально-правова охорона довкілля у законодавстві країн Європейського Союзу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 1. Ч. 2. С. 93.

²⁰⁵⁰ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 282.

²⁰⁵¹ Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 11.

²⁰⁵² Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики : сборник очерков / под ред. В. В. Лунеева. Москва : Изд-во Юрайт, 2010. С. 681.

²⁰⁵³ Лавгіна І. В. Екологіческие преступления: уголовно-правовая характеристика и проблемы ответственности : дис. ... канд. юрид. наук. Иркутск, 2003. С. 83.

2) позитивного іноземного досвіду кримінально-правової протидії проявам забруднення або псування земель. Зокрема, на увагу заслуговує досвід:

2.1) Австрії та Латвії, в яких злочинним визнається таке забруднення земель, яке призвело до: а) небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей, або б) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу, або в) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря, або г) витрат на ліквідацію забруднення понад 50 тис. євро (статті 180–181 КК Австрії) та значної шкоди навколишньому природному середовищу, майну чи економічним інтересам (ч. 2 ст. 102 КК Латвії). Як бачимо, незважаючи на віднесення відповідних діянь до злочинів проти навколишнього природного середовища, крім шкоди (в Австрії – також і загрози) довікллю, парламентарії цих країн визнали злочинним і те забруднення, яке призвело до майнової шкоди. Водночас більш вдалим треба вважати саме австрійський досвід, адже у ст. 102 КК Латвії (як і в інших нормах) відсутня примітка, в якій би був розкритий зміст цієї оціночної ознаки;

2.2) країн «групи СНД», парламентарії яких узагалі відмовилися від вказівки на «створення загрози для життя, здоров'я людей» на користь формулювання «що спричинило шкоду здоров'ю людини». Водночас (для уникнення невинуватеного вживання оціночного поняття) вважаю за потрібне вказати у ст. 239 КК України на конкретний прояв шкоди здоров'ю людини у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи кільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому»²⁰⁵⁴;

3) досвіду більш вдалого законодавчого оформлення інших норм, розміщених у розд. VIII Особливої частини КК «Злочини проти довіклля». Зокрема, загалом на схвальну оцінку заслуговує концептуальний підхід, використаний законодавцем для позначення суспільно небезпечних наслідків як ознаки складу злочину, передбаченого ст. 246 КК України «Незаконна порубка лісу або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу». Нагадаю, що після нещодавнього вдосконалення²⁰⁵⁵ у цій статті (на кшталт розглянутих вище норм кримінальних кодексів Австрії та Латвії) злочинним визнається діяння, що заподіяло істотну шкоду, яка, незважаючи на місцезорозташування відповідної заборони в системі Особливої частини КК України, поруч з істотною шкодою навколишньому природному середовищу, була формалізована і в конкретному розмірі матеріальних збитків – 20 і більше НМДГ²⁰⁵⁶.

²⁰⁵⁴ Доцільність вказівки саме на таку шкоду здоров'ю буде обґрунтована в підрозділі, присвяченому кваліфікуючим ознакам складів злочинів у сфері земельних відносин.

²⁰⁵⁵ Див.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українських лісів: Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2708-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2708-19>.

Треба зазначити, що і в ч. 2 нової ст. 240-1 КК України посилення відповідальності за незаконне видобування, збут, придбання, передачу, пересилання, перевезення, переробку бурштину також пов'язується із вчиненням цих дій у значному розмірі, показник якого (100 і більше НМДГ) був розкритий у примітці до статті.

²⁰⁵⁶ О. О. Дудоров та Є. О. Письменський також підтримують подібний варіант удосконалення законодавства, за якого зберігатиметься можливість визнання заподіяної екологічної шкоди істотною і в тому разі, коли вона в майновому еквіваленті є меншою за 20 НМДГ (Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу: практ. пос.; МВС України. Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Севферонезьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 7).

Треба зазначити, що утвореною на підставі Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. робочою групою з питань розвитку кримінального права у першому проєкті Загальної частини КК України замість традиційного для чинного кримінального законодавства поняття «НМДГ» використовується такий термін, як «розрахункова одиниця», розмір якої складає 100 гривень.

Загалом мені така ідея імпонує. Завдяки цьому, крім іншого, буде забезпечена співмірність рівня суспільної небезпеки (шкідливості) кримінального правопорушення та розміру майнового покарання за його вчинення.

Водночас згадувана вище вказівка (поряд із завданням істотної шкоди) і на конкретну шкоду здоров'ю людини у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому» дасть змогу врахувати дещо відмінну юридичну природу злочинів, передбачених статтями 239 та 246 (як і статтями 239-1, 248 та 249 КК України, в яких також вказується на матеріальну шкоду), зокрема те, що характер забруднення або псування земель припускає значно більшу ймовірність завдання саме шкоди здоров'ю людини.

Але у контексті обґрунтування пропонованих змін ще важливішим є те, що і при нещодавньому та вже неодноразово згаданому оновленні редакції ст. 254 КК України²⁰⁵⁷ – тобто норми, якою регламентована відповідальність за один зі злочинів, що входить до системи злочинів у сфері земельних відносин, – вітчизняний законодавець замість традиційних оцінних ознак, вживаних, зокрема, у статтях 239 та 239-1 КК України, також віддав перевагу використанню формалізованих у грошовому вимірі показників «істотної» (ч. 2) та «тяжкої шкоди» (ч. 4). Загалом, якщо не брати до уваги інші аспекти згаданого «удосконалення», такий крок заслуговує на підтримку, адже засвідчує прагнення парламентаріїв уніфікувати та підвищити ефективність практики кримінально-правової протидії відповідним суспільно небезпечним проявам. Водночас, навіть підтримуючи рух у напрямі максимальної формалізації відповідних криміноутворюючих та кваліфікуючих ознак, я не можу погодитися з рішенням народних депутатів України щодо пов'язування передбачених у ч. 2 та ч. 4 ст. 254 КК України «істотної» та «тяжкої шкоди» **виключно** з настанням наслідків майнового характеру (шкода у розмірі 250 і більше та 1 000 і більше НМДГ відповідно). Видається, що з урахуванням місцезрозташування аналізованої заборони (це стосується і ст. 239 КК України) у системі Особливої частини КК України у примітці до статті неодмінно мало б бути вказано і на іншу шкоду, завдану навколишньому природному середовищу, як це і було зроблено у ст. 246 КК України.

Постає, однак, питання, як будуть визначатися конкретні кількісні параметри криміноутворювальних і кваліфікуючих ознак складів кримінальних правопорушень. Якщо це робитиметься так, як зазвичай, тобто відповідні показники будуть взяті «зі стелі», то в ній частині говорити про соціальну обумовленість кримінального закону, мабуть, не варто. Змістовно, будемо відверті і називатимемо речі своїми іменами, це в крайній бік не відрізнятиметься від того, що було зроблено, наприклад, Законом України від 18 вересня 2019 р. (внесення змін до КК України і КПК України *щодо зменшення тиску на бізнес*), на підставі якого, зокрема, між кримінально караного ухилення від сплати податків збільшено втричі (з 960 тис. 500 грн до 2 млн 881 тис. 500 грн). Жодного обґрунтування такого кроку в пояснювальній записці до законопроекту немає. Згадані в ній статистичні дані про співвідношення кількості кримінальних проваджень, відкритих за ст. 212 КК, і кількості проваджень, які завершилися складанням обвинувальних актів і передачею їх до суду, з розмірами несплачених податків зовсім не корелюють.

Ще раз підкреслюю те, про що вже йшлося у підрозділі 1.5: якщо спробувати розв'язати позначену проблему більш-менш фахово, то необхідно проводити спеціальні дослідження:

- кримінологічні (зокрема, за участю економістів і соціологів);
- емпіричні;
- дослідження матеріалів правозастосовної практики за категоріями кримінальних проваджень.

На мою думку, мають рацію дослідники, котрі у контексті аналізу суміжної проблематики, пов'язаної з визначенням базової одиниці виміру штрафу, вказують на те, що в якості останньої доцільно обрати таку величину, яка би була економічно обґрунтованою та відповідала б державним стандартам та гарантіям, але при цьому забезпечувала би справедливий баланс між публічними інтересами та правами й свободами засудженого (Свєдкімова О. В. Питання реформування порядку обчислення розміру штрафу у кримінальному законодавстві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 61).

²⁰⁵⁷ Див. Закон від 19 грудня 2019 р.

Визначаючи необхідність збереження в ч. 1 ст. 239 КК України і наслідків у виді так званої екологічної шкоди²⁰⁵⁸, вважаю, що вони мають бути сформульовані за допомогою вказівки на «істотну шкоду довкіллю» – як це і передбачено у статтях 246, 248 та 249 КК України, а не на «загрозу довкіллю»²⁰⁵⁹, про яку йдеться в чинній редакції ст. 239 та деяких інших нормах, зосереджених у розд. VIII Особливої частини КК. Необхідність відмови від україньового словосполучення «що спричинило загрозу довкіллю» пояснюється такими обставинами:

– по-перше, розміщенням аналізованої заборони серед норм про відповідальність за злочини проти довкілля, звідки випливає те, що довкілля виступає родовим об'єктом цієї групи злочинів, а отже, завжди знає шкоди при їх вчиненні. Це те саме, якби, наприклад, у диспозиціях норм, консолідованих у розд. X «Злочини проти безпеки виробництва», було б вказано на такий наслідок, як «створення небезпеки для безпеки виробництва»; або хуліганство (ст. 296 КК України), яке «створило небезпеку для громадського порядку»; або, скажімо, у ст. 286 КК України йшлося б про порушення, які «створили небезпеку для безпеки руху транспорту», хоча очевидно, що кожне з цих порушень *a priori* створює таку небезпеку. Як приклад подібної зайвої вказівки пригадується лише ст. 258 КК України, в якій закріплена така мета терористичного акту, як «порушення громадської безпеки». Треба погодитися з науковцями, які зазначають, що додаткова вказівка на таку мету: 1) жодного додаткового смислового навантаження не несе; 2) виглядає тавтологією²⁰⁶⁰;

– по-друге, за умови збереження формулювання «створило небезпеку для довкілля» неминуче поставатиме (точніше – вже постало) питання про розмежування розглядуваного злочину та правопорушення, передбаченого ст. 52 КУпАП; водночас чимало таких адміністративних правопорушень, як було показано вище, не просто створюють реальну загрозу, а спричиняють цілком реальну шкоду довкіллю. Виходить, що до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, діяння яких лише призвели до створення небезпеки довкіллю, тоді як до адміністративної – навіть якщо відповідними діяннями була заподіяна така шкода.

Зважаючи на викладені аргументи, пропоную у ч. 1 ст. 239 КК України вказати на «істотну шкоду довкіллю», водночас розкрити параметри такої шкоди в примітці згаданої статті; заподіяння ж забруднення або псування земель «неістотної» шкоди довкіллю кваліфікуватиметься за ст. 52 КУпАП.

²⁰⁵⁸ Як зауважують О. В. Головін та Я. О. Леляк, загалом шкоду, що завдається злочинним забрудненням або псуванням земель, можна умовно поділити на три складові: екологічна шкода (шкода, що завдається різним екосистемам); особиста шкода (шкода життю та здоров'ю людей); економічна шкода (шкода землі як об'єкту господарювання) (Головін О. В., Леляк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова аргументація*. 2014. № 2. С. 43).

²⁰⁵⁹ На мою думку, крім природної поширеності, саме притаманна цим статтям особливість законодавчого опису ознак об'єктивної сторони, зокрема, вказівка замість «створення небезпеки» на «істотну шкоду», є одним із визначальних факторів того, що, починаючи з моменту прийняття КК України, саме ці злочини займають основне місце в структурі злочинів проти довкілля. Наприклад, станом на 2004 р. частка незаконної порубки лісу складала 54,4 % (1 022), незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом – 24,8 % (465), незаконного полювання – 1,7 % (32) (Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. С. 6). Станом на 2016 р. частка злочинів у сфері охорони рослинного та тваринного світу складає 59,09 % та 13,12 %, відповідно (Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 436).

²⁰⁶⁰ Сафаров Х. С. Тероризм: проблеми законодавчого закріплення і кваліфікації (на матеріалах Республіки Таджикистан і стран СНГ): дис. ... канд. юрид. наук. Москва–Душанбе, 2005. С. 87.

Щодо порядку визначення зазначеної матеріальної шкоди, то цілком очевидно, що це має здійснюватися відповідно до згаданої вище спеціальної Методики від 27 жовтня 1997 р. Вивчення положень цієї Методики дає змогу стверджувати, що вирахована згідно з нею матеріальна шкода цілком може вважатись об'єктивним відображення завданої шкоди довікіллю, адже, крім нормативної грошової оцінки та площі забрудненої земельної ділянки, вона враховує, наприклад, і такі суто «екологічні» показники, як-от: коефіцієнт забруднення земельної ділянки, що характеризує кількість забруднюючої речовини в об'ємі забрудненої землі залежно від глибини просочування; коефіцієнт небезпечності забруднюючої речовини; коефіцієнт еколого-господарського значення земель²⁰⁶¹.

Що ж до розміру шкоди внаслідок засмічення земель, то вона визначається з урахуванням: питомому витрат на ліквідацію наслідків засмічення земельної ділянки, значення якого дорівнює 0,5; коефіцієнту перерахунку, що при засміченні земельної ділянки побутовими, промисловими та іншими відходами дорівнює 10, а небезпечними (токсичними) відходами – 100; нормативної грошової оцінки земельної ділянки, що зазнала засмічення, (грн/м²); площі засміченої земельної ділянки (м²); коефіцієнту засмічення земельної ділянки, що характеризує ступінь засмічення її відходами, який визначається за додатком 6; коефіцієнту безпеки відходів, який визначається за додатком 5; коефіцієнту еколого-господарського значення земель, що визначається за додатком 2.

На користь викладеної пропозиції *de lege ferenda* свідчить і та обставина, що за відсутності наразі чітких нормативних критеріїв встановлення «створення небезпеки для довкілля», передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, деякі суди вже зараз, не чекаючи реакції законодавця на розглядувану проблему, в своїх рішеннях прямо вказують на те, що загроза довкіллю полягала у заподіянні матеріальних збитків.

Наприклад, з'ясувавши, що Особа-1 в порушення спеціальних правил щодо запобігання забрудненню земель, здійснив забруднення земельної ділянки, площею 0,1882 га, Петропавлівський районний суд Дніпропетровської області вирішив, що такі дії спричинили небезпеку для довкілля, яка виразилася у заподіянні збитків, які відповідно до згаданої Методики від 27 жовтня 1997 р. становлять 6 126,29 грн²⁰⁶².

Баиштанський районний суд Миколаївської області встановив, що головний інженер КП «Міськводоканал» Особа-2, всупереч вимогам статей 10, 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», статей 42, 45 Закону України «Про охорону земель», ст. 167 ЗК України та несумлінно ставля-

²⁰⁶¹ Під час подальшого визначення відповідних показників також ураховуються: об'єм забруднюючої речовини (м³); товща земельного шару, що є розмірною одиницею для розрахунку витрат на ліквідацію забруднення залежно від глибини просочування і дорівнює 0,2 м; індекс поправки до витрат на ліквідацію забруднення залежно від глибини просочування забруднюючої речовини (додаток 3); маса забруднюючої речовини (т); відносна густина забруднюючої речовини (т/м³); концентрація (масова частка) забруднюючої речовини за результатами інструментально-лабораторного контролю (мг/кг); товща земельного шару (глибина), на яку зафіксовано просочування забруднюючої речовини (м); товща земельного шару, що є розмірною одиницею для розрахунку витрат на ліквідацію забруднення залежно від глибини просочування і дорівнює 0,2 м; індекс поправки до витрат на ліквідацію забруднення залежно від глибини просочування забруднюючої речовини. Також на розмір шкоди впливає зміна величини інтегрального показника мінералізації / засоленості (через вимірювання сухого (щільного) залишку витяжки ґрунту, електропровідності витяжки ґрунту) порівняно зі складом незабрудненого ґрунту, які сталися внаслідок неорганізованих скидів речовин, сполук і матеріалів, а також в аварійних та інших ситуаціях.

²⁰⁶² Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 жовтня 2013 р. у справі № 188/2066/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35760177>.

чись до виконання своїх службових обов'язків, передбачених його посадовою інструкцією, достовірно знаючи про підняття рівня стоків у стічному каналі КП «Міськводоканал», через який здійснювався скид каналізаційних стоків м. Баштанка в р. Інгул, не вжив заходів для його очищення від замулення та запобігання розливу стоків вказаного підприємства, що спричинило забруднення земель загальною площею 195 тис. м², чим довікллю, на думку суду, було завдано шкоду, яка в грошовому еквіваленті склала 108 тис. грн²⁰⁶³.

Подібно наявність відповідної криміноутворювальної ознаки мотивував Перечинський районний суд Закарпатської області, вказавши на те, що внаслідок дії Особи-3 земельна ділянка (згідно з актом комісійної перевірки контролюючих органів) була забруднена відходами, в результаті чого довікллю завдано шкоду, яка згідно з розрахунком Держекоінспекції в Закарпатській області становить 120 тис. 780 грн²⁰⁶⁴.

Стосовно ж конкретного розміру матеріальних збитків, які повинні визнаватися «істотною шкодою», то він, вочевидь, мав би бути визначений вузькопрофільними спеціалістами на підставі проведення відповідних досліджень. Однак поки що на проведення згаданих досліджень розраховувати не доводиться. Саме тому в аналогічній ситуації, для уникнення, так би мовити, абсолютної довільності показника передбаченої ст. 246 КК України істотної шкоди, О. О. Дудоров та С. О. Письменський пропонували враховувати наявні реалії правозастосування, зокрема, те, що розмір шкоди, який розцінюється правозастосувачами як свідчення її істотності з погляду кваліфікації за ст. 246 КК України, у середньому складає 7–10 тис. грн²⁰⁶⁵.

Проаналізувавши практику застосування ст. 239 КК України, мною було встановлено, що середній розмір матеріальних збитків кримінально караного забруднення або псування земель складає близько 125 тис. грн. Утім, до цього показника потрібно ставитися досить обережно, оскільки:

1) хоч він був визначений без урахування тих проявів забруднення або псування земель, які призвели до багатомільйонних збитків (в одному з випадків такий розмір сягнув 279 млн (!) 305 тис. грн) і були кваліфіковані за ч. 2 ст. 239 КК України, його «середність» значною мірою була викривлена за рахунок 5–6 випадків, в яких розмір збитків склав від 281 тис. до 981 тис. грн. Без урахування цих нетипово високих показників середній розмір збитків вже становить «лише» близько 78 тис. грн (найменший показник – 6 126 грн, найбільший – 133 тис. грн);

2) як відомо, на відміну від ст. 246 КК України, у ч. 1 ст. 239 КК України і досі відсутня вказівка на істотну шкоду. Вочевидь, саме і лише цієї обставиною можна пояснити той факт, що у понад 50 % проаналізованих матеріалів кримінальних проваджень, в яких, припускаю, розмір збитків складав значно менші розміри, суди просто не згадують про них, що, знову ж, ставить під сумнів об'єктивність з'ясо-

²⁰⁶³ Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089>.

²⁰⁶⁴ Постанова Перечинського районного суду Закарпатської області від 26 січня 2011 р. у справі № 1-5/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13554675>.

²⁰⁶⁵ Дудоров О. О., Письменський С. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : практич. пос. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 5–87; Сторчоус О. Кримінальна відповідальність за самовільні порубки лісу : навч. посіб. Київ : ВАІТЕ, 2012. С. 50.

ваного показника (очевидно, з необхідністю подальшого уточнення в сторону зменшення);

3) відповідний показник був обчислений у гривнях, а не в НМДГ, що не дає змогу повною мірою врахувати факт щорічного збільшення останнього. Наприклад, згадані О. О. Дудоров та Є. О. Письменський у своїй роботі, датованій 2017 р., спиралися на відповідний показник 2012 р., що дає підстави припустити, що в 2017 р. він, як і показник прожиткового мінімуму для працездатних осіб, виріс принаймні в 1,6 рази.

Зважаючи на вказані обставини, вважаю, що при обґрунтуванні відповідного показника повинні враховуватися не лише згадані реалії правозастосування, а й останні тенденції законотворчості. Зокрема на особливу увагу заслуговує те, що:

– по-перше, усвідомлюючи очевидну завищеність встановлених у 2018 р. показників істотної шкоди та тяжких наслідків незаконної порубки лісу (2 000 та 5 000 НМДГ відповідно), а також визнаючи, з одного боку, критичний стан вітчизняного лісового фонду, а з іншого – неефективність кримінально-правової протидії відповідним суспільно небезпечним проявам, народні депутати України при вдосконаленні ст. 246 КК України зупинилися на значно нижчих, порівняно з передбаченими, наприклад, ст. 248 КК України (250 і більше НМДГ) показниках істотної шкоди та тяжких наслідків (20 і 60 НМДГ відповідно).

Визнаючи злободенність проблеми незаконної порубки лісу, дозволю собі припустити, що проблема охорони земель в Україні є не менш актуальною, а відсутність значної уваги до неї пояснюється лише тим, що родючих земель в Україні наразі більше, ніж лісів, а ґрунтова маса не відправляється за кордон. З огляду на сказане, вважаю, що при удосконаленні ст. 239 КК України за основу мають бути взяті саме ті орієнтири, що й при удосконаленні ст. 246 КК України, а не очевидно завищені показники «істотної» та «тяжкої шкоди», що передбачені чинною редакцією ст. 254 КК України²⁰⁶⁶;

– по-друге, треба враховувати і положення ст. 239-1 КК України, в якій формалізований показник кваліфікуючої ознаки у виді «матеріальної шкоди у великому розмірі» визначений на рівні 100 і більше НМДГ. За таких умов стає очевидним, що відповідний показник «істотної шкоди» як криміноутворювальної ознаки, який, на мою думку, у статтях 239 та 239-1 КК України варто уніфікувати, має бути значно нижчим за вказаний показник, з яким пов'язується диференціація кримінальної відповідальності;

– по-третє, зважаючи на, з одного боку, закріплення конституційного імперативу щодо визнання саме землі (навіть не лісу, повітря, надр тощо) *основним* національним багатством нашої держави, а з іншого – на згадану раніше фактично «непоновлюваність» земельних ресурсів (знову ж, на відміну, скажімо, від лісів, тваринного чи рослинного світу тощо), пропоную зменшити цей показник до 10 НМДГ. Ті ж прояви забруднення або псування земель, які спричинили шкоду у більшому розмірі, мають визнаватися такими, що заподіяли «значну» та «тяжку» шкоду, про що докладніше йтиметься в підрозділі 2.4 монографії.

²⁰⁶⁶ У пояснювальній записці до проекту Закону від 19 грудня 2019 р. вже традиційно було відсутнє будь-яке обґрунтування доцільності саме таких показників.

Отже, проаналізувавши відповідні правозастосовні матеріали, доктринальні підходи та іноземний досвід, роблю висновок про необхідність заміни вживаного у ч. 1 ст. 239 КК України формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» на зворот «яким завдано істотну шкоду, або спричинило через необережність легке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому» та доповнення відповідної кримінально-правової заборони приміткою такого змісту: «У цій статті²⁰⁶⁷ істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу».

Завершуючи характеристику наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, хотілося б зупинитися на тезі А. М. Шульги про те, що в разі засмічення, забруднення або іншого псування ґрунтового покриву земельної ділянки речовинами, що становлять загрозу людині чи довкіллю в цілому, якщо це створило реальну загрозу життю, здоров'ю людей чи іншим елементам навколишнього природного середовища, здійснюється кваліфікація за ст. 254 та відповідною частиною ст. 239 КК України²⁰⁶⁸. На мою думку, висловлене твердження виглядає не досить обґрунтованим, адже кримінально-правове реагування саме на подібні прояви і є головним завданням існування ст. 239 КК України, якою такі дії повністю охоплюються і, відповідно, не потребують додаткової кваліфікації за ч. 1 ст. 254 КК України.

Для встановлення складу забруднення або псування земель необхідно встановити наявність *причинного зв'язку* між суспільно небезпечним діянням та його наслідком у виді створення відповідної небезпеки. У п. 4 ППВСУ від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» наголошується на необхідності ретельної перевірки на предмет наявності причинного зв'язку, на потребу з'ясування того, чи не зумовлені шкідливі наслідки факторами, що не залежали від волі підсудного (стихійне лихо, пожежа тощо). Вирішення питання про наявність або відсутність причинного зв'язку вимагає залучення фахівців – екологів, санітарних лікарів, зоологів, іхтіологів, мисливствознавців, ґрунтознавців тощо. На практиці не рідкістю є випадки, коли перед експертами ставиться кримінально-правове за своїм характером питання, чи перебуває діяння порушника з наслідками, що настали. Проте визначення наявності причинного зв'язку між порушенням особою відповідних правил і наслідками, які настали, є компетенцією слідчого, прокурора, суду²⁰⁶⁹.

Як слушно зазначає А. М. Шульга, злочинне забруднення або псування земель характеризується складним механізмом причинного зв'язку. Зазвичай злочинне діяння здатне завдати суспільно небезпечні наслідки у виді забруднення або псування ґрунтового покриву земель лише у поєднанні з іншими значущими факторами (біологічними, технічними, природними силами тощо), а також поведінкою ін-

²⁰⁶⁷ Далі буде доведено необхідність закріплення у відповідній примітці єдиних уніфікованих показників шкоди, про які йдеться у статтях 239-1, 239-2 та новій 239-3 КК України.

²⁰⁶⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 212.

²⁰⁶⁹ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 47.

ших осіб. У цьому разі причинний зв'язок може вважатися встановленим лише за наявності всіх необхідних факторів і критеріїв, що вироблені теорією кримінального права. Це пов'язано з тим, що за відсутності встановленого причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил і погіршенням якісного стану ґрунтового покриву земель, а потім заподіянням шкоди людині або іншим елементам довкілля, кримінальна відповідальність повинна виключатися. Суспільно небезпечне діяння може бути визнане причиною негативного результату лише у тому разі, коли воно виступало однією з необхідних умов настання цього наслідку. Інакше кажучи, суспільно небезпечний наслідок повинен з необхідністю, логічно та закономірно виходити саме з цього суспільно небезпечного діяння. Точне встановлення необхідного причинного зв'язку щодо злочину, передбаченого ст. 239 КК України, повинно здійснюватися з урахуванням тих хімічних, біологічних та інших природних законів, які починають діяти після протиправного потрапляння до ґрунтового шару шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля забруднювачів. Знання цих законів дає змогу чітко та детально виявити механізм заподіяння шкоди об'єкту охорони, а також з'ясувати ступінь та характер суспільної небезпеки зазначеного посягання. Для виявлення та з'ясування необхідного причинного зв'язку у справах про забруднення або псування земель необхідно проводити відповідні екологічні та інші експертизи, висновки яких мають аналізуватися та оцінюватися судовими органами на загальних підставах²⁰⁷⁰.

На практиці можуть виникати проблеми зі встановленням причинного зв'язку у злочині, який розглядається, коли суспільно небезпечне діяння буде виражатися у формі бездіяльності²⁰⁷¹. В науковій літературі висловлені різні міркування щодо наявності або відсутності причинного зв'язку у подібних випадках. Однак більшість науковців такої причинний зв'язок визнають, виходячи з вольового характеру бездіяльності і того, що у соціальному світі (на відміну від світу фізичного) відсутність дії, яку особа могла і повинна була виконати, спроможна породити настання суспільно небезпечних наслідків. Як резонно зауважує О. О. Дудоров, визнання законодавцем можливості причинного зв'язку у злочинах, вчинюваних шляхом бездіяльності, впливає із легальних визначень, по-перше, прямого і непрямого умислу як форми вини (у ст. 24 КК України йдеться про передбачення суспільно небезпечних наслідків як дії, так і бездіяльності), по-друге, замаху на злочин (ним відповідно до ст. 15 КК України може бути і бездіяльність)²⁰⁷².

На основі аналізу характеру злочинного забруднення або псування земель А. М. Шульга також зробив висновок про те, що для констатації наявності причинного зв'язку між злочинною бездіяльністю та погіршенням якісного стану ґрунтового покриву земель необхідні щонайменше три умови. По-перше, виконання конкретних дій очікується від особи, яка виконує певні громадські, професійні та інші функції та завдання. По-друге, для виконання таких дій в особи повинні бути реальні можливості. По-третє, саме здійснення діяння, що очікується та є можливим, має

²⁰⁷⁰ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НікаНова, 2013. 256 с. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/194>.

²⁰⁷¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 201.

²⁰⁷² Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 177–178.

запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків у вигляді погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель²⁰⁷³.

Під час вирішення проблеми існування причинного зв'язку між діянням та створенням реальної загрози настання негативного результату необхідно враховувати і той факт, що небезпека в цьому випадку створюється не безпосередньо діянням особи, а виникає внаслідок порушення спеціальних правил поведіння зі шкідливими матеріалами, відходами чи іншими речовинами. Водночас виникає реальна можливість потрапляння шкідливих забруднювачів з ґрунтів до рослин, організмів тварин та людини, що може викликати закономірне настання негативного результату як для людини, так і для самого довкілля. Інколи про наявність причинного зв'язку прямо вказується у відповідних правозастосовних матеріалах.

Наприклад, Машівським районним судом Полтавської області встановлено, що Особа-1, перебуваючи на посаді виконуючого обов'язки директора ДП «Сільськогосподарське підприємство Державної кримінально-виконавчої служби України (№ 9)», в період часу з грудня 2016 р. по 6 квітня 2017 р. допустив порушення вимог ст. 55 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»; ст. 46 Закону України «Про охорону земель»; статей Закону України «Про відходи», що виразилося у здійсненні підприємством скидів рідини фракцій гною на земельних ділянках, призначених для ведення підсобного сільського господарства, розташованих на території молочнотоварної ферми підприємства, 4-ма плямами, загальна площа засмічення становить 3 618,52 м². Далі, обґрунтовуючи наявність причинного зв'язку між діянням Особи-1 та наслідками, суд вказав на те, що згідно з висновком комплексної комісійної судової інженерно-екологічної та економічної експертизи № 13197/13198 від 8 лютого 2018 р. причиною екологічної шкоди, яка виникла під час експлуатації молочнотоварної ферми ДП «Сільськогосподарське підприємство Державної кримінально-виконавчої служби України (№ 9)», стала відсутність належного інженерного будівельного облаштування майданчиків зберігання відходів життєдіяльності тварин, а саме: відсутність покриття поверхні неруйнівним та непроникним матеріалом (керамзитбетоном, полімербетоном) та відведення поверхневого стоку атмосферних вод, як це передбачено п. 2.1.4 ДСанПіН 2.2.7.029-99. Безпосередньою умовою, що призвела до порушень правил охорони навколишнього середовища, є невиконання умов та вимог нормативних документів щодо запобігання забрудненню (засміченню) земель, складування, зберігання та утилізація відходів життєдіяльності тварин. З технічного погляду наявний причинно-наслідковий зв'язок між виявленим забрудненням земель і створенням небезпеки для довкілля²⁰⁷⁴.

Приставаючи до аналізу об'єктивної сторони злочину, передбаченого **ст. 239-1 КК України**, треба нагадати, що деякі аспекти відповідної проблематики вже були висвітлені в попередньому підрозділі роботи. Тому далі, аби уникнути зайвого дублювання тексту, я здебільшого буду виходити із розуміння відповідних поло-

²⁰⁷³ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 201–202.

²⁰⁷⁴ Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509>.

жень і вже розглянутих пояснень та зупинюся лише на тих питаннях, які не були охарактеризовані раніше.

Отже, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, полягає у 1) незаконному заволодінні ґрунтовим покривом земель, 2) якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. З мотивів, аналогічних тим, які були озвучені на початку характеристики об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, вживане у ст. 239-1 (як і у ст. 239-2) КК України поняття «незаконне заволодіння» також доцільно «розчленувати» на дві умовні частини для того, щоб надалі окремо та ґрунтовніше проаналізувати, по-перше, дії, які утворюють «заволодіння» ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, по-друге, умови, за яких таке заволодіння має вважатися незаконним.

Як зазначалося раніше, в юридичній літературі *заволодіння* ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель найчастіше асоціюється зі зняттям та перенесенням такого шару²⁰⁷⁵.

На думку, П. С. Берзіна, оскільки незаконне зняття саме собою (як процес) не здатне утворити викрадення майна при крадіжці або вчиненні грабежу (а також інших злочинів зазначеної групи, об'єктивна сторона складів яких характеризується «заволодінням чужим майном» та «придбанням права на майно»), дії, пов'язані з незаконним зняттям ґрунтового покриву земельної ділянки з метою подальшого його обернення на свою користь або користь інших осіб (зокрема, перенесення такого покриву на простір іншої ділянки, у певне сховище чи приміщення тощо), за інших необхідних умов треба кваліфікувати як закінчений злочин, передбачений ч. 1 або ч. 2 ст. 239-1 КК України, та готування чи замах на крадіжку чи грабіж²⁰⁷⁶. Далі правник зазначає: «При розмежуванні змісту поняття викрадення та незаконного перенесення ґрунтового покриву, що раніше був незаконно знятий з поверхні земельної ділянки, треба враховувати таке: перенесення ґрунтового покриву після його зняття може визнаватися специфічним способом викрадення при крадіжці, вчиненні грабежу. Відтак незаконне перенесення ґрунтового покриву за інших необхідних підстав може бути одночасно і його викраденням при крадіжці та грабежі. Оскільки ж обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1

²⁰⁷⁵ Див., наприклад: Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 485; Берднік І. В. Відмежування злочинів, що посягають на водні ресурси, від злочинів проти власності: проблеми кваліфікації. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2018. № 1. С. 38; Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 10; Митрофанов І. І., Притула А. М. Злочини проти довкілля : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. С. 51; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 125.

Окремі дослідники вказують не на «зняття» та «перенесення», а на «фізичне вилучення» ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель (Ребенко С. М. Проблемні аспекти об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. Ч. 3. С. 186).

О. В. Сівак об'єктивну сторону злочину, передбаченого, зокрема, ст. 239-2 КК України, визначає як незаконні дії суб'єкта злочинного посягання, спрямовані на... *заволодіння* поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду (Сівак О. В. До питання деяких проблемних аспектів об'єктивної сторони незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 Кримінального кодексу України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. Ч. 1. С. 219). Як бачимо, дослідниця припускається очевидної та вже згаданої помилки у дефінуванні, розкриваючи зміст поняття за допомогою цього самого поняття.

²⁰⁷⁶ Берзін П. С. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 89. С. 12.

ст. 239-1 КК, яка не закріплена у статтях 185, 186 КК, є створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля, названі вище дії потребують кваліфікації за сукупністю зазначених злочинів (за ч. 1 ст. 239-1 та відповідною частиною ст. 185 або ст. 186 КК)»²⁰⁷⁷. Викладену думку поділяє й О. О. Пенязькова²⁰⁷⁸.

Однак існує й інший підхід, у межах якого зазначається, що для кваліфікації дій особи як «заволодіння» не має значення спосіб (таємно, відкрито, із застосуванням обману тощо) та мета (наприклад, рекультивация, полегшення доступу до корисних копалин, підготовка будівельного майданчика, облаштування водосховища) зняття та перенесення ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель²⁰⁷⁹. Видається, що саме таке трактування є більш обґрунтованим, адже, як резонно зауважує О. О. Дудоров, те, у який спосіб знятий із поверхні земельної ділянки шар (зокрема, ґрунт), який набуває ознак рухомого майна, буде використаний надалі, перебуває поза межами складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. «У зв'язку з цим, – продовжує згаданий вчений, – якщо особа вчиняє дії, які полягають у користуванні або розпорядженні незаконно знятим нею покривом земельної ділянки (перенесення на іншу ділянку, у сховище, перевезення транспортним засобом, продаж тощо), то вчинене охоплюється ст. 239-1 і додатковою кваліфікацією за нормами КК про корисливі злочини проти власності (статті 185–191) не потребує»²⁰⁸⁰.

Аналогічні рекомендації О. О. Дудоров (у співавторстві з Є. О. Письменським) дає щодо подібного за змістом злочину, передбаченого ст. 246 КК України, наполягаючи на тому, що подальше заволодіння зрубаним лісом здійснене тим, хто вчинив незаконну порубку лісу, не потребує додаткової кваліфікації як злочин проти власності. «Інакше кажучи, – пишуть ці криміналісти, – ми не сприймаємо думку про те, що незаконна порубка і подальше заволодіння зрубленими деревами і чагарниками посягають на різні об'єкти кримінально-правової охорони (відносини з охорони, раціонального використання та відтворення лісових насаджень і відносини власності, відповідно), а тому мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів»²⁰⁸¹. Натомість відносини власності – так само як і в складі злочину, передбаченому ст. 239-1 КК України, – фахівці визнають одним із додаткових об'єктів аналізованого злочину, не вбачаючи тим самим підстав для оцінки вилучення дерев і чагарників із природного середовища шляхом незаконної порубки лісу (остання не повинна розглядатися як спосіб розкрадання лісу) як посягання на два різних

²⁰⁷⁷ Берзін П. С. Проблеми розмежування незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель від злочинів проти власності. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23–24 вересня 2011 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 47–48.

²⁰⁷⁸ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 113–114.

²⁰⁷⁹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 803; Ребенко С. М. Правова характеристика об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2014. № 7. С. 213.

²⁰⁸⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 803.

²⁰⁸¹ Про аргументи прихильників цього погляду див.: Фалилеев В. А. Незаконная рубка и кража древесины: возможна ли совокупность преступлений? URL: web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=pf; Марець Б. М. Сукупність злочинів при незаконній порубці лісу та крадіжці деревини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 187–189.

родових об'єкти у випадку²⁰⁸². Таку ж позицію з аналізованого питання обстоює О. В. Сторчоус, зазначаючи, що при самовільній рубці дерева та чагарники вилучаються з природного середовища свого зростання, а не зі сфери власності. З цих причин у кримінально-правовому розумінні вкрасти ліс на корені неможливо²⁰⁸³.

У своїх міркуваннях подібною логікою керується і С. М. Ребенко, який також пише, що викрадення поверхневого шару земель повинно кваліфікуватися лише за спеціальною нормою, передбаченою ст. 239-1 КК України, і додатковою кваліфікації за статтями 185–191 КК України не потребує. Водночас дослідник зазначає, що за сукупністю злочинів мають кваліфікуватися лише ті прояви незаконного заволодіння, які супроводжуються застосуванням більш небезпечних злочинів проти життя та здоров'я (вбивство, насильство)²⁰⁸⁴.

Правильність саме такого (умовно другого) підходу підтверджується і матеріалами судової практики, аналіз якої засвідчує, що в жодному разі притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель дії винних осіб, навіть незважаючи на подальше розпорядження знятою ґрунтовою масою, не кваліфікувалися за сукупністю, зокрема, зі ст. 185 КК України.

Зняття ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу означає самовільне відокремлення його від поверхні землі²⁰⁸⁵. На думку П. С. Берзіна, під незаконним зняттям ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель треба розуміти забирання за допомогою певних засобів чи знарядь з поверхні земної кори родючого шару ґрунту, виділення його із прошарків покриву земельної ділянки²⁰⁸⁶.

Перенесення ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель як спосіб незаконного заволодіння родючим шаром ґрунту полягає у переміщенні за відсутності спеціального дозволу або з порушенням умов його видачі раніше знятої (забраної) ґрунтової маси (ґрунту) з території (просторів) однієї земельної ділянки на іншу будь-яким способом (зокрема, шляхом використання різних транспортних засобів; вироблених промисловим способом чи самотужки технічних пристосувань і механізмів, які забезпечують таке переміщення (наприклад, конвеєрної стрічки, інструментів для завантаження ґрунту); інструментів різного господарсько-побутового призначення, за допомогою яких особа може перенести певний об'єм забраного ґрунту (відра, носилки та ін.) тощо)²⁰⁸⁷. Від перенесення ґрунтового покриву варто відмежовувати його нанесення. Останнє означає покриття родючим шаром ґрунту малопродуктивних земельних ділянок або ділянок, поверхневий шар ґрунту яких

²⁰⁸² Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : практ. пос. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 143.

²⁰⁸³ Сторчоус О. Кримінальна відповідальність за самовільні порубки лісу : навч. посіб. Київ : ВАПТЕ, 2012. С. 52.

²⁰⁸⁴ Ребенко С. М. Проблеми правозастосовної практики у сфері незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 4. С. 54.

²⁰⁸⁵ Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. З. Гаєцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 92.

²⁰⁸⁶ Берзін П. С., Берднік І. В. Поняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель та незаконного заволодіння ним: кримінально-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 10

²⁰⁸⁷ Берзін П. С. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 89. С. 11.

порушений, що необхідне для підвищення родючості ґрунтів та покращення інших якостей земельної ділянки (незалежно від того, здійснюється таке покриття родючим шаром на ділянці, з якої він був забраний (так звана рекультивация), чи на іншій земельній ділянці)²⁰⁸⁸.

Злочин, передбачений ст. 239-1 КК України, може виражатись у діях із вивезення, виносу за межі ділянки ґрунтового покриву, переміщення для використання на іншій земельній ділянці, для полегшення доступу до запасів корисних копалин, у процесі будівництва – для звільнення майданчиків тощо²⁰⁸⁹.

*Зокрема, Зачепилівським районним судом Харківської області за ч. 1 ст. 239-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який за допомогою екскаватора-навантажувача «Т-156» і бульдозера «Т-170» незаконно зняв поверхневий шар ґрунту на площі 0,76 га з метою подальшої реалізації*²⁰⁹⁰.

*Аналогічну кримінально-правову оцінку отримали дії Особи-2, який з допомогою найманого ним для виконання копальних і навантажувальних робіт Особи-3 зняв верхній шар ґрунту земельної ділянки площею 0,0084 га та земельної ділянки площею 0,0159 га, розташованих біля кар'єру ПАТ «ЦГЗК», площею приблизно 90 м², і вивіз на автомобілі*²⁰⁹¹.

З урахуванням того, що зняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель нерідко здійснюється «для полегшення доступу до запасів корисних копалин», не виключена можливість кваліфікації таких дій за сукупністю злочинів, передбачених статтями 239-1 та 240 КК України.

*Наприклад, під час проведення досудового розслідування Красноградським відділом поліції ГУНП в Харківській області встановлено, що 24 квітня 2019 р. на відстані 1 км від с. Березівка Красноградського району Особа-1 за допомогою екскаватора марки JSB 160 W зняв поверхневий шар землі та видобуває пісок. Зважаючи на це, слідчим було відкрито кримінальне провадження за ч. 1 ст. 239-1 та ч. 2 ст. 240 КК України*²⁰⁹².

Якщо зняття ґрунту здійснюється для незаконного видобування бурштину, відповідні дії можуть кваліфікуватися за сукупністю ст. 239-1 та новою ст. 240-1 КК України.

Заволодіння ґрунтовим покривом земель тягне кримінальну відповідальність лише за умови його **незаконності**, наявність якої значна частина дослідників, керуючись логічним тлумаченням кримінального закону (урахуванням місця розглядуваної заборони в системі Особливої частини КК України), пов'язує з порушенням приписів ст. 168 ЗК України²⁰⁹³ та Порядку від 4 січня 2005 р.²⁰⁹⁴.

²⁰⁸⁸ Берзін П. С., Берднік І. В. Поняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель та незаконного заволодіння ним: кримінально-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 11.

²⁰⁸⁹ Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин: посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. С. Гасцька-Колотило. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 92.

²⁰⁹⁰ Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 22 травня 2019 р. у справі № 620/315/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81961852>.

²⁰⁹¹ Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 липня 2014 р. у справі № 212/7185/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200>.

²⁰⁹² Ухвала Красноградського районного суду Харківської області від 14 червня 2019 р. у справі № 626/1216/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82456590>.

²⁰⁹³ Ця норма забороняє власникам земельних ділянок і землекористувачам здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу уповноваженого державного органу. Крім того,

З цих документів випливає, що дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву може отримати лише власник земельної ділянки або землекористувач. Однак ще раз нагадаю, що завдяки системному тлумаченню норм адміністративного та кримінального законодавства про відповідальність за порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів, буквальному та історичному тлумаченню положень КК України, з огляду на притаманну посяганням на власність етимологію терміна «заволодіння», а також на правило «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується» треба зробити висновок про те, що за незаконне заволодінням поверхневим шаром (зокрема, ґрунтовим покривом) земель за чинною редакцією ст. 239-1 КК України можуть відповідати лише ті особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на праві власності, або які не є землекористувачами. Якщо ж тлумачити незаконне заволодіння ґрунтовим покривом землі як зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки без спеціального дозволу або за його наявності, але з порушенням наявного порядку, то, як це не парадоксально виглядає, поза сферою застосування ст. 239-1 КК України опиняться дії осіб, які незаконно знімають та переносять ґрунтовий покрив із земельних ділянок, які є для них чужими²⁰⁹⁵. Звернемося до матеріалів практики.

Апеляційним судом Київської області встановлено, що 21 жовтня 2011 р. заступником начальника СВ Ірпінського МВ ГУ МВС в Київській області за фактом незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель на території садовничого

встановлено обов'язок власників земельних ділянок і землекористувачів при здійсненні діяльності, пов'язаної з порушенням поверхневого шару ґрунту, здійснювати зняття, складування, зберігання поверхневого шару ґрунту та нанесення його на ділянку, з якої він був знятий, або на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності та інших якостей (ч. 1, ч. 3 ст. 168 ЗК України).

Водночас у ч. 2 ст. 168 ЗК України було закріплено вичерпний перелік винятків із зазначеного вище правила, коли власники земельних ділянок та землекористувачі не потребують спеціального дозволу на зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок, яке стосується випадків:

а) проведення робіт із буріння та облаштування нафтових і газових свердловин, будівництва, технічного обслуговування, ремонту і реконструкції нафтових і газових свердловин та пов'язаних з їх обслуговуванням об'єктів трубопровідного транспорту, виробничих споруд, під'їзних доріг, ліній електропередачі та зв'язку, підземних кабельних мереж енергозабезпечення;

б) проведення робіт, пов'язаних з ліквідацією та запобіганням аварійним ситуаціям на нафтових і газових свердловинах та пов'язаних з їх експлуатацією об'єктах трубопровідного транспорту, виробничих спорудах, під'їзних дорогах, лініях електропередачі та зв'язку, підземних кабельних мережах енергозабезпечення;

в) проведення робіт з дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та / або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення.

²⁰⁹⁴ Пп. 3.1 Порядку встановлено обов'язок власників земельних ділянок та землекористувачів, які проводять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи, отримати дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки, якщо це призводить до порушення поверхневого (родючого) шару ґрунту. Визначення спеціального дозволу на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок закріплено у п. 2 Порядку, в якому він тлумачиться як офіційний документ, який видається на підставі затвердженого в установленому законом порядку проєкту землеустрою і дає право власнику земельної ділянки чи землекористувачу на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки. Якщо дозвіл у встановленому порядку анульовано, заволодіння ґрунтовим покривом також пропонується визнавати незаконним. Спеціальний дозвіл не вимагається у випадках, якщо переміщення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) здійснюється в межах однієї і тієї самої земельної ділянки, що надана для ведення особистого селянського господарства, ведення садівництва, будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка), індивідуального дачного будівництва та будівництва індивідуальних гаражів.

²⁰⁹⁵ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 183–189; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Харвонюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 804.

кооперативу «Берізка» порушено кримінальну справу за ч. 1 ст. 239-1 КК на підставі того, що Особа-1, не отримавши спеціального дозволу на зняття та перенесення ґрунтового покриву, зняв і вивіз 5 автомобілів ґрунтового покриття з ділянки садівничого кооперативу «Берізка», чим створив небезпеку для довкілля і завдав збитки державі на суму 37 962 грн. Адвокат Особи-1 оскаржив таке рішення спочатку до Ірпінського міського суду, а потім до Апеляційного суду Київської області, обґрунтовуючи свою скаргу тим, що Особа-1 робити зі зняття і перенесення родючого шару ґрунту із земельних ділянок не виконував і вимог Порядку не порушував, оскільки не є власником чи землекористувачем цих ділянок. У підсумку скарга адвоката Особи-1 була задоволена, а постановою про порушення кримінальної справи за ст. 239-1 КК України щодо нього скасована²⁰⁹⁶.

Розглядаючи обвинувальний акт стосовно Особи-2, Коростишівський районний суд Житомирської області звернув увагу на те, що у відповідному процесуальному документі міститься посилання на ч. 2 ст. 168 ЗК України, що стосується лише власників земельних ділянок та землекористувачів, проте, як вбачається зі змісту самого обвинувального акта, Особа-2 є стороною договору будівельного підряду, що унеможливорює право власності чи право користування земельною ділянкою, у розумінні ч. 2 ст. 168 ЗК України. Цей факт став підставою для повернення обвинувального акта прокуратурі²⁰⁹⁷.

Загалом за результатом наскрізного аналізу правозастосовних матеріалів за ст. 239-1 КК України не було виявлено жодного випадку притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які знімали поверхневий шар належних їм на відповідному правовому титулі земель. Отже, має рацію О. О. Дудоров, який констатує, що незаконність заволодіння поверхневим шаром земель із погляду кваліфікації за ст. 239-1 КК України врешті-решт визначається відсутністю в особи, яка вчиняє таке діяння, прав на землю²⁰⁹⁸.

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239-1 КК України, визнається закінченим із моменту **створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля**, зміст якої вже був розкритий під час характеристики аналогічної ознаки складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України. Якщо зазначеної небезпеки створено не було, то вчинене має розцінюватися як відповідний адміністративний проступок (ст. 53-4 КУпАП).

Наприклад, Старовижівським районним судом Волинської області встановлено, що Особа-1 самовільно без відповідних дозволів за допомогою саморобного екскаватора зняв верхній шар ґрунту площею 0,7 га. Органом досудового розслідування такі дії були кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-1 КК України. Розглянувши матеріали провадження, суд, незважаючи на вказівку в обвинувальному акті на те, що дії Особи-1 призвели до пошкодження зелених насаджень дерев до ступеня не припинення росту, зокрема двох осик з діаметром пня біля кореневої шийки 18,4 см та 21 см, сосни з діаметром пня біля кореневої шийки 26 см, двох беріз з діаметром пня біля кореневої шийки 16,5 см та 18 см, верби з діаметром пня біля коре-

²⁰⁹⁶ Архів Апеляційного суду Київської області. Справа № 11-127 за 2012 р.

²⁰⁹⁷ Ухвала Коростишівського районного суду Житомирської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 280/1610/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79755857>.

²⁰⁹⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 804.

невої шийки 22 см, куців крушини в кількості 14 штук, зробив висновок про те, що даних, які б вказували, що такими діями створено небезпеку для життя, здоров'я чи для довкілля, не встановлено, а тому *Особу-1 треба виправдати*²⁰⁹⁹.

Обв'язковою ознакою об'єктивної сторони складу розглядуваного злочину є причинний зв'язок. Грунтовно проаналізувавши особливості останнього, О. С. Олійник констатувала, що він встановлюється із застосуванням методу сукупного аналізу причин і умов настання суспільно небезпечних наслідків та виділенням причини, без якої наслідки не настали б. Виникнення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля кваліфікується за ч. 1 ст. 239-1 КК України у разі, коли головною причиною буде визнане незаконне заволодіння гумусним горизонтом ґрунту²¹⁰⁰.

Виявлені у процесі аналізу ознак об'єктивної сторони розглядуваного злочину особливості спонукали мене висловити певні міркування щодо вад та, відповідно, напрямів удосконалення ч. 1 ст. 239-1 КК України, зокрема, в частині вказівки на наслідки у виді «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля».

По-перше, у практиці (хоч і відверто поодинокій) застосування ст. 239-1 КК України відсутні прецеденти інкримінування особам такої ознаки, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей». І цьому факту є просте та доволі логічне пояснення, адже досить складно уявити собі незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земельної ділянки, яке створило небезпеку для життя чи здоров'я людей, крім умисних дій, направлених проти людей, які намагаються припинити відповідне злочинне посягання. Але в такому разі кримінально-правова оцінка дій винного повинна відбуватися за допомогою норм, зосереджених в інших розділах Особливої частини КК України.

Щодо цього пригадуються слова А. М. Мірошниченка про те, що після прочитання тексту ст. 239-1 КК України в нього виникло непереборне бажання дізнатися, що розуміють під «заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей». Але жодних ідей у нього не виникло; не допомогли і пояснювальна записка та інші матеріали, пов'язані з підготовкою відповідного законопроекту²¹⁰¹. Тому правильність такого варіанту описання суспільно небезпечних наслідків, як криміноутворювальної ознаки вказаного злочину, виглядає сумнівною.

По-друге, коментуючи ст. 239-1 КК України, як приклад створення згаданої небезпеки для життя чи здоров'я людей О. О. Дудоров наводить ситуацію, коли у випадку зняття ґрунтового покриву на схилі (особливо під час дощу чи одразу після нього) інша частина ґрунту може прийти в рух і призвести до зсуву ґрунту у значних обсягах, що своєю чергою може викликати руйнування будівлі або падіння опори лінії електропередачі²¹⁰². Утім, очевидно, що навіть за відсутності згадування про створення небезпеки саме для життя або здоров'я людей, такі дії мали б бути визнані злочинними за ознакою створення небезпеки для довкілля.

²⁰⁹⁹ Вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 16 січня 2014 р. у справі № 168/1009/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36685649>.

²¹⁰⁰ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 127–128.

²¹⁰¹ Мірошниченко А. М. Земельне право України : навч. посіб. Київ : Алерта, 2012. С. 271.

²¹⁰² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 805.

Однак чи не головна проблема об'єктивної сторони аналізованого складу злочину полягає якраз таки у тому, що, як резонно зауважує О. О. Дудоров, «вказана небезпека для довкілля фактично притаманна будь-якому незаконному заволодінню ґрунтовим покривом землі, адже земельна ділянка, з поверхні якої знімається вказаний покрив, втрачає свою властивість слугувати середовищем росту рослин; „оголена” земельна ділянка може піддаватися водній чи вітровій ерозії тощо»²¹⁰³. У подібному руслі розмірковує й О. С. Олійник, зазначаючи, що основним наслідком аналізованого діяння є порушення екологічної рівноваги, руйнація істотних зв'язків, які тривалий час формуються в біоценозі земельної ділянки, порушення гідрологічного режиму місцевості та виникнення техногенного рельєфу. Відсутність ґрунтового покриву спричиняє докорінну зміну у житті флори та фауни, започатковує процеси трансформації біоценозу, що мають найближчі (швидкоплинні) та віддалені результати, частина з яких може мати глобальний масштаб²¹⁰⁴.

Отже, маємо констатувати, що, як і в аналогічній ситуації зі ст. 239 КК України, у ч. 1 ст. 239-1 КК України відсутні чіткі критерії відмежування аналізованого злочину від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 (як і 53-3) КУпАП, що призводить до вибіркового застосування кримінального закону та інших негативних наслідків²¹⁰⁵.

Зокрема, аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що найчастіше (62,5 % випадків) свідченням передбаченого ч. 1 ст. 239-1 КК України «створення небезпеки для довкілля» суди визнають «порушення ландшафтної цілісності територій», яке або супроводжується такими наслідками, як «знищення рослинного покриву, що потребує відновлення і унеможлиблює використання земельної ділянки за цільовим призначенням»²¹⁰⁶, або саме собою, на думку суду, «визнається небезпечним для довкілля через пошкодження об'єктів ПЗФ місцевого значення»²¹⁰⁷.

Наприклад, Жовтневий районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області наявність небезпеки для довкілля аргументував тим, що зняття ґрунтового покриву (родючого шару землі) без спеціального дозволу призвело до деградації (непридатності) земельної ділянки у сільськогосподарському виробництві та непридатності її до використання за цільовим призначенням без проведення робіт з рекультивуації земель, порушених внаслідок самовільного видобування ґрунту»²¹⁰⁸.

²¹⁰³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 805.

²¹⁰⁴ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 127.

²¹⁰⁵ Водночас маю звернути увагу на неточність висловлювання про те, що на сьогодні *малозначні* земельні правопорушення караються відповідно до норм адміністративного права, а суспільно небезпечні – кримінального (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 72). Нормами КУпАП встановлена відповідальність не за малозначні (ч. 2 ст. 11 КК України), а за правопорушення, які не володіють ознаками, передбаченими відповідними нормами кримінального законодавства.

²¹⁰⁶ Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 12 липня 2016 р. у справі № 731/276/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58887785>; вирок Городоцького районного суду Львівської області від 2 серпня 2017 р. у справі № 441/813/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68079542>; вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 28 серпня 2018 р. у справі № 620/820/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76833142>.

²¹⁰⁷ Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 8 червня 2015 р. у справі № 199/4104/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44780760>.

²¹⁰⁸ Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 липня 2014 р. у справі № 212/7185/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200>.

Полтавський районний суд Полтавської області у своєму вирокі взагалі обмежився вказівкою на те, що «Особою-2 було знято та перенесено ґрунтовий покрив земельної ділянки площею 0,0769 га без спеціального дозволу, що відповідно до п. 7 Методики призвело до шкоди у сумі 2 944,32 грн»²¹⁰⁹.

Тобто, як і в деяких інших випадках застосування ст. 239 КК України, суд «забув» про наявність у ч. 1 ст. 239-1 КК України такої обов'язкової ознаки складу злочину, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля».

Водночас у вже згаданому випадку Старовижівський районний суд Волинської області не визнав небезпечним для довкілля незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, яке призвело до пошкодження зелених насаджень дерев до ступеня не припинення росту, зокрема, двох осик з діаметром пня біля кореневої шийки 18,4 см та 21 см, сосни з діаметром пня біля кореневої шийки 26 см, двох беріз з діаметром пня біля кореневої шийки 16,5 см та 18 см, верби з діаметром пня біля кореневої шийки 22 см, кущів крушини в кількості 14 штук²¹¹⁰.

Очевидно, що такі наслідки не можна вважати менш небезпечними для довкілля (порівняно з тими, про які йшлося вище).

Намагаючись навести хоча б якісь більш-менш чіткі та об'єктивні орієнтири для відмежування деліктів, передбачених ст. 239-1 КК України та ст. 53-4 КУпАП, О. С. Олійник зазначає, що наявність загрози настання відповідних наслідків вирішується на підставі сукупного врахування кількісних показників, зокрема площі, з якої знято цей горизонт, та його об'єму, а також цільового призначення відповідної земельної ділянки, якості ґрунту, що є поверхневим шаром²¹¹¹. Однак у всіх наведених випадках поверхневий шар був знятий із земель сільськогосподарського призначення. Щодо площі, то чи не найбільший її розмір (0,7 га) був зафіксований саме в тому випадку, коли суд констатував відсутність небезпеки, тимчасом як у наведених вище прикладах притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 239-1 КК України розмір такої площі складав 0,07 га, 0,45 га, 0,25 га, 0,48 га, 0,1 га, і лише в одному випадку – 0,76 га. Якщо порівняти, то у деяких випадках притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 53-4 КУпАП площа земельної ділянки, з якої знімається поверхневий шар, сягала 0,32 га²¹¹² та 0,06 га²¹¹³, тобто це розмір, цілком зівставний, а подекуди і більший, ніж у відповідних кримінальних провадженнях²¹¹⁴. Диференційований підхід до оцінки наявності / відсутності

²¹⁰⁹ Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 1 лютого 2018 р. у справі № 545/3788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71931983>.

²¹¹⁰ Вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 16 січня 2014 р. у справі № 168/1009/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36685649>.

²¹¹¹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 127; Шуляк Ю. Л., Олійник О. С. Наслідки незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України): теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 15. Т. 2. С. 123.

²¹¹² Постанова Тростянецького районного суду Сумської області від 14 жовтня 2010 р. у справі № 2-а-1125/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65322987>.

²¹¹³ Постанова Західного апеляційного господарського суду від 13 грудня 2018 р. у справі № 914/579/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78648716>.

²¹¹⁴ О. С. Олійник висуває гіпотезу стосовно того, що при розмежуванні правопорушень, передбачених ст. 239-1 КК України та статтями 53-3 і 53-4 КУпАП, необхідно спиратися на положення ст. 121 ЗК України щодо норм безоплатної передачі земельних ділянок громадянам (Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заво-

---

небезпеки для довкілля не може бути пояснений і, наприклад, товщиною знятого шару ґрунту, адже її розмір (приблизно 20–30 см) був зазначений лише в одному з перерахованих випадків.

Зважаючи на представлені аргументи та наведені приклади, очевидно виглядає необхідність внесення змін до ст. 239-1 КК України. І переконаний у тому, що, незважаючи на дещо відмінну юридичну природу, концептуально відповідні зміни мають бути аналогічні тим, які вже пропонувалися під час аналізу ст. 239 КК України, тобто це заміна вжитого у ч. 1 ст. 239-1 КК України формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» на зворот «які призвели до істотної шкоди»²¹¹⁵.

Щодо розміру такої істотної шкоди, то він, по-перше, мав би бути ідентичним до аналогічного показника, пропонованого у ст. 239 КК України, з урахуванням чого у примітці статті варто зробити відповідне посилання і на ст. 239-1 КК України, а, по-друге, повинен визначатися на підставі Методики від 25 липня 2007 р.²¹¹⁶, деякі положення якої вже аналізувалися при характеристиці об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

Вказівка ж у проєктованій примітці ст. 239 КК України і на «іншу істотну шкоду, завдану навколишньому природному середовищу» зберігатиме можливість визнання заподіяної екологічної шкоди істотною і в тому разі, коли вона в майновому еквіваленті є меншою за 10 НМДГ. Водночас ще раз зверну увагу на те, що, враховуючи характер антисуспільної спрямованості та місцезнаходження розглядуваної норми в системі Особливої частини КК України, я в жодному разі не можу підтримати А. М. Шульгу, який у пропонованій ним редакції ст. 239-3 КК України «Незаконне заволодіння земельними ресурсами» «значну шкоду» як криміноутворювальну ознаку вказаного складу злочину пов'язує виключно зі шкодою матеріального характеру (у 100 і більше разів перевищує НМДГ)²¹¹⁷. Ще більш дивним подібне конструювання виглядає через призму того, що в ч. 3 ст. 239-3 КК України автором пропонується передбачити відповідальність за діяння, які спричинили, зокрема, «тяжкі наслідки», які сам А. М. Шульга трактує (п. 4 примітки статті) як спричинення непоправної шкоди довкіллю. Отже, виходить, що будь-яка інша значна шкода довкіллю, яка, проте, є «поправною», жодним чином не впливатиме на кваліфікацію аналізованого злочину саме проти довкілля, тимчасом як спричинення «непоправної шкоди довкіллю» буде визнаватися його кваліфікуючою ознакою.

лодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 120).

Однак, навіть визнаючи наявність у подібних пропозиціях певного раціонального зерна, зазначу, що на ступінь суспільної небезпеки аналізованих діянь впливає не лише площа відповідних земельних ділянок, а й інші фактори, які, зокрема, враховуються для визначення матеріальної шкоди відповідно до Методики від 25 липня 2007 р. Зважаючи на це, вважаю, що сама лише площа, з якої незаконно знімається ґрунтовий покрив, не може бути єдиним критерієм розмежування згаданих земельних деліктів.

²¹¹⁵ Необхідність відмови від згадування у статтях 239-1 та 239-2 КК України про фізичну шкоду людині буде додатково обґрунтована в підрозділі 2.4.

²¹¹⁶ Відповідно до п. 6 Методики розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту), визначається з урахуванням: 1) площі, на якій виявлено зняття (га); 2) нормативних втрат від знищення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту); 3) коефіцієнта індексації нормативної грошової оцінки земель.

²¹¹⁷ Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. С. 582–583.

З озвучених вище міркувань я не можу підтримати і розробників Закону від 19 грудня 2019 р.

Переконаний у тому, що ухвалення зазначених, а також інших змін до ст. 239-1 КК України (про них йтиметься далі), які, зокрема, розширять коло суб'єктів злочину власниками і землекористувачами, дасть змогу створити більш дієвий кримінально-правовий механізм протидії проявам незаконного зняття поверхневого шару земель та змінить на краще наявну ситуацію, коли понад за 10 років існування досліджуваної норми до кримінальної відповідальності за нею було притягнуто... **вісім (!)** осіб. Водночас маю зауважити, що така «переконаність» ґрунтується не лише на теоретичних аргументах, а й на конкретних матеріалах практики застосування ст. 53-3 КУпАП, які свідчать, що сьогодні до адміністративної відповідальності притягаються особи, які, наприклад, допустили незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок: площею 6,23 га, яке завдало шкоду на суму 109 тис. 741 грн²¹¹⁸; площею 1,5 га, шкоду – 52 657,5 грн²¹¹⁹; площею 1,84 га, шкода – 57 826,52 грн²¹²⁰; площею 1,11 га, шкода – 28 655 грн²¹²¹; площею 0,35 га, шкода – 10 609,4 грн²¹²²; площею 1,13 га²¹²³; площею 9,05 га²¹²⁴; площею 9,65 га²¹²⁵.

Як бачимо, незважаючи на те, що як площа земель, з яких незаконно знімається ґрунтовий покрив, так і розмір завданої цими діями шкоди, є не те що зіставними, а зазвичай у 10 і більше разів перевищують аналогічні показники, про які йшлося в аналізованих вище випадках притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 239-1 КК України, через недосконалість законодавства (насамперед кримінального) ці прояви суспільно небезпечної поведінки кваліфікуються за ст. 53-3 КУпАП.

Прикметно, що і в матеріалах багатьох кримінальних проваджень, відкритих за статтями 197-1 та 240 КК України, також фігурує інформація про незаконне зняття поверхневого шару на, без перебільшення, величезних, (особливо порівняно зі згаданими вище показниками) площах земель, яке здійснюється для подальшого видобування корисних копалин загальнодержавного значення і супроводжується завданням насправді великої матеріальної шкоди (5,5 га та 100 тис. 254,79 грн²¹²⁶; 213,05 га 162 тис. 168 грн²¹²⁷; 0,8 га та 9 604 грн²¹²⁸). У постанові Селидівського міського суду Донецької області прямо вказується на те, що Особа-1 здійснив виймку ґрунту на самовільно зайнятій земельній ділянці площею 0,07 га, внаслідок чого

²¹¹⁸ Постанова Новокаховського міського суду Херсонської області від 11 серпня 2010 р. у справі № 2-а-1011/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53693209>.

²¹¹⁹ Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 січня 2019 р. у справі № 857/3563/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79231413>.

²¹²⁰ Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 28 лютого 2019 р. у справі № 638/18887/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80165056>.

²¹²¹ Рішення Тиврівського районного суду Вінницької області від 26 липня 2019 р. у справі № 145/600/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83312398>.

²¹²² Рішення Київського окружного адміністративного суду від 23 липня 2019 р. у справі № 320/408/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83463488>.

²¹²³ Постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2014 р. у справі № 461/2321/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40979865#>.

²¹²⁴ Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда від 29 липня 2019 р. у справі № 404/3639/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83296790>.

²¹²⁵ Рішення Корольовського районного суду м. Житомира від 24 червня 2019 р. у справі № 296/2444/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82784735>.

²¹²⁶ Вирок Амвросіївського районного суду Донецької області від 29 червня 2011 р. у справі № 1-168/11.

²¹²⁷ Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 2 листопада 2011 р. у справі № 1-192/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27230280>.

²¹²⁸ Вирок Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 349/1467/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37032933>.

земельна ділянка площею 0,23 га стала непридатною для використання, а також спричинив шкоду в розмірі 18 166,74 грн²¹²⁹. Незважаючи на зазначені обставини, які достатньою мірою вказують навіть не на створення небезпеки, а на реальну шкоду для довкілля, у всіх цих випадках суди проігнорували необхідність кваліфікації дій винних осіб ще й за відповідними частинами ст. 239-1 КК України.

По-третє, у попередніх підрозділах цього дослідження вже неодноразово зазначалося, що поліпшенню кримінально-правової охорони ґрунтів може сприяти ухвалення змін до ст. 239-1 КК України, які б забезпечили уніфіковане трактування ознак об'єктивної сторони складу аналізованого складу злочину. Для цього пропонуємо описати у ст. 239-1 КК України злочинне порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів, відмовившись від невдалого термінологічного звороту «незаконне заволодіння» на користь словосполучення «незаконне зняття поверхневого шару земель», як це свого часу рекомендувала зробити О. С. Олійник. На думку цієї авторки, суспільно небезпечне діяння у складі злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 239-1 КК, має бути позначене в законі як порушення спеціальних (законодавчо визначених) правил використання ґрунтового покриву (поверхневого шару) землі як невід'ємної складової довкілля шляхом здійснення дій, спрямованих на його зняття, що призводить до погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель²¹³⁰. Крім іншого, у разі реалізації такого підходу за вчинення злочину зможуть нести відповідальність і власники земельних ділянок (землекористувачі), й особи, які знімають поверхневий шар із неналежних їм земельних ділянок²¹³¹.

Як бачимо, на відміну від деяких інших науковців, які об'єктивну сторону складу досліджуваного злочину пропонують описати за допомогою формулювання «незаконне зняття та перенесення»²¹³², О. С. Олійник вказує лише на «зняття» ґрунтового покриву земельних ділянок і не згадує про «перенесення» такого покриву. Сама юристка пояснює це тим, що реальна шкода чи створення загрози спричинення реальної шкоди довкіллю спричиняється діями, направленими на незаконне зняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) землі, яке вважатиметься незаконним у будь-якому разі за відсутності дозволу, виданого на вчинення подібних дій органом влади, а також в інших випадках, зазначених у законі²¹³³.

²¹²⁹ Постанова Селидівського міського суду Донецької області від 14 листопада 2011 р. у справі № 1-193/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80784790>.

²¹³⁰ Олійник О. С. Деякі особливості об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). *Форми права*. 2013. № 2. С. 421.

²¹³¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 804.

²¹³² Берднік І. В. Особливості кваліфікації злочинів під час конкуренції кримінально-правових норм (на прикладі ст. 239-1 КК України та ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 192; Мельник П. В. Криміналізація діянь у сфері охорони та раціонального використання земель. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 136.

Не зовсім зрозумілою виглядає позиція А. М. Шульги. Спочатку дослідник визнає, що, по-перше, ст. 239-1 КК України в наявній редакції не дає змоги правозастосовцю використовувати її повною мірою, а тому не відбувається правоохоронна функція суспільних відносин у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів, а, по-друге, термін «заволодіння» ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, порушуючи правила формальної логіки, не розкриває дійсної сутності діяння, передбаченого диспозицією ст. 239-1 КК України. Далі А. М. Шульга пропонує уніфікувати в межах нової ст. 239-3 КК України відповідальність за всі види незаконного заволодіння земельними ресурсами (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 182, 401–402).

²¹³³ Олійник О. С. Діяння як обов'язкова ознака об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 251.

Викладена позиція заслуговує на підтримку. Справді, згадану вище шкоду (загрозу шкоди) довіллю завдає незаконне «зняття» ґрунтового покриву земельних ділянок, а тому саме за вчинення цієї дії і має бути встановлено кримінальну відповідальність у відповідних статтях (239-1, 239-2), розміщених у розд. VIII Особливої частини КК України. Хоч ст. 239-1 КК України покликана забезпечувати кримінально-правову охорону як ґрунтового покриву, тобто ґрунту в його природному стані, так і ґрунтової маси, першочерговим об'єктом охорони в цьому разі виступає саме ґрунт у його природному стані, якому завдається шкода при його неконтрольованому знятті із поверхні земельної ділянки, внаслідок чого він втрачає частину своїх корисних властивостей. Цей факт неодмінно має бути врахований і законодавцем при подальшому удосконаленні опису ознак об'єктивної сторони досліджуваного злочину. Втілення у життя згаданої пропозиції засвідчувало б спрямованість ст. 239-1 КК України на забезпечення реалізації двох головних принципів охорони ґрунтів: 1) принципу цілісності ґрунтового покриву, який би відображав зміст правових норм, спрямованих на протидію руйнуванню ґрунтового покриву земельних ділянок; 2) принципу невіддільності ґрунтового покриву від земельних ділянок, насамперед сільськогосподарського призначення, оскільки це є умовою їх функціонування як основного засобу аграрного виробництва та природного ресурсу²¹³⁴.

Висловлену позицію підтримують і інші вчені²¹³⁵. Зокрема, О. О. Дудоров зазначав, що для того, щоб удосконалена ст. 239-1 як заборона, розміщена в розд. VIII Особливої частини КК, чіткіше наголошувала на охороні певних земельних відносин як складової довіллі, а не власності, треба відмовитися від термінологічного звороту «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», замінивши його словосполученням «незаконне зняття поверхневого шару (зокрема, ґрунтового покриву) землі». «Тим більше, – підкреслює фахівець, – що переміщення ґрунтового покриву як таке є неможливим у принципі, адже після відділення ґрунтового покриву від материнської основи він перетворюється на ґрунтову масу»²¹³⁶. Співзвучні думки (щоправда, вони стосуються злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України) лунають і з вуст М. В. Кумановського, який пише, що шкода довіллю, відносинам, що забезпечують екологічну безпеку, завдається самим зняттям. Тобто з моменту зняття поверхневого (ґрунтового) шару порушується екосистема певної місцевості і завдається їй шкода. Подальша ж доля поверхневого (ґрунтового) шару лежить за межами цього складу злочину і законодавця не повинна цікавити. Перенесення ґрунту – це порушення відносин власності. А незаконне зняття поверхневого (ґрунтового) шару земель водного фонду буде мати місце тоді, коли будуть порушуватися положення спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють експлуатацію поверхневого (ґрунтового) шару земель водного фонду²¹³⁷.

²¹³⁴ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. С. 489, 498.

²¹³⁵ Буцко О. В. Відмежування складу злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України, від суміжних складів злочинів і аналогічного адміністративного delictu. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 254; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 194.

²¹³⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 804.

²¹³⁷ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 109.

За умови вказівки у новій редакції ст. 239-1 КК України не лише на «зняття», а й на «перенесення» складеться парадоксальна ситуація, коли, наприклад, дії особи, яка вже зняла поверхневий шар для подальшого видобування корисних копалин і складувала його на цій же земельній ділянці, вже цим створивши небезпеку (або ж, як пропонується, істотну шкоду) для довкілля, не можна буде розцінювати як відповідний закінчений злочин, адже було відсутнє перенесення знятої ґрунтової маси. На підтвердження правильності сказаного звернемося до матеріалів практики.

Будучи притягнутим до відповідальності за ст. 53-3 КУпАП, Особа-1 оскаржила відповідну постанову з посиланням на те, що адміністративна відповідальність згідно зі ст. 53-3 КУпАП наступає у разі зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, а ним лише був порушений поверхневий шар ґрунту, який складений і зберігається біля пошкодженої ділянки. Розглянувши відповідну справу, суд вирішив, що оскаржувана постанова є незаконною, а тому підлягає скасуванню, адже відповідальність за ст. 53-3 КУпАП справді може мати місце за умови, що ґрунтовий покрив не лише знімається, а й переноситься²¹³⁸.

Артемівським міськрайонним судом Донецької області встановлено, що ТОВ «Деконський торгівельний дім» під керівництвом Особи-2 без виведення в установленому порядку земель сільськогосподарського призначення з обігу розмістило на них кар'єр. У процесі розробки кар'єру і розміщення добутих порід родючий шар ґрунту був втрачений, що призвело до безповоротної втрати родючості землі і порушення структури ґрунту²¹³⁹.

Дії Особи-2 були кваліфіковані за ст. 239-1 КК України, хоча винний, незаконно знявши родючий шар ґрунту, не здійснював у подальшому його перенесення. Наведений приклад із судової практики ще раз красномовно засвідчує правильність висловленої раніше тези про те, що у ст. 239-1 КК України має йтися саме про «незаконне зняття» ґрунтового покриву землі, оскільки саме ці дії (а не «перенесення» ґрунтової маси) спричиняють найбільшу шкоду довкіллю. Проте факт «перенесення» ґрунтового покриву може бути врахований при індивідуалізації покарання у межах санкції, передбаченої відповідною частиною ст. 239-1 КК України (адже перенесення ґрунтового покриву ускладнює приведення земельної ділянки у стан, який мав місце до вчинення незаконного зняття ґрунтового покриву).

Загалом підтримуючи пропонований О. С. Олійник та проаналізований вище варіант вдосконалення ст. 239-1 КК України²¹⁴⁰, маю зазначити, що у наступних

²¹³⁸ Постанова Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 5 вересня 2011 р. у справі №: 2-а/0306/9682/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20818995>.

²¹³⁹ Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької області. Справа № 0503/4360/ за 2012 р.; № 1/219/56 за 2013 р.

²¹⁴⁰ Вказане застереження «загалом» насамперед пояснюється тим, що цей варіант не кореспондувався з уже наявними правовими приписами. За умови сприйняття законодавцем пропозицій О. С. Олійник, що не супроводжуватиметься внесенням змін до інших правових норм, застосування ст. 239-1 КК України просто унеможливиться. Адже за такого розвитку подій правозастосовні органи будуть позбавлені навіть тих невеликих орієнтирів, що існують сьогодні (суспільно небезпечних наслідків, передбачених ст. 239-1 КК України), які дають змогу відмежувати відповідний злочин від адміністративного проступку, передбаченого ст. 53-3 КУпАП, оскільки об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, стане тотожною одній із форм адміністративного проступку, передбаченого ст. 53-3 КУпАП. Навіть більше: реалізація пропозицій О. С. Олійник призвела б до того, що у ст. 53-3 КУпАП передбачалась адміністративна відповідальність за діяння, більш суспільно небезпечне, ніж діяння, описане у ч. 1 ст. 239-1 КК України, оскільки у згаданій нормі КУпАП йдеться не лише про зняття ґрунто-

своїх роботах названа авторка пропонує значно ширший зміст об'єктивної сторони складу аналізованого злочину, вже не вичерпуючи її лише «зняттям» ґрунтового покриву земель. Зокрема, спочатку юристка зазначала, що суспільно небезпечним діянням, яке передбачене ст. 239-1 КК України і призводить до погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель, потрібно вважати порушення спеціальних (законодавчо визначених) правил зняття, переміщення, перенесення, транспортування, порушення рекультивациі, охорони ґрунтового покриву (поверхневого шару) землі, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля²¹⁴¹, а вже згодом, у своїй кандидатській дисертації, наполягала на необхідності вказівки у ст. 239-1 КК України на таке діяння, як «порушення порядку зняття, перенесення, збереження, використання гумусного горизонту ґрунту та рекультивациі порушених земель»²¹⁴². Стосовно висловленої позиції (-й) хотілося б зробити певні застереження.

По-перше, не досить аргументовано видається пропозиція О. С. Олійник щодо включення до змісту об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину таких дій, як, зокрема, порушення правил «транспортування» (у першому варіанті), «перенесення», «збереження», «рекультивациі» ґрунтового покриву земель (або ж гумусного горизонту ґрунту). Видається, що, доповнюючи КК України ст. 239-1, законодавець насамперед намагався попередити випадки «зняття» з поверхні земельної ділянки її поверхневого шару (передусім ґрунтового покриву), адже саме ці випадки призводять до втрати останнім частини корисних властивостей та набуття ґрунтовим покривом ознак рухомого майна (ґрунтової маси), перебування якого у вільному правовому обігу допускати не можна. Криміналізація діянь, що полягають у порушенні правил «перенесення», «рекультивациі» тощо ґрунтового покриву земель, на мою думку, у наміри законодавця не входила.

По-друге, за умови сприйняття висловлених згаданою криміналісткою рекомендацій сфера застосування досліджуваної кримінально-правової заборони буде невинувато розширена.

По-третє, у будь-якому разі не варто включати у зміст об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, таке діяння, як «порушення правил охорони ґрунтового покриву (поверхневого шару) землі» (у першому варіанті). Адже у чинному законодавстві вже існують норми (ст. 254 КК України, ст. 53 КУпАП), які передбачають відповідальність за безгосподарське використання землі, яке може виражатися, зокрема, у порушенні правил охорони ґрунтового покриву земель.

Свій варіант удосконалення ст. 239-1 КК України висуває Т. Б. Саркісова. Критикуючи чинну редакцію аналізованої заборони з міркувань, багато в чому схожих із тими, що були наведені вище, дослідниця пропонує встановити відповідальність за нецільове використання ґрунту. За задумом юристки, об'єктивна сторона складу

вого покриву, а і про його перенесення, тимчасом як у сформульованій О. С. Олійник редакції диспозиції ст. 239-1 КК України мова йшла про зняття ґрунтового покриву землі без вказівки на настання певних суспільно небезпечних наслідків.

²¹⁴¹ Олійник О. С. Деякі особливості об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 421.

²¹⁴² Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 125.

цього злочину полягатиме в укладенні угод, які в прямій або в прихованій формі порушують право власності Українського народу на ґрунти, що буде адекватною відповіддю численним фактам перетворення ґрунту на об'єкт цивільних правочинів (купівлі-продажу, міни тощо), вивезення за кордон тощо. Для цього вказується на необхідність визнання ґрунту національним багатством поряд із землею, встановивши щодо ґрунту режим об'єкта права власності Українського народу²¹⁴³. Наведена пропозиція також спонукає висловити певні критичні міркування.

По-перше, у пропонованій редакції статті КК України її назва («Нецільове використання ґрунту») не буде узгоджуватися зі змістом диспозиції, адже в останній йтиметься не про «нецільове використання ґрунту», а про укладення певних угод.

По-друге, не зовсім зрозумілим є те, у чому полягає суспільна небезпека діянь, за які пропонується встановити кримінальну відповідальність, а також, як поява пропонованої кримінально-правової заборони узгоджуватиметься з положеннями цивільного та земельного законодавства, які не містять заборони купівлі-продажу ґрунту. Не вирішиться ця проблема і за умови визнання ґрунту національним багатством поряд із землею, оскільки таке рішення не призведе до автоматичної заборони укладення правочинів із ґрунтом. Аналізуючи правовий режим землі в Україні, до якого пропонується прирівняти правовий режим ґрунту, можна стверджувати, що, незважаючи на визнання Конституцією України землі основними національним багатством, у регулятивному законодавстві закріплені лише певні обмеження щодо її обігу, але про заборону вчинення правочинів з нею не йдеться.

По-третє, викликає сумнів сама можливість визнання ґрунту основним національним багатством поряд із землею з урахуванням того, що визначене у законодавстві поняття ґрунту є видовим щодо родового поняття землі та є її складовою частиною²¹⁴⁴. До речі, сама Т. Б. Саркісова в одній з публікацій, присвячених земельним правопорушенням, зазначала, що та обставина, що в законодавстві ЄС при визначенні об'єкта земельного правопорушення вживається термін ґрунт (soil), а чинний КК України оперує терміном «землі», не є підставою для розуміння їх як двох різних об'єктів злочину²¹⁴⁵.

По-четверте, щонайменше сумнівними виглядають перспективи протидії земельним правопорушенням у сфері охорони ґрунтів (навіть порівняно з недосконалою чинною редакцією ст. 239-1 КК України) за допомогою норми про відповідальність саме за укладення угод, які порушуватимуть досить ефемерне право власності Українського народу на ґрунт, й особливо за умови, що більшість таких угод (купівля-продаж ґрунту) не носять письмового характеру та укладаються на основі усної домовленості сторін.

Якщо законодавець і виявить намір передбачити відповідальність в окремій нормі саме за розкрадання ґрунтів, вважаючи недостатніми існуючі засоби бороть-

²¹⁴³ Саркісова Т. Б. Земельні правопорушення в сфері охорони родючості ґрунтів. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених*. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 р.). Київ, 2010. Частина друга. С. 90.

²¹⁴⁴ Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі потуги вирішувати уявні проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24.

²¹⁴⁵ Саркісова Т. Б. Кримінальна відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Спеціальний випуск. 2010. № 6. Ч. 1. С. 245–246.

би з цим суспільно небезпечним явищем, то така заборона має міститися серед статей, присвячених злочинам проти власності (можливий варіант – доповнення КК України ст. 197-2 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель»). Однак відповідність запровадження самостійної кримінальної відповідальності за «розкрадання ґрунтів» розробленим кримінально-правовою доктриною принципам криміналізації діянь виглядає сумнівною. Водночас у ст. 239-1 КК України для вирішення виконуваних цією нормою завдань протидії порушенням відносин у сфері довкілля, а не власності має йтися, як вже зазначалося, про незаконне «зняття», а не про «заволодіння» ґрунтовим покривом землі.

Через використання у тексті ст. 239-1 КК України термінологічного звороту «незаконне заволодіння» виникає проблема співвідношення складу злочину, передбаченого цією нормою, і складів деяких злочинів проти власності. Зокрема, з'ясовуючи зміст законодавчого формулювання «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», треба пам'ятати, що самовільне зайняття земельної ділянки утворює склад злочину проти власності. Якщо незаконне заволодіння ґрунтовим покривом за умов, вказаних у ст. 239-1 КК України, поєднується із самовільним зайняттям земельної ділянки, передбаченим ст. 197-1 КК, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю цих злочинів²¹⁴⁶.

В юридичній літературі доводиться, що, зважаючи на зміст норм ЗК України, формулювання «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», ймовірно, необхідно трактувати як незаконне заволодіння земельною ділянкою, насамперед сільськогосподарського призначення, пов'язане з пошкодженням, псуванням поверхневого шару земель, що має наслідком неможливість чи складність її використання за цільовим призначенням. Цей висновок обґрунтовується тією обставиною, що у ст. 53-3 КУпАП використовується термін «ґрунтовий покрив», а у ст. 53-4 КУпАП – «ґрунтовий покрив (поверхневий шар)» земель; звідси випливає, що у першому випадку йдеться про ґрунтову масу, а в другому – про верхній родючий шар земель, який є невід'ємною складовою земельної ділянки²¹⁴⁷.

Погодитися з викладеним тлумаченням закону (у цьому разі – КУпАП, хоч далі, при аналізі ст. 239-1 КК України, робиться посилання на ці рядки, оскільки об'єктивна сторона правопорушень є тотожною) складно. По-перше, ґрунтовий покрив не можна ототожнювати з ґрунтовою масою, властивостей якої ґрунтовий покрив набуває після відокремлення від поверхні землі. По-друге, не варто ототожнювати незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконне заволодіння земельною ділянкою. Адже незаконне заволодіння земельною ділянкою – це дії, які входять до складу об'єктивної сторони складу злочину проти власності, передбаченого ст. 197-1 КК України. Встановлюючи ж кримінальну (як і адміністративну) відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, законодавець, як про це йшлося раніше, найперше мав на меті поставити під кримінально-правову охорону не відносини власності на верхній родючий шар земель, який є невід'ємною складовою земельної

²¹⁴⁶ Аналогічно розмірковує і С. М. Ребенко (Ребенко С. Актуальные вопросы квалификации незаконного за владения почвенным покровом (поверхностным слоем) земель. *Leges si Viata*. 2015. № 4. С. 85).

²¹⁴⁷ Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. З. Гаєцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 95–96.

ділянки, а відносини щодо захисту поверхневого шару (передусім його ґрунтового покриву) земель як елемента довкілля, якому завдається значна шкода при незаконному відділенні від поверхні землі.

Незаконне заволодіння родючим шаром ґрунту, знятим власником земельної ділянки або землекористувачем, не використаним одразу під час проведення відповідних робіт, а тому складеним, наприклад, у бурти, має кваліфікуватися як відповідний злочин проти власності (зокрема, статті 185, 186 або 187 КК України)²¹⁴⁸.

Якщо незаконному зняттю ґрунтового покриву передують або безпосередньо у процесі його здійснення винна особа вчиняє дії, що призводять до виснаження водних джерел, які знаходяться на цій ділянці, то вчинене також додатково кваліфікується за відповідною частиною ст. 242 КК України²¹⁴⁹. Водночас треба зазначити, що у певних випадках такі дії можуть кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 242 і ст. 239-2 (а не ст. 239-1) КК України.

Якщо незаконне заволодіння поверхневим шаром земель поєднується із застосуванням фізичного насильства щодо власника земельної ділянки (землекористувача), то вчинене потребує додаткової кваліфікації на підставі норм КК України про відповідальність за умисні злочини проти життя та здоров'я особи.

Умисне чи необережне знищення або пошкодження будівель, споруд та іншого майна, розташованого на території земельної ділянки, поверхневий шар з якої незаконно знімається, а також об'єктів рослинного світу, які знаходяться на цій ділянці, за наявності підстав потребує додаткової кваліфікації за статтями 194, 196, 245 КК України²¹⁵⁰.

Фактично кожен випадок незаконного заволодіння ґрунтовым покривом землі супроводжується порушенням структури ґрунту – одним із наслідків, що є криміноутворювальною ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України.

Ірпінським міським судом Київської області встановлено, що Особа-1, перебуваючи на посаді генерального директора ТОВ «Реґіон-Ґрунт», всупереч вимогам статей 166, 168 ЗК, статей 35, 36, 37, 52 Закону України «Про охорону земель», Порядку від 4 січня 2005 р., п. 1.1 Договору на виконання робіт виробничого характеру № 27/07-2 від 27 липня 2011 р., без отримання дозволу ГУ Держкомзему у Київській області на зняття та перенесення родючого шару ґрунту, без відповідного проєкту землеустрою, на земельних ділянках загальною площею 1,5 га, які перебувають у власності Особи-2 з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства, у період з серпня по листопад 2011 р. організував та провів роботи зі зняття та перенесення за межі вказаної земельної ділянки верхнього (родючого) шару ґрунту і тим самим порушив його структуру. Дії Особи-1 кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 365-1 і ст. 254 КК України²¹⁵¹.

---

²¹⁴⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 806.

²¹⁴⁹ Берзін П. С. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 89. С. 12.

²¹⁵⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 806.

²¹⁵¹ Архів Ірпінського міського суду Київської області. Справа № 1-85 за 2012 р.

Вважаю, що кримінально-правова оцінка дій Особи-1 відбулася з порушенням правил кваліфікації, оскільки дії винного мали кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 239-1, а не за ст. 254 КК України.

П. Ф. Кулинич звертає увагу на те, що у багатьох випадках посягання на поверхневий шар ґрунту призводить ще до одного негативного наслідку, не зазначеного у диспозиції ч. 1 ст. 239-1 КК України, – це втрата відповідною земельною ділянкою властивостей сільськогосподарського угіддя та засобу сільськогосподарського виробництва²¹⁵². Видається, що позиція правника базується на висловленій ним тезі про те, що у правовій охороні ґрунтів доцільно виділяти два відносно самостійних напрями – сільськогосподарський (виробничий) та екологічний. Ці напрями дуже взаємопов'язані, оскільки екологічна функція ґрунту має важливе значення і у сфері сільськогосподарського землекористування. Водночас згідно зі специфікою видів суспільної діяльності, в яких виявляються зазначені функції ґрунтів, сільськогосподарський та екологічний аспекти охорони ґрунтів потребують окремого правового регулювання²¹⁵³. Здебільшого підтримуючи П. Ф. Кулиничу щодо можливості настання внаслідок вчинення злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, втрати відповідною земельною ділянкою властивостей сільськогосподарського угіддя та засобу сільськогосподарського виробництва, дозволю собі висловити думку про те, що передбачати такий вид суспільно небезпечних наслідків безпосередньо у диспозиції досліджуваної кримінально-правової заборони передчасно.

По-перше, з огляду на розкритий вище зміст поняття «довкілля», а також розуміння родового об'єкта злочинів проти довкілля, є підстави вважати, що втрата земельною ділянкою властивостей сільськогосподарського угіддя та засобу сільськогосподарського виробництва внаслідок незаконного зняття ґрунтового покриття (поверхневого шару) земель може бути розцінена або як створення небезпеки для довкілля (ч. 1 ст. 239-1 КК України), або (залежно від кількісних та якісних характеристик предмета злочину та інших обставин) як настання тяжких наслідків (ч. 3 ст. 239-1 КК України).

По-друге, використання у законі такого поняття, як «втрата земельною ділянкою властивостей сільськогосподарського угіддя та засобу сільськогосподарського виробництва», здатне викликати численні проблеми, пов'язані зі встановленням його наявності, навіть складніші, ніж ті, що виникають при визначенні наявності або відсутності «небезпеки для довкілля».

Об'єктивна сторона складу злочину, караного за **ст. 239-2 КК України**, полягає у незаконному заволодінні поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах.

На думку О. В. Буцка, аналізований злочин може бути вчинений шляхом як дії (коли особа неналежно виконує встановлені правила використання і захисту земель водного фонду, а саме поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду, чи вчиняє дії, що заборонені законодавством), так і бездіяльності (яка має місце у разі невиконання у повному обсязі або в частині вимог, передбачених встановленим

²¹⁵² Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 485.

²¹⁵³ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 495–496.

законодавством правилами, за умови, що особа була зобов'язана їх виконати відповідно до цих правил та мала у даних конкретних умовах реальну можливість для цього)²¹⁵⁴. Утім, висловлюючи подібні судження, які багато в чому базуються на можливості визнання караними за ст. 239-1 КК України і необережних дій, дослідник не враховує той факт, що суб'єктивна сторона відповідного злочину характеризується виключно умисною формою вини. Тому має рацію М. В. Кумановський, який констатує, що незаконне заволодіння поверхневим шаром земель може проявлятися виключно у формі дії²¹⁵⁵.

Незважаючи на наявність двох окремих норм, вживане у ст. 239-2 КК України поняття «заволодіння» потрібно вважати ідентичним за змістом до аналогічного поняття, яке розглядалося при характеристиці злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. Водночас, з огляду на історичне і системне тлумачення закону, під заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду інколи розуміють штучне створення земельної ділянки, зокрема, шляхом наміву ґрунту за допомогою земснарядів та іншої техніки (так звані гідронамиви), вчинення інших дій зі зміни рельєфу земель водного фонду (наприклад, підняття рівня ґрунту до незатоплюваних позначок для використання земельної ділянки для будівництва, зміна русла річки), викопування штучних водоймищ, влаштування гребель, дамб, причалів тощо²¹⁵⁶.

Однак вимушений ще раз звернути увагу на те, що викладена позиція є результатом тлумачення кримінального закону, причому явно не буквального. Перелічені вище протиправні дії, так би мовити, в ідеалі *de lege ferenda* мали б охоплюватися окремою кримінально-правовою заборонаю під назвою, наприклад, «Порушення правил користування землями водного фонду» або «Штучне утворення земельної ділянки»²¹⁵⁷, а не ст. 239-2 КК України, в якій йдеться про незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду. У судовій практиці до заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду найчастіше відносять дії, які полягають у добуванні з дна водойм і прилеглих до них земельних ділянок піску, частка яких у загальній структурі сягає 54 %.

Наприклад, Приморським районним судом Запорізької області встановлено, що Особа-1 організував без отримання від спеціально уповноваженого органу влади дозволу на видобуток морського піску в районі контурів 184 та 184А поблизу с. Райнівка Приморського району Запорізької області, який здійснив шляхом завантаження морського піску до вантажного самоскида «ГАЗ-САЗ 3507» і у такий спосіб незаконно заволодів поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах зазальним об'ємом 53,4 м³. Дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-2 КК України»²¹⁵⁸.

²¹⁵⁴ Буцко О. В. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 70.

²¹⁵⁵ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 91.

²¹⁵⁶ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 233.

²¹⁵⁷ З багато в чому подібною за змістом пропозицією виступає О. М. Дроваль (Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 167).

²¹⁵⁸ Вирок Приморського районного суду Запорізької області від 4 вересня 2017 р. у справі № 326/1061/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68610743>.

Генічеським судом Херсонської області з'ясовано, що Особа-2 організував вилучення морського піску в особливо великих розмірах – в об'ємі 18,6 м³ – і подальше завантаження його в автомобіль, водій якого вивіз зазначений об'єм морського піску з території вказаної земельної ділянки. Дії Особи-2 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-2 КК України²¹⁵⁹.

В інших випадках за ст. 239-2 КК України були кваліфіковані незаконне заволодіння піщано-гравійної суміші²¹⁶⁰, важкого суглинку сіро-коричневого кольору²¹⁶¹ або просто «поверхневим шаром земель водного фонду»²¹⁶² чи «родючим шаром земель»²¹⁶³.

Крім іншого, обстоюване розуміння аналізованого злочинного діяння кореспондується з викладеним вище розумінням основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України.

Натомість В. В. Локтіонова та І. І. Митрофанов, які пропонують багато в чому схоже із наведеним у цій роботі визначення основного безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину, під незаконним заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду розуміють встановлення фактичного володіння цим шаром земель особою, яка не має законних прав на користування ним. Видається, що за подібного розуміння незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, в якому акцент робиться на незаконному привласненні поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду, тобто на шкоді, яка завдається відносинам власності, потребує уточнення позиція названих авторів щодо основного безпосереднього об'єкта аналізованого злочину. Цей об'єкт визначається як суспільні відносини, що забезпечують встановлений порядок зняття та перенесення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду та його належної охорони, що є необхідною умовою стану безпечності для життя та здоров'я людей, а також повноцінного господарського використання корисних якостей земель водного фонду²¹⁶⁴. Обмеження кола осіб, які можуть бути суб'єктами досліджуваного злочину, лише особами, що не мають законних прав на користування поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, не повною мірою узгоджується з висновками, які далі роблять згадані дослідники, аналізуючи ст. 239-2 КК України і вказуючи на те, що незаконно заволодіти поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду може і законний користувач з порушенням встановленого порядку зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару) ґрунту²¹⁶⁵.

²¹⁵⁹ Вирок Генічеського районного суду Херсонської області від 27 лютого 2013 р. у справі № 2107/4594. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29837115>.

²¹⁶⁰ Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 21 червня 2013 р. у справі № 345/3361/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32010634>.

²¹⁶¹ Вирок Сторожинського районного суду Чернівецької області від 18 квітня 2019 р. у справі № 723/1427/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81295657>.

²¹⁶² Див., наприклад: вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 9 жовтня 2017 р. у справі № 381/3600/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69468829>; ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 8 квітня 2013 р. у справі № 607/5869/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30728899>; ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 3 липня 2015 р. у справі № 653/1519/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46105683>.

²¹⁶³ Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 9 жовтня 2019 р. у справі № 241/1612/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84858832>.

²¹⁶⁴ Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. С. 185.

²¹⁶⁵ Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. С. 185–186.

З аналізу чинної редакції ст. 239-2 КК України, включно з її приміткою, випливає, що розмір матеріальних збитків, завданих незаконним заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, не має значення для кваліфікації дій особи за ст. 239-2 КК України. Ця обставина (якщо вчинене немає підстав кваліфікувати за ч. 3 ст. 239-2 КК України за ознакою тяжких наслідків) може впливати лише на індивідуалізацію покарання. З огляду на сказане, навряд чи можна погодитися з А. М. Шульгою, який названий склад злочину вважає матеріальним. Свою позицію правник пояснює тим, що технічно заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах становить собою фактичне відокремлення цього об'єкта природи від материнської основи, що автоматично погіршує природний стан поверхні земельної ділянки земель водного фонду, яке є реальним суспільно небезпечним наслідком відповідного діяння²¹⁶⁶. Видається, що, висловлюючи таку думку, А. М. Шульга не враховує доведену у доктрині і згадану на початку цього підрозділу необхідність розрізняти наслідки злочину і суспільно небезпечні наслідки²¹⁶⁷. У розглядуваному складі злочину згадане «фактичне відокремлення цього об'єкта природи від материнської основи, що автоматично погіршує природний стан поверхні земельної ділянки земель водного фонду» є наслідком злочину, яка означає шкоду, заподіяну ним, і характеризує лише його суспільну небезпеку, не входячи при цьому до складу об'єктивної сторони складу аналізованого злочину і не впливаючи на його кваліфікацію. Тому й підстав відносити цей склад злочину до матеріальних немає. У світлі сказаного дивним виглядає і наведений приклад із правозастосовної практики.

Постановою слідчого Броварського МВ ГУ МВС у Київській області від 15 жовтня 2011 р. порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239-2 КК України, за фактом незаконного заволодіння працівниками ТОВ «Будводилях» поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах. Директором ТОВ «Будводилях» Особою-1 до Броварського міського районного суду Київської області суду була подана скарга на вказану постанову про порушення кримінальної справи, в якій він просив її скасувати, посилаючись на те, що постановою винесена всупереч вимогам статей 94, 97, 98 КПК України, оскільки достатніх приводів і підстав до порушення справи не було. За наслідком розгляду відповідної скарги постановою слідчого про порушення кримінальної справи була скасована судом. Після цього відповідне рішення суду було оскаржено прокурором, який брав участь у розгляді справи судом першої інстанції, до суду апеляційної інстанції. Розглянувши апеляцію прокурора, Апеляційний суд Київської області залишив її без задоволення на тій підставі, що на момент порушення кримінальної справи для визначення суми збитків слідчий керувався Методикою розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державні внаслідок порушення правил охорони водних ресурсів на землях водного фонду, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації, яка втратила чинність, тобто сума шкоди на теперішній час не визначена²¹⁶⁸.

²¹⁶⁶ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 168.

²¹⁶⁷ Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочинцем : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. С. 51–85.

Нагадаємо, що це питання вже було розглянуто на початку цього підрозділу.

²¹⁶⁸ Архів Апеляційного суду Київської області. Справа № 10с-4 за 2012 р.

У жодному разі не виправдовуючи юридично неграмотні дії слідчого, який у своїй діяльності керувався положенням нормативно-правового акта, що втратив чинність, водночас не можу зрозуміти логіку апеляційного суду. Останній вказує на те, що для визначення суми заподіяних збитків слідчий керувався Методикою, яка втратила чинність, хоч головне, на що мав би звернути увагу суд, це те, що для констатації наявності складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239-2 КК України, взагалі не вимагається встановлювати розмір матеріальної шкоди, оскільки особливо великий розмір, відповідно до примітки ст. 239-2 КК України, визначається не вартістю поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду, яким заволодів винний, а об'ємом поверхневого (грунтового) шару, який має бути понад 10 м³.

З'ясовуючи, чи було заволодіння поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду *незаконним*, потрібно звертатися до відповідних положень чинного регулятивного (земельного, водного тощо) законодавства. Щодо цього М. В. Кумановський зазначає, що для незаконного заволодіння поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах характерна змішана протиправність, яка означає заборону такої дії в кримінально-правовому порядку через те, що вона (дія) визнана протиправною нормами іншої галузі права. «Широке використання законодавцем „бланкетності“ – продовжує правник, – свідчить не лише про акцесорний характер норм КК, а й про те, що взаємозв'язок кримінально-правових норм із природоохоронним законодавством має інтеграційний характер і являє собою єдиний правовий припис, який, у свою чергу, виявляється шляхом системного аналізу законодавства на основі тлумачення кримінального закону. Адаптація кримінального законодавства до системи природоохоронного робить його більш гнучким і досконалим»²¹⁶⁹.

Зокрема, є правомірною поведінкою, а отже, не утворює складу розглядуваного злочину дозволене уповноваженими органами проведення на землях водного фонду (наприклад, на земельних ділянках дна річок, озер, морів, інших водних об'єктів) робіт, пов'язаних із будівництвом гідротехнічних, лінійних та гідрометричних споруд, поглибленням дна для судноплавства, видобуванням корисних копалин (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), розчисткою русел річок, каналів і дна водойм, прокладанням кабелів, трубопроводів, інших комунікацій, а також бурові та геологорозвідувальні роботи (ч. 1 ст. 86 ВК України).

Оцінюючи дії особи на предмет наявності у них ознак складу злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, треба враховувати і положення Порядку видачі дозволів на проведення робіт на землях водного фонду, який визначає механізм видачі дозволу на проведення днопоглиблювальних робіт, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду²¹⁷⁰.

²¹⁶⁹ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 99.

²¹⁷⁰ Видача дозволу погоджується з органами місцевого самоврядування, Держгеокадастром (у разі проведення робіт на землях водного фонду в межах прибережних захисних смуг уздовж морів, морських заток і лиманів, у внутрішніх морських водах, лиманах і територіальному морі) або його територіальними органами (у разі проведення робіт на інших землях водного фонду), Держрибагентством (у разі проведення робіт на рибогосподарських водних об'єктах), територіальними органами Держлісагентства (у разі проведення робіт у лісах на землях водного фонду), Мінінфраструктури (у разі проведення робіт в межах судноплавних шляхів загального користування, судноплавних шлюзів та портових гідротехнічних споруд).

Прикладом порушення положень ст. 86 ВК України, яке за наявності підстав може кваліфікуватися за ст. 239-2 КК України, є так звана розчистка несудноплавних річок, під виглядом якої (як на цьому резонно акцентує увагу А. М. Мірошниченко) фактично здійснюється незаконне видобування піску, гальки, гравію тощо або відбувається намівання нових територій з метою подальшої забудови або «відсування» межі прибережної захисної смуги²¹⁷¹.

Місця і порядок проведення зазначених робіт визначаються відповідно до проєктів, що погоджуються з обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади АРК з питань охорони навколишнього природного середовища, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства (крім робіт на землях, зайнятих морями), та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр (ч. 2 ст. 86 ВК України)²¹⁷².

Вирішуючи питання, законним чи незаконним було заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, треба брати до уваги і ту обставину, що ці землі можуть перебувати як у державній і комунальній, так і у приватній власності²¹⁷³.

У процесуальних документах потрібно чітко вказувати, положення яких саме нормативно-правових актів були порушені винним. В іншому ж разі суд може конс-

---

Проведення робіт, пов'язаних з експлуатаційним днопоглибленням на внутрішніх підхідних, судноплавних каналах та портових акваторіях, супроводжується комплексним екологічним моніторингом з відшкодуванням збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу та водним біоресурсам, за фактично виконаними роботами, що розраховуються в установленому законодавством порядку.

Дозвіл видається за умов недопущення: порушення стійкості прибережних схилів (берегообвали, ерозійні та зсувні процеси, осідання); зосередження будь-яких забруднюючих речовин, сміття, деревини тощо; утворення перетинів водних потоків; перекриття течії води через водопропускні споруди різних типів та прогони мостів; затоплення та підтоплення прибережних територій.

Зазначеним Порядком також регламентується перелік документів, які необхідно подати для отримання дозволу, процедура розгляду відповідних заяв, дані, які мають зазначатися у дозволі тощо.

²¹⁷¹ Мірошниченко А. М. Земельне право України : навч. посіб. Київ : Алерта, 2012. С. 335.

²¹⁷² Згідно з п. 6 Порядку встановлення берегових смуг водних шляхів та користування ними, затв. постановою КМУ від 14 квітня 1997 р. № 347, у межах берегових смуг водних шляхів дозволяється влаштування причалів, установлення пристроїв для навантаження і розвантаження самохідних суден і барж, тимчасових пристроїв для швартування суден і наплавних споруд, а також тимчасове зберігання вантажів та механічної тяги суден; установлення берегових навігаційних знаків; установлення гідрометеорологічних постів; зберігання твердого палива для суден підприємств і організацій водного транспорту, а також тимчасове зберігання суднового обладнання; влаштування тимчасових зимових приміщень і проведення інших робіт у разі випадкової зимівлі чи виходу з експлуатації судна. Розміри ділянок берегових смуг судноплавних водних шляхів, що потребують відведення земель для проведення робіт, пов'язаних із судноплавством, і розміщення необхідних споруд для річкового флоту, визначаються за проєктами землеустрою щодо відведення земельних ділянок або за іншою документацією із землеустрою, на підставі якої здійснюється формування земельних ділянок, що погоджується та затверджується в порядку, встановленому ст. 186 ЗК України.

²¹⁷³ До речі, таке твердження, вперше висловлене у 2014 р. (Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 247), викликало зауваження з боку М. В. Кумановського, який зазначає, що шкода спричиняється відносинам, які забезпечують екологічну безпеку, незалежно від того, у чий власності знаходиться поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду (Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 103). Насправді, висловлюючи відповідні судження, ми хотіли лише звернути увагу на те, що землі водного фонду можуть перебувати, зокрема, у приватній власності, і в жодному разі не мали на увазі те, що екологічна шкода залежить від форми власності, в якій перебувають відповідні землі.

татувати неконкретизованість обвинувачення. Прикладом того, які правові наслідки тягне за собою недотримання вказаних вимог, може бути наведене судове рішення.

Васильківським міськрайонним судом Київської області за ч. 3 ст. 239-2 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який за допомогою земснаряда «Н-9911 к» здійснив видобуток піску з руслової водойми р. Стугна в об'ємі 9 152 м³, внаслідок чого спричинив матеріальної шкоди державі на загальну грошову суму 1 млн 763 тис. 553,79 грн²¹⁷⁴. Особа-1 оскаржив відповідне рішення до суду апеляційної інстанції, зокрема, пославшись на те, що судом першої інстанції належно не з'ясована наявність в його діях усіх елементів складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 239-2 КК України. Розглянувши апеляційну скаргу, колегія судів дійшла висновку, що обвинувальний акт містить у собі лише посилання на недотримання останнім вимог статей 47, 51 ВК України під час видобутку піску з руслової водойми, без розкриття їх змісту та без зазначення вимог інших нормативно-правових актів у редакції, чинній на момент вчинення інкримінованого злочину, порушення яких, на переконання органу досудового розслідування, допустив Особа-1, та до змісту яких відсилає диспозиція ст. 239-2 КК України. На переконання представників Феміди, відсутність посилання на вимоги нормативно-правових актів, порушення яких допустив підсудний, безпосередньо впливає на визначення об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 239-2 КК України, а саме незаконності заволодіння землями водного фонду, оскільки сторона обвинувачення в обвинувальному акті вказує на те, що Особа-1 діяв на підставі дозволу Управління водного господарства у м. Києві та Київській області на проведення днопоглиблюваних робіт на руслі р. Стугна та русловій водоймі в об'ємі 211,5 тис. м³, договору оренди земельної ділянки, зокрема, з її частиною під ставком, та робочого проєкту реконструкції руслової водойми на р. Стугна. Водночас не зазначено про незаконність такої діяльності, що не узгоджується з подальшим обвинуваченням Особи-1. У сукупності зазначені обставини стали підставою для скасування рішення суду першої інстанції²¹⁷⁵.

Т. Б. Саркісова висловлюється за те, щоб викласти диспозицію ч. 1 ст. 239-2 КК України у такій редакції: «Дії, що порушують встановлений режим цільового використання та охорони земель водного фонду, в тому числі проведення будь-яких робіт по зміні рельєфу прибережної захисної смуги, крім берегоукріплювальних, що заподіюють або можуть заподіяти істотну шкоду...»²¹⁷⁶. Щодо викладеної пропозиції хотілося б зауважити таке:

- по-перше, у досліджуваній кримінально-правовій забороні з урахуванням наявності у чинному КК України ст. 254 недоречно говорити про порушення встановленого режиму цільового використання земель водного фонду;

- по-друге, у пропонованій редакції ст. 239-2 КК України немає вказівки на незаконність відповідних дій, однак з кола кримінально караних дій виключено проведення берегоукріплювальних робіт. При характеристиці «незаконності» заволо-

²¹⁷⁴ Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>.

²¹⁷⁵ Ухвала Апеляційного суду Київської області від 11 квітня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57106578>.

²¹⁷⁶ Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 6.

діння землями водного фонду було показано, що не лише берегоукріплювальні роботи можуть бути визнані законними. Відтак вважаю, що висунутий Т. Б. Саркісовою варіант редакції диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК України призведе до невинуватої казуїстичності кримінального закону, що може негативно вплинути на його ефективність²¹⁷⁷.

Для визначення «незаконності» заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду з погляду кваліфікації за ст. 239-2 КК України П. В. Мельник звертається до ст. 168 ЗК України і вже згаданого Порядку від 4 січня 2005 р.²¹⁷⁸. Посилання на вказані нормативно-правові акти науковець пояснює тією обставиною, що законодавством не передбачено особливого режиму зняття, перенесення, використання поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду, водночас зазначаючи, що у Порядку користування землями водного фонду, затвердженому постановою КМУ від 13 травня 1996 р. № 502, закріплено лише механізм користування землями водного фонду, виконання комплексу водоохоронних заходів і проведення експлуатаційних робіт для створення сприятливих умов утримання цих земель²¹⁷⁹. Стосовно викладених міркувань правника маю зробити певні застереження.

По-перше, треба нагадати, що при з'ясуванні суті незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду П. В. Мельник приєднується до визначення, запропонованого І. І. Митрофановим та А. М. Пругулою, які під незаконним заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду розуміють встановлення фактичного володіння цим шаром земель особою, яка не має законних прав на користування ним²¹⁸⁰. Як бачимо, у цьому визначенні, яке спирається на буквальне тлумачення КК України, робиться акцент на порушенні відносин власності, оскільки вказується на «фактичне володіння» та «особу, яка не має законних прав на користування». Тобто за такого розуміння поняття незаконного заволодіння до кримінальної відповідальності за ст. 239-2 КК України можна притягати лише осіб, для яких земельна ділянка, з якої знімається поверхневий шар, є чужою. Тому дещо дивним виглядає звернення П. В. Мельника до ст. 168 ЗК України і згаданого Порядку, відповідно до яких спеціальний дозвіл може отримати лише власник земельної ділянки чи землекористувач, який у будь-якому разі має право на користування поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, яке може бути лише обмежено, а спеціальний дозвіл вимагається для зняття та перенесення грунтового покриву, – дій, які не можна ототожнювати з користуванням, про яке говорить П. В. Мельник.

По-друге, визначаючи зміст незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, потрібно враховувати специфіку правового режиму

²¹⁷⁷ Тут варто зауважити, що до вад казуїстичного способу викладення кримінально-правових норм треба відносити: 1) відсутність впевненості в тому, що перелік діянь охоплює всі можливі випадки; 2) необхідність постійно вносити зміни і доповнення в закон через постійні зміни та розвиток суспільних відносин; 3) значне збільшення обсягу нормативного акту (Панько К. К. *Методология и теория законодательной техники уголовного права России* : монографія. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. С. 141).

²¹⁷⁸ Мельник П. В. Питання кримінально-правової охорони земель водного фонду України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. № 12. С. 255–256.

²¹⁷⁹ Мельник П. В. Питання кримінально-правової охорони земель водного фонду України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. № 12. С. 256.

²¹⁸⁰ Митрофанов І. І., Пругула А. М. *Злочини проти довкілля* : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. С. 53.

земель водного фонду, яка пояснюється їхнім зв'язком з водними об'єктами. Саме вказаною специфікою обумовлена та обставина, що у ВК України йдеться не про зняття та перенесення поверхневого шару земель водного фонду, а про проведення на них (зокрема, на земельних ділянках дна річок, озер, морів) відповідних робіт (ч. 1 ст. 86 ВК України).

Ця дискусія зайвий раз переконує у невдалості законодавчого описання ознак злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України. Тому ще раз наголошую на недоцільності існування ст. 239-2 КК України в її чинній редакції. Натомість, і про це писалося вище, пропоную встановити у ній відповідальність за незаконне штучне утворення земельної ділянки²¹⁸¹. На користь цієї пропозиції свідчить і те, що, на відміну від багатьох інших прикладів кримінальної правотворчості, під час надходження до стін парламенту законопроекту щодо встановлення кримінальної відповідальності за штучне утворення земельної ділянки (проект Закону від 27 листопада 2008 р.) його авторами, по-перше, наведені конкретні статистичні дані щодо відповідного порушення, по-друге, проведено доволі ґрунтовний аналіз суспільної небезпечності вказаного діяння, з урахуванням чого було зроблено висновок щодо необхідності криміналізації таких дій. Крім того, в юридичній літературі зазначається, що фактичне створення нових земельних ділянок суходолу не дозволяє забезпечувати охорону земель, шкодить екології, природним ресурсам, може призвести до руйнування русла річок, стихійних лих тощо, що і обумовлює потребу застосувати адекватні рівню небезпеки засоби впливу до правопорушників²¹⁸².

Водночас підкреслю, що, незважаючи на те, що у проекті Закону від 27 листопада 2008 р. йшлося про більш широкий перелік діянь – порушення правил користування землями водного фонду, мною пропонується встановити відповідальність саме і лише за незаконне штучне утворення земельної ділянки, що пояснюється двома такими обставинами:

– по-перше, інші прояви порушень правил користування землями водного фонду (наприклад, проведення робіт на земельних ділянках дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів із порушенням встановлених правил або інші незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного фонду) цілком можуть кваліфікуватися за чинною редакцією ст. 254 КК України як безгосподарське використання земель або новою редакцією ст. 239 КК України, в якій суб'єкт злочину має бути визнаний загальним;

– по-друге, пам'ятаючи про відповідні зауваження парламентських експертів щодо невиправданої казуїстичності проектованої заборони (див. підрозділ 1.5), вважаю недоцільним згадування у новій ст. 239-2 КК України про штучне утворення земельної ділянки **лише** у межах прибережної захисної смуги, позаяк було доведено, що не меншої шкоди довкіллю можуть завдати й аналогічні діяння, вчинені на інших територіях.

²¹⁸¹ Відповідно до Закону України «Про морські порти України» штучно створена земельна ділянка – це земельна ділянка, створена (наміта, насипана, створена із застосуванням інших технологій) в межах акваторії морського порту (п. 17 ст. 1).

²¹⁸² Кононов В. В. Поняття прибережних захисних смуг за законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 237; Найда Д. І. Юридична відповідальність за порушення вимог використання й охорони штучно створених земельних ділянок на землях водного фонду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 216.

Щоправда, деякі науковці вважають некоректним термін «штучно створена земельна ділянка», зокрема, через те, що земельна ділянка не може бути утворена працею людини, оскільки не можна штучно утворити «землю» (створену природою) у жодному вимірі цієї багатоаспектної категорії. «Крім того, створення або формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру (ст. 79-1 ЗК України). А тому, при здійсненні гідронамивів у водній акваторії шляхом намивання або насипання, земельною ділянкою лишається ділянка дна водойми, де утворюється штучна поверхня, тобто змінюється сам рельєф земельної ділянки»²¹⁸³. Однак поки що земельне законодавство оперує саме поняттям «штучно створені земельні ділянки», які, нагадаю, входять до складу земель водного фонду (п. «г» ч. 1 ст. 58 ЗК України). Щодо неможливості утворення землі, то в цьому разі йдеться про утворення саме «земельної ділянки» як об'єкта правового регулювання, який утворюється за допомогою не створення, а певних дій (намив, насипка) вже зі «створеною природою» землею.

З аналогічними ініціативами щодо криміналізації «незаконного штучного утворення земельної ділянки на землях водного фонду» та фактично ідентичним їхнім обґрунтуванням виступає М. В. Кумановський. Крім незаконного штучного утворення земельної ділянки на землях водного фонду, правник пропонує передбачити у новій ст. 239-2 КК України і відповідальність за «незаконне виведення земельної ділянки зі складу земель водного фонду»²¹⁸⁴. Свою пропозицію М. В. Кумановський аргументує тим, що, враховуючи нестабільну ситуацію в нашій державі, сфера земельних відносин, уражена корупцією, стала сприятливим середовищем для діяльності організованих злочинних угруповань, зокрема, із залученням працівників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, які наділені спеціальними повноваженнями щодо розпорядження землями водного фонду²¹⁸⁵. «Отже, – резюмує дослідник, – незаконне виведення земельної ділянки зі складу земель водного фонду можна розуміти як *процес підробки документів* (виділено мною – Р. М.), які засвідчують належність земельної ділянки до того чи іншого масиву земель, порушення правил встановлення статусу земельної ділянки та інші подібні дії, що пов'язані з виключенням земельної ділянки зі складу земель водного фонду»²¹⁸⁶. Стосовно вказаних пропозицій хотілося б зауважити таке:

– по-перше, незрозумілим є те, які діяння мають охоплюватися поняттям «порушення правил встановлення статусу земельної ділянки», адже земельне законодавство взагалі не оперує такою категорією, як «статус земельної ділянки»;

---

²¹⁸³ Регнер Г. Прогалини інституту юридичної відповідальності в земельному законодавстві за незаконну діяльність на землях водного фонду. URL: https://www.law.univ.kiev.ua/images/abook_file/conf2013_zemelne_agrame_ta_ekologichne_regner.pdf.

²¹⁸⁴ Відповідні пропозиції згодом були повністю відтворені авторами законопроекту № 2454 від 23 березня 2015 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінально-правової охорони земель водного фонду)».

²¹⁸⁵ Кумановський М. В. Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України: точність та повнота визначення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 3. С. 50.

²¹⁸⁶ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 111, 189.

– по-друге, не менш незрозумілим для мене є те, що треба розуміти під «іншими подібними діями, що пов'язані з виключенням земельної ділянки зі складу земель водного фонду»;

– по-третє, розуміючи під незаконним виведенням земельної ділянки, зокрема, «процес підробки документів», яке, за задумом М. В. Кумановського, має каратися штрафом від 100 до 300 НМДГ або обмеженням волі на строк до 3 років, науковець не враховує наявність у чинному КК України статей 358 та 366, якими вже передбачено відповідальність за підроблення документів (службове підроблення), за яке, зокрема, може бути призначено покарання аж до 1 000 НМДГ (ч. 1 ст. 358 КК України);

– по-четверте, визнаючи суспільну небезпеку підробки відповідних документів, дозволю собі припустити, що куди більш небезпечними та, головне, розповсюдженими є прояви цілком, так би мовити, легальної зміни цільового призначення земель водного фонду, коли відповідні особи використовують своє службове становище та не підроблюють жодних документів. Однак для кримінально-правової протидії таким зловживанням вже існують статті 364, 368 КК України;

– по-п'яте (і це пов'язане з усіма попередніми), за умови сприйняття викладеного М. В. Кумановським підходу до розуміння змісту «незаконних дій із землями водного фонду» стає очевидним, що відповідній нормі місце не серед норм про злочини проти довкілля, а серед норм про службові злочини. Однак моє негативне ставлення до доповнення розд. XVII (як, до речі, й інших) Особливої частини черговою спеціальною заборонаю подібного роду вже було озвучено в підрозділах 1.4 та 1.5 цього дослідження;

– по-шосте, рекомендуючи назвати ст. 239-2 КК України як «Незаконні дії з землями водного фонду», М. В. Кумановський водночас пропонує передбачити в ній відповідальність, зокрема, за такі дії, як «незаконне зняття ґрунтового шару земель водного фонду в істотному розмірі», водночас не враховуючи, що такі дії вчиняються саме з ґрунтовим шаром, а не, як це вказано у назві, із землями водного фонду.

Щодо відповідного зарубіжного законодавства, то, як зазначалось у підрозділі 1.4 монографії, наприклад: законодавству ФРН відома кримінальна відповідальність за порушення правового припису, виданого для захисту водного чи лікувального джерела, у випадках здійснення експлуатації виробничої установки з використанням ґрунтів, утворення кар'єрів чи створення валів (§ 29 КК ФРН); у КК Естонії міститься ст. 359 «Спричинення шкоди ландшафтам», в якій встановлено відповідальність за порушення вимог щодо захисту чи використання берегів чи інших ландшафтних об'єктів, що призвело до істотної шкоди берегу чи іншому ландшафтному об'єкту; а у польському законі «Водне право» встановлено відповідальність за такі дії, як знищення або пошкодження берегів внутрішніх поверхневих вод, а також ґрунтів під внутрішніми поверхневими водами (ст. 191). Крім того, варто пам'ятати і про досвід країн італо-іберійської групи, у кримінальному законодавстві більшості з яких міститься норма про «незаконну зміну русла природної чи штучної водойми» (або інші подібні за змістом дії).

Має рацію О. О. Дудоров, який зауважує, що з огляду на те, що в ст. 239-2 використовується термінологічний зворот «незаконне заволодіння», який (треба так

розуміти) охоплює, зокрема, обернення поверхневого покриву шару земель водного фонду на користь винного або інших осіб, дії особи за нормами розд. VI Особливої частини КК додаткової кваліфікації не потребують²¹⁸⁷. З іншого боку, не зовсім зрозумілим є твердження М. В. Кумановського про те, що якщо предметом злочину виступає поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду в особливо великому розмірі, який знаходиться у цивільно-правовому обороті, то вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів – за ст. 239-2 КК і відповідною статтею КК злочинів проти власності²¹⁸⁸. Видається, що якщо відбувається незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, то такі дії мають кваліфікуватися лише за ст. 239-2 КК України. Якщо ж особа заволодіває вже знятим шаром, тобто, ґрунтовою масою, кримінально-правова оцінка має відбуватися з посиланням лише на норми розд. VI Особливої частини КК України.

Заволодіння вже існуючою земельною ділянкою має одержувати самостійну кримінально-правову оцінку як відповідний злочин проти власності або як злочин у сфері службової діяльності.

Крім інших, вказівка у ст. 239-2 КК України на «незаконне заволодіння» спричинила жваві дискусії і щодо того, з якого моменту аналізований злочин треба вважати закінченим. Наприклад, на думку І. І. Митрофанова, В. В. Локтіонової та А. М. Пругули, моментом закінчення незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах є момент, коли винний отримав можливість використати поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду в особливо великих розмірах за своїм власним розсудом²¹⁸⁹. Співзвучною є позиція П. В. Мельника, який вказує на те, що неправомірне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду означає встановлення фактичного володіння цим шаром земель особою, яка не має законних прав на користування ним²¹⁹⁰.

Не погоджуючись із викладеною позицією, М. В. Кумановський зазначає, що таке визначення моменту закінчення злочину є близьким за змістом до визначення моменту закінчення злочинів проти власності. Можливість використання цього шару земель у відповідному розмірі настає і при самовільному зайнятті земельної ділянки, і при обмеженні доступу інших осіб шляхом обгородження тощо. Однак тут відносини, що забезпечують екологічну безпеку, не порушуються, і шкода певній екосистемі й довкіллю в цілому не завдається. «Для досліджуваного складу злочину, – констатує правник, – не має значення момент, з якого настала можливість використання поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду в особливо великих розмірах, а є важливим момент вилучення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду в особливо великих розмірах зі складу земної кори»²¹⁹¹.

²¹⁸⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 809.

²¹⁸⁸ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 93.

²¹⁸⁹ Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. С. 186; Митрофанов І. І., Пругула А. М. Злочини проти довкілля : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. С. 53.

²¹⁹⁰ Мельник П. В. Питання кримінально-правової охорони земель водного фонду України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. № 12. С. 255.

²¹⁹¹ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 113.

Виходячи із обстоюваного в цій роботі розуміння поняття «незаконне заволодіння», більш переконливою видається позиція першої групи авторів. З аргументацією М. В. Кумановського можна погодитися лише *de lege ferenda*. Однак з позиції *de lege lata* момент закінчення аналізованого злочину варто (хоч це доволі нелогічно) пов'язувати саме з отриманими внаслідок перенесення поверхневого шару правомочностями щодо володіння останнім. Необхідно зауважити й те, що теза М. В. Кумановського про відсутність юридичного значення «моменту, з якого настала можливість використання поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду в особливо великих розмірах» не повною мірою кореспондується з підходом цього автора щодо розуміння змісту терміна «незаконне заволодіння». Зокрема, завершуючи розгляд об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину, М. В. Кумановський констатує, що: 1) термін «заволодіння» потрібно розуміти як захоплення, привласнення чужого майна, зокрема природних ресурсів у вигляді земель водного фонду; 2) заволодіння – це процес, направлений на досягнення результату – встановлення фактичного володіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду; 3) володіння – це панування (контроль) над поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду з можливим впливом винного на останній за його волю і незалежно від волі інших осіб, самостійно²¹⁹². Як бачимо, позиція автора є дещо непослідовною, адже, з одного боку, визнаючи, що при незаконному заволодінні головним є не зняття поверхневого шару, а встановлення над ним контролю, з іншого – науковець пише, що закінченим злочин має вважатися саме з моменту зняття.

Завершуючи аналіз об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, хотілося б зауважити, що на практиці виникають суттєві труднощі при відмежуванні цих кримінально караних діянь від незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК України). Детально вивчивши відповідну проблематику, колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим зазначив, що, з'ясовуючи співвідношення між розглядуваними складами злочинів, необхідно враховувати таке:

1) незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, які не можна вважати поверхневим шаром землі (інакше кажучи, з надр), має кваліфікуватися лише за ст. 240 КК України²¹⁹³;

2) незаконне заволодіння поверхневим шаром землі, який не містить корисних копалин загальнодержавного значення, за наявності підстав («створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля» чи «вчинення в особливо великих розмірах») може кваліфікуватися лише за статтями 239-1 чи 239-2 КК України;

3) незаконне заволодіння поверхневим шаром землі, який містить корисні копалини загальнодержавного значення, за відсутності ознак «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля» та «вчинення в особливо великих розмірах», треба кваліфікувати лише за відповідними частинами ст. 240 КК України;

²¹⁹² Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 116.

²¹⁹³ Водночас фахівці звертають увагу на тій невтішній обставині, що ні гірниче, ні земельне законодавство України не дає можливості дати однозначну відповідь на питання, де закінчується «поверхневий шар землі» та починаються «надра». Тому на практиці це питання може і буде вирішуватися на власний розсуд правозастосовних органів залежно «від обставин справи» та «особи винного».

4) незаконне заволодіння поверхневим шаром землі, який містить корисні копалини загальнодержавного значення, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, має кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 239-1 і ст. 240 КК України;

5) незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду обсягом понад 10 м³, який містить корисні копалини загальнодержавного значення, має кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 239-2 та ст. 240 КК України²¹⁹⁴.

Проаналізувавши матеріали судової практики, науковці констатують, що в переважній більшості випадків незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду (обсягом понад 10 м³), який містить корисні копалини загальнодержавного значення, помилково кваліфікується лише за відповідною частиною ст. 240 КК України. Насамперед це стосується надзвичайно поширених в Україні випадків незаконного видобування піску, гравію чи їхньої суміші безпосередньо з берегів річок. Останні, згідно з чинним земельним законодавством, є прибережними захисними смугами, а отже, й землями водного фонду (ст. 60 ЗК України). Водночас наводиться такий приклад: *достовірно встановивши той факт, що 28 травня 2014 р. підсудний здійснив незаконне видобування 69 (!) м³ піщано-гравійної суміші з берегів річки Бистриця в с. Ямниця (а отже, здійснив незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду обсягом понад 10 м³) Тисменицький районний суд Івано-Франківської області чомусь не надав йому жодного юридичного значення та, як наслідок, не здійснив додаткової кваліфікації вчиненого за відповідною частиною ст. 239-2 КК України*²¹⁹⁵.

Варто пригадати, що близькі за змістом приклади неправильної кваліфікації, але вже пов'язані з відсутністю у процесуальних документах згадування про ст. 239-1 КК України, раніше наводились і в цій роботі. Йдеться про випадки, коли суди, надаючи правову оцінку діям осіб, які, вчинивши самовільне зайняття земельної ділянки, згодом знімали поверхневий шар земель з метою видобування корисних копалин загальнодержавного значення, інкримінували їм лише вчинення злочинів, передбачених статтями 197-1 та 240 КК України, «забуваючи» водночас про ст. 239-1 КК України, хоча наявність «створення небезпеки для довкілля» у згаданих випадках була очевидною.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого чинною редакцією **ч. 1 ст. 254 КК України**, характеризується сукупністю трьох ознак: 1) діяння – безгосподарське використання земель; 2) наслідки – тривале зниження або втрата їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту; 3) причинний (причиновий) зв'язок між діянням і наслідками.

²¹⁹⁴ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 405–406.

Подібні правила мають бути враховані і при встановленні співвідношення аналізованих складів злочинів з діяннями, передбаченими новою ст. 240-1 КК України «Незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину».

²¹⁹⁵ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 406.

Відповідальність за ч. 1 ст. 254 КК України виключається, якщо деградація земель була спричинена не їхнім безгосподарським використанням, а стихійними природними явищами (землетруси, повені, бурі, селі, карстоутворення, зсуви тощо).

В. К. Матвійчук запропонував передбачити у ст. 254 КК України разом із відповідальністю за безгосподарське використання земель також відповідальність безпосередньо за «незаконне використання сільськогосподарських земель не за призначенням»²¹⁹⁶. Повністю погодитись із запропонованою рекомендацією навряд чи можна.

По-перше, її сприйняття призведе до невиправданої казуїстичності аналізованої кримінально-правової норми, адже може скластися враження, що поза сферою дії заборони, передбаченої ч. 1 ст. 254 КК України, опиниться нецільове використання земель водного фонду, ПЗФ, історико-культурного, рекреаційного призначення тощо, хоча за умови спричинення цими діями наслідків, вказаних у ч. 1 ст. 254 КК України, навряд чи є підстави вважати їх менш суспільно небезпечними порівняно зі згаданим «незаконним використанням сільськогосподарських земель не за призначенням».

По-друге, пропонуючи встановити у ст. 254 КК України відповідальність безпосередньо за незаконне використання сільськогосподарських земель не за призначенням, варто було б звернутися до положень регуляторного законодавства, передусім до Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», в якому подібне за змістом правопорушення має назву «невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням». Використання аналогічного звороту в тексті ст. 254 КК України сприяло б уніфікації законодавчої термінології та створило б чіткий орієнтир для правозастосовних органів.

За умови невизначеності на законодавчому рівні в юридичній літературі вживаний у ч. 1 ст. 254 КК України термінологічний зворот *безгосподарське використання земель* переважно тлумачиться як невиконання або неналежне виконання винною особою покладеного на неї правового обов'язку захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу²¹⁹⁷.

Зміст охорони земель вміщує в себе те, що власники землі і землекористувачі, зокрема орендарі, зобов'язані здійснювати такі заходи: захист земель від водної та вітрової ерозії, заболочування тощо; підвищення їхньої родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі; зняття і перенесення родючого шару ґрунту під час проведення робіт (гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних тощо), пов'язаних із порушенням земель; тимчасову консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родю-

²¹⁹⁶ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2008. С. 344.

²¹⁹⁷ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 335; Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність: монографія. Кременчук: Видавцтво ПП Щербатих О. В., 2011. С. 179; Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 9.

Водночас А. М. Шульга визначає аналізоване діяння як невиконання або неналежне виконання особою обов'язку використовувати землі сільськогосподарського призначення відповідно до встановлених вимог нормативних актів стосовно охорони та раціонального використання землі (Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації: науково-практичне видання. Харків: НікаНова, 2012. С. 96). Критичні зауваження щодо пропонованого розуміння вже були озвучені в попередньому підрозділі роботи.

чість ґрунтів. Наприклад, з метою запобігання ерозії ґрунтів та іншим негативним явищам лісокористувачі після закінчення заготівель у разі потреби мають здійснювати протиерозійні заходи (влаштування фашин і плетених загорож, земляних валів, водовідводів тощо), а також проводити очищення русел водотоків від порубкових решток.

Крім невиконання або неналежного виконання природоохоронних заходів щодо земель, їхнє безгосподарське використання може полягати у: нецільовому використанні угідь; порушенні правил обробки сільськогосподарських земель; переведенні цінних угідь у менш значущі категорії земель; пошкодженні або переміщенні гумусу без його збереження; знищенні або пошкодженні меліоративної інфраструктури; порушенні режиму особливо охоронюваних земель; використанні землі способами, небезпечними для здоров'я людей; знищенні або пошкодженні протиерозійних споруд тощо.

Одним із обов'язків власників землі та землекористувачів є проведення рекультивациі порушених земель. Водночас треба пам'ятати, що з набранням чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. умісне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду, карається за ч. 2, а за наявності підстав – і за ч. 3 або ч. 4 нової редакції ст. 254 КК України.

Є. О. Гладкова та Н. Ю. Цвіркун зазначають, що як безгосподарське використання земель можуть кваліфікуватися і такі діяння, як вирощування на одних і тих же полях однотипних сільськогосподарських культур (порушення сівозмін), що невідворотно призводить до зменшення поживних речовин у ґрунті та зниження родючості, накопичення в них збудників хвороб, а згодом – до переведення таких земель до іншої категорії; щорічна оранка земельних ділянок із перевертанням пластів, якщо цим порушуються оптимальні фізичні властивості ґрунтів, що призводить до збільшення інтенсивності площинної ерозії, погіршення складу гумусу та зменшення його кількості; неконтрольоване розорювання перелогів (цілинних земель), що призводить до різкої зміни процесів ґрунтоутворення та виникнення ерозії; необґрунтоване застосування важкоколісної техніки, яке призводить до ущільнення ґрунту та різкого зниження його родючості; необґрунтоване проведення осушення, що призводить до порушення гідрологічного режиму та виникнення вітрової ерозії; необґрунтоване проведення зрошення, що призводить до надмірного зволоження та подальшого заболочування, за відсутності достатньої дренажної системи – до засолення поверхні ґрунту; порушення правил будівництва приміщень і різних споруд на територіях, прилеглих до земель сільськогосподарського призначення, що призводить до знищення ґрунтів, накопичення відходів будівництва, негативного впливу будівельної техніки на ґрунти; виникнення невідтворних процесів ґрунтоутворення як під спорудами, так і на прилеглих земельних ділянках; добування корисних копалин відкритим способом із порушенням встановлених вимог охорони ґрунтів, що призводить до знищення ґрунтового покриву, зниження рівня ґрунтових вод, часткового осушення ґрунту і, як наслідок, до виникнення вітрової ерозії²¹⁹⁸.

²¹⁹⁸ Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинного безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 71.

Крім вказаних, до проявів безгосподарського використання земель дослідники відносять: 1) забруднення ґрунтового шару земель сільськогосподарського призначення паливно-мастильними матеріалами, що призводить до унеможливлення подальшого використання земель за цільовим призначенням; 2) створення звалищ промислових і побутових відходів на землях сільськогосподарського призначення, що призводить до знищення ґрунтового шару під відвалами, отруєння ґрунтових організмів на прилеглих ділянках; 3) випалювання сінокосів і пасовищ, що призводить до загибелі значної кількості ґрунтових організмів у поверхневому шарі ґрунту та посилення випарювання поверхні ґрунту²¹⁹⁹.

Незважаючи на те, що вказані дії можуть призвести до наслідків, про які йдеться у ч. 1 ст. 254 КК України, треба нагадати про наявність у КК України і ст. 239, за якою повинні кваліфікуватися прояви забруднення ґрунтового шару та створення звалищ відходів (вказані Є. О. Гладковою та Н. Ю. Цвіркун пункти 1 та 2), та ст. 245 КК України «Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу», яка, серед іншого, передбачає відповідальність за знищення або пошкодження стерні, сухих дикоростучих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом (умовний п. 3).

Як вже зазначалося, безгосподарське використання земель визнається кримінально караним за умови настання одного з таких суспільно небезпечних наслідків, альтернативно вказаних у диспозиції ч. 1 ст. 254 КК: 1) тривале зниження або втрата родючості земель²²⁰⁰; 2) виведення земель із сільськогосподарського обороту; 3) змивання гумусного шару; 4) порушення структури ґрунту.

Перш ніж перейти безпосередньо до характеристики названих наслідків, треба зазначити, що дослідження останніх, з огляду на їхню специфіку, не може бути повним і всебічним без запозичення наукових здобутків у царині земельного права і ґрунтознавства.

Перші два види суспільно небезпечних наслідків, про які йдеться в аналізованій кримінально-правовій забороні, пов'язані із втратою ґрунтом родючості. Проблема забезпечення родючості ґрунтів набула особливої гостроти в умовах сьогодення насамперед через те, що з початку запровадження земельної реформи в Україні основна увага законодавця була спрямована на реформування відносин власності на землю, вдосконалення землевпорядкування вільного ринку землі, а питання правової охорони та правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів не отримали належного законодавчого закріплення²²⁰¹.

²¹⁹⁹ Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинно-го безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 71.

Аналогічні міркування свого часу висловлював і А. М. Шульга (Шульга А. М. Коментар до ст. 254 КК України. *Законодавство України : науково-практичні коментарі*. 2005. № 6. С. 68–69).

²²⁰⁰ О. О. Пенязькова звертає увагу на те, що родючість – це властивість ґрунтів, а не земель. Крім того, зважаючи на те, що поняття «родючість ґрунтів» та закріплення цього терміна чинним законодавством визначається сьогодні ґрунтознавством науково неточним, у диспозиції ст. 254 КК України авторка пропонує говорити про тривале зниження або втрату біопродуктивності ґрунтами земельної ділянки (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 149). Видається, що висловлені рекомендації є доволі обґрунтованими і за умови збереження ст. 254 КК України в її чинній редакції цілком могли б бути враховані законодавцем.

²²⁰¹ Сидорова С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 1.

Фахівці розрізняють природну (потенційну), ефективну (штучну, культурну) та економічну родючість ґрунту. Природна родючість створюється в ґрунті внаслідок природних процесів ґрунтоутворення і властива ґрунтам, які ще не оброблялись (цілинні та перелогові землі). Ефективна родючість ґрунту виникає у процесі його використання (обробіток, сівба, догляд за рослинами тощо). Оскільки природна та ефективна родючість ґрунту зазвичай реалізується у конкретну урожайність рослин, виділяють ще так звану економічну родючість ґрунту – це та частина потенційної родючості, яка реалізується у вигляді урожаю рослин за відповідних кліматичних (погодних) і техніко-економічних (переважно технологічних) умов²²⁰². «Отже, – пише П. Ф. Кулинич, – навіть на потенційно родючих ґрунтах їх ефективна родючість може бути низькою чи високою залежно від характеру господарювання власників і користувачів земельних ділянок. Тобто ефективна родючість ґрунту залежить не тільки від природної родючості ґрунту, а і від характеру використання земель»²²⁰³.

У ґрунтознавчій літературі зазначається, що вже чітко доведено, що під впливом раціональних заходів землеробства ґрунт не погіршується, а, навпаки, постійно поліпшується. Саме ця особливість покладена в основу раціонального ведення господарства, коли внаслідок високої культури землеробства не тільки підвищується врожайність сільськогосподарських культур, а і систематично поліпшується родючість ґрунту²²⁰⁴. Тому держава повинна реагувати, зокрема, кримінально-правовими засобами на безгосподарське використання землі.

Під *тривалим зниженням родючості ґрунтів* треба розуміти тривале зменшення корисних властивостей ґрунтового покриву земельної ділянки, що призводить до зниження продуктивності земельних угідь, як базису для задоволення потреб рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку²²⁰⁵. Водночас «тривалість» як оцінна ознака відповідного термінологічного звороту має визначатися у кожному випадку та залежати від конкретних обставин кримінального провадження²²⁰⁶.

Втрата родючості ґрунту – це такий стан ґрунтового покриву, який характеризується його нездатністю задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їхнього нормального розвитку. Втрата родючості ґрунту (постійна або тимчасова) означає, що вирощування сільськогосподарських культур або випас худоби на цій земельній ділянці стає нерентабельним. У ґрунтознавчій літературі зазначають, що причинами зниження або втрати родючості ґрунтів є: ерозія ґрунтів (найпоширеніші в Україні – водна й віт-

²²⁰² Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 105.

²²⁰³ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 433–434.

²²⁰⁴ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 105–106.

²²⁰⁵ А. М. Шульга пропонує вважати тривалим зниженням родючості ґрунтів неможливість використання відповідної ділянки земель сільськогосподарського призначення: а) за своїм цільовим призначенням (вирощування сільськогосподарських культур, випасання худоби); б) через зменшення корисних властивостей земель сільськогосподарського призначення на період до повного відновлення цих властивостей; в) а також через позбавлення здатності ґрунтового покриву задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для її нормального розвитку (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 190).

²²⁰⁶ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 153–154.

рова); дегуміфікація або зменшення гумусу в ґрунті; від’ємний баланс поживних елементів зумовлений недостатнім і необґрунтованим застосуванням органічних та мінеральних добрив, а також недотриманням сівозміни; забруднення ґрунтів, зумовлене наявністю у них надмірної кількості важких металів, радіонуклідів, залишків пестицидів і мінеральних добрив тощо; фізична деградація ґрунтів «є наслідком інтенсивного сільськогосподарського використання земель: надмірної розораності ґрунтів, інтенсивного механічного обробітку та зниження вмісту в ґрунтах органічної речовини тощо, що призводить до погіршення структурності верхніх шарів, бриластості після оранки, запливання і кіркоутворення, наявності плужної підшви, ущільнення підорного і глибших шарів ґрунту, а одночасно до різкого зниження врожайності сільськогосподарських культур»²²⁰⁷.

Тривале зниження та втрата родючості ґрунтів призводять до зменшення показників родючості ґрунту – кількісних характеристик основних властивостей ґрунту, які визначають рівень їхньої родючості і придатність до вирощування сільськогосподарських культур. Має рацію О. О. Пенязькова, яка зазначає, що зниження родючості відрізняється від втрати родючості тим, що у першому випадку відповідні властивості біопродуктивності ґрунтів залишаються, однак у меншому обсязі, ніж раніше, а сама властивість родючості ґрунтів підлягає відновленню, тимчасом як втрата ними родючості передбачає повне позбавлення ґрунтами властивостей родючості, яка не може бути відновлена²²⁰⁸.

У фаховій літературі розроблені чіткі показники, які характеризують родючість ґрунту та можуть бути використані під час застосування ч. 1 ст. 254 КК України. Отже, родючість ґрунту характеризується біологічними, агрохімічними й агрофізичними показниками.

До *біологічних* показників родючості ґрунту належать вміст у ґрунті органічних речовин, мікрофлора, чистота ґрунту від насіння бур’янів, шкідників і збудників хвороб сільськогосподарських культур. Органічні речовини є найважливішим біологічним показником родючості ґрунту, оскільки вони є основним джерелом поживних речовин і середовищем для розвитку мікробіологічних процесів. Під впливом органічних речовин поліпшуються структура та фізичні властивості ґрунту, ґрунти стають пухкішими і добре пропускають воду. До *агрохімічних* показників родючості ґрунту належать вміст у ґрунті поживних речовин, вбирна здатність ґрунту, реакція ґрунтового середовища тощо. Вміст поживних речовин у ґрунті помітно збільшується за умов систематичного внесення добрив, запровадження правильних сівозмін, обробітку ґрунту тощо, тобто дій, протилежних безгосподарському використанню земель. До *агрофізичних* показників родючості ґрунту належать товщина орного шару, будова ґрунту, гранулометричний склад, щільність твердої фази, щільність складення, пористість і структурність²²⁰⁹.

На жаль, аналіз матеріалів правозастосовної практики вказує на те, що в переважній більшості випадків суди не звертають жодної уваги на відповідні показники, обмежуючись вказівкою на нічим необґрунтоване «тривале зниження або втра-

²²⁰⁷ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 107.

²²⁰⁸ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 151–152.

²²⁰⁹ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 106–107.

ту їх родючості», яке презюмується як необхідний наслідок, зокрема, незаконного зняття ґрунтового покриву земель.

Лише в одному випадку Калинівський районний суд Вінницької області чітко мотивував наявність відповідного суспільно небезпечного наслідку, вказавши на те, що відповідно до агрохімічного обстеження ґрунтів, зразки яких вилучені під час проведення повторного огляду земельних ділянок 14 березня 2016 р., в межах земельної ділянки, орендованої ФГ «Атек Турбів» для ведення ФГ загальною площею 50 га, де виявлено ознаки діючого кар'єру та зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, проведеного спеціалістами Вінницької філії ДУ «Держґрунтохорона», ступінь кислотності збільшився з 6,1 до 7,3, вміст гумусу знизився з 1,06 до 0,29, вміст азоту знизився з 30 до 7,8, вміст фосфору зменшився зі 160 до 65, вміст калію зменшився з 93 до 61. Зважаючи на ці показники, суд зробив висновок про погіршення (зниження) родючості ґрунту²²¹⁰.

Виведення земель із сільськогосподарського обороту означає припинення їх використання за цільовим призначенням на певний час або назавжди, тобто землі сільськогосподарського призначення доводяться до такого стану, коли їх неможливо використовувати за цільовим призначенням (неможливість вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу тощо). Такий наслідок може бути викликаний не лише втратою родючості ґрунтів, а й іншими процесами – утворенням ярів, зсувів тощо. Водночас варто погодитися з А. М. Шульгою, який зазначає, що причинами виведення земель із сільськогосподарського обороту може бути не тільки власне негативна антропогенна діяльність, а й така діяльність у поєднанні з природними факторами²²¹¹.

Землі, які виведені із сільськогосподарського обороту, підлягають консервації. Останній підлягають: 1) деградовані землі (з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю ґрунтами тощо, а також земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок добування корисних копалин); 2) малопродуктивні землі (сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним). Консервації підлягають також техногенно забруднені земельні ділянки, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їхнього здоров'я. Видається, однак, що техногенне забруднення земель у більшості випадків має тягнути відповідальність не за ч. 1 ст. 254, а за ст. 239 КК України.

Ще одним видом наслідків, про які йдеться у ч. 1 ст. 254 КК України, є **змивання гумусного шару ґрунту**. Фактично, це водна ерозія, яка проявляється у змиванні верхнього шару ґрунту або розмиванні його в глибину під впливом талих, дощових і поливних (іригаційних) вод. За характером руйнування ґрунту водна ерозія поділяється на: *краплинну* – роздроблення агрегатів ґрунту ударами дощових крапель, внаслідок чого шпари ґрунту забиваються мулистими фракціями, зменшується водопроникність і посилюється поверхневий стік і змив ґрунту; *плосцинну* (або *поверхневу*) – коли ґрунт рівномірно змивається невеликими струмка-

²²¹⁰ Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 7 липня 2017 р. у справі № 132/780/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67722588>.

²²¹¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 192.

ми талих і дощових вод по всій поверхні площі; *лінійну* (або *глибинну*) – коли ґрунт розмивається углиб концентрованими потоками води; *іригаційну* – виникає в умовах неправильно організованого зрошення на схилових землях, коли по лінії течії поливної води є схили, здатні до розмивання.

Водна ерозія, у свою чергу, є різновидом більш загального поняття «ерозія ґрунту», під яким розуміється руйнування його верхнього, найродючішого горизонту і підґрунтя під впливом природних та антропогенних чинників²²¹². Прикметно, що у ч. 1 ст. 254 КК України згадується лише один із різновидів ерозії – водна ерозія, хоча виділяють також вітрову, пасовищну, агротехнічну та технологічну ерозії, які (особливо три останніх) також можуть бути наслідком безгосподарського використання земель. Це дає підстави стверджувати, що підвищенню ефективності кримінально-правової протидії випадкам безгосподарського використання земель сприяла б вказівка у ч. 1 ст. 254 КК України (за умови її збереження у вітчизняному кримінальному законодавстві) на такий вид наслідків, як «ерозія ґрунтів», замість вживаного сьогодні «змивання гумусного шару». Реалізація цього кроку дозволила б притягувати до кримінальної відповідальності осіб, які неналежним чином використовують землі, що призвело до інших, крім водної, видів ерозії ґрунту. Крім того, втілення у життя такої пропозиції дало б змогу кваліфікувати як безгосподарське використання земель і ті випадки, коли внаслідок водної ерозії відбувається не змивання гумусного шару, а, наприклад, утворюються яри, внаслідок чого угіддя втрачають саму площу, через що землі переходять у розряд закинутих²²¹³.

Чинники, які впливають на виникнення та інтенсивність ерозійних процесів, поділяють на дві групи – природні та соціально-економічні, пов'язані з господарською діяльністю людини. Вочевидь, ч. 1 ст. 254 КК України передусім спрямована на попередження ерозії, викликаной соціально-економічними чинниками, тобто діяльністю людини. Водночас варто погодитися з думкою про те, що сучасна ерозія здебільшого проявляється у випадку поєднання обох груп чинників. Природні чинники створюють умови для виникнення ерозії, а неправильна виробнича діяльність людини (інакше кажучи, безгосподарське використання земель) є основною причиною, що призводить до інтенсифікації її розвитку²²¹⁴.

Отже, вказані вище положення дають підстави визначити **змивання гумусного шару**, про яке йдеться у ч. 1 ст. 254 КК України, як змивання верхнього, найродючішого горизонту ґрунту або розмивання його в глибину, яке відбулося внаслідок порушень правил охорони землі²²¹⁵.

Зважаючи на те, що змивання гумусного шару може відбуватися і не внаслідок використання земель сільськогосподарського призначення, В. К. Матвійчук пропонує власну дефініцію такого наслідку злочину, як змивання гумусного шару. Це таке використання земель, за якого внаслідок неправильного зрошення, недотримання правил догляду за іригаційними спорудами тощо змивається верхній шар

²²¹² Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 279.

²²¹³ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 287.

²²¹⁴ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 281.

²²¹⁵ Подібні за змістом визначення пропонуються іншими науковцями (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 155; Цвіркун Н. Ю. Характеристика суспільно небезпечних наслідків від безгосподарського використання земель. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 82; Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 192–193).

грунту або з нього потоками води вимивається перегній або просто умисне змивання гумусного шару для використання землі за іншим призначенням²²¹⁶. Визнаючи загалом слушність наведеного визначення, водночас треба вказати на те, що навряд чи правильною є характеристика наслідку злочину (змивання гумусного шару) за допомогою позначення його як дії, що спричинила наслідок (використання земель).

Кваліфікуючи діяння особи за ч. 1 ст. 254 КК України, важливо чітко окреслити негативні наслідки змивання гумусного шару, яке рекомендується характеризувати за допомогою, зокрема, таких кількісних показників: площа змитих земель; товщина шару родючого шару ґрунту, яка змита з поверхні; об'єм і маса втраченого ґрунту; маса гумусу та основних поживних елементів (азоту, фосфору і калію), які містяться у втраченому ґрунті²²¹⁷.

Також при розслідуванні злочинного безгосподарського використання земель необхідно встановити економічні збитки, заподіяні внаслідок змивання гумусного шару, які мають бути відшкодовані винним у порядку цивільного судочинства, особливо у разі безгосподарського використання земель, вчиненого особою, яка є землекористувачем, а не власником відповідної земельної ділянки. Для цього необхідно визначити такі вихідні економічні показники: приріст прямих витрат на ліквідацію наслідків ерозії; вартість валової продукції недобору врожаю з еродованих земель; збільшення прямих витрат внаслідок використання еродованих земель; повну середньорічну собівартість одиниці сільськогосподарської продукції по області за попередні п'ять років; структуру повної собівартості одиниці продукції з виділенням в її складі питомої ваги зарплати і матеріальних витрат; прямі витрати на збирання, транспортування і доробку одиниці продукції; приблизне співвідношення застосовуваних і використовуваних фондів й оборотних матеріальних засобів під час проведення сільськогосподарських та меліоративних робіт; коефіцієнти щорічного погашення капітальних вкладень на меліорацію еродованих ґрунтів; економічної ефективності капітальних вкладень для галузей сільського господарства та економічної ефективності капітальних вкладень у народне господарство в цілому; структуру прямих витрат на меліорацію еродованих земель і виділення її у складі прямої зарплати і матеріальних витрат²²¹⁸.

Перш ніж перейти до характеристики ще одного наслідку злочину, передбаченого у ч. 1 ст. 254 КК України, а саме **порушення структури ґрунту**, треба зазначити, що у природному стані ґрунт складається з окремостей (агрегатів, грудок) різного розміру, форми яких мають різну міцність. Здатність ґрунту розпадатися на агрегати називається структурністю, а сукупність агрегатів різної величини, форми та якісного складу – *структурою ґрунту*. Якість структури визначається її розміром, пористістю, механічною міцністю і водопроникністю. Стійкість структури до механічного руйнування і здатність не розпадатися під час зволоження визначають збереження ґрунтом сприятливого складення у процесі багаторазових обробіток і зволежень. За відсутності таких якостей структурні окремості швидко руйнуються під час обробітку і випадання дощів або зрошення, і ґрунт стає без-

²²¹⁶ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. С. 185.

²²¹⁷ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 287.

²²¹⁸ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 288.

структурним. У вологому стані такий ґрунт запливає, а у разі підсихання утворює міцну кірку.

Агрономічне значення структури ґрунту полягає в тому, що вона позитивно впливає на властивості та режими ґрунту. За наявності агрономічно цінної структури у ґрунті створюються сприятливі умови для поєднання капілярної та некапілярної пористості, внаслідок чого рослини краще забезпечуються водою і повітрям, активніше відбуваються мікробіологічні процеси тощо. Агрономічна цінна структура, надаючи ґрунтові пухкого складення, забезпечує краще проростання насіння і ріст кореневої системи, а також зменшує енергетичні затрати на механічний обробіток ґрунту²²¹⁹. Але структура ґрунту нестійка, динамічна. Під впливом різних чинників вона то руйнується, то відновлюється. Причинами втрати структури можуть бути механічне руйнування, фізико-хімічні явища і біологічні процеси.

Механічне руйнування структури ґрунту відбувається під впливом обробітку ґрунту, переміщення по його поверхні машин і знарядь, людей, тварин, під ударами крапель дощу тощо. Найважливішими шляхами зменшення механічного руйнування структури є обробіток ґрунту у стані його фізичної спільності, а також його мінімізація. Фізико-хімічні причини втрати структури пов'язані з реакціями обміну двовалентних катіонів у ґрунтовому вбирному комплексі на одновалентні. Водночас колоїди, які міцно цементують механічні елементи в агрегати, пептизуються під час зволоження, і структурні окремість руйнуються. Тому в такому разі поліпшувати структуру можна методами хімічної меліорації (вапнування або гіпсування). Біологічні причини руйнування структури ґрунту пов'язані з процесами мінералізації гумусу – основної склеювальної речовини у процесі утворення структури. Відновлення і збереження структури ґрунту за умов сільськогосподарського виробництва зазвичай здійснюється агротехнічними методами: сівба багаторічних трав, обробіток у стані фізичної спільності, вапнування кислих і гіпсування солонюватих ґрунтів, внесення органічних і мінеральних добрив, а також використання штучних структуроутворювачів²²²⁰.

Треба також мати на увазі, що ґрунт становить собою полідисперсну систему, яка складається із чотирьох основних фаз: твердої; рідкої; газової; живої²²²¹. Вида-

²²¹⁹ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 84–85.

²²²⁰ Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 86–87.

²²²¹ Тверда фаза ґрунту – це полідисперсна і полікомпонентна органо-мінеральна система, яка утворює твердий каркас ґрунтового тіла. Вона складається із залишків мінералів або уламків гірських порід і вторинних продуктів ґрунтоутворення – рослинних решток, продуктів їхнього часткового розкладу, вторинних глинистих мінералів, простих солей та окисів елементів, утворених під час вивітрювання породи на місці або принесених зі сторони агентами геохімічної міграції різноманітних ґрунтових новоутворень. Тверда фаза ґрунту характеризується відповідним гранулометричним, мінералогічним і хімічним складом, щільністю складення, структурою, пористістю (шпаруватістю).

Рідка фаза ґрунту – це ґрунтовий розчин, який динамічний за об'ємом і складом та заповнює шпари ґрунту. Рідка фаза – це «кров» ґрунту, яка є основним чинником диференціації ґрунтового профілю, оскільки вона забезпечує переміщення в ньому речовин у вигляді суспензій або розчинів і колоїдів.

Газова (або газоподібна) фаза ґрунту – це ґрунтове повітря, пара води, а також гази, які виділяються під час гниття різних органічних залишків чи надходять із навколишнього середовища. Ґрунтове повітря є основним джерелом кисню для дихання коренів рослин, а також для ґрунтових аеробних мікроорганізмів. У разі нестачі кисню у ґрунтовому повітрі розвиваються анаеробні мікроорганізми, які викликають відновлювальні процеси (денітрифікацію, утворення шкідливих оксидів заліза, марганцю тощо).

Особливою фазою ґрунту є жива фаза, що представлена організмами, які беруть безпосередню участь у процесі ґрунтоутворення. До них належать мікроорганізми (бактерії, гриби, актиноміцети, водорості), представники ґрунтової мікро- і мезофауни (найпростіші, черв'яки, комахи тощо) та кореневі системи рослин (Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. С. 39).

ється, що порушення структури ґрунту найчастіше виявляється у порушенні твердої фази ґрунту. Водночас порушення інших фаз ґрунту також є підстави вважати порушенням структури ґрунту.

Таким чином, під **порушенням структури ґрунту** з погляду кваліфікації за ч. 1 ст. 254 КК України треба розуміти зміну твердої, рідкої, газової або живої фаз ґрунту внаслідок механічного руйнування, фізико-хімічних або біологічних причин, що призводить до втрати корисних властивостей ґрунтів.

Подібне за змістом, але менш повне визначення пропонує Н. Ю. Цвіркун, на думку якої, під порушенням структури ґрунту слід розуміти зміну фізико-хімічних та механічних характеристик ґрунту під впливом надмірного антропогенного навантаження, внаслідок чого втрачаються його корисні властивості, необхідні для використання земель за цільовим призначенням²²²². У законопроекті «Про ґрунти та їх родючість», поданому свого часу до ВРУ КМУ (реєстр. № 9731 від 18 січня 2012 р.), під порушенням ґрунтів пропонувалося розуміти часткове або повне знищення ґрунтового покриву, його фізична (механічна) руйнація.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони аналізованого злочину є **причинний зв'язок** між діянням та наслідками. Як зазначає Н. Ю. Цвіркун, для виявлення та з'ясування останнього як об'єктивної передумови настання кримінальної відповідальності необхідне встановлення факту порушення правових обов'язків землевласників та землекористувачів, що потягнуло за собою настання шкідливих наслідків. Зокрема, необхідним є проведення екологічної експертизи, що має базуватись на достовірній діагностиці стану ґрунтів²²²³. Недоведеність причинного зв'язку свідчить про відсутність підстав для інкримінування ч. 1 ст. 254 КК України.

Наприклад, до Бершадського районного суду Вінницької області надійшли матеріали провадження стосовно Особи-1, якому інкримінувалося вчинення безгосподарського використання земель, яке спричинило виведення земель із сільськогосподарського обороту за таких обставин: під час використання земельної ділянки на території Бирлівської сільської ради, яка належить Особі-1, він навесні 2012 р. без відповідних дозвільних документів на проведення робіт та без проведення зміни цільового призначення земельних ділянок розпочав промислове видобування піску, чим на відповідній земельній ділянці частково створив 2 штучних водних об'єкти площами 0,22 га та 0,68 га, площадку для наміву піску площею 0,39 га та розрив земельну ділянку площею 0,55 га. Отже, використання не за цільовим призначенням земельної ділянки призвело до виведення із сільськогосподарського обороту земель заальною площею 1,84 га. Розглянувши матеріали провадження, суд констатував недоведеність факту того, що саме Особа-1 своїм безгосподарським використанням вивів земельні ділянки із сільськогосподарського обороту, оскільки в судовому засіданні встановлено, що раніше на цих земельних ділянках місцевим сільськогосподарським підприємством видобувався пісок. З огляду на викладене суд зробив висновок про невинуватість Особи-1 та виправдав його²²²⁴.

²²²² Цвіркун Н. Ю. Характеристика суспільно небезпечних наслідків від безгосподарського використання земель. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 83.

²²²³ Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 11.

²²²⁴ Вирок Бершадського районного суду Вінницької області від 8 червня 2016 р. у справі № 126/1816/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58292380>.

Безгосподарське використання земель, зокрема, використання земель не за цільовим призначенням, зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, невиконання умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, непроведення рекультивациі порушених земель, якщо це не потягло наслідків, зазначених у ч. 1 ст. 254 КК України, має кваліфікуватися за статтями 53, 53-3 або 54 КУпАП. Водночас, аналізуючи об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України (до моменту набрання чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. – не ч. 1, а «просто» ст. 254 КК України), варто звернути увагу на кілька принципово важливих аспектів.

По-перше, незважаючи на продемонстроване багатоманіття можливих форм такого діяння, як «безгосподарського використання земель», аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що у 87 % випадках притягнення до кримінальної відповідальності за розглядуваною статтею винним інкримінувалося незаконне зняття родючого шару ґрунту, тобто діяння, аналогічне караному за ст. 239-1 КК України, але вчинене законним власником або землекористувачем. Зазвичай таке зняття здійснюється для подальшого штучного створення водойми.

Наприклад, Олександрівським районним судом Донецької області встановлено, що Особа-1, набувши право власності на земельну ділянку, за допомогою спеціальної техніки створив штучний водний об'єкт розміром 27 × 12 м, площею 0,03 га, зняв верхній шар родючого ґрунтового покриву з належної йому земельної ділянки та насипав земельний вал поруч. Своїми діями обвинувачений унеможливив подальше використання належної йому на праві власності земельної ділянки, площею 0,02 га, за цільовим призначенням як земель сільськогосподарського призначення»²²²⁵.

В іншому випадку за ст. 254 КК України кваліфіковані дії Особи-2, який з 2006 р. шляхом облаштування на належній йому ділянці водозливу та обвідного каналу для аварійного зливу води та її збереження, без відповідного проведення зміни цільового призначення землі утворив штучний водний об'єкт площею 2,1592 га для поливу городів та риборозведення, тобто здійснивав безгосподарське, за порушенням вимог земельного законодавства, використання земельної ділянки не за її цільовим призначенням»²²²⁶.

Характерно, що такі дії нерідко вчиняються з метою подальшого «видобування піску або піщаної суміші»²²²⁷ або «вирощування та розведення прісноводної риби для власних потреб»²²²⁸. В окремих ситуаціях винні особи знімають ґрунтовий покрив з метою його подальшого переміщення²²²⁹.

²²²⁵ Вирок Олександрівського районного суду Донецької області від 4 червня 2018 р. у справі № 240/283/18 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74448376>.

²²²⁶ Вирок Добропільського районного суду Донецької області від 21 серпня 2018 р. у справі № 227/1466/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75989487>.

²²²⁷ Вирок Ічнянського районного суду Чернігівської області від 19 березня 2018 р. у справі № 733/224/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72832062>; вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 8 листопада 2017 р. у справі № 733/1613/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70093409>; вирок Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 31 серпня 2012 р. у справі № 1-188/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55087159>.

²²²⁸ Вирок Козівського районного суду Тернопільської області від 5 липня 2019 р. у справі № 600/601/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82840941>; вирок Теребовлянського районного суду Тернопільської області від 4 вересня 2014 р. у справі № 606/1954/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41197054>; ухвала Вінницького районного суду Хмельницької області від 27 лютого 2015 р. у справі № 670/1012/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42924069>.

²²²⁹ Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 26 квітня 2010 р. у справі № 1-23/2010 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45633336>.

Лише в поодиноких випадках за ст. 254 КК України кваліфікуються дії, не пов'язані зі зняттям ґрунтового покриву земель.

Зокрема, за ст. 254 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який без відповідних дозвільних документів на проведення робіт і без проведення зміни цільового призначення земельної ділянки огорожив земельну ділянку бетонними плитами, облаштував на частині території тверде покриття, розмістив на ній агрегати та вузли вантажного транспорту, для переміщення яких використовується навантажувач, на відкритій території земельної ділянки розмістив вантажні транспортні засоби, велику кількість вживаних запчастин, обладнання, агрегати та вузлів вантажних автомобілів, кузови, кабелі та електропровід, шини, колеса та інше²²³⁰.

Як безгосподарське використання земель Петриківським районним судом Дніпропетровської області були розцінені дії Особи-2, який огорожив земельну ділянку металевою огорожею, облаштував на її території тверде бетонне покриття, розмістив на ній криті металеві навіси, які використовуються для стоянки автомобільного транспорту²²³¹.

На мою думку, відповідні дані однаковою мірою ще раз засвідчують:

– з одного боку, правильність висловленої раніше позиції, згідно з якою за ст. 239-1 КК України можуть бути кваліфіковані лише дії осіб, які не є законними власниками чи землекористувачами;

– а з іншого, необхідність внесення змін до ст. 239-1 КК України, спрямованих на розширення кола суб'єктів злочину згаданими вище особами. Адже докільню «байдуже», хто йому завдає шкоди незаконним зняттям поверхневого шару земель – власник (землекористувач) або особа, яка не має прав на відповідну земельну ділянку. Тому відповідальність за ці дії має бути уніфікована. Крім того, сукупно з іншими пропонованими змінами до ст. 239-1 КК України реалізація цих ініціатив дасть змогу подолати наявну на сьогодні неприйнятну ситуацію, коли за ст. 53-3 КУпАП (ці дані вже наводилися вище) кваліфікуються дії власника земельної ділянки, який, наприклад, зняв ґрунтовий шар із поверхні землі площею 6,23 га та завдав шкоди в розмірі 109 тис. 741 грн²²³² (або площею 1,5 га та яке заподіяло шкоду в розмірі 52 657,5 грн²²³³), а за ст. 254 КК України дії також власника, який зняв ґрунтовий покрив із поверхні землі площею 0,0008 га (!)²²³⁴ (0,03 га), або дії якого спричинили шкоду в розмірі 471,13 грн (!)²²³⁵. Щодо незаконного заволодіння земельною ділянкою, то цей факт має отримати юридичну оцінку з посиланням на ст. 53-1 КУпАП або ст. 197-1 КК України.

По-друге, ні адміністративному, ні земельному законодавству невідомий такий вид правопорушення, як безгосподарське використання земель. Натомість ст. 53

²²³⁰ Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 14 червня 2018 р. у справі № 183/2588/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74668428>.

²²³¹ Вирок Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 4 липня 2018 р. у справі № 187/755/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75118509>.

²²³² Постанова Новокаховського міського суду Херсонської області від 11 серпня 2010 р. у справі № 2-а-1011/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53693209>.

²²³³ Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 січня 2019 р. у справі № 857/3563/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79231413>.

²²³⁴ Вирок Борзнянського районного суду Чернігівської області від 23 серпня 2018 р. у справі № 730/768/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76074889>; вирок Олександрівського районного суду Донецької області від 10 липня 2018 р. у справі № 240/454/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75246328>.

²²³⁵ Ухвала Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 742/27/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80144329>.

КУпАП має назву «Порушення правил використання земель», в якій передбачено відповідальність за використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, неправильну експлуатацію, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних лісонасаджень.

На недосконалість вживаного у ч. 1 ст. 254 КК України терміна «безгосподарське використання земель» вказує й О. О. Пенязькова. Науковець доводить, що, назвавши суспільно небезпечне діяння у ст. 254 КК України саме так, законодавець припустився логічної помилки, оскільки поєднав слова, які не можуть утворювати словосполучення та не узгоджуються за змістом. «Адже слово „безгосподарний” означає невміння винуватого вести господарство, недбале ставлення до цього (тобто, слово „безгосподарний” позначає певне невігластво особи, коли вона не робить чогось або робить це не так як належить – її пасивну поведінку), тимчасом як використання передбачає лише активну поведінку суб'єкта, коли він користується земельною ділянкою та отримує з цього певну користь»²²³⁶.

Крім іншого, згадана логічна помилка є першопричиною виникнення наявної у кримінально-правовій доктрині дискусії стосовно можливості інкримінування ст. 254 КК України щодо проявів бездіяльності²²³⁷. Зокрема, О. О. Пенязькова заперечує визнану А. М. Шульго²²³⁸ та Н. Ю. Цвіркун²²³⁹ можливість вчинення аналізованого діяння не лише шляхом дії, а й шляхом бездіяльності, пояснюючи свою позицію тим, що використання як основне слово у термінологічному звороті «безгосподарське використання земельних ділянок» передбачає виключно активну поведінку суб'єкта²²⁴⁰. Утім, зважаючи на ту ж логічну помилку, вважаю, що застосовувати в цьому разі відірване від контексту буквально тлумачення положень закону, засноване виключно на етимології терміна «використання», є недоречним.

З огляду на вказані досить очевидні вади ст. 254 КК України, доволі дивно виглядає позиція А. М. Шульги, на думку якого загалом ця норма у чинній редакції²²⁴¹ є «робочою» і не потребує перегляду²²⁴². Перекоаний у тому, що не може вважатися «робочою» норма, за якою, незважаючи на загрозливі показники про погіршення стану земельних ресурсів, за останні десять років до кримінальної відповідальності було притягнуто менше 30 осіб. У відгуку офіційного опонента на докторську дисертацію названого автора О. О. Дудоров щодо цього слушно зазначає, що такий висновок є дискусійним або принаймні передчасним, зокрема з огляду на відповідні доктринальні напрацювання, які мали б бути піддані критичному аналізу²²⁴³.

²²³⁶ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 121.

²²³⁷ Через вживання у ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України терміна «дії», подібна проблема більшою мірою актуальна для кваліфікації злочинів, передбачених новими ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України.

²²³⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 184.

²²³⁹ Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 14.

²²⁴⁰ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 122.

²²⁴¹ Мається на увазі стара редакція ст. 254 КК України, яка була чинною до ухвалення Закону від 19 грудня 2019 р.

²²⁴² Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 185.

²²⁴³ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 10–11.

Більш вдалим для характеристики юридичної природи діянь, які визнаються кримінально каранними ч. 1 ст. 254 КК України, вважаю використання терміна, вжитого в адміністративному законодавстві, – «порушення правил використання земель». Крім іншого, таке формулювання дозволило б чітко усвідомити той факт, що дія цієї заборони розповсюджується на порушення правил використання будь-якої категорії земель, а не лише земель сільськогосподарського призначення. Водночас вважаю, що абстрактний спосіб викладення кримінально-правових норм, використаний при конструюванні ч. 1 ст. 254 КК України, де вся сукупність можливих юридичних фактів охоплюється узагальненим поняттям – безгосподарське використання земель, є більш вдалим, ніж казуїстичний спосіб конструювання заборон, використаний у ст. 53 КУпАП.

По-третє, вживані у ч. 1 ст. 254 КК України поняття «тривале зниження або втрата родючості ґрунтів», «виведення земель із сільськогосподарського обороту», «змив гумусного шару», «порушення структури ґрунту» – певною мірою оціночні. Визнання їх ознакою об'єктивної сторони розглядуваного злочину здійснюється, зважаючи на ступінь зниження родючості землі, площі ділянки, на якій втрачена родючість, регіон, в якому довелося вивести землі із сільськогосподарського обороту, тип ґрунту, структура якого порушена, тощо²²⁴⁴. Свого часу фахівці щодо цього вказували на те, що уніфікованому тлумаченню ст. 254 КК України сприяло б формування понятійного апарату усіх наслідків, вказаних у досліджуваній забороні, та запровадження чіткої методології їх встановлення, яка була б прозорою та зрозумілою для усіх у системі відповідальності за порушення законодавства про охорону земель²²⁴⁵.

Невдалість обраного законодавцем способу опису наслідків розглядуваного злочину підкреслюється і тією обставиною, що, незважаючи на те, що у більшості судових рішень за ст. 254 КК України йдеться про створення на земельній ділянці штучної водойми, яке супроводжується незаконним зняттям ґрунтового покриву земель, суди по-різному оцінюють те, до якого саме із передбачених диспозицією відповідної кримінально-правової норми наслідків призводять такі дії. Отож, було з'ясовано, що:

- найчастіше наслідком караного за ст. 254 КК України безгосподарського використання земель визнається виведення земель із сільськогосподарського обороту;
- проте в шести судових рішеннях одночасно вказувалося і на такий вид суспільно небезпечних наслідків, як тривале зниження родючості земель (інколи – одночасно і на тривале зниження, і на втрату родючості), а у двох – на порушення структури ґрунту;
- ще по одному разу суд вказав на спричинення втрати родючості земель та порушення структури ґрунту²²⁴⁶ та (окремо) погіршення (зниження) родючості ґрунту²²⁴⁷.

²²⁴⁴ Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та допов. Київ : Атіка, 2009. С. 350.

²²⁴⁵ Бредіхін О. Економіко-правові засади обрахунку заподіяної шкоди в результаті порушень законодавства про охорону земель. *Економіст*. 2012. № 9. С. 27–30.

²²⁴⁶ Вирок Ірпінського міського суду Київської області від 27 січня 2012 р. у справі № 1-85/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23955696>.

²²⁴⁷ Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 7 липня 2017 р. у справі № 132/780/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67722588>.

Видається, що однією з причин наявності такої тенденції є, з одного боку, відверто оціночний характер та незрозумілість, а з іншого – взаємопов'язаність усіх згаданих наслідків та відсутність чіткої межі між ними. У цьому контексті варто зазначити, що в деяких рішеннях судів розділені у ст. 254 КК України наслідки у виді «тривалого зниження» та «втрати родючості земель» трактуються як тотожні або вказуються одночасно.

На мою думку, будь-які спроби сформувані бажаний науковцями «прозорий та зрозумілий для всіх понятійний апарат» за умови збереження згаданих у ч. 1 ст. 254 КК України формулювань приречені на невдачу. Натомість перспективним шляхом видається уніфікація цих наслідків злочину з аналогічними наслідками, про які йшлося під час аналізу ст. 239 КК України, зокрема, за допомогою вказівки на «істотну шкоду для довкілля».

До речі, за результатами аналізу передбачених ст. 254 КК України наслідків схожі за змістом висновки зробила О. О. Пенязькова. Однак замість «істотної шкоди для довкілля» авторка запропонувала передбачити у ст. 254 КК України такий єдиний наслідок, як «тривала деградація ґрунтів земельних ділянок», під якою пропонується розуміти погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу антропогенних факторів. Свою пропозицію науковець пояснює тим, що: по-перше, законодавство України (зокрема земельне) оперує саме поняттями «деградація земель» та «деградація ґрунтів»; по-друге, ЗК України наводить чіткі критерії деградованих земель, а також визначає їхню малопродуктивність; по-третє, відповідними термінами оперує й ґрунтознавство, включаючи поняття «зниження родючості» у поняття їх деградації²²⁴⁸. Утім, визнаючи наявність певного раціонального зерна, доречнішим вважаю вказівку на ті самі наслідки, які вказувалися під час аналізу ст. 239 КК України.

По-четверте, у підрозділі 1.5 цього дослідження було доведено соціальну обумовленість криміналізації діянь, передбачених ст. 254 КК України. Однак зроблений висновок, зокрема, щодо відповідності принципу ненадмірності заборони, враховував чинні на сьогодні редакції статей 239, 239-1, 254 КК України. За умови внесення пропонованих змін до вказаних заборон:

1) з'явиться можливість притягати до відповідальності за ст. 239 КК України не лише за порушення спеціальних правил, а й за будь-яке інше псування земель;

2) коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, буде розширене законними власниками та землекористувачами, після чого саме за цією нормою буде кваліфікуватися вчинене останніми незаконне зняття поверхневого шару земель, яке, нагадаю, на сьогодні складає понад 90 % у структурі розглянутих судами проваджень за ст. 254 КК України;

3) передбачатимуться однакові умови (наслідки) для визнання злочинними таких діянь, як «забруднення або псування земель» та «порушення правил використання земель».

За таких обставин виникає питання щодо доцільності існування окремої норми про «безгосподарське використання земель» або (як у пропонованій редакції) «порушення правил використання земель». Адже як сьогодні, так і за умови вказівки

²²⁴⁸ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 152, 163.

у ст. 239 та ч. 1 ст. 254 КК України на однакові суспільно небезпечні наслідки вважати, що, наприклад, псування земель відходами та використання земель не за цільовим призначенням потребують диференційованої кримінально-правової оцінки, підстав немає. На користь уніфікації кримінальної відповідальності за ці діяння в межах єдиної ст. 239 КК України свідчать також:

– передусім законодавча дефініція поняття «псування земель», яка, серед іншого, вміщує в себе і такі складові, як-от «порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку», «порушення родючого шару ґрунту», та, власне, «невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість», тобто всі ті дії, які складають зміст «порушення правил використання земель». Крім іншого, відмова від «прив'язування» псування земель до порушення спеціальних правил дасть змогу притягати до кримінальної відповідальності не лише спеціального суб'єкта, а й будь-яку особу, діяння якої призведе до передбачених новою редакцією ст. 239 КК України суспільно небезпечних наслідків. Okремо треба підкреслити, що з огляду на передбачені чинним законодавством складові поняття «псування земель» ним будуть охоплюватися не лише діяння, передбачені ч. 1 ст. 254 КК України, а й передбачене новими ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами;

– відповідний іноземний досвід, який засвідчує, що крім нечисельної групи держав (В'єтнам, Латвія, Північна Корея), в інших країнах не існує двох норм, в яких було б окремо передбачено відповідальність за дії, подібні за змістом до передбачених статтями 239 та 254 чинного КК України. Крім того, нагадаю, для переважної більшості країн Європи взагалі є характерною наявність єдиної норми, в якій уніфікована відповідальність за забруднення всіх природних ресурсів;

– реалізація запропонованих пропозицій також дасть змогу певним чином упорядкувати передбачену розд. VIII Особливої частини КК України систему норм про злочини проти довкілля, зокрема, за рахунок того, що відповідальність за всі злочини у сфері земельних відносин, які є складовою групи злочинів, що посягають на встановлений порядок використання та охорони землі і надр, буде передбачена у чотирьох послідовно розміщених одна за одною кримінально-правових заборонах (статті 239, 239-1, 239-2 та 239-3)²²⁴⁹, замість наявного сьогодні нелогічного «перестрибування» з цих статей аж до ст. 254 КК України.

Усі інші ознаки об'єктивної сторони основних складів аналізованих злочинів (місце, обстановка, час вчинення злочину), хоч і не впливають на кваліфікацію, але мають важливе значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності²²⁵⁰.

---

²²⁴⁹ Про нову ст. 239-3 КК України йтиметься у підрозділі 2.3 монографії.

²²⁵⁰ Неточним є висловлювання А. М. Шульги про те, що для об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів обов'язковими складниками є спосіб вчинення діяння та засоби і знаряддя (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 203).

2.3. Суб'єктивні ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочином²²⁵¹ є передбачене ним суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Згадування у цій законодавчій дефініції про «суб'єкта» злочину та «винність» діяння засвідчує, що для констатації наявності складу злочину мають бути встановлені не лише його об'єктивні, а й суб'єктивні ознаки, до яких кримінально-правова доктрина традиційно відносить суб'єкт та суб'єктивну сторону злочину. Не менш традиційним є те, що вивчення суб'єктивних ознак будь-якого складу злочину розпочинається з аналізу його суб'єкта.

На законодавчому рівні знайшла закріплення класифікація, згідно з якою виділяють загальний та спеціальний суб'єкти злочину. Загальним суб'єктом є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК України). Із цього визначення випливають такі ознаки загального суб'єкта: 1) фізична особа; 2) особа, яка вчинила злочин у стані осудності; 3) особа, яка до вчинення злочину досягла встановленого чинним КК України віку кримінальної відповідальності.

Вказівка на те, що суб'єктом злочину може бути лише *фізична особа* (ч. 1 ст. 18 КК України), унеможливило визнання ним організацій. Це положення закріплює принцип особистої відповідальності за вчинений злочин або, як його вдало йменував П. С. Матишевський, принцип особистої відповідальності за наявності вини²²⁵². Водночас варто зробити застереження стосовно того, що у вітчизняній (і не лише) кримінально-правовій науці вже тривалий час активно дебатуються можливість розширення кола потенційних суб'єктів злочину юридичними особами. Зокрема, саме з такою ініціативою виступали автори альтернативного (до чинного) проєкту КК № 1029-1 від 15 травня 1998 р. на чолі з В. М. Смітінком. Розпочавшись ще тоді, дискусії стосовно цього не вщухають і дотепер, тим самим підтверджуючи слова одного з науковців про те, що означена проблема є однією з найбільш гострих у сучасному кримінальному праві²²⁵³.

З огляду на складність та багатогранність розглядуваного питання його вирішення не видається можливим у межах написання цього дослідження, яке має свій специфічний предмет. Не входить до завдань цієї монографії й опис усіх аргументів прибічників і противників запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, особливо з урахуванням того, що вони були ґрунтовно проаналізовані в численних спеціальних дослідженнях, присвячених відповідному питанню, зокрема, у низці кандидатських дисертацій²²⁵⁴. Тому вважаю за доцільне обмежитися стислим викладенням окресленої проблематики.

²²⁵¹ За умови набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р. вже не «злочином», а «кримінальним правопорушенням».

²²⁵² Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 17.

²²⁵³ Павлов В. Г. Суб'єкт преступления. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. С. 256.

²²⁵⁴ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе». Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной Прокуратуры РФ, 1998. 40 с.; Гришук В. К., Пасека О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 135–168; Куц В. М., Сотніченко В. С. Юридична особа як об'єкт застосування кримінально-правових заходів : монографія. Київ : Національна академія прокуратури України, 2017. 250 с.; Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт

Одним із головних аргументів супротивників аналізованої ініціативи є те, що у разі її реалізації буде порушено згаданий принцип особистої відповідальності за вчинений злочин, адже юридична особа не наділена свободою волі, не здатна усвідомлювати значення своїх дій, а отже, цілі покарання стосовно неї не можуть бути досягнуті²²⁵⁵. Крім того, дехто з фахівців вказує на те, що проблемною може бути і ситуація з особами, які володіють корпоративними правами щодо юридичних осіб (засновники, учасники). Адже вони можуть не знати про вчинення уповноваженими особами (виконавчим органом, представником тощо) кримінально караних діянь, не брати участі в них, не отримувати вигоду від цих діянь, але їхні права можуть бути порушені в разі притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності. Тобто фактично відповідальність нестимуть особи, які не вчиняли злочину, що суперечить основним завданням кримінального права та процесу – йдеться про покарання винних та недопущення покарання невинних²²⁵⁶. Щодо цього пригадуються зауваження О. О. Кваши, яка застерігає, що за такого підходу законодавця з'являється, по суті, поняття колективної відповідальності²²⁵⁷.

Але й поборники ідеї запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб наводять численні докази на користь необхідності ухвалення такого кроку. Зокрема, узагальнивши ці аргументи, Б. М. Грек звів їх до таких:

1) оскільки значна кількість злочинів вчиняється нині через корпорації, єдиним ефективним методом боротьби з корпоративного злочинністю є накладення каральних санкцій на корпорацію;

2) піддавати кримінальному переслідуванню лише фізичних осіб за діяння, які вони вчинили в межах корпорації і своїх посадових обов'язків, несправедливо. Такий захід не дає змоги досягти бажаного результату, оскільки структурні упущення в роботі організації не зникнуть через те, що один з її співробітників постав перед судом;

3) альтернативні моделі відповідальності юридичних осіб (адміністративна, цивільна) не дають тих процесуальних гарантій, які дає кримінальний процес;

4) на корпорації можна накладати штраф, який значно перевищує максимальний штраф для індивідуумів, до того ж велике значення може мати саме засудження корпорації (стигма);

злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 16 с.; Панченко О. В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 21 с.; Провоторов О. П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи як інститут кримінального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 19 с.; Сотніченко В. С. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 18 с.; Фріс П. Л. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 152–156.

²²⁵⁵ Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Питання боротьби із злочинністю*. 2008. Вип. 15. С. 78–80; Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія. Харків : Вид-тво Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. С. 275–279; Крайник Г. С. Щодо визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти безпеки виробництва. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*. Матеріали наук. конф. 15 травня 2008 р. Харків : Право, 2008. С. 75–78; Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 12; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 468–470.

²²⁵⁶ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 131.

²²⁵⁷ Кваша О. О. Поняття колективного злочину, колективної злочинної діяльності, колективного суб'єкта в юридичній науці. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 271.

5) на міжнародному рівні держави надають правову допомогу одна одній у переслідуванні злочинців часто тільки за кримінальними справами, а злочинна діяльність корпорацій має дедалі більше позанаціональний характер²²⁵⁸.

Щодо принципу особистої відповідальності, то прихильники запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб визнають, що у разі реалізації цієї ініціативи згаданий принцип буде замінений принципом об'єктивного ставлення у провину²²⁵⁹. Кримінальна відповідальність юридичної особи не відповідає ustalеним канонам, але з міркувань прагматизму й доцільності ця формула є виправданою²²⁶⁰.

Врешті-решт, «дослухавшись» до аргументів сторін, а також враховуючи наполегливі заклики європейської спільноти, вітчизняні парламентарії були «змушені» змінити свою категоричну позицію з цього питання, викладену в первинній редакції КК України, на більш компромісну. Йдеться про те, що, не торкаючись приписів, які обмежують коло суб'єктів (фізичні особи), які можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, ВРУ ухвалила Закон України від 23 травня 2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України щодо відповідальності юридичних осіб)», наслідком набрання чинності яким стало внесення змін до КК України, які дозволяють застосовувати до юридичних осіб заходи кримінально-правового характеру: штраф, конфіскацію майна та ліквідацію. Щодо цього Н. А. Орловська зауважує, що в КК України знайшла втілення така модель кримінально-правового впливу на юридичну особу, у межах якої суб'єктом злочину і кримінальної відповідальності продовжує визнаватися лише фізична особа, а до юридичної особи застосовуються заходи кримінально-правового характеру, що не є формою реалізації кримінальної відповідальності²²⁶¹.

Утім, поспішивши ухвалити відповідний Закон, парламентарії, на жаль, не подбали про його належну якість. Не перераховуючи численних вад останнього²²⁶²,

²²⁵⁸ Грек Б. М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні? *Адвокат*. 2011. № 12. С. 20.

²²⁵⁹ Болдарь Г. Є. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи за порушення екологічних прав громадян. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри* : XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: збірник тез доповідей. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 95.

²²⁶⁰ Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления. *Государство и право*. 2000. № 8. С. 18–27.

²²⁶¹ Орловська Н. Про модель кримінально-правового впливу на юридичну особу в Україні. *Юридична Україна*. 2014. № 2. С. 125–130.

²²⁶² Тут варто процитувати влучні зауваження С. Я. Лихової, котра констатувала спробу запровадження в Україні квазівідповідальності змішаного (кримінально-адміністративного) типу, яка є прямим відходом від основоположних принципів сучасної доктрини кримінального права (Лихова С. Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 128–132).

У Висновку ГНЕУ ВРУ на проєкт Закону України від 23 травня 2013 р. до вад його первинної редакції, які у своїй більшості відображені і в самому Законі, було віднесено те, що:

1) положення проєкту суперечать основним засадам кримінального права України, зокрема принципу особистої відповідальності та принципу винної відповідальності особи; не відповідають основоположним принципам кримінального права, закріпленим у Загальній частині КК, і запропонований проєктом інститут «заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» (штраф, конфіскація майна, ліквідація). Адже за ч. 2 ст. 1 КК вказаний Кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Отже, призначенням КК є встановлення саме покарань, а не якихось інших санкцій. Всупереч цьому фундаментальному положенню КК проєктом запроваджується застосування до юридичних осіб санкцій, які за проєктом не є покаранням, хоча за своїми наслідками для юридичної особи, щодо якої їх можуть застосувати, цілком аналогічні покаранню;

2) положення проєкту фактично передбачають створення у кримінальному законодавстві України юридичної фікції, згідно з якою юридична особа піддаватиметься санкціям, тобто апіорі вважатиметься такою, що вчинила злочин, у тому разі, якщо певний злочин вчинили її керівник, засновник, учасник чи інша уповноважена особа;

лише зазначу, що, як це не дивно, до переліку тих діянь, за вчинення яких до юридичних осіб можуть бути застосовані названі заходи, не потрапили не лише передбачені чинним КК України злочини у сфері земельних відносин, а й жоден з інших злочинів проти довкілля. І це при тому, що ідея запровадження кримінальної відповідальності організацій тривалий час обговорюється значною мірою саме стосовно злочинних посягань на довкілля²²⁶³.

Наприклад, відомий дослідник проблематики кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища Е. М. Жевлаков пропонував внести до КК положення про відповідальність юридичних осіб за екологічні злочини, що становлять загрозу екологічній безпеці населення, зокрема, за забруднення та отруєння землі. За такі діяння, на його думку, треба призначати покарання у виді штрафу і (або) заборони займатися певною діяльністю, і (або) покладанням обов'язку усунути завдану природі шкоду²²⁶⁴. В. К. Матвійчук необхідність такого кроку пояс-

3) ідея обов'язкового запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб шляхом застосування до них «заходів кримінально-правового характеру» виглядає штучною і надуманою, оскільки чинним законодавством України уже встановлено багато різноманітних адміністративних санкцій, які застосовуються до юридичних осіб у разі порушення ними законодавства;

4) оцінюючи можливі наслідки прийняття цього проєкту, варто зазначити, що пропонувані проєктом новації в сучасних умовах можуть дати новий імпульс тим явищам, які негативно впливають на економіку України, зокрема зменшенню обсягу інвестицій, відпливу іноземного капіталу й тінізації економіки;

5) буквальне тлумачення ст. 96-8 КК «Конфіскація майна» дає підстави для висновку, що такий захід «кримінально-правового характеру» обов'язково буде застосовуватися під час реалізації іншого «заходу кримінально-правового характеру» – ліквідації юридичної особи. У такому разі виділення конфіскації як окремого виду кримінально-правових заходів виглядає дещо нелогічним;

6) у разі широкого застосування положень проєкту це призведе до масового обмеження прав і свобод людей, які пов'язані з відповідною юридичною особою, але жодним чином не пов'язані з тими злочинами, за які юридична особа піддаватиметься заходам кримінальної репресії. Зокрема, застосування таких «заходів кримінально-правового характеру», як ліквідація юридичної особи та конфіскація її майна, матиме наслідком звільнення з роботи усіх найманих працівників відповідних юридичних осіб та невиконання ними зобов'язань щодо оплати праці цих працівників.

Водночас треба зазначити, що обгрунтованість деяких із вказаних зауважень була піддана сумніву в юридичній літературі. Скажімо, твердження про те, що «призначенням КК є встановлення саме покарань, а не якихось інших санкцій», колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим справедливо визнає занадто категоричним, адже до осіб, які вчинили злочини, можуть застосовуватися не лише покарання, а і, наприклад, примусові заходи виховного або медичного характеру. «До того ж – зазначають фахівці, – у ч. 3 ст. 3 КК України сказано, що цим Кодексом визначаються інші (крім покарання) кримінально-правові наслідки злочинного діяння» (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 210). К. П. Задює було доведено, що інститут заходів кримінально-правового характеру, які застосовуються до юридичних осіб, за кримінальним правом України становить собою окремих вид юридичної відповідальності, відмінний від відповідальності кримінальної (Задює К. П. Правова природа заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб. *Право і громадське суспільство*. 2014. № 4. С. 49).

²²⁶³ Антонова Е. Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности. Санкт-Петербург: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. С. 360–361; Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации. *Уголовное право: новые идеи* / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. Москва, 1994. С. 51; Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 207; Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. С. 5–6; Наумов А. Предприятие на скамье подсудимых? *Советская юстиция*. 1992. № 17–18. С. 3.

Ситуацію на краще не змінив і Закон України від 6 грудня 2019 р. «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», на підставі якого були внесені чергові зміни в частині регламентації застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

²²⁶⁴ Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1991. С. 248.

нював (крім «загальних» переваг) рекомендаціями Європейського комітету з проблем злочинності РС, зростаючою небезпечністю злочинів у сфері навколишнього природного середовища та необхідністю ефективної його охорони, а також зміною способів виробництва (ринкові відносини)²²⁶⁵. «Введення кримінальної відповідальності юридичних осіб є одним із найоптимальніших засобів дотримання екологічного правопорядку у зв'язку з лібералізацією і дерегуляцією промислового виробництва. Відповідно, – пише О. М. Шуміло, – в майбутньому необхідно внести зміни до розділу XIV-1 Загальної частини КК України, додавши до переліку відповідні статті із Особливої частини розділу VIII „Злочини проти довкілля”, за порушення яких буде наставати кримінальна відповідальність для юридичних осіб»²²⁶⁶. Перспективною ідею запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб (або ж заходів кримінально-правового характеру) за вчинення екологічних злочинів вважають і деякі автори спеціальних досліджень, присвячених окремим злочинам у сфері земельних відносин²²⁶⁷.

Полеміка з досліджуваного питання, зокрема, стосовно суб'єктів екологічних злочинів, ще більше активізувалася після того, як у 2014 р. наша держава уклала політичну та економічну угоду про Асоціацію з ЄС. Наявність цього факту передусім треба пов'язувати з тим, що, по-перше, багатьом країнам ЄС відома кримінальна (квазікримінальна)²²⁶⁸ відповідальність юридичних осіб, по-друге, положення

²²⁶⁵ Матвійчук В. К. Суб'єкт складу злочину проти навколишнього природного середовища (загальнотеоретичні підходи). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2010. Вип. 3. С. 68.

²²⁶⁶ Шуміло О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини проти довкілля. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 5. С. 185.

Позиція автора, однак, потребує уточнення, адже передбачені розд. XIV-1 Загальної частини КК України заході є не «кримінальною відповідальністю», а «іншими заходами кримінально-правового характеру».

²²⁶⁷ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 154–155; Шульга А. М., Цвіркун Н. Ю. Щодо можливості визнання юридичної особи суб'єктом злочинно-беспопідприємського використання земель. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/62525/58059>.

В. М. Захарчук переконаний у доцільності передбачення можливості притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності і в разі вчинення нею і єдиного земельного злочину «власницького» характеру, а саме, передбаченого ст. 197-1 КК України самовільного зайняття та самовільного будівництва. Свою думку правник пояснює тим, що: по-перше, у 56 % проаналізованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва такі дії були вчинені уповноваженими особами юридичних осіб; по-друге, площі самовільно зайнятих юридичними особами земельних ділянок, а відповідно і розмір заподіяної шкоди, є значно більшими від тих, що можуть бути самовільно зайняті фізичними особами; по-третє, запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво стало б певним поштовхом для більш дієвої протидії цим злочинним діям та забезпечило б ефективнішу охорону земель (насамперед сільськогосподарського призначення) від злочинних посягань та сприяло б дотриманню встановленого порядку у сфері будівельних відносин (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 117–118).

²²⁶⁸ На думку З. А. Загній-Заболотенко, квазікримінальна відповідальність юридичних осіб за законодавством України виявляється у такому:

– по-перше, застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру можливе лише у разі вчинення злочину її уповноваженою особою. Отже, підстава кримінальної відповідальності наявна лише у діяній фізичної особи – уповноваженої особи юридичної особи (уповноваженої особи);

– по-друге, злочин, що вчинений уповноваженою особою, повинен мати певний зв'язок з юридичною особою, а не бути вчинений у приватних інтересах;

– по-третє, можливість звільнення юридичних осіб від застосування заходів кримінально-правового характеру (ст. 96-5 КК України) залежить від темпоральності злочинної поведінки уповноваженої особи;

– по-четверте, заходи кримінально-правового характеру, що можуть застосовуватися щодо юридичної особи, за своїм характером є адміністративними;

розглянутої у підрозділі 1.5 цієї монографії Директиви ЄС 2008/99/ЄС (як і деяких інших актів загальноєвропейського законодавства) продовжують ідею необхідності введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб (ст. 6), уперше відображену в Конвенції 1998 р. Щодо цього пригадуються слова П. С. Берзіна та В. О. Гацелюка, які зазначають, що, незважаючи на традиційне несприйняття юридичною доктриною України кримінальної відповідальності юридичних осіб, включення України у світовий правовий та політичний контекст дало певним науковцям підстави для обґрунтованого висновку про те, що запровадження такого інституту цілком можливе²²⁶⁹.

Як і деякі інші науковці, я не маю принципів заперечень щодо ідеї запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, однак не бачу сенсу в такому кроці, оскільки вважаю, що наявні правові механізми є достатніми для боротьби з незаконною поведінкою юридичних осіб. У цьому контексті пригадується відомий реальний приклад послідовного прибічника запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб А. П. Козлова, який апелює до того, що, коли містоутворююче підприємство у Красноярському краї РФ скидало у р. Єнісей радіоактивні відходи, що викликало різке погіршення стану здоров'я людей, які вживали воду з річки, вказане підприємство не понесло фактично жодної серйозної відповідальності²²⁷⁰. Розглядаючи цей приклад, Г. І. Богуш резонно «парирує»: а що заважає відповідним органам притягнути винних осіб (директора, відповідального за викиди, відповідальний персонал) до кримінальної відповідальності, на підприємство накласти штраф, проте не позбавляючи невинний рядовий персонал робочих місць²²⁷¹? Аналогічно висловлюється Н. В. Нетеса, яка звертає увагу на те, що Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та постановою ВРУ від 29 жовтня 1992 р.²²⁷² передбачений порядок обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Крім того, законодавством встановлена можливість накладення штрафів на юридичних осіб за відповідні порушення. Із цього випливає, що більшість із тих видів санкцій, які передбачені для юридичних осіб кримінальними кодексами зарубіжних країн, законодавством України накладаються у цивільному чи адміністративному порядку, що робить сумнівною доцільність їх дублювання у КК України²²⁷³. З подібних мотивів не підтримують ідею

– по-н'яте, під час застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру враховуються обставини злочину, вчиненого уповноваженою особою (загальні правила їх застосування);

– по-шосте, між реагуванням держави на вчинення злочину уповноваженою особою та реагуванням стосовно юридичної особи існує процесуальна залежність. Про це свідчить загальний порядок розміщення норм, яким передбачено процедуру застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру (Загиней З. Квазі-кримінальна відповідальність юридичних осіб за кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 50–52).

²²⁶⁹ Берзін П. С., Гацелюк В. О. Суб'єкт злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 149.

²²⁷⁰ Козлов А. П. Поняття преступлення. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 397, 404.

²²⁷¹ Богуш Г. И. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право*. 2005. № 4. С. 22.

²²⁷² Втратила чинність на підставі Закону України від 9 квітня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру».

²²⁷³ Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія. Харків : Право, 2013. С. 206.

розширення кола суб'єкта екологічних (зокрема, земельних) злочинів Г. С. Крайник²²⁷⁴, М. В. Кумановський²²⁷⁵ та О. О. Пенязькова²²⁷⁶.

Розмірковуючи над доцільністю розширення кола суб'єктів злочину юридичними особами, а у випадку зі злочинами проти довкілля – хоча б можливості застосування за їхнє вчинення заходів кримінально-правового характеру, необхідно також зважати на те, що:

– по-перше, вочевидь, не варто розраховувати на те, що реалізація цієї ініціативи неминуче призведе до швидких та відчутних позитивних зрушень у відповідній царині. У цьому контексті показовою може вважатися наведена процесуалістами статистика щодо ефективності таких багатоочікуваних та вже діючих норм про застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, яка засвідчує, що, незважаючи на значну кількість кримінальних проваджень щодо юридичної особи, станом на кінець 2018 р. у Єдиному державному реєстрі судових рішень містилося лише 2 (!) вироки щодо застосування цих заходів до юридичної особи²²⁷⁷;

– по-друге, на перестороги фахівців, які зазначають, що виважене застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб передбачає сумлінність правозастосувача, його правову культуру, політичну та економічну незаангажованість. За їхньої відсутності відповідна законодавча матерія, навіть виписана з наукового погляду максимально якісно і виважено, спроможна перетворитись у зручний засіб перерозподілу власності і ведення недобросовісної конкуренції, черговий корупціогенний чинник²²⁷⁸;

– по-третє, щодо відповідних міжнародних зобов'язань нашої держави, то варто процитувати О. О. Житного, який справедливо зауважує, що положення про встановлення корпоративної кримінальної відповідальності (кримінальної відпо-

²²⁷⁴ Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 122–123.

²²⁷⁵ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливих великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 141.

²²⁷⁶ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 165.

²²⁷⁷ Гринюк В. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Панченко Ольги Володимирівни «Кримінальне провадження щодо юридичної особи», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2018. С. 1–2.

У цьому контексті пригадуються слушні зауваження З. А. Загинеї-Заболотенко, яка зазначає, що квазікримінальний характер відповідальності юридичних осіб за кримінальним законодавством України (така модель відповідальності вважається найменш вдалою з-поміж інших) фактично нівелює будь-який потенціал кримінально-правових норм, що регулюють застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Адже процедура їх застосування, передбачена у КПК України, є настільки складною та запутаною, що матеріальні норми фактично реалізувати не можна (Загинея З. Відгук на автореферат дисертації Титаренка Сергія Сергійовича на тему: «Кримінальна відповідальність за протиправне захоплення суб'єктів господарювання», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. С. 2–3).

Загалом же проблеми доказування у провадженнях про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру були комплексно проаналізовані О. З. Гладуном та І. В. Єрьоменко, а також О. А. Шаповаловою (Гладун О. З., Єрьоменко І. В. Доказування у провадженні про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1. С. 44–53; Шаповалова О. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб: актуальні проблеми застосування. *Застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб* : матеріали міжнародного круглого столу (30 липня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 26–29).

²²⁷⁸ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 220.

відальності юридичних осіб), що містяться в чинних міжнародних договорах, мають здебільшого рекомендаційний характер і поєднані з наданням державам-учасникам відповідних угод можливості обирати для таких осіб вид відповідальності (кримінальна, цивільна, адміністративна)»²²⁷⁹.

Продовжуючи характеристику загального суб'єкта злочину, далі треба зупинитися на такій його ознаці, як *осудність*. Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Внутрішній зміст поняття осудності розкривається за допомогою двох критеріїв – юридичного і медичного²²⁸⁰. «Поняття осудності можна розглядати з двох точок зору: а) осудність як психічний стан особи; б) осудність як категорія, що характеризує здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею діяння»²²⁸¹.

Юридичний критерій осудності характеризують три ознаки: інтелектуальна, вольова та емоційна. Як зазначав Р. І. Міхєєв, інтелектуальну ознаку розглядають як здатність особи в момент скоєння злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), а вольову ознаку юридичного критерію – як здатність особи на час скоєння злочинного діяння керувати своїми діями, інакше кажучи, здатність керувати своєю волею за своїм внутрішнім переконанням і бажанням²²⁸². Водночас емоційна ознака у формулу осудності не входить. Проте її обов'язково треба враховувати, встановлюючи стан особи під час скоєння злочину.

Варто зазначити, що, на переконання В. М. Бурдіна, під час формулювання інтелектуальної ознаки поняття осудності термінологічно правильно зазначити не про «здатність», а про «можливість» особи усвідомлювати значення свого діяння. Таке формулювання цієї ознаки чітко свідчитиме про необхідність дослідження не тільки вроджених психофізіологічних властивостей особи, а і її психофізіологічних можливостей під час вчинення злочину, впливати на які можуть найрізноманітніші чинники об'єктивного і суб'єктивного характеру²²⁸³.

Тривалий час у кримінально-правовій доктрині не викликала заперечень теза про те, що поруч з юридичним, необхідною ознакою осудності виступає її медич-

²²⁷⁹ Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія. Харків : Одиссей, 2013. С. 313.

На цю обставину звертає увагу і З. А. Загинеї-Заболотенко (Загинеї З. А. Кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти квазікримінальної відповідальності юридичних осіб. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» за нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 54).

²²⁸⁰ На думку А. В. Васильєва, формулу осудності необхідно будувати на підставі трьох критеріїв – формально-правового (юридичного) і двох змістовних, які, у свою чергу, містять оцінку психічного стану й характеризують інтелектуально-вольові можливості особи в перебігу вчинення злочину. Вони представлені двома (психологічним і медичним) критеріями (Васильєв А. А. Проблеми осудності в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. С. 10).

А С. В. Чорней доводить складну кримінально-правову природу осудності: з одного боку, остання є елементом структури суб'єкта злочину (інституціональний аспект), а з іншого – передумовою вини у вчиненні кримінального правопорушення та інших суб'єктивних ознак складу злочину, а також кримінальної відповідальності за вчинене діяння (функціональний аспект) (Чорней С. В. Осудність як ознака суб'єкта злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 6).

²²⁸¹ Таран Н. Г. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 100.

²²⁸² Міхєєв Р. І. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1983. С. 61–62.

²²⁸³ Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2011. С. 15–16.

ний критерій²²⁸⁴. Констатувалося, що медичний характер осудності є показником такого стану психіки особи, за якого вона знаходиться у здоровому глузді та розумі свої дії, чи за наявності незначних розладів психіки, що не відкидають осудності²²⁸⁵. Проте останнім часом необхідність виділення медичного критерію осудності піддається сумніву. Зокрема, згаданий В. М. Бурдін наголошує на недоцільності виділення у змісті поняття осудності так званої медичної ознаки з огляду на те, що вона є неістотною для цього поняття. Правник висуває гіпотезу про те, що для вирішення питання про осудність чи неосудність особи кримінально-правове значення має не сам діагноз про наявність чи відсутність психічного розладу, а вплив цього розладу на можливість особи усвідомлювати свої діяння, передбачати їхні наслідки та керувати своєю поведінкою. Водночас немає прямої залежності між наявністю в особи психічного розладу і можливістю здійснювати свідомо вольовий контроль за своїми діяннями. На практиці є чимало випадків, коли особа, незважаючи на свій психічний розлад, могла усвідомлювати свої діяння та керувати ними, внаслідок чого визнавалася осудною²²⁸⁶. На мою думку, позиція автора є достатньо обґрунтованою, адже відповідно до ст. 509 КПК України психіатрична експертиза проводиться не з огляду на факт психічного розладу особи, а через вчинення суспільно небезпечного діяння в неосудному або обмежено осудному стані.

Антиподом осудності є неосудність, тобто стан особи, за якого вона не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Особа, яка під час вчинення злочину перебувала у стані неосудності, не підлягає кримінальній відповідальності (ч. 2 ст. 19 КК України).

Як і осудність, неосудність також традиційно характеризується наявністю двох критеріїв – юридичного і медичного. Юридичний критерій неосудності характеризується наявністю інтелектуальної і вольової ознак. Інтелектуальна ознака означає, що особа під час вчинення злочину не могла усвідомлювати свої дії. Вольова ознака означає, що особа під час вчинення злочину не могла керувати своїми діями²²⁸⁷. Медичний критерій неосудності – це наявність в особи під час вчинення злочину хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

У кримінально-правовій доктрині порушуються й інші дискусійні питання, що стосуються інститутів осудності та неосудності. Однак, зважаючи на те, що у практиці застосування досліджуваних заборон не було виявлено проблем, пов'язаних з опануванням згаданих правових приписів, у цій роботі відповідні питання аналізуватися не будуть.

Останньою ознакою загального суб'єкта злочину є **вік, з якого особа може нести кримінальну відповідальність**. Оскільки в ч. 2 ст. 22 КК України відсутнє

²²⁸⁴ Див., наприклад: Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. С. 6.

²²⁸⁵ Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1983. С. 61–62.

²²⁸⁶ Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2011. С. 15–16.

²²⁸⁷ Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. С. 255.

згадування про жоден із передбачених чинним кримінальним законодавством злочинів у сфері земельних відносин, можна зробити висновок про те, що до кримінальної відповідальності за вчинення всіх цих деліктів можуть бути притягнуті особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося 16 років.

Поруч із загальним КК України відоме і поняття спеціального суб'єкта злочину, яким визнається особа, яка, крім обов'язкових, має також і додаткові (спеціальні) ознаки, передбачені нормою Особливої частини для суб'єкта складу конкретного злочину (ч. 2 ст. 18 КК України). За влучним висловом В. Я. Тація, ознаки спеціального суб'єкта доповнюють загальне поняття суб'єкта злочину, виступаючи як додаткові²²⁸⁸.

У ч. 1 ст. 197-1 КК України відсутні будь-які вказівки на спеціальні ознаки суб'єкта, що, на думку більшості дослідників, свідчить про те, що суб'єкт розглядуваних злочинів є загальний²²⁸⁹. Чи не єдиною, хто не погодився з цією усталеною позицією, є О. О. Пенязькова. На її думку, та обставина, що самовільно зайняти земельну ділянку може лише особа, яка не є законним власником або користувачем земельної ділянки, вказує на те, що суб'єкт розглядуваного злочину є спеціальним²²⁹⁰. На перший погляд, позиція О. О. Пенязькової виглядає досить парадоксальною і «незвичною», адже, керуючись подібною логікою, ми б мали констатувати, що суб'єкт більшості інших «класичних» злочинів проти власності (крадіжка, грабжж, розбій тощо) є спеціальним, хоча у кримінально-правовій доктрині тривалий час фактично аксіоматичним вважалось (здебільшого і продовжує вважатися таким і тепер) положення про те, що суб'єкт цих злочинів є загальним.

Водночас треба зазначити, що в юридичній літературі наводиться цікава думка про існування різновиду спеціальних суб'єктів злочину із нормативно невизначеними ознаками. Зокрема, С. В. Анощенкова та О. М. Крапівіна звертають увагу на те, що ознаки цього суб'єкта не передбачені в кримінальному законі, а їхнє визначення неможливе без його тлумачення. Як відповідний приклад дослідниці наводять ситуацію із суб'єктом заздалегідь не обіцяного приховування особливо тяжкого злочину (ст. 316 КК РФ). З одного боку, суб'єкт цього злочину є загальним, оскільки будь-які ознаки в диспозиції статті прямо не зазначені; з іншого, відповідати за вчинене на підставі згаданого кримінально-правової норми буде лише особа, яка не вчиняла злочин, який приховується²²⁹¹.

«Аксіоматичність» відповідних положень піддає сумніву і відомий дослідник у сфері кримінально-правової протидії злочинам проти власності О. І. Бойцов. Зокре-

²²⁸⁸ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 142.

²²⁸⁹ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 355; Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 270; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 123; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 232; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 620.

²²⁹⁰ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 166.

²²⁹¹ Анощенкова С., Крапівіна О. Суб'єкт преступлення, признаки которого устанавливаются путем толкования уголовного закона. *Уголовное право*. 2009. № 3. С. 4–5.

ма, характеризуючи суб'єкт злочинів проти власності, фахівець звертає увагу на те, що ним є особа, яка юридично протиставляється власнику і зобов'язана утримуватися від порушення його майнових прав кримінально-правовим способом – невласник майна. Щоправда, така ознака суб'єкта має не позитивний, а негативний²²⁹² характер, оскільки вона вказує не на властивості, які є в суб'єкта, а на ті властивості, які у нього відсутні. «Від цього, – констатує О. І. Бойцов, – ця спеціальна риса не перестає бути ознакою, яка додатково характеризує суб'єкт, адже з юридичної сторони вона характеризує особу, яка зобов'язана ставитися до майна, щодо якого виникає це майнове відношення з правомочним власником, як до чужого». Щодо традиційного підходу, у межах якого звертається увага фактично лише на такі ознаки суб'єкта злочинів проти власності, як вік та осудність, то, на думку вченого, він страждає деяким очевидним спрощенням суті справи²²⁹³.

З огляду на представлені аргументи виникає логічне питання: чому ж тоді абсолютна більшість вітчизняних (і не лише) криміналістів одностайна в оцінці суб'єкта відповідних злочинів, зокрема, самовільного зайняття земельної ділянки, як загального? Обґрунтовуючи «загальність» суб'єкта злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, на це питання фактично відповідає В. М. Захарчук. Зокрема, визнаючи спеціальну ознаку «невласника», про наявність якої і говорив О. І. Бойцов, дослідник зазначає, що вказана ознака характеризує невизначене коло осіб, які не володіють жодними правомочностями щодо майна, тобто практично є абсолютною. І саме через це вона, на думку В. М. Захарчука, не може виступати як спеціальна ознака суб'єкта злочинів проти власності та, відповідно, самовільного зайняття земельної ділянки²²⁹⁴.

Аналізуючи аргументи сторін відповідної дискусії, вважаю за доцільне висловити деякі власні міркування щодо цього.

По-перше, вирішуючи це питання, треба чітко усвідомлювати, що воно не має жодного практичного значення, адже той факт, що суб'єктом злочинів проти власності може бути лише «невласник», визнається всіма науковцями. Наявність же різних підходів стосовно оцінки теоретичного значення цієї ознаки необхідно наперед пов'язувати з невірністю у кримінально-правовій доктрині питання про можливість віднесення до негативних ознак (зокрема, ознак суб'єкта) складу злочину тих, які: 1) прямо не вказані у диспозиції кримінально-правової норми, а лише випливають з її тлумачення; 2) є фактично абсолютними.

По-друге, наявна в юридичній літературі відмінність в оцінці цієї ситуації від багато в чому подібної за змістом ситуації із суб'єктом злочинів, передбачених

²²⁹² Негативні ознаки – це ознаки, які вказують на відсутність тих чи інших якостей, властивостей, особливостей діяння, що визнається злочином. У вітчизняній юридичній літературі поняття і значення негативних ознак складу злочину найбільш повно були проаналізовані Н. О. Антонюк та Л. П. Брич.

Зокрема, визнаючи обов'язковість таких ознак, Н. О. Антонюк відносить до них лише ті, які безпосередньо вказані у диспозиції кримінально-правової норми шляхом використання заперечувальних конструкцій (сформульовані із використанням: заперечних часток без, не, проти, поза; префікса не, проти; словосполучення «за відсутності», «за винятком», крім), які вказують на відсутність певних рис, особливостей у вчиненому діянні. Вочевидь, саме зважаючи на таке розуміння негативних ознак, авторка не вбачає їхню наявність у суб'єкта злочинів проти власності (Антонюк Н. О. Негативні ознаки складу злочину: поняття і значення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 177–180). Подібний підхід поділяє й О. В. Ус (Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації. Харків : Право, 2018. С. 49).

²²⁹³ Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 278.

²²⁹⁴ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 123.

статтями 239-1 та 239-2 КК України, передусім полягає в тому, що юридична ознака предмета будь-якого викрадення (або самовільного зайняття земельної ділянки) (*чуже* майно) вже сама собою логічно припускає, що суб'єктом цих злочинів не може бути визнаний власник або законний володілець майна. Саме через «презюмованість» цього факту суб'єкт таких злочинів визнається загальним, адже його часткова «спеціальність» пов'язана лише з позитивними ознаками предмета. Тобто те, що цей злочин не може бути вчинений власником (законним володільцем) майна, визнається ознакою предмета, а не суб'єкта злочину.

Певні аналогії можна провести зі злочинами проти життя та здоров'я особи, зокрема, різними видами вбивств і тілесних ушкоджень. Очевидно, що суб'єктом цих злочинів не може бути особа, яку вбивають або якій завдають тілесні ушкодження. Однак, як і в ситуації зі злочинами проти власності, ця риса суб'єкта прямо впливає з ознак потерпілого, яким може бути лише *інша особа*, і саме тому у відповідних складах злочинів потерпілий вважається обов'язковою ознакою, а суб'єкт – традиційно визнається загальним.

Злочинам, які передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України, подібна «очевидність» не притаманна, позаяк (і про це вже писалося) деякі правознавці допускають можливість визнання їхнім суб'єктом як законного власника (землекористувача) земельної ділянки, так і осіб, які не наділені відповідними правомочностями. Крім того, треба визнати, що у практиці кримінально-правових досліджень під час характеристики предмета злочинів проти довкілля акцент традиційно робиться на висвітленні їхніх не «юридичних» (зокрема, наявність у винного правових зв'язків із відповідним природним ресурсом), а «екологічних» властивостей, наявність яких у цих предметів і зумовлює необхідність їхньої кримінально-правової охорони в межах окремого розділу Особливої частини КК України, а також дає змогу відмежувати злочини проти довкілля від суміжних злочинів проти власності. Саме тому інша частина дослідників, позиція яких із розглядуваного питання є протилежною, «вимушена» акцентувати увагу на тому, що суб'єкт цих злочинів є спеціальним, адже інші ознаки аналізованих складів злочинів однозначної відповіді на це питання не дають. Хоча тут варто визнати, що, як і в ситуації зі злочинами проти власності, коло таких осіб, які не володіють жодними правомочностями щодо земельної ділянки, з якої знімається поверхневий шар землі, є невинизначеним, а отже, така ознака також є фактично абсолютною.

Однак, з урахуванням того, що відсутність у винного прав щодо земельної ділянки вже була врахована при характеристиці (юридична ознака – чужа земельна ділянка) як предмета злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, так і деліктів, про які йдеться у статтях 239-1 та 239-2 КК України, відповідну ознаку – відсутність у суб'єкта прав щодо земельних ділянок – треба вважати такою, що притаманна саме предметам, а не суб'єктам аналізованих злочинів, які через це, вочевидь, мають визнаватися загальними. Водночас ще раз підкреслю право на існування доктринальної позиції, відповідно до якої суб'єкт цих злочинів визнається спеціальним²²⁹⁵.

---

²²⁹⁵ Видається, що однією з першопричин виникнення цієї дискусії є констатований науковцями факт того, що визначення спеціального суб'єкта злочину, що сформульоване у ч. 2 ст. 18 КК України, у чинній його редакції не має практичного значення, оскільки не містить конкретного переліку усіх можливих додаткових ознак чи критеріїв,

Аналіз 822 рішень судів за усіма частинами ст. 197-1 КК України, в яких містилися хоча б якісь відомості про особу злочинця, засвідчив, що найчастіше ними виступають: голови ФГ та керівники інших сільськогосподарських підприємств (26,6 % = 12,7 % + 13,9 %, відповідно); безробітні (19,3 %); приватні підприємці (напряму діяльності яких не конкретизується) (18,5 %); керівники різноманітних юридичних осіб публічного та приватного права, статутні напрями діяльності яких не пов'язані з сільським господарством (16,3 %); працівники ФГ та інших сільськогосподарських підприємств (бригадири, механізатори, трактористи, менеджери, головні бухгалтери, агрономи, керуючі відділеннями, завідувачі складом, сантехніки тощо) (7,3 %); пенсіонери (5,6 %); інші особи (вчителі, викладачі, голови сільських рад, майстри ГЕС, шахтарі, опалювальники, машиністи, лісничі, лікарі, водії, ліфтери, паркувальники, оператори заправок, продавці, теслі, двірники та навіть доглядачі кладовищ) (6,2 %) (див. Додаток Г-1).

Подібно з описаною в попередньому підрозділі ситуацією з конкретними проявами самовільного зайняття земельної ділянки, відсоткове співвідношення зазначених категорій осіб за різними частинами розглядуваної статті КК має доволі істотні відмінності. Наприклад, якщо злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, найчастіше вчиняється головами ФГ і керівниками сільськогосподарських підприємств (43,8 % = 25,3 % + 18,5 %, відповідно) та інших юридичних осіб (22,7 %) (див. Додаток Г-2), то передбачене ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковане самовільне зайняття земельної ділянки здебільшого скоюють безробітні (30,3 %), приватні підприємці (22,7 %), голови ФГ і керівники сільськогосподарських підприємств (15,6 % = 10,3 % + 5,3 %, відповідно) та працівники сільськогосподарських підприємств, зокрема, ФГ (10,5 %) (див. Додаток Г-3). Щодо самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках (ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України), то виявляється, що в структурі суб'єктів цих злочинів превалюють приватні підприємці (29,6 %), безробітні (21,2 %), керівники юридичних осіб, статутні напрями діяльності яких не пов'язані з сільським господарством (16,6 %), а також група представників «інших професій» (19,4 %) та пенсіонери (11,1 %) (див. Додаток Г-4). Щодо голів ФГ та очільників інших сільськогосподарських підприємств, то випадки їхнього притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне будівництво майже відсутні (їх було виявлено лише 2 (1,8 %)).

Вважаю, що, крім різної мети, ці статистичні дані красномовно демонструють певною мірою «випадковий» характер багатьох злочинів, передбачених всіма іншими, крім першої, частинами ст. 197-1 КК України. На мою думку, це також пояснюється формальністю відповідних складів (у випадку зі складом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, хоч і заперечувану мною, але визнану багатьма правозастосувачами), через що до кримінальної відповідальності притягуються особи, які не мають відверто вираженої антисуспільної спрямованості, а вчиняють, наприклад, самовільне зайняття невеликої за площею земельної ділянки, яка, проте, знаходиться в охоронній зоні ліній електропередачі. Видається, що ці відомості зайвий раз підтверджують актуальність розгляду питання про встановлення

які визначатимуть суб'єкт злочину як спеціальний (Ландіна А. В. Спеціальний суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 1. С. 61).

кримінальної відповідальності лише за ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки, які призвели до завдання значної (або хоча б істотної) шкоди.

Проведений аналіз також засвідчив, що при застосуванні ст. 197-1 КК України у правозастосовних органів виникає декілька основних проблем, пов'язаних зі встановленням ознак суб'єкта розглядуваних злочинів.

Одним із таких питань є кримінально-правова оцінка доволі поширених (і це підтверджує наведена інформація про особу злочинця) ситуацій, коли до самовільного зайняття земельних ділянки або самовільного будівництва причетні службові особи. Щодо цих ситуацій дискусійними є кілька питань, головне з яких – як кваліфікувати дії службової особи, винної у самовільному зайнятті земельної ділянки? Зокрема, постає питання, чи потрібно кваліфікувати дії винної особи тільки за ст. 197-1 КК України, або лише за статтею КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за відповідний злочин у сфері службової діяльності, або за сукупністю відповідних злочинів?

Для правильного вирішення цієї проблеми необхідним є застосування правил кваліфікації злочинів взагалі та службових злочинів зокрема. У п. 3 ППВСУ від 26 грудня 2003 р. № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» зазначається, що відповідальність за ст. 365 КК України²²⁹⁶ настає лише за умови, якщо дії службової особи були зумовлені її службовим становищем і пов'язані з її владними чи службовими повноваженнями. Якщо такого зв'язку не встановлено, то дії винного за наявності підстав можуть кваліфікуватися за статтями КК України, які передбачають відповідальність за злочини проти особи, власності, громадського порядку тощо. З цього роз'яснення випливає, що у випадках, коли службова особа вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки без використання своїх службових повноважень, її дії треба кваліфікувати лише за відповідною частиною ст. 197-1 КК України без посилання на статті, які передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності.

Інша ситуація, вочевидь, виникає, коли службова особа вчинила самовільне зайняття земельної ділянки з використанням своїх службових повноважень. М. І. Панов вважає, що у разі, коли злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, вчинила службова особа шляхом використання службового становища, скоєне охоплюється ст. 364 КК України²²⁹⁷ (таку позицію поділяє В. В. Антипов)²²⁹⁸. О. О. Пенязькова, навпаки, переконана в тому, що подібні прояви мають кваліфікуватися лише за ст. 197-1 КК України²²⁹⁹. Натомість чимало інших науковців, які досліджували це питання, висловилися за кваліфікацію розглядуваних дій за сукупністю злочинів²³⁰⁰; ця позиція ґрунтується на таких аргументах: якщо самовільне зайняття зе-

²²⁹⁶ Тут йдеться про стару редакцію відповідної кримінально-правової заборони, в якій суб'єктом злочину визнавалася будь-яка службова особа, а не лише працівник правоохоронного органу, як тепер.

²²⁹⁷ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 232.

²²⁹⁸ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 357.

²²⁹⁹ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 169–171.

²³⁰⁰ Див., наприклад: Карпов Т. И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1972. С. 9–10; Советское уголовное

мельної ділянки посягає, як зазначалося вище, на правовідносини власності на землю, то злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (далі – службові злочини), – на встановлений законом порядок використання влади, повноважень, становища та пов'язаних з ними можливостей службовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх апарату, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також особами, які надають публічні послуги, спортсменами тощо²³⁰¹. З огляду на це потрібно пригадати сформульоване В. М. Кудрявцевим правило, згідно з яким відсутня ідеальна сукупність злочинів у тому разі, коли дії винного спричиняють шкоду об'єктам, які знаходяться між собою у відносинах підлеглості або один з об'єктів є частиною іншого²³⁰². Основні безпосередні об'єкти самовільного зайняття земельної ділянки та зловживання службовим становищем (як і передбаченого ст. 364-1 КК України зловживання повноваженнями) не перебувають між собою у взаємозв'язку, вказаному В. М. Кудрявцевим, і жоден із них немає підстав розглядати як більш повний порівняно з іншим.

Проте, якщо вчинене є посяганням на різні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони, то його необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів²³⁰³. Як зазначає В. В. Устименко, у випадках, коли дії не виступають як елемент об'єктивної сторони такого злочину, як зловживання службовим становищем, а охоплюються самостійною нормою (у нашому випадку – це ч. 1 ст. 197-1 КК України), дії службової особи мають кваліфікуватися за ознаками сукупності²³⁰⁴. Заслугує на підтримку думка М. І. Мельника, який пише, що у разі, коли службова особа чи особа, яка надає публічні послуги, посягнула одночасно на суспільні відносини, які визначають правильну діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, окремих організацій, установ, підприємств, а також осіб, які надають публічні послуги, і, наприклад, власність, її дії треба кваліфікувати за наявності відповідних ознак як злочин у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, і як той чи інший злочин проти власності (крім випадків, коли злочин у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є способом вчинення іншого злочину, як це має місце, скажімо, у разі заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем)²³⁰⁵.

право: Особенная часть : учебник / под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. Москва : Юрид. лит., 1988. С. 324; Бажанов М. И., Сташис В. В. Преступления против порядка управления : уч. пособие. Харьков, 1971. С. 63; Уголовное право УССР. Особенная часть: учебник / под ред. М. И. Бажанова и др. Киев : Вища шк. Головное изд-во, 1989. С. 289; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка. Київ : Юрінком, 1997. С. 736; Эфендиев Э. М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1993. С. 13–14; Чепка О. В. Аналіз кримінологічних показників злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 114.

²³⁰¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1123.

²³⁰² Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юристъ. 1999. С. 248–249.

²³⁰³ Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник. Вид. 3-тє, доповн. та переробл. Київ : Атіка, 2007. С. 55.

²³⁰⁴ Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков : Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. С. 63.

²³⁰⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 123–124.

Загалом під час наскрізного аналізу матеріалів судової практики було виявлено 165 випадків кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, з одного боку, та статтями 364, 364-1, 365, 365-1 КК України – з іншого²³⁰⁶.

Наприклад, Петрівським районним судом Кіровоградської області встановлено, що Особа-1, будучи директором ФГ «Алан», зловживаючи службовим становищем, діючи умисно, у період з весни 2009 р. до 29 березня 2011 р., в інтересах очолюваного ним ФГ, з корисливим мотивом та з метою отримання прибутку від вирощування сільськогосподарських культур та реалізації отриманої сільськогосподарської продукції, самовільно зайняв та використовував земельну ділянку із земель запасу площею 85,37 га, що спричинило істотну шкоду інтересам держави в розмірі 83 194,21 грн. Дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 та ч. 1 ст. 364 КК України²³⁰⁷.

Рогатинським районним судом Івано-Франківської області розглянуті матеріали провадження стосовно Особи-2, який як засновник і директор ПП «Надра», яке є підприємством приватної форми власності та юридичною особою приватного права, зловживаючи своїми повноваженнями, діючи з метою одержання неправомірної вигоди для себе, всупереч інтересам юридичної особи, самовільно захопив земельну ділянку площею 0,8478 га, на якій незаконно видобував корисну копалину місцевого значення – пісок. Внаслідок зловживання директором Особою-2 своїми повноваженнями та самовільного зайняття земельної ділянки державним інтересам заподіяно істотну та значну шкоду на загальну суму 71 091,33 грн, що стало підставою для кваліфікації його дій за ч. 1 ст. 197-1 і ч. 1 ст. 364-1 КК України²³⁰⁸.

Отже, дії службової особи, винної у самовільному зайнятті земельної ділянки і самовільному будівництві, за наявності підстав потребують додаткової кваліфікації за нормами розд. XVII Особливої частини КК України, оскільки в аналізованій ситуації вбачається так звана різнооб'єктна ідеальна сукупність злочинів²³⁰⁹. Можна погодитися з В. М. Захарчуком, який зазначає, що саме така кваліфікація дає можливість найбільш повно оцінити суспільну небезпечність вчиненого та характер шкоди, спричиненої кожному окремому об'єктові посягання²³¹⁰.

Застереження «за наявності підстав» треба вважати виправданим, зокрема, через:

1) необхідність врахування положень Закону України від 21 лютого 2014 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19

²³⁰⁶ Треба зазначити, що в практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються і випадки кваліфікації цього злочину за сукупністю зі злочиним, передбаченим ст. 367 КК України. Обґрунтованість такої кваліфікації буде розглядатися під час аналізу суб'єктивної сторони складів злочинів у сфері земельних відносин.

²³⁰⁷ Вирок Петрівського районного суду Кіровоградської області від 20 вересня 2011 р. у справі № 1-66/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.

²³⁰⁸ Вирок Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 349/1467/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37032933>.

²³⁰⁹ Ідеальна сукупність має місце у тому разі, коли особа одним діянням (дією чи бездіяльністю) вчиняє два або більше злочини, що мають різні склади і кваліфікуються окремо. Ідеальна сукупність злочинів (всупереч своїй усталеній назві) не є уявною, наявною лише у думках людини конструкцією – вона відображає об'єктивну реальність (здатність одного вчинку людини породжувати кілька результатів).

²³¹⁰ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 177.

Конвенції ООН проти корупції», на підставі якого в диспозиції ч. 1 ст. 364 КК України слова «з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб» замінено словами «з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для себе чи іншої фізичної або юридичної особи». Пояснюється це доведеним в юридичній літературі фактом того, що використання службовою особою влади чи службового становища в інтересах, відмінних від мети одержання неправомірної вигоди, не утворює складу злочину, передбаченого чинною редакцією ст. 364 КК України, навіть за умови настання істотної шкоди чи тяжких наслідків²³¹¹;

2) розповсюдженість помилкової практики, коли шкода, заподіяна самовільним зайняттям земельної ділянки, враховується і при кваліфікації за ст. 197-1 КК України, і при кваліфікації за нормою про відповідальність за той чи інший злочин у сфері службової діяльності. При такій кваліфікації особі двічі інкримінується одна й та сама ознака (суспільно небезпечний наслідок), тобто порушується один із ключових принципів кримінально-правової кваліфікації, вироблений доктриною кримінального права, – принцип недопустимості подвійного інкримінування²³¹². Цей принцип базується на конституційному положенні (ч. 1 ст. 61 Конституції України), згідно з яким ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (*non bis in idem*)²³¹³. На необхідність дотримання згаданого принципу кримінально-правової кваліфікації у своїх рішеннях вказує і ВС²³¹⁴.

До речі, згадавши про вказаний принцип кваліфікації, необхідно зауважити, що в 2014 р. змін зазнала не лише диспозиція, а й примітка ст. 364 КК України. За результатами добре відомого та широко обговорюваного «удосконалення» останньої з неї було вилучено формулювання «якщо вона полягала у завданні матеріальних збитків»²³¹⁵, за допомогою тлумачення якого у правозастосовних органах раніше зберігалася можливість кваліфікувати за сукупністю зі ст. 364 КК України і ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки, які призвели і до іншої, ніж матеріальної, яка вже була оцінена при інкримінуванні ст. 197-1 КК України, шкоди. Вочевидь, саме із фактом внесення згаданих змін до ст. 364 КК України (як її диспозиції, так і примітки) треба пов'язувати ту обставину, що, починаючи з квітня 2014 р., незважаючи на збереження динаміки показників вчинення самовільного

²³¹¹ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 228–229.

²³¹² Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 108–109.

²³¹³ Закріплюючи принцип «*non bis in idem*» як конституційно-правову норму, законодавець надає йому особливий статус, поширюючи його дію на всі сфери суспільного життя та галузі права. Цей принцип має загальний характер, тобто не персоніфікується, до якого виду юридичної відповідальності особу не може бути притягнуто двічі. Завдання конституційної норми, якою закріплено принцип «*non bis in idem*», полягає у встановленні універсального правила, якого повинні дотримуватись у своїй діяльності державні органи у сфері притягнення осіб до юридичної відповідальності. Вказівка на недопустимість притягнення двічі до юридичної відповідальності одного виду (без конкретизації якого саме виду відповідальності – кримінальної, адміністративної тощо) є правильною, оскільки конституційні норми повинні бути універсальними та впливати на всі галузі права (Гнатів І. М. Принцип «*non bis in idem*» у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. С. 45, 50).

²³¹⁴ Див., наприклад: постановою Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 грудня 2019 р. у справі № 612/712/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86275888>.

²³¹⁵ Див.: Закон України від 13 квітня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України».

зайняття земельної ділянки службовими особами з використанням свого службового становища чи повноважень, у судовій практиці фактично перестали траплятися прояви кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності. Так, зі згаданих вище 165 випадків лише 3 мали місце після ухвалення відповідних змін; причому два провадження за ст. 365 КК України згодом були закриті через уточнення кола суб'єктів цього злочину²³¹⁶.

Тільки Краснолиманський міський суд Донецької області у 2017 р. ухвалив вирок, згідно з яким Особу-1 визнано винуватою як у вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки, так і злочину у сфері службової діяльності. Особа-1, за відсутності вчиненого та зареєстрованого в установленому порядку правочину щодо земельних ділянок, діючи умисно, зловживаючи наданими повноваженнями голови ФГ, всупереч інтересам юридичної особи приватного права, з метою одержання неправомірної вигоди, з корисливих мотивів, у порушення статей 93, 116–126 ЗК України, статей 6, 13–20 Закону України «Про оренду землі» в травні 2016 р. здійснив самовільне зайняття земельної ділянки площею 49,0619 га. Відповідно до розрахунку шкоди, заподіяної державі внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, її розмір склав 78 400,92 грн. Цей факт став підставою для кваліфікації дій Особи-1 одночасно і за ч. 1 ст. 197-1, і за ч. 1 ст. 364-1 КК України²³¹⁷.

Як бачимо, ухвалюючи відповідне рішення, суд зовсім не обґрунтував наявність передбаченої ст. 364-1 КК України істотної шкоди, а згадав лише про шкоду, завдану самовільним зайняттям земельної ділянки. З огляду на це треба констатувати, що відповідні суспільно небезпечні наслідки були враховані двічі, а отже – відбулося порушення згаданого вище принципу non bis in idem.

Завершуючи розгляд питання кримінально-правової оцінки дій службової особи, яка вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки, необхідно звернути увагу на те, що в абсолютній більшості випадків таке зайняття здійснювала не сама особа, а підлеглі працівники, які виконували відповідну вказівку. Кваліфікуючи такі дії за ст. 197-1 КК України, правозастосовним органам потрібно звертати особливу увагу на необхідність підтвердження достатніми та належними доказами факту наявності відповідних вказівок. В іншому разі суд може констатувати недоведеність вини та закрити провадження.

Зокрема, до Катеринопільського районного суду Черкаської області надійшли матеріали провадження за обвинуваченням Особи-1 у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 та ч. 1 ст. 365 КК України. Останньому орган інкримінувалося те, що він, будучи одноособовим засновником ПСП «Зеленьківське», незаконно надав вказівку підлеглим йому працівникам восени 2010 р. обробити та засіяти зерном ячменю, пшениці, а навесні 2011 р. обробити та засіяти зерном соняшнику, сої, кукурудзи чужу земельну ділянку сільськогосподарського призначення загальною площею 39,15 га. Однак допитані в судовому засіданні свідки (7 осіб) повідомили, що особисто їм не відомо про те, що Особа-1 давав вказівку на обробку відпо-

²³¹⁶ Вирок Іллінецького районного суду Вінницької області від 20 листопада 2017 р. у справі № 131/4/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70427387>; постанова Чернігівського районного суду Запорізької області від 27 червня 2014 р. у справі № 0826/642/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61643224>.

²³¹⁷ Вирок Краснолиманського міського суду Донецької області від 20 жовтня 2017 р. у справі № 236/2139/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69689730>.

Законність рішення суду першої інстанції була підтверджена й апеляційним судом (ухвала Апеляційного суду Донецької області від 27 лютого 2018 р. у справі № 236/2139/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72481816>).

відної земельної ділянки. Зважаючи на це, суд дійшов висновку про недоведеність участі підсудного у вчиненні пред'явлених йому звинувачень та виправдав його²³¹⁸.

Аналогічна мотивація (недоведеність наявності вказівок на самовільне зайняття земельної ділянки з боку підсудних) стала підставою для виправдання у подібних за змістом справах Особи-2 та Особи-3²³¹⁹.

Щодо дій осіб, які безпосередньо здійснювали фактичне використання земельної ділянки, то вони, за умови неусвідомлення ними факту протиправності зайняття земельної ділянки, не повинні визнаватися злочинними. З висловленою думкою погоджується й О. О. Пенязькова, яка зазначає, що в тих випадках, коли особи, які виконують вказівку, не знали про те, що вони сприяють самовільному зайняттю земельної ділянки, вони не можуть визнаватися співвиконавцями злочину, оскільки співучасть у злочині може мати місце лише у разі умисної участі у його скоєнні. Якщо ж припустити, що особи знають про те, що їхня праця використовується для безпосереднього самовільного зайняття земельної ділянки, однак вчиняють протиправні дії, їхню протиправну поведінку треба оцінювати у межах співучасті у вчиненні злочину²³²⁰. Схожу думку, але вже у контексті дослідження проблематики кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, висловлює і колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим. Щоправда, фахівці роблять важливе застереження: кримінальна відповідальність особи за діяння, вчинене з метою виконання наказу, виключається, якщо особа не лише не усвідомлювала, а й не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу (ч. 5 ст. 41 КК України)²³²¹.

З огляду на вивчення відповідної проблематики треба зазначити і те, що у кримінально-правовій доктрині вже тривалий час відкритим залишається питання про доцільність вказівки у диспозиції однієї із частин норми про самовільне зайняття земельної ділянки саме на службову особу як спеціального суб'єкта цього злочину. З такою пропозицією свого часу виступав І. К. Тупіко. Свою позицію він обґрунтував тим, що самовільному зайняттю земельної ділянки, вчиненому службовою особою, притаманний вищий рівень суспільної небезпеки порівняно з діями, вчиненими приватними особами, і введення спеціальної норми одночасно з посиленням санкції сприятиме більш ефективній боротьбі з цим явищем²³²². За включення до ст. 197-1 КК України норми, яка б передбачала посилену відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене службовою особою з використанням службового становища, виступають і деякі сучасні дослідники²³²³. Зокрема,

²³¹⁸ Вирок Катеринопільського районного суду Черкаської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 2309/1011/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32747694>.

²³¹⁹ Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області від 25 червня 2009 р. у справі № 1-12/2009 р.; вирок Чаплинського районного суду Херсонської області від 5 грудня 2013 р. у справі № 665/1131/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49503843>.

²³²⁰ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 171–172.

²³²¹ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 247.

²³²² Тупіко І. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву: дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. С. 161.

²³²³ Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 146–148.

аргументуючи необхідність такого кроку, О. О. Пенязькова слушно зазначає, що чинні редакції статей 364 та 364-1 КК України створюють «лазівку» для криміналітету, що дає змогу уникати того реагування держави на вчинений злочин, яке відповідає ступеню та характеру суспільної небезпеки вчиненого. Адже у ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України передбачено менш суворе покарання, ніж у статтях 364 та 364-1 цього Кодексу. Ураховуючи це, дослідниця вважає, що у ст. 197-1 КК України доцільно передбачити таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення відповідного злочину службовою особою, передбачивши за таке діяння співмірне покарання, яке б відповідало покаранням, визначеним у санкціях статей 364 та 364-1 КК України²³²⁴. Підвищену суспільну небезпеку розглядуваних проявів визнає і В. М. Захарчук, звертаючи увагу на те, що вчинення самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва службовою особою містить у собі більшу суспільну небезпеку, оскільки це підриває авторитет держави, порушує нормальну господарську діяльність, дестабілізує земельні правовідносини, що пов'язані з порядком надання земель у власність та передання у користування, заподіює значну шкоду власникам та користувачам земельної ділянки, призводить до виснаження та забруднення земельних ділянок²³²⁵.

Оцінюючи необхідність ухвалення відповідних змін у 2012 р., автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав, що «кримінально-правові заходи, які існували на той час, були достатніми для боротьби із самовільним зайняттям земельної ділянки, вчиненим службовою особою. Матеріали правозастосовної практики красномовно свідчать, що кваліфікація вказаних дій за сукупністю злочинів, передбачених, зокрема, ст. 197-1 і ст. 364 (365) КК України, дає змогу врахувати і дії особи, що полягають у самовільному зайнятті земельної ділянки, і спеціальний статус службової особи, яка вчинила такі дії». Як додаткова аргументація наводилися конкретні приклади із судової практики, в яких особам за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України та ст. 364 (365) КК України, остаточно покарання призначалося шляхом складання призначених за вказані злочини покарань²³²⁶. Однак треба визнати, що ситуація в аналізованій царині докорінно змінилася, адже згадані зміни до ст. 364 КК України, внаслідок яких сфера застосування відповідної заборони (як і ст. 364-1) була суттєво звужена, фактично позбавили правозастосовні органи можливості враховувати спеціальний статус службової особи, яка вчинила самовільне зайняття земельної ділянки²³²⁷. Крім іншого, про це свідчать і останні (вони

²³²⁴ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 170–171.

²³²⁵ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 123.

²³²⁶ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 276–278.

²³²⁷ М. І. Мельник пише про необґрунтоване звуження в цьому разі меж кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 364 КК України, про виникнення конкуренції норм, передбачених статтями 364 та 368 КК України, яка породжує складність кваліфікації вчиненого службовою особою і створює додаткові перешкоди в ефективному реагуванні кримінально-правовими засобами на службові зловживання. Як наслідок, робиться висновок про те, що чинна редакція статті 364 КК України потребує радикальних змін (Мельник М. І. Відук офіційного опонента на дисертацію Громка Володимира Ярославовича «Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2015. С. 11–12).

були згадані раніше) тенденції практики застосування ст. 197-1 КК України. На користь такої пропозиції може свідчити і кожен із низки вагомих та переконливих аргументів Н. В. Нетеси, якими ця авторка пояснювала необхідність ухвалення подібних змін до ст. 240 КК України та які однаковою мірою придатні і для обґрунтування аналогічних уточнень ст. 197-1 КК України.

По-перше, використання службовою особою адміністративного ресурсу значно полегшує організацію та здійснення незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення (від себе додаю, як і самовільного зайняття земельної ділянки), і це обумовлене тим, що службові особи мають більше адміністративних, матеріально-технічних та фінансових можливостей (порівняно зі «звичайними» особами) для вчинення цього злочину. Не останню роль у цьому відіграє і перебування в їхньому розпорядженні колективу працівників, які виконують надані їм вказівки.

По-друге, шкода, завдана надрам та довкіллю (у нашому випадку йдеться про відносини власності) внаслідок такої діяльності, є більшою, ніж у тих випадках, коли такий злочин вчиняє приватна особа.

По-третє, питома вага випадків учинення досліджуваного злочину службовою особою є досить репрезентативною (15,9 %). Тут знову зауважу, що в ситуації із самовільним зайняттям земельної ділянки кількість подібних проявів є ще більшою, сягаючи 33 %.

По-четверте, реалізація ініційованої пропозиції зміне питання про необхідність додаткової кваліфікації розглядуваних випадків за відповідними статтями розд. XVII КК України «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг».

Водночас треба звернути увагу на те, що В. Я. Громко у своїй кандидатській дисертації наполягає на тому, що положення статей інших (окрім 17) розділів КК України, в яких передбачено відповідальність службової особи як спеціального суб'єкта злочину, необхідно вважати специфічними видами зловживання службовим становищем (повноваженнями), але не спеціальними нормами стосовно ст. 364 та ст. 364-1 КК України. «Відтак, – резюмує фахівець, – за наявності підстав такі діяння слід кваліфікувати за сукупністю статей, якими передбачено відповідальність за такий специфічний вид злочину, вчинений службовою особою, та ст. 364 або ст. 364-1 КК України»²³²⁸.

Однак такі правозастосовчі рекомендації були критично сприйняті багатьма представниками вітчизняної кримінально-правової доктрини, зокрема, й офіційними опонентами на дисертацію В. Я. Громка. Наприклад, М. І. Мельник зазначив, що відповідний висновок потребує додаткового обґрунтування²³²⁹. Ще більш кате-

---

Необхідність удосконалення чинної редакції ст. 364 КК України визнається і К. П. Задосою, який, зокрема, виступає за виключення з ч. 1 ст. 364 КК ознаки «істотна шкода охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» (Задоя К. П. Висновок щодо стану імплементації положень міжнародних антикорупційних конвенцій у законодавство України в аспекті кримінальної відповідальності за корупційні злочини / редактор : М. І. Хавронюк, 2019. URL: <https://pravo.org.ua/ua/news/20873975-visnovok-schodo-stanu-implementatsiyi-pologeen-migenarodnih-antikoruptysiynih-konventsiiy-uzakonodavstvo-ukrayini-v-aspekti-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-za-koruptysiyni-zlochiny>).

²³²⁸ Громко В. Я. Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. С. 8.

²³²⁹ Мельник М. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Громка Володимира Ярославовича «Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2015. С. 16.

горичнішим був Д. С. Азаров, який констатував, що з наведеного положення важко встановити, чим, з позиції здобувача, «специфічний вид зловживання» принципово відрізняється від спеціальної кримінально-правової норми. Адже спеціальна норма, порівняно з нормою загальною, зазвичай передбачає саме специфічний вид злочину. «Можливо, – висноває Д. С. Азаров, – дисертанту треба було говорити про випадки, які не повною мірою вписуються в усталене вчення про конкуренцію норм, що обумовлює необхідність переосмислення окремих його положень і, ймовірно, породжує необхідність у виділенні нового виду конкуренції»²³³⁰. Відмінний від підтримуваного В. Я. Громком варіант кваліфікації пропонується і Г. М. Анісімовим, який пише про те, що **спеціальними** (виділено мною – Р. М.) нормами щодо службових зловживань (ст. 364 або ст. 364-1 КК України) є, зокрема, діяння, що передбачені в інших розділах КК України. Суб'єктами цих злочинів виступають службові особи. Зазначені діяння у разі вчинення їх службовими особами шляхом використання наданих повноважень завжди посягають (крім основного безпосереднього об'єкта, притаманного кожному із зазначених злочинів) на відносини, що забезпечують належну діяльність апарату управління суб'єктів публічного або приватного права та мають усі основні ознаки службових, зокрема, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364) чи зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права (ст. 364-1), співвідносячись з ними (з погляду обсягу правового регулювання) як вид і рід. За такого виду конкуренції кримінально-правових норм має застосовуватися та з них, яка найповніше охоплює всі фактичні ознаки вчиненого діяння. Зважаючи на це, науковець робить обґрунтований висновок про те, що під час кваліфікації таких злочинів застосовувати ст. 364 або ст. 364-1 КК України немає потреби, а достатньо вказати на інші норми Особливої частини КК України, що за об'єктивними і суб'єктивними ознаками охоплюють усе вчинене службовою особою шляхом використання свого службового становища всупереч інтересам служби²³³¹.

По-п'яте, пропонуване розв'язання проблеми сприятиме забезпеченню одностановності правозастосовної практики²³³².

²³³⁰ Азаров Д. С. Відгук офіційного опонента на дисертацію Громка Володимира Ярославича «Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2015. С. 6.

²³³¹ Анісімов Г. М. Особливості кваліфікації злочинів, що вчиняються шляхом зловживання службовим становищем. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2. С. 260–261.

²³³² Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія. Харків : Право, 2013. С. 227–229.

Водночас треба погодитися з обґрунтованістю зауважень науковців, які визнають, що в такому разі матиме місце фрагментарність у вирішенні відповідної кримінально-правової проблеми (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 233). Зокрема, згадується сформульована М. І. Хавроном ідея уніфікованого (наскрізного) посилення кримінальної відповідальності за злочини, вчинювані шляхом службових зловживань (Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. С. 64), яка (ідея) знайшла втілення і розвиток у кваліфікаційній роботі В. Я. Громка (Громко В. Я. Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. С. 196–197).

Виключення з КК України ст. 364 з одночасним внесенням змін до низки статей кримінального закону, які встановлюють відповідальність за діяння, що можуть вчинятися шляхом зловживання владою або службовим становищем, підтримує і Є. О. Письменський, на думку якого цей варіант є найкращим способом вирішення проблеми оптимізації законодавчого описання відповідних суспільно небезпечних наслідків (Письменський Є. О. Підстави кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем: проблеми, тенденції, перспективи. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2017. № 2. С. 189–190).

Крім того, варто погодитись і з резонними зауваженнями О. О. Дудорова, М. В. Комарницького та Д. О. Калмикова, які зазначають, що, по-перше, на користь аналізованої пропозиції вказує і згадане вище звуження сфери застосування кримінально-правової заборони, передбаченої ст. 364 КК України²³³³, по-друге, порівняно з варіантом конструювання відповідного кваліфікованого різновиду незаконного видобування корисних копалин наявне наразі призначення покарання за сукупністю злочинів (особливо з урахуванням «ліберальних» санкцій ст. 364-1 КК України) означає не виправдане пом'якшення кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (додам від себе: і за самовільне зайняття земельної ділянки), поєднане з використанням службовою особою свого службового становища (повноважень)²³³⁴.

Водночас треба зважати на слушні зауваження В. Я. Громка, який акцентує, що у розглянутих випадках треба брати до уваги використання законодавцем подібних, проте відмінних конструкцій – «зловживання службовим становищем» і «зловживання повноваженнями»: перша позначає протиправні діяння «публічних» службових осіб, поняття яких закріплено в примітці до ст. 364 КК України, а інша – діяння, зокрема, службових осіб юридичних осіб приватного права. Це унеможливує посилену кримінальну відповідальність службових осіб юридичних осіб приватного права, якщо у тій чи іншій нормі КК України відповідальність пов'язується з використанням (зловживанням) службового становища²³³⁵.

З огляду на сказане я підтримую ідею доповнення ч. 2 ст. 197-1 КК України (нової редакції цієї статті) такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення відповідного злочину службовою особою не лише з використанням службового становища, а й службових повноважень.

Звернувши увагу на аналіз суб'єкта аналізованих злочинів, хотілося б знову звернути увагу на проблему викладення ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. У ст. 199 КК УРСР 1960 р. такої проблеми не було, оскільки ч. 1 цієї норми передбачала кримінальну відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки, а в ч. 2 йшлося про інший склад злочину, фактично нічим не пов'язаний із самовільним захопленням земельної ділянки, – про самовільне будівництво, причому без будь-яких посилень на земельні ділянки, на яких має відбуватися таке будівництво, для визнання його кримінально караним. За таких обставин було цілком зрозумілим, що за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 199, кримінальну відповідальність несла особа, яка вчинила самовільне захоплення земельної ділянки, а за злочин, передбачений ч. 2 ст. 199 КК УРСР 1960 р., – особа, яка здійснила самовільне будівництво.

У чинному КК України такої однозначності, на жаль, не спостерігається. Йдеться про те, що ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не дає чіткої відповіді на питання,

²³³³ Водночас вчені беззастідливо констатують, що доки існує чинна редакція цієї статті, яка закріплює «вузьке» розуміння злочинного зловживання службовим становищем, складно сприйняти тезу В. Я. Громка про те, що при конструюванні відповідних кваліфікованих складів злочинів більш точною була б вказівка на вчинення злочину «службовою особою шляхом зловживання службовим становищем» (Громко В. Я. Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. С. 124–127, 129–130, 179).

²³³⁴ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 233.

²³³⁵ Громко В. Я. Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. С. 8, 195.

хто може нести кримінальну відповідальність за діяння, передбачене диспозицією цієї кримінально-правової норми: будь-яка особа, яка здійснює самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, передбаченій ч. 1 ст. 197-1 КК України, або лише та особа, яка здійснила самовільне зайняття земельної ділянки і надалі проводить будівництво на такій земельній ділянці.

Як зазначає М. І. Панов, дії, передбачені ч. 3 ст. 197-1 КК України, спричиняють більш тяжку шкоду земельним відносинам власності, оскільки свідчать, що особа не тільки самоправно зайняла земельну ділянку, а й умисно ставить себе на місце власника, розпоряджається ділянкою на свій розсуд, порушуючи встановлений порядок зведення будівель і споруд, що, безумовно, завдає більш тяжкої шкоди еколого-земельним відносинам²³³⁶. Як бачимо, вчений, визнаючи самовільне будівництво кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки, взагалі не допускає вчинення цього злочину особою, котра не здійснювала самовільне зайняття відповідної земельної ділянки, на якій проводиться будівництво. Водночас із буквального тлумачення ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України випливає, що самовільне будівництво об'єктів на самовільно зайнятій земельній ділянці має визнаватися злочином і у випадку, коли воно здійснюється особою, яка не займала самовільно відповідну земельну ділянку. Наприклад, як злочин, передбачений ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, можна кваліфікувати дії будівельників, яких особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, наймає для будівництва споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці.

Орджонікідзевським районним судом Дніпропетровської області Особу-1 визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, оскільки після самовільного зайняття земельної ділянки він винайняв бригаду будівельників, які за його вказівкою та з використанням належних йому будівельних матеріалів на земельній ділянці площею 87,36 м², яка належить до санітарно-захисної зони II-го підйому МКП «ОВУВКГ», збудували два гаражі»²³³⁷.

За умови усвідомлення будівельниками факту будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці їхні дії, на перший погляд, мали б кваліфікуватися за ч. 4 ст. 197-1 КК України, адже ними здійснювалося самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці. Щодо злочинної поведінки Особи-1, яка містила і самовільне зайняття земельної ділянки, і самовільне будівництво на такій земельній ділянці, то вона, як вже зазначалося вище, мала б бути оцінена судом із посиланням на ч. 2 ст. 197-1 КК України, та ч. 3 ст. 27 – ч. 4 ст. 197-1 КК України, адже за подібних умов відповідний суб'єкт мав визнаватися організатором самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці.

У диспозиції ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України нічого не сказано про можливість відповідальності лише осіб, які самовільно зайняли земельну ділянку, а потім проводять на ній будівництво певних об'єктів. За такого стану речей основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, міг би бути визнаний встановлений порядок будівництва будівель та споруд. Проте в підрозділі 2.1 монографії вже наводилися аргументи на користь того, що норма, перед-

²³³⁶ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 174.

²³³⁷ Вирок Орджонікідзевського районного суду Дніпропетровської області від 9 серпня 2013 р. у справі № 184/2511/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32880103>.

бачена ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, насамперед покликана охороняти право на землю, а не встановлений порядок будівництва будівель і споруд. Враховуючи таке розуміння основного безпосереднього об'єкта аналізованого злочину, відповідальність за нього має нести лише та особа, яка здійснила самовільне зайняття земельної ділянки, оскільки саме вона порушує правовідносини, які покликана охороняти ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Якщо самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці проводиться особою, яка не здійснювала самовільне зайняття земельної ділянки, то дії цієї особи порушують інший об'єкт правової охорони – встановлений порядок будівництва будівель і споруд на земельній ділянці. У такому разі особа має нести лише адміністративну відповідальність, яка передбачена ст. 97 КУпАП, або (за наявності умов, які свідчать про наявність ознак складу злочину, передбаченого ст. 356 КК України) – кримінальну відповідальність за самоправство.

Як бачимо, між буквальним тлумаченням кримінально-правової заборони і розумінням передбаченого нею безпосереднього об'єкта злочину існує неузгодженість. З метою її усунення вважаю за доцільне внести зміни до диспозиції ч. 3 ст. 197-1 КК України (у запропонованій ст. 197-1 КК України це буде ч. 2), виклавши її приблизно²³³⁸ в такій редакції: «Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації».

Пристаючи до характеристики суб'єктів земельних злочинів «екологічного» характеру, насамперед треба зазначити, що у статтях 239 та 254 КК України він є спеціальним.

Зокрема, суб'єктом злочину, передбаченого **ст. 239 КК України**, має визнаватися особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню і псуванню земель. Цей висновок слід робити, виходячи з того, що в чинній редакції ст. 239 КК України згадуються спеціальні правила, порушення яких і призводить до відповідних суспільно небезпечних наслідків. Тому, наприклад, не може нести відповідальність за ст. 239 КК України той, хто під час весняного паводка не очистив каналізаційну систему будинку, що призвело до забруднення приватної земельної ділянки²³³⁹.

Аналогічно щодо цього висловлюється А. М. Шульга. Правознавець зазначає, що суб'єктом розглядуваного злочину є лише та особа, яка порушує спеціальні правила, якими охороняється нормальний якісний стан ґрунтового покриву земель. Відповідна нормативна заборона стосується не всіх осіб, а тільки тих, хто має безпосереднє відношення до шкідливих для людей або довкілля речовин, відходів чи інших матеріалів. Водночас зазначений суб'єкт наділений факультативною ознакою, яку в складі злочину, передбаченого ст. 239 КК України, законодавець «перетворив» в обов'язкову. «Отже, – продовжує правознавець, – суб'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, може бути особа, яка зобов'язана дотримуватися спеціальних правил поводження зі шкідливими для життя, здоров'я людей чи

²³³⁸ Остаточний варіант усіх кваліфікуючих ознак злочинів у сфері земельних відносин буде обґрунтований у підрозділі 2.4.

²³³⁹ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Камєнський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідорєнка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідорєнка, 2014. С. 163.

довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами. До таких осіб належать: 1) працівники, які безпосередньо виконують суто професійні функції з виробництва, збереження, застосування, утилізації цих речовин та матеріалів; 2) службові особи, що зобов'язані контролювати певний виробничий процес і на яких покладено обов'язок контролювати та не допускати забруднення земель незалежно від їх цільового призначення (наприклад, працівники, які керують виробничою ланкою з виробництва речовин чи інших матеріалів, збереженням, застосуванням, утилізацією шкідливих речовин і матеріалів тощо)»²³⁴⁰.

Натомість у російській юридичній літературі висловлюється думка про те, що суб'єкт передбаченого ст. 254 КК РФ псування землі є загальним. Наприклад, це може бути водій автомобіля, який під час ремонту останнього забруднює земельну ділянку паливно-мастильними матеріалами, або особа, яка, вчиняючи крадіжку нафтопродуктів, допускає вилиття нафти, мазуту чи дизельного палива на землю²³⁴¹. Серед вітчизняних криміналістів аналогічну позицію висловлює Г. С. Крайник, який переконаний у тому, що, незважаючи на те, що у ст. 239 КК України йдеться про порушення «спеціальних правил», порушити їх може як спеціальний, так і загальний суб'єкт²³⁴².

Однак, з урахуванням того, що як у ст. 239 КК України, так і ст. 254 КК РФ, яку є підстави вважати аналогом останньої, говориться про псування землі внаслідок «порушення правил (спеціальних правил)», наведена думка з погляду *de lege lata*²³⁴³ є, як на мене, проявом поширювального тлумачення кримінального закону і водночас вельми конструктивною *de lege ferenda*, чим і були викликані викладені у підрозділі 2.2 монографії пропозиції, направлені на розширення кола потенційних суб'єктів аналізованого злочину.

Ініціативу щодо розширення кола потенційних суб'єктів досліджуваного делікту підтримує й А. М. Шульга, який констатує, що чинна редакція ст. 239 КК України значно звужує межі своєї дії, закріпивши суб'єктом цього злочину лише осіб, на яких покладено обов'язок не порушувати спеціально встановлених правил. А це, у свою чергу, вимагає внесення змін до диспозиції аналізованої кримінально-правової норми, зокрема, шляхом виокремлення забруднення, суб'єкт якого і надалі має залишатися спеціальним, від псування до кримінальної відповідальності, за яке може бути притягнута будь-яка особа, на яку покладено загальну заборону, – взагалі не погіршувати якісний стан ґрунтового покриву земель²³⁴⁴. Водночас О. О. Дудоров зазначає, що сформульована А. М. Шульгою редакція цієї статті, відрізняючись від її чинної редакції лише термінологічно («землі» замінено на «земельні ре-

²³⁴⁰ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 254–256.

²³⁴¹ Клочкова А. А. Некоторые спорные вопросы, касающиеся субъекта преступления, предусмотренного ст. 254 УК РФ. *Противодействие современной преступности: оценка эффективности уголовной политики и качества уголовного закона* / Сборник научных трудов под ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. А. Лопашенко. Саратов, Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции : Сателлит, 2010. С. 419–425.

²³⁴² Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 128–129.

²³⁴³ Щодо поставленого Г. С. Крайником актуального питання, як бути у разі вчинення забруднення або псування земель, що спричинило суспільно небезпечні наслідки, вказані у ст. 239 КК України, загальним суб'єктом, то його варто ставити вітчизняному законодавцю.

²³⁴⁴ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 254–255.

Доцільність такого кроку також була обґрунтована в попередньому підрозділі монографії.

сурси», причому частково), проблему суб'єкта кримінально караного забруднення або псування земель не вирішує, бо він і надалі визнаватиметься спеціальним²³⁴⁵.

Повертаючись до наявної ситуації, треба зазначати, що аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що найчастіше винними у вчиненні розглядуваного злочину визнаються директори (заступники) юридичних осіб приватного права (38,2 %), директори та інші керівники вищої ланки державних чи комунальних підприємств (головний інженер, начальник відділу очисних споруд тощо) (27,6 %), водії (10,6 %), приватні підприємці (8,5 %).

Суб'єктами забруднення або псування земель повинні визнаватись і службові особи органів місцевого самоврядування, які виносять завідомо неправомірні рішення про розміщення сміттєзвалищ у межах відповідних територіальних одиниць.

Зокрема, згаданим раніше вироком Рахівського районного суду Закарпатської області Особу-1 засуджено за забруднення земель речовинами, шкідливими для життя, здоров'я людей та довкілля, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 239 КК України), і перевищення влади та службових повноважень, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 365 КК України). Підсудна, обіймаючи посаду голови Чорно-тисянської сільської ради Рахівського району Закарпатської області, внесла до порядку денного чергової сесії сільської ради питання щодо відведення земельної ділянки для розміщення сміттєзвалища в урочищі «Луги» в с. Чорна Тиса площею 0,14 га. Будучи обізнаною про те, що ця земельна ділянка є сільськогосподарськими угіддями сільської ради, Особа-1 належно не проінформувала депутатів сільської ради. Також Особа-1 у порушення вимог законодавства внесла до порядку денного сесії сільської ради питання про затвердження проекту відведення земельної ділянки для сміттєзвалища без надання дозволу на розробку проекту відведення земельної ділянки та його подальшого затвердження, без винесення меж в натурі й оформлення права на користування земельною ділянкою, розрахунку, затвердження та сплати втрат сільськогосподарського виробництва через вилучення сільськогосподарських угідь. Після прийняття вказаних рішень сесією сільської ради Особа-1 у період із 4 вересня 1999 р. по 9 квітня 2002 р. надавала можливість окремим особам розміщувати побутові відходи на сільськогосподарських угіддях площею 0,14 га²³⁴⁶.

Як і у випадку із самовільним зайняттям земельної ділянки, аналізований злочин також може кваліфікуватись за сукупністю зі службовими злочинами. Водночас, враховуючи особливості суб'єктивної сторони, дії особи, винної у забрудненні або псуванні земель, найчастіше утворюють сукупність саме із службовою недбалістю (ст. 367) (10 випадків), а не із зловживанням службовим становищем (повноваженнями) (статті 364 та 364-1 КК України) (3 випадки).

Однак помилковою треба вважати практику кваліфікації за ч. 2 ст. 239 та ч. 2 ст. 367 КК України діянь осіб, внаслідок яких була спричинена лише матеріальна шкода, яка в таких випадках двічі інкримінується порушнику, а отже, цим самим порушується згаданий вище принцип non bis in idem.

²³⁴⁵ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 11–12.

²³⁴⁶ Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 17 червня 2010 р. у справі № 1-10/2010 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49582778>.

Наприклад, Зарічним районним судом Сумської області встановлено, що начальник ПТО Особа-1, будучи посадовою особою, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил, передбачених Технологічним процесом роботи пункту технічного обслуговування вагонів ст. Баси щодо запобігання забруднення і псування земель, у порушення вимог ст. 96 ЗК України, ст. 42 Закону України «Про відходи» протягом тривалого часу з вересня 2007 р. по листопад 2011 р., внаслідок неналежного виконання своїх службових обов'язків, допускав експлуатацію мийки для промивки щоденно до 20 критичних вагонів, яка не була спеціально обладнана в установленому законом порядку з дотриманням відповідних нормативів, та злив забруднених виробничих стічних вод після промивки вагонів на земельну ділянку без твердого покриття. Внаслідок цього на території ПТО ст. Баси вагонного депо Основа Південної залізниці було виявлено перевищення вмісту фосфору, рН, нітратів, хлоридів, сульфатів порівняно з ГДК на земельній ділянці без твердого покриття. Згідно з Методикою від 27 жовтня 1997 р. на підставі обстеження земельної ділянки, на якій виявлено злив забруднених виробничих стічних вод після промивки вагонів, розмір збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу внаслідок забруднення земельної ділянки, складає 333 тис. 436 грн²³⁴⁷.

Враховуючи розмір завданих збитків, суд кваліфікував вчинене Особи-1 за ч. 2 ст. 239 та ч. 2 ст. 367 КК України, у такий спосіб порушивши відповідний принцип кримінально-правової кваліфікації, адже двічі інкримінував завдання згаданих наслідків. Виправданою подібну кваліфікацію можна було б вважати лише тоді, якби передбачена ч. 2 ст. 239 КК України ознака «тяжких наслідків» була встановлена на підставі іншої, а не матеріальної, шкоди (наприклад, значної шкоди довкіллю).

Треба мати на увазі і те, що після 2014 р. у судовій практиці не було фактично жодного випадку кваліфікації аналізованого злочину за сукупністю із службовими злочинами²³⁴⁸. Водночас необхідно враховувати, що, на відміну від ст. 197-1 КК України, матеріальна шкода на сьогодні не є конститутивною ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України. Зважаючи на це, а також на ті аргументи, які були викладені при характеристиці суб'єкта самовільного зайняття земельної ділянки, вважаю, що за умови наявності всіх інших підстав та збереження чинної редакції ст. 239 КК України жодних перепон (які є, зокрема, у тій-таки ст. 197-1 КК України) для такої кваліфікації (за сукупністю) немає.

Як зазначалося вище, хоч за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земельної ділянки на підставі чинних редакцій *статей 239-1 та 239-2 КК України* можуть відповідати лише особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на праві власності (землекористування)²³⁴⁹, суб'єкта аналізованих злочинів також варто визначати загальним.

²³⁴⁷ Вирок Зарічного районного суду Сумської області від 7 грудня 2012 р. у справі № 1/1805/425/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27880357>.

²³⁴⁸ Застереження «фактично» пояснюються тим, що в одному з випадків до Зміївського районного суду Харківської області надійшло кримінальне провадження за обвинуваченням Особи-1 у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 239 та ч. 1 ст. 367 КК України. Однак у підсумку з формули кваліфікації було вилучено посилання на ч. 1 ст. 367 КК України (ухвала Зміївського районного суду Харківської області від 15 серпня 2016 р. у справі № 621/2400/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59686517>).

²³⁴⁹ З урахуванням системного тлумачення кримінального законодавства України та інших нормативно-правових актів висловлено думку, аргументи на користь якої були викладені у двох попередніх підрозділах монографії, підтримали і багато інших науковців, зокрема, О. О. Дудоров, О. В. Дуліна, О. І. Миколенко, О. О. Пенязькова, С. М. Ребенко та А. М. Шульга (Миколенко О. І., Дуліна О. В. Суб'єкт адміністративної відповідальності в докт-

В юридичній літературі інколи можна зустріти думку про те, що заволодіння ґрунтовим покривом має визнаватися незаконним і в тому разі, коли власники земельних ділянок (землекористувачі) здійснюють зняття і перенесення поверхневого шару земель із порушенням вимог виданих їм дозволів²³⁵⁰. Видається, однак, що вказану протиправну поведінку немає достатніх підстав розцінювати саме як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель, як цього вимагає чинний кримінальний закон. Невиконання умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, допущене особами, які отримали належні дозволи, має визнаватися не злочином, а адміністративним проступком (ст. 53-3 КУпАП). Правильність подібного трактування підтверджується і матеріалами практики застосування статей 239-1 та 239-2 КК України, які засвідчують, що до кримінальної відповідальності за ці злочини не був притягнутий жоден законний власник або землекористувач, незаконне зняття якими поверхневого шару земель кваліфікується саме за ст. 53-3 КУпАП (про це також йшлося в попередньому підрозділі). Проте в деяких рішеннях прямо вказується на те, що підставою для інкримінування ст. 239-1 (ст. 239-2) КК України стало те, що особа не мала юридичного титулу щодо відповідної земельної ділянки.

*Наприклад, до Васильківського міськрайонного суду Київської області надійшли матеріали провадження за ч. 3 ст. 239-2 КК України стосовно Особи-1. Останній обвинувачувався в тому, що незаконно здійснив видобуток піску з руслової водойми р. Стугна в об'ємі 9 152 м³, чим спричинив матеріальної шкоди державі на суму 1 млн 763 тис. 553,79 грн. У судовому засіданні Особа-1 свою вину не визнав, посилаючись на те, що він виконував роботи відповідно до Робочого проєкту, мав дозвіл на продаж піску Малосолтанівської сільської ради, а роботи з очистки ставу проводив за власний кошт. Однак суд не взяв до уваги відповідні аргументи та визнав Особу-1 винним у вчиненні інкримінованого йому злочину, при цьому мотивуючи своє рішення саме посиланням на те, що Особа-1 не мав договору оренди відповідного водного об'єкта*²³⁵¹.

Обґрунтованість підтримуваної автором цих рядків і докладно описаної в одній з моїх наукових статей²³⁵² позиції визнає й О. С. Олійник. Не погоджується вона з

рини сучасного адміністративного права (на прикладі адміністративних правопорушень в сфері земельних відносин) : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. С. 67; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 805; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 114; Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2019. С. 389–390).

²³⁵⁰ Берзін П. С. Проблеми розмежування незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель від злочинів проти власності. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23–24 вересня 2011 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 44; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джузи та А. В. Савченка. Київ : Атіка, 2011. С. 395.

У будь-якому разі, незалежно від ставлення до можливості визнання суб'єктом аналізованих злочинів, зокрема, власників та землекористувачів, не можна погодитися з тезою Н. С. Гавриш про те, що суб'єктом цих деліктів є лише власники та землекористувачі (Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром земель). *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-вickl. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 2. С. 496).

²³⁵¹ Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>.

²³⁵² Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. № 2. С. 375–382. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_58.pdf.

нею фактично лише через її «несправедливість», адже дії, які вчиняють власники і землекористувачі в межах ст. 53-3 КУпАП, також можуть створювати небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, що, в свою чергу, не може залишатися без юридичної оцінки. «Здійснивши спробу розмежування таких правопорушень, як «зняття та перенесення ґрунтового покриття земельних ділянок без спеціального дозволу» та «незаконне заволодіння ґрунтовим покритвом (поверхневим шаром) земель» за ознакою суб'єкта відповідного правопорушення, Р. О. Мовчан фактично за одне й те саме діяння залишає кримінальну відповідальність для осіб, що не є власниками чи землекористувачами земельних ділянок, і декриміналізує такі дії для власників і землекористувачів, що, на нашу думку, не є доцільним чи обґрунтованим»²³⁵³. З повагою ставлячись до позиції з О. С. Олійник, я однак хотів би прокоментувати ці зауваження: по-перше, це не Р. О. Мовчан диференціював відповідальність за відповідні діяння власника та невластника, а законодавець, свідченням чого і є наявність двох норм КУпАП (статті 53-3 та 53-4); по-друге, як і названа дослідниця, я цілком свідомий того, що відповідну шкоду довкіллю однаковою мірою можуть завдати і дії власника або землекористувача, а тому так само вважаю несправедливим і невинуватим наявний стан речей, коли дії згаданих суб'єктів тягнуть лише адміністративну відповідальність.

Задля усунення підґрунтя для дискусії щодо суб'єкта аналізованого злочину (а воно, треба визнати, є дуже очевидним), а також згаданої «несправедливості», О. С. Олійник виступила з ініціативою чіткої диференціації кримінальної відповідальності за порушення порядку зняття, перенесення, збереження чи використання гумусного горизонту ґрунту, а так само порядку рекультивациі земель, вчинене власником земельної ділянки чи землекористувачем (проектowana ч. 1), та особою, що не володіє відповідним правовим статусом (проектowana ч. 2 ст. 239-1 КК України)²³⁵⁴. Як на мене, рекомендації О. С. Олійник є недостатньо обґрунтованими, адже довкіллю «байдуже», хто йому спричиняє шкоду – власник (землекористувач) або невластник. Тому жодної потреби в подібній диференціації відповідальності за конкретний злочин проти довкілля я не вбачаю. Водночас беззаперечним є той факт, що дії невластника є більш суспільно небезпечними, адже останніми одночасно порушуються два різні об'єкти кримінально-правової охорони – відносини довкілля та власності. Утім, переконаний у тому, що, зокрема, на подібні ситуації розрахована дія ст. 197-1 КК України (за відсутності значної шкоди – ст. 53-1 КУпАП), застосування якої в сукупності зі ст. 239-1 (ст. 239-2) КК України буде цілком адекватною кримінально-правовою реакцією на факти зняття поверхневого шару земель особами, яким відповідні земельні ділянки не належать на титулі права власності або землекористування. Щодо тези О. С. Олійник про те, що «цілком є зрозумілим, що власники та землекористувачі, які проводять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи на своїх земельних ділянках, найменш зацікавлені в нищівному чи безгосподарському використанні власної земельної

²³⁵³ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покритвом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 150.

²³⁵⁴ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покритвом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 182–183.

ділянки, що призведе до погіршення чи втрати родючості ґрунтів, ніж особи, для яких ця ділянка є чужою»²³⁵⁵, то треба зазначити, що випадки згаданого «нищівного» використання земельної ділянки за наявності підстав можуть бути кваліфіковані за ч. 2 або ч. 3 ст. 239-1 (ст. 239-2) КК України, причому знову ж незалежно від того, хто вчиняє відповідні протиправні дії.

Правила кваліфікації злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, у разі вчинення їх службовими особами, є аналогічними тим, які були розглянуті при характеристиці суб'єктів інших злочинів у сфері земельних відносин.

Стосовно службових осіб органу, який уповноважений видавати дозволи на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок (Держсільгоспінспекція), а також органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель (статті 5, 9 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»), то варто погодитися з думкою про те, що такі особи не є безпосередніми виконавцями незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, а тільки виконують покладені на них організаційно-розпорядчі обов'язки і за наявності ознак злочину будуть нести відповідальність за відповідний службовий злочин (статті 364, 368 КК України)²³⁵⁶.

Переходячи до характеристики суб'єкта безгосподарського використання земель (**ч. 1 ст. 254 КК України**), треба зазначити, що у вітчизняній доктрині фактично не викликає заперечень теза про те, що ним виступає особа, на яку покладено обов'язок дотримуватися правил щодо дбайливого і раціонального використання земель (наприклад, керівники сільськогосподарських підприємств, агрономи, фермери, власники земельних ділянок)²³⁵⁷.

Суб'єктом злочинів, передбачених **ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України**, може бути лише особа, яка була зобов'язана провести рекультивацію земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

З огляду на окреслене коло можливих суб'єктів злочину, передбаченого ст. 254 КК України, ними не можуть вважатися особи, які самовільно зайняли земельну ділянку, оскільки на особу, котра не має прав на земельну ділянку, не може бути покладено обов'язок дотримуватися правил щодо дбайливого та раціонального використання землі. Зважаючи на це, навряд чи можна погодитися з А. М. Шульгою, який припускає, що у випадку самовільного зайняття земельної ділянки, що завдало значної шкоди її законному володільцю або власнику, а потім безгосподарського використання такої ділянки, що потягло тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, кримінальна відповідальність настає за відпо-

²³⁵⁵ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 152.

²³⁵⁶ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 153.

²³⁵⁷ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 176–177; Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 14.

відною частиною статті 197-1 та 254 КК України²³⁵⁸. Хоч очевидно, що в аспекті удосконалення кримінального законодавства ідея про визнання суб'єкта досліджуваного злочину загальним заслуговує на підтримку. Власне, саме необхідністю її реалізації і були викликані озвучені в попередньому підрозділі монографії рекомендації автора.

Однак куди більш прикрим є те, що обстоюваний А. М. Шульгою хибний підхід інколи відтворюється у практиці застосування ст. 254 КК України.

Зокрема, Чернівецьким районним судом Вінницької області встановлено, що Особа-1, не використовуючи земельну ділянку за основним цільовим призначенням, без затвердженого у встановленому порядку проєкту землеустрою, у порушення вимог статей 91, 168, 22, 211, 168 ЗК України, ст. 35 Закону України «Про охорону земель», маючи на меті збудувати штучний водний об'єкт, який би використовувався як зрошувальна система, на земельній ділянці загальною площею в 0,50 га, яка виділена із земель запасу сільської ради для ведення особистого селянського господарства, розпочав роботи з будівництва штучного водного об'єкта. Тим самим Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельної ділянки, а також здійснив зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки без спеціального дозволу, що відповідно до висновку судово-земельної експертизи спричинило порушення та зниження основних природних властивостей родючості ґрунту на земельній ділянці. Зазначені дії Особи-1 кваліфіковані за ст. 254 КК України²³⁵⁹.

Таку кваліфікацію треба вважати помилковою. По-перше, Особа-1 не мав нести відповідальність за ст. 254 КК України, оскільки не міг бути визнаний суб'єктом злочину, передбаченого цією статтею, адже на нього не могли бути покладені обов'язки щодо дбайливого та раціонального ставлення до землі. По-друге, встановивши, що в діях Особа-1 вбачаються ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, суд чомусь залишив цей факт поза увагою, хоча мав, скориставшись Методикою від 25 липня 2007 р., або кваліфікувати дії винного за ст. 197-1 КК України, або (у разі відсутності значної шкоди, про яку йдеться у примітці до ст. 197-1 КК України) вирішити питання про притягнення Особи-1 до адміністративної відповідальності за ст. 53-1 КУпАП. По-третє, суд встановив, що Особа-1 здійснив зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки орієнтовною площею 1 942 м² без спеціального дозволу, що спричинило порушення та зниження основних природних властивостей родючості ґрунту на відповідній земельній ділянці. Очевидно, що такі наслідки потрібно вважати такими, що створили небезпеку для довкілля, а, відповідно, кримінально-правова оцінка дій винного мала відбуватися з посиланням також на ч. 1 ст. 239-1 КК України, в якій говориться про незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, яке створило небезпеку для довкілля, як у розглядуваному випадку. Натомість як приклади правильного застосування положень кримінального закону можна навести судові рішення.

До Олександрівського районного суду Донецької області надійшов обвинувальний акт за ст. 254 КК України щодо Особи-1. Останній обвинувачувався в тому, що у вересні 2016 р., не набувши права власності або користування на земельну

²³⁵⁸ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 212.

²³⁵⁹ Постанова Чернівецького районного суду Вінницької області від 13 січня 2012 р. у справі № 1-129/11.

ділянку комунальної власності Михайлівської сільської ради, за допомогою спеціальної техніки зняв верхній шар родючого ґрунтового покриву із земельної ділянки площею 0,03 га, що розташована поряд із належною йому земельною ділянкою. На підставі цього органом досудового розслідування було констатовано, що своїми діями Особа-1, без проведення зміни цільового призначення земельної ділянки, створив штучний водний об'єкт розміром 27 × 12 м, чим унеможливив подальше використання землі, площею 0,03 га, за цільовим призначенням, що й стало підставою для кваліфікації дії винного за ст. 254 КК України. Розглянувши матеріали кримінального провадження, суд зазначив, що обов'язковою складовою цього кримінального правопорушення є безгосподарське використання земель, яке полягає в тому, що винна особа не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок захищати землі від шкідливого впливу. Відтак суб'єктом цього кримінального правопорушення є особа, на яку покладено обов'язок дбайливого ставлення до використання земель. З огляду ж на те, що Особа-1 не набув права власності або користування земельною ділянкою, щодо якої він обвинувачується у протиправному виведенні із сільськогосподарського обороту, суд зробив правильний висновок про те, що Особа-1 не може бути суб'єктом інкриміновано-го йому кримінального правопорушення²³⁶⁰.

До Бершадського районного суду Вінницької області надійшли матеріали щодо Особи-2, який органом досудового розслідування обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Зокрема обвинуваченому інкримінувалося те, що він, перебуваючи на посаді директора ПОП «Зоря», у період 2011 р., достовірно знаючи про відсутність дозволу та правовстановлюючих документів на користування смугою відводу відрізка дороги Т-02-24 сполученням «Тростянич–Теплик», самовільно зайняв відповідну земельну ділянку площею 3,9844 га. Водночас, визначаючи розмір заподіяних Особою-2 збитків, слідчий вказав на суму 91 370,08 грн, яка була складена на підставі додавання суми збитків від самовільного зайняття земельної ділянки (59 957,25 грн) та використання земельної ділянки не за цільовим призначенням (31 412,83 грн), обчислених на підставі Методики від 25 липня 2007 р. Оцінюючи наведені докази, суд вказав, що суб'єктом невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням є лише власник або користувач земельної ділянки, на якого законодавством чи договором оренди покладено обов'язок використовувати земельну ділянку за призначенням. З огляду на вказані норми закону суд констатував, що слідством не обґрунтовано, на якій підставі в розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, внесена шкода в розмірі 31 412,83 грн за використання земельної ділянки не за цільовим призначенням²³⁶¹.

Кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених статтями 197-1 та 254 КК України, можлива лише за умови реальної сукупності, коли винна особа не лише самовільно займає чужу земельну ділянку, а й поряд із цим допускає безгосподарське використання земель належної йому на відповідному правовому титулі земельної ділянки.

²³⁶⁰ Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 16 травня 2018 р. у справі № 240/283/18 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74032362>.

²³⁶¹ Постанова Бершадського районного суду Вінницької області від 6 березня 2015 р. у справі № 225/1071/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43491309>.

Зокрема, органом досудового розслідування встановлено, що Особа-3 як голова ФГ «Карибмаль» на законних підставах використовував земельну ділянку площею 21,55 га для виробництва, переробки і реалізації риби. Водночас Особа-3 без виготовлення проєктної документації, укладання та державної реєстрації договорів оренди на земельну ділянку в період 1990–1995 рр. зайняв земельну ділянку, розташовану на правій притоці р. Сухий Тясмин, на якій самовільно збудував дві гідротехнічні споруди (дамби) та утворив два ставки. Для ремонту та укріплення наявних гідроспоруд (трьох дамб), дві з яких розташовані на самовільно зайнятій земельній ділянці, площею 1,38 га, Особа-3 провів роботи щодо зняття верхнього родючого шару ґрунту, що спричинило порушення його структури та втрату родючості²³⁶².

Вважаю, що інкримінування засудженому, зокрема, ст. 254 КК України у цьому разі є виправданим, оскільки, судячи з викладених обставин справи, Особа-3 зняв ґрунт не лише на самовільно зайнятій, а й на своїй земельній ділянці, яка належала йому на підставі державного акта.

Подібно до інших злочинів у сфері земельних відносин, безгосподарське використання земель може вчинятися службовою особою, що (за наявності підстав) може стати підставою для кваліфікації таких дій за сукупністю ст. 254 КК України та злочину у сфері службової діяльності. Зокрема, правомірним треба вважати наведене судове рішення.

Калинівським районним судом Вінницької області з'ясовано, що Особа-1, здійснюючи управління ФГ у період часу з 2013 р. по 2015 р., не забезпечив одержання вимог законодавства про охорону довкілля в частині недопущення зниження родючості землі та збереження інших її корисних властивостей, не здійснював необхідного контролю за роботою працівників ФГ «Атек Турбів», які безпосередньо здійснювали видобування піску, допустивши у такий спосіб безгосподарське використання орендованих земельних ділянок загальною площею 6,4374 га. Під час огляду відповідних земельних ділянок та суміжної земельної ділянки сільськогосподарського призначення виявлено засмічення у вигляді битої цегли, бетону та будівельного сміття, середньою товщиною 10 см. Згідно з розрахунком розміру шкоди, зумовленої засміченням будівельними відходами трьох земельних ділянок, загальною площею 0,1354 га, розмір шкоди, заподіяної державі внаслідок засмічення зазначених земельних ділянок, складає 520 тис. 593,73 грн. Відповідно до агрохімічного обстеження ґрунтів, зразки яких вилучені під час проведення огляду земельних ділянок у межах земельної ділянки, загальною площею 50 га, де виявлено ознаки робочого кар'єру та зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу ступінь кислотності збільшився з 6,1 до 7,3, вміст гумусу знизився з 1,06 до 0,29, вміст азоту знизився з 30 до 7,8, вміст фосфору зменшився зі 160 до 65, вміст калію зменшився з 93 до 61. З урахуванням цих показників, що свідчать про погіршення (зниження) родючості ґрунту, вказані землі перейшли в клас непридатних земель. Крім того, суд вказав, що розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу складає 114 тис. 135,84 грн, що дало підстави констатувати й те, що внаслідок неналежного виконання Осо-

²³⁶² Вирок Олександрівського районного суду Кіровоградської області від 18 грудня 02008 р. у справі № 1-52/2008 р.

бою-1 своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, державним та громадським інтересам завдано істотну шкоду. У підсумку вчинене Особою-1 було кваліфіковане за ст. 254 і ч. 1 ст. 367 КК України²³⁶³.

За вдалими висловлюванням В. М. Кудрявцева, свідомий вчинок людини, який і цікавить кримінальне право, завжди направляє психічними якостями суб'єкта, його волею, контролюється тією чи іншою мірою його свідомістю²³⁶⁴. Інакше кажучи, під час вчинення суспільно небезпечного діяння у свідомості суб'єкта злочину відбуваються певні психічні процеси, які у той чи інший спосіб безпосередньо впливають на його злочинну діяльність, а тому, поруч з об'єктивними ознаками, також потребують дослідження під час кримінально-правової кваліфікації. У кримінальному праві всі ці процеси пояснюються при розкритті такого елементу складу злочину, як суб'єктивна сторона.

Суб'єктивна сторона злочину – це характеристика внутрішньої сторони злочину, встановлення якої дає можливість виявити психологічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків²³⁶⁵. Отже, суб'єктивна сторона злочину охоплює внутрішній зміст суспільно небезпечного діяння і вміщує в себе саме ті процеси, які відбуваються у психіці людини в момент вчинення злочину²³⁶⁶. Вона має важливе юридичне значення, яке проявляється в такому: 1) будучи елементом складу злочину, суб'єктивна сторона являє собою частину підстави кримінальної відповідальності і, відповідно, відмежовує злочинне діяння від незлочинного; 2) за суб'єктивною стороною відмежовують один від одного складу злочинів, подібні за об'єктивними ознаками; 3) змістом суб'єктивної сторони значною мірою визначається ступінь суспільної небезпечності і вчиненого діяння, і суб'єкта злочину, а отже, характер відповідальності та розмір покарання²³⁶⁷. Крім того, О. О. Дудоров зазначає, що ознаки суб'єктивної сторони також беруться до уваги при застосуванні умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким²³⁶⁸.

Як і інші елементи складу злочину, суб'єктивна сторона також вміщує в себе певну сукупність обов'язкових та факультативних ознак, за допомогою яких розкривається її зміст. Єдиною обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину є вина²³⁶⁹, яка перебуває в основі кримінальної відповідальності (є однією зі складових її умови). Встановлення форми та виду вини є важливим і необхідним етапом кваліфікації злочинів²³⁷⁰.

²³⁶³ Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 7 липня 2017 р. у справі № 132/780/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67722588>.

²³⁶⁴ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. С. 12.

²³⁶⁵ Стрельцов Є. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 161.

²³⁶⁶ Вереща Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 57.

²³⁶⁷ Рагор А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 12–13.

²³⁶⁸ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 194.

²³⁶⁹ Разом з тим в юридичній літературі звертається увага на те, що від поняття «вини» треба відрізнити «винність»; основним змістом цього кримінально-процесуального за своїм характером поняття є констатація того, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад певного злочину. Полісемія (багатозначність) у вживанні терміна «вина», яка спостерігається у законодавстві, є невиправданою і підлягає усуненню. О. О. Дудоров переконаний у тому, що законодавче визначення презумпції невинуватості потребує уточнення, тому у ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК замість вини має йтися про винність особи (Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 186).

²³⁷⁰ Вереща Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 57.

Незважаючи на це, сама лише вина не може всебічно охарактеризувати суб'єктивну сторону злочину. Треба погодитися з О. І. Рарогом, який пише, що вина хоч і притаманна всім без винятку злочинам, вона не дає відповіді на питання, чому і для чого винний скоїв злочин. Це встановлюється за допомогою таких факультативних ознак суб'єктивної сторони, як мотив та мета²³⁷¹. Неабияке значення правильного встановлення мотиву і мети злочину відзначав і П. С. Матишевський. На думку цього вченого, суб'єктивна сторона складу злочину завжди знаходить свій вияв у певному зовнішньому протиправному діянні. Тобто в об'єктивних ознаках злочину виявляються мотив, мета і, в підсумку, волевиявлення особи. Схематично цей процес виглядає так: залежно від тієї або іншої потреби людини в неї виникає і фактор певної поведінки – мотив; характер і зміст мотиву породжує мету; мета веде до формування волі людини; воля знаходить вияв у конкретному діянні²³⁷². Подібно розмірковує й А. В. Наумов, однак, крім вини, мотиву та мети, названий автор відносить до ознак суб'єктивної сторони також і емоційний стан особи в момент скоєння злочину²³⁷³. Утім, аналізуючи можливість такого розширення ознак суб'єктивної сторони, О. І. Рарог резонно звертає увагу на те, що емоції не є психічним ставленням особи до суспільно небезпечного діяння, а означають лише психічні переживання, які можуть відчуватися до, під час та після злочину, а тому емоції треба визнавати не юридичною ознакою суб'єктивної сторони злочину, а соціальною ознакою, яка характеризує особу винного²³⁷⁴.

Безспірним є положення про те, що «основною» ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина. Має рацію Р. В. Вереша, який зазначає, що саме від правильного вирішення питання про вину насамперед залежить зміцнення законності в діяльності органів і посадових осіб, які ведуть боротьбу зі злочинністю²³⁷⁵. І враховуючи те, що саме вина вважається єдиним обов'язковим елементом суб'єктивної сторони злочину, у процесі характеристики суб'єктивної сторони злочину передусім має бути встановлена саме вина особи²³⁷⁶.

Також Р. В. Вереша здійснив спробу дослідити етимологію (динаміку розвитку і становлення) принципу вини у кримінальному праві, зазначивши, що принцип вини має морально-етичне походження, що полягає у встановленні зв'язку між нормами моралі та кримінального законодавства як самостійними системами регулювання сфер суспільного життя у частині забезпечення правопорядку (Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 121–125). Однак М. І. Панов щодо цього зазначає, що відкритим залишається питання про практичне значення такого визначення, зокрема при оцінці новели щодо кримінальної відповідальності (розд. XIV-1 КК України – заходи кримінально-правового характеру) щодо юридичних осіб (Панов М. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 10).

²³⁷¹ Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 415–416.

²³⁷² Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 170.

²³⁷³ Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций : в 2 т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрид. лит., 2004. Т. 1. С. 226.

²³⁷⁴ Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 11.

²³⁷⁵ Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / вступне слово: доктор юридичних наук, професор М. І. Мельник. Київ : Атіка, 2005. С. 118.

²³⁷⁶ П. С. Дагель та Р. І. Міхєєв під встановленням вини розуміють процес з'ясування в діянні (дії чи бездіяльності) суб'єкта ознак умислу чи необережності, вказаних у законі, визначення форми і ступеня вини, виду, змісту і направленості умислу, виду і змісту необережності, мотивів, мети злочину й інших ознак суб'єктивної сторони

На відміну від більшості інших ознак складу злочину, розкриваючи зміст яких, науковці вимушені звертатися до положень кримінально-правової доктрини, поняття вини було закріплено на законодавчому рівні, у нормах кримінального законодавства, що лише зайвий раз доводить її особливе місце в загальній конструкції складу злочину.

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення²³⁷⁷ особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Як бачимо, з-поміж багатьох інших (зміст, сутність, ступінь та обсяг), безпосередньо в нормах кримінального закону знайшла відображення лише одна із сутнісних характеристик вини, а саме її форма, тобто описане у КК поєднання певних ознак (елементів) свідомості і волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. І, як випливає з наведеного вище легального визначення поняття «вина», її формами виступають умисел (прямий та непрямий) і необережність (злочинна самовпевненість чи недбалість)²³⁷⁸.

Досліджуючи Особливу частину КК РРФСР 1960 р., Г. О. Злобін та Б. С. Нікіфоров свого часу звертали увагу на те, що серед 182 злочинів, які, за їхнім переконанням, могли бути вчинені виключно з умисною формою вини, лише в 25 було прямо вказано, що ці діяння є умисними. Зважаючи на це, згаданими вченими були запропоновані певні критерії, які дають змогу зробити висновок про умисність діяння, навіть якщо про це не йдеться в диспозиції кримінально-правової норми. Головним же таким критерієм була визнана об'єктивна сторона злочину²³⁷⁹, яка, за влучним висловом В. М. Кудрявцева, дає предметний зміст суб'єктивній стороні²³⁸⁰. Логіка подібних суджень є виправданою та зрозумілою, адже саме об'єктивні ознаки суспільно небезпечного діяння дозволяють судити і про суб'єктивні (внутрішні) характеристики злочину – про форму й вид вини, мотив і мету.

Розмірковуючи далі, Г. О. Злобін та Б. С. Нікіфоров припускають, що про умисний характер злочинів можуть свідчити терміни, які вжиті у законодавстві (наприклад, доведення до самогубства, проведення абортів, позбавлення волі, розпусні

(Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины : учеб. пособ. Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, 1975. С. 10).

²³⁷⁷ У відгуку офіційного опонента на докторську дисертацію Р. В. Вереші відомий вітчизняний кримінолог О. М. Костенко акцентує увагу на проблеми поняття «психічне ставлення», від тлумачення якого залежить розуміння того, що є вина. Вчений зазначає, що сьогодні існує ще й інша думка, відповідно до якої вина – це не «психічне ставлення», а прояв волі і свідомості особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння. «Роль волі і свідомості, – переконаний О. М. Костенко, – полягає у ставленні особи до свого суспільно небезпечного діяння чи в прояві у суспільно небезпечному діянні, тобто в генеруванні (породженні) суспільно небезпечного діяння» (Костенко О. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 10).

²³⁷⁸ Як зазначає Р. В. Вереша, умисна форма вини – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного ним злочину, за якого інтелектуальний момент виражається у свідомому ставленні до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – у цілеспрямованості злочинної діяльності; а ось необережна форма вини вченим трактується як психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення (Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 416).

Водночас, аналізуючи таку наукову позицію, В. А. Мисливий резонно зазначає, що вона потребує уточнення в контексті того, якого з видів умислу (прямого чи непрямого) стосується характеристика цілеспрямованої злочинної діяльності (Мисливий В. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 16).

²³⁷⁹ Злобін Г. А., Нікіфоров Б. С. Умысел и его формы. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 52.

²³⁸⁰ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. С. 21.

дії), або терміни, які описують об'єктивну сторону (заволодіння, вимога передачі майна, напад тощо). Серед інших, терміном, який свідчить про умисний характер діяння, було названо «самовільність»²³⁸¹, про яку йдеться, зокрема, у *ст. 197-1 КК України*.

Справді, уважно проаналізувавши етимологію терміна «самовільність», можна стверджувати, що діяння, передбачені ст. 197-1 КК України (будь-якою її частиною, адже «самовільність» притаманна як зайняттю земельної ділянки, так і будівництву), можуть бути вчинені лише з умисною формою вини. Цей висновок впливає з тлумачного словника, згідно з яким: а) «самовільний» – той, який діє на власний розсуд, незважаючи на волю й думку інших; б) «самочинний» (синонім терміна «самовільний») – той, який робиться, учиняється самовільно, незаконно; який здійснюється за власним починком, за власною ініціативою²³⁸². Тобто особа розуміє, що її дії є шкідливими для інших, забороненими, проте, навіть зважаючи на це розуміння, свідомо ігнорує такі заборони.

Отже, суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній будівель або споруд характеризується умислом: вина особа усвідомлює відсутність у неї права на конкретну земельну ділянку (права здійснювати будівельні роботи), однак бажає її захопити (збудувати на ній будівлю або споруду). Однак самою лише констатацією умисної форми вини проблематика суб'єктивної сторони розглядуваного злочину не вичерпується, адже добре відомо, що під час кваліфікації кожного умисного діяння необхідним є і вирішення питання, який саме вид умислу мав місце – прямий чи непрямий.

У радянські часи питання про вид умислу, з яким вчиняються самовільне захоплення землі та самовільне будівництво, фактично не поставало. Це пояснювалося тим, що відповідні склади злочинів були сконструйовані як формальні, через що для встановлення об'єктивної сторони достатнім було констатації суспільно небезпечного діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Враховуючи, що на той час більшістю криміналістів як аксіоматичне сприймалося положення про те, що для формальних складів злочину можливим є лише прямий умисел, фахівці, які досліджували питання самовільних захоплень землі, визнавали можливість вчинення цього злочину лише з прямим умислом²³⁸³.

Як відомо, на відміну від злочину, караного за ст. 199 КК УРСР 1960 р., склади злочинів, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, за своєю конструкцією є матеріальними. Обов'язковим елементом об'єктивної сторони складів цих злочинів є суспільно небезпечні наслідки – нанесення значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки. Тому вирішити питання про вид умислу в цьому випадку значно важче, ніж у злочинах з формальним складом (ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України). Для цього необхідно провести аналіз ознак прямого та непрямого умислу та виявити розбіжності між ними.

²³⁸¹ Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 52.

²³⁸² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. С. 1287, 1292.

²³⁸³ Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / отв. ред. Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1981. С. 44; Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : дис. ... канд. юрид. наук. Киев., 1986. С. 101.

Прямим є умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання, тимчасом як під непрямим умислом треба розуміти такий умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України, відповідно).

Розглянувши ці формулювання, В. А. Ломако звернув увагу на те, що вони мають багато спільного, а їхній аналіз дає можливість виділити основні ознаки, які характеризують психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків. Свідомість і передбачення становлять інтелектуальні ознаки умислу, а бажання або свідоме припущення наслідків – його вольову ознаку²³⁸⁴. Інтелектуальний момент як прямого, так і непрямого умислу характеризується усвідомленням суспільної безпеки своїх дій, яка полягає в усвідомленні хоча б загальної характеристики об'єкта посягання, а також фактичного змісту і соціальних якостей усіх складових елементів дії чи бездіяльності²³⁸⁵. З урахуванням чинного законодавчого визначення самовільного зайняття земельної ділянки не можна погодитися з О. П. Світличним, на думку якого умисел особи, яка вчиняє таке діяння, вміщує в себе усвідомлення того, що «земельна ділянка не повністю оформлена і не має відповідного документа, який би підтверджував його державну реєстрацію»²³⁸⁶.

Особа, яка самовільно займає земельну ділянку, усвідомлює відсутність у неї законних підстав (рішення уповноважених органів, правочину тощо) для таких дій, однаково хоче захопити відповідну земельну ділянку, розуміючи, що цим самим порушуються правовідносини власності на землю.

В. І. Борисов в усвідомленість суспільної безпеки вміщує не лише розуміння фактичної сторони того, що вчиняється, а й розуміння соціального значення діяння, його соціальної шкідливості²³⁸⁷. Це означає, що особа, яка вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки, повинна розуміти несприйняття суспільством таких дій, їхню шкідливість.

Б. В. Єрофєєв у своїх працях послідовно обстоював позицію, згідно з якою самовільне захоплення землі має місце й у випадках, коли особа користується земельною ділянкою, яка була їй відведена рішенням некомпетентних органів²³⁸⁸. Однак подібна думка у кримінально-правовій доктрині розділяється не всіма. Зокрема, інший погляд щодо цього питання висловлюють Є. В. Каплунов та І. К. Тупіко, які, серед іншого, зазначають, що у випадках, коли громадянин займає земельну ділянку з дозволу державного органу, землекористувача чи відповідних посадових осіб, але без належного оформлення, а з обставин справи випливає, що він не знав і не міг знати про незаконність зайняття землі, цих громадян не можна притягува-

²³⁸⁴ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 156.

²³⁸⁵ Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 29.

²³⁸⁶ Світличний О. Правові аспекти застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки». *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 1. С. 103.

²³⁸⁷ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 157.

²³⁸⁸ Єрофєєв Б. В. Основы земельного права (теоретические вопросы). Москва : Юрид. лит., 1971. С. 300; Єрофєєв Б. В. Правовой режим земель городов. Москва : Юрид. лит., 1976. С. 192.

ти до кримінальної відповідальності²³⁸⁹. Аналогічні за змістом міркування лунають і з вуст В. В. Сидоренка, який пише, що за обставин, коли землекористувач чи власник не знав і не повинен був знати про неправомірність дій відповідних органів та посадових осіб, він взагалі не може бути притягнений до відповідальності²³⁹⁰.

Видається, що задля отримання науково обгрунтованої відповіді на питання про те, як мають вирішуватися розглядувані ситуації, треба більш глибоко проаналізувати проблематику помилки в кримінальному праві та її вплив на кваліфікацію.

Як відомо, серед багатьох інших класифікацій²³⁹¹ у теорії кримінального права найбільшого поширення набув поділ помилок на два різновиди: юридичну та фактичну. Юридичну помилку переважно визначають як неправильне уявлення особи про юридичні властивості і правові наслідки вчиненого діяння²³⁹². Що ж до поняття фактичної помилки, то імпонує її розуміння як омани особи в об'єктивних ознаках злочину, що визначають характер і ступінь його суспільної небезпечності, в наявності обставин, що унеможливають злочинність діяння, та в об'єктивних і суб'єктивних ознаках злочину, вчиненого у співучасті²³⁹³.

А проте, незважаючи на тривалу історію розгляду, криміналісти і дотепер не можуть дійти до єдиної думки у питанні щодо деяких аспектів співвідношення зазначених різновидів помилок, зокрема, щодо віднесення тих чи інших помилок до фактичних чи юридичних. І чи не найбільш дискусійним у цьому контексті є проблема так званої *помилки в суспільній небезпечності діяння* (ще її називають *помилкою в характері чи змісті діяння*)²³⁹⁴, коли особа не усвідомлює суспільної небезпечності свого діяння – тобто саме та ситуація, різні погляди щодо вирішення якої наводилися вище.

Визначаючи негативну юридичну помилку, М. Б. Фаткулліна підкреслює, що за такої помилки особа вважає, що вчинюване нею діяння не характеризується ознаками суспільної небезпеки і кримінальної протиправності. Відповідно таку помилку треба вважати юридичною²³⁹⁵. А ось на переконання О. Д. Комарова, суспільна небезпечність – це матеріальна ознака злочину, яка полягає у спричиненні діянням істотної шкоди або загрози заподіяння такої шкоди та існує об'єктивно, незалежно від того, чи передбачена в законі поведінка, яка її містить, як протиправна, злочинна. Автор впевнений, що суспільна небезпечність діяння не є його юридичною характеристикою, а натомість – соціально-фактичною ознакою вчиненого.

²³⁸⁹ Каплунов В. Е. Об ответственности за неправомерное занятие земельных участков. *Вопросы теории и практики борьбы с преступностью*. Ленинград, 1974. С. 130; Тушко И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. С. 4–5.

²³⁹⁰ Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 69.

²³⁹¹ Детальніше про це див.: Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 287–289.

²³⁹² Вапсва Ю. А. Помилка у змісті суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. С. 112.

Про юридичну помилку також див.: Янишина І. Юридичні помилки: стан наукового дослідження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2012. Вип. 56. С. 53–58.

²³⁹³ Комаров О. Д. Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 13.

²³⁹⁴ Уголовное право России: Общая часть : учебник / А. И. Бойцов, И. В. Волгарёва, Б. В. Волженкин, И. В. Золотарёв и др.; под. ред. Н. М. Кропачева, Б. В. Волженкина, В. В. Орехова. Санкт-Петербург : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2006. С. 509.

²³⁹⁵ Фаткулліна М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве: проблемы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. С. 45–46.

Звідси обґрунтовується висновок, що помилку особи в суспільній небезпечності треба розглядати як різновид фактичної помилки²³⁹⁶.

Та, як на мене, найбільш обґрунтовані рекомендації стосовно вирішення аналізованого питання були висловлені А. В. Айдинян. Дослідниця зазначає, що розв'язання проблеми віднесення помилки в характері діяння до фактичної чи юридичної треба шукати в предметі помилки. Предметом фактичної помилки є фактичні обставини об'єктивного характеру, причому не виключено, що такі обставини можуть кореспондувати з характером діяння. Відсутність усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння може обумовлюватися як неправильною оцінкою окремої фактичної, так і юридичної обставини. Останнє традиційно вважається визначальним у розмежуванні фактичної помилки щодо характеру діяння та юридичної помилки щодо злочинності діяння. На підставі сказаного А. В. Айдинян висновок, що помилка в характері діяння може визнаватися одним із різновидів фактичних помилок, але її предмет (як і предмет всіх інших фактичних помилок) повинен обмежуватися фактичними обставинами²³⁹⁷.

Отже, спираючись на підтримуваний підхід, можна констатувати, що в аналізованій нами ситуації має місце помилка в характері діяння (суспільній небезпечності) як різновид фактичної помилки. Що ж до кримінально-правового значення такої помилки, то в юридичній літературі доводиться, що помилка в суспільній небезпечності вчиненого унеможливає інкримінування умисного злочину й особа підлягає кримінальній відповідальності лише за умов, якщо: а) її діяння вчинене з необережності і б) закон передбачає відповідальність за вчинення такого діяння через необережність²³⁹⁸. Через це особу, яка займає земельну ділянку з дозволу некомпетентного органу, а з обставин справи впливає, що вона не знала і не могла знати про незаконність зайняття землі, не можна притягувати до кримінальної відповідальності за умисний злочин, передбачений ст. 197-1 КК України.

Такий підхід сприймається і судовою практикою.

Розглядаючи матеріали провадження стосовно Особи-1, якому інкримінувалося вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 та ч. 2 ст. 364-1 КК України, Ізюмський районний суд Харківської області з'ясував, що між Особою-1 та Ізюмською міською радою був укладений попередній договір оренди земельної ділянки, розроблений юристами виконавчого комітету міської ради та згодом затверджений сесією міської ради. За умовами договору Особа-1 мав право користуватися земельною ділянкою, сплачував роботи з виготовлення документації із землеустрою, орендну плату, а також усі необхідні податки. Лише через недбалість посадових осіб Ізюмської міської ради в порушення умов попереднього договору не був укладений основний договір оренди відповідної земельної ділянки. Виявлені обста-

²³⁹⁶ Комаров О. Д. До питання про розмежування фактичної та юридичної помилки. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26. № 2-1 (Ч. 1). С. 64.

²³⁹⁷ Айдинян А. В. Фактична помилка у кримінальному праві України: основні теоретичні та практичні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 38.

²³⁹⁸ З віднесенням помилки в суспільній небезпечності вчиненого до різновидів фактичної помилки погоджується й А. А. Музика (Музика А. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Комарова Олександра Дмитровича «Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2015. С. 4).

²³⁹⁸ Комаров О. Д. Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 14.

вини стали підставою для виправдання Особи-1 через відсутність у його діях суб'єктивної сторони інкримінованого йому злочину²³⁹⁹.

Висловлений підхід до кваліфікації випадків користування земельною ділянкою за «дозволом» неуповноваженого суб'єкта підтримує й О. О. Пенязькова. Водночас, у контексті розгляду відповідної проблематики, дослідницею аналізується і згаданий у підрозділі 2.2 монографії випадок, коли особа обробляла земельну ділянку за усною згодою представника законного володільця земельної ділянки – головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня» Запорізької обласної ради, який у подальшому заборонив користуватися винуватумо цією ділянкою²⁴⁰⁰. Нагадаю, що в підсумку ця справа дійшла до ВС, який, скасовуючи рішення судів першої та апеляційної інстанції, серед іншого, посилався на недоведеність факту отримання підсудним попередження про необхідність припинення протиправних дій, що, на думку ВС, який врахував і факт отримання усного дозволу на користування земельною ділянкою, є свідченням відсутності суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України²⁴⁰¹.

Загалом підтримуючи О. О. Пенязькову в оцінці подібних проявів як злочинних, водночас погодитися з доречністю посилання на це судове рішення саме в контексті оцінки дій особи, яка користується земельною ділянкою, що відведена їй рішенням некомпетентних органів, я не можу. У цій ситуації жодних угод не укладалося, а була лише **усна згода** директора (яка, до того ж, не була визнана останнім), а отже, не було жодного **рішення** некомпетентних органів про **відведення** земельної ділянки. Отже, тут мала місце не фактична, а один із різновидів юридичної помилки (щодо незлочинності діяння), адже, як зазначалося вище, помилка в характері діяння може визнаватися різновидом фактичної помилки лише у випадку, коли її предметом є фактичні обставини. В аналізованому ж випадку має місце помилка не щодо фактичних, а щодо юридичних обставин (правомірності / неправомірності використання земельної ділянки за наявності відповідного усного дозволу).

Ще один приклад наявності в діях особи юридичної помилки наводиться в наступному судовому рішенні.

До Ямпільського районного суду Вінницької області надійшов обвинувальний акт за ч. 2 ст. 197-1 КК України стосовно директора ТОВ «Наталка» Особи-1. Останньому інкримінувалося те, що протягом 2014 р. він самовільно використовував земельні ділянки, які є пам'ятками археології та належать до особливо цінних земель. Однак у судовому засіданні Особа-1 вину у пред'явленому обвинуваченні не визнав, пояснивши, що він був запрошений до Ямпільської РДА Вінницької області на засідання комісії. Головою комісії був перший заступник голови РДА, були присутні представники податкової та фінансової служб, казначейства, відповідні служби району, представники прокуратури та СБУ. На засідання комісії викликалися сільські голови, земельні розпорядники, бухгалтери, керівники сільськогосподарських підприємств. Члени комісії наполягали на наповненні бюджету та раціональному використанні земель особливого призначення. Як наслідок, було прий-

²³⁹⁹ Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 2016/1175/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36941326>.

²⁴⁰⁰ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 180.

²⁴⁰¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 12 грудня 2019 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86505902>.

нято рішення про укладення добровільних угод про відшкодування збитків та визначення розміру плати за використання земельних ділянок. Члени комісії та представники інших органів влади присутніх на комісіях запевняли в тому, що укладення таких угод є законним. Тому Особа-1 вважав, що він використовував її обробляв земельні ділянки на законних підставах, через що просив суд виправдати його. Вислухавши сторони кримінального провадження, оцінивши надані ними докази, заслухавши покази свідків та пояснення самого Особи-1, суд дійшов висновку, що стороною обвинувачення не доведено суб'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, а саме те, що Особа-1 усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння та бажав або свідомо припускав настання суспільно небезпечних наслідків для власника земельної ділянки. Підставою для такого рішення справи стали покази усіх свідків та надані суду письмові докази, які засвідчують, що Особа-1 діяв із дозволу органів влади, яким він довіряв, а їхні пропозиції щодо використання земельних ділянок розцінював як такі, що не суперечать чинному законодавству. Крім того, суд врахував, що Особа-1 сплачував усі передбачені платежі, органи влади приймали ці платежі, чим підтверджували законність дій обвинуваченого. Зважаючи на це, Особа-1 був визнаний невинуватим²⁴⁰².

На відміну від попереднього, під час кваліфікації цих двох випадків діє принцип-презумпція – незнання закону не звільняє від відповідальності. Як зазначає Р. В. Вереша, презумпція знання закону може не повною мірою відповідати дійсності, але без неї у правовій державі застосування закону було б ускладненим: «Ця презумпція є необхідною і впливає з основних засад взаємовідносин громадянина і держави. Презумпція знання закону означає можливість узнати закон, тобто практичну реалізацію цієї можливості. При цьому, – констатує фахівець, – помилка в незлочинності діяння може впливати на форму вини та призначення покарання»²⁴⁰³.

Чому ж тоді у наведених випадках суди ухвалювали виправдовувальні вироки? І чи були ці рішення правомірними?

Фахову відповідь на поставлені складні питання кваліфікації злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, можна отримати лише після розгляду дискусійної у кримінально-правовій доктрині проблеми можливості включення до інтелектуального моменту умислу усвідомлення протиправності діяння²⁴⁰⁴.

Як і згаданий вище Р. В. Вереша, більшість криміналістів стоять на позиції *ignorantia legis neminet excusat* – незнання закону не звільняє від відповідальності (ч. 2 ст. 68 Конституції України) і тому вважають, що для встановлення вини необхідно і достатньо довести, що особа усвідомлювала ті чи інші ознаки діяння, які вимагаються законом і характеризують склад конкретного злочину незалежно від усвідомлення протиправності²⁴⁰⁵. Як зазначали П. С. Дагель та Р. І. Міхєєв, незнан-

²⁴⁰² Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 14 квітня 2016 р. у справі № 153/428/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59086689>.

²⁴⁰³ Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 290–292.

²⁴⁰⁴ Більше про це також див.: Дудоров О. О. Про необхідність законодавчої регламентації юридичної помилки при вчиненні злочинів зі змішаною протиправністю. *Вибрані праці з кримінального права* / О. О. Дудоров; передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 61–71.

²⁴⁰⁵ Рагор А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 29.

ня особи про забороненість діяння кримінальним законом, але водночас усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння цілком можуть бути поєднані, і через це доводити усвідомлення протиправності, встановлюючи вину умисних злочинів, було б зайвим²⁴⁰⁶.

Оцінюючи такий підхід, треба зазначити, що він є, по-перше, прагматичним (правоохоронці уникають проблематичного в плані виконання обов'язку з'ясувати у кожному конкретному випадку, чи розуміла особа протиправність вчиненого нею злочинного діяння) і, по-друге, традиційним (так вирішувалося питання багатьма представниками дореволюційної і радянської кримінально-правової науки). Має рацію А. П. Козлов, який констатує, що приблизники наведеної позиції вину особи не встановлюють, а презюмують²⁴⁰⁷, тобто припускають її існування.

Класик радянської кримінально-правової науки А. А. Пионтковський зазначав, що суспільна безпека і протиправність діяння пов'язані між собою як зміст та форма і навряд чи можна усвідомлювати зміст – ступінь суспільної безпеки, необхідний для визнання діяння злочинним, і не усвідомлювати правового вираження цього змісту – протиправності діяння у сенсі кримінального права²⁴⁰⁸. На думку О. І. Рарога, визнання суспільно небезпечного діяння умисним злочином у тих випадках, коли протиправність діяння особою з тих чи інших причин не усвідомлювалася, навряд чи відповідає психологічному змісту умислу²⁴⁰⁹.

Вважаю, що без з'ясування усвідомлення особою протиправності її діяння неможливо врахувати специфіку психічного ставлення особи до вчиненого та його наслідків у складах злочинів, передбачених кримінально-правовими нормами з бланкетними диспозиціями. Тут доречно нагадати, що ще М. С. Таганцев виходив із можливості спростувати в судовому порядку припущення знання заборон, за винятком заборон на вчинення тяжких злочинів на кшталт вбивства, зґвалтування, крадіжки, уявлення про забороненість яких кожна людина отримує ще з юнацької пори²⁴¹⁰. З такою диференціацією кримінально караних діянь перегукуються слова Г. О. Єсакова про те, що сфера презумпції знання кримінального закону як формально-юридичного обґрунтування максими *ignorantia juris* має обмежуватися злочинами, які апіорно заслуговують на моральний осуд²⁴¹¹. Услід за М. С. Таганцевим К. П. Задоя також обґрунтовано розрізняє «традиційні» злочини (вбивства, крадіжки, заповідання тілесних ушкоджень тощо) і злочини, які становлять собою порушення встановлених або схвалених державою спеціальних правил тим, хто має їх дотримуватися (зокрема, злочини у сфері службової діяльності). Використання формули «усвідомлення особою протиправності свого діяння» стосовно злочинів другого виду видається автору допустимим на тій підставі, що у таких ви-

²⁴⁰⁶ Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины : учеб. пособ. Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, 1975. С. 47.

²⁴⁰⁷ Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 573.

²⁴⁰⁸ Курс советского уголовного права : в 6 т. / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. Т. 2. С. 300–301.

²⁴⁰⁹ Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 81–82.

²⁴¹⁰ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1994. С. 238.

²⁴¹¹ Єсаков Г. А. Mens rea в уголовном праве США: историко-правовое исследование. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. С. 260.

падках усвідомлення суб'єктом соціально негативного характеру своїх дій відбувається передусім з огляду на відповідні спеціальні правила²⁴¹².

Подібно розмірковує і В. В. Лунєєв, який, оцінюючи помилку у кримінально-правовій забороні, зазначаючи, що для усвідомлення суспільної небезпеки злочинів, передбачених статтями КК з бланкетними диспозиціями, від особи вимагаються спеціальні знання або засвоєння змісту додаткових нормативних актів. Безумовна реалізація у цьому разі традиційної презумпції – незнання закону не є виправданням – буде, на погляд вченого, класичним випадком об'єктивного інкримінування²⁴¹³. Розвиваючи цю думку в процесі дослідження питань кримінальної відповідальності за податкові злочини, О. О. Дудоров підкреслює, що, враховуючи загальновідомий факт об'ємності, нестабільності, нечіткості і суперечливості податкового законодавства, які неминуче зумовлюють помилки в його застосуванні, можна дійти висновку, що інтелектуальним елементом умислу податкового злочинця має охоплюватись усвідомлення конкретної податкової протиправності, а без розуміння належним суб'єктом тієї обставини, що його діяння суперечить податковому законодавству, немає достатніх підстав говорити про те, що цей суб'єкт усвідомлював і суспільну небезпеку свого діяння²⁴¹⁴.

Про усвідомлення бланкетних заборон як шлях до розуміння протиправності злочинів зі спеціальним суб'єктом пише і О. І. Бойко, який вважає, що вимушена презумпція правової обізнаності правопорушників державу не прикрашає. Із належності вказаної презумпції до таких, що можуть бути спростовані, випливає, що справедливий закон повинен передбачати різні режими перелюднування тих, хто знає, і тих, хто не знає кримінально-правову основу своєї поведінки. Водночас для настання кримінальної відповідальності потрібно, щоб злочинець знав зміст заборони, вказаної у бланкетному джерелі, і зовсім не обов'язково, що він знав про заборону у КК²⁴¹⁵.

На необхідність включення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу при самовільному захопленні землі та самовільному будівництві вказували і деякі радянські криміналісти. Зокрема, на думку В. М. Федорова, усвідомлюючи фактичні ознаки і суспільну небезпеку незаконного заволодіння землею, суб'єкт усвідомлює й те, що таке діяння є протиправним, і при цьому цілком достатньо розуміти протизаконність таких дій, не маючи конкретного розуміння про те, якою правовою нормою вони заборонені. Крім того, у 75 % вивчених правником кримінальних справ притягненню до кримінальної відповідальності передувало попередження винних про допущені порушення земельного законодавства та про можливі наслідки такого порушення²⁴¹⁶.

Розмірковуючи над необхідністю віднесення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу аналізованого злочину, треба пам'ятати, що на

²⁴¹² Задов К. П. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 91–97.

²⁴¹³ Лунєєв В. В. Суб'єктивное вменение. Москва : Спарк, 2000. С. 51–52.

²⁴¹⁴ Дудоров О. О. Специфика юридической ошибки при вчинении злочинів зі змішаною протиправністю. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2017. С. 100.

²⁴¹⁵ Бойко А. И. Система и структура уголовного права в 3 т. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2007. Т. I. Системология и структурализм в современной познавательной культуре. С. 97–108.

²⁴¹⁶ Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1986. С. 11.

сьогодні попередження правопорушників не є умовою притягнення винних до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. Крім того, незважаючи на те, що земельне законодавство хоч і може скласти «гідну конкуренцію» податковому за відміченими О. О. Дудоровим об'ємністю, нестабільністю, нечіткістю та суперечливістю, саме згадані в попередніх підрозділах зміни до останнього (Закон України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства»), згідно з якими «самовільність» пов'язується з відсутністю рішення уповноважених органів або правочину, які засвідчують право особи на земельну ділянку, а не з відсутністю правостановлюючих документів, вочевидь, знімають проблему усвідомлення протиправності своєї поведінки особою, яка самовільно займає земельну ділянку.

Справді, коли «самовільність» зайняття земельної ділянки пов'язувалася з самою лише відсутністю правостановлюючих документів, можна було дискутувати щодо необхідності доведення факту усвідомлення винною особою протиправності свого діяння як чинника, який свідчить про усвідомлення особою суспільної небезпеки цього діяння. Проте за ситуації, що має місце наразі, будь-яка особа, яка згідно з КК України може бути визнана суб'єктом злочину, хоч і може не розуміти забороненість самовільного зайняття земельної ділянки конкретними правовими нормами, водночас обов'язково повинна усвідомлювати суспільну небезпеку заволодіння земельною ділянкою за відсутності підстав, які дають їй таке право. Така думка ґрунтується на тому, що суспільна небезпека заволодіння земельною ділянкою без законних підстав є куди більш очевидною, ніж суспільна небезпека заволодіння земельною ділянкою без отримання всіх необхідних правостановлюючих документів. Тому навіть нерозуміння винною особою протиправності заволодіння земельною ділянкою не дає змогу говорити про неусвідомлення особою суспільної небезпеки такого діяння, а тому усвідомлення протиправності діяння не треба включати в інтелектуальний момент умислу при самовільному зайнятті земельної ділянки²⁴¹⁷.

З огляду на сказане рішення суддів у двох зазначених вище справах, в яких мала місце саме юридична помилка, здавалося б, мали бути визнані незаконними. Однак тут хотілося б пригадати варіант вирішення проблеми юридичної помилки, який пропонується в першому робочому варіанті проекту нового КК. Наприклад, розробниками останнього у проєктованій ст. 2.3.11 «Юридична помилка» не заперечується положення про те, що юридична помилка, яка полягає у тому, що особа вважає свою поведінку правомірною, а насправді за неї встановлена кримінальна відповідність, не увільняє від такої відповідальності. Водночас членами робочої

²⁴¹⁷ Проте в юридичній літературі можна зустріти й іншу позицію щодо розглядуваного питання. Зокрема, посилаючись і на цитовані вище праці О. О. Дудорова, О. О. Пенязькова дійшла висновку, що усвідомлення особою протиправності свого діяння доцільно включати в інтелектуальну ознаку умислу аналізованого злочину. Можна припустити, що не в останню чергу саме ці міркування дослідниці лягли в основу її переконання в тому, що осіб, які протиправно утримують земельну ділянку, якою раніше користувалися на законних підставах, не можна притягати до кримінальної відповідальності за ст. 197-1 КК України, адже вони не знали і не могли знати про незаконність зайняття земельної ділянки, а тому не передбачали суспільної небезпечності своїх діянь. Водночас, називаючи хибними рішення судів, які в таких ситуаціях виносили обвинувальні вироки, юристка акцентує увагу на тому, що вони проте не досліджували суб'єктивну сторону вчиненого злочину (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 178–180).

групи з реформування кримінального права пропонується передбачити один виняток із цього правила: спростування презумпції знання спеціальних нормативно-правових актів, які встановлюють заборону вчинення діянь, вказаних у статтях Особливої частини чи зобов'язують до вчинення певних дій, невиконання яких становить злочин, звільняє від кримінальної відповідальності та настання інших правових наслідків злочину. На думку фахівців, зазначене спростування можливе лише за наявності однієї із трьох умов:

- а) порушення встановленого порядку оприлюднення таких актів;
- б) об'єктивної неможливості ознайомлення особи з таким актом;
- в) наявності суперечливих роз'яснень змісту такого акту з боку уповноважених на те органів.

У світлі сказаного, пригадуючи фабули розглядуваних реальних ситуацій, є підстави констатувати, що, незважаючи на деяку їхню зовнішню подібність, підхід до оцінки правомірності цих рішень, на мою думку, має бути диференційованим, адже:

1) у випадку, коли особа обробляла земельну ділянку за усною згодою представника законного володільця земельної ділянки – головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня» Запорізької обласної ради, який до того ж у подальшому заборонив користуватися винуватому цією ділянкою, не було жодної з трьох названих умов, наявність яких дозволяла б говорити про спростування презумпції знання спеціальних нормативно-правових актів;

2) тимчасом як директор ТОВ «Наталка» був навіть не просто запрошений до РДА з подальшим усним проханням про користування «пустуючими» земельними ділянками, а ним була укладена письмова угода на використання земельних ділянок та визначався розмір плати за це, що, за словами відповідних посадовців, було достатньою підставою для початку користування земельними ділянками.

Зважаючи на викладені аргументи, я дійшов висновку, що у справі щодо директора ТОВ «Наталка» суд обґрунтовано ухвалив виправдовувальний вирок, оскільки у цій ситуації і мала місце наявність суперечливих роз'яснень змісту нормативно-правового акту з боку уповноважених на те органів. Що ж до умовно першої із розглядуваних ситуацій, в якій жодних угод не укладалося, за роз'ясненнями особа не зверталася, то, як на мене, підстав для виправдання обвинуваченого не було.

Як вже неодноразово зазначалося раніше, у ст. 197-1 КК України встановлено кримінальну відповідальність за два самостійні злочини: крім самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 1 та ч. 2), це ще й самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 та ч. 4). І. Б. Габаїдзе, який свого часу досліджував питання кримінальної відповідальності за самовільне будівництво, зазначав, що свідоме порушення правил у разі самовільного будівництва вказує на наявність у винного усвідомлення протиправності цього діяння²⁴¹⁸. Утім, думка дослідника навряд чи може бути повністю екстрапольована при аналізі суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України 2001 р. Таке твердження пояснюється тим, що чи не головним аргументом науковця на користь включення протиправності до інтелектуального моменту умислу самовільного будівництва знову-таки виступала адміністративна преюдиція. Як щодо цього зазначав І. Б. Га-

²⁴¹⁸ Габаїдзе И. Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1980. С. 10.

байдзе, наявність усвідомлення протиправності безсумнівна, оскільки до винного до притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне будівництво застосовувалися заходи адміністративного впливу, але, незважаючи на це, він вчиняє подібні дії²⁴¹⁹. Однак ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не передбачає як умову притягнення до кримінальної відповідальності застосування адміністративного стягнення за такі дії протягом року (тобто адміністративну преюдицію), а тому вважаю, що усвідомлення протиправності не треба вмщати в інтелектуальний момент умислу при вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Показовою у плані відсутності умислу в діях особи, яка вчинила самовільне будівництво, є ситуація, описана в юридичній літературі.

*Під час розслідування кримінальної справи, порушеної за ч. 3 ст. 197-1 КК України щодо Особи-1, було встановлено, що земельна ділянка, на якій той збудував будинок, належить Особи-2 на праві власності. Проте Особа-1 уклав договір купівлі-продажу земельної ділянки із невстановленою слідством особою, яка використала підроблений акт на право власності на земельну ділянку і підроблений паспорт Особи-2 із вклеєною туди своєю фотографією. За таких обставин Особа-1, щодо якого було вчинено шахрайство, вважав себе добросовісним покупцем і власником земельної ділянки. Кримінальну справу щодо Особи-1 було закрито за відсутністю складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України.*²⁴²⁰

Як бачимо, у цій ситуації мала місце подібна до описаних вище фактична помилка, наявність якої виключає кримінальну відповідальність за умисний злочин, передбачений ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Крім усвідомлення суспільної небезпеки своїх дій, до інтелектуального моменту умислу також носять передбачення суспільно небезпечних наслідків останніх²⁴²¹. За прямого умислу передбачення вміщує уявлення про фактичний зміст змін в об'єкті, які мають відбутися, розуміння їхнього соціального значення, шкідливості для охоронюваних законом суспільних відносин, а також усвідомлення причинно-наслідкової залежності між власним діянням та його суспільно небезпечними наслідками. Подібне передбачення також має місце і за непрямого умислу. Проте воно носить інший характер. Як слушно зазначає О. І. Рарог, якщо прямиї умисел характеризується передбаченням, зазвичай неминучості, а інколи – реальної можливості настання наслідків, то для непрямого умислу характерне передбачення тільки реальної можливості настання таких наслідків²⁴²². На думку Л. Д. Гаухмана,

²⁴¹⁹ Габаїдзе І. Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1980. С. 10.

²⁴²⁰ Розкриття та розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : методичні рекомендації / А. А. Вознюк, С. С. Чернявський, В. В. Топчій та ін. Київ, 2011. С. 21.

²⁴²¹ Принагідно зауважу, що деякі вчені ототожнюють усвідомлення суспільно небезпечного характеру своїх дій з передбаченням зазначених у законі наслідків (Мальков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности. *Государство и право*. 1995. № 1. С. 93). Проте така позиція не набула підтримки серед учених-криміналістів.

²⁴²² Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 30, 38.

У цьому контексті пригадуються і рекомендації Р. В. Вереші, який пропонує викласти ч. 3 ст. 25 КК України в такій редакції: «Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа усвідомлювала суспільну небезпечність вчинюваної дії (бездіяльності), передбачала абстрактну можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності), була впевнена у наявності реальної можливості уникнути настання таких наслідків і легковажно розраховувала на їх відвернення» (Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 262).

вчиняючи злочин з непрямим умислом, особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але меншу, ніж за прямого умислу²⁴²³.

Однак не всі науковці сприймають розмежування прямого та непрямого умислу на основі такого чинника, як передбачення «неминучості» настання наслідків. Зокрема, А. П. Козлов зазначає, що для прямого умислу достатнім є передбачення «можливості» наслідків. Свою позицію криміналіст обґрунтовує здебільшого тим, що неминучості як такої не існує, оскільки в реальному житті трапляється безліч випадків, коли «уявно» неминучі результати не наставали. Як приклад наводиться випадок, коли винний стріляв потерпілому в голову і був упевнений у його смерті, хоча потерпілий, незважаючи на упевненість винного, вижив²⁴²⁴. Погодитися з усіма аргументами А. П. Козлова навряд чи можна. Для встановлення суб'єктивної сторони вирішальним є не те, чи існує насправді неминучість і чи дійсно у всіх випадках передбачення винним неминучості наслідків вони настають, на чому акцентує увагу вчений. Основним є те, як відбиваються передбачувані наслідки у свідомості винного. Якщо за прямого умислу особа впевнена у тому, що суспільно небезпечні наслідки обов'язково настануть, то за непрямого умислу винна особа лише передбачає певну можливість настання таких наслідків, що свідчить про де-що нижчий ступінь суспільної небезпеки цього діяння.

Аналізуючи суб'єктивну сторону розглядуваного злочину, А. М. Шульга пише, що, усвідомлюючи усю негативність свого вчинку, особа, яка вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки, може у такому разі і не усвідомлювати та не передбачати суму збитку землевласнику чи землекористувачу; вона могла не передбачати факту спричинення суспільно небезпечних наслідків діяння та недостатньо напружувала волюві зусилля, спрямовані на те, щоб передбачити небезпеку заподіяння шкоди. А це, на думку автора, вказує на необережну форму вини у виді злочинної недбалості²⁴²⁵. Проте треба пам'ятати, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки передбачення наслідків полягає в тому, що винна особа розуміє, що її діями власникові земельної ділянки або її законному володільцю буде завдано значну шкоду. Водночас, як зазначає О. І. Рарог, «випереджаюча свідомість» суб'єкта може відображувати не всі деталі, а лише загальний характер причинного зв'язку²⁴²⁶. Це означає, що знання винною особою критеріїв визначення шкоди від самовільного зайняття земельної ділянки, конкретних потерпілих, яким завдається значна шкода, тощо не є обов'язковим. «За таких умов особа передбачає наслідки своїх дій як у тому разі, коли вона достовірно усвідомлює неминучість їхнього настання (наприклад, особа усвідомлює, що власник земельної ділянки не зможе її викор-

Однак обґрунтованість подібних змін до законодавства піддає сумніву В. А. Мисливий, який акцентує на тому, що вживання формулювання «абстрактна можливість» суперечить орієнтирам сучасного законотворчого процесу на визначенні європейський принцип правової визначеності, особливо, що стосується норм публічного права, якими є кримінально-правові норми (Мисливий В. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 17–18).

²⁴²³ Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва : АО «Центр ЮрИнФОР», 2001. С. 152.

²⁴²⁴ Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 604–605, 608.

²⁴²⁵ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 300.

²⁴²⁶ Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 30.

стовувати і не отримає прибуток, не буде сплачуватись орендна плата тощо), так і в тому разі, коли вона передбачає лише можливість їхнього настання (наприклад, особа може достовірно не знати, чи буде використовувати власник земельну ділянку; трапляються випадки, коли особа самовільно займає і використовує земельну ділянку, яка тривалий час ніким не оброблялась)»²⁴²⁷. Головним же є усвідомлення особою того, що саме її конкретне діяння потягне за собою суспільно небезпечні наслідки. Також не обов'язково і те, щоб особа розуміла неминучість настання значної шкоди потерпілому. Достатнім є встановлення факту передбачення реальної можливості настання цієї шкоди. З огляду на це тезу А. М. Шульги про можливість вчинення аналізованого злочину з необережною формою вини вважаю достатньо обґрунтованою.

Незважаючи на відмінність в інтелектуальному моменті, головна різниця між прямим та непрямим умислом – момент вольовий. За прямого умислу особа не лише усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає наслідки, які можуть статися внаслідок цього діяння, а й бажає настання цих суспільно небезпечних наслідків. Бажання як елемент умислу полягає в прагненні до визначених наслідків у одній із таких якостей: 1) кінцевої мети; 2) проміжного етапу на шляху до досягнення кінцевої мети; 3) засобу досягнення мети; 4) невідворотного елемента діяння²⁴²⁸.

На відміну від прямого, при непрямому умислі особа не бажає настання суспільно небезпечних наслідків, проте свідомо допускає їхнє настання. Свідоме допущення – це специфічна форма позитивного ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Воно означає, що винний своїми вольовими діями викликає певну ланку подій і свідомо, маючи намір, допускає такий розвиток причинного зв'язку, який призводить до настання суспільно небезпечних наслідків²⁴²⁹. Не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, винний все ж погоджується на це²⁴³⁰. Вольовий зміст непрямиго умислу може проявлятися не лише у свідомому допущенні суспільно небезпечних наслідків, а й у байдужому ставленні до їхнього настання. У цьому випадку суб'єкт спричиняє шкоду, «не задумуючись» про шкідливі наслідки свого діяння, можливість настання яких уявляється йому доволі реальною²⁴³¹.

Ставлення винного до наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, характеризується бажанням їхнього настання, свідомим допущенням або навіть байдужим ставленням до спричинення значної шкоди власникові земельної ділянки або землекористувачеві. Водночас варто погодитися з В. М. Захарчуком, який зауважує, що було б не правильним стверджувати, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки особа, діючи з непрямим умислом, ставиться до суспільно небезпечних наслідків негативно, прагне їхнього уникнення, ненастання. Адже

²⁴²⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 129.

²⁴²⁸ Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 227; Рагог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 32.

²⁴²⁹ Рагог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 36.

²⁴³⁰ Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2002. Т. 1 : Учение о преступлении. 624 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm>.

²⁴³¹ Рагог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. С. 36.

в такому разі особа реально передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, тобто вважає їх закономірним результатом розвитку причинно-наслідкового зв'язку, хоч і може байдуже ставитися до можливості їх настання²⁴³². Це дає підстави стверджувати, що для злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, характерна вина як у формі прямого, так і у формі непрямого умислу²⁴³³.

На відміну від вини, мотив і мета виступають обов'язковими ознаками лише в тих випадках, коли вони безпосередньо вказані у диспозиції кримінально-правової норми або однозначно впливають з її змісту. Зважаючи на це, треба констатувати, що ці ознаки не є обов'язковими для суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, і можуть бути різними. Попри це вказані ознаки мають неабияке кримінально-правове значення, оскільки можуть свідчити про різний ступінь суспільної небезпеки діяння і через це повинні бути враховані під час індивідуалізації покарання. Як справедливо зазначає А. В. Савченко, з'ясування мотиву злочину сприяє правильному та точному уявленню про мотиваційну сферу особи винного, його життєві принципи, установки, звички, схильності тощо²⁴³⁴.

Мотив злочину – це обумовлені певними домінуючими на час вчинення злочину інтересами і потребами внутрішні спонукання особи, які викликають у неї рішучість вчинити злочин і керують її поведінкою в процесі вчинення злочинного діяння²⁴³⁵. Найчастіше самовільне зайняття земельної ділянки вчиняється з корисливих мотивів, адже в подальшому зайняті земельні ділянки насамперед використовуються як для отримання прибутку шляхом вирощування товарної сільськогосподарської продукції, добування корисних копалин, так і для задоволення інших індивідуальних потреб (наприклад, для будівництва житлового будинку, складу). Водночас В. М. Захарчук зазначає, що в судових рішеннях зазвичай не конкретизуються мотиви злочинів, а використовується формулювання «в особистих інтересах»; якщо ж особа є службовою, то здебільшого наводиться інше формулювання – «в особистих інтересах фермерського господарства» тощо²⁴³⁶.

²⁴³² Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 131.

²⁴³³ Дещо іншого погляду дотримується М. І. Панов, на думку якого особа, винна у самовільному зайнятті земельної ділянки, зокрема, «передбачає, що власнику чи законному володарю буде завдано її діями значної шкоди, і бажає цього» (Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 172). Натомість Л. П. Брич пише, що ставлення до наслідків самовільного зайняття земельної ділянки як злочин може бути як умисним, так і необережним (Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 297).

Водночас більша частина правознавців підтримують обстоювану, зокрема, автором цих рядків позицію стосовно того, що для аналізованого злочину є характерною вина у формі прямого чи непрямого умислу (Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 230; Дудоров О., Мельник М. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 12 (88). С. 35; Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 131; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 183).

²⁴³⁴ Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. С. 113.

²⁴³⁵ Скларов С. В. Вина і мотиви преступного поведіння. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. С. 91.

²⁴³⁶ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 137.

Хоч відсутність корисливого мотиву не завжди свідчить про відсутність складу злочину, треба погодитися з думкою Ю. О. Вовка та М. В. Шульги, які зазначають, що не можна визнавати винними у самовільному зайнятті земельної ділянки осіб, які з власної ініціативи без будь-якого дозволу покращують, укріплюють, облагороджують виснажені, зруйновані чи спустошені земельні ділянки шляхом посадки дерев, кущів, встановлюють водопостачання на відповідні земельні ділянки, водночас не переслідуючи мети отримання будь-якої матеріальної вигоди, адже карати можна лише за суспільно небезпечні, а не за суспільно корисні дії²⁴³⁷. Не викликає сумнівів, що у подібних випадках відсутня суспільна небезпека як обов'язкова ознака будь-якого злочину. В юридичній літературі описується ситуація, коли власник земельної ділянки вмирає, а на спадкове майно заповіт ним не залишається, спадкоємців за законом немає. Після смерті спадкодавця на його земельній ділянці було влаштоване звалище сміття. Проживаючи поруч, Особа-1 привела земельну ділянку в належний стан для її подальшого цільового використання, ліквідувавши звалище сміття²⁴³⁸. У цьому разі кваліфікація дій особи як злочинного самовільного зайняття земельної ділянки виключається.

Щодо мети злочину, то під нею в доктрині зазвичай розуміють те уявлення про бажаний результат, якого прагне досягти особа, що визначає спрямованість діяння²⁴³⁹. Проведений у підрозділі 2.2 монографії аналіз найбільш типових форм передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільного зайняття земельної ділянки засвідчує, що найчастіше метою таких дій виступає подальше вирощування сільськогосподарських культур, розміщення МАФів, добування корисних копалин, використання земельної ділянки для розміщення автостоянки тощо. В одному із вироків суду вказувалося на те, що метою самовільного зайняття земельної ділянки та надання членам кооперативу дозволу на будівництво на відповідних земельних ділянках було підтримання приязних стосунків із цими особами²⁴⁴⁰. Проте необхідно ще раз наголосити на тому, що навіть за відсутності корисливого мотиву та зазначених цілей дії особи можуть бути кваліфіковані за ст. 197-1 КК України.

Зокрема, Апеляційний суд Одеської області з'ясував, що Особою-1 на самовільно зайнятій земельній ділянці пляжної зони прибережної захисної смуги була збудована бетонна конструкція з метою попередження руйнування його приватної власності – літнього будинку, однак будь-які дозвільні документи він не отримував, а в подальшому, через стрімке та суттєве руйнування вказаної споруди від ударної дії хвилі, взагалі відпала будь-яка можливість технічно оформити спірну зруйновану споруду. Проте вказані доводи про руйнування збудованої споруди у вигляді бетонної конструкції для виходу човна в море були підтвержені фотознімками місця знаходження об'єкта на останню декаду лютого 2015 р., а прокурор під час апеляційного розгляду також підтвердив той факт, що ударні дії хвилі

²⁴³⁷ Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. С. 66; Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки. *Юридичний вісник України*. 7–13 серпня 2004 р. № 32.

²⁴³⁸ Шульга М. В. До питання про гарантування земельних прав громадян у судовій практиці. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 193.

²⁴³⁹ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харьков: Право, 2010. С. 173.

²⁴⁴⁰ Вирок Вишгородського районного суду Київської області від 29 березня 2011 р. у справі № 1-44/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48082951>.

*постійно руйнують прибережну територію в м. Іллічівськ; коштів для масштабних берегоукріплювальних робіт у місцевої влади не вистачає. Незважаючи на це, Особа-1 був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, хоч у подальшому він був звільнений від кримінальної відповідальності через зміну обстановки*²⁴⁴¹.

Видається, що, ухвалюючи це рішення, суд серед іншого враховував те, що Особа-1 вчиняв відповідні дії, хоч і не з корисливою, однак з певною особистою метою (попередження руйнування його приватної власності).

На відміну від аналізованих вище, склади злочинів, передбачені ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, за своєю конструкцією є формальними. Умислом особи, винної у вчиненні цих злочинів, має охоплюватися належність самовільно зайнятої земельної ділянки до земель з особливим правовим режимом, перерахованих у цих кримінально-правових нормах.

Водночас треба зазначити, що інколи усвідомити належність тієї чи іншої земельної ділянки до земель з особливим правовим режимом доволі складно. Передусім це стосується особливо цінних земель. Варто погодитися з Н. І. Пелівановою, яка, аналізуючи проблеми застосування відповідальності за порушення законодавства про використання територій, пов'язаних з охороною археологічної спадщини, зазначає, що з'ясування питання щодо усвідомлення винною особою належності захопленої земельної ділянки до земель археологічної спадщини переважно залежить від виконання пам'яткоохоронними органами своїх обов'язків, адже відсутність зовнішніх позначень з інформацією про історико-культурну цінність земельної ділянки фактично позбавляє можливості притягнути особу до відповідальності за ст. 197-1 КК України²⁴⁴². Показовим у цьому аспекті може бути такий приклад з судової практики.

*До Долинського районного суду Закарпатської області надійшли матеріали кримінального провадження стосовно Особи-1, який обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Зокрема, в обвинувальному акті вказувалося на те, що Особа-1, будучи керівником ПП «Центр», достовірно знаючи, що ботанічний заказник «Садківський степ» входить до складу ПЗФ України, протягом 2005–2010 рр. самовільно зайняв особливо цінні землі цього ботанічного заказника. Проаналізувавши матеріали кримінального провадження, суд дійшов висновку про помилковість такої кваліфікації. Мотивуючи своє рішення, суд послався на те, що в процесі слідства було встановлено, що землі заказника не виділені на місцевості, межі заказника візуально не позначені. Проте слідством не доведено обізнаність Особи-1 про наявність меж заказника на землях, що межують із землями ПП «Центр», та спрямованість умислу на їх зайняття та розорення. Відсутні будь-які свідчення того, що Особа-1 надавав вказівки щодо розорення саме земель заказника. З огляду на вказане суд констатував, що обвинуваченням не доведено наявність умислу Особи-1 на заняття та розорення земель заказнику, що усуває відповідальність за інкримінованими злочинами*²⁴⁴³.

²⁴⁴¹ Ухвала Апеляційного суду Одеської області від 3 березня 2015 р. у справі № 501/5370/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43090955>.

²⁴⁴² Пеліванова Н. Проблеми застосування відповідальності за порушення законодавства про використання територій, пов'язаних з охороною археологічної спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 163.

²⁴⁴³ Вирок Долинського районного суду Закарпатської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1106/4233/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32742163>.

Водночас треба зробити застереження (зокрема, і в контексті оцінки правомірності наведеного судового рішення): якщо буде з'ясовано відсутність у винної особи умислу на самовільне зайняття земельних ділянок з особливим правовим режимом, то інкримінування ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України має виключатися, а вчинене має кваліфікуватися за ст. 53-1 КУпАП або (за наявності значної шкоди) – за ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України.

У практиці застосування ст. 197-1 КК України, як вже зазначалося, трапляються і випадки кваліфікації цих деліктів за сукупністю зі злочином, передбаченим ст. 367 КК України.

Наприклад, Лебединський районний суд Сумської області винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 і ч. 1 ст. 367 КК України, визнав Особу-1, який, працюючи головним агрономом ТОВ «Агротехніка-Інвест», за недбалого ставлення до службових обов'язків допустив використання ТОВ земель історико-культурного призначення²⁴⁴⁴ для вищоцукання сільгосппродукції без наявності документів, що посвідчують право власності чи користування землею, тобто допустив нецільове використання земель²⁴⁴⁵ історико-культурного призначення. Внаслідок самовільного зайняття 9 га земель сільськогосподарського призначення державної власності розмір заподіяної шкоди становить 20 086 грн. Крім того, Особа-1 порушив приписи ст. 17 Закону України «Про охорону археологічної спадщини», чим завдав значної шкоди охоронюваним законом правам та державним інтересам, а саме, завдано державі збитків на суму 34 505 грн²⁴⁴⁶.

Запорізьким районним судом Запорізької області встановлено, що Особа-2, будучи службовою особою, неналежним чином виконуючи свої обов'язки, діючи неумисно, допустив фактичне використання протягом 2010–2011 рр. силами КСП «Новоалександрівське» земельних ділянок сільськогосподарського призначення загальною площею 310,4245 га, які знаходяться в державній власності, без наявності правовстановлюючих документів, чим спричинив тяжкі наслідки, які полягають у спричиненні державі матеріальної шкоди на суму 318 тис. 424,76 грн. Дії Особи-2 кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 та ч. 2 ст. 367 КК України²⁴⁴⁷.

Аналогічна кримінально-правова оцінка Межівським районним судом Дніпропетровської області надана діям Особи-3. Останній проявив службову необалість, яка полягала у тому, що він, не пересвідчившись у тому, чи земельні ділянки розміром 27,9 га, 9,7411 га, 33 га, 16,8 га, 2,65 га та 3,5293 га розпайовані між членами господарства чи належать до земель запасу, в 2006–2007 рр. обробив і засіяв ці земельні ділянки. Своїми діями Особа-3 спричинив тяжкі наслідки Межівській РДА на загальну суму 74 683,61 грн²⁴⁴⁸.

²⁴⁴⁴ З урахуванням правового статусу відповідних земель, а саме з їхньою належністю до земель історико-культурного призначення, навіть за умови кваліфікації оцінки зазначених дій як самовільного зайняття земельної ділянки, кваліфікація мала б відбуватися з посиланням на ч. 2, а не на ч. 1 ст. 197-1 КК України.

²⁴⁴⁵ З тексту викладеного в ЄДРСР рішення випливає, що суддя, який його ухвалював, не вбачає відмінності між нецільовим використанням земель та їхнім самовільним зайняттям.

²⁴⁴⁶ Постанова Лебединського районного суду Сумської області від 16 березня 2009 р. у справі № 1-60/09 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5183885>.

²⁴⁴⁷ Постанова Запорізького районного суду Запорізької області від 20 грудня 2012 р. у справі № 1-380/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29076033>.

²⁴⁴⁸ Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 11 жовтня 2010 р. у справі № 1-12/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49179525>.

Подібні рішення у схожих за змістом справах ухвалювали і деякі інші представники вітчизняного суддівського корпусу. З урахуванням того, що складовими ідеальної сукупності злочинів можуть виступати не будь-які кримінально карані діяння, судову практику, коли вчинене кваліфікується за сукупністю самовільного зайняття земельної ділянки та службової недбалості, треба оцінювати критично. Стосовно подібних правових ситуацій чітко висловлюється В. О. Навроцький, на думку якого ідеальна сукупність необережного та умисного злочину виключається: якщо особа не усвідомлює суспільної небезпеки свого діяння (у разі необережного посягання), то вона не може умисно діяти і щодо іншого злочину²⁴⁴⁹.

Вирішити-реши саме до такого висновку дійшов інший суддя згаданого Межівського районного суду Дніпропетровської області, який за результатами повторного розгляду описаної справи стосовно Особи-3 (нагадаю, останній обвинувачувався у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 та ч. 2 ст. 367 КК України) констатував відсутність у його діяч ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, і визнав його винним лише у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 367 КК України²⁴⁵⁰.

Правомірним треба вважати і рішення Сакського міськрайонного суду АРК. Останнім було з'ясовано, що в середині жовтня 2007 р., перебуваючи на посаді заступника директора-маркшейдера МП «Детріт» на Сакському родовищі пилевого вапняку, Особа-1 безвідповідально поставився до виконання своїх обов'язків, виконавши їх неналежним чином, і в порушення ст. 125 ЗК України, ст. 19 КУпН без правостановлюючих документів дав вказівку працівникам МП «Детріт» приступити до використання земельної ділянки сільськогосподарського призначення площею 0,7335 га. Водночас на частині вказаної земельної ділянки був знятий родючий шар ґрунту. Внаслідок дій Особи-1 державі було спричинено шкоду на суму 26 793,16 грн. Такі дії суд кваліфікував лише за ч. 1 ст. 367 КК України²⁴⁵¹.

Однак у контексті кримінально-правової оцінки необережних дій службових осіб, які призвели до неправомірного користування земельними ділянками, найбільш резонансним (а якщо бути точним, то неправосудним) є наведене рішення.

Сумським районним судом Сумської області розглянуті матеріали кримінальної справи стосовно Особи-2. Останній інкримінувалося те, що вона, перебуваючи на посаді головного агронома ТОВ АК «Маяк», недбало ставлячись до виконання своїх службових обов'язків, не довела до відома керівництва підприємства те, що частина земель, які повинні оброблятися ТОВ АК «Маяк», є землями державної власності та не перебувають в оренді їхнього підприємства. На думку органу досудового розслідування, у такий спосіб Особа-2 допустила самовільне зайняття та використання вказаної земельної ділянки загальною площею 38,5828 га для вирощування сільгосппродукції. Згідно з розрахунком розмір заподіяної шкоди склав 27 367 грн, що є істотною шкодою²⁴⁵².

²⁴⁴⁹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 344.

²⁴⁵⁰ Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 22 грудня 2011 р. у справі № 1-74/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49264547>.

²⁴⁵¹ Вирок Сакського міськрайонного суду АРК від 14 квітня 2008 р. у справі № 1-192/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1713792>.

²⁴⁵² Постанова Сумського районного суду Сумської області від 12 березня 2009 р. у справі № 1-81/2009 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5065722>.

Як це не парадоксально, такі дії, які (як було зазначено безпосередньо в судовому рішенні) виявились у недбалості, суд услід за органом досудового розслідування помилково кваліфікував не лише за ч. 1 ст. 197-1, а й за ч. 1 ст. 364 КК України. Тобто, незважаючи на необережний характер її поведінки, Особи-2 було інкриміновано вчинення двох злочинів, яким притаманна умисна форма вини.

Далі розглянемо суб'єктивну сторону злочину, передбаченого *ст. 239 КК України*. У вітчизняній кримінально-правовій доктрині загалом не викликає заперечень теза про те, що остання може характеризуватися як умисною, так і необережною формою вини²⁴⁵³. Проте треба враховувати важливі застереження С. Б. Гавриша та О. О. Дудорова стосовно того, що забруднення землі з прямим умислом залежно від мети, мотиву та інших обставин може бути більш небезпечним злочином проти особи, держави або власності²⁴⁵⁴. Водночас аналіз правозастосовних матеріалів доводить, що аналізований злочин частіше вчиняється умисно (63 % випадків).

Зокрема, *Перечинський районний суд Закарпатської області винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, визнав Особу-1. Останній, будучи директором ПП «Дніпро-Трейдінг», діючи умисно, грубо ігноруючи обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню земель, без будь-яких дозволів на утворення та розміщення відходів, допустив забруднення земель загальною площею 0,0918 га такими речовинами, як формальдегід, феноли леткі та неполярні вуглеводні, розмістивши їх на поверхневій умовно-родючий шар ґрунту, чим заподіяв збитки у розмірі 361 тис. 977,66 грн*²⁴⁵⁵.

*Довгинцівським районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області встановлено, що 12 грудня 2017 р. Особа-2 на спеціалізованому вантажному самоскиді «Skania», в кузові якого знаходилися відходи виробництва (горіла земля), діючи умисно, в порушення спеціальних правил, для економії часу та спрощення робочого процесу, незаконно здійснив вивезення та складування відходів виробництва у несанкціонованому місці, а саме – на земельній ділянці за місцем розташування кладовища «Травневе» в Довгинцівському районі м. Кривого Рогу, внаслідок чого відбулося забруднення земель, що створило небезпеку для довкілля*²⁴⁵⁶.

Щодо необережних проявів забруднення або псування земель (37 % випадків), то, констатувавши їх, представники вітчизняної Феміди використовують такі формулювання:

– *«у результаті недбалого ставлення Особи-1 до своїх функціональних обов'язків, що виразилось у неповному контролі ...»*²⁴⁵⁷;

– *«внаслідок відсутності контролю Особи-2 ...»*²⁴⁵⁸;

²⁴⁵³ Головін О. В., Лесяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 43; Пензякова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 183–184.

²⁴⁵⁴ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 410; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 801.

²⁴⁵⁵ Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 24 квітня 2014 р. у справі № 304/311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38463071>.

²⁴⁵⁶ Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 30 березня 2018 р. у справі № 211/655/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73090328>.

²⁴⁵⁷ Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19 липня 2012 р. у справі № 2022/825/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25317247>.

– «у результаті службової недбалості через несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, яке полягає у порушенні Особою-3 вимог статей 32, 33 Закону України «Про відходи», не забезпечив ...»²⁴⁵⁹;

– «не маючи умислу на забруднення землі, здійснив через свою необережність ...»²⁴⁶⁰;

– «неналежно виконуючи свої службові обов'язки, не організував режим роботи очисних споруд відповідно до правил технічної експлуатації та діючого законодавства України, не забезпечив ...»²⁴⁶¹;

– «не здійснюючи належного контролю за роботою підпорядкованих працівників щодо організації розміщення побутових відходів на території звалища твердих побутових відходів смт Водянське, Особа-4 не вжила заходів із запобігання та утворення несанкціонованого скидання та розміщення відходів без дозвільних та розроблених відповідних проєктних документів та паспорта, допустивши розміщення побутових відходів у кількості 22,016 тис. м³ за межами території звалища...»²⁴⁶².

Оцінюючи можливість притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 239 КК України за вчинення необережних дій, які виявились у злочинній недбалості, А. М. Шульга резонно зазначає, що така відповідальність настає лише за реальної можливості передбачення суспільно небезпечного результату. Водночас автор наголошує на тому, що під час кваліфікації повинні враховуватися індивідуальні риси особи, яка спричинила шкоду, зокрема, рівень її освіти, спеціальна підготовка, досвід, обсяг повноважень та спеціальних обов'язків тощо²⁴⁶³.

Психічне ставлення винного до тяжких наслідків (ч. 2 ст. 239 КК України) може характеризуватися тільки необережністю, що свідчить про те, що в цьому разі може мати місце «подвійна форма вини»²⁴⁶⁴.

Вище зазначалося, що, серед іншого, про умисний характер злочину може свідчити описання його об'єктивної сторони за допомогою, зокрема, такого терміна, як «заволодіння»²⁴⁶⁵. Тому, переходячи до характеристики суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого *ст. 239-1 КК України*, насамперед треба виходити з того, що особа, яка незаконно заволодіває поверхневим шаром земель, усвідомлює, що вона без правових підстав знімає із земельної ділянки, належної іншій

²⁴⁵⁸ Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 жовтня 2013 р. у справі № 188/2066/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35760177>.

²⁴⁵⁹ Вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 10 вересня 2012 р. у справі № 2101/2969/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26376081>.

²⁴⁶⁰ Вирок Інгульцького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 27 грудня 2012 р. у справі № 416/5846/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29366157>.

²⁴⁶¹ Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 8 липня 2015 р. у справі № 185/7293/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52244266>.

²⁴⁶² Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 3 червня 2019 р. у справі № 227/1330/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82298365>.

²⁴⁶³ З урахуванням цих судових рішень уточнення потребує судження О. О. Пенязькової про те, що «підхід судової практики до встановлення форми вини забруднення або псування земель виявити не вдалося, оскільки у жодному вирокі суб'єктивна сторона вчиненого злочину не аналізувалася» (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 184).

²⁴⁶⁴ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 303.

²⁴⁶⁵ Докладніше це питання буде розглядатися під час характеристики суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

²⁴⁶⁶ Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 52.

особі (власнику або землекористувачу), поверхневий шар, переміщує його і бажає вчинити такі дії²⁴⁶⁶. Порушуючи встановлені законом умови і порядок зняття та перенесення ґрунтового покриву, суб'єкт усвідомлює, що його діяння заподіює шкоду суспільним відносинам, спрямованим на забезпечення екологічної рівноваги, а також те, що внаслідок його вчинку істотно знижується рівень охорони життя та здоров'я людини, а також довкілля.

Як відповідний приклад О. С. Олійник наводить ситуацію, коли особа, яка здійснює зняття гумусного горизонту ґрунту на схилі і під час дощу чи одразу ж після нього, маючи знання (досвід) пересічної людини та користуючись життєвим досвідом, усвідомлює, що такі дії можуть призвести до зсуву ґрунту у значних (непередбачуваних) об'ємах. Небезпечність власного діяння для цієї особи є очевидною. Водночас криміналістка акцентує увагу на тому, що від пересічного громадянина не вимагається знання точного змісту тих спеціальних правил, які ним порушуються. Достатньо, щоб він принаймні в загальних рисах знав про їхнє існування та усвідомлював необхідність ознайомитися з ними, чому сьогодні сприяють зацікавлені методи природоохоронної пропаганди серед населення, її масштаби, поширеність інформації про незаконність цієї діяльності через ЗМІ тощо. З урахуванням цього констатується, що питання доведеності знання (чи обов'язку знання) законів, а так само усвідомлення протиправності діяння, не викликає труднощів²⁴⁶⁷.

Загалом погоджуючись із цими судженнями, від себе додаю, що за умови сприйняття позиції автора цих рядків стосовно суб'єкта аналізованого злочину (лише не-власник) питання встановлення інтелектуальної ознаки умислу (зокрема, усвідомлення протиправності) взагалі відпадає, позаяк кожна особа, яка є осудною та досягла 16-ти річного віку, повинна розуміти, що вона не має права знімати поверхневий шар землі з чужої земельної ділянки. До речі, саме з урахуванням цього критично сприймаються інші твердження О. С. Олійник про те, що психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, може виражатися у виді як прямого умислу, так і злочинної недбалості. Видається, що в разі необережного ставлення особи до діяння інкримінування розглядуваної кримінально-правової заборони має виключатися. Необхідність саме такого тлумачення засвідчують і положення ст. 96-1 КК України, якою передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України діяння були віднесені до кола тих *умисних* злочинів (або суспільно небезпечних діянь), за умови вчинення яких може бути застосована спеціальна конфіскація.

Психічне ставлення до таких наслідків, як створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля, може набувати вигляду непрямого умислу. З таким висновком погоджується С. М. Ребенко, пояснюючи його можливістю випадків, коли винний свідомо заволодіває ґрунтовим покривом земельної ділянки, усвідомлюючи суспільну небезпечність такого діяння; передбачає настання означених суспільно небезпечних наслідків і хоча не бажає, але свідомо припускає їх настання²⁴⁶⁸.

²⁴⁶⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 805.

²⁴⁶⁷ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 133–135.

²⁴⁶⁸ Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 116.

Співзвучно висловлюється О. С. Олійник, яка зазначає, що якщо особа, сподіваючись уникнути настання суспільно небезпечних наслідків, розраховує не на конкретні обставини, які здатні запобігти настанню шкоди, а тільки на «що-небудь», на «либонь», на випадковість, то це свідчить про психічне ставлення суб'єкта до таких наслідків у виді непрямго умислу. Як приклад дослідниця наводить ситуацію, коли під час зняття ґрунтового покриву під пагорбом, на якому знаходиться житловий будинок, суб'єкт, передбачаючи можливість виникнення загрози життю та здоров'ю людей через зсув ґрунту та руйнування будинку, не припиняє свої дії, розраховуючи на випадок, на те, що вказані наслідки від його дій не настануть²⁴⁶⁹.

Якщо психічне ставлення до створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля може бути як умисним, так і необережним, то до тяжких наслідків (загибелі людей, масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу або інших) – тільки необережним. У цьому контексті пригадується теза О. С. Олійник про те, що бажання або свідоме припущення настання суспільно небезпечних наслідків у виді шкоди життю та здоров'ю людини у нашому випадку виключається, оскільки такі види вольового ставлення до наслідків принципово змінюють характер вчинюваного суспільно небезпечного діяння²⁴⁷⁰. Як зазначає С. Б. Гавриш, якщо загибель людей чи заподіяння шкоди їх здоров'ю охоплювалися умислом винного (прямым або непрямим), то дії повинні кваліфікуватися за сукупністю злочинів: як за ст. 239-1 КК України, так і за іншими статтями, зокрема, про злочини проти життя та здоров'я особи²⁴⁷¹. Подібню розмірковує С. М. Ребенко, на думку якого ставлення винної особи до цих наслідків, як і до наслідків, передбачених у ч. 3 ст. 239-1 КК України, може бути виключно необережним. Своє судження дослідник пояснює тією багатооб'єктністю, що присутня у складі незаконного заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель, а також особливістю конструкції об'єктивної сторони цього складу злочину. Логічним наслідком подібного трактування стала й теза автора про те, що якщо умисел винного спрямований на заподіяння землевласнику або законному землекористувачу матеріальної шкоди у великому розмірі шляхом незаконного заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель, то це буде злочин проти власності (розділ VI Особливої КК України)²⁴⁷². З цим висновком погоджується О. С. Олійник, яка пише, що психічне ставлення суб'єкта до наслідків у вигляді реального заподіяння шкоди може виражатися лише у формі необережності (злочинна самовпевненість чи злочинна недбалість)²⁴⁷³.

²⁴⁶⁹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 137.

²⁴⁷⁰ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 131.

²⁴⁷¹ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 413.

²⁴⁷² Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 130–131.

Слідом за С. М. Ребенко висловлену думку підтримав і А. М. Шульга (Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. С. 483).

²⁴⁷³ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовым покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 140.

Водночас принципово іншу позицію (щоправда, висловлену в контексті аналізу схожої за змістом проблематики, пов'язаної з визначенням ставлення винної особи до передбаченої ст. 246 КК України істотної шкоди) займають О. О. Дудоров та Є. О. Письменський. Вчені зазначають, що відповідне діяння може бути вчинене як з прямим, так і з непрямим умислом, адже особа може бажати заподіяння істотної шкоди або свідомо припускати настання такої шкоди. Навіть більше: фахівці припускають, що якщо суд установлює істотну шкоду як матеріальні збитки, то ставлення винного до вчинюваного діяння може характеризуватися тільки прямим умислом. Небажання настання зазначеної шкоди за таких обставин для науковців видається малоймовірним²⁴⁷⁴.

Вважаю, що саме друга із викладених думок є більш переконливою. За всього бажання досить складно собі уявити ситуацію, коли осудна особа, яка досягла щонайменше 16-ти річного віку, і заволодіває ґрунтовим покривом земель з площі, достатньої для констатації завдання матеріальної шкоди у великому розмірі²⁴⁷⁵, не усвідомлює принаймні можливість настання такої шкоди. Крім того, варто пам'ятати і про те, що в переважній більшості випадків незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель вчиняється з корисливим мотивом, а метою таких дій виступає подальший продаж вилученої ґрунтової маси. За таких обставин жодних підстав говорити про виключно необережне ставлення особи до потенційної можливості завдання великої матеріальної шкоди немає. Отже, ставлення суб'єкта до наслідків злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239-1 КК України, може виражатися як у формі умислу, так і у формі необережності.

До речі, у контексті розглянутої проблематики треба звернути увагу на те, що і О. С. Олійник, і С. М. Ребенко до передбачених ч. 3 ст. 239-1 КК України «інших тяжких наслідків» включають, зокрема, заподіяння матеріальної шкоди в особливо великому розмірі²⁴⁷⁶. За таких умов (з урахуванням зроблених вище висновків щодо ставлення суб'єкта до матеріальної шкоди у великому розмірі) вже не виглядає безспірним і потребує уточнення судження про те, що ставлення до таких наслідків є виключно необережним, адже ставлення до можливості настання матеріальної шкоди в особливо великому розмірі може (як і до шкоди у великому розмірі) бути як умисним, так і необережним. Із запропонованим трактуванням погоджується і В. В. Антипов, який визнає можливість умисного ставлення винної особи до заподіяння матеріальної шкоди у великому (ч. 2) та особливо великому розмірах (ч. 3 ст. 239-1 КК України)²⁴⁷⁷.

Роблячи проміжні висновки щодо суб'єктивної сторони складу аналізованого злочину, загалом варто погодитись із вченими, які констатують, що, оскільки визначальним з урахуванням законодавчих визначень умислу та необережності (стат-

²⁴⁷⁴ Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : пратк. пос. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 131

²⁴⁷⁵ Така шкода встановлюється на підставі положень Методики від 27 липня 2007 р.

²⁴⁷⁶ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 177; Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 159.

²⁴⁷⁷ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 488–489.

ті 24, 25) є психічне ставлення до наслідків, злочин, передбачений частинами 1 і 2, а також ч. 3 ст. 239-1 КК України у частині завдання матеріальної шкоди в особливо великому розмірі (звичайно, за умови визнання цих наслідків «іншими тяжкими») може бути як умисним, так і необережним, а злочин, передбачений ч. 3 ст. 239-1 КК України, у випадку настання всіх інших, крім матеріальної шкоди, тяжких наслідків – тільки необережним²⁴⁷⁸.

Однак очевидно, що саме лише віднесення аналізованих злочинів до категорії умисних чи необережних не повною мірою відображає особливості їхньої суб'єктивної сторони, яка ускладнена різним ставленням суб'єкта до вчиненого суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Для позначення такої форми вини, за якої в суб'єкта наявне різне психічне ставлення до окремих об'єктивних ознак одного й того самого злочину, в доктрині паралельно вживають такі назви, як «змішана»²⁴⁷⁹, «складна»²⁴⁸⁰, «подвійна»²⁴⁸¹ форма вини. Утім, незважаючи на деяку внутрішню подібність, ці поняття не можна вважати повністю синонімічними. Як на мене, найбільш наглядно співвідношення вказаних категорій продемонстрував Є. В. Шевченко, який, удосконаливши раніше запропоновану ним же класифікацію²⁴⁸², розділив відповідні злочини на декілька груп.

До першої групи науковець відніс делікти, що мають ознаки одиничних ускладнених злочинів, які йменуються складені. Формула суб'єктивного змісту в них може бути записана як «умисел + необережність». Такі злочини завжди характеризуються двома різними формами вини – умислом до проміжного наслідку й необережністю до похідних наслідків. Оскільки вони становлять враховану законодавцем ідеальну сукупність двох (або більше) злочинів, то для визначення таких випадків найбільш прийнятним є застосування категорії «злочини з подвійною формою вини».

Другу групу складають діяння, в яких психічне ставлення винного до наслідку може характеризуватися і умисною, і необережною формою вини. Суб'єктивна сторона цієї групи злочинів може бути визначена як «прямий умисел + непрямий умисел», або як «умисел + необережність». На думку Є. В. Шевченка, для визна-

²⁴⁷⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 805; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 140.

²⁴⁷⁹ Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. *Ученые записки ДВГУ*. 1968. Вып. 21. Ч. 1. С. 141; Кириченко В. Ф. Смешанные формы винны. *Советская юстиция*. 1966. № 19. С. 13; Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 97–110; Пушкар О. А. Особливості кваліфікації злочинів зі змішаною формою вини за ознаками суб'єктивної сторони. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 280–283; Пушкар О. А. Поняття змішаної форми вини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2016. Вып. 36. Т. 2. С. 93–96.

²⁴⁸⁰ Брайнін Я. М., Король М. М. Складна форма вини в радянському кримінальному праві. *Радянське право*. 1976. № 2. С. 87–91; Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 570.

²⁴⁸¹ Козаченко І. Я., Костарева Т. А., Кругликов Л. Л. Преступления с квалифицированными составами и их уголовно-правовая оценка : текст лекцій. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. акад., 1994. С. 42; Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 209; Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 180–182; Шевчук А. В. Подвійна форма вини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. 2005. Вып. 273: Правознавство. С. 102–106.

²⁴⁸² Шевченко Є. В. Злочини з похідними наслідками в кримінальному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. С. 156–165.

чення суб'єктивної сторони таких злочинів найбільш вдалим буде використання поняття «злочини зі складною формою вини». До цієї ж групи діянь правознавець відносить і ті, в яких у межах одного складу законодавець об'єднує адміністративний делікт і злочин.

До третьої групи належать злочини з альтернативно викладеними похідними наслідками, які можуть наставати одночасно. Це випадки, коли суспільно небезпечне діяння здатне породжувати відразу два, три або більше видів похідної шкоди. Водночас окремі наслідки можуть утворювати самостійні злочини, інші ж – ні. До того ж, як на цьому акцентує увагу Є. В. Шевченко, щодо одних наслідків психічне ставлення винного може характеризуватися умисною формою вини, щодо інших – необережною (прямий умисел + непрямий умисел + один із видів необережності). Посилаючись на працю В. І. Касинюка, Є. В. Шевченко пропонує для подібних випадків запровадити окрему категорію – «злочини з комбінованою формою вини»²⁴⁸³.

На підставі викладених суджень Є. В. Шевченко резюмує, що така класична категорія, як «змішана форма вини», повинна використовуватися як родове поняття, яке показує ускладненість суб'єктивної сторони деліктів певного виду. За такого розуміння правові категорії «змішана вина» і «подвійна», «складна» і «комбінована форма вини» співвідносяться, відповідно, як родові й видові поняття²⁴⁸⁴.

Проектуючи запропоновану Є. В. Шевченко класифікацію на досліджувану статтю, можна резюмувати, що злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 239-1 КК України (у частині заповднення матеріальної шкоди у великому розмірі), треба відносити до другої із вказаних груп злочинів зі змішаною формою вини – злочинів зі складною формою вини, в якому ставлення винного до наслідків може характеризуватися і умислом, і необережністю. Щодо заборони, передбаченої ч. 3 ст. 239-1 КК України, то вважаю, що передбачений нею злочин є злочином з комбінованою формою вини, оскільки ставлення винного до «спричинення майнової шкоди в особливо великому розмірі» може бути як умисним, так і необережним, тимчасом як ставлення до загибелі людей, масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу або інших тяжких наслідків, не пов'язаних із матеріальною шкодою, – лише необережним.

З огляду на те, що формулювання статей 23–25 КК не дають змоги однозначно визначити форму вини у тих кримінально-правових ситуаціях, в яких має місце поєднання умисного та необережного ставлення до фактичних обставин, які передбачені в межах одного юридичного складу злочину, заслуговує на підтримку пропозиція включити до розділу V Загальної частини КК статтю під назвою «Поєднання умислу і необережності у разі вчинення кримінального правопорушення (складна вина)».

У будь-якому разі можемо констатувати, що неврегульованість відповідного питання чинним вітчизняним кримінальним законодавством є його істотною вадою. Треба погодитись із вченими, які зазначають, що нормативна регламентація цього

²⁴⁸³ Касинюк В. И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : текст лекций. Харьков : Юрид. ин-т, 1979. С. 42; Шевченко Є. В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 112–113.

²⁴⁸⁴ Шевченко Є. В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 112.

питання дасть змогу покласти край теоретичним дискусіям щодо суті подвійної форми вини. До того ж це дозволить чітко визначити, до якої категорії злочинів – умисних чи необережних – необхідно відносити такі діяння, що потрібно для вирішення низки конкретних кримінально-правових питань (можливість незакінченого злочину, співучасті і рецидиву злочину, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, умовно-дострокового звільнення тощо)²⁴⁸⁵.

Необхідність ухвалення подібного кроку визнає і Р. В. Вереша, який пропонує доповнити КК України ст. 25-1 «Складна вина», яка, на його думку, має бути сформульована так: «Складна вина – це особливе психічне ставлення суб'єкта злочину, яке характеризується умисним вчиненням суспільно небезпечної дії (бездіяльності) і необережністю щодо наслідків, які в результаті цього настали, з якими закон пов'язує підвищену кримінальну відповідальність». На думку вченого, у цілому такий злочин визнається вчиненим умисно²⁴⁸⁶.

У підрозділі 1.4 монографії зазначалося, що, на відміну від ч. 2 ст. 239 КК України, у більшості країн СНД безпосередньо в диспозиціях відповідних кримінально-правових норм вказується на виключно необережне ставлення винної особи до настання такого наслідку псування землі, як «смерть людини». Вважаю, що в новій редакції ст. 239-1 КК України (як і статей 239 та 239-2 КК України) має бути врахований відповідний позитивний досвід країн СНД, зокрема, за допомогою прямої вказівки на винятково необережне ставлення особи до настання будь-якої фізичної шкоди людині («які спричинили через необережність...»).

Стосовно мотиву злочину, то він (і про це вже згадувалося раніше) найчастіше є корисливим, на що прямо вказується у значній частині судових рішень (точніше – у 38 %).

*Наприклад, Зачепилівським районним судом Харківської області встановлено, що 30 березня 2019 р. Особа-1, не маючи дозволу на зняття, збереження, перенесення та використання ґрунтового покриву, на земельній ділянці, призначеній для ведення селянського господарства, діючи з прямим умислом, керуючись корисливим мотивом, незаконно зняв поверхневий шар ґрунту на площі 0,76 га з метою подальшої реалізації, чим створив реальну небезпеку для довкілля*²⁴⁸⁷.

У деяких інших рішеннях хоч і не згадується про корисливий мотив, останній прямо впливає з обставин справи, зокрема, вказівки на те, що ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель знімався для подальшого продажу невстановленим особам²⁴⁸⁸.

Характеризуючи мету розглядуваного злочину, О. С. Олійник резонно зазначає, що питання про неї може ставитися лише стосовно самого діяння або стосовно створення небезпеки, оскільки ставлення до фактичних наслідків можливе лише у формі необережності. Якщо ж суб'єкт переслідує суспільно шкідливі цілі стосовно наслідків, то це якісно змінює характер злочину і вимагає його кваліфі-

²⁴⁸⁵ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 209.

²⁴⁸⁶ Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 570.

²⁴⁸⁷ Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 22 травня 2019 р. у справі № 620/315/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81961852>.

²⁴⁸⁸ Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 8 червня 2015 р. у справі № 199/4104/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44780760>; вирок Городоцького районного суду Львівської області від 2 серпня 2017 р. у справі № 441/813/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68079542>.

кації як умисного злочину проти життя та здоров'я особи або іншого умисного злочину проти довкілля чи власності²⁴⁸⁹.

Проаналізувавши матеріали судової практики, можна констатувати, що в абсолютній більшості випадків метою незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель було подальше збагачення.

На відміну від попереднього, злочин, передбачений *ст. 239-2 КК України* (ч. 1 та ч. 2), за своєю конструкцією є формальним. Через наявність численних спеціальних досліджень, в яких на високому теоретичному рівні було проаналізовано питання змісту вини у злочинах із формальним складом, жодної необхідності у дублюванні відповідних положень у межах цієї роботи немає²⁴⁹⁰. Тут лише зауважу, що у згаданих роботах констатується, що на сьогодні в теорії кримінального права існує три основні концепції щодо цього питання: 1) злочини з формальним складом можуть бути вчиненими як із прямим та непрямим умислом, так і при злочинній недбалості та злочинній самовпевненості; водночас зміст вини визначається як до діяння, так і до наслідків, що є поза межами складу злочину, а також до інших ознак об'єктивної сторони злочину; 2) злочини з формальним складом можуть бути вчинені або з прямим умислом, або при злочинній недбалості; проте унеможливується вчинення таких злочинів з непрямим умислом або при злочинній самовпевненості; ставлення у таких злочинах переноситься винятково на діяння, через що видозмінюється зміст прямого умислу, яким є таке ставлення, коли особа «усвідомлювала суспільну небезпеку діяння та бажала його вчинити» та злочинної недбалості, якою є таке ставлення, коли особа «не усвідомлювала суспільної небезпеки свого діяння, хоча повинна була і могла її усвідомлювати»; 3) злочини з формальним складом можуть бути вчиненими тільки з прямим умислом, унеможливується вчинення таких злочинів з непрямим умислом або із неосторожності²⁴⁹¹.

Не вдаючись до детального аналізу зазначених концепцій, висловлю припущення, що найбільш обґрунтованою є остання з них, зміст якої полягає в тому, що злочини з формальним складом можуть бути вчиненими тільки з прямим умислом. А це, у свою чергу, означає, що і суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 239-2 КК України, характеризується виключно прямим умислом:

²⁴⁸⁹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 141.

Застереження щодо цієї позиції в частині випадків, коли тяжким наслідком було визнано завдання матеріальної шкоди в особливо великому розмірі, вже наводилися вище.

²⁴⁹⁰ Див., наприклад: Арманов М. Г. Окремі питання визначення вини у злочинах з формальним складом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. «Право». 2012. Вип. 19. С. 151–154; Данилюк Т. М. Значення змісту умислу та ступеня його конкретизації для визначення моменту закінчення злочинів з формальним складом. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 1–10; Калмиков Д., Хавронюк М. Деякі особливості змісту вини у злочинах з формальним складом. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 62–63; Куц В., Бондаренко О. Зміст вини у злочинах з формальним складом. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 3. С. 36–40.

²⁴⁹¹ Данилюк Т. М. Значення змісту умислу та ступеня його конкретизації для визначення моменту закінчення злочинів з формальним складом. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 2–3.

Заради справедливості варто зауважити і те, що деякі вчені взагалі заперечують можливість існування злочинів із формальним складом (більш детально про це див.: Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 190).

особа усвідомлює, що вона незаконно (без правових підстав) заволодіває поверхневим шаром земель водного фонду і бажає вчинити такі дії.

З таким твердженням погоджується і М. В. Кумановський. Заслужують на підтримку судження правознавця про те, що інтелектуальний момент прямого умислу досліджуваного складу злочину – це насамперед усвідомлення об'єкта та предмета злочину. Особа розуміє, що вчиняє діяння з поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду, щодо здійснення операцій з яким законом встановлено спеціальний порядок, який передбачає одержання спеціального дозволу на проведення робіт на землях водного фонду та складення проектної документації для зняття поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду. Порушуючи встановлений законом порядок здійснення таких операцій, особа усвідомлює, що своїми діями порушує певні приписи стосовно здійснення операцій із землями водного фонду²⁴⁹². Враховуючи ж позицію автора цих рядків щодо суб'єкта аналізованого злочину, маю додати, що суб'єкт усвідомлює також і те, що вчиняє незаконне зняття поверхневого шару із поверхні земельної ділянки, яка не належить йому на певному правовому титулі. Якщо ж буде встановлено, що особа не усвідомлювала правовий статус земель водного фонду, відповідальність за ст. 239-2 КК України має виключатися.

*З огляду на сказане помилковим треба вважати рішення Баришівського районного суду Київської області. З'ясувавши, що обвинувачені не знали, що поверхневий (грунтовий) шар, який вони зняли, належить до земель водного фонду, суд визнав такі дії необережними і прийняв рішення про звільнення Особи-1, Особи-2 та Особи-3 від кримінальної відповідальності з огляду на дійове каяття*²⁴⁹³.

Не даючи оцінку обґрунтованості фактів, на які спирався суд, з'ясовуючи форми вини (а ними були лише слова обвинувачених), зазначаю, що дійшовши до згаданих висновків, суд мав прийняти рішення про закриття кримінального провадження за ст. 239-2 КК України за відсутністю складу злочину, передбаченого цією статтею, і водночас розглянути дії обвинувачених на предмет наявності в них ознак складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

Непослідовну позицію із розглядуваного питання зайняла О. В. Сівак. Спочатку юристка зазначає, що суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, характеризується виною у формі прямого умислу, тобто особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає суспільно небезпечні наслідки та бажає їх настання. Далі ж дослідниця висловлює судження, які зовсім не кореспондують з попередніми, пишучи, що у контексті суб'єктивної сторони незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах можна говорити й про таку форму вини, як змішана, оскільки через відсутність належної освіти, рівня знань особа може не усвідомлювати або не розуміти суспільно небезпечного характеру свого діяння²⁴⁹⁴.

²⁴⁹² Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 123–125.

²⁴⁹³ Ухвала Баришівського районного суду Київської області від 13 листопада 2014 р. у справі № 355/746/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41640204>.

²⁴⁹⁴ Сівак О. В. Суб'єктивна сторона незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України): до питання превентивних заходів учинення злочинного посягання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 270.

Приступаючи до характеристики суб'єктивної сторони злочину, передбаченого **ч. 1 ст. 254 КК України**, треба зазначити, що дослідниками відповідної проблематики озвучуються два основні погляди на це питання. Прихильники першої позиції вказують на те, що, хоч суспільно небезпечне діяння може бути вчинено як умисно, так і необережно, ставлення до його наслідків є винятково необережним²⁴⁹⁵. Тобто загалом у межах цього підходу злочин визнається необережним.

Чимала ж частина інших науковців визнає можливість як умисного, так і необережного ставлення суб'єкта не лише до діяння, а й до суспільно небезпечних наслідків²⁴⁹⁶. Зокрема, зазначаючи, що під час безгосподарського використання земель часто має місце згадана вище змішана або подвійна форма вини (умисне порушення спеціальних правил і правових обов'язків (порушення приписів екологічного, аграрного та земельного права) та необережне ставлення до настання суспільно небезпечних наслідків), Є. О. Гладкова та Н. Ю. Цвіркун поряд із цим зазначають, що можуть мати місце і випадки вчинення безгосподарського використання земель із непрямим умислом, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки, й хоча не бажала, однак свідомо допускала їх настання²⁴⁹⁷.

Вважаю, що саме ця (умовно друга) позиція є більш аргументованою. Екстраполюючи ж на досліджуване питання положення наведеної вище і підтримуваної автором цих рядків концепції змішаної форми вини, роблю висновок, що злочин, передбачений ч. 1 ст. 254 КК України, треба відносити до злочинів зі складною формою вини, ставлення винного до наслідків якого може характеризуватися й умисною, і необережною формою вини.

Правильність такого трактування підтверджується і матеріалами практики застосування ст. 254 КК України²⁴⁹⁸. Зокрема, проаналізувавши останню, можна констатувати, що, незважаючи на впевненість деяких науковців у тому, що відповідний злочин насамперед може бути вчинений через невиконання або неналежне виконання винуватим своїх обов'язків²⁴⁹⁹, насправді у 87 % випадків судових рішень прямо вказується на **умисний** характер безгосподарського використання земель, яке виявляється у незаконному знятті родючого шару ґрунту з метою подальшого штучного створення водойми. Цілком очевидно, що, умисно здійснюючи такі дії, суб'єкт злочину просто не може не передбачати (хоч може й не бажати) можливість

---

²⁴⁹⁵ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. С. 232; Пензязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 190; Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 309.

²⁴⁹⁶ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 460; Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. С. 180; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 860.

²⁴⁹⁷ Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинного безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 73; Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 11.

²⁴⁹⁸ Нагадаю, що у старій редакції досліджуваної кримінально-правової заборони, яка діяла до набрання чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р., була передбачена лише одна частина.

²⁴⁹⁹ Пензязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 185–186.

настання наслідків, про які йдеться в диспозиції ч. 1 ст. 254 КК України. Щодо необретності, то на неї було вказано лише у двох з усього масиву судових рішень, в яких була встановлена суб'єктивна сторона досліджуваного складу злочину.

Наприклад, у згаданому вище рішенні Калинівського районного суду Вінницької області зазначалося, що Особа-1, будучи службовою особою юридичної особи приватного права, здійснюючи управління ФГ та організацію його роботи у період часу з 2013 р. по 2015 р., не забезпечив додержання вимог законодавства про охорону довкілля в частині недопущення зниження родючості землі та збереження інших її корисних властивостей, не здійснював необхідного контролю за роботою працівників ФГ «Атек Турбів», які безпосередньо здійснювали видобування піску, допустивши безосподарське використання орендованих земельних ділянок загальною площею 6,4374 га²⁵⁰⁰.

В ухвалі ж Артемівського міськрайонного суду Донецької області суддя зазначив, що відповідний злочин був вчинений через службову недбалість, тобто неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них²⁵⁰¹.

Визначаючи належність розглядуваного делікту зі змішаною формою вини до умисних чи необережних, треба пам'ятати резонні зауваги О. О. Дудорова, який зазначає, що із легальних визначень умислу і необережності (статті 24, 25 КК України) випливає, що належність злочину до умисних або необережних визначається психічним ставленням особи до суспільно небезпечних наслідків, а не до діяння. Те, чи усвідомлювала особа факт порушення нею певних правил, тобто психічне ставлення до діяння, при вчиненні необережних злочинів може враховуватися у процесі призначення покарання²⁵⁰².

Отже, з огляду на сказане можна дійти висновку, що суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України, може характеризуватися як умислом, так і необережністю.

Утім, аналізуючи виправданість подібного конструювання, характерного також і для ст. 239 КК України, коли уніфіковано відповідальність і за умисні, і за необережні діяння, необхідно пам'ятати про такий принцип криміналізації, як співмірність санкції та економії репресії. Нагадаю, що однією зі складових останнього є те, що за умисний злочин має бути передбачено більш суворе покарання порівняно з необережним. Навряд чи можуть вважатися однаково суспільно небезпечними, наприклад, з одного боку, дії водія самоскиду, який, чітко усвідомлюючи суспільну небезпеку своїх дій, складає відходи на земельній ділянці задля економії часу та коштів, а з іншого – діяння особи, яка через недбале ставлення до своїх обов'язків допустила забруднення або псування земель. Це стосується і злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України. Адже очевидно, що, скажімо, діяння особи, яка не здійснила необхідного контролю за діяльністю підлеглих працівників, внаслідок чого було знято поверхневий шар ґрунту, є куди менш небезпечними за ви-

²⁵⁰⁰ Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 7 липня 2017 р. у справі № 132/780/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67722588>.

²⁵⁰¹ Ухвала Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 14 березня 2014 р. у справі № 219/1200/2014-к.

²⁵⁰² Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 208.

падки, коли особа умисно знімає той-таки поверхневий шар ґрунту. У контексті розгляду відповідної проблематики пригадується і досвід багатьох європейських країн (Австрія, Болгарія, Естонія, Ліхтенштейн, Македонія, Польща, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, ФРН, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія), в яких диференційовано кримінальну відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення навколишнього природного середовища.

На мою думку, викладені аргументи засвідчують необхідність доповнення чинного КК України окремою нормою (ст. 239-3), в якій би мала передбачатися відповідальність за необережне забруднення або псування земель. Водночас у новій редакції ст. 239 КК України (про неї йшлося в підрозділі 2.2 монографії) мають згадуватися саме і тільки умисні прояви відповідних діянь.

Якщо градація відповідальності залежно від умисного чи необережного ставлення до більшості проявів безгосподарського використання (псування) земель, про які йдеться у ч. 1 ст. 254 КК України, наразі є лише рекомендацією автора цієї книги, то ідея диференціації відповідальності за передбачене **ч. 2 (ч. 3, ч. 4) ст. 254 КК України** ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду, вже була реалізована у законотворчій діяльності, адже відповідне діяння визнається кримінально каранним лише за умови умисного ставлення до нього з боку суб'єкта злочину. Вкотре виникає питання: а чому ж тоді законодавець не визнав за потрібне посилити відповідальність і за інші умисні прояви безгосподарського використання земель, які спричинили наслідки, про які згадується у нових ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України? Видається, що поставлене питання зберігатиме свою актуальність аж до моменту реалізації ініційованих вище змін щодо диференціації кримінальної відповідальності за будь-які форми необережного забруднення або псування земель, зокрема, і їхнього безгосподарського використання.

2.4. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин

У кримінально-правовій науці під диференціацією кримінальної відповідальності зазвичай розуміють градацію, розподіл, розшарування відповідальності у кримінальному законі, внаслідок якої законодавцем устанавлюються різні кримінально-правові наслідки залежно від типового ступеня суспільної небезпеки злочину та особи винного²⁵⁰³. Інакше кажучи, диференціація кримінальної відповідальності – це здійснювана законодавцем градація (розчленування) державного примусу у вигляді такої відповідальності, що має застосовуватися до порушників кримінально-правових заборон²⁵⁰⁴.

²⁵⁰³ Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 52.

²⁵⁰⁴ Ширше поняття диференціації кримінальної відповідальності пропонується В. Ф. Примаченком (вченого підтримав і Р. А. Бориславський), який визначає її напрям, принцип, завдання, мету та метод кримінальної політики, які реалізуються та застосовуються в процесі законотворчої діяльності з формування кримінального законодавства, результатом чого є утворення та закріплення нормативних моделей розподілу кримінальної відповідальності залежно від ступеня і характеру суспільної небезпечності злочину, особи винного та інших об'єктивних і суб'єктивних обставин (Примаченко В. Ф. Диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності: співвідно-

В юридичній літературі виділяються такі основні ознаки диференціації кримінальної відповідальності:

- 1) є формальним методом кримінально-правової політики;
- 2) суб'єктом її здійснення є законодавчий орган (ВРУ);
- 3) здійснюється шляхом нормотворчості;
- 4) спрямована на потенційні суспільно небезпечні діяння;
- 5) реалізується та закріплюється у законі про кримінальну відповідальність;
- 6) передбачає обов'язкове врахування типових ознак суспільно небезпечного діяння;
- 7) чим ширша її сфера і деталізація, тим менше простору для індивідуалізації;
- 8) є більш широкою категорією щодо індивідуалізації;
- 9) пов'язана із криміналізацією та пеналізацією²⁵⁰⁵.

Диференціація кримінальної відповідальності, означаючи її пом'якшення або посилення, може набувати вигляду, зокрема, виділення із загальної спеціальних кримінально-правових норм, виокремлення привілейованих, кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів, побудови так званих складених складів злочинів, внесення до норм Загальної частини КК змін, які враховуються судом у разі призначення винному покарання. Одним із головних засобів диференціації кримінальної відповідальності виступає інститут кваліфікуючих ознак складу злочину²⁵⁰⁶.

Під кваліфікуючими варто розуміти такі ознаки складу злочину, які свідчать про різко підвищену (порівняно з відображеною за допомогою ознак основного складу) суспільну небезпеку діяння та особи, яка вчинила це діяння²⁵⁰⁷. Водночас у теорії кримінального права були розроблені основні спеціальні вимоги до змісту кваліфікуючих ознак як засобу диференціації кримінальної відповідальності: 1) фактична або вірогідна поширеність на практиці відповідного більш небезпечного варіанту злочинної поведінки; 2) нехарактерність цього більш небезпечного варіанту поведінки (тобто обставини, яким надається властивість кваліфікуючих, не повинні бути нормою для більшості злочинів); 3) безумовність (обов'язковість) перепаду суспільної небезпеки діяння у випадках, коли воно супроводжується відповідною кваліфікуючою ознакою; 4) суворо визначена направленість впливу тих кваліфікуючих ознак, на базі яких планується створення кваліфікованого складу злочину; у кваліфікований склад не повинні входити змінні обставини, які залежно від конкретних обставин справи можуть змінювати направленість свого впливу на покарання²⁵⁰⁸.

Відповідно до **ч. 2 ст. 197-1 КК України** кваліфікуючими ознаками самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення цього злочину: 1) особою, раніше су-

шення понять. Вісник кримінологічної Асоціації України. 2016. № 2. С. 74; Бориславський Р. А. Диференціація кримінальної відповідальності: поняття та засоби. *IV Львівський форум кримінальної юстиції «Кримінальна юстиція: quo vadis?»* : збірка тез міжнародної науково-практичної конференції. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 13–14).

²⁵⁰⁵ Примаченко В. Ф. Диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності: співвідношення понять. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2016. № 2. С. 74.

²⁵⁰⁶ Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 161.

²⁵⁰⁷ Васильевский А. В., Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 174.

²⁵⁰⁸ Козаченко И. Я., Костарева Т. А., Кругликов Л. Л. Преступления с квалифицированными составами и их уголовно-правовая оценка : текст лекций. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. акад., 1994. С. 19–21.

димому за злочин, передбачений ст. 197-1 КК України²⁵⁰⁹; 2) групою осіб; щодо земельних ділянок 3) особливо цінних земель; 4) земель в охоронних зонах; 5) зонах санітарної охорони; 6) санітарно-захисних зонах; чи 7) зонах особливого режиму використання земель. Тому допускає неточність О. А. Вівчаренко, коли обмежує предмет злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, лише особливо цінними землями²⁵¹⁰.

Буквальне тлумачення ч. 2 ст. 197-1 КК України дає змогу стверджувати, що самовільне зайняття земельної ділянки за наявності хоча б однієї кваліфікуючої ознаки, вказаної у цій кримінально-правовій нормі, має тягнути не адміністративну, а кримінальну відповідальність незалежно від розміру шкоди, завданої власнику або законному володільцю земельної ділянки.

Приступаючи до характеристики такої кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як **«вчинене особою, раніше судимому за злочин, передбачений цією статтею»**, насамперед зауважу, що загальні питання, пов'язані з інститутом судимості, регулюються статтями 88–91 КК України та ґрунтовно проаналізовані в кримінально-правовій літературі на рівні монографічних досліджень²⁵¹¹.

Залежно від характеру злочинів, які утворюють рецидив як форму множинності, виокремлюють загальний і спеціальний рецидив²⁵¹². Згідно з ч. 2 ст. 197-1 КК України спеціальний рецидив відіграє роль кваліфікуючої ознаки. У свою чергу, залежно від того, чи було особу засуджено за попередній злочин на момент вчинення нового злочину, в юридичній літературі традиційно розрізняють повторність, не пов'язану із засудженням (так звана фактична повторність), і повторність, пов'язану із засудженням (остання і має місце в нашому випадку)²⁵¹³.

²⁵⁰⁹ Невдалість формулювання «особою, судимому за злочин, передбачений цією статтею», яке може використовуватися для позначення спеціального рецидиву, полягає у тому, що воно потребує поширювального тлумачення: насправді рецидив наявний і тоді, коли злочин, за який особа має судимість, був передбачений насправді не «цією статтею», а статтею раніше чинного законодавчого акту або статтею, яка діяла у попередній редакції.

²⁵¹⁰ Вівчаренко О. А. *Правова охорона земель в Україні*: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 267.

²⁵¹¹ Голина В. В. *Судимість*: монографія. Харків: Харків юридичний, 2006. 384 с.; Письменский Е. О. *Институт судимости в криминальном праве Украины*: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. 216 с.; Расюк А. О. *Судимость у криминальному праві України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

²⁵¹² У доктрині усе частіше вказується на необхідність визначення рецидиву як обставини, що має впливати на індивідуалізацію, а не диференціацію кримінальної відповідальності (Понятовская Т. Г. Проблема рецидива в уголовном праве и криминологии. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2014. № 3. С. 101; Телефанко Б. Що до норми про рецидив злочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 206).

Натомість О. О. Дудоров зазначає, що у вітчизняній юридичній літературі останнім часом все більшого поширення набуває думка, згідно з якою повторність варто позбавити статусу окремої (самостійної) форми множинності злочинів. Йдеться, зокрема, про те, що точності і повноти як принципам кримінально-правової кваліфікації більше відповідає окрема (самостійна) кваліфікація кожного злочину, який є елементом повторності (Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Колос Ольги Валеріївни «Повторність злочинів у кримінальному праві України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2015. С. 6).

²⁵¹³ Устрицька Н. І. *Кваліфікація повторності злочинів*: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2011. С. 110.

У доктрині наводиться думка, згідно з якою використання наявної судимості за тотожний (однорідний) злочин як кваліфікуючої ознаки є недоцільним, оскільки це негативно впливає на реалізацію принципів рівності громадян перед законом, справедливості та індивідуалізації кримінальної відповідальності, суперечить суті злочину, суспільна небезпека якого визначається величиною шкоди, заподіяної охоронюваним законом відносинам (Зелінский А. Ф. *Криминология*: курс лекцій. Харків: Прапор, 1996. С. 240; Ткаченко В. И. Равенство уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1991. № 12. С. 86–89).

Спростування наведеної позиції зводиться до того, що використання спеціального рецидиву як кваліфікуючої ознаки, слугуючи диференціації кримінальної відповідальності, є потрібним заходом для посилення кримінальної відповідальності осіб, які мають антисоціальну установку, не бажають ставати на шлях законослухняної поведінки, вчинення нових злочинів з боку яких не є випадковістю і стосовно яких цілі покарання не були досягнуті. Береться

Зокрема, Нововодолазьким районним судом Харківської області з'ясовано, що Особа-1, раніше судимий цим же судом за ч. 1 ст. 197-1 КК України, з жовтня 2014 р. по травень 2015 р. вчинив самовільне зайняття земельних ділянок загальною площею 54,67 га, внаслідок чого державі були заподіяні збитки на загальну суму 65 665,33 грн. З урахуванням факту попередньої судимості дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁵¹⁴.

Водночас зазначу, що особа не може бути визнана раніше судимою за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, якщо попередньо вона була засуджена фактично за самовільне зайняття земельної ділянки, яке однак передбачалось іншою статтею КК України (наприклад, особа має судимість за самоправство, яке виражалось у самовільному зайнятті земельної ділянки)²⁵¹⁵.

Аналізуючи відповідну кваліфікуючу ознаку, В. М. Захарчук пише, що з урахуванням того, що в розглядуваній статті об'єднані два склади злочину, виникає питання, про який саме злочин йдеться у ч. 2 ст. 197-1 КК України («за злочин, передбачений цією статтею»): про самовільне зайняття земельної ділянки чи за самовільне будівництво на ній будівель або споруд? З огляду на те, що в ч. 4 ст. 197-1 КК України знову йдеться про рецидив злочину, який буде мати місце у разі вчинення самовільного будівництва будівель або споруд особою, раніше судимою за такий саме злочин, або за злочин, передбачений частиною третьою цієї статті, дослідник констатує, що рецидиву злочину не буде, якщо раніше особа була засуджена за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 або 2 ст. 197-1 КК України), а потім вчинила самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 або 4 ст. 197-1 КК України), або навпаки²⁵¹⁶.

Погодитися з таким твердженням складно. На мою думку, вказівка у ч. 2 ст. 197-1 КК України на особу, «раніше судиму за злочин, передбачений цією статтею», дає змогу стверджувати, що в цьому разі варто говорити про повторність як тотожних, так і однорідних злочинів, під якими зазвичай розуміють злочини, суспільна безпека яких є приблизно однаковою, які посягають на однакові або подібні об'єкти кримінально-правової охорони і вчиняються з однією і тією ж формою вини²⁵¹⁷. Саме такими властивостями і наділені злочини, передбачені ч. 1 (ч. 2) та

до уваги підвищена «рецидивнебезпечність» окремих злочинів, вчинення яких дає змогу особам удосконалювати свої злочинні навички, що призводить до зростання злочинного професіоналізму. Вказується на те, що розглядувана кваліфікуюча ознака як особиста властивість суб'єкта злочину не повинна впливати на відповідальність співучасників злочину. Також зазначається, що, як специфічний правовий стан особи, судимість унеможливило рівність громадян перед законом. До того ж неправильно зводити суспільну безпеку злочину тільки до завданої ним шкоди, ігноруючи властивості суб'єкта злочину (Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юридичний, 2006. С. 74–76; Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. С. 77). Див. щодо цього також: Дудоров О., Письменський С. Чи суперечить інститут множинності злочинів принципу *non bis in idem*? *Юридичний вісник України*. 24–30 липня 2010 р. № 30; 31 липня – 6 серпня 2010 р. № 31.

²⁵¹⁴ Вирок Нововодолазького районного суду Харківської області від 12 серпня 2015 р. у справі № 631/1407/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50753194>.

²⁵¹⁵ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 304.

²⁵¹⁶ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 146.

²⁵¹⁷ Михайленко П. П., Кузнецов В. В., Михайленко В. П. Рецидивна злочинність в Україні : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П. П. Михайленка. Київ : ВБ «Аванпост-прим», 2009. С. 39–45.

Паралельно з цим у кримінально-правовій доктрині доведено, що однаковий або подібний безпосередній об'єкт злочину не може виступати єдиним (основним) показником однорідності. Як приклад наводяться однорідні

ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, що дає підстави вважати їх однорідними. Тому, якщо особа, маючи судимість за раніше вчинене самовільне будівництво (ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України), вчинила самовільне зайняття земельної ділянки, її дії потрібно кваліфікувати за ч. 2 ст. 197-1 КК України. Водночас варто визнати, що більш ніж вагоме підґрунтя мають нарікання В. М. Захарчука стосовно того, що, зважаючи на тісний зв'язок між злочинами, у ст. 197-1 КК України рецидив повинна утворювати як судимість за самовільне зайняття земельної ділянки (у разі самовільного будівництва будівель або споруд), так і судимість за самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (у разі самовільного зайняття земельної ділянки)²⁵¹⁸. Ця обставина засвідчує необхідність внесення змін до ст. 197-1 КК України у вказаній частині²⁵¹⁹.

Також треба враховувати правило кваліфікації (з яким, до речі, погодився ВС), відповідно до якого, якщо рецидив злочинів утворює одночасно і їхню повторність, передбачену у статті чи частині статті Особливої частини КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, то за змістом ч. 4 ст. 67 КК України суд не може ще раз врахувати ні повторності, ні рецидиву злочину під час призначення покарання як обставину, що його обтяжує²⁵²⁰.

Наступною кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення цього злочину *групою осіб*.

Група осіб є однією із форм співучасті, передбачених Загальною частиною КК України (ч. 1 ст. 28 КК України). Необхідно зазначити, що в науці кримінального права проблема співучасті є однією з центральних і водночас однією із найбільш дискусійних протягом вже не одного десятиліття років. Незважаючи на численні фундаментальні дослідження інституту співучасті²⁵²¹, полеміка щодо проблемних питань триває і сьогодні. У межах цієї роботи вважаю за доцільне зупинитися лише на тих питаннях співучасті, вирішення яких лежить у площині аналізу кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, що може стати у нагоді під час кваліфікації дій особи за ст. 197-1 КК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим групою осіб, якщо в ньому брали участь кілька (два або більше) виконавців²⁵²² без попередньої

злочини, передбачені статтями 185 та 262 КК України, а також статтями 187 та 257 КК України (Колос О. В. Повторність злочинів у кримінальному праві України : монографія. Ірпінь : УДФСУ, 2018. С. 97–98).

²⁵¹⁸ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 146.

²⁵¹⁹ Конкретні пропозиції щодо цього будуть озвучені далі під час характеристики кваліфікуючих ознак злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України.

²⁵²⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 7 червня 2018 р. у справі № 203/921/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74630299>.

²⁵²¹ Див.: наприклад: Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. Київ : Вища школа, 1986. 279 с.; Галинакбаров Р. Р. Квалификация групповых преступлений. Москва : Юрид. лит., 1980. 80 с.; Кваша О. О. Співучасть у злочині: сутність, структура та відповідальність : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 36 с.; Ковалев М. И. Соучастие в преступлениях: Понятие соучастия. Ученые труды. Ч. 1. Свердловск, 1960. 288 с.; Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 362 с.; Новицький Г. В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України. Київ : Вища школа, 2001. 95 с.; Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 512 с.; Ушаков А. В. Ответственность за групповые преступления (Общие вопросы). Калинин : Изд-во Калининского государственного университета., 1975. 71 с.

²⁵²² Суть співвиконавства полягає у вчиненні кожною з осіб, які діють спільно, дій, що утворюють об'єктивну сторону складу конкретного злочину. Об'єктивна сторона злочину виконується об'єднаними зусиллями двох або більше осіб (своєрідний «колективний суб'єкт злочину»), які можуть діяти одночасно або послідовно, вчинювати

змови між собою. Цікавим є той факт, що вчинення певного діяння групою осіб без попередньої змови виступає як кваліфікуюча ознака лише в чотирнадцяти злочинах, передбачених Особливою частиною КК України, і взагалі відсутнє серед кваліфікуючих ознак злочинів проти власності. Визнання цієї форми співучасті кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки можна пояснити специфікою аналізованого злочину.

Зокрема, у цьому контексті пригадуються слова відомого дослідника проблематики кваліфікації злочинів, вчинених у співучасті, Р. Р. Галиакбарова, який зазначав, що група осіб без попередньої змови характерна для ситуаційних посягань, коли суб'єкти спільно скоюють один і той же злочин за відсутності попередньої домовленості²⁵²³. Розвиваючи цю думку, М. І. Мельник пише, що для групи осіб без попередньої змови характерне спонтанне, ситуативне об'єднання зусиль виконавців для досягнення загального злочинного результату безпосередньо перед його вчиненням або в процесі його вчинення. Учасники такої групи можуть бути не знайомі між собою. Діючи як співвиконавці, вони можуть разом розпочинати виконання об'єктивної сторони злочину або долучатися до злочину, вчинення якого іншим співвиконавцем вже розпочалося, але ще не закінчилося. Дії таких осіб мають бути погоджені стосовно об'єкта та об'єктивної сторони злочину, і ці особи повинні усвідомлювати, що діють спільно для досягнення єдиного злочинного результату²⁵²⁴. За задумом законодавця, позицію якого, вочевидь, варто підтримати, саме зазначений вище характер незаконних дій притаманний злочину, передбаченому ч. 1 ст. 197-1 КК України. У разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки можлива своєрідна «ланцюгова реакція», коли до злочинних дій приєднуються все нові і нові виконавці, що свого часу неодноразово спостерігалось, зокрема, на території АРК.

Водночас варто звернути увагу на те, що при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки групою осіб кримінальній відповідальності мають підлягати всі особи, які самовільно зайняли земельну ділянку²⁵²⁵. Тому, наприклад, коли самовільне зайняття земельної ділянки вчиняється певною сім'єю, відповідальність мають нести всі члени цієї сім'ї, які брали участь у злочинному діянні.

В юридичній літературі зазначається, що однією із об'єктивних ознак співучасті є множинність суб'єктів. Саме за цією ознакою співучасть відрізняється, зокрема, від *опосередкованого* вчинення (або «посереднього») виконання) (ч. 2 ст. 27 КК України). У випадках використання для вчинення злочину осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності, такі особи виконують роль своєрідного знаряддя, а співучасник, поведінка якого із зовнішнього боку нагадує поведінку організатора або підбурювача, за допомогою їхніх дій (бездіяльності)

кримінально каране діяння повністю або частково. Можливий розподіл ролей між співвиконавцями, не впливаючи на кваліфікацію і маючи технічний характер, враховується при призначенні покарання. Р. Р. Галиакбаров зауважує, що виконання чи невиконання у повному обсязі або частково дій, передбачених об'єктивними ознаками складу злочину, є ознакою, яка дає змогу відмежовувати складну співучасть (співучасть із розподілом ролей) і вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб (Галиакбаров Р. Р. Кваліфікація групових преступлений. Москва : Юрид. лит., 1980. С. 9, 16).

²⁵²³ Галиакбаров Р. Р. Кваліфікація групових преступлений. Москва : Юрид. лит., 1980. С. 34.

²⁵²⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 98.

²⁵²⁵ Лавренко В., Федоров В. Про відповідальність за самовільний захват землі. *Радянське право*. 1986. № 4. С. 61.

досягає бажаного результату, і саме цей співучасник має визнаватися виконавцем злочину²⁵²⁶.

З урахуванням наведених загальнотеоретичних положень варто підтримати В. М. Захарчука, який пише, що співучасть як кваліфікуюча ознака самовільного зайняття земельної ділянки відсутня в тому разі, коли працівники сільськогосподарського підприємства, виконуючи незаконну вказівку керівника, здійснюють самовільне зайняття земельної ділянки шляхом її оранки, посіву на ній сільськогосподарських культур або коли особа наймає працівників, які на самовільно зайнятій земельній ділянці добувають корисні копалини тощо²⁵²⁷. Як вже зазначалося у підрозділі 2.3, за умови неусвідомлення цими особами факту протиправності зайняття земельної ділянки їхні дії не повинні визнаватися злочинними; виконавцем же злочину має визнаватися керівник, який віддав відповідну вказівку. За ч. 2 ст. 197-1 КК України такі дії можуть бути кваліфіковані лише в тому разі, коли відповідні особи усвідомлювали те, що їхня праця використовується саме для самовільного зайняття земельної ділянки. Показовими в цьому контексті можуть бути наведені судові рішення.

Любарським районним судом Житомирської області встановлено, що Особа-1, який працював на посаді начальника Управління АПК Любарської РДА Житомирської області, навесні 2008 р. надав вказівку керуючому Авратинським відділенням Житомирської філії ЗАТ «Племінний завод» Агро-регіон» Особи-2 самовільно зайняти земельні ділянки площею 389,62 га. У свою чергу Особа-2, виконуючи незаконну вказівку Особи-1 про самовільний «захват» земельних ділянок, які перебували в оренді ТОВ «Любар-агро», про що йому було достовірно відомо, організував проведення підлеглими йому працівниками весняно-польових робіт на вказаних землях, внаслідок чого інтересам законного володільця ТОВ «Любар-агро» завдано значну шкоду. З'ясувавши вказані обставини, суд, з одного боку, за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфікував як дії Особи-1, так і дії Особи-2, а з іншого – не знайшов підстав для притягнення до кримінальної відповідальності підлеглих Особи-2, позаяк останні не усвідомлювали незаконний характер зайняття земельної ділянки²⁵²⁸.

Приморським районним судом м. Одеси встановлено, що Особа-3, будучи керівником та головним бухгалтером СК «Леваневський», діючи за попередньою змовою з Особою-4 та Особою-5, організував самовільне зайняття земельної ділянки загальною площею 0,2224 га. Дії всіх трьох суб'єктів були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁵²⁹.

Водночас слухними видаються міркування О. О. Дудорова, який зазначає, що законодавче визначення «посереднього» виконання злочину як таке, що не стосується співучасті у злочині, варто перенести у розділ IV Загальної частини КК України, доповнивши його вказівкою на використання особи, яка діє з необережності²⁵³⁰.

²⁵²⁶ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 227–228.

²⁵²⁷ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 148.

²⁵²⁸ Вирок Любарського районного суду Житомирської області від 16 грудня 2010 р. у справі № 1-108/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49002215>.

²⁵²⁹ Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 27 листопада 2014 р. у справі № 522/1849/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41775400>.

²⁵³⁰ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 228.

У необхідності уточнення наведеного у ч. 2 ст. 27 КК України визначення виконавця переконаний і Р. С. Орловський. На думку вченого, оскільки опосередковане вчинення злочину характерне не лише для злочинів, вчинених у співучасті, то вказівка на можливість використання особи, що не підлягає кримінальній відповідальності за вчинене, має бути перенесена до ч. 1 ст. 18 КК України, яку пропонується викласти у такій редакції: *«І. Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність, безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин»*²⁵³¹.

Варто зазначити, що, хоч у ч. 2 ст. 197-1 КК України йдеться про таку кваліфікуючу ознаку, як «вчинене групою осіб» (ч. 1 ст. 28 КК України), на практиці за цією кримінально-правовою нормою в абсолютній більшості випадків кваліфікуються ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки, які були вчинені «за попередньою змовою групою осіб», яка є більш високою формою співучасті, про яку йдеться у ч. 2 ст. 28 КК України. Така ситуація спонукає до розгляду питання, як кваліфікувати самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб саме за попередньою змовою.

На думку М. І. Мельника, якщо мала місце попередня змова, то за відсутності такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, діяння кваліфікується як вчинене групою осіб²⁵³². Подібну думку підтримує М. І. Панов, який переконаний у тому, що під кваліфікуючою ознакою «вчинене групою осіб» треба розуміти дії двох чи більше осіб, які діють як співвиконавці без попередньої змови чи за попередньою змовою²⁵³³.

Незважаючи на взаємовиключність формулювань ч. 1 і ч. 2 ст. 28 КК України, які описують такі форми співучасті, як група осіб і група осіб за попередньою змовою, вважаю за доцільне приєднатися до позиції згаданих авторів, які наполягають на тому, що самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене за попередньою змовою групою співвиконавців, має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 197-1 КК України як скоєне групою осіб. Тут пригадується логічне питання, яке щодо цього ставить О. О. Дудоров: чи можна вважати справедливою кваліфікацію, зокрема, самовільного зайняття земельної ділянки за ч. 1, якщо цей злочин фактично вчинено за попередньою змовою групою осіб, а такої кваліфікуючої ознаки ст. 197-1 КК України не містить²⁵³⁴? Як і О. О. Дудоров, переконаний у тому, що ні.

Аналізуючи запропонований варіант кваліфікації на предмет його відповідності принципу верховенства права, той таки О. О. Дудоров зазначає, що ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що не можна очікувати, щоб саме в законі були однозначно вирішені абсолютно всі питання. ЄСПЛ виходить з того, що передба-

²⁵³¹ Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 296.

²⁵³² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 98–99.

²⁵³³ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 172.

²⁵³⁴ Дудоров О. О. Група осіб за попередньою змовою як форма співучасті у злочині. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 107–108; Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 237.

чуваність закону може витікати не лише з тексту закону, а і зі сталої практики його застосування, навіть якщо сам закон є певною мірою юридично недосконалим чи неповним; закон повинен узгоджуватися зі змінюваними обставинами²⁵³⁵. На підставі вивчення прецедентної практики ЄСПЛ Ю. Б. Хім'як слушно стверджує: «Абстрактність побудови нормативного матеріалу дає можливість певну невизначеність юридичних конструкцій закону наповнювати «живим» правом у правових відносинах. Тому принцип передбачуваності закону як його якісну характеристику необхідно з'ясувати в єдності законодавства та юридичної практики... недостатня конкретність законодавчих формулювань може бути доповнена їх судовим тлумаченням, конкретизацією з урахуванням обставин справи»²⁵³⁶. У цьому контексті пригадуються і слова С. В. Хилюк, яка стверджує, що якщо формулювання кримінально-правових положень дають підстави для альтернативних варіантів тлумачення (водночас обидва варіанти є передбачуваними та узгоджуються з суттю правопорушення), то вибір судом варіанту, який є менш сприятливим для особи, що підлягає кримінальній відповідальності, не порушує гарантії, передбачені ст. 7 Конвенції²⁵³⁷. «Таким чином, – резюмує О. О. Дудоров, – у розглядуваній ситуації прибічник принципу верховенства права, скоріш за все, залишиться на позиції установленій (стабільній) судової практики, яка всупереч буквальному тлумаченню КК і позиції частини теоретиків кримінального права є досить однозначною, передбачуваною, а, відтак, кваліфікуватиме вчинене за тією частиною статті КК, яка передбачає відповідальність за групове вчинення злочину»²⁵³⁸.

Вочевидь, варто погодитися з О. В. Ус, яка зауважує, що одноставно вирішити питання про принцип «матрьошки» (форма співучасті, яка передбачена в наступній частині ст. 28 КК України, містить всі ознаки форми співучасті, зазначеної в попередній частині ст. 28 КК України та ще як мінімум одну додаткову ознаку) щодо форм співучасті на підставі чинного КК України немає достатніх підстав. На думку вченої, саме законодавець повинен зайняти більш чітку, концептуальну, системну позицію щодо передбачення як кваліфікуючих ознак складів злочинів певних форм співучасті та їх співвідношення²⁵³⁹.

На цю саму обставину звертає увагу й О. О. Дудоров, який пише, що в плані вдосконалення законодавства заслуговує на підтримку позиція Ю. В. Білої, яка пропонує універсальне вирішення позначеної кримінально-правової проблеми. Йдеться про доповнення ст. 28 КК України положенням про те, що під злочиним, вчиненим групою осіб (груповим злочиним), варто розуміти злочин, вчинений групою осіб за попередньою змовою, без попередньої змови, організованою групою

²⁵³⁵ Дудоров О. О. Верховенство права: окремі кримінально-правові аспекти. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 27–28 жовтня 2017 р. / за заг. ред. Т. О. Коломосьць. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 82.

²⁵³⁶ Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 65, 87.

²⁵³⁷ Хилюк С. В. Lex stricta як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 3. С. 94–95.

²⁵³⁸ Дудоров О. О. Верховенство права: окремі кримінально-правові аспекти. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 27–28 жовтня 2017 р. / за заг. ред. Т. О. Коломосьць. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 83.

²⁵³⁹ Ус О. Правила кваліфікації злочинів, вчинених у співучасті. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 153.

чи злочинною організацією, якщо інше не передбачено в статті (частині статті) Особливої частини²⁵⁴⁰. Співзвучно висловлюється і Р. С. Орловський, підкреслюючи, що відсутність відображення принципу матрьошки у кримінальному законі призводить до послаблення внутрішніх системних зв'язків між нормами субінституту форм співучасті та відволікає від правильного усвідомлення форм співучасті у злочині як шкали. З огляду на це вченим пропонується додати до тексту ст. 28 КК України нову частину такого змісту: «Якщо статтею Особливої частини цього Кодексу передбачене лише вчинення злочину групою осіб як кваліфікуюча ознака, то вчинення такого злочину групою осіб за попередньою змовою чи організованою групою кваліфікується за цією ж частиною статті. Якщо статтею Особливої частини цього Кодексу передбачене лише вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою як кваліфікуюча ознака, то вчинення такого злочину організованою групою кваліфікується за цією ж частиною статті»²⁵⁴¹.

Саме така позиція послідовно відстоювалась і в ППВСУ. Наприклад, в абз. 4 п. 16 ППВСУ від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначено, що «умисне вбивство, вчинене організованою групою, також кваліфікується за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК». Має рацію О. В. Ус, на думку якої, зважаючи на наведений вищою судовою інстанцією підхід, можна дійти висновку, що, приміром, якщо в певному складі злочину закріплена така кваліфікуюча ознака, як вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, то вона охоплює також і вчинення злочину організованою групою або злочинною організацією. Схожий підхід наведено й у п. 6 ППВСУ від 22 грудня 2006 р. № 10 «Про судову практику у справах про хуліганство», відповідно до якого «хуліганство визнають учиненим групою осіб і кваліфікують за ч. 2 ст. 296 КК у разі участі в злочинних діях декількох (двох і більше) виконавців незалежно від того, яка форма співучасті (ст. 28 КК) мала місце».

Така думка знаходить підтримку і в судовій практиці, аналіз якої засвідчує, що у всіх 100 % випадків кваліфікації за ч. 2 ст. 197-1 КК України за ознакою самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого «групою осіб», насправді мало місце вчинення цього злочину саме «за попередньою змовою групою осіб».

*Наприклад, Білозерським районним судом Херсонської області встановлено, що Особа-1 та Особа-2, діючи за попередньою змовою групою осіб, у листопаді 2009 р. за допомогою найнятої техніки без законних підстав засіяли земельну ділянку, яка належить до земель сільськогосподарського призначення, озимим ячменем, а в червні 2010 р. зібрали урожай ячменю і використали його у власних цілях. Дії винних були кваліфіковані судом за ч. 2 ст. 197-1 КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб*²⁵⁴².

²⁵⁴⁰ Біла Ю. В. Кримінальна відповідальність за групові злочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. С. 4, 8, 13, 14.

²⁵⁴¹ Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 237–238.

Схожу позицію зайняв І. М. Карпенко, вказавши на неправильність інкримінування кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину групою осіб» у разі скоєння злочину групою осіб за попередньою змовою і водночас на доцільність уточнення ч. 1 ст. 28 КК України (Карпенко І. М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 9, 15).

²⁵⁴² Постанова Білозерського районного суду Херсонської області від 15 квітня 2011 р. у справі № 1-38/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17374532>.

Так само за ч. 2 ст. 197-1 КК України Чутівським районним судом Полтавської області були кваліфіковані дії Особи-3 та Особи-4, які в третій декаді травня 2018 р. за попередньою змовою між собою самовільно зайняли земельну ділянку площею 37,044 га²⁵⁴³.

Як зазначає В. О. Навроцький, діяння учасників групи осіб, які діють погоджено та виконують об'єктивну сторону злочину, кваліфікуються лише за статтею Особливої частини, що передбачає вчинення злочину групою осіб²⁵⁴⁴. Зважаючи на це, при кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого групою осіб, потрібно посилається на ч. 2 ст. 197-1 КК України, не згадуючи у формулі кваліфікації про статті Загальної частини.

Водночас треба констатувати, що серед представників вітчизняного суддівського корпусу (як, до речі, і кримінально-правової доктрини) відсутній уніфікований підхід стосовно необхідності посилання на відповідні частини ст. 28 КК України у випадках, коли статтею Особливої частини КК України передбачено вчинення злочину у більш низькій формі співучасті. У рішеннях деяких судів подібні прояви самовільного зайняття земельної ділянки кваліфікуються за відповідною частиною ст. 197-1 з посиланням, зокрема, на ч. 2 ст. 28 КК України.

Так, з'ясувавши, що Особа-1, обіймаючи посаду директора ТОВ «Радуга Сімі ЛТД», взяв участь у діяльності організованої групи із самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого групою осіб, а також самовільного будівництва будівель на самовільно зайнятій групою осіб земельній ділянці, Деснянський районний суд Київської області кваліфікував такі дії за ч. 3 ст. 28, ч. 2 ст. 197-1 і ч. 3 ст. 28, ч. 4 ст. 197-1 КК України²⁵⁴⁵.

Індустріальним районним судом м. Дніпропетровська встановлено, що Особа-2 з метою зберігання авіаційної техніки в закритому приміщенні, діючи за попередньою змовою з нестановленими особами, у 2013 р. самовільно зайняв земельну ділянку комунальної власності площею 0,1896 га, на якій, діючи за попередньою змовою з нестановленими особами, самовільно побудував капітальні споруди, що знаходяться на самовільно зайнятій земельній ділянці дотепер, чим спричинив збитки на суму 1 млн 807 тис. 229,28 грн. Такі дії теж кваліфіковані за ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 197-1 КК України²⁵⁴⁶.

На необхідності саме такої кваліфікації наполягає і В. В. Антипов, який пише, що у разі вчинення організованою групою злочину, склад якого не передбачає цієї кваліфікуючої ознаки, але натомість передбачає кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину групою осіб» (що й має місце у ч. 2 ст. 197-1 КК України) або ознаку «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб», дії усіх учасників організованої групи кваліфікуються незалежно від тієї ролі, яку виконував у злочині ко-

²⁵⁴³ Вирок Чутівського районного суду Полтавської області від 8 листопада 2018 р. у справі № 550/1256/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77732967>.

²⁵⁴⁴ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 266.

²⁵⁴⁵ Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 31 липня 2017 р. у справі № 754/8610/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68128332>.

Аналогічне рішення цей суд прийняв і в іншій подібній за змістом справі (див.: вирок Деснянського районного суду м. Києва від 10 липня 2018 р. у справі № 754/869/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75264747>).

²⁵⁴⁶ Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 3 вересня 2018 р. у справі № 202/4673/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76268368>.

жен із них, за відповідною нормою із врахуванням ознаки «вчинення злочину групою осіб» або ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» і додатково – за ч. 3 ст. 28 КК України²⁵⁴⁷.

Як на мене, переконливішою видається аргументація іншої частини суддів, на думку яких факт вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб або організованою групою може бути тільки обставиною, що обтяжує покарання. Різна роль співучасників (у разі її наявності) має бути відображена через посилання на відповідну частину ст. 27 КК України.

До Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області надійшли матеріали кримінального провадження стосовно Особи-1 та Особи-2. Останнім інкримінувалося те, що вони спільно здійснили самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,0448 га. Створивши на самовільно зайнятій земельній ділянці ставок, Особа-1 та Особа-2 незаконно огородили його по периметру, організувавши будівництво стінки бетонного паркану. Дії обох осіб органом досудового розслідування кваліфіковані за ч. 2 ст. 28 і ч. 2 ст. 197-1 КК України. Констатувавши, однак, доведеність вини підсудних у вчиненні злочинів за попередньою змовою групою осіб, суд зазначив, що відповідна обставина є такою, що обтяжує покарання підсудних, а тому додаткова кваліфікація їхніх дій ще й за ч. 2 ст. 28 КК України є зайвою²⁵⁴⁸.

Так само подібну за змістом справу вирішив Апеляційний суд Київської області. Вироком Деснянського районного суду м. Києва Особа-3 визнаний винним у тому, що взяв участь у діяльності організованої групи із самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого групою осіб, самовільного будівництва будівель на самовільно зайнятій групою осіб земельній ділянці. Такі дії суд першої інстанції знову ж (як і в одному зі згаданих вище випадків) кваліфікував за ч. 3 ст. 28, ч. 2 ст. 197-1 і ч. 3 ст. 28, ч. 4 ст. 197-1 КК України²⁵⁴⁹. Утім, як і в попередньому рішенні, апеляційний суд констатував, що ч. 2 ст. 197-1 КК України передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки з кваліфікуючими ознаками, серед яких є і вчинення його групою осіб; тому інкримінування особі вчинення цього злочину організованою групою через ч. 3 ст. 28 КК України є безпідставним розширенням диспозиції згаданої частини статті КК України шляхом уведення до неї додаткової кваліфікуючої ознаки. Тобто йдеться про фактично штучне створення правових норм, кваліфікація дій особи у спосіб, не передбачений законом, адже кваліфікація з посиланням на ст. 28 КК України останнім не передбачена. Вчинення злочину організованою групою, коли це не є його кваліфікуючою ознакою, може розглядатися відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України тільки як обставина, що обтяжує покарання, зважаючи на вимоги ч. 4 цієї статті Кодексу. Якщо злочин скоєний у складі організованої групи або групи осіб (ч. 2, ч. 3 ст. 28 КК України), що має таку кваліфікуючу ознаку, як організована група або група осіб, то індивідуалізація ролі співучасників відбувається з посиланням на ст. 27 КК України, без врахування цієї обставини, як обставини, що обтяжує покарання (ч. 4 ст. 67

²⁵⁴⁷ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 45.

²⁵⁴⁸ Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 30 вересня 2013 р. у справі № 712/21162/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33829300>.

²⁵⁴⁹ Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 24 жовтня 2018 р. у справі № 754/7203/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78069363>.

КК України). Якщо ж злочин скоєний організованою групою чи групою осіб (ч. 2, ч. 3 ст. 28 КК України), що не має такої кваліфікуючої ознаки, то скоєння злочину у складі такої групи буде обставиною, що обтяжує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України), а кваліфікація має відбуватися також із посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України. З огляду на наведене обґрунтування суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що дії Особи-3 мають бути кваліфіковані за відповідною частиною ст. 27, ч. 2 ст. 197-1 КК України, а не за ч. 3 ст. 28, ч. 2 ст. 197-1 України, адже його скоєння організованою групою відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України мало бути визнано тільки обставиною, що обтяжує покарання²⁵⁵⁰.

У більшості законопроектів, які розроблялися до моменту включення ст. 197-1 до КК України та в яких йшлося про запровадження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, для диференціації кримінальної відповідальності за це діяння пропонувалося передбачити такі кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як «участь у групових діях, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки» та «організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки». А у законопроекті, запропонованому МВС України в листі від 31 серпня 2006 р. № 13/7-9114, взагалі пропонувалося назвати відповідну статтю у КК України «Організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво будинків чи споруд»²⁵⁵¹.

Подібні пропозиції лунали і від наукових установ. Зокрема, кафедра кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого пропонувала визнати кримінально караним лише таке самовільне захоплення земельної ділянки, яке поєднується з певними обтяжуючими обставинами, включно із самовільним захопленням земельної ділянки, вчинене організованою групою осіб. Кафедра кримінального права і криминології Львівського національного університету імені Івана Франка пропонувала визнати вчинення незаконного зайняття земельної ділянки групою осіб кваліфікуючою ознакою, а організацію групових дій, спрямованих на незаконне зайняття земельної ділянки, – особливо кваліфікуючою ознакою незаконного зайняття земельної ділянки²⁵⁵².

Останній варіант диференціації кримінальної відповідальності видається найбільш вдалим. Формулювання «організація групових дій, направлених на самовільне зайняття земельної ділянки» є доречним, зокрема, з історичного погляду. Нагадаю, що у ст. 2094 Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845 р., норми якого аналізувалися в підрозділі 1.3 монографії, вказувалося, що найбільш суворій відповідальності (порівняно з іншими учасниками заволодіння нерухомістю) має підлягати організатор злочинних дій. Згідно з ч. 3 ст. 199 КК УРСР 1960 р. за організацію групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки

²⁵⁵⁰ Ухвала Апеляційного суду Київської області від 3 липня 2019 р. у справі № 754/7203/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82913640>.

²⁵⁵¹ Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. С. 26.

²⁵⁵² Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. С. 28.

або самовільне будівництво, а так само за безпосередню участь у цих групових діях передбачалося більш суворе покарання, ніж за звичайні самовільні зайняття земельної ділянки і будівництво. Це було обумовлено значною суспільною небезпекою зазначених дій, які надалі могли набувати неконтрольованого характеру. Водночас під організацією групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, розумілися дії, пов'язані з підбурюванням групи людей до зайняття земельної ділянки, об'єднанням їхніх зусиль, розробка планів самовільного використання земельної ділянки, безпосереднє керівництво діями групи людей, керівництво зносом будинків і споруд, які знаходяться на самовільно зайнятій земельній ділянці, тощо²⁵⁵³.

Щодо чинного КК України, то законодавець використовує формулювання «організація групових дій» у ст. 293 КК України «Групове порушення громадського порядку» та «організація масових заворушень» у ст. 294 КК України «Масові заворушення». Як видається, використання конструкції «організація групових дій» замість традиційних форм співучасті, описаних у ст. 28 КК України, є доречним тоді, коли необхідно підкреслити підвищену суспільну небезпеку організації певних групових злочинних дій²⁵⁵⁴.

У 2012 р. автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав, що до таких дій варто відносити і самовільне зайняття земельної ділянки, а це спонукало нас висунути пропозицію щодо передбачення в одній із частин вдосконаленої редакції ст. 197-1 КК України більш суворої відповідальності за організацію групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки²⁵⁵⁵. Утім, уважно проаналізувавши практику застосування ст. 197-1 КК України за останнє десятиріччя, мушу визнати, що відповідні прояви носять відверто поодинокий характер²⁵⁵⁶, а тому вказівка на цю ознаку не відповідала б одній із основних і згаданих на початку цього підрозділу вимог до кваліфікуючих ознак – фактичній чи вірогідній розповсюдженості на практиці цього більш небезпечного варіанту злочинної поведінки («типовість», яка є іншою стороною згаданої раніше «нехарактерності»)²⁵⁵⁷. Як зазначає В. М. Захарчук, дії особи, яка організувала самовільне зайняття земельної ділянки, варто кваліфікувати за ч. 3 ст. 27 КК України та відповідною частиною ст. 197-1 КК України. Дії ж осіб, які безпосередньо здійснюють самовільне зайняття земельної ділянки й усвідомлюють суспільну небезпеку своїх дій, треба кваліфікувати за відповідною частиною ст. 197-1 КК України або ст. 53-1 КУпАП²⁵⁵⁸.

Виступаючи проти виокремлення такої кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як «організація групових дій...», я, крім іншого, врахо-

²⁵⁵³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка. Київ : Юрінком, 1997. С. 737.

²⁵⁵⁴ Про дискусію щодо того, що саме (завершену дію – результат чи також і дію – процес) позначають терміни на кшталт «організація», у контексті визначення моменту закінчення злочинів з усіченим складом див., зокрема: Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 418–422.

²⁵⁵⁵ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 308–311.

²⁵⁵⁶ Див., наприклад: архів Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 1-93 за 2011 р.

²⁵⁵⁷ Козаченко І. Я., Костарева Т. А., Кругликов Л. Л. Преступления с квалифицированными составами и их уголовно-правовая оценка : текст лекций. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. акад., 1994. С. 19.

²⁵⁵⁸ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 151.

ував і пануючу останнім часом у кримінально-правовій доктрині думку недоцільності створення у законодавстві злочинів *sui generis* шляхом перетворення діянь окремих видів співучасників при вчиненні конкретних злочинів на самостійні злочинні діяння²⁵⁵⁹. Зокрема, щодо цього пригадуються зауваження Г. Є. Єсакова, який зазначає, що подібні норми призводять до неточностей, які руйнують системну єдність норм Загальної і Особливої частини кримінального права, вони підлягають усуненню та не мають повторюватись у майбутньому²⁵⁶⁰. Солідарний з ученими і Р. С. Орловський, який переконаний у тому, що виокремлення діянь співучасників у самостійний склад злочину, результатом якого є зниження їх відповідальності у випадках, коли результатом такого виокремлення є конкуренція із загальним складом злочину, є недоцільним та засноване на ігноруванні норм про співучасть у злочині. Існування таких складів нічого не додає до вже наявних механізмів протидії злочинності, а іноді навіть ускладнює цей процес²⁵⁶¹. Саме зважаючи на ці аргументи О. О. Дудоров ставить риторичне запитання: то чи не варто через те, що спроби законодавця диференціювати кримінальну відповідальність у вказаний спосіб виявилися невдалими, позбавлятися від відповідних (треба так розуміти – зайвих) заборон²⁵⁶²?

До речі, саме з огляду на наявність принципу «відносної поширеності кваліфікуючої обставини», О. О. Пенязькова висуває пропозицію про виключення з ч. 2 ст. 197-1 КК України і такої кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як «вчинене групою осіб». Свою позицію дослідниця пояснює передусім тим, що «у жодному з проаналізованих нею вироків ця кваліфікуюча ознака не ставилась особі у вину»²⁵⁶³.

Однак, як не прикро це констатувати, виступаючи з такою ініціативою, О. О. Пенязькова спирається на дещо недостовірні дані, позаяк насправді таких вироків (ухвал) є щонайменше п'ятнадцять²⁵⁶⁴. Це у свою чергу свідчить про те, що висловлені авторкою пропозиції варто визнавати такими, які позбавлені належного підґрунтя (ефект «отруйного дерева»), адже відповідні статистичні дані (в середньому 1,5 випадки на рік) переконують у тому, що (всупереч позиції О. О. Пенязькової) ця кваліфікуюча ознака відповідає як вимогам «типовості», так і умові «нехарак-

²⁵⁵⁹ Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. С. 11; Цибулін Т. Г. Кримінальна відповідальність за пособництво у вчиненні злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 121.

²⁵⁶⁰ Есаков Г. А. Преступления *sui generis* как проявления институтов Общей части в Особенной части УК РФ. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию* : материалы VI Рос. конгр. уголов. права (26–27 мая 2011 г.). Москва : Проспект, 2011. С. 254.

²⁵⁶¹ Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 346.

²⁵⁶² Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Орловського Руслана Семеновича «Інститут співучасті у кримінальному праві України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 9.

²⁵⁶³ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 172.

²⁵⁶⁴ Крім аналізованих вище, див., наприклад: вирок Краматорського міського суду Донецької області від 20 квітня 2018 р. у справі № 234/219/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73987163>; вирок Московського районного суду м. Харкова від 16 липня 2010 р. у справі № 1-458/2010 г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64150918>; вирок Новосанжарського районного суду Полтавської області від 31 жовтня 2017 р. у справі № 531/691/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69893526>; постанова Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 16 серпня 2011 р. у справі № 1-222/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18386500>; постанова Селидівського міського суду Донецької області від 14 листопада 2011 р. у справі № 1-193/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80784790>.

терності», оскільки, з одного боку, самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб, є доволі характерним для аналізованого злочину, а з іншого – не є нормою для більшості проявів останнього.

У ч. 2 ст. 197-1 КК України передбачено посилену відповідальність і за вчинення самовільного зайняття земельних ділянок з особливим правовим режимом, а саме: земельних ділянок особливо цінних земель; земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах і зонах особливого режиму використання земель.

В одному з науково-практичних коментарів КК України можна зустріти твердження про те, що «ЗК не містить визначення поняття *особливо цінних земель*»²⁵⁶⁵. Треба зробити уточнення: хоча ЗК України і не розкриває визначення особливо цінних земель, проте наводить вичерпний перелік земель відповідної категорії. Так, згідно з ч. 1 ст. 150 ЗК України до особливо цінних земель віднесено: 1) чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньо глибокі ґрунти; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття; 2) торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра і осушені незалежно від глибини; 3) землі, надані в постійне користування НВАО «Масандра» та підприємствам, що входять до його складу; землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; 4) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, землі історико-культурного призначення²⁵⁶⁶.

Зважаючи на ці законодавчі положення, представниками земельно-правової доктрини особливо цінні землі визначаються як частина земельного фонду різного цільового призначення та унікальних фізичних властивостей, яка характеризується особливим режимом правової охорони, а також обмеженнями щодо припинення права постійного користування та погодження матеріалів їх вилучення (викупу). Віднесення земель до особливо цінних відбувається не тільки на підставі їхніх природних якостей, а й з урахуванням їхнього використання для певних соціально значимих потреб²⁵⁶⁷. Варто погодитися з думкою про те, що названі види земель становлять особливу цінність з огляду на їх агроекологічні, історико-культурні чи інші особливості – висока родючість, наявність унікальних природних комплексів або об'єктів культурної спадщини²⁵⁶⁸.

²⁵⁶⁵ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, С. В. Фесенко. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Дакор, 2008. С. 555.

²⁵⁶⁶ У науковій літературі можна зустріти твердження про те, що зазначений у ч. 1 ст. 150 ЗК України перелік земель містить низку неточностей як у назвах ґрунтів, так і щодо віднесення їх до особливо цінних. Наприклад, статус особливо цінних надано будь-яким осушеним торфовищам, хоча торфовища мілкі, підстелені пісками, мають обмежене використання. До особливо цінних віднесено бурі гірсько-лісові ґрунти без обмеження щодо еродованості та розташування у висотних поясах (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 152; Канаш О. Особливо цінні землі: наявне тлумачення та реальна сутність. *Землепорядний вісник*. 2009. № 2. С. 45).

²⁵⁶⁷ Гавриш Н., Степська О. Особливо цінні землі як об'єкт охорони. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 106.

²⁵⁶⁸ Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / за заг. ред. В. В. Медведчука. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 413.

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що найчастіше за вказаною ознакою кваліфікується самовільне зайняття земельних ділянок, які знаходилися на території ПЗФ.

Зокрема, за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який у кінці серпня 2019 р. за допомогою копальної лопати вчинив самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,0012 га, розташованої на землях ПЗФ, у межах загальнозоологічного заказника місцевого значення «Гераськівський»²⁵⁶⁹.

Винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, визнаний Особа-2, який самовільно зайняв три земельні ділянки, загальною площею 6,2233 га, що належать до особливо цінних земель²⁵⁷⁰.

За загальним правилом належність земель до особливо цінних визначається за даними Державного земельного кадастру. Водночас у практичній діяльності нерідко виникають проблеми, пов'язані з невизначеністю правового статусу тієї чи іншої земельної ділянки, зокрема, можливістю її віднесення до земель історико-культурного призначення за відсутності рішення органу місцевого самоврядування. Показовою у цьому аспекті може бути ситуація, яка виникла свого часу у м. Львові.

Львівська міська рада надала ТзОВ «Будівельний альянс» дозвіл на виготовлення технічної документації із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) площею 0,0445 га (зокрема, площею 0,0020 га у межах червоних ліній з обмеженнями без права капітального будівництва та посадки багаторічних насаджень) на проспекті Свободи, 45, який належить до меж історичного ареалу м. Львова. Останній факт став підставою для оскарження прокуратурою відповідного рішення Львівської міської ради. Водночас відповідач – ТзОВ «Будівельний альянс» – позовні вимоги заперечував, вважаючи помилковим твердження позивача, що основним користувачем земельних ділянок у межах історичного ареалу є Львівська міська рада. Через це, на думку представника відповідача, Львівська міська рада правомірно винесла ухвалу «Про надання ТзОВ «Будівельний альянс» дозволу на виготовлення технічної документації із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) на проспекті Свободи, 45». Розглядаючи аргументи сторін, ВС чітко висловився стосовно того, що, зважаючи на імперативність правової норми, передбаченої у ч. 1 ст. 34 Закону України «Про охорону культурної спадщини»²⁵⁷¹, земельна ділянка належить до земель історико-культурного призначення за фактом знаходження на ній споруди (будівлі), яка є пам'яткою архітектури. Неприйняття міською радою рішення про зміну цільового призначення цієї земельної ділянки та приведення його відповідно до дійсного призначення не впливає на правовий режим цієї земельної ділянки як такої, що належить до земель історико-культурного призначення, оскільки за законом такий правовий

²⁵⁶⁹ Вирок Марківського районного суду Луганської області від 18 жовтня 2019 р. у справі № 417/9134/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060111>.

²⁵⁷⁰ Ухвала Ладизинського міського суду Вінницької області від 22 листопада 2018 р. у справі № 147/1149/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215771>.

²⁵⁷¹ Відповідно до ч. 1 ст. 34 Закону України «Про охорону культурної спадщини» землі, на яких розташовані пам'ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, належать до земель історико-культурного призначення, вносяться до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проєктів землеустрою, іншої проєктно-планувальної та містобудівної документації.

режим пов'язаний із фактом знаходження на ній споруди (будівлі), яка є пам'яткою архітектури, а не рішенням ОМС. Зважаючи на це, ВС вирішив, що, оскільки спірна земельна ділянка знаходиться в межах території, віднесеної до історичного ареалу м. Львова, на ній розташована пам'ятка культурної спадщини місцевого значення (готель), то така земельна ділянка з огляду на закон належить до земель історико-культурного призначення²⁵⁷².

Очевидно, що в ситуаціях, подібних до описаної, може виникнути питання про наявність суб'єктивної сторони складу злочину, зокрема, усвідомлення особою правового статусу відповідної земельної ділянки, відсутність якої (про це вказувалося у попередньому підрозділі роботи) унеможлиблює кваліфікацію дій особи за ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁵⁷³.

Інколи належність самовільно зайнятої земельної ділянки до особливо цінних земель встановлюється лише за допомогою призначення експертизи.

До Голосіївського районного суду м. Києва надійшли матеріали провадження за ч. 2 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1. Останньому інкримінувалося те, що він, перебуваючи на посаді голови правління ПАТ «Київпорядкомплект», організовував використання земельної ділянки площею 11,6376 га у Голосіївському районі м. Києва без документів, що посвідчують право користування (власності) на земельну ділянку, а також земельної ділянки площею 0,9 га на о. Жуків у Голосіївському районі м. Києва. В обвинувальному акті зазначалося, що вказані земельні ділянки загальною площею 12,5736 га на о. Жуків у Голосіївському районі м. Києва є територією ПЗФ України, що й стало підставою для кваліфікації дій Особи-1 за ч. 2 ст. 197-1 КК України. Розглядаючи матеріали відповідного провадження, суд звернув увагу на те, що документи кримінальної справи містили суперечливу інформацію щодо правового статусу земельної ділянки, яку використовує у своїй діяльності ПАТ «Київпорядкомплект», через що ним була призначена судова земельно-технічна експертиза, яка засвідчила, що земельна ділянка на о. Жуків, що займає ПАТ «Київпорядкомплект», не належить до земель території ландшафтного заказника об'єкта ПЗФ України. З огляду на це суд не знайшов підстав для притягнення Особи-1 до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 197-1 КК України та виправдав його у вчиненні інкримінованого злочину²⁵⁷⁴.

Варто зазначити, що в судовій практиці наводяться і приклади того, коли самовільне зайняття особливо цінних земель, яке спричинило значну шкоду, помилково кваліфікується лише за ч. 1, без посилання на ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Наприклад, Лебединським районним судом Сумської області встановлено, що Особа-1, працюючи головним агрономом ТОВ «Агротехніка-Інвест», допустив використання земель історико-культурного призначення державної власності загальною площею 9 га. Враховуючи ту обставину, що самовільним зайняттям земельної ділянки було завдано шкоду на загальну суму 54 591 грн, суд кваліфікував

²⁵⁷² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31 липня 2019 р. у справі № 813/4701/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83379362>.

²⁵⁷³ Див., наприклад: вирок Долинського районного суду Закарпатської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1106/4233/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32742163>.

²⁵⁷⁴ Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 29 грудня 2015 р. у справі № 2601/10750/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54716759>.

дії винного за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 і ч. 1 ст. 367 КК України²⁵⁷⁵.

Як бачимо, у наведеному рішенні чітко зазначено, що самовільно зайняті земельні ділянки належать до земель історико-культурного призначення, які, у свою чергу, відповідно до ч. 1 ст. 150 ЗК України є особливо цінними землями. Тому дії Особи-1 мали б кваліфікуватися і за ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁵⁷⁶. Водночас, враховуючи положення, викладені у попередньому підрозділі, посилення у формулі кваліфікації на ст. 367 КК України виглядає очевидним зайвим.

До Краматорського міського суду Донецької області надійшли матеріали провадження стосовно Особи-2. Останній обвинувачувався у тому, що він самовільно зайняв земельну ділянку, загальною площею 9,9 га, яка входить до земель ПЗФ України. Суд вказав, що своїми умисними діями, які були виражені в самовільному зайнятті земельної ділянки на території ділянки № 1 «Біленьке РЛП „Краматорський”» та протиправного використання землі у потребах ДП «Слов'янське лісове господарство», що належить до особливо цінних земель, Особа-2 спричинив матеріальну шкоду державі на загальну суму 100 тис. 061,68 грн. Незважаючи на згадування судом про самовільне зайняття саме особливо цінних земель, усвідомивши за органом досудового розслідування суд кваліфікував дії Особи-2 лише за ч. 1 ст. 197-1 КК України²⁵⁷⁷.

Наступним видом земель із особливим правовим режимом, самовільне зайняття земельної ділянки яких утворює склад злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, є землі в **охоронних зонах**, які представниками земельно-правової доктрини визначаються як території з режимом обмеженого використання, що встановлюються навколо особливо цінних та / або вразливих об'єктів з метою їх охорони²⁵⁷⁸. «Категорія охоронних зон є загальною і родовою щодо різних видів охоронних зон: зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон, водоохоронних зон, зон особливого режиму використання земель, охоронних зон об'єктів ПЗФ тощо»²⁵⁷⁹.

Відповідно до ч. 1 ст. 112 ЗК України охоронні зони створюються: 1) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою охорони і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів; 2) уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їхнього негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти²⁵⁸⁰.

²⁵⁷⁵ Постанова Лебединського районного суду Сумської області від 16 березня 2009 р. у справі № 1-60/2009 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5183885>.

²⁵⁷⁶ Правильність саме такої кваліфікації (за сукупністю ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України) буде обґрунтована далі.

²⁵⁷⁷ Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 5 червня 2013 р. у справі № 234/6676/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31629182>.

²⁵⁷⁸ Мірошниченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 214.

²⁵⁷⁹ Земельний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. І. Семчика. 3-ге вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 420.

²⁵⁸⁰ Наприклад, у ст. 6 Закону України від 4 липня 1996 р. «Про залізничний транспорт» зазначається, що охоронні зони – це ділянки землі, прилеглі до земель залізничного транспорту загального користування і необхідні для забезпечення збереження, міцності та стійкості споруд, пристроїв та інших об'єктів залізничного транспорту. У ст. 39 Закону України від 16 червня 1992 р. «Про природно-заповідний фонд України» вказується на те, що для забезпечення необхідного режиму охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників, запобігання нега-

Проаналізувавши положення нормативно-правових актів, А. М. Мірошніченко констатував, що охоронні зони також створюються навколо об'єктів: культурної спадщини (ч. 2 ст. 54 ЗК України, ст. 32 Закону України від 8 червня 2000 р. «Про охорону культурної спадщини»); транспорту (ст. 73 ЗК України, статті 11, 23 Закону України від 10 листопада 1994 р. «Про транспорт»), зв'язку (ст. 75 ЗК України, ст. 10 Закону України від 18 листопада 2003 р. «Про телекомунікації»), енергетики (статті 18, 22–24 Закону України від 9 липня 2010 р. «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів»), гідрометеорологічної діяльності (ст. 13 Закону України від 18 лютого 1999 р. «Про гідрометеорологічну діяльність»), геодезичних пунктів (ст. 22 Закону України від 23 грудня 1998 р. «Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність»), інженерних комунікацій (пп. 20, 25, 28, 35, 36–2 Єдиних правил ремонту, утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правил користування ними і охорони, затв. постановою КМУ від 30 березня 1994 р.)²⁵⁸¹.

За ч. 2 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії, наприклад:

– *Особи-1, який самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0713 га, що знаходиться в охоронній зоні електричних мереж ВЛ-150 кВ*²⁵⁸²;

– *Особи-2, який здійснив самовільне захоплення земельної ділянки в охоронній зоні уздовж ліній зв'язку*²⁵⁸³.

За ч. 2 ст. 197-1 КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене в охоронних зонах, інколи кваліфікують і випадки незаконного заволодіння прибережними захисними смугами.

*Зокрема, за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0345 га, що розташована в прибережній захисній смузі р. Дніпро*²⁵⁸⁴, *та Особи-2, який самовільно зайняв земельні ділянки у водоохоронній зоні та прибережній захисній смузі, водного об'єкта р. Коломак Коломацького району Харківської області, площами 0,0784 га, 0,0115 га, 0,0059 га, загальна площа яких становить 0,0958 га*²⁵⁸⁵.

Трапляються і багато інших подібних випадків²⁵⁸⁶. Проаналізувавши норми чинного законодавства, вважаю, що така кваліфікація навряд чи може бути визнана

тивному впливу господарської діяльності на прилеглих до них територіях установлюються охоронні зони. Такі ж охоронні зони створюються для забезпечення безпечної експлуатації та виключення можливості ушкодження об'єктів магістральних нафтопроводів (нафтопродуктопроводів). Вказані зони обмежуються умовними лініями уздовж наземних, надземних і підземних трубопроводів та їх споруд по обидва боки від крайніх елементів конструкції магістральних трубопроводів та по периметру наземних споруд на визначеній відстані. Розміри та режим використання земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів регламентуються Законом України від 17 лютого 2011 р. «Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів».

²⁵⁸¹ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 214.

²⁵⁸² Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 24 лютого 2015 р. у справі № 202/1303/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42914166>.

²⁵⁸³ Вирок Міловського районного суду Луганської області від 2 листопада 2017 р. у справі № 418/782/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69963019>.

²⁵⁸⁴ Ухвала Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 19 грудня 2018 р. у справі № 205/8002/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78963799>.

²⁵⁸⁵ Вирок Коломацького районного суду Харківської області від 19 листопада 2019 р. у справі № 625/585/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85725658>.

²⁵⁸⁶ Див., наприклад: вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79752979>; ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 5 вересня 2019 р. у справі № 576/1111/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

правильною. Поясню свою позицію. КМУ був затверджений вичерпний перелік обмежень щодо використання земельних ділянок, зокрема, прибережних захисних смуг вздовж річок, навколо водойм та на островах; вздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах (коди 05.02 та 05.03). Та річ у тім, що у відповідній постанові КМУ чітко зазначено, що ці прибережні захисні смуги є окремим, відмінним від згаданих у ч. 2 ст. 197-1 КК України «охоронних зон» (код 01), видом обмежень, що належать до водоохоронних. Цей факт підтверджують і положення ВК України, у ст. 1 якого вказується на те, що прибережна захисна смуга є частиною не охоронної, а водоохоронної зони відповідної ширини вздовж річки, моря, навколо водойм, на якій встановлено більш суворий режим господарської діяльності, ніж на решті території водоохоронної зони. Зважаючи на ці нормативні приписи, на підтримку заслуговують рішення тих судів, які у разі самовільного зайняття прибережних захисних смуг констатують відсутність підстав для кваліфікації за ч. 2 ст. 197-1 КК України саме за ознакою «земель в охоронних зонах»²⁵⁸⁷ (варто пам'ятати, що відповідні землі можуть вважатися такими, що знаходяться в межах зон санітарної охорони).

*Наприклад, за ч. 1 ст. 197-1 КК України Великобурульцьким районним судом Харківської області кваліфіковані дії Особи-1, який самовільно зайняв земельну ділянку, загальною площею під водним дзеркалом та прибережною смугою 112 га, для ведення господарювання, внаслідок чого державі було заподіяно матеріальну шкоду на загальну суму 78 931,78 грн*²⁵⁸⁸.

*До Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області надійшли матеріали провадження за ч. 2 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-2, якому інкримінувалося незаконне заволодіння земельною ділянкою водного фонду в охоронній зоні площею 0,0315 га. Оцінюючи матеріали провадження, суд послався, з одного боку, на положення ч. 1 ст. 112 ЗК України, які не відносять прибережні захисні смуги до об'єктів, навколо яких створюються охоронні зони, а з іншого – на Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок, затв. Наказом Держкомзему від 29 грудня 2008 р. № 643, відповідно до якого код типу обмеження охоронних зон визначений 01.01 та до переліку охоронних зон (коди обмеження 01.01.01–01.01.09) не входять земельні ділянки у прибережній захисній смузі. Водоохоронні обмеження класифікуються за іншим кодом типу обмеження – 01.05 – та є самостійною категорією обмеження у використанні земель. З огляду на це суд констатував, що землі прибережної захисної смуги не входять до складу охоронної зони, а відтак самовільне використання земель прибережної захисної смуги не охоплюється складом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України*²⁵⁸⁹.

Review/84055211; ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 15 липня 2019 р. у справі № 447/884/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83092459>.

²⁵⁸⁷ З тим твердженням погоджується і О. О. Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 64).

²⁵⁸⁸ Вирок Великобурульцького районного суду Харківської області від 24 грудня 2013 р. у справі № 616/507/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36380895>.

²⁵⁸⁹ Вирок Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2019 р. у справі № 179/1342/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79286817>.

Варто зазначити, що за результатами розгляду скарги прокуратури Апеляційний суд Дніпропетровської області скасував відповідний вирок та призначив новий розгляд справи у суді першої інстанції. Однак підставами для

Ідентична аргументація стала підставою для виправдання Дарницьким районним судом м. Києва у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, Особи-3. Зокрема, суд зазначив, що докази, які були надані стороною обвинувачення на підтвердження наявності в діях Особи-3 складу інкримінованого злочину, не є належними, оскільки вони не підтверджують те, що дії Особи-3 щодо самовільного зайняття земельної ділянки стосувалися земель в охоронних зонах. Навпаки, під час судового розгляду встановлено, що Особа-3 самовільно зайняв ділянку у прибережній захисній смузі, що встановлено відповідними доказами, однак ця земельна ділянка не є охоронною зоною в розумінні ст. 112 ЗК України.

Водночас на схвальний відгук заслуговує той факт, що, не знайшовши підстав для кваліфікації дій Особи-3 за ч. 2 ст. 197-1 КК України, суд не залишив поза своєю увагою можливість інкримінування останньому ч. 1 ст. 197-1 КК України. Проте судом було вказано, що, користуючись повноваженнями, які надані йому відповідно до положень ч. 3 ст. 337 КПК України, він не може змінити правову кваліфікацію дій Особи-3 з ч. 2 ст. 197-1 КК України ч. 1 ст. 197-1 КК України, оскільки обов'язковою ознакою об'єктивної сторони вказаного складу злочину є завдання значної шкоди її законному володільцю або власнику у разі самовільного зайняття земельної ділянки, проте у процесі судового розгляду не було встановлено конкретного розміру шкоди, завданої законному володільцю або власнику земельної ділянки. Представник потерпілого в судовому засіданні також підтвердив, що розмір шкоди, яка була завдана внаслідок самовільного зайняття Особою-3 земельної ділянки, не був нарахований. Як наслідок, суд виніс стосовно Особи-3 виправдувальний вирок²⁵⁹⁰.

Єдине зауваження, яке варто висловити на адресу цього та попереднього судових рішень, стосується акта регулятивного законодавства, на який посилалися судді: це має бути не Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок, затв. Наказом Держкомзему від 29 грудня 2008 р. за № 643, а Порядок ведення Державного земельного кадастру, затв. постановою КМУ від 17 жовтня 2012 р. № 1051.

Водночас виникає логічне питання, чи є самовільне зайняття земельної ділянки прибережних захисних смуг менш небезпечним, порівняно з такими ж діями стосовно земель в охоронних та інших зонах, про які йдеться у відповідній постанові КМУ? На мою думку, ні, а той факт, що відповідна ознака не віднесена до кваліфікуючих у ч. 2 ст. 197-1 КК України, пояснюється лише тим, що, наводячи перелік останніх, законодавець спирався виключно на положення статей 112–115 ЗК України, не враховуючи положення інших актів регулятивного законодавства. Зважаючи на це, ч. 2 ст. 197-1 КК України пропонує доповнити вказівкою на таку кваліфікуючу ознаку, як самовільне зайняття земель у межах зон водоохоронного обмеження.

Звернувши увагу на те, що у практиці застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України доволі поширеними є випадки інкримінування цієї норми особам, які починають обробку

такого рішення були суто процесуальні вади (ухвала Дніпровського Апеляційного суду від 1 липня 2019 р. у справі № 179/1342/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/829133339>).

²⁵⁹⁰ Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 25 січня 2019 р. у справі № 753/7533/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79423399>.

земель в охоронних зонах навколо об'єктів (найчастіше курганів), які знаходяться на належних їм на законних підставах земельних ділянках. Причому характерним є те, що із 25 виявлених мною рішень, в яких описуються такі ситуації, 21 було прийнято судами Дніпропетровської області: 8 – Томаківським, 5 – Петропавлівським, 3 – Синельниківським, 3 – Васильківським, а також по одному Межівським та Покровським районними (міськ-) судами; ще 3 рішення ухвалено судами Донецької області²⁵⁹¹.

Наприклад, Синельниківським міськрайонним судом Дніпропетровської області встановлено, що Особа-1 розорав охоронну зону навколо кургану. Такі дії суд розцінив як самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,8774 га за фактичним розміщенням курганів (земель історико-культурного призначення) і кваліфікував вчинене Особою-1 за ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁵⁹².

Так само Васильківським районним судом Дніпропетровської області були оцінені дії Особи-2, який, достовірно знаючи про наявність на території земельної ділянки № 1222688800:01:003:0431 об'єкта археології – кургану № 8359-2 з визначеною охоронною зоною, а також про заборону ведення земельних робіт на території земельної ділянки місця розташування об'єкта культурної спадщини, здійснив культивуацію земельної ділянки сільськогосподарського призначення²⁵⁹³.

За ч. 2 ст. 197-1 КК України Петропавлівським районним судом Дніпропетровської області кваліфіковані дії Особи-3, який у червні 2018 р., достовірно знаючи про наявність на території належних йому земельних ділянок об'єктів археології – курганів № 5681-1 з визначеною 50-метровою охоронною зоною площею 0,1932 га, № 5681-2 з визначеною 45-метровою охоронною зоною площею 0,1564 га, № 5681-3 з визначеною 40-метровою охоронною зоною площею 0,1236 га, а також про заборону ведення земельних робіт на території земельної ділянки в межах охоронної зони та насипу кургану – об'єкта культурної спадщини, здійснив посів насіння кукурудзи в ґрунтовий покрив земельних ділянок у межах охоронних зон курганів²⁵⁹⁴.

Мотивуючи свої рішення, суди передусім брали до уваги приписи Закону України «Про охорону культурної спадщини». Зокрема, йдеться про ст. 2 цього Закону, в якій зазначається, що кургани належать до археологічних об'єктів культурної спадщини²⁵⁹⁵, та ст. 17 вказаного Закону, яка закріплює положення про те, що усі пам'ятки археології, зокрема ті, що знаходяться під водою, включно з пов'язаними з ними рухомими предметами, є державною власністю; землі, на яких розташовані пам'ятки археології, перебувають у державній власності або вилучаються (виповуюються) у державну власність в установленому законом порядку. Саме зважаючи на наявність цих норм, згадані вище випадки, коли обробляються охо-

²⁵⁹¹ До речі, за інформацією кримінологів саме Дніпропетровська область є лідером і серед так званих «злочинів на ринку землі» (Головкін Б. М. Поняття злочинності на ринку землі. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 272).

²⁵⁹² Ухвала Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 липня 2018 р. у справі № 191/1109/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75458498>.

²⁵⁹³ Ухвала Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 серпня 2018 р. у справі № 172/776/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75608485>.

²⁵⁹⁴ Ухвала Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 31 травня 2019 р. у справі № 188/107/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82199930>.

²⁵⁹⁵ Належність курганів саме до об'єктів археологічної культурної спадщини підтримується і в юридичній літературі (Мищенко М. О. Кримінально-правова охорона культурних цінностей в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 125).

ронні зони навколо курганів, кваліфікуються як самовільне зайняття земель, які знаходяться в державній власності, тобто є чужими для особи.

Вивчивши положення регулятивного законодавства, я дійшов висновку, що подібні рішення варто вважати неправомірними. Річ у тім, що, кваліфікуючи описані вище прояви як самовільне зайняття земельної ділянки державної власності, суди не враховують того важливого моменту, що у виключно державній власності перебувають лише самі кургани (пам'ятки археології), а не охоронні зони навколо них. Останні ж перебувають у власності (користуванні) особи, котрій на відповідному правовому титулі належить земельна ділянка, на якій розташовані кургани. Водночас той факт, що в межах охоронних зон власнику (землекористувачу) заборонено здійснювати певні види діяльності (обмеження прав на землю), у жодному разі не може вплинути на оцінку правового статусу цих охоронних зон як належних власнику земельної ділянки. Саме визначення обмежень прав на землю (до яких і належить створення охоронних зон) як **звуження меж, а не позбавлення суб'єктивного права, яке не впливає з речового права іншої особи**²⁵⁹⁶, настановляє на думку про те, що відповідні обмеження не змінюють власника земельної ділянки.

Справедливість зроблених висновків опосередковано підтверджує і ч. 2 ст. 34 Закону України «Про охорону культурної спадщини», в якій чітко вказується на те, що встановлення зон охорони пам'яток та затвердження меж історичних ареалів населених місць не може бути підставою для примусового вилучення з володіння (користування) земельних ділянок у юридичних та фізичних осіб за умов дотримання землевласниками та землекористувачами правил використання земель історико-культурного призначення.

Отже, керуючись представленими аргументами, можна припустити, що випадки, коли власник (землекористувач) земельної ділянки приступає до обробки земель в охоронних зонах, які знаходяться в межах належної йому земельної ділянки, не можна оцінювати як самовільне зайняття земельної ділянки та кваліфікувати за ч. 2 ст. 197-1 КК України, оскільки в такому разі відсутня «самовільність» як ознака об'єктивної сторони складу досліджуваного складу злочину. Тому заслуговує на підтримку таке судове рішення.

Йдеться про розгляд Слов'янським міськрайонним судом Донецької області справи щодо Особи-1, який обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Підставою для такого обвинувачення стало те, що він, будучи директором ФГ «Бджілка», дав вказівку на засівання належної йому земельної ділянки, в межах якої знаходились охоронні зони, створені навколо курганів під № 3011030 та № 3011031. Вивчивши матеріали провадження, суд констатував, що підсудний у законному порядку володіє земельною ділянкою, на якій знаходяться кургани, які входять до загального складу земель, що перебувають у приватній власності підсудного. Зважаючи на це, Особа-1 був виправданий у вчиненні інкримінованого злочину через відсутність у його діях ознак складу цього злочину»²⁵⁹⁷.

²⁵⁹⁶ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 213.

²⁵⁹⁷ Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 17 грудня 2012 р. у справі № 1/0544/452/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28176976>.

Водночас хотілося б акцентувати увагу на тому, що викладена авторська позиція жодною мірою не направлена на виправдання осіб, які допустили порушення встановлених законом обмежень щодо використання відповідних категорій земель зі спеціальним правовим режимом. Переконалий у тому, що дії цих суб'єктів обов'язково мають тягнути юридичну відповідальність згідно з чинним законодавством. Однак, зважаючи на те, що основним (точніше єдиним) об'єктом цього правопорушення виступають не правовідносини власності на землю, а встановлений порядок охорони культурної спадщини, відповідальність має наставати не за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 2 ст. 197-1 КК України), а за самостійне правопорушення, не пов'язане з порушенням прав власника (землекористувача) земельної ділянки, – передбачене ст. 92 КУпАП «Порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини». Зокрема, йдеться про такий різновид вказаного делікту, як порушення режиму використання пам'ятки культурної спадщини, прикладом якого і є вирубання сільськогосподарських культур у межах охоронних зон. Якщо ж власник (землекористувач), знаючи про розміщений на його земельній ділянці курган, керуючись метою отримання прибутку, вчиняє, наприклад, умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження такого об'єкта культурної спадщини чи його частини, кримінально-правова оцінка скоєного повинна відбуватися з посиланням на ч. 2 ст. 298 КК України «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини».

Крім того, не варто забувати про те, що вчинення зазначених дій у певних випадках може мати наслідком і настання специфічної земельно-правової відповідальності. Зокрема, у цьому контексті пригадується ст. 141 ЗК України, відповідно до якої однією з підстав припинення права користування земельною ділянкою може бути її використання у спосіб, що суперечить вимогам охорони культурної спадщини (п. «є»).

Пристаючи до характеристики такої кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як вчинене «щодо земель *в зонах санітарної охорони*», передусім треба виходити з того, що під ними варто розуміти територію та акваторію, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим для запобігання погіршення якості води джерел централізованого господарсько-питного водопостачання, а також з метою забезпечення охорони водопровідних споруд (ст. 1 ВК України).

Згідно з ч. 1 ст. 113 ЗК України зони санітарної охорони створюються навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого та іншого призначення, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності. Так, у ст. 34 Закону України від 10 січня 2002 р. «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» зазначається, що встановлення меж зон санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання здійснюється у процесі розроблення проекту землеустрою. У ст. 18 Закону України від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» вказується на те, що для водопроводів господарсько-питного водопостачання, їх джерел встановлюються зони санітарної охорони зі спеціальним режимом.

За ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який на початку травня 2019 р. шляхом засіву сільськогосподарською культурою (соєю) самовільно зайняв земельну ділянку, що належить до прибережної захисної смуги та зони санітарної охорони водного об'єкта р. Псел²⁵⁹⁸.

Аналогічну кримінально-правову оцінку отримали дії Особи-2, який самовільно зайняв земельну ділянку у водоохоронній зоні та прибережній захисній смузі, а саме на відстані 29 м від дзеркала водойми, розмістивши у прибережній захисній смузі дерев'яний вагончик розмірами 2,5 × 4,2 м для ведення особистого господарства²⁵⁹⁹.

Розглядаючи можливість інкримінування аналізованої кваліфікуючої ознаки, варто пам'ятати, що в ч. 2 ст. 93 ВК України закріплено положення про те, що межі зон санітарної охорони водних об'єктів встановлюються місцевими радами на їхній території за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади АРК з питань охорони навколишнього природного середовища. З огляду на сказане законними треба вважати рішення судів, які не вбачають ознак досліджуваного складу злочину в діях осіб, які самовільно займають землі, що не віднесені у встановленому законом порядку до зон санітарної охорони.

Зокрема, у цій роботі вже наводився вирок Іллічівського міського суду Одеської області у справі щодо Особи-1. Органом досудового розслідування він обвинувачувався в тому, що самовільно зайняв земельну ділянку загальною площею 0,0046 га, яка є частиною прибережної захисної смуги Чорного моря і належить до зони санітарної охорони, а потім на ній самовільно збудував споруду. Зважаючи на це, дії Особи-1 кваліфіковані за ч. 4 ст. 197-1 КК України. Однак, посилаючись на ч. 2 ст. 93 ВК України, суд зазначив, що для визнання території зоною санітарної охорони необхідне рішення місцевої ради, узгоджене з кількома центральними ОВВ та із відповідною ОДА. Водночас стороною обвинувачення суду не надано жодного документа, який би відповідав хоча б частині із зазначених вимог закону; було надано лише рішення Іллічівської міської ради Одеської області № 535/134-V від 27 березня 2009 р., яким затверджено проєкт землеустрою про визначення в натурі (на місцевості) меж прибережних територій Чорного моря в межах м. Іллічівська Одеської області. Утім це рішення міської ради стосується водоохоронної зони та прибережної захисної смуги, правовий статус яких визначається ст. 87 і ст. 88 ВК України²⁶⁰⁰, воно не узгоджене з державними органами, зазна-

²⁵⁹⁸ Ухвала Козельщинського районного суду Полтавської області від 16 жовтня 2019 р. у справі № 533/1238/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84947139>.

²⁵⁹⁹ Вирок Барвінківського районного суду Харківської області від 9 липня 2019 р. у справі № 611/600/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82914424>.

²⁶⁰⁰ Як бачимо, наведена фабула є багато в чому подібною до однієї з попередніх, в якій самовільне зайняття прибережних захисних смуг кваліфікувалося як вчинене щодо земель в охоронних зонах. У цьому випадку підсудний обвинувачувався у зайнятті земель у зонах санітарної охорони, хоч прибережні захисні смуги не входять і до їхнього складу.

ченими у ст. 93 ВК України. Зважаючи на це, суд констатував, що земельна ділянка не знаходиться в зоні санітарної охорони, а тому в нього відсутні підстави для визнання обвинуваченого винним в інкримінованому йому злочині та, як наслідок, виправдав Особу-1²⁶⁰¹.

Заслугує на увагу і той факт, що навколо деяких об'єктів зони санітарної охорони поділяються на відповідні підзони, в кожній із яких існує специфічний правовий режим. Зокрема, у ст. 30 Закону України від 5 жовтня 2000 р. «Про курорти» встановлено, що округ санітарної охорони поділяється на три зони – зону суворого режиму, зону обмежень та зону спостережень. У свою чергу зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання входять до складу водоохоронних зон і поділяються на три пояси особливого режиму: перший пояс (суворого режиму) включає територію розміщення водозабору, майданчика водопровідних споруд і водопідвідного каналу; другий і третій пояси (обмеження і спостереження) включають територію, що відводиться для забезпечення охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання (ст. 35 Закону України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення»).

Від зон санітарної охорони треба відрізнити *санітарно-захисні зони*. Відповідно до ст. 114 ЗК України останні створюються навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових та електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від територій житлової забудови. Ці нормативні положення дали А. М. Мірошніченку підстави стверджувати, що під санітарно-захисними зонами треба розуміти території навколо шкідливих об'єктів з обмеженим режимом землекористування, де забороняється розміщення об'єктів, пов'язаних із постійним перебуванням людей²⁶⁰².

У межах санітарно-захисних зон забороняється будівництво житлових об'єктів, об'єктів соціальної інфраструктури та інших об'єктів, пов'язаних із постійним перебуванням людей. Правовий режим земель санітарно-захисних зон визначається законодавством України (ст. 45 Закону України від 8 лютого 1995 р. «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», ст. 14 Закону України від 13 квітня 2017 р. «Про ринок електричної енергії», статті 18–19 Закону України від 9 липня 2010 р. «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», ст. 24 Закону України від 16 жовтня 1992 р. «Про охорону атмосферного повітря», ст. 15 Закону України від 19 листопада 1997 р. «Про видобування та переробку уранових руд» тощо).

А. М. Мірошніченко зазначає, що розмір та особливості правового режиму санітарно-захисних зон визначаються актами законодавства про забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення (насамперед санітарними нормами і правилами: Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів від 19 червня 1996 р., п. 3 Правил охорони електричних мереж від 4 березня 1997 р., наказом МОЗ України від 1 серпня 1996 р. «Про затвердження

²⁶⁰¹ Вирок Іллічівського міського суду Одеської області від 22 грудня 2014 р. у справі № 501/5370/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42035510>.

²⁶⁰² Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 217.

державних санітарних правил та норм», пп. 3.5, 3.6 Державних санітарних правил та норм «Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України», а також нормативними документами в галузі будівництва (ДБН Б.2.4–1–94 «Планування і забудова сільських поселень», п. 10 ДБН 360–92 «Планування і забудова міських і сільських поселень», ДБН Б.2.4–3–95 «Планування і забудова сільських поселень. Генеральні плани сільськогосподарських підприємств», ДБН Б.2.4–4–97 «Планування і забудова сільських поселень. Планування та забудова малих сільськогосподарських підприємств та селянських (фермерських) господарств»)).

Індустріальним районним судом м. Дніпропетровська встановлено, що Особа-1 для отримання прибутку самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0790 га, яка знаходиться в санітарно-захисній зоні питних водопроводів²⁶⁰³.

Білгород-Дністровським міськрайонним судом Одеської області з'ясовано, що Особа-2 самовільно зайняла земельну ділянку площею 1644 м², яка знаходиться в межах санітарно-захисної зони залізничної колії, створеної згідно зі ст. 114 ЗК України навколо об'єктів із підвищеним рівнем шуму та вібрації з метою відокремлення таких об'єктів від території житлової забудови²⁶⁰⁴.

В обох випадках дії винних осіб були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Зони особливого режиму використання земель – це території з обмеженим режимом використання, які встановлюються навколо військових об'єктів з метою їхньої фізичної охорони, а також для захисту населення від впливу таких об'єктів²⁶⁰⁵. Відповідно до ч. 1 ст. 115 ЗК України зони особливого режиму використання земель створюються навколо військових об'єктів ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, для забезпечення функціонування цих об'єктів, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, охорони державного кордону України, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на цих об'єктах. Правовий статус зон особливого режиму використання земель визначається Законами України від 4 листопада 1991 р. «Про державний кордон України», від 6 грудня 1991 р. «Про оборону України», від 21 вересня 1999 р. «Про правовий режим майна у Збройних силах України» тощо.

Житомирським районним судом Житомирської області за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який з метою самовільного зайняття земельної ділянки для будівництва ставу, риборозведення та організації відпочинку, здійснив ремонт наявної гідропоруди на земельній ділянці, що знаходиться на території Троянівської сільської ради та відноситься до земель Міністерства оборони України і перебуває в оперативному управлінні військової частини А 0339 для використання за цільовим призначенням, тобто в зоні особливого режиму використання земель²⁶⁰⁶.

²⁶⁰³ Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 20 липня 2015 р. у справі № 202/5658/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52829926>.

²⁶⁰⁴ Ухвала Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 3 грудня 2015 р. у справі № 495/7846/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54536281>.

²⁶⁰⁵ Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. С. 219.

²⁶⁰⁶ Вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 16 липня 2015 р. у справі № 278/328/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46827358>.

Аналогічну кваліфікацію отримали дії Особи-2, який, достовірно знаючи про цільове призначення земель суміжного землекористувача – державного підприємства МОУ «Аеропорт Львів-2» у вигляді земель оборони з особливим режим їхнього використання, здійснив самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,0960 га, незаконно відмежувавши її²⁶⁰⁷.

Водночас варто мати на увазі, що як у ч. 3 ст. 77 ЗК України, так і в згаданій ч. 3 ст. 3 Закону України «Про використання земель оборони» зазначається, що навколо військових частин та оборонних об'єктів не обов'язково, а лише можуть створюватися зони з особливим режимом використання земель.

З огляду на сказане правомірним треба вважати рішення Слов'яносербського районного суду Луганської області, який, з'ясувавши, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку площею 2,2869 га, яка перебуває в державній власності та є землями оборони із земель резервного фонду, кваліфікував такі дії за ч. 1, а не за ч. 2 ст. 197-1 КК України, тому що відповідна земельна ділянка не була віднесена до зони з особливим режимом використання земель²⁶⁰⁸.

Відповідно до ч. 4 ст. 197-1 КК України кваліфікуючими ознаками самовільного будівництва є: **1) ведення такого будівництва на одній із земельних ділянок, які зазначені в ч. 2 ст. 197-1 КК України; 2) вчинення його особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України.**

Зокрема, в одному з випадків Особа-1 для особистих потреб самовільно побудував будівлю (об'єкт нерухомого кафе «А-1» загальною площею 35,5 м²) на самовільно зайнятій земельній ділянці на землях в охоронних зонах площею 0,035 га. Такі дії Амур-Нижньодніпровським районним судом кваліфіковані за ч. 4 ст. 197-1 КК України²⁶⁰⁹.

До Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області надійшли матеріали провадження стосовно Особи-2. Останньому інкримінувалося те, що він, дізнавшись, що з південної сторони житлового будинку є вільне місце для будівництва гаражу, на земельній ділянці площею приблизно 200 м², яка знаходиться в охоронній зоні, вчинив самовільне будівництво капітальної споруди, а саме гаражу. За наслідком розгляду справи в суді Особа-2 визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України²⁶¹⁰.

Із ч. 4 ст. 197-1 КК України випливає, що, незважаючи на однорідний характер самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 1) та самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3), їхні кваліфікуючі ознаки мають дві суттєві відмінності.

По-перше, як вже зазначалося раніше, залишається незрозумілим, чому, встановивши у ч. 3 ст. 197-1 КК України відповідальність лише за самовільне будівництво, вчинене на самовільно зайнятій земельній ділянці, законодавець як кваліфікуючу ознаку цього злочину визнав його вчинення особою, раніше судимою не за

²⁶⁰⁷ Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 4 жовтня 2019 р. у справі № 456/3633/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84733090>.

²⁶⁰⁸ Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 13 вересня 2013 р. у справі № 429/2237/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38449170>.

²⁶⁰⁹ Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 4 липня 2019 р. у справі № 199/5125/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82833345>.

²⁶¹⁰ Вирок Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 4 листопада 2014 р. у справі № 214/8311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41270835>.

будь-який зі злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України (як це зроблено у ч. 2 цієї статті стосовно самовільного зайняття земельної ділянки), а лише за злочини, передбачені ч. 3 або ч. 4 ст. 197-1 КК України. Отже, на сьогодні маємо доволі парадоксальну ситуацію²⁶¹¹: якщо особа, судима за самовільне будівництво, вчинила самовільне зайняття земельної ділянки, то її дії вважаються повторними; у разі зворотної ситуації, коли самовільне будівництво вчиняє особа, раніше судима за самовільне зайняття земельної ділянки, – ні.

По-друге, знову-таки на відміну від ч. 2, серед передбачених у ч. 4 ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва відсутнє згадування про вчинення цього злочину групою осіб. Як наслідок, незважаючи на те, що самовільне будівництво в абсолютній більшості випадків вчиняють особи, які попередньо вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, на якій проводиться будівництво, скоєння обох цих злочинів групою осіб потребує кваліфікації за ч. 2 ст. 197-1 КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб, та ч. 3 ст. 197-1 КК України як «звичайне» (некваліфіковане) будівництво.

*До речі, саме таку кримінально-правову оцінку отримали дії Особи-1 та Особи-2, які у березні 2010 р. за попередньою змовою самовільно зайняли земельну ділянку площею 1,73 га, внаслідок чого державі було завдано збитки на суму 52 673,79 грн, і в період часу з березня по листопад 2010 р. вели на вказаній ділянці без належного дозволу та належно затвердженого проекту землі і будівельно-монтажні роботи із самовільного будівництва та самовільно збудували цегляну будівлю площею 350,8 м² та цегляно-дерев'яну будівлю площею 141,3 м².*²⁶¹²

*Аналогічно (за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 і ч. 3 ст. 197-1 КК України) Десянянським районним судом м. Києва кваліфіковані дії Особи-3, який взяв участь у діяльності організованої групи із самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого групою осіб, а також самовільного будівництва будівель на самовільно зайнятій групою осіб земельній ділянці*²⁶¹³.

На мою думку, очевидно, що в разі збереження у ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва, задля усунення цієї нелогічної ситуації законодавець повинен, по-перше, доповнити їхній перелік вказівкою на «вчинене

²⁶¹¹ Хоча варто визнати, що наявність подібних до описаної ситуацій є загалом характерною для чинного КК України. Наприклад, у п. 2 примітки ст. 185 КК України вказано, що у статтях 185, 186 та 189–191 повторним визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який зі злочинів, передбачених цими статтями або статтями 187 та, зокрема, 262 цього Кодексу. Проте у ч. 2 ст. 262 КК України про загдану повторність однорідних злочинів вже не йдеться. Водночас прямо протилежна ситуація склалася у ситуації з повторністю названих злочинів проти власності та злочину, передбаченого ст. 289 КК України: незважаючи на те, що згідно з п. 2 примітки ст. 185 КК України попереднє вчинення останнього не враховується при оцінці передбаченої статтями 185, 186, 187, 189–191 КК України повторності, вже відповідно до п. 2 примітки ст. 289 КК України попереднє вчинення названих деліктів проти власності утворює повторність у разі наступного вчинення незаконного заволодіння транспортним засобом. У цьому випадку факт попереднього вчинення злочину, передбаченого ст. 289 КК України, буде враховуватися лише при індивідуалізації покарання. Подібну логіку розділяє і ВС, який у процесі розгляду однієї зі справ зазначив, що «з огляду на те, що попередня судимість за ч. 2 ст. 289 КК не враховується при кваліфікації вчиненого злочину за ознакою повторності відповідно до п. 1 Примітки до ст. 185 КК, вказана судимість утворює рецидив злочинів і підлягає врахуванню лише при призначенні покарання згідно з п. 1 ч. 1 ст. 67 КК» (ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 вересня 2019 р. у справі № 664/130/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84229837>).

²⁶¹² Ухвала Червоноградського міського суду Львівської області від 16 січня 2015 р. у справі № 459/2116/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42491071>.

²⁶¹³ Вирок Десянянського районного суду м. Києва від 14 лютого 2019 р. у справі № 754/2418/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80064919>.

групою осіб», а по-друге, замість формулювання «особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений частиною третьою цієї статті», використати вживане у ч. 2 ст. 197-1 КК України словосполучення «особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею».

Водночас варто зазначити, що вказівка у попередньому абзаці на те, що відповідні зміни мають сенс лише «в разі збереження у ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва», є зовсім не випадковою. Вважаю зайвим виділення в окремій частині ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва, як і вказівку в назві статті (поруч із самовільним зайняттям земельної ділянки) на самовільне будівництво.

Цікаво, що в жодному із законопроектів, якими свого часу пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, а також у побажаннях науковців²⁶¹⁴ самовільне будівництво не згадувалося в назвах пропонованих статей. Чинна назва ст. 197-1 КК України з'явилася внаслідок прийняття зауважень колишнього Президента України В. А. Ющенка щодо законопроекту № 1028 народного депутата Л. І. Грача. Суть цих зауважень зводилася до того, що, оскільки в тексті статті КК України йдеться про два злочини – про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, то і в назві цієї статті має йтися про такі два злочини. Принципово це зауваження є слушним, оскільки назва статті, виконуючи інформативну функцію, має відповідати її змісту (давати уявлення про зміст статті). Водночас переконаний у тому, що в цьому разі саме зміст потрібно було приводити відповідно до назви, а не навпаки. Вище вже зазначалося, що самовільне будівництво як таке не порушує правовідносини власності на землю, хоч і є поширеним способом самовільного зайняття земельної ділянки²⁶¹⁵ і свідчить про більшу суспільну небезпеку останнього. Тому в ч. 2 вдосконаленої ст. 197-1 КК України треба обмежитися вказівкою на будівництво об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації, як на один із найбільш характерних способів самовільного зайняття земельної ділянки, що серйозно ускладнює повернення самовільно зайнятих земельних ділянок. Згадувати у назві вдосконаленої ст. 197-1 КК України і про самовільне будівництво, а так само передбачати в цій статті його кваліфікуючі ознаки, на мою думку, не варто.

На користь такої пропозиції свідчить і зарубіжний досвід боротьби з порушенням прав на землю. Як пам'ятаємо, аналіз іноземного законодавства засвідчив, що лише в ст. 338 КК Таджикистану, як і в ст. 197-1 КК України, самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці визнається самостійним складом злочину. Парламентарії інших країн визнають будівництво або лише кваліфікуючою ознакою незаконного зайняття земельної ділянки (держави югославської групи), або звичайною (поруч з іншими) формою злочинного порушення прав на землю (скандинавські країни). Зазначені обставини ставлять під сумнів доцільність (а точніше – доводять недоцільність) використання подібного законодавчого конструювання у ст. 197-1 КК України.

²⁶¹⁴ Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. С. 27.

²⁶¹⁵ Наприклад, згідно з даними, наведеними у листі Державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103, лише за листопад–грудень 2008 року об'єкти нерухомого майна були збудовані на 768 самовільно зайнятих земельних ділянках.

Як зауважує Т. О. Леснієвські-Костарева, навіть правильно відображені кваліфікуючі ознаки того чи іншого складу злочину повинні ще й отримати оптимальне законодавче оформлення, що, на думку вченої, передбачає обов'язкове врахування вимог: 1) до логіки побудови складу та 2) до стилістики його викладення. Враховуючи те, що кваліфікуючі ознаки – це ознаки, які є додатковими до ознак основного складу злочину, першою логічною вимогою до конструювання кваліфікуючих ознак Т. О. Леснієвські-Костарева називає те, що зміст кваліфікуючої ознаки повинен узгоджуватися зі специфікою ознак та конструкцією основного складу злочину²⁶¹⁶.

Що ж ми маємо у випадку зі ст. 197-1 КК України? Тоді як основні склади злочину, передбачені цією статтею (ч. 1 і ч. 3), є матеріальним, і їхньою обов'язковою ознакою є настання значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки, кваліфіковані склади (ч. 2 та ч. 4) за своєю конструкцією є формальними, і настання значної шкоди не є їхньою конститутивною ознакою. Як наслідок, за самовільне зайняття великих за площею земельних ділянок, а так само за самовільне будівництво на самовільно зайнятих земельних ділянках, яке спричинило значні збитки, встановлено більш м'яке покарання, ніж, наприклад, за самовільне зайняття земельної ділянки під будь-якою лінією електропередачі²⁶¹⁷. Засвідчують нелогічність такого кроку законодавця і приклади із судової практики.

Зокрема, до Бродівського районного суду Львівської області надійшли матеріали провадження стосовно Особи-1. Останньому інкримінувалося те, що він, працюючи на посаді генерального директора СТЗОВ «Прогрес Плюс», завідомо знаючи про відсутність документів, що посвідчують право користування земельними ділянками, які передані в оренду ТЗОВ «Гаї Галичини», загальною площею 480,2371 га, самовільно зайняв вказані земельні ділянки, засіявши їх сільськогосподарськими культурами. Крім того, Особа-1 шляхом посівів сільськогосподарських культур самовільно заволодів земельними ділянками загальною площею 634,4979 га у кількості 284 штуки, які відповідно до договорів оренди щодо управління спадщиною перебували у користуванні ТЗОВ «Гаї Галичини». Протиправними діями Особи-1 було спричинено матеріальну шкоду на загальну суму 859 тис. грн. 654,77 грн. Такі дії суд виправдано кваліфікував за ч. 1 ст. 197-1 КК України²⁶¹⁸.

Подільським районним судом м. Києва встановлено, що Особа-2 без будь-яких підстав для отримання у власність чи користування земельної ділянки дав вказівку працівникам щодо огороження земельної ділянки площею 1,6 га у м. Києві пар-

²⁶¹⁶ Леснієвські-Костарева Т. А. Дифференціація уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 192–194.

²⁶¹⁷ Опосередковано розглядавану проблему зазначила і Л. П. Брич. Зокрема, авторка вказала на колізійність між ч. 4 ст. 197-1 КК України, в якій встановлена відповідальність за самовільне будівництво на земельній ділянці зі спеціальним правовим режимом, навіть якщо такі дії не спричинили значної шкоди, та ч. 1 ст. 57 КУпАП. Колізія, на думку Л. П. Брич, полягає в тому, що «діяння, котре полягає у самовільному будівництві будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці у ч. 4 ст. 197-1 КК України названо злочинним, а в ч. 1 ст. 57 КУпАП діяння, яке має такий самий зміст «самовільна забудова площ залягання корисних копалин» – адміністративним правопорушенням. Якщо ж у ч. 1 ст. 57 КУпАП йдеться про те, що ця самовільна забудова площ залягання корисних копалин здійснюється на земельних ділянках, наданих особі у користування, то про це нічого не сказано в самій диспозиції ч. 1 ст. 57 КУпАП» (Брич Л. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2011. Вип. 52. С. 277).

²⁶¹⁸ Ухвала Бродівського районного суду Львівської області від 8 грудня 2014 р. у справі № 439/1934/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42108217>.

каном, а потім розпорядився провести будівельні роботи на самовільно зайнятій земельній ділянці. Розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом на ній, склав 173 тис. 800 грн. Крім того, знищивши зелені насадження на самовільно зайнятій земельній ділянці, Особа-2 спричинив матеріальні збитки державі на суму 471 тис. 136 грн. Його дії були кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 і ч. 3 ст. 197-1 КК України²⁶¹⁹.

В одному із випадків за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфіковано самовільне зайняття земельної ділянки, яким було завдано шкоду на суму 20 млн 521 тис. 235 грн²⁶²⁰.

Водночас згаданим вище рішенням Ленінського районного суду м. Дніпропетровська як злочин, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України, за який передбачено більш суворе покарання, ніж за злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 цієї статті, були кваліфіковані дії Особи-3. Останній самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0345 га, яка розташована в охоронній зоні прибережної захисної смуги та водоохоронній зоні р. Дніпро, спричинивши територіальній громаді майнову шкоду на загальну суму 91,53 грн²⁶²¹.

Першотравневим районним судом Донецької області з'ясовано, що Особа-4, маючи умисел на самовільне зайняття земельної ділянки в охоронній зоні, розорав та засіяв сільськогосподарськими культурами земельну ділянку, яка розташована на території Мангушського району Донецької області. Загальна площа самовільно зайнятої земельної ділянки, яка знаходиться в охоронній зоні навколо об'єктів енергетичної системи, склала 0,0538 га. Дії Особи-4, які спричинили матеріальну шкоду на суму 85,97 грн, були оцінені з посиланням на ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁶²².

Так само були кваліфіковані дії Особи-5, який незаконно заволодів земельною ділянкою в охоронній зоні газопроводу низького тиску (під якою розташований підземний розподільчий газопровід середнього тиску діаметром 108 мм), площею 0,0018 га, спричинивши цим самим шкоду в розмірі 86,21 грн²⁶²³, та Особи-6, який самовільно зайняв земельну ділянку в охоронній зоні площею 0,0048 га, заподіявши шкоду в розмірі 50,83 грн²⁶²⁴.

Своєрідний «рекорд» (чи ж «антирекорд») був зафіксований у рішенні Марківського районного суду Луганської області, який винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, визнав Особу-7, який самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0022 га, яка знаходилась у складі земель ПЗФ, чим заподіяв державі матеріальну шкоду на суму... 28,11 грн²⁶²⁵.

²⁶¹⁹ Вирок Подільського районного суду м. Києва від 9 липня 2008 р. у справі № 1-291/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7628872>.

²⁶²⁰ Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 14 грудня 2016 р. у справі № 754/14681/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63414898>.

²⁶²¹ Ухвала Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 19 грудня 2018 р. у справі № 205/8002/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78963799>.

²⁶²² Ухвала Першотравневого районного суду Донецької області від 10 грудня 2018 р. у справі № 241/2065/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78453672>.

²⁶²³ Вирок Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 10 липня 2017 р. у справі № 196/603/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67646602>.

²⁶²⁴ Вирок Срібнянського районного суду Чернігівської області від 2 листопада 2018 р. у справі № 746/550/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77580355>.

²⁶²⁵ Вирок Марківського районного суду Луганської області від 10 липня 2018 р. у справі № 417/5041/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75230701>.

Як бачимо, викладення ст. 197-1 КК України в її чинній редакції призвело до того, що дії, які призвели матеріальної шкоди в розмірі 28,11 грн, кваліфікуються за ч. 2 ст. 197-1 КК України, тимчасом як самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило шкоду, в 733 тис. разів більшу(!!!), ніж попередня, – за ч. 1 цієї статті КК.

Варто зазначити, що наведені приклади не були вирвані з контексту винятково для підтвердження думки автора, а є цілком об'єктивним відображенням, так би мовити, загальної картини у розглядуваній сфері. Так, наскрізний аналіз матеріалів 687 кримінальних проваджень засвідчив: якщо внаслідок вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, у середньому завдається шкода в розмірі 137 тис. грн, а середній розмір самовільно зайнятої земельної ділянки складає 71 га, то аналогічні показники делікту, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, складають лише 14,8 тис. грн та 8,4 га, відповідно. Не можна не вказати і на ту обставину, що ці показники виглядають більш-менш співмірними з попередніми фактично лише завдяки декільком провадженням щодо самовільного зайняття земельних ділянок особливо цінних земель, в яких площа земельної ділянки складала 389,62 га (розмір матеріальної шкоди – 253 тис. 065,56 грн²⁶²⁶), 12,5736 га (1 млн 226 тис. 680,41 грн)²⁶²⁷, 96,82 га (934 тис. 523 грн)²⁶²⁸, 305,9276 га²⁶²⁹ тощо. Щодо проваджень про самовільне зайняття земель в охоронних зонах, частка яких в загальному масиві рішень за ч. 2 ст. 197-1 КК України сягає 49 % (див. Додаток Е), то в них у середньому фіксується показник шкоди на рівні 4 736 грн, а площа самовільно зайнятої земельної ділянки в середньому складає лише 0,3437 га. Зокрема, для практики застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України (за ознакою самовільного зайняття земель в охоронних зонах) звичним є притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки площею 0,0025 га²⁶³⁰, 0,0002 га²⁶³¹, 0,0006 га²⁶³², 0,0009 га²⁶³³, 0,0008 га²⁶³⁴, 0,0029 га²⁶³⁵, 0,0062 га²⁶³⁶, 0,0099 га²⁶³⁷, 0,0886 га²⁶³⁸ тощо.

²⁶²⁶ Вирок Любарського районного суду Житомирської області від 16 грудня 2010 р. у справі № 1-108/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49002215>.

²⁶²⁷ Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 29 грудня 2015 р. у справі № 2601/10750/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54716759>.

²⁶²⁸ Вирок Долинського районного суду Кіровоградської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1106/4233/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32742163>.

²⁶²⁹ Ухвала Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 8 квітня 2014 р. у справі № 154/991/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38087092>.

²⁶³⁰ Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 16 серпня 2018 р. у справі № 729/743/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76346742>.

²⁶³¹ Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 22 травня 2015 р. у справі № 175/1879/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46081967>.

²⁶³² Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 1 листопада 2019 р. у справі № 215/3599/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85345862>.

²⁶³³ Ухвала Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 10 вересня 2014 р. у справі № 206/5246/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40408203>.

²⁶³⁴ Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 16 травня 2019 р. у справі № 576/747/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81778382>.

²⁶³⁵ Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 13 грудня 2018 р. у справі № 546/1028/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78522071>.

²⁶³⁶ Ухвала Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 27 червня 2018 р. у справі № 241/871/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74983713>.

²⁶³⁷ Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 11 квітня 2018 р. у справі № 527/634/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73317059>.

²⁶³⁸ Ухвала Першотравневого районного суду Донецької області від 27 листопада 2019 р. у справі № 241/2108/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85946774>.

Отже, середній розмір шкоди, яка завдається внаслідок вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, є приблизно в 10 разів вищим, ніж аналогічний показник, який фіксується при вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України (у випадку з охоронними зонами – в 30). На мою думку, з огляду на зміст основного безпосереднього об'єкта аналізованого злочину (правовідносини власності), ступінь «порушваності» якого (суспільна небезпека злочину) насамперед визначається показником заподіяної матеріальної шкоди, таку ситуацію не можна визнати ні логічною, ні справедливою.

Навіть більше: наведена вище інформація щодо середнього розміру шкоди, яка завдається внаслідок вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, спонукає до розгляду відповідної проблематики не лише під кутом приведення кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки відповідно до правил, розроблених наукою кримінального права, а й через призму відповідності встановлення кримінальної відповідальності за описувані діяння основному принципу криміналізації – принципу суспільної безпеки. Зокрема, виникає питання, яке цілком відповідає ознакам риторичного: чи є підстави вважати, що внаслідок вчинення, скажімо, самовільного зайняття земель в охоронних зонах площею 0,0022 га, яке спричинило шкоду на суму 28 грн (або ж, як в описуваних раніше випадках, на 50, 85 чи 91 грн), правовідносинам власності була завдана шкода, достатня для визнання цих діянь злочинними? Видається, що навіть з огляду на наявність додаткового обов'язкового об'єкта (встановлений порядок охорони особливо цінних або особливо вразливих об'єктів, громадська безпека тощо), негативна відповідь на поставлене питання є очевидною (те саме, на мою думку, стосується і вчинення самовільного зайняття земельної ділянки групою осіб та особою, раніше судимого за злочин, передбачений цією статтею).

На недоцільність криміналізації відповідних проявів самовільного зайняття земельних ділянок вказує і практика застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України. Зокрема, аналіз останньої засвідчує, що особам, які були визнані винними у вчиненні розглядуваного злочину, лише одного разу було призначене «реальне» покарання. В інших же випадках суб'єкти або звільняються від відбування призначеного покарання, або звільняються від кримінальної відповідальності²⁶³⁹. Як бачимо, не маючи можливості – згідно з принципом розподілу влади – прямо впливати на процес правотворчості, представники суддівського корпусу вдалися до опосередкованого «виправлення» відповідних законодавчих вад, тим самим демонструючи свою незгоду не лише з оцінкою відповідних проявів як злочинних, а й доречністю застосування тих покарань, які передбачені санкцією ч. 2 ст. 197-1 КК України.

З огляду на зазначені аргументи пропоную сконструювати всі кваліфіковані склади злочинів, передбачені ст. 197-1 КК України, як матеріальні.

Варто зазначити, що цей крок зовсім не позначиться на рівні кримінально-правової охорони земель зі спеціальним правовим режимом. Нагадаю, що при самовільному зайнятті земельних ділянок, вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК України, у багатьох випадках (наприклад, у разі самовільного зайняття об'єктів ПЗФ) має застосовуватися коефіцієнт функціонального використання земель, передбачений у додатках до Методики від 25 липня 2007 р., який, обчислюючи шкоду, завдану самовільним

---

²⁶³⁹ Докладніше про це йтиметься в наступному розділі роботи.

зайняттям земельної ділянки, автоматично збільшуватиме її розмір. Тобто для настання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки з особливим правовим режимом (за однаковості інших обставин) достатньо самовільно зайняти земельну ділянку меншого розміру, ніж це необхідно для настання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття «звичайної» земельної ділянки.

Також треба зазначити і те, що, крім суто теоретичних, обраний законодавцем спосіб викладення ознак, які за його задумом мали б бути кваліфікуючими (ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1), зумовлює виникнення і низки проблем, які носять суто прикладний характер. Зокрема йдеться про кваліфікацію тих проявів самовільного зайняття земель з спеціальним правовим режимом, які спричинили передбачену приміткою ст. 197-1 КК України значну шкоду власнику або законному володільцю земельної ділянки. На перший погляд може виникнути відчуття, що в цьому разі є конкуренція кримінально-правових норм, що передбачають основний та кваліфікований склади злочину, яка, як відомо, долається шляхом застосування статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає склад злочину з кваліфікуючою ознакою (ч. 2 ст. 197-1 КК України)²⁶⁴⁰. Однак насправді – і це було доведено вище – склад злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, не може повною мірою вважатися кваліфікованим відносно передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, адже не містить такої криміноутворювальної ознаки останнього, як спричинення значної шкоди. Щодо цього пригадуються слова В. О. Навроцького про те, що склади злочинів, які передбачають більш небезпечні посягання – кваліфіковані чи особливо кваліфіковані – містять у собі ознаки основного складу цього ж злочину. Відповідні склади злочинів конструюються законодавцем шляхом вказівки на додаткові (до тих, які є в основному складі злочину) ознаки. Відсутність хоча б однієї ознаки основного складу злочину означає, що ми маємо справу не з іншим видом складу певного злочину, а зі складом зовсім іншого злочину, який має кваліфікуватися за іншою статтею кримінального закону²⁶⁴¹.

Отже, склади злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, насправді можуть вважатися хіба що однорідними, але не основним та кваліфікованим²⁶⁴². Саме тому самовільне зайняття земельної ділянки, яке одночасно, з одного боку, спричинило значну шкоду, а з іншого – було вчинено щодо однієї з категорій земель зі спеціальним правовим режимом (це стосується й інших ознак, викладених у ч. 2 ст. 197-1 КК України), має, як це не парадоксально звучить, отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням як на ч. 1, так і ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁶⁴³.

Наприклад, Голопристанським районним судом Херсонської області встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку площею 44,65 га, яка складається з трьох частин розміром 7,2955 га, 36,2463 га та 1,1114 га, відповідно, та шляхом використання сільськогосподарської техніки здійснив її культивуацію, по-

²⁶⁴⁰ Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації. Харків : Право, 2018. С. 142.

²⁶⁴¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 451.

²⁶⁴² Характеристика згаданих ознак у межах підрозділу з назвою «Кваліфікуючі ознаки...» продиктована мотивами зручності.

²⁶⁴³ Із запропонованим варіантом кваліфікації погоджується і В. М. Захарчук (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 162).

сів та збір урожаю сільськогосподарських культур, після чого засіяв її частини розміром 36,2463 га та 1,1114 га (останні знаходиться в охоронній зоні), озимую пшеницею, чим спричинив значну шкоду державі в сумі 51 959,74 грн. Такі дії кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁶⁴⁴.

У вже заданому випадку Голосіївський районний суд м. Києва з'ясував, що Особа-2 самовільно зайняв земельну ділянку на о. Жукові у Голосіївському районі у м. Києві, яка належить до особливо цінних земель. На останній Особа-2 розмістив спеціальну техніку та здійснював господарську діяльність з наміву і складування піщаної суміші без дозволу на проведення робіт на землях водного фонду, чим завдав благодійній організації «Благодійний Фонд “Лелека-світ”» значної шкоди у розмірі 2 млн 278 тис. 087,9 грн. Дії Особи-2 кваліфіковані за ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁶⁴⁵.

Так само Немирівський районний суд Вінницької області розцінив дії Особи-3²⁶⁴⁶.

Кваліфікація подібних проявів лише за ч. 2 ст. 197-1 КК України²⁶⁴⁷ не повною мірою відображатиме всі ознаки фактично скоєного діяння, зокрема, факт завдання значної шкоди.

Насамкінець розгляду кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки хотілося б зауважити, що викликає подив і та обставина, що, на відміну від багатьох інших злочинів проти власності, чинна редакція ст. 197-1 КК України не передбачає диференціації відповідальності залежно від розміру шкоди. Зокрема, у практиці застосування досліджуваної кримінально-правової заборони трапляються випадки (про деякі з них вже згадувалося вище), коли внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки завдається шкода в розмірі, наприклад: 859 тис. 654,77 грн²⁶⁴⁸; 1 млн 226 тис. 680,41 грн²⁶⁴⁹; 1 млн 607 тис. 222,22 грн²⁶⁵⁰; 1 млн 807 тис. 229,28 грн²⁶⁵¹; 1 млн 924 тис. 506,44 грн²⁶⁵²; 2 млн 278 тис. 087 грн²⁶⁵³; 3 млн 188 тис. 697 грн²⁶⁵⁴; 4 млн 161 тис. 552 грн²⁶⁵⁵; 20 млн 521 тис. 235 грн²⁶⁵⁶.

²⁶⁴⁴ Вирок Голопристанського районного суду Херсонської області від 5 квітня 2013 р. у справі № 2108/5069/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30596366>.

Аналогічне рішення цей суд прийняв і в іншій ідентичній за змістом справі (постанова Голопристанського районного суду Херсонської області від 11 вересня 2012 р. у справі № 2108/583/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26796712>).

²⁶⁴⁵ Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 7 лютого 2019 р. у справі № 752/6378/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79678298>.

²⁶⁴⁶ Вирок Немирівського районного суду Вінницької області від 5 березня 2010 р. у справі № 1-52/2010. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10251285>.

²⁶⁴⁷ Див., наприклад: ухвала Городнянського районного суду Чернігівської області від 4 грудня 2018 р. у справі № 732/1389/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78301408>.

²⁶⁴⁸ Ухвала Бродівського районного суду Львівської області від 8 грудня 2014 р. у справі № 439/1934/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42108217>.

²⁶⁴⁹ Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 29 грудня 2015 р. у справі № 2601/10750/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54716759>.

²⁶⁵⁰ Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 2 липня 2019 р. у справі № 202/3982/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783581>.

²⁶⁵¹ Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 28 січня 2019 р. у справі № 202/370/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79434652>.

²⁶⁵² Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 13 березня 2012 р. у справі № 1-824/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25090604>.

²⁶⁵³ Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 7 лютого 2019 р. у справі № 752/6378/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79678298>.

²⁶⁵⁴ Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 10 вересня 2019 р. у справі № 466/5411/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84174491>.

На мою думку, очевидно, що, зважаючи на «антивласницький» характер самовільного зайняття земельної ділянки, спричинення збитків у подібних розмірах треба визнавати обставиною, яка істотно підвищує ступінь його суспільної небезпеки, тобто відповідає основній вимозі, які кримінально-правова доктрина висуває до обставин, що претендують на визнання їх кваліфікуючими ознаками²⁶⁵⁷. Крім того, наведені вище приклади демонструють, що розглядувана ознака не суперечить і іншому засадничому критерію: вона є відносно поширеною (не носить одиничний характер), однак не супроводжує більшість аналізованих злочинів.

З огляду на викладені положення, я дійшов висновку про необхідність доповнення особливо кваліфікуючих ознак розглядуваного складу злочину, використовуючи вказівку на самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано не лише значну²⁶⁵⁸ (нова ч. 3), а й тяжку шкоду (ч. 4). Водночас вважаю, що орієнтиром на шляху вдосконалення нової редакції ст. 197-1 КК України має виступати показник «особливо великого розміру», який вказаний у п. 4 примітки ст. 185 КК України (600 НМДГ відповідно)²⁶⁵⁹. У подальшому, зважаючи на можливе ухвалення нового КК України, цей показник, вочевидь, потребуватиме перегляду, але гривневий еквівалент, на мою думку, має зберігатися приблизно саме на такому рівні (відповідати показнику 600 НМДГ).

Така думка знайшла підтримку серед вітчизняних авторів. Наприклад, В. М. Захарчук повністю дублює пропозиції автора цих рядків, які ним (разом з О. О. Дудоровим) були озвучені ще в 2012 р.²⁶⁶⁰.

А. Ю. Швець пропонує доповнити ст. 197-1 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення дій, поєднаних із незаконним утриманням чужої земельної ділянки, якщо вони завдали матеріальної шкоди у великих розмірах, тобто шкоди, яка у 250 разів перевищує НМДГ²⁶⁶¹. Підтримуючи ідею диференціації кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки залежно від розміру шкоди, спричиненої цим злочином, водночас вимушений вказати на невдачі вжитої А. Ю. Швець термінології. Утриманням земельної ділянки, як про це йшлося у підрозділі 1.5 монографії, більш доречно називати випадки збереження контролю над земельною ділянкою без належних правових підстав, тобто бездіяльність, відмінну від активної поведінки, караної наразі за ст. 197-1 КК Украї-

²⁶⁵⁵ Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 13 липня 2017 р. у справі № 369/891/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67711611>.

²⁶⁵⁶ Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 14 грудня 2016 р. у справі № 754/14681/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63414898>.

²⁶⁵⁷ Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 52.

²⁶⁵⁸ Нагадаю, що в проєктованій редакції ч. 1 ст. 197-1 КК України пропонується передбачити кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яким було завдано *істотну* шкоду.

²⁶⁵⁹ За інформацією В. М. Захарчука, у 14 % проаналізованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок була заподіяна шкода у розмірі від 250 до 600 НМДГ, а у 8 % випадків – від 600 і більше НМДГ (Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 161).

²⁶⁶⁰ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 322–323.

²⁶⁶¹ Швець А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 5, 16.

ни, тобто самовільного зайняття земельної ділянки. Формулювання кваліфікуючої ознаки має узгоджуватись з ознаками основного складу злочину.

Залишається також незрозумілим, чому законодавець передбачив кримінальну відповідальність за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці в ч. 3 ст. 197-1 КК України. Якщо суспільна небезпека цього діяння є нижчою, ніж суспільна небезпека дій, передбачених ч. 2 ст. 197-1 КК України, що і впливає з відповідних санкцій, то логічніше було б дії, карані сьогодні за ч. 3 ст. 197-1 КК України, передбачити в ч. 2 ст. 197-1 КК України, а дії, описані в ч. 2 ст. 197-1 КК України, передбачити в ч. 3 ст. 197-1 КК України. Більш виваженим, враховуючи приблизно однаково суспільну небезпеку кваліфікуючих ознак, проаналізованих вище, виглядає їхнє розміщення в єдиній кримінально-правовій нормі.

Крім того, вказувати окремо на кваліфікуючі ознаки самовільного будівництва, як і на самовільне будівництво в назві ст. 197-1 КК України, немає потреби. Замість цього на основі ч. 2 ст. 197-1 КК та з огляду на нові кваліфікуючі ознаки мають бути створені ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, які передбачатимуть посилену відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки.

Завершуючи розгляд кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва (у проєктованій редакції лише самовільного зайняття земельної ділянки), хотілося б окремо розглянути питання текстуального оформлення відповідних ознак у тексті кримінального закону. Зокрема, йдеться про варіанти формулювання «вступної частини» кваліфікуючих ознак злочину, яких у доктрині виділяють принаймні три основних різновиди: 1) відтворення усіх або частини ознак об'єктивної сторони основного складу злочину; 2) використання вступних слів «якщо», «якщо ж» із повторенням фрагментів об'єктивної сторони основного складу; 3) застосування словосполучень «ті ж діяння», «те ж діяння» тощо²⁶⁶².

У спеціальних дослідженнях зазначається, що кваліфікуючі ознаки – додаткові до ознак основного складу, через що відтворювати у другій частині всі ознаки об'єктивної сторони, які описані в ч. 1 статті, немає необхідності. Зважаючи на це, фахівцями перевага надається формулюванням «те ж діяння», а під час описання особливо кваліфікованих складів – «діяння, передбачені частиною першою або другою (третьою)». Як зазначає Л. Л. Кругликов, такі формулювання є лаконічними, економними, логічними, відрізняються достатньою визначеністю і водночас адекватно передають зміст ч. 1 відповідних статей, констатуючи, що описана в ч. 2 поведінка може виражатися в одному діянні, або в їхній множинності²⁶⁶³. З цим погоджується і Т. О. Леснієвські-Костарева²⁶⁶⁴.

Тривалий час зазначеному прийому віддавав перевагу і вітчизняний законодавець; його використання не викликало заперечень і серед представників кримінально-правової доктрини. Однак останнім часом оцінка подібного способу викладення законодавчого матеріалу як універсального та найбільш вдалого все частіше піддається сумніву. Зокрема це пов'язано і з винесенням ВС рішень у добре відо-

²⁶⁶² Васильевский А. В., Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 190.

²⁶⁶³ Васильевский А. В., Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 190–191.

²⁶⁶⁴ Леснієвські-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 203.

мих і згаданих у підрозділі 2.2 монографії справах щодо тлумачення змісту «дій, передбачених ч. 1 ст. 365 КК України» та «того самого діяння у ч. 2 ст. 194 КК України». Нагадаю, що ВС висноував, що вживання таких формулювань не є свідченням того, що обов'язковою умовою кваліфікації відповідних «кваліфікованих» складів (частини другі) є, зокрема, настання передбачених у частинах перших наслідків. На думку ВС, тут йдеться лише про тотожність саме і лише *дій (діянь)*.

Незалежно від оцінки обґрунтованості цих рішень, які змінюють традиційне уявлення про кваліфікуючі ознаки, треба визнати, що їхнє прийняття поставило під сумнів однозначність (наявну до цього) трактування змісту кваліфікуючих ознак багатьох передбачених чинним КК України складів злочинів. Головним же наслідком стало, як на мене, те, що за результатом розгляду цих справ була наочно продемонстрована вся вразливість уніфікованого способу викладення кваліфікуючих ознак матеріальних та формальних складів злочинів.

Ту обставину, що законодавчі формулювання кваліфікованих складів злочинів повинні відрізнятися залежно від того, є основний склад злочину формальним (усіченим) чи матеріальним, підкреслювала і З. А. Загинеї-Заболотенко. Вчена щодо цього писала, що якщо основний склад злочину матеріальний, то законодавчі конструкції кваліфікованих складів злочинів повинні містити повну вказівку на злочин, яка міститися у частині першій відповідної статті або його узагальнене найменування. Наприклад, у ст. 185 КК «Крадіжка» основний склад злочину – матеріальний. У ч. 1 цієї статті передбачено, що крадіжка – це таємне викрадення чужого майна. Відповідно, законодавчі конструкції кваліфікованих складів сформульовано так: «крадіжка, вчинена...» (частини 2, 4, 5 ст. 185 КК), «крадіжка, поєднана...» (ч. 3 ст. 185 КК України). Таке формулювання означає, що для кваліфікованих складів характерними є всі конститутивні ознаки крадіжки, зокрема і суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок і спосіб вчинення злочину. Водночас З. А. Загинеї-Заболотенко резонно акцентувала на тому, що лише у тому разі, коли кваліфікуючі ознаки виражають суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину, законодавчі конструкції відповідних кваліфікованих складів можуть мати такий вигляд: «дії, передбачені частиною першою, якщо вони спричинили...» (або подібні формулювання залежно від специфіки описання об'єктивної сторони складів злочинів)²⁶⁶⁵.

Екстраполюючи сказане на проблематику цього дослідження, пригадаю, що передбачені ч. 2 проєктованої редакції ст. 197-1 КК України кваліфікуючі ознаки якраз і не виражають суспільно небезпечні наслідки самовільного зайняття земельної ділянки, а пов'язані з особливим правовим режимом земель, кількісними або якісними ознаками суб'єкта злочину (або особи злочинця) тощо. Отже, стає очевидним, що задля уникнення проблем кваліфікації на кшталт тих, про які йшлося під час розгляду складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України («самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, *зазначеній у частині першій цієї статті*»), як, до речі, і притаманних тлумаченню ч. 2 ст. 194 та ч. 2 ст. 365 КК України, у новій редакції ч. 2 ст. 197-1 КК України (це стосується і не пов'язаних виключно з наслідками кваліфікуючих ознак інших злочинів у сфері земельних відносин) законодавча конструкція кваліфікованого

²⁶⁶⁵ Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕж», 2015. С. 116.

складу самовільного зайняття земельної ділянки повинна містити або повну вказівку на злочин, який міститься у частині першій статті, або його узагальнене найменування. Враховуючи те, що формулювання «самовільне зайняття земельної ділянки, поєднане...» не є надто громіздким, я дійшов висновку, що ч. 2 ст. 197-1 КК України повинна розпочинатися саме ним²⁶⁶⁶. Незважаючи на те, що в ч. 3 та ч. 4 пропонується диференціювати відповідальність саме і лише з урахуванням заподіяної шкоди (наслідків), задля забезпечення уніфікованості конструювання вони, на мою думку, теж мають розпочинатися словами «самовільне зайняття земельної ділянки, яке...», а не «дії, передбачені...».

Далі перейдемо до аналізу кваліфікуючих ознак земельних злочинів «екологічної» спрямованості, у багатьох з яких вони (ознаки) є спільними, що (задля уникнення невиправданого дублювання тексту) буде враховано мною при їхній характеристиці. Загалом говорячи про суспільно небезпечні наслідки злочинів проти довкілля, хотілося б зауважити, що В. В. Локтіонова пропонує як такі наслідки передбачати лише шкоду основному об'єкту кримінально-правової охорони – суспільним (право-) відносинам, що виникають щодо використання окремих видів природних ресурсів, природних об'єктів, забезпечення правопорядку у разі здійснення конкретних видів впливу на довкілля, забезпечення екологічної безпеки населення і територій у процесі експлуатації промислових та інших підприємств, споруд, установок, а також іншої виробничої діяльності. Стверджується, що шкоду життю та здоров'ю особи необхідно встановлювати лише за допомогою норм розд. II Особливої частини КК України. Якщо внаслідок вчинення злочину проти довкілля буде заподіюватися шкода життю та здоров'ю особи, то вчинене має кваліфікуватися за сукупністю злочинів²⁶⁶⁷. Викладені пропозиції спонукають висловити такі зауваження.

По-перше, враховуючи специфіку злочинів, норми про відповідальність за які зосереджено у розд. VIII Особливої частини КК України, у багатьох випадках законодавець передбачив кримінальну відповідальність за вчинення діянь, наслідком яких є не лише спричинення шкоди життю та здоров'ю особи, а і загроза настання такої шкоди (про це вже йшлося). Постає питання, як у разі реалізації розглядуваних пропозицій кваліфікуватимуться відповідні необережні діяння осіб, що призвели до створення небезпеки для життя і здоров'я людей.

По-друге, аналізовані пропозиції не узгоджуються з усталеною практикою законотворення щодо побудови кримінально-правових норм, а їхня реалізація потребуватиме кардинального реформування Особливої частини КК України. Адже за такого підходу, коли в диспозиціях статей окремих розділів будуть вказуватися лише наслідки, що стосуються основного безпосереднього об'єкта певного злочину, постане питання про доцільність існування, зокрема, розд. X Особливої частини КК України «Злочини проти безпеки виробництва», частини статей розд. XI

²⁶⁶⁶ На мою думку, розробниками нового КК України у випадках, подібних до цього, коли існує кілька кваліфікуючих ознак, могла б бути врахована і така вимога щодо конструювання кваліфікуючих ознак, як їхня індексація, що вже успішно апробовано у КК багатьох інших держав (Васильєвский А. В., Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 192–193; Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 208–210).

²⁶⁶⁷ Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 4–5, 10.

«Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» та багатьох інших статей, в яких психічне ставлення винної особи до наслідків у виді заподіяння шкоди життю чи здоров'ю людей є необережним.

По-третє (і чи не головне), залишається не зовсім зрозумілим, як реалізація розглядуваних пропозицій (останні призведуть лише до того, що кваліфікація відповідного злочинного посягання на довілля відбуватиметься не за однією статтею, а за сукупністю злочинів (на мій погляд, штучною), санкції за вчинення яких, до речі, є нижчими) сприятиме підвищенню ефективності кримінально-правової охорони довілля.

Водночас вважаю, що ініціативи В. В. Локтіонової є актуальними щодо злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 (як чинними, так і проєктованими редакціями). Перекоаний у тому, що жодної потреби вказівки у цих нормах на будь-які наслідки, пов'язані із завданням шкоди життю та здоров'ю людини (створило небезпеку для..., призвело до...), немає. Передусім моя позиція пояснюється наявністю такої вже згаданої вимоги до кваліфікуючих ознак, як фактична або вірогідна поширеність на практиці відповідного більш небезпечного варіанту злочинної поведінки. На мою думку, характер відповідних злочинів є таким, який майже не пов'язаний з можливістю завдання шкоди життю або здоров'ю людини. Врешті-решт як фактичну, так і вірогідну поширеність досліджуваних посягань красномовно демонструють дані тієї поодинокі практики застосування статей 239-1 та 239-2 КК України, аналіз яких засвідчив, що понад 10 років їхнього існування (це, до речі, стосується і злочинів, передбачених статтями 239 та 254 КК України) до кримінальної відповідальності не було притягнуто жодної особи, поведінка якої спричинила чи створила загрозу заподіяння шкоди життю або здоров'ю людини.

Також обґрунтованість наведених вище пропозицій опосередковано підтверджується і практикою вітчизняного законотворення у частині конструювання норм, які передбачають кримінальну відповідальність за діяння, подібні за змістом до тих, про які йдеться у статтях 239-1 та 239-2 КК України. Насамперед це діяння, передбачені статтями 246, 248 та 249 КК України, які, як і аналізовані злочини у сфері земельних відносин, переважно характеризуються корисливими мотивами винних, і внаслідок вчинення яких завдання шкоди життю або здоров'ю людини є дуже малоімовірним. Але у цих нормах, на відміну від статей 239-1 та 239-2 КК України, парламентарії обґрунтовано не вказали ні на створення небезпеки для життя або здоров'я людини (в основних складах), ні на настання загибелі людей, їхнього масового захворювання або інші тяжкі наслідки (у кваліфікованих складах), логічно пов'язуючи настання кримінальної відповідальності за ці діяння лише з *характерною для них шкодою для довілля та майновою шкодою*. Прикметно, що навіть у ст. 254 КК України (причому як у старій, так і у новій редакції, пов'язаній з набранням чинності Законом від 19 грудня 2019 р.), абсолютна більшість фактів застосування якої пов'язана з вчиненням незаконного зняття ґрунтового покриву земель, – дій, аналогічних тим, про які йдеться у статтях 239-1 та 239-2 КК України, – законодавець також не згадав про шкоду (реальну чи потенційну) життю або здоров'ю людини, вказавши лише на наслідки, які мають суто екологічний характер.

Якщо ж унаслідок вчинення дій, передбачених статтями 239-1 чи 239-2 КК України, і настануть відповідні негативні наслідки для людини, можливість чого

автор цих рядків оцінює як суто теоретичну, то кваліфікація має відбуватися за сукупністю вказаних статей та однією з норм, передбачених розд. II Особливої частини КК України «Злочини проти життя та здоров'я особи», про що й говорила В. В. Локтіонова.

Виклавши ці положення, які будуть враховані у процесі подальшого вдосконалення досліджуваних норм, далі перейду до аналізу кваліфікуючих ознак, передбачених у чинних редакціях статей КК України, які передбачають відповідальність за злочини у сфері земельних відносин.

У ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України передбачено таку кваліфікуючу ознаку розглядуваних складів злочинів, як спричинення «загибелі людей». У п. 6 ППВСУ від 10 грудня 2004 р. під останніми пропонується розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями КК України. Викладений підхід підтримує і переважна більшість вітчизняних дослідників²⁶⁶⁸, а деякі з них (В. К. Матвійчук) навіть пишуть про те, що «всі існуючі публікації, що стосуються ознаки „загибель людей” у злочинах цієї категорії, ідентичні»²⁶⁶⁹. Насправді твердження про «ідентичність» наявних в юридичній літературі позицій щодо розглядуваного питання не відповідає істині, адже в кримінально-правовій доктрині був сформований і інший, протилежний до попереднього підхід, прихильники якого наполягають на тому, що під загибеллю людей варто розуміти лише заподіяння смерті двом чи більше особам²⁶⁷⁰. Зокрема, В. О. Навроцький зазначає, що правильність наведеного тлумачення підтверджується такими аргументами: 1) з граматичного погляду слово «людей» однозначно означає множину; відповідно, загибель людей передбачає наявність двох чи більше потерпілих, яким заподіяно смерть; 2) для вказівки на заподіяння смерті одній особі законодавець використовує інші терміни (смерть потерпілого тощо); 3) термін «загибель кількох осіб», який за змістом рівнознач-

²⁶⁶⁸ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 483; Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. С. 103; Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С. 102; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 411; Митрофанов І. І., Пригула А. М. Злочини проти довкілля: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2010. С. 18; Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки та самовільне будівництво: теоретичні та практичні проблеми. *Держава та регіони. Серія право*. 2010. № 2. С. 133–136; Пензякова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 140–141; Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 155; Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2019. С. 312.

²⁶⁶⁹ Матвійчук В. К. З'ясування теоретичних та правозастосовних положень стосовно деяких наслідків у складах злочинів проти навколишнього природного середовища. *Юридична наука*. 2011. № 4–5. С. 100.

²⁶⁷⁰ Берднік І. В. Особливості кваліфікуючих ознак забруднення моря. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6. Т. 2. С. 111; Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суцільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 179; Бурдін В. М. До питання граматичного тлумачення окремих термінів КК України. *Актуальні проблеми кримінального та кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування*: зб. тез доповідей Регіонального круглого столу (21–22 лютого 2003 року). Хмельницький, 2003. С. 31–35; Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ: Видавничий дім «АртЕж», 2015. С. 317–318; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронока. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 817; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за ред. О. М. Джузі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер. 2016. С. 533.

ний терміну «загибель людей», однозначно вказує на заподіяння смерті двом чи більше потерпілим. Водночас на користь трактування загибелі людей як заподіяння смерті хоча б одній людині, як справедливо зауважує В. О. Навроцький, у літературі досі не наведено жодного вагомого доводу²⁶⁷¹.

На мою думку, саме ця (умовно друга) позиція є більш переконливою, адже вона ґрунтується на буквальному, а не на поширювальному тлумаченні кримінального закону, єдиним поясненням якого є спроби науковців «замаскувати» прорахунки законодавця, пов'язані з тим, що, з одного боку, смерть навіть однієї особи є одним із найнебезпечніших наслідків, що можуть настати внаслідок вчинення злочину, а, з іншого, вони не охоплюються поняттям «загибель людей». Щодо проблеми кваліфікації заподіяння смерті одній особі, то в нашому випадку вона повністю вирішується за допомогою згадування у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України про «інші тяжкі наслідки», якими охоплюється зазначений вид суспільно небезпечних наслідків. Водночас варто погодитися з авторами, які акцентують увагу на тому, що, не впливаючи на кваліфікацію, кількість осіб, загибель яких стала внаслідок відповідних злочинних діянь, водночас підлягає врахуванню у процесі призначення покарання як показник ступеня тяжкості вчиненого злочину²⁶⁷².

Порівняно з попереднім, у кримінально-правовій доктрині ще більші суперечки точаться навколо тлумачення наступного виду наслідків, про який йдеться у ч. 2 ст. 239 КК України, – «*масове захворювання людей*». Зокрема деякі правники обмежують вказівкою на те, що під масовим захворюванням людей треба розуміти захворювання значної (великої) кількості людей²⁶⁷³, або масове поширення інфекційної або іншої хвороби серед населення відповідної території за короткий проміжок часу²⁶⁷⁴. З критикою подібних трактувань виступає колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим. Вчені констатують, що фактично такий підхід полягає у заміні одного оціночного поняття («масове захворювання») іншими, не менш абстрактними («значна кількість», «велика кількість»), адже кількість людей, яка є «значною» чи «великою», не уточнюється. А тому цей підхід не може бути визначним конструктивним²⁶⁷⁵.

Зазначаючи, що під масовим захворюванням треба розуміти одночасне захворювання багатьох людей, В. І. Антипов водночас уточнює, що кількість таких людей має бути не менше десяти²⁶⁷⁶. Однак жодного обґрунтування на користь саме такого показника «масовості» юрист не наводить.

²⁶⁷¹ Навроцький В. О. Загибель людей як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи* : матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22–23 квітня 2004 р.) Київ–Харків : Юрінком Інтер, 2004. С. 44–47.

²⁶⁷² Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 336, 339–340.

²⁶⁷³ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. С. 178–179.

²⁶⁷⁴ Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕко», 2015. С. 323.

Найбільш виваженим такий підхід вважає й О. О. Пенязькова (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 141).

²⁶⁷⁵ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 340.

²⁶⁷⁶ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 483.

На протипагу цього, інші фахівці (щоправда, деякі з них розглядали «масове захворювання людей» як ознаку відмінних від розглядуваних злочинів проти довкілля) вважають, що достатньою підставою для інкримінування аналізованої кваліфікуючої ознаки є захворювання не менше як двох осіб. Свою думку правознавці передусім пояснюють тим, що законодавча конструкція «масове захворювання людей» містить у собі лише дві категорії точної інформації щодо кількості потерпілих: перша категорія інформації, яку законодавець передає правозастосувачу за допомогою словосполучення «масове захворювання людей», полягає в тому, що до таких випадків однозначно не належить факт захворювання однієї людини; друга категорія інформації дає змогу стверджувати, що законодавець не встановлює верхньої межі кількості потерпілих, а отже, йдеться про невизначено велику кількість виявлених фактів захворювання людей. Зі сказаного, на думку вчених, впливає, що формальних підстав для іншого висновку щодо кількісної характеристики потерпілих (не менше як двох осіб) під час масового захворювання людей кримінальний закон не дає²⁶⁷⁷.

Однак не всі криміналісти сприймають подібну логіку. Зокрема, В. О. Навроцький називає її дивною, адже дві особи масу не складають, і це видно навіть на побутовому рівні²⁶⁷⁸. Співзвучно висловлюється Н. В. Нетеса, яка пише, що визнання масовим захворювання двох осіб не відбиває того ступеня суспільної небезпечності, який притаманний цій ознаці, що традиційно належить до тяжких наслідків²⁶⁷⁹. Зважаючи на ці аргументи, у кримінально-правовій літературі (зокрема, Н. В. Нетесою) висувається найбільш обґрунтована, як на мене, позиція, згідно з якою критерію масовості відповідає захворювання трьох і більше людей²⁶⁸⁰. Водночас вважаю, що, даючи відповідь на питання деяких науковців, «чому захворювання двох осіб не є масовим захворюванням людей, а захворювання трьох осіб одразу стає таким?»²⁶⁸¹, передусім варто спиратися навіть не на один з тих доволі

²⁶⁷⁷ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 341–342.

²⁶⁷⁸ Навроцький В. О. 3 професорської шухляди. Івано-Франківськ: Фоліант, 2016. С. 65.

²⁶⁷⁹ Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр: монографія. Харків: Право, 2013. С. 235–236.

²⁶⁸⁰ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 411; Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр: монографія. Харків: Право, 2013. С. 235–236.

Викладений підхід підтримує А. М. Шульга (Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2019. С. 311). Щоправда, варто зазначити, що позиція названого автора відносно розглядуваного питання зазнавала змін принаймні тричі. Так, якщо в 2004 р. А. М. Шульга наполягав на тому, що масове захворювання людей означає захворювання не менш як двох осіб (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або цування: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 122), то вже у роботі, датованій 2012 р., правник суттєво уточнив попередню думку, зазначаючи, що масове захворювання людей – це заподіяння шкоди здоров'ю окремим особам, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесних ушкоджень або заподіяння шкоди здоров'ю населення (Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації: науково-практичне видання. Харків: НікаНова, 2012. С. 86–87). Однак, крім нелогічного конструювання, вказаному визначенню притаманні і суто змістовні вади, адже автор ніяк не розкриває ознаку «масовості», натомість говорючи про тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, які традиційно розглядаються як складові «інших тяжких наслідків».

²⁶⁸¹ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 343.

суб'єктивних та неоднозначних аргументів, до яких апелюють В. О. Навроцький і Н. В. Нетеса («логіка», «справедливість»), а на системний аналіз вказаних норм (ч. 2 ст. 239 та ч. 4 ст. 240 КК України) та їхнє співставлення з іншими положеннями кримінального закону. Зокрема, йдеться про частини другі статей 242 та 243 все того ж розд. VIII Особливої частини КК України, в яких кваліфікуючою ознакою порушення правил охорони вод та забруднення моря відповідно визнано спричинення «захворювання людей». Отже, застосовуючи системне тлумачення, можна констатувати, що якби законодавець у ч. 2 ст. 239 КК України справді мав намір спричинити посилу відповідальність за забруднення або псування земель, яке спричинило захворювання принаймні двох осіб, то він би обмежився вказівкою на ідентичне до звичаного у названих вище заборонах формулювання «захворювання людей». Використання термінологічного звороту «масове захворювання людей» засвідчує, що в цьому разі йдеться про більш суспільно небезпечний наслідок, який, зокрема, має вищі, порівняно зі «звичайним» захворюванням людей, кількісні характеристики хворих (щонайменше три особи).

Водночас зазначу, що мають рацію О. О. Дудоров, Д. О. Калмиков та М. В. Комарницький, які задаються й іншим питанням: чи можна стверджувати, що захворювання двох жінок на рак молочної залози (зокрема, у результаті негативного впливу іонізуючого випромінювання) є менш небезпечним наслідком порівняно із захворювання трьох (чи навіть десяти, як про це пише В. І. Антипов) жінок на грибок нігтя (наприклад, через недотримання санітарних умов при видобуванні корисних копалин)²⁶⁸²? Утім, визнаючи логічність поставленого питання, варто зауважити, що воно радше мало б бути поставлене не науковцям, які тлумачать кримінальний закон, а парламентаріям, які сформулювали його у такий спосіб, що не допускає іншого тлумачення. Авторські пропозиції, реалізація яких дасть змогу кваліфікувати за ч. 2 (ч. 3) ст. 239 КК України, зокрема, ті випадки, про які йшлося вище, будуть озвучені далі.

В юридичній літературі доводиться, що, крім з'ясованої кількості потерпілих (трьох, десять, сто, а, може, і більше), питання, чи є захворювання людей масовим, треба вирішувати також виходячи з характеру їхніх захворювань (вид хвороби; етап і специфіка її протікання у конкретної особи; можливість лікування такої хвороби за наявного рівня розвитку науки та техніки; її небезпечність для життя хворого; вплив хвороби на тривалість і якість життя людини, її працездатність тощо), можливості, способу та динаміки поширення таких хвороб серед населення, а також інших обставин, що впливають на суспільну безпеку вчиненого злочину (зокрема місце, час та обстановка, в якій відбулося захворювання людей)²⁶⁸³.

На завершення розгляду такої кваліфікуючої ознаки, як «масове захворювання людей», зауважу, що все ті ж О. О. Дудоров, Д. О. Калмиков та М. В. Комарницький висувують і деякі інші слушні рекомендації щодо її застосування. Зокрема, вченими послідовно спростовуються твердження про те, що: 1) масове захворюван-

²⁶⁸² Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 343.

²⁶⁸³ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 344.

ня людей передбачає одночасне захворювання певної кількості людей. Цей підхід у дослідників викликає щонайменше три зауваження. По-перше, таке часове обмеження явища масового захворювання людей ні прямо, ні опосередковано не впливає зі змісту поняття «масове захворювання людей». По-друге, у реальній дійсності одночасне (одномоментне) захворювання кількох осіб є майже неможливою ситуацією, адже у різних людей початковий етап хвороби (навіть інфекційної) здебільшого не збігається. По-третє, виникає питання, як бути з тими випадками, коли захворювання людей відбулося в різний час; 2) масове захворювання людей передбачає одночасне або послідовне захворювання певної кількості людей. Критикуючи цю думку, фахівці зазначають незрозумілість категорії «послідовне» захворювання людей; 3) масове захворювання людей означає захворювання значної кількості людей *на одній території* (виділено мною – Р. М.). Подібне твердження не підтримується через те, що воно не ґрунтується на тексті кримінального закону і, крім цього, безпідставно обмежує зміст розглядуваного кримінально-правового поняття; 4) масове захворювання людей передбачає захворювання великої кількості людей, поєднане з нестійкою втратою їх працездатності²⁶⁸⁴. Таке уточнення вчені вважають недоречним, через низку обставин: а) ні КК України, ні регулятивне законодавство не оперує таким поняттям, як «нестійка втрата працездатності». У нормативно-правових актах, присвячених визначенню рівня втрати працездатності людини, йдеться не про «стійкість» чи «нестійкість» втрати працездатності (бо вважається, що втрата працездатності – це завжди стійке явище), а про «ступінь» стійкої втрати працездатності (див., наприклад, Критерії встановлення ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків, затв. наказом МОЗ України від 5 червня 2012 р. № 420). Для визначення конкретного ступеня шкоди здоров'ю людини, спричиненої злочином, у КК України законодавець використовує різні ступені тяжкості тілесних ушкоджень, які також здебільшого визначаються через ступінь стійкої втрати працездатності (див. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затв. наказом МОЗ України від 17 січня 1995 р. № 6); б) навіть якщо припустити, що під «нестійкою втратою працездатності» розуміють «незначну стійку втрату працездатності» чи «незначні скороминущі наслідки, тривалістю не більш як шість днів», то виникає щонайменше два питання: на чому ґрунтується таке обмежувальне тлумачення поняття «масове захворювання людей» та як бути з випадками, коли такі захворювання спричинили більш небезпечні наслідки? Зважаючи на це, правники констатують, що факт масового захворювання людей не може обмежуватися певним рівнем втрати працездатності потерпілих²⁶⁸⁵.

Якщо в ч. 2 ст. 239 КК України йшлося про «масове захворювання людей», то в ч. 3 ст. 239-1 КК України вказується на таку кваліфікуючу ознаку, як **«масова загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу»**.

²⁶⁸⁴ Уголовный кодекс Украины : комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. Харьков : Одиссей, 2001. С. 508.

²⁶⁸⁵ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 345–349.

З-поміж інших імпонує висловлена в юридичній літературі думка відповідно до якої під загибеллю об'єктів тваринного і рослинного світу треба розуміти знищення диких звірів і птахів, бджолосімей, представників водної фауни, місць їх розмноження і проживання, кормових угідь, приведення у непридатний стан посівів або врожаю сільськогосподарських культур, знищення або пошкодження до ступеня припинення росту лісу, інших зелених насаджень тощо²⁶⁸⁶. Водночас варто враховувати слушні зауваження науковців, які звертають увагу на те, що, зважаючи на сутність родового та основного безпосереднього об'єктів злочину, відносини екологічної рівноваги у разі загибелі свійських тварин та сільськогосподарських рослин не страждають. Тобто розглядувана кваліфікуюча ознака може бути інкримінована лише в разі масової загибелі диких тварин або дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, лишайників, а також грибів на всіх стадіях розвитку та утворених ними природних угруповань²⁶⁸⁷.

Щодо питання про масовість загибелі або захворювання об'єктів тваринного світу, то воно має вирішуватися за допомогою звернення до відомостей про чисельність тварин, риби, інших організмів, що загинули чи захворіли, їх поширеність на території України або конкретної адміністративно-територіальної одиниці (абз. 3 п. 5 ППВСУ від 10 грудня 2004 р.). Розвиваючи наведену думку, С. М. Ребенко слушно пише, що «масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу» – це загибель такої кількості тварин або рослин на таких площах, які є зіставними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин або площею зростання відповідних рослин (наприклад, загибель значної частини тварин, великої кількості цінних порід об'єктів тваринного і рослинного світу на значних площах). Оцінюючи цю ознаку в кожному конкретному випадку, потрібно враховувати такі критерії: 1) велика кількість; 2) велика екологічна цінність зазначених природних об'єктів; 3) можливість їх відтворення; 4) вартісне велике вираження шкоди; 5) обсяг і вартість робіт, які необхідно провести для ліквідації негативних наслідків²⁶⁸⁸.

Далі зупинюся на характеристиці використаного у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України термінологічного звороту «*інші тяжкі наслідки*», а також вживано у ч. 2 ст. 239-2 КК України суміжного поняття «*тяжкі наслідки*».

Проаналізувавши тенденції розвитку досліджень окремих інститутів Особливої частини КК України, С. В. Хилюк слушно звернула увагу на відсутність серед науковців однакового підходу до розуміння, зокрема, поняття «інші тяжкі наслідки»²⁶⁸⁹, яке є одним із найбільш часто вживаних у КК кількісних оціночних понять. Розглядувана логіко-граматична конструкція наразі наводиться в текстах 72 статей, розміщених у 15 із 20 розділів Особливої частини КК України; лише її розділи III, V, XIV, XVI та XVII не містять у собі норм, в яких законодавче описання

²⁶⁸⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 806.

²⁶⁸⁷ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 173–174.

²⁶⁸⁸ Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 156–157.

²⁶⁸⁹ Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. С. 135.

ознак складів злочинів здійснюється без використання термінологічного звороту «інші тяжкі наслідки».

Щодо неоднозначності останнього пригадується висловлювання М. І. Ковальова про те, що формулювання «інші тяжкі наслідки» несе в собі зародок майбутніх помилок, адже неясно виражена воля законодавця поступово підмінюється тлумаченням закону (зокрема, судовим), яким фактично усуваються прогалини закону²⁶⁹⁰. На думку Л. Л. Крутлікова, наведення законодавцем як орієнтиру окремих видів тяжких наслідків, звичайно, є корисним для практики, однак не замінює відповідної дефініції, не дає повного уявлення про зміст досліджуваної ознаки та, як наслідок, не усуває складнощів у правозастосовній практиці²⁶⁹¹. На непослідовність законодавця при визначенні змістовної наповненості поняття «інші тяжкі наслідки» свого часу звертав увагу і М. І. Хавронюк²⁶⁹².

Вказані проблеми, що не дивно, знайшли своє відображення і у тлумаченні згаданих наслідків злочинів у сфері земельних відносин. Зокрема, залежно від розуміння змісту поняття «інші тяжкі наслідки» як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239 КК України, усіх вчених умовно можна розділити на дві групи: 1) тих, хто вважає, що в ч. 2 ст. 239 КК України поняття «інші тяжкі наслідки» має охоплювати лише випадки заподіяння фізичної шкоди людині (О. О. Дудоров, З. А. Загиней-Заболотенко, В. К. Матвійчук, О. О. Пенязькова)²⁶⁹³; 2) тих, хто відносить до змісту поняття «інші тяжкі наслідки» й інші наслідки, не пов'язані зі спричиненням фізичної шкоди потерпілим, фактично ототожнюючи його з поняттям «тяжкі наслідки» (В. І. Антипов, С. Б. Гавриш, О. В. Головкін, Т. В. Корнякова, Я. О. Лесяк, А. М. Шульга)²⁶⁹⁴.

На мою думку, аби дати об'єктивну відповідь на питання про зміст вказаних у досліджуваних статтях оціночних понять, потрібно глибше зрозуміти юридичну природу як оціночних понять загалом, так і такого їхнього різновиду, як «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки» зокрема²⁶⁹⁵.

²⁶⁹⁰ Ковалев М. И. Общественно опасные последствия и диспозиция уголовного закона. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 40.

²⁶⁹¹ Крутліков Л. Тяжкие последствия в уголовном праве: объективные и субъективные признаки. *Уголовное право*. 2010. № 5. С. 44.

²⁶⁹² Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. С. 38–40.

²⁶⁹³ Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕко», 2015. С. 318; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 796, 801; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 143.

²⁶⁹⁴ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 483; Головкін О. В., Лесяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 44; Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. С. 102–103; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 411; Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. С. 312.

²⁶⁹⁵ Див. про це також: Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170; Мовчан Р. О. Удосконалення законодавчого закріплення поняття «інші тяжкі наслідки» як актуальний напрям розвитку кримінально-правової політики. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю». Івано-Франківськ, 2015. С. 35–40; Мовчан Р. О. Систематизація законодавчого використання оціночних понять як перспективний напрям кримінально-правової політики (на прикладі аналізу поняття «інші тяжкі наслідки»). *Кримінальне право: традиції та новації*: матеріали міжнародного

Принагідно зауважу, що в кримінально-правовій доктрині наводяться численні класифікації оціночних ознак²⁶⁹⁶. Автору імпонує класифікація, запропонована С. Д. Шапченком і В. В. Питецьким та згодом розвинута О. В. Кобзевою, відповідно до якої виділяються якісні, кількісні та складені (змішаного типу, сукупні) оціночні ознаки²⁶⁹⁷. У межах цього підходу кількісними визнаються ті оціночні ознаки, сутнісні властивості яких виражаються в законі шляхом вказівки на більш чи менш точні розрахункові характеристики («систематичне невиконання», «масове знищення», «значна шкода» тощо). Якісними оціночними ознаками вважаються ті, зовнішнє вираження основних властивостей яких здійснюється у формі вказівки на такі, що не підлягають виміру, узагальнені емпіричні характеристики (наприклад, «неналежне виконання», «серйозна загроза», «особиста зацікавленість»). Нарешті сукупними визнаються оціночні ознаки, які, маючи ускладнену структуру, «змушують» правозастосувача звертатися і до якісних, і до кількісних критеріїв оцінки. Прикладом сукупних оціночних ознак якраз і може бути досліджуване поняття «інші тяжкі наслідки».

Л. П. Брич справедливо зазначає, що проблема розуміння змісту поняття «інші тяжкі наслідки» має три аспекти: по-перше, чи охоплюється вказаними наслідками заподіяння лише фізичної шкоди людині чи також і шкоди іншого характеру; по-друге, чи охоплюється вказаними наслідками такий прояв фізичної шкоди людині, як смерть; по-третє, які конкретні прояви фізичної шкоди людині становлять зміст цього поняття²⁶⁹⁸. Вважаю за доцільне зосередити свою увагу на розкритті першого (як на мене, найбільш дискусійного) аспекту розглядуваної проблеми.

Насамперед зазначу, що правильне розуміння досліджуваних оціночних понять можливе лише за умови усвідомлення відмінності між термінологічним зворотом «інші тяжкі наслідки», який згадується у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України, та поняттям «тяжкі наслідки», яке, як ми пам'ятаємо, вживається у ч. 3 ст. 239-2 КК України.

На думку Р. І. Лемехи, тяжкі наслідки за кримінальним правом України – це вид негативних (шкідливих) змін в об'єкті посягання, які завжди мають реальний вияв, характеризуються високим рівнем суспільної небезпеки, мають специфічне кримінально-правове значення, можуть або конкретно вказуватися у КК, або позначатися за допомогою оціночних термінів, які підлягають конкретизації за харак-

---

круглого столу, присвяченого 90-літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В. В. Сташиса. 9–10 липня 2015 р. Полтава, Харків, 2015. С. 265–271.

²⁶⁹⁶ Під оцінним кримінально-правовим поняттям треба розуміти поняття з невизначеним змістом, що фіксує найбільш загальні ознаки кримінально-правових явищ, предметів, зумовлює необхідність конкретизації його змісту суб'єктами, які інтерпретують та (або) застосовують кримінальний закон України (Загинець З. А. Герменевтика кримінального закону : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 7).

²⁶⁹⁷ Питецький В. В. Оценочные признаки уголовного закона (сущность, функции, перспективы использования в законодательстве) : учеб. пособие. Красноярск, 1993. С. 20–22; Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 142; Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. С. 98–101; Шапченко С. Д. Оценочные признаки в составах конкретных преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1988. С. 22.

²⁶⁹⁸ Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 231; Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. С. 22.

тером і розміром їх вияву у кожному конкретному випадку²⁶⁹⁹. Розмежовуючи зазначені вище лексеми, Л. П. Брич пише, що поняттям «тяжкі наслідки» законодавцем позначаються суспільно небезпечні наслідки, які є безальтернативною ознакою складу злочину. Обсяг цього поняття сам собою є дуже широким. Крім того, він не обмежений обсягами інших понять, що мало б місце, якби вони були названі з ним в одному переліку. Зміст поняття «тяжкі наслідки» залежить від змісту суспільно небезпечного діяння у відповідному складі злочину. Тому зазначене поняття не може мати однакового значення у всіх складах злочинів²⁷⁰⁰.

Вочевидь, не в останню чергу саме такою логікою керувалися й укладачі ППВСУ від 10 грудня 2004 р., які під тяжкими наслідками пропонують розуміти загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); знищення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо²⁷⁰¹. Зважаючи на те, що у ч. 3 ст. 239-2 КК України тяжкі наслідки не «пов'язані» з жодними іншими поняттями, пропонується широкий підхід до їхнього розуміння загалом можна визнати вдалим.

Водночас для уникнення невідповідного звуження сфери застосування досліджуваної кримінально-правової заборони, крім смерті однієї або декількох осіб²⁷⁰², масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу, О. О. Дудоров резонно вказує і на можливість настання інших тяжких наслідків. Як приклад, вчений наводить ситуацію, коли незаконне видобування з русел річок піщано-гравійної і піщано-галечникової суміші зумовлює розмивання берегів, а це має своїм наслідком підтоплення тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, житлових будинків і господарських споруд. Також свавільний забір гравійно-галькової суміші в тих місцях, де це робити заборонено, призводить до пониження відміток русла і заплавних ділянок вздовж русла. Унаслідок цього виникають проблеми з експлуатацією таких споруд, як водозабори (трубчасті водоприймачі), опори мостових переходів, опори нафтопродуктів і газопроводів, огорожувальних дамб та інших регуляційних споруд²⁷⁰³.

З наведеним вище підходом щодо тлумачення поняття «тяжкі наслідки» частково не погоджується О. О. Пенязькова. Зокрема, дослідницею стверджується, що в ч. 3 ст. 239-2 КК України тяжкі наслідки не можуть полягати у спричиненні такої шкоди, як фізична шкода (смерть однієї особи або загибель людей, тілесні ушко-

²⁶⁹⁹ Лемеха Р. І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. С. 5.

²⁷⁰⁰ Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. С. 23–24.

²⁷⁰¹ Запропоноване тлумачення підтримує М. В. Кумановський (Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 173).

²⁷⁰² З урахуванням викладених вище аргументів вживання цієї конструкції виглядає більш вдалим порівняно зі згаданою у відповідній ППВСУ «загибеллю чи масовим захворюванням людей».

²⁷⁰³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 810.

дження різного ступеня тяжкості), адже об'єктивна сторона відповідного складу злочину, як обґрунтовувалося вище, полягає у протиправному впливі винуватого виключно на землі водного фонду. На думку названої авторки, у випадку, коли в результаті заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду буде спричинено фізичну шкоду потерпілому (якщо уявити таку ситуацію), то дії суб'єкта злочину потребують кваліфікації за сукупністю (за ст. 239-2 та відповідною статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за спричинення фізичної шкоди особі)²⁷⁰⁴.

Однак погодитися із пропонуванням трактуванням я не можу. Адже в юридичній літературі доводиться²⁷⁰⁵, що для правильного розуміння тяжких наслідків важливо розрізняти: 1) шкоду, що проявляється у сфері родового, видового та основного й *додаткового (додаткових) безпосередніх об'єктів* (виділено мною – Р. М.), які враховуються при визначенні наявності підстави кримінальної відповідальності, а також впливають на кваліфікацію. Саме заподіяння такої шкоди має враховуватися при тлумаченні поняття тяжких наслідків у конкретних складах злочинів; 2) наслідки, що перебувають за межами цих об'єктів, які не входять до складу зазначених злочинів, а тому не можуть бути віднесені до тяжких наслідків конкретних складів злочинів²⁷⁰⁶. Отже, наполягаючи на тому, що тяжкі наслідки не можуть полягати у спричиненні такої шкоди, як фізична шкода, О. О. Пенязькова фактично ігнорує той факт, що життя та здоров'я особи виступає додатковим об'єктом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 239-2 КК України. Водночас варто зазначити, що, незважаючи на широке коло тих наслідків, які можуть визнаватися тяжкими, на практиці у всіх трьох виявлених випадках кваліфікації дій особи за ч. 3 ст. 239-2 КК України відповідна ознака інкримінувалася за фактом спричинення однієї лише особливо великої матеріальної шкоди.

Таращанським районним судом Київської області встановлено, що Особа-1 здійснив незаконний видобуток піску з руслової водойми р. Рось в об'ємі 6 800 м³. Розмір відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок видобутку піску будівельного становить 1 млн 656 тис. 480 грн. Ця обставина дала суду підстави констатувати, що діями Особи-1 були завдані тяжкі наслідки, а тому вчинене потребує кваліфікації за ч. 3 ст. 239-2 КК України²⁷⁰⁷.

Васильківським міськрайонним судом Київської області за ч. 3 ст. 239-2 КК України кваліфіковані дії Особи-2, який, діючи незаконно, використовуючи землі водного фонду, за допомогою земснаряда «Н-9911к» здійснив видобуток піску з руслової водойми р. Стугна в об'ємі 9 152 м³, внаслідок чого спричинив матеріальної шкоди на загальну грошову суму 1 млн 763 тис. 553,79 грн²⁷⁰⁸.

²⁷⁰⁴ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 148.

²⁷⁰⁵ Цікаво, що на наведені положення посилається і сама О. О. Пенязькова.

²⁷⁰⁶ Чеботарьова Г. В. Кримінально-правова охорона правопорядку в сфері медичної діяльності : монографія. Київ : КНТ, 2011. С. 256–257.

²⁷⁰⁷ Вирок Таращанського районного суду Київської області від 15 жовтня 2019 р. у справі № 375/467/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84923745>.

²⁷⁰⁸ Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>.

Надалі це рішення було скасовано судом апеляційної інстанції через процесуальні вади (ухвала Апеляційного суду Київської області від 11 квітня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57106578>).

Така ж кримінально-правова оцінка була надана діям Особи-3, незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах якого призвело до матеріальних збитків у розмірі 1 млн 845 тис. 452,7 грн²⁷⁰⁹.

Водночас у процесі вдосконалення кваліфікуючих ознак складів земельних злочинів «екологічної» спрямованості²⁷¹⁰ варто враховувати ті рекомендації, які були висловлені в підрозділі 2.2 монографії, зокрема щодо формалізації показника відповідної матеріальної шкоди. Йдеться про передбачення у диспозиції розглядуваних заборон таких кваліфікуючих ознак, як-от «значна шкода» та «тяжка шкода», показники яких будуть обґрунтовані далі.

У свою чергу, аналізуючи поняття «інші тяжкі наслідки», Л. П. Брич зазначає, що це завжди наслідки альтернативні. Відповідно, обсяг цього поняття залежить від тих понять, які позначають суспільно небезпечні наслідки, в поєднанні з якими воно назване в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК²⁷¹¹.

Аналіз чинного КК України свідчить про те, що в абсолютній більшості (57 із 72 випадків) поняття «інші тяжкі наслідки» вживається в тексті кримінального закону поряд з іншим словосполученням, що відображає суспільно небезпечні наслідки відповідного діяння, – це «загибель людей». На мій погляд, у тих випадках, коли в диспозиції кримінально-правової норми наслідки у виді загибелі людей виступають єдиною альтернативою іншим тяжким наслідкам, зміст останніх має тлумачитись із застосуванням таких принципів, як: 1) *Ejusdem generis* («того ж роду або класу»): якщо в тексті закону загальні слова йдуть за переліком конкретних предметів, осіб чи категорій, то загальні слова можуть означати лише предмети чи осіб тієї ж природи чи характеру, що і перераховані; 2) *Noscitu ra sociis* («той, що пізнається за супутнім»): якщо слово має кілька значень, його значення в законі з'ясовується за тими словами, які оточують його в контексті.

Проектуючи зазначені принципи на проблематику цього дослідження, можна сформулювати таке правило тлумачення кримінального закону: в тих випадках, коли в статті кримінального закону «загибель людей» виступає єдиною альтернативою «іншим тяжким наслідкам», до змісту останніх можна відносити лише ті наслідки, які полягають у певній фізичній шкоді здоров'ю людини.

Схожу думку висловлюють Н. Ф. Кузнецова і М. Б. Кострова, які зазначають, що принцип *Ejusdem generis* є доволі корисним при тлумаченні-конкретизації саме «інших тяжких наслідків». Для юристів беззаперечним є те, що «інші тяжкі наслідки» означають їхню альтернативність із раніше вказаними у кримінально-правовій нормі наслідками і, відповідно, вказують на однорідність характеру і близький ступінь суспільної небезпеки наслідків. Як приклад вказується, що коли у п. «в» ч. 3 ст. 126 КК РФ передбачається викрадення людини, яке спричинило через небережність смерть потерпілого чи інші тяжкі наслідки, то не варто відносити до інших тяжких наслідків наслідки у виді матеріальної шкоди у великому розмірі,

---

²⁷⁰⁹ Ухвала Бородяньського районного суду Київської області від 28 лютого 2019 р. у справі № 360/279/17-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80185772>.

²⁷¹⁰ Нагадаю, що мною пропонувалося уніфікувати відповідні показники шкоди для складів злочинів, передбачених новим редакціями статей 239, 239-1 та 239-2 КК України.

²⁷¹¹ Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 232.

зриву особливо значущої комерційної угоди, міжнаціональних зіткнень, масових заворушень тощо²⁷¹².

Таку позицію розділяє і В. О. Навроцький, який звертає увагу на той факт, що певні труднощі становить встановлення змісту понять, які в КК наведені способом так званих відкритих переліків²⁷¹³, – коли прямо названо одну чи кілька однорідних ознак складу злочину, а далі вказано, що відповідною статтею охоплюються й інші аналогічні ознаки. На думку вченого, під час тлумачення таких термінів треба виходити з правила, згідно з яким усі терміни, використані у відкритих переліках, позначають однорідні поняття, тобто, по-перше, інші ознаки мають бути подібними (однорідними) з прямо вказаними в КК, і, по-друге, за змістом повинні відрізнятися від прямо названих. Однорідність ознак означає, що вони мають бути у своїх основних рисах схожими з прямо названими в законі, належати до того ж роду, групи. Якщо йдеться про наслідки, то інші наслідки мають полягати в заподіянні шкоди тому ж об'єкту, бути такими ж за характером. Поняття, які позначаються прийомом відкритого переліку, мають тлумачитися з урахуванням значення прямо названих термінів, їхній обсяг фактично обмежується самим законодавцем. Принципово неправильним є поширювальне тлумачення відповідних термінів, коли під іншими наслідками, діями, способами тощо розуміють будь-які можливі ознаки. В. О. Навроцький не оминає своєю увагою і зміст поняття «інші тяжкі наслідки», зазначаючи, що коли наслідки позначені як «загибель людей або інші тяжкі наслідки», то як ці «інші наслідки» повинна враховуватися лише фізична шкода; відповідно, матеріальна шкода незалежно від її розміру і характеру не повинна належати до таких наслідків, оскільки вона принципово відрізняється від тієї, на врахування якої орієнтує закон через термін, що є кореневим у відповідному законодавчому формулюванні²⁷¹⁴.

Коментуючи норми КК України про відповідальність за злочини проти безпеки виробництва (уточню – частини другі статей 271–275 КК із використаним у них формулюванням «загибель людей або інші тяжкі наслідки»), В. О. Навроцький пише, що до інших тяжких наслідків у цьому разі не належить заподіяння матеріальної шкоди незалежно від її розміру, оскільки зі змісту відповідних нормативних актів випливає, що вони спрямовані на охорону лише особи, її життя та здоров'я. Заподіяння шкоди майнового характеру має отримувати самостійну кримінально-правову оцінку²⁷¹⁵.

Подібного погляду дотримується Р. Л. Максимович, який вважає, що під «іншими тяжкими наслідками» у частинах других статей 271–275 КК України треба розуміти лише заподіяння відповідної фізичної шкоди потерпілим, тобто однорідні

²⁷¹² Кузнецова Н. Ф., Кострова М. Б. Общественно опасные последствия: лингвистический аспект. *Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право*. 2001. № 6. С. 37; Кострова М. Б. О «языковом» толковании уголовного закона. *Правоведение*. 2002. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=180818>.

²⁷¹³ На думку З. А. Загинеї-Заболотенко, під відкритими переліками тексту кримінального закону України треба розуміти один із прийомів абстрактно-казуїстичного формулювання тексту цього закону, що має орієнтовний або умовно-орієнтовний характер і складається з одиниць переліку (конкретизуючого (конкретизуючих) та узагальнюючого термінів (термінологічних зворотів) (Загинеї З. А. Герменевтика кримінального закону : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 5).

²⁷¹⁴ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 641–642.

²⁷¹⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 898.

(однопорядкові) стосовно «загибелі людей» суспільно небезпечні наслідки. У разі заподіяння матеріальної шкоди юридичній або фізичній особі або тривалого простою підприємств, цехів тощо шкода безпосереднім об'єктам злочинів проти безпеки виробництва не завдається, а тому заподіяння такої шкоди може діставати кримінально-правову оцінку за допомогою норм КК про відповідальність за службові злочини²⁷¹⁶.

В унісон названим ученим висловлюється З. А. Тростюк (Загиней-Заболотенко), яка зазначає, що в статтях Особливої частини КК, де поєднуються в одну логіко-граматичну конструкцію звороти «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки», під іншими тяжкими наслідками необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому. Адже шкода, яка позначена термінологічним зворотом «інші тяжкі наслідки», повинна бути однопорядковою із загибеллю людей (фізичною шкодою)²⁷¹⁷.

Видається, що запропонований підхід до тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» варто застосовувати і в тому разі, коли, крім загибелі людей, у диспозиції статті вказується і на інший вид фізичної шкоди здоров'ю людини на кшталт того, як це зроблено у ч. 2 ст. 239 КК України, де використано формулювання «що спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки».

Водночас Л. П. Брич зробила слушне уточнення щодо висловленої позиції, звертаючи увагу на те, що таке тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» поширюється тільки на випадки, коли «загибель людей» названа в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК як єдина альтернатива іншим тяжким наслідкам, оскільки різне змістовне наповнення аналізованого поняття безпосередньо визначається змістом того поняття чи тих понять, у поєднанні з якими в диспозиції статті Особливої частини воно назване. Адже в деяких складах злочинів альтернативою іншим тяжким наслідкам, крім загибелі людей, є суспільно небезпечні наслідки, що полягають у шкоді, за характером відмінній від фізичної шкоди людині²⁷¹⁸.

Справді, аналіз чинного кримінального законодавства засвідчує, що поряд із тими випадками, коли «загибель людей» названа в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК як єдина альтернатива «іншим тяжким наслідкам» (загалом подібна конструкція використовується в Особливій частині КК 33 рази) або такою альтернативою додатково виступає ще й інший вид фізичної шкоди людини, поширеним є і такий варіант побудови кримінально-правових норм, коли альтернативою «іншим тяжким наслідкам», крім «загибелі людей», виступають суспільно небезпечні наслідки, що полягають у шкоді, за характером відмінній від фізичної шкоди людині. Зокрема, крім згаданої ч. 3 ст. 239-1 КК України, такий прийом законодавець застосовував, формулюючи інші склади злочинів проти довкілля (ч. 4 ст. 240, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ч. 1 ст. 253), багатو складів злочинів проти громадської безпеки (ч. 3 ст. 265, ч. 3 ст. 265-1, ч. 4 ст. 267-1, ч. 2 ст. 270,

²⁷¹⁶ Максимович Р. Л. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 295.

²⁷¹⁷ Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 69–70.

²⁷¹⁸ Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. С. 24–25.

ч. 3 ст. 270-1), деякі інші склади злочинів (ч. 2 ст. 278, ч. 3 ст. 280, ч. 3 ст. 292, ч. 3 ст. 321-1, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 352, ч. 2 ст. 378, ч. 2 ст. 411, ст. 417, ч. 2 ст. 446 КК України).

У таких випадках питання про зміст «інших тяжких наслідків» має вирішуватися правозастосувачем з урахуванням багатьох чинників, серед яких визначальним, на мою думку, має бути логіко-граматичне (включаючи логіко-синтаксичне) тлумачення тексту кримінального закону. Приступаючи до трактування поняття «інші тяжкі наслідки», правозастосувач зобов'язаний уважно вивчити синтаксичну структуру диспозиції кримінально-правової норми з тією метою, щоб повною мірою зрозуміти наміри законодавця, які той мав, вживаючи зворот «інші тяжкі наслідки». Аналіз чинного КК України свідчить про використання законодавцем двох основних варіантів синтаксичної побудови норм, в яких одними з кількох альтернативних ознак складу злочину (переважно наслідків) виступають «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки»²⁷¹⁹.

Варіант І. Законодавець альтернативно (через кому) перелічує суспільно небезпечні наслідки діяння (водночас перед описанням таких наслідків можуть вказуватися й інші ознаки складу злочину, зокрема, спосіб), одним з яких виступає «загибель людей», завершуючи перелік, після вказівки на останній із видів наслідків, словосполученням «або (чи) інші тяжкі наслідки». Зокрема, такий варіант трапляється у ст. 236, **ч. 3 ст. 239-1**, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ч. 1 ст. 253, ч. 3 ст. 265, ч. 3 ст. 265-1, ч. 2 ст. 270, ч. 3 ст. 292, ст. 417 КК України.

Видається, що за такої побудови статей КК поняття «інші тяжкі наслідки» може означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охоронюваного об'єкта (в кримінальному праві аксіоматичним є положення про визначення суспільно небезпечних наслідків об'єктом посягання) і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншим, вказаним у диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Наприклад, у складі злочину, передбаченого ст. 236 КК України, враховуючи його об'єкт та зміст об'єктивної сторони (зокрема, вживання «інших тяжких наслідків» поряд із наслідками у виді «загибелі людей» та «екологічним забруднення значних територій»), до «інших тяжких наслідків» треба відносити загибель однієї особи, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам, масове захворювання людей, виведення з ладу виробничих підприємств чи інших важливих споруд (гребель, систем водо- та енергопостачання, зв'язку тощо), масові загибель або захворювання об'єктів тваринного світу, знищення лісових масивів на значних площах, неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси у певному регіоні, генетичне перетворення природних об'єктів, спричинення великих матеріальних збитків, зокрема і тих, які пов'язані з відновленням належної якості довкілля, неможливість проживання населення на певній території і вимушене переселення людей²⁷²⁰.

²⁷¹⁹ Цікаво, що О. О. Пашенко загалом виділив аж 18 варіантів вживання термінологічного звороту «інші тяжкі наслідки» (Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 234–239).

²⁷²⁰ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 111–112.

Варіант II. Законодавець за допомогою розділового сполучника «або» розділяє, з одного боку, усі види суспільно небезпечних наслідків, зазначені в статті (частині статті) КК, а з іншого – наслідки у виді «загибелі людей чи інших тяжких наслідків», які вказуються в кінці переліку. Подібний прийом використаний у ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 238, ч. 4 ст. 267-1, ч. 3 ст. 270-1, ч. 3 ст. 278, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 352, ч. 2 ст. 378, ч. 2 ст. 411, ч. 2 ст. 446 КК.

Таке конструювання, виходячи з його логіко-граматичного тлумачення, дає змогу припустити, що законодавець відніс всі інші наслідки, які йдуть після розділового сполучника «або», до умовної «сфери впливу» наслідків у виді «загибелі людей». Якби законодавець мав намір охопити поняттям «інші тяжкі наслідки» не лише спричинення шкоди здоров'ю людини, а і настання наслідків іншого характеру (майнова шкода, шкода довкіллю тощо), між усіма іншими наслідками, вказаними у статті (частині статті) КК, і логіко-граматичною конструкцією «загибель людей чи інші тяжкі наслідки» було б вжито не розділовий сполучник «або», а кому, а вже між наслідками у виді «загибелі людей» та «іншими тяжкими наслідками» був би використаний сполучник «або» («чи»).

За такого підходу можна було б стверджувати, що поняття «інші тяжкі наслідки» є: або взагалі відносно самостійним і, відповідно, може охоплювати собою будь-які наслідки залежно від оцінки правозастосувача, яка спирається на зміст та місцезнаходження відповідної кримінально-правової заборони; або пов'язане щонайменше не лише із «загибеллю людини», а і з іншими наслідками, зазначеними в диспозиції кримінально-правової норми. За умови застосування другого з виділених варіантів переконуюсь у зворотному, тобто в необхідності пов'язувати «інші тяжкі наслідки» виключно із «загибеллю людей».

З огляду на викладені аргументи, можемо констатувати, що, незважаючи на вживання у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України ідентичного формулювання «інші тяжкі наслідки», його зміст у цих заборонах є різним²⁷²¹. Якщо б в обох указаних випадках законодавець мав намір залишити тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» повністю на розсуд правозастосувача, обмежуючи його площиною об'єктів посягань, то чому тоді в ч. 3 ст. 239-1 КК України він позначає суспільно небезпечні наслідки за допомогою формулювання «якщо це спричинило загибель людей, масову загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу або інші тяжкі наслідки», а в ч. 2 ст. 239 КК України вже використовує зовсім інший прийом, описуючи кваліфікуючі ознаки розглядуваного злочину за допомогою конструкції «... спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»? На це питання можу дати лише одну логічну відповідь: у першому випадку законодавець дає чітко зрозуміти, що при кримінально-правовій кваліфікації поняття «інші тяжкі наслідки» має розцінюватися як таке, що має відносно самостійний характер та однаковою мірою «прив'язане» до двох попередніх видів наслідків; у другому ж випадку «інші тяжкі наслідки» «прив'язані» до «загибелі та масового захворювання людей», що зобов'язує тлумачити його зміст через призму останніх.

Отже, зважаючи на те, що у ч. 2 ст. 239 КК України альтернативною «іншим тяжким наслідкам» виступає винятково фізична шкода людині (загибель людей, їхне

---

²⁷²¹ Аналогічна позиція озвучується О. О. Пенязьковою (Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 142–143).

масове захворювання), а також пам'ятаючи про конституційне положення стосовно того, що усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, під вказаними наслідками необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому, яка буде однопорядковою із паралельно згаданими наслідками (конкретний вид такої шкоди буде обґрунтований далі). Тому, наприклад, якщо наслідком забруднення або псування земель стало істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні, про яке говорять деякі науковці, вчинене має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 239 КК України як таке, що спричинило інші тяжкі наслідки, лише в тому разі, коли особі будуть завдані тілесні ушкодження певної тяжкості. В іншому разі вказане діяння має отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням на ч. 1 ст. 239 КК України як забруднення або псування земель, що спричинило небезпеку для довкілля.

Водночас варто зауважити, що попри сказане та продемонстровану вище принципову відмінність між поняттями «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки», як і в ситуації з ч. 3 ст. 239-2 КК України, в усіх трьох виявлених мною випадках застосування ч. 2 ст. 239 КК України підставою для такої кваліфікації знову ставало спричинення великих матеріальних збитків.

Рахівським районним судом Закарпатської області встановлено, що Особа-1, обіймаючи посаду Чорнотисянського сільського голови Рахівського району, в порушення статей 9, 17, 23, 32, 33 Закону України «Про відходи», внесла до порядку денного 7-ї сесії сільської ради питання щодо відведення земельної ділянки для розміщення сміттєзвалища в урочищі «Луги» в с. Чорна Тиса, достовірно знаючи, що ця земельна ділянка є сільськогосподарськими угіддями (сіножаті) і за її вилучення необхідно сплатити втрати сільськогосподарського виробництва, не довівши це до відома депутатів. Вказані дії призвели до шкоди в розмірі 3 млн 074 тис. 217,3 грн, що стало підставою для їхньої кваліфікації за ч. 2 ст. 239 КК України²⁷²².

Аналогічну кримінально-правову оцінку від того ж суду отримали подібні дії Особи-2, які спричинили шкоду в розмірі 24 млн 408 тис. 049,05 грн²⁷²³.

Так само були кваліфіковані дії Особи-3, який, обіймаючи посаду директора ЗАТ «Перечинський ЛК», порушуючи вимоги статей 116, 125, 126 ЗК України та всупереч вимогам статей 17, 33 Закону України «Про відходи», допустив незаконне складування відходів кускової деревини та тирси загальним об'ємом понад 100 м³ на земельній ділянці площею 0,1100 га, яка не була для того відведена. Внаслідок засмічення вказаної земельної ділянки було спричинено шкоду в розмірі 120 тис. 780 грн²⁷²⁴.

Загалом із таким варіантом кваліфікації варто погодитися. Тобто за умови попереднього внесення змін до ч. 2 ст. 239 КК України, які б «відкріпили» «інші тяжкі наслідки» від «загибелі людей», згадана матеріальна шкода цілком могла б розцінюватися як інші тяжкі наслідки забруднення або псування земель. Однак, проаналізувавши наведені судові рішення не відособлено, а системно, в контексті

²⁷²² Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 17 червня 2010 р. у справі № 1-10/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49582778>.

²⁷²³ Постанова Рахівського районного суду Закарпатської області від 16 лютого 2011 р. у справі № 1-4/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51385611>.

²⁷²⁴ Постанова Перечинського районного суду Закарпатської області від 26 січня 2011 р. у справі № 1-5/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13554675>.

аналізу всієї практики застосування ст. 239 КК України, зауважу, що попереднє позитивне враження від них (особливо останнього рішення) є передчасним. Йдеться про те, що в інших випадках вже не за ч. 2, а за ч. 1 ст. 239 КК України були кваліфіковані прояви забруднення або псування земель, які спричинили шкоду на суму: 301 тис. 065 грн²⁷²⁵; 844 тис. 592,62 грн²⁷²⁶; 4 млн 771 тис. 737,6 грн²⁷²⁷; 272 млн 599 тис. 270 грн²⁷²⁸.

Як бачимо, судовій практиці у відповідній царині явно бракує уніфікованості, що призводить до неприпустимих ситуацій, коли, наприклад, забруднення або псування земель, яким було завдано матеріальну шкоду на суму 120 тис. 780 грн, кваліфікується за ч. 2 ст. 239 КК України як таке, що спричинило інші тяжкі наслідки, а аналогічні діяння, наслідком яких стало завдання шкоди на суму в 3, 8, 45 та навіть у 2 700 (!!!) разів більшу за попередню, – за ч. 1 ст. 239 КК України як некваліфіковане забруднення або псування земель. На мою думку, наведені положення зайвий раз демонструють те, що у ст. 239 КК України (все сказане далі буде стосуватися і статей 239-1 та 239-2) формалізованим має бути не лише передбачений ч. 1 показник шкоди, яка виступатиме криміноутворювальною ознакою злочину (істотна шкода), а й показники шкоди, з якими має пов'язуватися диференціація кримінальної відповідальності за аналізовані діяння. Видається, що, як і у ст. 197-1 КК України, відповідна шкода має позначатися як значна та тяжка (ч. 2 та ч. 3 проєктованих редакцій досліджуваних заборон). Врешті-решт необхідність руху у напрямі максимальної формалізації ознак не лише основних, а й кваліфікованих складів злочинів проти довкілля поступово усвідомив і вітчизняний законодавець. Про це, зокрема, свідчать приклади конструювання нових редакцій ст. 246 КК України (через Закон від 25 квітня 2019 р.) та, звісно, ст. 254 КК України (через Закон від 19 грудня 2019 р.), у частинах четвертих яких встановлено відповідальність за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу та умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, відповідно, які спричинили тяжкі наслідки, показники яких був розкритий у примітках названих статей.

Водночас, за умови притаманної Особливій частині КК України доволіності кількісних показників шкоди, вважаю, що формулюючи передбачені новою редакцією ст. 239 КК України показники «значної шкоди» та «тяжкої шкоди» до уваги мають братися, з одного боку, ті, так би мовити, середні «коефіцієнти», які використовуються у чинному кримінальному законодавстві під час формулювання інших подібних кваліфікованих складів злочинів, а з іншого – наведені у підрозділі 2.2 монографії дані щодо середнього розміру шкоди, яка завдається при вчиненні злочину, передбаченого ст. 239 КК України. Водночас ще раз підкреслю, що через свою очевидну завищеність та доволіність (необґрунтованість), яка також була до-

²⁷²⁵ Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 12 липня 2013 р. у справі № 202/27414/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32611827>.

²⁷²⁶ Вирок Краснодарського міськрайонного суду Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013>.

²⁷²⁷ Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879>.

²⁷²⁸ Вирок Московського районного суду м. Харкова від 25 січня 2019 р. у справі № 643/17/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80851817>.

ведена у підрозділі 2.2, мною не бралися до уваги показники «істотної шкоди» і «тяжких наслідків», передбачені новою редакцією ст. 254 КК України, в якій, нагадаю, вони були закріплені на рівні 250 і більше НМДГ та 1 000 і більше НМДГ відповідно.

Отже, пам'ятаючи про те, що істотною рекомендувалося вважати шкоду, яка в 10 разів перевищує НМДГ, пропоную встановити показник «значної шкоди» на рівні 50 і більше НМДГ, а «тяжкої шкоди» – 250 і більше НМДГ²⁷²⁹. Зрозуміло, що в подальшому законодавець має рухатися шляхом уніфікації цих показників у межах всього кримінального законодавства. Та, на мою думку, про відповідну уніфікацію (зокрема, з аналогічними показниками, про які йдеться у ст. 197-1 КК України) можна буде говорити лише тоді, коли будуть розроблені адекватні і такі, що узгоджені з реаліями, методики визначення розміру шкоди, зокрема, від незаконного зняття поверхневого шару земель, які будуть враховувати реальну (надзвичайно високу) суспільну небезпеку аналізованих екологічних деліктів.

На відміну від ч. 2 ст. 239 КК України, у ч. 3 ст. 239-1 КК України має місце саме перший із згаданих вище варіантів, коли законодавець альтернативно (через кому) перераховує суспільно небезпечні наслідки діяння (водночас перед описанням таких наслідків вказуються й інші ознаки складу злочину, зокрема, загальнонебезпечний спосіб), одним із яких виступає «загибель людей», завершуючи перелік, після вказівки на останній із видів наслідків, словосполученням «або (чи) інші тяжкі наслідки». Тому варто погодитися з науковцями, які визнають, що в цьому разі поняття «інші тяжкі наслідки» може означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охоронюваного об'єкта і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншими, вказаними у диспозиції відповідної кримінально-правової норми²⁷³⁰. Зокрема, чи не найбільш повний перелік таких наслідків був запропонований О. С. Олійник, яка відносить до них: заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи декільком особам; середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам; тяжкі захворювання об'єктів тваринного чи рослинного світу; втрата їх рідкісних представників, що не призвела до масової загибелі виду в цілому; виснаження природних ресурсів; тривалий простій підприємств; втрата рекреаційного призначення значних територій; заподіяння шкоди в особливо великому (1 000 і більше НМДГ) розмірі, що враховує втрати сільгоспвиробництва (загибель свійських тварин і культурних рослин, їх хвороба, пошкодження) тощо²⁷³¹. Загалом погоджуючись із запропонованим розумінням змістовного наповнення аналізованої ознаки, зазначу, що, по-перше, з огляду на представлені раніше аргумен-

²⁷²⁹ Розмірковуючи над тим, яка ж майнова шкода повинна вважатися «особливо великою» у ч. 2 ст. 239 КК України, Г. С. Крайник також зупинився на показнику, який у 250 і більше разів перевищує НМДГ (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С. 101).

²⁷³⁰ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 488; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 806; Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 143; Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 159–160.

²⁷³¹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 175.

ти, вважаю за необхідне доповнити наведений перелік і смертю однієї людини; по-друге, завищеним виглядає вказаний показник «особливо великого розміру» матеріальної шкоди: на мою думку, в ч. 2 ст. 239-1 КК України має йтися про показник шкоди, який є ідентичним до показника шкоди у ч. 2 ст. 239 КК України.

Варто також зазначити, що, крім об'єктивних труднощів, притаманих тлумаченню будь-якого оціночного поняття, уніфіковане трактування звороту «інші тяжкі наслідки» значно ускладнюється через відсутність фактично будь-якої послідовності та системності у разі його використання законодавцем у різних кримінально-правових нормах, зокрема і передбачених одним розділом Особливої частини КК України²⁷³².

У такій ситуації, коли законодавець надає поняттю «інші тяжкі наслідки» різного значення навіть у межах одного розділу Особливої частини КК України, го-

²⁷³² Як приклад, що демонструє безсистемність законодавчих підходів, яка ще більше ускладнює з'ясування змісту поняття «інші тяжкі наслідки», можна навести конструювання кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак однорідних злочинів, передбачених ст. 265 і ст. 267 КК України.

Так, у ч. 3 ст. 265 КК України особливо кваліфікуючими ознаками незаконного поводження з радіоактивними матеріалами законодавець визнає вчинення таких дій повторно або за попереднього зморою групою осіб, або якщо вони спричинили загибель людей, майнову шкоду у великому розмірі, значне забруднення довкілля чи інші тяжкі наслідки. Подібне конструювання загалом варто визнати вдалими, адже: з одного боку, воно максимально враховує особливості розглядуваної кримінально-правової норми (зокрема, той факт, що внаслідок вчинення передбачених у ній дій можливим є настання різного роду наслідків – як загибелі людей, так і майнової шкоди чи забруднення довкілля); з іншого, знову ж враховуючи багатоб'єктність злочину, дає змогу тлумачити як «інші тяжкі наслідки» і інші, не передбачені ч. 3 ст. 265 КК України наслідки, які за характером та рівнем суспільної небезпеки можна порівняти із «загибеллю людей», «майновою шкодою в особливо великому розмірі» або «значним забрудненням довкілля». Такої ж думки дотримується В. В. Локтіонова (Локтіонова В. В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження) : монографія. Кременчук : Видавець «ПП Шербагих О. В.», 2011. С. 165). Щоправда, треба звернути увагу на той факт, що в одній частині ст. 265 КК України передбачено відповідальність і за незаконне поводження з радіоактивними матеріалами, вчинене повторно або за попереднього зморою групою осіб, і за такі ж самі дії, якщо вони спричинили загибель людей. Правильність такого законодавчого рішення виглядає сумнівним, адже очевидним є той факт, що незаконне поводження з радіоактивними матеріалами, яке спричинило наслідки у виді «загибелі людей», є істотно небезпечнішим за аналогічні дії, вчинені повторно або за попереднього зморою групою осіб (про це детальніше йтиметься далі).

Конструюючи ж кваліфікуючі ознаки в ст. 267 КК України – кримінально-правовій забороні, багато в чому подібній до ст. 265 КК України, законодавець чомусь обмежився вказівкою лише на «загибель людей або інші тяжкі наслідки». Водночас є підстави вважати, що, наприклад, незаконне пересилання радіоактивних матеріалів, як і порушення правил поводження з ними, здатне спричинити, зокрема, значне забруднення довкілля, тим самим значно підвищуючи ступінь суспільної небезпеки такого діяння. Але, на відміну від ст. 265 КК України, конструювання якої дозволяє кваліфікацію в подібних випадках за ч. 3, відповідно до ст. 267 КК України такі дії мають отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням на ч. 1 цієї статті, оскільки поняття «інші тяжкі наслідки» як ознака складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 267 КК України, з огляду на особливості законодавчого формулювання останньої (вказівку в ній на єдину альтернативу «іншим тяжким наслідкам» у виді «загибелі людей»), має тлумачитися лише як завдання певної фізичної шкоди здоров'ю людини.

Цікаво, що в ст. 258 КК України «Терористичний акт», яка міститься у цьому ж розд. IX Особливої частини КК України, законодавець використав ще один варіант поєднання логіко-граматичних конструкцій «інші тяжкі наслідки та «загибель людей» (у ст. 258 КК України замість поняття «загибель людей» вживається більш вдале словосполучення «загибель людини»). У вказаній статті КК України настання «інших тяжких наслідків» визнається кваліфікуючою ознакою злочину (ч. 2), а от «загибель людини» – особливо кваліфікуючою (ч. 3). Водночас у ч. 2 альтернативою «іншим тяжким наслідкам» виступає «значна майнова шкода», що за умови буквального тлумачення закону унеможливило кваліфікацію за ч. 2 ст. 258 КК України, наприклад, терористичного акту, що призвів до заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній особі, тілесних ушкоджень середньої тяжкості двом чи більше особам тощо.

Більш логічним, враховуючи суть зазначеного діяння, зокрема, його багатоб'єктність, було б застосування першого запропонованого мною варіанту використання логіко-граматичної конструкції «інші тяжкі наслідки», коли б у ч. 2 ст. 258 КК України перелік кваліфікуючих ознак терористичного акту наводився через кому і завершувався словосполученням «або інші тяжкі наслідки». Це дало б правозастосувачу чіткий сигнал про те, що до «інших тяжких наслідків» можуть бути віднесені наслідки будь-якого характеру, подібні за ступенем суспільної небезпеки до вказаних у ч. 2 ст. 258 КК України. Водночас у ч. 2 ст. 258 КК України обов'язково, крім «заподіяння значної майнової шкоди», має бути вказано і ще хоча б на один різновид суспільно небезпечних наслідків терористичного акту, який би виступав альтернативою «іншим тяжким наслідкам».

ворити про уніфікованість тлумачення аналізованого оціночного поняття в кримінальному законі загалом не доводиться. Інші дослідники також вимушені констатувати неможливість повної відмови від синонімії та полісемії в кримінальному законі та, як наслідок, неможливість реалізації в повному обсязі одного з основних правил законодавчої техніки «одне поняття – один термін» при описанні суспільно небезпечних наслідків²⁷³³. За цих обставин логічно, що науковцями пропонуються різні шляхи оптимізації використання оціночних понять взагалі і поняття «інші тяжкі наслідки» зокрема.

О. В. Кобзева звернула увагу на той факт, що в кримінально-правовій літературі виділяють два основних стратегічних напрями удосконалення використання оціночних понять: перший пов'язаний із мінімальним використанням і подальшим скороченням використання оціночних ознак; другий полягає в тактичному вирішенні проблем законодавчого оформлення оціночних понять²⁷³⁴. Повністю підтримуючи слова С. Д. Шапченка (вони мали б стати аксіомою для законодавця) про те, що під час розроблення складів конкретних злочинів оціночні ознаки необхідно використовувати лише тоді, коли без них неможливо обійтися²⁷³⁵, водночас вважаю за потрібне нагадати, що, звертаючись до оціночних понять, законодавець надає кримінально-правовим нормам гнучкість, яка розширює можливості їхнього застосування до максимальної кількості життєвих ситуацій. Цілком відмовитися від використання оціночних понять при законодавчій фіксації суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони неможливо. Тут доречно навести вилучені О. В. Кобзевою основні причини використання в кримінальному законі оціночних ознак. Якщо такою об'єктивною причиною є надзвичайна багатоманітність соціально небезпечних предметів, властивостей і явищ, які потребують постійного контролю, то основною суб'єктивною причиною – створення особливого прийому законодавчої техніки, необхідного для відображення в кримінальному законі згаданої багатоманітності явищ і процесів суспільного життя. Створення ж на законодавчому рівні суворо вичерпного переліку злочинних посягань може призвести до казуїстики, коли в кожному конкретному випадку за відсутності вказівки на певну форму дій, певний вид наслідків тощо ми будемо зіштовхуватися ні з чим іншим, як із прогалиною кримінального закону²⁷³⁶. Звичайно, на практиці простіше і зручніше користуватися законом, в якому прямо окреслюються наслідки, настання яких тягне кримінальну відповідальність; однак при конструюванні кримінально-правової норми вирішується і таке завдання, як можливість її застосування в реальних життєвих ситуаціях²⁷³⁷. Тому занадто категоричним і загалом неприйнятним є висновок В. В. Локтіонової, зроблений нею за результатами вивчення «інших тяжких наслідків» як ознаки складів злочинів проти довкілля, –

²⁷³³ Кузнецова Н. Ф., Кострова М. Б. Общественно опасные последствия: лингвистический аспект. *Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право*. 2001. № 6. С. 30.

²⁷³⁴ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 197–198.

²⁷³⁵ Шапченко С. Д. Оценочные признаки в составах конкретных преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1988. С. 7–18.

²⁷³⁶ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. С. 101–103, 107.

²⁷³⁷ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1979. С. 101.

про повну заміну понять на кшталт «інші тяжкі наслідки» як таких, що мають надто широкий і розпливчастий зміст, на формально-визначені поняття²⁷³⁸.

Більш перспективним видається другий із названих вище напрямів подальшого використання оціночних понять у кримінальному праві, заснований на оптимальному поєднанні оціночних і формально-визначених понять. Проектуючи зроблений висновок на проблематику оптимізації використання у вітчизняному КК поняття «інші тяжкі наслідки», зокрема, у контексті вдосконалення законодавчого опису ознак складів злочинів у сфері земельних відносин, висловлю припущення про те, що, незважаючи на з'ясування відсутності можливості його уніфікованого тлумачення в межах усього кримінального закону, це поняття, з огляду на широкий спектр виконуваних ним функцій, і надалі має використовуватися у КК, але за певних обставин як передумови ефективного застосування кримінального закону, а саме – належного законодавчого закріплення і дотримання принципів формування і тлумачення кримінально-правових норм, що містять оціночні ознаки²⁷³⁹.

На мою думку, ефективність кримінального закону, в якому використовується логіко-граматична конструкція «інші тяжкі наслідки», могла б бути значно вищою за умови дотримання тісно пов'язаних між собою вимог щодо її законодавчого закріплення.

Передусім парламентарії мають уникати розповсюджених у чинному КК України випадків, коли альтернативою «іншим тяжким наслідкам» виступає лише один із видів суспільно небезпечних наслідків. На сторінках юридичної літератури неодноразово наголошувалося на тому, що замість цього законодавець має рухатися шляхом максимальної конкретизації «інших тяжких наслідків», яка повинна досягатися передусім шляхом більш детального переліку явищ, що підпадають під поняття тяжких наслідків, і які можна виявити шляхом врахування практики застосування відповідних кримінально-правових норм²⁷⁴⁰. Зокрема, пригадуються слушні зауваження Ю. О. Тимошенко, яка зазначає, що конкретизація ознак екологічних злочинів, викладених за допомогою відкритого переліку, може бути здійснена в постановках Пленуму Верховного Суду РФ лише за умови наявності в диспозиції статті альтернативних ознак, які виступають орієнтиром при тлумаченні кримінально-правової заборони²⁷⁴¹.

Вельми показовою в цьому сенсі є наукова дискусія щодо змісту «інших тяжких наслідків», альтернативно вказаних поряд із «поширенням епізоотії» в диспозиції ст. 251 КК «Порушення ветеринарних правил». Традиційно в правовій доктрині під ними визнавалися, зокрема, масове отруєння людей або тяжке захворювання на відповідну хворобу хоча б однієї людини, масове захворювання або падіж худоби за відсутності ознак епізоотії, великі матеріальні збитки, пов'язані із запровадженням карантинних заходів, зниженням якості або втратою продукції і сировини тваринного походження, масова загибель дичини, бджіл або

²⁷³⁸ Локтіонова В. В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження) : монографія. Кременчук : Видавець «ПП Щербатих О. В.», 2011. С. 168.

²⁷³⁹ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. С. 123–188.

²⁷⁴⁰ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 229; Кострова М. Б. Эффективность уголовно-правовых норм и языка закона. *Уголовное право*. 2001. № 4. С. 43.

²⁷⁴¹ Тимошенко Ю. А. Конструирование уголовно-правовых норм об ответственности за экологические преступления: проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2019. С. 444.

риби²⁷⁴². Однак із наведеним тлумаченням поняття інших тяжких наслідків не погоджується Л. П. Брич, яка переконана в тому, що цим поняттям охоплюється лише шкода довкіллю, яка стосується тваринного світу²⁷⁴³. Якщо керуватись розкритим вище принципом *Ejusdem generis*, то точку зору, яку критикує Л. П. Брич, вочевидь, є підстави визнати поширювальним тлумаченням кримінального закону. Водночас зрозуміло, що це тлумачення є вимушеним і до того ж таким, що враховує призначення кримінально-правової заборони, присвяченої порушенню ветеринарних правил, суспільну небезпеку цього злочину і належність до основних завдань ветеринарної медицини захисту як тварин, так і населення від збудників і хвороб тварин. Не викликає сумнівів необхідність законодавчого уточнення (щонайменше розширення переліку) суспільно небезпечних наслідків злочинного порушення ветеринарних правил.

Особливо актуальним є дотримання виділеного першого правила для тих ситуацій, коли, наприклад, як у ч. 2 ст. 239 КК України, «інші тяжкі наслідки» виступають альтернативою наслідкам у виді «загибелі людей» та іншій фізичній шкоди людині. Як було доведено вище, за таких умов поняття «інші тяжкі наслідки» може трактуватися виключно як певний різновид фізичної шкоди здоров'ю людини. Це, у свою чергу, переконує в недоцільності використання у таких випадках конструкції «інші тяжкі наслідки», замість вживання якої законодавець як альтернативу «загибелі людей» має вказувати на ту шкоду здоров'ю людини, яку можна визначити за допомогою чітких формалізованих критеріїв.

Такий же висновок робить Л. П. Брич, яка вказує, що для позначення наслідків, які полягають у фізичній шкоді людині, потрібно відмовитися від використання таких багатозначних понять, як «шкода здоров'ю людини», «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки»; їх зміст потрібно визначити по-іншому щодо кожного складу злочину, враховуючи зміст і структуру безпосереднього об'єкта злочину. Авторка переконана в необхідності позначати суспільно небезпечні наслідки у виді шкоди здоров'ю людини за допомогою вказівки на конкретний вид, розмір шкоди, кількість потерпілих та форму вини. «Реалізація такого кроку, – на думку Л. П. Брич, – дозволить усунути необхідність надавати одному і тому ж терміну різного значення щодо ознаки, яка займає одне і те саме місце в системі ознак складу злочину щодо різних статей Особливої частини, зокрема, передбачених одним розділом Особливої частини КК. Тим більше, що такий підхід уже апробований у КК, зокрема, в ст. 286, ч. 2 ст. 314 КК»²⁷⁴⁴.

Варто погодитись і зі слушною думкою О. В. Кобзевої, яка зазначає, що в тих випадках, коли законодавець вирішить за потрібне використовувати оціночні ознаки, які позначені однаковими словами, але мають різний зміст, він повинен в об'язковому порядку розтлумачити зміст, що вкладається в кожен з цих ознак²⁷⁴⁵.

²⁷⁴² Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 548.

²⁷⁴³ Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 469.

²⁷⁴⁴ Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 231.

²⁷⁴⁵ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 235.

З огляду на сказане, моя друга рекомендація полягає в тому, що, враховуючи неможливість однакового тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» при використанні його в різних розділах Особливої частини КК, законодавець, конструюючи конкретну статтю кримінального закону, має в кожному випадку індивідуально підходити до визначення тих наслідків, які виступають альтернативою «іншим тяжким наслідкам». Адже саме ці наслідки, на які мають вказувати парламентарії з урахуванням місцезнаходження в системі Особливої частини КК і мети прийняття конкретної кримінально-правової заборони, повинні бути для правозастосувача орієнтиром, що визначатиме зміст вживаного поряд із ними термінологічного звrotу «інші тяжкі наслідки». Вважаю, що з урахуванням місцезнаходження у системі Особливої частини КК України, а також характеру антисуспільної спрямованості злочинів, передбачених статтями 239, 239-1 та 239-2 (як і нової ст. 239-3), в їхніх третіх частинах має йтися не лише про фізичну шкоду людині та матеріальну шкоду, а й про тяжку шкоду довкіллю, про яку, зокрема, згадується у п. 3 примітки ст. 239 КК України. Причому, на відміну від інших видів шкоди, вказаних у попередніх пунктах (істотна та значна), у цьому пункті примітки доцільно закріпити і деякі конкретні прояви «тяжкої шкоди довкіллю», що може бути досягнуто за рахунок вказівки у ній:

– по-перше, на такий вид наслідків, як настання «надзвичайної екологічної ситуації»²⁷⁴⁶. Як ми пам'ятаємо, у більшості країн групи СНД кваліфікуючою ознакою відповідних складів злочинів виступає «псування землі, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха». На мій погляд, як ознака, що свідчить про настання тяжкої шкоди, має виступати саме «спричинило надзвичайну екологічну ситуацію», а не вчинене у такій зоні;

– по-друге, на характерний для розд. VIII Особливої частини КК України наслідок у виді масової загибелі об'єктів тваринного або рослинного світу. Інша потенційна шкода однопорядкового характеру може бути визнана «іншими тяжкими наслідками», вказівка на які має бути збережена і в нових редакціях відповідних законів²⁷⁴⁷.

На жаль, про виконання другої пропонованої рекомендації у чинному КК України сьогодні говорити не доводиться. Зокрема, законодавча конструкція «загибель

---

²⁷⁴⁶ Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» надзвичайна екологічна ситуація – це надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави.

Такий вид наслідків визнається тяжкою шкодою і в кримінальному законодавстві Казахстану та Киргизії.

²⁷⁴⁷ Тут також доречно нагадати, що в кримінально-правовій літературі пропонуються різноманітні способи конкретизації оціночних понять: створення спеціального розділу або статті, в яких би розкривався зміст оціночних понять; створення термінологічного словника КК тощо. Перспективним способом конкретизації змісту поняття «інші тяжкі наслідки» також може бути спосіб, висунутий О. В. Кобзєвою. Йдеться про створення на початку кожного розділу (глави) Особливої частини статті, в якій би роз'яснювався зміст тих оціночних ознак, які, будучи однаковими за словесним вираженням, використовуються в системі кримінального закону в різноманітних значеннях (Кобзєва Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 233).

Фактично про це говорить і О. М. Миколенко, пропонуючи: 1) в кожному розділі Особливої частини КК передбачити самостійну статтю, яка б містила законодавче визначення всіх оціночних понять, що використовуються у цьому розділі; 2) наповнити ці оціночні поняття самостійним змістом, який впливає з особливостей об'єкта посягання; 3) виділити оціночні поняття, які розуміються за змістом однаково, незалежно від того, в якому розділі Особливої частини КК України вони закріплені (Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочинном : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. С. 141–155).

Видється, що зазначені пропозиції цілком могли б бути враховані робочою групою з розроблення проекту нового КК України.

людей чи інші тяжкі наслідки» паралельно використовується для позначення суспільно небезпечних наслідків у розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля» (наприклад, статті 237, 239 КК України), у розд. IX Особливої частини «Злочини проти громадської безпеки» (наприклад, статті 64, 267, 269 КК України) і розд. X Особливої частини «Злочини безпеки виробництва (статті 271–275 КК України).

Водночас Пленум ВСУ в кожному з перелічених вище випадків по-різному розкриває зміст поняття «інші тяжкі наслідки»:

– у злочинах проти довкілля – це, як писалося раніше: загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах (абз. 2 п. 5 ППВСУ від 10 грудня 2004 р.). До речі, неприпустимим треба вважати той факт, що в цьому випадку ВСУ не диференціює поняття «тяжкі наслідки» та «особливо тяжкі наслідки»²⁷⁴⁸. Цим самим ВСУ спонукав правозастосувача до хибного висновку про те, що ці поняття є тотожними, хоч, як це було доведено вище, «інші тяжкі наслідки», на відміну від «тяжких наслідків», є «залежними» від тих наслідків, альтернативою яким вони виступають;

– у злочинах проти громадської безпеки – це заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній особі, середньої тяжкості двом особам і більше, а також великої матеріальної шкоди будь-якій юридичній чи фізичній особі (абз. 3 п. 27 постанови від 26 квітня 2002 р. № 3 «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами»);

– у злочинах проти безпеки виробництва – це заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній людині, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, шкоди у великих розмірах підприємству, установі, організації чи громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих дільниць (абз. 4 п. 21 постанови від 12 червня 2009 р. № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва»).

Позиція ВСУ для мене є цілком зрозумілою: у кожному випадку він намагався тлумачити поняття «інші тяжкі наслідки» з урахуванням об'єкта того чи іншого злочину та мети прийняття певних кримінально-правових заборон. Але пропоноване тлумачення можна було б визнати таким, що спирається на «букву закону», лише тоді, коли б у конкретних статтях Особливої частини КК України поряд з «іншими тяжкими наслідками» вказувалися, крім «загибелі людей», й інші наслідки, які б відображали специфіку цього злочину, і давали б ВСУ підстави для диференційованого розуміння поняття «інші тяжкі наслідки», використаного у різних розділах Особливої частини КК. Запропоноване ВСУ тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» щодо окреслених статей, де таких «специфічних» наслідків не

²⁷⁴⁸ Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 231.

вказано, треба визнавати відступом від однієї з основних вимог під час інтерпретації закону – максимально обережного тлумачення закону, що супроводжується максимальною обережністю інтерпретації тих оціночних ознак, за допомогою яких у кримінальному законі реалізується криміналізація і декриміналізація діянь²⁷⁴⁹. У підсумку це призводить до розширення з боку ВСУ обсягів криміналізації розглядуваних діянь при тому, що це прерогатива, яка, як відомо, знаходиться у виключній компетенції ВРУ. Можемо констатувати, що недотримання законодавцем аналізованого правила призвело до порушення одного з основних принципів законодавчого використання оціночних ознак, який О. В. Кобзева влучно йменує принципом недопущення інтерпретаційного впливу оціночних ознак на результати проведеної з їх використанням криміналізації²⁷⁵⁰.

Законодавець також повинен уникати продемонстрованих раніше ситуацій, коли при конструюванні однорідних складів злочинів (ст. 236 та ч. 2 ст. 238, ч. 3 ст. 265 та ч. 2 ст. 267 КК України тощо) поняття «інші тяжкі наслідки» закріплюється в тексті кримінального закону за допомогою використання різних за змістом логіко-граматичних (синтаксичних також) конструкцій. Реалізація цього правила (за умови визнання факту неможливості надання поняттю «інші тяжкі наслідки» однакового значення у разі використання його в різних розділах Особливої частини КК України) має створити максимально зручне підґрунтя для уніфікованого тлумачення розглядуваного термінологічного звороту хоча б у межах окремих розділів Особливої частини КК України. З огляду на сказане пропонується максимально уніфікувати конструювання кваліфікованих складів злочинів, передбачених новими редакціями статей 239, 239-1, 239-2 та 239-3 КК України.

У теорії кримінального права не знаходить єдиного вирішення і питання, спричинення тілесних ушкоджень якої тяжкості, поруч із загибеллю людини, має визнаватися іншими тяжкими наслідками: або лише тяжкого тілесного ушкодження одному чи кільком потерпілим, або ще й тілесних ушкоджень середньої тяжкості двом чи більше особам. Уважно проаналізувавши погляди криміналістів, я дійшов висновку про те, що поняття «інші тяжкі наслідки» як ознака складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239 КК України, має охоплювати не лише тяжкі тілесні ушкодження одиній або декільком особам, а й випадки заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше потерпілим²⁷⁵¹. Моя позиція ґрунтується на:

1) суб'єктивній оцінці як приблизно рівних за ступенем суспільної небезпечності випадків забруднення або псування земель, які спричинили тяжкі тілесні ушкодження одній особі, та аналогічних діянь, що спричинили тілесні ушкодження середньої тяжкості, наприклад, 3–5 особам;

2) тому факті, що в чинному кримінальному законодавстві відповідальність за необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження передбачається однією заборонаю (ст. 128 КК України);

²⁷⁴⁹ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 244.

²⁷⁵⁰ Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. С. 138.

²⁷⁵¹ Треба зазначити, що в юридичній літературі викладений підхід поділяється не всіма. Зокрема, на думку Р. І. Лемехи, заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень має охоплюватися поняттям «істотна шкода», оскільки поняття «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки» передбачають більш суспільно небезпечні наслідки, серед яких тяжкі тілесні ушкодження, смерть потерпілого (Лемеха Р. І. Поняття істотної шкоди за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. С. 118).

3) деякими нормами КК України (статті 196, 286 тощо) передбачаються різні правові наслідки за діяння, що призвели до необережного заподіяння середньої тяжкості та тяжкого тілесного ушкодження, з урахуванням чого пропонується уніфікувати правові наслідки забруднення або псування земель, яке спричинило тяжке тілесне ушкодження (*незалежно від кількості потерпілих*) та середньої тяжкості тілесне ушкодження *двом або більше потерпілим*²⁷⁵².

Аналізуючи кваліфікуючі ознаки складів злочинів, передбачених статтями 239 та 239-1 КК України, А. М. Шульга звертає увагу на те, що їхнє вчинення може супроводжуватися не тільки, а може – і не стільки настанням тілесних ушкоджень в їхньому класичному розумінні, а й захворюванням людей. Видається, що твердження юриста не позбавлені раціонального зерна. Зважаючи на це, а також пам'ятаючи і про одну з попередніх вимог щодо найбільш повного врахування юридичної природи кожного складу злочину при побудові його кваліфікуючих ознак, пропоную в ч. 3 ст. 239 та ч. 3 нової ст. 239-3 (про необхідність відмови від вказівки у статтях 239-1 та 239-2 на будь-яку фізичну шкоду людині йшлося вище) КК України поруч із згаданими видами тілесних ушкоджень вказати і на наслідок у виді масового захворювання людей.

Водночас за жодних умов не можу погодитися з пропозицією А. М. Шульги щодо вказівки у пропонованій ним редакції ст. 239-3 КК України «Незаконне заволодіння земельними ресурсами» на «насильство або погрозу застосування насильства, яке не є (ч. 2) або є небезпечним для життя чи здоров'я особи (ч. 3)»²⁷⁵³. Пропонуючи подібне формулювання, правник не враховує того, що, на відміну від «традиційних» злочинів проти власності (грабіж, розбій, вимагання), для злочинів проти довкілля (як, до речі, і для самовільного зайняття земельної ділянки), в яких ставлення до наслідків у виді фізичної шкоди людині традиційно вважається виключно необережними, застосування насильства або його погрози є абсолютно нехарактерним (жодного випадку), чим і пояснюється використання в межах відповідного розділу формулювань на кшталт «спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки», а не типових для умисних посягань словосполучень «вбивство», «поєднаний із заподіянням тілесних ушкоджень...», «застосуванням насильства...» тощо.

Беручи до уваги озвучену раніше позицію щодо необхідності позначати суспільно небезпечні наслідки у виді шкоди здоров'ю вказівкою на конкретний вид, розмір шкоди, кількість потерпілих та, зокрема, форму вини, з якою вони вчиняються, вважаю, що у відповідній частині нової редакції ст. 239 має бути закріплене таке формулювання: «якщо воно спричинило через необережність одному чи декільком потерпілим тяжке тілесне ушкодження або тілесне ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим». Відповідно, такі види шкоди здоров'ю людини, як «легке тілесне ушкодження одному чи кільком потерпілим або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому» мають виступати криміноутворювальною ознакою основних складів відповідних злочинів (частини перші статей 239 та 239-3 КК України).

²⁷⁵² Подібний підхід був підтриманий Г. С. Крайником (Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 100).

²⁷⁵³ Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. С. 582.

З. А. Загине́й-Заболо́тенко резонно звертає увагу на те, що кваліфікуючі ознаки, які позначають обставини, різні за ступенем суспільної небезпеки, не можуть поміщатися в одній статті Особливої частини КК²⁷⁵⁴. Однак, визначивши зміст поняття «інші тяжкі наслідки» та оцінивши як приблизно рівні за ступенем суспільної небезпечності випадки забруднення або псування земель, які спричинили тяжкі тілесні ушкодження одній особі, та аналогічних діянь, що спричинили тілесні ушкодження середньої тяжкості двом чи більше потерпілим, я в жодному разі не можу погодитися з оцінкою як приблизно рівних за ступенем суспільної небезпечності наслідків у виді, з одного боку, «загибелі людини», а тим більше «загибелі людей», як це передбачено у чинній редакції ч. 2 ст. 239 КК України, а з другого – жодних інших наслідків, незалежно від їхнього характеру – чи то майнова шкода в особливо великому розмірі, чи то тяжка шкода довікллю, чи навіть зазначений вище різновид шкоди здоров'ю людини. Вважаю, що ступінь суспільної небезпеки загибелі людини є настільки вищим, що жоден інший вид наслідків не може вважатися однопорядковим із ним. Аналогічну думку висловлює М. І. Хавронюк, для якого очевидно, що найбільш тяжкими наслідками з усіх суспільно небезпечних наслідків є, зокрема, такі, як «загибель людей» і «смерть людини». Хоч вчений визнає, що КК України шляхом встановлення однакового покарання за діяння, що спричинили їхнє настання, фактично «прирівнює» до цих наслідків інші (тяжкі тілесні ушкодження, середньої тяжкості тілесні ушкодження тощо)²⁷⁵⁵.

До речі, ту обставину, що вбивство через необережність – а саме воно фактично і має місце при забрудненні або псуванні земель, що спричинило загибель людини, – є істотно небезпечнішим за будь-яке інше необережне злочинне діяння, прямо визнає і законодавець. Так, якщо за необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України) він передбачив кілька видів альтернативних покарань, найбільш суворим із яких є обмеження волі на строк до 2 років, то вбивство через необережність (ст. 119 КК України) карається значно суворіше – обмеженням волі на строк від 3 до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Водночас за вбивство через необережність двох чи більше осіб взагалі передбачено лише один безальтернативний вид покарання – позбавлення волі на строк від 5 до 8 років (ч. 2 ст. 119 КК України).

Зважаючи на зазначені вище положення, виникає логічне питання: чому, диференціювавши відповідальність за «звичайне» вбивство через необережність та таке ж «звичайне» необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, законодавець не визнав за потрібне диференціювати і відповідальність за настання аналогічних наслідків забруднення або псування земель, у такий спосіб фактично визнавши їх приблизно рівними за ступенем суспільної небезпеки?

У контексті розгляду означеної проблематики нагадаємо, що у ст. 239-1 КК України, як, до речі, і в деяких інших нормах Особливої частини КК України (наприклад, статті 194, 347, 347-1, 352, 378, 411), в особливо кваліфікованому складі злочину наслідки у виді «загибелі людей» прирівнюються не лише до незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, яке спричинило «інші тяжкі наслідки» та «масову загибель об'єктів тваринного або рослинного

²⁷⁵⁴ Загине́й З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 119.

²⁷⁵⁵ Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. С. 40.

світу», а й до аналогічних діянь, вчинених шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом. Водночас у ст. 270-1 (як і у ст. 194-1) КК України «загальнонебезпечний спосіб» визнається кваліфікуючою ознакою складу злочину, а «загибель людей або інші тяжкі наслідки» – особливо кваліфікуючою ознакою. Через подібне законодавче конструювання ми отримали таку ситуацію: під час тлумачення оціночного поняття «інші тяжкі наслідки» у ст. 239-1 КК України правозастосувач має орієнтуватися, крім «прив'язки» до «загибелі людей», на те, що суспільна безпека цих наслідків має бути співмірною з незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, вчиненого загальнонебезпечним способом, а вже під час тлумачення звороту «інші тяжкі наслідки» як ознаки складу злочину, наприклад, передбаченого ст. 194-1 КК України, правозастосувач, урахувавши той факт, що санкцією ч. 3 розглядуваної норми передбачено покарання, значно суворіше, ніж передбачене ч. 2 (позбавлення волі на строк від 8 до 15 років та позбавлення волі на строк від 3 до 10 років відповідно), має виходити з того, що рівень суспільної небезпеки таких наслідків є набагато вищим, ніж в умисному пошкодженні об'єктів електроенергетики, вчиненому загальнонебезпечним способом.

Видається, що представлені аргументи доволі переконливо засвідчують необхідність диференціації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), яке спричинило смерть людини, та аналогічні діяння, що призвели до настання будь-яких інших наслідків. Основним покликанням цих змін має стати диференціація відповідальності за діяння, які мають очевидно різний ступінь суспільної небезпеки.

З урахуванням цього, а також положень, які були викладені вище, я дійшов висновку, що задекларована мета може бути досягнута завдяки поділу ч. 2 ст. 239 (як і нової ст. 239-3) на три частини: ч. 2, яка передбачала б відповідальність за забруднення або псування земель, яке заподіяло значну шкоду; ч. 3, в якій мало б йтися про діяння, передбачені ч. 1 або ч. 2 цієї статті, якщо вони призвели до тяжких наслідків (ця пропозиція стосується і нових редакцій статей 239-1 та 239-2 КК України)²⁷⁵⁶ або спричинили через необережність масове захворювання людей, заподіяння одному чи кільком потерпілим тяжкого тілесного ушкодження або тілесного ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або інші тяжкі наслідки; ч. 4, якою б мала бути регламентована відповідальність за діяння, передбачені ч. 1, ч. 2 або ч. 3 цієї статті, які, проте, спричинили значно небезпечніші наслідки, – необережне заподіяння смерті людини (ці пропозиції стосуються виключно ст. 239 та нової ст. 239-3 КК України)²⁷⁵⁷.

Щодо таких кваліфікуючих ознак, як «повторність» та «за попередньою змовою групою осіб», то очевидно, що з урахуванням продемонстрованої вище юридичної природи відповідних злочинів, вказівка на них у статтях 239-1 та 239-2 КК України виглядає цілком виправданою і тому має бути збережена і в нових редакціях відповідних заборон.

²⁷⁵⁶ Необхідність встановлення у ч. 3 ст. 239-1 КК України такої особливо кваліфікуючої ознаки, як «заподіяння матеріальної шкоди в особливо великому розмірі», визнає С. М. Ребенко (Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 152–153).

²⁷⁵⁷ На мою думку, ця пропозиція може бути використана і під час удосконалення деяких інших кримінально-правових заборон, присвячених злочинам проти довкілля.

Однак варто пригадати, що внаслідок ухвалення Закону від 19 грудня 2019 р. аналогічні кваліфікуючі ознаки з'явилися і в новій ч. 3 ст. 254 КК України, що зумовлює необхідність вирішення питання про доцільність їхнього збереження в проєктованих статтях 239 та 239-3 КК України. Щодо цього хотілося б зазначити таке:

– по-перше, у процесі аналізу правозастосовних матеріалів як за ст. 239, так і за ст. 254 КК України мною не було виявлено жодного випадку вчинення цих злочинів за попередньою змовою групою осіб. Крім того, як на мене, сама природа забруднення або псування земель є такою, що зумовлює переважно одноособове вчинення цих деліктів. З урахуванням цього мною було зроблено висновок про те, що в проєктованій ст. 239 КК України не варто вказувати на таку кваліфікуючу ознаку;

– по-друге, повторність умисного забруднення або псування земель, з одного боку, значно підвищує суспільну небезпеку цього діяння, засвідчуючи стійку анти-суспільну спрямованість суб'єкта злочину, а з іншого – виглядає цілком ймовірною на практиці. Тому, на відміну від попередньої ситуації, посилення відповідальності за повторні прояви аналізованого діяння виглядатиме цілком логічною. Правильність такого кроку підтверджується і конструюванням деяких інших норм, передбачених розд. VIII Особливої частини КК України, в яких також передбачено відповідальність за умисні посягання на довкілля (статті 240, 240-1, 246 і досліджувані статті 239-1, 239-2 КК України);

– по-третє, щодо нової ст. 239-3 КК України, то схильний вважати, що з урахуванням необережного ставлення до діяння відповідальність за його вчинення не повинна посилюватися навіть у разі його повторності; єдиними обставинами, з якими треба пов'язувати диференціацію відповідальності за необережне забруднення або псування земель, на мою думку, варто визнавати заподіяні наслідки (екологічного, фізичного, майнового характеру).

Вважаю, що пропонувана побудова одночасно сприятиме як уніфікованому трактуванню приписів кримінального закону (зокрема, за допомогою вказівки на конкретні види тілесних ушкоджень та розмір матеріальної шкоди), так і усуненню надмірної казуїстичності при викладенні статей, адже за подібного конструювання поняття «інші тяжкі наслідки» може означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охоронюваного об'єкта і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншими наслідками, вказаними у диспозиції відповідної норми.

Маю зауважити, що, ініціюючи подібний варіант удосконалення кримінального законодавства, автором було враховано також досвід побудови деяких інших норм Особливої частини КК України, зокрема, передбачених розд. XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту», у багатьох із яких відповідальність за ті чи інші порушення, які спричинили середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження або заподіяли велику матеріальну шкоду, було передбачено в частинах 2, а за аналогічні діяння, наслідком яких стала загибель людей, – у частинах 3 відповідних кримінально-правових заборон (статті 276, 277, 282, а в ч. 3 ст. 286 передбачена відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, яке спричинило загибель не однієї, а кількох осіб)²⁷⁵⁸.

²⁷⁵⁸ Заради справедливості зазначу, що в деяких інших нормах, передбачених розд. XI Особливої частини КК України, вживається більш традиційна та менш вдала конструкція «загибель людей або інші тяжкі наслідки», що лише зайвий раз підтверджує непослідовність парламентаріїв.

Якщо в ч. 2 ст. 239 лише пропонується «значна шкода», то в чинній редакції ч. 2 ст. 239-1 КК України вже передбачено відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо воно *«заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі»*. Згідно із приміткою вказаної статті матеріальна шкода вважається заподіяною у великому розмірі, якщо її розмір у 100 або більше разів перевищує НМДГ. Порядок обчислення цієї шкоди, як і при самовільному зайнятті земельної ділянки, регламентується Методикою від 25 липня 2007 р. Відповідно до п. 6 згаданої Методики розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, визначається за такою формулою:

$$\text{Шг} = \text{Пг} \times \text{Нг} \times \text{Кі},$$

де Шг – розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу (в грн);

Пг – площа, на якій виявлено зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, гектарів;

Нг – нормативні втрати від знищення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту), визначені у додатку 11;

Кі – коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2007 та наступні роки, що визначаються відповідно до Порядку проведення індексації грошової оцінки земель, затвердженого постановою КМУ від 12 травня 2000 р. № 783.

Ґрунтовно проаналізувавши відповідні положення Методики від 25 липня 2007 р., О. С. Олійник резонно звернула увагу на дві обставини.

По-перше, це те, що показник Пг – площі, на якій виявлено зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту), не спроможний враховувати об'єм знятого гумусного горизонту ґрунту, а також товщину того пласту, що залишився після вчинення незаконних дій. Зокрема, на думку авторки, стверджувати, що незаконне заволодіння ґрунтовим покривом на земельних ділянках однієї площі, однак не однієї товщини, наприклад, 20 см, а на іншій – 100 см, має тягнути однакові правові наслідки, є несправедливим.

По-друге, ч. 2 ст. 239-1 КК України за розглядуваною обтяжуючою обставиною буде застосована, наприклад, до злочинних дій, вчинених у Київській області на земельній ділянці (чи на декількох, загальною площею) 4,63 га і більше, а у Харківській – 3,04 га і більше. Як на мене, враховуючи надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки описаних у диспозиції аналізованої заборони дій, відповідні показники варто визнавати невиправдано завищеними і такими, що не виглядають співмірними з покараннями, які передбачені у санкції розглядуваної норми. Цей факт зайвий раз доводить необхідність зменшення показника «великого розміру», про який йдеться у примітці до ст. 239-1 КК України, що дасть змогу кваліфікувати за ч. 2 ст. 239-1 КК України прояви незаконного заволодіння поверхневим шаром земель, вчинені на земельних ділянках значно меншої площі.

По-третє, подібно до позиції, яка автором цих рядків була озвучена під час характеристики наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, О. С. Олій-

---

ник пише про доцільність і необхідність урахування при кваліфікації досліджуваного злочину неодержаних доходів²⁷⁵⁹. Останню тезу підтримують і деякі представники суддівського корпусу.

Зокрема, до Артємівського міськрайонного суду Донецької області надійшли матеріали кримінального провадження за ч. 2 ст. 239-1 КК України стосовно Особи-1. Органом досудового розслідування обвинуваченому інкримінувалося те, що він, будучи директором ВАТ «Деконський торгівельний дім», організував розробку кар'єру, в процесі чого на земельній ділянці загальною площею 4,649 га був знятий поверхневий шар землі. Водночас в обвинувальному акті зазначалося, що дії Особи-1 призвели до заподіяння матеріальної шкоди на суму 113 тис. 371 грн, яка була розрахована на підставі положень Методики від 25 липня 2007 р. Однак суд звернув увагу на те, що в обвинувальному акті зазначалося, що через невідшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, при виділенні в оренду земельної ділянки державі була заподіяна ще й шкода в розмірі 125 тис. 225 грн. На підставі цього суд констатував, що насправді діями Особи-1 була спричинена шкода на суму 238 тис. 596 грн, а не 113 тис. 371 грн, як на цьому наполягав орган досудового розслідування²⁷⁶⁰.

Крім незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, яке заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі, у ч. 2 ст. 239-1, як і в ч. 2 ст. 239-2 КК України, цілком виправдано передбачено і такі кваліфікуючі ознаки розглядуваного діяння, як вчинені «повторно» або «за попередньою змовою групою осіб». Деякі положення, що стосуються згаданих ознак, вже були висвітлені під час характеристики схожих ознак складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Водночас варто враховувати, що в ч. 2 ст. 197-1 КК України, по-перше, йдеться не про фактичну повторність («повторно»), а про повторність, пов'язану із засудженням («вчинене особою, раніше судимою за злочин...»), по-друге, посилена відповідальність передбачається за самовільне зайняття земельної ділянки вчинене «групою осіб», а не «за попередньою змовою групою осіб».

У контексті розгляду ознаки «повторності», треба зазначити, що не мають юридичного значення як складова повторності діяння, кваліфіковані органом досудового розслідування як незаконне заволодіння поверхневим шаром земель, якщо за цим обвинуваченням особу було виправдано. Повторність відсутня й у випадку, коли діяння особи за раніше пред'явленим обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого, наприклад, ст. 239-1 (те саме стосується і ст. 239-2) КК України, суд перекваліфікував на іншу статтю КК України (наприклад, на статтю 197-1, 240 чи 252 КК України). Аналогічна ситуація має місце і тоді, коли кримінальне провадження було закрито з підстав, передбачених у ст. 284 КПК України (зокрема, якщо не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримати; набрав чинності закон, яким скасована криміналь-

---

²⁷⁵⁹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 163–167.

²⁷⁶⁰ Вирок Артємівського міськрайонного суду Донецької області від 31 липня 2013 р. у справі № 0503/4360/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33008143>.

на відповідальність за діяння, вчинене особою; встановлена відсутність в діянні складу кримінального правопорушення)²⁷⁶¹.

Для встановлення ознак фактичної повторності не має значення стадія вчинення злочинів, які утворюють повторність, а також роль особи у вчинюваних злочинах, однак вона відсутня, якщо йдеться про вчинення одного продовжуваного злочину²⁷⁶². Щодо цього С. М. Ребенко зауважує, що якщо винний здійснює заволодіння поверхневим шаром земель у кілька етапів тотожними діями, що охоплюються єдиним умислом, повторність виключається і вчинене має кваліфікуватися як один самостійний злочин²⁷⁶³. В юридичній літературі зазначається, що умисел визнається єдиним: якщо вчинення декількох тотожних протиправних діянь планувалося з самого початку (заздалегідь обдуманий умисел); якщо рішення вчинити тотожне посягання на той самий об'єкт прийнято в процесі вчинення протиправного діяння, але до його фактичного завершення (раптово виниклий умисел). Водночас підкреслюється, що єдність умислу на вчинення низки тотожних протиправних діянь не виключає певної динаміки суб'єктивних уявлень про розмір предмету продовжуваного злочинного посягання. Якщо у свідомості винного до закінчення запланованих дій змінюються кількісні параметри визначеної злочинної цілі, то умисел не втрачає своєї єдності, хоча і зазнає певного корегування²⁷⁶⁴. Водночас про відсутність єдиного злочинного наміру можуть свідчити такі об'єктивні обставини, як значний (півроку, рік чи більше) проміжок часу між різними фактами незаконного заволодіння поверхневим шаром, зміна місця проживання винуватого тощо²⁷⁶⁵.

Тут доречно навести і позицію ВС, який вказав на те, що об'єднання тотожних діянь єдиним злочинним наміром означає, що до вчинення першого з низки тотожних діянь особа усвідомлює, що для реалізації її злочинного наміру необхідно вчинити декілька таких діянь, кожне з яких спрямовано на реалізацію цього наміру. Такі діяння не утворюють повторності, оскільки кожне з них стає елементом єдиного (єдиного) злочину і окремим злочином щодо будь-якого іншого з цих діянь бути не може. При повторності ж тотожних злочинів кожен із них має власну суб'єктивну сторону, зокрема самостійний умисел, який виникає щоразу перед вчиненням окремого злочину²⁷⁶⁶.

Подібні міркування, щоправда, висловлені при аналізі складу злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, озвучуються М. В. Кумановським. Науковець зазначає, що, враховуючи особливості протікання у часі досліджуваного злочину, про-

²⁷⁶¹ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 278.

²⁷⁶² Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 324.

²⁷⁶³ Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 147.

²⁷⁶⁴ Кулагин А. Н. Продолжаемые преступления: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2017. С. 90.

²⁷⁶⁵ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 276.

Про це також див.: постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 лютого 2018 р. у справі № 642/4714/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72587829>.

²⁷⁶⁶ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 10 вересня 2019 р. у справі № 610/1109/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84305338>.

цес заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду здебільшого складається із вчинення протягом певного часу тотожних злочинних діянь, кожне з яких залежно від обсягу шару землі, яким заволодівають, за своєю природою може бути адміністративними правопорушеннями. Але про закінчений продовжуваний злочин можна говорити лише на момент заволодіння землею в розмірі 10 м³ і якщо умисел винного був направлений на заволодіння саме цим об'ємом ґрунту. Якщо ж об'єм ґрунту був менший, то залежно від суб'єктивної сторони кримінальна відповідальність настає або за незакінчений злочин, або особа притягається до адміністративної відповідальності. Коли заволодіння було здійснено в розмірі понад 10 м³ і злочинним наміром особи охоплювалися саме ця кількість тотожних діянь, то має місце продовжуваний злочин, і кваліфікувати потрібно за частиною першою цієї статті, за умови відсутності інших кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих ознак²⁷⁶⁷.

Ілюстрацією сказаного може слугувати наведений О. С. Олійник приклад із практики застосування ст. 239-1 КК України, коли суд взяв до уваги два епізоди вчинення незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, у першому з яких винний зняв верхній шар ґрунту із ділянки невідповідною площею і збув його за 750 грн, а у другому – із земельних ділянок площею 0,0084 га та 0,0159 га, загальною вагою 4,875 т, який збути не встиг через затримання²⁷⁶⁸. «Очевидно, що з об'єктивної точки зору було тричі вчинено зняття ґрунтового покриву, проте, – резонно зауважує авторка, – суд правильно кваліфікував їх як одиничний злочин за ч. 1 ст. 239-1 КК, взявши до уваги, що винний діяв „на досягнення єдиного злочинного результату”»²⁷⁶⁹.

Аналізуючи «повторність» як ознаку складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239-1 КК України, О. С. Олійник звертає увагу на тісний зв'язок злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України. Йдеться про спорідненість предметів цих злочинів та збіг низки ознак об'єктивної сторони. Через це загалом обґрунтованими варто вважати пропозицію юристки внести до примітки ст. 239-1 КК пункт другий і передбачити, що у ст. 239-1 повторним визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених цією статтею, або ст. 239-2 цього Кодексу²⁷⁷⁰. Наявність застереження «загалом» пояснюється двома обставинами:

1) за умови виправданого визнання спорідненості складів злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, замість «у ст. 239-1... будь-який із злочинів, передбачених цією статтею, або ст. 239-2 цього Кодексу» більш логічним та правильним виглядає формулювання «у статтях 239-1 та 239-2... будь-який із цих злочинів». Таке уточнення дасть змогу уникнути фрагментарності у вирішення

²⁷⁶⁷ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 162–163.

²⁷⁶⁸ Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 липня 2014 р. у справі № 212/7185/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200>.

²⁷⁶⁹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 158–159.

²⁷⁷⁰ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 160.

згаданої проблеми, адже очевидно, що злочин, передбачений ст. 239-2 КК України, також має визнаватися повторним у разі попереднього вчинення злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України;

2) рекомендовані пропозиції мають сенс лише за умови збереження чинних редакцій розглядуваних заборон. За умови ж запропонованої автором цих рядків уніфікації відповідальності за вчинення незаконного заволодіння поверхневим шаром всіх (зокрема, земель водного фонду) категорій земель та передбачення у ст. 239-2 КК України відповідальності за штучне утворення земельної ділянки, відповідні доповнення будуть навряд чи виправданими, адже про однорідність описаних у нових редакціях статей 239-1 та 239-2 КК України діянь можна буде говорити лише вельми умовно.

Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим «за попередньою змовою групою осіб», якщо його спільно вчинили кілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення²⁷⁷¹. Проаналізувавши наведену законодавчу конструкцію, О. О. Дудоров був вимушений констатувати, що ухвалення чинного КК не дало змоги покласти край триваючій ще за часів дії КК 1960 р. дискусії з питання про якісний склад групи осіб за попередньою змовою. Воля законодавця в цьому разі чітко не об'єктивована, а прагнення дотримуватися правил законодавчої техніки при описанні форм групової співучасті «зіграло злий жарт». Адже застосування розроблених наукою і практикою способів і методів тлумачення кримінального закону (у нашому випадку ч. 2 ст. 28 КК) дозволяє дійти протилежних результатів щодо можливості (неможливості) утворення складу групи осіб за попередньою змовою не співвиконавців, а співучасників різних видів²⁷⁷².

Не вдаючись до детального аналізу думок науковців щодо цього питання, зазначу, що має рацію О. О. Дудоров, який підтримує так звану «традиційну» позицію, згідно з якою при вчиненні злочину за попередньою змовою групою осіб щонайменше два співучасники повинні діяти як співвиконавці. Прихильники цієї позиції небезпідставно зазначають, що визнання кількох осіб співучасниками будь-якого виду не може бути специфічною ознакою групової форми співучасті, закріпленої в ч. 2 ст. 28 КК України, оскільки це родова ознака співучасті взагалі. І в ч. 1, і в ч. 2 ст. 28 КК України вживається таке поняття, як група осіб, і за правилами законодавчої техніки воно повинно мати однаковий зміст; у ч. 2 ст. 28 КК України законодавець, не повторюючи сказаного про групу в ч. 1 цієї статті, роз'яснює, яку змову треба вважати попередньою і в такий спосіб акцентує увагу на відмітних ознаках відповідних груп. Термін «вчинення» свідчить про співвиконавство. Саме його наявність значно збільшує суспільну небезпеку злочину. Несправедливим визнається те, що за наявності в тій чи іншій статті Особливої частини КК кваліфікуючої (особливо кваліфікуючої) ознаки «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою» для організатора, підбурювача і пособника фактично буде виключатися можливість нести кримінальну відповідальність на підставі ч. 1 цієї статті КК України. Не зрозуміло також, чому до особи, яка вчинила злочин (напри-

²⁷⁷¹ Див., наприклад: ухвала Барिशівського районного суду Київської області від 13 листопада 2014 р. у справі № 355/746/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41640204>.

²⁷⁷² Дудоров О. О. Група осіб за попередньою змовою як форма співучасті у злочині. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ: Ваіте, 2017. С. 110.

клад, вбивство або крадіжку) самостійно, треба застосовувати ч. 1 певної статті, а якщо особу схилили до вчинення цього злочину, вона має нести відповідальність вже за злочин із кваліфікованим складом (зокрема, за п. 12 ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 185 КК), і така ситуація повинна розцінюватися як прояв групової злочинності²⁷⁷³.

На думку М. В. Кумановського, наявний перелік кваліфікуючих ознак, пов'язаних із заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, може бути доповнений за рахунок внесення до нього таких ознак, як вчинення злочину на територіях чи об'єктах ПЗФ, службовою особою з використанням службового становища або вчинення злочину з корисливих мотивів²⁷⁷⁴. Проаналізуємо ці пропозиції²⁷⁷⁵.

Як і М. В. Кумановський, автор цих рядків підтримує доцільність посилення відповідальності за вчинення розглядуваного діяння **на територіях чи об'єктах ПЗФ**²⁷⁷⁶, яка передусім пояснюється змістом охоронюваних статтями 239-1 та 239-2

²⁷⁷³ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Байте, 2014. С. 107; Шапченко С. Д. Співучасть у злочині: постатейний коментар до розділу VI Загальної частини Кримінального кодексу України. *Законодавство України: науково-практичні коментарі*. 2003. № 9. С. 87–88; Яриши Н. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 53–57.

²⁷⁷⁴ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 166.

²⁷⁷⁵ Якщо інше не буде зазначено, зроблені висновки будуть стосуватися і кваліфікуючих ознак, передбачених новими редакціями як ст. 239-1, так і ст. 239-2 КК України, а в деяких випадках – і ст. 239 КК України.

²⁷⁷⁶ Як випливає з преамбули Закону України «Про природно-заповідний фонд України», ПЗФ – це ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фоновому моніторингу навколишнього природного середовища.

До ПЗФ України належать: природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно від їх екологічної і наукової, історико-культурної цінності можуть бути заповідно-державного або місцевого значення (ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»).

Доктринальне визначення ПЗФ формулює О. М. Ковтун, на думку якої це сукупність природних і штучно створених територій та об'єктів, що об'єднуються на основі принципу заповідання, мають особливу природоохоронну, наукову, рекреаційну, освітньо-виховну, естетичну та іншу цінність, призначені для збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення сталого розвитку і фоновому моніторингу навколишнього природного середовища, наукового вивчення процесів, що відбуваються під впливом антропогенного втручання, вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територіями чи об'єктами ПЗФ України (Ковтун О. М. *Правова охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду України* : навчальний посібник. Прецедент, 2010. С. 53).

До територій та об'єктів ПЗФ належать: 1) природні території та об'єкти – природні та біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; 2) штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (основна функція цих штучних об'єктів полягає у збереженні видів в умовах культури, інтеграція та акліматизація, збереження цінних паркових асаблей, екологічне виховання).

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою охорони їх і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Детальніше про правовий статус ПЗФ України див.: Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 306–313).

КК України правовідносин²⁷⁷⁷. На мою думку, врахування останнього не дає підстави сумніватися в тому, що вчинене у межах територій або об'єктів ПЗФ незаконне заволодіння поверхневим шаром земель (будь-якої категорії) значно підвищує ступінь суспільної небезпеки відповідних діянь. Ще більший подив відсутність відповідної кваліфікуючої ознаки у чинних редакціях статей 239-1 та 239-2 КК України викликає з урахуванням того, що:

– по-перше, у багатьох інших подібних за змістом (умисний характер, переважно корисливий мотив, схожі безпосередні об'єкти) нормах розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля» вже передбачено посилену відповідальність за вчинення відповідних діянь на територіях чи об'єктах ПЗФ (статті 240, 246, а у ст. 248 ця ознака визнана конститутивною ознакою основного, а не кваліфікованого складу злочину). За вчинення відповідних дій (незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину) на територіях чи об'єктах ПЗФ була диференційована відповідальність і у новій ст. 240-1 КК України, поява якої стала одним із наслідків набрання чинності положеннями нещодавно ухваленого Закону від 19 грудня 2019 р.;

– по-друге, навіть у ст. 197-1 КК України, яка розміщена серед норм про кримінально карані делікти проти власності, було передбачено таку кваліфікуючу ознаку, як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене щодо земельних ділянок особливо цінних земель, до яких, як ми пам'ятаємо, належать, зокрема, землі ПЗФ. Отже, навіть незважаючи на те, що самовільне зайняття земельної ділянки у більшості випадків не супроводжується порушенням правовідносин щодо охорони земель, законодавець як превентивний захід визнав згадані правовідносини додатковим обов'язковим об'єктом злочину.

До речі, згадавши про злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, зауважу, що відповідно до п. 4 Методики від 27 липня 2007 р. при обчисленні шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, треба враховувати і такий показник, як коефіцієнт функціонального використання земель, який, зокрема, для природних територій та об'єктів ПЗФ складає аж 10, а штучно створених об'єктів ПЗФ – 5. Схожу ситуацію можемо спостерігати при аналізі п. 5 Методики, згідно з яким розмір шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, визначається зокрема з урахуванням коефіцієнта, що застосовується для врахування природоохоронної цінності, наявності обмежень (обтяжень), які зумовлюють особливий режим використання земельної ділянки, визначений у додатку 10. Водночас найвищим такий коефіцієнт є для природних територій та об'єктів ПЗФ та штучно створених об'єктів ПЗФ (так само 10 і 5, відповідно). Тимчасом у п. 6 Методики, який регламентує порядок обчислення шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту), фактично вказується на необхідність врахування лише таких показників, як площа та географічне розташування земель у межах території України.

Отже, маємо нелогічну ситуацію: під час кваліфікації злочину проти власності (самовільного зайняття земельної ділянки) належність самовільно зайнятої земель-

²⁷⁷⁷ Схожі міркування, які, щоправда, стосувалися злочину, передбаченого ст. 239 КК України, висловлювала О. М. Ковтун (Ковтун О. М. Правова охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : навчальний посібник. Прецедент, 2010. С. 164).

ної ділянки до земель ПЗФ впливає на диференціацію²⁷⁷⁸ кримінальної відповідальності (через вказівку на таку кваліфікуючу ознаку, як самовільне зайняття земельної ділянки особливо цінних земель), як, до речі, і на оцінку такого діяння, як злочинного (через вказівку на коефіцієнт функціонального використання земель у п. 4 Методики від 27 липня 2007 р.), тимчасом у процесі кваліфікації правопорушення екологічного характеру (незаконного заволодіння поверхневим шаром земель) згадана особливість правового режиму земель фактично жодного значення не матиме, адже про неї не згадується ні в п. 6 Методики від 27 липня 2007 р., що могло б вплинути на оцінку діяння як такого, що заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі, ні в ч. 2 ст. 239-1 КК України.

Водночас, враховуючи специфіку розглядуваних складів злочинів, більш правильною вважаю вказівку у нових редакціях досліджуваних заборон не на «території чи об'єкти ПЗФ», а так, як і у ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, на «особливо цінні землі». Це дасть змогу посилити кримінальну відповідальність не лише у випадках незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель ПЗФ, а й, зокрема, вказаних у ст. 150 ЗК України особливо цінних чорноземів, порід ґрунтів, торфовищ, земель дослідних полів тощо. Очевидно, що суспільна небезпека таких випадків є не меншою, ніж аналогічних діянь щодо земель ПЗФ. З ідентичними пропозиціями виступає О. С. Олійник, яка необхідність посилення кримінальної відповідальності і закріплення як особливо обтяжуючої обставини вчинення розглядуваного злочину на особливо цінних землях пояснює тим, що мова йде про земельні ділянки, яким законодавець надає особливого статусу з міркувань їх неповторності, гострої необхідності збереження для наступних поколінь, дбайливого ставлення, а так само вагомого значення у відповідних природних комплексах чи соціокультурних об'єктах²⁷⁷⁹.

А. М. Шульга рекомендує доповнити ч. 2 нової редакції ст. 239-3 КК України не лише такою кваліфікуючою ознакою, як незаконне заволодіння земельними ресурсами «особливо цінних земель», а й «земель водного фонду, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливо-го режиму використання земель»²⁷⁸⁰, тобто всіх земель, про які йдеться в чинних редакціях ч. 2 ст. 197-1 КК України та ст. 239-2 КК України²⁷⁸¹. Однак, визнаючи суспільну небезпеку незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) зазначених земель, зазначу, що, на мою думку, відповідна небезпека у чинній редакції ст. 239-1 КК України вже врахована за допомогою вказівки на «створення небезпеки...», а в новій – на «істотну, значну та тяжку шкоду довкіллю», а також широкий спектр інших наслідків злочину як фізичного, так і екологічного характеру.

²⁷⁷⁸ Якщо не вважати передбачені ч. 2 ст. 197-1 КК України ознаки кваліфікуючими, то відповідну ознаку в будь-якому разі варто визнавати такою, що має криміноутворювальне значення, адже самовільне зайняття особливо цінних земель визнається злочинним незалежно від розміру шкоди, завданої таким діянням.

²⁷⁷⁹ Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 172.

²⁷⁸⁰ Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. С. 582.

²⁷⁸¹ Такий крок виглядає логічним у світлі (правильніше – лише у світлі) пропозицій А. М. Шульги щодо уніфікації відповідальності за діяння, передбачені чинними редакціями статей 197-1, 239-1 та 239-2 КК України у новій ст. 239-3.

В юридичній літературі висувається пропозиція щодо доповнення відповідною кваліфікуючою ознакою і складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України²⁷⁸². Загалом погоджуючись з аргументованістю таких ініціатив, зауважу, що з урахуванням обґрунтованої в попередньому підрозділі необхідності диференціації кримінальної відповідальності за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель, вважаю за доцільне передбачити можливість посилення відповідальності лише за умисне забруднення або псування земель відповідної категорії.

Заради справедливості варто пригадати, що в теорії кримінального права існує думка про недоречність використання такої (подібної до неї) кваліфікуючої ознаки у ст. 240 КК України через проблему відмежування складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 240 та ст. 252 КК України. Наприклад, В. М. Самокиш зазначає, що, враховуючи єдність родового та близькості безпосередніх об'єктів злочинів, спільність суб'єктивної сторони, можна стверджувати про практично повну ідентичність діянь, передбачених ч. 2 ст. 240 і ст. 252 КК України. Це, на думку дослідника, призводить до того, що не тільки на практиці, а і теоретично неможливо відмежувати, наприклад, діяння у вигляді пошкодження родовищ корисних копалин на території ПЗФ (ч. 2 ст. 240 КК України) від такого ж діяння як варіанту умисного пошкодження об'єкта ПЗФ (ст. 252 КК України). З огляду на вказані аргументи В. М. Самокиш пропонує виключити з ч. 2 ст. 240 КК України слова «на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду»²⁷⁸³. Зважаючи на суміжність складів злочинів, передбачених, з одного боку, статтями 239-1 та 239-2 КК України, а з іншого – ст. 240 КК України, викладені міркування могли б вплинути і на авторську оцінку можливості доповнення відповідною кваліфікуючою ознакою розглянутих злочинів у сфері земельних відносин.

Однак, вступаючи в наукову полеміку з В. П. Самокишем, колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим, хоча і визнає, що реалізація ініційованих останнім змін полегшить процес кваліфікації, все-таки звертає увагу на три обставини: по-перше, це те, що склади злочинів, передбачені ч. 3 ст. 240 (це стосується і ст. 239-1) та ст. 252 КК України, описують аж ніяк не «ідентичні» діяння; по-друге, реалізація пропозиції В. М. Самокиша призведе до послаблення кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, вчиненого на територіях чи об'єктах ПЗФ України (або щодо об'єктів ПЗФ України, які за своєю суттю є корисними копалинами загальнодержавного значення чи специфічною формою їх залягання); по-третє, з іншого боку, у разі сприйняття змін, запропонованих В. П. Самокишем, кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, вчинене на територіях чи об'єктах ПЗФ України (або щодо об'єктів ПЗФ України, які за своєю суттю є корисними копалинами загальнодержавного значення чи специфічною формою їх залягання), шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, зазнає істотного посилення. Так, якщо зараз за таке діяння суд має призначити покарання у виді позбавлен-

²⁷⁸² Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 63; Мельник О. В. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 13.

²⁷⁸³ Самокиш В. П. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. С. 14.

ня волі строком від 5 до 8 років, то у випадку реалізації аналізованої пропозиції – покарання у виді позбавлення волі строком від 5 до 20 років (у разі обчислення остаточного покарання за сукупністю злочинів шляхом повного складання покарань). Ураховуючи викладене, а також беручи до уваги ту обставину, що розглядувана кваліфікуюча ознака істотно впливає на ступінь суспільної небезпеки незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, згадані автори не погодились із пропозицією В. М. Самокиша щодо виключення з тексту ч. 3 ст. 240 КК України слів «вчинені на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду»²⁷⁸⁴.

Видається, що з багато в чому аналогічних міркувань відповідні пропозиції не повинні бути враховані і при формулюванні нових редакцій статей 239, 239-1 та 239-2 КК України, частини другі яких мають передбачати кримінальну відповідальність за відповідні діяння, вчинені стосовно особливо цінних земель. Крім того, переконаний у тому, що передбачена п. 6 Методики від 25 липня 2007 р. формула має бути доповнена вказівкою на коефіцієнт (на кшталт коефіцієнта функціонального використання земель), що дасть змогу при обчисленні розміру шкоди більш повно враховувати екологічний характер аналізованих деліктів.

З мотивів, фактично ідентичних до тих, які були наведені під час характеристики суб'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, вважаю, що на підтримку заслуговує ідея М. В. Кумановського стосовно доповнення переліку кваліфікуючих ознак досліджуваних злочинів вказівкою на «вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища». На користь цієї пропозиції свідчить і той факт, що в 30 % проаналізованих судових рішень за ст. 239-2 КК України суб'єктом злочину виступали саме особи, які наділені передбаченими у ч. 3 ст. 18 КК України ознаками «службових». Ще одна обставина, яка, на думку М. В. Кумановського, вказує на доцільність закріплення цієї кваліфікуючої обставини, це передбачення у санкції статті покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Таке покарання є спеціальним, тому його призначення можливе лише при встановленні судом того, що: а) під час вчинення злочину винний у передбаченому законом порядку обіймав певну посаду чи займався певною діяльністю; б) вчинений злочин за своїм характером безпосередньо пов'язаний з тією посадою, яку винний обіймав, або з тією діяльністю, якою він займався; в) характер вчиненого злочину, дані про особу винного та інші обставини справи свідчать про неможливість (недоцільність) збереження за засудженим права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю²⁷⁸⁵. Спеціальний характер цього виду покарання вказує на те, що воно застосовується до спеціального суб'єкта. Тому варто погодитись із висновком М. В. Кумановського про те, що це зайвий раз доводить доцільність закріплення такого спеціального суб'єкта як кваліфікуючої ознаки в ч. 2 ст. 239-2 КК України. Також таке закріплення зніме питання про необхідність додаткової кваліфікації таких випадків за відповідними статтями розділу XVII КК України «Злочини у сфері службової діяль-

²⁷⁸⁴ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 265–269.

²⁷⁸⁵ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. С. 341.

ності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг»²⁷⁸⁶. Ця ініціатива має бути реалізована і стосовно інших злочинів у сфері земельних відносин, окрім ст. 239-3 КК України.

Підтримуючи ідею М. В. Кумановського змістовно, я не можу підтримати варіант її законодавчого оформлення. Йдеться про те, що науковець вживає формулювання «вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища», хоча вище вже була доведена необхідність вказівки не лише на «службове становище», а й на «повноваження» службової особи. Зважаючи на це, позиція автора у цій частині потребує уточнення.

А от пропозицію М. В. Кумановського щодо доповнення ч. 2 ст. 239-2 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як «вчинене з корисливих мотивів», я, на відміну від двох попередніх, підтримати не можу. Основним аргументом згаданого автора щодо необхідності такого кроку виступає інформація про те, що саме корисливий мотив досить часто має місце під час вчинення досліджуваного злочину. Зокрема науковець звертає увагу, що предмет аналізованого злочину, а саме поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду, досить популярний товар на ринку будівельних матеріалів, який знаходиться переважно у власності українського народу, тому вилучити його і реалізувати у зловмисників не викликає особливих труднощів. За наявності корисливого мотиву під час вчинення досліджуваного злочину суспільна небезпечність підвищується, бо особа розуміє: чим більше вилучено поверхневого (грунтового) шару землі водного фонду, тим більше можна отримати грошей при його вдалій реалізації²⁷⁸⁷.

Оцінюючи наведене обґрунтування, варто зазначити, що, по-перше, в підрозділі 2.3 монографії вже наводилися дані про те, що корисливий мотив має місце «не досить часто», а насправді є характерним для абсолютної більшості проявів незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, а, по-друге, однією з основних вимог до кваліфікуючих ознак є саме те, що вони не мають бути нормою для більшості проявів останнього. Отже, вказівка у нових редакціях статей 239-1 та 239-2 КК України на таку кваліфікуючу ознаку, як «вчинене з корисливих мотивів», не буде відповідати розробленим кримінально-правовою доктриною вимогам до побудови кваліфікуючих ознак.

У процесі написання цього підрозділу вже неодноразово зазначалося, що іншою, фактично зворотною до попередньої, визначальною змістовною вимогою до змісту кваліфікуючих ознак є фактична чи вірогідна розповсюдженість на практиці цього більш небезпечного варіанту злочинної поведінки («типовість», яка є іншою стороною згаданої раніше «нехарактерності»)²⁷⁸⁸. Саме необхідністю дотримання цієї науково обґрунтованої вимоги пояснюється моє твердження про необхідність вилучення вказівки на такі абсолютно нехарактерні (нетипові) для аналізованого злочину способи, як *«підпал, вибух чи інший загальнонебезпечний спосіб»* (ч. 3 ст. 239-1 КК України), з кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак складу

²⁷⁸⁶ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 169.

²⁷⁸⁷ Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 171.

²⁷⁸⁸ Козаченко І. Я., Костарева Т. А., Кругликов Л. Л. Преступлення з кваліфікованими складами та їх уголовно-правовая оцінка : текст лекцій. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. акад., 1994. С. 19.

злочину, передбаченого новою редакцією розглядуваної заборони²⁷⁸⁹. Видається, що наявність цієї ознаки (як і вказівки на потенційну та реальну фізичну шкоду людині) можна пояснити лише механічним та невиправданим калькуванням досвіду конструювання деяких інших заборон, передбачених розд. VIII Особливої частини КК України, в яких вказівка на згаданий спосіб є цілком виправданою²⁷⁹⁰. З таким твердженням повністю погоджуються й інші дослідники. Наприклад, О. О. Дудоров, М. В. Комарницький та Д. О. Калмиков наявність розглядуваної ознаки називають нелогічною. На переконання вчених, необґрунтованим таке рішення є ще і тому, що зазначена особливо кваліфікуюча ознака взагалі не узгоджується зі змістом діяння «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхне-

²⁷⁸⁹ Зважаючи на викладені пропозиції, жодної потреби у детальному аналізі відповідних термінів, як і вад згаданого конструювання (зокрема, йдеться про те, що законодавець навів не вичерпний, а відкритий перелік загальнонебезпечних способів учинення цього злочину, хоча в літературі доводиться, що використання такого «перелікового» способу та подальше вживання терміна «інший» є неправильним, оскільки законодавча думка повинна викладатися чітко та не залишати місця для різного тлумачення тих чи інших термінів (див.: Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 325; Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія. Київ: Атіка, 2003. С. 99; Максимович Р. Л. Спосіб як ознака об'єктивної сторони складу злочину за чинним Кримінальним кодексом України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. № 4. С. 239), немає.

Тут лише зазначу, що під підпалом в юридичній літературі пропонується розуміти умисне створення пожежі, тобто неконтрольованого процесу горіння, з метою умисного знищення або пошкодження чужого майна вогнем, коли виникає загроза життю чи здоров'ю людей або заподіяння великих матеріальних збитків, тоді як під вибухом – спеціально викликане фізико-хімічне явище, що супроводжується миттєвим викидом величезної енергії руйнівного характеру у вигляді ударної хвилі гарячих газів, запалення навколишніх речовин, небезпечних для життя і здоров'я людей, які призводять до знищення і (або) пошкодження майна (Сакун А. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 13).

Що ж до «загальнонебезпечного способу», то варто погодитися з думкою про те, що загальнонебезпечність того чи іншого способу (зокрема і таких способів, як підпал і вибух) належить до числа оціночних понять, а питання про його наявність (відсутність) має вирішуватися у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх обставин вчиненого злочину. Загальнонебезпечними є переважно такі діяння, які поєднані з використанням способів, що становлять підвищену безпеку для фізичних чи юридичних осіб, держави, суспільства чи навколишнього природного середовища. Серед них можна виділити небезпечні форми використання електричного струму, використання легкозаймистих або вибухових речовин (за відсутності підпалу чи вибуху), затоплення, обвал, забруднення тієї чи іншої місцевості небезпечними відходами, зараження чи отруєння водоймиць, руйнування або пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, масове отруєння населення, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій, організація тяжких технологічних аварій, екологічних чи інших катастроф використання хімічної, біологічної, ядерної чи іншої зброї масового знищення тощо (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 316–317).

Як потенційно можливі приклади деякі фахівці зазначають можливість вчинення випадків, коли особою вибуху з метою влаштування зсуву ґрунтового покриву та подальшого його перевезення на іншу земельну ділянку; для підвищення ефективності зняття родючого шару особа спалює чи затоплює об'єкти нерухомості, що знаходяться на земельній ділянці (гідротехнічні споруди, тунелі, підземні сховища тощо); отруєю об'єкти рослинного світу, які знаходяться на земельній ділянці (Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі погуги вирішувати уявні проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 806). Однак треба визнати, що така можливість є суто теоретичною і загалом вказані способи жодним чином не узгоджуються зі змістом відповідного злочинного діяння. Щодо цього деякі автори іронізують, що треба мати неабияку уяву для того, щоб визнати можливість заволодіння ґрунтовим покривом земель шляхом вибуху (Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 327).

²⁷⁹⁰ Про помилковість згадування в одній частині статті про такі кваліфікуючі ознаки, як «загальнонебезпечний спосіб» та «загибель людей», вже писалося раніше.

вим шаром) земель». Продовжуючи свою думку, фахівці зазначають, що складно уявити, як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель може відбуватися шляхом підпалу. Крім того, увага звертається і на те, що загальнонебезпечний характер незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель закладений законодавцем ще під час побудови основного складу злочину (ч. 1 ст. 239-1 КК України), а тому передбачення особливо кваліфікуючої ознаки «вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом» утворює небажаний конфлікт між положеннями відповідних норм КК України. Ця небезпека полягає в тому, що одні і ті ж діяння одночасно підпадатимуть під ознаки основного та особливо кваліфікованого складу злочину, а отже, можуть кваліфікуватися по-різному²⁷⁹¹. Про принципиову неможливість вчинення як незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель, так і порушення порядку зняття, перенесення, збереження, використання гумусного горизонту ґрунту чи порушення порядку рекультивації земель у зазначені загальнонебезпечні способи пише й О. С. Олійник²⁷⁹².

Завершуючи розгляд кваліфікуючих ознак проєктованих складів земельних злочинів «екологічного» характеру, знову, як і в ситуації зі ст. 197-1 КК України, розгляну питання про законодавче оформлення відповідних ознак у тексті кримінального закону. Оскільки всі основні склади досліджуваної групи злочинів пропонується сконструювати як матеріальні, то, пригадуючи сформульоване З. А. Загиней-Заболотенко правило, законодавчі конструкції кваліфікованих складів цих злочинів повинні містити повну вказівку на злочин, яка міститься у частині першій відповідної статті або його узагальнене найменування.

Враховуючи доволі великий обсяг диспозиції ч. 1 ст. 239 КК України, стає очевидно недоцільність повного дублювання всіх ознак цього злочину в кваліфікованих складах, що, за влучним висловлюванням Т. О. Леснієвської-Костаревої, зробить їх занадто важкими²⁷⁹³. Водночас раніше вже була обґрунтована неправильність використання у таких випадках, коли кваліфікуючі ознаки виражають не лише суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину, традиційних формулювань на кшталт «діяння, передбачені...» або «ті самі діяння». На мою думку, за таких умов чи не єдино правильним шляхом залишається вживання у ч. 2, хоч і не традиційного для вітчизняної правотворчості, але найбільш лаконіч-

²⁷⁹¹ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 327–328.

²⁷⁹² Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 170.

Чи не єдиним, хто в розглядуваній ситуації підтримав рішення вітчизняних парламентаріїв, є С. М. Ребенко, який припускає, що український законодавець у зазначеному злочинному намірі врахував особливості як самого злочинного діяння, так і його наслідків, та об'єкта кримінально-правової охорони. «Дійсно, – продовжує правник, – заволодіти чимось шляхом його знищення неможливо, в той же час підготовка до вилучення земельного покриву та пошкодження земельної ділянки може здійснюватися за допомогою вибухівки, підпалу та іншими загальнонебезпечними способами знищення поверхневих об'єктів (дерев, чагарників). Щоб здійснити фізичне вилучення ґрунтового покриву земель, в окремих випадках, винними особами можуть застосовуватися загальнонебезпечні дії, що полегшують доступ до цього земельного покриву та його вилучення» (Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 154–155).

²⁷⁹³ Леснієвски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: НОРМА, 1998. С. 204.

ного та змістовного формулювання «злочин, передбачений частиною першою, якщо він...». Щодо ч. 3 та ч. 4 ст. 239 КК України, в яких посилення відповідальності пов'язане лише з настанням суспільно небезпечних наслідків вчиненого злочину, то в них можна використати згадане традиційне формулювання «діяння, передбачені частиною першою або другою (у ч. 4 ще й третьою) цієї статті, якщо вони...».

Аналогічні правила треба застосовувати і до інших статей. Зокрема, у частинах других нових редакцій статей 239-1 та 239-2 КК України, в яких кваліфікуючі ознаки також виражають не лише суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину, вбачається за доцільне використання формулювання «злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він...»; натомість у частинах третіх варто використати конструкцію «дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті...». Останній варіант має стати в нагоді і при конструюванні ст. 239-3 КК України, в усіх частинах якої градація відповідальності знову-таки пов'язується саме і тільки з настанням певних суспільно небезпечних наслідків.

Як відомо, первинною редакцією ст. 254 КК України не передбачалося виділення кваліфікуючих ознак безгосподарського використання земель. Таке конструювання обгрунтовано критикувалося вітчизняними дослідниками, які пропонували посилити відповідальність за, наприклад, вчинення аналізованого делікту повторно, службовою особою з використанням свого службового становища тощо²⁷⁹⁴. Врешті-решт ВРУ було ухвалено Закон від 19 грудня 2019 р., одним із наслідків набрання чинності яким стало доповнення ст. 254 КК України одразу трьома новими частинами (2, 3 та 4). Однак підстав говорити про те, що з прийняттям цього Закону згадана проблема була вирішена, на жаль, не доводиться, адже у нових частинах досліджуваної кримінально-правової норми були передбачені не, як того вимагала ситуація, кваліфікуючі ознаки безгосподарського використання земель, а:

1) посилена відповідальність за окремий різновид цього діяння – умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду (ч. 2);

2) встановлено кваліфікуючі ознаки лише цієї форми безгосподарського використання земель, відповідальність за які диференційована через вчинення їх повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 3) та спричиненням тяжких наслідків (ч. 4).

Отже, маємо констатувати, що замість очікуваної появи у ст. 254 КК України кваліфікуючих ознак безгосподарського використання земель фактично відбулося її доповнення спеціальною нормою з відповідними та притаманними виключно їй (про інші прояви безгосподарського використання земель у цьому разі не йдеться) кваліфікуючими ознаками. Очевидно, що, крім тих змістовних вад, на які вже вказувалося у попередніх підрозділах, цей крок суперечить і ледь не усім розробленим доктринами правилам конструювання кримінально-правових норм. Ще раз акцентую увагу на тому, про що вже говорилося у підрозділі 1.5 книги: діяння, передбачене ч. 2 чинної редакції ст. 254 КК України, є звичайною і лише однією з багатьох

²⁷⁹⁴ Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. С. 15.

інших форм безгосподарського використання земель, жодної потреби у диференціації відповідальності за яке (за умови настання однакових наслідків) немає. Зважаючи на це, переконаний, що в проєктованій ст. 239 КК України, у межах якої пропонується уніфікувати відповідальність за всі різновиди псування земель, має йтися лише (звичайно, поруч із забрудненням) про одне злочинне діяння – псування земель, посилення відповідальності за будь-які прояви якого має пов'язуватись із наявністю одних і тих же кваліфікуючих ознак.

Як зазначалося вище, з набранням чинності Законом від 19 грудня 2019 р. було посилено відповідальність за такий різновид безгосподарського використання земель, як *умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель*²⁷⁹⁵, *порушення наслідком дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами*.

Згідно з тлумачним словником «ухилитися» означає: 1) відступати від чого-небудь; 2) намагатися не робити чого-небудь, не брати участі в чомусь, відсторонятися від чогось; уникати²⁷⁹⁶. Саме це розуміння і має братися за основу під час кваліфікації злочину, передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України. Водночас варто враховувати і зауваження дослідників, які зазначають, що у контексті передбачених

²⁷⁹⁵ Відповідно до ч. 1 ст. 166 ЗК України рекультивациа порушених земель – це комплекс організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель. Рекультивациі підлягають землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та у гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт. Для рекультивациі порушених земель використовується ґрунт, знятий при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, шляхом його нанесення на малопродуктивні ділянки або на ділянки без ґрунтового покриву (ч. 2 та ч. 3 ст. 166 ЗК України).

Робочі проєкти землеустрою щодо рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу та / або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу можуть розроблятися на підставі рішення замовника, якому надано спеціальний дозвіл на користування надрами з метою дослідно-промислової розробки родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу та / або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу.

Робочий проєкт землеустрою включає: а) завдання на складання робочого проєкту землеустрою; б) пояснювальну записку; в) рішення Верховної Ради АРК, Ради міністрів АРК, відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про розроблення робочого проєкту землеустрою (крім земельних ділянок приватної власності) або рішення замовника, якому надано спеціальний дозвіл на дослідно-промислово розробку родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу та / або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, нафти і газу; г) характеристику природних та агрокліматичних умов відповідної території; г) матеріали ґрунтових та інших обстежень; д) матеріали геодезичних вишукувань та землевпорядного проєктування; е) техніко-економічні показники робочого проєкту землеустрою; є) проєктні рішення з визначення комплексу заходів та обсягу робіт з охорони земель; ж) розрахунки кошторисної вартості щодо впровадження запроєктованих заходів з охорони земель; з) матеріали погодження робочого проєкту землеустрою, встановлені статтею 186 ЗК України; и) плани агропромислових груп ґрунтів та крутизни схилів; і) плани запроєктованих заходів; ї) матеріали перенесення проєкту в натуру (на місцевість) (ч. 3 та ч. 4 ст. 54 Закону України «Про землеустрій»).

Порядок отримання згаданих у ч. 2 ст. 254 КК України спеціальних дозволів визначається КУпН. Згідно з ч. 4 ст. 15 цього Кодексу спеціальний дозвіл на геологічне вивчення бурштиносних надр, зокрема і на дослідно-промислово розробку родовищ з подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), надається строком на п'ять років. Площа ділянки надр, на яку надається спеціальний дозвіл на геологічне вивчення бурштиносних надр, зокрема і на дослідно-промислово розробку родовищ із подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), не може перевищувати 10 га. Користування надрами на підставі спеціального дозволу на геологічне вивчення бурштиносних надр, у тому числі дослідно-промислової розробки родовищ із подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), на ділянках бурштиносних надр, що розміщені на порушених земельних ділянках, здійснюється на підставі типових проєктів та / або технологічних схем у порядку, встановленому КМУ (ч. 3 ст. 16, ч. 3 ст. 51 КУпН).

²⁷⁹⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 1522.

нормами КК України форм ухилення особи як злочинної або негативної посткримінальної поведінки треба виходити з того, що його (ухилення) шкідливість визначає не стан фізичного спокою, в якому перебуває особа, а насамперед факт свідомого самоусунення певного суб'єкта із системи правовідносин, у яких від нього вимагаються певна активність²⁷⁹⁷.

Аналізуючи відповідну кримінально-правову категорію, І. В. Семиногов зауважує, що оцінка поведінки як «ухилення» вимагає належного обґрунтування умов, за яких вона набуває кримінально-правового значення. Для з'ясування змісту таких умов доцільно звертатися до розробок кримінально-правової доктрини в частині обґрунтування критеріїв визнання бездіяльності (зокрема у формі ухилення) кримінально протиправною²⁷⁹⁸. Наприклад, один із найбільш розгорнутих комплексів умов, які мають бути дотримані для обґрунтування кримінальної відповідальності за бездіяльність, розроблено Г. В. Тимейком, який відносить до них: 1) наявність спеціального правового обов'язку діяти; 2) наявність об'єктивної необхідності діяти; 3) наявність можливості діяти; 4) наявність можливості запобігти шкоді; 5) невиконання дій; 6) заподіяння зовнішніми силами шкідливих наслідків²⁷⁹⁹.

Генеральною умовою визнання ухилення кримінально значущим є юридичний обов'язок діяти. Однак зазначена умова кримінальної протиправності бездіяльності враховується лише в сукупності з іншою: у конкретних умовах, що склалися, особа має реальну можливість діяти й виконати свій обов'язок²⁸⁰⁰. Перша умова утворює суб'єктивний критерій злочинної бездіяльності, інша – об'єктивний її критерій²⁸⁰¹. Тому вважається, що при оцінці бездіяльності особи як злочину встановлення відповідності поведінки особи сукупності зазначених критеріїв є обов'язковим у кримінальному провадженні²⁸⁰².

У попередніх рядках, присвячених характеристиці терміна «ухилення», останній аналізувався як певний прояв **бездіяльності** особи. Нагадаю, що під бездіяльністю у кримінальному праві розуміється суспільно небезпечна вольова поведінка особи, що полягає у невиконанні належного – того обов'язку, який особа повинна була і могла виконати. Іманентною властивістю злочинної бездіяльності визнається наявність не морального, а саме правового обов'язку особи діяти певним чином у конкретній ситуації. Цей обов'язок, відсутність якого виключає як таку злочинну бездіяльність, може впливати із: 1) вимог чинного законодавства; 2) законного наказу чи розпорядження; 3) професійних обов'язків; 4) договору; 5) попередньої поведінки особи²⁸⁰³.

²⁷⁹⁷ Семиногов І. В. Категорія «ухилення» в кримінальному законодавстві та праві України (деякі проблеми узагальнення та юридичної оцінки). *Європейські перспективи*. 2016. № 1. С. 78.

²⁷⁹⁸ Семиногов І. В. Категорія «ухилення» в кримінальному законодавстві та праві України (деякі проблеми узагальнення та юридичної оцінки). *Європейські перспективи*. 2016. № 1. С. 79.

²⁷⁹⁹ Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. С. 164.

²⁸⁰⁰ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 119–120.

²⁸⁰¹ Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник / В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 120.

²⁸⁰² Семиногов І. В. Категорія «ухилення» в кримінальному законодавстві та праві України (деякі проблеми узагальнення та юридичної оцінки). *Європейські перспективи*. 2016. № 1. С. 79.

²⁸⁰³ Українське кримінальне право: Загальна частина : підручн. / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 191.

Та незважаючи на згадування в ч. 2 ст. 254 КК України на характерний для бездіяльності термін «ухилення», вже у ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України вказується саме на «дії», передбачені ч. 2 та ч. 2 і ч. 3 цієї статті відповідно. Отже, за умови тлумачення терміна «ухилення» виключно як певної бездіяльності особи застосування ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України, здавалося б, буде просто неможливим.

Водночас варто пам'ятати, що в юридичній літературі висувається гіпотеза про існування «змішаної бездіяльності», яку різні вчені визначають як:

– поєднання активної (дії) і пасивної (бездіяльності) поведінки, тобто коли активна дія є умовою, способом, що забезпечує реалізацію бездіяльності²⁸⁰⁴;

– комбінацію дії і бездіяльності, тобто випадки, коли особа створила своєю попередньою діяльністю (дією) небезпеку настання шкідливого наслідку і не запобігає їй²⁸⁰⁵;

– «змішання» двох основних факторів: якихось інших сил (стихійні сили природи, хвороба потерпілого, напад диких звірів, дії інших осіб, вплив різних механізмів тощо) і бездіяльності особи, невтручання якої в розвиток подій і спричинило наслідки²⁸⁰⁶;

– бездіяльність, поєднана з дією, яка однак самостійного кримінально-правового значення не має²⁸⁰⁷.

Зокрема, у цьому контексті пригадуються слова О. О. Дудорова щодо того, що, наприклад, ст. 212 КК України не конкретизує спосіб ухилення від сплати податків і зборів, однак у порядку судового і доктринального тлумачення кримінального закону виокремлюють певні способи вчинення цього господарського злочину, серед яких трапляються й дії (наприклад, приховування або заниження об'єкта оподаткування)²⁸⁰⁸.

Утім, навіть визнаючи можливість вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України, шляхом дії, погодитися із вказівкою у ч. 3 та ч. 4 розглядуваної кримінально-правової заборони лише на «дії» я не можу, адже внаслідок такого кроку поза межами сфери їхнього застосування опинилася решта відповідних проявів, які вчинені шляхом так званої «чистої» бездіяльності. До речі, в абсолютно усіх інших статтях Особливої частини КК України, в яких передбачені кваліфікуючі ознаки певних «ухилень», у відповідних кваліфікуючих складах вказується не на «дії», а на більш широке поняття «діяння» (статті 157, 164, 165, 212, 212-1, 409 КК України). На мою думку, очевидно, що за умови збереження у КК України ст. 254 в її ч. 3 та ч. 4 також має йтися саме про «діяння», а не «дії», що дасть змогу кваліфікувати за ними будь-які прояви передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

²⁸⁰⁴ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность: монография. Харьков: Вища шк., 1982. С. 18.

²⁸⁰⁵ Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. Санкт-Петербург: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. С. 65.

²⁸⁰⁶ Бажанов М. И. О различных трактовках некоторых признаков объективной стороны преступления в науке уголовного права. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 40. С. 150–151.

²⁸⁰⁷ Українське кримінальне право: Загальна частина: підручн. / за ред. В. О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 191.

²⁸⁰⁸ Українське кримінальне право: Загальна частина: підручн. / за ред. В. О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 191.

Як вже зазначалося, а згодом і частково критикувалося у підрозділі 2.2, на відміну від ч. 1, в якій відповідальність за безгосподарське використання земель пов'язується виключно із наслідками екологічного характеру, у новій ч. 2 ст. 254 КК України законодавець вдався до іншої крайності, віднісши до числа кримінально караних лише ті прояви аналізованого вище діяння, які призвели до наслідків майнового характеру – істотної шкоди, показник якої (250 і більше НМДГ) був розкритий у п. 1 примітки аналізованої статті.

Для з'ясування завданої ухиленням від проведення рекультивації шкоди треба звертатися до положень Постанови КМУ від 17 грудня 2008 р. № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель». У п. 1 цього підзаконного нормативно-правового акта вказується на те, що збитки, завдані власникам та користувачам земельних ділянок унаслідок непроведення у визначений робочим проектом землеустрою щодо рекультивації порушених земель строк робіт з їх рекультивації після проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, що спричинило зміни у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі земель, відшкодовуються на підставі рішень комісій, утворених згідно з постановою КМУ від 19 квітня 1993 р. № 284 «Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам», з визначенням розміру за відповідною формулою.

Посилення відповідальності за діяння, передбачені ч. 2 ст. 254 КК України, пов'язується з наявністю таких кваліфікуючих ознак, як вчинення їх *повторно* або *за попередньою змовою групою осіб* (ч. 3), зміст яких є ідентичним до аналогічних ознак інших земельних злочинів «екологічного» характеру, та спричиненням *тяжких наслідків* (ч. 4) (1 000 і більше НМДГ), які визначаються у тому ж порядку, що й передбачена ч. 2 істотна шкода.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

3.1. Поняття та види кримінально-правових наслідків вчинення злочину

Історично склалося так, що злочин розглядали невіддільно від покарання й визначали як його чи не єдиний юридичний наслідок. Щодо цього М. І. Хавронюк зазначає, що за багато століть людство фактично звикло до існування дихотомії «злочин–покарання»²⁸⁰⁹. Хоча останнім часом все більше правознавців звертають увагу на те, що, з огляду на нові об'єктивні реалії, пов'язані з перманентним реформуванням системи кримінального законодавства, зміст кримінально-правової політики поступово змінюється. Цю ситуацію вдало ілюструє Є. О. Письменський, зауважуючи, що у кримінальній політиці позначається тенденція до розширення сфери застосування покарання у виді не реальної кари, а відмови від будь-яких заходів карального впливу (їхніх елементів) або актуалізованої погрози виконання вже призначеного судом покарання²⁸¹⁰. На цій обставині наголошує і М. І. Хавронюк, констатуючи глобальну тенденцію до поступового відходження від постулатів неокласичної школи кримінального права та перехід демократичних держав світу у своїй кримінально-правовій політиці до дуалізму покарань та інших заходів кримінально-правового впливу²⁸¹¹. Солідарний із названими вченими О. В. Козаченко, який пише, що для більшості сучасних демократичних держав загальною є тенденція до формування багатоколіїної системи прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу, який не обмежується виключно примусом і характеризується орієнтацією на більш широке використання реабілітаційно-заохочувальних заходів, зменшення числа вироків, пов'язаних із реальним позбавленням волі, тощо²⁸¹².

Вказані тенденції не минули й Україну, наслідком чого стало те, що на сьогодні у межах вітчизняного кримінального законодавства була сформована розгалужена²⁸¹³ система кримінально-правових наслідків вчинення особою забороненого

---

²⁸⁰⁹ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Вагте, С. 288.

²⁸¹⁰ Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 17.

²⁸¹¹ Хавронюк М. І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони мають бути? *Юридичний вісник України*. 2013. № 21. 25–31 травня.

Схожі думки озвучуються О. О. Книженко (Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. С. 54).

²⁸¹² Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 16.

²⁸¹³ Щодо цього деякі фахівці навіть іронізують, що у КК України система заходів кримінально-правового впливу настільки розгалужена, що про її існування, «розкидавши» відповідні положення по різних розділах Загальної частини КК, не здогадується і сам український законодавець (Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 37; Хавронюк М. І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони мають бути? *Юридичний вісник України*. 2013. № 21. 25–31 травня).

КК діяння, яка передбачає можливість застосування не лише покарання, а й інших заходів. Через це варто погодитися з фахівцями, які зазначають, що принцип невідворотності відповідальності в кримінальному праві пройшов розвиток від невідворотності покарання до невідворотності заходів кримінально-правового впливу (реагування)²⁸¹⁴. «У сучасній кримінально-правовій політиці України зазначений принцип знаходить свій прояв у розумінні невідворотності кримінально-правового реагування на вчинений злочин, а не в обов'язковому застосуванні покарання (кримінальної відповідальності) стосовно особи, яка його вчинила»²⁸¹⁵.

Отже, згідно з чинним КК України заходи кримінально-правового впливу можуть застосовуватися як у межах реалізації кримінальної відповідальності, так і поза нею (наприклад, при з'явленні від кримінальної відповідальності, при її ненастанні – за відсутності складу злочину). Кримінальна відповідальність і кримінально-правовий наслідок співвідносяться між собою як частина і ціле. Кримінальною відповідальністю далеко не вичерпуються форми кримінально-правового реагування на вчинення злочину чи іншого суспільно небезпечного посягання.

Незважаючи на загальне визнання цього беззаперечного факту, у вітчизняній кримінально-правовій доктрині і досі не сформовано уніфікований підхід стосовно того, яку ж саме назву повинна отримати відповідна система заходів. Різними науковцями вона позначається за допомогою таких термінів, як: «заходи кримінально-правового впливу»²⁸¹⁶; «заходи кримінально-правового характеру»²⁸¹⁷; «кримінально-правові наслідки вчинення злочину»²⁸¹⁸; «кримінально-правовий захід»²⁸¹⁹. Натомість Ю. А. Пономаренко de lege ferenda пропонує оперувати терміном «за-

²⁸¹⁴ Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. С. 163.

²⁸¹⁵ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 54.

²⁸¹⁶ Вечерова Є. М. Заходи кримінально-правового впливу на злочини: поняття, умови застосування та види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 124–126; Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 37; Драган О. В. Поняття й види заходів кримінально-правового впливу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 202–205; Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дулоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіге, 2014. С. 284–427; Пекар П. В., Андриянова Т. Ю. Система заходів кримінально-правового впливу за законодавством України. *Наше право*. 2017. № 3. С. 83–87; Рябчинська О. П. Система покарань серед засобів кримінально-правового впливу. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 259–262; Трубников В. М. Система мер уголовно-правового воздействия вместо системы наказаний. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2011. № 9. С. 193–201; Ус О. В. Кримінально-правовий вплив: сутність і зміст. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 213–217.

²⁸¹⁷ Ященко А. М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 123–127.

²⁸¹⁸ Киричко В. М. Про особливості кримінально-правових заборон та їх значення для суспільних відносин і застосування Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 197; Пономаренко Ю. А. Що і як регулює кримінальне право? *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 151; Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 296–392; Чернозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 208 с.

²⁸¹⁹ Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 16.

соби кримінального права» («кримінально-правові засоби»)²⁸²⁰. Водночас юрист зазначає, що, вивчаючи чинне кримінальне законодавство *de lege lata*, варто використовувати ту ж термінологію, яка вживається у ньому (заходи кримінально-правового характеру, кримінально-правові наслідки вчинення злочину)²⁸²¹.

Під час аналізу зазначених понять з'ясувалося, що, незважаючи на різну зовнішню форму, за їхньою допомогою вчені позначають майже ідентичні за змістом явища. Саме тому я дійшов висновку, що жодної потреби в жорсткому протиставленні вказаних термінів немає, через що далі (особливо посилаючись на праці інших авторів), інколи буде допускатися їхнє (термінів) паралельне вживання. Утім, навіть не надаючи принципового значення цьому термінологічному питанню, маю зазначити, що вказівка у назві цього розділу саме на «кримінально-правові наслідки» насамперед пояснюється тим, що використання цього звороту, на відміну, скажімо, від «заходів кримінально-правового впливу» та «кримінально-правових заходів», має чітке нормативне підґрунтя, оскільки у ч. 3 ст. 3 та ч. 2 ст. 4 КК України йдеться саме про «інші кримінально-правові наслідки».

Щодо співвідношення цього поняття з «іншими заходами кримінально-правового характеру» – терміном, який також вживається у чинному кримінальному законодавстві, зокрема у назві розд. XIV Загальної частини КК України, – то, як на мене, найбільш вдало його розкриває Ю. А. Пономаренко. Вчений зазначає, що заходами кримінально-правового характеру є визначені законом види та обсяги примусової зміни правового статусу особи у зв'язку із вчиненням злочину (суспільно небезпечного діяння), тоді як кримінально-правовими наслідками вчинення злочину треба вважати реальне застосування або незастосування заходів кримінально-правового характеру у зв'язку із учиненням злочину (суспільно небезпечного діяння). «Іншими словами, – резюмує фахівець, – якщо заходи кримінально-правового характеру являють собою «статичку» кримінального права, свого роду інструментарій, що підлягає застосуванню у зв'язку із учиненням злочину, то кримінально-правові наслідки – його «динаміку», тобто визначені законом можливості щодо використання чи відмови від використання такого інструментарію у випадку вчинення злочину (суспільно небезпечного діяння)»²⁸²². Схожу думку, щоправда, ви-

²⁸²⁰ Аналогічно розмірковує і О. В. Єрмак (Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 188).

²⁸²¹ Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 59–60.

²⁸²² Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру в системі кримінально-правових наслідків вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовтня 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 192–193; Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 57.

Запропоноване розуміння було підтримане і Ю. В. Бауліним (Баулін Ю. В. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності*. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 13). Паралельне вживання термінів «кримінально-правові наслідки злочину» та «заходи кримінально-правового характеру» допускає і П. П. Андрушко (Андрушко П. П. *Заходи кримінально-правового характеру. Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини* : тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 16 січня 2016 р., м. Львів. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. С. 20–21).

словлену у контексті співвідношення понять «кримінально-правовий вплив» та «захід кримінально-правового характеру, відстоює З. М. Сюсюкало»²⁸²³.

Зважаючи на відсутність у КК України дефініції поняття «кримінально-правові наслідки», а також продемонстрований вище плюралізм поглядів навіть з питання назви відповідних заходів, без подиву сприймається і факт наявності різних підходів щодо визначення цих заходів.

Зокрема, Н. О. Гуторова трактує заходи кримінально-правового характеру як встановлені кримінальним законодавством заходи, які застосовуються у разі вчинення передбаченого КК діяння і полягають у погіршенні правового статусу особи²⁸²⁴.

Натомість А. М. Ященко переконалий у тому, що заходи кримінально-правового характеру – це засоби впливу, які передбачені законом про кримінальну відповідальність за вчинення злочинного чи зовні схожого на нього діяння або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною цього закону, пов'язані з обмеженням чи позбавленням найбільш значимих для людини прав і свобод або зі звільненням особи від кримінальної відповідальності та покаранням чи навіть узагалі з її непритягненням до такої відповідальності і спрямовані на досягнення соціально корисних цілей²⁸²⁵.

За результатами проведення спеціального дослідження, присвяченого відповідній проблематиці, О. В. Козаченко дійшов висновку, що під кримінально-правовими заходами варто розуміти систему прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та інші), правомірну поведінку, який здійснюється на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства²⁸²⁶. Хоч це визначення і не викликає заперечень, однак видається, що воно більше придатне для потреб кримінології, ніж кримінального права. До речі, у відгуку на автореферат докторської дисертації О. В. Козаченка подібні зауваження висловили й О. О. Дудоров та Є. О. Письменський, вказавши на необхідність роз'яснення понять «кримінальні практики», «об'єктивно неправомірне діяння» тощо²⁸²⁷.

Попередньо визначивши ознаки заходів кримінально-правового характеру, О. І. Бідна пропонує тлумачити їх як засоби примусу, що застосовуються від імені держави за рішенням (вироком або ухвалою) суду до фізичної особи, яка вчинила діяння, заборонене КК, або до юридичної особи, від імені якої було вчинено злочин), які полягають в обмеженні можливостей особи щодо подальшого або нового

²⁸²³ Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий огляд*. 2017. № 8. С. 18.

²⁸²⁴ Гуторова Н. О. Заходи кримінально-правового характеру. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 р. / відп. ред. д-р юрид. наук, професор, академік С. В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 19.

²⁸²⁵ Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. *Форум права*. 2013. № 3. С. 785.

²⁸²⁶ Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір : монографія. Миколаїв : Ліон, 2011. С. 182–208.

²⁸²⁷ Дудоров О. О., Письменський Є. О. Відгук на автореферат дисертації Козаченка Олександра Васильовича на тему: «Кримінально-правові заходи в Україні», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. С. 3.

заподіяння істотної шкоди суспільним відносинам, що охороняються законом про кримінальну відповідальність²⁸²⁸.

З-поміж інших мені найбільше імпонує думка Ю. А. Пономаренка, який визначає кримінально-правові наслідки вчинення злочину як передбачені кримінальним законом підстави застосування до особи, яка його вчинила, кримінальної відповідальності або інших заходів кримінально-правового характеру, або звільнення такої особи від застосування таких заходів²⁸²⁹. Саме на це розуміння, яке, крім іншого, корелюється із підтримуваним автором монографії підходом щодо співвідношення понять «кримінально-правові наслідки вчинення злочину» та «заходи кримінально-правового характеру», я буду спиратися у цій роботі.

До системи заходів кримінально-правового характеру в юридичній літературі традиційно відносять кримінальну відповідальність, яка реалізується в різних формах; звільнення від кримінальної відповідальності; судимість; примусові заходи виховного та медичного характеру²⁸³⁰; примусове лікування; спеціальну конфіскацію; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб²⁸³¹. Водночас дослідниками відповідної проблематики звертається увага на те, що якоїсь класи-

²⁸²⁸ Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 37.

²⁸²⁹ Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 58.

²⁸³⁰ О. В. Наден у своїй докторській дисертації питання про галузеву належність відносин за участю неосудних та осіб, які не досягли встановленого віку, як і відносин, пов'язаних із вчиненням малозначного діяння, добровільною відмовою від доведення злочину до кінця та обставинами, що виключають злочинність діяння, залишає відкритим (Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 40 с.).

А. Л. О. Герасимчук навпаки послідовно наполягає на тому, щоб вивести за межі КК України законодавчі положення про застосування примусових заходів виховного характеру до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною КК України (Герасимчук Л. В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 110, 124–125, 191, 192).

На перший погляд може здатися, що подібну позицію підтримують і В. І. Борисов та В. С. Батиргарєєва. Обґрунтовано відносячи примусові заходи медичного і виховного характеру до згаданих у ч. 3 ст. 3 КК України інших кримінально-правових наслідків, вчені пишуть, що в цьому разі створюється враження про вихід кримінального закону за межі своєї «компетенції». Однак далі фахівці уточнюють, що застосування вказаних заходів пов'язане із вчиненням суспільно небезпечних діянь, передбачених КК, і це вказує на правомірність їх «вмонтування» у кримінально-правову матерію (Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шлях розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. С. 335).

З огляду на сказане схильний вважати, що примусові заходи медичного і виховного характеру – це все-таки кримінально-правові заходи, оскільки: а) підстави їх застосування регламентовані кримінальним законом (і лише ним); б) вони призначаються за вчинення діянь, заборонених кримінальним законодавством. Я поділяю підхід, у межах якого кримінально-правові відносини охоплюють і охоронні (виникають внаслідок вчинення злочину і «розриву» загально-регуляторних відносин). Причому їх варто пов'язувати не тільки із вчиненням злочину, а і з суспільно небезпечними діяннями неосудної особи та особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність (Берзін П. С. Механізм кримінально-правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти. *Право і громадське суспільство*. URL: <http://clsaw.knu.ua/index.php/arkhiv-numeriv/2-7-2014/item/168-mekhanizm-kryminalno-pravovoho-rehulyuvannya-zahalnoteoretychni-aspekty-berzin-p-s>; Шапченко С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету. Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 66).

²⁸³¹ Див., наприклад: Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 289–290; Павлова Т. О. Класифікація заходів кримінально-правового впливу з урахуванням ознак суб'єктів охоронних кримінально-правових відносин. *Юричичий науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 143; Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним правом України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 65–72; Ященко А. М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 123–127.

фікації зазначених заходів у законі не робиться²⁸³². Це питання повністю віддано на «відкуп» науковців, погляди яких, що природно, інколи істотно відрізняються²⁸³³.

Наприклад, М. І. Хавронюк усі заходи кримінально-правового впливу класифікував за критерієм *характеру їхнього впливу на особу, яка вчинила злочин*, виділивши такі їхні різновиди, як примусові (покарання, пробація, примусові заходи виховного характеру, примусові заходи медичного характеру, судимість, інші), заохочувальні (зокрема деякі види звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, що стосуються позитивної посткримінальної поведінки і заохочують до неї; відсутність вимоги потерпілого та інші види компромісу) та квазізаходи²⁸³⁴.

Подібний критерій (інколи його умовно позначають як «ступінь репресивності») за основу бере і більшість інших криміналістів. Зокрема, Н. А. Орловська викремлює примусові та заохочувальні заходи кримінально-правового впливу, відносячи до перших покарання та примусові заходи, відмінні від покарання, а до других – звільнення від кримінальної відповідальності та покарання²⁸³⁵. Натомість Є. М. Вечерова поділяє всі заходи на покарання та інші заходи, які є некаральними, відносячи до останніх підсистеми видів звільнення від покарання та його відбування, а також підсистеми видів звільнення від кримінальної відповідальності²⁸³⁶.

²⁸³² Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 290.

²⁸³³ Варто погодитися з вченими, які виступають за більш чітке визначення у кримінальному законі видів заходів кримінально-правового впливу, сутності, що об'єднує їх у систему, особливостей юридичної природи, формулювання цілей, принципів, правил застосування – приблизно так, як це зроблено стосовно системи покарань, однак більш чітко й точно (Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 37).

²⁸³⁴ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 290.

Загалом визначити обґрунтованість подібного поділу, хотілося б вказати і на деякі спірні положення наведеної позиції:

1) думка про розмежування звільнення від кримінальної відповідальності і компромісу сприймається неоднозначно, адже відомо, що в основу звільнення від кримінальної відповідальності на підставі норм Особливої частини КК України покладено і відносно нове для юридичної науки положення про допустимість компромісу у боротьбі зі злочинністю. За допомогою норм, які допускають компроміс, держава дозволяє компроміс з особою, яка вчинила той чи інший злочин, у вигляді гарантії звільнення від кримінальної відповідальності або пом'якшення покарання в обмін на певні позитивні вчинки особи;

2) поряд зі звільненням від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим як положенням матеріального права (ст. 46 КК України), процесуальний порядок застосування якого визначений у § 2 глави 24 КПК України, *паралельно (автономно)* існує інститут кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (гл. 36 КПК України).

Але наскільки коректно (виправдано) закриття кримінального провадження через відсутність вимоги потерпілого відносити до заохочувальних заходів *кримінально-правового* впливу? Річ у тім, що відповідний процесуальний порядок закриття кримінального провадження не має у КК України належної *матеріально-правової* підстави;

3) до інших заохочувальних заходів кримінально-правового впливу у М. І. Хавронюком було віднесено, зокрема, врахування позитивної посткримінальної поведінки при призначенні покарання, здійснюване на підставі ст. 69 «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом» і ст. 69-1 «Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання» КК України, а також окремі види звільнення від покарання та його відбування. Хоча ці заходи є складовою такого примусового заходу і традиційної форми реалізації кримінальної відповідальності, як покарання;

4) до примусових заходів віднесено також і пробацію (в Україні діє її аналог – звільнення від відбування покарання з випробуванням), хоча звільнення від покарання з випробуванням має більше примусово-заохочувальний ніж виключно примусовий характер.

²⁸³⁵ Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 12.

²⁸³⁶ Вечерова Є. М. Заходи кримінально-правового характеру на злочини: поняття, умови застосування та види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 125–126.

Більш розгалужена система заходів кримінально-правового характеру пропонується О. В. Козаченком, який виділяє: 1) систему покарань і судимість, 2) систему інших заходів (позбавлених ознак кари), які, у свою чергу, можуть бути як 2.1) примусовими (примусові заходи медичного або виховного характеру, примусове лікування, спеціальні кримінально-правові заходи, реституційно-компенсаційні кримінально-правові заходи; превентивний та профілактичний нагляд), так і 2.2) позбавленими ознак державного примусу (заходи реабілітаційно-заохочувального впливу)²⁸³⁷.

Деякі інші дослідники, хоч і використовують той самий критерій («характер впливу»), пропонують ще більш розгорнуті класифікації. Наприклад, А. В. Яценко всі заходи кримінально-правового характеру поділяє на каральні та некаральні. До каральних заходів правознавець відносить: 1) кримінальне покарання (статті 50–51 КК України), 2) види покарань, які реалізуються через його корегування або заохочення позитивної поведінки (ч. 3 ст. 74, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62, ст. 82 КК України тощо). Щодо некаральних заходів, то їх фахівець розділив ще на дві групи: 1) які реалізуються через кримінальну відповідальність; 2) які реалізуються поза межами кримінальної відповідальності²⁸³⁸.

Г. З. Яремко говорить не про каральні та некаральні (або ж репресивні та заохочувальні), а про позитивні (щодо фізичних осіб, які вчинили діяння за наявності обставин, що виключають злочинність) та негативні поділяє кримінально-правові наслідки злочину²⁸³⁹.

Цікавими виглядають і позиції І. М. Горбачової, яка всі кримінально-правові заходи поділяє на покарання, заходи компенсації (реституції), заходи соціального захисту та заходи безпеки²⁸⁴⁰, та В. О. Тулякова, на думку якого поряд із покаранням у чинному законодавстві де-факто існує чотири групи заходів: безпеки, соціального захисту, кримінально-правового прощення²⁸⁴¹.

Визнаючи беззаперечну наукову значущість кожної із наведених класифікацій, водночас вважаю за потрібне виходити передусім із міркувань про те, що звернення до них на сторінках цієї роботи насамперед було продиктовано суто прагматичним та прикладним інтересом автора – використанням відповідних теоретичних надбань для характеристики кримінально-правових наслідків вчинення злочинів у сфері земельних відносин. Виходячи з цього, варто констатувати, що зручності подальшого аналізу навряд чи сприятимуть ті розгорнуті класифікації, автори яких до різних груп заходів відносять, наприклад: окремі види звільнення від кримінальної відповідальності; покарання та звільнення від покарання, які є формами

²⁸³⁷ Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 21, 24.

Згодом позиція юриста дещо еволюціонувала, адже в одній зі своїх більш пізніх праць всі кримінально-правові заходи О. В. Козаченко пропонує поділити на 1) примусові, у межах яких виділяються каральні та ті, що позбавлені мети карати, та 2) заохочувальні (Козаченко О. В. Архітектура кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1. С. 36–37).

²⁸³⁸ Яценко А. М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 126–127.

²⁸³⁹ Яремко Г. З. Система заходів кримінально-правового характеру. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 4 (25). С. 94.

²⁸⁴⁰ Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. С. 13.

²⁸⁴¹ Туляков В. Шляхи гармонізації кримінального законодавства. *Актуальні проблеми європейської інтеграції* : зб. статей з питань європейської інтеграції та права / за ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С. 140.

реалізації кримінальної відповідальності, тощо. Натомість кориснішими тут можуть виявитися «простіші» класифікації, у межах яких виділяються дві (або три) великі групи, що об'єднують у собі всі кримінально-правові наслідки без подальшого поділу останніх на додаткові підгрупи.

Уважно проаналізувавши тенденції практики застосування злочинів у сфері земельних відносин (див. Додаток Б-1), я дійшов висновку, що для досягнення цілей мого дослідження найбільш придатною є класифікація всіх заходів кримінально-правового характеру за критерієм їхнього зв'язку із кримінальною відповідальністю, на підставі якого вони можуть бути поділені на дві групи: 1) заходи, пов'язані з кримінальною відповідальністю (реалізацією кримінальної відповідальності); 2) заходи, не пов'язані з кримінальною відповідальністю²⁸⁴².

Щодо змістовної наповнюваності вказаних груп, то найбільш обґрунтовано видається думка Т. О. Павлової, яка:

– до першої групи заходів відносить: 1) призначення покарання (статті 65–73); 2) призначення покарання зі звільненням від його відбування (ч. 4 ст. 74²⁸⁴³, статті 75, 79, 80 КК України); 3) звільнення від подальшого відбування призначеного кримінального покарання (статті 81, 83–85 КК України); 4) заміну невідбутої частини кримінального покарання більш м'яким кримінальним покаранням (ст. 82 КК України); 5) судимість (статті 88–91 КК України); 6) призначення кримінального покарання із застосуванням примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудних осіб (ч. 2 ст. 20, п. 2 ст. 93 КК України); 7) застосування примусових заходів медичного характеру щодо особи, яка скоїла злочин у стані осудності, але до постановлення вироку (або під час відбування покарання – п. 3 ст. 93 КК України) захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (ч. 3 ст. 19 КК України); 8) застосування примусового лікування поряд із призначенням кримінального покарання до осіб, які скоїли злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (ч. 1 ст. 96 КК України); 9) застосування спеціальної конфіскації (статті 96-1 та 96-2 КК України); 10) застосування щодо неповнолітнього, який скоїв

²⁸⁴² Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 293–294.

Як зазначає Т. О. Павлова, якщо для першої групи заходів характерним є те, що їх суттю є кара, вони застосовуються за вироком суду, мають чітко визначені межі та тягнуть додаткові правообмеження, то друга група відрізняється тим, що кара не є їх суттю, вони не завжди мають чітко визначені межі, застосовуються як за вироком, так і за ухвалою суду, не тягнуть за собою судимості (Павлова Т. Заходи кримінально-правового характеру, пов'язані та не пов'язані із реалізацією кримінальної відповідальності в Україні. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/8947/35-39.pdf?sequence=1&isAllowed=y>).

Ю. А. Пономаренко всі заходи кримінально-правового характеру поділяє на «пов'язані» та «не пов'язані» з кримінальною відповідальністю, а на «заходи кримінальної відповідальності» (покарання; обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням; судимість) та «заходи, які не належать до кримінальної відповідальності» (обмежувальні заходи; примусові заходи медичного характеру; примусове лікування; спеціальна конфіскація; примусові заходи виховного характеру; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб) (Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 67).

Натомість О. І. Бідна у систему заходів кримінально-правового характеру включає кримінальну відповідальність, інші заходи кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб та заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 39).

²⁸⁴³ Щоправда, треба враховувати, що в ч. 4 ст. 74 КК України йдеться не про «звільнення від відбування покарання», а про «звільнення від покарання», що є окремою формою реалізації кримінальної відповідальності.

злочин невеликої або середньої тяжкості, примусових заходів виховного характеру зі звільненням його від кримінального покарання (ч. 1 ст. 105 КК України);

– до другої: 1) застосування примусових заходів медичного характеру до особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння в стані неосудності (ч. 2 ст. 19, п. 1 ст. 93 КК України); 2) застосування спеціальної конфіскації (статті 96-1 та 96-2 КК України); 3) застосування до неповнолітнього, який вперше скоїв злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості примусових заходів виховного характеру зі звільненням його від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України); 4) застосування примусових заходів виховного характеру до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, скоїла суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України (ч. 2 ст. 97 КК України); 5) звільнення фізичної особи, яка визнана суб'єктом злочину, від кримінальної відповідальності на підставі норм Загальної частини (розділ IX) і відповідних норм Особливої частини КК України²⁸⁴⁴.

На мою думку, наведена класифікація має бути взята за основу під час визначення структури цього розділу монографії, присвяченого дослідженню кримінально-правових наслідків вчинення злочинів у сфері земельних відносин. Одночасно з цим мають бути враховані такі обставини:

– по-перше, наскрізний аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що, незважаючи на продемонстроване багатоманіття, до осіб, які вчинили злочини у сфері земельних відносин, були застосовані лише п'ять різновидів заходів кримінально-правового характеру: призначення покарання; призначення покарання зі звільненням від його відбування; звільнення від покарання (про судимість у цьому разі не йдеться, оскільки до осіб, стосовно яких набрав законної сили обвинувальний вирок суду, вона застосовується автоматично²⁸⁴⁵); звільнення від кримінальної відповідальності та спеціальна конфіскація;

²⁸⁴⁴ Павлова Т. О. Класифікація заходів кримінально-правового впливу з урахуванням ознак суб'єктів охоронних кримінально-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 143.

Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (статті 96-7, 96-8, 96-9 КК України) юристка вносить за рамки пропонованої класифікації, яка стосується фізичних осіб, хоча деякі інші вчені відносять ці заходи до тих, які пов'язані з кримінальною відповідальністю (Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. С. 294; Ященко А. М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 126). Детальніше про юридичну природу заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб див.: Провоторов О. П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи як інститут кримінального права України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 68–89.

Також зазначу, що подібну до наведеної вище класифікацію пропонують А. В. Андрєєв (Андрєєв А. В. *Форми реалізації кримінальної відповідальності* : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 36–38) та Т. О. Гончар (Гончар Т. О. *Загальна характеристика заходів кримінально-правового впливу. Права держава*. 2014. № 18. С. 103–104). Однак суттєвою вадою останньої класифікації є те, що її авторка «забула» про такий важливий та широко розповсюджений кримінально-правовий наслідок вчинення злочину, як звільнення від кримінальної відповідальності, не віднісши його до жодної з виділеної груп.

Необхідно підкреслити, що в більшості із наведених вище класифікацій не згадуються передбачені розд. XIII-1 Загальної частини КК України обмежувальні заходи, поява яких у чинному кримінальному законодавстві пов'язана з прийняттям Закону України від 6 грудня 2017 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», що набрав чинності лише 11 січня 2019 р.

²⁸⁴⁵ Деякими дослідниками взагалі висувається наукова гіпотеза про те, що судимість виступає правовим наслідком не призначення покарання, а його відбування. Зважаючи на те, що судимість має кримінально-правове значення у разі вчинення нового злочину, її пропонується не відносити до заходів кримінально-правового впливу (Сюсюкало З. М. *Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. Науковий огляд*. 2017. № 8. С. 14).

– по-друге, вкотре хотілося б наголосити на тому, що, навіть підтримавши класифікацію кримінально-правових наслідків злочину (заходів кримінально-правового характеру) залежно від «їхнього зв'язку із кримінальною відповідальністю», при написанні цього розділу будуть враховуватися й інші класифікації. Зокрема, в нагоді може стати такий критерій класифікації, як *юридична значущість* заходів кримінально-правового характеру, який дав змогу М. І. Хавронюку поділити останні на: 1) основні – ті, з реалізацією яких кримінально-правовий конфлікт може вважатися загалом вичерпаним (це звільнення від кримінальної відповідальності, різні види кримінально-правового компромісу, покарання, пробація, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру); 2) додаткові (акцесорні) – ті, які мають другорядне, допоміжне значення для вирішення кримінально-правового конфлікту (зокрема, судимість, примусове лікування, спеціальна конфіскація, нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі)²⁸⁴⁶. Саме зважаючи на наявність вказаного критерію, в межах цієї роботи «основна» увага буде приділена саме «основним» заходам;

– по-третє, хотілося б звернути увагу на те, що Т. О. Павлова, класифікацію якої підтримав автор цих рядків, застосування спеціальної конфіскації одночасно віднесла і до першої, і до другої виділеної нею груп. Такий нелогічний, на перший погляд, крок насправді резонно пояснюється особливостями юридичної природи спеціальної конфіскації, яка згаданим науковцем визначається як примусовий захід кримінально-правового характеру, який за своєю правовою природою щодо засудженого є 1) формою реалізації кримінальної відповідальності або 2) застосовується як особливий захід безпеки щодо неосудних або осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, або звільнені від кримінальної відповідальності²⁸⁴⁷. Щодо цього пригадуються і слова М. І. Хавронюка, який зазначає, що відповідно до ч. 3 ст. 96-2 КК України²⁸⁴⁸ спеціальна конфіскація може бути застосована і до особи, яка не є суб'єктом кримінального правопорушення, але прийняла відповідне майно, якщо вона знала або повинна була знати, що таке майно одержане внаслідок вчинення кримінального правопорушення. «Тобто, – резюмує фахівець, – вона може бути як пов'язана, так і не пов'язана з кримінальною відповідальністю»²⁸⁴⁹. У подібному руслі розмірковує Ю. А. Пономаренко, зауважуючи, що не за вчинення злочину спеціальна конфіскація застосовується й у тих виняткових випадках, коли вона стосується майна, стосовно якого в особи існує право власності. Йдеться, зокрема, про випадки, передбачені п. 2 ч. 1 ст. 96-1 КК України (законно надбане майно, що призначалося (використовувалося) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення) та п. 4 тієї ж статті (засоби чи знаряддя вчинення злочину, які не вилучені з цивільного обороту). В цьому разі спеціальна конфіскація є «заходом

²⁸⁴⁶ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 291.

²⁸⁴⁷ Павлова Т. О. Види конфіскації за чиним Кримінальним кодексом України. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 140.

²⁸⁴⁸ Посилання вченого саме на ч. 3, а не ч. 4 ст. 96-2 КК України, варто пояснювати виключно тим, що цитована робота датована 2014 р., коли відповідні положення містилися саме в ч. 3.

²⁸⁴⁹ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 294.

безпеки», який переважно застосовують до особи для запобігання вчиненню нею нових злочинів²⁸⁵⁰. На особливу юридичну природу спеціальної конфіскації звертають увагу і О. О. Дудоров та О. В. Єрмак, які констатують, що через те, що спеціальна конфіскація має дуалістичну кримінально-правову природу, вона може застосовуватись як додаток до однієї з форм кримінальної відповідальності, або ж як самостійний кримінально-правовий захід, альтернативний кримінальної відповідальності²⁸⁵¹. З таким твердженням погоджуються А. О. Винник²⁸⁵² і Н. І. Устрицька²⁸⁵³.

Отже, зважаючи на усі наведені положення, я дійшов висновку, що зручності та логічності викладення матеріалу сприятиме поділ зазначеного розділу роботи на три наступних підрозділи:

1) у межах наступного підрозділу увага буде зосереджена на вивченні особливостей застосування тих заходів кримінально-правового характеру, які згідно з підтримуваною класифікацією віднесені до пов'язаних із кримінальною відповідальністю. На змісті останньої варто зупинитися більш детально.

Кримінальна відповідальність, безсумнівно, є одним із центральних понять вітчизняного кримінального права. За підрахунками вчених, лише у Загальній частині КК України вказаний зворот було використано у назвах двадцяти статей; загалом же в його тексті воно вживається понад сто разів²⁸⁵⁴. Утім, незважаючи на це, визначення розглядуваної фундаментальної кримінально-правової категорії у чинному кримінальному законодавстві відсутнє²⁸⁵⁵. Науковці ж, попри наявність численних та ґрунтовних досліджень відповідної проблематики, дійти до спільного знаменника у питанні про суть та межі кримінальної відповідальності й досі не можуть²⁸⁵⁶.

²⁸⁵⁰ Пономаренко Ю. А. *Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 67.

²⁸⁵¹ Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 186; Єрмак О. В. Місце спеціальної конфіскації в механізмі протидії злочинності. URL: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/Ikonf/6.pdf>.

Відповідно до ч. 2 ст. 96-1 КК України спеціальна конфіскація може бути застосована не лише на підставі обвинувального вироку суду, а й ухвал суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності, про застосування примусових заходів медичного характеру та про застосування примусових заходів виховного характеру.

²⁸⁵² Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. С. 21.

²⁸⁵³ Устрицька Н. І. Механізм кримінально-правового реагування на вчинення злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 2. С. 316.

Заради справедливості треба зазначити, що в юридичній літературі зустрічаються й інші погляди щодо цього питання. Зокрема, О. В. Єрмак наполягає на тому, що спеціальна конфіскація – це не форма кримінальної відповідальності, а інший засіб кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення, що може застосовуватися: а) разом із покаранням; б) разом з іншими засобами кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення; в) самостійно (Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 11–12).

²⁸⁵⁴ Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій. *Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького*. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 81.

²⁸⁵⁵ Як зазначає М. І. Хавронюк, поняття «кримінальна відповідальність» загалом з'явилося у вітчизняному кримінальному праві у 50-х рр. ХХ століття. Фахівець звертає увагу на те, що в кримінальних законах більшості держав світу його немає. Відповідно, немає і таких понять, як «підстава кримінальної відповідальності», «звільнення від кримінальної відповідальності», «настання кримінальної відповідальності» тощо. Натомість застосовуються більш зрозумілі, на думку вченого, поняття: «підстава застосування заходів кримінально-правового впливу», «звільнення від покарання», «припинення кримінального переслідування» тощо (Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 292).

²⁸⁵⁶ Більш докладно про це див. такі праці: Баулін Ю. В. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес.

З огляду на складність відповідної проблематики навряд чи доводиться розраховувати на те, що вона може бути вирішена у рамках написання цього дослідження, присвяченого зовсім іншій кримінально-правовій тематиці. Тому тут лише зазначу, що, на мою думку, найбільш обґрунтоване визначення кримінальної відповідальності було запропоновано О. О. Дудоровим. Фахово проаналізувавши наявні в доктрині концепції кримінальної відповідальності, вчений дійшов висновку, що під нею треба розуміти особливий кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин і який полягає у здійснюваному судом в обвинувальному вирокі осуді порушника кримінально-правової заборони та, як правило, у застосуванні щодо нього заходів кримінально-правового впливу. «Інакше кажучи, – продовжує криміналіст, – кримінальною відповідальністю визнається форма реалізації охоронних кримінально-правових відносин, яка завжди включає в себе державний осуд злочину та особи, яка його вчинила, що, за загальним правилом, поєднується із здійсненням стосовно такої особи державного примусу у вигляді застосування заходів кримінально-правового впливу»²⁸⁵⁷.

Заходи, пов'язані з кримінальною відповідальністю, іноді називають *формами реалізації кримінальної відповідальності*, тобто передбаченими кримінальним законом можливими варіантами поєднання елементів змісту кримінальної відповідальності²⁸⁵⁸. Щодо конкретних варіантів такого поєднання, то у вітчизняній юридичній літературі найбільшого поширення набув підхід, прибічник якого виділяють три окремі форми реалізації кримінальної відповідальності²⁸⁵⁹, зміст яких був детально проаналізований Ю. А. Пономаренком.

Перша форма полягає в осуді особи, яка вчинила злочин, без призначення їй покарання. Така форма реалізації кримінальної відповідальності передбачена ч. 4

2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 13; Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 133–137; Браїнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. Москва : Госюриздат, 1963. С. 11; Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 768 с.; Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій. *Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького*. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 81–93; Житний О. О. Кримінальна відповідальність як універсальна юридична категорія (національний та міжнародно-правовий аспекти). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 24. С. 108–116; Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2008. 232 с.; Куц В. М. Проблеми кримінальної відповідальності : навч. посіб. Київ : Національна академія прокуратури України, 2013. 322 с.; Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія. Одеса : ЮОІ ХНУВС, 2007. 225 с.; Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 102. С. 138–148; Сердюк П. П. Теорія кримінальної відповідальності в сучасному кримінальному праві: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2013. 40 с.; Соловій Я. І. Межі кримінальної відповідальності : монографія. Івано-Франківськ : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. 297 с.; Ткачевский Ю. М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели. *Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право*. 2000. № 6. С. 18–19.

²⁸⁵⁷ Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій. *Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького*. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 91.

²⁸⁵⁸ Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 152.

²⁸⁵⁹ Горюх О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 52; Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юріком Інтер, 2013. С. 142–144; Устрицька Н. І. Форми реалізації кримінальної відповідальності: деякі міркування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1. Т. 4. С. 51.

ст. 74 КК України, в якій зазначено: «Особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною». Крім того, відповідно до ч. 5 тієї ж статті особа також може бути за вироком суду звільнена від покарання на підставах, передбачених статтею 49 цього Кодексу. В цьому разі до змісту реальної кримінальної відповідальності особи не включається головний її правообмежувальний захід – покарання. Кримінальна відповідальність при такій формі її реалізації представлена лише одним заходом – осудом, однак і він з'являється й одночасно втрачає своє кримінально-правове значення в момент набрання вироком законної сили.

Друга форма реалізації кримінальної відповідальності полягає в засудженні особи з призначенням їй покарання і його реальним відбуванням. У цьому разі до змісту конкретизованої та реальної кримінальної відповідальності належать два її заходи: покарання та судимість. Водночас перший, будучи зазвичай за змістом своїх правообмежень більш суворим за другий, за строком їх реалізації здебільшого є коротшим. Відповідно до ч. 1 ст. 88 КК України особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання обвинувальним вироком суду законної сили, протягом усього строку відбування покарання та ще зазвичай певний час після його відбуття – до моменту погашення або зняття судимості.

Третя форма реалізації кримінальної відповідальності полягає в засудженні особи з призначенням їй покарання, від реального відбування якого вона звільняється і яке замінюється їй іншими заходами. Відповідно до ч. 1 ст. 75 КК України, якщо суд, крім випадків засудження за корупційний злочин, у разі призначення покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням. Згідно із ч. 2 цієї статті суд також приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено таке покарання, як назване вище, а також узгоджено звільнення від його відбування з випробуванням. У цих випадках суд ухвалює звільнити засудженого від відбування призначеного покарання, якщо він протягом визначеного іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки, передбачені ст. 76 КК України.

У цьому разі конкретизована кримінальна відповідальність особи, окрім осуду, містить як покарання, так і заходи, що застосовуються замість нього, у разі умовного звільнення від покарання. Реальна ж кримінальна відповідальність особи в оптимальному для неї варіанті (ч. 1 ст. 78 КК України) містить виключно заходи, що застосовуються замість покарання (ст. 76 КК України), а також судимість (пункти 1 і 2 статті 89 КК України). Однак, у разі якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє його для відбування призначеного покарання (ч. 2 ст. 78

КК України). Тоді реальна кримінальна відповідальність особи доповнюється покаранням і фактично вміщує в себе усі три заходи²⁸⁶⁰.

Враховуючи озвучені вище тенденції практики застосування норм, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, у підрозділі 3.2 основна увага буде зосереджена на висвітленні саме другої та третьої форм реалізації кримінальної відповідальності.

Очевидною виглядає і доцільність дослідження саме у межах цього підрозділу роботи і проблематики конструювання санкцій відповідних кримінально-правових норм.

Здавалося б, що за таких умов у назві цього підрозділу мало б згадуватися поняття «пеналізація злочинів», під якою в юридичній літературі нерідко розуміють саме як діяльність законодавця зі встановлення кримінального покарання та судів з його призначення за вчинення окремих злочинів²⁸⁶¹, що повністю корелюється із задекларованими вище положеннями. Однак, ґрунтовно проаналізувавши методологічні аспекти формування та розвитку поняття «пеналізація», Н. О. Гуторова та Ю. А. Пономаренко констатували, що за кримінально-правовою характеристикою діяльність з установаження покарання законодавцем має суттєві відмінності від діяльності з призначення покарання судом. Такі відмінності були виявлені в кожній зі складових частин зазначених видів діяльності – суб'єктах, об'єкті та змісті впливу суб'єкта на об'єкт²⁸⁶². Наукове осмислення цих суттєвих відмінностей привело вче-

---

²⁸⁶⁰ Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним правом України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 70–71.

В. К. Гришук до форм реалізації кримінальної відповідальності відносить також і звільнення від неї (Гришук В. К. Доктринальне розуміння форм реалізації кримінальної відповідальності людини. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / ред. кол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 96–97). Однак з обґрунтованою критикою такої позиції виступає Ю. А. Пономаренко, який зазначає, що у разі звільнення від кримінальної відповідальності жоден із заходів не застосовується до особи, яка вчинила злочин. У тій моделі, в якій інститут звільнення від кримінальної відповідальності реалізований у чинному кримінальному законодавстві України, застосовуючи його норми, держава, фактично, відмовляється від кримінального переслідування особи, яка вчинила злочин, не вирішуючи питання про її винуватість. Отже, навіть осуду з боку держави при звільненні від кримінальної відповідальності особа не знає, не говорячи вже про інші заходи кримінальної відповідальності (Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним правом України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 71).

Натомість Р. І. Брящєй переконаний у тому, що відповідно до положень чинного КК України кримінальна відповідальність може існувати в інших трьох формах: покарання, звільнення від покарання із застосуванням примусових обмежень та у формі звільнення від покарання (Брящєй Р. І. Звільнення від покарання як форма кримінально-правового реагування на вчинення злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 88–89).

²⁸⁶¹ Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. С. 23; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблема криминализации и пенализации. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. С. 137; Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовно-правовый закон, уголовно-правовая политика. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 309; Митрофанов А. А. Основные направления криминально-правовой политики в Украине: формирования та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 93–94; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 58;

²⁸⁶² Зокрема, вказується на те, що: 1) якщо здійснювана парламентом діяльність із пеналізації злочинів є правотворчою діяльністю, спрямованою на врегулювання типізованих деперсоніфікованих кримінально-правових суспільних відносин, то здійснюване судом призначення покарання має на меті врегулювати окремі кримінальні правовідносини, що склалися через учинення персоніфікованою особою конкретного злочину; 2) результатом пеналізації є потенційна кримінальна відповідальність, а результатом призначення покарання – реальна кримінальна відповідальність; 3) потенційна кримінальна відповідальність традиційно визначається з допущенням судової дискреції, яскравим свідченням чого є відносна визначеність покарань практично у всіх санкціях статей Особливої частини

них до обґрунтованого, як на мене, висновку про необхідність звуження кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів», яка має визначатися лише як діяльність з установаження кримінального покарання законодавцем, з одночасним підняттям у понятійно-категоріальному ряді категорії «індивідуалізація покарання»²⁸⁶³.

Зважаючи на викладені аргументи, є підстави підтримати Ю. А. Пономаренка, який визначає **пеналізацію** (від лат. *poena* – покарання і *actio* – дія) як напрям кримінально-правової політики держави, який полягає у встановленні у законі про кримінальну відповідальність видів і розмірів покарань, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють злочини²⁸⁶⁴.

З огляду на сказане я дійшов висновку, що формулюючи назву відповідного підрозділу книги варто вдатися до лаконічного, «простого» та традиційного формулювання «Покарання за вчинення злочинів у сфері земельних відносин», використання якого дасть змогу (не порушуючи методологічні вимоги) одночасно аналізувати як проблематику пеналізації злочинів у сфері земельних відносин (покарання «у статичці»), так і безпосередньо пов'язану з нею діяльність судів щодо застосування кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин (призначення покарання з подальшим його відбуванням, звільнення від відбування покарання та звільнення від покарання) (покарання «у динаміці»);

2) наступний підрозділ матиме не менш традиційну та лаконічну назву «Звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин» і буде присвячений проблемам застосування саме цього заходу кримінально-правового характеру, не пов'язаного з кримінальною відповідальністю (основні заходи)²⁸⁶⁵;

3) щодо проблем застосування спеціальної конфіскації, то їхнє висвітлення в рамках окремого пропонуваного підрозділу 3.4 «Спеціальна конфіскація як кримінально-правовий наслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин» насамперед пояснюється виявленим раніше фактом того, що цей додатковий (акцесорний) захід кримінально-правового характеру може бути як пов'язаним, так і не пов'язаним з кримінальною відповідальністю.

КК України. Реальна ж кримінальна відповідальність, яка визначається судом вже з використанням його дискретних можливостей, завжди чітко конкретизована за видами та розмірами покарань; 4) діяльність законодавця і суду відповідно до визначення покарання в законі і з його призначення у вирок здійснюється на різних загальних засадах і з використанням різних спеціальних правил (Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів як напрям кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 36).

²⁸⁶³ Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів як напрям кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 46; Гуторова Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 99; Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць*. 2006. Вип. 17. С. 65–77; Пономаренко Ю. А. Щодо співвідношення пеналізації та депеналізації злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 4. С. 47–51.

²⁸⁶⁴ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 667.

²⁸⁶⁵ Не можу не зазначити ту обставину, що Л. В. Чорнозуб під час написання відповідного підрозділу свого дослідження зупинилася на назві «Альтернативні кримінально-правові наслідки вчинення злочинів...». Утім, незважаючи на обрання такої більш, так би мовити, оригінальної назви, сама юристка визнає, що в його рамках основна увага була приділена саме питанням можливості звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили той чи інший злочин (Чорнозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 16).

3.2. Покарання за вчинення злочинів у сфері земельних відносин

Одне з основних місць у боротьбі зі злочинністю посідає *покарання* – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні злочину, та який полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК України). Якщо злочин є діянням особи, яка протиставляє свою волю, бажання й переконання волі держави та інтересам суспільства, то покарання – це адекватна реакція держави, її примусовий захід, спрямований на відновлення соціальної справедливості, виправлення винного, захист фізичних і юридичних осіб, суспільства і держави від злочинних посягань у майбутньому. Злочин і покарання пов'язані між собою та не можуть існувати один без одного, вони пов'язані як дія та протидія, як небезпека та усунення цієї небезпеки, як шкода (зло) та боротьба з нею²⁸⁶⁶. Варто погодитись із ученими, які зазначають, що нюанси кримінально-правової кваліфікації, тонкощі кримінально-правової характеристики окремих злочинів, інші проблеми Загальної та Особливої частин кримінального права – усе це значною мірою втрачає сенс, якщо за вчинений злочин не призначається справедливе покарання або якщо призначене покарання не виконується або виконується неналежним чином – без урахування закріплених у ст. 5 КВК України принципів законності, справедливості, гуманізму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки тощо²⁸⁶⁷.

У ч. 2 ст. 50 КК України зазначається, що покарання має на меті не тільки кару, а і виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Щодо цього Є. О. Письменський зауважує, що такий підхід є відображенням змішаної теорії покарання, яка вважається своєрідним компромісом між абсолютними (помста або відплата злочинцеві за вчинене) і відносними (досягнення корисних цілей) теоріями, адже мета покарання має чотири взаємопов'язані складові: 1) кара засудженого; 2) його виправлення; 3) запобігання вчиненню нових злочинів самим засудженим (спеціальна превенція); 4) запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальна превенція). Призначаючи покарання, суд повинен виходити з необхідності досягнення мети покарання загалом, а не лише окремих її складових²⁸⁶⁸.

Призначення покарання – одне з основних питань, вирішуваних судом під час ухвалення вироку, чому відповідно до ст. 62 Конституції України має передувати встановлення наявності у діянні особи складу злочину і визнання її винуватою у вчиненні злочину. Призначення незаконних і несправедливих покарань не лише ускладнює або унеможлиблює досягнення вказаних у ч. 2 ст. 50 КК України цілей покарання, а й підриває авторитет правосуддя, призводить до скасування або зміни вироків, порушує права та свободи людини. Реалізація норм про призначення покарання обґрунтовано визнається квінтесенцією судового процесу і вироку, куль-

²⁸⁶⁶ Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Москва : Издательство НОРМА, 2002. С. 24.

²⁸⁶⁷ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудорова, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 445.

²⁸⁶⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 151.

мінаційним моментом розгляду кримінального провадження в суді, однією з найбільш складних і відповідальних проблем правозастосування, найвідповідальнішим етапом у боротьбі зі злочинністю. За результатами розгляду справи і покаранням, призначеним судом, формується громадська думка про правосуддя²⁸⁶⁹.

У п. 1 ППВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» наголошується на необхідності дотримання вимог ст. 65 КК України щодо загальних засад призначення покарання, оскільки через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. Фахівцями зазначається, що наведене роз'яснення ґрунтується на виваженій позиції, згідно з якою принципи призначення покарання і загальні засади призначення покарання є взаємопов'язаними і водночас відмінними один від одного, самостійними кримінально-правовими категоріями. Якщо загальні засади призначення покарання знайшли досить чітке законодавче закріплення у вигляді ст. 65 КК України, то окремих норм, присвячених принципам призначення покарання як відправним засадам, що спрямовують діяльність суду з обрання конкретної міри покарання, «пронизують» увесь кримінально-правовий інститут призначення покарання і визначають його функціонування і розвиток, у чинному КК України немає²⁸⁷⁰.

В юридичній літературі висувається гіпотеза стосовно того, що, з огляду на їхній зміст, загальні засади призначення покарання варто класифікувати так:

– по-перше, це засади, що становлять собою адресовані суду формальні вимоги. Йдеться про призначення покарання: в межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, вказаних у ч. 2 ст. 53 КК України (п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України); відповідно до положень Загальної частини КК (п. 2 ч. 1 ст. 65 КК України); з урахуванням мети покарання – призначення покарання, необхідного і достатнього для виправлення особи та попередження нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК України);

– по-друге, це засади, що становлять собою положення (інакше кажучи, критерії), покликані забезпечувати індивідуалізацію покарання, що призначається. Йдеться про призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину²⁸⁷¹, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України). Мають рацію вчені, які акцентують увагу на тому, що значущість цих загальних засад у конкретному кримінальному провадженні може бути різною, однак у будь-якому разі неприпустимою є формальна вказівка у вироку на їх врахування під час призначення покарання. Ігнорування вказаних загальних засад призначення покарання призводить до призначення покарання,

²⁸⁶⁹ Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотиків : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 19.

²⁸⁷⁰ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 449.

²⁸⁷¹ Деякі вчені пропонують безпосередньо у законодавчій дефініції поняття «покарання» закріпити вказівку на те, що покарання – це захід державного примусу ..., який за своєю суворістю відповідає суспільній небезпеці вчиненого (Дядькин Д. С. Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2009. С. 21).

яке, хоч і не виходить за межі, встановлені КК України, є за своїм видом або розміром явно несправедливим через свою м'якість або, навпаки, суворість²⁸⁷².

Щодо судової дискреції під час призначення покарання чітко висловився і ВС, який зазначив, що підставами для судового розсуду при призначенні покарання виступають: кримінально-правові, відносно визначені (якими встановлюються межі покарання) та альтернативні (якими передбачено декілька видів покарань) санкції; принципи права; уповноважуючі норми, в яких використовуються щодо повноважень суду формулювання «може», «вправі»; юридичні терміни та поняття, які є багатозначними або не мають нормативного закріплення, зокрема «особа винного», «шире каяття» тощо; оціночні поняття, зміст яких визначається не законом або нормативним актом, а правосвідомістю суб'єкта правозастосування, наприклад, у разі врахування пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин (статті 66, 67 КК України), визначенні «інших обставин справи», можливості виправлення засудженого без відбування покарання, що має значення для застосування ст. 75 КК України тощо; індивідуалізація покарання – конкретизація виду і розміру міри державного примусу, який суд призначає особі, яка вчинила злочин, залежно від особливостей цього злочину і його суб'єкта²⁸⁷³.

У санкції **ч. 1 ст. 197-1 КК України** альтернативно передбачено два види покарання: штраф від 200 до 300 НМДГ або арешт на строк до 6 місяців²⁸⁷⁴.

Стосовно штрафу²⁸⁷⁵ як виду покарання хотілося б зазначити, що у кримінально-правовій літературі неодноразово вказувалося на занадто малі розміри штрафів, передбачені санкціями норм Особливої частини КК України, й особливо порівняно з розміром матеріальної шкоди, яка є необхідною умовою для настання кримі-

²⁸⁷² Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: ПРВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 452–454.

²⁸⁷³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 березня 2018 р. у справі № 207/5011/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73001386>.

²⁸⁷⁴ У кримінально-правовій доктрині під санкцією статті (санкцією частини статті) традиційно пропонується розуміти складову статті (частини статті) Особливої частини кримінального закону, яка містить у собі модель виду та обсягу покарання, адекватного суспільній небезпеці злочинного діяння, описаного в її диспозиції (Демет'єв С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1986. С. 31; Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права: книга 1. Харьков: Юридический Харьков, 2001. С. 23; Денисова Т. А., Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2008. С. 42).

Науці кримінального права відомо п'ять видів санкцій, серед яких є неконкретизовані, абсолютно визначені, відсільні, відносно визначені та альтернативні. Щоправда, чинний КК України для визначення основних покарань використовує лише дві: відносно визначені та альтернативні санкції.

У спеціальних дослідженнях, присвячених санкціям кримінально-правових норм, зазначається, що в Особливій частині КК України переважають альтернативні санкції, які, у свою чергу, можуть бути диференційованими за кількістю видів основних покарань. За ступенем визначеності можуть бути виокремлені абсолютно визначені та відносно визначені санкції. Як вже зазначалося, в Особливій частині КК України представлено лише відносно визначені санкції (від себе зауважу, що виняток становлять нові ч. 6 ст. 152 та ч. 6 ст. 153 КК України), серед яких наявна певна кількість відносно визначених санкцій з елементами абсолютної визначеності. В Особливій частині КК України представлені як кумулятивні (близько 1/3), так і некумулятивні санкції (Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 13).

²⁸⁷⁵ «При призначенні покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, цей розмір визначається в певній кількості НМДГ, установленого законодавством України на час постановлення вироку, із визначенням його у грошовій сумі, здійснивши перерахування розміру в гривнях, виходячи з вимог закону щодо визначення суми одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян» (постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 жовтня 2016 р. у справі № 5–99к16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62692636>).

нальної відповідальності за те чи інше діяння²⁸⁷⁶. Як шлях вирішення цієї проблеми окремі науковці пропонували відмовитися від наявного на сьогодні нелогічного підходу, який полягає в неоднаковому вимірюванні НМДГ як криміноутворювального чинника та як одиниці покарання у виді штрафу. Зокрема, Н. О. Антонок писала, що «з метою забезпечення необхідного балансу між розміром матеріальної шкоди, заподіяної злочином чи правопорушенням, та покаранням у виді штрафу, доцільно виходити з однакових одиниць виміру, які беруться за основу при визначенні вказаних величин»²⁸⁷⁷.

Законодавець, однак, пішов іншим шляхом. Відповідно до Закону України від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» за вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 000 НМДГ, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Крім того, значно збільшено і максимальний розмір штрафу, який відтепер (відповідно до ч. 2 ст. 53 КК України) складає 50 тис. НМДГ, а в окремих випадках, передбачених все тією ж ч. 2 ст. 53 КК України, – і більше. Прагнення встановити законодавчі перепони випадкам невідшкодування майнової шкоди, завданої злочином, заслуговує на принципову підтримку, але з деякими застереженнями.

По-перше, залишається незрозумілим, чому новий підхід до призначення покарання у виді штрафу обмежується випадками, коли санкцією норми Особливої частини КК України передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 000 НМДГ. Виходячи з логіки законодавця, яка навряд чи може бути сприйнята, в інших випадках відшкодування майнової шкоди, завданої злочином, не є обов'язковим²⁸⁷⁸.

По-друге, безсумнівним є той факт, що майнова шкода, завдана злочином, повинна відшкодуватись у повному обсязі. Через це мені імпонує принципова позиція деяких представників прокуратури та суду, які зазначають, що у разі вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, угода про примирення має не просто передбачити відшкодування винним усіх завданих злочином збитків, а повинна містити чіткі умови погашення відповідної шкоди. Показовим у цьому аспекті є такий приклад із судової практики.

Тернівським районним судом м. Кривого Рогу з'ясовано, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку площею 7 572 м², внаслідок чого завдав Криворізькій міській раді істотну шкоду на загальну суму 113 тис. 593,59 грн. Визнавши Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого за ч. 1 ст. 197-1 КК України, суд призначив йому узгоджене в межах укладеної угоди про примирення покарання у виді штрафу в розмірі 3 910 грн, а також вказав стягнути з нього на користь

²⁸⁷⁶ Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. С. 101.

²⁸⁷⁷ Антонок Н. Покарання за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 11. С. 72.

²⁸⁷⁸ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 328.

Криворізької міської ради заподіяну шкоду²⁸⁷⁹. Однак прокурором рішення суду першої інстанції було оскаржене з посиланням на те, що в укладеній угоді про примирення лише зазначено розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; натомість не зазначено строк її відшкодування чи перелік дій, не пов'язаних із відшкодуванням шкоди, які обвинувачений зобов'язаний вчинити на користь потерпілого, строк їх вчинення, а це є підставою для відмови у затвердженні угоди, на що суд першої інстанції не звернув належної уваги. У підсумку суд апеляційної інстанції сприйняв саме аргументи прокуратури, скасувавши відповідний вирок²⁸⁸⁰.

Однак у більшості випадків до суду надходять не угоди про примирення, а угоди про визнання винуватості, укладені між прокуратурою та особою, яка вчинила злочин, передбачений ст. 197-1 КК України. З огляду на представлені аргументи вважаю, що на підтримку заслуговують ті з них, в яких прямо вказується на відшкодування завданих винним збитків.

Зокрема, Сахновщинським районним судом Харківської області встановлено, що Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельних ділянок загальною площею 67 га, внаслідок чого державі були заподіяні збитки на загальну суму 96 325,91 грн. Разом з обвинувальним актом до суду надійшла угода про визнання винуватості від 9 жовтня 2019 р. між прокурором та обвинуваченим. Прокурор прохав затвердити угоду та, серед іншого, повідомив, що заподіяна державі шкода в розмірі 96 325,91 грн. Особою-1 була повністю відшкодована. Зважаючи на це, суд прийняв обґрунтоване рішення про затвердження відповідної угоди та призначення передбаченого нею покарання – штрафу в розмірі 3 400 грн²⁸⁸¹.

В іншому подібному випадку суд, хоч і затвердив угоду про визнання винуватості, в якій не було передбачено відшкодування завданих збитків, задовольнив поданий прокурором цивільний позов, який передбачав повне відшкодування завданих Особою-2 збитків державі (126 тис. 386,06 грн)²⁸⁸².

Водночас варто пам'ятати про слушні зауваження Н. О. Гуторової, яка закликає неототожнювати призначення покарання з пеналізацією як діяльністю законодавця із встановлення покарання²⁸⁸³. Аналогічно висловлюється й Ю. А. Пономаренко, який зауважує, що штраф не є ні відкупом за вчинення злочину, ні податком на незаконно придбане майно, а з урахуванням положень ЦК України і КПК України немає істотної проблеми в тому, що в санкції може бути встановлено розмір штрафу менший, ніж розмір заподіяної певним злочином шкоди²⁸⁸⁴. Відшкоду-

²⁸⁷⁹ Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 4 листопада 2015 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53180949>.

²⁸⁸⁰ Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 24 грудня 2015 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54586921>.

Згодом матеріали відповідного провадження щодо Особи-1 знову потрапили до суду, але вже без укладення угоди про примирення. За наслідком повторного розгляду справи підсудному було призначено покарання у виді штрафу в розмірі 3 400 грн (вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 17 березня 2017 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65358468>).

²⁸⁸¹ Вирок Сахновщинського районного суду Харківської області від 21 листопада 2019 р. у справі № 624/829/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85795876>.

²⁸⁸² Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 13 листопада 2019 р. у справі № 175/4336/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85589132>.

²⁸⁸³ Гуторова Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 2. С. 99.

²⁸⁸⁴ Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : науковий нарис; наук. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2012. С. 19–20.

вання майнової шкоди, завданої злочином, має стати аксіомою для кримінального процесу, адже є однією з цілей кримінального судочинства. Водночас штраф як вид покарання має виконувати функції, покладені на нього як на будь-яке покарання, передбачене ст. 50 КК України²⁸⁸⁵.

Не заперечуючи істинності висловлених суджень, водночас вважаю неправильним стверджувати про цілковиту «автономність» штрафу та розміру завданої злочином майнової шкоди. Зокрема, йдеться про випадки, коли саме майнова шкода виступає криміноутворювальною ознакою, а тому неодмінно має бути врахована як на законодавчому (під час розроблення санкцій кримінально-правової норми (пеналізація)), так і на правозастосовному (конкретний розмір майнової шкоди повинен впливати на індивідуалізацію кримінальної відповідальності) рівнях. У нашому випадку ми маємо таку ситуацію: тоді як необхідною умовою притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1 КК України) є завдання цими діями шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки на суму 105 тис. 600 грн, покаранням за такі дії виступає штраф на суму від 3 400 до 5 100 грн.

Отже, навіть визнаючи різну юридичну природу штрафу та заходів, спрямованих на відшкодування завданої злочином майнової шкоди, очевидним є, що передбачені санкцією ч. 1 ст. 197-1 КК України розміри штрафу навряд чи можуть вважатися тим дієвим інструментом, який «здатний сформувати страх знати покарання та утримати решту осіб від аналогічної за протиправною спрямованістю поведінки» (загальна превенція) або забезпечити «невчинення злочину особою через небажання повторно знати певних обмежень прав і свобод» (спеціальна превенція)²⁸⁸⁶. У цьому контексті пригадуються слушні зауваження про те, що: «суворість покарання як умову досягнення мети загального попередження треба вбачати в тому, що кримінальне покарання має нести за собою суттєві обмеження і позбавлення для особи, яка вчинила злочин, а тому сама перспектива його застосування повинна бути суттєвим стримуючим фактором для осіб, схильних до вчинення злочинів»²⁸⁸⁷; «при встановленні санкцій законодавець, виходячи з мети загального попередження, повинен врахувати, що вони (санкції) мають бути такими, щоб могли утримати потенційного правопорушника від вчинення злочину»²⁸⁸⁸.

²⁸⁸⁵ Фактично чинна редакція ч. 2 ст. 53 КК України, пов'язуючи величину штрафу з розміром майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, взагалі не встановлює максимального розміру цього основного покарання. Така «новела» не узгоджується з метою покарання, суперечить загальним засадам призначення покарання; не враховує різну правову природу відшкодування шкоди, завданої злочинцем, і спеціальної конфіскації отриманого внаслідок злочину доходу, з одного боку, і покарання майнового характеру – з іншого (Шапченко С. Зробити краще, щоб не вийшло як завжди. *Дзеркало тижня*. 22 жовтня 2011 р. № 38). Як щодо цього зазначає О. В. Євдокімова, такий стан речей може свідчити про недотримання законодавцем європейських принципів пропорційності та правової визначеності нормативно-правових актів (Євдокімова О. Визначення граничних меж штрафу у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 9. С. 195).

Водночас у цьому разі можна говорити про загальне схвальне бажання законодавця перетворити вчинення злочинів в економічно збиткову діяльність (Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 327).

²⁸⁸⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 151.

²⁸⁸⁷ Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків., 2002. С. 349–350.

²⁸⁸⁸ Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. С. 252.

Враховуючи очевидну невідповідність наявних на сьогодні розмірів штрафів за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, рівню суспільної небезпеки останніх, вважаю, що для досягнення цілей покарання, визначених у ст. 50 КК України, доцільним є їхнє істотне підвищення в санкціях усіх частин ст. 197-1 КК України²⁸⁸⁹.

Спираючись на чітко визначені критерії, запропонувати оптимальний розмір штрафу у конкретному випадку доволі складно. Ще в 2001 р. М. І. Хавронюком було констатовано, що однією з основних проблем тодішньої (на жаль, і сучасної) теорії кримінального права є проблема наукової обґрунтованості санкцій кримінального закону, хоч цій проблемі і в літературі, й особливо в законодавчій практиці не приділяється належної уваги. Науковець довів, що санкції у нашому кримінальному законодавстві, відіграючи роль формального класифікатора злочинів, у переважній більшості характеризуються довільністю і позбавлені наукової обґрунтованості²⁸⁹⁰. Як наслідок, вони нерідко дають спотворене уявлення про суспільну небезпеку того чи іншого злочину, що, крім усього іншого, переконує в обґрунтованості відображеної у КК України позиції, згідно з якою межі призначення покарання за конкретний злочин не варто ототожнювати із санкціями статті Особливої частини КК.

За результатами написання дисертаційного дослідження до подібних невтішних висновків дійшла Н. А. Орловська. Проаналізувавши основні засади формування примусових санкцій норм Особливої частини КК України (склад злочину, передбаченого в Особливій частині КК України; характер і типовий ступінь суспільної небезпеки злочину; система покарань; сукупність примусових заходів кримінально-правового впливу, відмінних від покарання, які поєднуються з ним), вчена резюмувала, що на сучасному етапі обґрунтованість примусових санкцій норм Особливої частини КК України не може бути визнана задовільною. Обґрунтування цього різновиду санкцій передбачає необхідність вироблення підходу до їхньої побудови, в межах якого підлягають урахуванню особливості впливу засадничих факторів на конструктивні особливості санкцій з погляду альтернативності, відносної визначеності, кумулятивності. Дослідниця доводить доцільність внесення до цього підходу таких правил: а) одна норма – один типовий ступінь суспільної небезпеки; б) чим тяжчим є злочин, тим «коротшими» є санкції за кількістю покарань; чим меншим є типовий ступінь суспільної небезпеки діяння, тим ширшим є спектр за-

²⁸⁸⁹ Значачу, що проектом Закону України від 20 серпня 2009 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмірів штрафів та кваліфікації злочинів і адміністративних правопорушень» вже пропонувалося значно збільшити розміри штрафів, передбачених санкціями ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, проте відповідний законопроект був відкликаний. Така доля спіткала і проєкт Закону України № 2412а від 17 липня 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок та будівництво на них».

²⁸⁹⁰ Хавронюк М. І. Щодо відповідності санкцій кримінально-правових норм суспільній небезпеці діянь. *Науковий вісник ДЮІ МВС України*. 2001. № 1. С. 101–102.

Фахівець запропонував: 1) упорядкувати санкції у КК України з урахуванням досвіду законодавців Іспанії, Сан-Маріно тощо з визначенням восьми ступенів ув'язнення на певний строк і чотирьох ступенів усіх інших видів покарань; 2) типові санкції та критерії визначення їх шкали; 3) узгодити санкції з класифікацією злочинів у ст. 12 КК України (Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ : Юрисконсулт, 2006. С. 950–954, 984–985, 987–988).

Про притаманні чинному КК України вади пеналізації див. також: Пономаренко Ю. А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 211–216.

ходів впливу на винну особу; в) підбір видів покарання має корелювати зі специфікою виду злочину через категорію, до якої цей вид злочину належить; г) межі покарання визначаються з огляду на типовий ступінь суспільної небезпеки та систему покарань; відображення у типових санкціях за умови визначення верхніх і нижніх меж усіх видів основних покарань; д) додаткові покарання мають корелювати з основними покараннями, включеними до санкції; санкції злочинів невеликої тяжкості не можуть містити більше одного додаткового покарання, до санкцій злочинів середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких допустимо включати два додаткових покарання; е) уведення до змісту санкції примусових заходів кримінально-правового впливу, відмінних від покарання, що поєднуються з ним, пов'язане зі специфікою виду злочину та сукупністю примусових заходів кримінально-правового впливу, відмінних від покарання, що поєднуються з ним, і не може залежати від тяжкості діяння та видів покарання, внесених до санкції²⁸⁹¹.

Варто зазначити, що в абсолютній більшості випадків до осіб, засуджених як за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України загалом, так і її частиною першою зокрема, застосовується саме покарання у виді штрафу (98,6 % та 98 %, відповідно). Загалом таку практику треба вважати правильною. Водночас позитивне враження від такої тенденції дещо нівелюється тією обставиною, що, призначаючи штраф, суди переважно (64 %) зупиняються на мінімально можливому з передбачених санкцією ч. 1 ст. 197-1 КК України розмірі штрафу – 200 НМДГ (3 400 грн) (див. Додаток Б-3).

Щоправда, подібна тенденція спостерігалась і за часів СРСР. Зокрема, колектив авторів на чолі з В. М. Маркеловим, який проводив дослідження практики застосування покарання за самовільне захоплення землі в Казахстані, звернув увагу на те, що в 61 % випадків суди призначали мінімальний розмір штрафу, передбачений ч. 2 ст. 156 КК Казахстанської РСР²⁸⁹². Наслідком такої тенденції не виправданого пом'якшення покарання науковці визнавали недосягнення мети покарання та зменшення його ефективності²⁸⁹³. Проте у СРСР така статистика піддавалася логічному поясненню, адже досить тривалий час єдиним видом юридичної відповідальності за вчинення самовільного зайняття земельної ділянки (самовільного будівництва) була саме кримінальна відповідальність. Тому поширеними були випадки, коли злочинними визнавалися діяння з дуже низьким рівнем суспільної небезпеки, не притаманним злочину. За таких обставин призначення судами найменш суворих покарань можна було зрозуміти. Однак сьогодні така судова практика наряд чи може вважатися виправданою.

Навіть більше: в 11 випадках суди на підставі ст. 69 КК України «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом»²⁸⁹⁴ призначали штраф у меншому розмірі, ніж це передбачено відповідною санкцією ст. 197-1 КК України.

²⁸⁹¹ Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 17–18.

²⁸⁹² Ця норма визнавала злочином самовільне будівництво споруди чи самовільної прибудови або інше самовільне захоплення землі.

²⁸⁹³ Криминологические и уголовно-правовые проблемы наказания / У. С. Джекабаев, Р. Н. Судакова, С. А. Шапинова и др.; под ред. В. Н. Маркелова; Академия наук Казахской ССР. Институт философии и права. Алма-Ата : Наука, 1983. С. 170–171, 174.

²⁸⁹⁴ Підставою для застосування ст. 69 КК України виступає поєднання, по-перше, наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, і, по-друге, врахування особи винного. Відповідних обставин має бути не менше двох (абз. 1 п. 8 ППВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про

Наприклад, визнавши Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, Куйбишевський районний суд Запорізької області, посилаючись на ст. 69 КК України, призначив йому покарання у виді штрафу в сумі 2 040 грн²⁸⁹⁵.

Кваліфікувавши дії Особи-2 за статтями 197-1, 367 КК України, Краснолуцький міський суд Луганської області призначив йому покарання у виді штрафу: за ч. 1 ст. 197-1 КК України із застосуванням ст. 69 КК України – 1 000 грн, а за ч. 1 ст. 367 КК України, знову-таки із посиланням на ст. 69 КК України, – 860 грн. На підставі ст. 70 КК України шляхом часткового складання призначених покарань Особи-2 призначено остаточне покарання у виді штрафу в розмірі 1 500 грн²⁸⁹⁶.

Як бачимо, особі, винній у вчиненні двох злочинів²⁸⁹⁷, було призначено штраф у розмірі, який більше ніж удвічі менший від мінімального розміру штрафу, передбаченого за вчинення лише одного злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Водночас кількома пом'якшувачими обставинами, які стали підставою для призначення такого м'якого покарання, судом були визнані каяття підсудного²⁸⁹⁸ та його особа.

Аналізуючи відповідну проблематику, Р. Ш. Бабанли констатує, що під час застосування виняткового правила призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено в законі, інколи допускається призначення таких видів і розмірів покарань, які є удвічі меншими, ніж найнижча межа, передбачена в санкції статті (частини статті) КК України. Незважаючи на відсутність відповідної заборони в законі, фахівець припускає, що такий підхід є недопустимим, оскільки завдяки його використанню нівелюється засада диференціації кримінальної відповідальності, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами²⁸⁹⁹.

На жаль, такі рішення й надалі перманентно продовжують зустрічатися у практиці застосування ст. 197-1 КК України. Наприклад, за вчинення злочинів, перед-

---

практику призначення судами кримінального покарання»), причому це можуть бути як обставини, що пом'якшують покарання і перераховані у ч. 1 ст. 66 КК України, так і обставини, визнані судом пом'якшувачими на підставі ч. 2 ст. 66 КК України. Вказані обставини повинні істотно знижувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, тобто характеризувати саме злочин (а не тільки особу винного) і зумовлювати недоречність призначення винному покарання навіть у мінімальних межах, встановлених санкцією.

Істотною як ознака зниженого ступеня тяжкості вчиненого злочину має оціночний характер та визначається на розсуд суду, який, однак, ухвалюючи відповідне рішення, повинен аргументувати, чому він оцінює таке зниження як істотне. Максимальна кількість обставин, що пом'якшують покарання, для застосування ст. 69 не передбачена. Вочевидь, чим більше пом'якшувальних обставин буде встановлено, тим більшою є можливість суду констатувати відповідну істотність. Неприпустимим є формальний підхід до виконання вимоги ч. 1 ст. 69 у частині врахування ступеня тяжкості злочину та особи винного. Йдеться, наприклад, про поширену хибну судову практику відображати у вирокі лише типову тяжкість злочину, тобто зазначати, що вчинений злочин належить до однієї з категорій, передбачених ст. 12. Застосовуючи ст. 69 КК України, суди мають виходити не з типового, а передусім, і головним чином, з індивідуального ступеня тяжкості вчиненого злочину (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 200).

²⁸⁹⁵ Вирок Куйбишевського районного суду Запорізької області від 28 лютого 2014 р. у справі № 319/173/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37377442>.

²⁸⁹⁶ Архів Краснолуцького міського суду Луганської області. Справа № 1-516 за 2007 р.

²⁸⁹⁷ Тут не буде доводитися помилковість одночасного інкримінування винному ст. 197-1 КК України (умисний злочин) та ст. 367 КК України (необережний злочин), що вже було зроблено у підрозділі 2.3 кнги.

²⁸⁹⁸ У кримінально-правовій доктрині висувається гіпотеза, що застосування ст. 69 КК України, з огляду на обставини, які виникли після вчинення злочину, є неможливим (Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. С. 269).

²⁸⁹⁹ Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. С. 263.

бачених ч. 1 ст. 365 КК України та ч. 1 ст. 197-1 КК України, деякі суди призначали покарання у виді штрафу на суму 1 000 грн²⁹⁰⁰ та навіть 850 грн (!)²⁹⁰¹ – тобто рівно в чотири рази менші від мінімального розміру штрафу, передбаченого за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Така ситуація є неприйнятною, оскільки фактично призводить до перегляду судовими органами законодавчої оцінки суспільної небезпеки злочинів²⁹⁰². Стурбованість щодо цього свого часу висловлював і ВСУ²⁹⁰³. Водночас варто погодитися з О. О. Дудоровим, який підкреслює, що «претензії» науковців стосовно того, що ст. 69 КК України на практиці досить часто застосовується безпідставно і що звернення до неї здебільшого належно не мотивується у вирокках, у цьому випадку адресовані явно не за адресою. Пленум ВСУ витлумачив чинний КК; справа законодавця – обмежити суддівський розсуд, зробивши підставу призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією, конкретнішою і, вочевидь, жорсткішою²⁹⁰⁴.

Симптоматично, що виявлена тенденція однаковою мірою стосується і практики призначення покарання за злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України (див. Додаток Б-5).

*Зокрема, визнаючи Особу-1 та Особу-2 винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, Глухівський районний суд Сумської області та Герцаївський районний суд Чернівецької області призначали їм покарання у виді штрафу в розмірі 1 700 грн та 850 грн, відповідно, тобто штраф у три та шість (!) разів менший, ніж мінімальний розмір штрафу, передбачений санкцією ч. 3 ст. 197-1 КК України*²⁹⁰⁵.

²⁹⁰⁰ Вирок Гайсинського районного суду Вінницької області від 20 лютого 2011 р. у справі № 204/524/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21726328>.

²⁹⁰¹ Вирок Чернігівського районного суду Запорізької області від 4 вересня 2012 р. у справі № 0826/642/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25837088>.

²⁹⁰² Михаль О. Судейское усмотрение при назначении наказания. *Уголовное право*. 2004. № 4. С. 38.

²⁹⁰³ Аналіз застосування судами такого виду покарання, як штраф. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6. С. 22.

Провівши дослідження судової практики щодо застосування ст. 69 КК України, Р. Ш. Бабанли дійшов висновку про те, що судами не у всіх випадках враховується винятковість правила призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Зокрема, це виявляється в застосуванні аналізованої статті за обставин, які за своєю правовою природою не знижують ступінь суспільної небезпечності діяння, або при існуванні чинників, які негативно характеризують злочин чи осіб злочинців, та які навіть за наявності обставин, які пом'якшують покарання, виключають можливість реалізації положень ч. 1 ст. 69 КК. Відсутність критеріїв, які мають враховуватися при вирішенні питання про обсяг, на який винному знижується покарання, зумовив існування випадків надмірного зниження покарання згідно з правилами ст. 69 КК, що може бути підставою нівелювання мети покарання (Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернівці : Десна Поліграф, 2019. С. 263).

Не завжди суди враховують і те, що при встановленні першої складової підстави призначення більш м'якого покарання потребують з'ясування лише обставин, які відповідним чином впливають саме на тяжкість злочину і не стосуються характеристики особи винного, оскільки вона належить до другої складової підстави застосування ст. 69 КК України (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 201).

²⁹⁰⁴ Дудоров О. Спеціальні засади призначення покарання. *Слово Національної школи суддів*. 2013. № 1. С. 71.

Як і О. О. Дудорову, автору цих рядків імпонує підхід, згідно з яким застосування судами ст. 69 КК України має бути винятковим і надзвичайно виваженим, оскільки такий спосіб індивідуалізації покарання потребує наявності особливих обставин, які істотно знижують суспільну небезпеку діяння (Азаров Д. С. Про невтішні результати узагальнення судової практики призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р. / Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : ПВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 8–9).

²⁹⁰⁵ Архів Герцаївського районного суду Чернівецької області. Справа № 1-120 за 2009 р.; вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 9 вересня 2019 р. у справі № 576/1635/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84116428>.

Своєрідним «рекордсменом» став Конотопський міськрайонний суд Сумської області, який протягом 2019 р. виніс п'ять уже згаданих у підрозділі 2.2 монографії обвинувальних вироків за ч. 3 ст. 197-1 КК України, кожного разу призначаючи винним покарання у виді штрафу на суму 1 020 грн. Такі дані свідчать і про те, що про індивідуалізацію кримінальної відповідальності у цьому разі, вочевидь, не йшлося.

На мою думку, найвагомішою обставиною, яка хоча б частково могла давати привід для призначення такого м'якого покарання, могло стати повне відшкодування заподіяних збитків²⁹⁰⁶. Як влучно зазначає Ю. В. Філей, у злочинах проти власності для досягнення цілей загальної і спеціальної превенції важливе значення має не тільки невідворотність кримінальної відповідальності, а й невідворотність відшкодування заподіяної злочином майнової шкоди. Слушними є і міркування цього автора про те, що для багатьох злочинців відшкодування шкоди є більшою карою, ніж призначене покарання²⁹⁰⁷. Однак аналіз практики застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України засвідчив, що лише 26 % рішень судів передбачали відшкодування винним збитків, завданих самовільним зайняттям земельної ділянки.

Наприклад, вирокм Близнюківського районного суду Харківської області Особі-1, визнаний винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, призначено покарання у виді штрафу в розмірі 5 000 грн. Крім того, суд вирішив стягнути з підсудної на користь Близнюківської РДА Харківської області через погашення матеріальної шкоди, спричиненої самовільним зайняттям земельної ділянки, 164 тис. 503 грн²⁹⁰⁸.

Рішенням Снігурівського районного суду Миколаївської області з голови ФГ Особи-2, визнаного винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, було стягнуто завдану шкоду в розмірі 386 тис. 050,07 грн²⁹⁰⁹.

На жаль, не вирішують розглядуваної проблеми і згадані зміни до ст. 53 КК України, оскільки, як зазначалося вище, з незрозумілих міркувань законодавець обмежив коло випадків, в яких розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, лише злочинами, за які передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 000 НМДГ.

Також зауважу, що говорити про бідність засуджених за ст. 197-1 КК України як підставу, яка унеможливує відшкодування завданих ними збитків, не доводиться. Проведений під час написання підрозділу 2.3 книги аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчив, що 77,6 % осіб, які були притягнуті до кримінальної відпо-

²⁹⁰⁶ Врахування особи при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією, означає, що суд, взявши до уваги різноманітні обставини, які характеризують особу винного, робить висновок про те, що передбачене санкцією типово покарання є для цієї особи надмірно суворим, а призначене з урахуванням ст. 69 КК України покарання забезпечить досягнення закріплених у ч. 2 ст. 50 КК України цілей покарання. Обставини, що характеризують особу винного, можуть стосуватись також і посткримінальної поведінки особи. Це може бути щире каяття, добровільне відшкодування заподіяних збитків, сумлінне ставлення до праці, тяжке захворювання тощо (Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 332).

²⁹⁰⁷ Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. С. 159.

²⁹⁰⁸ Архів Близнюківського районного суду Харківської області. Справа № 1-9 за 2010 р.

²⁹⁰⁹ Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 13 грудня 2019 р. у справі № 470/583/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86322004>.

відальності на підставі ч. 1 ст. 197-1 КК України, – це голови ФГ, керівники юридичних осіб, а також приватні підприємці, матеріальний стан яких незадовільним назвати складно.

Наприклад, Бериславським районним судом Херсонської області Особа-1 визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 і ч. 1 ст. 364 КК України. Проте в рішенні суду нічого не сказано про відшкодування засудженим матеріальних збитків, які склали 76 049 грн, при тому, що Особа-1 працював головою СФГ²⁹¹⁰.

Принагідно зауважу, що відшкодування матеріальних збитків, завданих самовільним зайняттям земельної ділянки, має носити тільки грошовий характер. Сам факт повернення самовільно зайнятої земельної ділянки не свідчить про відшкодування завданих збитків, хоч деякі суди вважають інакше.

Наприклад, у постанові Київського районного суду м. Сімферополя вказувалося на те, що матеріальні збитки, завдані Сімферопольській міській громаді діями обвинуваченого, відшкодовані повністю шляхом повернення самовільно зайнятої земельної ділянки²⁹¹¹.

Як зазначав Г. Л. Крігер, важливою для диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання є побудова санкцій у плані співвідношення вищої межі менш небезпечного виду злочину і нижчої межі більш небезпечного виду того ж злочину²⁹¹². На думку І. І. Карпеця, вища межа санкції за простий злочин повинна бути одночасно нижньою межею санкції за кваліфікований злочин²⁹¹³. Звичайно, це правило не може слугувати аксіомою для законодавця. Водночас, як слушно зауважував інший відомий дослідник відповідної проблематики П. П. Осіпов, завдання юридичної науки полягає не в тому, щоб доводити неможливість порівняння злочину і покарання та орієнтувати законодавця та судову практику на прийняття утилітарних рішень, а в ретельній розробці ціннісних і соціологічних критеріїв для переходу від переважно інтуїтивного до наукового підходу у процесі вибору виду та визначенні розміру покарання²⁹¹⁴.

Однак, ні наукового підходу, ні виваженості під час побудови санкцій ст. 197-1 КК України, на жаль, не спостерігається. Зокрема, хотілося б зазначити, що законодавець максимально ускладнив правильну побудову санкцій ст. 197-1 КК України неправильним конструюванням ознак, які, за його задумом, мали б виступати ква-

²⁹¹⁰ Архів Бериславського районного суду Херсонської області. Справа № 1-81 за 2008 р.

Крім того, у цьому випадку викликає сумнів правильність кваліфікації винної особи за ч. 1, а не за ч. 2 ст. 364 КК України, в якій передбачено кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, якщо воно спричинило тяжкі наслідки. Тяжкими наслідками, якщо вони полягають у заподіянні матеріальних збитків, вважаються такі, які у 250 і більше разів перевищують НМДГ (примітка 4 чинної на той момент редакції ст. 364 КК України). На момент розгляду кримінальної справи з обвинувачення Особи-1 ця сума дорівнювала 65 625 грн. Збитки ж, заподіяні самовільним зайняттям земельної ділянки, вчиненим Особою-1 з використанням свого службового становища, склали, як зазначалося, 76 049 грн.

²⁹¹¹ Архів Київського районного суду м. Сімферополя. Справа № 1-337 за 2008 р.

²⁹¹² Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности преступления на дифференциацию и индивидуализацию ответственности. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 147

²⁹¹³ Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва: Юрид. лит., 1973. С. 241.

Подібну думку поділяють й інші науковці (Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1986. С. 149; Ткачук Ю. О. Принципы построения криминально-правовых санкций: попытка решения. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 44. С. 590–591).

²⁹¹⁴ Осіпов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций: аксиологический аспект. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. С. 120.

ліфікуючими у складі самовільного зайняття земельної ділянки, про що йшлося у попередньому підрозділі монографії. Заслугове на підтримку думка Т. А. Денисової про те, що основним підходом у конструюванні кримінально-правової норми має стати такий порядок: розташування у ч. 1 простого складу злочину, у ч. 2 – кваліфікованого, у ч. 3 і ч. 4 – особливо кваліфікованих. Навіть якщо у статті КК викладені два прості склади, на першому місці розміщується менш суспільно небезпечне діяння. Зазначене розташування має підкріплюватись і відповідними санкціями, які в кожній наступній частині мають бути суворіші, ніж у попередній²⁹¹⁵. З огляду на це необхідно передусім привести викладення диспозицій ст. 197-1 КК України у відповідність до розроблених наукою правил побудови кваліфікуючих ознак, а далі – вдосконалювати санкції. В авторській редакції ст. 197-1 КК України пропонується санкції, передбачені сьогодні в ч. 3 цієї статті, передбачити в її ч. 2. Відповідно, санкції, передбачені наразі в ч. 2 ст. 197-1 КК України, мають бути передбачені в її ч. 3. Такий крок дасть змогу чітко зрозуміти, що кожне діяння, передбачене в наступній частині ст. 197-1 КК України, є більш суспільно небезпечним, ніж попереднє.

Варто пригадати, що діяння, передбачене ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, крім посягання на об'єкт злочину, який порушується і під час вчинення злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, завдає шкоди ще й іншому об'єкту – встановленому порядку будівництва. Тобто це діяння є двооб'єктним, що підвищує його суспільну небезпеку. А злочини, які відрізняються один від одного за ступенем своєї тяжкості, повинні відрізнятися і за видами та розмірами покарання, встановленого в законі за їхнє вчинення²⁹¹⁶.

Постає питання: чим керувався законодавець, передбачаючи в ч. 1 ст. 197-1 КК України як один з альтернативних видів покарання арешт строком до 6 місяців – таке саме покарання, що і передбачене ч. 3 ст. 197-1 КК України? «Завдяки» такому рішенню суд може призначити однакове покарання за злочини, кримінальну відповідальність за які сам законодавець диференціював через різний ступінь їхньої суспільної небезпеки.

Ще більше перекоує в недоцільності передбачення арешту як одного з видів покарань, що можуть призначатися за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України (як, до речі, і ч. 3 цієї статті КК України), виявлена в процесі вивчення судової практики застосування ст. 197-1 КК України цікава тенденція. Йдеться про те, що з проаналізованих 219 випадків призначення покарання за злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, суди зупинилися на покаранні у виді арешту 27 разів. Однак оцінка цих, на перший погляд, доволі переконливих показників, радикально змінюється, якщо враховувати такі обставини:

– по-перше, у 25 із цих 27 випадків дії винного кваліфікувалися за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 або ч. 3 ст. 197-1 КК України, та більш небезпечного іншого злочину, яким переважно виступав відповідний злочин у сфері службової діяльності (статті 364, 365 КК України (уточню: в їхніх попередніх редакціях));

²⁹¹⁵ Денисова Т. А. Санкції за окремі види злочинів та їх вплив на виконання кримінального покарання. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 49

²⁹¹⁶ Хан-Магомедов Д. О. Санкції уголовно-правовых норм и практика применения наказаний. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1976. С. 67.

– по-друге, враховуючи попередню обставину, а також наведені в підрозділі 2.3 дані про те, що останніми роками випадки кваліфікації дій особи за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України та одним зі злочинів у сфері службової діяльності, носять відверто поодинокий характер, без подиву сприймається та інформація, що за останні 5 років такий вид передбаченого ст. 197-1 КК України покарання, як арешт, був застосований лише одного разу;

– по-третє, у всіх цих 25 випадках суди, застосовуючи ст. 70 КК України, призначали остаточне покарання за сукупністю злочинів шляхом поглинання менш суворого покарання, яке призначалося на підставі ст. 197-1 КК України, – арешту, більш суворим, яке призначалося за вчинення злочину у сфері службової діяльності, – у переважній більшості випадків це було позбавлення волі. І лише одного разу суд призначив остаточне покарання у виді арешту, але тільки через те, що більш суворим покаранням, яке було призначено за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК України, був знову ж арешт строком на 5 місяців, тоді як за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, було призначено покарання у виді 3 місяців арешту²⁹¹⁷;

– по-четверте, «гуманність» судів не обмежується поглинанням менш суворого покарання більш суворим, адже у всіх згаданих випадках наступним (після застосування ст. 70 КК України) кроком ставало застосування ст. 75 КК України, тобто звільнення особи від відбування призначеного покарання з випробуванням. Ще одного разу, коли діяння особи було кваліфіковано лише за ч. 1 ст. 197-1 КК України (без сукупності зі службовим злочином), суд, призначивши винній особі покарання у виді арешту строком на 2 місяці, в подальшому звільнив її від відбування покарання на підставі амністії²⁹¹⁸.

Як наслідок, за понад дванадцять років дії ст. 197-1 КК України лише одного разу особі, визнаній винною у вчиненні лише (за відсутності сукупності) розглянутого злочину, було призначене «реальне» покарання у виді арешту.

Це Жовтневий районний суд Миколаївської області, з'ясувавши, що Особа-1, будучи директором ТОВ Таврія-Агро, здійснив самовільне зайняття земель, фактична площа яких склала 548,0054 га, спричинивши власнику землі збиток на загальну суму 677 тис. 904,59 грн, визнав Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, та призначив йому покарання у виді арешту строком на 5 місяців²⁹¹⁹.

Отже, підсумовуючи тенденції призначення судами покарання у виді арешту за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, вимушений констатувати, що суди, формально не порушуючи вимог закону про кримінальну відповідальність, своїми діями сприяють тому, що ефективність застосування по-

²⁹¹⁷ Архів Радивилівського районного суду Рівненської області. Справа № 1-14 за 2010 р.

²⁹¹⁸ Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 9 жовтня 2014 р. у справі № 642/954/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40817116>.

Загалом же від відбування покарання, призначеного за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, винні звільнялися у 13 % випадків. Причому у своїй абсолютній більшості це стосувалося саме випадків, коли обвинуваченим інкримінувалося вчинення сукупності злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 КК України, та одним зі службових злочинів. Ще у 8 випадках винні звільнялися від відбування покарання на підставі амністії.

²⁹¹⁹ Вирок Жовтневого районного суду Миколаївської області від 25 травня 2018 р. у справі № 477/1832/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74260519>.

карання за вчинення кримінально караного самовільного зайняття земельної ділянки є мінімальною.

На перший погляд, конструювання санкції ч. 3 ст. 197-1 КК України як альтернативної є вдалим кроком, адже це дає змогу судам ефективно реалізовувати індивідуалізацію покарання. Проте уважно проаналізувавши тенденції застосування покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, які є аналогічними попереднім, знову вимушений робити висновок про неефективність призначення таких видів покарання, як арешт та обмеження волі, які були призначені лише в 3 випадках, у кожному з яких винні надалі звільнялися від реального відбування покарання; а це врешті-решт призводить до нівелювання спеціальної превенції як однієї з цілей покарання.

Після аналізу санкцій та практики застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України я перейшов до дослідження ч. 3 ст. 197-1 КК України. Така інверсія передусім пояснюється тим, що, незважаючи на більш тісний юридичний зв'язок складів злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, з одного боку, та ч. 3 і ч. 4 ст. 197-1 КК України – з іншого, більш подібними є санкції саме ч. 1 та ч. 3 (з одного боку) і ч. 2 та ч. 4 (з іншого) ст. 197-1 КК України, відповідно. Очевидно, що саме цей факт вплинув і на те, що практика застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України характеризується наявністю фактично тих самих тенденцій, що є притаманними для ч. 4 ст. 197-1 КК України, що й детермінувало обрану мною послідовність викладення матеріалу.

З огляду на те, що в ч. 2 ст. 197-1 КК України передбачено склад злочину, який за задумом парламентарів мав стати кваліфікованим щодо передбаченого ч. 1, санкція розглядуваної норми встановлює більш суворе покарання (обмеження волі на строк від 2 до 4 років або позбавлення волі на строк до 2 років).

Проаналізовані матеріали судової практики засвідчують, що такий вид покарання, як обмеження волі, призначався особам, які були визнані винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, 48 разів, а позбавлення волі – 35 разів. Однак лише в одному з цих випадків призначене покарання було приведено до реального виконання.

Марківський районний суд Луганської області, встановивши, що Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,0022 га, яка розташована в межах заказника, кваліфікував такі дії за ч. 2 ст. 197-1 КК України та призначив засудженому покарання у виді 2 років обмеження волі²⁹²⁰.

Водночас варто враховувати, що у згаданій ситуації призначене покарання було приєднане за сукупністю вироків до іншого покарання (ст. 71 КК України), призначеного Особі-1. Тому можна припустити, що в протилежному разі це покарання «спіткала б доля» іншим 82 випадків (99 %), у жодному (!) з яких засуджені реально не відбували покарання, оскільки звільнялися від останнього: або, що стосується абсолютної більшості рішень, на підставі ст. 75 КК України (з випробуванням), або на підставі амністії, яка була застосована до шести осіб, засуджених до позбавлення волі (див. Додаток Б-4).

---

²⁹²⁰ Вирок Марківського районного суду Луганської області від 10 липня 2018 р. у справі № 417/5041/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75230701>.

Очевидно, має рацію М. І. Хавронюк, який зауважує, що подібна судова практика призводить до забуття принципу невідворотності кримінальної відповідальності та принципу рівності громадян перед законом, поступово стирає межу між принципом справедливості (адекватності) та принципом гуманізму (милосердя) і зводить в абсолют принцип індивідуалізації покарання. Як наслідок, деякі положення кримінального закону, які мали б розглядатися як виняток, перетворюються на правило²⁹²¹. Цю думку підтримує й О. П. Горох, зазначаючи, що за такої судової практики застосування норм про звільнення від відбування покарання з випробуванням, що має бути винятком для більшості винуватих, перетворилося у закономірний правовий наслідок вчинення злочину²⁹²². Я цілком погоджуюся з Є. О. Письменським у тому, що застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням має здійснюватися більш помірковано та виважено. «Потрібно відходити від розуміння його як універсального засобу кримінально-правового впливу»²⁹²³. Слушними є також міркування І. Я. Козаченка, який пише, що покарання повинно мати насамперед законний і, крім того, винятковий характер²⁹²⁴.

На думку Є. О. Письменського, вирішуючи питання про можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням має однаковою мірою враховуватися суспільна небезпечність учиненого діяння й особа винного в їхньому конкретному прояві, а саме у виді наявності системи обставин, які пом'якшують та обтяжують відповідальність. Тільки у поєднанні обставин, що характеризують вчинений злочин та особу винного (а вони завжди мають пом'якшувальний або обтяжуючий характер), суд може зробити висновок про можливість виправлення засудженого без застосування до нього покарання. Водночас вчений висуває гіпотезу про те, що найбільш об'єктивним підтвердженням такого висновку має бути встановлення не менше трьох обставин, що можуть пом'якшувати покарання, та не більше однієї обставини, що обтяжує покарання²⁹²⁵.

На жаль, зазначені науково обґрунтовані вимоги на практиці зазвичай ігноруються, а доцільність звільнення засудженого від відбування покарання суди зазвичай пояснюють такими обставинами: відсутність у винного судимості та відшкодуванням шкоди²⁹²⁶; відсутність судимості та позитивна характеристика за місцем проживання²⁹²⁷; визнання вини та каяття у вчиненні злочину²⁹²⁸; саме лише щире

²⁹²¹ Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності* : матеріали міжнародного симпозіуму 11–12 вересня 2009 р. Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 245, 247.

²⁹²² Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 65.

²⁹²³ Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія: передм. д-ра юрид. наук, доц. М. І. Хавронюка; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. С. 88.

²⁹²⁴ Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. И. Коробеева. Т. 1 : Преступление и наказание. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. С. 996–997.

²⁹²⁵ Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 282–283.

²⁹²⁶ Вирок Микитівського районного суду м. Горлівки від 10 вересня 2013 р. у справі № 252/6307/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33370532>.

²⁹²⁷ Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 9 грудня 2014 р. у справі № 200/21041/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41930027>.

каяття²⁹²⁹; або взагалі зовсім не обґрунтовують²⁹³⁰. В одному із випадків суд, знову враховуючи лише «шире» каяття підсудного, звільнив його від призначеного покарання (2 роки обмеження волі), навіть незважаючи на факт попередньої судимості за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України²⁹³¹, який хоч і не повинен був розцінюватися як обтяжуюча обставина, однак мав враховуватися під час оцінки можливості звільнення особи від відбування призначеного покарання.

Намагаючись знайти причини відповідних тенденцій, О. П. Горох припускає, що широке застосування норм про звільнення від покарання загалом і з випробуванням зокрема пояснюється як занадто суворими санкціями окремих статей Особливої частини КК України, так і незапровадженням у санкціях за відповідні злочини видів покарань, альтернативних позбавленню волі; переповненням установ виконання покарання; а також надмірно ліберальною судовою практикою, яка може вказувати на корумпованість суддів²⁹³². Ці слова вченого (зокрема у частині занадто суворих санкцій) набувають особливого забарвлення, якщо пригадати, що у провадженнях про самовільне зайняття земель, наприклад, в охоронних зонах, частка яких у загальному масиві рішень за ч. 2 ст. 197-1 КК України сягає 49 %, у середньому фіксується показник шкоди на рівні 4 736 грн, а площа самовільно зайнятої земельної ділянки в середньому складає 0,3437 га. На мою думку, враховуючи наведену інформацію, можна зрозуміти тих представників Феміди, які вважають недоречним реальне відбування особами, які вчинили відповідні посягання, такого суворого покарання, як обмеження волі (принаймні, якщо за оцінку «суворості» брати градацію, наведену у ст. 51 КК України). Поділяючи позицію О. П. Гороха, додаю, що причинами аномально високих показників застосування звільнення від покарання з випробуванням є незапровадження у санкціях норм КК, які передбачають відповідальність за певні злочини, видів покарань, альтернативних не лише позбавленню волі, а й іншим видам покарань, зазначених у ч. 1 ст. 75 КК України, призначення яких з подальшим застосуванням ст. 75 КК України дає змогу судам законно звільняти осіб від відбування покарання, нівелюючи водночас превентивне значення покарання.

Порівняно з передбаченим ч. 2 ст. 197-1 КК України ще більш невдалим видається варіант конструювання санкції ч. 4 ст. 197-1 КК України, яка, будучи безальтернативною, передбачає один вид покарання – позбавлення волі на строк від 1 до 3 років.

Не викликає сумнівів та обставина, що в Особливій частині КК України існують такі кримінально-правові норми, санкції яких мають бути безальтернативними і передбачати позбавлення волі на певний строк (у деяких випадках поруч із

---

²⁹²⁸ Вирок Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 22 червня 2017 р. у справі № 171/966/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67317642>.

²⁹²⁹ Вирок Артемівського районного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 219/14000/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71511936>.

²⁹³⁰ Вирок Біловодського районного суду Луганської області від 15 серпня 2017 р. у справі № 409/1311/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68276413>; вирок Новопсковського районного суду Луганської області від 31 серпня 2018 р. у справі № 420/830/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76170414>.

²⁹³¹ Вирок Нововодолазького районного суду Харківської області від 12 серпня 2015 р. у справі № 631/1407/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50753194>.

²⁹³² Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування: деякі проблеми теорії і практики. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Теорія та практика протидії злочинності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2011 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 33.

довічним позбавленням волі) як єдиний можливий вид покарання. Це, наприклад, статті 115, 348, 442, ч. 2 ст. 258, ч. 4 ст. 187 КК України. Тобто, за загальним правилом, позбавлення волі на певний строк як єдино можливий вид покарання має передбачатися лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, які посягають на найвищі соціальні цінності – життя людини або її здоров'я. Аналогічно висловлюється Н. А. Орловська, яка зазначає, що штраф, арешт та обмеження волі можуть бути альтернативою покаранню у виді позбавлення волі на певний строк, але з урахуванням певних ступенів цих покарань. Водночас вчена висловлює впевненість у тому, що виключно позбавлення волі на певний строк може бути притаманним лише для тяжких та особливо тяжких злочинів²⁹³³.

У розглядуваному випадку, незважаючи на те, що злочин, передбачений ч. 4 ст. 197-1 КК України, одночасно посягає два об'єкти кримінально-правової охорони, його суспільна небезпека виглядає недостатньою для передбачення позбавлення волі на певний строк як єдино можливого виду покарання. Про невинуватість такого законодавчого рішення свідчать і дані судової практики, які є доволі красномовними: до осіб, які визнавалися винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, позбавлення волі загалом застосовувалося 23 рази, але в 22 випадках засуджені звільнялися від реального відбування призначеного покарання, переважно на підставі все тієї ж ст. 75 КК України.

*Наприклад, кваліфікувавши дії Особи-1 за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 197-1 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, за кожен з яких винному було призначено покарання у виді позбавлення волі строком на 1 рік, у подальшому Самбірський міськрайонний суд Львівської області на підставі ст. 75 КК України звільнив засудженого від відбування остаточного покарання у виді позбавлення волі*²⁹³⁴.

Аналогічні рішення у подібних за змістом справах приймалися й іншими судами (у загальному масиві вироків, якими особи визнавалися винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, вони складають неприйнятно високі 39 % (див. Додаток Б-6)). Лише в окремих випадках суди звільняли засуджених від відбування призначеного покарання на підставі амністії (3 випадки) або закінчення строків давності (ч. 5 ст. 74, ч. 1 ст. 49 КК України) (2 випадки). Щодо реального відбування покарання, передбаченого ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, то суди застосували його лише двічі.

*Зокрема, вироком Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області Особи-1, який визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, призначене «реальне» покарання у виді позбавлення волі строком на 2 роки*²⁹³⁵.

*Томаківський районний суд Дніпропетровської області призначив Особи-2, дії якого кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України, «реальне» покарання у виді позбавлення волі на 1 рік*²⁹³⁶.

²⁹³³ Орловська Н. А. До питання про типові санкції в контексті побудови санкцій норм Особливої частини КК України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 2. С. 5–6.

²⁹³⁴ Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14 червня 2011 р. у справі № 1-156/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17232427>.

²⁹³⁵ Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20 травня 2019 р. у справі № 213/241/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81841213>.

²⁹³⁶ Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 8 травня 2018 р. у справі № 195/287/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73848571>.

Однак, оцінюючи ці винятки із загальних тенденцій, треба враховувати, що і Особа-1, і Особа-2 одночасно були визнані винними у вчиненні кількох інших злочинів, за які їм були призначені більш суворі покарання (вищі строки позбавлення волі), які поглинули покарання, призначене за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці та самовільне зайняття земельної ділянки. Тому, як і в наведеній вище подібній ситуації з єдиним випадком реального відбування покарання у виді обмеження волі за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, знову дозволю собі припустити: якби не зазначена обставина, і в цих випадках підсудні також були б звільнені від реального відбування призначеного їм покарання.

Усвідомлюючи, що передбачені санкціями чинних редакцій ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України покарання явно не відповідають ні суспільній небезпеці, ні юридичній природі описаних у них діянь, та водночас не бажаючи звільняти винних осіб від реального відбування покарання, значна частина представників суддівського корпусу у порядку застосування ст. 69 КК України переходить до інших, більш м'яких видів покарання²⁹³⁷. Причому, за винятком однієї справи, в якій обмеження волі було замінено на громадські роботи на строк 200 год.²⁹³⁸, в абсолютній більшості випадків таким «пом'якшеним» видом покарання виступав штраф. Загалом у справах, які закінчувалися визнанням осіб винними у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, частка таких рішень складає 18 % та 9 %, відповідно²⁹³⁹. Як бачимо, такі випадки носять далеко не поодинокий, а порів-

²⁹³⁷ Одним із основних, передбачених ст. 69 КК України, варіантів призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією, є перехід до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті Особливої частини КК України. Призначене у порядку звернення до ч. 1 ст. 69 КК України основне покарання має бути менш суворим порівняно з іншими видами основних покарань, що загдуються у конкретній санкції. З'ясовуючи, яке покарання є більш м'яким, а яке – більш суворим, традиційно керувалися закріпленою у ст. 51 КК України «драбиною» покарань, в якій останні розташовані у певній послідовності – від менш суворого до більш суворого покарання. Відповідно, більш м'яким визнавався той вид покарання, який у ст. 51 КК України займає більш високе місце. Однак наразі вимушений підтримати вчених, які констатують, що така ситуація з розглядуваного питання позбавлена однозначності. Зі ст. 12 КК України, викладеної у редакції Закону України від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності», випливає, що до позбавлення волі на певний строк і навіть до довічного позбавлення волі фактично притримується штраф у відповідних розмірах. Як слушно зазначає С. Д. Шапченко, саме величина штрафу як основного покарання стає показником його суворості щодо інших видів покарань. Зокрема, передбачений санкцією штраф у розмірі понад 3 тис. НМДГ стає більш суворим покаранням, ніж громадські роботи, виправні роботи, арешт і обмеження волі, а штраф понад 25 тис. НМДГ – більш суворим покаранням, ніж позбавлення волі на строк до 10 років включно (Шапченко С. Зробити краще, щоб не вийшло як завжди. *Дзеркало тижня*. 22 жовтня 2011 р. № 38). Те, що водночас не зазнала відповідних змін ст. 51 КК України, в якій штраф, як і раніше, продовжує вважатися найменш суворим з основних покарань, – зайве свідчення безсистемності змін КК України, ухвалених 15 листопада 2011 р. Н. О. Гуторова зазначає такий проблемний аспект вказаних змін, як значне посилення карального впливу штрафу без зміни його місця в системі покарань (Гуторова Н. О. Щодо гуманізації відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р. / Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 141). Саме така позиція, яку підтримують і деякі вітчизняні криміналісти (Васильєв А. А., Пирожко О. С. Про деякі проблеми застосування кримінального покарання у виді штрафу: аналіз законодавчих новел. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1. С. 77), знайшла відображення в Інформаційному листі ВССУ з розгляду цивільних і кримінальних справ від 2 березня 2012 р. № 132-238/04-12.

²⁹³⁸ Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 1 березня 2018 р. у справі № 580/337/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72551934>.

²⁹³⁹ В одному з випадків Новомосковський міськрайонний суд Дніпропетровської області без будь-яких обґрунтувань та посилань на ст. 69 КК України призначив обвинуваченому у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, покарання у виді обмеження волі строком на 1 рік (вирок Новомосковського міськрайонного суду

няно з практикою реального відбування передбачених санкціями розглядуваних кримінально-правових норм покарань – відверто масовий характер. Отже, можна констатувати, що непередуманість у конструюванні відповідних санкцій призвела до того, що під час застосування ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України сформувалась особлива практика, в межах якої судді були змушені частково перебрати на себе повноваження законодавця щодо пеналізації злочинів, фактично ввівши штраф у систему передбачених за вчинення досліджуваних діянь покарань.

Цікаво, що в переважній більшості подібних випадків призначення більш м'якого покарання, яке не зазначене в санкціях ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, ставало наслідком затвердження судом укладеної між прокурором та обвинуваченим угоди про визнання винуватості (ст. 472 КПК України). Водночас деякі суди відмовлялися затверджувати зазначені угоди, мотивуючи свої рішення тим, що правом призначити основне покарання, яке є іншим, більш м'яким видом основного покарання, не зазначеного в санкції статті, наділений лише суд²⁹⁴⁰. Уніфікований підхід щодо вирішення цього питання відсутній і серед представників кримінально-правової доктрини.

Зокрема, на думку О. О. Дудорова та Є. О. Письменського системне тлумачення КК України та КПК України дає змогу стверджувати, що сторони кримінального провадження позбавлені права домовлятися про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. «Адже, – переконані фахівці, – на відміну від ст. 75, яка у ч. 2 прямо передбачає таку можливість, ст. 69 зазначене питання не регулює, залишаючи виключно за судом право визначити наявність або відсутність підстав для відповідного факультативного пом'якшення покарання»²⁹⁴¹. Думку про те, що застосування ст. 69 КК України є виключною прерогативою суду, підтримує й О. В. Татарінова²⁹⁴².

В. І. Тютюгін також пише про те, що, формулюючи в п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України загальне правило про призначення покарання в межах санкції, закон у ч. 3 цієї статті вказує, що виключенням з нього, яке виражається у призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено в санкції, є застосування ст. 69 КК України, а не угоди сторін. Причому ні в ч. 3 ст. 65, ні в ст. 69 КК України також не було

Дніпропетровської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79752979>). Враховуючи мінімальну межу покарання, встановлену санкцією ч. 2 ст. 197-1 КК України, прокуратура оскаржила це рішення до Апеляційного суду Дніпропетровської області, який у підсумку призначив новий розгляд у суді першої інстанції (ухвала Дніпровського Апеляційного суду від 5 серпня 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83562880>), який закінчився призначенням винному покарання у виді обмеження волі на строк 2 роки, від реального відбування якого засуджений знову ж був звільнений (вирок Ново-московського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 22 листопада 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85813973>).

²⁹⁴⁰ Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 25 листопада 2014 р. у справі № 509/3821/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41584724>.

²⁹⁴¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 184.

²⁹⁴² Татарінова О. В. Межі суддівського розсуду при призначенні покарання у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання винуватості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 115, 118.

Проте А. С. Макаренко висловлює сумніви щодо здатності сторін правильно оцінити обставини справи і призначити міру покарання, що відповідатиме вимогам кримінального закону, лише у контексті угод про примирення (Макаренко А. С. Проблеми призначення покарання за наявності угод про примирення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 96). Як бачимо, про інший вид угоди, передбачений у ч. 5 ст. 65 КК України – угоди про визнання вини, – дослідниця не говорить.

внесено яких-небудь змін, згідно з якими положення ст. 69 КК України могли б бути використані у разі укладання сторонами угоди про примирення чи про визнання вини. Водночас фахівець констатує, що за умови, коли закон наділяє сторони угоди по суті функціями суду і надає їм право призначати покарання у межах санкції, навряд чи доцільно виключати і можливість реалізації цього права шляхом угоди про призначення більш м'якого покарання. З огляду на викладені аргументи, вчений дійшов резонного висновку, що це питання має бути чіткіше врегульовано в законі²⁹⁴³.

На мою думку, за наявної наразі ситуації, коли норми чинного кримінального законодавства не дають можливості дати однозначну відповідь на питання, чи може у відповідній угоді йтися про покарання, більш м'яке, ніж передбачене санкцією кримінально-правової норми, під час його вирішення треба керуватися принципом «усі сумніви на користь обвинуваченого».

Врешті-решт необхідність саме такого тлумачення приписів кримінального законодавства свого часу була підтверджена і Пленумом ВССУ, який у своїй постанові від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод»²⁹⁴⁴ прямо вказав на те, що за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного сторони угоди з огляду на положення статей 65, 75 КК України мають право, використовуючи положення ст. 69 КК України, узгоджувати: а) основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, або б) інше основне покарання, більш м'який його вид, не зазначений у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за цей злочин; в) не визначати додаткове покарання, передбачене у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК як обов'язкове, за винятком випадків, встановлених ч. 2 ст. 69 КК України (абз. 4 п. 12)²⁹⁴⁵.

Можливість застосування ст. 69 КК України у разі укладення згаданих угод допускає і Р. Ш. Бабанли²⁹⁴⁶. Водночас науковець звертає увагу на два аспекти. По-перше, як відомо, обов'язковою юридичною підставою для застосування ст. 69 КК України є наявність кількох обставин, що пом'якшують покарання та які водночас істотно знижують ступінь тяжкості. Результати аналізу судової практики пере-

²⁹⁴³ Тютюгин В. И. Некоторые вопросы назначения наказания по соглашению сторон в связи с принятием нового Уголовного процессуального Кодекса Украины. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 85.

²⁹⁴⁴ Раніше аналогічну позицію ВССУ озвучив у Листі від 15 листопада 2012 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод».

²⁹⁴⁵ Щоправда, на думку К. П. Задой, наведені положення постанови de facto втілюють у собі приховане «делегування» дискреційних повноважень суду щодо застосування заходів кримінально-правового характеру (в частині призначення покарання та звільнення від відбування покарання з випробуванням) учасникам кримінального провадження (сторонам угод) в значно більшому обсязі, аніж це допускають кримінальний та кримінальний процесуальний закони. Зокрема, вчений звертає увагу саме на те, що ані перший, ані другий із них не містять прямих вказівок на те, що сторони угоди можуть узгоджувати застосування ст. 69 КК України (Задоя К. П. Кримінально-правові проблеми здійснення кримінального провадження на підставі угод про примирення та про визнання винуватості. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 76).

²⁹⁴⁶ Спроможність застосування ст. 69 КК України при укладенні угод про примирення не заперечується й А. М. Ященко (Ященко А. М. Призначення узгодженого покарання у випадку укладення угоди про примирення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 15. С. 125).

кониали дослідника в тому, що проблеми встановлення того, що певна з обставин є не просто пом'якшуючою, а водночас такою, яка істотно знижує ступінь тяжкості злочину, мають системний характер у судовій практиці. Це виявляється в тому, що особі призначається більш м'яке покарання, ніж передбачено в санкції в умовах фактичної відсутності визначених законом підстав. Для Р. Ш. Бабанли очевидним є існування великої ймовірності, що коли сторони угоди (в одному випадку – прокурор та підозрюваний чи обвинувачений, а в іншому – потерпілий та підозрюваний чи обвинувачений) будуть прагнути укласти відповідну угоду із застосуванням ст. 69 КК України, не буде дотримано вимог щодо існування обставин, які істотно знижують ступінь тяжкості злочину, а не просто пом'якшуючих обставин. По-друге, аналіз правозастосовних матеріалів дав підстави Р. Ш. Бабанли стверджувати, що у практиці призначення покарань із застосуванням ст. 69 КК України досить гостро та явно простежується законодавча прогалина, яка полягає в тому, що КК України не передбачає нижньої межі покарання, до якого може «спустились» суд, обираючи міру покарання із застосуванням ст. 69 КК України. Це призводить до того, що покарання, яке призначається з використанням цього правового механізму, є на кілька ступенів нижчим, ніж найменш суворий вид покарання, який передбачено в санкції статті. За таких умов, на думку правознавця, втрачається вся суть системи побудови санкцій статей КК України, а також фактично нівелюються вимоги щодо врахування тяжкості злочину під час призначення покарання, оскільки надмірне пом'якшення покарання порушує засади співмірності між злочином та покаранням²⁹⁴⁷.

Загалом, з урахуванням викладених вище (зокрема, у попередніх підрозділах монографії) міркувань, до практики призначення в порядку ст. 69 КК України покарань, які є більш м'якими, ніж передбачені у ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, варто ставитися якщо не позитивно, то хоча б із розумінням. Варто пам'ятати і про те, що відповідно до ч. 3 ст. 61 КК України обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, які досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до осіб з інвалідністю першої і другої групи. Тому у разі притягнення до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 197-1 КК України осіб, які належать до однієї із зазначених категорій, суд не має права призначати їм покарання у виді обмеження волі навіть із подальшим звільненням від його відбування, а зобов'язаний замінити його на інші види покарань. Для ілюстрації сказаного наведемо приклад із судової практики.

Томаківським районним судом Дніпропетровської області встановлено, що Особа-1, який був пенсіонером, самовільно зайняв земельну ділянку в межах охоронних зон об'єктів повітряних електричних мереж площею 0,1967 га. Кваліфікувавши такі дії за ч. 2 ст. 197-1 КК України, суд призначив обвинуваченому покарання у виді 2 років обмеження волі, а в подальшому звільнив його від відбування

²⁹⁴⁷ Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернівці : Десна Поліграф, 2019. С. 330–331.

Також варто зазначити, що у кримінально-правовій доктрині не знаходить єдиного вирішення і питання про можливість застосування ст. 69 КК України за наявності обтяжуючих обставин. Більш докладно про це див.: Євдокімова О. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, за наявності обтяжуючих обставин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 265–268.

покарання на підставі ст. 75 КК України²⁹⁴⁸. Із вказаним вироким не погодився прокурор, який подав апеляційну скаргу. Не оспорюючи фактичні обставини кримінального правопорушення, встановлені судом і викладені у вирокі, доведеність винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину і правильність кваліфікації його дій, прокурор просив вирок суду скасувати в частині призначення покарання Особі-1 через неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність, що виразилось у неправильному тлумаченні закону, яке суперечить його точному змісту. Адже судом першої інстанції у порушення вимог ст. 61 КК України при призначенні покарання за ч. 2 ст. 197-1 КК України не враховано того, що обвинувачений є особою, яка досягла пенсійного віку і до якого не може бути застосований такий вид покарання, як обмеження волі. Внаслідок розгляду апеляційної скарги вирок суду першої інстанції скасований, а Особі-1 призначено покарання у виді штрафу в розмірі 850 грн²⁹⁴⁹.

Однак, «перебравши» на себе відповідні повноваження народних депутатів України, суди на цьому не зупинилися та пішли далі, фактично змінивши ще й визначену законодавцем оцінку ступеня суспільної небезпеки діянь, передбачених різними частинами ст. 197-1 КК України. Йдеться про те, замінюючи обмеження волі та позбавлення волі на певний строк на штраф, представники суддівського корпусу здебільшого призначають такий його розмір, який є меншим за мінімальний розмір штрафу, передбачений ч. 3 і навіть ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Наприклад, Лебединський районний суд Сумської області визнав приватного підприємця Особу-1 винним у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Посилаючись на ч. 1 ст. 69 КК України, суд призначив винному покарання у виді штрафу в розмірі 900 грн²⁹⁵⁰. В іншому випадку той самий суд призначив обвинуваченому покарання у виді штрафу на суму 935 грн²⁹⁵¹. В аналогічних за змістом справах подібні рішення приймали й інші суди, які за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, призначали покарання у виді штрафу в розмірі: 1 020 грн²⁹⁵², 1 190 грн²⁹⁵³, 1 700 грн²⁹⁵⁴, 2 550 грн²⁹⁵⁵ тощо.

Загалом, незважаючи на наявність декількох вироків, якими засудженням призначався штраф у розмірі 6 800 грн, 10 200 грн та 17 000 грн²⁹⁵⁶, середній розмір

²⁹⁴⁸ Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 23 квітня 2018 р. у справі № 195/439/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73568210>.

²⁹⁴⁹ Вирок Дніпровського Апеляційного суду від 5 грудня 2018 р. у справі № 195/439/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78571108>.

²⁹⁵⁰ Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 15 липня 2008 р. у справі № 1-94/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2248367>.

²⁹⁵¹ Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 21 лютого 2018 р. у справі № 580/170/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72338387>.

²⁹⁵² Вирок Великописарівського районного суду Сумської області від 30 вересня 2019 р. у справі № 575/1044/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84653584>.

²⁹⁵³ Вирок Срібнянського районного суду Чернігівської області від 22 жовтня 2018 р. у справі № 731/411/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77277862>.

²⁹⁵⁴ Вирок Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 26 січня 2018 р. у справі № 154/192/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71809704>; вирок Кременчуцького районного суду Полтавської області від 21 листопада 2017 р. у справі № 536/1729/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70466185>; вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 5 липня 2016 р. у справі № 583/2062/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58741025>.

²⁹⁵⁵ Вирок Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 10 липня 2017 р. у справі № 196/603/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67646602>.

²⁹⁵⁶ Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 19 грудня 2019 р. у справі № 175/4053/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86442767>; вирок Миколаївського районного суду Ми-

штрафу для осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, склав лише 2 904 грн; і це за умови, що санкція ч. 1 ст. 197-1 КК України передбачає мінімальну межу штрафу на рівні 3 400 грн, а ч. 3 ст. 197-1 КК України – 5 100 грн. Виявлена тенденція в однаковій мірі є характерною і для практики застосування ч. 4 ст. 197-1 КК України.

Зокрема, незважаючи на наявність у санкції останньої безальтернативного покарання у виді позбавлення волі на певний строк, Краснопілський районний суд Сумської області призначив Особи-1, який здійснив самовільне будівництво будівлі на самовільно зайнятій земельній ділянці земель в охоронній зоні, покарання у виді штрафу на суму... 510 грн²⁹⁵⁷.

Однак ще більш показовими у цьому аспекті є випадки, коли суд кваліфікує дії особи за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, і в підсумку внаслідок поглинання одного покарання іншим призначає остаточне покарання у виді штрафу, який є в декілька разів меншим за мінімально передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Наприклад, встановивши, що Особа-1 вчинив самовільне будівництво прибудови на самовільно зайнятій земельній ділянці та самовільне зайняття вказаної земельної ділянки в санітарно-захисній зоні, Садегірський районний суд м. Чернівців кваліфікував такі дії за ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України та призначив остаточне покарання на підставі статей 69 та 70 КК України у виді штрафу в розмірі 1 200 грн²⁹⁵⁸.

Аналогічно кваліфікувавши дії Особи-2, Глобинський районний суд Полтавської області за ч. 2 ст. 197-1 КК України призначив йому покарання у виді штрафу в розмірі 1 020 грн, а за ч. 4 ст. 197-1 КК України – 1 700 грн. У подальшому на підставі ст. 70 засудженому було призначено остаточне покарання у виді штрафу розміром 1 700 грн²⁹⁵⁹.

Вказана сума штрафу, який, нагадаю, є покаранням за вчинення злочину, виглядає ще більш неприйнятною, якщо враховувати те, що процесуальні витрати на проведення будівельно-технічної експертизи та судової земельно-технічної експертизи у цьому випадку склали 4 752 грн. Як бачимо, вартість експертиз перевищила суму призначеного покарання майже втричі, що навряд чи може вважатися нормальною ситуацією.

На відміну від переходу від обмеження або позбавлення волі до штрафу, подібну практику я підтримати не можу, навіть пам'ятаючи про згадану раніше невинуватану суворість передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України покарань. Вважаю, що, призначаючи такі, без перебільшення, мізерні суми штрафів, суди явно перевищують свої повноваження, не враховуючи того, що: по-перше, виходячи з

колаївської області від 25 вересня 2018 р. у справі № 480/1146/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76712756>; вирок Святошинського районного суду м. Києва від 30 червня 2017 р. у справі № 759/9103/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67465938>.

²⁹⁵⁷ Вирок Краснопілського районного суду Сумської області від 10 жовтня 2013 р. у справі № 578/879/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36079847>.

²⁹⁵⁸ Вирок Садегірського районного суду м. Чернівців від 22 травня 2013 р. у справі № 726/1162/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31412923>.

²⁹⁵⁹ Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 11 квітня 2018 р. у справі № 527/634/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73317059>.

передбачених санкціями різних частин ст. 197-1 КК України, саме діяння, про які йдеться у ч. 2 та ч. 4, є, на думку законодавця, найбільш небезпечними, а тому призначення за їхнє вчинення штрафів, які є втричі або в окремих випадках і у сім разів (!) меншими, ніж передбачені ч. 1, є нелогічним та невиправданим; по-друге, незважаючи на різне ставлення до відповідних положень, у разі призначення покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, хоча б частково мав бути врахований і п. 2 ч. 5 ст. 53 КК України, де законодавець висловив своє ставлення до співвідношення штрафу та позбавлення волі: 1 день позбавлення волі = 8 НМДГ (136 грн). Призначаючи ж замість позбавлення волі (мінімальний строк 1 рік) штраф у розмірі 510 грн, суди фактично виходять із співвідношення 1 день позбавлення волі = 1,36 грн.

Утім, частково не погоджуючись з наявною практикою застосування ст. 197-1 КК України, не може не визнати очевидної недоцільності встановлення безальтернативного покарання у виді позбавлення волі на певний строк за злочини проти власності й особливо за вчинення тих із них, які не становлять великої суспільної небезпеки. Аналогічно висловлюється Ю. В. Філей, який, як і деякі інші автори (наприклад, В. П. Козирєва²⁹⁶⁰), небезпідставно вказує на доцільність застосування у подібних випадках такого виду покарання, як штраф²⁹⁶¹. Як слушно зазначає О. С. Міхлін, майнові покарання ефективні насамперед у випадках вчинення злочинів щодо невеликої суспільної небезпеки, направлених на майнове збагачення²⁹⁶², якими і є злочини, передбачені ст. 197-1 КК України. Досить широке використання на практиці цього виду покарання дасть і суттєвий економічний ефект²⁹⁶³.

Проаналізувавши тенденції призначення покарання за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, вимушений констатувати, що наявність у санкціях досліджуваної статті таких видів покарань, як арешт²⁹⁶⁴, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк сприяє не індивідуалізації покарання, а фактичній безкарності винних осіб. Така ситуація для злочинців є своєрідною панацеєю, адже навіть призначення покарання у виді штрафу, тобто більш м'якого покарання, ніж попередні, не давало б змоги судам звільняти винних від покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК України. У цьому питанні вважаю за необхідне підтримати Є. О. Письменського, який, провівши дослідження інституту звільнення від покарання та його відбування, зробив логічний висновок про неприйнятність пропозиції деяких науковців розширити перелік покарань, призначення яких дає змогу застосовувати звільнення з випробуванням, використовуючи штраф або штраф та арешт. За вдалим висловлюванням вченого, покарання має змушувати особу замислитися про скоєне, застерігати від негативних наслідків порушення умов ви-

²⁹⁶⁰ Козирєва В. П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. С. 13.

²⁹⁶¹ Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. С. 113–116.

²⁹⁶² Міхлін А. С. Имущественные наказания – альтернатива лишению свободы за менее опасные преступления. *Советское государство и право*. 1981. № 6. С. 92.

²⁹⁶³ Саркисова Э. А. Роль наказания в предупреждении преступлений. Минск : Наука и техника, 1990. С. 139.

²⁹⁶⁴ Зважаючи на викладені положення, відвертий подив викликають слова А. М. Шульги про те, що немає жодного сумніву у важливості й необхідності для системи кримінального права розглядуваного виду покарання; основна ж наукова полеміка відбувається стосовно строків відбування арешту (Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 361).

пробування, а у випадку зі штрафом як найменш суворим видом покарання це є неможливим²⁹⁶⁵.

Аналізуючи проблеми пеналізації злочинів, Н. О. Гуторова ще в 2012 р. також звернула увагу на критичну кількість вироків судів, в яких за певні види злочинів у понад половині випадків (як було продемонстровано під час застосування частин 2 та 4 ст. 197-1 КК України ситуація ще гірша) покарання призначається із застосуванням ст. 69 КК України, тобто більш м'яке, ніж передбачене законом, або особи звільняються від реального відбування покарання на підставі ст. 75 КК України із випробуванням. Враховуючи ці обставини, Н. О. Гуторова дійшла резонного висновку про те, що санкції статей КК України, покарання в яких є явно завищеним, треба привести у відповідність із реальним рівнем суспільної небезпечності цих злочинів. «У майбутньому плідним, – зазначає вчена, – вдається і вирішення питання щодо законодавчих обмежень застосування статей 69 і 75 КК»²⁹⁶⁶.

Отже, зважаючи на:

- 1) зазначені вище методологічні настанови;
- 2) з'ясовану неефективність передбачених санкціями ст. 197-1 КК України покарань у виді арешту, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк;
- 3) майновий характер та відносно невисоку суспільну небезпеку злочинів, караних за ст. 197-1 КК України;
- 4) останні тенденції в кримінально-правовій політиці України (вони полягають у заміні в санкціях багатьох статей Особливої частини КК України й особливо тих, в яких передбачено відповідальність за злочини економічної спрямованості, покарань, пов'язаних з обмеженням права вільного пересування особи (арешт, обмеження волі, позбавлення волі), на штрафи),

пропонуємо взагалі відмовитися від згадування у санкціях ст. 197-1 КК України про арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк. Водночас переконаний у тому, що доповнення санкцій усіх частин ст. 197-1 України таким видом покарання, як штраф, та подальше його застосування сприяло б досягненню подвійного ефекту: з одного боку, виконувалася б превентивна функція покарання, оскільки винні не звільнялися б від його відбування з випробуванням; з іншого, Державний бюджет України постійно поповнювався б відповідними грошовими надходженнями, які могли бути спрямовані, зокрема, на потреби упорядкування земельних відносин.

Зазначу, що необхідність оновлення санкцій ст. 197-1 КК України врешті-решт визнав і законодавець. Зокрема, Законом від 22 листопада 2018 р. (нагадаю, що набрання чинності цим Законом відтерміновано до 1 липня 2020 р.) передбачається збільшення наявних у чинній редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України розмірів штрафів з «від 300 до 500 НМДГ» до «від 1 000 до 4 000 НМДГ». Однак, підтримуючи прагнення до посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та

²⁹⁶⁵ Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія / передм. д-ра юрид. наук, доц. М. І. Хавронюка; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. С. 100.

²⁹⁶⁶ Гуторова Н. О. Методологічні проблеми пеналізації злочинів. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 220–221.

самовільне будівництво, не можу не зазначити, що, ухвалюючи Закон від 22 листопада 2018 р., парламентаріям, на жаль, вкотре не вдалося уникнути вже звичної для них фрагментарності та безсистемності під час вирішення відповідної проблеми. Йдеться про таке:

– по-перше, визнаючи заниженість передбачених ч. 3 ст. 197-1 КК України розмірів штрафу, народні депутати України чомусь проігнорували аналогічну проблему, притаманну і санкції ч. 1 ст. 197-1 КК України. Отже, за умови набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р., злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, буде каратися штрафом у розмірі від 200 до 300 НМДГ, тоді як злочин, передбачений ч. 3, склад якого, як ми пам'ятаємо, багато правозастосувачів вважають формальним, – штрафом у розмірі одразу від 1 000 до 4 000 НМДГ;

– по-друге, реалізація аналізованих ініціатив жодним чином не поліпшить наявну неприйнятну ситуацію, яка склалась у практиці застосування ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, в яких взагалі не передбачено такий вид покарання, як штраф;

– по-третє, варто пам'ятати про влучні зауваження деяких криміналістів, що межі покарання у деяких статтях чинного КК України настільки широкі, що з однієї межі не видно протилежної. Така ситуація призводить до того, що покарання за злочин встановлює не законодавець, а суд. Не можна вважати виправданим такий широкий простір для судового розсуду; останній необхідно обмежити²⁹⁶⁷. Пропонуючи передбачити в ч. 3 ст. 197-1 КК України штраф у розмірі від 1 000 до 4 000 НМДГ, розробники Закону від 22 листопада 2018 р., вочевидь, не враховують ці резонні застереження науковців, адже різниця (амплітуда) в рекомендованих сумах штрафів виглядає занадто широкою.

У цьому контексті пригадуються і слухні міркування Н. О. Орловської. Визнаючи, що побудова санкцій кримінально-правових норм Особливої частини чинного КК вкрай суперечлива та непослідовна, вчена констатує, що принаймні всі кримінально карані діяння є злочинами. Тому широкі межі санкції, внаслідок чого ступінь тяжкості злочину «розповзається» на дві чи навіть три категорії, хоч і є значною вагою, не «перетворює» злочин у «не-злочин». Щодо положень Закону від 22 листопада 2018 р. (тоді ще законопроекту) Н. О. Орловська звертає увагу на те, що в ньому міститься низка пропозицій, якими межі штрафу пропонується встановити від «1 000 до 4 000 НМДГ». «Це означає, – резюмує дослідниця, – що діяння „розповзається” від „кримінального проступку” до „нетяжкого злочину”»²⁹⁶⁸. Подібні застереження лунають і з вуст О. П. Горпинюк та І. В. Красницького, які зазначають, що за такої ситуації штраф у розмірі від 1 000 до 3 000 НМДГ може бути призначений і за кримінальний проступок, і за нетяжкий злочин. Проте судимість за вчинення злочину буде наявною протягом року з дня відбуття покарання, а за вчинення проступку судимість погашена відразу після відбуття покарання. Зважаючи на ці аргументи, науковці дійшли обґрунтованого висновку, що такий

²⁹⁶⁷ Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. Київ, 1997. С. 126–127. Див. про це також: Карпец І. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва : Юрид. лит., 1973. С. 239–240; Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства. *Советское государство и право*. 1987. № 5. С. 69; Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения). Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. С. 17; Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 240.

²⁹⁶⁸ Орловська Н. А. Проблеми класифікації кримінальних правопорушень (до питання запровадження кримінальних проступків). *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 307.

підхід не може бути виправданий²⁹⁶⁹. Однак, незважаючи на перестороги фахівців, саме зазначене «розповзання» спостерігається у пропонованій редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України, санкція якої передбачатиме покарання у виді штрафу від 1 000 до 4 000 НМДГ²⁹⁷⁰, що є нелогічним і не виправданим²⁹⁷¹.

Далі зупинимося на характеристичі покарань, встановлених за вчинення злочинів у сфері земельних відносин екологічного характеру. Причому, враховуючи як концептуальну подібність санкцій, передбачених більшістю відповідних кримінально-правових норм (на цьому фоні істотно виділяються лише розміри покарань, передбачені у санкціях нових ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України), так і значно меншу (порівняно зі ст. 197-1 КК України) кількість розглянутих справ цієї категорії, вважаю за доцільне здійснювати їхній комплексний (а не окремо щодо кожної статті) аналіз.

Отже, спільним для санкцій, передбачених статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України, є те, що: 1) більшість із них (за винятком ч. 4 ст. 254 КК України) є альтернативними; 2) загалом (якщо брати й основні, і кваліфіковані склади) у них згадуються чотири види покарань: штраф, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк. Водночас варто зазначити і деякі, на перший погляд, несуттєві розбіжності, які, проте, демонструють певну непослідовність законодавця. Йдеться про те, що:

– по-перше, на відміну від інших норм, у ч. 1 ст. 239 КК серед альтернативних видів покарань відсутнє обмеження волі, що, зважаючи на близький за змістом характер та ступінь небезпеки аналізованих деліктів, виглядає нелогічним;

– по-друге, на відміну від статей 239-1 та 239-2 КК України, а також ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України, в яких таке додаткове покарання, як позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, передбачене як обов'язкове, у ч. 2 ст. 239 КК України та ч. 1 ст. 254 КК України воно визнане факультативним. Враховуючи те, що саме у ст. 239 КК України встановлено відповідальність за порушення спеціальних правил, а також з'ясовану в підрозділі 2.3 характеристику особи злочинця, який скоює відповідні злочини (див. Додаток Г-5), погодитися з таким рішенням парламентаріїв я не можу, позаяк ці обставини вказують на те, що саме вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України, здебільшого пов'язане із зайняттям винним певною діяльністю, а отже, що саме у санкції цієї кримінально-правової норми насамперед і мало б йтися про імперативний характер застосування відповідного додаткового покарання;

– по-третє, порівняльний аналіз санкцій статей 239-1 та 239-2 КК України засвідчує, що за вчинення кваліфікованих різновидів злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, яка є спеціальною щодо ст. 239-1 КК України, встановлено покарання,

²⁹⁶⁹ Красницький І. В., Горпинюк О. П. Запровадження кримінальних проступків: аналіз змін до законодавства. *Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у контексті реформи кримінальної юстиції*: матеріали науково-практичного семінару (м. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ, 31 травня 2019 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 18–19.

²⁹⁷⁰ Варто зазначити, що в процесі обговорення відповідного законопроекту народним депутатом України А. В. Яценком пропонувалося віднести до кримінальних проступків діяння, за вчинення яких передбачене, поруч із позбавленням волі, основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше саме 4 000, а не 3 000 НМДГ. Однак така пропозиція була відхилена.

²⁹⁷¹ Конкретні розміри штрафів, які пропонуються передбачити в оновленій редакції ст. 197-1 КК України, будуть обґрунтовані далі (після екстраполяції вчення про кримінальний проступок на досліджувану у монографії проблематику).

що є тотожним покаранню, передбаченому ст. 239-1 КК України, а за вчинення злочину з основним складом, передбаченого ст. 239-2 КК України, – навіть більш м'яке порівняно з покаранням, передбаченим ч. 1 ст. 239-1 КК України. З урахуванням цього виникають щонайменше два питання: 1) чому, враховуючи основну мету існування спеціальних норм (посилення відповідальності), у ч. 1 ст. 239-2 КК України передбачено більш м'яке (штраф від 100 до 300 НМДГ), порівняно з ч. 1 ст. 239-1 КК України (штраф від 200 до 500 НМДГ) покарання?; 2) чому, визнавши таке співвідношення суспільної небезпеки основних складів розглядуваних злочинів, кваліфіковані їхні склади вже були оцінені законодавцем як абсолютно рівні за ступенем суспільної небезпеки?;

– по-четверте, критикуючи конструювання деяких кваліфікованих складів злочинів, О. К. Марін звернув увагу на те, що, за загальним правилом, кваліфікований склад є більш суспільно небезпечним порівняно з основним. Вчений переконаний, що у цьому полягає суть конструювання таких складів і диференціації за допомогою них кримінальної відповідальності; інакше введення у нормативний матеріал кваліфікованих складів позбавлене змісту. Водночас фахівець констатує, що у КК України містяться склади, порівнюючи верхні межі найсуворіших покарань у санкціях яких ми не отримуємо підвищення ступеня відповідальності за кваліфікований склад. Як приклад же такої ситуації вчений наводить саме ч. 2 та ч. 3 ст. 239-1 КК України і ч. 2 та ч. 3 ст. 239-2 КК України, найбільш суворою санкцією яких у всіх випадках виступає позбавлення волі на строк до 5 років²⁹⁷².

Непоследовність законодавця в оцінці суспільної небезпеки однорідних діянь ще більш яскраво проявилася під час конструювання санкцій нових ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України. Однак, на відміну від розглянутих вище, ця проблема вже не може вважатися «несуттєвою», а тому вона докладніше буде розглянута нижче.

Приступаючи до оцінки обґрунтованості тих покарань, які передбачені у санкціях досліджуваних кримінально-правових заборон, передусім варто зупинитися на наявних тенденціях правозастосування. Наприклад, зі 100 % розглянутих судами справ відповідної категорії 69 % завершувалися визнанням підсудних винними та застосуванням до них одного з трьох заходів, пов'язаних із кримінальною відповідальністю: «реальним» покаранням (57 випадків, або 79 %; якщо брати всі кримінально-правові наслідки – 54 %), призначенням покарання із подальшим звільненням від його відбування (14 випадків, 20 % та 14 %, відповідно) та звільненням від покарання (1 випадок, 1 %). Але найбільше інформації для роздумів ми отримуємо під час детального аналізу цих даних, які засвідчують, що в усіх згаданих 57 випадках «реально» призначалися (без подальшого звільнення від його відбування) лише два види покарання: штраф (55 випадків) та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (лише 2 випадки; в обох на 2 роки). Щодо осіб, діяння яких містили кваліфіковані склади аналізованих злочинів, санкції за вчинення яких не передбачають штрафу або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю як одних із можливих видів

²⁹⁷² Марін О. К. Конструктивні аномалії кваліфікованих складів злочинів. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 162.

Услід за О. К. Марінім на наявність цієї проблеми звертає увагу Ю. А. Турлова (Турлова Ю. А. Проблеми пеналізації злочинів проти довкілля в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2/1. С. 128).

покарань, то мною не було виявлено жодного(!) випадку призначення «реально-го» покарання – до всіх цих осіб було застосовано передбачене санкціями чинних редакцій досліджуваних норм обмеження чи позбавлення волі на певний строк, від відбування яких вони в подальшому звільнялися на підставі ст. 75 КК України або через амністію, яка, зокрема, активно застосовувалася до осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 254 КК України. Необхідність звільнення винної особи від призначеного покарання суд констатував і в поодиноких випадках кваліфікації за ч. 3 ст. 239-2 КК України (особливо кваліфікований склад злочину).

Зокрема, йдеться про згадане рішення Васильківського міськрайонного суду Київської області. За обставинами справи суд з'ясував, що Особа-1, використовуючи земснаряд «Н-9911 к», здійснив видобуток піску з руслової водойми р. Стугна в об'ємі 9 152 м³, внаслідок чого спричинив матеріальну шкоду державі на загальну грошову суму 1 млн 763 тис. 553,79 грн. Справедливо кваліфікувавши такі дії за ч. 3 ст. 239-2 КК України, суд призначив Особі-1 покарання у виді 4 років позбавлення волі, звільнивши останнього від його відбування на підставі статей 75, 76 КК України²⁹⁷³.

За ч. 3 ст. 239-2 КК України Таращанським районним судом Київської області кваліфіковані дії Особи-2, який здійснив незаконний видобуток піску з руслової водойми р. Рось в об'ємі 6 800 м³, завдавши збитків на суму 1 млн 656 тис. 480 грн. За наслідком розгляду справи Особі-2 було призначено покарання у виді 3 років позбавлення волі, від відбування якого він знову-таки був звільнений на підставі статей 75–76 КК України²⁹⁷⁴.

Впевненість судів у недоцільності застосування «реального» покарання у виді обмеження чи позбавлення волі на певний строк залишалася непохитною і в тих випадках, коли дії винних осіб були кваліфіковані за сукупністю зі службовими злочинами²⁹⁷⁵.

Щодо причин, якими мотивувалося застосування ст. 75 КК України, то вони є подібними до тих, які були наведені під час характеристики застосування санкцій ст. 197-1 КК України: позитивна характеристика за місцем роботи та проживання, каяттям у вчиненні злочину, відсутністю судимості та сприянням у його розкритті тощо.

На мою думку, наведені статистичні дані переконливо доводять, що попри екологічний, а не майновий характер досліджуваних злочинів суди вважають, що саме застосування штрафу є найбільш адекватною реакцією на вчинення розглядуваних деліктів²⁹⁷⁶. Водночас маю зауважити, що згадані тенденції, характерні для практики застосування норм, які передбачають відповідальність за злочини у сфері

²⁹⁷³ Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>.

Надалі це рішення було скасовано судом апеляційної інстанції через процесуальні вади (ухвала Апеляційного суду Київської області від 11 квітня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57106578>).

²⁹⁷⁴ Вирок Таращанського районного суду Київської області від 15 жовтня 2019 р. у справі № 375/467/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84923745>.

²⁹⁷⁵ Вирок Зарічного районного суду Сумської області від 7 грудня 2012 р. у справі № 1/1805/425/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27880357>; вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 17 червня 2010 р. у справі № 1-10/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49582778>.

²⁹⁷⁶ Аналогічна ситуація спостерігається і в деяких інших країнах (Мурихін С. В. Система покарань за екологічні злочини за законодавством окремих зарубіжних країн. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 127–133).

земельних відносин, жодним чином не вибиваються з фарватеру тенденцій судового розгляду справ про злочини проти довкілля загалом. Так, за інформацією науковців, за вчинення злочинів аналізованої категорії, наприклад, за 2015 р. було засуджено 906 осіб, з яких 96,8 % були або звільнені від покарання, або до них застосовувався такий вид покарання, як штраф. Інші види покарання, передбачені санкціями відповідних кримінально-правових норм, практично не застосовуються²⁹⁷⁷. За даними Ю. А. Турлової, за 2004–2016 рр. за видами покарань структура судимості за вчинення злочинів проти довкілля має такий вигляд: позбавлення волі – 1,0 % від усіх засуджених, обмеження волі – 2,1 %, арешт – 0,7 %, громадські роботи – 0,6 %, штраф – у 58,7 %, звільнено від покарання 36,9 % засуджених осіб, переважна більшість із них (93,5 %) – із випробуванням²⁹⁷⁸.

Тут пригадується відповідний іноземний досвід, за результатом вивчення якого, зокрема, було виявлено, що в абсолютній більшості держав «західної» гілки романо-германської кримінально-правової системи за вчинення некваліфікованих земельних злочинів «екологічного» характеру встановлені лише два види покарання: або значні суми штрафів, або невеликі строки позбавлення волі (переважно до 3 або до 5 років). Щодо країн «групи СНД», то, проаналізувавши санкції відповідних кримінально-правових норм, мною було виділено чотири найбільш типові види покарань, які передбачаються за вчинення злочинів досліджуваної категорії:

- значні суми штрафів (найбільший відсоток), виправні роботи (на строк до 2 або до 3 років) та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (як додатковий або основний вид покарання, яке призначається на строк не більше 3 або 5 років) за вчинення злочинів з основними складами;

- позбавлення волі передбачається за кваліфіковане (ч. 2) (здебільшого на строк до 2 або до 3 років) та особливо кваліфіковане псування земель (ч. 3), наслідком якого є спричинення через необережність смерті людини (у більшості країн позбавлення волі на строк від 2 до 5, у Казахстані – до 7, а в Таджикистані – до 8 років). Латвійські парламентарії за забруднення або засмічення землі, лісів або вод, яке спричинило тяжкі наслідки, передбачили покарання у виді позбавлення волі на строк аж до 10 років.

З огляду на наведені положення я дійшов таких висновків:

- по-перше, в санкціях, які встановлені за вчинення некваліфікованих складів досліджуваних злочинів (частини перші), має бути передбачений єдиний безальтернативний основний вид покарання – штраф²⁹⁷⁹.

Щодо позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю²⁹⁸⁰, то воно має бути згадане як додатковий факультативний вид покарання.

---

²⁹⁷⁷ Поліщук Г. С. Щодо провазастосовної практики у сфері протидії злочинного заволодіння природними ресурсами : матеріали І Щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України». Київ : Національна академія прокуратури України. 2016. С. 187.

²⁹⁷⁸ Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 364.

²⁹⁷⁹ Таку позицію поділяє Н. Ю. Цвіркун (Цвіркун Н. Ю. Проблемні питання гуманізації покарання за безгосподарське використання земель. *Форум права*. 2011. № 4. С. 783).

²⁹⁸⁰ Як зазначає Ю. А. Пономаренко, основним правообмеженням під час застосування цього виду покарання є звуження обсягу права засудженого на працю (Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 72).

Стосовно застосування цього виду покарання треба пам'ятати про слушні настанови ВС, який підкреслює, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене лише у тих випадках, коли вчинення злочину було пов'язане зі службовим становищем підсудного або із зайняттям ним певною діяльністю. Призначаючи це покарання, суд має чітко вказати у вирокі ті конкретні посади, право обіймати які позбавляється засуджений, або конкретний вид діяльності, права займатися якою він позбавляється²⁹⁸¹.

Водночас зауважу, що в юридичній літературі, зважаючи, з одного боку, на передбачену ст. 51 КК України «драбину» покарань, а з іншого – на правило, згідно з яким основне покарання завжди має бути більш суворим, ніж поєднане з ним додаткове покарання, інколи критикується подібне конструювання, коли позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю передбачається як додаткове покарання до штрафу (менш суворого покарання)²⁹⁸². Загалом визнаючи справедливість наведених міркувань, маю вкотре зазначити, що після ухвалення згаданих вище змін до ст. 53 КК України беззастережне визнання штрафу як найменш суворого виду покарання навряд чи буде відповідати фактично наявній ситуації²⁹⁸³,

– по-друге, враховуючи підвищену суспільну небезпеку діянь, за які автором цих рядків пропонується передбачити відповідальність у кваліфікованих та особливо кваліфікованих складах злочинів (частини 2 та 3), вважаю за доцільне збереження у відповідних санкціях вказівки на такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк. Водночас переконаний у тому, що прагнення посилити відповідальність за певні діяння за допомогою вказівки на позбавлення волі на певний строк як єдиний (безальтернативний) вид покарання може призвести до зворотного ефекту, який ми можемо спостерігати і сьогодні, коли замість «реального» відбування покарання абсолютно всі винні особи звільняються від призначеного покарання у виді позбавлення волі (те саме стосується й обмеження волі).

²⁹⁸¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 1 листопада 2018 р. у справі № 753/12073/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654120>.

²⁹⁸² Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. С. 127–128; Турлова Ю. Проблеми пеналізації злочинів проти довкілля в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. Ч. 1. С. 128.

²⁹⁸³ Саме через цей факт Н. А. Орловською була висунута пропозиція розташувати у ст. 51 КК України штраф після «суспільних робіт» (Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. С. 27). Щоправда, вітчизняними вченими були висловлені певні зауваження стосовно такої ініціативи. Зокрема, М. І. Хавронюк звернув увагу на те, що:

– по-перше, КК України передбачає «громадські роботи», «виправні роботи», але не «суспільні роботи»;
– по-друге, погодившись із тим, що штрафу необхідно визначити інше місце на «драбині» покарань, науковець водночас зазначив, що Н. А. Орловською не було враховано положення Закону від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI, згідно з якими: а) штраф може бути застосовано в розмірі не тільки до 5 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а й понад 25 тис. таких мінімумів; б) певний розмір штрафу є характерним для тяжких і навіть особливо тяжких злочинів, що концептуально змінило підходи до їх категоризації; в) штраф у разі застосування в деяких надвисоких розмірах викликає думку про необхідність визначення його як нового виду покарання з умовною назвою «тяжкий штраф» і розміщенням не після «громадських робіт», а перед позбавленням волі на певний строк (Хавронюк М. І. Відгук на автореферат дисертації Орловської Наталії Анатоліївни на тему: «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. С. 4).

З подібних міркувань рекомендовані Н. А. Орловською зміни не були повністю підтримані і О. О. Дудоровим та Є. О. Письменським (Дудоров О. О., Письменський Є. О. Відгук на автореферат дисертації Орловської Наталії Анатоліївни на тему: «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. С. 2–3).

Саме тому (поруч із позбавленням волі на певний строк) у цих санкціях варто вказати і на альтернативний основний вид покарання у виді штрафу. Це дасть змогу реалізовувати на практиці принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності, зокрема, враховуючи характер заподіяних наслідків. Наприклад, у випадку кваліфікації дій особи за проєктованою ч. 3 ст. 239 КК України за ознакою матеріальної шкоди, суд може визнати за доцільне призначити покарання у виді штрафу; а у разі настання наслідків у виді масового захворювання людей, заподіяння одному чи декільком потерпілим тяжкого тілесного ушкодження тощо суд може визнати за необхідне призначити покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Щодо покарання у виді обмеження волі, то варто погодитися з думкою фахівців, які переконані в тому, що призначення цього покарання не буде відповідати ні загальній, ні спеціальній превенції відповідних злочинів²⁹⁸⁴.

Виступаючи з такою ініціативою, я враховував також інформацію, отриману в результаті попередньо проведеного аналізу практики застосування деяких інших норм КК України, в яких безальтернативно передбачено такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк. Зокрема, йдеться про ч. 2 ст. 286 КК України, яка є однією з найбільш застосовуваних подібних норм. Вибірково вивчивши наявні в ЄДРСР (базою для аналізу виступили перші 50 виявлених рішень) рішення судів за останній рік лише в тих справах розглядуваної категорії, де підставою інкримінування ч. 2 ст. 286 КК України ставала смерть потерпілого (тяжкі тілесні ушкодження не враховувалися), я з'ясував, що лише в 10 % винним особам призначалося «реальне» покарання у виді позбавлення волі; інші ж особи звільнялися від відбування покарання на підставі статей 75, 76 КК України. З урахуванням того, що відповідні діяння немає підстав вважати менш небезпечними за передбачені проєктованими редакціями ч. 2 та ч. 3 ст. 239 КК України (як і інших злочинів у сфері земельних відносин), дозволю собі припустити, що у разі вказівки у відповідних санкціях лише на покарання у виді позбавлення волі на певний строк, у кращому випадку практику їхнього застосування «спіткатиме доля» існуючої практики застосування ч. 2 ст. 286 КК України. Щодо можливих нарікань стосовно того, що в одній санкції будуть передбачені і штраф, і позбавлення волі на певний строк, тобто покарання, які знаходяться на «різних полюсах» передбаченої ст. 51 КК України системи («драбини») покарань, то вкотре наголошу на тому, що, незважаючи на передбачену згаданою нормою градацію покарань залежно від їхньої суворості, з моменту ухвалення нової редакції ст. 53 КК України штраф (й особливо в розмірі понад 3 000 НМДГ) вже немає підстав беззастережно розцінювати як найменш суворе покарання, передбачене чинним КК України;

– по-третє, єдиною нормою, в санкції якої має міститися безальтернативна вказівка на покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є проєктована ч. 4 ст. 239 КК України. Це пояснюється тим, що в ній, з одного боку, йдеться про умисне діяння (на відміну від нової ч. 4 ст. 239-3 КК України), а з іншого – вказується на такий найбільш тяжкий вид наслідків, як смерть людини. Щодо ч. 4 ст. 239-3 КК України (необережне забруднення або псування земель, що спричи-

²⁹⁸⁴ Турлова Ю. Проблеми пеналізації злочинів проти довкілля в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. Ч. 1. С. 127.

нило загибель людини), то в її санкції альтернативою позбавленню волі на певний строк має виступати покарання у виді штрафу.

Однак саме лише доповнення санкцій досліджуваних кримінально-правових заборон вказівкою на покарання у виді штрафу навряд чи зможе істотно покращити ситуацію у сфері кримінально-правової охорони земель в Україні. Для мене є очевидним, що досягнення цієї мети вимагає перегляду в бік істотного збільшення і передбачених чинними редакціями частин перших відповідних статей КК України розмірів штрафів, від яких надалі варто відштовхуватись і під час конструювання санкцій, передбачених за вчинення кваліфікованих складів²⁹⁸⁵. Зокрема, середній розмір штрафу, який призначався за вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України (санкція – до 200 НМДГ), склав 2 013 грн, ст. 239-1 КК України (від 200 до 500 НМДГ) – 4 037 грн, ст. 239-2 КК України (від 100 до 300 НМДГ) – 3 258 грн, ст. 254 КК України (до 250 НМДГ) – 1 558 грн. Водночас особливу увагу хотілося б звернути на те, що за 2018–2019 рр. середній розмір штрафу, який призначався особам, визнаних винними у вчиненні, наприклад, злочину, передбаченого ст. 254 КК України, склав лише 1 190 грн.

Не менш цікаво і те, що з часу набрання чинності КПК України більшість справ розглядуваної категорії завершується затвердженням судом укладених між прокуратурою та обвинуваченим угод про визнання винуватості (73 %, а за статтями 239-1 та 239-2 КК України – у всіх 100 %). Проте, затверджуючи відповідні угоди, суди лише в поодиноких випадках звертають увагу на те, чи передбачаються ними відшкодування завданих злочинном збитків.

*Наприклад, до Краснолуцького міського суду Луганської області із прокуратури надійшов обвинувальний акт стосовно Особи-1 у вчиненні ним кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, та укладена письмова угода від 21 червня 2013 р. про визнання винуватості. Однак у процесі розгляду справи обвинувачений заявив, що йому невідомо про те, що його діями заподіяно шкоду внаслідок засмічення земель у розмірі 139 тис. 973,29 грн, яку він відмовився повертати. Зважаючи на це, суд прийняв рішення про відмову у затвердженні угоди*²⁹⁸⁶.

*Натомість Нікопольський міськрайонний суд затвердив угоду, в якій, серед іншого, йшлося про обов'язок підозрюваного повністю відшкодувати завдану шкоду*²⁹⁸⁷.

Однак в абсолютній більшості інших проаналізованих справ, в яких діяннями винних були завдані збитки на суму, наприклад, 4 млн 771 тис. 737,60 грн²⁹⁸⁸,

²⁹⁸⁵ У спеціальних дослідженнях, присвячених санкціям, передбаченим за вчинення кваліфікованих складів злочинів, зазначається, що саме санкція за простий злочин виступає базою для конструювання санкцій за інші його різновиди (Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 249).

²⁹⁸⁶ Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 30 липня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32777363>.

У контексті сказаного на схвальну оцінку заслуговують і ті поодинокі рішення судів, в яких вказується на відшкодування завданих винним збитків і без угоди про визнання винуватості (вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>; вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 5 січня 2018 р. у справі № 742/1669/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71475138>).

²⁹⁸⁷ Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 15 жовтня 2013 р. у справі № 182/8995/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34122282>.

395 тис. 660,27 грн²⁹⁸⁹, 195 тис. 488 грн²⁹⁹⁰, суди затверджували угоди, не зважаючи на те, що про відшкодування цих значних сум у них не йшлося. За таких умов питання, чи можуть потенційних злочинців зупинити зазначені вище суми штрафів (510 грн, 850 грн тощо), які до того ж не супроводжуються навіть покладенням на винних обов'язку щодо відшкодування завданих матеріальних збитків, мабуть, варто вважати риторичним. І це при тому (як на цьому резонно наголошує Г. С. Крайник), що середній дохід громадян з 2010 р. по 2017 р. зріс із 1 955 грн до 7 828 грн²⁹⁹¹.

Не можу не звернути увагу і на те, що санкцією ст. 52 КУпАП передбачена можливість накладення штрафу в розмірі до 80 (на громадян) та 100 НМДГ (на посадових осіб та громадян-суб'єктів підприємницької діяльності). Така ситуація є неприпустимою, адже виходить, що за вчинення злочинного забруднення або псування земель винній особі може бути призначено менший штраф, ніж за аналогічні за змістом адміністративні правопорушення.

Про те, що передбачені у частинах перших чинних редакцій статей 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України розміри штрафів не відповідають суспільній небезпеці описаних ними діянь, красномовно свідчить і відповідний іноземний досвід: причому як країн «групи СНД», так і європейських країн, які входять до інших груп романо-германської кримінально-правової системи. Наприклад, за псування (забруднення) земель в інших країнах передбачено такі суми штрафів: Австрія – до 360 добових ставок; Азербайджан – від 100 до 1 000 манатів; Андорра – до 60 000 євро; Болгарія – від 100 до 5 000 левів; Вірменія – від 200 до 500 мінімальних розмірів заробітної плати; Італія – від 2 600 до 26 000 євро, а кваліфіковані дії – до 50 000 євро; Казахстан – до 3 000 місячних розрахункових показників; Ліхтенштейн – 30 000 швейцарських франків; Люксембург – від 251 до 125 000 євро (за нецільове використання землі); Молдова – від 550 до 850 умовних одиниць; РФ – до 200 000 рублів або в розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період до 18 місяців; Таджикистан – від 500 до 800 показників розрахунків; Туркменістан – від 10 до 30 середньомісячних розмірів заробітної плати; Узбекистан – від 100 до 200 мінімальних розмірів заробітної плати; Швейцарія – до 20 000 швейцарських франків. Відобразивши ці показники у гривневому еквіваленті, можна констатувати (підрахунки приблизні та округлені), що, наприклад, у Вірменії за псування землі передбачено штраф, який складає від 1 млн 800 тис. грн до 4 млн 596 тис. грн; у Болгарії – до 70 тис. грн; у Казахстані – до 470 тис. грн; у Молдові – від 38 тис. до 63 тис. грн; у РФ – до 75 тис. грн; у Таджикистані – від 66 тис. грн до 106 тис. грн; у Туркменістані – від 54 тис. грн до 164 тис. грн; в Узбекистані – від 523 тис. грн до 1 млн 46 тис. грн. Ще вищими ці суми є у західноєвропейських країнах.

Наведені дані засвідчують, що безвідносно до рівня соціально-економічного розвитку та підходів тієї чи іншої країни до визначення штрафу (вказівка на кількість мінімальних заробітних плат, добових ставок, розрахункових показників, конкретну

²⁹⁸⁸ Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879>.

²⁹⁸⁹ Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 5 жовтня 2018 р. у справі № 423/7600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76951237>.

²⁹⁹⁰ Вирок Жидачівського районного суду Львівської області від 14 квітня 2014 р. у справі № 443/611/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38351964>.

²⁹⁹¹ Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С. 162–163.

суму тощо) у всіх перерахованих державах за вчинення земельних злочинів «екологічного» характеру передбачено набагато вищі суми штрафів (від 10 у Молдові і до 295 раз в Узбекистані), ніж передбачені, наприклад, санкцією ч. 1 ст. 239 КК України (максимальна сума – 3 400 грн), що може створити хибну ілюзію, що або (на відміну від названих країн) українські земельні ресурси є безмежними і тому не потребують належної кримінально-правової охорони; або для України ця проблема не є настільки злободенною через низький рівень порушень у відповідній сфері.

Отже, з урахуванням критичного стану земельних ресурсів в Україні, а також наведених положень, вважаю, що передбачені чинними санкціями досліджуваних норм розміри штрафів потребують перегляду в бік їхнього істотного збільшення. Врешті-решт необхідність такого кроку опосередковано визнали і парламентарії, свідченням чого є положення двох нормативно-правових актів:

1) Закону від 22 листопада 2018 р. Цим Законом передбачається збільшення не лише розмірів штрафів, передбачених ч. 3 ст. 197-1 КК України, а й тих, про які йдеться в частинах перших чинних редакцій статей 239 (від 1 000 до 4 000 НМДГ), 239-1 (від 1 000 до 3 000 НМДГ), 239-2 (від 1 000 до 3 000 НМДГ) КК України, а також ст. 254 КК України²⁹⁹² (від 1 000 до 3 000 НМДГ).

Однак, як і в аналогічній ситуації зі ст. 197-1 КК України, наведений підхід до вирішення проблеми характеризується фрагментарністю, «довільністю» та певною алогічністю. Це твердження базується на таких обставинах:

– по-перше, реалізація пропонуваніх ініціатив жодним чином не поліпшить наявну ситуацію щодо практики застосування норм, які передбачають кваліфіковані склади досліджуваних злочинів, в яких не міститься такий вид покарання, як штраф (ч. 2 ст. 239 КК України, ч. 2 та ч. 3 статей 239-1 та 239-2 КК України);

– по-друге, пропозиція передбачити у ч. 1 ст. 239 КК України покарання у виді штрафу на суму від 1 000 до 4 000 НМДГ не може бути підтримана з огляду на низку аргументів:

а) такі межі покарання видаються занадто широкими (ця вада виглядає найменш істотною);

б) за такого конструювання спостерігається згадане Н. О. Орловською «розповзання» від «кримінального проступку» (штраф до 3 000 НМДГ) до «нетяжкого злочину»;

в) незважаючи на всі свої намагання, я не знайшов логічного пояснення тому, чому за некваліфіковане забруднення або псування земель законодавець передбачив штраф у розмірі від 1 000 до 4 000 НМДГ, віднісши це кримінальне правопорушення до нетяжких злочинів, а за некваліфіковане незаконне заволодіння поверхневим шаром земель (як «звичайних», так і водного фонду) – від 1 000 до 3 000 НМДГ, визнавши їх *кримінальними проступками*. Ще більш дивною така ситуація виглядає з огляду на те, що інші види покарань, які входять у систему санкцій (передбачених за вчинення як основних, так і кваліфікованих складів злочинів) досліджуваних кримінально-правових норм і свідчать про те, що більш суспільно небезпечними є все-таки злочини, передбачені саме статтями 239-1 та 239-2 КК України (порівняно зі ст. 239 КК України), законодавець не змінював;

²⁹⁹² Вкотре нагадаю, що на момент ухвалення Закону від 22 листопада 2018 р. у структурі ст. 254 КК України не передбачалося виділення наявних в її чинній редакції ч. 2, ч. 3 та ч. 4.

2) Закону від 19 грудня 2019 р., із набранням чинності яким ст. 254 КК України було доповнено новою частиною (ч. 2), у санкції якої одним з альтернативних видів покарань є штраф у розмірі від 7 000 до 10 000 НМДГ. Однак такий розмір штрафу, як на мене, навпаки, виглядає завищеним і таким, який гостро дисонує з тими сумами, які передбачені як у ч. 1 ст. 254 КК України – причому не лише в її чинній, а й у проєктованій Законом від 22 листопада 2018 р. редакції, – так і в санкціях інших статей КК України, якими регламентована відповідальність за злочини проти довкілля.

Вважаю, що як і в ситуації з відповідними криміноутворювальними показниками і з тих же мотивів, які були озвучені в підрозділі 2.2 монографії, найбільш вдалим орієнтиром на шляху вдосконалення санкцій досліджуваних кримінально-правових заборон має виступати нещодавно оновлена редакція ст. 246 КК України, санкція ч. 1 якої передбачає як одне з можливих видів покарань штраф у розмірі від 1 000 до 1 500 НМДГ. Однак, знову враховуючи конституційне положення про те, що саме земля є основним національним багатством, доходжу висновку, що санкції за вчинення злочинів у сфері земельних відносин мають бути більш суворими.

До речі, за результатами проведеного дисертаційного дослідження А. М. Шульга некваліфіковане забруднення або псування земель, яке відповідно до ст. 239 КК України, викладеної в редакції Закону від 22 листопада 2018 р., має бути віднесене до нетяжких злочинів, пропонує вважати кримінальним проступком. Однак О. О. Дудоров резонно звертає увагу на те, що жодного обґрунтування на користь цього автором не пропонується. «Таким чином, – резюмує вчений, – дисертант (як і наш законодавець) демонструє довільність при визначенні кримінально-правового статусу земельних деліктів, що не дозволяє говорити про виважену диференціацію кримінальної відповідальності за їх вчинення». Водночас О. О. Дудоров припускає, що такої довільності вдалося б уникнути, якби А. М. Шульга спробував вчення про кримінальні проступки (а про його наявність свідчать серйозні монографічні дослідження і наукові статті вітчизняних науковців) екстраполювати на досліджувані ним земельні правопорушення²⁹⁹³.

Справді, проаналізувавши юридичну літературу, можна констатувати, що відповідна проблематика ніколи не була обділена увагою вітчизняних криміналістів²⁹⁹⁴. А значну активізацію досліджень у цій царині треба пов'язувати з двома подіями (прийняттям двох нормативно-правових актів):

²⁹⁹³ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 7.

²⁹⁹⁴ Азаров Д. С. Законопроект «Про кримінальні проступки» № 4712: окремі міркування щодо класифікації кримінальних правопорушень. *Наука і правоохорона*. 2014. № 2. С. 197–203; Азаров Д. С. Упровадження категорії кримінальних проступків: окремі концептуальні проблеми. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2013. Т. 144–145. С. 129–133; Бесчастний В. М. Окремі аспекти запровадження у Кримінальний кодекс України категорії «кримінальний проступок». *Актуальні питання кримінального права та процесу: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Кривий Ріг, 14 червня 2019 року) / ред. кол.: О. О. Волобуєва, Т. О. Лоскутов, А. С. Політова. Кривий Ріг : Поліграфічна компанія «Геліос-Принт», 2019. С. 6–9; Борисов В. І. Проблеми запровадження у законодавство України інституту кримінального проступку. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 178–182; Борисов В. І., Демидова Л. М. Науково-правовий висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків» (реєстр. № 2897 від 3 червня 2015 р.) (доопрацьований варіант). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2015. Вип. 29. С. 304–309; Борисов В. І., Тютюгін В. І., Демидова Л. М.

1) як зазначає В. А. Мисливий, повернення до ідеї кримінального проступку, оформлене в політико-правовому контексті, відбулося через сім років після прийняття чинного КК України, що у межах правового припису стало змістом затвердженої у 2008 р. Концепції реформування кримінальної юстиції України²⁹⁹⁵, яка передбачала розроблення Кодексу України про кримінальні проступки;

2) ухваленням КПК України від 13 квітня 2012 р., процесуальні норми якого, «випереджаючи події» та не «чекаючи» внесення змін до джерела матеріального

Кримінальний проступок: концептуальні засади запровадження до національного законодавства. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2. С. 129–142; Гладун О. Інститут кримінальних проступків: елемент гуманізації законодавства України про кримінальну відповідальність чи шлях до криміналізації суспільства? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 91–95; Грекова О. О., Зозула А. О. Проблема класифікації злочинів у Кримінальному кодексі України. *Молодий вчений*. 2017. С. 851–855; Гуртовенко О. Л. «Дріб'язковість» кримінального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 181–184; Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 84–102; Зайда К. П. До питання про доцільність прийняття законопроектів, що передбачають запровадження кримінальних проступків. *Адвокат*. 2012. № 4. С. 27–32; Книженко О. О. Актуальні питання запровадження кримінальних проступків до законодавства України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 3. С. 144–147; Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві: монографія / авт. кол.: В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітрянца та ін.; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса: Юридична література, 2012. 424 с.; Куц В. М. Кримінальне правопорушення: відродження забутого поняття. *Наше право*. 2012. № 5. С. 117–120; Левницька Л. Перспективи запровадження інституту кримінального проступку в Україні: питання законотворчості. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 46–51; Маланчук П. М., Номіровська Ю. В. Поняття кримінального проступку та проблеми його запровадження в Україні. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 7. С. 54–58; Мисливий В. А. Кримінальний проступок: новела чи реформація. *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 83–84; Орловська Н. А. Кримінально-правові заходи за винчнення кримінального проступку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 173–176; Рябчинська О. П. Теоретичні та практичні питання встановлення адекватних заходів державного примусу за кримінальні проступки. *Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2012. № 2. С. 211–217; Сачко О. В. Правова визначеність щодо інституту кримінальних проступків та процесуальної форми дізнання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 127–133; Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Гродеський Ю. В., Байда А. О. Ще одна спроба гуманізації кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 310–328; Федотова Г. В. Правове регулювання інституту кримінального проступку у Франції, Німеччині та Великобританії. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ* 2015. № 4. С. 275–279; Федотова Г. В. Теоретичні та прикладні засади запровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 37 с.; Фріс П. Л. Злочин і кримінальна провинна: проблеми нормативного закріплення. *Право України*. 2011. № 9. С. 42–49; Хавронюк М. І. Кримінальний проступок – нова правова реалія. *Юридичний вісник України*. 2012. № 27. 7–13 липня; Шармарк О. М. Кримінальний проступок: історія і сучасність. *Науковий Вісник Національної Академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 356–364.

Варто зазначити, що в радянську добу розвитку кримінального законодавства України (на Слобожанщині) поняття «кримінальний проступок» використовувалося у ст. 9 Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік як рівнозначне злочинам невеликої тяжкості, тобто трактувалося як категорія злочину (Епифанова Е. В. Преступление как правовая категория в науке и законодательстве России: история и особенности современного состояния: монограф.; под науч. ред. В. В. Момотова. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 316). Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення змін і доповнень до кримінального законодавства Союзу РСР» від 8 лютого 1977 р. здійснено спробу законодавчо закріпити кримінальні проступки шляхом установлення можливості застосування заходів адміністративної відповідальності за злочини, що не становили великої суспільної небезпеки (Борисов В. І., Тютюгін В. І., Демидова Л. М. Кримінальний проступок: концептуальні засади запровадження до національного законодавства. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2. С. 133–134; Рогова Е. В. Уголовный проступок в системе дифференциации уголовной ответственности. Иркутск, 2011. С. 47, 48).

У свою чергу В. А. Мисливий підкреслює, що ідея запровадження кримінального проступку передбачалася в одному з проєктів КК України, підготовленому за завданням Комісії ВРУ з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю в 1994 р. Зокрема, у гл. 4 «Каране діяння, його види» пропонувалося поділяти карані діяння на кримінальні проступки, провинність, кривду та злочин. До кримінальних проступків проєкт відносив діяння, за які передбачалося покарання, не пов'язане з позбавленням волі або у виді позбавлення волі на строк до одного року (Мисливий В. А. Кримінальний проступок: новела чи реформація. *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 83).

У контексті ретроспективного аналізу також варто нагадати, що І. П. Голосніченко та І. Б. Колушко ще в 2003 р. обґрунтували доцільність формування у майбутньому інституту кримінального проступку (Когут О. В. До питання про запровадження інституту кримінальних проступків. *Університетські наукові записки*. 2015. № 55. С. 137; Колушко І., Голосніченко І. До проблеми відмежування адміністративних проступків від проступків, що підпадають під юрисдикцію суду. *Право України*. 2003. № 3. С. 40).

²⁹⁹⁵ Мисливий В. А. Кримінальний проступок: новела чи реформація. *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 84.

права (КК України)²⁹⁹⁶, закріпили диференційовану процедуру кримінального переслідування осіб, які вчинили злочин, з одного боку, та кримінальний проступок, з іншого. Як резонно зазначає О. З. Гладун, з часу прийняття КПК України неминучість запровадження в систему права України інституту кримінальних проступків стала остаточно зрозумілою навіть найбільш реакційно налаштованим супротивникам цієї ідеї; відтепер на порядку денному гостро стоїть таке завдання – змістовне (матеріально-правове) наповнення інституту кримінальних проступків, тобто визначення переліку діянь, що будуть до них належати²⁹⁹⁷.

Загалом, якщо не брати до уваги вже фактично вирішене на законодавчому рівні питання про сам факт доцільності запровадження інституту кримінальних проступків²⁹⁹⁸, пов'язані з цим дискусійні питання зводяться до з'ясування таких важливих моментів: якою є юридична природа кримінального проступку; запровадження кримінального проступку призведе до криміналізації значної кількості адміністративних деліктів та до декриміналізації за суттю чи до депеналізації значної кількості злочинів; який критерій поділу кримінальних правопорушень на види; який критерій має бути обраний для віднесення злочинів та адміністративних правопорушень до категорії кримінальних проступків; запроваджуючи кримінальний проступок необхідно створювати новий Кодекс про кримінальні проступки, чи можна вирішити цю проблему шляхом внесення змін у чинних КК України, КУпАП²⁹⁹⁹.

---

²⁹⁹⁶ Щодо цього метафорично висловлюється Д. С. Азаров, зазначаючи, що КПК, напевно, писався із запасом, ніби на виріст (Азаров Д. С. Трансформація адміністративних правопорушень у кримінальні проступки: концептуальні засади. *Наука і правоохорона*. 2013. № 1. С. 146).

Відповідні положення КПК України стосовно запровадження інституту кримінального проступку некоректними називає й О. І. Соболь (Соболь О. І. Класифікація злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2012. С. 4).

²⁹⁹⁷ Гладун О. Інститут кримінальних проступків: елемент гуманізації законодавства України про кримінальну відповідальність чи шлях до криміналізації суспільства? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 91.

Тут хотілося б процитувати В. М. Куца: «Глобалізація як об'єктивний процес, яким охоплено планету, навряд чи дозволить зберегти вітчизняне кримінальне законодавство в недоторканному стані, на що сподівається консервативно налаштована частина фахівців, яка посилається на традиції, особливості національного цивілізаційного поступу та інші обставини. Повною мірою це стосується розподілу кримінальних правопорушень на злочини та проступки...» (Куц В. М. Впровадження кримінального проступку та кримінальної відповідальності юридичних осіб – важливі напрями розвитку кримінального права України. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 192–195).

²⁹⁹⁸ Тут, наприклад, пригадуються слова О. О. Дудорова, який, ретельно проаналізувавши аргументи про at contra запровадження інституту кримінальних проступків, дійшов висновку про те, що конструктивна ідея подальшої (більш поглибленої) диференціації кримінальної відповідальності за діяння, які мають різний рівень небезпеки (шкідливості) для людини, суспільства і держави, цілком успішно може бути реалізована і без допомоги інституту кримінальних проступків. Вчений переконаний у тому, що ніщо не заважає законодавцю і сьогодні (без звернення до поняття кримінального проступку), узгодивши цей процес з удосконаленням адміністративно-деліктного законодавства, змістовно вирішувати нагальні кримінально-правові проблеми, забезпечуючи гуманізацію кримінального законодавства (зокрема, поліпшити наявну класифікацію злочинів, внести до КК зміни, відповідно до яких судимість не виникатиме у разі засудження особи за злочин невеликої тяжкості, а кримінальна відповідальність не наставатиме у разі вчинення замаху на такий злочин (а не тільки готування до нього), уточнити умови звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання та його відбування за злочини різної тяжкості, переглянути санкції кримінально-правових норм так, щоб вони стали адекватним міромом суспільної небезпеки злочинів, врешті-решт «розсити» КК, декриміналізувавши частину злочинів невеликої тяжкості) (Дудоров О. О. Про розмежування злочинів та адміністративних правопорушень у контексті запровадження кримінальних проступків. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 49).

²⁹⁹⁹ Левицька Л. Перспективи запровадження інституту кримінального проступку в Україні: питання законотворчості. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 46.

Очевидно, що фахова відповідь на кожне з окреслених питань може бути отримана лише за результатами проведення окремих спеціальних досліджень, яких (і про це вже йшлося вище) у вітчизняній кримінально-правовій доктрині на сьогодні не бракує. У межах же цієї роботи, виходячи з її цілей, я спробую відповісти лише на ті питання, які в подальшому допоможуть сформувати авторську позицію стосовно кримінально-правового статусу земельних деліктів – тобто, які з них (або всі) мають визнаватися кримінальними проступками, а які – злочинами. Як на мене, досягнення цієї мети лежить у площині відповіді на два головних та взаємопов'язаних питання: 1) що таке кримінальний проступок і 2) який критерій має бути обраний для віднесення того чи іншого злочину (згідно з чинним КК України) до категорії кримінальному проступку або злочину (після набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р.).

За результатом написання докторської дисертації, присвяченої відповідній проблематиці, Г. В. Федотова дійшла висновку, що під кримінальним проступком варто розуміти вид кримінального правопорушення, який полягає у свідомо мотивованій, об'єктивно цілеспрямованій, суспільно небезпечній поведінці, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони і в цілому становить суспільну небезпеку, яка заподіює або може заподіяти незначну шкоду, а наслідки такої шкоди не можуть бути незворотними. Водночас юристка також пише, що з позиції суспільної небезпеки поняття «кримінальний проступок» охоплює три складові: об'єкт кримінально-правової охорони, обставини діяння та шкоду³⁰⁰⁰. Однак у відгуку офіційного опонента Н. М. Ярмиш слушно звернула увагу на незрозумілість поняття «об'єктивно цілеспрямований», яке характеризує прямий умисел. «Виходить, – констатує вчена, – що правопорушення з непрямым умислом та необережні – це не кримінальні правопорушення?»³⁰⁰¹. Критичні зауваження на адресу пропонованого Г. В. Федотовою визначення були висловлені й А. В. Савченко, який зазначає переобтяженість відповідної дефініції окремими психологічними категоріями та не зовсім обґрунтованим пов'язуванням з нетиповим для норм КК України ключовим терміном «поведінка», а не «діяння (дія чи бездіяльність)»³⁰⁰². На подібні вади пропонованого Г. В. Федотовою тлумачення вказує і В. І. Осадчий³⁰⁰³.

Н. А. Мірошниченко визначає кримінальний проступок як діяння, що має понижений ступінь суспільної небезпеки, за яке може бути призначено покарання,

Див. про це також: Литвинов О. М., Васильев А. А. Кілька аргументів на користь неминучого (або знову про кримінальні проступки). *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2017. С. 25–28; Фесенко Є. В. Регламентация відповідальності за злочини та проступки за законодавством України (шляхи вирішення проблеми). *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 88–91.

³⁰⁰⁰ Федотова Г. В. Теоретичні та прикладні засади впровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 26.

³⁰⁰¹ Ярмиш Н. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади впровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 9.

³⁰⁰² Савченко А. В. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади впровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 19.

³⁰⁰³ Осадчий В. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади впровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 10.

не пов'язане з позбавленням і обмеженням волі (штраф, громадські роботи, вправні роботи, арешт), та яке не тягне за собою судимість³⁰⁰⁴.

П. Л. Фріс та І. Б. Медицький акцентують увагу на тому, що кримінальні проступки не можуть каратись суворіше, ніж позбавленням волі на строк до трьох років. Вони не повинні тягнути за собою судимість³⁰⁰⁵.

Як бачимо, у всіх наведених визначеннях підкреслюється два визначальних положення: 1) проступок – це діяння, що має понижений ступінь суспільної небезпеки; 2) внаслідок цього його вчинення не має тягнути судимість, а до винних у його скоєнні можуть бути призначені лише певні види покарання, які є більш м'якими за ті, що передбачені за злочини. Щодо останніх, то варто пригадати класифікацію Н. А. Орловської, яка, попередньо вивчивши позиції науковців стосовно кримінально-правових заходів за вчинення кримінальних проступків, поділила їх залежно від того, які покарання пропонується передбачити у санкціях відповідних кримінально-правових норм:

- всі види покарань, за винятком довічного позбавлення волі, але рекомендується обмеження за розмірами / строками (найбільш суворе покарання за проступок – позбавлення волі строком до 2 років);

- всі покарання, крім довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк;

- покарання, окрім тих, які пов'язані з ізоляцією від суспільства;

- лише такий вид покарання, як штраф;

- кримінальні стягнення, однак види цих стягнень будуть збігатися з покараннями³⁰⁰⁶.

Як відомо, ухвалюючи Закон від 22 листопада 2018 р., законодавець зупинився на моделі, яка передбачає віднесення до кримінальних проступків тих діянь, за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 3 000 НМДГ або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Однак, пропонуючи поділ усіх кримінальних правопорушень залежно від передбачених за їхнє вчинення покарань, ні розробники Закону від 22 листопада 2018 р., ні згадані вище науковці³⁰⁰⁷ не дають відповіді на головне, як на мене, питання: які ж критерії мають братися за основу під час оцінки суспільної небезпеки того чи іншого діяння, формальним вираженням якої є санкції відповідних кримінально-правових норм, яка надалі і визначатиме належність діянь до категорії злочину чи кримінального проступку? Перефразовуючи та дещо спрощуючи поставлене питання, його можна сформулювати так: які конкретно діяння мають бути віднесені до злочинів, а які – до кримінальних проступків?

---

³⁰⁰⁴ Міроншиченко Н. Кримінальний проступок та класифікація злочинів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 49.

³⁰⁰⁵ Фріс П. Л., Медицький І. Б. Ознаки та склад кримінального проступку. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2007. № 2. С. 167.

³⁰⁰⁶ Орловська Н. А. Кримінально-правові заходи за вчинення кримінального проступку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 174.

³⁰⁰⁷ У цьому контексті пригадуються зауваження Н. М. Ярмиш стосовно того, що у запропонованому Г. В. Федотовою визначенні кримінального проступку йдеться про ознаки, які насправді не відбивають сутність саме кримінального проступку: вони притаманні і злочину (Ярмиш Н. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. С. 10).

Тут варто навести слова О. О. Дудорова про те, що питання про обсяг (перелік) тих діянь, які треба охопити поняттям «кримінальний проступок», стоїть на порядку денному вельми гостро, позаяк теоретична теза про меншу суспільну небезпеку кримінального проступку (порівняно із суспільною небезпекою злочину) носить абстрактний (умоглядний) характер. Вчений пише (ці слова вже наводились у контексті обґрунтованості криміналізації), що для вироблення обґрунтованих вартісних критеріїв злочинності (кримінальної караності) діянь необхідним є проведення серйозних наукових досліджень – кримінологічних (за участю, зокрема, економістів і соціологів), емпіричних, а так само досліджень матеріалів правозастосовної практики³⁰⁰⁸. Методологічну некоректність підходу, в межах якого для розмежування адміністративних і кримінальних деліктів за їх суспільною небезпекою треба входити в площину складів конкретних посягань, зазначає і Д. С. Азаров³⁰⁰⁹.

Зважаючи на сказане, варто підтримати позицію згаданого О. О. Дудорова щодо того, що задля подолання критикованої «довільності» необхідно насамперед розробити критерій, який чітко і виважено розмежуватиме злочини, кримінальні проступки та адміністративні делікти. Лише за такої послідовності розв'язання цієї фундаментальної проблеми вдасться уникнути довільності у віднесенні діянь до кримінально-правової або адміністративно-правової площини і загалом ситуації, коли спочатку будуть ухвалені келійно опрацьовані і не до кінця продумані законодавчі зміни, а згодом доктрина буде вимушена пояснювати і коментувати їх³⁰¹⁰.

Інакше кажучи, замість звичного для вітчизняного правотворення «простого» та швидкого підходу, коли, наприклад, Законом від 22 листопада 2018 р. усі діяння були однооментно поділені на злочини та кримінальні проступки залежно від уже передбачених санкціями кримінально-правових норм покарань, більшість з яких є абсолютно довільними та про обґрунтованість яких наразі не йдеться³⁰¹¹, необхідно рухатися прямо протилежним, хоч і більш «складним» і рутинним, проте виваженим шляхом, який найбільше унеможливує суб'єктивізм та довільність. Останній має складатися з кількох умовних етапів.

І етап. Закріплення в кримінальному законі визначень понять «злочин» та «кримінальний проступок», в яких будуть міститися максимально – настільки це можливо – чіткі та формалізовані критерії їхнього розмежування за ступенем суспільної небезпеки.

Тут пригадуються слухні зауваження Н. А. Орловської, яка зазначає, що об'єктивність суспільної небезпеки полягає в тому, що законодавець у нормі закону фіксує державну оцінку (відбиття) об'єктивної значущості явищ для задоволення по-

³⁰⁰⁸ Дудоров О. О. Про розмежування злочинів та адміністративних правопорушень у контексті запровадження кримінальних проступків. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіге, 2017. С. 48.

³⁰⁰⁹ Азаров Д. С. Класифікація кримінальних правопорушень за ступенем тяжкості: наріжні проблеми у міжгалузевому вимірі. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 396.

³⁰¹⁰ Дудоров О. О. Про розмежування злочинів та адміністративних правопорушень у контексті запровадження кримінальних проступків. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіге, 2017. С. 48.

³⁰¹¹ Саме через це не можу повністю підтримати В. А. Мисливого, який переконаний, що наявності в КК України категорії злочинів невеликої тяжкості, на які фактично спирається ідея кримінальних проступків, достатньо для визнання цих діянь кримінальними проступками з наданням їм такого статусу та внесенням відповідних змін до чинного кримінального законодавства (Мисливий В. А. Кримінальний проступок: новела чи реформація. *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 84).

треб суб'єкта та корисності того чи іншого способу поведінки. Така оцінка стає незалежною від конкретної діяльності та набуває значення масштабу, критерію оцінки варіантів поведінки у майбутньому³⁰¹². Вчена не оминає увагою і законопроект № 7279-д від 20 квітня 2018 р. (згодом – Закон від 22 листопада 2018 р.), акцентуючи увагу на необхідності концептуального переосмислення запропонованого в ньому поняття кримінального правопорушення з погляду чіткого визначення ступеня суспільної небезпечності, який має бути притаманним кожному виду таких правопорушень³⁰¹³.

Чітко щодо цього висловився й О. В. Сачко, який, вивчивши положення Закону від 22 листопада 2018 р., зазначає, що, по-перше, законодавець не сформував суттєві ознаки відмінності злочинів від проступків, а лише формально їх розмежував, зазначаючи, які з раніше названих злочинами кримінально карані діяння будуть відтепер іменуватися проступками, що не є системним фактором інтегративного аналізу й доктринального підходу під час здійснення правотворчої діяльності; по-друге, законодавець не спромігся чітко провести різницю між поняттям злочинів і проступків. Зміст понять «кримінальне правопорушення», «злочин» і «кримінальний проступок» залишився майже ідентичним, а критерієм розмежування не тяжких злочинів та кримінальних проступків фактично є лише різниця в розмірі штрафних санкцій за ці діяння, які в умовах економічних процесів, безумовно, не можуть бути досить стабільними³⁰¹⁴.

2 етап. Ретельне вивчення суспільної небезпеки кожного діяння, яка (з урахуванням попереднього) дасть змогу ідентифікувати його як злочин або як кримінальний проступок за допомогою зіставлення з їхніми ознаками.

3 етап. З урахуванням раніше встановленої належності діяння до категорії кримінально-правових порушень і має відбуватися змістовне наповнення санкцій кримінально-правових норм конкретними видами і розмірами покарань, які законодавець визначить як потенційно можливі за вчинення злочину або кримінального проступку.

Зважаючи на ці положення, найбільш привабливими для мене виглядають напрацювання тих науковців, які не обмежуються наведенням визначення кримінального проступку, а намагаються сформулювати чіткі критерії його відмежування від злочину. Зокрема, за результатом спеціального дослідження, присвяченого кримінальним проступкам, М. М. Дмитрук встановив амбівалентні (подвійні) особливості в об'єктивних та суб'єктивних ознаках двох підсистем діянь, які пропонується трансформувати у кримінальні проступки. Вказані особливості обумовлені тим, що в кримінальний проступок пропонується трансформувати неуправлінські проступки, подібні до злочинів, злочини невеликої тяжкості, а також окремі злочини середньої тяжкості. В деяких випадках частина злочинів невеликої тяжкості та злочини середньої тяжкості вміщують ознаки інших видів правопорушень, що впли-

³⁰¹² Орловська Н. А. До питання про суспільну небезпеку в контексті побудови примусових кримінально-правових санкцій. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості* : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (19 жовтня 2017 р., м. Одеса) / відп. ред. В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов. Одеса : НУ «ОЮА», 2017. С. 111–119.

³⁰¹³ Орловська Н. А. Проблеми класифікації кримінальних правопорушень (до питання запровадження кримінальних проступків). *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 308.

³⁰¹⁴ Сачко О. В. Правова визначеність щодо інституту кримінальних проступків та процесуальної форми дізнання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 129.

ває на характер об'єктивно-суб'єктивних ознак. На думку дослідника, вказана особливість:

а) у безпосередньому об'єкті посягання по горизонталі проявляється у тому, що об'єктом кримінального проступку пропонується визначати: 1) суспільні відносини, пов'язані з охороною здоров'я, власності тощо (у першій підсистемі діянь)³⁰¹⁵; 2) основним безпосереднім об'єктом посягання є суспільні відносини в певній сфері правил (управлінськими відносинами), а додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом – суспільні відносини з охорони здоров'я, малих великих соціальних груп – негативні права людини першого покоління (у другій підсистемі діянь);

б) в об'єктивній стороні кримінального проступку проявляється в такому: 1) за формою вираження об'єктивної сторони злочини невеликої тяжкості та неуправлінські проступки є діяннями у формі активних дій, рухів тіла, за механізмом посягання – тотожні «природним злочинам», проте (за конструкцією складу діяння) без заподіяння злочинної шкоди. Для вказаних злочинів невеликої тяжкості та неуправлінських проступків притаманний безпосередній причинний або прямий причинний зв'язок, спрямованість діяння на досягнення чітко визначеного наслідку (для першої підсистеми діянь); 2) в основі деяких діянь об'єктивної сторони лежать ознаки іншого правопорушення у сфері регуляції певних правил, що обумовлює притаманність «змішаної протиправності» та заподіяння злочинної шкоди, характерною формою діяння є бездіяльність, опосередкований причинно-наслідковий зв'язок (для другої підсистеми діянь);

в) особливостями ознак суб'єкта кримінального проступку є: 1) суб'єктами кримінального проступку є фізичні особи, що володіють «загальною» деліктоздатністю порівняно зі спеціальною деліктоздатністю суб'єктів адміністративних проступків (для першої підсистеми діянь); 2) для іншої частини суб'єктів посягання притаманна наявність додаткового правового статусу опікуна, батьків, військово-службовця, посадової особи на підприємстві (для другої підсистеми діянь);

г) особливості суб'єктивної сторони пропонованого виду діяння полягають в такому: 1) неуправлінським проступкам та злочинам невеликої тяжкості притаманна умисна форма вини, а деяким – необережна (для першої підсистеми діянь); 2) психічне ставлення до діяння виражене у формі «умислу в адміністративно-правовому розумінні», а до його злочинних наслідків – у формі необережності, що іменують «змішаною виною», механізм мотивації вказаної частини діянь подібний до механізму мотивації управлінських правопорушень (для другої підсистеми діянь)³⁰¹⁶.

Очевидно, що більшість зазначених ознак (особливостей) умовно другої групи діянь, які М. М. Дмитрук пропонує віднести до кримінальних проступків, загалом притаманна переважній кількості передбачених чинним КК України злочинів у сфері земельних відносин. Однак, навіть визнаючи високий теоретичний рівень позиції М. М. Дмитрука, маю констатувати, що сформувані остаточну позицію щодо

³⁰¹⁵ Цікаво, що за результатом проведеного компаративістського дослідження П. С. Берзін зазначив, що, наприклад, визначене в Законі про проступки Округу Брчко поняття проступку вклучає вказівку на порушення таких об'єктів правової охорони, як громадський порядок та правила з економічних або фінансових питань (Берзін П. С. Загальна характеристика законодавства про проступки Боснії і Герцеговини. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 2. С. 105).

³⁰¹⁶ Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки : монографія. Одеса : Юридична література, 2014. С. 177–178.

кримінально-правового статусу досліджуваних діянь лише на основі запропонованої цим автором системи ідентифікуючих ознак не видається за можливе, позаяк, незважаючи на свою розгалуженість, вона (система) не містить чітких формалізованих критеріїв (ознак) віднесення діяння до кримінальних проступків чи злочинів.

Натомість такі критерії були запропоновані М. І. Хавронюком, через що його підхід до вирішення розглядуваного питання мені імпонує. На думку вченого, критеріями сутнісної відмінності між злочином та кримінальним проступком повинна бути тяжкість і характер діяння, що можна продемонструвати так:

– **злочин** – це діяння, яке: а) спричиняє **значну** (наприклад, середньої тяжкості тілесні ушкодження) або **тяжку шкоду** (тяжкі тілесні ушкодження чи смерть) або б) створює небезпеку заподіяння тяжкої шкоди (наприклад, коли йдеться про створення банди або про державну зраду);

– **кримінальний проступок** – це діяння, яке: а) заподіює **істотну шкоду** інтересам фізичної чи юридичної особи, суспільства, держави або міжнародного правопорядку, що не є значною (скажімо, легкі тілесні ушкодження) або б) створює небезпеку заподіяння значної шкоди (зокрема, небезпека значного зараження навколишнього природного середовища).

Але найголовніше те, що паралельно з цим М. І. Хавронюк пропонує безпосередньо у кримінальному законі визначити також, що саме є істотною, значною та тяжкою шкодою:

– **тяжка шкода** – такі наслідки у випадках, коли вони не зазначені як ознаки складу злочину, передбаченого КК: тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні одній особі, а так само двом або більше особам, зокрема внаслідок масового захворювання (епідемії), зараження, опромінення або отруєння; зараження особи вірусом імунодефіциту людини або іншої невиліковної інфекційної хвороби; тривале (понад тридцять днів) незаконне позбавлення людини волі; техногенна катастрофа, екологічне лихо або надзвичайна екологічна ситуація; велика або особливо велика матеріальна шкода (її розмір встановлюється законом), зокрема внаслідок епізоотії або масової загибелі тварин чи рослин; підлив безпеки держави; зрив виконання бойового завдання. Різновидом тяжкої шкоди є особливо тяжка шкода;

– **значна шкода** – такі наслідки, якщо вони не зазначені в законі як тяжка або особливо тяжка шкода та у випадках, коли вони не зазначені як ознаки складу злочину, передбаченого КК: середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам; порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина; значне забруднення, отруєння чи зараження навколишнього природного середовища (встановлюється законом залежно від території, часу та інших критеріїв); значна матеріальна шкода (її розмір встановлюється законом); тривале порушення нормальної роботи державного органа, підприємства, установи або організації незалежно від форми власності; інші наслідки, що явно свідчать про значущість заподіяної шкоди. На відміну від тяжкої шкоди, перелік проявів значної шкоди може бути невичерпним. Розміри матеріальної шкоди та усі інші можливі розміри мають визначатися математично³⁰¹⁷.

---

³⁰¹⁷ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 121–122.

Очевидно, що показники відповідної шкоди мають бути ретельно продумані та засновані, зокрема, на результатах відповідних кримінологічних досліджень, що, вочевидь, має бути зроблено в межах підготовки проєкту нового КК України. Виходячи із положень, які були викладені у попередніх розділах, а також із сучасних реалій, зокрема, показника НМДГ, який застосовується під час кваліфікації злочинів, розміру мінімальної заробітної плати, середнього розміру заробітної плати в Україні, у земельних злочинах «екологічної» спрямованості «істотною» пропонуємо вважати таку майнову шкоду, яка в 10, «значною» – в 50, тяжкою – в 250 або більше разів перевищує НМДГ. Безумовно, можна дискутувати щодо обґрунтованості зазначених показників. Проте загалом вважаю, що ця модель (концепція) є оптимальною.

Тепер, екстраполюючи наведені положення на проблематику цього дослідження, можна перейти до формулювання пропозицій щодо змістовної наповненості санкцій кримінально-правових норм, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, причому як «власницької», так і «екологічної» спрямованості.

Нагадаю, що в проєктованій редакції ч. 1 ст. 197-1 КК України пропонується передбачити відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило істотну шкоду (10 і більше НМДГ). Зважаючи і на зазначений показник криміноутворювальної шкоди, і на вказівку саме на *істотну шкоду*, стає очевидним, що це діяння (як і передбачене ч. 2) має бути віднесене до категорії кримінальних проступків. Щодо діяння, про яке йдеться у новій редакції ч. 3, то і показник передбаченої цією нормою значної шкоди (100 і більше НМДГ), і сам термін «*значна шкода*» однозначно вказують на необхідність віднесення відповідних земельних правопорушень до злочинів (звісно, сказане ще більшою мірою стосується самовільного зайняття земельної ділянки, яке спричинило *тяжку шкоду* (нова ч. 4)). Адже згідно з підтримуваною автором цих рядків концепцією делікти, які спричи-

---

Подібний підхід сьогодні вже був апробований в деяких інших державах. Зокрема, серед країн «групи СНД» звертає на себе увагу досвід Киргизії, у КК якої було визначено, що до *значної шкоди* варто відносити такі види наслідків:

- 1) спричинення менш тяжкої шкоди здоров'ю двох чи більше осіб;
- 2) порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- 3) значне забруднення, отруєння або зараження навколишнього природного середовища;
- 4) спричинення значної матеріальної (майнової) шкоди;
- 5) тривале порушення нормальної роботи державного органу, підприємства, установи чи організації незалежно від форми власності;
- 6) підрив безпеки держави;
- 7) інші наслідки, які свідчать про значущість спричиненої шкоди, якщо вони не вказані в законі як тяжка чи особливо тяжка шкода.

У свою чергу до *тяжкої шкоди* киргизькі парламентарії віднесли:

- 1) спричинення тяжкої шкоди здоров'ю однієї особи, а так само двох чи більше осіб, зокрема і внаслідок масового захворювання (епідемії), зараження, опромінення чи отруєння;
- 2) зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою;
- 3) тривале (більше 30 днів) незаконне позбавлення людини волі;
- 4) настання техногенної катастрофи, екологічного лиха чи надзвичайної екологічної ситуації;
- 5) спричинення великої чи особливо великої шкоди, зокрема і внаслідок епізоотії або масової загибелі тварин або рослин;
- 6) зрив виконання бойового завдання.

Особливо тяжкою шкодою визнається смерть людини, зокрема внаслідок самогубства потерпілого, а так само смерть двох чи більше осіб.

Схожий підхід був використаний казахським законодавцем.

нили значну та тяжку шкоду, мають визнаватися злочинами. У тому, що пропонується підхід до визначення кримінально-правового статусу самовільного зайняття земельної ділянки не є, так би мовити, занадто суворим, переконає і відповідний іноземний досвід, завдяки аналізу якого ми можемо пересвідчитися, що в більшості країн, в яких уже передбачена двочленна система злочинних діянь, будь-які кримінально карані порушення прав на землю розцінюються саме як злочини. Причому це стосується не лише країн «західної» гілки романо-германської кримінально-правової системи (Албанія, Бельгія, Іспанія, Італія, Португалія, Румунія, Сан-Марино, Туреччина тощо), а й країн «групи СНД» (наприклад, Казахстан). Крім того, необхідно мати на увазі, що за умови втілення у життя рекомендацій автора монографії щодо формулювання всіх складів досліджуваного злочину як матеріальних, значна частина діянь, які сьогодні визнаються злочинними і кваліфікуються за ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, змінять свій на статус на адміністративні правопорушення.

Отже, зважаючи на зазначене, з урахуванням, зокрема, розроблених у кримінально-правовій доктрині принципів конструювання санкцій за вчинення кваліфікованих складів злочинів³⁰¹⁸, а також розміру шкоди, необхідної для настання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, вважаю:

– що розмір штрафу³⁰¹⁹, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 197-1 КК України, має складати від 750 до 1 500 НМДГ;

– у ч. 2 нової редакції ст. 197-1 КК України, в якій, зокрема, пропонується передбачити відповідальність за «ті ж дії, поєднані з будівництвом...», – від 1 500 до 3 000 НМДГ³⁰²⁰;

– у ч. 3 ст. 197-1 КК України – від 3 000 до 5 000 НМДГ;

Щодо санкції ч. 4 ст. 197-1 КК України, то, враховуючи, з одного боку, ті покарання, які пропонується передбачити в попередніх частинах досліджуваної статті, а з іншого – озвучені в підрозділі 2.4 пропозиції щодо розміру шкоди, яка є необхідною для наявності розглядуваного складу злочину, вважаю, що розмір зазначеного у ній штрафу має складати від 5 000 до 10 000 НМДГ. На мою думку, такий розмір штрафу буде справедливим покаранням за вчинення самовільного зайняття земельної ділянки, яке призвело до майнової шкоди на суму 600 000 грн і більше, за яке наразі призначається штраф у розмірі, наприклад, 4 250 грн³⁰²¹, 5 100 грн³⁰²² тощо, який, зважаючи на суспільну небезпеку відповідних проявів, за жодних умов не може вважатися адекватним.

У підрозділі 2.3 книги зазначалося, що найчастіше самовільне зайняття земельної ділянки вчинюється фермерами, керівниками сільськогосподарських та інших

³⁰¹⁸ Див., наприклад: Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 249–250.

³⁰¹⁹ Як і деякі інші фахівці, Н. А. Орловська переконана в тому, що у разі позначення кримінально-правових заходів щодо кримінальних проступків замість «покарання» більш правильним є вживання терміна «стягнення» (Орловська Н. А. Кримінально-правові заходи за вчинення кримінальному проступку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 175).

³⁰²⁰ За умови реалізації висловленої в юридичній літературі ідеї щодо того, що, наприклад, повторне вчинення кримінального проступку визнаватиметься лише обставиною, що обтяжує кримінальне покарання, виникатиме потреба у перегляді системи кваліфікуючих ознак досліджуваних складів злочинів.

³⁰²¹ Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 13 липня 2017 р. у справі № 369/891/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67711611>.

³⁰²² Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 2 липня 2019 р. у справі № 202/3982/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783581>.

підприємств, приватними підприємцями тощо. З огляду на це я переконаний, що, забезпечуючи реальне втілення в життя мети загальної та спеціальної превенції, виплата пропонувані сум штрафів водночас не стане «нездоланною ношею» для зазначених категорій осіб. Щодо тих поодиноких випадків, коли до кримінальної відповідальності притягуються малозабезпечені особи³⁰²³, то в нагоді можуть стати норми, які передбачають звільнення від призначеного покарання та звільнення від кримінальної відповідальності³⁰²⁴.

З урахуванням рекомендованої структури статей 239, 239-1 та 239-2 КК України (ч. 1 – діяння, що заподіяли істотну шкоду, ч. 2 – значну (до неї привірюються відповідні прояви, вчинені в інших кваліфікуючих ознак), ч. 3 – тяжку), пропонуую передбачити в них покарання у виді штрафу розміром:

- 1) частини перші – від 1 500 до 3 000 НМДГ (кримінальний проступок);
- 2) частини другі – від 3 000 до 6 000 НМДГ;
- 3) частини треті – від 6 000 до 10 000 НМДГ (злочини).

Щодо передбачених новими редакціями досліджуваних заборон строків позбавлення волі, то під час їхнього визначення також мають братися до уваги як іноземний, так і вітчизняний досвід кримінального правотворення при конструюванні подібних за змістом норм (принцип системності).

Нагадаю, що за результатом вивчення іноземного досвіду було виявлено, що залежно від оцінки суспільної небезпеки проявів порушень земельного законодавства позиції іноземних парламентаріїв можна розділити на дві групи:

1) у більшості країн групи СНД за забруднення або псування земель (саме про нього йдеться у КК держав цієї групи), яке не призвело до смерті людини (переважно це частини другі), передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до 2 або до 3 років, а за ті діяння, що призвели до смерті людини, – від 2 до 5 років позбавлення волі. Винятком є ч. 2 ст. 332 КК Казахстану, в якій передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років;

2) у країнах-представниках «західної» гілки романо-германської кримінально-правової системи, досвід яких, з урахуванням закріпленого в Основному Законі стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС, має бути врахований найперше, а також державах югославської групи санкції за аналогічні діяння є істотно суворішими: за вчинення некваліфікованих посягань

³⁰²³ Нагадаю, що в цьому разі йдеться про діяння, передбачені саме ч. 1, а не ч. 2 чинної редакції ст. 197-1 КК України.

³⁰²⁴ У Висновку Генерального Директорату з прав людини та верховенства права РЄ стосовно проекту закону № 7279 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень експерти звертали увагу на те, що грошові штрафи повинні бути, наскільки це можливо, пов'язані з фактичним доходом правопорушника та / або його економічним статусом. В іншому випадку певні штрафи забезпечать превентивний ефект лише для тих, хто має нижчі доходи, а на більш заможних осіб такі заходи матимуть або менший вплив, або не матимуть такого впливу взагалі (Висновок Генерального Директорату з прав людини та верховенства права РЄ стосовно проекту закону № 7279 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень від 12 жовтня 2018 р. URL: <https://rm.coe.int/coe-ukraine-law-on-misdemeanours-oct-2018-final/16808eaeaf>).

У подібному руслі висловлюється М. І. Хавронюк, зауважуючи, що система обчислення штрафу має бути соціально справедливою, будуватися на основі середньомісячного доходу засудженого (на цьому етапі реформування кримінального законодавства хоча б за тяжкі й особливо тяжкі злочини), на кшталт «скандинавської системи грошових штрафів» (Хавронюк М. І. Концепцію визначено: адміністративні проступки, кримінальні проступки, злочини. Настав час розмежувати. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 185).

переважно передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до 5 років, а в тих, в яких регламентовано відповідальність за земельні делікти, наслідком яких стала смерть людини (звичайно, йдеться лише про норми, в яких передбачена відповідна кваліфікуюча ознака), – ще на більші строки: 8 років (більшість країн «югославської» групи), 10 років (Македонія, Словаччина, ФРН), 15 років (Нідерланди, Норвегія).

Щодо досвіду вітчизняного правотворення («... конструкція санкції має бути узгодженою із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером злочинів»³⁰²⁵, «... системність підходу передбачає слідування чітко визначеним єдиним принципам та правилам конструювання санкцій, що виявлені на основі системного підходу до дослідження всього масиву санкцій за кваліфіковані види злочинів»³⁰²⁶), то маю зазначити, що завдяки *системному* аналізу норм, розташованих лише в одному розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля», ми можемо переконатися у повній *безсистемності* законодавця, оцінюючи суспільну небезпеку розглядуваних злочинів³⁰²⁷.

Зокрема, як можна пояснити той факт, що, наприклад, у частинах других статей 239, 239-1 та 239-2 КК України, якими регламентовано відповідальність за діяння, що спричинили «загибель людей або інші тяжкі наслідки» або «тяжкі наслідки», як максимально суворе покарання передбачено позбавлення волі на строк до 5 років. Тоді як вже за порушення правил охорони або використання надр, що призвело до аналогічних наслідків (ч. 4 ст. 240 КК України), – 7 років, за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ч. 2 ст. 245 КК України) – 10 років, а за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів ПЗФ (ч. 2 ст. 252 КК України) – 12 років. Варто звернути увагу і на те, що за некваліфіковане знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ч. 1 ст. 245 КК України) як одне з можливих альтернативних покарань передбачено позбавлення волі на строк від 2 до 5 років – покарання, аналогічне передбаченому ч. 2 ст. 239 КК України; за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 246 КК України), – 7 років позбавлення волі³⁰²⁸. Зважаючи на це, у вітчизняного законодавця хотілося б дізнатися про таке:

³⁰²⁵ Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотиків : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 85–86.

³⁰²⁶ Лесневски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. С. 249.

³⁰²⁷ До інших вад санкцій норм (на деякі з них вже зверталась увага раніше), розташованих у відповідному розділі Особливої частини КК України, науковці відносять: конструкція санкції не завжди враховує характер і ступінь суспільної небезпечності посягання на довкілля, а також особливості суб'єкта злочину, що негативно позначається на судовій практиці; санкції окремих спеціальних норм (які, за логікою законодавця, мають посилювати відповідальність) передбачають менш суворе покарання, ніж санкції загальних норм; має місце недотримання правила про недопустиме співвідношення визначених у санкції основних і додаткових видів покарань, відповідно до якого основне покарання завжди має бути більш суворим, ніж поєднане з ним додаткове покарання; наявні санкції з великою амплітудою між нижчими та вищими межами покарання у виді позбавлення волі на певний строк; не є достатньо обґрунтованим встановлення у санкції значної кількості основних видів покарань, які можуть бути призначені за один і той самий злочин; не завжди є узгодженими санкції в основному, кваліфікованому та особливо кваліфікованому складах злочинів (Турлова Ю. Проблеми пеналізації злочинів проти довкілля в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. Ч. 1. С. 126).

³⁰²⁸ Водночас, наприклад, у санкції, передбаченій ч. 1 ст. 252 КК України, яка, з урахуванням суворості санкції її ч. 2, начебто мала передбачати найбільш суворе покарання з-поміж інших некваліфікованих складів злочинів проти довкілля, серед альтернативно вказаних видів покарань позбавлення волі взагалі відсутне.

– невже забруднення або псування земель (як і вчинення інших земельних деліктів), яке призвело до смерті декількох людей, може вважатися хоча б приблизно співмірним за суспільною небезпекою зі, скажімо, підпалом стерні, яке не спричинило жодних наслідків (нагадаю, санкції обох норм як найбільш суворе передбачають покарання у виді позбавлення волі на строк від 2 до 5 років)?;

– невже забруднення або псування земель (як і вчинення інших земельних деліктів), яке призвело до смерті декількох людей, є менш суспільно небезпечним порівняно із незаконною порубкою або незаконним перевезенням, зберіганням, або збутом лісу, що призвело до матеріальної шкоди в розмірі, наприклад, 70 000 грн, або незаконним придбанням бурштину у розмірі, скажімо, 150 000 грн (санкції – від 5 до 7 років позбавлення волі та від 4 до 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна, відповідно) (!)?;

– невже ступінь суспільної небезпеки таких діянь, як знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, що спричинило «інші тяжкі наслідки» (ч. 2 ст. 245 КК України), а тим більше порушення правил охорони або використання надр чи умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів ПЗФ шляхом підпалу (ч. 4 ст. 240 та ч. 2 ст. 252 КК України), або незаконне видобування бурштину, вчинене службовою особою шляхом використання свого службового становища (ч. 3 ст. 240-1 КК України), є настільки вищим за ступінь суспільної небезпеки все того ж забруднення або псування земель (як і вчинення інших земельних деліктів), яке призвело до смерті декількох людей, що вимагає встановлення за перші діяння альтернативних покарань у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років, від 5 до 8 років, від 5 до 12 років та від 5 до 8 років з конфіскацією майна, відповідно, тоді як за друге(-і) – обмеження волі на строк від 2(3) до 5 років або позбавлення волі на той самий строк?

Окремо варто зупинитися на анонсованому вище питанні щодо ситуації, яка виникла після набрання чинності Законом від 19 грудня 2019 р. Нагадаю, що одним із наслідків ухвалення останнього стало доповнення ст. 254 КК України трьома новими частинами, у санкціях яких законодавець передбачив такі види покарань:

– штраф від 7 000 до 10 000 НМДГ або обмеження чи позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років (ч. 2);

– обмеження або позбавлення волі на строк від 3 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років (ч. 3);

– позбавлення волі на строк від 5 до 7 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років (ч. 4).

Загалом підтримуючи прагнення парламентаріїв до посилення відповідальності за вчинення злочинів проти довкілля, вкотре хотілося б дізнатися, чому народні депутати України не звернули увагу на наявність аналогічних проблем (невиправдана м'якість покарань), які притаманні не лише іншим земельним злочинам «екологічної» спрямованості, а й навіть передбаченому ч. 1 ст. 254 КК України безгосподарському використанню земель³⁰²⁹. Подібна фрагментарність призвела до неприйнятної ситуації, коли, скажімо, за «звичайне» безгосподарське використання

³⁰²⁹ Ця проблема може бути лише частково вирішена у випадку набрання чинності положенням Закону від 22 листопада 2018 р., яким передбачається збільшення розмірів штрафів, установлених у ч. 1 ст. 254 КК України.

земель (ч. 1), яке, наприклад, спричинило тяжкі наслідки для довкілля або матеріальну шкоду в розмірі 5 млн грн, як максимально суворе покарання передбачено лише обмеження волі на строк до 2 років, тимчасом як спричинення аналогічної матеріальної шкоди діянням, передбаченим ч. 2 ст. 254 КК України, яке є одним із різновидів безгосподарського використання земель, карається позбавленням волі на строк від 5 до 7 років (ч. 4).

Що вже й говорити про співвідношення покарань, передбачених, наприклад, за вчинення забруднення або псування земель, що спричинило смерть людини (ч. 2 ст. 239 КК України, найбільш суворе покарання – 5 років позбавлення волі (поруч із обмеженням волі на той самий строк)), та все того ж ухилення від обов'язкової рекультивативної земель, що спричинило передбачену п. 2 примітки ст. 254 КК України матеріальну шкоду (ч. 4 ст. 254 КК України, безальтернативне основне покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 7 років з обов'язковим додатковим покаранням у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років).

Аналізуючи обґрунтованість наведених санкцій та розмірковуючи над конструюванням нових редакцій досліджуваних норм, я дійшов висновку, що, як це буває зазвичай, «істина» знаходиться десь посередині: з одного боку, передбачені у статтях 239, 239-1 та 239-2 КК України (а надто в їхніх частинах, присвячених кваліфікованим складам) строки позбавлення волі треба вважати очевидно заниженими; але, з іншого, не менш очевидно виглядає і невинуватана суворість покарань, передбачених у частинах других статей 245 та 252 КК України, ч. 3 ст. 240-1 КК України, а також у ч. 4 ст. 254 КК України, які (вкотре на цьому акцентую увагу) дають можливість суду призначити, наприклад, за знищення об'єкта ПЗФ шляхом підпалу, більш суворе покарання, ніж навіть за кваліфіковане умисне вбивство (ч. 2 ст. 115 КК України), не кажучи вже про «просте» умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) або умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України).

До речі, саме з огляду на це, за жодних умов не можу підтримати абсолютно необґрунтовані (інакше їх назвати і не можна) пропозиції деяких дослідників стосовно необхідності встановлення за таке діяння, як «зловживання на ринку землі, якщо воно спричинило матеріальну шкоду в особливо великому розмірі, або вчинене організованою групою», єдиного безальтернативного покарання у виді позбавлення волі на строк... від 8 до 15 років з конфіскацією майна(!!)³⁰³⁰. Прикметно, що, незважаючи на очевидну необхідність наведення більш ніж вагомої аргументації на користь таких ініціатив, у роботі А. М. Шульги відсутні не лише такі аргументи, а й взагалі будь-які згадування про відповідні «зловживання», на які вперше вказується у висновках до роботи та за які відразу пропонуються такий вид покарання, який є навіть більш суворим, ніж передбачений ч. 1 ст. 115 КК України. На цій обставині акцентує увагу й О. О. Дудоров: «Відшукати в дисертації обґрунтування запропонованої редакції ст. 239-4 КК (включаючи параметри криміноутворювальних ознак та явно неадекватні санкції) і місцезнаходження цієї заборони в системі Особливої частини КК, як і анонсоване в науковій новизні обґрунту-

³⁰³⁰ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 402.

вання доцільності криміналізації незаконних дій під час здійснення цивільно-правових правочинів, не вдалося»³⁰³¹.

Крім проаналізованих вище санкцій, які передбачені за вчинення деяких злочинів проти довкілля, мною були враховані і покарання, про які йдеться у статтях 119 та 128 КК України. Зокрема, до уваги було взято те, що ч. 2 ст. 119 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років; звідси випливає, що умисне діяння, передбачене новою ч. 4 ст. 239 КК України, наслідком якого теж може бути смерть двох чи більше осіб і яке одночасно посягає на два об'єкти кримінально-правової охорони, має каратися не менш суворо.

Отже, керуючись усіма зазначеними положеннями, зокрема, підтримуваною моделлю запровадження кримінальних проступків, пропоную передбачити у санкціях нових редакцій статей 239, 239-1 та 239-2 КК України покарання у виді позбавлення волі на такі строки:

- 1) частини другі статей 239, 239-1 та 239-2 КК України – до 3 років;
- 2) частини треті статей 239, 239-1 та 239-2 КК України – від 3 до 5 років;
- 3) а в ч. 4 ст. 239 КК України – від 5 до 8 років.

Рекомендуючи зазначені види покарань, до уваги бралось і науково обґрунтоване правило стосовно того, що у злочинах, які не є тяжкими (до 5 років позбавлення волі) інтервал між мінімальною та максимальною межами санкції не повинен перевищувати трьох років, а в тяжких та особливо тяжких злочинах (до 10 та 15 років відповідно) – не більше п'яти років³⁰³².

Щодо проєктованої ст. 239-3 КК України, в якій пропонується передбачити відповідальність за необережні прояви забруднення або псування земель, то під час визначення санкцій цієї норми, крім, звичайно, зазначених вище санкцій за умисні діяння, знову враховувався досвід іноземних держав, в яких диференційовано відповідальність за певні умисні та необережні посягання. Аналіз такого досвіду засвідчив, що санкції норм, які передбачають відповідальність за земельні делікти, вчинені з необережності, по-перше, містять покарання, які є приблизно у 2–2,5 рази м'якшими, ніж покарання, передбачені за вчинення аналогічних умисних посягань; по-друге, значно рідше (зазвичай лише у разі настання смерті потерпілого) передбачають покарання у виді позбавлення волі.

З урахуванням цього пропонується:

- у ч. 1 ст. 239-3 КК України передбачити покарання у виді штрафу від 750 до 1 500 НМДГ;
- у ч. 2 – штраф від 1 500 до 3 000 НМДГ (проступки);
- у ч. 3 – штраф від 3 000 до 6 000 НМДГ або позбавлення волі на строк до 2 років;
- у ч. 4 – штраф від 6 000 до 10 000 НМДГ або позбавлення волі на строк від 2 до 5 років (злочини).

³⁰³¹ Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 12.

³⁰³² Музика А. А., Горюх О. П. Покарання за незаконний обіг наркотиків : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 101.

3.3. Звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин

Як і деякі науковці, думки яких були наведені на початку цього розділу, Ю. В. Баулін зазначає, що розвиток сучасної кримінально-правової думки, практика законотворення та застосування кримінального закону переконують у наявності двоєдиної тенденції у справі протидії злочинності. Перша з них продовжує класичну залежність між злочином і покаранням. Це стосується насамперед вчинення особливо тяжких і тяжких злочинів та їхніх кримінально-правових наслідків. На переконання вченого, навряд чи людство здатне сьогодні запровадити іншу реакцію на вчинення таких злочинів, як застосування до винних покарання. Друга тенденція полягає у певному відході від позицій класичної школи щодо жорсткого зв'язку злочину та його правового наслідку – покарання. У випадках вчинення нетяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості суспільство нерідко зацікавлене врегулювати конфлікт, що виник іншим шляхом, ніж застосування покарання³⁰³³. За вдалих висловлюванням Л. В. Головка, звільнення від кримінальної відповідальності є альтернативним способом реакції держави на злочин, коли реакція має місце, однак поза традиційною дихотомією «злочин–покарання», на якій ґрунтується класичне кримінальне право³⁰³⁴.

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що за кримінально-правового реагування на злочини у сфері земельних відносин «іншим шляхом», про який говорить Ю. В. Баулін, найчастіше застосовується звільнення особи від кримінальної відповідальності за різними підставами, яке було зафіксовано у 40 % зі 100 % розглянутих судами справ досліджуваної категорії³⁰³⁵. Незважаючи на те, що, як і норми про звільнення від покарання та його відбування, норми про звільнення від кримінальної відповідальності також здебільшого мають заохочувальний характер, у дослідників не викликає сумнівів принципово різний характер кримінально-правових інститутів, в яких згруповані зазначені види норм³⁰³⁶. Саме ці обставини і детермінували необхідність ретельного дослідження відповідної категорії справ у рамках окремого підрозділу монографії.

Звільнення від кримінальної відповідальності може бути визначене як врегульована кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством відмова держави від засудження особи, яка вчинила злочин, і від застосування щодо останньої примусу у вигляді покарання та, за загальним правилом, інших заходів криміналь-

³⁰³³ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 185.

³⁰³⁴ Головка Л. В. Альтернативи уголовному преследованию в современном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. С. 356–357.

³⁰³⁵ У вітчизняній юридичній літературі вже тривалий час не вщухають дискусії щодо конституційності розгляданого кримінально-правового інституту, зокрема його відповідності принципу презумпції невинуватості. Не вдаючись до глибокого аналізу цієї проблематики, лише зазначу, що більш переконливо видається позиція вчених, які вважають, що регламентований КК України 2001 р. матеріально-правовий інститут звільнення від кримінальної відповідальності не суперечить принципу презумпції невинуватості у тому вигляді, в якому цей процесуальний принцип закріплений у ч. 1 ст. 62 Конституції України (докладніше про це див.: Дудоров О. О. Дискусійні аспекти конституційності інституту звільнення від кримінальної відповідальності. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 118–123).

³⁰³⁶ Докладніше про це див.: Дудоров О., Письменський С. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52.

но-правового впливу³⁰³⁷. Як зазначає О. О. Дудоров, за своїм змістом звільнення від кримінальної відповідальності характеризується трьома моментами: 1) не відбувається державний осуд особи, яка вчинила злочин. Обвинувальний вирок суду, яким особа офіційно визнається винуватою у злочині та який виражає негативну оцінку вчиненому з боку держави, не постановляється; 2) до винуватого не застосовується покарання, тобто особа звільняється від покладання на неї втрат і обмежень особистого, майнового та іншого характеру, передбачених кримінальним законом як покарання; 3) через відсутність обвинувального вироку, яким особі призначається покарання, звільнена від кримінальної відповідальності особа вважається такою, що не має судимості³⁰³⁸.

Аналізуючи кримінально-правову політику України, П. Л. Фріс зауважує, що одним з її основних напрямів є звільнення від кримінальної відповідальності максимально можливого кола осіб, притягнення до відповідальності яких не може вважатися відповідним, виходячи із мети спеціальної превенції³⁰³⁹. Вважаю, що юрист не випадково підкреслює можливість лише такого звільнення від кримінальної відповідальності, яке не зашкодить меті спеціальної превенції. На думку Ю. В. Філея, яка мені імпонує, якщо головна проблема санкцій – їхня відповідність та співрозмірність правопорушенню, то одна з центральних проблем відповідальності – її невідворотність³⁰⁴⁰. Масштабність звільнення від кримінальної відповідальності певною мірою девальвує як таку кримінальну відповідальність, призводить до забуття принципу невідворотності кримінальної відповідальності, виправдовує появу радикальних пропозицій на кшталт заміни передбачених КК України видів звільнення від кримінальної відповідальності аналогічними видами звільнення від покарання³⁰⁴¹.

На початку цього підрозділу вже наводилась інформація про ті доволі високі показники, які в загальному масиві розглянутих судами справ досліджуваної категорії займає звільнення від кримінальної відповідальності (40 %) (див. Додаток Б-1). Найбільшою мірою виявлена тенденція характерна для злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, провадження у справах про які закінчуються звільненням від кримінальної відповідальності у 50 % випадків (див. Додаток Б-2)³⁰⁴².

Проаналізувавши ці статистичні показники, можна зробити висновок про те, що у цьому разі про невідворотність кримінальної відповідальності не йдеться. Замість

³⁰³⁷ У кримінально-правовій доктрині нерідко зустрічаються пропозиції щодо необхідності закріплення у ст. 44 КК України законодавчої дефініції поняття «звільнення від кримінальної відповідальності» (Степаненко О. В. *Права природа інституту звільнення від кримінальної відповідальності*. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 319).

³⁰³⁸ Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 732.

³⁰³⁹ Фріс П. Л. *Кримінально-правова політика* : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 347.

³⁰⁴⁰ Філей Ю. В. *Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності* : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. С. 159.

Принцип невідворотності кримінальної відповідальності полягає в тому, що кожна особа, у протиправних діях якої є склад злочину, повинна нести кримінальну відповідальність (Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 20).

³⁰⁴¹ Хавронюк М. *Диференціація кримінальної відповідальності: чи кримінальна безвідповідальність? Підприємство, господарство і право*. 2009. № 8. С. 6–7.

³⁰⁴² І це при тому, що в юридичній літературі вказується на те, що звільнення від кримінальної відповідальності кримінальний закон розглядає як **виятковий** (виділено мною – Р. М.) наслідок (Сахнюк С. В. *Юридична природа звільнення від кримінальної відповідальності*. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 281).

досягнення цілей спеціальної та загальної превенції своєю діяльністю суди досягають протилежного результату – заохочення потенційних злочинців, в яких бажання нажитися на самовільному зайнятті земельної ділянки та самовільному будівництві на них лише зростає через усвідомлення того, що їм, очевидно, вдасться уникнути кримінальної відповідальності. Суди фактично ігнорують ту обставину, що кримінальна відповідальність встановлена лише за найбільш суспільно небезпечні різновиди самовільного зайняття земельних ділянок. Основною метою включення ст. 197-1 у КК України, як неодноразово зазначалося у цій роботі, було посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства; проте нерідко винні особи не несуть навіть адміністративної відповідальності за скоєне. Переконаний у тому, що за жодних умов не може бути визнана виправданою практика, коли за вчинення злочинів певного виду від кримінальної відповідальності звільняється 50 % винних у їх вчиненні.

Значна кількість осіб, дії яких кваліфікувалися за ст. 197-1 КК України, була звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки на підставі ст. 48 КК України (32 %) (див. Додаток Б-2)³⁰⁴³. Ця стаття передбачає дві самостійні підстави звільнення від кримінальної відповідальності: 1) втрата внаслідок зміни обстановки суспільної небезпечності вчиненого злочину; 2) втрата внаслідок зміни обстановки суспільної небезпечності особи, яка вчинила злочин. Не заперечуючи типову законодавчу оцінку діяння як злочинного, ст. 48 КК України виходить з того, що кримінальна протиправність повинна бути наявною на момент не лише вчинення діяння, а й розслідування і розгляду справи у суді. Під час вчинення діяння воно містило склад конкретного злочину, і ця підстава кримінальної відповідальності на момент вирішення питання про звільнення особи від відповідальності за ст. 48 КК України не усувається, оскільки кримінальний закон залишається незмінним. Стаття 48 КК України (на відміну від ч. 2 ст. 11 КК України) розрахована на ті випадки, коли вчинене діяння втрачає свою суспільну небезпеку з плином часу, протягом якого змінюється обстановка.

Стосовно втрати суспільної небезпечності вчиненого злочину зміна обстановки означає передусім істотну зміну соціально-економічних, політичних або духовних засад життєдіяльності суспільства, яка відбувається незалежно від волі винної особи і внаслідок чого втрачається суспільна небезпечність не лише конкретного злочину, а й подібних йому діянь (наприклад, скасування надзвичайного стану, перехід країни від воєнного часу до мирного або від однієї системи господарювання до принципово іншої). Зазначені масштабні зміни зазвичай передують рішенням законодавця декриміналізувати ті чи інші діяння³⁰⁴⁴.

³⁰⁴³ С. О. Муха вважає, що окремі види звільнення від кримінальної відповідальності з методологічного погляду правильно йменувати субінститутами цього інституту (Муха С. О. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності у кримінальному праві. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 1. С. 100).

³⁰⁴⁴ Х. Д. Алікперов вважає невдалим використане, зокрема в кримінальному законодавстві РФ, формулювання «діяння перестало бути суспільно небезпечним». На думку автора, якщо діяння перестало бути небезпечним, то воно взагалі не може вважатися злочином через відсутність ознак останнього (Алікперов Х. Д. Освобождение от уголовной ответственности. Москва : Московский психолого-социальный институт ИПК РК Генеральной прокуратуры РФ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2001. С. 56–57). Водночас іншими дослідниками позиція Х. Д. Алікперова критикується через те, що діяння може бути суспільно небезпечним у момент його вчинення та, відповідно, втратити таку властивість згодом (Егоров В. С. Освобождение от уголовной ответственности : монография. Москва : МПСИ, 2002. С. 137; Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. Киев : Наукова думка, 1987. С. 73).

Зміна обстановки може стосуватись як усієї країни, так і окремих територій, населених пунктів, підприємств, установ, організацій. Зміни у мікросоціальному середовищі, так би мовити, «знецінюють» шкоду, заподіявану конкретним посяганням, і тим самим усувають суспільну небезпечність злочину загалом³⁰⁴⁵.

Ю. В. Баулін розрізняє локальну, внаслідок якої втрачається суспільна небезпечність конкретного злочину, і масштабну (в межах країни) зміну обстановки, яка тягне за собою втрату суспільної небезпечності певного виду злочинних діянь, «коли законодавець не встигає змінити ознаки відповідного складу злочину або зовсім виключити його із КК»³⁰⁴⁶. Вдало вирішує проблему співвідношення звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки і декриміналізації П. Л. Фріс, який виокремлює два види втрати діянням суспільної небезпечності: 1) втрата суспільної небезпечності конкретним злочином як результат змін локального характеру, що не призводять до законодавчих змін; 2) втрата злочином суспільної небезпечності, пов'язана з глобальними змінами у країні, які внаслідок динамічності соціально-політичних процесів поки що не призвели до змін у законодавстві³⁰⁴⁷. Саме друга ситуація нерідко передує рішенням законодавця про декриміналізацію³⁰⁴⁸ певних діянь, оперативне кримінально-правове реагування на які до ухвалення такого рішення може набувати вигляду застосування ст. 48 КК України. У цьому аспекті, здавалося б, показовим може бути судове рішення, яке згадувалося в підрозділі 2.2 монографії.

Харківським районним судом Харківської області встановлено, що Особа-1 шляхом огороження самовільно зайняв земельну ділянку, віднесено до цінних природних територій та об'єктів, що резервуються для подальшого віднесення до ПЗФ області. Проведенням відповідно до постанови КМУ № 521 від 21 квітня 1998 р. розрахунком встановлено, що розмір шкоди складає 56 030 грн. У судовому засіданні обвинувачений заявив клопотання про звільнення його від кримінальної відповідальності згідно зі ст. 48 КК України у зв'язку зі зміною обстановки, яке насамперед було обґрунтоване посиланням на те, що вчинене ним діяння (самовільне огороження частини території об'єкта ПЗФ) внаслідок зміни обстановки в теперішній час втратило суспільну небезпечність. Адже постанова КМУ від 21 квітня 1998 р. № 521 втратила чинність та відповідно до ст. 65 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» затверджено нові такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про ПЗФ у межах територій та об'єктів ПЗФ. Додатком № 10 до вказаної постанови затверджено такси для обчислення шкоди, заподіяної порушенням законодавства про ПЗФ внаслідок самовільного використання земель, зняття ґрунтового покриття, забруднення та засмічення їх територій, яка вже не містить визначення такого виду порушення, як огороження територій. Суд погодився з наведеною аргумен-

³⁰⁴⁵ Мальцев В. Освобождение от наказания в связи с изменением обстановки. *Уголовное право*. 2008. № 6. С. 24.

³⁰⁴⁶ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 151.

³⁰⁴⁷ Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Атіка, 2009. С. 343.

³⁰⁴⁸ На необхідність розмежування передбаченого ст. 48 КК України звільнення від кримінальної відповідальності і декриміналізації вказують й інші автори (наприклад: Грищенко О. Фікція в законодавчій конструкції звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 3. С. 268).

тацією та звільнив Особу-1 від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України³⁰⁴⁹.

Після аналізу цього судового рішення стає очевидним, що насправді воно може слугувати ілюстрацією неправильного застосування норм чинного законодавства, адже під час обчислення завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди орган досудового розслідування, а за ним і суд мали б враховувати приписи Методики від 25 липня 2007 р., а не вказаних постанов КМУ. Тому згадування чи незгадування у них про такий вид порушення, як огороження земельної ділянки, не має жодного юридичного значення для оцінки суспільної небезпечності вчиненого Особою-1 діяння, оскільки такі дії як були, так і залишаються відмінним від порушення законодавства про ПЗФ правопорушенням (злочином) – самовільним зайняттям земельної ділянки.

Загалом про перший вид зміни обстановки (масштабна зміна) у контексті самовільного зайняття земельної ділянки говорити наразі не доводиться. А ось локальна зміна обстановки як підстава звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення вказаного злочину неодноразово вказувалася у досліджених процесуальних документах. Водночас, мотивуючи свої рішення про втрату діянням суспільної небезпеки, суди переважно посилаються на три обставини:

1) отримання або намір отримати винною особою у встановленому законом порядку право на землю.

Наприклад, Подільський районний суд м. Києва визнав вчинене Особою-1 діяння таким, що перестало бути суспільно небезпечним, через те, що обвинувачений визнав свою вину, щиро покався та, головне, отримав дозвіл для встановлення тимчасової споруди, самовільне розміщення якої і стало підставою для інкримінування ст. 197-1 КК України³⁰⁵⁰.

Подібну мотивацію знаходимо і в рішеннях інших судів;

2) відшкодування збитків, завданих самовільним зайняттям земельної ділянки.

Наприклад, Кіровським районним судом м. Дніпропетровська Особа-1 звільнений від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, на тій підставі, що самовільно встановлений торгівельний кіоск було демонтовано, шкода, спричинена порушенням законодавства, була відшкодована в повному обсязі, що, на думку суду, свідчить про втрату вчиненим Особою-2 діянням суспільної небезпечності³⁰⁵¹;

3) чи не найбільше занепокоєння викликають прецеденти, коли відповідні рішення суди пояснюють самим лише фактом добровільного звільнення винною особою самовільно зайнятої земельної ділянки.

Дніпропетровський районний суд Дніпропетровської області, керуючись ст. 48 КК України, звільнив від кримінальної відповідальності Особу-1 на тій підставі,

---

³⁰⁴⁹ Ухвала Харківського районного суду Харківської області від 16 січня 2013 р. у справі № 635/12149/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37691867>.

³⁰⁵⁰ Постанова Подільського районного суду м. Києва від 30 липня 2012 р. у справі № 2607/6666/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25523686>.

³⁰⁵¹ Ухвала Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 16 червня 2015 р. у справі № 203/3535/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45196627>.

Своє ставлення (критичне) до практики застосування ст. 48 КК України лише на підставі відшкодування завданих самовільним зайняттям земельної ділянки збитків автор висловить нижче.

що останній звільнив самовільно зайняту земельну ділянку та повністю визнав свою вину у вчиненні злочину³⁰⁵².

Білгород-Дністровський міськрайонний суд Одеської області дійшов висновку про втрату вчиненням Особою-2 діянням його суспільної небезпеки через добровільне звільнення земельної ділянки, яке виявилось у знесенні огорожувальної споруди та припиненні незаконного вирощування сільськогосподарської продукції³⁰⁵³.

Інколи застосування ст. 48 КК України мотивується обставинами, які можуть розглядатися винятково в контексті індивідуалізації кримінальної відповідальності (на кшталт відсутності судимості або визнання вини³⁰⁵⁴) або самим лише фактом вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості вперше з подальшою вказівкою на втрату діянням суспільної небезпеки без будь-якого пояснення³⁰⁵⁵.

Така практика застосування ст. 48 КК України явно не стимулює законослужняну поведінку, оскільки у найгіршому разі тому, хто вчинив самовільне зайняття земельної ділянки, загрожує хіба що необхідність укласти відповідний договір і внести орендну плату за користування земельною ділянкою або звільнити земельну ділянку, не зазнаючи будь-якого покарання за вчинене. І хоча в юридичній літературі наголошується, що перетворювати кримінальне право на «нагороджувальну», «заохочувальну» галузь немає підстав³⁰⁵⁶, у частині застосування ст. 48 КК України до осіб, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, воно набуло саме таких, непритаманних йому рис³⁰⁵⁷.

Натомість як приклад (на жаль, чи не єдиний) правильного розуміння юридичної природи приписів ст. 48 КК України можна навести рішення Апеляційного суду Донецької області.

Слов'янським міськрайонним судом Донецької області Особа-1 була звільнена від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, через те, що: нею було ліквідовано торгівельні та інші об'єкти, самовільно розташовані на земельній ділянці; остання звільнена та приведена в первісний природний стан; санітарний стан території задовільний³⁰⁵⁸. Вказане рішення було оскаржене прокурором, за результатом розгляду скарги якого Апеляційний суд Донецької області обґрунтовано зазначив, що зазначені дії Особи-1 свідчать про те, що вона лише фактично припинила злочинну діяльність та усунула наслідки кримінального правопорушення, що не може

³⁰⁵² Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 22 травня 2015 р. у справі № 175/1879/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46081967>.

³⁰⁵³ Ухвала Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 3 грудня 2015 р. у справі № 495/7846/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54536281>.

³⁰⁵⁴ Ухвала Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 19 лютого 2019 р. у справі № 180/128/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79933689>.

³⁰⁵⁵ Ухвала Канівського міськрайонного суду Черкаської області від 29 жовтня 2018 р. у справі № 697/1978/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77465584>.

³⁰⁵⁶ Орловська Н. А. Стимулювання, прощення, заохочення: кримінально-правова інтерпретація. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 3. С. 172.

³⁰⁵⁷ Тут пригадуються і слова Ю. А. Пономаренка, який дивується і задається питанням: «Як же може бути з плином часу втрачена суспільна небезпека злочину, якщо вона є його об'єктивною властивістю, яка існувала саме на момент вчинення самого злочину?» (Пономаренко Ю. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Марти Романівни Рудковської «Суспільна небезпека як ознака поняття злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2017. С. 7).

³⁰⁵⁸ Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 22 вересня 2017 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69052536>.

бути підставою для застосування ст. 48 КК України. Адже обставин, які б дійсно свідчили про зміну обстановки, а також про те, що Особа-1 перестала бути суспільно небезпечною, не встановлено. На підставі цього апеляційним судом було зроблено висновок, що суд першої інстанції безпідставно застосував ст. 48 КК України, чим допустив неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність, і скасував його ухвалу, призначивши новий розгляд справи.³⁰⁵⁹

Проте ще більш неприйнятна ситуація склалася в частині звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, коли таке звільнення мотивується втратою особою суспільної небезпеки.

Як зазначається в п. 7 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності», особу можна визнати такою, що перестала бути суспільно небезпечною, у разі, коли вона сама або обстановка навколо неї зазнала таких змін, що унеможливають вчинення нею нового злочину. Це зміни умов життєдіяльності конкретного суб'єкта, які позитивно і дієво впливають на нього, з великою долею ймовірності свідчать про те, що він не вчинятиме у майбутньому кримінально караних діянь, принаймні подібних до вже вчиненого, адже «неможливо вимагати від суду, щоб на підставі оцінки зміни обстановки він прогнозував взагалі неможливість вчинення даною особою будь-якого злочину, навіть необережного»³⁰⁶⁰.

При застосуванні ст. 48 КК України на підставі втратою особою своєї суспільної небезпечності також варто враховувати правову позицію ВС, який наполягає на тому, що збереження суспільної небезпечності вчиненого злочину на момент розгляду справи у суді не перешкоджає застосуванню ст. 48 КК України у разі, коли у зв'язку зі зміною обстановки особа, яка вчинила злочин, перестала бути суспільно небезпечною. Зокрема, колегія суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі ВС визнала правомірним звільнення від кримінальної відповідальності з посиланням на ст. 48 КК України двох осіб, які «вчинили інкриміновані їм злочини (передбачені ч. 1 ст. 186 та ст. 198 КК України) вперше і в неповнолітньому віці, раніше до кримінальної чи адміністративної відповідальності не притягалися, відшкодували потерпілому завдані збитки, повністю визнали свою вину у скоєному та щиро розкаялися. З моменту вчинення злочину і до розгляду справи судом, тобто упродовж понад двох років, нових злочинів і правопорушень не вчиняли, здобули освіту, позитивно характеризуються за місцем проживання і за місцем навчання, на обліку у психіатра та нарколога не перебувають». З урахуванням цього ВС погодився, що на час судового розгляду в житті обвинувачених відбулися такі позитивні зміни, які з великою долею ймовірності свідчать про те, що вказані особи в майбутньому не вчинятимуть кримінальних правопорушень і перестали бути суспільно небезпечними.³⁰⁶¹

³⁰⁵⁹ Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 23 листопада 2017 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7051112>.

За результатами повторного розгляду справи тим самим Слов'янським міськрайонним судом Донецької області Особа-1 знову була звільнена від кримінальної відповідальності, однак на цей раз вже у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України) (ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71499374>).

³⁰⁶⁰ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 156.

³⁰⁶¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 26 березня 2019 р. у справі № 569/20/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438477>.

Не визнається зміною обстановки з погляду застосування ст. 48 КК України зміна місця проживання, зокрема і виїзд за кордон, що здійснено винним для ухилення від правосуддя та уникнення притягнення до кримінальної відповідальності, перебування в установі виконання покарань, де особа відбуває покарання за інший злочин. Висновок про те, що особа перестала бути суспільно небезпечною, може бути зроблений лише на підставі комплексного вивчення обстановки життєдіяльності суб'єкта та її впливу на його поведінку³⁰⁶².

Фактами зміни зовнішньої обстановки, яка оточує винного, можуть визнаватися, зокрема: призов на строкову військову службу; зміна постійного місця проживання і розірвання зв'язків з кримінальним оточенням, під впливом якого було вчинено злочин; звільнення з роботи, через виконання якої було вчинено злочин; працевлаштування раніше не працюючого; тяжка хвороба або нещасний випадок, внаслідок чого особа стала інвалідом; ув'язнення себе в монастирі; залучення особи до конфіденційної співпраці з правоохоронними органами; звільнення у запас військовослужбовця строкової служби, який вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби; інвалідність дитини чи дружини такого військовослужбовця; смерть дружини військовослужбовця, який вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби, або позбавлення батьківських прав такої дружини, що потягло за собою залишення спільної дитини без піклування батьків; поліпшення сімейних стосунків, ускладнення яких у минулому сприяло вчиненню злочину; залишення неблагополучної, конфліктної сім'ї; вступ до шлюбу з жертвою злочину. У новому оточенні морально-юридична оцінка конкретної особи істотно змінюється; втрачається доцільність застосування щодо винного у злочині заходів кримінально-правової репресії³⁰⁶³.

Жмеринським міськрайонним судом Вінницької області Особа-1, який вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України, був визнаний таким, що втратив свою суспільну небезпечність через те, що збитки відшкодовані, він позитивно характеризується за місцем проживання та, головне, був звільнений з посади керуючого ПП «Укр Терра Плюс», що позбавляє його можливості вчиняти нові злочини з використанням такої посади³⁰⁶⁴.

До Апостолівського районного суду Дніпропетровської області надійшли матеріали кримінального провадження за ч. 1 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-2. Під час судового розгляду захисник обвинуваченої заявив клопотання про звільнення її від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, оскільки Особа-2 захворіла та згідно з довідкою особисто не може взяти участь у судових засіданнях через погіршення стану здоров'я та перенесених гострих порушень мозкового кровообігу. Пересування будь-яким видом транспорту для Особи-2 значно обмежено (носилки). У наведеній ситуації суд прийняв обурливане рішення про те, що Особа-2 втратила свою суспільну небезпечність³⁰⁶⁵.

³⁰⁶² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 143.

³⁰⁶³ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 154.

³⁰⁶⁴ Ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 9 вересня 2015 р. у справі № 1-кп/130/107/2015. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49921496>.

³⁰⁶⁵ Ухвала Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2014 р. у справі № 171/1686/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39422148>.

Водночас змушений констатувати, що в практиці застосування ст. 48 КК України щодо випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва домінуючим є підхід, коли під втратою особою суспільної безпеки суди розуміють зовсім інші обставини.

*Наприклад, вивчивши письмові матеріали кримінального провадження, Великолепетиський районний суд Херсонської області зазначив, що Особа-1 вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, за місцем проживання характеризується позитивно, розкаюється, на час розгляду кримінального провадження його не можна вважати суспільно небезпечною особою, а тому суд вважає можливим звільнити Особу-1 від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки та закрити кримінальне провадження*³⁰⁶⁶.

*Буринський районний суд Сумської області втрату Особою-2 суспільної безпеки мотивував посланням, зокрема, на ті згадані вище обставини, якими в інших випадках суди пояснювали втрату суспільної безпеки самим діянням*³⁰⁶⁷: «активно сприяв розкриттю злочину, має на утриманні двох малолітніх дітей та оформив оренду на землю, яку самовільно використовував, завдану шкоду повністю відшкодував»³⁰⁶⁸.

Подібні за змістом рішення ухвалювали й інші суди, які втрату суб'єктом злочину суспільної небезпечності пояснювали тим, що він:

– «широсердечно розкаюється та активно сприяв у розкритті злочину, негативно оцінює свою поведінку»³⁰⁶⁹;

– «займається суспільно-корисною працею, бере активну участь у громадському житті міста, ліквідував кооператив, головою якого він був, повернув захоплену земельну ділянку, раніше не судимий, має на утриманні малолітню дитину, позитивно характеризується за місцем проживання»³⁰⁷⁰;

– «повністю визнав свою провину, сприяв органу досудового слідства і суду у встановленні істини по справі, відшкодував завдану шкоду»³⁰⁷¹;

– «характеризується позитивно, має постійне місце мешкання, приватний підприємець, матеріальна шкода, завдана кримінальним правопорушенням на суму 413,81 грн, відшкодована на етапі досудового розслідування, шляхом сплати коштів до державного бюджету»³⁰⁷²;

³⁰⁶⁶ Ухвала Великолепетиського районного суду Херсонської області від 23 жовтня 2013 р. у справі № 649/907/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35290425>.

³⁰⁶⁷ Деякі суди, з'ясувавши, що «обвинувачена усвідомила неправомірний характер своїх дій, широко розкаюється у вчиненому, має позитивні характеристики за місцем проживання, відсутність претензій зі сторони представника потерпілого, на обліку у лікаря нарколога та психіатра не перебуває, раніше не судима, позитивно характеризується за місцем проживання», роблять висновок про те, що суспільну безпеку втратило як діяння, так і особа, яка його вчинила (ухвала Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 7 лютого 2019 р. у справі № 195/33/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79885673>; ухвала Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 3 жовтня 2013 р. у справі № 589/4988/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33876086>).

³⁰⁶⁸ Постанова Буринського районного суду Сумської області від 30 жовтня 2012 р. у справі № 1802/1335/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29985125>.

³⁰⁶⁹ Ухвала Новоолександрівського районного суду Полтавської області від 9 грудня 2016 р. у справі № 542/1704/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63382083>.

³⁰⁷⁰ Постанова Хустського районного суду Закарпатської області від 16 серпня 2013 р. у справі № 713/98/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33023352>.

³⁰⁷¹ Ухвала Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 27 листопада 2013 р. у справі № 310/10957/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35812291>.

³⁰⁷² Ухвала Межівського районного суду Дніпропетровської області від 21 грудня 2018 р. у справі № 172/660/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78753062>.

– «до часу розгляду кримінальної справи в суді не скоїв інших злочинів та не притягався до адміністративної відповідальності, позитивно характеризується за місцем постійного проживання, займається суспільно-корисною працею»³⁰⁷³;

– «повністю визнав свою провину і щиро сердно розкався у вчиненому, з 4 червня 2014 р. не працює у ТОВ»³⁰⁷⁴.

На окрему увагу заслуговує рішення Джанкойського міськрайонного суду АРК, який застосування ст. 48 КК України мотивував не лише «традиційними» повним визнанням своєї провини, щирим каяттям, наявністю сім'ї та позитивною характеристикою за місцем проживання, а й тим, що Особа-1 скоїв злочини з метою функціонування керованого ним підприємства»³⁰⁷⁵.

Очевидно, що якщо керуватися такою неприйнятною для мене логікою, то левова частина осіб, які вчиняють службові злочини, мають визнаватися такими, що не є суспільно небезпечними.

Отже, звільняючи винних у самовільному зайнятті земельних ділянок та самовільному будівництві від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України, суди найчастіше враховують такі фактори, як позитивна характеристика за місцем проживання, відсутність судимості, зайняття суспільно корисною працею, відшкодування шкоди, приведення земельної ділянки в попередній стан, набуття прав на земельну ділянку, щире каяття, сприяння органам досудового розслідування, звільнення з посади, перебуваючи на якій суб'єкт вчинив злочин. Як бачимо, більшість із цих обставин за своєю природою є суб'єктивними, і це тоді, коли в кримінально-правовій науці зміна обставин належить до об'єктивних підстав звільнення від кримінальної відповідальності³⁰⁷⁶. Посилання в контексті застосування ст. 48 КК України на такі різновиди позитивної посткримінальної поведінки особи, як відшкодування збитків, сприяння розкриттю злочинів, щире каяття тощо загалом є недоречним. Зазначене посилання ігнорує той очевидний факт, що зміна обставинки як об'єктивний вид звільнення від кримінальної відповідальності не залежить від волевиявлення і посткримінальної поведінки суб'єкта злочину. Зроблений висновок, серед іншого, бере до уваги етимологію терміна «обстановка» (сукупність умов, за яких щось відбувається). У ст. 48 йдеться про зміну обстановки – про об'єктивні та суб'єктивні (тобто залежні від волевольних зусиль особи), але у будь-якому разі зовнішні чинники втрати особою суспільної небезпечності.

Стаття 48 КК України виходить з існування певного проміжку часу, в який відбувається зовнішній вияв тих чи інших змін, внаслідок чого суб'єкт опиняється в іншій обстановці. Вочевидь, саме через це М. І. Хавронюк розглядуваний вид звільнення від кримінальної відповідальності відносить не до заохочувальних, а до

³⁰⁷³ Ухвала Котовського міськрайонного суду Одеської області від 18 липня 2013 р. у справі № 505/2665/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32628037>.

³⁰⁷⁴ Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 175/3339/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40851785>.

³⁰⁷⁵ Ухвала Джанкойського міськрайонного суду АРК від 18 лютого 2014 р. у справі № 105/4698/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37294190>.

³⁰⁷⁶ Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел : уч. пособие. Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1984. С. 18; Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 76; Виноградова О. Б. Законність і обоснованість прекращення уголовного дела в связи с изменением обстановки. *Российский следователь*. 2001. № 7. С. 20; Головка Л. Классификация основ освобождения от уголовной ответственности. *Законность*. 1998. № 1. С. 37.

«квазізаходів» кримінально-правового впливу, які характеризуються тим, що не існує жодної «заслуги» особи у тому, що закон раптово став «прихильним» до неї, як немає і жодної заслуги держави – ні щодо виправлення особи, ні щодо запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень нею та іншими особами. «Квазізаходи застосовуються тому, що „просто так сталося”, або через політичну, економічну чи іншу доцільність»³⁰⁷⁷. Аналогічно висловлюється і З. А. Загинеї-Заболотенко, підкреслюючи, що у разі зміни обстановки винувата особа займає пасивну позицію стосовно впливу на певні зовнішні умови, які існують навколо неї; ці зовнішні умови є тим активним началом, яке власне й зумовлює зміну обстановки³⁰⁷⁸.

Водночас варто мати на увазі, що врахування позитивної поведінки порушника кримінально-правової заборони під час кримінального провадження цілком можливе (хоч і не обов'язкове) з огляду на те, що передбачене ст. 48 звільнення від кримінальної відповідальності є дискреційним.

Як впливає з наведених прикладів із правозастосовної практики, суди звільняють осіб від кримінальної відповідальності фактично на підставі не стільки закону (ст. 48 КК України), скільки власного переконання про недоцільність кримінальної відповідальності осіб, які вчинили самовільне зайняття земельних ділянок. Щодо цього Ю. В. Баулін зазначає, що не відповідає вимогам закону застосування ст. 48 КК України без зміни обстановки лише з мотивів недоцільності притягнення до кримінальної відповідальності певної особи, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості³⁰⁷⁹. Слушною є і думка С. С. Яценка, який пише, що звільнення від кримінальної відповідальності через зміну обстановки треба відрізняти від якби з повинної, широкого розкаяння, сприяння в розкритті злочину та інших обставин, які лише пом'якшують відповідальність³⁰⁸⁰. За наявності сукупності всіх цих обставин, якщо така особа не може вважатися суспільно небезпечною на час розгляду справи в суді, вона може бути лише звільнена вироком суду від покарання, але аж ніяк не від кримінальної відповідальності³⁰⁸¹.

Правильним у цьому аспекті може вважатися таке судове рішення.

До Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області надійшло клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки Особи-1, якому було повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Своє клопотання прокурор мотивував тим, що вчинене Особою-1 правопорушення віднесено до категорії злочинів невеликої тяжкості, а також те, що він вчинив його вперше, повністю визнав свою вину, щиро покався, активно сприяв розкриттю кримінального правопорушення та добровільно повністю усунув виявлені порушення шляхом звільнення за-

³⁰⁷⁷ Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіге, 2014. С. 302.

³⁰⁷⁸ Загинеї З. Аналіз судової практики стосовно звільнення від кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації (стаття 366-1 Кримінального кодексу України). *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 118.

³⁰⁷⁹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 156.

³⁰⁸⁰ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 345.

³⁰⁸¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 155.

значених земельних ділянок та встановлення межових знаків в охоронній зоні. Розглянувши відповідне клопотання, суд зазначив, що для застосування ст. 48 КК України необхідно встановити, що після вчинення певного злочину обстановка змінилася так, що вчинене діяння вже не є суспільно небезпечним. Посилання прокурора як на ознаки зміни обстановки на ті обставини, що Особа-1 повністю визнав свою вину, щиро покаюся, активно сприяв розкриттю кримінального правопорушення та добровільно повністю усунув виявлені порушення шляхом звільнення зазначених земельних ділянок та встановлення межових знаків в охоронній зоні, і відсутність збитків, не відповідають визначенню зміни обстановки, наведеному в п. 7 відповідної ППВСУ. З огляду на це суд дійшов обґрунтованого висновку, що зазначені прокурором обставини є недостатніми для задоволення його клопотання³⁰⁸².

На підтримку заслуговують і рішення деяких інших судів, які, демонструючи принципову позицію, замість звичного формального підходу, ретельно вивчають наявність підстав для задоволення відповідних клопотань.

Наприклад, до Голосіївського районного суду м. Києва надійшло клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, Особи-2. Клопотання було мотивоване тим, що самовільно зайнята земельна ділянка була звільнена від піску, а Особа-2 звільнився з посади директора ТОВ «УПБ», внаслідок чого перестав бути суспільно небезпечним. Утім суд зауважив, що не зрозуміло, яким чином звільнений із посади директора ТОВ «УПБ» Особа-2 перестав бути суспільно небезпечним з огляду на те, що Особа-2 є також і засновником вказаного товариства. Тобто Особа-2 і дотепер може продовжувати керувати ТОВ «УПБ». Крім того, Особа-2 самовільно зайняв земельну ділянку під розташування піщаної суміші і тимчасової споруди. Відповідно до протоколу огляду місця події та акта обстеження земельної ділянки на момент проведення обстеження земельна ділянка справді звільнена від насипів піщаних сумішей. Водночас про звільнення вказаної ділянки від тимчасової споруди не йдеться. Посилаючись на ці обставини, суд відмовив у задоволенні клопотання прокурора³⁰⁸³.

Подібна аргументація покладена і в основу рішення Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області, яким було з'ясовано, що «ні коні, ні обладнання із самовільно зайнятої земельної ділянки вивезені не були, кінно-спортивні заходи продовжуються». Тому клопотання захисника Особи-3 про звільнення останнього від кримінальної відповідальності через втрату суспільної безпеки задоволенню не підлягає³⁰⁸⁴.

У 2012 р. автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав: «Часто застосовуючи у справах про самовільне зайняття земельної ділянки норму про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, суди чомусь набагато рідше застосовують норму про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, не дивлячись на те, що ст. 45 КК України, на відмі-

³⁰⁸² Ухвала Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 квітня 2019 р. у справі № 188/107/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81442932>.

³⁰⁸³ Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 20 квітня 2015 р. у справі № 752/3767/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43748789>.

³⁰⁸⁴ Постанова Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 23 вересня 2011 р. у справі № 1-114/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55510650>.

ну від ст. 48 КК України, хоча б передбачає як умову можливого звільнення повне відшкодування завданих збитків». Зокрема, на підставі аналізу практики застосування ст. 197-1 КК України за 2007–2012 рр. було виявлено, що в загальному масиві справ, які закінчувалися звільненням винних від кримінальної відповідальності, кількість таких справ складала 9,9 %³⁰⁸⁵. Однак у наступні роки ситуація докорінно змінилася. Наприклад, якщо брати загальну практику застосування ст. 197-1 КК України за 2007–2020 рр., то кількість таких справ зросла до 23 %. У 2019 р. намічена тенденція з «витіснення» дійовим каяттям інших підстав для звільнення від кримінальної відповідальності проявилася ще чіткіше, ніж у попередні роки, адже відповідна кількість сягнула вже 64 %³⁰⁸⁶.

*Зокрема, Гадацьким районним судом Полтавської області Особа-1 був звільнений від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України, адже він вперше вчинив кримінальне правопорушення невеликої тяжкості, щиро покаявся, активно сприяв розкриттю злочину і повністю відшкодував завдані державі збитки (230 тис. 659,31 грн)*³⁰⁸⁷.

*Аналогічні обставини взяв до уваги й Олександрівський районний суд Донецької області при звільненні від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України Особи-2. Зокрема, суд врахував той факт, що представником потерпілого було надано довідку про відшкодування Особою-2 завданої самовільним зайняттям земельної ділянки матеріальної шкоди шляхом сплати на рахунок селищної ради коштів у сумі 91 885 грн*³⁰⁸⁸.

Прикметно, що у провадженнях, передбачених ч. 2 ст. 197-1 КК України, відповідні показники застосування ст. 45 КК України є ще вищими і складають 61 % (2007–2019 рр.) та 72 % (2019 р.) відповідно (див. Додаток Б-4).

Загалом така практика заслуговує на підтримку. Як щодо цього зазначали Ю. В. Абакумова та В. Л. Гамбург, стимуляційна норма ст. 45 КК України виконує роль одного із правових засобів забезпечення відшкодування шкоди від злочинів. Практичне застосування цієї норми має сприяти вирішенню низки актуальних завдань кримінальної політики держави: забезпеченню відновлення прав фізичних і юридичних осіб – потерпілих від злочинів, ліквідації соціально шкідливих наслідків злочинів, а у підсумку – більш ефективному виконанню відновлювальної функції кримінального права³⁰⁸⁹. Крім того, за умови і подальшого збереження тенденції до переважного застосування ст. 45 КК України знімається потреба у доповненні ст. 197-1 КК України спеціальним видом звільнення від кримінальної відповідаль-

³⁰⁸⁵ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 359, 395.

³⁰⁸⁶ Треба зауважити, що внаслідок проведених компаративістських досліджень в юридичній літературі констатується, що в європейських країнах складовою дійового каяття переважно оцінюються як обставини, що лише пом'якшують покарання (Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям за законодавством України та інших європейських країн: порівняльно-правовий аналіз. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2016. № 2. С. 60).

³⁰⁸⁷ Ухвала Гадацького районного суду Полтавської області від 3 травня 2019 р. у справі № 526/98/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81522978>.

³⁰⁸⁸ Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 12 вересня 2017 р. у справі № 240/528/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68839780>.

³⁰⁸⁹ Абакумова Ю. В., Гамбург В. Л. Соціально-правова зумовленість встановлення звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у сучасному кримінальному законодавстві України. *Держава та регіони. Серія «Право».* 2011. Вип. 2. С. 81.

ності, обов'язковою умовою якого було б повне відшкодування завданих збитків або набуття прав на земельну ділянку. Нагадаю, що саме з такою пропозицією автор монографії (разом з О. О. Дудоровим) виступав у 2012 р., мотивуючи це наявною на той час тенденцією до переважаючого звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 197-1 КК України через зміну обстановки, яка не вимагає відшкодування завданих збитків³⁰⁹⁰.

Водночас варто звернути увагу на деякі помилки і труднощі, які траплялися при звільненні від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України осіб, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво:

1) загалом з'ясування факту «відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди» не викликає особливих складнощів у представників Феміди. Звичай він підтверджується наданою судом квитанцією про сплату тих коштів, які фігурують у матеріалах справи як наслідки самовільного зайняття земельної ділянки. Однак деякі представники суддівського корпусу демонструють неправильне розуміння юридичної природи наслідків розглядуваного злочину, що, своєю чергою, призводить до подальшого неправомірного застосування ст. 45 КК України.

*Наприклад, Білопільським районним судом Сумської області встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв і використав під вирощування сільськогосподарської продукції – кукурудзи – земельну ділянку площею 0,7229 га. Розглянувши матеріали провадження, суд прийняв рішення звільнити Особу-1 від кримінальної відповідальності у зв'язку з ойовим каяттям, яке, крім вчинення злочину вперше та каяття у скоєному, мотивував тим, що обвинувачений не вживав дій, спрямованих на збір урожаю на самовільно зайнятих землях, внаслідок чого шкоди не заподіяв та збитки відсутні*³⁰⁹¹.

Як бачимо, замість застосування положень Методики від 25 липня 2007 р. суд під час з'ясування завданої злочином шкоди чомусь поставив її у залежність від збирання врожаю на самовільно зайнятих землях, що врешті-решт призвело до того, що достатнім для застосування ст. 45 КК України було визнано саме лише незбирання урожаю на відповідній земельній ділянці.

*В іншому випадку, з'ясувавши, що Особа-2 самовільно зайняв земельну ділянку в охоронній зоні, Біловодський районний суд Луганської області вказав на те, що шкода кримінальним правопорушенням не завдана, а тому застосування ст. 45 КК України мотивував лише вчиненням Особою-2 злочину невеликої тяжкості вперше та його щирим каяттям*³⁰⁹².

Дозволю собі припустити, що підґрунтям для висновку суду про відсутність шкоди стала мала площа самовільно зайнятої земельної ділянки³⁰⁹³. Утім, навіть якщо це насправді було так³⁰⁹⁴, говорити про відсутність шкоди як підстави для засто-

³⁰⁹⁰ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 361–364.

³⁰⁹¹ Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 25 листопада 2016 р. у справі № 573/1952/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62995566>.

³⁰⁹² Ухвала Біловодського районного суду Луганської області від 21 лютого 2018 р. у справі № 408/195/18-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72341751#>.

³⁰⁹³ Нагадаю, що завдяки вивченню правозастосовних матеріалів за ч. 2 ст. 197-1 КК України було виявлено, що у випадках самовільного зайняття земельних ділянок земель в охоронних зонах середній розмір таких земельних ділянок складає 0,3437 га, а розмір шкоди – 4 736 грн.

³⁰⁹⁴ На жаль, у цитованому рішенні суду відсутні дані про площу самовільно зайнятої земельної ділянки.

сування ст. 45 КК України не було. Адже якась, хоч, допускаю, і мізерна майнова шкода була завдана, і саме вона мала бути відшкодована Особою-2 для подальшого його звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям;

2) у випадках звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України осіб, які вчинили самовільне будівництво на самовільно зайнятих земельних ділянках, як підтвердження усунення заподіяної нею шкоди, суди нерідко оцінюють лише факт знесення збудованих будівель або споруд³⁰⁹⁵, а також звільнення земельної ділянки від фундаменту³⁰⁹⁶;

3) приділяючи належну увагу факту відшкодування збитків (у більшості випадків) або усунення шкоди, судді водночас переважно формально ставляться до встановлення іншої умови застосування ст. 45 КК України – широкого каяття особи³⁰⁹⁷, обґрунтування наявності якого здебільшого зводиться до банальної вказівки на цю обставину³⁰⁹⁸. У «кращому» випадку (а їх відверто небагато) наявність цієї обставини мотивується тим, що обвинувачений «висловив жаль щодо вчиненого та бажає виправити ситуацію»³⁰⁹⁹ або «повідомив про обставини вчиненого правопорушення детальною і послідовною дачею показів»³¹⁰⁰.

Водночас в одному зі своїх рішень ВС слушно акцентував увагу на тому, що розкаяння передбачає, крім визнання особою факту скоєння злочинних дій, дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у скоєному злочині, щирий жаль що-

³⁰⁹⁵ Ухвала Лановецького районного суду Тернопільської області від 21 травня 2014 р. у справі № 602/393/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38920343>.

³⁰⁹⁶ Ухвала Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 27 серпня 2014 р. у справі № 354/472/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40622229>.

³⁰⁹⁷ Характеризуючи суб'єктивне ставлення винної особи до вчиненого нею злочину, шире каяття означає, що особа визнає свою вину за усіма пунктами висунутого проти неї обвинувачення, дає правдиві свідчення, щиро жалкує про вчинене, негативно оцінює злочин, бажає виправити ситуацію, яка склалася, співчуває потерпілому, демонструє готовність понести заслужене покарання. Будучи внутрішнім, морально-психічним процесом у свідомості особи, яка вчинила злочин, шире каяття підлягає встановленню у кожному конкретному випадку з урахуванням постримінальної поведінки винного, правдивості його свідчень під час досудового розслідування і розгляду справи у суді тощо. Сприяння розкриттю злочину і добровільне відшкодування заподіяної шкоди, що не супроводжується ширим каяттям, є обставинами, які пом'якшують відповідальність при призначенні покарання (пункти 1 і 2 ч. 1 ст. 66, ст. 69-1 КК України). Виражене словесно і закріплене письмово визнання особою своєї вини у злочині не завжди є проявом саме широкого каяття, оскільки може поєднуватися з критикою чинного законодавства (особа може вважати конкретну кримінально-правову заборону нерозумною, застарілою, абсурдною), виправдовуванням своєї протиправної поведінки. Не виключається можливість імітації широкого каяття (зокрема, особа, маючи гарні акторські здібності, «грає на публіку») або недостовірною каяття (наприклад, у випадку самообмови), що унеможливило звернення до ст. 45 КК України (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 130).

Також про проблему встановлення цієї оціночної ознаки див.: Ярош В. В. Дійове каяття як підстава звільнення від кримінальної відповідальності, передбачена Загальною частиною Кримінального кодексу України. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1244–1250.

³⁰⁹⁸ Див., наприклад: ухвала Зіньківського районного суду Полтавської області від 21 листопада 2019 р. у справі № 530/1289/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85790233>; ухвала Бурицького районного суду Сумської області від 19 листопада 2019 р. у справі № 574/973/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85735677>.

В юридичній літературі звертається увага на те, що подібні вади притаманні і судовим рішенням в інших категоріях справ (Берднік І. В. Проблеми застосування судами норм КК України про звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, що посягають на водні ресурси. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 112–122).

³⁰⁹⁹ Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 28 серпня 2013 р. у справі № 524/4965/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33173719>; ухвала Ладизинського міського суду Вінницької області від 22 листопада 2018 р. у справі № 147/1149/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215771>.

³¹⁰⁰ Ухвала Голованівського районного суду Кіровоградської області від 7 листопада 2013 р. у справі № 386/1405/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34652200>; ухвала Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 27 червня 2018 р. у справі № 241/871/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74983713>.

до цього та осуд своєї поведінки, що насамперед має виражатись у визнанні негативних наслідків злочину для потерпілої особи, намаганні відшкодувати завдані злочином збитки, бажанні виправити наслідки скоєного. Факт щирого каяття особи в скоєнні злочину повинен знайти своє відображення в матеріалах кримінального провадження³¹⁰¹. За результатами розгляду іншої справи ВС дійшов висновку, що основною формою прояву щирого каяття є повне визнання особою своєї вини та правдива розповідь про всі відомі їй обставини вчиненого злочину. Якщо особа приховує суттєві обставини вчиненого злочину, що значно ускладнює його розкриття, визнає свою вину лише частково для того, щоб уникнути справедливого покарання, її каяття не можна визнати щирим, справжнім³¹⁰². Та поруч із цим ВС зорієнтував правозастосовні органи на те, що для наявності щирого каяття особи не обов'язковим має бути активне сприяння у розкритті злочину³¹⁰³.

Іншим видом звільнення від кримінальної відповідальності, однією з обов'язкових умов якого є відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди (про «повне» відшкодування або усунення тут не йдеться), є передбачене ст. 46 КК України примирення винного з потерпілим. Однак, порівняно з попереднім, застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності, яке вимагає ще й примирення винного з потерпілим, під час розгляду справ за ст. 197-1 КК України має поодинокий характер (1 %).

*Зокрема, Києво-Святошинський районний суд Київської області звільнив від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України Особу-1. Своє рішення суд мотивував тим, що: обвинувачений вчинив злочин невеликої тяжкості; ранише не судимий; позитивно характеризується за місцем проживання; має на утриманні неповнолітніх дітей; в повному обсязі відшкодував збитки потерпілому*³¹⁰⁴.

Загалом погоджуючись із судом, хотілося б пригадати, що у кримінально-правовій доктрині доведено, що для застосування ст. 46 необхідною є сукупність таких умов: 1) особа вчинила злочин уперше; 2) діяння належить до злочинів невеликої тяжкості або необережних злочинів середньої тяжкості (водночас не вимагається, щоб ними були злочини, кримінальне провадження щодо яких здійснюється у формі приватного обвинувачення); 3) злочин не належить до числа корупційних; 4) **особа, яка вчинила відповідний злочин, примирилася з потерпілим**; 5) вона відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Особливістю передбаченого ст. 46 КК України звільнення від кримінальної відповідальності є те, що для його застосування вимагається не лише позитивна посткримінальна поведінка винного, а й добровільне волевиявлення потерпілого. Якщо заподіяна злочином шкода повністю відшкодована, **проте примирення потерпілого з винним не відбулося, останній не може бути звільнений від кримінальної відповідальності**

³¹⁰¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 18 вересня 2019 р. у справі № 166/1065/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84449643>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 березня 2018 р. у справі № 759/7784/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>.

³¹⁰² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 жовтня 2018 р. у справі № 559/1037/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654034>.

³¹⁰³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 7 листопада 2018 р. у справі № 297/562/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77870634>.

³¹⁰⁴ Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської області від 26 вересня 2019 р. у справі № 369/7037/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84567788>.

за ст. 46 КК України³¹⁰⁵. На жаль, незважаючи на ці теоретичні настанови, у згаданому судовому рішенні жодного слова про основну умову застосування ст. 46 КК України – чи було примирення (чи ні) – сказано не було.

Утім варто пам'ятати, що відсутність зазначеного примирення не перешкоджає застосуванню у цьому разі ст. 45 КК України (звісно, за наявності всіх передбачених нею умов).

Незважаючи на те, що для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України) відшкодування завданих збитків не є обов'язковим, вважаю, що в цих випадках таке відшкодування також має відігравати вирішальну роль.

Ленінський районний суд АРК звільнив директора ТОВ «Альянс-Агро» Особу-1, визнаного винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 і ч. 1 ст. 365 КК України, від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки трудовому колективу ТОВ, мотивуючи своє рішення, зокрема, тим, що Особа-1 повністю відшкодував завдані ним збитки³¹⁰⁶.

Однак більш типовими, на жаль, є випадки, коли винних осіб не зобов'язують відшкодовувати збитки, завдані самовільним зайняттям земельної ділянки і самовільним будівництвом.

Наприклад, Інгулецьким районним судом м. Кривий Ріг Особу-2 звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки трудовому колективу. Водночас таке рішення не пов'язується судом із відшкодуванням обвинуваченим завданих самовільним зайняттям земельної ділянки збитків, які становили 31 040 грн³¹⁰⁷.

Загалом же звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки може бути застосоване за сукупності таких умов: 1) вчинення злочину вперше³¹⁰⁸; 2) вчинене посягання належить до злочинів невеликої або серед-

³¹⁰⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 135.

³¹⁰⁶ Постанова Ленінського районного суду АРК від 12 вересня 2008 р. у справі № 1-265/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6104663>.

³¹⁰⁷ Архів Інгулецького районного суду м. Кривого Ріга. Справа № 1-271 за 2008 р.

³¹⁰⁸ У п. 3 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» роз'яснюється, що такою, яка вчинила злочин вперше, вважається особа, яка раніше не вчиняла злочинів, або раніше вчинила злочин, що втратив правове значення. Розвиваючи це роз'яснення, зауважу, що про вчинення злочину вперше може свідчити відсутність в особи судимості за раніше вчинений злочин будь-якої тяжкості. Особами, які вчинили злочин вперше, вважаються реабілітовані особи, особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання, а також особи, які відбули покарання за діяння, злочинність і караність яких усунена законом (відповідно до ч. 3 і ч. 4 ст. 88 КК України вони визнаються такими, що не мають судимості). Особою, яка вперше вчинила злочин, з юридичного погляду варто також визнавати і того, кого за раніше пред'явленим обвинуваченням судом було виправдано, а також того, хто раніше, хоч і вчинив кримінально каране діяння, проте у встановленому законом порядку був звільнений від кримінальної відповідальності. Визнання особою, яка вчинила злочин вперше, того, кого за раніше вчинений злочин було звільнено від кримінальної відповідальності, і того, з кого судимість за раніше вчинений злочин було знято чи погашено, варто розглядати як приклад кримінально-правової фікції (Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 755).

Щоправда, формулювання «особа, яка вперше вчинила злочин...», нерідко вживане у чинному КК України, фактично дозволяє звільняти особу від кримінальної відповідальності необмежену кількість разів, що нівелює профілактичне навантаження на відповідні статті КК. Через це у кримінально-правовій літературі простежується щонайменше три варіанти вирішення позначеної проблеми.

Перша група вчених пропонує взагалі заборонити можливість повторного звільнення від кримінальної відповідальності. Зокрема, з огляду на те, що вчинення особою нового злочину (навіть після припинення юридичних

ньої тяжкості (ст. 12 КК України); 3) вчинений злочин не належить до корупційних³¹⁰⁹; 4) шире каяття правопорушника³¹¹⁰; 5) наявність клопотання колективу під-

наслідків попереднього злочину) вказує на недосягнення мети спеціальної превенції і на зловживання особою наданою їй довірою, С. О. Письменський свого часу (2008 р.) пропонував доповнити ст. 44 КК України частиною третьою такого змісту: «При звільненні від кримінальної відповідальності злочин не вважається вчиненим уперше, якщо він вчинений особою, яка раніше звільнювалася від кримінальної відповідальності, або після погашення чи зняття судимості, а також особою, яка не має судимості в порядку ч. 3 ст. 88 цього Кодексу» (Письменський С. О. Інститут судимості в кримінальному праві : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. С. 79). Співзвучно висловлюється Т. Б. Ніколаєнко, на думку якої закріплення такого положення сприятиме тому, що особи, які раніше звільнялись від кримінальної відповідальності та не виправдали довіри з боку держави, не зможуть надалі уникати кримінальної відповідальності (Ніколаєнко Т. Б. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. С. 11). Схожі за змістом міркування лунають з вуст В. Ч. Пєсляєса, на думку якого вчинення злочину раніше звільненою від кримінальної відповідальності, певною мірою вказує на недостатність раніше застосованих заходів впливу для виправлення особи, а отже, на нецільність нового звільнення від кримінальної відповідальності (Пєсляєс В. Ч. Уголовная ответственность и освобождение от нее : учеб. пособие. Минск : МВШ МВД СССР, 1988. С. 44). Із критикою подібних ініціатив виступив О. О. Дудоров, зазначаючи недоречність такого розв'язання проблеми, за якого особа, судимість якої, наприклад, було знято чи погашено в далекому минулому, вже ніколи в житті не зможе претендувати на звільнення від кримінальної відповідальності у встановленому законом порядку (Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 757–758).

Інша крайність, яку критикує О. О. Дудоров, полягає у пропозиції «скасувати вказівку на вчинення особою злочину „вперше” як одну з умов звільнення від кримінальної відповідальності» (статті 45–48 КК України) (Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального законодавства Сполучених Штатів Америки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. С. 23). Вчений застерігає, що у разі реалізації такої ідеї норми про звільнення від кримінальної відповідальності, породжуючи безкарність і фактично відіграючи роль криміногенного чинника, зможуть неодноразово застосовуватися щодо одних і тих же осіб, які систематично порушують кримінальний закон (Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 758). Не сприймає такі рекомендації і С. О. Письменський, небезпідставно вказуючи також на те, що неодноразове звільнення особи від кримінальної відповідальності негативним чином впливає і на досягнення мети запобігання під час застосування норм кримінального права, зокрема, в особи може сформуватись установка на безкарність (Письменський С. О. Інститут судимості в кримінальному праві : монографія / Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. С. 758).

З огляду на сказане найбільш обурюючому видається позиція третьої групи науковців, які рекомендують закріпити в КК умовний характер деяких видів звільнення від кримінальної відповідальності з тим, щоб особа протягом декількох років відчувала над собою «незримий меч кримінального закону» (Аликперов Х. Д. Освобождение от уголовной ответственности. Москва : Московский психолого-социальный институт ИПК РК Генеральной прокуратуры РФ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2001. С. 18). Щодо цього пригадується слухне висловлювання Ю. В. Бауліна про те, що в такому разі йдеться про встановлення розгалуженої системи обов'язків і обмежень, що покладатимуться на звільнену від відповідальності особу протягом певного випробувального строку, – це період контрольованої ресоціалізації (Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 78). Необхідність застосування подібних заходів підтримується В. В. Сверчковим (Сверчков В. В. Освобождение от уголовной ответственности, прекращение уголовного дела (преследования), отказ в его возбуждении: проблемы теории и практики. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. С. 74, 122, 131–136).

Щодо тривалості такого строку, то мені імпонує підхід криміналістів, які вказують на доцільність орієнтуватися в цьому разі на встановлені ст. 49 КК України строки давності, зокрема, включивши до ст. 44 частину третю такого змісту: «Положення частини першої цієї статті не поширюються на особу, яка після звільнення від кримінальної відповідальності протягом строків давності, встановлених статтею 49 цього Кодексу, вчинила новий злочин» (Ізраєлян А. О. Вчинення злочину вперше як умова звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 367; Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 758; Степаненко О. В. Принципи доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 20 с.; Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотвірчі та правозастосовні проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2010. С. 26; Чижай В. І. Звільнення особи від кримінальної відповідальності, передбачене ст. 45 КК України (дійове каяття): юридико-правові аспекти. *Молодий вчений*. 2014. № 4. С. 40–41).

³¹⁰⁹ Три вказані обставини належать до передумов застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності (Муха С. О. Передумова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2019. Вип. 37. С. 143).

³¹¹⁰ За висновком ВС щире каяття винної особи має свідчити про її бажання спокутувати провину перед колективом та виправити свою поведінку (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Ка-

приємства, установи чи організації про передачу особи йому на поруки; 6) особа, яка вчинила злочин, не заперечує проти закриття кримінального провадження за цією nereабілітуючою підставою. Водночас ВС звертає увагу на те, що відповідне клопотання має бути оформлене протоколом загальних зборів колективу, який долучається до справи³¹¹¹. Клопотання, порушене не колективом, а керівними органами підприємства, установи чи організації, не визнається належною матеріально-правовою і процесуальною умовою звільнення особи від кримінальної відповідальності за ст. 47 КК України.

Наприклад, підставою для звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 47 КК України Особи-1, який працював на посаді тракториста філії «Буринський райавтодор» ДП «Сумський облавтодор», стало письмове клопотання трудового колективу філії. Крім іншого, суд врахував, що, як вбачається з протоколу від 19 лютого 2019 р. № 1 загальних зборів трудового колективу, його члени одногослосно просять передати обвинуваченого на поруки»³¹¹².

Також треба пам'ятати про зауваження вчених, які підкреслюють, що особа звільняється від кримінальної відповідальності не зі впливом однорічного іспитового строку, а саме у момент її передачі на поруки, оскільки з цього часу вона відповідальна лише перед трудовим колективом, який взяв її на поруки³¹¹³.

Під час застосування ст. 47 КК України неприпустимим є формальний підхід до заявленого клопотання, адже воно відіграє роль своєрідної гарантії того чи іншого колективу здійснювати щодо винуватця злочину заходи виховного характеру, чинити на нього благотворний вплив, стежити за його поведінкою протягом строку поручительства. Тому не можна вважати виправданною передачею на поруки за наявності особливих відносин між колективом та особою, яка вчинила злочин (наприклад, остання є керівником підприємства, колектив якого звернувся з клопотанням). Не варто допускати і передачу на поруки осіб, які є власниками підприємств, тобто роботодавцями для членів колективу. Залежність останніх від цієї особи очевидна, а тому їй належного виховного впливу колектив на неї справити не спроможний³¹¹⁴.

Тому, наприклад, навряд чи можна погодитись з обґрунтованістю передачі на поруки колективу КСП «Новоолександрівське» Особи-1, який є головою зазначеного КСП»³¹¹⁵.

Водночас, мабуть, не може викликати заперечень звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК України керівників, підприємців, які беруться на поруки колективами інших підприємств.

саційного кримінального суду від 27 вересня 2018 р. у справі № 755/15946/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76887570>.

³¹¹¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 вересня 2018 р. у справі № 755/15946/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76887570>.

³¹¹² Ухвала Путивльського районного суду Сумської області від 20 лютого 2019 р. у справі № 574/100/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80002454>.

³¹¹³ Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. Москва: Наука, 1974. С. 193; Муха С. О. Правова природа звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 18. С. 138.

³¹¹⁴ Золотарьов А. І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. С. 110–115.

³¹¹⁵ Постанова Запорізького районного суду Запорізької області від 20 грудня 2012 р. у справі № 1-380/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29076033>.

Зокрема, Особа-1, який працював директором ТОВ «М'ясні лани» та обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, був звільнений від кримінальної відповідальності з передачею його на поруки колективу сільськогосподарського ТОВ «Агро-Старт-Україна»³¹¹⁶.

В іншому випадку Особа-2, який працював барменом у ресторані «Гетьманський двір», був звільнений з передачею на поруки колективу вказаного ресторанно-готельного комплексу³¹¹⁷.

Буквальне тлумачення тексту ст. 47 КК України заперечує право на клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності з боку зборів мешканців за місцем проживання винної у злочині особи. Водночас із клопотанням про передачу особи на поруки може звернутися колектив політичної партії або іншого громадського об'єднання громадян, членом якого є той, хто вчинив злочин. Адже в ст. 47 КК України відсутнє застереження про те, що відповідний колектив має бути саме трудовим³¹¹⁸.

Під час застосування ст. 197-1 КК України доволі поширеною є практика звільнення від кримінальної відповідальності через закінчення передбачених ст. 49 КК України строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (загалом 28 %, а у справах про злочини, які передбачені ч. 3 (ч. 4), – 44 % (див. Додатки Б-5 та Б-6)). У правозастосовних органів здебільшого не виникають труднощі з опануванням відповідних приписів кримінального законодавства. Водночас хотілося б акцентувати увагу на необхідності врахування положень ч. 3 ст. 285 КПК України, в якій вказується, що у разі, якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку. Тобто у тих випадках, коли закінчилися строки давності притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення особи від кримінальної відповідальності можливе лише за умови, що особа не заперечує проти цього.

Якщо обвинувачений (підсудний) заперечує проти закриття кримінального провадження щодо нього, зокрема і за такою нереабілітуючою підставою, як закінчення строків давності, то досудове розслідування та судове провадження провадяться в повному обсязі у загальному порядку (ч. 3 ст. 285 КПК України). У випадку визнання згаданої особи винною у вчиненні злочину суд у ухваленому щодо неї обвинувальному вирокі призначає їй покарання, однак на підставі ст. 49 і ч. 5 ст. 74 КК України звільняє таку особу від покарання у зв'язку із закінченням строку давності (причому суд не просто має таке право, а зобов'язаний це зробити).

Наприклад, органом прокуратури до Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська було подано клопотання про звільнення на підставі ст. 49 КК України Особи-1, який обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Однак підозрюваний проти задоволення клопотання заперечував, заявив про свою невинність, вважав, що кримінальне провадження щодо нього було

³¹¹⁶ Ухвала Чернігівського районного суду Чернігівської області від 26 вересня 2018 р. у справі № 737/776/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76716978>.

³¹¹⁷ Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 28 листопада 2019 р. у справі № 576/1831/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85937608>.

³¹¹⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 139–140.

порушено незаконно, наполягав на тому, щоб це провадження було завершено виправданим вироком або іншим реабілітуючим рішенням. Враховуючи правову позицію підозрюваного щодо повного невизнання своєї винуватості, незгоди із висунутою йому підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень та закриттям справи на підставі ст. 49 КК України у зв'язку із закінченням строків давності, суд зробив правильний висновок про неможливість задоволення клопотання про звільнення Особи-1 від кримінальної відповідальності із вказаних підстав³¹¹⁹.

У деяких інших випадках суди відмовляли у задоволенні клопотання про застосування ст. 49 КК України на тій підставі, що, хоч обвинувачений і не заперечував проти цього, але не визнавав своєї вини (повністю чи частково).

Зокрема, під час судового розгляду справи за ч. 1 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-2 захисником було подано клопотання про закриття кримінального провадження в частині обвинувачення за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Також захисник зазначив, що його підзахисний провинив у вчиненому кримінальному правопорушенні за ч. 1 ст. 197-1 КК України не визнає, однак вважає, що закрити кримінальне провадження за спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності можливо, оскільки чинними КПК України та КК України не передбачено, що обов'язковою умовою закриття кримінального провадження у зв'язку зі спливом строків давності є визнання обвинуваченим своєї провини у вчиненому. Розглянувши відповідне клопотання, суд зазначив таке: «Сам по собі інститут звільнення від кримінальної відповідальності передбачає наявність діяння, кримінальна караність за яке передбачена чинним КК України, і наявність особи, причетної до вказаного діяння, адже за відсутності як першого, так і другого особу неможливо звільнити від кримінальної відповідальності. Суд вважає на ту обставину, що ст. 49 КК України не передбачає обов'язковою умовою звільнення від кримінальної відповідальності за строками давності – визнання обвинуваченим своєї провини. Водночас суд зазначає, що ст. 49 КК України передбачає таку умову звільнення від кримінальної відповідальності, як встановлення події злочину та причетності конкретної особи до вчинення злочину, адже якщо судом вказані обставини не встановлені, то відповідно не настає кримінальна відповідальність, від якої особу можливо звільнити». У рішенні було підкреслено, що в цьому разі порушується принцип презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, за яким ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Зважаючи на ці аргументи, суд не знайшов підстав для задоволення клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності Особи-2 за ст. 49 КК України³¹²⁰.

Видається, що до мотивації суду варто поставитися критично. Справді, закриття кримінального провадження ухвалою суду у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності не допускається, якщо підозрюваний (обвинувачений) проти цього заперечує. У такому разі кримінальне провадження продовжується у загальному порядку (ч. 8 ст. 284, ч. 3 ст. 285 КПК України). Суд ухвалює

³¹¹⁹ Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 29 листопада 2013 р. у справі № 201/3855/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35803120>.

³¹²⁰ Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 2 жовтня 2019 р. у справі № 236/2856/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84928477>.

обвинувальний чи виправдувальний вирок, а особа, яка обвинувачується органами досудового розслідування у скоєнні злочину, дістає можливість добитися публічного виправдання у судовому порядку. Законодавче положення про відсутність відповідного заперечення з боку підозрюваного (обвинуваченого) – це фактично невідома КК України додаткова умова звільнення від кримінальної відповідальності. Водночас, ухвалюючи наведене вище рішення, суд, вочевидь, не врахував, що у будь-якому разі згоду обвинуваченого на звільнення від кримінальної відповідальності не треба пов'язувати із визнанням обвинуваченим своєї вини у вчиненому злочині. Адже особа, даючи таку згоду, може і не визнавати себе (повністю або частково) винною в інкримінованому їй злочині³¹²¹.

Як вже зазначалося, високими, хоч і дещо нижчими за притаманні ст. 197-1 КК України, показниками звільнення від кримінальної відповідальності відзначається і практика застосування статей, які передбачають відповідальність за злочини у сфері земельних відносин «екологічної» спрямованості (29 %) (див. Додаток Б-7)³¹²².

Наприклад, зміна обстановки (ст. 48 КК України) найчастіше виступала підставою для звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 239 КК України (див. Додаток Б-8). Якщо у разі самовільного зайняття земельної ділянки зміна обстановки нерідко констатувалася при подальшому звільненні земельної ділянки або набутті прав на неї, то підставою для застосування ст. 48 КК України при забрудненні або псуванні земель переважно виступає звільнення від відходів засміченої ними земельної ділянки.

*Зокрема, Краснодонський міськрайонний суд Луганської області дійшов висновку про втрату вчиненим Особою-1 діллям суспільної безпеки через те, що за подіяння збитки відшкодовані у повному обсязі, що підтверджується актом обстеження земельної ділянки, згідно з яким обвинуваченим виконані заходи щодо запобігання утворення відходів та екологічне безпечне поводження з ними*³¹²³.

*Те, що «відповідно до акта позапланової перевірки дотримання вимог природоохоронного законодавства в галузі охорони атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів щодо поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами, проведеної Держжекоінспекцією у Луганській області, на день перевірки земельної ділянки наявності побутових відходів не виявлено», стало підставою для звільнення Краснолуцьким міським судом Луганської області від кримінальної відповідальності Особи-2 за ст. 48 КК України*³¹²⁴.

Петриківський районний суд Дніпропетровської області, обґрунтовуючи відповідне рішення стосовно Особи-3, крім вивезення відходів, послався також на

³¹²¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 126.

³¹²² За інформацією кримінологів, загалом розподіл підстав закриття справ злочинів проти довкілля має такий вигляд: у зв'язку з дійовим каяттям – 33,4 %, на підставі амністії – 28,6 %, у зв'язку зі зміною обстановки – 22,1 %, у зв'язку з передачею особи на поруки – 10,4 %, у зв'язку зі смертю – 1,9 %, у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього – 0,8 %, за іншими підставами – 2,8 % (Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 364).

³¹²³ Ухвала Краснодонського міськрайонного суду Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013>.

³¹²⁴ Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 11 грудня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36195811>.

*те, що стосовно території, на якій відбулося засмічення, вирішується питання про підготовку документації для організації звалища*³¹²⁵.

Отже, як і в подібній ситуації зі ст. 197-1 КК України, суди демонструють незрозуміння юридичної природи ст. 48 КК України, фактично прирівнюючи усунення (вочевидь, лише часткове) наслідків злочинного діяння до втрати останнім його суспільної безпеки. Крім цього, посилаючись на ст. 48 КК України, деякі представники суддівського корпусу не враховують різниці між двома передбаченими нею різновидами звільнення від кримінальної відповідальності, вказуючи на те, що усунення заподіяної шкоди довікліло свідчить про втрату суспільної безпеки навіть не діянням, а особою, яка його вчинила³¹²⁶.

Під час характеристики відповідних тенденцій, пов'язаних із застосуванням ст. 197-1 КК України, зазначалося, що одним із фактів зміни зовнішньої обстановки, яка оточує винного, що можуть свідчити про втрату ним суспільної безпеки, визнається звільнення з роботи, через яку було вчинено злочин.

*Прикладом обґрунтованого застосування ст. 48 КК України можна вважати рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області. Цей суд, з'ясувавши, що Особа-1 вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 239 КК України, перебуваючи на посаді заступника директора з маркетингу УВП «Синевір» УТОГ, визнав Особу-1 таким, що перестав бути суспільно небезпечним, не через те, що були усунуті порушення вимог природоохоронного законодавства, а через звільнення Особи-1 із займаної ним посади*³¹²⁷.

*Водночас навряд чи може претендувати на звання обставини, що свідчить про втрату суспільної небезпечності особою, яка вчинила злочин, передбачений ст. 239-2 КК України, зворотній випадок, коли особа не звільняється, а влаштовується на роботу*³¹²⁸.

До речі, іншим аргументом, на який послався суд у цьому випадку, була відсутність заподіяної матеріальної шкоди, згадування про яку в будь-якому разі виглядає недоречним з урахуванням того, що основним безпосереднім об'єктом досліджуваного злочину виступають відмінні від власності правовідносини, що забезпечують встановлений законодавством порядок зняття поверхневого шару земель водного фонду.

Загалом для практики розгляду справ за ст. 239-2 та ст. 254 КК України³¹²⁹ найбільш характерним є звільнення винних осіб від кримінальної відповідальності не у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) (лише один наведений вище випадок), а через дійове каяття (ст. 45 КК України) (67 % від усіх «звільнень») (див. Додатки Б-10 та Б-11). Однак, на відміну від ситуації зі ст. 197-1 КК України, таку тенденцію щодо розглядуваних екологічних деліктів я підтримати не можу.

³¹²⁵ Постанова Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2014 р. у справі № 187/1101/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36931194>.

³¹²⁶ Постанова Перечинського районного суду Закарпатської області від 26 січня 2011 р. у справі № 1-5/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13554675>.

³¹²⁷ Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452>.

³¹²⁸ Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 18 жовтня 2017 р. у справі № 509/890/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69583934>.

³¹²⁹ Особи, визнані винними у вчиненні злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, жодного разу не звільнялися від кримінальної відповідальності (див. Додаток Б-9).

Справа в тому, що в юридичній літературі під згаданим у ст. 45 КК України *відшкодуванням збитків* розуміється повернення, заміна чи компенсація результату злочину, який має майнове вираження і завжди відповідає грошовому (майновому) еквіваленту, а так само задоволення в повному обсязі розумних претензій потерпілого, що ґрунтуються на матеріалах справи³¹³⁰; відшкодуванню підлягає заподіяна потерпілому моральна або фізична шкода, а також матеріальні збитки, що виникли у потерпілого через посягання на нього. Щодо *усунення збитків*, то воно переважно тлумачиться як ліквідація шкідливих наслідків злочину (моральних і фізичних втрат), які пов'язані із безпосереднім впливом на фізичну особу через злочинне посягання на неї³¹³¹.

Як бачимо, представники кримінально-правової доктрини фактично одностайні в тому, що: 1) ст. 45 КК України може бути застосована лише в тих справах, де є потерпілий³¹³²; 2) відшкодована шкода може бути лише майнового (насамперед), а також фізичного або морального характеру³¹³³.

³¹³⁰ Таке трактування наводиться і в п. 3 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності».

³¹³¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 133–134; Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 763–764.

³¹³² В юридичній літературі можна зустріти думку про те, що у ст. 45 КК України збитки відшкодовуються лише особі, що безпосередньо є потерпілою особою (Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її діючим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. С. 163).

Однак я вважаю, що наведене тлумачення кримінального закону у цій частині є обмежувальним. Більш переконливо видається позиція вчених, які спричинення шкоди публічному інтересу не визнають перепорою для застосування передбаченого ст. 45 КК України виду звільнення від кримінальної відповідальності (Куц В. М., Мамотенко О. П. Звільнення від кримінальної відповідальності як засіб реагування на незаконне поводження з аналогами підкацизних товарів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 173).

³¹³³ Застосовуючи ст. 45 КК України, варто пам'ятати про настанови, викладені у постанові Великої Палати ВС від 16 січня 2019 р. У цьому рішенні, яке багато в чому відтворює позицію З. А. Загинеї-Заболотенко (Загинеї З. А. Потерпілий за статтею 46 Кримінального кодексу України: окремі проблеми тлумачення. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 343–352), було сформульовано низку важливих правозастосовних орієнтирів:

1) поняття «потерпілий», яке використано у ст. 46 КК України (очевидно, що це стосується і ст. 45), вжито у його кримінально-правовому розумінні, а не кримінально-процесуальному, виходячи з такого. Поняття «потерпілий» у кримінально-правовому значенні є первинним щодо його розуміння в кримінальному процесі, оскільки у кримінальному праві потерпілий з'являється об'єктивно, внаслідок вчинення проти нього кримінального правопорушення. Процесуальними умовами появи потерпілого як учасника кримінального провадження є необхідність подання заяви про вчинення щодо нього кримінального правопорушення, надання згоди на визнання потерпілим (у разі, якщо така заява ним не подавалась) або подання заяви про залучення до провадження як потерпілого. Особа у кримінально-правовому розумінні є потерпілим з моменту вчинення щодо неї кримінального правопорушення, а не з моменту подання нею відповідної заяви, як це передбачено у ч. 2 ст. 55 КПК України. Отже, потерпілий в кримінально-правовому розумінні як жертва посягання з'являється вже з моменту вчинення цього посягання, незалежно від того, чи закріплений (юридично легалізований) такий статус процесуальною;

2) водночас у ч. 6 ст. 55 КПК України передбачено так зване правонаступництво у кримінальному провадженні. Згідно з положеннями цієї норми, якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливило подання нею відповідної заяви, положення частин 1–3 цієї статті поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілим може бути визнано кілька осіб. Отже, чинний КПК України передбачає юридичну фікцію, відповідно до якої інша особа визнається власне потерпілим, хоча їй безпосередньо не заподіяна шкода внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Водночас КПК України закріплює перехід до такої особи не тільки прав потерпілого, а й перехід самого процесуального статусу потерпілого;

3) один лише потерпілий (тобто особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо спричинено шкоду) може виразити свою волю про прощення винного, на підставі чого приймається рішення про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності згідно зі ст. 46 КК України. Право на примирення у ст. 46 КК України – це особисте право потерпілого. Воно не може бути ніким присвоєне та не може бути нікому делеговане. Таке право є природним правом людини, нерозривно пов'язаним з нею, та похідним від

Розвиваючи попередні доктринальні положення, О. О. Житний наголошує, що повне відшкодування збитків або усунення шкоди може бути як виконана умова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям лише у випадках, коли об'єкт дійового каяття (шкода, збитки) відповідає низці ознак, зокрема:

1) заподіяна шкода або завдані збитки є такими, що можуть бути встановлені за характером і розміром, адже для застосування ст. 45 КК України вимагається повне відшкодування збитків чи усунення шкоди (*restitutio in integrum*)³¹³⁴. Водночас можливість реально й точно встановити розмір збитків або шкоди існує не завжди; вона детермінована насамперед об'єктом вчиненого злочину. «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям об'єктивно неможливе, якщо завдана шкода має стохастичний або потенційний характер»³¹³⁵. Як приклад шкоди, що має стохастичний характер, О. О. Житний наводить (посилаючись на працю С. Б. Гавриша³¹³⁶) саме екологічну шкоду, адже її розмір має випадковий,

інших прав людини, зокрема права на життя. Використання права на примирення іншими особами (зокрема і визнаними потерпілими від кримінального правопорушення у кримінально-процесуальному сенсі) є неможливим, оскільки таке право тісно пов'язане з особою, яка безпосередньо постраждала внаслідок вчинення щодо неї кримінального правопорушення. Під час примирення лише сам потерпілий може виражати свою волю, а не інші особи, які є його представниками або правонаступниками. Потерпілий у кримінальному процесі має власні процесуальні права, проте він не наділяється правом примирюватися чи не примирюватися з винним замість безпосередньої жертви кримінального правопорушення, якій заподіяно смерть, під час вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України. Протилежний підхід означав би, що до близьких осіб потерпілого, який помер, та які були визнані потерпілими у кримінальному провадженні, переходять не лише права потерпілого, але і його воля (волевиявлення), що є неправильним, оскільки суперечить змісту як закону України про кримінальну відповідальність, так і змісту кримінального процесуального закону;

4) **позбавлення життя людини є наслідком, що має незворотний характер.** У разі вчинення кримінального правопорушення зі смертельними наслідками, потерпілого в кримінально-правовому розумінні на момент вирішення питання про відшкодування шкоди фізично вже не існує.

Отже, ВС резюмував, що смерть як припинення існування одного з правомочних суб'єктів кримінально-правових відносин з примирення винного з потерпілим у розумінні ст. 46 КК України унеможливило здійснення такого примирення. Втрата життя людини, яке відповідно до ст. 3 Конституції України визнається в Україні найвищою соціальною цінністю та є особливим об'єктом кримінально-правової охорони, не підлягає відшкодуванню. Життя людини не може бути відновлене через незворотність смерті. Якщо потерпілого (жертви кримінального правопорушення) фізично немає, то ніхто інший не може висловити його волю під час вирішення питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди у вигляді смерті як підстави для звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 46 КК України (постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 439/397/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79298600>).

Правильність подібного тлумачення визнається й О. О. Житним, який застерігає, що передбачений ст. 45 КК України вид звільнення від кримінальної відповідальності можливий при вчиненні не всіх злочинів невеликої тяжкості або необережних злочинів середньої тяжкості, зауважуючи, що, наприклад, шкода від вбивства, вчиненого через необережність (смерть людини), має об'єктивно невідворотний характер, через що цей наслідок не може бути повною мірою усунений чи відшкодований (Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 258). Водночас варто зазначити, що свого часу той-таки О. О. Житний обґрунтовано, як на мене, писав про те, що менш тяжка фізична шкода (наприклад, легкі тілесні ушкодження) може бути усунута (наприклад, внаслідок вдалого лікування потерпілого). Втрачена працездатність також у деяких випадках може бути відновлена санаторно-курортним, іншими видами лікування (Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 151).

³¹³⁴ Водночас варто пам'ятати правову позицію ВС, який зазначив, що наявність гіпотетичної шкоди суспільним інтересам, не конкретизованої в обвинуваченні, не може бути перешкодою для вирішення питання про укладення у кримінальному провадженні угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим (постанова Верховного Суду у складі колегії судів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 29 листопада 2018 р. у справі № 761/6774/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78297690>).

³¹³⁵ Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 148–149.

³¹³⁶ Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: проблемы теории и развития законодательства. Харьков : Основа, 1994. С. 273, 289.

імовірний характер і на теперішній момент не може бути точно визначеним за масштабом, бо настає вона у найближчому, слабо прогнозованому чи зовсім не прогнозованому майбутньому, характеризується умовністю й неможливістю реального визначення всіх її видів і щодо всіх природних об'єктів³¹³⁷;

2) *заподіяна шкода або завдані збитки є такими, що можуть бути усунуті (відшкодовані) в обмеженій проміжок часу*. Характеризуючи цю ознаку, О. О. Житний зауважує, що об'єктивною ознакою дійового каяття як юридичного факту, що припиняє кримінально-правові відносини, є його часові межі. Через це шкода може мати властивість бути повністю відшкодованою³¹³⁸ в обмеженій проміжок часу, але може бути, що для повернення первинного стану об'єкта відшкодування потребує перебігу значного проміжку часу. У ст. 45 КК України передусім говориться саме про перший різновид шкоди. Зважаючи на це, фахівець дійшов резонного висновку про принципову неможливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у випадках знищення, наприклад, природного об'єкта³¹³⁹.

Нездійсненність реалізації приписів ст. 45 КК України щодо злочинів проти довкілля визнається і процесуалістами, про що свідчать їхні пропозиції в частині потенційного розширення сфери застосування норми про дійове каяття, зокрема, на делікти розглядуваної категорії³¹⁴⁰.

Однак у деяких випадках суди, застосовуючи ст. 45 КК України, посилаються на відшкодування матеріальних збитків, завданих навколишньому природному середовищу.

*Зокрема, Прилуцький міськрайонний суд з'ясував, що Особа-1 самовільно збудувала за допомогою спеціальної техніки (екскаватора) на земельній ділянці штучне водоймище розміром 0,0467 га. Суд не знайшов підстав для відмови у задоволенні клопотання Особи-1 про звільнення її від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України, адже після вчинення злочину вона щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки, які склали 471,13 грн*³¹⁴¹.

*Підтвердженій копією квитанції від 13 червня 2019 р. факт відшкодування Особою-2 шкоди, завданої безгосподарським використанням земель (2 001,55 грн), під час застосування до обвинуваченого ст. 45 КК України був урахований і Ніжинським міськрайонним судом Чернігівської області*³¹⁴².

³¹³⁷ Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 149–150.

³¹³⁸ З подивом сприймаються слова деяких науковців стосовно того, що у ст. 45 КК України не вказується, чи має шкода бути відшкодованою у повному обсязі чи частково (Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2017. С. 137).

³¹³⁹ Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 152–153.

³¹⁴⁰ Грошевой Ю. М. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 694–695; Степанов П. Л. Закриття кримінальних справ у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук. Кіровоград, 2008. С. 61.

³¹⁴¹ Ухвала Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 742/27/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80144329>.

³¹⁴² Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 27 серпня 2019 р. у справі № 740/2989/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83868339>.

Застосовуючи в подібних випадках ст. 45 КК України, суди не беруть до уваги той факт, що, незважаючи на наявність різноманітних методик визначення майнової шкоди, завданої внаслідок вчинення екологічного делікту, її відшкодування в жодному разі не може сприйматись як повне усунення заподіяної саме довкіллю шкоди, адже, як було доведено вище, вона є незворотною і точному обрахуванню не підлягає.

Генічеським районним судом Херсонської області встановлено, що Особа-1 організував відбір морського піску в об'ємі 3 049,2 м³ з поверхневого шару земель водного фонду з подальшим його переміщенням на земельну ділянку, яка знаходиться у нього в оренді, за допомогою найнятої автотракторної техніки. Кваліфікувавши такі дії за ч. 1 ст. 239-2 КК України, суд дійшов висновку про задоволення клопотання обвинуваченого про звільнення його від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України з урахуванням того, що Особа-1 вчинив злочин вперше і невеликої тяжкості, у скоєному щиро покався, є пенсіонером і людиною похилого віку, активно сприяв розкриттю злочину, а раніше пошкоджена природна захисна дамба узбережжя Азовського моря внаслідок вибірки морського піску наразі перебуває в нормальному природному та екологічному стані, що підтверджується актом обстеження земельної ділянки³¹⁴³.

Мотивуючи звернення в цьому разі до ст. 45 КК України, суд проігнорував те, що існування ст. 239-2 КК України покликане забезпечувати охорону не об'єктів на кшталт захисної дамби, а встановленого законом порядку зняття поверхневого шару земель водного фонду, порушення якого Особою-1 призвело до перетворення останнього на ґрунтову масу, тобто має місце наслідок, шкода якого для довкілля не була і не могла бути повністю відновлена. З урахуванням сказаного, не можуть вважатися аргументованими посилення судів як на факт, що свідчить про повне усунення наслідків злочину, і на дії особи щодо усунення наслідків забруднення або псування земель.

Наприклад, Баштанським районним судом Миколаївської області встановлено, що Особа-1, будучи головним інженером КП «Міськводоканал», несумлінно поставився до своїх обов'язків, не передбачив, що внаслідок його бездіяльності можуть настати тяжкі наслідки, достовірно знаючи про підняття рівня стоків у стічному каналі КП «Міськводоканал», через який здійснювався скид каналізаційних стоків м. Баштанка в р. Інгул, не вжив заходів для його очищення від замулення та запобігання розливу стоків вказаного підприємства, що спричинило забруднення земель загальною площею 195 тис. м², чим державним, громадським інтересам та довкіллю було завдано шкоди, яка в грошовому еквіваленті склала 108 тис. грн. На думку суду, обставиною, що свідчить про усунення заподіяної шкоди, є проведення Особою-1 рекультивациі забруднених земель за власні кошти³¹⁴⁴.

Однак наслідки зазначеного діяння не могли бути повністю усунені навіть за допомогою проведеної рекультивациі, а тому застосування ст. 45 КК України у цьому разі вважаю неправомірним. Деякі суди під час застосування ст. 45 КК України

³¹⁴³ Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 20 грудня 2013 р. у справі № 653/3807/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39269472>.

³¹⁴⁴ Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089>.

взагалі не вважають за потрібне обґрунтовувати те, які збитки чи шкода були завдані злочином проти довкілля, та, відповідно, як винний має їх повністю відшкодувати або усувати, обмежуючись «змістовною» вказівкою на те, що «шкода, заподіяна злочином, була відшкодована в повному обсязі»³¹⁴⁵.

Порівняно з попередніми ще більш неправосудним виглядає рішення Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області.

*Цим судом встановлено, що Особа-1, будучи директором одного з ТОВ, допустив складування відходів життєдіяльності тварин на земельній ділянці, яка не обладнана згідно з вимогами чинного законодавства, що призвело до забруднення ґрунтів. Особа-1 заявив клопотання про звільнення його від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України, яке було задоволено судом із посиланням на те, що після вчинення злочину Особа-1 щиро покаявся, активно сприяв розкриттю злочину. Щодо відшкодування шкоди або усунення збитків, суд вказав, що... шкода в розумінні ст. 45 КК України Особою-1 не завдана*³¹⁴⁶.

Отже, ухвалюючи відповідне рішення, суд проігнорував як той факт, що, поперше, забруднення ґрунтів і є наслідком вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України, по-друге, обов'язковою умовою застосування ст. 45 КК України є з'ясування шкоди, яка має бути відшкодована в повному обсязі в обмежений проміжок часу, чого в конкретній ситуації зроблено не було.

Враховуючи природу звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 46 КК України, не можу вважати правомірними і рішення судів, які звільняють винних у вчиненні злочинів проти довкілля на підставі примирення винного з потерпілим. Поясню свою позицію.

У науковій літературі не існує особливих розбіжностей стосовно змісту вживаного у ст. 46 КК України поняття «примирення». Наприклад, Ю. В. Баулін визначає його як акт прощення потерпілим свого кривдника, що заподіяв йому шкоду, досягненням з ним згоди та миру. Результатом цього є угода зазначених осіб, відповідно до якої потерпілий не наполягає на притягненні до кримінальної відповідальності винної особи, а остання відшкодовує завдані нею збитки або усуває заподіяну шкоду³¹⁴⁷. Інколи під примиренням пропонується розуміти і належним чином оформлену письмову угоду, юридичний зміст якої полягає в тому, що суб'єкт, який вчинив суспільно небезпечне діяння, відшкодував завдані ним збитки або усунув заподіяну шкоду, а потерпіла особа висловила своє задоволення вжитими щодо неї заходами і дала згоду на звільнення першого від кримінальної відповідальності або на настання іншого кримінально-правового наслідку³¹⁴⁸. О. О. Житний визначає примирення як досягнення обопільної угоди між особами, внаслідок якої потерпілий (якщо потерпілих декілька, то всі вони) офіційно повідомляє відповідні органи (суд, прокурора, слідчого) про те, що він задоволений посткримінальною поведінкою особи, яка вчинила злочин, вибачає цю особу й погоджується зі звіль-

³¹⁴⁵ Ухвала Барिशівського районного суду Київської області від 13 листопада 2014 р. у справі № 355/746/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41640204>; ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 3 липня 2015 р. у справі № 653/1519/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46105683>.

³¹⁴⁶ Ухвала Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області від 22 жовтня 2013 р. у справі № 198/606/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34254565>.

³¹⁴⁷ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. С. 138–139.

³¹⁴⁸ Ященко А. М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 7.

ненням її від кримінальної відповідальності³¹⁴⁹. На думку О. Є. Соловйової, примирення – це добровільне волевиявлення потерпілої від злочину особи на прощення обвинуваченого (підсудного) та досягнення з ним згоди стосовно порядку, розміру, засобів та умов усунення шкоди, яка була заподіяна злочинцем, і здобуття між ними миру³¹⁵⁰. Як бачимо, незважаючи на певні несуттєві та цілком природні редакційні розбіжності, всі наведені визначення об'єднує те, що їхні автори трактують кримінально-правове примирення як 1) прощення³¹⁵¹ потерпілим винної особи, через що вона 2) дає згоду на звільнення останньої від кримінальної відповідальності.

Через призму наведених положень, а також з урахуванням виявленого раніше характеру антисуспільної спрямованості злочинів проти довкілля виникає (навіть якщо не брати до уваги доведену неможливість точного встановлення та відновлення екологічної шкоди) питання: який потерпілий може пробачити винній особі вчинене нею, наприклад, забруднення або псування земель, від якого страждає все суспільство? Перефразовуючи, це питання можна сформулювати й інакше: яка одна конкретна особа має право давати згоду на звільнення від кримінальної відповідальності, вибачити суб'єкта, діяння якого завдало шкоду всьому суспільству (носить винятково публічний характер)?

Можливість застосування норми про примирення як підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля викликає сумніви і в багатьох інших дослідників. Зокрема, на користь думки про безпідставність застосування законодавчого положення про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим наголошується і на тому, що відшкодування потерпілому шкоди, заподіяної у разі вчинення «багатооб'єктного» злочину, не здатне повернути публічні інтереси як основний об'єкт кримінально-правової охорони в їх первісний стан³¹⁵². А. О. Шамардін щодо цього зазначає, що наявність потерпілого у злочинах, об'єктом яких є суспільний порядок, безпека, здоров'я населення, суспільна мораль, **екологічна безпека** (виділено мною – Р. М.), безпека руху та експлуатації транспортних засобів ніяк не виключає того, що ці злочини складають загрозу для населення загалом, а не тільки для приватних осіб. «Отже, – резюмує дослідник, – припинення кримінальної справи тільки на підставі відповідного волевиявлення потерпілого та обвинуваченого по таких справах не можна визнати справедливим»³¹⁵³. Визначаючи умови юридичної дійсності при-

³¹⁴⁹ Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. С. 41.

³¹⁵⁰ Соловйова О. Є. Примирення сторін у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 64.

³¹⁵¹ Саме про «акт прощення» як умову звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України йдеться і в п. 4 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності».

³¹⁵² Гарбатович Д. Освобождение лица от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим. *Уголовное право*. 2014. № 2. С. 36.

³¹⁵³ Шамардин А. Примирение сторон и отказ от поддержания обвинения должны утверждаться судом. *Рос. юстиция*. 2001. № 2. С. 60–61.

Як шлях розв'язання зазначеної проблеми вчений пропонує обмежити перелік злочинів, за які можливе звільнення від кримінальної відповідальності за примиренням обвинуваченого з потерпілим, лише тими діяннями, які не торкаються публічних інтересів, водночас розширивши коло справ приватного обвинувачення. Однак така пропозиція зазнала критики з боку Ж. В. Мандриченко, яка наголошує на тому, що справи приватного обвинувачення мають низку особливостей, що не завжди мають прояв у справах, за які є можливим звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням (Мандриченко Ж. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. С. 102).

мирення (умовами, за яких примирення визнається підставою для застосування пом'якшених правових наслідків вчинення злочину), О. В. Перепада зазначала, що ними є відшкодування потерпілому лише матеріальної, моральної або фізичної шкоди, заподіяної злочинцем, свідомо не відносячи до цих різновидів шкоди наслідки екологічного характеру³¹⁵⁴. Про неможливість допущення примирення у справах про злочини, які мають суто публічний характер, посягають насамперед на публічні інтереси, говорить і М. І. Хавронюк³¹⁵⁵. Тут пригадуються і твердження деяких процесуалістів стосовно того, що принцип диспозитивності за жодних умов не може бути запроваджений у справах про злочини, норми про які містяться, зокрема, в розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля»³¹⁵⁶. З вченими, які під час аналізу ст. 46 КК України беззастережно посилаються саме на кримінально-процесуальну дефініцію поняття потерпілого, не погоджується й О. О. Дудоров³¹⁵⁷.

Показовим в аспекті наведених міркувань є наступний випадок із практики застосування ст. 239 КК України.

До Маішівського районного суду Полтавської області надійшли матеріали кримінального провадження щодо Особи-І. Судом встановлено, що останнім було порушено спеціальні правила використання земель, що виразилося у скиді рідини на земельні ділянки, призначені для ведення підсобного сільського господарства на території молочнотоварної ферми. Внаслідок цього було спричинено забруднення

Відмінності між передбаченим ст. 46 КК України звільненням від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, процесуальний порядок застосування якого визначений у § 2 гл. 24 КПК України, та паралельно (автономно) наявним інститутом кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (гл. 36 КПК України), були детально проаналізовані О. О. Дудоровим. До них вчений відніс:

1) кримінальне провадження, здійснюване щодо кримінальних правопорушень, перерахованих у ст. 477 КПК України, може бути розпочате слідчим або прокурором лише на підставі заяви потерпілого, а кримінальне провадження щодо злочинів, за якими можливе примирення на підставі ст. 46 КК України, – розпочинається на загальних підставах, тобто і за відсутності волевиявлення потерпілого;

2) кримінальне провадження у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності (зокрема, у зв'язку з примиренням винного з потерпілим) закривається судом, а кримінальне провадження у зв'язку з відмовою потерпілого (його представника) від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення – прокурором (ст. 284 КПК України);

3) ст. 46 КК України застосовується щодо особи, яка вчинила будь-який злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості (крім корупційних злочинів), а у ст. 477 КПК України подано конкретизований перелік кримінальних правопорушень;

4) на відміну від примирення, про яке йдеться у ст. 46 КК України, відмова потерпілого (його представника) від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення може бути здійснена незалежно від того, чи вперше вчинила винна особа те або інше кримінальне правопорушення;

5) якщо ст. 46 КК України чітко вимагає відшкодування завданих збитків (усунення заподіяної шкоди) і це має бути здійснене до звільнення особи від кримінальної відповідальності, то положення КПК у частині обов'язковості або факультативності відшкодування шкоди потерпілому в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення позбавлені однозначності (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 137–138).

³¹⁵⁴ Перепада О. В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльно-правовий аналіз законодавства України та ФРН) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 190.

³¹⁵⁵ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 537.

³¹⁵⁶ Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України : монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. Міністерства внутрішніх справ; Ліра лтд, 2004. С. 106.

³¹⁵⁷ Дудоров О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: проблеми правозастосування. *Азовські правові читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Бердянськ, 17–18 травня 2019 р. Бердянськ : ТОВ «Модем-1», 2019. С. 82; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 136;

земель відходами життєдіяльності тварин (гній, сечовина), через що у ґрунті показники потенційно небезпечних хімічних речовин були перевищені в 2,8 рази. На підставі положень Методики від 27 жовтня 1997 р. було з'ясовано, що зазначені діяння призвели до матеріальної шкоди в розмірі 97 802,42 грн. Посилаючись на те, що обвинуваченим вчинено злочин невеликої тяжкості, після вчинення злочину він щиро розкаявся, примирився з потерпілим та завдана шкода потерпілій стороні відшкодована, суд вирішив звільнити від кримінальної відповідальності Особи-1 у зв'язку з примиренням з потерпілим³¹⁵⁸.

Виникає питання, яке, ймовірно, є риторичним: невже «вибачення» представником молочнотоварної ферми, на території якої були розташовані забруднені землі, може вважатися в цьому разі достатньою підставою для звільнення від кримінальної відповідальності Особи-1, результатом неналежного виконання обов'язків якого стало забруднення земель площею 3618,52 м², – наслідок, який несе небезпеку для всього суспільства і не може вважатися усунутим навіть за умови повернення згаданої в судовому рішенні матеріальної шкоди. Це так само, якби особа, яка вчинила терористичний акт, була пробачена потерпілим, квартира якого була знищена внаслідок вибуху та якій суб'єкт злочину відшкодував матеріальну шкоду³¹⁵⁹. Тому переконаний, що у згаданому вище випадку факт відшкодування заподіяних юридичній особі збитків передусім мав бути врахований під час індивідуалізації покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України), а не під час звільнення від кримінальної відповідальності Особи-1³¹⁶⁰.

У цьому контексті також пригадуються правові позиції:

– Пленуму ВССУ, який у згаданій постанові від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод»³¹⁶¹ за-

³¹⁵⁸ Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509>.

³¹⁵⁹ Цей приклад був наведений лише для демонстрації того, що у разі вчинення певних злочинів встановлена майнова шкода лежить поза межами основного безпосереднього об'єкта. Звісно, з урахуванням ступеня тяжкості злочину, передбаченого ст. 258 КК України, про звільнення в цьому разі від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України йтися не може.

³¹⁶⁰ До речі, вирішуючи питання про можливість застосування статей 45 та 46 КК України до земельних злочинів екологічного характеру, хотілося б дізнатись і думку А. М. Шулги, який провів спеціальне дослідження, присвячене кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Однак, виділивши окремих підрозділ з назвою «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів України заходами, які не пов'язані з кримінальною відповідальністю», замість вирішення цілком реальних, злободенних та конкретних проблем правозастосування автор, на жаль, обмежившись наведенням загальних положень щодо відповідних заходів, фактично не згадуючи про земельні злочини (Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2019. С. 549–565).

³¹⁶¹ Детальніше про співвідношення звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та угоди про примирення див.: Чумак К. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим vs угода про примирення: проблеми розмежування. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 135–141.

Тут лише зазначу, що ВС чітко висловив свою думку стосовно того, що у разі наявності підстав для звільнення від кримінальної відповідальності, з огляду на те, що інститут угод у кримінальному провадженні, як і інститут призначення покарання, зокрема з урахуванням його особливостей у разі затвердження угоди (ч. 5 ст. 65 КК), жодним чином (як в матеріальному, так і в процесуальному аспектах) не кореспондують з інститутом звільнення від кримінальної відповідальності, є взаємовиключними та потребують розмежування, суд має згідно з п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК відповісти у затвердженні угоди та звільнити особу від кримінальної відповідальності (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 16 жовтня 2018 р. у справі № 439/1344/17. URL: https://protocol.ua/ru/institut_ugod_u_kriminalnomu_provadzenni_godnim_chinom/). Аналогічне слушне роз'яснення наводиться і у п. 19 постанови Пленуму ВССУ від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод».

значив, що у провадженнях про кримінальні правопорушення, де основним об'єктом виступають публічні інтереси, а спричинена конкретним фізичним або юридичним особам шкода є лише проявом посягання на основний об'єкт, недопустимим є навіть укладення угоди про примирення³¹⁶²;

– Великої Палати ВС, яка, нагадаю, у постанові від 16 січня 2019 р. вказала на те, що: по-перше, поняття «потерпілий», яке використано у ст. 46 КК України, вжито у його кримінально-правовому розумінні, а не кримінально-процесуальному, тобто це жертва посягання – особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіюється фізична, моральна та / або матеріальна шкода (або існує безпосередня загроза її заподіяння); по-друге, один лише потерпілий (тобто особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо спричинено шкоду) може виразити свою волю про прощення винного, на підставі чого приймається рішення про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності згідно зі ст. 46 КК України. Представники Феміди підкреслили, що право на примирення у ст. 46 КК України – це особисте право потерпілого. Воно не може бути ніким присвоєне та не може бути нікому делеговане. Таке право є природним правом людини, нерозривно пов'язаним з нею, та похідним від інших

З урахуванням наведених аргументів, вочевидь, варто погодитися з О. О. Дудоровим стосовно того, що питання про пріоритет ст. 46 КК України або норм КПК України щодо угод про примирення між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) має вирішуватися на користь ст. 46 КК України як імперативної норми, застосування якої тягне для порушника кримінально-правової заборони більш сприятливі наслідки (Дудоров О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: проблеми правозастосування. *Азовські правові читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Бердянськ, 17–18 травня 2019 р. Бердянськ : ТОВ «Модем-1», 2019. С. 81). На користь такого варіанту подолання вказаної конкуренції правових норм, у правильності якого не сумнівається, зокрема, Н. А. Орловська (Орловська Н. А. Актуальні питання угод у кримінальному праві України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 112), О. С. Козак наводить низку аргументів, зокрема: звільнення від кримінальної відповідальності є найбільш гуманним заходом щодо особи, яка вчинила злочин, полягаючи у відмові держави від застосування щодо неї передбачених КК обмежень її певних прав і свобод; воно не тягне за собою судимості і проявляється у закритті кримінального провадження судом (Козак О. С. Відмежування звільнення від кримінальної відповідальності від інших кримінально-правових інститутів та угоди про примирення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 312). Водночас варто мати на увазі, що за відсутності однієї з умов примирення, регламентованого ст. 46 КК України, особа не може бути звільнена від кримінальної відповідальності, однак це не виключає укладення угоди про примирення в порядку, закріпленому КПК України (Дудоров О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: проблеми правозастосування. *Азовські правові читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Бердянськ, 17–18 травня 2019 р. Бердянськ : ТОВ «Модем-1», 2019. С. 81).

³¹⁶² Заради справедливості треба зазначити, що наведене роз'яснення ВССУ було критично сприйняте Судовою палатою у кримінальних справах ВСУ. На думку ВСУ, визначаючи, чи можна укладати угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим стосовно «багатооб'єктних» злочинів (на кшталт передбаченого ч. 1 ст. 286 КК України), суд має керуватися не тільки формальними вимогами норм КПК України, а й дотримуватися засадничих принципів публічності і диспозитивності, балансу між приватними і публічними інтересами. З одного боку, в силу публічного характеру кримінально-правового регулювання угоди про примирення повинна відводитися другорядна роль у забезпеченні балансу інтересів. З іншого, існує група охоронюваних кримінальним правом суспільних відносин, в яких приватні інтереси їх учасників можуть переважати над суспільними (публічними) інтересами настільки, що волевиявлення потерпілого матиме вирішальне значення для кримінальної відповідальності винної особи. Без наявності приватних інтересів і вираження волевиявлення до їх реалізації жодні публічні інтереси не можуть бути досягнуті (постанова ВСУ від 31 березня 2016 р. у справі № 5-27к16) (детальніше про це див.: Дудоров О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: проблеми правозастосування. *Азовські правові читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Бердянськ, 17–18 травня 2019 р. Бердянськ : ТОВ «Модем-1», 2019. С. 76–86). Керуючись викладеною позицією, Касаційний кримінальний суд у складі ВС розцінив як правомірне укладення угоди про примирення з особою, визнаною винуватою у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 345 КК України (постанова Верховного Суду у складі колегії судів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 6 грудня 2018 р. у справі № 756/11661/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78496216>).

прав людини, зокрема права на життя. Використання права на примирення іншими особами (і визнаними потерпілими від кримінального правопорушення у кримінально-процесуальному сенсі також) є неможливим, оскільки таке право тісно пов'язане з особою, яка безпосередньо постраждала внаслідок вчинення щодо неї кримінального правопорушення³¹⁶³. Внаслідок же вчинення екологічних деліктів особа, яка безпосередньо постраждала через вчинення щодо неї кримінального правопорушення (потерпілий у кримінально-правовому розумінні), відсутня, оскільки «страждає» (основний безпосередній об'єкт) довкілля, а відповідні фізичні чи юридичні особи можуть бути визнані потерпілими лише у кримінально-процесуальному сенсі.

Водночас її поділяю переконаність В. М. Куца та А. М. Яценка у тому, що для усунення будь-яких дискусій щодо цього в ст. 46 КК України необхідно закріпити конкретизований перелік злочинів, які носять переважно публічний характер і під час вчинення яких звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим буде не обов'язковим, а факультативним³¹⁶⁴. Із запропонованим варіантом удосконалення кримінального законодавства погоджується і О. О. Дудоров, який зазначає, що на його користь вказує і суперечливість судової практики з питання про коло тих злочинів, вчинення яких дозволяє застосовувати ст. 46 КК України. Пропонований В. М. Куцом та А. М. Яценком варіант удосконалення КК України О. О. Дудоров вважає прийнятним і з огляду на необхідність вирішення питання про можливість звернення до ст. 46 КК України у разі заподіяння шкоди злочинном шкоди не людині, а юридичній особі, державі або суспільству. «На сьогодні ж, – констатує фахівець, – ясність щодо цього відсутня, оскільки та чи інша відповідь на нього залежить від того, яке розуміння потерпілого ми сприймаємо та як ми вирішуємо фундаментальну проблему співвідношення кримінально-правового і кримінально-процесуального поняття потерпілого»³¹⁶⁵. На подібних обставинах звертається увагу і в доктрині кримінального процесуального права. Зокрема, пригадуються слова О. А. Марченко, яка зазначає, що факультативний характер загального виду звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46) посилює значення поглибленої правової регламентації тих складових порядку його реалізації, які обумовлюють складнощі у правозастосуванні, підтверджують суперечливість чинного законодавства, пов'язані із конкуренцією цього виду звільнення і суто процесуальних інститутів, передбачених ст. 468 КПК (угода про примирення, угода про визнання вини)³¹⁶⁶.

Вважаю, що злочини проти довкілля мають бути віднесені до категорії тих кримінально караних деліктів, в яких (з урахуванням їхньої юридичної природи) звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України взагалі не має допускатися.

³¹⁶³ Інші важливі положення цієї постанови були наведені раніше, під час характеристики ст. 45 КК України.

³¹⁶⁴ Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правові конфлікти): монографія. Харків: Юрайт, 2013. С. 179–180; Яценко А. Проблемні аспекти звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 1. С. 67–69.

³¹⁶⁵ Дудоров О. О. Про проблеми кримінально-правового примирення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 74.

³¹⁶⁶ Марченко О. А. Процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. С. 13.

Водночас не викликає заперечень наявна, хоч і не досить поширена, практика звільнення від кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочину проти доквілля, на підставі ст. 47 КК України. Тим більше, що, на відміну від 197-1 КК України, у виявлених випадках не фіксувалося критиковане автором цих рядків звільнення на підставі клопотання підлеглих стосовно свого керівника.

Наприклад, кваліфікувавши за ч. 1 ст. 239 КК України діяння Особи-1, інженера з будівельного контролю Житлово-будівельного кооперативу (ЖБК) «Гвардієць-93», Нікопольський міськрайонний суд Дніпропетровської області звільнив його від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК України з передачею на поруки трудовому колективу ЖБК, клопотання і протокол загальних зборів яких був наданий суду»³¹⁶⁷.

Враховуючи надання належним чином складених протоколів зборів трудового колективу Васильківської районної ради та клопотання про передачу вказаному колективу на поруки Особи-2, який, будучи керівником ВРКП «Джерело», вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, Васильківський районний суд Дніпропетровської області ухвалив рішення про звільнення Особи-2 від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК України»³¹⁶⁸.

3.4. Спеціальна конфіскація як кримінально-правовий наслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин

Вище зазначалося, що до порушників кримінально-правових заборон може бути застосована не лише кримінальна відповідальність та звільнення від неї, а й деякі інші заходи кримінально-правового характеру. Зокрема, аналіз відповідних правозастосовних матеріалів засвідчив, що інколи кримінально-правовим наслідком вчинення злочинів у сфері земельних відносин стає застосування спеціальної конфіскації. Проблематика останньої не обділена увагою науковців. Результатом цього є те, що на сьогодні у вітчизняній кримінально-правовій доктрині сформувався окреме вчення про спеціальну конфіскацію, у межах якого ґрунтовно досліджені питання про юридичну природу цього заходу, особливості його появи та розвитку у кримінальному законодавстві, співвідношення відповідних кримінально-правих приписів із суміжними нормами КПК України, особливості регламентації застосування спеціальної конфіскації за нормами міжнародного та зарубіжного законодавства³¹⁶⁹. Наявність значного масиву спеціальних робіт, в яких проаналізовані зазначені та інші подібні питання³¹⁷⁰, схиляє до думки про недоцільність дублювання

³¹⁶⁷ Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 лютого 2014 р. у справі № 182/8910/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37287728>.

³¹⁶⁸ Ухвала Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 червня 2017 р. у справі № 172/535/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66865121>.

³¹⁶⁹ Водночас правий В. О. Гацелюк, який вказує на те, що через набрання чинності Законом України від 31 жовтня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» актуалізується питання щодо співвідношення 1) спеціальної конфіскації та 2) визнання активів особи або активів, набутих за дорученням іншими особами, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави як в матеріальному, так і в процесуальному аспектах (Гацелюк В. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Винник Анни Олегівни «Спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2019. С. 21).

³¹⁷⁰ Азаров Д. С. «Спеціальна» конфіскація: співвідношення кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали

відповідних загальних положень на сторінках цієї роботи, яка має специфічний предмет. До того ж очевидно, що всебічно розглянути і, тим більше, вирішити проблеми спеціальної конфіскації в межах цього дослідження, загалом присвяченого іншій тематиці, неможливо. Тому далі зупинюся лише на тих аспектах спеціальної конфіскації, які безпосередньо стосуються проблематики злочинів у сфері земельних відносин.

Як попередня, так і чинна редакція ч. 1 ст. 96-1 КК України визначає спеціальну конфіскацію як примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна³¹⁷¹. Однак:

міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 144; Батиргареева В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 103; Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 255 с.; Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін. *Життя і право*. 2004. № 4. С. 46; Гацелюк В. О. Про міждисциплінарний характер дослідження впливу інституту спеціальної конфіскації на теорію криміналізації суспільно небезпечних діянь. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2014. С. 181–182; Данилевська Ю. О. Ще раз про спеціальну конфіскацію. *Суспільство, правопорядок, злочинність: теоретичні та прикладні проблеми сучасної науки* : матеріали науково-практичного семінару (м. Миколаїв, 22 травня 2015 р.) / упорядник д-р юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв, 2015. С. 15–17; Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 176–192; Задо К. П. Інститут спеціальної конфіскації у правовій системі України: Quo Vadis? *Юридичний вісник України*. 24–30 жовтня 2015 р. № 42; Задо К. П. Нормативне (законодавче) вирішення питання про юридичну природу спеціальної конфіскації майна de lege ferenda. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2. С. 78–81; Кондра О. Проблеми правової природи «спеціальної конфіскації» у кримінально-правових санкціях. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 276–286; Лашук Є. В. Проблема спеціальної конфіскації в аспекті кримінально-правової політики в Україні. *Наука і правоохорона*. 2016. № 2. С. 128–137; Михайлов В. І. Інститут конфіскації имущества в міжнародному праві і деякі тенденції його розвитку в законодавстві держав СНГ. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2008. Вип. 15. С. 279; Назимко Є. С. Щодо статусу спеціальної конфіскації. *Адвокат*. 2009. № 6. С. 22–24; Орловська Н. А. Актуальні проблеми кримінально-правового регулювання спеціальної конфіскації в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 2. С. 135–144; Пироженко О. С. Спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового впливу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. Вип. 14. С. 183–186; Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву України : монографія. Харьков, 2009. С. 290–292; Тютюгін В. І. Применение наказания по УК Украины 2001 г. (противоречия, несоответствия и неточности законодательного регулирования). *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 286; Хаврониук М. І. Нові види покарання: чи потрібно їх передбачати у Кримінальному кодексі України? *Альманах кримінального права*. 2009. Вип. 1. С. 408–409; Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : Ніка-Нова, 2014. С. 265–266, 268.

³¹⁷¹ Як зазначає А. А. Музика, суть спеціальної конфіскації розкривається через такі її ознаки:

- **вилучення** у власність держави певних предметів;
- **таке вилучення є примусовим і безоплатним**;
- **всі предмети, що підлягають вилученню – спеціальній конфіскації, охоплюються поняттям «майно»** (гроші, цінності та інше майно);

- **загальною підставою** застосування спеціальної конфіскації є відповідне рішення суду (одне із чотирьох можливих, що передбачені у ч. 2 ст. 96-1), а саме наявність: 1) обвинувального вироку суду, або 2) ухвали суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності, або 3) ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру, або 4) ухвали суду про застосування примусових заходів виховного характеру;

- **спеціальною підставою** застосування спеціальної конфіскації (у випадках, коли об'єктом спеціальної конфіскації є майно, вилучене з цивільного обороту), визнається одне із двох можливих рішень суду: 1) ухвала суду про закриття кримінального провадження з інших підстав, аніж звільнення особи від кримінальної відповідальності, або 2) ухвала суду, постановлена в порядку ч. 9 ст. 100 КПК, за клопотанням слідчого чи прокурора, якщо кримінальне провадження закривається ними;

- **альтернативною умовою** застосування спеціальної конфіскації є **вчинення**: 1) умисного злочину, або 2) відповідного суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України (в обох випадках до уваги береться санкція норми – основне покарання має бути у виді: позбавлення волі, незалежно від його строку, або штрафу понад три тисячі НМДГ – понад 51 тис. грн), або 3) одного із умисних злочинів, поданих у відповідному переліку посягань, або 4) суспільно небезпечного діяння, передбаченого зазначеним

– якщо раніше «в кримінальному законі паралельно існували щонайменше два види спеціальної конфіскації: 1) конфіскація певних предметів, передбачена санкціями норм Особливої частини КК України (зокрема це стосувалося статей 239-1 та 239-2 КК України – Р. М.) (шоправда, такий правовий захід *de lege lata* не міг називатися спеціальною конфіскацією); 2) конфіскація майна як захід кримінально-правового впливу, що застосовується до осіб, які вчинили окремі корупційні злочини (спеціальна конфіскація у вузькому значенні цього поняття)»³¹⁷²,

– то з набранням чинності Законом України від 18 лютого 2016 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» (далі – Закон від 18 лютого 2016 р.) єдиною нормативною підставою застосування спеціальної конфіскації у кримінальному законодавстві стали приписи статей 96-1 та 96-2 КК України. Згадування про конкретні прояви спеціальної конфіскації із санкцій норм Особливої частини КК України (це стосується і статей 239-1 та 239-2 КК України) були виключені³¹⁷³.

Отже, на сьогодні єдиною умовою застосування спеціальної конфіскації є вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад 3 000 НМДГ, а так само передбаченого статтями, вичерпний перелік яких наводиться у ч. 1 ст. 96-1 КК України, серед котрих фігурують і частини перші статей 239-1 та 239-2 КК України. Водночас у ч. 1 ст. 96-2 КК України було чітко зазначено, що спеціальна конфіскація застосовується лише у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та / або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та / або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його

переліком (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 281–282).

Крім того, А. О. Винник пропонує на законодавчому рівні закріпити мету спеціальної конфіскації (припинення злочинної діяльності, відновлення соціальної справедливості та попередження нових злочинів) (Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. С. 180). Подібні заклики щодо вказівки на мету спеціальної конфіскації лунали й з вуст О. В. Єрмака, який, серед іншого, рекомендував доповнити ст. 96-1 КК України ч. 2 такого змісту: «Спеціальна конфіскація має на меті не тільки відновлення почуття соціальної справедливості, а й запобігання вчиненню нових злочинів та суспільно небезпечних діянь як засудженими, так і іншими особами» (Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 10).

Та як на мене, має рацію М. В. Карчевський, який подібне доповнення вважає прикладом надлишкової законотворчості (Карчевський М. В. Відгук офіційного опонента на дисертацію Винник Анни Олегівни «Спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2019. С. 5–6).

³¹⁷² Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 507.

³¹⁷³ Водночас варто враховувати таке: «Незважаючи на нормативну регламентацію спеціальної конфіскації як інституту кримінального права, питання її правової природи залишається одним із найбільш дискусійних у науковій площині. Вказана проблематика зумовлена одночасним існуванням у положеннях КК України та КПК України подібних правових приписів і зводиться до констатації міжгалузевого характеру та подвійної правової природи останньої» (Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. С. 155–156).

вчинення³¹⁷⁴; 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання³¹⁷⁵.

Під час дослідження практики застосування кримінально-правових заборон, присвячених злочинам у сфері земельних відносин, не було виявлено жодного випадку, регулювання яких покликані забезпечувати положення частин 2–4 ст. 96-2 КК України. Зважаючи на це, відповідні правові приписи, які до того ж докладно проаналізовані на сторінках юридичної літератури³¹⁷⁶, висвітлюватися не будуть.

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що найчастіше спеціальній конфіскації підлягають знаряддя вчинення злочинів, передбачених статтями 239-1 або 239-2 КК України, якими переважно виступають трактори, бульдозери, екскаватори, грейдери, навантажувачі, а також земснаряди, які використовуються для незаконного заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду. Тобто це саме ті предмети, які «використовуються винним для безпосереднього впливу на предмет злочину і мають первинний контакт із ним, посилюючи фізичні можливості суб'єкта злочину під час вчинення суспільно небезпечної дії»³¹⁷⁷.

*Зокрема, з'ясувавши, що Особа-1 з метою заволодіння землями водного фонду за допомогою двох гусеничних тракторів незаконно здійснив видобуток з русла р. Рось 134 м³ ґрунту (піску), Білоцерківський міськрайонний суд Київської області кваліфікував такі дії за ч. 1 ст. 239-2 КК України та, крім призначеного покарання, конфіскував в Особи-1 два гусеничних трактори*³¹⁷⁸.

Артемівським міськрайонним судом у дохід держави в Особи-2, визнаного винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239-2 КК України, конфісковано: два екскаватора «Hitachi»; екскаватор «Volvo»; вантажний самоскид «Камаз 65201-

³¹⁷⁴ В юридичній літературі безспідставно зазначається, що гроші, цінності та інше майно, які призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та / або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення, оскільки не зазначено іншого, – це цінності, на які у правопорушника право власності виникло на законних підставах. Тому вони не можуть бути предметом спеціальної конфіскації. Припинення права власності на ці предмети – це правообмеження, тому примусове безплатне вилучення цих предметів підпадає під поняття конфіскації як виду покарання (Орловська Н. А. Актуальні проблеми кримінально-правового регулювання спеціальної конфіскації в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 2. С. 140; Павлова Т. О. Види конфіскації за чиним Кримінальним кодексом України. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 138–139).

³¹⁷⁵ На думку О. І. Бідної, майно, яке було підшукане, виготовлене, пристосоване або використане як засоби чи знаряддя вчинення злочину, не може бути предметом спеціальної конфіскації, бо його примусове вилучення належить до заходів кримінально-процесуального характеру (Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 9, 196).

Однак у ч. 9 ст. 100 КПК України фігурують гроші, цінності та інше майно, які призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та / або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення. Інакше кажучи, в цій нормі згадується майно, у належності якого до предмета спеціальної конфіскації О. І. Бідна не сумнівається. Виникає питання про те, чому примусове вилучення цього майна не вважати заходом не кримінально-правового, а кримінально-процесуального характеру?

³¹⁷⁶ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 512–524.

³¹⁷⁷ Музика А. А., Лашук С. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛІВОДА А. В., 2011. С. 149.

³¹⁷⁸ Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 20 червня 2014 р. у справі № 357/7563/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39545520>.

012»; три вантажних самоскиди «Краз 6510»; вантажний самоскид «Volvo»; два вантажних самоскиди «Краз 256»; фронтальний навантажувач «Volvo»; мобільна дробарка «Ехтес»³¹⁷⁹.

В інших випадках спеціальній конфіскації підлягали такі знаряддя, як землесосний снаряд³¹⁸⁰, а одного разу навіть лопата, вилучена у порядку застосування ст. 100 КПК України³¹⁸¹. Водночас варто зазначити, що деякі інші суди ухвалювали рішення не про конфіскацію, а про знищення лопат, які виступали знаряддями вчинення злочину³¹⁸², що навряд чи правильно.

Також треба зазначити, що в усіх цих (як і деяких інших³¹⁸³) випадках суди паралельно приймали рішення або про конфіскацію в дохід держави (інколи використовується формулювання «повернути власникові – державі»), «повернути на місце знаходження до протиправного заволодіння ним», «повернути на земельну ділянку сільськогосподарського призначення») незаконно вилученого поверхневого шару земель (предмет злочину), або, якщо йшлося про зразки ґрунту, які містилися в пакетах і були речовими доказами, – про його знищення³¹⁸⁴.

За результатом розгляду окремих справ спеціальна конфіскація застосовувалась і щодо засобів вчинення злочину, тобто тих матеріальних цінностей, які лише полегшують вчинення суспільно небезпечної дії, але не призначені для безпосереднього впливу на потерпілого від злочину та (або) на предмет злочину³¹⁸⁵. Як і під час вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК України, найчастіше такими засобами виступають автомобілі, мотоцикли, інші транспортні засоби, яким перевозиться незаконно знятий поверхневий шар земель, знаряддя видобування, а також учасники злочину³¹⁸⁶.

Наприклад, Генічеським судом Херсонської області з'ясовано, що Особа-1 уклав усну домовленість із директором ТОВ «Південний термінал» про оплату передачу останньому морського піску на потреби його підприємства. Після цього

³¹⁷⁹ Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 31 липня 2013 р. у справі № 0503/4360/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33008143>.

³¹⁸⁰ Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>.

³¹⁸¹ Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 9 жовтня 2017 р. у справі № 381/3600/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69468829>.

³¹⁸² Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 12 липня 2016 р. у справі № 731/276/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58887785>; вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 липня 2014 р. у справі № 212/7185/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200>.

³¹⁸³ Див., наприклад: вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 9 жовтня 2019 р. у справі № 241/1612/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84858832>; вирок Старожинецького районного суду Чернівецької області від 18 квітня 2019 р. у справі № 723/1427/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81295657>.

³¹⁸⁴ Вирок Таращанського районного суду Київської області від 15 жовтня 2019 р. у справі № 375/467/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84923745>.

³¹⁸⁵ Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 149.

Це визначення виглядає більш вдалим порівняно з розумінням засобів вчинення як різноманітних речовин, предметів, газів тощо, хімічних (отрута), фізичних (електричний струм, радіація), біологічних (інфекційні хвороби) та інших властивостей, які використовуються в процесі вчинення злочину для створення сприятливих умов його реалізації і полегшення процесу його виконання і не знаходяться під повним контролем свідомості і волі суб'єкта (Тельпін М. В. Кримінально-правова характеристика знарядь та засобів вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 9).

³¹⁸⁶ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 516.

Особа-1 для виконання взятих на себе зобов'язань організував вилучення морського піску в особливо великих розмірах – в об'ємі 18,6 м³ і подальше завантаження його в автомобіль КРАЗ ТОВ «Південний термінал», водій якого вивіз зазначений об'єм морського піску з території вказаної земельної ділянки. Дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-2 КК України із призначенням штрафу в розмірі 3 400 грн і конфіскацією як автомобіля КРАЗ, який був засобом, так і трактора К-702, який виступив знаряддям вчинення інкримінованого злочину³¹⁸⁷.

Необхідно пам'ятати і про п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК України; наявністю цього припису, вочевидь, і варто пояснювати рішення судів, які повертали відповідні знаряддя та засоби злочину (бульдозери, навантажувачі, автомобілі) їхнім власникам, які не знали і не могли знати про їхнє подальше незаконне використання³¹⁸⁸.

А от у ч. 5 ст. 96-2 КК України окремо вказується на те, що спеціальна конфіскація не застосовується до грошей, цінностей та іншого майна, зазначених у цій статті, які згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначені для відшкодування шкоди, завданої злочином³¹⁸⁹.

Вказівка у ч. 1 ст. 96-2 КК України на те, що спеціальна конфіскація «застосовується», а не, наприклад, «може бути застосована», засвідчує імперативний харак-

³¹⁸⁷ Вирок Генічеського районного суду Херсонської області від 27 лютого 2013 р. у справі № 2107/4594. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29837115>.

³¹⁸⁸ Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 2 серпня 2017 р. у справі № 441/813/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68079542>; вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 22 травня 2019 р. у справі № 620/315/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81961852>; вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 28 вересня 2018 р. у справі № 620/820/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76833142>.

Той факт, що третя особа «знала або повинна була і могла знати» про походження майна (про те, що воно відповідає будь-якій із ознак, зазначених у пунктах 1–4 частини першої статті 96-2 КК України), потребує доказування. Водночас до уваги беруться як об'єктивні (наприклад, особа кимось була поінформована про: доходи від майна, одержаного внаслідок вчинення злочину; наявність знарядь і засобів його вчинення), так і суб'єктивні обставини – здатність особи (з урахуванням віку, інтелектуальних можливостей, стану здоров'я) усвідомити відповідну подію. Все це свідчить на користь визнання третьою особою лише фізичних осіб (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 291).

А. А. Музика звертає увагу на деяку непослідовність законодавця: у випадку з «третьою особою» використовуються дві альтернативні умови щодо обізнаності про походження майна (особа «знала» або «повинна була і могла знати»); у п. 4 ч. 1 ст. 96-2 використана інша формула: майно повертається власнику (законному володільцю), який «не знав і не міг знати» про його незаконне використання. У цьому разі передбачена безальтернативна умова і відсутня ознака «не повинен був». Наведені обставини необхідно враховувати під час застосування спеціальної конфіскації. Зазначені відомості щодо третьої особи мають бути встановлені в судовому порядку на підставі належних доказів. Водночас не береться до уваги, безоплатний чи оплатний характер мало придбання майна. Неважливо і те, за яку ціну воно набуто (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 291–292).

³¹⁸⁹ Зокрема, посилаючись саме на цю правову норму, ВС, розглядаючи одну зі справ, не знайшов підстав для задоволення касаційної скарги прокурора, який просив застосувати спеціальну конфіскацію, стягнувши в дохід держави грошову суму, що відповідає вартості майна, яке було предметом злочину та підлягає поверненню власнику (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 3 липня 2019 р. у справі № 754/6898/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82858210>).

Водночас варто пам'ятати й іншу важливу правову позицію ВС: якщо сторона обвинувачення доведе обставини, які свідчать про відсутність у номінального власника права на спірне майно та інтересу в його поверненні, відсутність доказів обізнаності такого номінального власника щодо злочинного використання майна не є перешкодою для застосування спеціальної конфіскації. В такому разі питання про застосування спеціальної конфіскації має вирішуватися залежно від виконання умов, передбачених відповідними нормами кримінального та процесуального законів, стосовно законного володільця такого майна (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 9 квітня 2019 р. у справі № 138/2740/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81722375>).

тер цих приписів. І це при тому, що в юридичній літературі звертається увага на те, що, на відміну від покарання, спеціальна конфіскація, яка застосовується як примусовий захід кримінально-правового впливу, не підлягає індивідуалізації – не враховується особа винного, ступінь тяжкості вчиненого ним злочину, обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, тощо³¹⁹⁰. Отже, якщо керуватися положенням чинного кримінального законодавства, то спеціальна конфіскація має бути застосована у всіх випадках, перерахованих у ч. 1 ст. 96-2 КК України, навіть і тоді, коли на думку суду в цьому немає жодної потреби. Водночас аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що, незважаючи на імперативний характер ч. 1 ст. 96-2 КК України, в деяких випадках суди ухиляються від застосування спеціальної конфіскації до осіб, визнаних винними у вчиненні злочинів, передбачених статтями 239-1 або 239-2 КК України.

Зокрема, з'ясувавши, що Особою-1 за допомогою екскаватора-навантажувача «JCB 3CX CONTRACTOR» було незаконно знято верхній шар ґрунту із земельної ділянки, який згодом завантажено на автомобіль, Полтавський районний суд Полтавської області визнав обвинуваченого винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239-1 КК України. Водночас про долю згаданих знарядь та засобів вчинення злочину суд «забув», використавши загальне формулювання «питання про речові докази суд вирішує відповідно до ст. 100 КПК України»³¹⁹¹.

Амур-Нижньодніпровський районний суд м. Дніпропетровська рішенням, прийнятим ще до набрання чинності Законом України від 18 лютого 2016 р., визнав Особу-2 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239-1 КК України. Однак, навіть з урахуванням вказівки у попередній редакції цієї норми на обов'язкову конфіскацію знарядь і засобів, суд обмежився призначенням Особі-2 штрафу в розмірі 4 250 грн, який був застосований (і суд на цьому акцентував увагу) «без конфіскації знарядь і засобів заволодіння»³¹⁹².

Натомість Приморським районним судом Запорізької області встановлено, що Особа-3 з травня 2017 р. по 31 липня 2017 р., тобто вже після набрання чинності Законом від 18 лютого 2016 р., за допомогою інших осіб організував незаконний видобуток морського піску, який здійснив у зазначений період часу шляхом завантаження морського піску до кузова вантажного самоскида «ГАЗ-САЗ 3507»; тим самим підсудний незаконно заволодів поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах загальним об'ємом 53,4 м³. Дії Особи-3 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-2 КК України із призначенням штрафу в розмірі 4 250 грн. Незважаючи на те, що самоскид виступив засобом вчинення злочину, який мав бути конфіскований, суд вирішив інакше, повернувши транспортний засіб засудженому власнику»³¹⁹³.

³¹⁹⁰ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 511–512.

³¹⁹¹ Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 1 лютого 2018 р. у справі № 545/3788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71931983>.

³¹⁹² Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 8 червня 2015 р. у справі № 199/4104/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44780760>.

³¹⁹³ Вирок Приморського районного суду Запорізької області від 4 вересня 2017 р. у справі № 326/1061/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68610743>.

---

*Так само долю автомобіля ГАЗ-САЗ вирішив Варвинський районний суд Чернігівської області*³¹⁹⁴.

Очевидно, що в продемонстрованих випадках представники суддівського корпусу не повною мірою враховували імперативний характер положень ст. 96-2 КК України. На мою думку, наявна ситуація, хоч і не може бути визнана прийнятною, однак має змусити парламентаріїв задуматися над необхідністю удосконалення чинної редакції ст. 96-2 КК України, зокрема, внесенням до неї змін, які б закріпили право, а не обов'язок суду (незалежно від обставин справи) щодо застосування спеціальної конфіскації.

Імперативний характер закріплених у ст. 96-2 КК України положень неоднозначно розцінюють й інші науковці, зокрема ті, які займаються вивченням суміжної з досліджуваною проблематики кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин в Україні. Наприклад, В. С. Батиргареева моделює ситуацію, коли екскаватор, – тобто саме та матеріальна цінність, яка найчастіше виступає знаряддям вчинення злочинів, передбачених статтями 239-1 або 239-2 КК України, – який особа зазвичай використовує для здійснення законних робіт, що є основним джерелом існування для цієї особи та її родини, одного разу використано особою для незаконного видобування корисної копалини – піску. Вчена зазначає, що цей екскаватор як засіб³¹⁹⁵ вчинення злочину підлягає спеціальній конфіскації, однак у такому разі виникає низка питань, зокрема: чи відповідають межі соціальної справедливості, що відновлюється за допомогою застосування спеціальної конфіскації, тим обмеженням і позбавленням, якими супроводжуватиметься подальше життя не лише самого винного, а й інших осіб, відповідальність за долю яких він несе? Чи не буде порушено баланс між необхідністю застосування цього заходу і надмірністю наслідків від його застосування?³¹⁹⁶

Над цими питаннями розмірковував колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим, який, спираючись, зокрема, на позицію С. В. Хилюк³¹⁹⁷, у підсумку схиляється до думки, що безоплатне вилучення у власність держави екскаватора в порядку застосування спеціальної конфіскації в розглядуваній ситуації може бути визнане ЄСПЛ непропорційним заходом, що порушує справедливий баланс між інтересами суспільства і правами особи³¹⁹⁸.

---

³¹⁹⁴ Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 12 липня 2016 р. у справі № 731/276/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58887785>.

³¹⁹⁵ З урахуванням підтримуваного автором цих рядків доктринального підходу екскаватор у цьому випадку має би бути визнаний «знаряддям», а не «засобом» вчинення злочину.

³¹⁹⁶ Батиргареева В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 107.

³¹⁹⁷ Хилюк С. В. Проблеми врахування стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у застосуванні конфіскації, передбаченої КК України. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 жовтня 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 238–243.

³¹⁹⁸ Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 512–513.

Як зазначає Д. В. Новіков, вимога щодо забезпечення балансу між приватним та публічним інтересом слідує зі структури статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, вживаючи будь-який із заходів, зокрема і заходів із позбавлення особи її майна, держава повинна подати про забезпечення відповідного пропорційного співвідношення між засобами, які застосовуються для цього, і метою, що ставиться. Отже, у кожній справі, в якій зазначається про порушення цієї статті, Суд повинен з'ясувати, внаслідок

Подібний підхід знайшов своє відображення і в кількох рішеннях ВС, який, мотивуючи останні, також нерідко посилається на практику ЄСПЛ.

Зокрема, у постанові від 19 лютого 2019 р. колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду ВС зазначила, що положення статей 96-1, 96-2 КК України не можуть застосовуватися в тих випадках, коли це становитиме порушення ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Отже, застосовуючи спеціальну конфіскацію, у кожному конкретному випадку суд має не тільки послатися на наявність для цього формальних підстав, передбачених у КК України, але й переконатися, що таке застосування не порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і захисту фундаментальних прав осіб», покладаючи на особу «надмірний індивідуальний тягар»³¹⁹⁹.

Аналогічне за змістом рішення було прийнято і колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду ВС, яка, розглядаючи матеріали кримінального провадження, відкритого за ч. 1 ст. 213 КК України, зазначила, що вчинене засудженим кримінальне правопорушення належить до злочинів невеликої тяжкості та не призвело до заподіяння жодних шкідливих наслідків, і спричинення матеріальної шкоди також. За вчинений злочин суд призначив засудженому із застосуванням ст. 69 КК покарання у виді штрафу в розмірі 500 НМДГ, що становить 8 500 грн, а також звернув у дохід держави заготовлений ним металобрухт вагою 610 кг. Зважаючи на ці обставини, суд дійшов висновку, що конфіскація речових доказів у кримінальному провадженні – електронних ваг та автомобіля «Mercedes-Benz 208D» у цій справі не буде пропорційною тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та меті застосованого заходу і призведе до порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції³²⁰⁰.

Водночас необхідно пам'ятати про іншу важливу позицію ВС, який не виключає в цілому можливість застосування спеціальної конфіскації навіть у тих випадках, коли конфіскація майна, з огляду на його вартість, виглядає набагато суворішим заходом, ніж призначене покарання. Однак у таких випадках суд має навести належні аргументи, які обґрунтовують, з урахуванням обставин конкретної справи, що такий захід не порушуватиме стандарти ЄСПЛ. До уваги можуть братися: вартість майна, що підлягає конфіскації, законність чи незаконність його походження; тяжкість і характер вчиненого злочину; наявність, розмір і характер завданої шкоди або шкоди, яка потенційно могла бути завдана злочинцем; вид і розмір призначеного покарання, тощо.

Отже, оцінюючи правомірність наведених вище рішень у справах досліджуваної категорії, треба зробити висновок, що саме собою незастосування судами спеціальної конфіскації у цих випадках не варто безапеляційно вважати неправомір-

---

чого саме відповідна особа була змушена нести непропорційний і надмірний тягар (Новіков Д. В. Межі втручання держави у здійснення права власності у практиці Європейського Суду з прав людини. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 3. С. 133).

³¹⁹⁹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 19 лютого 2019 р. у справі № 366/3484/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80112393>.

Порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції нерідко констатується і в практиці ЄСПЛ. Детальніше про це див.: Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Рішення за період з 16.12.2019 по 20.12.2019 / відпов. за вип. : О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. Вип. 45. С. 5, 9, 25.

³²⁰⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 лютого 2019 р. у справі № 731/209/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80304891>.

ним. Водночас необхідно зробити важливе уточнення – таке незастосування можна було б підтримати лише за умови його належного обґрунтування, зокрема, з посиланням на відповідну практику ЄСПЛ.

Наприклад, аналізуючи матеріали кримінального провадження стосовно Особи-1, якого було визнано винним у замаху на вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 267-1 КК України, ВС констатував, що у цьому випадку засуджений намагався вивезти незначну кількість металевих виробів (13 кг), в яких не виявлено перевищення вмісту радіонуклідів. Отже, реальної шкоди здоров'ю населенню цим злочином не завдано і не могло бути завдано. Особі-1 було призначено покарання у виді штрафу в розмірі 850 грн. Водночас суд зазначив, що вартість автомобіля, який було набуто законним шляхом, є явно набагато більшою за названу суму. Це дало підстави ВС висновувати, що застосування спеціальної конфіскації в цьому випадку становитиме непропорційне втручання в право особи на мирне володіння майном, гарантованого ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції³²⁰¹.

На жаль, у згаданих актах правозастосування таке обґрунтування (або ж інше) було відсутнє, зважаючи на що вони не можуть вважатися повною мірою законними та аргументованими.

Питання спеціальної конфіскації є актуальним не лише для аналізованих земельних деліктів екологічного характеру, а й для передбаченого ст. 197-1 КК України самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. У радянські часи деякі дослідники висловлювалися за передбачення вилучення незаконно отриманих придбунків безпосередньо в санкції норми про кримінальну відповідальність за вказаний злочин³²⁰². З подібною пропозицією у своєму законопроекті виступили у 2004 р. народні депутати України Л. Ю. Миримський та О. І. Ременюк, а згодом подібне вдосконалення кримінального закону підтримала О. В. Чепка³²⁰³.

³²⁰¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 14 червня 2018 р. у справі № 366/1872/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842644>.

³²⁰² Адиханов Ф. Ответственность за самовольное занятие земель сельскохозяйственных предприятий. *Советская юстиция*. 1971. № 5. С. 30; Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1986. С. 159.

³²⁰³ Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 148.

Водночас у висновку ГНЕУ ВРУ на цей законопроект було зазначено, що відповідно до ч. 2 ст. 59 КК України конфіскація майна встановлюється тільки за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а тому передбачення такого виду покарання за злочин невеликої або середньої тяжкості є таким, що суперечить Загальній частині КК України.

Тут варто пригадати, що до ухвалення Закону України від 18 квітня 2013 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» спеціальна конфіскація як правовий засіб вирішення питання про речові докази в кримінальному провадженні регламентувалася приписами КПК України 1961 р. У ст. 78 і ст. 81 цього Кодексу йшлося про те, що гроші, цінності та інші предмети, нажиті чи здобуті злочинним шляхом, передаються в дохід держави, а знаряддя чи засоби вчинення злочину, які належать винному, конфіскуються чи підлягають знищенню. Водночас у низці санкцій норм Особливої частини КК України передбачався (передбачається і зараз) обов'язок здійснити конфіскацію певних предметів – знарядь вчинення злочину, предметів, здобутих злочинним шляхом, тощо (наприклад, статті 176, 177, 201, 203-1, 203-2, 204, 209, 240, 246, 248, 249, 305 КК України).

Через таку неоднозначну законодавчу позицію в теорії кримінального права тривала досить жвава дискусія щодо правової природи та процесуального значення спеціальної конфіскації. Цілком слушні питання щодо цього сформулював В. І. Тютюгін: чи є спеціальна конфіскація видом покарання, особливим заходом кримінально-правового впливу чи процесуального примусу? Якщо це вид покарання або інший кримінально-правовий захід, то чому в такому разі підстави і порядок його призначення не врегульовані Загальною частиною КК України? (Тютюгін В. І. Применение наказания по УК Украины 2001 г. (противоречия, несоответствия и неточности законодательного регулирования). *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 285–287).

Незважаючи на це, на відміну від статей 239-1 та 239-2 КК України, розглядуваний злочин проти власності законодавцем не був віднесений до тих, через вчинення якого спеціальна конфіскація допускається незалежно від параметрів санкції відповідної кримінально-правової норми. Отже, на перший погляд може здатися, що спеціальна конфіскація може бути застосована лише до осіб, які скоїли злочини, передбачені ч. 2 або ч. 4 ст. 197-1 КК України, санкції яких, нагадаю, передба-

Одна група дослідників (їхня позиція мені видається більш перекожливою) вказувала на необхідність відмежування конфіскації майна як виду покарання від спеціальної конфіскації, яка полягає в примусовому безоплатному вилученні в дохід держави знярядь, засобів або предметів злочину, а також грошей, цінностей, інших речей, нажитих (здобутих) злочинним шляхом, навіть у тих випадках, коли таке вилучення передбачене в санкціях статей КК. Як зазначає О. О. Дудоров, така думка була пануючою і в радянській кримінально-правовій доктрині. Увага зверталася, зокрема, на те, що: 1) оскільки спеціальна конфіскація не є покаранням, на неї не поширюються умови призначення конфіскації майна як виду покарання, закріплені в ч. 2 ст. 59 КК України; 2) спеціальна конфіскація повинна застосовуватися незалежно від вказівки на це законодавця в санкціях кримінально-правових норм; 3) спеціальна конфіскація, змістом якої є остаточне позбавлення права власності на відповідне майно, має регламентуватися як кримінально-правовий захід, а не в кримінально-процесуальному законодавстві, яке може передбачати лише тимчасові обмеження прав та свобод людини, обумовлені необхідністю розслідування та судового вирішення кримінальної справи; 4) на майно, здобуте злочинним шляхом, у того, хто вчинив злочин, право власності не виникає (нагадаю, що відповідно до ст. 328 ЦК право власності набувається на підставах, що не заборонені законом), а отже, вилучення цього майна як такого, що не здатне обмежувати право засудженого, не є карою і немає достатніх підстав називати покаранням-конфіскацією (Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 176–179).

Зокрема, не визначою спеціальну конфіскацію покаранням, А. А. Музика та О. П. Горох вказували, що цей захід не закріплений у ст. 51, і під час його застосування не беруться до уваги ні ступінь тяжкості вчиненого злочину, ні особа винного, ні обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, як це відбувається у разі призначення покарання. На ці підстави науковці називали погляди авторів, які вважали спеціальну конфіскацію майна покаранням, некоректними. А. А. Музика та О. П. Горох висловлювалися за доповнення КК статтею, яка б визначала спеціальну конфіскацію та підстави її застосування. Водночас положення, які передбачають спеціальну конфіскацію, із санкцій статей Особливої частини КК пропонувалося виключити (Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : А. В. Паливода, 2012. С. 115–120).

А вже в одній із наступних праць А. А. Музика звернув увагу на те, що спеціальна конфіскація хоча й зумовлена кримінально-правовими відносинами, але не є покаранням (зокрема, його не варто плутати з конфіскацією майна як видом покарання). Схожими вони є лише за двома ознаками: конфіскація майна застосовується виключно за рішенням суду; конфісковане майно безоплатно переходить у власність держави (ч. 6 ст. 41 Конституції України, ст. 354 ЦК України, ч. 1 ст. 59 КК України). Натомість інші обов'язкові ознаки конфіскації майна (покарання) не притаманні спеціальній конфіскації, і навпаки (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 285).

Інша група науковців вказувала на те, що спеціальна конфіскація встановлена в санкціях статей, передбачена після слова «карється» і має ознаки покарання, а тому законодавець помилково не включив її до системи покарань. Цю «помилку» пропонувалося виправити шляхом законодавчого закріплення статусу спеціальної конфіскації як виду покарання, яке мало б замінити собою наявну в КК України конфіскацію майна. Зокрема, на думку М. М. Панова, правові підстави, за яких застосовується спеціальна конфіскація, можуть бути поділені на два види: 1) кримінально-правові (випадки, коли спеціальну конфіскацію безпосередньо передбачено в санкціях статті Особливої частини КК України); 2) кримінально-процесуальні (випадки, коли вирішується питання про речові докази на підставі статей 78 і 81 КПК України). Однак у будь-якому разі спеціальна конфіскація виконує функції додаткового покарання, оскільки: 1) вона є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні злочину, і полягає в обмеженні прав і свобод засудженого; 2) спеціальна конфіскація підвищує репресивний ефект основного покарання, адже винна особа позбавляється певного майна (часто це достатньо цінне майно), що належить їй на праві власності; 3) у всіх випадках спеціальна конфіскація виконує важливу превентивну функцію, бо вона спрямована на запобігання новим злочинам, особливо тим, що вчиняються з використанням певних засобів чи знярядь, а це повністю збігається із завданням кримінального закону (ст. 1 КК України), а також з метою покарання (ч. 2 ст. 50 КК України) (Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф., акад. АПРН України В. І. Борисов. Харків, 2009. С. 142–145).

Детальніше про історію становлення, а також інші актуальні питання, що стосуються інституту спеціальної конфіскації в Україні, див.: Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 176–192; Ковальчук С. О. Забезпечення недоторканості права власності під час застосування спеціальної конфіскації як способу вирішення долі речових доказів. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 188–194.

чають позбавлення волі на певний строк як один із альтернативних видів покарання. Що ж до суб'єктів злочинів, передбачених ч. 1 або ч. 3 ст. 197-1 КК України, санкції яких не передбачають ні позбавлення волі на певний строк, ні штраф понад 3 000 НМДГ, можливість застосування спеціальної конфіскації виключається. Очевидно, що таку ситуацію не можна вважати логічною та справедливою, адже складається враження, що здобує, наприклад, у разі самовільного зайняття «звичайної» (не передбаченої в ч. 2 ст. 197-1 КК України) земельної ділянки майно може залишитись у власності злочинця, тимчасом як, наприклад, самовільне зайняття земельної ділянки біля газопроводу (в охоронній зоні) «суттєво змінює» ситуацію і вимагає принципово іншої кримінально-правової реакції держави – обов'язкової конфіскації відповідного майна. І це при тому, що найбільший урожай (а саме останній переважно і виступає предметом спеціальної конфіскації) збирається саме під час вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Насправді на практиці конфіскація врожаю застосовується (хоч і менш активно) й до осіб, які вчинили, зокрема, злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України. Однак у таких випадках правовим підґрунтям вилучення майна виступають положення не статей 96-1 та 96-2 КК України, а ст. 100 КПК України.

Наприклад, Краснолиманським судом Донецької області встановлено, що Особа-1 із використанням сільськогосподарської техніки та залученням до виконання робіт невстановлених осіб на частині земельної ділянки площею 60,37 га здійснив посів сільськогосподарської культури – соняшника, у такий спосіб незаконно використавши самовільно зайняту земельну ділянку. З урахуванням встановленого розміру шкоди такі дії кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України, до Особи-1 було застосоване покарання у виді штрафу, а врожай соняшнику конфіскований на підставі ст. 100 КПК України³²⁰⁴.

На цій самій підставі (з уточненням щодо п. 6 ч. 9 ст. 100 КПК України) урожаю соняшнику був конфіскований Тростянецьким районним судом Сумської області за наслідком розгляду справи стосовно Особи-2, визнаного винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України³²⁰⁵.

Щодо злочинів, передбачених ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України, то під час їхнього вчинення суди паралельно застосовували як спеціальну конфіскацію (сої, кукурудзи, ячменю, пшениці тощо), передбачену статтями 96-1 та 96-2 КК України³²⁰⁶, так і посилалися на кримінально-процесуальні положення, викладені у ст. 100 КПК України³²⁰⁷.

Цікаво, що в одному з випадків невіршеність судом першої інстанції питання про долю врожаю стала підставою для оскарження прокуратурою цього рішення до суду апеляційної інстанції.

---

³²⁰⁴ Вирок Краснолиманського міського суду Донецької області від 17 січня 2018 р. у справі № 236/99/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71767911>.

³²⁰⁵ Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 1 листопада 2017 р. у справі № 588/1303/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69966249>.

³²⁰⁶ Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 22 лютого 2018 р. у справі № 241/1241/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72354534>; ухвала Козелецького районного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 734/384/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80143908>.

³²⁰⁷ Див., наприклад, вирок Новопокровського районного суду Луганської області від 11 жовтня 2019 р. у справі № 420/1301/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060219>.

Йдеться про ухвалу Ульянівського районного суду Кіровоградської області про звільнення Особи-1 від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, на підставі ст. 45 КК України³²⁰⁸. У своїй апеляційній скарзі на вказане рішення суду прокурор, не оспороюючи мотивів, з яких суд дійшов висновку про звільнення Особи-1 від кримінальної відповідності, просив скасувати ухвалу суду та постановити нову, якою, зокрема, на підставі статей 96-1, 96-2 КК України, п. 6 ч. 9 ст. 100 КПК України застосувати спеціальну конфіскацію і конфіскувати у власність держави речовий доказ – урожай сільськогосподарської культури сої загальною вагою 75 720 кг. Своє прохання апелянт мотивував тим, що відповідно до ч. 9 ст. 100 КПК України питання про спеціальну конфіскацію та долю речових доказів і документів, які були надані суду, вирішується судом під час ухвалення судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження. Такі докази і документи повинні зберігатися до набрання рішенням законної сили. Однак під час постановлення оскаржуваного судового рішення, яким закінчувалося кримінальне провадження щодо Особи-1, судом першої інстанції не було вирішено питання про застосування спеціальної конфіскації речового доказу сої, хоч вказане майно було отримано внаслідок вчинення кримінального правопорушення та є доходом від нього. За наслідком розгляду скарги прокуратури Апеляційний суд Кіровоградської області дійшов висновку про необхідність її задоволення, водночас вказавши на необхідність конфіскації у власність держави речового доказу – сої загальною вагою 75 720 кг, яка була мотивована одночасним посиланням і на п. 6 ч. 9 ст. 100 КПК України, і на статті 96-1 та 96-2 КК України³²⁰⁹.

Як бачимо, відсутність згадування у ч. 1 ст. 96-1 КК України про ст. 197-1 КК України призвела до того, що, незважаючи на змістовну ідентичність ситуацій, суди в одних випадках вказують на норми матеріального права (статті 96-1 та 96-2 КК України), а в інших вимушені посилатися на процесуальні положення (ст. 100 КПК України). З огляду на юридичну природу злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, законодавець має забезпечити можливість застосування спеціальної конфіскації у разі їхнього вчинення незалежно від санкцій відповідної кримінально-правової норми. Цей крок дасть змогу виправити наявну нині нелогічну ситуацію, коли суди, незважаючи на матеріальну природу спеціальної конфіскації як заходу кримінально-правового характеру, під час її застосування змушені посилатися на норми кримінального процесуального законодавства. На мою думку, вказана проблема може бути вирішена завдяки реалізації пропозиції А. О. Винник, яка довела необхідність відмови від зазначення в ч. 1 ст. 96-1 КК України конкретного переліку діянь як умови застосування спеціальної конфіскації та передбачення можливості її застосування за вчинення умисно будь-якого злочину або суспільно небезпечного діяння, встановленого КК України³²¹⁰.

Крім того, оцінюючи правомірність наведеного вище судового рішення, треба відповісти і на питання про те, чи було виправданим одночасне посилання суду як

³²⁰⁸ Ухвала Ульянівського районного суду Кіровоградської області від 20 лютого 2017 р. у справі № 385/10/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64815344>.

³²⁰⁹ Ухвала Апеляційного суду Кіровоградської області від 12 квітня 2017 р. у справі № 385/10/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65949279#>.

³²¹⁰ Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. С. 22.

на відповідні норми матеріального, так і процесуального права? І чому ж виникла подібна ситуація?

Відповідаючи на ці питання, варто пригадати зауваження науковців, які звертають увагу на те, що введення до КК України положень про спеціальну конфіскацію ускладнило як процедуру здійснення конфіскації, так і встановлення співвідношення конфіскації, визначеної в ст. 100 КПК України, та конфіскації предметів, передбаченої нормами Особливої частини КК України³²¹¹. О. О. Дудоров щодо цього зазначає, що чітко не визначивши співвідношення між вилученням майна, здійснюваним на підставі кримінального і кримінально процесуального законодавця, і, вочевидь, допустивши не виправдане дублювання правових норм, законодавець водночас уніфікував процесуальний порядок такого вилучення³²¹².

Завершуючи свою думку, О. О. Дудоров зауважує, що ч. 9 ст. 100 КПК України продовжує слугувати матеріально-правовою підставою для вилучення пов'язаного із вчиненням злочину майна, і таке вилучення не є спеціальною конфіскацією. На думку вченого, яка імпонує й автору цієї книги, вдосконалена ч. 9 ст. 100 КПК України, уособлюючи кримінально-процесуальну форму реалізації спеціальної конфіскації, має бути збережена як норма, що містить описання правових заходів, відмінних за своєю правовою природою від спеціальної конфіскації, і водночас повинна узгоджуватися з ч. 1 ст. 96-2 КК України, що визначає коло предметів, до яких може бути застосована спеціальна конфіскація. «Наразі ж ця кримінально-процесуальна норма, – резюмує фахівець, – навряд чи виправдано містить матеріально-правові положення, які до того ж дублюють положення КК України, а також ставить питання, пов'язані з точністю і вдалістю наведених у ній формулювань»³²¹³. Для уникнення колізій між нормами КК України та КПК України С. О. Ковальчук також пропонується виключити з останнього відповідні приписи матеріально-правового характеру³²¹⁴.

Отже, п. 6 ч. 9 ст. 100 КПК України, на який і було зроблено посилання в згаданій ухвалі Апеляційного суду Кіровоградської області, у перспективі має бути вилученим із КПК України, що усуне відповідне дублювання³²¹⁵.

³²¹¹ Горпинюк О. П. *Порушення правил юридичної техніки між положеннями КПК та КК України. Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2014. С. 389.

³²¹² Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваїте, 2017. С. 187.

³²¹³ Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваїте, 2017. С. 187.

³²¹⁴ Ковальчук С. О. Забезпечення недоторканості права власності під час застосування спеціальної конфіскації як способу вирішення долі речових доказів. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 193.

³²¹⁵ З іншого боку, деякими криміналістами пропонується уточнити і зміст ст. 96-1 КК України. Зокрема, О. І. Бідною була запропонована нова редакція відповідної норми, в якій не передбачена спеціальна конфіскація певного майна, а також знарядь і засобів вчинення злочину (Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 155). Така пропозиція була підтримана й А. А. Музикою, який задля уникнення згаданого дублювання приписів матеріального та процесуального права цілком слушно пропонує безпосередньо у ст. 96-1 КК України вказати на те, що предметом спеціальної конфіскації не може бути майно, яке було підшукане, виготовлене, пристосоване або використане як засоби чи знаряддя вчинення злочину, оскільки їх примусове вилучення належить до заходів забезпечення кримінального провадження, що регламентовано Кримінальним процесуальним кодексом України (Музика А. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Бідної Оксани Іванівни «Конфіскація за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. С. 13).

Вище вже зазначалося, що при розгляді справ за ст. 197-1 КК України в абсолютній більшості випадків спеціальна конфіскація застосовується лише стосовно врожаю (потенційного або зібраного) тих чи інших сільськогосподарських культур, вирощених на самовільно зайнятих земельних ділянках. Хоч очевидно, що для досягнення вказаної мети (вирощення сільськогосподарських культур) винні особи нерідко використовують знаряддя, багато в чому подібні до тих, які є задіяними і для незаконного заволодіння поверхневим шаром земель (зокрема, різноманітна сільськогосподарська техніка). Однак, на відміну статей 239-1 та 239-2 КК України, під час вирішення справ розглядуваної категорії суди не визнають за доцільне конфіскувати відповідні знаряддя вчинення злочину (п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК України), акцентуючи свою увагу лише на вирішенні юридичної долі майна, одержаного внаслідок вчинення злочину (п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК України). Прикметно, що в окремих своїх рішеннях судді прямо вказують, з одного боку, на конфіскацію вирощених сільськогосподарських культур, а з іншого – на необхідність повернення винному, наприклад, «трактора ЮМЗ-6 та сільськогосподарських агрегатів для оброблення землі у вигляді дискувального та боронувального пристрою»³²¹⁶, «комбайна „Нива”»³²¹⁷ тощо.

У тих же поодиноких випадках, коли суди звертають увагу на знаряддя вчинення аналізованого злочину, ними виступають не згадана сільськогосподарська техніка, а (у найкращому випадку) лопати та інший дрібний сільськогосподарський інвентар.

Наприклад, Інгулецьким районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку в охоронюваній зоні газопроводу середнього тиску, протиправно використовував її у своїх потребах і здійснив на цій земельній ділянці самовільне будівництво капітальної споруди («торгівельного кіоску»). Кваліфікувавши такі дії за ч. 4 ст. 197-1 КК України, суд визнав за доцільне застосувати спеціальну конфіскацію یشикової лопати, сапки, пластикового відра та клітчастої сумки, в якій знаходиться цемент»³²¹⁸.

В одній зі справ суд вирішив знищити копальну лопату, за допомогою якої було вчинене самовільне зайняття земельної ділянки³²¹⁹.

Маю зазначити, що автор цієї монографії разом з О. О. Дудоровим ще в 2012 р. розглядав можливість застосування спеціальної конфіскації через вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, зазначаючи таке: «Дискусійним є питання про необхідність включення у санкції ст. 197-1 КК України такого заходу, як конфіскація самочинно збудованих будівель та споруд, а також вирощеної продукції та

А от О. В. Єрмак за результатом написання кваліфікаційної роботи дійшов висновку про доцільність виключення частин 2 і 3 статті 96-1 з КК України, оскільки вони містять норми не кримінального, а кримінального процесуального права, яким не місце в КК України (Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 10).

³²¹⁶ Вирок Новопокровського районного суду Луганської області від 11 жовтня 2019 р. у справі № 420/1301/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060219>.

³²¹⁷ Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 22 лютого 2018 р. у справі № 241/1241/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72354534>.

³²¹⁸ Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20 травня 2019 р. у справі № 213/241/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81841213>.

³²¹⁹ Вирок Марківського районного суду Луганської області від 10 липня 2018 р. у справі № 417/5041/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75230701>.

знарядь, якими користувалася винна особа для вчинення злочину»³²²⁰. Як бачимо, ми аналізували доцільність застосування спеціальної конфіскації не лише стосовно вирощеної продукції та знарядь, якими користувалася винна особа для вчинення злочину (ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України), а й самочинно збудованих будівель та споруд, які виступають знаряддям (згідно з іншою науковою позицією – предметом) вчинення злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України. У цьому контексті варто пригадати і те, що ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 199 КК УРСР 1960 р. передбачали конфіскацію незаконно збудованих споруд.

Здавалося, що оновлене з того часу кримінальне (матеріальне і процесуальне) законодавство забезпечило правозастосовні органи належним нормативним інструментарієм для реагування на відповідні ситуації. Однак, проаналізувавши матеріали судової практики за ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, доводиться констатувати, що з доповненням КК України статтями 96-1 та 96-2 ситуація у цій царині зовсім не змінилася; як і раніше, суди не вважають за потрібне вирішувати у кримінально-процесуальному порядку юридичну долю будівель та споруд, збудованих на самовільно зайнятих земельних ділянках, продовжуючи і надалі повністю покладатися винятково на відповідні приписи цивільного законодавства (частини 3–7 ст. 376 ЦК України).

---

³²²⁰ Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 346.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено спробу розробити концепцію ефективної кримінально-правової охорони земельних відносин із виділенням у ній «власницької» та «екологічної» складових. Одержані результати дали можливість сформулювати доктринальну модель системи заборон, що передбачають підстави кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин, включно з системою адекватних та узгоджених між собою санкцій, які, будучи відображенням суспільної небезпеки відповідних посягань, надалі можуть бути взяті за основу під час визначення кримінально-правового статусу земельних деліктів (злочин чи кримінальний проступок). На цій основі сформульовані пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства України та практики його застосування.

1. У процесі монографічного дослідження був використаний широкий загал наукових методів пізнання в їх сукупності, серед яких основними були: 1) діалектичний; 2) герменевтичний; 3) системно-структурного аналізу; 4) формально-логічний (догматичний); 5) соціологічний; 6) історичний; 7) порівняльний методи.

Наприклад, правила *герменевтики* стали в нагоді при: формулюванні пропозицій щодо кваліфікованих складів досліджуваних злочинів; тлумаченні вжитого у КК України поняття «інші тяжкі наслідки», а так само звороту «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у частині першій цієї статті»; розкритті змісту багатьох інших кримінально-правових понять. Метод *системно-структурного аналізу* був використаний як під час дослідження зв'язків аналізованих кримінально-правових заборон із правовою системою України загалом (зокрема, з положеннями Конституції України, суміжних норм КУпАП, земельного, кримінального процесуального законодавства), так і з іншими кримінально-правовими нормами та інститутами зокрема. Крім того, застосування вказаного методу допомогло вирішити питання про правильність місцезнаходження у системі Особливої частини КК України норм, якими передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. Використання *формально-логічного методу* мало важливе значення у процесі розроблення пропозицій стосовно оновлення редакцій норм, якими регламентовано відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. Завдяки реалізації потенціалу *соціологічного методу* не лише вивчено відповідну судову практику, а й сформульовано деякі ознаки складів злочинів у межах проєктованих автором редакцій кримінально-правових заборон (наприклад, показники «істотної», «значної» та «тяжкої шкоди»). Щодо *історичного та порівняльного (компаративістського) методів*, то вони виступили методологічною основою написання підрозділів 1.3 та 1.4 книги.

2. Можливості *діалектичного методу* найбільш повно були використані під час формулювання родового поняття злочинів у сфері земельних відносин, логікогносеологічною та юридичною підставою розроблення якого стали попередньо визначені ознаки цього явища (підрозділ 1.2). Зокрема, завдяки методологічному руху від абстракцій нижчого до абстракцій вищого рівня з'ясовано, що найбільш

істотними ознаками «земельних злочинів», які й мають бути відображені у відповідному визначенні, є їхня антисуспільна спрямованість і предмет. З урахуванням цього під *злочинами у сфері земельних відносин* запропоновано розуміти злочини, що посягають на земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, а також встановлений порядок охорони та раціонального використання земельних ресурсів, предметом яких виступають лише передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин – землі, земельні ділянки та ґрунти (статті 197-1, 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

Зважаючи на зміст основних безпосередніх об'єктів зазначених злочинів, доведено доцільність їхнього поділу на дві окремі та відносно самостійні підгрупи, які *de lege lata* і складають систему злочинів у сфері земельних відносин: 1) земельні злочини «власницької» спрямованості (ст. 197-1 КК України); 2) земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

3. Здійснений історичний екскурс дає змогу стверджувати, що вітчизняна історія регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин має глибоке коріння. Простежена історія розвитку законодавства України про відповідальність за земельні злочини, з одного боку, дала підстави констатувати, що питання правової охорони земельних відносин займало чільне місце для кожного з державних утворень, які існували на території етнічної України протягом всіх етапів розвитку її державності, а з іншого – чітко демонструє зв'язок цього законодавства із соціально-економічним і політичним розвитком суспільства.

Починаючи з Руської Правди, відповідальність за земельні делікти переважно виступала як інструментарій для захисту прав власників землі, а самі порушення прав на землю тривалий час визнавалися різновидом майнових посягань. Ще більш яскраво намічена тенденція проявилася в Уложенні про покарання кримінальні й виправні 1845 р., із прийняттям якого захист земельних ресурсів набув чітко вираженого кримінально-правового характеру. У зазначеному нормативно-правовому акті статтям, покликаним забезпечувати регламентацію відповідальності за порушення (обмеження) прав на нерухомість (зокрема, на землю), присвячувалась окрема глава, розміщена серед злочинів та проступків проти власності приватних осіб. В Уложенні 1845 р. спостерігається особливість, характерна для всіх етапів розвитку відповідальності за земельні злочини, – її залежність від змісту та характеру розвитку наявних у відповідній історичній формації земельних відносин. Наприклад, наявна феодально-кріпосницька система, а також притаманна для Російської імперії часів першої половини ХІХ сторіччя політика колонізації малозаселених земель зумовила те, що, крім традиційних посягань на права на землю, автори Уложення 1845 р. до кримінально караних віднесли і такі діяння, як здійснення незаконних операцій із землею державними селянами та своєрідні прояви безгосподарського використання земель – невиконання спеціальними суб'єктами (державними селянами, колоністами) їхнього обов'язку щодо оброблення землі. Подальший розвиток регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин відбувається під значним впливом ліберально-демократичних реформ 1860-х рр., наслідком яких стає поступова декриміналізація одних та переведення в ранг кримінальних проступків багатьох інших діянь, які Уложення 1845 р. визнавало злочинними.

Логічним завершенням цього процесу стало те, що в Уложенні 1903 р. кримінально-правова охорона земельних ресурсів фактично була зведена до наявності лише однієї нечисельної групи норм, якими передбачалася кримінальна відповідальність за різні прояви протиправного користування чужою землею, не пов'язані ні з юридичним, ні навіть із фактичним заволодінням нею.

Жовтневий переворот 1917 р. і прийдешня за цим поразка українських державницьких сил у боротьбі з більшовиками ознаменували початок нової сторінки в історії кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин – радянської. Державна монополія на землю, встановленню якої передувала ліквідація всіх форм власності на неї, крім державної, зберігалася протягом усього часу існування Радянського Союзу. За таких обставин без подиву сприймається той факт, що кримінальне законодавство, яке діяло на території України в ту історичну добу (КК УСРР 1922, 1927 рр., КК УРСР 1960 р.), відкинувши попередній досвід кримінально-правової охорони земельних ресурсів, усі земельні злочини відносило до когорти посягань проти порядку управління.

Позитивні зрушення у вказаній царині намітилися лише з набуттям Україною незалежності та визнанням землі одним із найважливіших елементів довкілля, проголошенням множинності та рівності усіх форм власності на землю. Як наслідок, із прийняттям КК України від 5 квітня 2001 р. норми, якими передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин (спочатку статті 239 та 254, а з 15 листопада 2009 р. – і статті 239-1 та 239-2), були розміщені в розд. VIII Особливої частини «Злочини проти довкілля»; із доповненням КК України ст. 197-1 серед злочинів проти власності знову опинилося таке діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки, що є виправданим з погляду історичного досвіду.

4. Аналіз іноземного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин засвідчив, що, незважаючи на належність до різних правових сімей, законодавчим системам кожної із 94 досліджених країн відомі норми, присвячені кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Як і в Україні, парламентарії абсолютної більшості держав континентальної системи права пішли шляхом криміналізації двох груп земельних правопорушень, які умовно названі земельними злочинами «власницької» та «екологічної» спрямованості. Водночас треба зазначити, що в деяких країнах (Азербайджан, Болгарія, Грузія, Індонезія, КНР, РФ, Туркменістан тощо) відповідна система була розширена через виділення спеціальних норм про відповідальність за земельні делікти економічного (зокрема, незаконна реєстрація угод із землею) та службового (незаконне виділення земельної ділянки) характеру.

Проведене компаративістське дослідження продемонструвало, що в кримінальних кодексах переважної більшості країн романо-германської кримінально-правової сім'ї передбачається уніфікована відповідальність за забруднення усіх видів природних ресурсів (повітря, води, поверхневих вод, ґрунтів). Окрема ж заборона щодо забруднення (псування) землі виділена в кримінальному законодавстві переважно лише тих країн, які зазнали найбільшого впливу положень Модельного кодексу КК СНД (більшість країн СНД (зокрема, Україна), В'єтнам, Монголія, Нікарагуа), а також у кримінальних кодексах Парагваю та ФРН. Аналіз зазначених норм переконує в тому, що українському законодавцю варто запозичити позитив-

---

ний досвід деяких країн СНД щодо законодавчого опису наслідків, ознак суб'єктивної сторони та кваліфікованих складів злочину «псування земель».

Подібно до численних пам'яток права, що в різні часи діяли на теренах сучасної України, чинним кримінальним законодавством багатьох європейських держав передбачається відповідальність за таке діяння, як знищення межових знаків. Тимчасом в одних країнах (представники германської групи кримінального права, Данія, Ісландія, Норвегія, Сербія, Угорщина) зазначене правопорушення сприймається як певний різновид посягання на правосуддя, а в інших (країни французької та італо-іберійської груп, Молдова, Румунія, Фінляндія, Швеція, більшість країн, що входять до англо-американської та мусульманської кримінально-правових систем) – як делікт проти власності. Крім знищення межових знаків, кримінальному законодавству багатьох країн італо-іберійської групи відома відповідальність і за такі порушення прав на землю, як «захоплення чи зайняття земель чи будівель», «відхилення русла водойми» та «насильницьке порушення володіння».

Як і в Україні, в абсолютній більшості держав «східної» гілки романо-германської правової системи до кримінально караних належить таке діяння, як «самовільне зайняття (захоплення) земельної ділянки». Завдяки комплексному аналізу норм конституційного, кримінального та земельного законодавства країн групи СНД встановлено, що у тих із них, в яких ще й досі зберігається монополія держави на розпорядження землею (Білорусь, В'єтнам, Таджикистан, Узбекистан), самовільне зайняття останньої розцінюється як злочин проти наявної системи державного управління. У державах, в яких проголошено множинність та рівність усіх форм власності на землю (Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Молдова та, звісно, Україна), самовільне зайняття земельної ділянки (або інші подібні за змістом діяння) виправдано визнається злочином проти власності.

Аналіз іноземного законодавства також засвідчив, що лише в ст. 338 КК Таджикистану подібно до ст. 197-1 КК України самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці визнається самостійним складом злочину. Парламентарії інших країн визнають будівництво або лише кваліфікуючою ознакою незаконного зайняття земельної ділянки (держави югославської групи), або звичайною (поруч з іншими) формою злочинного порушення прав на землю (скандинавські країни). Вказані обставини ставлять під сумнів доцільність використання згаданого законодавчого конструювання у ст. 197-1 КК України.

Серед країн англо-американської правової сім'ї найбільш розгалуженою системою приписів, присвячених кримінально-правовій охороні прав на землю, зазначаються кримінальні кодекси тих держав, в яких діє кримінально-правова модель міністерства колоній Великобританії. Крім добре відомих представникам континентальної системи права незаконного вторгнення до земельного володіння іншої особи та незаконного утримання земельної ділянки, а так само спричинення шкоди межовому знаку, в межах законодавства вказаних країні криміналізовані такі земельні правопорушення: приховування або знищення документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману; підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю; незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду.

Крім того, як такі, що можуть бути враховані під час удосконалення КК України, виділені положення іноземного кримінального законодавства, відповідно до яких: визнання злочином забруднення природних ресурсів не пов'язується з порушенням жодних спеціальних правил; диференціюється відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення навколишнього природного середовища; посилюється відповідальність за ті прояви псування земель, що вчинені в зоні надзвичайної екологічної ситуації; кримінально карані визнається не лише повне, а й часткове незаконне заволодіння земельною ділянкою.

5. Встановлення кримінальної відповідальності за передбачені чинним КК України порушення земельного законодавства загалом варто вважати соціально обумовленим кроком. Наприклад, визнання у 2007 р. злочинними таких діянь, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, було викликане об'єктивною необхідністю встановлення кримінально-правового захисту прав на землю від протиправних посягань, які протягом 2005–2006 рр. набули масового характеру та відбувалися фактично безкарно, оскільки інші засоби державного реагування на них виявилися не здатними зупинити порушників земельного законодавства. Саме масовість та безкарність цих дій і стала приводом до їхньої криміналізації. Водночас криміналізація самовільного зайняття земельної ділянки і самовільного будівництва на них була проведена з порушенням деяких принципів криміналізації, а саме принципу визначеності та єдності термінології, принципу співмірності санкції та економії репресії, а також принципу суспільної небезпеки в частині встановлення кримінальної відповідальності за діяння, передбачені ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Однак, урахувавши дотримання більшості інших як соціальних і соціально-психологічних, так і системно-правових принципів криміналізації, треба констатувати, що встановлення кримінальної відповідальності за вчинення діянь, передбачених чинною редакцією ст. 197-1 КК України, є логічним і виваженим кроком з боку вітчизняних парламентаріїв.

Із проголошенням незалежності України в державі та суспільства поступово змінюється відношення до землі – від ставлення до неї як об'єкта господарювання з невичерпними ресурсами до визнання землі основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Зважаючи на це, а також істотне погіршення стану земельних ресурсів і особливо земель сільськогосподарського призначення в Україні, можна стверджувати, що у законодавця були всі підстави і для криміналізації таких порушень земельного законодавства «екологічного» характеру, як забруднення або псування земель та безгосподарське використання земель (статті 239 та 254 КК України). Щодо діянь, про які йдеться у статтях 239-1 та 239-2 КК України, то основною підставою для встановлення кримінальної відповідальності за них стало виникнення нових, фактично неіснуючих раніше видів суспільно небезпечної поведінки людей – незаконного зняття родючого шару ґрунту та штучного утворення земельних ділянок, особливо на землях водного фонду.

Водночас доводиться констатувати, що при криміналізації земельних правопорушень саме «екологічного» характеру законодавцем було допущено низку істотних порушень кримінально-правових системних принципів (визначеності та єдності термінології, співмірності санкції та економії репресії, відсутності прогалін у законі і ненадмірності заборони тощо), з урахуванням чого, зокрема, було зробле-

но висновок про: по-перше, недоцільність існування ст. 239-2 КК України в її чинній редакції; по-друге, відсутність підстав для посилення у ч. 2 ст. 254 КК України відповідальності за такий різновид безгосподарського використання земель, як умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, та передбачення у ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України кваліфікуючих ознак лише цього злочину. Крім того, у статтях 197-1, 239-2 (частково й у ст. 239-1), а також у новій редакції ст. 254 КК України вкотре знайшла свій вияв одна з фундаментальних проблем, притаманних чинному КК України, – довільність кількісних (вартісних) критеріїв злочинності діянь, яка (проблема) ще більше актуалізувалась у світлі неминучості формування в Україні двочленної системи кримінальних правопорушень із поділом останніх на злочини та кримінальні проступки.

6. За результатами аналізу об'єкта злочинів у сфері земельних відносин під родовим об'єктом злочинів, передбачених розд. VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності», було запропоновано розуміти правовідносини власності як економічної категорії, що надає власникові або законному володільцеві права на майно, та які: а) виникають щодо права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження майном або інших речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством; б) власник або законний володільць здійснює відповідно до закону на власний розсуд та у своїх інтересах незалежно від волі інших осіб.

Основні безпосередні об'єкти злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, лежать у площині зазначеного родового об'єкта злочинів проти власності. Обґрунтованість законодавчого рішення про включення статті, присвяченої самовільному зайняттю земельної ділянки та будівництву на ній, саме до розд. VI Особливої частини КК України підтверджується і посиленням на положення Конституції України, ЗК України, ЦК України, думку переважної частини фахівців, а також відповідний історичний (за винятком проміжку часу з 1922 р. до 2001 р.) та зарубіжний досвід. У переважній більшості випадків самовільне зайняття земельної ділянки не призводить до порушення правовідносин, охоронюваних нормами розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля». З огляду на цю обставину, а також на очевидно та принципово відмінний характер порушуваних соціальних зв'язків, варто критично оцінити висунуту доктринальну гіпотезу стосовно того, що об'єктом самовільного зайняття земельних ділянок є відносини довкілля у частині охорони земель в Україні.

За результатами дослідження антисуспільної спрямованості злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, констатується наявність парадоксальної ситуації: якщо *de lege lata* (зокрема, з урахуванням вказівки на «незаконне заволодіння») зазначені делікти мали б оцінюватися як специфічні прояви посягань на власність, а тому їхнє місцезнаходження в системі Особливої частини КК України начебто треба вважати помилковим, то *de lege ferenda* (зокрема, з огляду на предмети відповідних складів злочинів) розміщення вказаних заборон серед норм саме про злочини проти довкілля виглядає виправданим. Задля виходу з цієї ситуації, яка не допомагає ефективній кримінально-правової охороні ґрунтів, у новій

редакції ст. 239-1 КК України замість термінологічного звороту «незаконне заволодіння» пропонується використати формулювання «незаконне зняття», що має сприяти уніфікованому трактуванню ознак об'єктивної сторони, суб'єкта та, як наслідок, чітко засвідчило б «екологічний», а не «деформований» внаслідок законодавчих вад «власницький» характер відповідного посягання.

7. Предметом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, виступає земельна ділянка, індивідуалізуючими ознаками якої є технічні, економічні, правові та деякі інші характеристики. Потерпілими від цього злочину виступають власник або законний володільець земельної ділянки. Вжиті у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України в однині законодавчі формулювання «земельної ділянки» та «законному володільцю або власнику» зумовили виникнення низки дискусійних запитань, однозначну відповідь на які не спроможна дати ні доктрина кримінального, ні теорія земельного права. Насамперед йдеться про питання, чи може кваліфікуватися за ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільне зайняття кількох земельних ділянок, особливо ж якщо вони належать різним власникам (законним володільцям), за умови, що кожному з них окремо завдана шкода, недостатня для визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочином. Задля усунення підґрунтя для дискусії та підвищення ефективності кримінально-правової протидії самовільному зайняттю земельних ділянок у ст. 197-1 КК України замість формулювання «земельна ділянка» рекомендується використати термін «земля», одночасно виключивши з диспозиції ч. 1 цієї статті згадування про володільця чи власника земельної ділянки.

З набранням чинності Законом від 10 липня 2018 р. нарешті чітко визначено, що головним розпорядником (а згодом і власником) земельних ділянок, що складаються з нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв), а також власником ліквідованих КСП є територіальні громади, які і мають визнаватися потерпілими у разі вчинення самовільного зайняття відповідних земельних ділянок.

Буквальне тлумачення положень чинної редакції ст. 197-1 КК України дає змогу стверджувати, що випадки будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках будь-яких тимчасових споруд мають кваліфікуватися не за ч. 1 (ч. 2), а за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Однак така кримінально-правова оцінка, необхідність якої, щоправда, нерідко ігнорується у правозастосовній діяльності, навряд чи входила у наміри законодавця; ймовірніше, що вона стала наслідком термінологічної плутанини при вживанні терміна «споруда» у різних нормативно-правових актах. Для вирішення вказаної проблеми у ст. 197-1 КК України варто вказати на будівництво не будь-яких будівель або споруд, а лише об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації.

8. На підставі використання різних способів тлумачення (буквального, системного тощо) закону про кримінальну відповідальність аргументується, що у статтях 239-1 та 239-2 КК України предметом злочину може бути лише ґрунтовий покрив (поверхневий шар), який знаходиться на земельній ділянці, яка не належить на законних підставах винній особі. Хоча ст. 239-1 КК України насамперед покликана забезпечувати кримінально-правову охорону земельних відносин у сфері охорони саме ґрунтового покриву земель, предметом аналізованого злочину (як і злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України) може виступати будь-який поверхневий

шар земель, а не лише той, який наділений властивістю «родючості». Задля уніфікованого тлумачення відповідних приписів кримінального законодавства при подальшому удосконаленні відповідної заборони запропоновано вживання термінологічного звороту «поверхневий шар».

У диспозиції ст. 239-2 КК України має бути скасована вказівка на розмір вилученого поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду. Натомість для відмежування складу відповідного злочину від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 КУпАП, у новій редакції ч. 1 ст. 239-2 КК України законодавець має вказати на наслідки діяння, лише за умови настання яких воно має визнаватися кримінально караним.

9. Зважаючи на юридичну природу самовільного зайняття земельної ділянки, поняттям останнього не повинно охоплюватися самовільне користування земельною ділянкою, яке не супроводжується її чіткою індивідуалізацією (використання для складування відходів, для стоянки автомобіля без мети зведення гаражу, для проходу чи проїзду, самовільне сінокосіння, самовільне одиначне випасання худоби тощо). Водночас самовільним зайняттям земельної ділянки треба визнавати і за наявності значної шкоди кваліфікувати за ч. 1 ст. 197-1 КК України: використання земельної ділянки для розміщення платної автостоянки; довготривале використання земельної ділянки для розміщення стоянки техніки, яка використовується для здійснення підприємницької діяльності; облаштування на земельній ділянці таборів для постійного випасання тварин; розміщення платного звалища для побутових, будівельних та інших відходів; штучне утворення водойми із подальшим зарибленням відповідного об'єкта; незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель тощо.

Несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель, наданих на підставі договору в тимчасове (короткострокове або довгострокове) користування (зокрема, оренду), має тягнути не кримінальну (ст. 197-1 КК України), а адміністративну відповідальність (ст. 54 КУпАП). На користь викладеного підходу вказує врахування: а) значення слова «займати»; до того ж ні заволодіти земельною ділянкою, ні використовувати її шляхом бездіяльності неможливо; б) нормативного визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»); в) правила конституційного походження «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується». З подібних міркувань самовільним зайняттям земельної ділянки не може вважатися: незвільнення земельної ділянки особою, яка не виконала зобов'язання перед кредитором і тому позбавлена права власності на земельну ділянку; незвільнення земельної ділянки особою, земельну ділянку якої відчужено з мотивів суспільної необхідності чи для суспільних потреб або конфісковано за рішенням суду; невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк; несвоєчасне звільнення земельних ділянок, право на використання яких припинилося; порушення строків переоформлення прав на землю тощо. У цих випадках вчинене може розцінюватися як те чи інше земельне правопорушення – порушення строку повернення тимчасово зайнятих земель, невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання їх за призначенням, тощо.

У разі, коли усний дозвіл на користування земельною ділянкою надає суб'єкт, який має право одноособового розпорядження нею, підстав говорити про «само-

вільність» зайняття немає. Щодо користування землями державної або комунальної власності, здійснюваного на підставі усної домовленості (прохання) з посадовою особою органу державної влади або місцевого самоврядування, то варто враховувати, що вказана особа не має права розпоряджатися цими землями, а тому її згода не може розцінюватися як волевиявлення уповноваженого органу, а отже – не може бути визнана фактом, який вказує на відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки. Однак такий неналежний дозвіл може братися до уваги під час кримінально-правової оцінки скоєного з урахуванням його суб'єктивної сторони.

Аналіз законодавчої дефініції самовільного зайняття земельної ділянки засвідчив, що, незважаючи на позитивне рішення парламентаріїв змінити як суть зайняття земельної ділянки, так і умови, за яких воно визнається самовільним, і чинне легальне визначення досліджуваного поняття не позбавлене вад. З метою усунення останніх у монографії запропоноване авторське визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки (наводиться нижче).

Для вирішення проблеми кваліфікації дій особи, яка використовує земельну ділянку після смерті громадянина, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., пропонується внести до ЗК України зміни, які б чітко визначили юридичну долю відповідної земельної ділянки. Для розв'язання проблеми належної юридичної оцінки випадків зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї ініційовано встановити адміністративну відповідальність за такі дії, доповнивши КУпАП статтею 53-7. Зміст цього правопорушення має розкритись у Законі України від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

У випадках, коли особа заволодіває правом на земельну ділянку шляхом шахрайства чи вимагання, її дії мають кваліфікуватися лише за ст. 189 або ст. 190 КК України. Зазначені дії порушують юридичний зв'язок власника із земельною ділянкою, що не притаманне самовільному зайняттю земельної ділянки, за якого заволодіння носить тимчасовий характер і порушує лише фактичний зв'язок власника із земельною ділянкою.

10. Передбачений чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України показник криміноутворювальної шкоди потребує істотного зменшення. Надалі (з моменту набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р.) самовільне зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, має визнаватися кримінальним проступком. Це може бути досягнуто за рахунок вказівки у ч. 1 нової редакції ст. 197-1 КК України на самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило не «значну», а «істотну» шкоду, розмір якої має складати 10 або більше НМДГ; своєю чергою ті прояви відповідних порушень прав на землю, які призвели до «значної» або «тяжкої» шкоди (ч. 3 та ч. 4 нової редакції ст. 197-1 КК України), мають і надалі визнаватися злочинами.

11. За результатами аналізу правозастосовних матеріалів за ч. 1 ст. 197-1 КК України виявлені численні помилки у частині правильного встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою. Для їхнього недопущення у майбутньому сформульовані такі рекомендації: по-перше, розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, повинен включати, зокрема, витрати на приведення земельних ділянок у стан, при-

датний для їхнього подальшого використання за цільовим призначенням, проведення рекультивації порушених земель, а також упущену вигоду; по-друге, акцентовано увагу на неприпустимості під час обчислення завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди спиратися не на положення Методики від 25 липня 2007 р., а на показник нормативної грошової оцінки чи ринкової вартості земельної ділянки або звернення до інших, ніж згадана Методика, підзаконних нормативно-правових актів, якими регламентується порядок визначення збитків від інших правопорушень; по-третє, з'ясувавши, що особа, яка обвинувачується в самовільному зайнятті земельної ділянки, весь час сплачувала орендну плату, суд, не закриваючи провадження через відсутність ознак діяння та умислу, має враховувати суму сплаченої орендної плати під час остаточного визначення завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди.

12. З урахуванням конституційного імперативу стосовно того, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, необхідності дотримання принципу правової визначеності, а також логічного тлумачення приписів ч. 3 ст. 197-1 КК України, караним за нею запропоновано визнавати лише те будівництво, якому передувало самовільне зайняття земельної ділянки, що спричинило значну шкоду, тобто відповідний склад злочину треба визнавати матеріальним. *De lege ferenda* цей факт має бути чіткіше відображений у новій редакції згаданої норми.

Якщо користування самовільно зайнятою земельною ділянкою набуває вигляду самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди, то дії винного (за наявності підстав) необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 і ч. 3 ст. 197-1 КК України (або ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України), оскільки в такій ситуації має місце сукупність злочинів, утворена діяннями, передбаченими різними частинами однієї статті Особливої частини КК України.

13. За результатами аналізу практики застосування ст. 239 КК України, а також враховуючи відповідні доктринальні напрацювання та позитивний досвід деяких країн, зроблено висновок про безпідставність законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і про необхідність формалізації передбачених ч. 1 ст. 239 КК України (як і нормами про інші земельні злочини «екологічної» спрямованості) показників шкоди як криміноутворювальної ознаки.

За умови реалізації ініційованих автором монографії законодавчих змін, які, по-перше, дають змогу інкримінувати ст. 239 КК України не лише у разі порушення спеціальних правил поведіння з небезпечними речовинами, а й будь-яких інших проявів псування земель; по-друге, розширять коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, законними власниками та землекористувачами, і у такий спосіб «змусять» кваліфікувати за вказаною нормою вчинене цими особами незаконне зняття поверхневого шару земель (а воно на сьогодні складає понад 90 % у структурі розглянутих судами проваджень за ст. 254 КК України); по-третє, передбачатимуть однакової умови (наслідки) для визнання злочинними таких діянь, як «забруднення або псування земель» та «порушення правил використання земель»; потреби в існуванні окремої кримінально-правової норми, присвяченої «безгосподарському використанню земель», не буде.

Замість нині караного незаконного заволодіння поверхневим (грунтовым) шаром земель в особливо великих розмірах новою редакцією ст. 239-2 КК України

має регламентуватися відповідальність за такі дії, як незаконне штучне утворення земельної ділянки.

14. Суб'єкт злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, є загальним. Водночас, зважаючи на низку викладених у монографії аргументів, робиться висновок про необхідність доповнення ч. 2 ст. 197-1 КК України (її нової редакції) такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення самовільного зайняття земельної ділянки службовою особою з використанням службового становища або повноважень.

В оновленій редакції ст. 239 КК України необхідно відмовитися від згадування про порушення спеціальних правил, через що не виправдано звужується коло суб'єктів, на яких розповсюджується дія цієї кримінально-правової заборони.

15. Суб'єктивній стороні самовільного зайняття земельної ділянки притаманна лише умисна форма вини. Ставлення винної особи до наслідків злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, характеризується бажанням настання таких наслідків, свідомим допущенням або байдужим ставленням до настання значної шкоди власникові земельної ділянки або землекористувачеві. Це дає підстави стверджувати, що для злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, характерна вина у формі як прямого, так і непрямого умислу. Умислом особи, винної у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, має охоплюватися належність самовільно зайнятої земельної ділянки до земель з особливим правовим режимом, перерахованих у відповідній кримінально-правовій нормі.

У випадках, коли особа займає земельну ділянку з дозволу державного органу чи відповідних посадових осіб, але без належного оформлення, а з обставин справи випливає, що вона не знала і не могла знати про незаконність зайняття землі, має місце помилка в характері діяння (суспільний небезпечності) як різновид фактичної помилки, яка унеможливує інкримінування умисного злочину. Зважаючи на це, таку особу не можна притягувати до кримінальної відповідальності за умисний злочин, передбачений ст. 197-1 КК України.

Водночас у тих ситуаціях, коли особа могла знати про неправомірний характер своїх дій (наприклад, заволодіння земельною ділянкою на підставі самої лише усної домовленості з відповідною посадовою особою, яка не супроводжується укладенням жодних правочинів) може йтися лише про помилку щодо незлочинності діяння, яка належить до проявів юридичної помилки і, за загальним правилом (винятком можуть бути випадки, коли, наприклад, наявні суперечливі роз'яснення змісту нормативно-правового акта з боку уповноважених на те органів), не повинна виключати відповідальність за ст. 197-1 КК України.

З урахуванням доктринального постулату про неможливість ідеальної сукупності необережного та умисного злочину протиправно визнається практика тих судів, які кваліфікують дії винних осіб за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 та ст. 367 КК України.

Зважаючи на позитивний досвід багатьох європейських країн, а також необхідність реалізації принципу справедливості у кримінальному праві, пропонується диференціювати кримінальну відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель.

16. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене за попередньою змовою групою співвиконавців, має отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням

на ч. 2 ст. 197-1 КК України як скоєне групою осіб. Водночас не повинні кваліфікуватися за цією кримінально-правовою нормою: 1) прояви незаконного заволодіння прибережними захисними смугами (крім випадків, коли останні віднесені до зон санітарної охорони, охоронних зон тощо); 2) випадки, коли власник (землекористувач) приступає до обробки земель в охоронних зонах, які знаходяться в межах належної йому земельної ділянки, адже в такому разі відсутня «самовільність» як ознака об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину. В останній ситуації відповідальність має наставати або за ст. 92 КУпАП «Порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини», або за ч. 2 ст. 298 КК України «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини».

У назві вдосконаленої ст. 197-1 КК України не варто згадувати про самовільне будівництво (поруч із самовільним зайняттям земельної ділянки), як і передбачати в цій статті його кваліфікуючі ознаки. Водночас, у разі збереження у ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва, законодавець повинен, по-перше, доповнити їхній перелік вказівкою на «вчинене групою осіб», по-друге, замість формулювання «особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений частиною третьою цієї статті», використати вживане у ч. 2 ст. 197-1 КК України словосполучення «особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею».

Загалом варто констатувати, що у процесі конструювання кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки законодавцем допущена низка істотних порушень правил побудови кваліфікуючих ознак, розроблених кримінально-правовою наукою. Для усунення відповідних вад усі складі аналізованого злочину пропонується викласти як матеріальні. Крім того, система кваліфікуючих ознак складу відповідного злочину має бути доповнена вказівкою на самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значну або тяжку шкоду (нові ч. 3 та ч. 4), що дасть змогу посилити відповідальність за найбільш небезпечні прояви розглядуваного діяння, пов'язані із спричиненням згаданої шкоди.

17. Незважаючи на вживання у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України ідентичного формулювання «інші тяжкі наслідки», його зміст у вказаних заборонах є різним. З урахуванням того, що в ч. 2 ст. 239 КК України альтернативою «іншим тяжким наслідкам» виступає винятково фізична шкода людині (загибель людей, їхнє масове захворювання), під ними необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому, яка буде однопорядковою з паралельно згаданими наслідками. У ч. 3 ст. 239-1 КК України, в якій законодавець альтернативно (через кому) перераховує суспільно небезпечні наслідки діяння, завершуючи перелік після вказівки на останній із видів наслідків, словосполученням «або (чи) інші тяжкі наслідки», вони можуть означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охорнюваного об'єкта і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншими, вказаними у диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Водночас задля забезпечення уніфікованого тлумачення приписів кримінального закону пропонується максимально формалізувати та конкретизувати наслідки, які нині вміщуються у зміст поняття «інші тяжкі наслідки», зокрема, через передбачення у нових редакціях досліджуваних заборон таких кваліфікуючих ознак, як спричи-

нення «значної» та «тяжкої шкоди», матеріальне вираження яких (як і передбаченої ч. 1 «істотної» шкоди) має бути чітко визначено у примітці ст. 239 КК України.

Розглянувши кваліфікуючі ознаки земельних злочинів «екологічної» спрямованості, також було зроблено висновок про необхідність, з одного боку, їхнього максимально уніфікованого конструювання, а з іншого – доповнення відповідного переліку ознаками, наявність яких забезпечуватиме найбільшу диференціацію кримінальної відповідальності за діяння, які істотно відрізняються за ступенем суспільної небезпеки. Зокрема, йдеться про прояви аналізованих діянь, вчинені щодо особливо цінних земель та службовою особою з використанням службового становища або повноважень, а також згадані випадки спричинення значної та тяжкої шкоди.

Зважаючи на те, що жоден з інших наслідків майнового, фізичного чи екологічного характеру за ступенем суспільної небезпечності не може вважатися співмірним із «загибеллю людини», останню пропонується визнати особливо кваліфікуючою ознакою як умисного, так і необережного забруднення або псування земель (ч. 4 ст. 239, ч. 4 нової ст. 239-3 КК України).

З урахуванням того, що заподіяння фізичної шкоди людині не є характерним наслідком злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, в їхніх проєктованих редакціях кримінальну відповідальність пропонується пов'язувати тільки із завданою екологічною та майновою шкодою.

За умови збереження у КК України ст. 254 в її ч. 3 та ч. 4 має вказуватися не на «дії», а на «діяння», що дасть змогу кваліфікувати за ними будь-які прояви передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України ухилення від обов'язкової рекультиватії земель, порушення внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

18. Проаналізувавши кримінально-правові наслідки злочинів у сфері земельних відносин, констатовано, що найбільш ефективним видом покарання, який має призначатися особам, які їх вчинили, є штраф. Через це помилковим треба вважати рішення парламентаріїв передбачити в санкціях частини досліджуваних норм лише ті види покарання, зміст яких полягає в обмеженні вільного пересування особи (арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк).

Виявлено низку й інших вад, пов'язаних із конструюванням санкцій розглядуваних статей, які пропонується усувати як з урахуванням практики їхнього застосування, так і санкцій норм КК України, що описують подібні за суспільною небезпекою злочини, а також іноземного досвіду і думок фахівців. За допомогою правил конструювання кримінально-правових санкцій, зважаючи на вчення про кримінальні проступки та прогнозоване формування у межах вітчизняного кримінального законодавства двочленної системи злочинних діянь, розроблено систему адекватних та узгоджених між собою санкцій, які у подальшому мають бути взяті за основу під час визначення кримінально-правового статусу земельних деліктів (злочин чи кримінальний проступок).

19. Такою, що не відповідає принципу невідворотності кримінальної відповідальності, варто визнати наявну практику застосування судами ст. 197-1 КК України, коли 50 % винних у самовільному зайнятті земельних ділянок із різних правових підстав звільняються від кримінальної відповідальності.

Незаконними треба вважати рішення судів, які звільняють винних від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки лише на тій підставі, що особа позитивно характеризується за місцем проживання та щиро розкаялась у вчиненому злочині. Якщо керуватися вимогами закону, то застосування ст. 48 КК України є можливим лише за реальної втрати діянням або винною особою суспільної безпеки, що в практиці застосування цієї норми щодо осіб, винних у вчиненні злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, насправді має поодинокий характер.

Зважаючи на характер шкоди, заподіюваної злочинами проти довкілля, не може вважатися правомірною й наявна практика звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили земельні злочини «екологічного» характеру, у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням винного з потерпілим (статті 45, 46 КК України).

20. Обґрунтовано необхідність уточнення передбаченого ст. 96-1 КК України переліку злочинів та суспільно небезпечних діянь, під час вчинення яких застосовується спеціальна конфіскація. Для цього в ч. 1 ст. 96-1 КК України треба відмовитися від вказівки на конкретний перелік діянь як умову застосування спеціальної конфіскації та передбачити можливість її застосування за вчинення умисно будь-якого злочину або суспільно небезпечного діяння, встановленого КК України.

21. На підставі проведеного дослідження пропонуються такі законодавчі зміни:

І. У Кримінальному кодексі України:

1. Викласти статтю 197-1 у такій редакції:

Стаття 197-1. Самовільне зайняття землі

1. Самовільне зайняття землі, яким завдано істотну шкоду, – карається штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Самовільне зайняття землі, яким завдано істотну шкоду, поєднане з будівництвом на самовільно зайнятій землі об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації, або вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або групою осіб, або щодо особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах водоохоронного обмеження, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Самовільне зайняття землі, яким завдано значну шкоду, – карається штрафом від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

4. Самовільне зайняття землі, яким завдано тяжку шкоду, – карається штрафом від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

П р и м і т к а. 1. У цій статті істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

2. У цій статті значною вважається така шкода, яка у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

3. У цій статті тяжкою вважається така шкода, яка у шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

2. Викласти статтю 239 у такій редакції:

Стаття 239. Умисне забруднення або псування земель

1. Умисне забруднення земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, або умисне псування земель, які заподіяли істотну шкоду, або спричинили через необережність легке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він призвів до заподіяння значної шкоди, або вчинений повторно, або службовою особою з використанням службового становища чи повноважень, або забруднення чи псування особливо цінних земель, –

карається штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Діяння, передбачене частиною першою або другою цієї статті, якщо воно заподіяло тяжку шкоду, або спричинило через необережність тяжке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або тілесне ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або масове захворювання людей, або інші тяжкі наслідки, –

карається штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Діяння, передбачене частиною першою, другою або третьою цієї статті, якщо воно спричинило через необережність загибель людини, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

П р и м і т к а 1. У статтях 239, 239-1, 239-2 та 239-3 цього Кодексу істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу.

2. У статтях 239, 239-1, 239-2 та 239-3 цього Кодексу значною вважається така шкода, яка у п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша значна шкода, завдана навколишньому природному середовищу.

3. У статтях 239, 239-1, 239-2 та 239-3 цього Кодексу тяжкою вважається така шкода, яка у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або настання надзвичайної екологічної ситуації, або масова загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, або інша тяжка шкода, завдана навколишньому природному середовищу.

3. Викласти статтю 239-1 у такій редакції:

Стаття 239-1. Незаконне зняття поверхневого шару земель

1. Незаконне зняття поверхневого шару земель, яке заподіяло істотну шкоду, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він призвів до заподіяння значної шкоди, або вчинений повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища чи повноважень, або щодо поверхневого шару особливо цінних земель, –

карається штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли тяжку шкоду, –

караються штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Викласти статтю 239-2 у такій редакції:

Стаття 239-2. Незаконне штучне утворення земельної ділянки

1. Незаконне штучне утворення земельної ділянки, яке заподіяло істотну шкоду, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він призвів до заподіяння значної шкоди, або вчинений повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища чи повноважень, або вчинений на особливо цінних землях, –

карається штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли тяжку шкоду, –

караються штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

5. Доповнити Кодекс статтею 239-3:

Стаття 239-3. Необережне забруднення або псування земель

1. Необережне забруднення земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, або необереж-

не псування земель, які заподіяли істотну шкоду, або спричинили легке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому, –

карається штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі діяння, якщо вони заподіяли значну шкоду, –

караються штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли тяжку шкоду, або спричинили тяжке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або тілесне ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або масове захворювання людей, або інші тяжкі наслідки, –

караються штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Діяння, передбачені частиною першою, другою або третьою цієї статті, якщо вони спричинили загибель людини, –

караються штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

II. У Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»:

1) викласти абзац 16 статті 1 у такій редакції:

Самовільне зайняття землі – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння землею за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або за відсутності правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, яка заволодіває землею, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою;

2) доповнити статтю 1 абзацами 17 та 18 такого змісту:

Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння земельною ділянкою без державної реєстрації прав на земельну ділянку, за наявності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну

ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, яка користується земельною ділянкою, а так само за наявності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

Відповідальність за дії, передбачені абзацом 17 статті 1 цього Закону, може наставати лише в тому разі, коли буде встановлено, що особою без поважних причин протягом одного місяця з дня виникнення у неї права власності чи користування земельною ділянкою не було виконано всіх передбачених законодавством та залежних від неї дій, необхідних для державної реєстрації прав на земельну ділянку

III. Доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею 53-б такого змісту:

Стаття 53-7. Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї
Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї, –
тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від десяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

IV. У Земельному кодексі України:

1) доповнити статтю 92 частинами 4, 5, 6 і 7 такого змісту:

У разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 року, право користування земельною ділянкою переходить до спадкоємців, а в разі їх відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які на законних підставах використовували цю земельну ділянку разом із постійним користувачем.

Особи, вказані в частині 4 цієї статті, зобов'язані протягом одного місяця з дня смерті постійного землекористувача звернутися до уповноваженого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, у власності якого знаходиться відповідна земельна ділянка, та виконати всі залежні від них дії, які вимагаються законодавством для отримання земельної ділянки у власність чи в користування.

Зазначені в частині 4 цієї статті особи мають право на передачу їм відповідної земельної ділянки у власність або надання в користування на безконкурентних (без проведення аукціону) засадах у порядку, передбаченому статтями 118, 123 цього Кодексу, за умови, що це не суперечить вимогам цього Кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до нього.

У разі невиконання без поважних причин вимог частини 5 цієї статті особами, зазначеними у частині 4 цієї статті, їхнє право користування відповідною земельною ділянкою припиняється;

2) доповнити статтю 141 пунктом «ж» такого змісту:

ж) право постійного користування земельною ділянкою припиняється в разі смерті громадянина або припинення діяльності юридичної особи, не зазначеної у частині 2 статті 92 цього Кодексу, яким земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 року;

3) доповнити частину 1 статті 211 пунктом «л» такого змісту:

л) зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. 16 U. S. Code Chapter 3B – Soil Conservation. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/16/chapter-3B>.
2. Agricultural Land Soil Pollution Prevention Law of Japan. URL: <http://www.env.go.jp/en/laws/water/aglaw.pdf>.
3. Bahrain Penal Code, 1976. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/bhr/1976/bahrain_penal_code_html/Bahrain_Penal_Code_1976.pdf.
4. Canadian Environmental Protection Act, 1999. URL: http://www.ec.gc.ca/lcpe-cepa/26A03BFA-C67E-4322-AFCA-2C40015E741C/lcpe-cepa_201310125_loi-bill.pdf.
5. Code de l'Environnement du Grand-Duché de Luxembourg. URL: http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/compilation/code_environnement/Code_Environnement.pdf.
6. Code de l'environnement la Republique de Francaise. URL: <http://droit-finances.commentcamarche.net/download/telecharger-285-code-de-l-environnement-2016-pdf>.
7. Code de l'environnement en Belgique. URL: <http://environnement.wallonie.be/legis/Codeenvironnement/codeLIEnvDispcommunesgenerales.htm>.
8. Codice Dell' Ambiente de Italiano. URL: <http://www.acquavaltellina.altervista.org/wp-content/files/codice-dellambiente.pdf>.
9. Codice Penale Italiano. URL: <http://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale>.
- 10.Codigo Penal Angola. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=11018>; Codigo Penal de Portugues. URL: <http://www.hsph.harvard.edu/population/domesticviolence/portugal.penal.95.pdf>.
11. Codigo Penal de Argentino. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenalargentino.pdf>.
12. Codigo Penal de Boliviano. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenalboliviano.pdf>.
13. Codigo Penal de Brasil. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenal-brasil.pdf>.
14. Codigo Penal de Chile. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenal-de-chile.pdf>.
15. Codigo Penal de Colombia. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-colombia.pdf>.
16. Codigo Penal de Costa Rica. URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/cdigo_penal_13-2-13_cr_2.pdf.
17. Codigo Penal de Guatemala. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-guatemala.pdf>.
18. Codigo Penal de Ecuador. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-ecuador.pdf>.
19. Codigo Penal de El Salvador. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-el-salvador.pdf>.

-
20. Código Penal de la República de Panamá. URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_de_panama.pdf.
  21. Código Penal de España. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf>.
  22. Código Penal de Honduras. URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_de_honduras.pdf.
  23. Código Penal de Nicaragua. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf>.
  24. Código Penal de Paraguay. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=224790.
  25. Código Penal de Perú. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-peruano.pdf>.
  26. Código Penal de Puerto Rico. URL: <http://www.lexjuris.com/lexlex/Leyes2012/CodigoPenal2012.pdf>.
  27. Código Penal de Uruguay. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-uruguay.pdf>.
  28. Código Penal Federal de los Estados Unidos Mexicanos. URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf>.
  29. Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act of 1980 «Superfund». URL: <http://www.epw.senate.gov/cercla.pdf>.
  30. Concernant la protection de la nature et des ressources naturelles du Grand-Duché de Luxembourg. URL: <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2004/0010/a010.pdf#page=2%23page=2>.
  31. Consolidated Laws of New York's Penal code. URL: <http://ypdcrime.com/penal.law/article155.htm#p155.00>.
  32. Constitutio criminalis Theresiana ouvero Costituzione criminale di sua sacre cezarea regia apostolica maesta D'Ungheria, E Boemia M. Theresa Arciduchessa D'Austria. A Vienna : Stampato presso Giovanna Tomaso nobile di Trattner, Stampatore E Libraro Cesareo, Regio, 1769. 280 p.
  33. Contaminated Soil Act of Denmark (Act no. 370 of 2 June 1999). URL: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxweden.htm>.
  34. Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the protection of the environment through criminal law. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003F0080:EN:HTML>.
  35. Crimes Act of New Zealand, 1961. URL: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/1961/0043/latest/DLM327382.html>.
  36. Criminal Code Act of Australia, 1995. URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00260>.
  37. Criminal Code of Brcko District of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/40>.
  38. Criminal Code of Mongolia. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/mng/2001/criminal_code_of_mongolia_html/Mongolia_Criminal_Code_2002.pdf.
  39. Criminal Code of the Grand-Duchy of Luxembourg (2016) (French version). URL: http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/codes/code_penal/codepenal.pdf.
  40. Criminal Code of the Kingdom of Belgium. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=262695.

41. Criminal Code of the Principality of Liechtenstein (German version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8269/file/Liechtenstein_Criminal_Code_1987_am2019_de.pdf.
42. Criminal Code of the Republic of Albania. URL: <http://rai-see.org/wp-content/uploads/2015/08/Criminal-Code-11-06-2015-EN.pdf>.
43. Criminal Code of the Republic of Austria (German version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8407/file/Austria_CC_1974_am2019_de.pdf.
44. Criminal Code of the Czech Republic. URL: <http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/Criminal%20Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf>.
45. Criminal Code of the Cyprus. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Cyprus/CYP_Penal_Code_1959_CAP_154_EN.pdf.
46. Criminal Code of the Republic of Bulgaria. URL: https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/ad mobs/Criminal_Code.pdf.
47. Criminal Code of the Republic of Croatia. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/>.
48. Criminal Code of the Republic of Hungary. URL: <https://www.refworld.org/docid/4c358dd22.html>.
49. Criminal Code of the Republic of Kosovo. URL: <http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/Criminal%20Code.pdf>.
50. Criminal Code of the Republic of Lithuania. URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=1118584&p_tr2=2.
51. Criminal Code of the Republic of North Macedonia. URL: https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/zakoni/criminal_code.pdf.
52. Criminal Code of the Republic of Montenegro. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Montenegro-Criminal-Code-2003-eng.pdf>.
53. Criminal Code of the Republic of Poland. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001600/U/D20181600Lj.pdf>.
54. Criminal Code of the Republic of Romania. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf.
55. Criminal Code of the Republic of Serbia. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/5>.
56. Criminal Code of the Republic of Turkey. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/tur/2004/criminal_code_law_no_5237_html/Turkey_Criminal_Code_Law_No_5237_2004.pdf.
57. Criminal Code of The Republika Srpska of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/40>.
58. Criminal Law of the People's Republic of China (Chinese and English text). URL: <http://www.cecc.gov/resources/legal-provisions/criminal-law-of-the-peoples-republic-of-china>.
59. Criminal Code of the Slovak Republic. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/4>.
60. Criminal Code of The Federation of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/40>.
61. Décret du 5 décembre 2008 relatif à la gestion des sols en Belgique. URL: <http://environnement.wallonie.be/legis/solsoussol/sol003.htm>.

---

62. Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law (Text with EEA relevance). URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008L0099:EN:HTML>.

63. General Penal Code of Iceland. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=190914.

64. German Criminal Code. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8253/file/Germany_CC%20am2019_de.pdf.

65. German Federal Soil Protection Act of 17 March 1998. URL: <http://germanlaw-archive.iuscomp.org/?p=322>.

66. Environmental Protection Act of Australia, 1994. URL: <http://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/CURRENT/E/EnvProtA94.pdf>.

67. Environmental Protection Act of Finland (86/2000; amendments up to 728/2011 included) February 4, 2000. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2000/en20000086.pdf>.

68. Jean Pradel. *Droit penal compare*, Dalloz, 2 ed., 2002. 803 p.

69. Land Act of Independent State of Papua New Guinea, 1996. URL: <http://faolex.fao.org/docs/pdf/png20843.pdf>.

70. Land Extraction Act of Finland. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1981/en19810555.pdf>.

71. Land Use and Building Act of Finland (132/1999, amendment 222/2003 included). URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990132.pdf>.

72. Law No. 11 of 2004 Issuing the Penal Code of Qatar 11/2004. URL: http://gulf-migration.eu/database/legal_module/Qatar/National%20Legal%20Framework/Anti-traffic/2.2%20Penal%20Code%2011%202004_EN.pdf.

73. Law on the environmental protection. URL: <http://www.cdep.ro/legislatie/eng/vol19eng.pdf>.

74. Le Code Pénal Marocain. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/69975/69182/F1186528577/MAR-69975.pdf>.

75. Le décret du 1er avril 2004 relatif à l'assainissement des sols pollués et aux sites d'activités économiques à réhabiliter en Belgique. URL: <https://wallex.wallonie.be/PdfLoader.php?type=doc&linkpdf=771-749-27>.

76. Lei de Crimes Ambientais do Brasil (1998). URL: <https://presrepublica.jusbrasil.com.br/legislacao/104091/lei-de-crimes-ambientais-lei-9605-98>.

77. Ley Penal Del Ambiente do Venezuela. URL: [http://euroclimaplus.org/intranet/documentos/repositorio/Ley%20Penal%20del%20Ambiente%20\(2012\).pdf](http://euroclimaplus.org/intranet/documentos/repositorio/Ley%20Penal%20del%20Ambiente%20(2012).pdf).

78. Ley sobre Política Pública Ambiental de Puerto Rico. URL: <https://www.ecolex.org/details/legislation/ley-no-416-ley-sobre-politica-publica-ambiental-lex-faoc099617/>.

79. Liechtensteinisches Umweltschutzgesetz vom 29. Mai 2008. URL: <https://www.gesetze.li/lilexprod/lgsystpage2.jsp?formname=showlaw&lglbid=2008199000&gueltigdat e=18052016>.

80. Model Penal Code. URL: <http://use-of-force.info/images/un/use-of-force/western-europe-others/UnitedStatesofAmerica/Model%20Penal%20Code%20United%20States%20of%20America%201962.pdf>.

81. Nigeria Penal Code Act 1960. URL: http://oceansbeyondpiracy.org/sites/default/files/Nigeria_Penal_Code_Act_1960.pdf.

82. Nuclear Facilities Prohibition Act of Australia, 2007. URL: <http://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/ACTS/2007/07AC004.pdf>.
83. Papua New Guinea Criminal Code Act 1974. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Papua_New_Guinea_Criminal_Code_Act_1974.pdf.
84. Penal Code of Andorra. URL: http://www.unodc.org/res/cld/document/and/2005/penal_code_of_andorra_html/Andorra_Code_Penal_Fr.pdf.
85. Penal Code of Senegal. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=6336>.
86. Penal Code of the Kenya. URL: <https://www.issafrica.org/cdct/mainpages/pdf/Terrorism/Legislation/Kenya/Kenya%20Penal%20Code%201-100%20of%20119%20A%20.pdf>.
87. Penal Code of the Philippines. URL: <https://archive.org/details/cdigopenalvigen00suprgoog>.
88. Penal Code of the Republic of San Marino. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1253084&subID=100116531,100116533,100117068,100117180,100117418#text>.
89. Penal Code of Vietnam. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=184118.
90. Penal Law the State of the Israel. URL: <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/anti-briberyconvention/43289694.pdf>.
91. Protection and Development of the Environment of UAE. URL: <http://faolex.fao.org/docs/pdf/uae67811E.pdf>.
92. Republica Bolivariana de Venezuela Codigo Penal. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Venezuela/VEN_Crim_Law_Art287.pdf.
93. Richard S. Frase. Comparative criminal justice policy in theory and in practice / Comparative criminal justice system: From diversity to rapprochement. Toulouse-France, 1998. P. 109–121.
94. Rodiere R. Introduction au droit compare. Paris, 1979. 161 p.
95. Royal Decree No. 7 of 1974 issuing the Omani Penal Code. URL: http://gulf-migration.eu/database/legal_module/Oman/National%20Legal%20Framework/Anti-traffic-ficking/2.2%20Penalty%20Code_EN.pdf.
96. Soil Environment Conservation Act of the Republic of Korea. URL: <http://www.law.go.kr/DRF/lawService.do?OC=jaa806&target=elaw&MST=79100&type=HTML&mobileYn=>.
97. Title 18 – Crimes and Criminal Procedure. URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2009-title18/html/USCODE-2009-title18.htm>.
98. Thailand Penal Code. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Thailand/THA_Pena_CodeEN.pdf.
99. The Code of Petty Offences of 20 May 1971. URL: http://www.housingrights-watch.org/sites/default/files/2012-12-11_RPT_POLAND_anti_soc_laws_en.pdf.
100. The Criminal Code of Canada. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-46.pdf>.
101. The Criminal Code of Denmark. URL: http://www.unodc.org/tldb/pdf/Denmark_Criminal_Code_2005.pdf.
102. The Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/et/et011en.pdf>.

-
103. The Criminal Code of Finland. URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf>.
  104. The Criminal Law of the Democratic People's Republic of Korea. URL: [https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20\(1\).pdf](https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/The%20Criminal%20Law%20of%20the%20Democratic%20Republic%20of%20Korea_2009_%20(1).pdf).
  105. The Environment Protection Act 1990. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/43/contents>.
  106. The Environment (Protection) Act of India, 1986. URL: <http://envfor.nic.in/legis/env/env1.html>.
  107. The General Civil Penal Code of the Kingdom of Norway. URL: https://www.unodc.org/cld/document/nor/1902/the_general_civil_penal_code.html.
  108. The Egyptian Penal Code. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/research/Egypt/criminal-code.pdf>.
  109. The Indian Penal Code, 1860. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814358.pdf>.
  110. The Iraqi Penal Code. URL: <http://www.loc.gov/law/help/hussein/docs/IraqiPenalCodeof1969.pdf>.
  111. The Minnesota Criminal Code. URL: <https://www.revisor.mn.gov/statutes/?id=609.52>.
  112. The Netherlands Criminal Code. URL: http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/2014%20seminars/Omsenie/WetboekvanStrafrecht_ENG_PV.pdf.
  113. The Penal Code Act of Sudan, 2008. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ss/ss014en.pdf>.
  114. The Penal Code for Bangladesh, 1860. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46812525.pdf>.
  115. The Penal Code of Korea. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46816472.pdf>.
  116. The Penal Code of Japan. URL: <http://www.cas.go.jp/jp/seisaku/hourei/data/PC.pdf>.
  117. The Penal Code of the Republic of Slovenia. URL: <http://www.policija.si/eng/images/stories/Legislation/pdf/CriminalCode2009.pdf>.
  118. The Pennsylvania Criminal Code. URL: <http://www.legis.state.pa.us/cfdocs/legis/LI/consCheck.cfm?txtType=HTM&ttl=18&div=0&chpt=39>.
  119. The Swedish Environmental Code. URL: <http://www.government.se/contentassets/be5e4d4ebdb4499f8d6365720ae68724/the-swedish-environmental-code-ds-200061>.
  120. The Swedish Penal Code. URL: <http://www.government.se/contentassets/5315d27076c942019828d6c36521696e/swedish-penal-code.pdf>.
  121. The Swiss Federal Criminal Code. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19370083/201501010000/311.0.pdf>.
  122. Turkey: Environment Law No. 2872. URL: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwetur.htm>.
  123. Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20011151229>.
  124. Federal Act on the Protection of the Environment of the Swiss Confederation. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19830267/index.html>.

125. Federal Law No (3) of 1987 on Issuance of the Penal Code of UAE. URL: <http://mublegal.com/wp-content/uploads/2014/07/Federal-law-penal-code.pdf>.

126. Абакумова Ю. В., Гамбург В. Л. Соціально-правова зумовленість встановлення звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у сучасному кримінальному законодавстві України. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2011. Вип. 2. С. 79–83.

127. Агропром має становити 20–25 % української економіки – Гройсман. URL: <https://economics.unian.ua/agro/10049330-agroprom-maye-stanoviti-20-25-ukrajinskoji-ekonomiki-groysman.html>.

128. Адиханов Ф. Ответственность за самовольное занятие земель сельскохозяйственных предприятий. *Советская юстиция*. 1971. № 5. С. 30.

129. Адиханов Ф. Х. Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. 272 с.

130. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : монографія / О. Ю. Дрозд, О. В. Копан, С. М. Рогозін, С. А. Шепетько, О. М. Юрченко. Київ : «МП Леся», 2013. 240 с.

131. Азаров Д. С. Відгук офіційного опонента на дисертацію Громка Володимира Ярославича «Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2015. 7 с.

132. Азаров Д. С. Законопроект «Про кримінальні проступки» № 4712: окремі міркування щодо класифікації кримінальних правопорушень. *Наука і правоохорона*. 2014. № 2. С. 197–203.

133. Азаров Д. С. Класифікація кримінальних правопорушень за ступенем тяжкості: наріжні проблеми у міжгалузевому вимірі. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 394–398.

134. Азаров Д. С. Про невітні результати узагальнення судової практики призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р., Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 8–9.

135. Азаров Д. С. «Спеціальна» конфіскація: співвідношення кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 142–145.

136. Азаров Д. С. Трансформація адміністративних правопорушень у кримінальні проступки: концептуальні засади. *Наука і правоохорона*. 2013. № 1. С. 146–151.

137. Азаров Д. С. Упровадження категорії кримінальних проступків: окремі концептуальні проблеми. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2013. Т. 144–145. С. 129–133.

138. Аистова Л. С., Краев Д. Ю. Уголовное право зарубежных стран : учебное пособие. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2013. 132 с.

-
139. Айдинян А. В. Фактична помилка у кримінальному праві України: основні теоретичні та практичні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 321 с.
140. Аксененок Г. А. Земельные правоотношения в СССР. Москва : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1958. 424 с.
141. Аксененок Г. А. К вопросу о праве исключительной государственной собственности на землю в СССР. *Труды Военно-юридической академии*. 1949. Т. 9. С. 21–67.
142. Аксененок Г. А. Право государственной собственности на землю в СССР. Москва : Госюриздат, 1950. 307 с.
143. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
144. Александр Нечипоренко: «Инициировать привлечение к уголовной ответственности всех подряд неправильно». *Бизнес*. 16 апреля 2007 г. № 16. С. 56–58.
145. Алексеев С. С. Философия права. Москва : НОРМА, 1999. 336 с.
146. Алексеенко Н. Н. Исторические предпосылки и социальная обусловленность установления уголовной ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей. *Российский следователь*. 2011. № 19. С. 36–39.
147. Аликперов Х. Д. Освобождение от уголовной ответственности. Москва : Московский психолого-социальный институт ИПК РК Генеральной прокуратуры РФ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2001. 128 с.
148. Альбрехт Ханс-Йорг. Масштабы организованной экологической преступности: европейская перспектива. *Экологическая преступность в Европе / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О. Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва : Издательский Дом «Городец», 2010. 352 с.*
149. Аккуратов И. Ю., Коршунов Н. М., Хорев А. А. К вопросу об ограничениях и обременениях права собственности. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 68–72.
150. Аналіз застосування судами такого виду покарання, як штраф. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6. С. 13–23.
151. Андреев А. В. Формы реализации криминальной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 221 с.
152. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. 445 с.
153. Андрейцев В. І. Конституційно-правові імперативи використання власності на землю. *Столиця*. 2004. 11–17 червня. № 24. С. 9.
154. Андрейцев В. І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України. *Науково-практичні коментарі*. 2002. № 2. С. 3–19.
155. Андрейцев В. І. Проблеми систематизації та кодифікації законодавства у сфері постійного землекористування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 65–66. С. 4–8.
156. Андрушко П. П. Заходи кримінально-правового характеру. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини* : тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 16 січня 2016 р., м. Львів. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. С. 19–24.

157. Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика : монографія. Київ : КНТ, 2007. 328 с.

158. Андрушко П. П. Особливості кримінально-правової політики в Україні після набрання чинності КК України 2001 року. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 97–105.

159. Андрущенко А. А. Деякі питання кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 54 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4. С. 174–178.

160. Андрущенко А. А. Кваліфікація адміністративних правопорушень у сфері використання та охорони земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

161. Анісімов Г. М. Особливості кваліфікації злочинів, що вчиняються шляхом зловживання службовим становищем. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2. С. 250–268.

162. Анощенкова С., Крапивина О. Суб'єкт преступлення, признаки которого устанавливаются путем толкования уголовного закона. *Уголовное право*. 2009. № 3. С. 4–6.

163. Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 2000. № 4. С. 79–90.

164. Антонова Е. Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. 421 с.

165. Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 219 с.

166. Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 77–87.

167. Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 514 с.

168. Антонюк Н. О. Місце диференціації кримінальної відповідальності серед принципів кримінального права та кримінально-правової політики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 66–71.

169. Антонюк Н. О. Негативні ознаки складу злочину: поняття і значення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 175–187.

170. Антонюк Н. Покарання за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 11. С. 66–72.

171. Антонюк Н. В. Правова охорона земель: міжнародний та європейський досвід. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 12. С. 262–264.

172. Антонюк Н. Родовий об'єкт злочинів проти власності: дискусійні питання. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XIII ре-

---

гіональної науково-практичної конференції, Львів, 8–9 лютого 2007 р. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. С. 432–434.

173. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 366 с.

174. Аркас М. М. Історія України-Русі / передне слово П. М. Гвоздецького. 3-те факс. вид. Київ : Вища шк., 1993. 414 с.

175. Арманов М. Г. Окремі питання визначення вини у злочинах з формальним складом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. «Право». 2012. Вип. 19. С. 151–154.

176. Архивъ Государственного Совета. Томъ четвертый. Царствование Императора Александра I (съ 1810 по 19 ноября 1825 г.). Санкт-Петербургъ, 1874. 1030 с.

177. Архів Апеляційного суду АРК. Справа № 11-1388 за 2010 р.

178. Архів Апеляційного суду Київської області. Справа № 10с-4 за 2012 р.

179. Архів Апеляційного суду Київської області. Справа № 11-127 за 2012 р.

180. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької області. Справа № 0503/4360/ за 2012 р.

181. Архів Бериславського районного суду Херсонської області. Справа № 1-81 за 2008 р.

182. Архів Близнюківського районного суду Харківської області. Справа № 1-9 за 2010 р.

183. Архів Віньковецького районного суду Хмельницької області. Справа № 1-62 за 2007 р.

184. Архів Герцаївського районного суду Чернівецької області. Справа № 1-120 за 2009 р.

185. Архів Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 1-902 за 2010 р.

186. Архів Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 1-93 за 2011 р.

187. Архів Верхньодніпровського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 1-249 за 2010 р.

188. Архів Євпаторійського міського суду АРК. Справа № 1-751 за 2011 р.

189. Архів Інгулецького районного суду м. Кривого Рога. Справа № 1-271 за 2008 р.

190. Архів Ірпінського міського суду Київської області. Справа № 1-85 за 2012 р.

191. Архів Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області. Справа № 345/3361 за 2013 р.

192. Архів Килійського районного суду Одеської області. Справа № 1-182 за 2009 р.

193. Архів Київського районного суду м. Донецька. Справа № 1-266 за 2011 р.

194. Архів Київського районного суду м. Сімферополя. Справа № 1-337 за 2008 р.

195. Архів Краснолуцького міського суду Луганської області. Справа № 1-516 за 2007 р.

196. Архів Кролевецького районного суду Сумської області. Справа № 1-26 за 2009 р.

197. Архів Охтирського міськрайонного суду Сумської області. Справа № 1-208/07 за 2007 р.
198. Архів Павлоградського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 1-870 за 2010 р.
199. Архів Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 1-135 за 2010 р.
200. Архів Радивилівського районного суду Рівненської області. Справа № 1-14 за 2010 р.
201. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / МВД Украины, Луган. ин-т внутр. дел; отв. ред. А. Н. Литвинов. Луганск : РИО ЛИВД, 2001. 472 с.
202. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні заходи. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 488 с.
203. Бавбекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. С. 157–161.
204. Багиров С. Р., Музыка А. А. Причинная связь : уголовно-правовой очерк. Хмельницкий : Изд-во Хмельницкого ун-та управления и права, 2009. 112 с.
205. Багіров С. Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
206. Бажанов М. И. Избранные труды / сост. В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонов, Е. В. Шевченко; отв. ред. В. Я. Таций. Харьков : Право, 2012. 1244 с.
207. Бажанов М. И. О различных трактовках некоторых признаков объективной стороны преступления в науке уголовного права. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 40. С. 145–155.
208. Бажанов М. И., Сташис В. В. Преступления против порядка управления : уч. пособие. Харьков, 1971. 75 с.
209. Балащенко М. І. До питання трансформації права постійного користування землею. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 4. Т. 1. С. 106–109.
210. Балюк С., Трускавецький Р. Безцінний ґрунтовий ресурс України – під особливий контроль держави. Ризики та очікування від ринку земель. *Голос України*. 2019. 11 грудня. № 237. С. 12–13.
211. Банди Гюла. Ответственность и санкции. Уголовная ответственность в Венгрии. *Экологическая преступность в Европе* / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О. Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва : Издательский Дом «Городец», 2010. 352 с.
212. Басин Ю. Г. Обременение вещных прав в гражданском обороте. *Предприниматель и право*. 2000. № 8. С. 7–8.
213. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учебн. пособие. Київ : МАУП, 2004. 216 с.

214. Батиргареева В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 101–109.
215. Баулін Ю. В. Этапы системного подхода при исследовании уголовного права как отрасли публичного права. *Системность в уголовном праве* : материалы II Рос. конгр. уголов. права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007. Москва : ТК Велби, Проспект, 2007. С. 48–50.
216. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 185–207.
217. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
218. Баулін Ю. В. Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 23. С. 29–42.
219. Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 11–25.
220. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект) : монографія. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2008. 204 с.
221. Безверхов А. Г. Имущественные преступления. Самара : Изд-во Самарского гос. ун-та, 2002. 359 с.
222. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 464 с.
223. Белогриц-Котляревский Н. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев–Петербург–Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Йогансона, 1903. 626 с.
224. Белявській Л. А., Рубиновській А. Л. Уложеніє о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ въ толкованіи юристовъ. Камянець-Подольській : Типографія Л. Ландвигера, 1902. 408 с.
225. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. 176 с.
226. Беніцький А. С. Історія розвитку кримінального законодавства щодо причетності до злочину на території України : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : СПД Резников В. С., 2013. 339 с.
227. Беніцький В. О. Теоретичні і практичні питання причинового зв'язку в кримінальному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 195 с.
228. Бердников Є., Пастушенко П. Трансформація інституту постійного землекористування у зв'язку з прийняттям нового Земельного кодексу України. *Право України*. 2004. № 2. С. 59–65.
229. Берднік І. В. Відмежування злочинів, що посягають на водні ресурси, від злочинів проти власності: проблеми кваліфікації. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2018. № 1. С. 35–40.
230. Берднік І. Заходи, які застосовуються поза межами кримінальної відповідальності особи, за злочини, що посягають на водні ресурси. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 176–181.

231. Берднік І. В. Історія кримінально-правової охорони водних ресурсів до початку XIX століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 37–40.
232. Берднік І. В. Особливості кваліфікації злочинів під час конкуренції кримінально-правових норм (на прикладі ст. 239-1 КК України та ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 189–192.
233. Берднік І. В. Проблеми застосування судами норм КК України про звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, що посягають на водні ресурси. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 114
234. Бердников Є., Пастушенко П. Трансформація інституту постійного землекористування у зв'язку з прийняттям нового Земельного кодексу України. *Право України*. 2004. № 2. С. 59–65.
235. Берзін П. С. Відгук офіційного опонента на дисертацію Пенязькової Ольги Олександрівни «Кримінально-правова охорона земель в Україні», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. 13 с.
236. Берзін П. С. Загальна характеристика законодавства про проступки Боснії і Герцеговини. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 2. С. 95–107.
237. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ : Дакор, 2009. 736 с.
238. Берзін П. С. Механізм кримінально-правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти. *Право і громадянське суспільство*. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-7-2014/item/168-mekhanizm-kryminalno-pravovoho-rehulyuvannya-zahalnoteoretychni-aspekty-berzin-p-s>.
239. Берзін П. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 89. С. 9–13.
240. Берзін П. С. Джерела карного законодавства Австрійської та Австро-Угорської імперії, що застосовувались на українських землях. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 68–76.
241. Берзін П. С. Історія джерел кримінального права Кримського улусу Золотої Орди (перша половина XIII ст. – 1441 р.). *Вісник Асоціації кримінального права*. 2017. № 1. С. 1–21.
242. Берзін П. С. Проблеми розмежування незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель від злочинів проти власності. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23–24 вересня 2011 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 42–49.
243. Берзін П. С. Суспільна небезпечність діяння: загальна характеристика. *Альманах кримінального права*. 2009. № 1. С. 108–151.
244. Берзін П. С., Берднік І. В. Поняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель та незаконного заволодіння ним: кримінально-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 9–13.
245. Берзін П. С., Гацелюк В. О. Суб'єкт злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 145–159.

246. Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі потуги вирішувати уявні проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24.

247. Беседна Л. Л., Гладківська О. В. Мовно-термінологічні проблеми законодавства України : монографія. Київ : ПанТот, 2015. 128 с.

248. Бесчастний В. М. Окремі аспекти запровадження у Кримінальний кодекс України категорії «кримінальний проступок». *Актуальні питання кримінального права та процесу* : Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 14 червня 2019 року) / ред. кол.: О. О. Волобуєва, Т. О. Лоскутов, А. С. Політова. Кривий Ріг : Поліграфічна компанія «Геліос-Принт», 2019. С. 6–9.

249. Биля-Сабадаш І. Право країн Латинської Америки серед правових систем сучасності. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 199–208.

250. Бігвава Н. М. Предмет забруднення або псування земель в Україні. *«Young scientist»*. 2018. № 4. С. 655–658.

251. Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 255 с.

252. Біла Ю. В. Кримінальна відповідальність за групові злочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

253. Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 1999. 336 с.

254. Білоголовий Я. Нерозподілений (невитребуваний) пай та його стадії. URL: <https://blog.liga.net/user/ybilogoloviy/article/29394>.

255. Блануца А. Судові урядники в земельних спорах у Великому князівстві Литовському (1529–1566 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. Вип. 12–13. С. 224–241.

256. Близнюк І. Л. «Тіньовий» обіг земель сільськогосподарського призначення в Україні: постановка проблеми. *Наука і правоохорона*. 2017. № 3. С. 126–132.

257. Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 133–137.

258. Богущ Г. И. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право*. 2005. № 4. С. 19–30.

259. Бойко А. И. Система и структура уголовного права : в 3 т. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2007. Т. I. Системология и структурализм в современной познавательной культуре. 640 с.

260. Бойко І. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 71–79.

261. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. пос. для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів. Львів : Світ, 2000. 120 с.

262. Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический Центр Пресс, 2002. 775 с.

263. Болдарь Г. Є. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи за порушення екологічних прав громадян. *Захист прав людини: національ-*

ний та міжнародно-правовий виміри : XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: збірник тез доповідей. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 92–96.

264. Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 222 с.

265. Бондарчук Н. В. Правове забезпечення раціонального використання та охорони земель авіаційного транспорту України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 267–271.

266. Бондарь М. Н. Земельные захваты в России в XIX веке. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2008. № 3. С. 233–236.

267. Бориславский Л. В. Ответственность за порчу земель сельскохозяйственного назначения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1974. 18 с.

268. Бориславський Р. А. Диференціація кримінальної відповідальності: поняття та засоби. *IV Львівський форум кримінальної юстиції «Кримінальна юстиція: quo vadis?»* : збірка тез міжнародної науково-практичної конференції. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 11–14.

269. Борисов Є. М. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом: кримінально-правова характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.

270. Борисов В. І. Основні тенденції розвитку Особливої частини кримінального законодавства України. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 24–27.

271. Борисов В. І. Проблеми запровадження у законодавство України інституту кримінального проступку. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 178–182.

272. Борисов В. І. Склад злочину як правова модель. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 254–256.

273. Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Питання боротьби із злочинністю*. 2008. Вип. 15. С. 78–80.

274. Борисов В. І., Демидова Л. М. Науково-правовий висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків» (реєстр. № 2897 від 3 червня 2015 р.) (доопрацьований варіант). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2015. Вип. 29. С. 304–309.

275. Бородкин А., Качмар А. «Самовольное занятие земель»: вопросы квалификации и ограничения. *Юридическая практика*. 3 июня 2008 г. № 23.

276. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. Москва : Госюриздат, 1963. 275 с.

277. Брайнин Я. М., Король М. М. Складна форма вини в радянському кримінальному праві. *Радянське право*. 1976. № 2. С. 87–91.

278. Бредіхін О. Економіко-правові засади обрахунку заподіяної шкоди в результаті порушень законодавства про охорону земель. *Економіст*. 2012. № 9. С. 27–30.

279. Бредіхін О. О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок. *Земельне право України*. 2007. № 2. С. 51–55.

280. Брич Л. Значення видів об'єкта й таких ознак, як предмет і потерпілий у розмежуванні суміжних складів злочинів між собою і для розмежування складів злочинів, передбачених конкуруючими злочинами. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2007. Вип. 44. С. 226–242.

281. Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 290–306.

282. Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 178–192.

283. Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 225–240.

284. Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 59 с.

285. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.

286. Брящей Р. І. Звільнення від покарання як форма кримінально-правового реагування на вчинення злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 200 с.

287. Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 221–232.

288. Букалєрова Л. А., Швейгер А. О. Уголовно-правовая охрана природы от загрязнения: международный и зарубежный аспекты. *Вестник Московского университета им. С. Ю. Витте. Серия 2: Юридические науки*. 2013. № 2. С. 51–59.

289. Булавинцев А. Т. Ответственность за нарушение порядка оборота земельных участков в уголовном законодательстве России и зарубежных стран (сравнительный анализ). *Вестник Российской правовой академии*. 2006. № 4. С. 21–25.

290. Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст. : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 226 с.

291. Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям за законодавством України та інших європейських країн: порівняльно-правовий аналіз. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2016. № 2. С. 58–62.

292. Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 240 с.

293. Бурачинська Ю. Кримінальна відповідальність за створення небезпеки: стан дослідження проблеми у доктрині кримінального права. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 245–252.

294. Бурдін В. М. До питання граматичного тлумачення окремих термінів КК України. *Актуальні проблеми кримінального та кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування* : зб. тез доповідей Регіонального круглого столу (21–22 лютого 2003 р.). Хмельницький, 2003. С. 31–35.

295. Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2011. 41 с.
296. Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін. *Життя і право*. 2004. № 4. С. 44–51.
297. Бурдін М. Ю. Регулювання земельних відносин в Україні (друга половина XVII – XX ст.) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 473 с.
298. Бурцев О. В. Становлення та розвиток законодавчого забезпечення вирішення межових спорів: історико-правовий аспект. *Теорія і практика правознавства*: електр. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 2013. Вип. 2. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/19.pdf.
299. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. Київ : Вища школа, 1986. 279 с.
300. Бусуйок Д. В. Правове регулювання управлінських та сервісних відносин у сфері використання та охорони земель: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 464 с.
301. Буцко О. В. Витоки, історія кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду. *Юридична наука*. 2014. С. 39–49.
302. Буцко О. В. Відмежування складу злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України, від суміжних складів злочинів і аналогічного адміністративного делікту. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 252–255.
303. Буцко О. Об'єкт складу злочину «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах». *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. № 5-1. 2015. С. 96–100.
304. Буцко О. В. Поняття злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України. *Юридична наука*. 2014. № 10. С. 40–45.
305. Ван Хук М. Методология сравнительно-правовых исследований. *Правоведение*. 2013. № 3. С. 121–147.
306. Вапсва Ю. А. Помилка у змісті суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 184 с.
307. Василенко И. А. Сравнительная политология : учеб. пособие. Москва : Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2009. 376 с.
308. Васильев А. А. Проблемы осудности в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 18 с.
309. Васильев А. А., Пироженко О. С. Про деякі проблеми застосування кримінального покарання у виді штрафу: аналіз законодавчих новел. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1. С. 74–83.
310. Васильевский А. В., Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 300 с.
311. Ведерникова О. Н. Современные уголовно-правовые системы: типы, модели, характеристики. *Государство и право*. 2004. № 1. С. 68–78.
312. Велика Палата винесла рішення стосовно земельного мораторію. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/145714-velika-palata-vinesla-rishennya-stosovno-zemel'nogo-moratoriyu?fbclid=IwAR1JyEDAz97eoddga-fObDMpUCUU9cqU2CABt75z471BRslGS95kq-K8JI8>.

313. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 1064 с.
314. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
315. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / вступне слово: доктор юридичних наук, професор М. І. Мельник. Київ : Атіка, 2005. 224 с.
316. Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 583 с.
317. Вернадський В. І. Думки про сучасне значення історії знань. Вибрані праці. Київ : Наук. думка, 2005. С. 60–72.
318. Вечерова Є. М. Заходи кримінально-правового впливу на злочини: поняття, умови застосування та види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 124–126.
319. Вечерова Є. М. Окремі аспекти загальнонаукової методології щодо системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновид соціального управління. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 10–20.
320. Вилегжаніна В. В. Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 200 с.
321. Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 220 с.
322. Виноградова О. Б. Законність и обоснованность прекращения уголовного дела в связи с изменением обстановки. *Российский следователь*. 2001. № 7. С. 19–21.
323. Винокуров В. Причинение имущественного ущерба как критерий признания предметов и информации предметами преступлений против собственности. *Уголовное право*. 2008. № 4. С. 13–20.
324. Вирок Амвросіївського районного суду Донецької області від 29 червня 2011 р. у справі № 1-168/11.
325. Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 8 червня 2015 р. у справі № 199/4104/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44780760>.
326. Вирок Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 22 червня 2017 р. у справі № 171/966/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67317642>.
327. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 31 липня 2013 р. у справі № 0503/4360/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33008143>.
328. Вирок Артемівського районного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 219/14000/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71511936>.
329. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 12 лютого 2019 р. у справі № 219/7181/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79763657>.

330. Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 9 грудня 2014 р. у справі № 200/21041/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41930027>.

331. Вирок Баглійського районного суду Дніпропетровської області від 21 березня 2017 р. у справі № 207/466/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65492965>.

332. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 25 квітня 2019 р. у справі № 610/908/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81421813>.

333. Вирок Балаклійського районного суду Харківського області від 22 липня 2019 р. у справі № 610/1813/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83165065>.

334. Вирок Барвінківського районного суду Харківської області від 9 липня 2019 р. у справі № 611/600/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82914424>.

335. Вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 25 липня 2011 р. у справі № 1-138/11.

336. Вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 10 вересня 2012 р. у справі № 2101/2969/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26376081>.

337. Вирок Бершадського районного суду Вінницької області від 8 червня 2016 р. у справі № 126/1816/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58292380>.

338. Вирок Біловодського районного суду Луганської області від 15 серпня 2017 р. у справі № 409/1311/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68276413>.

339. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 20 червня 2014 р. у справі № 357/7563/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39545520>.

340. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 16 серпня 2018 р. у справі № 729/743/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76346742>.

341. Вирок Богунського районного суду м. Житомира від 17 травня 2012 р. у справі № 1-27/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26972395>.

342. Вирок Борзнянського районного суду Чернігівської області від 23 серпня 2018 р. у справі № 730/768/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76074889>.

343. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 8 грудня 2014 р. у справі № 439/1934/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42108217>.

344. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 29 травня 2015 р. у справі № 1-52/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44437323>.

345. Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 12 липня 2016 р. у справі № 731/276/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58887785>.

346. Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 10 квітня 2019 р. у справі № 731/95/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81109529>.

347. Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991>.

---

348. Вирок Великобурлуцького районного суду Харківської області від 24 грудня 2013 р. у справі № 616/507/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36380895>.

349. Вирок Великопетиського районний суду Херсонської області від 17 липня 2012 р. у справі № 2103/1-122/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26055234>.

350. Вирок Великоновоселківського районного суду Донецької області від 29 липня 2010 р. у справі № 1-127/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63356709>.

351. Вирок Великописарівського районного суду Сумської області від 30 вересня 2019 р. у справі № 575/1044/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84653584>.

352. Вирок Вишгородського районного суду Київської області від 29 березня 2011 р. у справі № 1-44/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48082951>.

353. Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 26 квітня 2010 р. у справі № 1-23/2010 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45633336>.

354. Вирок Володарського районного суду Донецької області від 14 квітня 2016 р. у справі № 222/517/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57229611>.

355. Вирок Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 26 січня 2018 р. у справі № 154/192/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71809704>.

356. Вирок Гадацького районного суду Полтавської області від 8 червня 2015 р. у справі № 526/1073/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44779244>.

357. Вирок Гайсинського районного суду Вінницької області від 20 лютого 2011 р. у справі № 204/524/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21726328>.

358. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 24 листопада 2015 р. у справі № 1-179/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53758165>.

359. Вирок Генічеського районного суду Херсонської області від 27 лютого 2013 р. у справі № 2107/4594. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29837115>.

360. Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 11 квітня 2018 р. у справі № 527/634/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73317059>.

361. Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 13 грудня 2018 р. у справі № 546/1028/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78522071>.

362. Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 9 вересня 2019 р. у справі № 576/1635/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84116428>.

363. Вирок Голопристанського районного суду Херсонської області від 5 квітня 2013 р. у справі № 2108/5069/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30596366>.

364. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 29 грудня 2015 р. у справі № 2601/10750/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54716759>.

365. Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 2 серпня 2017 р. у справі № 441/813/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68079542>.
366. Вирок Горохівського районного суду Волинської області від 17 травня 2017 р. у справі № 155/743/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66620705>.
367. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 30 січня 2013 р. у справі № 1-765/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29457351>.
368. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 4 листопада 2016 р. у справі № 753/19388/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62471062>.
369. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 25 січня 2019 р. у справі № 753/7533/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79423399>.
370. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 31 липня 2017 р. у справі № 754/8610/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68128332>.
371. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 24 листопада 2017 р. у справі № 754/12853/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70605160>.
372. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 10 липня 2018 р. у справі № 754/869/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75264747>.
373. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 14 лютого 2019 р. у справі № 754/2418/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80064919>.
374. Вирок Дніпровського Апеляційного суду від 5 грудня 2018 р. у справі № 195/439/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78571108#>.
375. Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 13 листопада 2019 р. у справі № 175/4336/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85589132>.
376. Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 19 грудня 2019 р. у справі № 175/4053/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86442767>.
377. Вирок Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 29 квітня 2016 р. у справі № 227/4079/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57502276>.
378. Вирок Добропільського районного суду Донецької області від 21 серпня 2018 р. у справі № 227/1466/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75989487>.
379. Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 30 березня 2018 р. у справі № 211/655/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73090328>.
380. Вирок Долинського районного суду Закарпатської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1106/4233/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32742163>.
381. Вирок Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 1 лютого 2019 р. у справі № 559/2578/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79562891>.
382. Вирок Євпаторійського міського суду АРК від 26 вересня 2013 р. у справі № 106/10038/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34374060>.
383. Вирок Жидачівського районного суду Львівської області від 14 квітня 2014 р. у справі № 443/611/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38351964>.

---

384. Вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 16 липня 2015 р. у справі № 278/328/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46827358>.

385. Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 липня 2014 р. у справі № 212/7185/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200>.

386. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 15 липня 2008 р. у справі № 1-94/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2248367>.

387. Вирок Жовтоводського міського суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 176/2557/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40996839>.

388. Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 13 червня 2019 р. у справі № 444/1434/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82385462>.

389. Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 2 грудня 2019 р. у справі № 444/3103/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86063315>.

390. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області від 1 червня 2010 р. у справі № 1-142/2010 р.

391. Вирок Зарічного районного суду Сумської області від 7 грудня 2012 р. у справі № 1/1805/425/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27880357>.

392. Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 22 травня 2019 р. у справі № 620/315/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81961852>.

393. Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 28 серпня 2018 р. у справі № 620/820/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76833142>.

394. Вирок Збарзького районного суду Тернопільської області від 11 лютого 2014 р. у справі № 598/2214/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37500422>.

395. Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 2016/1175/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36941326>.

396. Вирок Іллінецького районного суду Вінницької області від 20 листопада 2017 р. у справі № 131/4/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70427387>.

397. Вирок Іллічівського міського суду Одеської області від 22 грудня 2014 р. у справі № 501/5370/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42035510>.

398. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 27 грудня 2012 р. у справі № 416/5846/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29366157>.

399. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 5 жовтня 2016 р. у справі № 171/1138/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61817999>.

400. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20 травня 2019 р. у справі № 213/241/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81841213>.

401. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 12 липня 2013 р. у справі № 202/27414/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32611827>.
402. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 24 лютого 2015 р. у справі № 202/1303/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42914166>.
403. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 3 вересня 2018 р. у справі № 202/4673/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76268368>.
404. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 2 липня 2019 р. у справі № 202/3982/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783581>.
405. Вирок Ірпінського міського суду Київської області від 27 січня 2012 р. у справі № 1-85/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23955696>.
406. Вирок Добропільського районного суду Донецької області від 21 серпня 2018 р. у справі № 227/1466/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75989487>.
407. Вирок Казанківського районного суду Миколаївської області від 8 квітня 2013 р. у справі № 1413/1935/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57509731>.
408. Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 21 червня 2013 р. у справі № 345/3361/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32010634>.
409. Вирок Катеринопільського районного суду Черкаської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 2309/1011/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32747694>.
410. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 17 лютого 2010 р. у справі № 1-86/10.
411. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 15 квітня 2010 р. у справі № 1-99/2010.
412. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 13 липня 2017 р. у справі № 369/891/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67711611>.
413. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 18 лютого 2011 р. у справі № 1512/1-226/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62491175>.
414. Вирок Ковпаківського районного суду Сумської області від 3 липня 2019 р. у справі № 592/1987/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82775582>.
415. Вирок Козельщинського районного суду Полтавської області від 18 жовтня 2017 р. у справі № 532/1518/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69599648>.
416. Вирок Козівського районного суду Тернопільської області від 5 липня 2019 р. у справі № 600/601/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82840941>.
417. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 13 червня 2012 р. у справі № 1-328/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>.

-
418. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 27 грудня 2012 р. у справі № 1-370/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28341816>.
419. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 21 січня 2014 р. у справі № 133/4111/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36785690>.
420. Вирок Коломацького районного суду Харківської області від 19 листопада 2019 р. у справі № 625/585/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85725658>.
421. Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 13 березня 2012 р. у справі № 1-824/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25090604>.
422. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 577/538/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79758880>.
423. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 9 липня 2019 р. у справі № 577/2923/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82923998>.
424. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 12 березня 2019 р. у справі № 577/537/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80399754>.
425. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 18 квітня 2019 р. у справі № 577/805/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81301262>.
426. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 17 квітня 2019 р. у справі № 577/82/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81284697>.
427. Вирок Костянтинівського районного суду Донецької області від 30 листопада 2017 р. у справі № 233/4621/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70746314>.
428. Вирок Краматорського міського суду Донецької області від 20 квітня 2018 р. у справі № 234/219/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73987163>.
429. Вирок Красноармійського районного суду Донецької області від 3 серпня 2012 р. у справі № 1/0529/376/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25547703>.
430. Вирок Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 20 серпня 2013 р. у справі № 419/9710/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33293663>.
431. Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19 липня 2012 р. у справі № 2022/825/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25317247>.
432. Вирок Краснолиманського міського суду Донецької області від 20 жовтня 2017 р. у справі № 236/2139/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69689730>.
433. Вирок Краснопільського районного суду Сумської області від 10 жовтня 2013 р. у справі № 578/879/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36079847>.

434. Вирок Кременчуцького районного суду Полтавської області від 21 листопада 2017 р. у справі № 536/1729/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70466185>.
435. Вирок Куйбишевського районного суду Запорізької області від 28 лютого 2014 р. у справі № 319/173/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37377442>.
436. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 18 вересня 2013 р. у справі № 580/1864/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33557670>.
437. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 21 лютого 2018 р. у справі № 580/170/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72338387>.
438. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 1 березня 2018 р. у справі № 580/337/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72551934>.
439. Вирок Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 2 грудня 2014 р. у справі № 205/9369/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41655791>.
440. Вирок Ленінського районного суду м. Полтави від 22 січня 2016 р. у справі № 553/5053/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56165613>.
441. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 9 жовтня 2014 р. у справі № 642/954/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40817116>.
442. Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 5 жовтня 2018 р. у справі № 423/7600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76951237>.
443. Вирок Літинського районного суду Вінницької області від 2 жовтня 2014 р. у справі № 137/1948/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42323536>.
444. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36567334>.
445. Вирок Любарського районного суду Житомирської області від 16 грудня 2010 р. у справі № 1-108/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49002215>.
446. Вирок Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2019 р. у справі № 179/1342/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79286817>.
447. Вирок Маневицького районного суду Волинської області від 3 серпня 2010 р. у справі № 1-23.
448. Вирок Марківського районного суду Луганської області від 10 липня 2018 р. у справі № 417/5041/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75230701>.
449. Вирок Марківського районного суду Луганської області від 18 жовтня 2019 р. у справі № 417/9134/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060111>.
450. Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 11 жовтня 2010 р. у справі № 1-12/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49179525>.
451. Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 22 грудня 2011 р. у справі № 1-74/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49264547>.

---

452. Вирок Микитівського районного суду м. Горлівки від 10 вересня 2013 р. у справі № 252/6307/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33370532>.

453. Вирок Миколаївського районного суду Миколаївської області від 25 вересня 2018 р. у справі № 480/1146/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76712756>.

454. Вирок Міловського районного суду Луганської області від 2 листопада 2017 р. у справі № 418/782/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69963019>.

455. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 16 липня 2010 р. у справі № 1-458/2010 г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64150918>.

456. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 25 січня 2019 р. у справі № 643/17/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80851817>.

457. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 12 грудня 2019 р. у справі № 643/17758/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86307280>.

458. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 13 вересня 2019 р. у справі № 643/13648/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84252737>.

459. Вирок Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 19 квітня 2018 р. у справі № 354/235/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73514593>.

460. Вирок Немирівського районного суду Вінницької області від 5 березня 2010 р. у справі № 1-52/2010. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10251285>.

461. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 15 жовтня 2013 р. у справі № 182/8995/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34122282>.

462. Вирок Новобузького районного суду Миколаївської області від 12 травня 2017 р. у справі № 468/445/17-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66417809>.

463. Вирок Нововодолазького районного суду Харківської області від 12 серпня 2015 р. у справі № 631/1407/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50753194>.

464. Вирок Новомиргородського районного суду Кіровоградської області від 10 лютого 2015 р. у справі № 395/1387/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42675663>.

465. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 14 червня 2018 р. у справі № 183/2588/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74668428>.

466. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79752979>.

467. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 22 листопада 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85813973>.

468. Вирок Новопсковського районного суду Луганської області від 31 серпня 2018 р. у справі № 420/830/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76170414>.

469. Вирок Новопсковського районного суду Луганської області від 29 листопада 2018 р. у справі № 420/1442/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78199835>.

470. Вирок Новопокровського районного суду Луганської області від 11 жовтня 2019 р. у справі № 420/1301/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060219>.
471. Вирок Новосанжарського районного суду Полтавської області від 31 жовтня 2017 р. у справі № 531/691/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69893526>.
472. Вирок Овідіопольського районного суду Одеської області від 12 березня 2018 р. у справі № 509/5563/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72664765>.
473. Вирок Олександрівського районного суду Донецької області від 4 червня 2018 р. у справі № 240/283/18 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74448376>.
474. Вирок Олександрівського районного суду Донецької області від 10 липня 2018 р. у справі № 240/454/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75246328>.
475. Вирок Олександрійського районного суду Кіровоградської області від 18 грудня 2008 р. у справі № 1-52/2008 р.
476. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 22 березня 2018 р. у справі № 398/5768/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72895558>.
477. Вирок Орджонікідзевського районного суду Дніпропетровської області від 9 серпня 2013 р. у справі № 184/2511/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32880103>.
478. Вирок Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 27 березня 2018 р. у справі № 184/433/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72975670>.
479. Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 5 липня 2016 р. у справі № 583/2062/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58741025>.
480. Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 24 квітня 2014 р. у справі № 304/311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38463071>.
481. Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 22 лютого 2018 р. у справі № 241/1241/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72354534>.
482. Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 9 жовтня 2019 р. у справі № 241/1612/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84858832>.
483. Вирок Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 4 липня 2018 р. у справі № 187/755/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75118509>.
484. Вирок Петрівського районного суду Кіровоградської області від 20 вересня 2011 р. у справі № 1-66/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.
485. Вирок Петровського районного суду м. Донецька від 21 травня 2013 р. у справі № 261/2340/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33901602>.

---

486. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 10 серпня 2012 р. у справі № 1-243/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25596461>.

487. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 жовтня 2013 р. у справі № 188/2066/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35760177>.

488. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 18 березня 2014 р. у справі № 188/14/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38051072>.

489. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2018 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75506395>.

490. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 9 липня 2008 р. у справі № 1-291/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7628872>.

491. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 6 листопада 2019 р. у справі № 758/13209/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85603184>.

492. Вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 18 травня 2011 р. у справі № 1-111. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15874725>.

493. Вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 189/1714/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36490623>.

494. Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 1 лютого 2018 р. у справі № 545/3788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71931983>.

495. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 8 листопада 2017 р. у справі № 733/1613/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70093409>.

496. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 5 січня 2018 р. у справі № 742/1669/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71475138>.

497. Вирок Приморського районного суду Запорізької області від 11 червня 2012 р. у справі № 1-1/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24557848>.

498. Вирок Приморського районного суду Запорізької області від 4 вересня 2017 р. у справі № 326/1061/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68610743>.

499. Вирок П'ятихатського районного суду Дніпропетровської області від 28 жовтня 2016 р. у справі № 190/496/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62431779>.

500. Вирок Радянського районного суду АРК від 7 квітня 2010 р. Справа № 1-7 за 2010 р.

501. Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 17 червня 2010 р. у справі № 1-10/2010 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49582778>.

502. Вирок Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 349/1467/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37032933>.

503. Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 27 вересня 2017 р. у справі № 585/3529/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69131728>.
504. Вирок Садгірського районного суду м. Чернівців від 22 травня 2013 р. у справі № 726/1162/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31412923>.
505. Вирок Сакаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 4 листопада 2014 р. у справі № 214/8311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41270835>.
506. Вирок Сакаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 червня 2015 р. у справі № 214/3504/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44610582>.
507. Вирок Сакського міськрайонного суду АПК від 14 квітня 2008 р. у справі № 1-192/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1713792>.
508. Вирок Сакського міськрайонного суду АПК від 13 вересня 2010 р. у справі № 1-120.
509. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14 червня 2011 р. у справі № 1-156/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17232427>.
510. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 11 квітня 2012 р. у справі № 1318/976/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24136686>.
511. Вирок Сахновщинського районного суду Харківської області від 21 листопада 2019 р. у справі № 624/829/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85795876>.
512. Вирок Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 25 травня 2018 р. у справі № 401/2239/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74617162>.
513. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 5 травня 2017 р. у справі № 759/6416/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66344483>.
514. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 30 червня 2017 р. у справі № 759/9103/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67465938>.
515. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 січня 2013 р. у справі № 437/5944/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45908925>.
516. Вирок Скадовського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2010 р. у справі № 1-308 за 2010 р.
517. Вирок Сквирського районного суду Київської області від 26 березня 2014 р. у справі № 376/2566/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37838072>.
518. Вирок Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 31 серпня 2012 р. у справі № 1-188/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55087159>.
519. Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 2 листопада 2011 р. у справі № 1-192/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27230280>.

---

520. Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 23 серпня 2012 р. у справі № 1-12/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25701708>.

521. Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 13 вересня 2013 р. у справі № 429/2237/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38449170>.

522. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 17 грудня 2012 р. у справі № 1/0544/452/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28176976>.

523. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 27 грудня 2012 р. у справі № 1/0544/776/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28612609>.

524. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 13 грудня 2019 р. у справі № 470/583/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86322004>.

525. Вирок Сніжнянського міського суду Донецької області від 15 квітня 2014 р. у справі № 244/653/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38227246>.

526. Вирок Сокальського районного суду Львівської області від 10 грудня 2015 р. у справі № 454/2833/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54230969>.

527. Вирок Срібнянського районного суду Чернігівської області від 22 жовтня 2018 р. у справі № 731/411/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77277862>.

528. Вирок Срібнянського суду Чернігівської області від 2 листопада 2018 р. у справі № 746/550/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77580355>.

529. Вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 16 січня 2014 р. у справі № 168/1009/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36685649>.

530. Вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 22 квітня 2019 р. у справі № 168/235/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81342726>.

531. Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 18 квітня 2019 р. у справі № 723/1427/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81295657>.

532. Вирок Старосамбірського районного суду Львівської області від 1 листопада 2012 р. у справі № 1322/1264/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27345925>.

533. Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 17 лютого 2015 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43131056>.

534. Вирок Судацького міського суду АПК від 12 вересня 2012 р. у справі № 120/1731/12 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25987749>.

535. Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області від 25 червня 2009 р. у справі № 1-12/2009 р.

536. Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області від 20 травня 2019 р. у справі № 747/253/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81833627>.

537. Вирок Таращанського районного суду Київської області від 15 жовтня 2019 р. у справі № 375/467/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84923745>.
538. Вирок Терехівського районного суду Тернопільської області від 4 вересня 2014 р. у справі № 606/1954/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41197054>.
539. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 4 листопада 2015 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53180949>.
540. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 17 березня 2017 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65358468>.
541. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 13 грудня 2017 р. у справі № 215/2509/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71006166>.
542. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 1 листопада 2019 р. у справі № 215/3599/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85345862>.
543. Вирок Токмацького районного суду Запорізької області від 20 червня 2013 р. у справі № 328/1929/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32261313>.
544. Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 7 квітня 2017 р. у справі № 195/567/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65914573>.
545. Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 23 квітня 2018 р. у справі № 195/439/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73568210>.
546. Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 8 травня 2018 р. у справі № 195/287/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73848571>.
547. Вирок Токмацького районного суду Запорізької області від 17 березня 2014 р. у справі № 328/3912/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38073994>.
548. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 1 листопада 2017 р. у справі № 588/1303/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69966249>.
549. Вирок Троїцького районного суду Луганської області від 4 листопада 2011 р. у справі № 1-128/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79330991>.
550. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452>.
551. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 30 вересня 2013 р. у справі № 712/21162/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33829300/>.
552. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 2 серпня 2012 р. у справі № 1027/3422/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38049511>.
553. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 9 жовтня 2017 р. у справі № 381/3600/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69468829>.

---

554. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879>.

555. Вирок Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 10 липня 2017 р. у справі № 196/603/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67646602>.

556. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Горлівки від 8 січня 2014 р. у справі № 253/15332/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36546310>.

557. Вирок Чаплинського районного суду Херсонської області від 5 грудня 2013 р. у справі № 665/1131/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49503843>.

558. Вирок Чернігівського районного суду Запорізької області від 4 вересня 2012 р. у справі № 0826/642/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25837088>.

559. Вирок Чортківського районного суду Тернопільської області від 25 травня 2018 р. у справі № 597/637/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74264261>.

560. Вирок Чутівського районного суду Полтавської області від 8 листопада 2018 р. у справі № 550/1256/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77732967>.

561. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 27 березня 2012 р. у справі № 1-532/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23564719>.

562. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 10 вересня 2019 р. у справі № 466/5411/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84174491>.

563. Вирок Шевченківського районного суду Харківської області від 4 березня 2015 р. у справі № 637/722/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43025493>.

564. Вирок Широківського районного суду Дніпропетровської області від 7 травня 2010 р. у справі № 1-3 за 2010 р.

565. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 1 червня 2018 р. у справі № 589/523/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74564933>.

566. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 22 січня 2019 р. у справі № 589/902/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79790252>.

567. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 4 вересня 2019 р. у справі № 589/2720/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84278098>.

568. Вирок Ялтинського міського суду АРК від 30 грудня 2013 р. у справі № 121/963/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36549407>.

569. Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 14 квітня 2016 р. у справі № 153/428/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59086689>.

570. Висновок Генерального Директорату з прав людини та верховенства права РЄ стосовно проєкту закону № 7279 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кри-

мінальних правопорушень від 12 жовтня 2018 р. URL: <https://rm.coe.int/coe-ukraine-law-on-misdemeanours-oct-2018-final/16808eaeaf>.

571. Витквявичюс П. П. Советское государство как собственник земли и субъект политической власти. *Правоведение*. 1984. № 3. С. 85–90.

572. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 199 с.

573. Вівчаренко О. Проблеми гарантій охорони права власності на землю в Україні. *Право України*. 2003. № 12. С. 88–93.

574. Владимірській-Будановъ М. Христоматія по исторіи русскаго права. Вып. 1, изд. 2, дополн. Киев : Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владиміра (І. Завадзкаго), 1876. 272 с.

575. Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харків : Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. 160 с.

576. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 928 с.

577. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій; вступне слово д-ра юрид. наук, проф. О. О. Дудорова. Київ : Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. 236 с.

578. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе». Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной Прокуратуры РФ, 1998. 40 с.

579. Волженкин Б. В. Экономические преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 1999. 312 с.

580. Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. Київ, 1997. 156 с.

581. Волох О. В. Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні (1917–1920 роки) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.

582. Вопросы уголовного права и процесса в Постановлениях Пленума Верховного Суда УССР 1 января 1923 – 1 января 1928 / сост. Н. А. Филин; ред. С. А. Пригов. Харьков : Юридиздат Наркомюста УССР, 1928. 168 с.

583. Второе дополненіе къ Сборнику Законовъ и Постановленій для землевладельцевъ и сельскихъ хозяевъ. Сост. В. Вешняковымъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Тренке и Фюсно, 1888. 228 с.

584. Габаидзе И. Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1980. 13 с.

585. Габаидзе И. Б. Советское уголовное законодательство в борьбе с самовольным строительством. Батуми : Сабчота Аджара, 1979. 71 с.

586. Габаїдзе І. Поняття самовільного будівництва за радянським кримінальним правом. *Радянське право*. 1979. № 9. С. 64–67.

587. Гаврилюк М. Застосування прокурорами законодавства про відшкодування школи та збитків, заподіяних земельним ресурсам. *Вісник прокуратури*. 2012. № 3. С. 25–31.

588. Гавриш Н. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 208–217.

-
589. Гавриш Н. Принципи правової охорони та використання ґрунтів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 272–278.
590. Гавриш Н., Степська О. Особливо цінні землі як об'єкт охорони. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 1. С. 102–106.
591. Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 20 с.
592. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 100–106.
593. Гавриш Н. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром земель). *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 2. С. 494–496.*
594. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2008. 228 с.
595. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. 466 с.
596. Гавриш Н. С. Проблеми застосування окремих видів юридичної відповідальності за псування ґрунтів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 135–138.
597. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 635 с.
598. Гавриш С. Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища (проблеми теорії та розвитку кримінального законодавства України) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 1994. 38 с.
599. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: проблемы теории и развитие законодательства. Харьков : Основа, 1994. 640 с.
600. Галиакбаров Р. Р. Квалификация групповых преступлений. Москва : Юрид. лит., 1980. 80 с.
601. Гаражі в Чернігові – під знос. URL: <https://www.0462.ua/news/2130586/garazi-v-chernigovi-pid-znos>.
602. Гаєцька-Колотило Я. З., Ільків Н. В. Аграрне право України : навч. посіб. Київ : Істина, 2008. 184 с.
603. Газдайка-Василишин І. Б. Некорисливі злочини проти власності : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.
604. Галагуза А. В. Самовільне зайняття земельної ділянки як підстава для застосування земельно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 335–339.
605. Галиновская Е. А. Теоретические и методологические проблемы земельных правоотношений : монография. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, Юридическая фирма «КОНТРАКТ», 2009. 320 с.

606. Гарбатович Д. Освобождение лица от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим. *Уголовное право*. 2014. № 2. С. 31–36.
607. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва : АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. 316 с.
608. Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. Москва : Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 1996. 304 с.
609. Гацелюк В. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Винник Анни Олегівни «Спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2019. 24 с.
610. Гацелюк В. О. Про міждисциплінарний характер дослідження впливу інституту спеціальної конфіскації на теорію криміналізації суспільно небезпечних діянь. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р.* / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2014. С. 179–183.
611. Гелетко Н. Зупинити легалізацію самобуду. *Голос України*. 20 березня 2010 р. № 50.
612. Гелетко Н. Самобуд лише для власників землі. *Голос України*. 8 грудня 2010 р. № 232.
613. Герасименко С. Зрошення на «проблемних» пайових землях: погляд юриста. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/oroshenie-na-problemnykh-paevykh-zemlyakh-vzglyad-yurista/>.
614. Герасимчук Л. В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 240 с.
615. Гетманова А. Д. Логика : учебник для студентов пед. вузов. Москва : Высш. шк., 1986. 288 с.
616. Гізімчук С., Олійник О. Предмет незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 139–148.
617. Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинного безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 69–75.
618. Гладун О. Інститут кримінальних проступків: елемент гуманізації законодавства України про кримінальну відповідальність чи шлях до криміналізації суспільства? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 91–95.
619. Гладун О. З., Єрмоєнко І. В. Доказування у провадженні про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1. С. 44–53.
620. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1979. 127 с.
621. Глобальний аналіз базових макроекономічних показників України (2013–2018 рр.). Як економіка України опинилася на дні та як вивести її з теперішнього

стану: рецепт від «Публічного аудиту». URL: <http://publicaudit.com.ua/reports-on-audit/globalnyj-analiz-bazovyh-makroekonomichnyh-pokaznykiv-ukrayiny-2013-2018-rr/>.

622. Гнатів І. М. Принцип «non bis in idem» у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 228 с.

623. Гнідан Р. М. Предмет договору оренди землі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 1. Т. 2. С. 99–101.

624. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т.; сост., ред., авт. вступ. и примеч. В. В. Соколов. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. 622 с.

625. Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юридичний, 2006. 384 с.

626. Голованова Н. А. Уголовное право Англии : учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. Москва : Издательство Юрайт, 2017. 188 с.

627. Головкин Б. М. Поняття злочинності на ринку землі. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 270–273.

628. Головкин О. В., Лесяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 38–44.

629. Головкин Л. Классификация основ освобождения от уголовной ответственности. *Законность*. 1998. № 1. С. 36–40.

630. Головкин Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 544 с.

631. Голубев Н. Земельные аппетиты меджлиса дойдут до южнобережных дач. *Крымская правда*. 2006. № 75.

632. Гонтарь И. Категория «общественная опасность» в уголовном праве: онтологический аспект. *Уголовное право*. 2007. № 1. С. 16–19.

633. Гонтарь И. Я. Преступления и состав преступления как явления и понятия в уголовном праве: Вопросы теории и правотворчества. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. 200 с.

634. Гончар Т. О. Загальна характеристика заходів кримінально-правового впливу. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 101–105.

635. Гончаренко В. Д., Святоцький О. Д. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. 3-тє вид., перероб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 796 с.

636. Горбань Ю. А. Историчне дослідження: науково-методичні підходи до написання дисертаційної роботи. *Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»*. 2012. № 1. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_gorban.pdf.

637. Горбань Ю. А., Горбань Т. Ю. Історія науки і техніки: вступ до дисертаційного дослідження (науково-методичні поради). *Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»*. 2015. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2015_3_4.

638. Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 20 с.

639. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування: деякі проблеми теорії і практики. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Теорія та практика протидії злочинності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2011 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 32–35.

640. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 674 с.
641. Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2009. Т. 90. С. 94–98.
642. Горпинюк О. П. Помилкова криміналізація: аналіз законодавчих новел. *Молодий вчений*. 2015. № 12. Ч. 3. С. 75–79.
643. Горпинюк О. П. Порушення правил юридичної техніки між положеннями КПК та КК України. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2014. С. 386–391.
644. Гостев А. А. Генезис содержания состава регистрации преступлений в сфере незаконных сделок с землей. *Труды Современной гуманитарной академии. Юриспруденция. Философия. Филология*. 2009. Вып. 1. С. 5–23.
645. Гостев А. А. Уголовно-правовое регулирование ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. 27 с.
646. Готин А. Н. Объект преступления в теории уголовного права. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 2001. № 3. С. 39–58.
647. Готин О. Підстави криміналізації діянь. *Право України*. 2005. № 2. С. 95–98.
648. Гоштинар С. Л. Функціональне значення кримінальної відповідальності в механізмі захисту земельних прав. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Юридична академія»*. 2016. № 4. С. 153–163.
649. Грабченко А. І., Федорович В. О., Гарашенко Я. М. Методи наукових досліджень : навч. посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2009. 142 с.
650. Грач Л. Зупинитися на шляху в безодню. *Голос України*. 27 листопада 2008 р. № 227
651. Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень : наук.-практ. посіб.; Донецький юридичний інститут МВС України. Донецьк : Цифрова типографія, 2012. 201 с.
652. Грек Б. М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні? *Адвокат*. 2011. № 12. С. 19–22.
653. Грекова О. О., Зозуля А. О. Проблема класифікації злочинів у Кримінальному кодексі України. *Молодий вчений*. 2017. С. 851–855.
654. Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 206 с.
655. Гринюк В. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Панченко Ольги Володимирівни «Кримінальне провадження щодо юридичної особи», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2018. 19 с.
656. Гришаев П. И. Влияние правосознания на советское уголовное право и состояние преступности. *Криминология и уголовная политика*. Москва, 1985. С. 56–57.
657. Грищенко О. Фікція в законодавчій конструкції звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 268–272.

658. Гришук В. К. Доктринальне розуміння форм реалізації кримінальної відповідальності людини. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / ред. кол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 93–98.

659. Гришук В. К. Кримінальне право України: загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

660. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 768 с.

661. Гришук В. К., Пасека О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 258 с.

662. Громко В. Я. Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. 224 с.

663. Грошевой Ю. М. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 686–698.

664. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 222 с.

665. Гуртовенко О. Л. «Дріб'язковість» кримінального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 181–184.

666. Гуртовенко О. Л. Питання зворотної дії Кримінального кодексу в часі у зв'язку із підвищенням розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 4. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-4/11goldgu.pdf>.

667. Гусарова М. Совместные самозахваты земли примирили крымских татар со славянами. *Крымское время*. 2006. № 39.

668. Гуторова Н. О. Заходи кримінально-правового характеру. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 р. / відп. ред. д-р юрид. наук, професор, академік С. В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 18–20.

669. Гуторова Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 96–100.

670. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія. Харків : Вид-тво Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 384 с.

671. Гуторова Н. О. Методологічні проблеми пеналізації злочинів. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 217–221.

672. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків., 2002. 429 с.

673. Гуторова Н. О. Щодо гуманізації відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р., Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 141–144.
674. Гуторова Н., Золотарьов А. Деякі особливості застосування загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 12. С. 162–165.
675. Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 32–49.
676. Гуца К. О. Юридична відповідальність за земельні правопорушення, що посягають на право власності, в радянській Україні (1922–1991 рр.): історико-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпро, 2017. 20 с.
677. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения, 1996. 400 с.
678. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. *Ученые записки ДВГУ*. 1968. Вып. 21. Ч. 1. С. 136–141.
679. Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 67–74.
680. Дагель П. С. Установление уголовной наказуемости с учетом субъективной стороны общественно опасных деяний. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 128–140.
681. Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины : учеб. пособ. Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, 1975. 167 с.
682. Дамирли М. А. Проблема классификации в сравнительном уголовном праве. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2010. Т. IX. С. 382–388.
683. Данилевська Ю. О. Ще раз про спеціальну конфіскацію. *Суспільство, правопорядок, злочинність: теоретичні та прикладні проблеми сучасної науки* : матеріали науково-практичного семінару (м. Миколаїв, 22 травня 2015 р.) / упорядник д-р юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв, 2015. С. 15–17.
684. Данилюк Т. М. Значення змісту умислу та ступеня його конкретизації для визначення моменту закінчення злочинів з формальним складом. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 1–10.
685. Данилюк Т. М. Теоретико-прикладні проблеми встановлення моменту закінчення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. 18 с.
686. Дейнега А. М. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношень правових категорій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 7–10.
687. Дембо Л. И. Основные проблемы советского водного законодательства. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1948. 135 с.
688. Демидова Л. М. Актуальні проблеми кримінально-правової охорони власності. *Науковий вісник державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 255–263.

689. Демидова Л. М. Власність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Право України*. 2011. № 2. С. 242–248.
690. Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 139–143.
691. Демидова Л. М. Кримінально-правова відповідальність за заподіяння майнової шкоди : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 37 с.
692. Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1986. 121 с.
693. Денисова Т. А. Санкції за окремі види злочинів та їх вплив на виконання кримінального покарання. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 47–50.
694. Денисова Т. А., Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 176 с.
695. Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки : монографія. Одеса : Юридична література, 2014. 224 с.
696. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. 448 с.
697. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник для юридических вузов и факультетов / под общей редакцией члена-корреспондента Российской Академии наук, доктора юридических наук, профессора В. С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. Москва : НОРМА-ИНФРА-М., 1999. 784 с.
698. Докладная записка М. И. Панкратьева И. В. Сталину и В. М. Молотову о нарушениях на местах постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания»: от 2 дек. 1939 г. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939* : док. и материалы: в 5 т. Москва, 2006. Т. 5 : 1937–1939, кн. 2 : 1938–1939. С. 485–487.
699. Домбровский С. Завдання – покласти край земельній сваволі чиновників. *Юридичний вісник України*. 2007. № 32.
700. Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 36 с.
701. Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 527 с.
702. Дорохіна Ю. А. Юридичний аналіз злочинів проти власності. *Юридична наука*. 2014. № 7. С. 39–51.
703. Драган О. В. Поняття й види заходів кримінально-правового впливу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 202–205.
704. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / подготовленное Я. Н. Щаповым. Москва : Наука, 1976. 240 с.
705. Дробот В. П. О возвращении административной преюдиции в Уголовный кодекс Украины. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 4. С. 145–157.

706. Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 226 с.

707. Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 273 с.

708. Дрозд О. Ю. Земля як об'єкт земельних правовідносин. *Адвокат*. 2009. № 1. С. 24–26.

709. Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 37–48.

710. Дудоров О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину. *Юридичний вісник України*. 18–24 квітня 2009 р. № 16; 25 квітня – 1 травня 2009 р. № 17; 2–8 травня 2009 р. № 18.

711. Дудоров О. Спеціальні засади призначення покарання. *Слово Національної школи суддів*. 2013. № 1. С. 67–83.

712. Дудоров О., Письменський Є. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52.

713. Дудоров О., Письменський Є. Сучасний стан кримінально-правового вчення про причинний зв'язок: критичний аналіз (рецензія). *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 2. С. 527–534.

714. Дудоров О., Письменський Є. Чи суперечить інститут множинності злочинів принципу non bis in idem? *Юридичний вісник України*. 24–30 липня 2010 р. № 30; 31 липня – 6 серпня 2010 р. № 31.

715. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 952 с.

716. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Захарчука Віктора Миколайовича «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2014. 17 с.

717. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Колос Ольги Валеріївни «Повторність злочинів у кримінальному праві України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2015. 14 с.

718. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Орловського Руслана Семеновича «Інститут співучасті у кримінальному праві України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. 14 с.

719. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. 21 с.

720. Дудоров О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: проблеми правозастосування. *Азовські пра-*

ові читання : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Бердянськ, 17–18 травня 2019 р. Бердянськ : ТОВ «Модем-1», 2019. С. 76–86.

721. Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2017. 872 с.

722. Дудоров О. О. Верховенство права: окремі кримінально-правові аспекти. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 27–28 жовтня 2017 р. / за заг. ред. Т. О. Коломоець. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. С. 77–85.

723. Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 84–102.

724. Дудоров О. О. Причинний зв'язок: кримінально-правові аспекти. *Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки*. 2012. № 4. С. 214–221.

725. Дудоров О. О. Про проблеми кримінально-правового примирення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 73–77.

726. Дудоров О. О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України : дис. ... д-ра юрид. наук. Луганськ, 2007. 513 с.

727. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти : монографія. Київ : Істина, 2006. 648 с.

728. Дудоров О. О., Каменський Д. В. У пошуках оптимальної назви розділу VII Особливої частини Кримінального кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 179–189.

729. Дудоров О. О., Мельник М. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 12. С. 29–36.

730. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 400 с.

731. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.

732. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про доктринальне визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин». *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 206–209.

733. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про спроби удосконалити законодавство щодо відповідальності за земельні правопорушення. *Юридичний вісник України*. 2013. 16 липня. С. 6–7.

734. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Регламентація кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за законодавством країн англо-американської правової системи: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю в умовах трансформації сучас-

ного суспільства» (4 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 57–63.

735. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів: проблема розмежування та шляхи її вирішення. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 8. С. 51–55.

736. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України): проблеми кваліфікації та вдосконалення законодавства. *Кримінальне судочинство. Судова практика у кримінальних справах*. 2014. № 3. С. 123–159.

737. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Відгук на автореферат дисертації Козаченка Олександра Васильовича на тему: «Кримінально-правові заходи в Україні», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. 5 с.

738. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Відгук на автореферат дисертації Орловської Наталії Анатоліївни на тему: «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. 4 с.

739. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : практич. пос. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 213 с.

740. Дядькин Д. С. Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2009. 46 с.

741. Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 19 с.

742. Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 148–151.

743. Дякін Я. О. Типові версії у справах про злочини в сфері земельних відносин. *Форум права*. 2011. № 4. С. 240–246.

744. Егоров В. С. Освобождение от уголовной ответственности : Монография. Москва : МПСИ, 2002. 279 с.

745. Елисеев С. А. Преступления против собственности по уголовному законодательству России (вопросы теории). Томск : Изд-во Томского ун-та, 1999. 337 с.

746. Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел : уч. пособие. Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1984. 108 с.

747. Епифанов П. П., Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1961. 431 с.

748. Епифанова Е. В. Преступление как правовая категория в науке и законодательстве России: история и особенности современного состояния : монограф.; под науч. ред. В. В. Момотова. Москва : Юрлитинформ, 2013. 400 с.

749. Ермолов А. С. Нашь земельный вопросъ. Санкт-Петербургъ : Типографія В. О. Киршбаума, 1906. 291 с.

750. Ерофеев Б. В. Основы земельного права (теоретические вопросы). Москва : Юрид. лит., 1971. 328 с.
751. Ерофеев Б. В. Правовой режим земель городов. Москва : Юрид. лит., 1976. 200 с.
752. Ерофеев Б. В. Экологическое право России. 2-е изд., перераб. доп. Москва : Юрист, 1996. 623 с.
753. Есаков Г. А. Mens rea в уголовном праве США: историко-правовое исследование. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 551 с.
754. Есаков Г. А. Англо-американское уголовное право: эволюция и современное состояние общей части : монография. Москва : ТК «Велби»; Проспект, 2007. 736 с.
755. Есаков Г. А. Основы сравнительного уголовного права : монография. Москва : ООО «Издательство „Элит”», 2007. 152 с.
756. Есаков Г. А. Преступления sui generis как проявления институтов Общей части в Особенной части УК РФ. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию* : материалы VI Рос. конгр. уголов. права (26–27 мая 2011 г.). Москва : Проспект, 2011. С. 252–255.
757. Євдокімова О. Визначення граничних меж штрафу у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 191–195.
758. Євдокімова О. В. Питання реформування порядку обчислення розміру штрафу у кримінальному законодавстві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 58–62.
759. Євдокімова О. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, за наявності обтяжуючих обставин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 265–268.
760. Євстїгнєєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 416 с.
761. Єлькін С. В. Юридична природа ландшафту в контексті співвідношення дефініцій «земля», «землі», «земельна ділянка». *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23. С. 231–238.
762. Ємельяненко В. В. Вартість транспортного засобу при його незаконному заволодінні і зворотна дія закону про кримінальну відповідальність. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 72. С. 136–139.
763. Ємельянов В. П. Кримінальне право України: загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.
764. Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 259 с.
765. Єрмак О. В. Місце спеціальної конфіскації в механізмі протидії злочинності. URL: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/1konf/6.pdf>.
766. Жалинский А. Э. Избранные труды: в 4 т. / сост. К. А. Барышева, О. Л. Дубовик, И. И. Нагорная, А. А. Попов; отв. ред. О. Л. Дубовик; Нац. исслед.

ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. Т. 2. Уголовное право. 591 с.

767. Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право. Москва : ТК Вэлби, Изд-во Проспект, 2006. 560 с.

768. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2009. 400 с.

769. Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования. Москва : Юрид. лит., 1969. 200 с.

770. Жевлаков Э. Н. Уголовно-правовая охрана окружающей среды в РФ. Ч. 1. Москва, 2002. 118 с.

771. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1991. 478 с.

772. Жеребкин В. Е. Оценочные понятия права : текст лекции. Харьков : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1976. 16 с.

773. Жеребчиков И. В. Уголовно-правовые проблемы охраны недвижимого имущества в России : дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2006. 219 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovye-problemy-okhrany-nedvizhimogo-imushchestva-v-rossii>.

774. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 211 с.

775. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 152 с.

776. Житний О. О. Кримінальна відповідальність як універсальна юридична категорія (національний та міжнародно-правовий аспекти). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 24. С. 108–116.

777. Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія. Харків : Одиссей, 2013. 376 с.

778. Заворотна М., Пуговиця М. Земля не просить, а волає... . *Урядовий кур'єр*. 5 січня 2012 р. № 2.

779. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

780. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козіубри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

781. Загинеї З. Аналіз судової практики стосовно звільнення від кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації (стаття 366-1 Кримінального кодексу України). *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 115–120.

782. Загинеї З. Відгук на автореферат дисертації Титаренка Сергія Сергійовича на тему: «Кримінальна відповідальність за протиправне захоплення суб'єктів господарювання», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. 3 с.

783. Загинеї З. Квазікримінальна відповідальність юридичних осіб за кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 49–56.

---

784. Загине́й З. Початок перебігу строків давності за вчинення триваючих злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 1. С. 22–31.

785. Загине́й З., Пенязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 56–63.

786. Загине́й З. А. Герменевтика кримінального закону : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 39 с.

787. Загине́й З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

788. Загине́й З. А. Потерпілий за статтею 46 Кримінального кодексу України: окремі проблеми тлумачення. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 343–352.

789. Задо́я К. П. Висновок щодо стану імплементації положень міжнародних антикорупційних конвенцій у законодавство України в аспекті кримінальної відповідальності за корупційні злочини / редактор : М. І. Хавронюк, 2019. URL: <https://pravo.org.ua/ua/news/20873975-visnovok-schodo-stanu-implementatsiyi-pologeen-migenarodnih-antikoruptionsiy-nih-konventsiy-u-zakonodavstvo-ukrayini-v-aspekti-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-za-koruptionsiy-ni-zlochini>.

790. Задо́я К. П. До питання про доцільність прийняття законопроектів, що передбачають запровадження кримінальних проступків. *Адвокат*. 2012. № 4. С. 27–32.

791. Задо́я К. Інститут спеціальної конфіскації в правовій системі України: Quo Vadis? *Юридичний вісник України*. 24–30 жовтня 2015 р. № 42.

792. Задо́я К. П. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 231 с.

793. Задо́я К. П. Кримінально-правові проблеми здійснення кримінального провадження на підставі угод про примирення та про визнання винуватості. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 75–80.

794. Задо́я К. П. Нормативне (законодавче) вирішення питання про юридичну природу спеціальної конфіскації майна de lege ferenda. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2. С. 78–81.

795. Задо́я К. П. Правова природа заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 4. С. 42–53.

796. Законы Великаго князя Иоанна Василіевича и Судебникъ Царя и Великаго князя Иоанна Василіевича съ дополнительными указами. Москва : Въ Сенодальной Типографіи, 1878. 76 с.

797. Законы Межевые / составилъ Ю. Д. Филиповъ. Санкт-Петербургъ : Изданіе Юридическаго Книжнаго Магазина Н. К. Мартынова, 1898. 651 с.

798. Замість «черепашок» у Луцьку з'являться механічні паркінги? URL: <http://vidomosti-ua.com/volyn/62264>.

799. Заплітна І. А. Правова природа та характеристика земельної частки (паю). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 117–124.

800. Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невитребуваних земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 128–132.

801. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні: монографія / О. В. Мельник, Г. С. Поліщук, Ю. О. Левченко. Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. 178 с.

802. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917–1921 рр.: монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка. Київ: Атіка, 2010. 240 с.

803. Зарьков В. М. Почва как объект правовой охраны. *Советское государство и право*. 1981. № 5. С. 128–132.

804. Захарцев С. Н. Советское право в годы нэпа (1921–1929 гг.): учеб. пособие / под ред. д-ра истор. наук, проф. С. А. Есикова. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. 80 с. URL: <http://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2004/zaharcev.pdf>.

805. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: ЗАТ «Нічлава», 1997. 188 с.

806. Захарчук В. М. Будівлі та споруди як предмети складу злочину «Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 304–312.

807. Захарчук В. М. Родовий та безпосередній об'єкти самовільного зайняття земельної ділянки. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 261–265.

808. Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 214 с.

809. Захарчук В. М. Самовільно зайнята земельна ділянка як предмет злочину. *Університетські наукові записки*. 2016. № 60. С. 100–106.

810. Звечаровский И. Э. Ответственность в уголовном праве. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. 100 с.

811. Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. Харків: Основа, 1994. 321 с.

812. Зеленов Г. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Пенязькової Ольги Олександрівни «Кримінально-правова охорона земель в Україні», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. 9 с.

813. Зеленов Г. М. Забезпечення єдності судової практики під час кваліфікації дій винних осіб за частинами 1 та 3 статті 197-1 Кримінального кодексу України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3. С. 240–246.

814. Зеленов Г. М. Злочини, які порушують установленний порядок виникнення та виконання майнових зобов'язань (кримінально-правова характеристика): дис. ... канд. юрид. наук. Луганськ, 2009. 227 с.

815. Зелинский А. Ф. Криминология: курс лекций. Харків: Прапор, 1996. 260 с.

816. Земельне право України: навчальний посібник / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. Є. Харитоновна та ін.; за ред. І. І. Каракаша і Т. Є. Харитоновної. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса: Юридична література, 2017. 588 с.

817. Земельне право України : підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; за ред. М. В. Шульги. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 368 с.
818. Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. 520 с.
819. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. 600 с.
820. Земельное право России : учебник для академического бакалавриата / Б. В. Ерофеев; под науч. ред. Л. Б. Братковской. 15-е изд., перераб. и доп. Москва : «Юрайт», 2018. 496 с.
821. Земельний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 895 с.
822. Земельный кодекс Азербайджанской Республики. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420125.
823. Земельный кодекс Кыргызской Республики. URL: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1000980652.
824. Земельный кодекс Республики Казахстан. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583&doc_id=1040583#pos=1;-26&pos2=910;-6.5999999999998545.
825. Земельный кодекс Республики Молдовы. URL: <http://lex.justice.md/view-doc.php?action=view&view=doc&id=313324&lang=2>.
826. Земельный кодекс Республики Таджикистан. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30454399#pos=70;-52.
827. Земельный кодекс Республики Узбекистан. URL: http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=149947.
828. Земельный кодекс УССР принятый 3-й Сессией ВУЦНК VI созыва 16-го октября 1922 г. и утвержденный в окончательной редакции Президиумом ВУЦНК 29 ноября 1922 г. X. : Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1922. 132 с.
829. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : науково-навчальний посібник / за ред. Н. І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. 368 с.
830. Земля і корупція – ланки одного ланцюга. *Юридичний вісник України*. 2009. № 6. 7–13 лютого. С. 6.
831. Землякова Г. Л. Земля и земельный участок как объекты земельных правоотношений: проблемы терминологии. *Вестник университета имени О. Е. Кутафина*. 2019. № 1. С. 54–63.
832. Зигрій О. В. Деякі питання щодо впливу мораторію на становлення та розвиток ринку землі в Україні. *Економіка та управління підприємствами*. 2017. № 8. С. 250–254.
833. Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 70–77.
834. Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 102–112.
835. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва : Юрид. лит., 1972. 264 с.
836. Зимин А. А. Правда русская. Москва : Древнехранилище, 1999. 420 с.

837. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 616 с.

838. Золотарьов А. І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 222 с.

839. Золотарьова Н. І. Земля як об'єкт правової охорони: питання сучасного стану. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія, соціологія, право.* 2012. № 1. URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/123435>.

840. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Москва : Издательство НОРМА, 2002. 304 с.

841. Зупинити земельне свавілля. *Урядовий кур'єр.* 2005. № 182.

842. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России. Москва : Вь типографіи С. Селиванскаго, 1846. 171 с.

843. Ивлева А. Ф. Земельные отношения как объект уголовно-правовой охраны по законодательству Российской Федерации: теоретические и правоприменительные аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2007. 31 с.

844. Измайлов О. В. Ответственность за нарушение земельного законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1973. 24 с.

845. Имамов Э. З. Уголовное право Китайской Народной Республики: теоретические вопросы общей части. Москва : Наука, 1990. 239 с. URL: http://www.pravo.vuzlib.su/book_z551.html.

846. Иногамова-Хегай Л., Герасимова Е. Критерии разграничения преступлений против собственности и экологических преступлений. *Уголовное право.* 2006. № 5. С. 42–45.

847. Інструкція межевымъ губернскимъ канцеляріямъ и провинціалнымъ канторамъ. Утверждено Указом Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской, Правительствующего Сената изъ межевой экспедиціи от 19 сентября 1765 г. Санкт-Петербургъ : Печатано при Сенате; Москва : Сенатская Типографія, 1766. 104 с.

848. История земельных отношений и землеустройства / под ред. А. А. Варламова. Москва : Колос, 2000. 336 с.

849. Ищенко Н. Родовой объект загрязнения или порчи земель. *Legea si Viata.* 2017. № 5-2. С. 48–52.

850. Иванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. Ч. 1. 264 с.

851. Ізовіта А. М. Вивчення та попередження злочинності в сфері земельного ринку в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.

852. Ізовіта А. М. До питання кримінально-правової охорони порядку обігу земельних ділянок. *Форум права.* 2015. № 5. С. 100–106.

853. Исраелян А. О. Вчинення злочину вперше як умова звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 6. С. 364–368.

854. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін.; за ред. В. Д. Гончаренка. Харків : Право, 2013. 704 с.

855. Історія держави і права України : підручник: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина; кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. Т. 1. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 648 с. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/682/>.

856. Історія українського права : посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; за ред. І. А. Безклубого. Київ : Грамота, 2010. 336 с.

857. Історія України : курс лекцій: У 2 кн. / Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк М. В. Демченко та ін. Київ : Либідь, 1992. Кн. 2. XX століття. 464 с.

858. Іщенко М. В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 195–207.

859. Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 119–128.

860. Іщенко М. В. Предмет забруднення або псування земель. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 117–130.

861. Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 102–105.

862. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство: с вертежами и образцами делопроизводства. Москва : Изд. юрид. кн. магазина «Правоведение» И. К. Голубева, 1914. 340 с.

863. Калачев Н. Предварительныя юридическія сведенія для полного объясненія Русской Правды. Санкт-Петербург : Типо-Литографія А. Е. Ландау, 1880. 263 с.

864. Калачев Н. Текст Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій. Изд. 4-е. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1889. 51 с.

865. Калиниченко В. Т. Правовое регулирование охраны окружающей среды во Франции и Италии : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 213 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-okhrany-okruzhayushchei-sredu-vo-frantsii-i-italii>.

866. Калмиков Д., Хавронюк М. Деякі особливості змісту вини у злочинах з формальним складом. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 62–69.

867. Каменський Д. В. Порівняльні кримінально-правові дослідження: передумови та завдання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-1. С. 205–208.

868. Камынин И. Особенности определения сроков давности по делам и продолжаемым преступлениям. *Законность*. 2004. № 1. С. 29–33.

869. Канаш О. Особливо цінні землі: наявне тлумачення та реальна сутність. *Землепорядний вісник*. 2009. № 2. С. 44–45.

870. Каплунов В. Е. Об ответственности за неправомерное занятие земельных участков. *Вопросы теории и практики борьбы с преступностью*. Ленинград, 1974. С. 128–132.

871. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 4-те вид., опрацьоване і доповн. Львів: БАК, 2012. 536 с.

872. Каракаш І. І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України. *Право України*. 2001. № 3. С. 82–84.
873. Карпенко І. М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 19 с.
874. Карпенко Л. В. Предмет доказування у справі про визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва. *Вісник господарського судочинства*. 2010. № 3. С. 46–50.
875. Карпенко Л. В. Про деякі колізії в реалізації права власності на земельну ділянку і права земельного сервітуту. *Вісник господарського судочинства*. 2010. № 1. С. 81–86.
876. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва : Юрид. лит., 1973. 228 с.
877. Карпов Т. И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1972. 21 с.
878. Карчевський М. В. Відгук офіційного опонента на дисертацію Винник Анни Олегівни «Спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2019. 7 с.
879. Кассо Л. Здания на чужой земле. Москва : Издание книжного магазина И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1905. 25 с.
880. Кассо Л. А. Русское поземельное право. Москва : Кн. маг. И. К. Голубева, 1906. 280 с.
881. Касынюк В. И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : текст лекций. Харьков : Юрид. ин-т, 1979. 58 с.
882. Катеринчук К. В. Кримінально-правова охорона здоров'я особи: доктринальні, законодавчі та правозастосовчі проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 559 с.
883. Качмар О., Бортман О. 10 важливих моментів оренди невитребуваних паїв. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/10_vazhnykh_momentov_arendy_nevostreb_ovannykh_paev/.
884. Кашкаров О. О. Детермінація злочинності у сфері земельних відносин за матеріалами АР Крим. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 118–123.
885. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джужи та А. В. Савченка. Київ : Атіка, 2011. 648 с.
886. Кваша О. О. Поняття колективного злочину, колективної злочинної діяльності, колективного суб'єкта в юридичній науці. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 270–274.
887. Кваша О. О. Співучасть у злочині: сутність, структура та відповідальність : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 36 с.
888. Келина С. Г. Значение принципа справедливости для уголовной юстиции. *Криминология и уголовная политика*. Москва, 1985. С. 42–44.

889. Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства. *Советское государство и право*. 1987. № 5. С. 65–74.
890. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации. *Уголовное право: новые идеи* / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. Москва, 1994. С. 50–60.
891. Муха С. О. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності у кримінальному праві. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 1. С. 89–102.
892. Муха С. О. Передумова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2019. Вип. 37. С. 134–150.
893. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. Москва : Наука, 1974. 231 с.
894. Кенни К. Основы уголовного права. Москва : Изд-во иностранной лит-ры, 1949. 651 с.
895. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.
896. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд. Москва : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
897. Кириленко І. Г. Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2009. № 3. С. 44–46.
898. Кириченко В. Ф. Смешанные формы вины. *Советская юстиция*. 1966. № 19. С. 13.
899. Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за викрадення електричної або теплової енергії : дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 218 с.
900. Киричко В. М. Про особливості кримінально-правових заборон та їх значення для суспільних відносин і застосування Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук. практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 193–197.
901. Кистяковскій Б. А. Соціальныя науки и право. Очерки по методології соціальных наукъ и общей теорії права. Москва : Издание М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. 704 с.
902. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 208 с.
903. Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства. *Государство и право*. 2000. № 12. С. 11–19.
904. Клепицкий И. А. Система хозяйственных преступлений. Москва : Статут, 2005. 572 с.
905. Клепицкий И. А. Собственность и имущество в уголовном праве. *Государство и право*. 1997. № 5. С. 74–83.
906. Клочкова А. А. Некоторые спорные вопросы, касающиеся субъекта преступления, предусмотренного ст. 254 УК РФ. *Противодействие современной преступности: оценка эффективности уголовной политики и качества уголовного закона* / Сборник научных трудов под ред. д-ра. юрид. наук, проф. Н. А. Лопашенко.

Саратов, Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции : Сателлит, 2010. С. 419–425.

907. Клуний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. 180 с.

908. Книженко О. О. Актуальні питання запровадження кримінальних проступків до законодавства України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 3. С. 144–147.

909. Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 431 с.

910. Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. 228 с.

911. Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. 304 с.

912. Ковалев М. И. Общественно опасные последствия и диспозиция уголовного закона. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 38–43.

913. Ковалев М. И. Соучастие в преступлении: Понятие соучастия. Ученые труды. Ч. 1. Свердловск, 1960. 288 с.

914. Ковалева Н. Криміналістическа характеристика самовольного заняття земельного участка и самовольного строительства. *Leges si Viata*. 2015. № 8. Ч. 2. С. 31–35.

915. Коваленко М. Про правовий режим прибережних смуг приморських міст України. URL: <http://www.minjust.gov.ua/0/4307>.

916. Коваленко Т. О. Звичаєво-правове регулювання земельних відносин на території України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 9. С. 63–73.

917. Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. *Плебсологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі*. Четверта Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р. : матеріали доповідей і виступів / відп. за випуск М. І. Скригонюк. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. Вип. 4. С. 154–160.

918. Коваленко Т. О. Особливості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. *Землевпорядний вісник*. 2013. № 1. С. 6–8.

919. Коваленко Т. О. Самовільне зайняття земельної ділянки: юридична консультація. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1794-samovilne-zainiattia-zemelnoi-dilianky-iurydychna-konsultatsiia.html>.

920. Коваленко Т. О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»; Юрінком Інтер, 2013. 632 с.

921. Коваль К. Що треба знати про невитребувані паї та їх оренду. URL: <http://www.aau.org.ua/uk/publications/web/779/>.

922. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2009. 112 с.

923. Ковальський Д. Самовільне зайняття ділянки. *Юридичний вісник України*. 19–25 січня 2002 р. № 3.

924. Ковальчук С. О. Забезпечення недоторканості права власності під час застосування спеціальної конфіскації як способу вирішення долі речових доказів. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 188–194.
925. Ковальчук Т. Теоретико-правові дослідження та проблеми правового регулювання у сфері охорони земель в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 92. С. 16–20.
926. Ковтун О. М. Правова охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2010. 229 с.
927. Когут О. В. До питання про запровадження інституту кримінальних проступків. *Університетські наукові записки*. 2015. № 55. С. 136–152.
928. Кодекс Республіки Беларусь о земле. URL: http://etalonline.by/?type=text&regnum=Hk0800425#load_text_none_1_.
929. Кодекс Республіки Казахстан об административных правонарушениях. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399#pos=1;-323.
930. Кодекс Республіки Узбекистан об административной ответственности. URL: http://lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=97661.
931. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/cca05db11a87bb3ab6d7f241c59ce1a1a4a981f9/.
932. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Науково-практичний коментар / Р. А. Калюжний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний та ін. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 781 с.
933. Козак О. С. Відмежування звільнення від кримінальної відповідальності від інших кримінально-правових інститутів та угоди про примирення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 308–315.
934. Козак О. С. Звільнення від кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
935. Козаченко І. Я., Костарева Т. А., Кругликов Л. Л. Преступления с квалифицированными составами и их уголовно-правовая оценка : текст лекций. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. акад., 1994. 59 с.
936. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1. С. 22–40.
937. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. 38 с.
938. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір : монографія. Миколаїв : Іліон, 2011. 504 с.
939. Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 819 с.
940. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 362 с.
941. Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения). Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 176 с.

942. Козлов Ю. М. Государственное управление социалистической общенародной собственностью. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. 271 с.
943. Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 478 с.
944. Козирева В. П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
945. Колбасов О. С. Возмещение вреда, причиненного порчей земли. *Советская юстиция*. 1969. № 14. С. 11–17.
946. Коліушко І., Голосніченко І. До проблеми відмежування адміністративних проступків від проступків, що підпадають під юрисдикцію суду. *Право України*. 2003. № 3. С. 39–42.
947. Коломиєць Ю. Ю. Методологія науки уголовного права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 1–9.
948. Колос М. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 128–131.
949. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : дис. ... д-ра юрид. наук. Острог, 2019. 488 с.
950. Колос О. В. Повторність злочинів у кримінальному праві України : монографія. Ірпінь : УДФСУ, 2018. 304 с.
951. Колос С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 196–199.
952. Комаров О. Д. До питання про розмежування фактичної та юридичної помилки. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26. № 2-1 (Ч. 1). С. 60–67.
953. Комаров О. Д. Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
954. Комиссаров В. С. Борьба с преступностью мерами уголовного права (понятие, сущность, содержание) : уч. пособ. Москва : Изд-во МГУ, 1989. 100 с.
955. Комментарий к Уголовному кодексу Туркменистана. Постатейный / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский; под общ. ред. проф. А. В. Смирнова. Ашхабад : Центр ОБСЕ в Ашхабаде, 2013. 663 с.
956. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е, исправленное и дополненное издание. Москва : Наука, 1975. 720 с.
957. Кондра О. Проблеми правової природи «спеціальної конфіскації» у кримінально-правових санкціях. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 276–286.
958. Кононов В. В. Поняття прибережних захисних смуг за законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 236–239.
959. Конституция КНР 1982 г. (с изм. 1988, 1993, 1999, 2004 гг.). URL: http://chinalawinfo.ru/constitutional_law/constitution/constitution_ch1.
960. Конституция Кыргызской Республики. URL: http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru.

961. Конституція Республіки Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=14551>.
962. Конституція Республіки Казахстан. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.
963. Конституція Республіки Таджикистан. URL: <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/112>.
964. Конституція Туркменистана. URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/turqmenistan.pdf>.
965. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посібник. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
966. Коржанский Н. Й. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва : Академия МВД СССР, 1980. 248 с.
967. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник. Вид. 3-тє, доповн. та переробл. Київ : Атіка, 2007. 592 с.
968. Коритнюк Н. М. Гармонізація земельного законодавства України із законодавством ЄС у сфері охорони ґрунтів від забруднення. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 302–307.
969. Коритнюк (Гончарова) Н. М. Правове регулювання захисту ґрунтів за законодавством ЄС: досвід для України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 217–220.
970. Коритнюк Н. М. Роль адаптації земельного законодавства до європейських стандартів на досвіді країн Балтії. *Науковий вісник Херсонського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 128–131.
971. Коритко Л. Я. Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правовий вимір (на матеріалах Східної Галичини 1867–1918 рр.) : дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2017. 447 с.
972. Корнякова Т. До питання особливостей походження екологічної злочинності в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 214–225.
973. Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. 408 с.
974. Корнякова Т. Навколишнє природне середовище як об'єкт кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 169–177.
975. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблема криминализации и пенализации. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. 267 с.
976. Корсун В. П. Деякі аспекти предмета злочину за безгосподарське використання земель. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3. С. 123–127.
977. Корсун В. П. Родовий об'єкт злочину за безгосподарське використання земель. *Правова позиція*. 2017. № 1. С. 155–162.
978. Костенко О. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 13 с.
979. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злочинну : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с.

980. Костенко О. М. Принцип соціального натуралізму у кримінологічних дослідженнях. *Методологічні проблеми правової науки*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Харків, 13–14 грудня 2002 року). Харків : Право, 2003. С. 296–299.
981. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
982. Кострова М. Б. О «языковом» толковании уголовного закона. *Правоведение*. 2002. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=180818>.
983. Кострова М. Б. Эффективность уголовно-правовых норм и языка закона. *Уголовное право*. 2001. № 4. С. 41–44.
984. Костров Г., Курбанов А. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство. *Советская юстиция*. 1976. № 5. С. 10–12.
985. Коташевская Т. Ответственность за самовольное занятие земельного участка юридическим лицом. *Юридическая практика*. 1 июля 2008 г. № 27.
986. Кохановский В. П. Философия и методология науки : монография. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 576 с.
987. Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности по законодательству России : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1999. 343 с.: URL: <http://www.dissercat.com/content/otvetstvennost-za-korystnye-prestupleniya-protiv-sobstvennosti-po-zakonodatelstvu-rossii>.
988. Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. Москва : ООО «АНТЭЯ 2000», 2000. 288 с.
989. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 220 с.
990. Кравцов Р. В., Анищенко А. С. Уголовно-правовая политика в области охраны окружающей природной среды в России и странах Европы. *Сибирский юридический вестник*. 2011. № 1. С. 91–98.
991. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2008. 232 с.
992. Красницький І. В., Горпинюк О. П. Запровадження кримінальних проступків: аналіз змін до законодавства. *Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у контексті реформи кримінальної юстиції* : матеріали науково-практичного семінару (м. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ, 31 травня 2019 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 17–21.
993. Краснов Н. И. Право природопользования в СССР. Москва, 1990. 223 с.
994. Краснов Н. И., Башмаков Г. С. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 38–44.
995. Краснова М. В. Правові засади формування інституту відповідальності за шкоду, заподіяну порушенням вимог міжнародного та європейського екологічного законодавства. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2006. Т. 53. С. 138–144.
996. Крайник Г. С. Дискусійні питання щодо об'єктивної сторони забруднення або псування земель. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення* : матер. міжнарод. наук.-

---

практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків : Константа, 2019. С. 146–148.

997. Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 97–110.

998. Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.

999. Крайник Г. С. Щодо визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти безпеки виробництва. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*. Матеріали наук. конф. 15 травня 2008 р. Харків : Право, 2008. С. 75–78.

1000. Красноручька Л. Правове регулювання охорони земель від забруднення пестицидами та агрохімікатами. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 103–107.

1001. Крассов О. И. Право собственности на землю в странах Европы : монография. Москва : Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2014. 400 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1614779/>.

1002. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. Москва : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1954. 318 с.

1003. Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности преступления на дифференциацию и индивидуализацию ответственности. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 143–155.

1004. Кригер Г. Л. Некоторые вопросы построения Особенной части Уголовного кодекса. *Проблемы совершенствования уголовного закона*. Москва, 1984. С. 125–126.

1005. Криминологические и уголовно-правовые проблемы наказания / У. С. Джекабаев, Р. Н. Судакова, С. А. Шапинова и др.; под ред. В. Н. Маркелова; Академия наук Казахской ССР. Институт философии и права. Алма-Ата : Наука, 1983. 208 с.

1006. Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиків; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. 567 с.

1007. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник / В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 444 с.

1008. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. 1112 с.

1009. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.

1010. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. 2-ге вид. Київ : «ВД «Дакор», 2013. 786 с.

1011. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та допов. Київ : Атіка, 2009. 744 с.

1012. Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
1013. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
1014. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.
1015. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 3-тє, переробл. та доповн. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 1184 с.
1016. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
1017. Кримінальний кодекс Української РСР. Офіціальний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. Київ : Держ. вид-во політ. літ., 1958. 161 с.
1018. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / авт. кол.: В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін.; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юридична література, 2012. 424 с.
1019. Кропачев Н. М., Николаева И. И. Уголовно-правовая защита прав собственности. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 6. 1997. Вып. 3. С. 130–136.
1020. Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. 100 с.
1021. Кругликов Л. Тяжкие последствия в уголовном праве: объективные и субъективные признаки. *Уголовное право*. 2010. № 5. С. 38–46.
1022. Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 199 с.
1023. Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь элементов преступления. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1976. С. 54–66.
1024. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юрид. лит., 1972. 352 с.
1025. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. 244 с.
1026. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Наука, 2005. 366 с.
1027. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона: проблеми визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 30. Т. 2. С. 107–110.
1028. Кузнецов В. В., Сийпловік М. В. Особливості періодизації історії кримінального законодавства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 95–98.

1029. Кузнецов В. В., Чабанюк В. Д. Історіографія кримінального законодавства України. *Митна справа*. 2015. № 1 (97). Ч. 2. Кн. 1. С. 47–52.
1030. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва : Госюриздат, 1958. 219 с.
1031. Кузнецова Н. Ф., Кострова М. Б. Общественно опасные последствия: лингвистический аспект. *Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право*. 2001. № 6. С. 23–36.
1032. Куинджи М. Уголовный кодекс Украины упростит земельный вопрос. *Полуостров*. 2006. № 16.
1033. Кулагин А. Н. Продолжаемые преступления: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2017. 208 с.
1034. Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана. *Юридичний вісник України*. 16–22 вересня 2006 р. № 37.
1035. Кулинич П. Трансформація власнісного статусу земель, переданих колективним сільськогосподарським підприємствам у колективну власність. *Приватизація землі: закон, практика, проблеми*. 2005. № 5. С. 15–20.
1036. Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 215–219.
1037. Кулинич П. Право на земельну частку (пай) та його реалізація. *Юридичний журнал*. 2003. № 2. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=62>.
1038. Кулинич П. Семь законодательных «чудес» земельной реформы в Украине, которых не должно быть. URL: https://zn.ua/macrolevel/zemlya-v-zakone-293903_.html.
1039. Кулинич П. Ф. Науково-практичний коментар до Указу Президента України від 03.12.1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 2. С. 17–26.
1040. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони ґрунтів України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 2. С. 82–84.
1041. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
1042. Кулинич П. Ф. Суд «над земельним мораторієм»: два рішення – два правових світогляди. *Судова апеляція*. 2018. № 3. С. 125–139.
1043. Кулинич П. Ф. Тенденції розвитку права власності на землю в сільському господарстві. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві : монографія / кол. авторів. за ред. В. І. Семчика. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 59–101.
1044. Кумановський М. В. До проблем визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 25. С. 220–229.
1045. Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 223 с.

1046. Кумановський М. В. Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України: точність та повнота визначення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 3. С. 46–50.

1047. Кумановський М. В. Проблема предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Право і безпека*. 2013. № 1. С. 128–134.

1048. Кумановський М. В. Щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Проблеми законності*. 2013. № 122. С. 224–233.

1049. Кунц В. В. Преступление и наказание в области земельных отношений по законодательству отдельных зарубежных государств (стран Европы). *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право»*. 2013. № 11. С. 89–92.

1050. Курдиновскій В. И. Обь ограниченияхь права собственности на недвижимыя имущества по закону (по русскому праву). Одесса : Типографія Акціонернаго Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дела, 1904. 389 с.

1051. Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 77–95.

1052. Курс кримінології : підруч. : у 2 т. / за ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Т. 2. 480 с.

1053. Курс советского уголовного права : в 6 т. / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чихвадзе. Москва : Наука, 1970. Т. 2. 516 с.

1054. Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2002. Т. 1 : Учение о преступлении. 624 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm>.

1055. Куц В., Бондаренко О. Зміст вини у злочинах з формальним складом. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 3. С. 36–40.

1056. Куц В. М. Впровадження кримінального проступку та кримінальної відповідальності юридичних осіб – важливі напрями розвитку кримінального права України. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 192–195.

1057. Куц В. М. Кримінальне правопорушення: відродження забутого поняття. *Наше право*. 2012. № 5. С. 117–120.

1058. Куц В. М. Проблеми кримінальної відповідальності : навч. посіб. Київ : Національна академія прокуратури України, 2013. 322 с.

1059. Куц В. М., Мамотенко О. П. Звільнення від кримінальної відповідальності як засіб реагування на незаконне поводження з аналогами підакцизних товарів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 172–176.

1060. Куц В. М., Сотніченко В. С. Юридична особа як об'єкт застосування кримінально-правових заходів : монографія. Київ : Національна академія прокуратури України, 2017. 250 с.

1061. Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правові конфлікти) : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 328 с.
1062. Лавренюк В., Федоров В. Про відповідальність за самовільний захват землі. *Радянське право*. 1986. № 4. С. 61–62.
1063. Лавыгина И. В. Экологические преступления: уголовно-правовая характеристика и проблемы ответственности : дис. ... канд. юрид. наук. Иркутск, 2003. 188 с.
1064. Ланге Н. Исследование объ уголовномъ правъ Русской Правды. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1860. 290 с.
1065. Ландіна А. В. Спеціальний суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 1. С. 54–63.
1066. Лантинов Я. А. К вопросу о целесообразности применения диалектического метода в уголовно-правовых исследованиях. *Форум права*. 2013. № 2. С. 280–286.
1067. Лашченко Р. Лекції по історії українського права. Прага : Друк державної друкарні у Празі, 1924. Т. 2. 78 с.
1068. Лашук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень* / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. С. 197–208.
1069. Лашук Є. В. Проблема спеціальної конфіскації в аспекті кримінально-правової політики в Україні. *Наука і правоохорона*. 2016. № 2. С. 128–137.
1070. Левицька Л. Надра нещадно розкрадають, або Чому на Тернопільщині кожен третій кар'єр працює в «тіні». *Голос України*. 10 березня 2010 р. № 42.
1071. Левицька Л. Перспективи запровадження інституту кримінальному проступку в Україні: питання законотворчості. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 46–51.
1072. Левицька Л. В. Якість кримінального закону України як показник ефективності кодифікації законодавства. *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 31–40.
1073. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / пер. с фр. 3-е изд., перераб. Москва : Волтерс Клувер, 2011. 529 с.
1074. Лемеха Р. І. Поняття істотної шкоди за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 196 с.
1075. Лемеха Р. І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 18 с.
1076. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. 296 с.
1077. Летаева Е. А. Актуальные вопросы квалификации самовольного занятия земельного участка. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2017. № 1. С. 45–51.
1078. Лисанець О. С. Проблеми самовільного зайняття земельної ділянки в контексті орендних відносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnvvs/2010_50/index.htm.

1079. Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.
1080. Листь Франць фон. Учебник уголовного права. Особенная часть. Разрешенный авторомъ переводъ съ 12 и 13 переработаннаго издания Ф. Ельяшевичъ. Москва : Товарищество типографіи А. И. Мамонтова, 1905. 409 с.
1081. Литвинов О. М., Васильев А. А. Кілька аргументів на користь неминучого (або знову про кримінальні проступки). *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 25–28.
1082. Литовченко В. Судовий захист права власності на новостворені та реконструйовані об'єкти нерухомості: постановки проблеми. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 5. С. 41–44.
1083. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 573 с.
1084. Лихова С. Порівняльне кримінальне право: методика викладання та застосування в наукових дослідженнях. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 486–494.
1085. Лихова С. Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 128–132.
1086. Личенко І. О. Адміністративно-деліктні аспекти захисту права власності. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 216 с.
1087. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.) : монографія. Тернопіль : ТАНГ «Економічна думка», 2001. 92 с.
1088. Лісова Т. В. Деякі теоретичні питання відновлення земель. *Проблеми законності*. 2018. № 143. С. 140–148.
1089. Лісова Т. В. До питання про відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 11–13.
1090. Літопис кафедри трудового, земельного та екологічного права / за наук. ред. академіка АПрН України В. І. Андрейцева. Київ, 2007. 224 с.
1091. Літошенко О. С. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 63–67.
1092. Літошенко С. О. Проблема мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. *Правове регулювання економіки в Україні*. 2014. № 14. С. 284–293
1093. Лоба В. Е., Малахов С. Н. Уголовное право Древней Руси XI–XII вв. (по данным Русской Правды) : монографія. Армавир : РИО АГПА, 2011. 176 с.
1094. Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України : монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. Міністерства внутрішніх справ; Ліра лтд., 2004. 216 с.
1095. Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. Відень, 1922. 228 с.

1096. Локтіонова В. В. Створення небезпеки заповідання фізичної та екологічної шкоди у злочинах проти довкілля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 5. С. 219–223.
1097. Локтіонова В. В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження) : монографія. Кременчук : Видавець «ПП Щербатих О. В.», 2011. 256 с.
1098. Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.
1099. Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 339 с.
1100. Лопашенко Н. А. Посягательства на собственность. Москва : Норма, Инфра-М, 2012. 528 с. URL: <http://www.twirpx.com/file/808712/>.
1101. Лопашенко Н. А. Преступления в сфере экономики: Авторский комментарий к уголовному закону (раздел VIII УК РФ). Москва : Волтерс Клувер, 2006. 720 с.
1102. Лопашенко Н. А. Преступления против собственности: теорет.-приклад. исслед. Москва : ЛексЭст, 2005. 408 с.
1103. Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок». *Право України*. 2008. № 2. С. 109–111.
1104. Лукьянов Д. Национальная правовая система Украины среди правовых семей современности. *Право Украины*. 2013. № 1. С. 152–165.
1105. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 912 с.
1106. Лунеев В. В. Субъективное вменение. Москва : Спарк, 2000. 70 с.
1107. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навчальний посібник. Львів : юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 234 с.
1108. Львовчкіна В. М. Правове регулювання обігу земель за законодавством КНР та України: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 237 с.
1109. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с.
1110. Ляпунов Ю. Дискуссионные проблемы объекта преступлений против собственности. *Уголовное право*. 2004. № 3. С. 43–46.
1111. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. Москва : Изд-во ВШМ МВД СССР, 1989. 118 с.
1112. Мазур М. В. Інтегрований підхід до визначення об'єкта злочину та об'єкта правопорушення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. Спец. вип. № 5. С. 50–64.
1113. Маланчук П. М., Номировська Ю. В. Поняття кримінального проступку та проблеми його запровадження в Україні. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 7. С. 54–58.
1114. Макаренко А. С. Проблеми призначення покарання за наявності угод про примирення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 94–98.

1115. Макаренко В. С. Щодо підстав примусового припинення права користування земельною ділянкою. URL: www.hozpravo.com.ua/conferences/arhiv/uchastic.php.

1116. Маковій В. П. Набуття речового права на земельну ділянку за давністю користування: реалії та перспективи. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 3. С. 129–141.

1117. Максимович Р. Л. Про поняття «заволодіння» в Кримінальному кодексі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 2. С. 317–323.

1118. Максимович Р. Л. Спосіб як ознака об'єктивної сторони складу злочину за чинним Кримінальним кодексом України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. № 4. С. 236–242.

1119. Максимович Р. Л. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 294–296.

1120. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. Санкт-Петербург : Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. 301 с.

1121. Малиновский А. А. Сравнительное уголовное право : учебник. Москва : Юрлитинформ, 2014. 588 с.

1122. Малиновский О. О. Уголовно-правовые системы: вопросы классификации. *Международное уголовное право и международная юстиция*. 2008. № 3. С. 14–19.

1123. Малиновский І. Учення о преступлении по Литовскому Статуту. Киев : Типография Императорского Университета св. Владимира В. І. Завадзкого, 1894. 232 с.

1124. Малков В. П. Совокупность преступлений (Вопросы квалификации и назначения наказания). Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1974. 307 с.

1125. Мальков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности. *Государство и право*. 1995. № 1. С. 91–99.

1126. Мальцев В. Освобождение от наказания в связи с изменением обстановки. *Уголовное право*. 2008. № 6. С. 23–26.

1127. Мальцев В. В. Криминализация поведения и общественно опасные последствия. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*. Омск : Омская высшая школа МВД СССР. 1980. С. 29–40.

1128. Мальцев В. В. Ответственность за преступления против собственности. Волгоград : Волгоградский юридический институт МВД России, 1999. 78 с.

1129. Манакин Н. А. Уголовно-правовая охрана земельных отношений в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2001. 196 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemelnykh-otnoshenii-v-rossiiskoi-federatsii>.

1130. Мандриченко Ж. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 194 с.

1131. Маньков А. Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России / отв. ред. К. Н. Сербина. Ленинград : Наука, 1980. 271 с.

1132. Марець Б. М. Сукупність злочинів при незаконній порубці лісу та крадіжці деревини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 187–189.

1133. Марисюк К. Майнові покарання, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 77–85.

1134. Марін О. К. Конструктивні аномалії кваліфікованих складів злочинів. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 160–163.

1135. Марченко М. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=10575>.

1136. Марченко О. А. Процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 22 с.

1137. Масенко О., Махненко М., Мельник М. Конституційні вимоги щодо права власності на землю – священні. *Віче*. 2004. № 3.

1138. Матвійчук В. К. З'ясування теоретичних та правозастосовних положень стосовно деяких наслідків у складах злочинів проти навколишнього природного середовища. *Юридична наука*. 2011. № 4–5. С. 100–109.

1139. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : «Азимут-Україна», 2005. 464 с.

1140. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2008. 511 с.

1141. Матвійчук В. Новітній підхід до визначення родового об'єкта й системи злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища. *Юридична Україна*. 2006. № 7. С. 87–89.

1142. Матвійчук В. К. Предмет відносин та соціальний зв'язок як структурні частини об'єкта екологічних злочинів. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 308–311.

1143. Матвійчук В. К. Суб'єкт відносин з кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як елемент об'єкта цих складів злочинів. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/jnn_2012_12_14.pdf.

1144. Матвійчук В. К. Суб'єкт складу злочину проти навколишнього природного середовища (загальнотеоретичні підходи). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2010. Вип. 3. С. 63–69.

1145. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 368 с.

1146. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.

1147. Матишевський П. С. К вопросу о кодификации законодательства Украины о преступлениях против собственности. *Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики*. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1994. С. 15–25.

1148. Матишевський П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. Киев : Юринком, 1996. 240 с.

1149. Мацюк А. Р. Правові підстави визнання будівництва самочинним. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 136–147.

1150. МВФ вимагає відкрити ринок землі та заборонити повернення «Приватбанку» в обмін на кредит – НБУ. URL: <https://tsn.ua/groshi/mvf-vimagaye-vidkriti-riнок-zemli-ta-zaboroniti-povrnennya-privatbanku-v-obmin-na-kredit-nbu-1458711.html>.

1151. МВФ вимагає скасувати мораторій на продаж земель. URL: <https://agro-polit.com/news/6699-mvf-vimagaye-skasuvati-moratoriy-na-prodaj-zemel>.

1152. Мельник М. Володіння за новим Цивільним кодексом України. *Право України*. 2004. № 1. С. 91–94.

1153. Мельник М. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Громка Володимира Ярославовича «Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2015. 17 с.

1154. Мельник О. В. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 19 с.

1155. Мельник О. В. Територіальна розповсюдженість злочинного забруднення довкілля в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 384–393.

1156. Мельник П. В. Кримінально-правова охорона довкілля Республіки Польща. *Наше право*. 2013. № 10. С. 102–107.

1157. Мельник П. В. Криміналізація діянь у сфері охорони та раціонального використання земель. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 133–140.

1158. Мельник П. В. Питання кримінально-правової охорони земель водного фонду України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. № 12. С. 254–257.

1159. Мельник П. В. Питання співвідношення положень кримінального і земельного законодавства України у сфері охорони земель. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжн. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 255–258.*

1160. Мельник П. В. Проблеми кримінально-правової кваліфікації злочинів проти довкілля. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини : тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 16 січня 2016 р., м. Львів*. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. С. 91–95.

1161. Мельник П. В. Склад злочину, передбачений ст. 239-1 КК України (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель): понятійний апарат. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 108–112.

1162. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. 225 с.
1163. Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навч. посібник / О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 324 с.
1164. Микитин В., Мариняк І. Проблеми правового статусу земель водного фонду України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4. С. 212–215.
1165. Миколенко О. І., Дуліна О. В. Суб'єкт адміністративної відповідальності в доктрині сучасного адміністративного права (на прикладі адміністративних правопорушень в сфері земельних відносин) : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 200 с.
1166. Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 220 с.
1167. Мирзаев З. М. Пути совершенствования законодательства о регистрации незаконных сделок с землей. *Преступность, экономика и организованная преступность* / под ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. Москва : Российская криминологическая ассоциация, 2007. С. 186–187.
1168. Мирзаев З. М. Уголовно-правовые и криминологические проблемы регистрации незаконных сделок с землей (по материалам Республики Дагестан) : дис. ... канд. юрид. наук. Махачкала, 2006. 235 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/ugolovno-pravovye-i-kriminologicheskie-problemy-registratsii-nezakonnykh-sdelok-s-zemlei>.
1169. Мироненко І. В. Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2008. 208 с.
1170. Миронець І. М. Поняття будівництва і капітального будівництва. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 3. С. 167–170.
1171. Мірошниченко Н. Кримінальний проступок та класифікація злочинів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 47–49.
1172. Мисливий В. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 21 с.
1173. Мисливий В. А. Кримінальний проступок: новела чи реформація. *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 83–84.
1174. Мисник Н. Н. К поняттю земельного участка. *Государство и право*. 2005. № 10. С. 57–67.
1175. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. 132 с.
1176. Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. 420 с.
1177. Митрофанов І. І., Притула А. М. Злочини проти довкілля : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. 205 с.
1178. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Киев : Высшая школа, 1966. Т. 1: 1917–1925 гг. 831 с.

1179. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Киев : Высшая школа, 1967. Т. 2: 1926–1967 гг. 952 с.
1180. Михайленко П. П., Кузнецов В. В., Михайленко В. П. Рецидивна злочинність в Україні : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П. П. Михайленка. Київ : ВБ «Аванпост-прим», 2009. 168 с.
1181. Михайлов В. И. Институт конфискации имущества в международном праве и некоторые тенденции его развития в законодательстве государств СНГ. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2008. Вип. 15. С. 274–290.
1182. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 16 с.
1183. Михаль О. Судейское усмотрение при назначении наказания. *Уголовное право*. 2004. № 4. С. 36–38.
1184. Михасик Л. В. Предмет складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 65–72.
1185. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1983. 300 с.
1186. Михлин А. С. Имущественные наказания – альтернатива лишению свободы за менее опасные преступления. *Советское государство и право*. 1981. № 6. С. 90–98.
1187. Мілімко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. 24 с.
1188. Мілімко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. 192 с.
1189. Міненко С. М. Кримінально-правова охорона земель водного фонду за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 124–127.
1190. Міненко С. М. Правове регулювання охорони та використання земель водного фонду України : дис. ... канд. юрид. наук. Луцьк, 2015. 225 с.
1191. Мірошніченко А. Колізії між приписами земельного та цивільного законодавства: перспективи усунення та рекомендації щодо вирішення. *Право України*. 2009. № 3. С. 126–131.
1192. Мірошніченко А. Земельна реформа-2020: не мораторієм єдиним. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/zemelna-reforma2020-ne-moratoriem-edinim.html>.
1193. Мірошніченко А. М. Аналіз позицій Верховного Суду України щодо обміну «підмораторних» земельних ділянок сільськогосподарського призначення. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 139–147.
1194. Мірошніченко А. М. Захист права власності на земельну ділянку за допомогою віндикаційного та негативного позовів через призму специфіки володіння земельною ділянкою. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2010. Вип. 156. С. 120–124.
1195. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.
1196. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. 512 с.

1197. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 270 с.
1198. Мірошніченко А. М. Обрання належного способу захисту прав на земельні ділянки. *Адвокат*. 2011. № 1. С. 26–31.
1199. Мірошніченко А. М. Перспективи законодавчого врегулювання відносин обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 179–196.
1200. Мірошніченко А. М. Правова природа та проблеми реалізації права на земельну частку (пай). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. Вип. 63–64. С. 37–40.
1201. Мірошніченко А. М. Розмежування складових та приналежностей земельної ділянки. *Земельне право України: теорія і практика*. 2007. № 1. С. 25–31.
1202. Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ : Правова єдність, 2013. 542 с.
1203. Мірошніченко А. М., Попов Ю. Ю., Ріпенко А. І. Земельні ділянки: віндикація, реституція, кондикція, визнання прав (співвідношення та деякі проблемні питання). *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 1–8.
1204. Мірошніченко А. М., Ріпенко А. І. Зобов'язальні права користування земельною ділянкою. *Право України*. 2012. № 7. С. 40–49.
1205. Місінкевич А. Л. Особливості притягнення до юридичної відповідальності у правовідносинах з рекультивациі земель в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 2. С. 77–80.
1206. Міщенко М. О. Кримінально-правова охорона культурних цінностей в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 223 с.
1207. Мовчан Р. Про предмет злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України. *Підприємство, господарство і право*. 2014. № 5. С. 83–86.
1208. Мовчан Р. Щодо правильності місцезнаходження заборони, передбаченої ст. 239-1 КК України, у системі Особливої частини КК України. *Підприємство, господарство і право*. 2013. № 7. С. 120–124.
1209. Мовчан Р. О. Актуальні питання визначення предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Судова апеляція*. 2014. № 1. С. 55–61.
1210. Мовчан Р. О. Будівництво малих архітектурних форм чи інших тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці – проблеми кваліфікації та шляхи їх вирішення. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму (Львів, 21–22 вересня 2012 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 374–379.
1211. Мовчан Р. О. Криміналізація незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2 КК України): pro et contra. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 367–371.
1212. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством Іспанії та Італії. *Кримінально-правове забезпечення сталого роз-*

витку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 327–331.

1213. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 246 с.

1214. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні та країнах СНД – порівняльний аналіз. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України* : матеріали І Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 175–178.

1215. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні в радянський період. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1. С. 61–66.

1216. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Західної Європи. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 74–104.

1217. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Латинської Америки. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2017. Issue 2. P. 174–179.

1218. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 130–135.

1219. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у період відродження та розбудови української державності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 87–96.

1220. Мовчан Р. О. Підстави криміналізації злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 201–205.

1221. Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2. С. 73–78.

1222. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 105–109.

1223. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 123–134.

1224. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації самовільного зайняття земель, поділених на земельні частки (паї), або як кримінальне право опинилось «у заручниках» земельного. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 202–206.

1225. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : мате-

---

ріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 411–414.

1226. Мовчан Р. О. Про ознаки земельної ділянки та їх значення для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 174–180.

1227. Мовчан Р. О. Про особливості конструювання складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 128–134.

1228. Мовчан Р. О. Про проблеми кваліфікації використання земельної ділянки після закінчення строку дії договору оренди землі. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 97–100.

1229. Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 137–140.

1230. Мовчан Р. О. Протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «французької» групи континентальної кримінально-правової системи. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпечний, інтелектуальний простір* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.) / за ред. О. Г. Турченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 71–76.

1231. Мовчан Р. О. Регламентація відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за Руською Правдою. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти* : матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.) / упоряд. д-р юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 130–134.

1232. Мовчан Р. О. Регламентація відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Уложением про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 157–164.

1233. Мовчан Р. О. Систематизація законодавчого використання оціночних понять як перспективний напрямок кримінально-правової політики (на прикладі аналізу поняття «інші тяжкі наслідки»). *Кримінальне право: традиції та новації* : матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90-літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В. В. Сташиса. 9–10 липня 2015 р. Полтава, Харків, 2015. С. 265–271.

1234. Мовчан Р. О. Уголовно-правовая охрана земельных ресурсов в Украине по законодательству Российского феодального государства (XV – начало XIX века). *Legea Si Viata*. 2016. № 9. С. 92–96.

1235. Мовчан Р. А. Уголовно-правовая охрана земли за законодательством Украины и стран СНГ: компаративистский анализ. *Журнал гражданского и уголовного права*. 2017. № 1. С. 29–37.

1236. Мовчан Р. О. Удосконалення законодавчого закріплення поняття «інші тяжкі наслідки» як актуальний напрямок розвитку кримінально-правової політики. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю». Івано-Франківськ, 11–13 березня 2015 р. С. 35–40.

1237. Мовчан Р. О. Ще раз про родовий об'єкт злочинів проти власності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3. С. 145–156.

1238. Мовчан Р. О. Щодо антисупільної спрямованості самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 83–92.

1239. Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 38–42.

1240. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 375–382.

1241. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого опису предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р. / Упорядн. : Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 324–331.

1242. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері постійного користування земельною ділянкою. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 188–194.

1243. Мовчан Р. О., Незнайко С. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства : монографія. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2018. 224 с.

1244. Модельный Уголовный Кодекс для государств – участников Содружества Независимых Государств. URL: <https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/crim.pdf>.

1245. Мозальова М. В. Правове дослідження деяких аспектів використання земельних ділянок без оформлення правовстановлюючих документів. *Право та інновації*. 2014. № 1–2. С. 110–118.

1246. Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 20 с.

1247. Мойсик В. Р. Щодо визначення грошового виміру кримінального покарання й адміністративного стягнення. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 3. С. 35–36.

1248. Моніторинг земельних відносин в Україні: 2016–2017. Статистичний щорічник. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf>.

1249. Мрочекъ-Дроздовский П. Исследования о Русской Правды. Вып. II. Текст Русской Правды съ объясненіями отдельныхъ словъ. Москва : Въ Университетской типографіи (М. Катковъ). 1885. 290 с.

1250. Музика А. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Бідної Оксани Іванівни «Конфіскація за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. 15 с.

1251. Музика А. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Комарова Олександра Дмитровича «Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2015. 12 с.

1252. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Київ : Логос, 1998. 324 с.

1253. Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотиків : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. 224 с.

1254. Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : А. В. Паливода, 2012. 404 с.

1255. Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А. В., 2011. 192 с.

1256. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. П. П. Музиченко. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 471 с.

1257. Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 7–14.

1258. Мурихін С. В. Система покарань за екологічні злочини за законодавством окремих зарубіжних країн. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 127–133.

1259. Муха С. О. Правова природа звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 18. С. 133–141.

1260. Мухортова М. В. Поняття преступлений, зв'язаних з порушенням спеціальних правил. *Актуальні проблеми російського права*. 2012. № 3. С. 169–178.

1261. Мягков М. О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України*. 2005. № 2. С. 142–148.

1262. Набуття і реалізація прав на землю в Україні : навч. посіб. / А. Й. Годованюк, І. І. Каракаш, Є. О. Платонова та ін.; за ред. проф. І. І. Каракаша. Одеса : Юридична література, 2016. 332 с.

1263. Навроцька В. В. Засада диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. 256 с.

1264. Навроцький В. Злочини проти природи. Лекції. Львів : юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1997. 56 с.

1265. Навроцький В. О. Загибель людей як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи* : матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22–23 квітня 2004 р.). Київ–Харків : Юрінком Інтер, 2004. С. 44–47.

1266. Навроцький В. О. З професорської шухляди. Івано-Франківськ : Фоліант, 2016. 705 с.

1267. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання, 2000. 771 с.

1268. Навроцький В. Кримінальний кодекс України 2001 р.: підсумки та перспективи. *Юридичний вісник України*. 29 квітня – 5 травня 2006 р. № 17.

1269. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). Київ : Атіка, 2001. 272 с.
1270. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
1271. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ : Атіка, 1999. 464 с.
1272. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 40 с.
1273. Назимко Є. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. № 1. С. 47–57.
1274. Назимко Є. С. Щодо статусу спеціальної конфіскації. *Адвокат*. 2009. № 6. С. 22–24.
1275. Найда Д. І. Юридична відповідальність за порушення вимог використання й охорони штучно створених земельних ділянок на землях водного фонду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 214–217.
1276. Нараївський Є. Правовий poradник. Популярний збірник карного, цивільного і адміністративного права. Коломия : Рекорд, 1932. 830 с.
1277. Насушна О. В. Земельне правопорушення як підстава притягнення до адміністративної відповідальності. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 267–272.
1278. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»: (станом на 01.10.2012 р.) / Н. С. Кузнецова та ін. Київ : Проект USAID «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність», 2012. 101 с.
1279. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / за заг. ред. В. В. Медведчука. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 656 с.
1280. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення. Станом на 2 квітня 2012 р. / Н. П. Бортник, К. І. Беляков, С. В. Петков, О. І. Остапенко і ін.; за заг. ред. С. В. Петкова, С. М. Морозова. Київ : «Центр учбової літератури», 2012. 1248 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1149279/>.
1281. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенко. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Дакор, 2008. 1428 с.
1282. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 578 с.
1283. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка. Київ : Юрінком, 1997. 960 с.
1284. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-те вид. переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2007. 1184 с.
1285. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

1286. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2017. 448 с.
1287. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 831 с.
1288. Наумов А. Предприятие на скамье подсудимых? *Советская юстиция*. 1992. № 17–18.
1289. Наумов А. В. Обновление методологии науки уголовного права. *Советское государство и право*. 1991. № 12. С. 28–29.
1290. Наумов А. В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права в XX в. и его перспективы в XXI в. *Государство и право*. 1998. № 6. С. 50–58.
1291. Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций : в 2 т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрид. лит., 2004. Т. 1. 496 с.
1292. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. URL: <https://menr.gov.ua/news/31768.html>.
1293. Новіков В. Передчуття бананового раю: наслідки ринку землі, про які ніхто не говорить. URL: https://petrimazepa.com/uk/peredchuttya_bananovogo_krayu_naslidki_rinku_zemli_pro_yaki_nikhto_ne_govorit.
1294. Новіков Д. В. Межі втручання держави у здійснення права власності у практиці Європейського Суду з прав людини. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 3. С. 127–135.
1295. Неклюдовъ Н. Руководство для мировыхъ судей. Уставы о наказаніяхъ : в 2 т. Санкт-Петербургъ : Типографія Н. Гиблена, 1868. Т. 2. 796 с.
1296. Неклюдовъ Н. А. Руководство къ Особенной части русскаго уголовного права. Томъ второй. Преступления и проступки противу собственности. Санкт-Петербургъ : Типографія В. П. Воленса, 1876. 752 с.
1297. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов. Москва : Изд. гр. ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 652 с.
1298. Нестерова Н. І. Принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 203 с.
1299. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 233 с.
1300. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія. Харків : Право, 2013. 304 с.
1301. Нечипоренко А. Инициировать привлечение к уголовной ответственности всех подряд неправильно. *Бизнес*. 2007. № 16. С. 56–58.
1302. Никифорак М. В. Австрійський закон як джерело права на Буковині (1787–1918 рр.). *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). Чернівці : Рута, 2005. С. 56–65.
1303. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці., 2004. 397 с.
1304. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления. *Государство и право*. 2000. № 8. С. 18–27.
1305. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. 229 с.

1306. Никифоров Б. С. Уголовное законодательство Республики Индии. Москва : ГИЮЛ, 1958. 279 с.
1307. Ніколаєнко Т. Б. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.
1308. Нікуліна Т. М. Самовільне зайняття земельної ділянки: злочин чи проступок? *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 98–100.
1309. Новицький Г. В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України. Київ : Вища школа, 2001. 95 с.
1310. Новый регион – Крым. Остановитъ земельный беспредел. *Крымская правда*. 2006. № 75.
1311. Носік В. Виникнення права власності на землю: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2004. № 9. С. 81–85.
1312. Носік В. В. Два кодекси мої... *Вісник прокуратури*. 2001. № 1. С. 32–36.
1313. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
1314. Носік В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія і практика. *Земельне право України*. 2006. № 5. С. 47–58.
1315. Носік В. В., Коваленко Т. О. Щодо правової природи земельної частки (паю). *Право України*. 2000. № 3. С. 48–53.
1316. О главном управлении колонистов южного края России: Высочайше утвержденное положение № 27312. Март 22. *Полное собрание законов Российской империи*. 1-е изд. Санкт-Петербург : Печатано в тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 35. С. 154–159.
1317. Об основании защиты владения. Пересмотр учения о владении: перевод со 2-го немецкого издания, исправленного и дополненного / Р. Иеринг, д-р. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1883. 183 с.
1318. Ободовський О. В. Про обчислення строків давності щодо триваючих злочинів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 127–133.
1319. Оверковська Т. Историко-правові аспекти формування законодавства України щодо охорони земель від забруднення та псування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2006. № 72–73. С. 34–38.
1320. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.
1321. Оверковська Т. К. Співвідношення раціонального використання та охорони земель. Збірник матеріалів конф. «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії». Вінниця : МАУП, 2004. С. 171–173.
1322. Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Рішення за період з 16.12.2019 по 20.12.2019 / відпов. за вип. : О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. Вип. 45. 27 с.
1323. Олдак П. Г. Колокол тревоги. Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. Москва : Политиздат, 1990. 198 с.
1324. Олійник О. Земля – основне національне багатство України. *Вісник прокуратури*. 2010. № 9. С. 31–35.

1325. Олійник О. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства, нові норми та проблеми впровадження їх в життя. Нормативне закріплення визначення предмету злочину в сфері земельних відносин. *Юридичний журнал*. 2011. № 10. С. 105–109.

1326. Олійник О. С. Деякі особливості об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 417–422.

1327. Олійник О. С. Діяння як обов'язкова ознака об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 246–252.

1328. Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 209 с.

1329. Олійник О. С. Об'єкт злочину «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі» (ст. 239-1 КК України). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 160–167.

1330. Олійник П. В. Земля як предмет злочинів проти власності. *Вісник Харківського національного ун-ту внутрішніх справ*. 2007. № 39. С. 160–171.

1331. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : монографія. Харків : Право, 2011. 208 с.

1332. Олійник П. В. Щодо поняття предмета злочинів проти власності. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 29–38.

1333. Олійничук Р. П. Аналітичний огляд показників забруднення або псування земель. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 273–276.

1334. Орловська Н. А. Актуальні питання угод у кримінальному праві України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 106–113.

1335. Орловська Н. А. Актуальні проблеми кримінально-правового регулювання спеціальної конфіскації в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 2. С. 135–144.

1336. Орловська Н. А. До питання про суспільну небезпеку в контексті побудови примусових кримінально-правових санкцій. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості* : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (19 жовтня 2017 р., м. Одеса) / відп. ред. В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов. Одеса : НУ «ОЮА», 2017. С. 111–119.

1337. Орловська Н. А. До питання про типові санкції в контексті побудови санкцій норм Особливої частини КК України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 2. С. 1–7.

1338. Орловська Н. А. Кримінально-правові заходи за вчинення кримінального проступку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 173–176.

1339. Орловська Н. Про модель кримінально-правового впливу на юридичну особу в Україні. *Юридична Україна*. 2014. № 2. С. 125–130.

1340. Орловська Н. А. Проблеми класифікації кримінальних правопорушень (до питання запровадження кримінальних проступків). *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 305–308.

1341. Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. 37 с.
1342. Орловська Н. А. Стимулювання, прощення, заохочення: кримінально-правова інтерпретація. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 3. С. 168–173.
1343. Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 512 с.
1344. Оробець К. М. Кримінальна відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 235 с.
1345. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 24 с.
1346. Осадчий В. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 16 с.
1347. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций: аксиологический аспект. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. 135 с.
1348. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. 304 с.
1349. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
1350. Останній шанс: для чого українцям дають можливість узаконити самобуд. URL: <https://mind.ua/publications/20183139-ostannij-shans-dlya-chogo-ukrayin-syam-dayut-mozhlyvist-uzakoniti-samobudi>.
1351. Островський О. С. Правовідносини як об'єкт злочинів проти свободи віросповідання. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 357–359.
1352. Отечественное законодательство XI–XX веков : пособие для семинаров: в 2 ч. / под ред. проф. О. И. Чистякова. Москва : Юрист, 1999. Ч. I: (XI–XIX вв.). 464 с.
1353. Павлов В. Г. Субъект преступления. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 318 с.
1354. Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. Москва : Наука, 1988. 696 с.
1355. Павлов-Сильванский Н. П. Феодальные отношения в Удельной Руси. Санкт-Петербург : Типография В. С. Балашова и комп., 1901. 82 с.
1356. Павлова Т. О. Види конфіскації за чинним Кримінальним кодексом України. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 135–140.
1357. Павлова Т. Заходи кримінально-правового характеру, пов'язані та не пов'язані із реалізацією кримінальної відповідальності в Україні. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/8947/35-39.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

1358. Павлова Т. О. Класифікація заходів кримінально-правового впливу з урахуванням ознак суб'єктів охоронних кримінально-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 141–144.

1359. Памятники русского права. Вып. 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. К. А. Софроненко. Москва : Государственное изд-во юрид. л-ры, 1957. 503 с.

1360. Панас Р. М. Грунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ»-2000», 2011. 208 с.

1361. Панов М., Олійник П. Спірні питання відмежування злочинів проти власності від злочинів проти довкілля. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 88–93.

1362. Панов М. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Вереші Романа Вікторовича «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 12 с.

1363. Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.: Харків : Право, 2012. С. 25–31.

1364. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 1–41.

1365. Панов М. І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 67–73.

1366. Панов М. І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського Суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 8–19.

1367. Панов М. І. Проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 108–123.

1368. Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 227–241.

1369. Панов М. І. Системність кримінального права і проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань*: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 311–317.

1370. Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 291–304.

1371. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф., акад. АПРн України В. І. Борисов. Харків, 2009. 184 с.

1372. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харків : Вища шк., 1982. 161 с.

1373. Панов Н. И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием : Текст лекций. Харьков, 1973. 36 с.

1374. Панченко О. В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 21 с.

1375. Панченко П. Н. Уголовно-правовые вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*. Омск : Омская высшая школа МВД СССР. 1980. С. 3–16.

1376. Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России : монография. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. 272 с.

1377. Пархоменко А. І., Черкаська Н. В. Юридичні ознаки та поняття самовільного зайняття земельних ділянок. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1085–1090.

1378. Пахомов В. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин. *Наше право*. 2015. № 6. С. 46–53.

1379. Пацурківський Ю. П. Основні підходи до визначення поняття та природи власності в цивільних правовідносинах. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 682. Правознавство. С. 59–64.

1380. Пашенко О. Неможливість боротьби з діяннями за допомогою інших (некримінально-правових) засобів. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 6. С. 192–197.

1381. Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 446 с.

1382. Пашенко О. О. Співрозмірність позитивних і негативних наслідків кримінально-правової заборони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 59–63.

1383. Пекар П. В., Андріанова Т. Ю. Система заходів кримінально-правового впливу за законодавством України. *Наше право*. 2017. № 3. С. 83–87

1384. Пеліванова Н. Проблеми застосування відповідальності за порушення законодавства про використання територій, пов'язаних з охороною археологічної спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 161–165.

1385. Пенитенциарный кодекс Эстонской республики. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.01.2020.pdf>.

1386. Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 135–147.

-
1387. Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 291 с.
1388. Пенязькова О. Порушення спеціальних правил як ознак складу злочину, передбаченого у статті 239 «Забруднення або псування земель» Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 118–124.
1389. Перепада О. В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльно-правовий аналіз законодавства України та ФРН) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 220 с.
1390. Песлякас В. Ч. Уголовная ответственность и освобождение от нее : учеб. пособие. Минск : МВШ МВД СССР, 1988, 64 с.
1391. Перчеклій І. М. Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 226 с.
1392. Петлюк Ю. С. Паювання земель в аграрному секторі економіки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2010. Вип. 156. С. 94–100.
1393. Петриченко В., Балук С., Медведєв В. Ґрунти і сталий розвиток України. *Голос України*. 16 травня 2013 р. № 89.
1394. Пешехоновъ А. В. Аграрная проблема въ связи съ крестьянскимъ движеніемъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Н. Н. Клобукова, 1906. 136 с.
1395. Пизюр Є. Новий фрагмент совєтської аграрної політики: укрупнення колгоспів. Нью-Йорк : Укр.-амер. видавн. т-во, 1952. 48 с.
1396. Пилипенко І. В. Кримінальна відповідальність за самоправство : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 287 с.
1397. Пинаєв А. А. Курс лекцій по Общей части уголовного права: книга 1. Харьков : Юридический Харьков, 2001. 289 с.
1398. Пироженко О. С. Спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового впливу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. Вип. 14. С. 183–186.
1399. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія: передм. д-ра юрид. наук, доц. М. І. Хавронюка; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. 386 с.
1400. Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. 216 с.
1401. Письменський Є. О. Підстави кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем: проблеми, тенденції, перспективи. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2017. № 2. С. 179–197.
1402. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.
1403. Питання про ринок землі з новою силою збурило у суспільстві гострі дебати. URL: https://dt.ua/macrolevel/zemlya-globalna-lihomanka-320873_.html.

1404. Питецкий В. В. Оценочные признаки уголовного закона (сущность, функции, перспективы использования в законодательстве) : учеб. пособие. Красноярск, 1993. 87 с.
1405. Підпригора О. А. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
1406. Плаксина Т. А. Основания уголовно-правовых норм, уголовно-правового запрета, криминализации: понятие и соотношение. *Государство и право*. 2006. № 5. С. 41–47.
1407. Пляцко У. М. Правова природа володіння. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 2. С. 11–14.
1408. Погрібний С. Захист права власності на нерухоме майно: окремі питання судової практики. *Право України*. 2011. № 5. С. 77–86.
1409. Познышев С. В. Особенная часть Русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва : Университетская типография, 1905. 407 с.
1410. Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 22 с.
1411. Поліщук Г. С. Попереджувальна дія кримінального закону у сфері охорони навколишнього природного середовища. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 354–360.
1412. Поліщук Г. С. Щодо правозастосовної практики у сфері протидії злочинного заволодіння природними ресурсами : матеріали I Щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України». Київ : Національна академія прокуратури України. 2016. С. 186–187.
1413. Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. И. Коробеева. Т. 1 : Преступление и наказание. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. 1133 с.
1414. Польское право окружающей среды: основные проблемы / П. Боярский, В. Радецкий, Е. Ротко, Е. Зоммер; пер. с польск. О. Л. Дубовик. *Экологическое право*. 2006. № 3. С. 36–43.
1415. Пономаренко Ю. Уголовно-необлагаемая дискуссия. Еще раз к вопросу об обратном действии уголовного закона во времени при увеличении необлагаемого налогом минимума доходов граждан. *Юридическая практика*. 19 июля 2005 г. № 29.
1416. Пономаренко Ю. А. Виды наказаний по уголовному праву Украины : монография. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.
1417. Пономаренко Ю. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Марти Романівни Рудковської «Суспільна небезпека як ознака поняття злочину», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2017. 8 с.
1418. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру в системі кримінально-правових наслідків вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законо-*

творчій та правозастосовній діяльності : матеріали міжнар. наук-практ. конф., 8–9 жовтня 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 192–195.

1419. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 56–68.

1420. Пономаренко Ю. А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 211–216.

1421. Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 102. С. 138–148.

1422. Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць*. 2006. Вип. 17. С. 65–77.

1423. Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним правом України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 65–72.

1424. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 288 с.

1425. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис / наук. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2012. 80 с.

1426. Пономаренко Ю. А. Що і як регулює кримінальне право? *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 149–153.

1427. Пономаренко Ю. А. Щодо співвідношення пеналізації та депеналізації злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 4. С. 47–51.

1428. Попов А. Русская Правда въ отношеніи къ уголовному праву. Москва : Въ Университетской Типографіи, 1841. 121 с.

1429. Попова А. Ответственность за преступления, предусмотренные статьями 239 и 239-1 Уголовного кодекса Украины. *Leges si Viata*. 2017. № 1–2. Ч. 2. С. 144–148.

1430. Попова А. О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 443–450.

1431. Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення земель небезпечними речовинами в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 20 с.

1432. Попов И. В. Ответственность за преступления против природной среды по законодательству ФРГ. *Международный научно-исследовательский журнал*.

2012. № 10. URL: <http://research-journal.org/law/otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-prirodnoj-sredy-po-zakonodatelstvu-frg/>.

1433. Попова Ю. В. Уголовно-правовая охрана земли : дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2004. 214 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemli>.

1434. Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного законодавства в галузі охорони навколишнього природного середовища / С. В. Совгіра, Т. М. Гензьора, В. Г. Гончаренко. *Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ* / ред. кол.: В. М. Бровдій, Г. І. Денисик, І. М. Кобаса та ін. Умань : Видавець «Сочінський», 2015. С. 12–19.

1435. Постанова Апеляційного суду Луганської області від 7 лютого 2007 р. у справі № 22-а-13.

1436. Постанова Барського районного суду Вінницької області від 30 вересня 2009 р. у справі № 1-117/09. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7007924>.

1437. Постанова Бахчисарайського районного суду АРК від 27 липня 2012 р. у справі № 103/2798/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26788006>.

1438. Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089>.

1439. Постанова Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 24 грудня 2010 р. у справі № 1-791/2010 г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68514834>.

1440. Постанова Бериславського районного суду Херсонської області від 1 листопада 2011 р. у справі № 1-388/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19106781>.

1441. Постанова Берегівського районного суду Закарпатської області від 22 листопада 2012 р. у справі № 701/1353/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27580986>.

1442. Постанова Бершадського районного суду Вінницької області від 6 березня 2015 р. у справі № 225/1071/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43491309>.

1443. Постанова Білозерського районного суду Херсонської області від 15 квітня 2011 р. у справі № 1-38/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17374532>.

1444. Постанова Білозерського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2011 р. у справі № 1-213 за 2011 р.

1445. Постанова Буринського районного суду Сумської області від 30 жовтня 2012 р. у справі № 1802/1335/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29985125>.

1446. Постанова Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 серпня 2018 р. у справі № 172/777/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75610420>.

1447. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75296538>.

1448. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 листопада 2018 р. у справі № 504/2864/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81842010>.

1449. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 грудня 2018 р. у справі № 32/563. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977414>.

1450. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 грудня 2018 р. у справі № 301/2178/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78426368>.

1451. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 439/397/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79298600>.

1452. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31 липня 2019 р. у справі № 813/4701/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83379362>.

1453. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 26 вересня 2019 р. у справі № 1527/632/12. URL: [https://protocol.ua/ru/vs_kas_navit_za_nayavnosti_rishennya_zemlekoristuvacha_pro_peredachu_z_emelnoi_dilyanki_pid_zabudovu_rishennya_pro_tse_priймаetsya_organom_mistsevogo_samovryaduvannya_z_dotrimannyam_vstanovlenoi_zk_ukraini_protседuri_\(vs_kas_1527_632_12_26_09_19\)/](https://protocol.ua/ru/vs_kas_navit_za_nayavnosti_rishennya_zemlekoristuvacha_pro_peredachu_z_emelnoi_dilyanki_pid_zabudovu_rishennya_pro_tse_priймаetsya_organom_mistsevogo_samovryaduvannya_z_dotrimannyam_vstanovlenoi_zk_ukraini_protседuri_(vs_kas_1527_632_12_26_09_19)/).

1454. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 березня 2018 р. у справі № 207/5011/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73001386>.

1455. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 7 червня 2018 р. у справі № 203/921/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74630299>.

1456. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 14 червня 2018 р. у справі № 366/1872/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842644>.

1457. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 вересня 2018 р. у справі № 755/15946/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76887570>.

1458. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 16 жовтня 2018 р. у справі № 439/1344/17. URL: https://protocol.ua/ru/institut_ugod_u_kriminalnomu_provadgenni_godnim_chinom/.

1459. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 1 листопада 2018 р. у справі № 753/12073/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654120>.

1460. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 30 січня 2019 р. у справі № 492/910/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79745246>.

1461. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 19 лютого 2019 р. у справі № 366/3484/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80112393>.

1462. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 березня 2019 р. у справі № 587/260/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80633715>.

1463. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 березня 2018 р. у справі № 759/7784/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>.

1464. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 травня 2019 р. у справі № 639/793/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82188500>.

1465. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 3 липня 2019 р. у справі № 754/6898/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82858210>.

1466. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 лютого 2018 р. у справі № 642/4714/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72587829>.

1467. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 вересня 2018 р. у справі № 755/15946/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76887570>.

1468. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 жовтня 2018 р. у справі № 559/1037/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654034>.

1469. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 7 листопада 2018 р. у справі № 297/562/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77870634>.

1470. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 29 листопада 2018 р. у справі № 761/6774/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78297690>.

1471. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 6 грудня 2018 р. у справі № 756/11661/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78496216>.

1472. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 лютого 2019 р. у справі № 731/209/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80304891>.

1473. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 26 березня 2019 р. у справі № 569/20/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438477>.

1474. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 9 квітня 2019 р. у справі № 138/2740/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81722375>.

1475. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 10 вересня 2019 р. у справі № 610/1109/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84305338>.

1476. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18 березня 2019 р. у справі № 472/598/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80555539>.

1477. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 квітня 2018 р. у справі № 742/2916/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73627618>.

1478. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 жовтня 2018 р. у справі № 376/2038/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77455741>.

1479. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 листопада 2018 р. у справі № 341/363/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78160555>.

1480. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 31 жовтня 2019 р. у справі № 235/6657/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85390465>.

1481. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 18 вересня 2019 р. у справі № 166/1065/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84449643>.

1482. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 16 жовтня 2019 р. у справі № 676/5872/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84975939>.

1483. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 лютого 2018 р. у справі № 910/5702/17. URL: https://protocol.ua/ru/vs_kgs_faktichne_vikoristannya_zemelnoi_dilyanki_bez_pravovstanovlyuyuchih_dokumentiv_shche_ne_e_dostatnoyu_pidstavoyu_dlya_zastosuvannya/.

1484. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 липня 2019 р. у справі № 910/10932/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83304288>.

1485. Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 7 березня 2018 р. у справі № 911/436/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72692978>.

1486. Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 21 січня 2019 р. у справі № 910/22093/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79590296>.

1487. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27 березня 2018 р. у справі № 463/3375/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73042181>.

1488. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 6 лютого 2018 р. у справі № 910/3286/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72245088>.

1489. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 6 березня 2019 р. у справі № 914/2687/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80548881>.

1490. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 7 березня 2018 р. у справі № 902/578/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72692901>.

1491. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22 березня 2018 р. у справі № 910/13129/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72972455>.

1492. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 червня 2019 р. у справі № 912/3219/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82528248>.

1493. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 2 серпня 2019 р. у справі № 915/823/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83530445>.

1494. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 21 листопада 2019 р. у справі № 918/194/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86075356>.

1495. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 12 грудня 2019 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86505902>.

1496. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду від 22 травня 2019 р. у справі № 720/128/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82156745>.

1497. Постанова Верховного Суду України у складі колегії суддів Судової палати в адміністративних справах від 10 грудня 2013 р. у справі № 21-358а13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36475602>.

1498. Постанова Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 27 серпня 2012 р. у справі № 0301/2716/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25783973>.

1499. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 січня 2019 р. у справі № 857/3563/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79231413>.

1500. Постанова Вищого господарського суду України від 15 січня 2008 р. у справі № 4/752 «Про повернення самовільно зайнятої земельної ділянки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_752600-08.

1501. Постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2012 р. у справі № 1-395/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24745483>.

1502. Постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2014 р. у справі № 461/2321/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40979865#>.

1503. Постанова Голопристанського районного суду Херсонської області від 11 вересня 2012 р. у справі № 2108/583/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26796712>.

1504. Постанова Горностаївського районного суду Херсонської області від 26 серпня 2011 р. у справі № 1-45/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18826666>.

1505. Постанова Дарницького районного суду м. Києва від 9 жовтня 2014 р. у справі № 1-9/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41170287>.

1506. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 6 грудня 2007 р. у справі № 22а–2905.

1507. Постанова Дніпропетровського апеляційного суду від 5 квітня 2018 р. у справі № 390/1989/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73248151>.

1508. Постанова Добровеличківського районного суду Кіровоградської області від 19 січня 2009 р. у справі № 1-18/2009.

1509. Постанова Долинського районного суду Кіровоградської області від 18 серпня 2011 р. у справі № 1-141/11/2009. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17923525>.

1510. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 28 лютого 2019 р. у справі № 638/18887/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80165056>.

1511. Постанова Євпаторійського міського суду АРК від 22 лютого 2012 р. у справі № 1-751/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24281632>.

1512. Постанова Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 5 липня 2012 р. у справі № 413/3124/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25198765>.

1513. Постанова Жовтневого районного суду Миколаївської області від 11 жовтня 2016 р. у справі № 477/1975/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61949719>.

1514. Постанова Запорізького районного суду Запорізької області від 20 грудня 2012 р. у справі № 1-380/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29076033>.

1515. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 13 грудня 2018 р. у справі № 914/579/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78648716>.

1516. Постанова Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу від 4 листопада 2008 р. у справі № 1-271/2008 г.

1517. Постанова Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 23 вересня 2011 р. у справі № 1-114/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55510650>.

1518. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 4 червня 2018 р. у справі № 695/3537/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74416551>.

1519. Постанова Київського районного суду м. Одеси від 23 жовтня 2014 р. у справі № 520/17931/13-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41341003>.

1520. Постанова Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 5 вересня 2011 р. у справі №: 2-а/0306/9682/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20818995>.

1521. Постанова Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 28 лютого 2007 р. у справі № 1-36.

1522. Постанова Корольовського районного суду м. Житомира від 27 січня 2015 р. у справі № 296/5995/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42727846>.

1523. Постанова Лебединського районного суду Сумської області від 16 березня 2009 р. у справі № 1-60/09 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5183885>.

1524. Постанова Ленінського районного суду АРК від 12 вересня 2008 р. у справі № 1-265/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6104663>.

1525. Постанова Ленінського районного суду м. Кіровограда від 10 вересня 2012 р. у справі № 1111/5529/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25962010>.

1526. Постанова Лисичанського міського суду Луганської області від 6 серпня 2013 р. у справі № 415/4215/13-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32899004>.

1527. Постанова Любарського районного суду Житомирської області від 30 грудня 2009 р. у справі № 1-140/09.

1528. Постанова Новокаховського міського суду Херсонської області від 11 серпня 2010 р. у справі № 2-а-1011/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53693209>.

1529. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 грудня 2019 р. у справі № 612/712/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86275888>.

1530. Постанова Одеського апеляційного адміністративного суду від 21 квітня 2016 р. у справі № 654/4145/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57457677>.

1531. Постанова Оратівського районного суду Вінницької області від 14 травня 2013 р. у справі № 218/840/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31551767>.

1532. Постанова Острозького районного суду Рівненської області від 22 жовтня 2012 р. у справі № 1713/1208/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27018218>.

1533. Постанова Перечинського районного суду Закарпатської області від 26 січня 2011 р. у справі № 1-5/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13554675>.

1534. Постанова Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 29 грудня 2010 р. у справі № 1-312/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49323350>.

1535. Постанова Першотравневого районного суду м. Чернівці від 30 листопада 2017 р. у справі № 725/4700/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71013567>.

1536. Постанова Петрівського районного суду Кіровоградської області від 20 листопада 2008 р. у справі № 1-86/2008.

1537. Постанова Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2014 р. у справі № 187/1101/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36931194>.

1538. Постанова Петровського районного суду м. Донецька від 23 вересня 2011 р. у справі № 1-п-104/11.

1539. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 29 серпня 2012 р. у справі № 1-п-17/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41671936>.

1540. Постанова Підволочиського районного суду Тернопільської області від 8 травня 2009 р. у справі № 1-45/2009 р.

1541. Постанова Подільського районного суду м. Києва від 30 липня 2012 р. у справі № 2607/6666/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25523686>.

1542. Постанова Рахівського районного суду Закарпатської області від 16 лютого 2011 р. у справі № 1-4/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51385611>.

1543. Постанова Рокитнівського районного суду Рівненської області від 26 листопада 2009 р. у справі № 1-112/09.

1544. Постанова Сакського міськрайонного суду АРК від 8 квітня 2011 р. у справі № 1-0117-199/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17930312>.

1545. Постанова Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 16 серпня 2011 р. у справі № 1-222/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18386500>.

1546. Постанова Святошинського районного суду м. Києва від 24 квітня 2018 р. у справі № 759/19548/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73578251>.

1547. Постанова Селидівського міського суду Донецької області від 14 листопада 2011 р. у справі № 1-193/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80784790>.

1548. Постанова Соснівського районного суду м. Черкаси від 29 вересня 2016 р. у справі № 712/9995/16-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61759730>.

1549. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 14 червня 2017 р. у справі № 923/2075/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67621495>.

1550. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 9 грудня 2014 р. у справі № 3-188rc14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41970944>.

1551. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 жовтня 2016 р. у справі № 5-99кc16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62692636>.

1552. Постанова Сумського районного суду Сумської області від 12 березня 2009 р. у справі № 1-81/2009 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5065722>.

1553. Постанова Тетіївського районного суду Київської області від 3 жовтня 2011 р. у справі № 2-а-1531/11/1026. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50834308>.

1554. Постанова Тростянецького районного суду Сумської області від 14 жовтня 2010 р. у справі № 2-а-1125/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65322987>.

1555. Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452>.

1556. Постанова Устинівського районного суду Кіровоградської області від 17 квітня 2008 р. у справі № 4-8/2008.

1557. Постанова Хустського районного суду Закарпатської області від 16 серпня 2013 р. у справі № 713/98/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33023352>.

1558. Постанова Чернівецького районного суду Вінницької області від 13 січня 2012 р. у справі № 1-129/11.

1559. Постанова Чернігівського районного суду Запорізької області від 27 червня 2014 р. у справі № 0826/642/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61643224>.

1560. Постанова Чорнухинського районного суду Полтавської області від 29 грудня 2007 р. у справі № 2-а-24.

1561. Постанова Шевченківського районного суду м. Львова від 26 травня 2014 р. у справі № 466/253/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39068473>.

1562. Почекаев Р. Ю. Право Золотой Орды. Казань : ФЭн, 2009. 260 с.

1563. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1990. 177 с.

1564. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. та автор передмови Ю. С. Шемшученко; упор. та автор нариску К. А. Вислобоков. Київ : Наукова думка, 1997. 603 с. (Пам'ятки політико-правової культури України).

1565. Права, по котрымъ судится малоросійській народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всеросійскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ / подъ редакціею и съ приложеніемъ изследованія о семь Сводъ и о законахъ действовавшихъ въ Малоросіи профессора А. О. Кистяковскаго. Київ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. 844 с.

1566. Правда Русская : учебное пособие / отв. ред. акад. Б. Д. Греков. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1940. 112 с.

1567. Право землепользования в СССР и его виды / отв. ред. : Г. А. Аксененок, Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1964. 544 с.

1568. Право природопользования в СССР / отв. ред. И. А. Иконицкая. Москва : Наука, 1990. 196 с.

1569. Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шлях розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.

1570. Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Льків, Я. З. Гаєцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 204 с.

1571. Правовое обеспечение рационального использования земли в СССР / под ред. Н. И. Краснова. Москва : Юрид. лит, 1969. 216 с.

1572. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>.

1573. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків : Право, 2012. 448 с.

1574. Практика прокурорского надзора при рассмотрении судами уголовных дел : Сборник документов. Москва : Юрид. лит., 1987. 672 с.

1575. Преступления и проступки по Венгерскому Уложению 1879 года / Работа студента С. Анисимова. Харьков : Въ Университетской Типографіи, 1880. 70 с.

1576. Примаченко В. Ф. Диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності: співвідношення понять. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2016. № 2. С. 68–77.

1577. Присяжнюк В. Покласти край земельному свавіллю. *Вісник прокуратури*. 2007. № 10. С. 16–20.

1578. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 22 с.

1579. Проблеми протидії злочинності : підруч. / за ред. проф. О. Г. Кальмана. Харків : Вид-во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. 352 с.

1580. Провоторов О. П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи як інститут кримінального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 19 с.

1581. Проекты Уголовнаго Уложения 1754–1766 годов. Новоуложенной книги часть вторая: о розыскных делах и какия за разныя злодейства и преступления казни, наказания и штрафы положены / под ред. А. А. Востокова; предисл. Н. Д. Сергиевского. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1882. 208 с.

1582. Проект Уголовнаго Уложения Россійской Имперіи. Часть Третія. О наказанияхъ за частныя преступления. Санкт-Петербургъ : Печатано при Сенатской Типографіи, 1813. 122 с.

1583. Протидія злочинам у сфері земельних відносин : навч. посібник / С. В. Андрусенко, О. М. Бандурка, М. С. Рябченко та ін.; за заг. наук. ред. С. М. Гусарова. Харків : ХНУВС, 2013. 170 с.

1584. Протидія правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин може бути безкомпромісною. *Землевпорядний вісник*. 2010. № 6. С. 8–13.

1585. Проценко Ю. Л. Государство и право Руси в период феодальной раздробленности (XII–XIV вв.). Волгоград : Изд-во Волгоградского госуд. ун-та, 2001. 60 с.

1586. Псковская судная грамота (1397–1467). Подлинная и въ переводе на современный языкъ съ примечаніями по установленію переводнаго текста / Сост. И. И. Васильевъ и Н. В. Кирпичниковъ. Псковъ : Типографія Губернскаго Правленія, 1896. 76 с.

1587. Пуговиця М. Ніж у чорнозем. *Урядовий кур'єр*. 11 листопада 2008 р. № 211.

1588. Пустовіт В. А. Посадова злочинність у сфері земельних відносин: пошук шляхів протидії. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 1. С. 137–143.

1589. Пушкар О. А. Особливості кваліфікації злочинів зі змішаною формою вини за ознаками суб'єктивної сторони. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 280–283.

1590. Пушкар О. А. Поняття змішаної форми вини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 36. Т. 2. С. 93–96.

1591. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 5-те зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.

1592. Разгельдеев Н. Т. Проблемы правового обеспечения охраны почв в СССР. *Правовое и экономическое обеспечение рационального использования земель в социалистических странах*. Алма-Ата : Наука, 1984. С. 199–202.

1593. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 304 с.

1594. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. 133 с.

1595. Расюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

1596. Ребенко С. Актуальные вопросы квалификации незаконного завладения почвенным покровом (поверхностным слоем) земель. *Leges si Viata*. 2015. № 4. С. 83–87.

1597. Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 238 с.

1598. Ребенко С. М. Правова характеристика об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2014. № 7. С. 204–214.

1599. Ребенко С. М. Проблеми правозастосовної практики у сфері незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 4. С. 52–56.

1600. Ребенко С. М. Проблемні аспекти об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. Ч. 3. С. 181–187.

1601. Ребенко С. М. Щодо кримінально-правової охорони ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель у Україні. *Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Právna veda a prax v tretom tisícročí, 27–28 február 2015*. С. 159–161.

1602. Регнер Г. Прогалини інституту юридичної відповідальності в земельно-му законодавстві за незаконну діяльність на землях водного фонду. URL: https://www.law.univ.kiev.ua/images/abook_file/conf2013_zemelne_agrarne_ta_ekologichne_regner.pdf.

1603. Решетник Л. П. Правові проблеми набувальної давності на землю. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Вип. 4. С. 161–168.

1604. Ріпенко А. І. Земельні ділянки та інші нерухомі речі як правові абстракції. *Форум права*. 2013. № 1. С. 822–830.

1605. Ріпенко А. І. Питання захисту речових прав на земельної ділянки в останніх актах судової практики. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. URL: <http://lcslaw.knu.ua/>.

1606. Ришелюк А. Проблематика триваючого злочину. *Радянське право*. 1991. № 5. С. 32–35.

1607. Ришелюк А. М. Про деякі проблеми визначення грошових величин у тексті Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 7. С. 86–88.

1608. Рішення господарського суду Кіровоградської області від 7 листопада 2018 р. у справі № 912/1554/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/77787370/>.

1609. Рішення Європейського Суду з прав людини від 22 травня 2018 р. у справі «Зеленчук і Цищора проти України» (Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine, заяви № 846/16 і № 1075/16). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79.

1610. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 23 липня 2019 р. у справі № 320/408/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83463488>.

1611. Рішення Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 11 січня 2018 р. у справі № 390/1990/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71775969>.

1612. Рішення Кіровоградського районного суду м. Кіровограда від 29 липня 2019 р. у справі № 404/3639/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83296790>.
1613. Рішення Корольовського районного суду м. Житомира від 24 червня 2019 р. у справі № 296/2444/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82784735>.
1614. Рішення Тиврівського районного суду Вінницької області від 26 липня 2019 р. у справі № 145/600/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83312398>.
1615. Рогова Е. В. Криминологическое обоснование введения категории «уголовный проступок». *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 2. С. 14–19.
1616. Рогова Е. В. Уголовный проступок в системе дифференциации уголовной ответственности. Иркутск, 2011. 117 с.
1617. Рогачев Ю. «Бездokumentное» пользование землей. *Юридическая практика*. 24 октября 2006 г. № 43.
1618. Родіонова Т. В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 247 с.
1619. Розкриття та розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : методичні рекомендації / А. А. Вознюк, С. С. Чернявський, В. В. Топчій та ін. Київ, 2011. 48 с.
1620. Романів В. Я. Договір оренди нерухомого майна за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 19 с.
1621. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В. Л. Янин. 432 с.
1622. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. 520 с.
1623. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1991. Т. 8: Судебная реформа. 496 с.
1624. Российское уголовное право. Особенная часть : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Юристъ, 1997. 496 с.
1625. Российское уголовное право, составленное изъ Российскихъ государственныхъ узаконеній Титулярнымъ Советникомъ Петромъ Гуляевымъ. Москва : Въ Типографіи П. Кузнецова, 1826. 193 с.
1626. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. 520 с.
1627. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 187 с.
1628. Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / отв. ред. Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1981. 86 с.
1629. Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. 144 с.
1630. Рябчинська О. П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1. С. 157–163.

1631. Рябчинська О. П. Система покарань серед засобів кримінально-правового впливу. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 259–262.

1632. Рябчинська О. П. Теоретичні та практичні питання встановлення адекватних заходів державного примусу за кримінальні проступки. *Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2012. № 2. С. 211–217.

1633. Савчак В. В. Обтяження прав на землю за земельним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 24 с.

1634. Савченко А. В. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 22 с.

1635. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2007. 596 с.

1636. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.

1637. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / под ред. В. А. Туманова. Москва : Юрист, 2003. 448 с.

1638. Сакун А. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.

1639. Самокиш І. В. Власність як об'єкт кримінально-правової охорони в Україні та країнах Східної Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 187–191.

1640. Самокиш В. П. Злочини проти довкілля: проблеми визначення родового об'єкта. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1. С. 84–88.

1641. Самокиш В. П. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 19 с.

1642. Самончик О. А. Юридическая ответственность за нарушение земельного законодательства о рациональном использовании и охране земель сельскохозяйственного назначения. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 83–85.

1643. Саркісова Э. А. Роль наказания в предупреждении преступлений. Минск : Наука и техника, 1990. 160 с.

1644. Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 99–105.

1645. Саркісова Т. Б. Земельна деліктність: поняття та характеристика. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право* : зб. наукових праць. 2010. Вип. 9. С. 152–158.

1646. Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 17 с.

1647. Саркісова Т. Б. Земельні правопорушення в сфері охорони родючості ґрунтів. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених*. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 р.). Київ, 2010. Частина друга. С. 88–90.

1648. Саркісова Т. Б. Кримінальна відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Спеціальний випуск. 2010. № 6. Ч. 1. С. 241–248.

1649. Саркісова Т. Б. Підходи до розуміння земельного правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 132–135.

1650. Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 85–90.

1651. Сафаров Х. С. Тероризм: проблеми законодательного закрєплення и кваліфікації (на матеріалах Республіки Таджикистан и стран СНГ : дис. ... канд. юрид. наук. Москва–Душанбе, 2005. 157 с.

1652. Сахаров А. Б. Уголовно-правовая охрана безопасности условий труда в СССР. Москва : Госюриздат, 1958. 186 с.

1653. Сахацький С. Самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво. *Правовий тиждень*. 2007. № 29.

1654. Сахнюк С. В. Юридична природа звільнення від кримінальної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 279–284.

1655. Сачко О. В. Правова визначеність щодо інституту кримінальних проступків та процесуальної форми дізнання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 127–133.

1656. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. Москва : Изд-во юрид. л-ры, 1953. 463 с.

1657. Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины / издание Императорских Вольногого Экономического и Русского Географического Обществъ подъ ред. О. Л. Барыкова, А. В. Половцова и П. А. Соколовскаго. Санкт-Петербургъ : Типо-литографія А. М. Вольфа, 1880. Т. 1. 393 с.

1658. Сверчков В. В. Освобождение от уголовной ответственности, прекращение уголовного дела (преследования), отказ в его возбуждении: проблемы теории и практики. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. 592 с.

1659. Свидлов Н. М. Специальные нормы в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1979. 19 с.

1660. Світличний О. Правові аспекти застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки». *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 1. С. 100–103.

1661. Сводъ Законовъ Россійской Имперіи, повеленіемъ Государя Императора Николая Павловича составленный. Законы Уголовные. Изданіе 1842 года. Санкт-

Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. 488 с.

1662. Сводъ Законовъ Уголовныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1832. 561 с.

1663. Северскій Я. Г. Памятники древне-русскаго законодательства. Съ предварительными замечаніями и краткимъ словаремъ. Санкт-Петербургъ : Книжный магазинъ А. Ф. Цинзерлинга, 1893. 128 с.

1664. Севрюков А. П. Хищение имущества: криминологические и уголовно-правовые аспекты. Москва : Экзамен, 2004. 352 с.

1665. Семиногов І. В. Категорія «ухилення» в кримінальному законодавстві та праві України (деякі проблеми узагальнення та юридичної оцінки). *Європейські перспективи*. 2016. № 1. С. 76–80.

1666. Семчик В. І. Земельний пай не може бути предметом оренди. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. Київ, 1997. Вип. 8. С. 180–184.

1667. Семчик В. І. Право власності за Конституцією України. Київ : Ін Юре, 1997. 36 с.

1668. Семчик В. І. Український народ як суб'єкт права власності на землю. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 3. С. 558–566.

1669. Семчик В. І. Ще раз про право власності на землю. *Голос України*. 2002. 19 липня.

1670. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. Харків : Право, 2006. 208 с.

1671. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 59–64.

1672. Сенюта Л. Б. Система земельного права України як галузі права : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 224 с.

1673. Сергеевский Н. Д. Избранные труды / отв. ред. и автор библиографического очерка А. И. Чучаев. Москва : ООО «Издательский дом «Буквоед», 2008. 606 с.

1674. Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права. права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. 800 с.

1675. Сердюк П. П. Теорія кримінальної відповідальності в сучасному кримінальному праві: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2013. 40 с.

1676. Сівак О. В. До питання деяких проблемних аспектів об'єктивної сторони незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 Кримінального кодексу України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. Ч. 1. С. 216–219.

1677. Сівак О. В. Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: питання розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1193/>.

1678. Сівак О. В. Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України): до проблеми об'єкта злочинного посягання. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 167–172.

1679. Сівак О. В. Положення ст. 239-2 КК України як спосіб забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 219–223.

1680. Сівак О. В. Суб'єктивна сторона незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України): до питання превентивних заходів учинення злочинного посягання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 268–270.

1681. Сіроштан О. А. Інститут охорони власності в адміністративно-деліктному праві. *Форум права*. 2008. № 1. С. 372–377.

1682. Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 97–100.

1683. Сидоренко А. Ю. Ответственность за нарушение земельного правопорядка: история развития российского законодательства (от «Русской Правды» до 1917 г.). *Государство и право*. 2000. № 11. С. 67–72.

1684. Сидоренко В. В. Відмежування самовільного зайняття земельної ділянки від інших порушень земельного законодавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 15. С. 190–193.

1685. Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 178 с.

1686. Сидоренко В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: історико-правовий аспект. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 113. С. 242–248.

1687. Сидорова С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.

1688. Сингаєвська М. І. Кримінальна відповідальність за посягання на земельні відносини в законодавстві зарубіжних країн. *Вісник Пенітенціарної Асоціації України*. 2018. № 3. С. 188–194.

1689. Сингаєвська М. І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права* : тези доп. ІХ Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 310–312.

1690. Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. 2-е изд., доп. Москва : Норма, 2010. 672 с.

1691. Синь Ма. Уголовная ответственность за экологические правонарушения как инструмент предупреждения экологического вреда в Китае. *Труды Института государства и права РАН*. 2019. Т. 14. № 3. С. 187–216.

1692. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник. 2-ге видання. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.

1693. Скворцова О. В. Кримінально-правова характеристика незаконної порубки лісу за кримінальним законодавством України (на підставі матеріалів практики Автономної Республіки Крим) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 18 с.

1694. Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. Киев : Наукова думка, 1987. 184 с.

1695. Склярів С. В. Поняття хищення в уголовном законодательстве России: теоретический анализ. *Государство и право*. 1997. № 9. С. 64–68.
1696. Склярів С. Уголовная ответственность за хищение недвижимого имущества. *Российская юстиция*. 2001. № 6. С. 52–53.
1697. Склярів С. В. Вина и мотивы преступного поведения. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 326 с.
1698. Скок О. С. Злочини невеликої тяжкості та адміністративні правопорушення: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 2. Т. 3. С. 16–22.
1699. Словник синонімів української мови: в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 2. 960 с.
1700. Слыщенко В. А. Методы сравнительного правоведения: значение для постсоветской юриспруденции. *Проблемы постсоветской теории и философии права: перспективы свободного общества*. Сборник статей. Москва : Юрлитинформ, 2018. С. 224–270.
1701. Смовж К. О. Особливості кримінальної відповідальності у сфері забруднення та псування земель. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 145–149.
1702. Соболев О. І. Класифікація злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.
1703. Собрание важнейшихъ памятниковъ по истории древняго русскаго права. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи губернскаго правления, 1859. 428 с.
1704. Собрание малороссийскихъ прав 1807 г. АН Украины, Ин-т государства и права и др. / сост. К. А. Вислобоков и др. Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.
1705. Советское уголовное право: Часть особенная / под ред. В. Д. Меньшагина, П. С. Ромашкина, А. Н. Трайнина. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1957. 544 с.
1706. Советское уголовное право: Особенная часть : учебник / под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. Москва : Юрид. лит., 1988. 608 с.
1707. Соловій Я. І. Межі кримінальної відповідальності : монографія. Івано-Франківськ : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. 297 с.
1708. Соловійова А. М. Власність у кримінально-правовому розумінні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 316–319.
1709. Соловійова О. Є. Примирення сторін у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 234 с.
1710. Сотніченко В. С. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 18 с.
1711. Спасибо-Фатеева І. Замітки цивіліста про тенденції пізнання права власності. *Право України*. 2011. № 5. С. 29–36.
1712. Спасівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 225 с.
1713. Спіцина Л. В. Заміна сторони у договорі оренди землі: підстави, порядки, наслідки. URL: www.stride.com.ua/stride/men/index.php.
1714. Сравнительное уголовное право. Особенная часть : монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2010. 544 с.

1715. Стан здійснення судочинства в Україні судами кримінальної юрисдикції у 2018 році. Опрацьовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Київ: Верховний Суд, 2019. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_kramin_sud_2018.pdf.

1716. Старовойтова Ю. Г. Кримінально-правова протидія порушенням законодавства України про фінансовий моніторинг: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. 272 с.

1717. Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США: навч. посіб. Київ: Атіка, 2012. 104 с.

1718. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

1719. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.

1720. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2003. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560 с.

1721. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2003. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 568 с.

1722. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрентон, 1960. Т. IV. 192 с.

1723. Степаненко О. В. Правова природа інституту звільнення від кримінальної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 317–320.

1724. Степаненко О. В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 252 с.

1725. Степанов П. Л. Закриття кримінальних справ у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук. Кіровоград, 2008. 230 с.

1726. Столітній А., Місюра Л. Діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо злочинів проти довілля. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 152–159.

1727. Сторчоус О. Кримінальна відповідальність за самовільні порубки лісу: навч. посіб. Київ: Ваіте, 2012. 116 с.

1728. Стрельцов Є. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 160–169.

1729. Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства. *Правова держава*. 2002. № 5. С. 193–197.

1730. Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення норм земельного законодавства (матеріальний і процесуальний аспекти): дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 216 с.

1731. Судебникъ Государя Царя и Великаго Князя Іоанна Васильевича, и некоторые сего государя и ближнихъ преемниковъ Указы, собранные и примечаніями

изъяснённые покойнымъ тайнымъ советникомъ и астраханскимъ губернаторомъ Васильемъ Никитичемъ Татищевымъ. Изд. второе. Москва : Въ Университетской Типографіи Н. Новикова, 1786. 270 с.

1732. Сулейманов М. До питання про місце права власності у системі цивільних прав. *Право України*. 2011. № 5. С. 13–17.

1733. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. Київ : Ваіте, 2015. 687 с.

1734. Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий огляд*. 2017. № 8. С. 1–25.

1735. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1994. 380 с.

1736. Тайлашев Б. В. Криміналізація земельних отношений. *Власть: кримінологические и правовые проблемы. Российская кримінологическая ассоциация*. Москва, 2000. С. 77–83.

1737. Тальянчук І. С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 659–668.

1738. Таран Н. Г. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 227 с.

1739. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. Киев : Юринком, 1995. 208 с.

1740. Татарин Н. М. Криміналістична характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 142–146.

1741. Татарин Н. М., Пряхін Є. В. Методика розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 192 с.

1742. Татаринова О. В. Межі суддівського розсуду при призначенні покарання у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання винуватості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 109–121.

1743. Татаріко О. Г. Подолання опустелення і деградації земель як базова основа збалансованого розвитку сільського господарства. *Екологічний вісник*. 2007. № 5. С. 20–21.

1744. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. 100 с.

1745. Тацій В. Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю. Харків : Право, 2010. 936 с.

1746. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. Харків : УкрЮОА, 1994. 76 с.

1747. Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Гродецький Ю. В., Байда А. О. Ще одна спроба гуманізації кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 310–328.

1748. Тельпіс М. В. Кримінально-правова характеристика знарядь та засобів вчинення злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 173 с.

1749. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.

1750. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: http://www.stud-med.ru/zaychuk-ov-onschenko-nm-teorya-derzhavi-prava_b25ddfedf83.html#.

1751. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения. Москва : Юрид. лит., 1980. 152 с.

1752. Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушения специальных правил поведения : монография. Москва : Юридическая литература, 1995. 176 с.

1753. Терлецька Л. М. Відшкодування збитків власникам земель та землекористувачам при самовільному зайнятті земельних ділянок. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 221–226.

1754. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник з історії держава і права України. Львів, 2003. 154 с.

1755. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. 92 с.

1756. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. 215 с.

1757. Тимошевський В. Історія Української влади 1917–1919. Відень–Київ : Накладом Української Партії Самостійників–Соціалістів, в друкарні Мехітарметів у Відні, 1920. 32 с.

1758. Тимошенко Ю. А. Конструирование уголовно-правовых норм об ответственности за экологические преступления: проблемы теории и практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2019. 537 с.

1759. Тимошенко І. Борьба съ земельным хищничеством: бытовые очерки. Санкт-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлихъ, 1887. 240 с.

1760. Тимчук О. Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2005. 16 с.

1761. Титова Н. До концепції нового основного земельного закону України. *Право України*. 2000. № 4. С. 68–73.

1762. Тихий В. П. Відповідальність за злочини проти безпеки людини. *Новітні кримінально-правові дослідження*. Зб. наукових праць. 2016. С. 5–13.

1763. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. Москва : НОРМА, 1996. 432 с.

1764. Тихомиров Н. Н. Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов. Москва, Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1941. 256 с.

1765. Ткачевский Ю. М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели. *Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право*. 2000. № 6. С. 18–19.

1766. Ткаченко В. И. Равенство уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1991. № 12. С. 86–89.

1767. Ткачук Ю. О. Принципи побудови кримінально-правових санкцій: спроба вирішення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 44. С. 588–591.

1768. Тоболкин П. С. Научно-технический прогресс и вопросы законодательной конструкции диспозиций преступлений. *Научно-технический прогресс и проблемы уголовного права* : сб. материалов науч.-практ. конф. Москва : Изд-во Все-

союзного ін-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1975. С. 89–95.

1769. Тоцька К. М. Поняття земельної ділянки як об'єкта права власності: підходи до тлумачення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2014. Вип. 17. С. 254–257.

1770. Трайнин А. Н. Избранные труды / составление, вступительная статья д-ра юрид. наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 896 с.

1771. Третяк А. М., Бамбідра Д. І. Земельні ресурси України та їх використання : монографія. Київ : ЦЗРУ, 2003. 143 с.

1772. Тростюк З. А. Врахування правил законодавчої техніки при внесенні змін та доповнень у Кримінальний кодекс України. *Правова політика Української держави* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 2. 19–20 лютого 2010 року. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 170–173.

1773. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія. Київ : Атіка, 2003. 144 с.

1774. Трубников В. М. Система мер уголовно-правового воздействия вместо системы наказаний. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2011. № 9. С. 193–201.

1775. Труды редакционной Комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1903. Т. V: Проект положения о надельных землях съ объяснениями. 559 с.

1776. Туляков В. О. Порівняльний метод у науці кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 29–40.

1777. Туляков В. Шляхи гармонізації кримінального законодавства. *Актуальні проблеми європейської інтеграції* : зб. статей з питань європейської інтеграції та права / за ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С. 140–144.

1778. Тупико И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. 26 с.

1779. Тупико И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. 172 с.

1780. Тупико И. Уголовная ответственность граждан за самовольный захват земель. *Советская юстиция*. 1973. № 8. С. 4–5.

1781. Турлова Ю. Кримінально-правова охорона довкілля у законодавстві країн Європейського Союзу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 1. Ч. 2. С. 92–95.

1782. Турлова Ю. Кримінологічний аналіз сучасного стану екологічної злочинності в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 66–72.

1783. Турлова Ю. А. Деякі показники латентності екологічної злочинності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. Ч. 2. С. 194–199.

1784. Турлова Ю. А. Проблеми пеналізації злочинів проти довкілля в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2/1. С. 124–129.

1785. Турлова Ю. А. Протидія екологічної злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 466 с.
1786. Турлова Ю. А. Фактори латентності екологічної злочинності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 2. С. 95–102.
1787. Турубинер А. М. Право государственной собственности на землю в Советском Союзе. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1958. 330 с.
1788. Тютюгин В. И. Некоторые вопросы назначения наказания по соглашению сторон в связи с принятием нового Уголовного процессуального Кодекса Украины. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 81–86.
1789. Тютюгин В. И. Применение наказания по УК Украины 2001 г. (противоречия, несоответствия и неточности законодательного регулирования). *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 285–287.
1790. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики : сборник очерков / под ред. В. В. Лунеева. Москва : Изд-во Юрайт, 2010. 779 с.
1791. Уголовное право. Общая часть : учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2008. 1008 с.
1792. Уголовное право. Особенная часть : учебник / отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. Г. П. Новоселов. 4-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2001. 1008 с.
1793. Уголовное право зарубежных стран / Г. А. Есаков, Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова. Москва : Проспект, 2009. 336 с.
1794. Уголовное право зарубежных стран. Общая и особенная части : учебник / под ред. И. Д. Козочкина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.
1795. Уголовное право зарубежных стран в 3 т. Том 3. Особенная часть : учебник для бакалавриата и магистратуры / Н. Е. Крылова и др.; отв. ред. Н. Е. Крылова. 5-е изд., пер. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 397 с.
1796. Уголовное право на современном этапе: проблемы преступления и наказания / Н. А. Беляев, В. К. Глистин, В. В. Орехов и др.; под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. 608 с.
1797. Уголовное право. Особенная часть : учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. 4-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2008. 1008 с.
1798. Уголовное право России: Общая часть : учебник / А. И. Бойцов, И. В. Волгарёва, Б. В. Волженкин, И. В. Золотарёв и др.; под ред. Н. М. Кропачева, Б. В. Волженкина, В. В. Орехова. Санкт-Петербург : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2006. 1064 с.
1799. Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А. И. Рапога. 3-е изд., с изм. и доп. Москва : Эксмо, 2009. 704 с.
1800. Уголовное право УССР. Особенная часть: учебник / под ред. М. И. Бажанова и др. Киев : Выща шк. Головное изд-во, 1989. 503 с.
1801. Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. Санкт-Петербург : Издание Сенатской Типографии, 1903. 144 с.

1802. Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комиссіи, представленія Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общаго собранія Государственного Сената. Санкт-Петербургъ : Изданіе Н. С. Таганцева, 1904. 1124 с.

1803. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353#pos=1;-261.

1804. Уголовный кодекс Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.

1805. Уголовный кодекс Кыргызской Республики. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527>.

1806. Уголовный кодекс Латвийской Республики. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966>.

1807. Уголовный кодекс Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>.

1808. Уголовный кодекс Республики Беларусь. URL: http://etalonline.by/?type=text&regnum=НК9900275#load_text_none_1_.

1809. Уголовный кодекс Республики Казахстан. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252.

1810. Уголовный кодекс Республики Таджикистана. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325#pos=3381;-30.

1811. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. URL: http://lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=111457.

1812. Уголовный кодекс Российской Федерации. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_10699/.

1813. Уголовный кодекс Республики Молдова. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/>.

1814. Уголовный кодекс Туркменистана. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286#pos=1428;-247.

1815. Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Ф. Г. Бурчак и др. Киев : Политиздат, 1987. 880 с.

1816. Уголовный кодекс Украины : комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. Харьков : Одиссей, 2001. 960 с.

1817. Уголовный кодекс Японии / науч. ред. и предисловие д-ра юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 226 с.

1818. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 650 с.

1819. Уголовный кодекс штата Техас / науч. ред. и предисл. канд. юрид. наук, проф. И. Д. Козочкина; пер. с англ. Д. Г. Осипова, И. Д. Козочкина. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 576 с.

1820. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве. Тбилиси : Мецниереба, 1976. 132 с.

1821. Указатель законовъ для сельскихъ хозяевъ. Санкт-Петербургъ : Типографія Карла Крайя, 1845. 308 с.

1822. Україна – Звіт з аналізу навколишнього середовища. Міжнародний банк реконструкції та розвитку/Світовий банк, 2016. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/589411470215950798/pdf/ACS16696-UKRAINIAN-PUBLIC-Ukraine-CountryEnvironmentalAnalysisUAWeb.pdf>.

1823. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. 424 с.

1824. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

1825. Уланов В. Я. Волочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства. Минск : Издатель В. Хурсик, 2005. 256 с.

1826. Уложение о наказаниях уголовныхъ и исправительныхъ. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. 914 с.

1827. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года. Издано Н. С. Таганцевым. Изд. 9-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1898. 918 с.

1828. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1866 года. Съ дополненіями по 1-е января 1876 г. Составленное Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1889. 742 с.

1829. Ус О. Правила кваліфікації злочинів, вчинених у співучасті. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 149–159.

1830. Ус О. В. Кримінально-правовий вплив: сутність і зміст. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 213–217.

1831. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації. Харків : Право, 2018. 368 с.

1832. Уставъ о наказанияхъ, налагаемыхъ мировыми судьями. Съ дополненіями по продолженію 1895 г., съ приложеніямъ мотивовъ и извлеченій изъ решеній касаціонныхъ департаментовъ Сената / изданъ Н. С. Таганцевымъ. Изд. 14-е, дополн. Санкт-Петербургъ, 1902. 437 с.

1833. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харків : Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. 104 с.

1834. Устрицька Н. І. Кваліфікація повторності злочинів : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2011. 209 с.

1835. Устрицька Н. І. Механізм кримінально-правового реагування на вчинення злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 2. С. 311–320.

1836. Устрицька Н. І. Форми реалізації кримінальної відповідальності: деякі міркування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вып. 1. Т. 4. С. 50–53.

1837. Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 28 серпня 2013 р. у справі № 524/4965/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33173719>.

1838. Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 5 грудня 2013 р. у справі № 524/10948/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36044207>.

1839. Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 4 липня 2019 р. у справі № 199/5125/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82833345>.

1840. Ухвала Апеляційного суду Волинської області від 20 січня 2016 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55105389>.

1841. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 24 грудня 2015 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54586921#>.

1842. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 14 червня 2017 р. у справі № 195/567/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67341590#>.

1843. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 6 липня 2016 р. у справі № 227/4079/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58855374>.

1844. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 23 листопада 2017 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70511112>.

1845. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 27 лютого 2018 р. у справі № 236/2139/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72481816>.

1846. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 19 квітня 2018 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73728488>.

1847. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1-765/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33079664>.

1848. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 11 квітня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57106578>.

1849. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 3 липня 2019 р. у справі № 754/7203/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82913640>.

1850. Ухвала Апеляційного суду Кіровоградської області від 12 квітня 2017 р. у справі № 385/10/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65949279#>.

1851. Ухвала Апеляційного суду Одеської області від 3 березня 2015 р. у справі № 501/5370/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43090955>.

1852. Ухвала Апеляційного суду Херсонської області від 31 березня 2016 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56938397>.

1853. Ухвала Апеляційного суду Хмельницької області від 12 лютого 2008 р. у справі № 11-153/2008 р.

1854. Ухвала Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2014 р. у справі № 171/1686/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39422148>.

1855. Ухвала Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 14 березня 2014 р. у справі № 219/1200/2014-к.

1856. Ухвала Баглійського районного суду Дніпропетровської області від 16 вересня 2013 р. у справі № 207/2605/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34136854>.

1857. Ухвала Барішівського районного суду Київської області від 13 листопада 2014 р. у справі № 355/746/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41640204>.

1858. Ухвала Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 27 листопада 2013 р. у справі № 310/10957/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35812291>.

1859. Ухвала Бершадського районного суду Вінницької області від 29 листопада 2018 р. у справі № 126/1769/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78249052>.

1860. Ухвала Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 3 грудня 2015 р. у справі № 495/7846/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54536281>.

1861. Ухвала Біловодського районного суду Луганської області від 21 лютого 2018 р. у справі № 408/195/18-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72341751#>.

1862. Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 25 листопада 2016 р. у справі № 573/1952/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62995566>.

1863. Ухвала Бородянського районного суду Київської області від 28 лютого 2019 р. у справі № 360/279/17-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80185772>.

1864. Ухвала Бродівського районного суду Львівської області від 8 грудня 2014 р. у справі № 439/1934/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42108217>.

1865. Ухвала Буринського районного суду Сумської області від 19 листопада 2019 р. у справі № 574/973/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85735677>.

1866. Ухвала Варвинського районного суду Чернігівської області від 31 травня 2019 р. у справі № 731/171/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82148998>.

1867. Ухвала Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 червня 2017 р. у справі № 172/535/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66865121>.

1868. Ухвала Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 серпня 2018 р. у справі № 172/776/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75608485>.

1869. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 18 лютого 2019 р. у справі № 227/1506/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80081014>.

1870. Ухвала Великопетигського районного суду Херсонської області від 23 жовтня 2013 р. у справі № 649/907/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35290425>.

1871. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 27 березня 2019 р. у справі № 1-8/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80889416>.

1872. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 травня 2018 р. у справі № 665/2387/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74262204>.

1873. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 вересня 2019 р. у справі № 664/130/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84229837>.

1874. Ухвала Вишгородського районного суду Київської області від 1 листопада 2011 р. у справі № 1-114/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48349950>.

1875. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 31 серпня 2016 р. у справі № 826/1162/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/60759224>.

1876. Ухвала Віньковецького районного суду Хмельницької області від 27 лютого 2015 р. у справі № 670/1012/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42924069>.

1877. Ухвала Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 8 квітня 2014 р. у справі № 154/991/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38087092>.

1878. Ухвала Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 15 травня 2017 р. у справі № 154/1282/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66469658>.

1879. Ухвала Гадяцького районного суду Полтавської області від 3 травня 2019 р. у справі № 526/98/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81522978>.

1880. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 20 грудня 2013 р. у справі № 653/3807/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39269472>.

1881. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 3 липня 2015 р. у справі № 653/1519/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46105683>.

1882. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 16 травня 2019 р. у справі № 576/747/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81778382>.

1883. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 5 вересня 2019 р. у справі № 576/1111/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84055211>.

1884. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 28 листопада 2019 р. у справі № 576/1831/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85937608>.

1885. Ухвала Голованівського районного суду Кіровоградської області від 7 листопада 2013 р. у справі № 386/1405/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34652200>.

1886. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 20 квітня 2015 р. у справі № 752/3767/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43748789>.

1887. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 28 серпня 2015 р. у справі № 752/3767/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49484737>.

1888. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 7 лютого 2019 р. у справі № 752/6378/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79678298>.

1889. Ухвала Городнянського районного суду Чернігівської області від 4 грудня 2018 р. у справі № 732/1389/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78301408>.

1890. Ухвала Горохівського районного суду Волинської області від 5 червня 2019 р. у справі № 155/236/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82196723>.

1891. Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 14 грудня 2016 р. у справі № 754/14681/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63414898>.

1892. Ухвала Джанкойського міськрайонного суду АРК від 18 лютого 2014 р. у справі № 105/4698/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37294190>.

1893. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 5 лютого 2019 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79738264>.

1894. Ухвала Дніпровського Апеляційного суду від 1 липня 2019 р. у справі № 179/1342/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82913339>.

1895. Ухвала Дніпровського Апеляційного суду від 5 серпня 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83562880>.

1896. Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 175/3339/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40851785>.

1897. Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 20 квітня 2015 р. у справі № 175/1470/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45914225>.

1898. Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 22 травня 2015 р. у справі № 175/1879/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46081967>.

1899. Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 3 червня 2019 р. у справі № 227/1330/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82298365>.

1900. Ухвала Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 23 травня 2019 р. у справі № 211/1687/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81926685>.

1901. Ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 22 вересня 2014 р. у справі № 130/2731/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40560213>.

1902. Ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 9 вересня 2015 р. у справі № 1-кп/130/107/2015. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49921496>.

1903. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 29 листопада 2013 р. у справі № 201/3855/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35803120>.

1904. Ухвала Зміївського районного суду Харківської області від 15 серпня 2016 р. у справі № 621/2400/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59686517>.

1905. Ухвала Зіньківського районного суду Полтавської області від 21 листопада 2019 р. у справі № 530/1289/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85790233>.

1906. Ухвала Золочівського районного суду Львівської області від 28 березня 2018 р. у справі № 445/179/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73075218>.

1907. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 344/12403/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37053465>.

1908. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 20 липня 2015 р. у справі № 202/5658/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52829926>.

1909. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 28 січня 2019 р. у справі № 202/370/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79434652>.

1910. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 19 липня 2019 р. у справі № 202/4336/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83120199>.

1911. Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 7 липня 2017 р. у справі № 132/780/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67722588>.

1912. Ухвала Канівського міськрайонного суду Черкаської області від 29 жовтня 2018 р. у справі № 697/1978/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77465584>.

1913. Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської області від 26 вересня 2019 р. у справі № 369/7037/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84567788>.

1914. Ухвала Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 16 червня 2015 р. у справі № 203/3535/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45196627>.

1915. Ухвала Козелецького районного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 734/384/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80143908>.

1916. Ухвала Козельщинського районного суду Полтавської області від 16 жовтня 2019 р. у справі № 533/1238/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84947139>.

1917. Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 червня 2015 р. у справі № 6-10584св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44893596>.

1918. Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 листопада 2016 р. у справі № 654/1661/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62754276#>.

1919. Ухвала Коростишівського районного суду Житомирської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 280/1610/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79755857>.

1920. Ухвала Котовського міськрайонного суду Одеської області від 18 липня 2013 р. у справі № 505/2665/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32628037>.

1921. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 5 червня 2013 р. у справі № 234/6676/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31629182>.

1922. Ухвала Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 21 жовтня 2013 р. у справі № 204/2369/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34343726>.

1923. Ухвала Красногвардійського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2017 р. у справі № 204/3437/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67259879>.

1924. Ухвала Красноградського районного суду Харківської області від 14 червня 2019 р. у справі № 626/1216/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82456590>.

1925. Ухвала Краснодонського міськрайонного суду Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013>.

1926. Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 30 липня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32777363>.

1927. Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 11 грудня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36195811>.

1928. Ухвала Ладизинського міського суду Вінницької області від 22 листопада 2018 р. у справі № 147/1149/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215771>.

1929. Ухвала Лановецького районного суду Тернопільської області від 21 травня 2014 р. у справі № 602/393/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38920343>.

1930. Ухвала Ленінського районного суду м. Полтави від 13 липня 2015 р. у справі № 553/2665/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47816794>.

1931. Ухвала Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 6 березня 2017 р. у справі № 205/9077/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65122945>.

1932. Ухвала Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 19 грудня 2018 р. у справі № 205/8002/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78963799>.

1933. Ухвала Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 19 лютого 2019 р. у справі № 180/128/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82196723>.

1934. Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509>.

1935. Ухвала Межівського районного суду Дніпропетровської області від 21 грудня 2018 р. у справі № 172/660/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78753062>.

1936. Ухвала Межівського районного суду Дніпропетровської області від 3 липня 2019 р. у справі № 181/710/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783771>.

1937. Ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 15 липня 2019 р. у справі № 447/884/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83092459>.

1938. Ухвала Мостиського районного суду Львівської області від 6 липня 2018 р. у справі № 448/923/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75173795>.

1939. Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 27 серпня 2019 р. у справі № 740/2989/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83868339>.

1940. Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 лютого 2014 р. у справі № 182/8910/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37287728>.

1941. Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 16 квітня 2019 р. у справі № 182/1071/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81211952>.

1942. Ухвала Новосанжарського районного суду Полтавської області від 9 грудня 2016 р. у справі № 542/1704/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63382083>.

1943. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 9 квітня 2014 р. у справі № 509/4167/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38408869>.

1944. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 25 листопада 2014 р. у справі № 509/3821/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41584724>.

1945. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 18 жовтня 2017 р. у справі № 509/890/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69583934>.

1946. Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 12 вересня 2017 р. у справі № 240/528/17 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68839780>.

1947. Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 16 травня 2018 р. у справі № 240/283/18 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74032362>.

1948. Ухвала Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 13 жовтня 2016 р. у справі № 184/1726/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61979690>.

1949. Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 8 липня 2015 р. у справі № 185/7293/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52244266>.

1950. Ухвала Першотравневого районного суду Донецької області від 10 грудня 2018 р. у справі № 241/2065/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78453672>.

1951. Ухвала Першотравневого районного суду Донецької області від 27 листопада 2019 р. у справі № 241/2108/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85946774>.

1952. Ухвала Петрівського районного суду Кіровоградської області від 14 травня 2014 р. у справі № 400/30/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38713341>.

1953. Ухвала Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 квітня 2019 р. у справі № 188/107/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81442932>.

1954. Ухвала Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 31 травня 2019 р. у справі № 188/107/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82199930>.

1955. Ухвала Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 742/27/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80144329>.

1956. Ухвала Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 27 червня 2018 р. у справі № 241/871/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74983713>.

1957. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 27 листопада 2014 р. у справі № 522/1849/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41775400>.

1958. Ухвала Путивльського районного суду Сумської області від 20 лютого 2019 р. у справі № 574/100/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80002454>.

1959. Ухвала Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 10 вересня 2014 р. у справі № 206/5246/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40408203>.

1960. Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 16 березня 2018 р. у справі № 759/3069/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72792538>.

1961. Ухвала Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 липня 2018 р. у справі № 191/1109/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75458498>.

1962. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 22 вересня 2017 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69052536>.

1963. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71499374>.

1964. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 2 жовтня 2019 р. у справі № 236/2856/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84928477>.

1965. Ухвала Солонянського районного суду Дніпропетровської області від 1 листопада 2016 р. у справі № 192/2949/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62359445>.

1966. Ухвала Сторожинського районного суду Чернівецької області від 18 березня 2019 р. у справі № 723/75/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80614833>.

1967. Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 27 листопада 2017 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70513949>.

1968. Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 24 липня 2019 р. у справі № 456/2555/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83219414>.

1969. Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 4 жовтня 2019 р. у справі № 456/3633/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84733090>.

1970. Ухвала Сумського районного суду Сумської області від 21 листопада 2016 р. у справі № 587/1456/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63176284>.

1971. Ухвала Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 18 лютого 2015 р. у справі № 215/4234/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42753896>.

1972. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 8 квітня 2013 р. у справі № 607/5869/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30728899>.

1973. Ухвала Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 12 вересня 2018 р. у справі № 195/435/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76430573>.

1974. Ухвала Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 7 лютого 2019 р. у справі № 195/33/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79885673>.

1975. Ухвала Ульяновського районного суду Кіровоградської області від 20 лютого 2017 р. у справі № 385/10/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64815344>.

1976. Ухвала Харківського апеляційного адміністративного суду від 20 листопада 2007 р. у справі № 22-а-1638/07.

1977. Ухвала Харківського районного суду Харківської області від 16 січня 2013 р. у справі № 635/12149/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37691867>.

1978. Ухвала Червоноградського міського суду Львівської області від 16 січня 2015 р. у справі № 459/2116/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42491071>.

1979. Ухвала Червонозаводського районного суду м. Харкова від 17 червня 2016 р. у справі № 646/11256/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58423233>.

1980. Ухвала Чернігівського районного суду Чернігівської області від 26 вересня 2018 р. у справі № 737/776/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76716978>.

1981. Ухвала Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 3 жовтня 2013 р. у справі № 589/4988/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33876086>.

1982. Ухвала Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області від 22 жовтня 2013 р. у справі № 198/606/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34254565>.

1983. Ухвала Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 27 серпня 2014 р. у справі № 354/472/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40262229>.

1984. Учебник уголовного права. Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Йорк, 1996. 414 с.

1985. Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А. Э. Жалинский. Москва : Изд-во Эксмо, 2005. 1088 с.

1986. Ушаков А. В. Ответственность за групповые преступления (Общие вопросы). Калинин : Изд-во Калининского государственного университета., 1975. 71 с.

1987. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки : учебник. Москва : Издательство Экзамен, 2005. 528 с.

1988. Фалилеев В. А. Незаконная рубка и кража древесины: возможна ли совокупность преступлений? URL: web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=pf.
1989. Фаткулин С. Т. Уголовно-правовая охрана земли. Москва : РАП, 2008. 165 с. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/criminal/article158.html>.
1990. Фаткулин С. Т. Уголовно-правовая охрана земли по законодательству отдельных зарубежных стран: сравнительно-правовой анализ. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2006. № 13. С. 349–355.
1991. Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве: проблемы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 199 с.
1992. Феденко П. Влада Павла Скоропадського (пятьдесяті роковини перевороту в Україні). Лондон–Мюнхен : Наше слово, 1968. 34 с.
1993. Федоров В. Н. Вопросы совершенствования законодательства о самовольном захвате земли. *Уголовно-правовая охрана экономической системы СССР* : Сборник науч. трудов. Москва : Всесоюзный НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1987. С. 77–79.
1994. Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1986. 16 с.
1995. Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1986. 184 с.
1996. Федорович В. Земля як об'єкт земельних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Вип. 43. С. 249–254.
1997. Федорчак І. В. Адміністративно-правова характеристика об'єкта адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 1. С. 158–163.
1998. Федорчак І. В. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 137–140.
1999. Федотова Г. В. Правове регулювання інституту кримінального проступку у Франції, Німеччині та Великобританії. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 275–279.
2000. Федотова Г. В. Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 37 с.
2001. Федчишин Д. В. Особливості охорони та раціонального використання земель громадської забудови. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. С. 272–277.
2002. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія. Київ : Атіка, 2004. 279 с.
2003. Фесенко Є. В. Об'єкт злочину з погляду реалій. *Юридичний вісник України*. 1997. № 33. С. 3
2004. Фесенко Є. Ознаки злочину та його складу в контексті підстави кримінальної відповідальності. *Право України*. 2011. № 9. С. 76–81.
2005. Фесенко Є. В. Регламентация відповідальності за злочини та проступки за законодавством України (шляхи вирішення проблеми). *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 88–91.
2006. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.

2007. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния. *Советское государство и право*. 1977. № 3. С. 135–138.
2008. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права. Томск : Изд-во ТГУ, 1981. 214 с.
2009. Филимонов В. Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству. Москва : НОУ Институт актуального образования «ЮрИнфоР-МГУ», 2008. 249 с.
2010. Філатов І. Постійне користування не для всіх: держава справді підтримує фермерів? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/181665_postyne-koristuvannya-ne-dlya-vskh-derzhava-spravd-pdtrimu-fermerv.
2011. Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. 233 с.
2012. Фінашко В. Ответственность за нарушение земельного законодательства при самовольном занятии земельных участков. *Вестник налоговой службы Украины*. 2006. № 38. С. 26–27.
2013. Фойницкий И. Я. Курсь уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество. Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. 440 с.
2014. Фріс П. Л. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 152–156.
2015. Фріс П. Л. Злочин і кримінальна провина: проблеми нормативного закріплення. *Право України*. 2011. № 9. С. 42–49.
2016. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Атіка, 2009. 512 с.
2017. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. 440 с.
2018. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. 124 с.
2019. Фріс П. Л., Медичкий І. Б. Ознаки та склад кримінального проступку. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2007. № 2. С. 166–171.
2020. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института*. 1969. Вып. 10. С. 184–225.
2021. Фролов М. В. Имущество как предмет хищения: единство и дифференциация гражданско-правового и уголовно-правового моментов понятия : дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 208 с.
2022. Фурсов В. И. Охрана природы и сельское хозяйство. Алма-Ата : Кайнар, 1987. 222 с.
2023. Хавронюк М. Диференціація кримінальної відповідальності: чи кримінальна безвідповідальність? *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 8. С. 3–7.
2024. Хавронюк М. І. Відгук на автореферат дисертації Орловської Наталії Анатоліївни на тему: «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. 5 с.

2025. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності* : матеріали міжнародного симпозіуму 11–12 вересня 2009 р. Львів : ЛьвДУВС, 2009. С. 243–248.

2026. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. 504 с.

2027. Хавронюк М. І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони мають бути? *Юридичний вісник України*. 2013. № 21. 25–31 травня.

2028. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн : монографія. Київ : Істина, 2006. 192 с.

2029. Хавронюк М. І. Концепцію визначено: адміністративні проступки, кримінальні проступки, злочини. Настав час розмежувати. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 182–186.

2030. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

2031. Хавронюк М. І. Кримінальний проступок – нова правова реалія. *Юридичний вісник України*. 2012. № 27. 7–13 липня.

2032. Хавронюк М. І. Кримінально-правова система в Україні у взаємодії із зарубіжними кримінально-правовими системами (частина II). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 9–43.

2033. Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 298–347.

2034. Хавронюк М. І. Нові види покарання: чи потрібно їх передбачати у Кримінальному кодексі України? *Альманах кримінального права*. 2009. Вип 1. С. 401–414.

2035. Хавронюк М. І. Щодо відповідності санкцій кримінально-правових норм суспільній небезпеці діянь. *Науковий вісник ДЮІ МВС України*. 2001. № 1. С. 101–109.

2036. Хан-Магомедов Д. О. Санкции уголовно-правовых норм и практика применения наказаний. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1976. С. 67–77.

2037. Харитоновна Т. Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 322 с.

2038. Харківський С. А. Адміністративно-правове забезпечення охорони земель України від нераціонального використання: історико-ретроспективний аналіз. *Правова позиція*. 2017. № 2. С. 200–210.

2039. Харь І. О. Кримінально-правова охорона атмосферного повітря : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 18 с.

2040. Хилюк С. В. Lex stricta як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 3. С. 92–103.

2041. Хилюк С. В. Проблеми врахування стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у застосуванні конфіскації, передбаченої КК України. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 жовтня 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2015. С. 238–243.

2042. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. 304 с.

2043. Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 270 с.

2044. Ходико Ю. Є. Співвідношення понять «земля» та «земельна ділянка» в аспекті визначення предмета договору іпотеки. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова, 16 берез. 2012 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2012. С. 279–281.

2045. Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 8. С. 65–67.

2046. Хомутов Р. В. Ответственность за регистрацию незаконных сделок с землей (ст. 170 УК РФ): дис. ... канд. юрид. наук. Кисловодск, 2014. 185 с.

2047. Хомутов Р. В. Развитие в дореволюционной России законодательства об охране земельных ресурсов. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2011. № 4. С. 266–269.

2048. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. 800 с.

2049. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2010. 41 с.

2050. Худоба Н. В. Кодифікація Австрійського права та особливості її застосування у Галичині. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2007. Т. 20. № 2. С. 295–299.

2051. Хюпер Райнер-Йорг. Применение экологического права в Германии. *Экологическая преступность в Европе* / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О. Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва: Издательский Дом «Городец», 2010. С. 163–171.

2052. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. / пер. с нем. Москва: Междунар. отношения, 2000. Том I. Основы. 480 с.

2053. Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 19 с.
2054. Цвіркун Н. Ю. Особливості предмета злочинного безгосподарського використання земель. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1. С. 163–173.
2055. Цвіркун Н. Ю. Проблемні питання гуманізації покарання за безгосподарське використання земель. *Форум права*. 2011. № 4. С. 776–784.
2056. Цвіркун Н. Ю. Соціальна обумовленість кримінально-правової заборони безгосподарського використання земель. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 100–108.
2057. Цвіркун Н. Ю. Характеристика суспільно небезпечних наслідків від безгосподарського використання земель. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 78–85.
2058. Церетели Т. В. Деликты создания опасности. *Советское государство и право*. Москва: Наука, 1970. № 8. С. 56–64.
2059. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. Москва : Юрид. лит., 1963. 383 с.
2060. Цибулін Т. Г. Кримінальна відповідальність за пособництво у вчиненні злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 209 с.
2061. Цивільне право : підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
2062. Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Одеса : Юридична література, 2004. 856 с.
2063. Чеботарьова Г. В. Методологічні засади дослідження проблем кримінально-правової охорони правопорядку у сфері медичної діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. № 2-2. С. 273–279.
2064. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правова охорона правопорядку в сфері медичної діяльності : монографія. Київ : КНТ, 2011. 616 с.
2065. Чепка О. В. Аналіз кримінологічних показників злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 107–117.
2066. Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 144–149.
2067. Чепка О. В. Стаття 197-1 Кримінального кодексу України потребує вдосконалення. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.). Донецьк : «Норд Комп'ютер», 2009. С. 127–129.
2068. Черкаська Н. В., Коряченко А. О. Щодо доведення наявності умов набуття земельної ділянки за набувальною давністю громадянами України. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1130–1134.
2069. Чорней С. В. Осудність як ознака суб'єкта злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 23 с.

2070. Чиж Ю. В. Адміністративна відповідальність за службові правопорушення у сфері земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.
2071. Чиж Ю. В. Самовільне зайняття земельних ділянок як наслідок недосконалості адміністративного та земельного законодавства. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 4. С. 119–124.
2072. Чижаєв В. І. Звільнення особи від кримінальної відповідальності, передбачене ст. 45 КК України (дійове каяття): юридико-правові аспекти. *Молодий вчений*. 2014. № 4. С. 39–42.
2073. Чорній С. М. Про деякі аспекти правового регулювання земельних відносин. URL: elibrary.nubip.edu.ua/5496/.
2074. Чорнозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 208 с.
2075. Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния : монография. Киев : Вища шк., 1992. 171 с.
2076. Чугунніков І. І. Об'єкт злочину як нормативне поняття. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2017. № 4. С. 60–73.
2077. Чугунніков І. І. Об'єкт злочину як підстава для побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 389–406.
2078. Чугунніков І. І. Об'єкт преступления в современной уголовно-правовой науке. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. 17. С. 314–347.
2079. Чугунніков І. І. Соціально-нормативна концепція об'єкта злочину (кримінального правопорушення). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Т. 17. С. 155–190.
2080. Чумак К. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим vs угода про примирення: проблеми розмежування. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 135–141.
2081. Чумак Ю. Я. Загальна характеристика адміністративних правопорушень у сфері земельних правовідносин. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 186–194.
2082. Чус О. В. Власність як об'єкт незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося в неї. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 119–125.
2083. Шамардин А. Примирение сторон и отказ от поддержания обвинения должны утверждаться судом. *Рос. юстиция*. 2001. № 2. С. 60–61.
2084. Шаповалова О. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб: актуальні проблеми застосування. *Застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб* : матеріали міжнародного круглого столу (30 липня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 26–29.
2085. Шапченко С. Зробити краще, щоб не вийшло як завжди. *Дзеркало тижня*. 22 жовтня 2011 р. № 38.

2086. Шапченко С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету. Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 63–67.
2087. Шапченко С. Д. Оценочные признаки в составах конкретных преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1988. 24 с.
2088. Шапченко С. Д. Склад злочину як кримінально-правовий феномен: сутність та основні форми існування. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 240–243.
2089. Шапченко С. Д. Співучасть у злочині: постатейний коментар до розділу VI Загальної частини Кримінального кодексу України. *Законодавство України: науково-практичні коментарі*. 2003. № 9. С. 68–110.
2090. Шармар О. М. Кримінальний проступок: історія і сучасність. *Науковий Вісник Національної Академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 356–364.
2091. Швец А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
2092. Швец А. Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Митна справа*. 2011. № 1. Ч. 2. С. 307–314.
2093. Швец В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. 244 с.
2094. Швидченко І. Г. Умови криміналізації злочинів у сфері землекористування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 159–162.
2095. Шевченко Є. В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 104–113.
2096. Шевченко Є. В. Злочини з похідними наслідками в кримінальному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 200 с.
2097. Шевчук А. В. Подвійна форма вини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. 2005. Вип. 273: Правознавство. С. 102–106.
2098. Шість тисяч незаконних гаражів та близько 600 МАФів встановлено у Вінниці. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/shist-tisyach-nezakonnih-garazhiv-ta-blizko-600-mafiv-vstanovleno-u-vi-59669.html>.
2099. Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело. Санкт-Петербург : Типография В. О. Киршбаума, 1904. 171 с.
2100. Шулепова Л. Ф. Юридическая природа уголовно-правовых положений в Экологическом кодексе Франции. *Вестник МГЛУ*. 2014. Вып. 15. С. 96–104.
2101. Шульга А. Сравнительно-правовой анализ преступлений в сфере охраны земельных ресурсов в уголовном законодательстве постсоветских государств. *Leges si Viata*. 2015. № 8–2. С. 112–116.
2102. Шульга А. М. Генеза кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3. С. 87–98.
2103. Шульга А. М. Загально-теоретична парадигма визначення земельних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 205–208.

2104. Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. 668 с.
2105. Шульга А. М. Земельні ресурси під охороною Кримінального кодексу України. *Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19–20 вересня 2013 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 166–173.
2106. Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НікаНова, 2012. 192 с.
2107. Шульга А. М. Злочини у сфері земельних відносин та кримінально-правова політика України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 87–94.
2108. Шульга А. М. Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 88–100.
2109. Шульга А. М. Коментар до ст. 254 КК України. *Законодавство України: науково-практичні коментарі*. 2005. № 6. С. 62–70.
2110. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 207 с.
2111. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НікаНова, 2013. 256 с. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/194>.
2112. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 206 с.
2113. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 525 с.
2114. Шульга А. М. Науково-теоретичне визначення об'єкта земельних злочинів через призму земельних правовідносин. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 270–273.
2115. Шульга А. М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 1999. Спец. вип. у чотирьох частина. Харків, Ч. 3. С. 70–74.
2116. Шульга А. М. Особливості кримінально-правової охорони земельних ресурсів. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2015 року, м. Харків. МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. С. 90–91.
2117. Шульга А. М. Про безпосередній об'єкт безгосподарського використання земель. *Право і суспільство*. 2003. № 10. С. 195–198.
2118. Шульга А. М. Проблеми кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 16. С. 154–157.
2119. Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 298–301.

2120. Шульга А. М., Цвіркун Н. Ю. Щодо можливості визнання юридичної особи суб'єктом злочинного безгосподарського використання земель. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/62525/58059>.

2121. Шульга М. Набувальна давність на земельну ділянку: на шляху з минулого у майбутнє. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 116–125.

2122. Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки. *Юридичний вісник України*. 7–13 серпня 2004 р. № 32.

2123. Шульга М. В. Актуальные проблемы правового регулирования земельных отношений в современных условиях : дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1998. 393 с.

2124. Шульга М. В. До питання про гарантування земельних прав громадян у судовій практиці. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 188–197.

2125. Шульга М. В. Правова природа довічного успадкування володіння землею. *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 241–243.

2126. Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 4. С. 123–134.

2127. Шульга Т. М. Правове регулювання бюджетних доходів, пов'язаних з природокористуванням : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 191 с.

2128. Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.

2129. Шуляк Ю. Л., Олійник О. С. Наслідки незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України): теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 15. Т. 2. С. 121–124.

2130. Шуміло О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини проти довкілля. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 5. С. 181–186.

2131. Шуп'яна Ю. М. Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII–XIX ст. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 95–100.

2132. Шуп'яна Ю. М. Поняття та види злочинів за Австрійським Кримінальним кодексом. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 74–77.

2133. Щербина М. С. Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єктів нерухомості, які на ній розташовані : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 189 с.

2134. Що входить в ВВП: завод, базар, село і люди. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/chto-vhodit-v-vvp-zavod-bazar-selo-i-lyudi-1100780.html>.

2135. Энгельман И. Приобретении права собственности на землю по русскому праву. Санкт-Петербург : Вь Типографіи Николая Тиблена и комп., 1859. 184 с.

2136. Эфендиев Э. М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1993. 23 с.

2137. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. 336 с.
2138. Юридична відповідальність за порушення природоресурсного законодавства України : монографія / О. Б. Німко, Н. В. Бондарчук, Р. Д. Ляшенко та ін.; за заг. ред. О. Б. Німко. Житомир : Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2016. 208 с.
2139. Юрченко А. Стан земельної політики в Україні: матеріали круглого столу «*Стан і стратегія сучасної земельної політики в Україні*», (Київ, 21 трав. 2009 р.). Київ : Либідь, 2009. С. 75–85.
2140. Юрченко Е. С. Правова доля земельних ділянок, наданих особам на праві постійного користування для створення та ведення фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 99–103.
2141. Якісне розслідування злочинів у земельній сфері – пріоритет у роботі органів прокуратури Кіровоградської області. *Вісник прокуратури*. 2017. № 11. С. 73–74.
2142. Яковлев А. М. Социальные функции процесса криминализации. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 95–103.
2143. Яковлева О. В. Уголовная ответственность за регистрацию незаконных сделок с землей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. 28 с.
2144. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-Філософської секції*. Мюнхен : Заграва, 1949. 210 с.
2145. Ялбулганов А. А. Правовое регулирование природоресурсных платежей. Плата за землю: земельный налог, арендная плата, нормативная цена земли. *Государство и право*. 1999. № 12. С. 88–96.
2146. Янишина І. Юридичні помилки: стан наукового дослідження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2012. Вип. 56. С. 53–58.
2147. Янчук Н. Многообразие уголовно-правовых систем современности и проблемы их классификации. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 83–88.
2148. Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. 408 с.
2149. Яремко Г. З. Система заходів кримінально-правового характеру. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 4(25). С. 89–96.
2150. Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 227–232.
2151. Ярмиш Н. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 53–58.
2152. Ярмиш Н. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримі-

---

нального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 11 с.

2153. Ярьмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. 512 с.

2154. Ярьмыш О., Гуржій Т. Правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 83–92.

2155. Ярош В. В. Дійове каяття як підстава звільнення від кримінальної відповідальності, передбачена Загальною частиною Кримінального кодексу України. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1244–1250.

2156. Яценко Д. М. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 205 с.

2157. Яценко А. Проблемні аспекти звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 1. С. 64–70.

2158. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : Ніка-Нова, 2014. 388 с.

2159. Яценко А. М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. *Форум права*. 2013. № 3. С. 775–783.

2160. Яценко А. М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 123–127.

2161. Яценко А. М. Призначення узгодженого покарання у випадку укладення угоди про примирення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 15. С. 121–126.

2162. Яценко А. М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 218 с.

ДОДАТКИ

Додаток А-1

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах франкузської групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Королівство Бельгія</i>	Відділення VIII «Про руйнування огорож, про перестановку та видалення межових стовбців та кутових підставок» Глава III «Руйнування, пошкодження, шкода» розділу IX «Злочини та проступки проти власності»	Стаття 545 Повне чи часткове засипання рову, зривання чи виривання живої чи сухої огорожі, руйнування сільських чи міських огорож, незалежно від матеріалу, з якого вони зроблені, переміщення чи знищення межових стовбців, кутових підставок чи інших дерев, які посаджені чи призначені для встановлення меж між різноманітними земельними ділянками		Позбавлення волі на строк від 8 днів до 6 місяців та штраф від 26 до 200 євро, або одне із зазначених покарань
<i>Єтилет</i>	Розділ 4 «Розтрата. Розтрата державних коштів»	Стаття 546 Діяння, передбачені статтею 545, вчинені з метою заволодіння земельною ділянкою		Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 1 року та штраф від 50 до 2000 євро
		Стаття 549 Затоплення земельної ділянки іншою особою чи направлення води на її ділянку, що спричинило їй шкоду, вчинене із злести чи обманих мотивів		Штраф від 26 до 300 євро
		Стаття 115 Неправомірне розпорядження сільськогосподарськими або вільними землями, що належать благодійним організаціям, шляхом будівництва на ній, засівання, встановлення певних знаків		Тюремна категорія. У всіх випадках злочинець має бути відсторонений від займання відповідної сільськогосподарської ділянки

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	Розділ 13 «Умисне знищення та псування»	Стаття 358 1. Знищення межових знаків	2. Знищення межових знаків, вчинене з метою заволодіння земельною ділянкою	1. Позбавлення волі на строк не більше 3 місяців або штраф. 2. Позбавлення волі на строк не більше 2 років
	Розділ 14 «Вторгнення у володіння»	Стаття 373 Зайняття сільськогосподарських або вільних земель		Арешт до 6 місяців або штраф у розмірі до 200 фунтів
<i>Республіка Ірак</i>	Глава 4 «Злочини проти власності»	Стаття 500 Незаконне зайняття землі, засівання її насінням, чи переміщення по такій землі, або випасання на ній рогатої худоби, в'ючних чи інших тварин		Арешт до 10 днів або штраф не більше 5 динарів
	Глава 10 «Пошкодження та знищення власності»	Стаття 481 Заповнення каналів, руйнування стіни чи забору, зробленого з живих чи мертвих дерев чи іншого матеріалу, або знищення іншим способом межових знаків		Позбавлення волі на строк до 2 років та штраф, що не перевищує 200 динарів
<i>Велике Герцогство Люксембург</i>	Глава III «Злочини третього класу»	Стаття 560 2. Знімання землі, торфу, каміння чи інших матеріалів у місцях громадського надбання чи муніципальних утворень. 3. Захоплення чужої землі будь-якого виду		Штраф від 25 до 250 євро
<i>Сенегал</i>	Секція III «Руйнування, знищення, псування» розділу II «Злочини та проступки проти власності»	Стаття 423 Зайняття чужої землі		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 3 років та штраф

Країна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Французька Республіка	Відділення I «Про прості та кваліфіковані крадіжки» глави I «Про крадіжку» розділу I «Про обманні привласнення» книги 3 «Про майнові злочини та проступки»	Стаття 311-1 Крадіжкою є обманне вилучення речі іншої особи		

**Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин
у країнах германської групи кримінального права**

Країна	Місце знаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Республіка Австрія</i>	<p align="center">Розділ XII «Злочинні діяння проти достовірності документів та засобів доказування»</p>	<p align="center">Стаття 230 Переміщення межових знаків. Неправильне розміщення, пересування, видалення чи приведення у непридатний стан знаків, призначених для позначення межі чи рівня води з наміром створити чи знищити засоби доказування, що має правове значення</p>		<p>Позбавлення волі на строк до 2 років. Не підлягає покаранню особа, яка виправилася чи відновила межовий знак до того, як він був використаний як доказ</p>
	<p align="center">Розділ VII «Загальнонебезпечні злочинні діяння і злочинні діяння проти навколишнього природного середовища»</p>	<p align="center">Стаття 180 Умисне спричинення шкоди навколишньому природному середовищу. 1. Порушення правових приписів чи адміністративних установок, що призвело до забруднення водою чи іншим чином спричиняє їй шкоду або забруднює ґрунт чи повітря, що призвели до: 1) небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей або; 2) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу; 3) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря; 4) витрати на ліквідацію забруднення перевищують 50 тис. євро</p>	<p>2. Якщо забруднення призвело до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликало довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря.</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
		<p align="center">Стаття 181</p> <p align="center">Необережне спричинення шкоди навколишньому природному середовищу.</p> <p>1. Порухнення правих приписів чи адміністративних установок, що призвело через необережність до вчинення діяння, передбаченого статтею 180</p>	<p>2. Якщо забруднення призвело до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликало довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря або витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 1 року або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк до 2 років або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок</p>
		<p align="center">Стаття 181-в</p> <p align="center">Умисні оброблення чи транспортування відходів небезпечне для навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Хто всупереч законодавчим положенням чи адміністративному порядку, поводиться з відходами, зберігає їх чи складус, перероблює, транспортує чи ліквідує таким чином, що призвели до:</p> <p>1) небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей або;</p> <p>2) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу;</p> <p>3) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря;</p> <p>4) витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро.</p>	<p>2. Якщо дії, передбачені частиною 1, призвели до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликали довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря або витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 000 євро.</p> <p>3. Особа, яка порушує приписи, передбачені ст. 2 п. 35 Положення 1013/2006 ЄС про транспортування відходів у великих кількостях</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 2 років або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк до 1 року або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
		<p align="center">Стаття 181-с Необережне оброблення чи транспортування відходів небезпечне для навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Порушення законодавчих положень чи адміністративного порядку, що призвело через необережність до вчинення діяння, передбаченого статтею 181в.</p>	<p>2. Якщо діяння, передбачені частиною 1, призвели до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликали довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря або витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро.</p> <p>3. Особа, яка через недбалість порушує приписи, передбачені ст. 2 п. 35 Положення 1013/2006 ЄС про транспортування відходів у великих кількостях</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 6 місяців або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк до 1 року або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк до 6 місяців або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок.</p>
<i>Грецька Республіка</i>	Глава 26 «Проступки»	<p align="center">Стаття 456 Зайняття землі.</p> <p>Умисне і незаконне зменшення державної або приватної дороги або меж</p>		Штраф або арешт на строк до 3 місяців
<i>Естонська Республіка</i>	Глава 20 «Винні діяння проти навколишнього природного середовища»	<p align="center">Стаття 353 Діяльність, що загрожує рослинності.</p> <p>Проезд на механічному транспортному засобі по природній території чи землям сільськогосподарського призначення, якщо проїзд цими територіями заборонений, а так само неприйняття обов'язкових для землеводів-дільців заходів із попередження хвороб і шкідників рослин або з боротьби з бур'янами</p>		Штраф до 200 штрафних одиниць або арешт

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
		<p>Стаття 359</p> <p>Спричинення шкоди ландшафтам.</p> <p>1. Порушення вимог щодо захисту чи використання берегів чи інших ландшафтних об'єктів, що призвело до істотної шкоди берегу чи іншому ландшафтному об'єкту</p>	<p>2. Те саме діяння, що спричинило істотну шкоду ландшафту чи берегу.</p> <p>3. Діяння, передбачені частиною 1 або 2, вчинені юридичною особою</p>	<p>1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>2. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 1 року.</p> <p>3. Грошове стягнення</p>
		<p>Стаття 360</p> <p>Забруднення навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Незаконний викид у навколишнє природне середовище речовин, енергії чи відходів, а також спричинення понаднормативного шуму, що призвело до небезпеки для життя чи здоров'я людини або небезпеки спричинення серйозної шкоди якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам</p>	<p>спричинили істотну шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварина чи рослин або їх частинам.</p> <p>2-1. Ті ж діяння, що спричинили велику шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам.</p> <p>3. Діяння, передбачені частинами 1, 2, 2-1, вчинені юридичною особою</p>	<p>1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 1 року.</p> <p>2. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>2-1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 5 років.</p> <p>3. Грошове стягнення</p>
		<p>Стаття 361</p> <p>Необережне забруднення навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Незаконний викид у навколишнє природне середовище речовин, енергії чи відходів, а також спричинення понаднормативного шуму, вчинене з необережності, що призвело до небез-</p>	<p>1-1. Ті ж діяння, що спричинили істотну шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам.</p> <p>1-2. Ті ж діяння, що спричинили велику шкоду якості води, ґрунту чи атмосферно-</p>	<p>1. Грошове стягнення.</p> <p>1-1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 1 року.</p> <p>1-2. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>2. Грошове стягнення</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
<i>Ефіопія</i>	Відділення II «Злочини проти нерухомого майна» глави II «Злочини проти власності»	<p>пеки для життя чи здоров'я людини або небезпеку спричинення серйозної шкоди якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам</p> <p>Стаття 649 Пошкодження майна інших, викликане стадом тварин. Умисні і незаконні дії, направлені на дозвол птахам чи тваринам випасатися на землях іншої особи</p> <p>Стаття 650 Порушення володіння. 1. Незаконне, з метою отримати вигоду чи прибуток: А) зайняття державної чи приватної землі або будівлі; Б) інше посягання на приватне володіння</p> <p>Стаття 651 Порушення спеціального права інших. 1. Незаконне, з наміром отримати особистий прибуток чи скористатися незаконними перевагами привласнення громадських чи приватних вод</p> <p>Стаття 652 Знищення межових знаків. Видалення, вигітчення, фальсифікація чи пошкодження межових відміток чи</p>	<p>го повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам.</p> <p>2. Діяння, передбачені частинами 1, 1-1, 1-2, вчинені юридичною особою</p>	Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року
			<p>2. Ті ж дії, вчинені із застосуванням насильства, погрози його застосування або великою кількістю людей, або із використанням зброї</p>	<p>1. Позбавлення волі.</p> <p>2. Арешт до 5 років</p>
			<p>2. Ті ж дії, що спричинили серйозні наслідки</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 3 місяців та штраф.</p> <p>2. Арешт до 5 років</p>
				<p>Позбавлення волі на строк до 5 років або позбавлення волі на строк до 3 місяців</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
<i>Князівство Лхтенштейн</i>	Глава 12 «Злочини проти достовірності документів та знаків»	інших знаків демаркації власності, вчинене з наміром порушити права чи власність іншої особи, або з метою отримання чи забезпечення третім особам незаконних переваг		у менш серйозних випадках
<i>Республіка Парагвай</i>	Глава I «Незаконні дії стосовно природних ресурсів» розділ III «Злочини проти безпеки життя та фізичної недоторканості народу»	Стаття 230 Переміщення межових знаків. Хто переміщує межові знаки чи відмітки рівня води з метою забезпечити докази фактів юридичної дійсності, або робить несприятливим для використання відповідний знак		Позбавлення волі на строк до 2 років
<i>ФРН</i>	Розділ 23 «Підробка документів»	Стаття 199 Забруднення ґрунтів. Порушення правових приписів або адміністративних положень про допуск чи використання добрив, пестицидів чи інших шкідливих для ґрунту речовин		Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф
		Стаття 274 Приховування документів; змінення знаків, що посвідчують межі. 3. Вилучення, знищення, приведення в непридатний стан, пересування чи неправопільне розміщення межового каміння чи інших знаків, що призначені для засвідчення меж чи рівня води		Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
	<p>Розділ 29</p> <p>«Кримінально карані діяння проти природного середовища»</p>	<p>Стаття 324-а</p> <p>Забруднення ґрунтів.</p> <p>Внесення в ґрунт шкідливих речовин чи допущення їх проникнення до ґрунту, вчинене з порушенням адміністративно-правових обов'язків, якщо такі діяння вчинені:</p> <p>1) способом, який може пошкодити здоров'я іншої людини, тварин, рослин чи іншим предметам, що мають цінність, або водоймам, або;</p> <p>2) у значному об'ємі забруднює чи іншим чином впливає на них</p>	<p>1) що спричинило таку шкоду водоймам, ґрунту чи території, що знаходяться під охороною, яка не може бути усунута, або усунення якої вимагає тривалого часу чи великих затрат;</p> <p>2) наносить шкоду громадському забезпеченню водою;</p> <p>3) на тривалий час спричиняє істотну шкоду видам тварин чи рослин, які знаходяться під загрозою вимирання;</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф.</p> <p>Стаття 330</p> <p>Особливо тяжкий виняток караного діяння проти навколишнього природного середовища.</p> <p>Діяння, передбачене статтями 324–329:</p> <p>1) що спричинило таку шкоду водоймам, ґрунту чи території, що знаходяться під охороною, яка не може бути усунута, або усунення якої вимагає тривалого часу чи великих затрат;</p> <p>2) наносить шкоду громадському забезпеченню водою;</p> <p>3) на тривалий час спричиняє істотну шкоду видам тварин чи рослин, які знаходяться під загрозою вимирання;</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
Швейцарська Конфедерація	Розділ 11 «Підrobлення документів»	<p>Стаття 256 Переміщення межового знака чи межового каміння. Усунення межового каміння чи межових знаків, переміщення їх, приведення у непридатний стан, підrobка чи фальсифікація, вчинене з метою спричинити шкоду чужому майну або правам, або отримати для себе чи інших осіб незаконну вигоду.</p>		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф
		<p>Стаття 257 Усунення межових знаків та показників рівня води. Усунення, переміщення, приведення в непридатний стан чи підrobка громадських межових знаків чи показників рівня води</p>		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин
у країнах італо-іберійської групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Князівство Андорра</i>	Розділ II «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 486 Порушення приватної власності. 1. Втручання у нерухоме володіння особи, вчинене із застосуванням насильства або погрозою його застосування, крім тих, що описані у статтях 194–195. 2. Зміна чи знищення межових знаків		Арешт або штраф у розмірі до 600 євро
	Глава I «Злочини проти навколишнього природного середовища та природних ресурсів» Розділ XVI «Злочини проти навколишнього природного середовища»	Стаття 289 Забруднення навколишнього природного середовища. Забруднення атмосфери, землі, надр, вод чи підземних вод, вчинені з порушенням законів чи інших положень, якщо такі дії могли поставити під загрозу баланс флори, природні зони чи життя диких тварин		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років та штраф у розмірі до 60 тис. євро, а також заборона займатися певною діяльністю до 4 років
<i>Республіка Ангола</i>	Глава V «Інші злочини проти власності» розділу VII «Злочини проти майна»	Стаття 300 Лісові пожежі. Спричинення лісових пожеж, що призвели до ерозійного впливу на ґрунт		Позбавлення волі на строк від 1 до 4 років та штраф у розмірі до 30 тис. євро Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф, якщо не застосовується більш суворе покарання за насильство

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Королівство Іспанія</i>		<p>Стаття 403 Знищення чи зміна межових знаків. Знищення чи зміна межових знаків з метою привласнення чужої нерухомості.</p>		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф
	<p>Глава V «Незаконне привласнення» розділу XIII «Злочини проти власності та соціально-економічного порядку»</p>	<p>Стаття 245 1. Зайняття нерухомого майна або захоплення речового права на чуже нерухоме майно шляхом насильства або погрози його застосування</p>	<p>2. Незаконне зайняття нерухомого майна, чужого будинку чи споруди, які не є житлом, або розташування в них проти волі власника</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 1 до 2 років (залежно від отриманої користі та спричинених збитків), а також покарання за насильницькі дії. 2. Штраф від 3 до 6 МЗП</p>
		<p>Стаття 246 Зміна межових знаків, що посвідчують право на приватне чи державне нерухоме майно, якщо такі дії призвели чи могли призвести до отримання прибутку на суму, що перевищує 400 євро</p>		<p>Штраф від 3 до 18 МЗП (залежно від отриманої користі та спричинених збитків), а також покарання за насильницькі дії</p>
		<p>Стаття 247 Незаконне зміна русла природної чи штучної водойми особою, яка не має на це право, якщо такі дії призвели чи могли призвести до отримання прибутку на суму, що перевищує 400 євро</p>		<p>Штраф від 3 до 6 МЗП</p>
	<p>Відділення I «Про шахрайство» Глава VI «Про обманне присвоєння чужого майна» розділу XIII</p>	<p>Стаття 251 1) Незаконне присвоєння собі права розпорядження рухомою чи нерухомою річчю, якої немає у винного, незалежно від того, чи мав він на неї право чи ні, відчуження такої речі, обтяження її чи здача в</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 4 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	«Злочини проти власності та соціально-економічного порядку»	<p>оренду іншим особам, що спричиняє шкоду третім особам.</p> <p>2) Приховування обтяження на річ при розпорядженні рухомою чи нерухомою річчю, або обтяження її при відчуженні, що спричиняє шкоду третім особам.</p>		
	<p>Глава I</p> <p>«Про злочини, пов'язані з управлінням територіями»</p> <p>Розділ XVI</p> <p>«Злочини, пов'язані з управлінням територіями та захистом культурної спадщини та навколишнього природного середовища»</p> <p>Глава III</p> <p>«Злочини проти природних ресурсів та навколишнього природного середовища»</p>	<p>Стаття 319</p> <p>1. Несанкціоноване міське планування, будівництво чи будівельні роботи на землях, призначених для доріг, паркових зонах, громадських місцях чи адміністративних об'єктах, що мають екологічну, історичну, художню чи культурну цінність, чи особливо цінних землях, вчинене будівельниками, засновниками чи технічними директорами.</p> <p>2. Несанкціоноване міське планування, будівництво чи будівельні роботи на землі, не призначеній для заселення, вчинене будівельниками, засновниками чи технічними директорами.</p> <p>3. У будь-якому випадку суди чи судді мають право видавати мотивоване розпорядження про знесення незаконних об'єктів.</p> <p>4. Вчинення відповідних дій юридичною особою</p>		<p>1. Позбавлення волі на строк від 1,5 до 4 років та штраф у розмірі від 12 до 24 МЗП, окрім випадків, коли отриманий прибуток був чи мав бути більшим за цей штраф, а також заборона займатися певними видами діяльності на строк від 1 до 4 років</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 12 до 24 МЗП, окрім випадків, коли отриманий прибуток був чи мав бути більшим за цей штраф, а також заборона займатися певними видами діяльності на строк від 1 до 4 років.</p> <p>4. Штраф у розмірі від 12 до 36 МЗП</p>

Країна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p align="center">Стаття 325</p> <p>Порушення закону чи інших положень щодо захисту навколишнього природного середовища, що спричинило опромінення, знос, шум, вібрацію, потрапляння чи зберігання в атмосфері, землі, надрах або наземних, морських чи ґрунтових водах речовин, що можуть спричинити тяжку шкоду рівновазі в природних системах</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 4 років та штраф у розмірі від 8 до 24 МЗП, а також заборона займатися певними видами діяльності на строк від 1 до 3 років.</p> <p>Якщо існувала загроза здоров'ю людей, то признається покарання ближче до максимального строку позбавлення волі</p>
	<p>Глава 2</p> <p>«Лісові пожежі» розділу XVII</p> <p>«Злочини проти громадської безпеки»</p>	<p align="center">Стаття 353</p> <p>Підпал посаджених дерев чи лісів, що призвів до ерозійного впливу на ґрунт</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років та штраф у розмірі від 18 до 24 МЗП</p>
<i>Італійська Республіка</i>	<p>Глава I</p> <p>«Злочини проти власності» розділу XIII</p> <p>«Злочини проти власності»</p>	<p align="center">Стаття 631</p> <p>Незаконне привласнення. Зміна меж нерухомості з метою її повного чи часткового привласнення</p> <p align="center">Стаття 632</p> <p>Відхилення русла водойми. Відведення води з власності інших осіб, вчинене на свою користь чи користь третіх осіб</p>		<p>(За скаргою потерпілого)</p> <p>Позбавлення волі на строк до 3 років та штраф до 206 євро</p> <p>(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 3 років та до 206 євро</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
		<p>Стаття 633 Захоплення земель чи будівель. Незаконне захоплення чужих земель або будівель (державних чи приватних) з метою їх подальшого зайняття чи іншого отримання прибутку</p>		(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 2 років та штраф у розмірі від 103 до 1032 євро. Якщо такі дії вчиняють групою з 5 осіб, одна з яких озброєна, або групою більше 10 осіб, незалежно від того, чи озброєний хтось із них, то скарга потерпілого не вимагається
		<p>Стаття 634 Насильницьке порушення володіння нерухомістю. Порушення володіння нерухомістю, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, окрім способів, зазначених у статтях 631–633</p>		(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 2 років та штраф від 103 до 309 євро. Якщо такі дії вчиняють більше 10 осіб, то скарга потерпілого не вимагається
<i>Португальська Республіка</i>	Глава II «Злочини проти власності»	<p>Стаття 637 Вторгнення на чужу земельну ділянку. Проникнення на чужу земельну ділянку через паркан або огорожу</p> <p>Стаття 215 Захоплення чужого майна. 1. Вторгнення чи зайняття чужого нерухомого майна, вчинене шляхом</p>		(За скаргою потерпілого) Штраф до 103 євро 1. Позбавлення волі на строк до 2 років чи штраф. 2. Штраф

Країна	Місцезахождення відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>насилства чи погрози застосування насилства, з метою подальшого володіння, користування чи здійснення права власності чи сервітного права, не передбаченого законом чи адміністративним актом.</p> <p>2. Ті ж дії, вчинені з метою відведення води з дамби для отримання незаконної користі для себе чи інших осіб</p>		
		<p>Стаття 216 Зміна меж. Зміна меж нерухомого майна, вчинена з метою захоплення усього чи частини чужого нерухомого майна</p>		Позбавлення волі на строк до 6 місяців чи штраф
	Глава III «Загальнонебезпечні злочини»	<p>Стаття 279 Забруднення. 1. Значне: а) забруднення води чи ґрунтів, або інше зниження їх якостей; б) забруднення повітря з причин використання технічного обладнання чи інших об'єктів; в) спричинення шумового забруднення</p>	2. Дії, передбачені частиною 1, вчинені з необережності	1. Позбавлення волі на строк до 3 років чи штраф. 2. Позбавлення волі на строк до 1 року чи штраф
<i>Республіка Сан-Марино</i>	Глава V «Злочини проти майна»	<p>Стаття 200 Насильницьке привласнення нерухомого майна. Переміщення чи зміна межових знаків, а також інші способи незаконної зміни розмірів нерухомого майна іншої особи з метою його привласнення, а також незаконний</p>		Позбавлення волі або штраф другого ступеня

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>відвід державної чи приватної водоюми з метою отримання незаконного прибутку для себе чи інших осіб</p>		
		<p>Стаття 201 Порушення права володіння. 1. Порушення права іншої особи на нерухомість шляхом насильства чи погрози його застосування</p>	<p>2. Ті ж дії, вчинені з використанням насильства чи погрози його застосування, або вчинені стосовно адміністративних об'єктів</p>	<p>1. (За скаргою потерпілого) Арешт чи штраф третього ступеня. 2. Збільшення покарання на один ступінь</p>
	<p>Глава VI «Злочини проти державної економіки»</p>	<p>Стаття 323 Незаконне зняття ґрунту, розробка надр, зайняття громадської землі. Незаконне зняття ґрунту, незаконне доручення провести розробку надр, зайняття землі, призначеної для громадського користування, вітринами, кіосками чи іншими предметами</p>		Штраф другого ступеня
<p><i>Турецька Республіка</i></p>	<p>Секція 10 «Злочини проти власності» глави 2 «Злочини проти приватних прав»</p>	<p>Стаття 154 Вторгнення. 1. Повне чи часткове зайняття нерухомості, яка належить державним організаціям чи приватним особам, або зміна чи знищення межових знаків з метою розширення володіння нерухомістю. 2. Захоплення нерухомого майна, яке належить адміністрації села або виділеного для загального користування мешканців села, як-от пасовища,</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 3 років та штраф</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	Місця 6 Секція 6 «Злочини проти транспортних засобів та стаціонарних платформ» глави 3 «Злочини проти суспільства»	пашні, дороги, фонтани, і використанні цього нерухомого майна для сільськогосподарських цілей. 3. Зміна руслу державних чи приватних водотіім		
	Стаття 224 Захоплення територіальної землі чи стаціонарних платформ у спеціальних промислових зонах. Зайняття чи захоплення контролю над територіальними землями чи стаціонарними платформами у спеціальних промислових зонах за допомогою насильства чи погрозою його застосування	Стаття 181 Умисне забруднення навколишнього природного середовища. 1. Умисний викид відходів на землю, воду чи повітря, який вчиняється з порушенням технічної процедури, визначеної законодавством, що призвів до забруднення навколишнього природного середовища	2. Незаконний ввіз у країну небезпечних відходів. 3. Дії, передбачені частинами 1 або 2, внаслідок яких відходи неможливо видалити із землі, води чи повітря. 5. Діяння, передбачені частинами 1 або 2, які призвели до виникнення невиліковних хвороб у людини чи тварин, або погіршення родючості та зміну якісних властивостей ґрунту та рослин	Позбавлення волі на строк від 5 до 15 років
	Розділ 2 «Злочини проти навколишнього природного середовища» глави 3 «Злочини проти суспільства»			1. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 2 років. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років. 3. Подвійне покарання, передбачене частинами 1 або 2. 5. Позбавлення волі на строк від 5 років та штраф

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
		<p align="center">Стаття 182 Необережне забруднення навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Необережний викид відходів на землю, воду чи повітря, який призвів до забруднення навколишнього природного середовища</p>	<p>2. Дії, передбачені частиною 1, які призвели до виникнення невиліковних хвороб у людини чи тварин, або погіршення родючості та зміну якісних властивостей тварин та рослин</p>	<p>1. Штраф.</p> <p>Якщо внаслідок таких дій відходи неможливо видалити із землі, води чи повітря, покарання складає позбавлення волі на строк від 2 місяців до 1 року.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 1 до 5 років</p>
<i>Аргентинська Республіка</i>	Глава VI «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти власності»	<p align="center">Стаття 181</p> <p>1) повне чи часткове позбавлення іншої особи можливості володіння або права на нерухомість шляхом насильства, погрозу, обману, зловживання довірою, незалежно від того, чи відбулося воно шляхом зайняття нерухомості, знаходження на ній, чи вигнання з неї законних володільців;</p> <p>2) зміна межових знаків з метою чи заволодіння нерухомістю повністю чи її частиною;</p> <p>3) перепона у володінні чи використанні нерухомості з використанням сили чи погрозу</p>		Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 3 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Багатонаціональна Держава Болівія	<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p> <p>Глава VII «Незаконне привласнення» розділу XII «Злочини проти власності»</p>	<p>Стаття 351 Позбавлення права. Перешкодження володінню чи позбавлення права володіння нерухомістю, вчинене шляхом насильства, погрози, обману, зловживання довірою чи іншим незаконним способом, з метою отримання особистої користі чи на користь третіх осіб</p> <p>Стаття 352 Зміна меж. Зміна межових знаків з метою заволодіння нерухомістю повністю чи її частиною</p> <p>Стаття 353 Порушення володіння. Перепона у реалізації права володіння шляхом насильства чи погрози його застосування</p> <p>Стаття 354 Незаконне привласнення водойм. Незаконне користування публічними чи приватними водоймами, на які винна особа не має права, вчинене з особистих інтересів чи в інтересах інших осіб та на шкоду третім особам, а також перепона у реалізації законного права інших осіб на користування водоймами</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 4 років</p> <p>Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 2 років</p> <p>Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років</p> <p>Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 2 років.</p> <p>Покарання має бути збільшено на третину, якщо дії, передбачені статтями 351–354, були вчинені групою людей чи з використанням зброї</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<p><i>Федеративна Республіка Бразилія</i></p>	<p>Глава III «Незаконне привласнення» розділу II «Злочини проти власності»</p>	<p>Стаття 162 Зміна меж. Зміна чи переміщення межових знаків, які посвідчують межі володіння, з метою повного чи часткового захоплення чужої нерухомості, а також: 1. Незаконне привласнення води – зміна русла водойми на свою користь чи користь третіх осіб; 2. Порушення володіння – вторгнення у володіння іншої особи</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 6 місяців та штраф</p>
<p><i>Боліварійська Республіка Венесуела</i></p>	<p>Глава VI «Незаконне привласнення» розділу X «Злочини проти власності»</p>	<p>Стаття 273 Захоплення повністю або частково чужої нерухомості чи користування нею, знищення чи зміна меж чи межових знаків, а також дії, направлені на отримання неправомірної вигоди щодо користування державними чи приватними водоймами</p>	<p>2. Якщо такі ж діяння були вчинені із застосуванням насильства чи погрозу його застосування, двома чи більше особами, із застосуванням зброї</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 4 до 15 місяців. 2. Позбавлення волі на строк від 6 до 30 місяців без урахування покарання, передбаченого за незаконне поволодження зі зброєю</p>
<p><i>Республіка Гватемала</i></p>	<p>Глава III «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти власності»</p>	<p>Стаття 256 Незаконне привласнення. Незаконне перешкоджання володінню чи намагання незаконно позбавити права власності на нерухоме майно, або незаконне вторгнення чи зайняття нерухомої власності</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років</p>

Країна	Місце знаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>Стаття 257 Обтяжуюче незаконне привласнення. Дії, передбачені ст. 256, вчинені: В) коли особа, яка вчинила незаконне привласнення, знаходиться на території нерухомості більше 3-х днів; С) коли законні володільці чи власники були вигнані з території нерухомості винною особою; Д) коли способом вчинення цих дій стало насильство, погроза насильством, обман, зловживання довірою чи залякування; Е) якщо були завдані травми, пошкодження майна чи сільськогосподарських культур, виробничих об'єктів, доріг чи природних ресурсів</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 2 до 6 років.</p> <p>Залежно від обставин таке ж покарання призначається особам, які спровокували, примусили, запропонували чи іншим чином спонукали до вчинення цього злочину, або ж брали участь у плануванні, підготовці чи виконанні злочину</p>
		<p>Стаття 258 Зміна меж. Зміна меж чи межових знаків з метою захоплення чи незаконного використання нерухомості чи її частини, якщо при цьому не застосовувалося насильство</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 1 років</p>
		<p>Стаття 259 Порушення володіння. Хто насильно порушує володіння чи право власності, за винятком випадків, передбачених у трьох попередніх статтях</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	Стаття 260	Незаконне привласнення вод. Незаконне використання вод, а також знищення дамб, каналів чи іншим способом здійснення перепон у реалізації прав на воду третіми особами, вчинене з метою незаконного привласнення вод чи іншої особистої зацікавленості		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф до 5 000 кетцалів
	Глава I «Злочини проти народного господарства та навколишнього природного середовища» розділу X «Злочини проти народного господарства, торгівлі, промисловості та податкового режиму»	Стаття 347 Забруднення. Забруднення води, ґрунту чи повітря токсичними речовинами, відходами небезпечних речовин чи продуктів, що можуть нанести шкоду людям, тваринам, лісам чи плантаціям		Позбавлення волі на строк від 1 до 2 років та штраф у розмірі від 300 до 5 000 кетцалів. Якщо забруднення відбувається у формі проступку, то покарання складає штраф від 200 до 1 500 кетцалів
Республіка Гондурас	Глава IV «Незаконне привласнення» розділу X «Злочини проти власності»	Стаття 227 Незаконне привласнення нерухомості чи речового права Стаття 228 Зміна меж чи межових знаків Стаття 229 Хто, крім дій, передбачених статтями 228 та 229, вчиняє також насилля чи погрози щодо людей, які мирно володіють нерухомістю		Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 1 року

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>Стаття 230</p> <p>Зміна русла річки, струмка, каналу чи джерела, а також незаконне привласнення прав, пов'язаних із відповідними водоймами</p>		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		<p>Стаття 231</p> <p>Перепона у проході по землі чи іншій території, призначеній для доріг, вулиць, садів, парків, зелених зон, ходьби чи інших місць, призначених для загального користування, що знаходяться в державній чи комунальній власності</p>		Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років
<i>Республіка Еквадор</i>	<p>Глава V «Шахрайства»</p> <p>Розділ X «Злочини проти власності»</p> <p>Глава VII «Незаконне привласнення»</p>	<p>Стаття 575-A</p> <p>Заволодіння за допомогою шахрайства землями міст чи сіл, що спричинило порушення власності</p>		Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років
		<p>Стаття 580</p> <p>1. Позбавлення іншої особи можливість володіння чи права на нерухомість шляхом насильства, обману чи зловживанням довірою. 2. Хто привласнює нерухомість шляхом знищення чи пошкодження межових знаків. 3. Перепона у реалізації права володіння шляхом насильства чи погрози його застосування</p>		Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 2 років

Країна	Місцезахождення відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>Стаття 581</p> <p>Перепона у реалізації особою права на воду, затримання води річок, струмків, каналів чи джерел, або їх привласнення</p>		Позбавлення волі на строк від 15 днів до 1 року
		<p>Стаття 437-Н</p> <p>Знищення чи підпал всього чи частини лісу чи іншого рослинного природного чи оброблюваного утворення, що охороняється законом</p>	<p>2. Ті ж діяння:</p> <p>А) що спричинили зниження рівня води, ерозію ґрунту чи зміну кліматичного режиму;</p> <p>В) вчинені у місцях, де є водою населені пункти та меліоративні системи</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років</p>
	Глава X-A «Злочини проти навколишнього природного середовища» розділу V «Злочини проти громадської безпеки»	<p>Стаття 437-І</p> <p>Передача земель, що мають велике значення для навколишнього природного середовища, чи сільськогосподарських земель для розширення міст чи добування матеріалів для будівництва</p>		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		<p>Стаття 437-Д</p> <p>Ті ж дії, вчинені офіційним чи муніципальним службовцем за власною ініціативою чи як членом комісії, який дозволяє чи допускає зміну цільового призначення землі, що відведена для екологічного захисту, сільськогосподарських земель, якщо їхня доповідь чи думка призвели до такого результату</p>		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років

Крайна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Колумбія	<p>Захоплення землі. Присвоєння частини чи всього нерухомого майна, або отримання користі від знищення, зміни чи пошкодження знаків, що встановлюють межі власності, чи внесення змін до сайту</p> <p>Стаття 261</p>	<p>Незаконне привласнення вод. Зміна русла державних чи приватних водойм, використання вод більше встановленої норми, присвоєння земель озер, джерел, ґрунтових вод чи інших джерел води, вчинене в особистих інтересах або на користь третіх осіб</p> <p>Стаття 262</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 10 до 50 МРЗП</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 10 до 50 МРЗП</p>
	<p>Глава 7 «Незаконне привласнення» розділу VII «Злочини проти економічного ладу»</p>	<p>Вторгнення у землі чи приміщення. Хто захоплює чужу землю чи споруду з метою отримання користі для себе чи для третіх осіб</p> <p>Стаття 263</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років та штраф від 50 до 200 МРЗП</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 2 років та штраф у розмірі від 5 до 20 МРЗП</p>
		<p>Стаття 264 Насильницьке порушення володіння. Хто, крім дій, передбачених ст. 263, вчиняє також насильця чи погрози щодо людей, які мирно володіють нерухомістю</p>		

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 1 «Злочини проти природних ресурсів та навколишнього природного середовища» розділу XI «Злочини проти природних ресурсів та навколишнього природного середовища»</p>	<p>Стаття 332 Забруднення навколишнього природного середовища. Порушення правил, що стичинило забруднення повітря, атмосфери чи інших компонентів повітряного простору, ґрунтів, надр, водних чи інших природних ресурсів, яке призвело до створення загрози для здоров'я людини чи тваринного світу, лісового господарства, водної флори, або ж вчинене особою, до якої застосовувались адміністративні стягнення</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 6 років та штраф від 100 до 25 тис. МРЗП</p>
<p>Республіка Коста-Ріка</p>	<p>Глава VI «Незаконне привласнення» розділу VII «Злочини проти власності»</p>	<p>Стаття 225 Привласнення. 1. Заволодіння повністю чи частково чужого нерухомістю чи правом на неї шляхом насильства, погрози, обману зловживанням довірою чи іншим незаконним способом. 2. Захоплення всієї нерухомості чи її частини шляхом зміни її меж. 3. Порушення володіння шляхом насильства чи погроз</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 4 років</p>
	<p>Стаття 226 Привласнення вод. Відхилення русла державних чи приватних водойм, використання водних ресурсів в об'ємах більших, ніж ті, на які має право, а також будь-</p>			<p>Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 2 років або штраф</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		яка перепона в реалізації права на ці води третьою стороною, яка має право на ці води, вчинене з метою отримання прибутку		
<i>Мексиканські Сполучені Штати</i>	<p>Глава V «Незаконне привласнення нерухомості та води» розділу 28 «Злочини проти особистих прав»</p>	<p>Стаття 395</p> <p>I. Незаконне захоплення чужої нерухомості чи прав на неї шляхом насильства, погроз чи обману. II. Незаконне привласнення чужої нерухомості шляхом зміни меж власної нерухомості. III. Позбавлення права на воду способами, передбаченими попередніми абзацами</p>	<p>2. Організація чи керівництво тими самими діями, вчиненими групою з 5 чи більше осіб. 3. Неодноразова участь у розкраданні місцевої власності</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років та штраф у розмірі від 50 до 500 песо. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 6 років. 3. Позбавлення волі на строк від 2 до 9 років Штраф застосовується навіть якщо право сумнівне чи оспорюється. Стаття 396 Покарання, передбачені вище, посилюються у разі застосування насильства чи погрози</p>
	<p>Глава I «Технологічні та інші небезпечні види діяльності» розділу 25 «Злочини проти навколишнього природного середовища та природних ресурсів»</p>	Забруднення природних ресурсів, флори, фауни, екосистеми, погіршення якості води, ґрунту, ґрунтових вод чи навколишнього природного середовища, спричинене через незаконне чи вчинене з порушенням установлених правил виконання робіт, виробництво,		<p>Позбавлення волі на строк від 1 до 9 років та штраф у розмірі від 300 до 3 000 песо</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Республіка Нікарагуа</i>	Глава VII «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти економічного порядку»	<p>Стаття 240</p> <p>Незаконне привласнення приватної власності.</p> <p>1) застосування насильства, погроз, обману чи зловживання довірою з метою позбавити іншу особу повністю чи частково можливості реалізувати володіння або незаконного позбавлення права власності;</p> <p>2) заволодіння всією чи частиною нерухомості шляхом зміни меж нерухомості або знищення чи пошкодження межових знаків;</p> <p>3) застосування насильства, направленого проти законного володільця нерухомості</p>		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 3 років
		<p>Стаття 241</p> <p>Незаконне привласнення державної чи комунальної власності</p> <p>А) Незаконне зайняття земельної ділянки, вулиць, доріг, садів, парків, тротуарів чи інших публічних місць, чи інших вільних земель, чи інших об'єктів державної власності, об'єктів, що знаходяться в автономних регіонах</p>		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>А) Атлантичного узбережжя чи майна муніципалітетів;</p> <p>В) незаконне добування природних ресурсів;</p> <p>С) нецільове використання землі або залишення землі без виконання зобов'язань, взятих на себе під час отримання земельної ділянки;</p> <p>Д) захоплення земель, які знаходяться у комунальній власності або власності корінних общин;</p> <p>Е) незаконне обмеження проходу чи проїзду дорогами загального користування, які забезпечують доступ до власності, сіл, громад, міста, берега озера, моря чи річки</p>		
		<p>Стаття 242</p> <p>Незаконне привласнення вод.</p> <p>А) Зміна руслу водойми чи використання водойми в тих об'ємах, на які винна особа не має права;</p> <p>В) перепона у здійсненні прав на водойму особі, яка має відповідне право</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 2 років або громадські роботи від 240 годин</p>
	<p>Глава III «Злочини проти природних ресурсів» розділу XV «Проступки та злочини проти природи та навколишнього природного середовища»</p>	<p>Стаття 365</p> <p>Забруднення ґрунтів чи надр.</p> <p>Порушення встановлених законодавством правил, що призвело до забруднення ґрунтів чи надр стічними водами, хімічними чи токсичними речовинами, що призвело до</p>		<p>Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років чи штраф у розмірі від 100 до 1 000 одиниць штрафу.</p> <p>Покарання, передбачені цією статтею, мають бути</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Панама	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	небезпеки здоров'ю людини, природним ресурсам, біорізноманіттю, якості води та екосистеми загалом		зменшені на третину у тому разі, якщо злочин вчинено з необережності
	Глава V «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти економічного ладу»	Стаття 224 Знищення чи переміщення межових знаків з метою незаконного привласнення частини чи всієї чужої нерухомості		Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років
		Стаття 225 Позбавлення іншої особи можливості володіння або права власності на нерухомість шляхом насильства, погрози, обману, зловживання довірою чи іншим незаконним способом		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років або штраф у відповідному еквіваленті
	Глава I «Злочини проти природних ресурсів» розділу XIII «Злочини проти навколишнього природного середовища та територіального планування»	Стаття 403 Підпал рослинності. Не караються дії, які були санкціоновані компетентним органом державної влади	2. Ті ж дії, які спричинили: 1) втрату родючості ґрунту чи його засушення; 2) на площі понад 5 гектарів; 3) за значного погіршення умов для рослинності; 4) з мотивів фінансової користи; 5) у випадку підпалу охоронних зон чи водорозділів	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років або штраф у відповідному еквіваленті. 2. Збільшення покарання, передбаченого ч. 1, на четверть чи половину

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Перу	Глава VIII «Незаконне привласнення» розділу V «Злочини проти власності»	<p>Стаття 202 Привласнення.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Присвоєння всієї чи частини нерухомості, знищення чи зміна її меж. 2. Позбавлення повністтю або частково володіння чи права на будь-яку нерухомість, вчинене шляхом насильства, погрози, обману чи зловживання довірою. 3. Порушення права на нерухомість шляхом насильства 		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		<p>Стаття 203 Незаконна зміна русла водойми. Зміна русла державної чи публічної водойми, використання її в більших об'ємах, ніж дозволено з метою отримання для себе чи інших осіб незаконної переваги у шкоду третім особам</p>		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		<p>Стаття 204 Обтяжуюча форма.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Привласнення з використанням вогнепальної зброї, вибухових речовин чи інших небезпечних речовин. 2. Привласнення, вчинене двома чи більше особами. 3. Привласнення нерухомості, зарезервованої для житливих цілей. 4. Привласнення державної нерухомості, яка використовується для державних служб чи селян та корінних общин 		Позбавлення волі на строк від 2 до 6 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	Глава І «Злочини проти природних ресурсів та екології» розділу XIII «Злочини проти екології»	Стаття 311 Неправильне використання сільськогосподарських земель. Неправомочне використання сільськогосподарських земель для розростання міст, добування та переробки будівельних матеріалів		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
<i>Сьєрра-Леоне</i> <i>Пуерто-Ріко</i>	Глава 4 «Протиправне проникнення» розділу II «Злочини проти власності»	Стаття 196 Незаконне привласнення. А) проникнення до нерухомості без згоди власника; В) відхилення русла чи незаконне утримання державних чи приватних водойм; С) інше незаконне позбавлення володіння нерухомим майном чи правом користування та узуфруктом; D) незаконне переміщення чи заміна межових знаків нерухомості		Позбавлення волі на строк до 3 років
<i>Республіка Ель-Сальвадор</i>	Глава IV «Незаконне привласнення» розділу VIII «Злочини проти ролового майна»	Стаття 219 Привласнення нерухомості. Заволодіння чи отримання юридичного права на нерухоме майно шляхом насильства, погрозу, обману чи зловживання довірою, або вторгнення у нерухомість, залишення на ній чи витнання її законного власника, вчинене з метою захоплення чи незаконного привласнення нерухомого майна		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років

Країна	Місцезахождення відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>Стаття 219-А</p> <p>Знищення чи зміна меж.</p> <p>Знищення меж чи інших маркерів, що посвідчують право на нерухомість, вчинене з метою повного чи часткового захоплення чужої нерухомості</p>		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 2 років
		<p>Стаття 219-Б</p> <p>Привласнення вод.</p> <p>А) Хто змінює русло публічної чи приватної водойми; Б) будь-яким чином перешкоджає реалізації свого права особи, яка має право на відповідні води</p>		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		<p>Стаття 220</p> <p>Насильницьке порушення володіння.</p> <p>1. Насилля щодо людей, порушення володіння чи права володіння на нерухоме майно</p>	2. Те ж діяння, вчинене двома чи більше особами.	1. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 1 року. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
Східна Республіка Уругвай	Глава V «Злочини проти прав на нерухомість» розділу XII «Злочини проти власності»	<p>Стаття 354</p> <p>Незаконне привласнення.</p> <p>1. Хто силою, погрозою, обманом, зловживанням довірою захоплює чи незаконно використовує, частково чи повністю займає чуже володіння. 2. Зміна межових знаків, що посвідчують власність, з метою захоплення чи незаконного використання нерухомої власності.</p>		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		3. Зміна направлення суспільних чи приватних вод з метою захоплення чи незаконного використання нерухомої власності		
		Стаття 355 Насильницьке порушення володіння. Хто, крім дій, передбачених ст. 354, вчиняє також насилля чи погрози щодо людей, які мирно володіють нерухомістю		Позбавлення волі на строк від 3 до 24 місяців
<i>Республіка Філіппіни</i>	Глава 4 «Незаконне привласнення» розділу X «Злочини проти власності»	Стаття 412 Захоплення нерухомості чи прав на нерухомість. Захоплення нерухомості чи прав на нерухомість за допомогою насильства чи погрози його застосування Стаття 413 Зміна межових знаків. Зміна меж чи межових знаків, що повідчують межі нерухомості		Крім повного відшкодування шкоди признається покарання у розмірі не менше 75 песо
<i>Республіка Чилі</i>	Глава 6 «Незаконне привласнення» розділу IX «Злочини та проступки проти власності»	Стаття 457 Насильнице заволодіння нерухомістю чи незаконне привласнення реального права, захоплення нерухомості за відсутності законного володільця чи держателя Стаття 458 Дії, передбачені ч. 1 ст. 457, вчинені без насильства	2. Аналогічні дії законного володільця проти особи, яка незаконно володіє нерухомістю	Невеликий арешт або штраф, що не перевищує 100 песо, або обидва ці покарання 1. Повне відшкодування завданої внаслідок насильства шкоди та штраф від 11 до 20 МРЗП. 2. Штраф від 6 до 10 МРЗП Штраф від 6 до 10 МРЗП

Країна		Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину Стаття 459 1. Незаконне використання водних дамб, ставків, річок, струмків; каналів та акведуків, а також захоплення будь-якого з указаних об'єктів. 2. Дії, що призвели до прориву дамби чи потребують її ремонту або проведення аналогічних робіт у річках, струмках, водосховищах, каналах чи акведуках. 3. Поставлення перепон, які заважають реалізації прав володільцем відповідних вод	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті Позбавлення волі на мінімальний строк або штраф від 6 до 10 МРЗП
--------	--	--	---	---	--

Додаток А-4
Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «групи СНД»

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
Азербайджанська Республіка	<p>Глава 23 «Злочини проти власності» Розділ IX «Злочини у сфері економіки»</p> <p>Глава 24 «Злочини у сфері економічної діяльності»</p>	<p>Стаття 188 Порушення права власності, користування чи оренди на землю. 188.1. Самовільне огороження, оброблення чи зміна земельної ділянки, або самовільне зайняття цієї земельної ділянки іншими способами без встановленого законом права власності, користування або оренди</p> <p>Стаття 191 Ресстрація незаконних угод із землею. Ресстрація завідомо незаконних угод із землею, викривлення облікових даних Державного земельного кадастру, а також умисне заниження розмірів платежів за землею, якщо ці діяння вчинені з корисної або іншої особистої зацікавленості посадовою особою з використанням свого службового становища</p>	<p>188.2. Самовільне проведення будівельних чи монтажних робіт на земельній ділянці без встановленого законом права власності, користування чи оренди. 188.3. Діяння, передбачені статтями 188.1 та 188.2 цього Кодексу, вчинені щодо земель сільськогосподарського призначення. 4. Діяння, передбачені в статтями 188.1–188.3 цього Кодексу: 4.1. вчинені повторно; 4.2. вчинені особою з використанням свого службового становища</p>	<p>1. Штраф від 8 тис. до 10 тис. манатів, або позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років. 4. Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років</p> <p>Штраф до 500 манатів, або позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 2 років, або виправні роботи на строк до 2 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми в системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 33</p> <p>«Корупційні злочини та інші злочини проти інтересів служби»</p> <p>розділу XI</p> <p>«Злочини проти державної влади»</p>	<p>Стаття 314-1</p> <p>Прийняття незаконного рішення щодо земельних ділянок, які знаходяться виключно у державній власності.</p> <p>1. Прийняття посадовою особою незаконного рішення про передачу земельних ділянок, які знаходяться виключно у державній власності, у власність, користування чи оренду муніципалітетам, фізичним чи юридичним особам</p>	<p>2. Прийняття посадовою особою рішення про передачу у власність муніципалітету або в приватну власність земельних ділянок, які знаходяться виключно у державній власності і відчуження яких заборонено законом.</p> <p>3. Діяння, передбачені статтями 314.1.1 та 314.1.2 цього Кодексу, вчинені щодо земель, які знаходяться під 20-50-метровою захисною смугою, яка належить частині Каспійського моря Азербайджанської Республіки</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 7 до 10 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років</p>
		<p>Стаття 314.2</p> <p>Виділення земельних ділянок, або видача дозволу на проведення будівельних або монтажних робіт з порушенням правил, встановлених законом.</p> <p>1. Видача посадовою особою дозволу, або не виявлення зауважень через будівництво, до якого застосовується повідомлявальне провадження на проведення будівельних чи монтажних робіт у захисних зонах магістральних трубопроводів, електричних мереж з напругою понад 1000 вольт, метрополітену, залізничних споруд, оборонних об'єктів, систем</p>	<p>2. Виділення земельних ділянок сільськогосподарського призначення, або не виявлення зауважень через будівництво, до якого застосовується повідомлявальне провадження на проведення будівельних чи монтажних робіт у захисних зонах магістральних трубопроводів, електричних мереж з напругою понад 1000 вольт, метрополітену, залізничних споруд, оборонних об'єктів, систем</p>	<p>1. Виправні роботи на строк до 1 року або позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такої.</p> <p>2. Виправні роботи на строк до 2 років або позбавлення волі на строк від 2 до 4 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи</p>

Крайна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>роби́т з порушенням детальних планів щодо зонування території, виду і масштабу будівництва та основних умов ведення будівництва на ділянках, які прилягають до населених пунктів.</p>	<p>водозабезпечення та каналізація, технічних споруд, нафтових свердловин, автомобільних доріг чи вод із порушенням детальних планів щодо зонування території, виду і масштабу будівництва та основних умов ведення будівництва на ділянках, які прилягають до населених пунктів.</p> <p>3. Діяння, передбачені статтями 314.2.1 та 314.2.2 цього Кодексу, які спричинили тяжкі наслідки</p>	<p>займатися певною діяльністю на строк до 3 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 4 до 8 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років</p>	
	<p>Стаття 254 Псування землі.</p> <p>1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з добривами, небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи транспортування, що спричинило значну шкоду здоров'ю людей чи навколишньому природному середовищу</p>	<p>2. Те саме діяння, вчинене в зоні надзвичайної чи небезпечної екологічної ситуації.</p> <p>3. Те саме діяння, що спричинило через необережність смерть потерпілого</p>	<p>1. Штраф у розмірі від 100 до 1 000 манатів, або позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправними роботами на строк до 3 років.</p> <p>2. Випрані роботи на строк до 2 років або позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років</p>	
	<p>Глава 28 розділу X «Екологічні злочини» «Злочини проти громадської безпеки та громадського порядку»</p>			

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Білорусь	Глава 33 «Злочини проти порядку управління» розділу XIII «Злочини проти держави і порядку здійснення влади та управління»	Стаття 386 Самовільне зайняття земельної ділянки. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене протягом одного року після накладення адміністративного стягнення за таке ж порушення		Штраф, або виправні роботи на строк до 1 року, або арешт
	Глава 26 «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища» розділу IX «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища»	Стаття 269 Псування земель. 1. Знищення родючого шару ґрунту, або невиконання правил рекультивції земель, або забруднення їх хімічними чи радіоактивними речовинами, відходами, стічними водами, бактеріально-паразитичними шкідливими організмами, або інше незаконне пошкодження земель (псування земель), вчинене протягом року після накладення адміністративного стягнення за такі ж порушення	2. Псування земель, вчинене на екологічно неблагополучній території або таке, що спричинило через необережність спричинення шкоди в особливо великому розмірі	1. Штраф або арешт, або обмеження волі на строк до 2 років. 2. Обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на строк до 5 років
Республіка Вірменія	Глава 27 «Злочини проти безпеки навколишнього природного середовища» розділу 10	Стаття 290 Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок	2. Те саме діяння, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха або спричинило через необережність шкоду здоров'ю людини.	1. Штраф у розмірі від 200 до 500 МРЗП або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше 3 років, або виправні

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілеговані склади злочину	Санкція статті
Грузія	<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p> <p>«Злочини проти безпеки навколишнього природного середовища»</p> <p>Глава XXVI «Злочини проти підприємницької або іншої економічної діяльності» розділу 8 «Економічні злочини»</p>	<p>порушення правил поводження з ядохімікатами, стимуляторами росту рослин та іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи перевезення, що спричинило небезпечність істотно шкоду навколишньому природному середовищу</p>	<p>3. Діяння, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, необережність смерць людини</p>	<p>роботи на строк не більше 1 року.</p> <p>2. Виправні роботи на строк не більше 2 років або позбавлення волі на строк не більше 3 років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше 3 років або без такого.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше 3 років або без такого</p>
	<p>Стаття 191</p> <p>Незаконна ресстрація угід, пов'язаних із землею.</p> <p>Незаконна ресстрація угід, пов'язаних із землею, спотворення даних Державного земельного кадастру або заниження земельного податку, вчинене з корисних або інших особистих мотивів</p>			<p>Штраф або суспільно корисні роботи на строк від 120 до 180 годин, або позбавлення права займати певні посади або займатися діяльністю на строк до 3 років або позбавлення волі на строк до 1 року</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p> <p>Глава XXXVI</p> <p>«Злочини проти охорони навколишнього природного середовища» розділу 10</p> <p>«Злочини проти правил охорони навколишнього природного середовища і користування природними ресурсами»</p>	<p>Стаття 297</p> <p>Псування земель.</p> <p>1. Орушення, депрадація чи інше псування земель шкідливими речовинами у процесі підприємницької, господарської чи іншої діяльності, що сталося через порушення правил поводження з добривами, стимуляторами росту рослин, отрутохімікатами, іншими хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, користування чи перевезення, що спричинило шкоду здоров'ю людини чи навколишньому природному середовищу</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p> <p>2. Те саме діяння, вчинене під час надзвичайної екологічної ситуації або в зоні екологічного лиха, що спричинило псування значної площі землі.</p> <p>3. Діяння, передбачені частинами 1 чи 2 цієї статті, що спричинило смерть людини</p>	<p>1. Штраф або виправні роботи на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися діяльністю на строк до 3 років або без нього.</p> <p>2. Домашній арешт на строк від 6 місяців до 2 років або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років</p>
<p>Республіка Казахстан</p>	<p>Глава 6</p> <p>«Кримінальні правопорушення проти власності»</p>	<p>Стаття 201</p> <p>Порушення речових прав на землю.</p> <p>1. Незаконне проникнення на чужу земельну ділянку, що спричинило істотну шкоду правам та охоронюваним законом інтересам громадян чи організації або охоронюваним законом інтересам суспільства чи держави, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або групою осіб,</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p> <p>2. Діяння, передбачені частиною 1 цієї статті, вчинене особою з використанням свого службового становища.</p>	<p>1. Штраф у розмірі до 2 000 місячних розрахункових показників (дапі – МРП) або виправні роботи у тому ж розмірі, або притягнення до громадських робіт на строк до 600 годин, або обмеження волі на строк до 2 років, або позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>2. Штраф у розмірі до 3 000 МРП або виправні роботи у тому ж розмірі, або притягнення до громадських</p>

Країна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>або таке, що супроводжувалося незаконним обшуком, а так само незаконне захоплення чужої земельної ділянки</p>		<p>робіт на строк до 800 годин, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років</p>
	<p>Глава 13 «Екологічні злочини»</p>	<p>Стаття 332. Псування землі. 1. Засмічення землі промисловими, побутовими чи іншими відходами чи відходами, а також отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності підарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними, радіоактивними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи захоронення, якщо ці діяння призвели чи могли призвести до спричинення великої шкоди навколишньому природному середовищу або спричинили шкоду здоров'ю людини</p>	<p>2. Те саме діяння, що спричинило особливо велику шкоду навколишньому природному середовищу або смерть людини, або масове захворювання людей, а так само вчинене на території надзвичайної екологічної ситуації</p>	<p>1. Штраф у розмірі до 3 000 МРП або виправні роботи у тому ж розмірі, або притягнення до громадських робіт на строк до 800 годин, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 2 років чи без такого. 2. Позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років чи без такого</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Україна <i>Київська Республіка</i>	Глава 30 «Злочини проти власності» розділу VII «Злочини проти власності та порядку здійснення економічної діяльності»	Стаття 207 Самовільне захоплення чужої земельної ділянки. 1. Самовільне захоплення чужої земельної ділянки, яке супроводжується насильством, що не є небезпечним для життя та здоров'я, або погрозою його застосування	2. Те саме діяння, вчинене: 1) із застосуванням зброї чи інших предметів, які використовуються як зброя; 2) поєднане із спричиненням через необережність тяжкої шкоди. 3. Організація чи керівництво незаконним захопленням земельною ділянкою	1. Штраф VI категорії або позбавлення волі II категорії зі штрафом II категорії. 2. Позбавлення волі III категорії зі штрафом III категорії. 3. Позбавлення волі III категорії зі штрафом III категорії
Київська Республіка	Глава 40 «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища» розділу VIII «Злочини проти громадської безпеки та громадського порядку»	Стаття 291 Псування землі. 1. Умисне чи необережне порушення правил поводження з отрутохімкатами, стимуляторами росту рослин та іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи перевезення, що спричинило забруднення чи інше псування землі, знищення родючого шару ґрунту на великих площах або іншу значну шкоду. Примітка. Під великими площами у цій статті йдеться про площі, розмір яких перевищує 1 га	2. Те саме діяння, що спричинило через необережність тяжку шкоду	1. Позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю IV категорії або виправні роботи IV категорії, або штраф V категорії, або позбавлення волі I категорії. 2. Штраф VI категорії або позбавлення волі II категорії з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 2 років або без такого

<p>Країна <i>Латвійська Республіка</i></p>	<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p>	<p>Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину Стаття 96 Порушення правил управління та використання землі, надр, вод та лісів. Порушення правил управління та використання землі, надр, вод та лісів, що спричинило значну шкоду природному середовищу, здоров'ю людей, майновим чи господарським інтересам</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p>	<p>Санкція статті Позбавлення волі на строк до 3 років або громадські роботи, або тимчасове позбавлення волі, або штраф</p>
<p>Глава XL «Злочинні діяння проти природного середовища»</p>	<p>Незаконне захоронення небезпечних речовин у водах чи надрах землі. 1. Незаконне захоронення радіоактивних речовин, серед яких і ядерні матеріали, небезпечних хімічних речовин, продуктів, матеріалів чи відходів у водах чи надрах землі.</p>	<p>Стаття 100 Незаконне захоронення небезпечних речовин у водах чи надрах землі. 1. Незаконне захоронення радіоактивних речовин, серед яких і ядерні матеріали, небезпечних хімічних речовин, продуктів, матеріалів чи відходів у водах чи надрах землі.</p>	<p>2. Захоронення ядерної, хімічної, біологічної, бактеріологічної, токсичної чи іншої зброї масового знищення у водах чи в надрах землі</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 4 років чи тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф. 2. Позбавлення волі на строк від 3 до 20 років</p>
		<p>Стаття 102 Забруднення та засмічення землі, лісів та вод. 2. Забруднення небезпечними чи іншими забруднюючими речовинами, матеріалами чи відходами, або інший шкідливий вплив на землю, ліса чи внутрішні води, якщо була нанесена значна шкода навколишньому природному середовищу, майну чи економічним інтересам</p>	<p>3. Ті самі діяння, що спричинили тяжкі наслідки</p>	<p>2. Позбавлення волі на строк до 4 років або арешт, або тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф. 3. Позбавлення волі на строк до 10 років</p>

<p>Країна</p> <p><i>Литовська Республіка</i></p>	<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p> <p>Глава XLII</p> <p>«Злочини та кримінальні проступки проти порядку управління»</p>	<p>Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину</p> <p>Стаття 298</p> <p>Незаконна зміна межового знаку землекористування.</p> <p>Незаконне видалення, зміщення, перероблення чи установлення межового знаку землекористування, геодезичного, геологічного чи географічного знака</p>	<p>Кваліфіковані, особливо та привілейовані склади злочину</p>	<p>Санкція статті</p> <p>Публічні роботи, штраф чи арешт</p>
<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p> <p>Глава XXXVIII</p> <p>«Злочини та кримінальні проступки проти навколишнього природного середовища та здоров'я людини»</p>	<p>Стаття 270</p> <p>Порушення правил охорони навколишнього природного середовища чи використання природних ресурсів.</p> <p>1. Порушення встановлених юридичними актами правил охорони навколишнього природного середовища чи використання природних ресурсів, якщо це призвело до нанесення великої шкоди тваринам, рослинам або виникли тяжкі наслідки для навколишнього середовища</p>	<p>2. Порушення встановлених юридичними актами правил охорони навколишнього природного середовища чи використання природних ресурсів, якщо це не призвело до нанесення великої шкоди тваринам, рослинам або виникли тяжкі наслідки для навколишнього природного середовища (вважається кримінальним проступком).</p> <p>3. За діяння, передбачені цією статтею, відповідальність несе і юридична особа.</p> <p>4. Діяння, передбачені цією статтею, є злочинними і в тих випадках, коли вони вчинені з необережності</p>	<p>1. Штраф, або обмеження волі, або арешт, або позбавлення волі на строк до 6 років.</p> <p>2. Публічні роботи або штраф, або обмеження волі, або арешт</p>	<p>Публічні роботи, штраф чи арешт</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Молдова	Глава VI «Злочини проти власності»	<p>Стаття 193 Порушення володіння. Незаконне повне чи часткове заволодіння чужою нерухомістю, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або ж шляхом знищення чи переміщення межових знаків</p> <p>Стаття 227 Забруднення ґрунтів. 1. Забруднення, отруєння, зараження чи інше руйнування ґрунтів шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження зі шкідливими речовинами, мінеральними добривами, стимуляторами росту рослин та іншими хімічними та біологічними речовинами під час їх транспортування, використання чи зберігання, якщо такі дії спричинили шкоду:</p> <p>а) здоров'ю населення; б) навколишньому природному середовищу; в) сільськогосподарській продукції</p>		Штраф у розмірі до 1 350 умовних одиниць (далі – УО), або неоплачувана праця на користь суспільства на строк від 150 до 240 годин, або позбавлення волі на строк від 1 до 2 років
	Глава IX «Екологічні злочини»		<p>1. Ті самі дії: а) вчинені в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні стихійного лиха; б) що спричинили через необережність смерть людини</p>	<p>1. Штраф у розмірі від 550 до 850 УО, або позбавлення волі на строк до 2 років, а юридична особа карається штрафом від 2 000 до 4 000 УО з позбавленням права займатися певною діяльністю.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 650 до 1 150 УО, або позбавлення волі на строк до 5 років, а юридична особа карається штрафом від 4 000 до 7 000 УО з позбавленням права займатися певною діяльністю або з ліквідацією юридичної особи</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Російська Федерация	<p>Глава 22 «Злочини у сфері економічної діяльності»</p>	<p>Стаття 170 Ресстрація незаконних угод з нерухомим майном. Ресстрація завідомо незаконних угод з нерухомим майном, умінене викривлення відомостей державного кадастру нерухомості та (або) Єдиного державного реєстру прав на нерухомість та угод з нею, а так само заниження кадастрової вартості об'єктів нерухомості, якщо ці діяння вчинені з корисної чи іншої особистої зацікавленості посадовою особою з використанням свого службового становища</p> <p>Стаття 170-2 Внесення завідомо неправдивих відомостей у межовий план, технічний проєкт межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карту-план території. 1. Внесення кадастровим інженером завідомо неправдивих відомостей у межовий план, технічний план, акт обстеження, проєкт межування земельної ділянки чи земельних</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p> <p>2. Те саме діяння, що спричинило особливо великі збитки</p>	<p>Штраф у розмірі від 200 тис. до 500 тис. рублів або в розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період від 1 до 3 років, або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або примусові роботи на строк до 360 годин із позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років</p> <p>1. Штраф у розмірі від 100 тис. до 300 тис. рублів або у розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період від 1 до 2 років, або позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або примусові роботи на строк до 360 годин.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 200 тис. до 500 тис. рублів або в розмірі</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 26 «Екологічні злочини»</p>	<p>ділянок або карту-план території чи підроблення документів, на підставі яких були підготовлені межовий план, технічний план, акт обмеження, проєкт межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карта-план території, якщо ці ділянки спричинили великі збитки громадянам, організаціям чи державі. Примітка. У статтях цієї глави великою шкодою визнається шкода, що перевищує 2 млн 250 тис. рублів, а особливо великою – 9 млн рублів</p>		<p>заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період від 1 до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправні роботи на строк до 1 року з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років</p>
		<p>Стаття 254 Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з добривами, стимуляторами росту рослин, отрутохімікатами чи іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання та транспортування, що</p>	<p>3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що спричинило через необережність смерть людини</p>	<p>1. Штраф у розмірі до 200 тис. рублів або в розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період до 18 місяців, або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або обов'язковими роботами на строк до 480 годин, або виправні роботи на строк до 2 років. 2. Обмеження волі на строк до 2 років або примусові роботи на строк до 2 років,</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Таджикистан</i>	Глава 31 «Злочини проти порядку управління» розділу XIII «Злочини проти державної влади»	спричинило шкоду здоров'ю людини чи навколишньому природному середовищу	<p>Стаття 338 Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на ній.</p> <p>1. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене протягом року після застосування адміністративного стягнення за таке саме порушення.</p> <p>Злочини, передбачені статтями 338 та 338-1 цього Кодексу, визнаються вчиненими повторно в тому разі, якщо особа раніше вчинила один чи кілька злочинів, передбачених вищезазначеними статтями</p> <p>Стаття 338-1 Незаконне надання земельної ділянки.</p> <p>1. Незаконне надання земельної ділянки</p>	<p>або позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>3. Примусові роботи на строк до 5 років або позбавлення волі на строк до 5 років</p> <p>1. Штраф у розмірі від 250 до 365 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 365 до 912 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p> <p>3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 5 до 8 років</p> <p>1. Штраф у розмірі від 365 до 912 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p> <p>3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 5 до 8 років</p> <p>1. Штраф у розмірі від 365 до 912 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p> <p>3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 5 до 8 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 27</p> <p>«Злочини у сфері економічної діяльності»</p> <p>розділу XI</p> <p>«Злочини у сфері економіки»</p>	<p>Стаття 261</p> <p>Ресстрація незаконних угод із землею.</p> <p>Ресстрація завідомо незаконних угод із землею, викривлення облікових даних Державного земельного кадастру, а так само умисне заниження розмірів платежів за землею, якщо ці діяння вчинені з корисливої чи іншої особистої зацікавленості посадовою особою з використанням свого службового становища</p>		<p>обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 5 років</p>
		<p>Стаття 228</p> <p>Псування земель.</p> <p>1. Отруєння чи забруднення землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними або біологічними речовинами під час їх зберігання, використання,</p>		<p>Штраф у розмірі від 500 до 1000 показників для розрахунків або позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років</p>
	<p>Глава 24</p> <p>«Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища»</p> <p>розділу IX</p> <p>«Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища»</p>	<p>1. Отруєння чи забруднення землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними або біологічними речовинами під час їх зберігання, використання,</p>	<p>2. Ті самі діяння, вчинені в зоні екологічного лиха або надзвичайної екологічної ситуації або такі, що призвели через необережність до шкоди здоров'ю людини.</p> <p>3. Діяння, передбачене частиною 1 цієї статті, що спричинило смерть людини через необережність</p>	<p>1. Штраф у розмірі від 500 до 800 показників для розрахунків або обмеження волі на строк до 2 років.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 700 до 1 000 показників для розрахунків або обмеження волі на строк до 5 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Туркменістан	<p>Глава 31 «Екологічні злочини» розділу XII «Злочини проти громадської безпеки та здоров'я населення»</p>	<p>Стаття 317 Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з отрутохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними або біологічними речовинами під час їх зберігання, використання, транспортування, що спричинило шкоду навколишньому природному середовищу чи сільському господарству</p>	<p>Стаття 317 Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з отрутохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними або біологічними речовинами під час їх зберігання, використання, транспортування, що спричинило шкоду навколишньому природному середовищу чи сільському господарству</p>	<p>1. Штраф у розмірі від 10 до 30 середньомісячних розмірів (далі – СРЗП) заробітної плати чи виправними роботами на строк до 2 років. 2. Штраф у розмірі від 25 до 75 СРЗП з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або обмеження волі на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p>
			<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p>	<p>Штраф у розмірі від 20 до 50 СРЗП із конфіскацією урочажу або позбавлення волі на строк до 3 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу та диспозиція злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 23</p> <p>«Злочини проти інтересів державної служби» розділу X</p> <p>«Злочини проти порядку функціонування органів державної влади та управління»</p>	<p>власності селянських, інших громадських організацій, а також державних підприємств, установ, організації</p> <p>Стаття 181-2 Незаконна передача землі. 1. Передача посадовою особою земельних ділянок із порушенням права власності, зокрема передача в оренду чи користування земельних ділянок, що знаходяться у власності держави, без оформлення у встановленому законом порядку, якщо ці діяння вчинені з корисливої чи іншої особистої зацікавленості</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p>	<p>1. Штраф у розмірі від 20 до 100 СРЗП з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або позбавлення волі на строк до 1 року з позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років.</p> <p>2. Штраф у розмірі від 50 до 150 СРЗП або позбавлення волі на строк від 1 до 3 років з позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років.</p>
Узбекистан	<p>Глава XV</p> <p>«Злочини проти порядку управління» розділу 5</p> <p>«Злочини проти порядку функціонування органів влади, управління та громадських об'єднань»</p>	<p>Стаття 229-1 Самовільне захоплення земельної ділянки. Самовільне захоплення земельної ділянки, вчинене після застосування адміністративного стягнення за такі самі дії</p>		<p>Штраф від 50 до 100 базових розрахункових величин (далі – БРВ) або виправні роботи до 3 років, або обмеження волі до 1 року, або позбавлення волі до 1 року</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини</p>	<p>Стаття 196 Забруднення навколишнього природного середовища. 1. Забруднення чи псування земель, забруднення вод чи атмосферного повітря, що спричинило масове захворювання людей, загибель тварин, птахів чи риби або інші тяжкі наслідки</p>	<p>Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину</p> <p>2. Ті самі діяння, що спричинили смерть людини</p>	<p>1. Штраф від 100 до 200 БРВ або позбавлення певного права до 5 років, або обов'язкові громадські роботи до 360 годин, або виправні роботи до 3 років. 2. Обмеження волі на строк від 1 до 3 років, або позбавлення волі до 3 років з позбавленням певного права</p>
<p>Україна</p> <p>Глава XIV «Злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища та природокористування» розділу 4 «Злочини у сфері екології»</p>	<p>Стаття 197 Порушення порядку використання землі, надр чи вимог щодо їх охорони. Порушення порядку використання землі, надр чи вимог щодо їх охорони, що призвело до тяжких наслідків</p> <p>Стаття 197-1 Неприйняття заходів щодо недопущення самовільного захоплення зрошуваних земель. 1. Неприйняття землевласником, землекористувачем або орендарем земельної ділянки заходів щодо недопущення самовільного захоплення зрошуваних земель, вчинене після застосування</p>	<p>Штраф від 50 до 100 БРВ або обов'язкові громадські роботи до 360 годин, або виправні роботи до 3 років, або обмеження волі від 1 до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років</p>	<p>Штраф від 100 до 150 БРВ або обов'язкові громадські роботи до 360 годин, або виправні роботи до 2 років, або обмеження волі від 1 до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>2. Штраф від 150 до 300 БРВ або виправні роботи від 2 до 3 років, або обмеження волі від 3 до 5 років, або позбавлення волі на строк від 3 до 5 років</p>	

Крайна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину адміністративного стягнення за таке саме діяння. Примітка. Особа, яка вперше вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона забезпечила повернення самовільно захопленої земельної ділянки й усунула наслідки самовільного захоплення	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
--------	---	---	---	----------------

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «югославської» групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілеювані склади злочину	Санкція статті
<i>Округ Брчко</i>	Глава 25 «Злочини проти власності»	Стаття 286 Незаконне заволодіння публічною нерухомістю. 1. Незаконне захоплення нерухомості, яке виразилось у зайнятті землі чи її частини	2. Ті самі діяння, вчинені щодо нерухомості загальнодержавного значення, культурних пам'яток, визначних природних об'єктів, захищених лісів, інших лісів зі спеціальним статусом, національних парків, інших спеціальних захищених площ зі спеціальних статусом	1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 6 місяців. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років
<i>Республіка Косово</i>	Глава XXXII «Кримінальні правопорушення проти адміністративного судочинства та порядку управління»	Стаття 397 Підrobка доказів. Змінення, зміна місця чи знищення граничних знаків, меж землі або інших знаків, що засвідчують право власності на нерухомість або воду		Штраф або позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років
	Глава XXVII «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 332 Незаконне заволодіння нерухомістю. 1. Незаконне заволодіння чужою нерухомістю або її частиною	2. Ті самі діяння, вчинені: 2.1. Щодо охоронюваного лісу, охоронюваного парку чи іншого лісу зі спеціальним правовим статусом, або дороги. 2.2. Стосовно нерухомості, щодо якої існує рішення суду або компетентного державного органу про її звільнення. 3. Незаконне зайняття нерухомості особою, раніше судимою за такі дії, або яка була позбавлена права користуватися відповідною нерухомістю за рішенням суду чи іншого компетентного органу	1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Північна Македонія	<p>Розділ 22 «Злочини проти навколишнього природного середовища та природи»</p>	<p>Стаття 225 Незаконне привласнення нерухомості.</p> <p>1. Захоплення чужої нерухомості, яка належить до земель загального користування, знаходиться під тимчасовим захистом, є об'єктом культурної спадщини, визнана природною рідкістю.</p> <p>2. Зайняття чужої землі з наміром будівництва на ній.</p> <p>3. Ті самі дії, вчинені юридичного особою</p>		<p>Штраф чи позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>До юридичних осіб застосовується штраф</p>
		<p>Стаття 218 Забруднення навколишнього природного середовища та природи.</p> <p>1. Забруднення повітря, ґрунтів, вод, поверхні вод унаслідок порушень правил щодо охорони та розвитку навколишнього природного середовища, якщо такі дії викликали небезпеку для життя чи здоров'я людей або знищення значної кількості тварин чи рослин.</p> <p>2. Надання дозволу на розміщення очисних установок чи санціонування будівництва об'єктів, які забруднюють навколишнє природне середовище, чи неприйняття заходів, необхідних для уникнення забруднення повітря, ґрунту, вод, поверхні вод, що значно перевищує допустиму норму, що створило загрозу для життя чи здоров'я людей</p>		<p>1, 2. Позбавлення волі на строк від 4 до 10 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>5. Штраф</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Сербія	<p>Глава 21 «Злочини проти власності»</p> <p>Глава 24 «Злочини проти навколишнього природного середовища»</p>	<p>чи знищення великої кількості тварин чи рослин, вчинене службовою чи відповідальною особою.</p> <p>3. Вчинення тих самих дій через необережність.</p> <p>5. Вчинення цих самих дій юридичною особою</p> <p>Стаття 218 Привласнення землі.</p> <p>1. Незаконне зайняття чужої землі</p> <p>Стаття 260 Забруднення навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Порушення норм, направлених на охорону, збереження та поліпшення стану навколишнього природного середовища, що призвело до забруднення повітря, води або ґрунту на значній території;</p>	<p>2. Незаконне зайняття земель заповідного лісу, національних парків або інших особливо цінних земель</p> <p>2. Те саме діяння, вчинене з необережності.</p> <p>3. Те саме діяння, що спричинило знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення навколишнього природного середовища настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат.</p> <p>4. Діяння, передбачене ч. 2, що спричинило знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат</p>	<p>1. Штраф або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років</p> <p>1. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років та штраф.</p> <p>2. Штраф або позбавлення волі на строк до 2 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 1 до 8 років та штраф.</p> <p>4. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років та штраф</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Сербська	Глава 30 «Злочини проти правосуддя» Глава 23 «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 336 Підбурювання до лжесвідчення. 3. Знімання, знищення, пошкодження, переміщення або перевезення межового каменя, знака обстеження ґрунту або будь-якого іншого знака, який засвідчує право власності на нерухомість або сервітут для використання води Стаття 245 Незаконне заволодіння землею. 1. Незаконне захоплення чужої землі		3. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років та штраф 1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Штраф чи позбавлення волі на строк до 3 років
Республіка Словенія	Глава 32 «Злочини проти навколишнього природного середовища, космічного простору та природних ресурсів»	Стаття 338 Незаконне заволодіння нерухомістю. 1. Захоплення чужої землі, яка має особливий статус, природну цінність або належить до громадської власності. 2. Зайняття чужої землі для подальшого будівництва на ній Стаття 332 Нанесення шкоди навколишньому природному середовищу. 1. Нанесення шкоди навколишньому природному середовищу або створення загрози для життя чи		1, 2. Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року 1. Позбавлення волі на строк не більше 5 років. 2. Штраф або позбавлення волі

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>здоров'я людей внаслідок порушення правил:</p> <p>1) випуску небезпечних речовин та введення небезпечних речовин та іонізуючої радіації у повітря, ґрунт чи воду;</p> <p>2) поводження з відходами;</p> <p>3) управління заводами, де зберігаються небезпечні речовини або проводяться небезпечні роботи, якщо шкода настала за межами заводу, а також той, хто значно погіршує стан захищених об'єктів, торгує чи використовує об'єкти, які є шкідливими для озонового шару, або спричиняє забруднення довкілля чи експлуатує понад норму природні ресурси</p>	<p>або резервуарів питної води, або іншу істотну шкоду навколишньому природному середовищу, або такі, що викликають постійне забруднення навколишнього природного середовища на критичному рівні.</p> <p>4. Злочини, передбачені частинами 1 або 2, які нанесли непоправну шкоду чи руйнування навколишнього природного середовища чи захисним природним ресурсам.</p> <p>5. Злочини, передбачені частинами 1 або 2, які призвели до смерті однієї чи більше осіб</p>	<p>на строк до 2 років.</p> <p>3. За умисні діяння – позбавлення волі на строк до 8 років.</p> <p>За необережні – позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>4. За умисні діяння – позбавлення волі на строк до 10 років.</p> <p>За необережні – позбавлення волі на строк до 5 років.</p> <p>5. За умисні діяння – позбавлення волі на строк від 1 до 12 років.</p> <p>За необережні – позбавлення волі на строк від 1 до 8 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Федерация Боснії та Герцеговини</i>	Глава 25 «Кримінальні правопорушення проти власності»	<p align="center">Стаття 286 Незаконне заволодіння публічним нерухомим майном.</p> <p>1. Незаконне захоплення нерухомого майна, яке виразилось у зайнятті землі чи її частини</p>	<p>2. Ті самі діяння, вчинені щодо нерухомості загальнодержавного значення, культурних пам'яток, визначних природних об'єктів, захищених лісів, інших лісів зі спеціальним статусом, національних парків, інших спеціальних захищених площ зі спеціальних статусом</p>	<p>1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 6 місяців.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років</p>
<i>Республіка Хорватія</i>	«Злочини проти навколишнього природного середовища»	<p align="center">Стаття 250 Забруднення навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Забруднення повітря, ґрунтів чи ґрунтових вод, водоїв чи морів, морського дна чи надр, або створення відповідної загрози якості повітря, ґрунтів, ґрунтових вод, водоїв чи морів, морського дна чи надр, або природній генетичній гармонії біологічного різноманіття на значній території, що сталося через порушення спеціальних правил, та може погіршити умови проживання людей чи тварин, чи поставити під загрозу існування лісів та іншої рослинності</p>	<p>3. Ті самі діяння, вчинені з небережності</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років.</p> <p>3. Штраф чи позбавлення волі на строк до 3 років</p>
<i>Чорногорія</i>	Глава 22 «Злочини проти власності»	<p align="center">Стаття 254 Незаконне заволодіння землею.</p> <p>1. Незаконне захоплення чужої землі</p>	<p>2. Незаконне зайняття земель заповідного лісу, національних парків або інших особливо цінних земель</p>	<p>1. Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 25</p> <p>«Злочини проти природного середовища»</p>	<p>Стаття 303</p> <p>Забруднення навколишнього природного середовища.</p> <p>1. Забруднення повітря, води чи ґрунтів на значній території внаслідок порушень правил захисту та розвитку навколишнього природного середовища.</p>	<p>2. Те саме діяння, вчинене з неособережності.</p> <p>3. Те саме діяння, що спричинило до знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення навколишнього природного середовища настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат.</p> <p>4. Діяння, передбачене ч. 2, що спричинило знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення навколишнього природного середовища настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>2. Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 1 до 8 років та штраф.</p> <p>4. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років та штраф</p>

**Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин
у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи (колишні «країни народної демократії»)**

Країна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Албанія</i>	Розділ XI «Злочини, пов'язані з правовим статусом землі» глави 3 «Злочини, пов'язані з власністю та економічною сферою»	Стаття 199 Нецільове використання землі. Нецільове використання землі з порушенням її цільового призначення		Є кримінальним правопорушенням і карається штрафом або позбавленням волі на строк до 6 місяців
		Стаття 200 Незаконне зайняття землі. Незаконне зайняття землі		Є кримінальним правопорушенням і карається штрафом або позбавленням волі на строк до 2 років
<i>Республіка Болгарія</i>	Глава 10 «Злочини проти порядку та громадського спокою»	Стаття 323 1. Самовільне, не у встановленому законом порядку здійснення оспорюваного іншою особою свого чи чужого дійсного або уявного права	2. Самовільне захоплення нерухомого майна, від володіння яким винна особа була відсторонена в установленому законом порядку. 5. Діяння, передбачене частиною 1, вчинене із насильства або погрозою його застосування	1. Позбавлення волі на строк до 5 років та штраф до 1 000 левів. 2. Позбавлення волі на строк до 3 років та штраф до 500 левів. 5. Позбавлення волі до 6 років. 3. Винний не підлягає відповідальності у тому разі, якщо він відразу після попередження компетентного державного органу відновить попереднє положення.

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p align="center">Стаття 323-а</p> <p>1. Будівництво споруд на землі, яка оброблюється, знаходиться у володінні господарської організації або є пасовищем</p>	<p>2. Повторне вчинення злочину, передбаченого попереднім абзацом, або ж продовження будівництва після того, як воно було зупинене компетентним органом</p>	<p>4. Положення попереднього абзацу не застосовуються в тому разі, коли винний після відновлення знову вчинить аналогічне діяння</p> <p>1. Позбавлення волі на строк до 2 років або штраф від 1 000 до 3 000 левів.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф від 2 000 до 5 000 левів, а також публічний осуд</p>
	<p>Розділ І «Загальноекономічні злочини» Глава 6 «Злочини проти економіки»</p>	<p align="center">Стаття 221-а</p> <p>1. Розпорядження чи з порушенням своїх обов'язків надання дозволу на заволодіння та використання для будівництва чи інших несільськогосподарських цілей невідлужених та непереданих в установленому порядку сільськогосподарських земель або пасовищ</p>	<p>2. Продовження дня, передбачених частиною першою, після зупинки будівництва чи іншого використання земель</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 3 років та штраф від 100 до 300 левів.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк до 5 років та штраф від 100 до 300 левів</p>
	<p>Розділ ІІІ «Злочини проти народного здоров'я» глави ІІ «Загальнонебезпечні злочини»</p>	<p>1. Забруднення чи допущення забруднення проточних вод, басейнів, ґрунтових вод, територіальних чи внутрішніх морських вод, ґрунту і повітря, що призвело до створення небезпеки для людей, тварин та рослин, чи дроблення їх непридатними для використання в культурно-побутових, оздоровчих, сільськогосподарських та інших народногосподарських цілях</p>	<p>3. Діяння, передбачені частиною першою, вчинені з неостережності</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф від 100 до 5 000 левів.</p> <p>3. Пробація або штраф від 100 до 300 левів</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Польща	Глава XXII «Злочини проти навколишнього природного середовища»	<p align="center">Стаття 182</p> <p>1. Забруднення повітря, води чи землі речовиною або речовинами з іонізуючим випромінюванням у такій кількості та в такому вигляді, якщо це може загрожувати життю та здоров'ю багатьох людей чи призвести до знищення рослинного чи тваринного світу в значних розмірах</p>	<p>2. Ті самі дії, вчинені з небережності</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років. 2. Обмеження волі чи позбавлення волі на строк до 2 років</p>
		<p align="center">Стаття 186</p> <p>1. Неутримання у належному стані чи не використання пристрою, що попереджає забруднення води, повітря чи землі, чи пристрою, що попереджає радіоактивне або іонізуюче випромінювання</p>	<p>2. Передача будівельного об'єкта чи комплексу об'єктів та всупереч обов'язкам допускає користування ними особами, що не мають відповідних придатків.</p> <p>3. Діяння, передбачені частиною 1 або 2, вчинені з неособистістю</p>	<p>1. Штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. Штраф або обмеження волі</p>
Румунія	Глава III «Злочини проти власності, зловживання довірою» Розділ II «Злочини проти власності»	<p align="center">Стаття 256</p> <p align="center">Порушення володіння.</p> <p>1. Захоплення повністю або частково нерухомості за допомогою насильства або його погрози, або ліквідації чи переміщення межових знаків без права на вчинення таких.</p> <p>2. Кримінальне провадження відкривається за скаргою потерпілого</p>		<p>1. Позбавлення волі на строк від 1 до 5 років</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Словацька Республіка	Розділ 2 «Кримінальні правопорушення проти навколишнього природного середовища» глави 6 «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки та проти навколишнього природного середовища»	Стаття 301 1. Необережне створення загрози для навколишнього природного середовища, шляхом порушення загальнообов'язкових правил, що регулюють охорону навколишнього природного середовища або раціональне використання природних ресурсів, зокрема і природних лікувальних ресурсів, і природних ресурсів мінеральних столових вод	2. Дії, передбачені частиною 1, вчинені в захисних зонах, включно із зоною захисту природних ресурсів та лікувальних ресурсів мінеральних столових вод. 3. Діяння, передбачені частиною 1, які спричинили значну шкоду навколишньому природному середовищу. 4. Діяння, передбачені частиною 1, яке призвело до масштабної екологічної шкоди	1. Позбавлення волі на строк до 1 року. 2. Позбавлення волі на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк до 3 років. 4. Позбавлення волі на строк від 3 до 8 років
Україна	Глава XXIII «Злочини проти навколишнього природного середовища та природи»	Стаття 215 Пошкодження межових знаків. Руйнування, пошкодження чи видалення геодезичних знаків (проступок) Стаття 241 1. Забруднення за допомогою будь-яких засобів землі, повітря, води, біоти та їхніх складових, що спричинило: а) небезпеку; б) порушення настільки, що їхній попередній стан може бути відновлений лише за допомогою втручання; с) порушення настільки, що їхній попередній стан не може бути відновлений. 2. Спричинення шкоди навколишньому природному середовищу через необережність		Штраф 1. а) позбавлення волі на строк до 3 років; б) позбавлення волі на строк від 1 до 5 років; в) позбавлення волі на строк від 2 до 8 років. 2. а) позбавлення волі на строк до 1 року; б) позбавлення волі на строк до 2 років; в) позбавлення волі на строк не більше 3 років.

Країна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Україна	Глава VIII «Злочини навколишнього природного середовища»	<p>Стаття 293</p> <p>Екологічна шкода та екологічна небезпека.</p> <p>1. Незаконне умисне серйозне пошкодження чи загроза пошкодження ґрунту, води, повітря, лісу та інших компонентів навколишнього природного середовища, або яка вчинена на великих площах, яке може призвести до серйозної шкоди здоров'ю або смерті, або якщо це потребує значних коштів для усунення наслідків цієї поведінки, або хто навмисно збільшує таку шкоду</p>	<p>2. Діяння, передбачені частиною 1, вчинені через невиконання важливого обов'язку, які спричинили істотну шкоду навколишньому природному середовищу, або іншу значну майнову шкоду, або вчинені з метою отримання значного прибутку</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 3 років або заборона діяльності.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк від 1 до 5 років.</p> <p>3. Позбавлення волі на строк від 2 до 8 років</p>
Чеська Республіка	<p>Стаття 294</p> <p>Спричинення шкоди або створення загрози для навколишнього природного середовища через небережність.</p> <p>1. Незаконне небережне серйозного пошкодження чи загроза пошкодження ґрунту, води, повітря, лісу та інших компонентів навколишнього природного середовища, або яка вчинена на великих площах, яке може призвести до серйозної шкоди здоров'ю або смерті, або якщо це потребує значних коштів для усунення наслідків цієї поведінки, або хто небережно збільшує таку шкоду</p>	<p>2. Діяння, передбачені частиною 1, вчинені через невиконання важливого обов'язку, які спричинили істотну шкоду навколишньому природному середовищу, або іншу значну майнову шкоду.</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк до 6 місяців або заборона займатися певною діяльністю, або штраф.</p> <p>2. Позбавлення волі на строк до 2 років або заборона займатися певною діяльністю</p>	

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах континентальної кримінально-правової системи, в яких склалися самостійні школи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Королівство Данія</i>	Глава 10 «Злочини щодо доказів»	Стаття 179 Встановлення підроблених межових знаків чи інших знаків розмежування, пересування, знищення чи викривлення таких ідентифікаційних знаків, вчинене з метою обману щодо меж земельної ділянки чи щодо територіальних прав, чи прав, що належать до русел чи територій, що покриті водою		Позбавлення волі на строк, що не перевищує 3 років
Глава 27 «Злочини проти особистої честі та певних особистих прав»	Стаття 264 Будь-яка особа, яка незаконно: 1) отримує доступ до будинку іншої особи чи в інше обмежене місце; 2) не залишає земельну власність іншої особи, незважаючи на прохання зі сторони останньої про це		Арешт чи позбавлення волі на строк, що не перевищує 6 місяців	
Глава 21 «Різноманітні діяння, що спричиняють суспільну шкоду»	Стаття 196 Будь-яка особа, котра в порушення Закону про Навколишнє природне середовище: 1) забруднює повітря, воду, ґрунт чи надра, чим створює значну шкоду чи загрозу шкоди навколишньому природному середовищу; 2) зберігає чи знищує відходи чи аналогічні речовини, чим створює значну шкоду чи загрозу шкоди навколишньому природному середовищу.		Позбавлення волі на строк, що не перевищує 4 років	

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<p><i>Королівство Нідерланди</i></p>	<p>Розділ XXV «Обман» книги 3 «Проступки»</p>	<p>Стаття 333 Руїнування, переміщення, змінання чи приведення у непридатний стан відміток, що є межею приватних володінь, вчинене з метою отримання незаконного прибутку для себе чи інших осіб</p>		<p>Позбавлення волі на строк не більше 2 років або штраф 5 категорії</p>
	<p>Розділ VII «Проступки, що розглядаються сільською поліцією» книги 3 «Проступки»</p>	<p>Стаття 460 Перебування на засіяній чи засадженій землі, чи на землі, підготовленій для засівання чи засадження, чи на пасовищах у період із травня по жовтень, якщо такі дії відбуваються без належного права</p> <p>Стаття 461 Перебування на землі іншої особи, доступ до якої заборонений особою, що має право на неї, у такий спосіб, що винна особа могла знати про таку заборону, або дозвіл худобі пастиись на такій землі</p>		<p>Штраф 1 категорії</p>
	<p>Розділ VII «Злочини, що ставлять під загрозу загальну безпеку людей та власність» книги 2 «Злочини»</p>	<p>Стаття 173-а У мисне та незаконне поміщення будь-яких речовин на ґрунт чи в ґрунт, у повітря чи поверхневі води: 1) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для громадського здоров'я чи життя іншої людини; 2) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для життя іншої особи, і якщо настане смерть людини.</p>		<p>1. Позбавлення волі не більше 12 років або штраф 5 категорії. 2. Позбавлення волі не більше 15 років або штраф 5 категорії</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
		<p align="center">Стаття 173-в</p> <p>Особа, яка через недбалість чи необережність відповідала за незаконне поміщення яких-небудь речовин на ґрунт чи в ґрунт, у повітря чи поверхневі води:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для громадського здоров'я чи життя іншої людини; 2) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для життя іншої особи, і якщо настане смерть людини 		<ol style="list-style-type: none"> 1. Позбавлення волі не більше 1 року або штраф 4 категорії. 2. Позбавлення волі не більше 2 років або штраф 4 категорії
<i>Республіка Індонезія</i>		<p align="center">Стаття 424</p> <p>Будь-який співробітник, який з наміром отримати користь для себе чи інших осіб, зловживає владою, виділяючи землю, що належить державі</p>		Позбавлення волі на строк до 6 років
<i>Ісландія</i>	Глава XVII «Фальсифікація документів та інші правопорушення, що стосуються доказів»	<p align="center">Стаття 163</p> <p>Неправильне розміщення, пересування, встановлення неправильних чи зниклих межового каміння чи інших знаків, призначених для розмежування прав на нерухомість, зокрема і водних прав, вчинене з метою обману</p>		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф у разі незначного правопорушення
	Глава XIX «Злочини проти громадських інтересів»	<p align="center">Стаття 179</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Забруднення повітря, землі, океану чи озера, що спричинило значну шкоду навколишньому природному середовищу або її загрозу. 3. Порушення стану земель, що спричинило зміну її структури або втрату корисних властивостей 		Позбавлення волі на строк до 4 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Південна Корея</i>	Глава ХІІ «Злочини, пов'язані із знищенням чи пошкодженням»	Стаття 370 Противправне порушення меж володіння. Руйнування, пошкодження, переміщення межового знака володіння або інші дії, що призводять до стирання меж володіння		Каторжні роботи на строк не більше 3 років або штраф у розмірі не більше 5 мільйонів вон
<i>Королівство Норвегія</i>	Глава 18 «Фальсифікація документів»	Стаття 188 Противправне видалення, переміщення чи руйнування межового каміння або інших знаків, що посвідчують землі та права на землі, або встановлення підроблених межових знаків, або співучасть у таких діях		Позбавлення волі на строк не більше 5 років
	Глава 40 «Кримінальні проступки проти прав на власність»	Незаконне проникнення до нерухомого володіння іншої особи Стаття 395 Стаття 396		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 3 місяців
		Будівництво, копання, використання вибухових речовин, будівництво дороги чи стежки на землі іншої особи, чи інші порушення права іншої особи на нерухоме майно, або співучасть у таких діях		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 3 місяців
	Глава 14 «Злочини проти громадської безпеки»	Стаття 152-в Умисне чи з грубої необережності: 1) забруднення води, повітря чи ґрунтів настільки, що завдається чи створюється загроза завдання значної шкоди навколишньому середовищу		Позбавлення волі на строк до 10 років. Якщо внаслідок зазначених дій наступила смерть хоча б однієї особи, то винний особі може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 15 років

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Фінляндська Республіка	Глава 28 «Крадіжка, розкрадання і незаконне використання»	<p>Стаття 11 Злочинне зазіхання. Особа, яка без дозволу:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) вступає у володіння іншої особи; 2) використовує земельне володіння іншої особи шляхом будівництва, проведення земляних робіт чи іншим аналогічним способом; 3) вступає у земельне володіння іншої особи 		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 3 місяців. Діяння, яке не становить значних незручностей, не визнається злочинним
		<p>Стаття 5 Підроблення орієнтирів. Встановлення підроблених орієнтирів чи невинуватене руйнування, зміна чи переміщення орієнтирів, що виступають межовими знаками для того, щоб завадити перевірці юридично значущих особливостей рельєфу</p>		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 2 років
	Глава 48 «Екологічні злочини»	<p>Стаття 1 Порушення положень Акта про землекористування та будівництво, Закону про воду чи Акта про вилучення земель, що призводить до розкрадання, яке за ступенем суспільної небезпеки порівняне із забрудненням навколишнього природного середовища</p>		Покарання за забруднення навколишнього природного середовища

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
Королівство Швеція	Глава 12 «Про злочини, що спричиняють шкоду»	Стаття 4 Незаконне проходження через забудовану ділянку, насадження чи іншу ділянку землі, якщо такі дії здатні спричинити шкоду		Штраф
«Про крадіжку, розбій та інші злочини, пов'язані з викраденням майна»	Глава 8	Стаття 8 Установлення обманним шляхом знаків чи інших відміток, які можна сприйняти за офіційні межові знаки чи водяний знак, або переміщення, видалення, пошкодження чи руйнування таких знаків, якщо такі дії доведені експертизою		Позбавлення волі на строк не більше 4 років. Якщо злочин є малозначним, то признається покарання у виді штрафу чи позбавлення волі на строк не більше 6 місяців
		Стаття 11 Порушення чужого володіння нерухомим майном шляхом будівництва чи руйнування забору, або шляхом будівництва, копання, орання, облаштування дороги, чи пускання худоби, або іншим чином позбавляє іншу особу можливість володіння нерухомим майном		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 6 місяців
Японська Держава	Глава 40 «Злочини, що полягають у пошкодженні та приховуванні»	Стаття 262-2 Руйнування чи інші дії стосовно межового знака. Руйнування, перенесення чи видалення межового знака або інші дії, які призводять до неможливості визначення меж землі		Позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк до 5 років та грошовим штрафом до 500 тис. єн

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	<p>Глава 2</p> <p>«Регулювання діянь, що мають характер насильницьких вимог»</p>	<p>Стаття 9</p> <p>Заборона діянь, що мають характер насильницьких вимог.</p> <p>Повне чи часткове захоплення землі чи будівель і водночас спеціальне підкреслювання власної приналежності до них як до своєї власності чи володіння шляхом вивішування на них чи поруч вивісок з власним іменем, а також вимога від законних володільців коштів за припинення спроб видавати цю землю за своєю</p>		
	<p>Глава 36</p> <p>«Злочини, що полягають у крадіжці та розбій»</p>	<p>Стаття 235-2</p> <p>Незаконне захоплення нерухомої власності.</p> <p>Незаконне захоплення в іншої особи її нерухомої власності</p>		<p>Позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк до 10 років</p>

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин
у країнах англо-американської кримінально-правової системи

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
<i>Австралія</i>	Частина 7.2 «Крадіжка та інші злочини проти власності» глави 7 «Належає управління державою»	Стаття 131.4 Крадіжка землі чи речей, що нерозривно з нею пов'язані. Особа не може вчинити крадіжку землі, крім випадків, коли особа привласнює що-небудь нерозривно пов'язане із землею шляхом відділення цього чи сприяє такому відділенню, або присвоєння землі шляхом порушення довіри		Позбавлення волі на строк до 10 років
<i>Народна Республіка Бангладеш</i>	Глава VIII «Злочини проти громадського спокою»	Стаття 154 Зласник землі або її володілець, на якій відбуваються масові безпорядки або незаконні збори		Штраф до 1 000 так
	Глава XVII «Проступки проти власності»	Стаття 434 Шкода, нанесена шляхом знищення чи переміщення межових земельних знаків. Знищення чи переміщення встановленого державним органом межового знака, що засвідчує право на землю		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф, або обидва покарання
<i>Індія</i>	Глава VIII «Злочини проти громадського спокою»	Стаття 154 Зласник землі або її володілець, на якій відбуваються масові безпорядки або незаконні збори		Штраф до 1 000 рупій
	Глава XVII «Проступки проти власності»	Стаття 434 Шкода, нанесена шляхом знищення чи переміщення межових земельних знаків. Знищення чи переміщення встановленого державним органом межового знака, що засвідчує право на землю		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф, або обидва покарання

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілеювані склади злочину	Санкція статті
<i>Канада</i>	Інші посягання на власність	<p>Стаття 442 Умисне знищення, пошкодження чи видалення межового знака, що посвідчує володіння землею</p> <p>Стаття 340-а Приховування чи знищення з шахрайською метою документів, що засвідчують право власності на землю</p>		Позбавлення волі на строк до 5 років
<i>Республіка Кіпр</i>	Злочини, що нагадують крадіжку	Стаття 87 Вторгнення в земельне володіння іншої особи з використанням насильства чи погрози його застосування		Карається як насильницьке вторгнення
	Незаконні збори, масові безпорядки та інші правопорушення проти громадського порядку	Стаття 88 Незаконне утримання земельної ділянки особою, яка знаходиться у фактичному володінні землею		Карається як незаконне утримання
	Злочини, пов'язані з крадіжкою	Стаття 275 Приховування всього або частини документа, який засвідчує право власності на землю або іншу нерухомість, з наміром обману		Позбавлення волі на строк до 3 років
	Злочинні посягання	Стаття 281 Засідювання, орання чи інше використання землі, яка зареєстрована на іншу особу, без згоди зареєстрованого володільця чи спадкоємця		Позбавлення волі на строк до 6 місяців
	Спричинення шкоди власності	Стаття 324 Протиправне знищення або пошкодження документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно		Позбавлення волі на 7 років
		Стаття 327 Умисне та незаконне знищення, перенесення або створення знака, який засвідчує право власності на землю або інше нерухоме майно		Позбавлення волі на 3 роки

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілеговані склади злочину	Санкція статті
	<p>Підроблення</p>	<p>Стаття 336</p> <p>Підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей</p>		Довічне позбавлення волі
<p><i>Нова Зеландія</i></p>	<p>Незаконні збори, масові безпорядки та інші правопорушення проти громадського порядку</p>	<p>Стаття 91</p> <p>Насильницьке вторгнення та незаконне утримання нерухомості.</p> <p>1. Кожен вчиняє насильницьке вторгнення тоді, коли силою чи іншим способом, що може заважати миру та спокою, входить на землю, яка знаходиться в мирлобному володінні іншої особи, з метою заволодіння, незалежно від того, чи має він право на неї, чи ні.</p> <p>2. Кожен вчиняє насильницьке незаконне утримання у тому разі, коли він знаходиться у фактичному володінні землею без вимоги права на неї, чим викликає порушення миру того, хто за законом нею володіє</p>		Позбавлення волі на строк до 1 року

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин
у країнах мусульманської кримінально-правової системи

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
<i>Королівство Бахрейн</i>	Глава 6 «Знищення та пошкодження меж»	Стаття 430 1. Руйнування, переміщення чи видалення будь-якої точки відліку чи знаків, призначених для розмежування земельних ділянок та визначення меж	2. Ті самі дії, вчинені з метою захоплення відповідної земельної ділянки.	1. Позбавлення волі на строк не більше 1 року та штраф у розмірі 100 бахрейнських динарів. 2. Позбавлення волі
<i>Держава Катар</i>	Книга 4 «Правопорушення»	Частина 10 статті 397 Входження на землі, які обробляються, або дозвіл тваринам випасатися на них		Штраф до 500 ріалів
	Глава 7 «Руйнування власності та межових знаків»	Стаття 392 Пошкодження, знімання чи пересування забору, геодезичного чи іншого межового знаку, що засвідчує право власності на нерухоме майно		Позбавлення волі на строк до 6 місяців та / або штраф до 3 000 ріалів
<i>Королівство Марокко</i>	Відділення V «Злочини проти нерухомості» Глава IX «Злочини проти власності»	Стаття 570 Абзац 1. Позбавлення інших осіб права на нерухоме майно, вчинене шахрайським способом	Абзац 2. Якщо такі дії були вчинені вночі або з погрозою застосування сили, або за допомогою застосування зброї	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 6 місяців та штраф від 200 до 500 дирхамів. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 2 років та штраф від 200 до 750 дирхамів
<i>ОАЕ</i>	Глава IX «Нанесення шкоди власності та тваринам»	Стаття 428 1. Переміщення чи видалення орієнтирів, призначених для вимірювання областей, чи для позначення меж земель, що розділяють межі нерухомого майна	2. Ті самі дії, вчинені з метою захоплення відповідної земельної ділянки	1. Арешт на строк, що не перевищує 1 рік та штраф, що не перевищує 10 тис. дирхамів. 2. Арешт

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілеговані склади злочину	Санкції статті
Султанат Оман	<p>Секція 2 «Знищення меж та захоплення нерухомості» Розділ X «Злочини проти державної та приватної власності» Секція 3 «Порушення меж»</p>	<p>Стаття 309 Знищення чи пошкодження стіни чи забору, руйнування або видалення будь-яких відміток, що слугують межами між різними об'єктами нерухомості, вчинене для отримання вигоди</p> <p>Стаття 310 Напад на сільськогосподарські землі, будівлі, заводи чи нерухомість з метою їх зайняття та отримання користі від цього</p> <p>Стаття 311 Умисне знищення або пошкодження посівів, дерев, природних або штучних плантацій на землях іншої людини. Умисне пошкодження, розриття чи виведення з ладу сільськогосподарської техніки чи вбивство тварин, які використовуються в сільському господарстві або будь-яких різновидів худоби. Умисне пошкодження водойм чи орошувальних каналів, або вчинення інших дій, що призводять до припинення подачі громадської води</p>	<p>2. Ті самі дії, вчинені з метою захоплення відповідної земельної ділянки, або поєднані з тиском та примусом</p> <p>2. Ті самі дії, що супроводжуються погрозою зброєю, або якщо вчинюються групою із 10 і більше осіб</p>	<p>1. Позбавлення волі на строк від 1 до 6 місяців та штраф у розмірі від 10 до 100 ріалів. 2. Позбавлення волі на строк від 2 місяців до 1 року та штраф у розмірі від 20 до 200 ріалів</p> <p>1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років та штраф у розмірі не менше 100 ріалів. 2. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 6 років та штраф у розмірі не менше 200 ріалів</p> <p>Позбавлення волі на строк від 10 днів до 6 місяців та штраф від 10 до 50 ріалів</p>

Країна	Республіка Судан	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Розділ «Знищення»	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Стаття 373 Знищення чи переміщення орієнтирів. Знищення чи переміщення будь-якого межового знака, що засвідчує власність на землю, і встановлюється відповідним державним органом	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привіленовані склади злочину	Санкції статті
							Позбавлення волі на строк не більше 1 року або штраф, або обидва покарання

**Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин
у країнах зі змішаними кримінально-правовими системами**

Країна	Місцезаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Держава Ізраїль	«Незначні злочини»	<p align="center">Стаття 493</p> <p>Обробка землі поряд з громадською дорогою. Засвоєння або засаджування землі, або ж обробка землі, яка знаходиться на відстані 75 сантиметрів від зовнішнього краю громадської дороги, без відповідного дозволу. Межі громадської дороги розповсюджуються до зовнішнього краю водовідвідного каналу, стічної канами чи закріпленого укосу дороги</p> <p align="center">Стаття 494</p> <p>Вторгнення на сільськогосподарську територію</p> <p>1. Вторгнення в сад чи готову для посіву землю, на якій є нива чи трава, посіяна для пасовища, а так само знаходження на такій землі чи в саду. 2. Сприяння тому, щоб тварина увійшла в сад чи землю, вказані в абзаці 1, або на землю, яка була оброблена протягом 12 місяців, перед відповідним входом на неї без доказу законності перебування на відповідній земельній ділянці</p>		Тюремне ув'язнення на 1 місяць
	«Хуліганство та порушення громадського порядку»	<p align="center">Стаття 189</p> <p>Вторгнення силою.</p> <p>Вторгнення до нерухомої власності з метою заволодіння нею, вчинене насильницьким способом, незалежно від того чи було застосоване насильство, чи лише погроза його застосування</p>		Тюремне ув'язнення на 3 місяці
				Тюремне ув'язнення на 3 роки, причому навіть у тих випадках, коли винний мав право зайти на відповідний об'єкт нерухомої власності

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>Стаття 190 Утримання силою нерухомого майна.</p>	<p>Утримання нерухомого майна особою, яка не має права на це майно, чим спричиняється порушення спокою або загрози порушення спокою</p>	<p>Тюремне ув'язнення на 3 роки</p>
	<p>Злочини, пов'язані з крадіжкою</p>	<p>Стаття 396 Приховування сертифіката власності. Приховування документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману</p>		<p>Тюремне ув'язнення на 3 роки</p>
	<p>Порушення чужого права володіння</p>	<p>Стаття 447 Порушення чужого права володіння з метою вчинення злочину. Входження до нерухомого майна чи перебування на його території після цього</p>		<p>Тюремне ув'язнення на 2 роки</p>
	<p>Шкідництво</p>	<p>Стаття 458 Спричинення шкоди межовому знаку з наміром вчинити шахрайство. Умисне та незаконне знищення, перенесення або спотворення знака, який засвідчує право власності на землю або інше нерухоме майно</p>		<p>Тюремне ув'язнення на 3 роки</p>
	<p>Глава IX «Незаконне повстання чи інші дії проти громадської безпеки»</p>	<p>Стаття 90 Насильницьке вторгнення. Вторгнення на будь-які землі, якщо такі дії супроводжувалися насильством або погрозою його застосування, вчинені з метою заволодіння землею</p>		<p>Карається як проступок</p>

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкції статті
Республіка Кенія	Глава XI «Злочини, пов'язані з правосуддям»	<p>Стаття 91 Примусове утримання. Незаконне утримання землі особою, яка знаходиться на відповідній земельній ділянці, порушуючи у такий спосіб громадський спокій</p> <p>Стаття 121 Злочини, пов'язані з судовим розглядом. Ч. 1 п. «ф». Незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду</p>		Карається як проступок
	Глава XXVII «Правопорушення, пов'язані з крадіжкою»	<p>Стаття 288 Укриття фактів. Приховування документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману</p> <p>Стаття 339 Знищення майна. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно</p> <p>Стаття 350 Підробка заповітів. Підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей</p>		Тюремне ув'язнення на 3 роки
	Глава XXXIII «Злочинне пошкодження власності»	8. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно		Тюремне ув'язнення на 3 роки
	Глава XXXV «Покарання за підроблення»	Підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей		Тюремне ув'язнення на 10 років
	Глава 10 «Незаконні збори»	Незаконне вторгнення до земельного володіння іншої особи		Довічне позбавлення волі
	Глава 14 «Злочини, пов'язані з правосуддям»	Незаконне утримання землі особою, яка знаходиться на відповідній земельній ділянці, порушуючи у такий спосіб громадський спокій		Позбавлення волі на 1 рік
Нігерія				Позбавлення волі на 1 рік

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
	Глава 35 «Злочини, пов'язані з розкраданням»	<p>Стаття 133</p> <p>Ч. 8. Незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду</p> <p>Стаття 393</p> <p>Приховування документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману</p>		Позбавлення волі на 3 місяці
	Глава 41 «Пошкодження власності»	<p>Стаття 451</p> <p>Ч. 7. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю або інше нерухоме майно</p>		Позбавлення волі на 3 роки
	Глава 44 «Покарання за підроблення»	<p>Стаття 457</p> <p>Умисне та незаконне знищення, перенесення або спотворення знака, який засвідчує право власності на землю або інше нерухоме майно</p>		Позбавлення волі на 3 роки
	Відділення Незаконні збори: порушення спокою	<p>Стаття 467</p> <p>Ч. 2 п. «е». Підроблення запівиту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей</p> <p>Стаття 71</p> <p>Незаконне вторгнення.</p> <p>Незаконне вторгнення до земельного володіння іншої особи</p>		Позбавлення волі на 14 років
	Відділення Корупція та зловживання владою	<p>Стаття 72</p> <p>Примусове утримання.</p> <p>Незаконне утримання землі особою, яка знаходиться на відповідній земельній ділянці, порушуючи у такий спосіб громадський спокій</p>		Карається як проступок
	Незалежна Держава Папуа Нова Гвінея			

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
		<p>Стаття 93 Коруштя оцінювачом. Оцінювач, який призначений для оцінки, хоча він є зацікавленим у землі, або нечесно виконує свої обов'язки</p>		Позбавлення волі на строк не більше 3 років
	Відділення Різні правопорушення	<p>Стаття 241 Обманне отримання землі у держави. Незаконне отримання землі у держави</p>		Позбавлення волі на строк не більше 1 року
	Відділення Злочини, пов'язані з крадіжкою	<p>Стаття 375 Укриття фактів. Приховування документів, що посвідчують право власності на землю, вчинене з шахрайською метою</p>		Позбавлення волі на строк не більше 3 років
	Відділення Пошкодження власності	<p>Стаття 444 Знищення майна. 10. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно</p>		Позбавлення волі на строк не більше 7 років
	Відділення Підроблення та інші подібні злочини	<p>Стаття 452 Знищення межових знаків. Самовільне та незаконне знищення чи спотворення межових знаків з метою обману</p>		Позбавлення волі на строк не більше 3 років
	Глава 8 «Порушення володіння власника» розділу XII «Злочини проти власності»	<p>Стаття 462 Підроблення. Підроблення документа, що посвідчує право власності на землю</p> <p>Стаття 362 Вторгнення у нерухому власність, що належить іншій особі, з метою заволодіння всією або частиною цієї нерухомості, чи вторгнення в неї з метою перешкодити законному володінню власника</p>		Позбавлення волі на строк не більше 14 років
				Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф у розмірі до 2 тис. батів, або обидва покарання

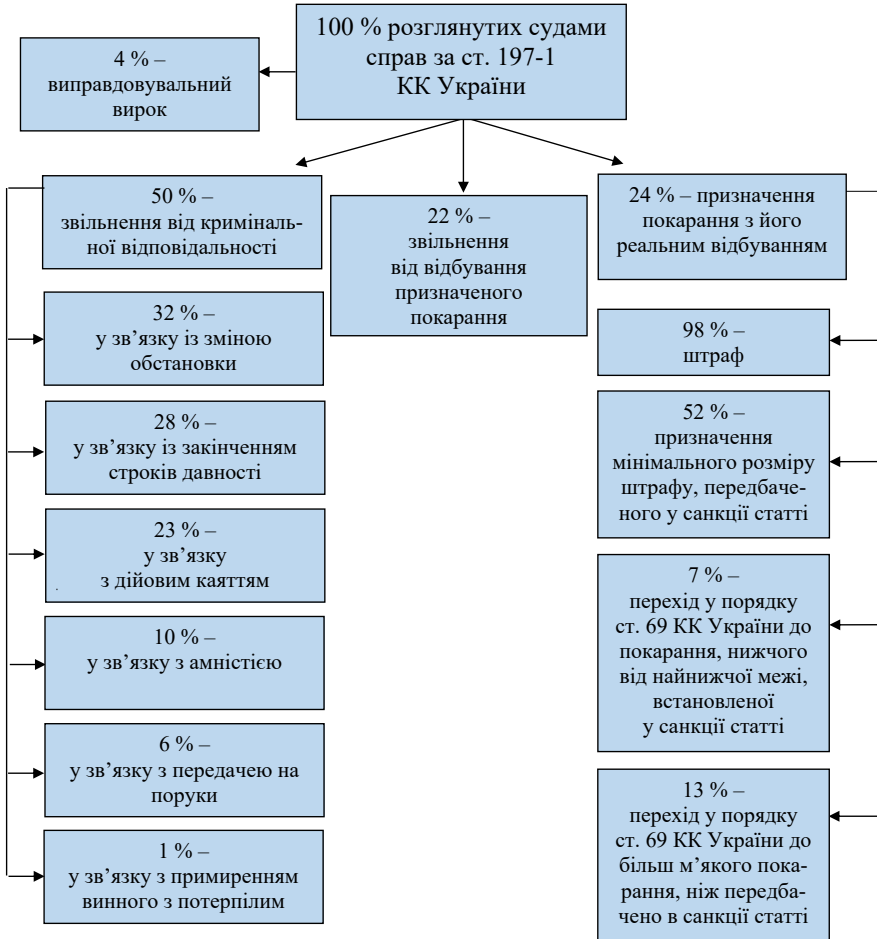
Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Королівство Тайланд		<p>Стаття 363</p> <p>Руйнування або знищення межі нерухомої власності іншої особи, вчинене з метою заволодіння нею</p>		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф у розмірі до 6 тис. батів, або обидва покарання
		<p>Стаття 365</p> <p>Діяння, передбачені статтями 362 чи 363, вчинені:</p> <p>а) із застосуванням насильства або погрозою його застосування;</p> <p>б) із використанням зброї або двома чи більше особами;</p> <p>в) вночі.</p>		Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф у розмірі до 10 тис. батів, або обидва покарання
		<p>Стаття 366</p> <p>Кримінальне переслідування, крім випадків, про які йдеться у статті 365, може бути припинене через примирення сторін</p>		

**Інформація про результати розгляду судами
справ за статтями 197-1, 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України
за 2007–2019 рр.¹**

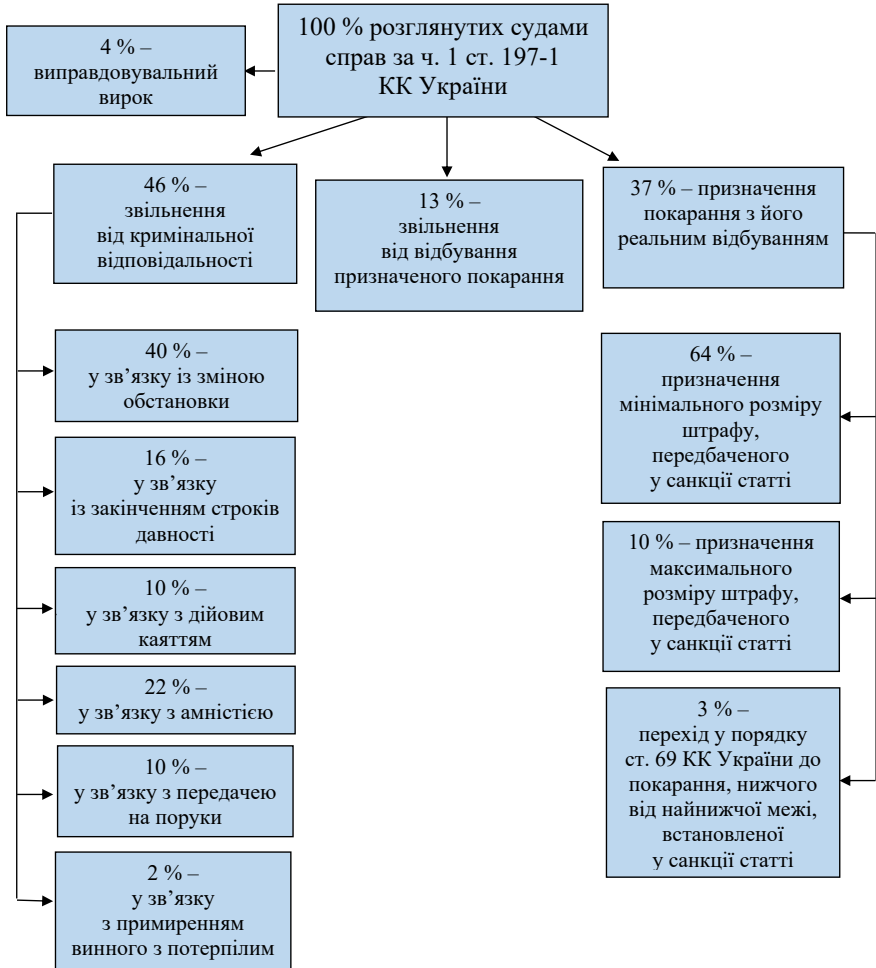

¹ Ця та інша інформація, яка наводиться в додатках, була отримана на підставі наскрізного аналізу судових рішень, розміщених в ЄДРСР, а також отриманих на підставі запитів.

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

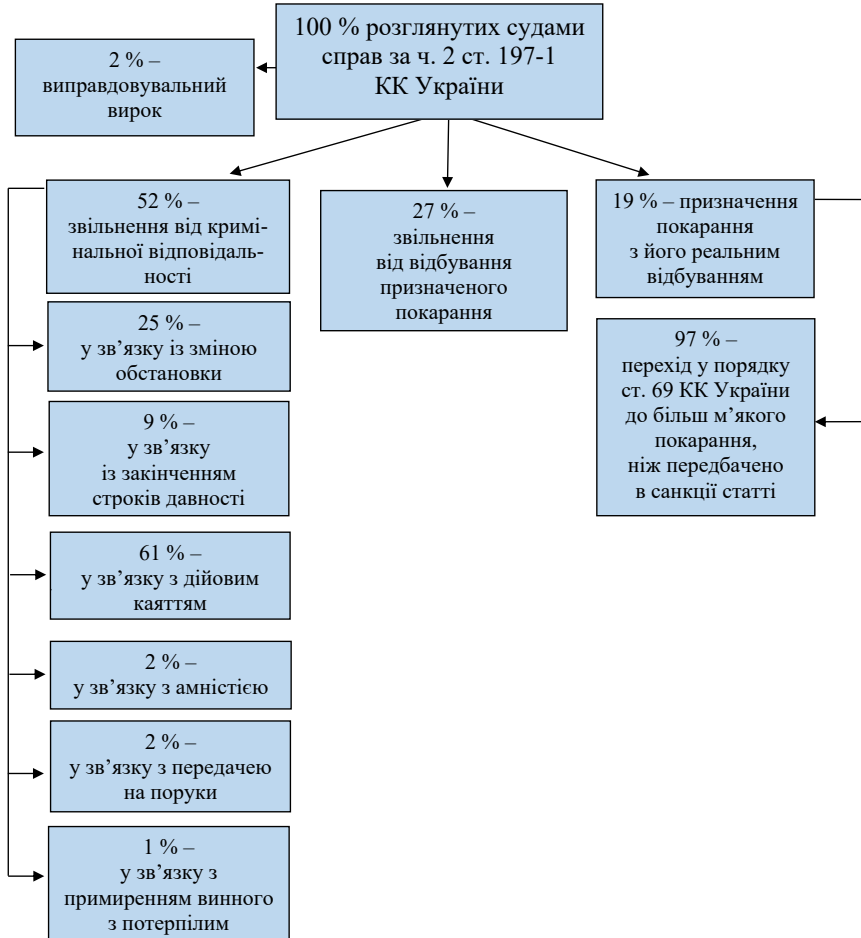

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 1 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

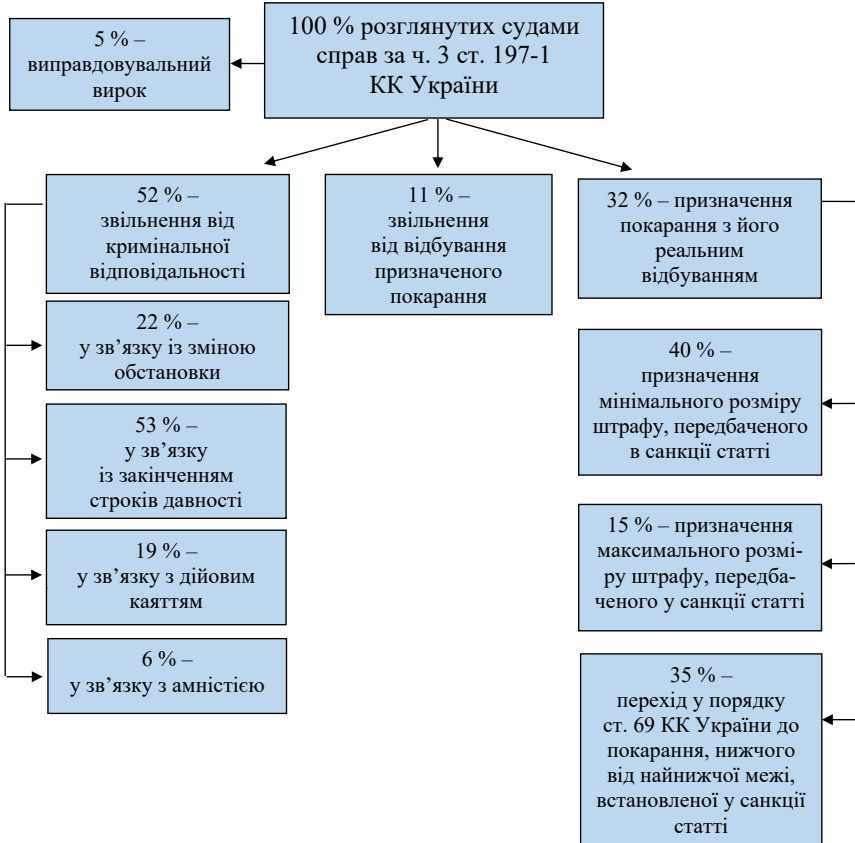

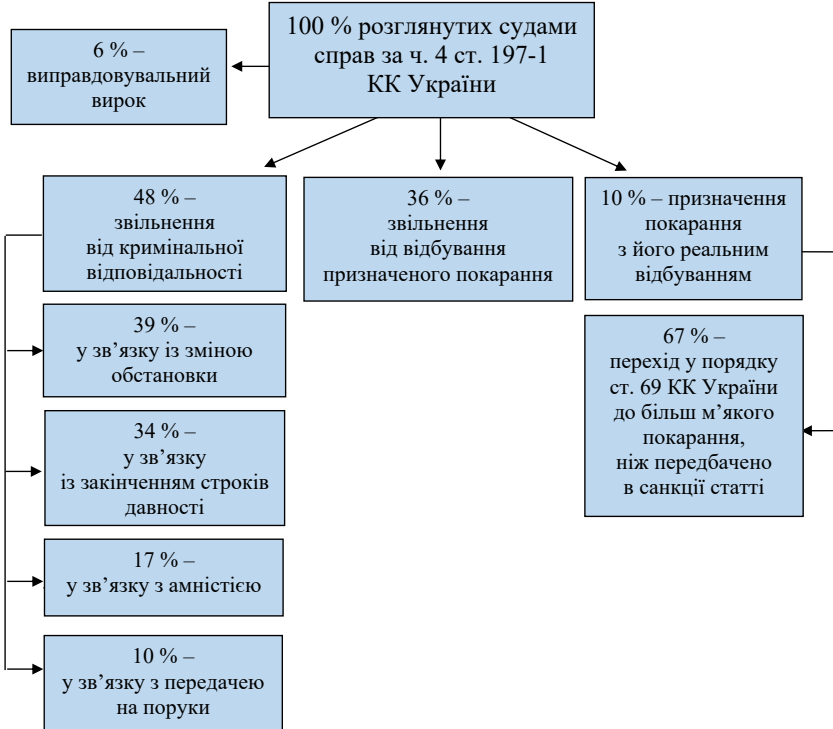
**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 2 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

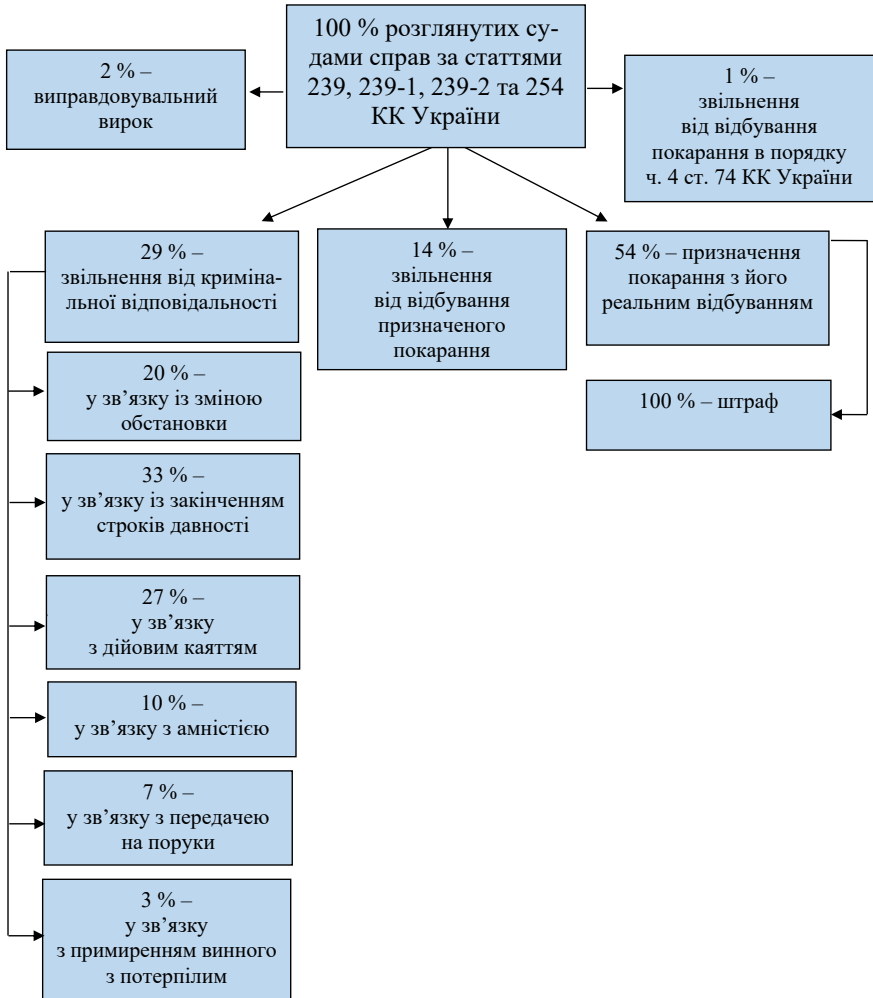
**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 3 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

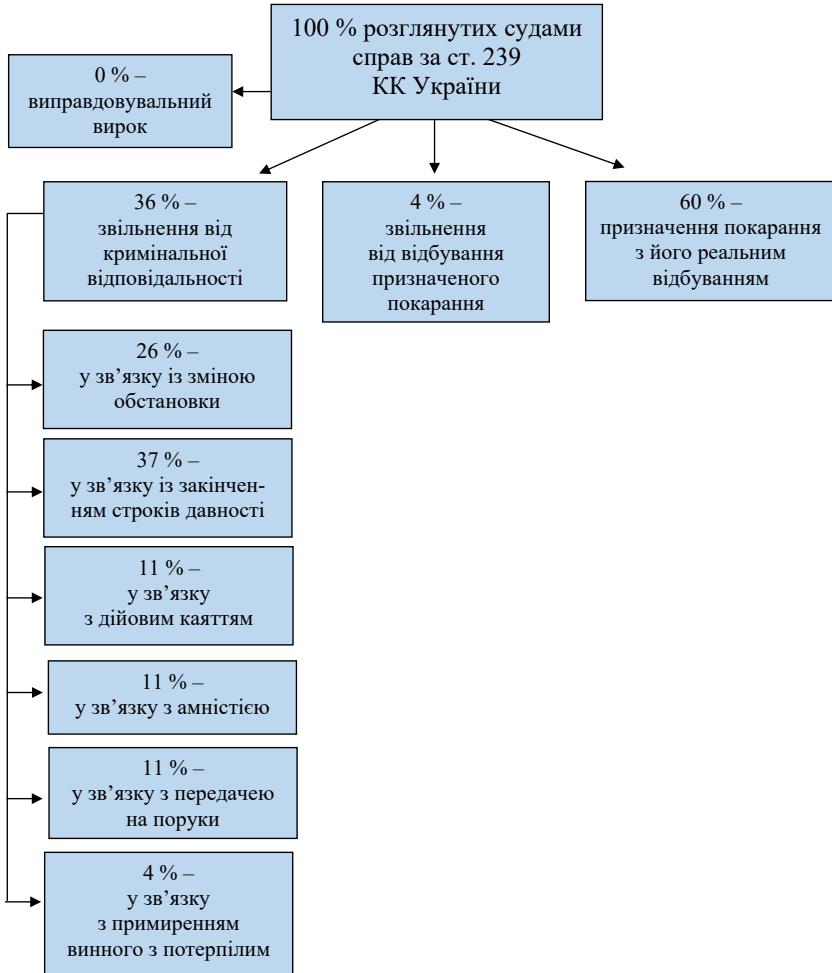
**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 4 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

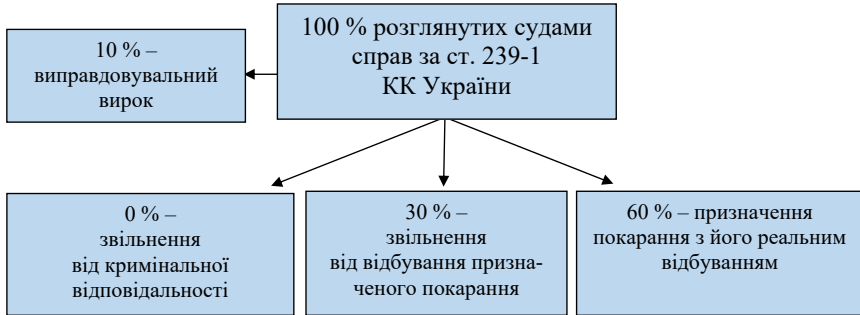
**Інформація про результати розгляду судами
справ за статтями 239,
239-1, 239-2 та 254 КК України
за 2007–2019 рр.**

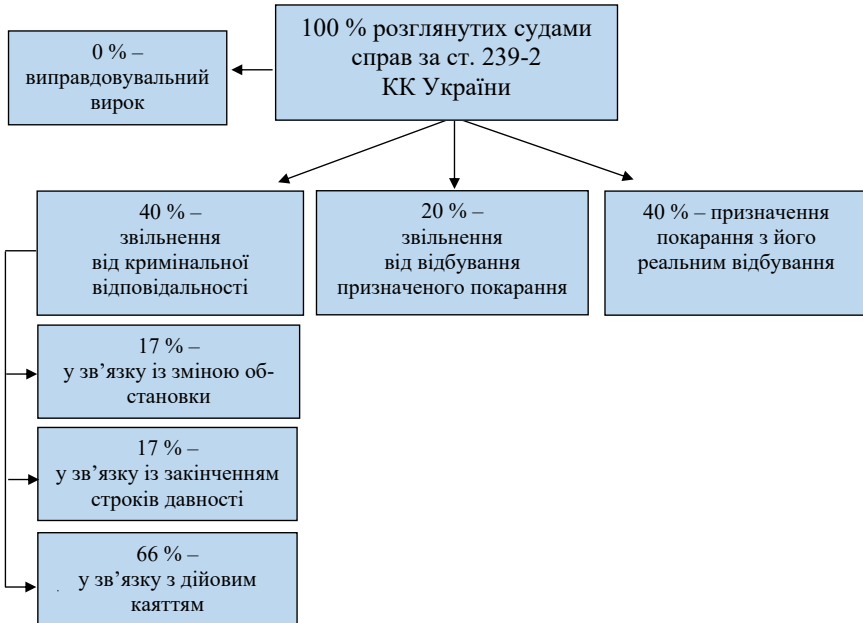
**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 239 КК України
за 2007–2019 рр.**

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 239-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 239-2 КК України
за 2007–2019 рр.**

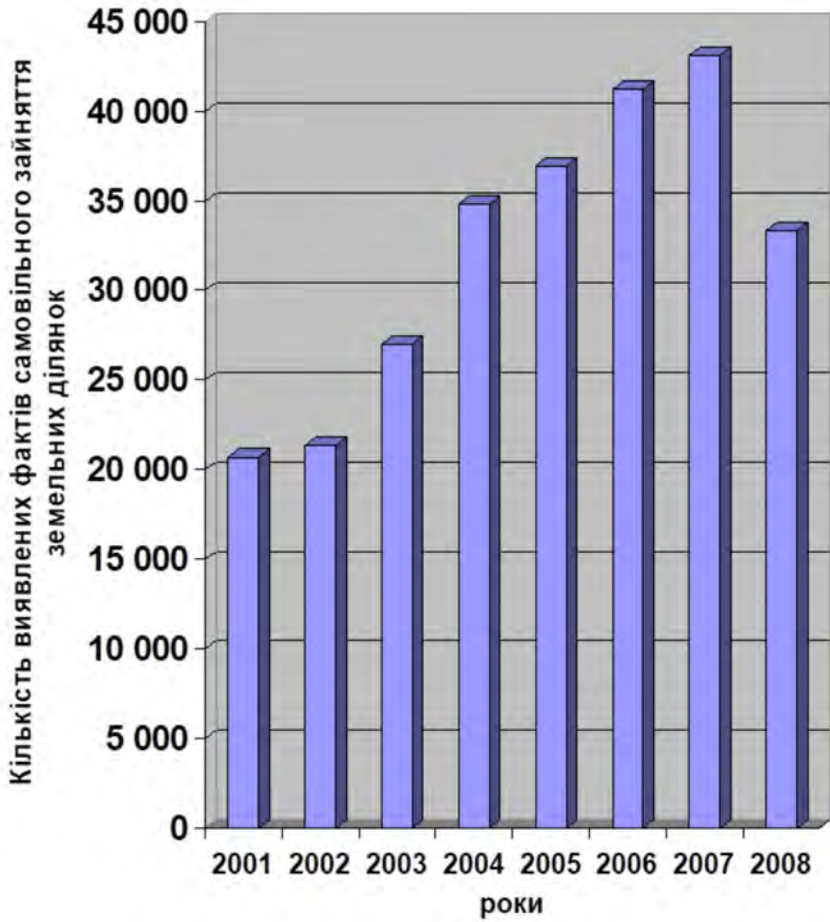

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 254 КК України
за 2007–2019 рр.**

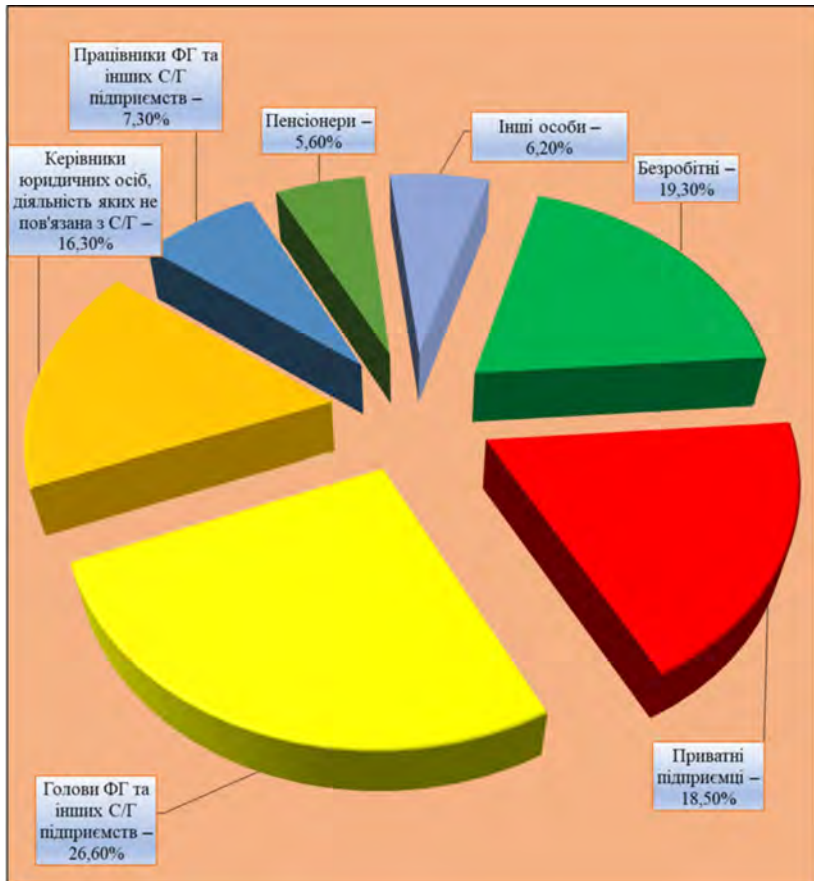

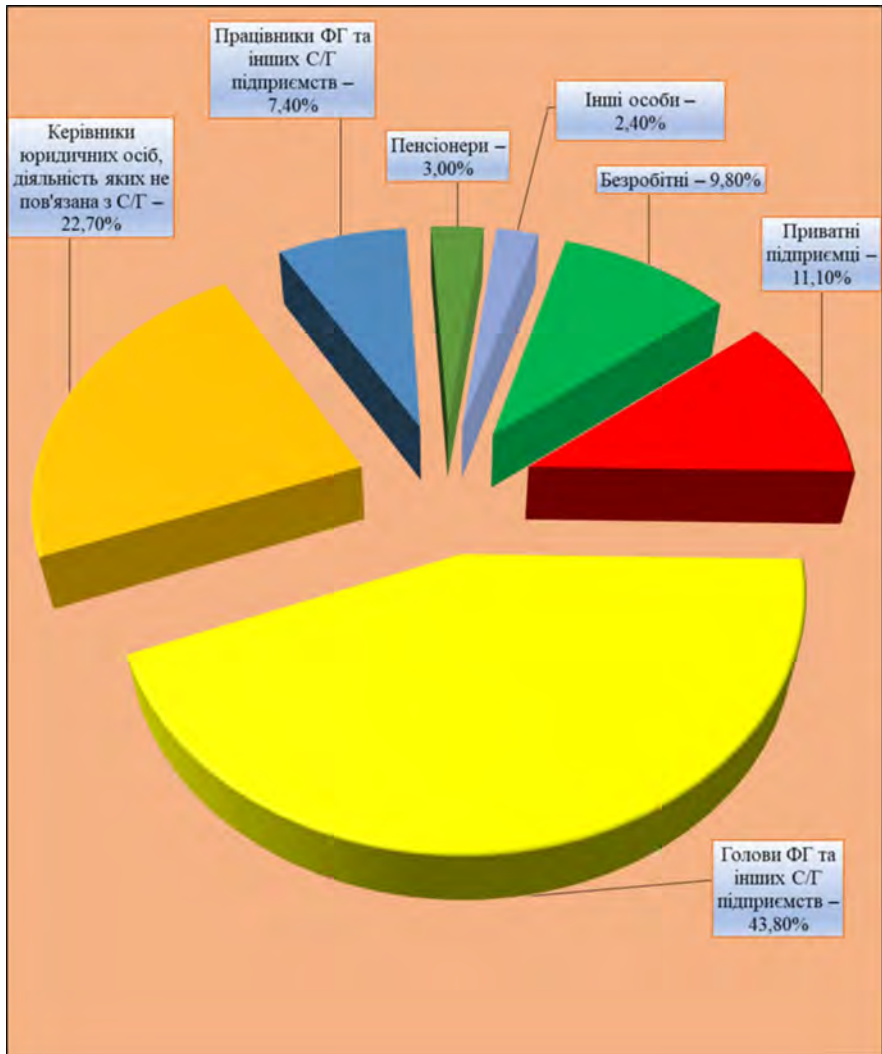
Статистика виявлених фактів самовільного зайняття земельних ділянок у 2003–2008 рр.

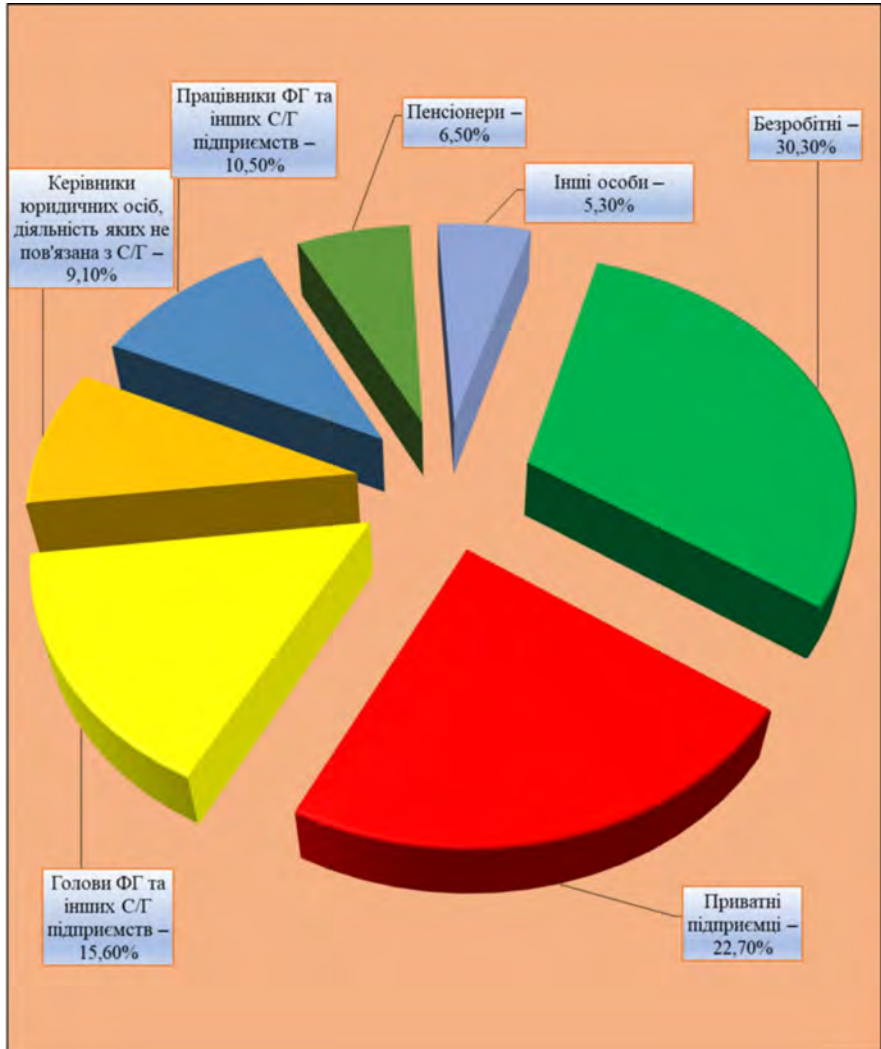
Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу
822 судових рішень за ст. 197-1 КК України

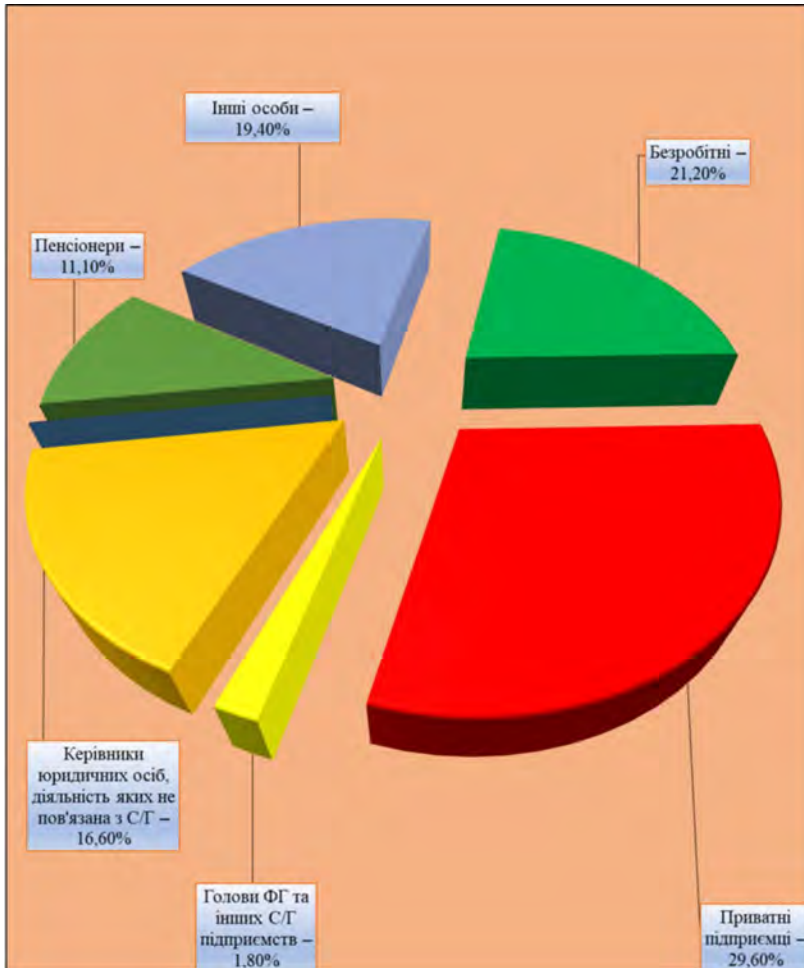
Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу
363 судових рішень за ч. 1 ст. 197-1 КК України

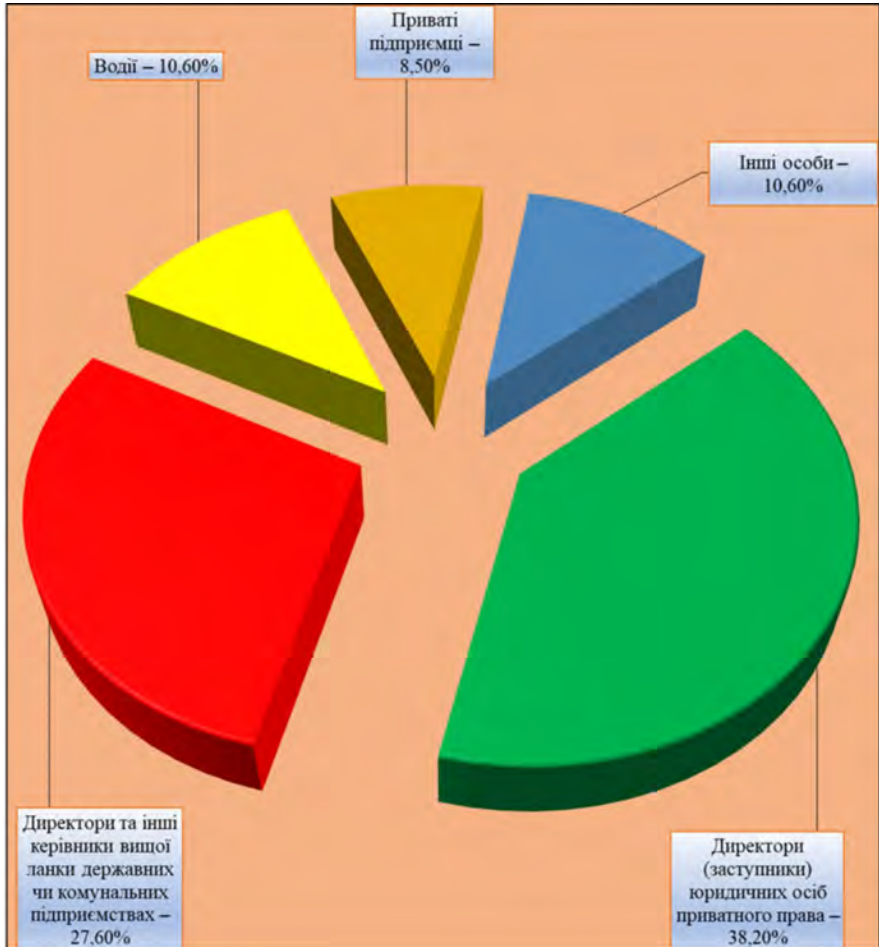
Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу
324 судових рішень за ч. 2 ст. 197-1 КК України

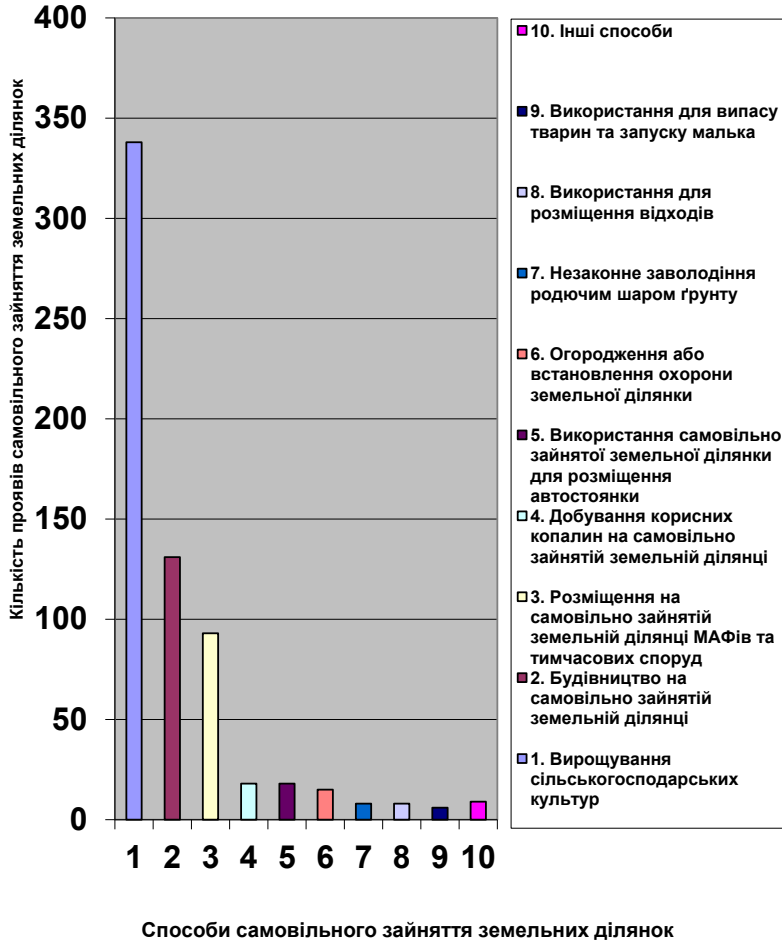
Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу
108 судових рішень за ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України

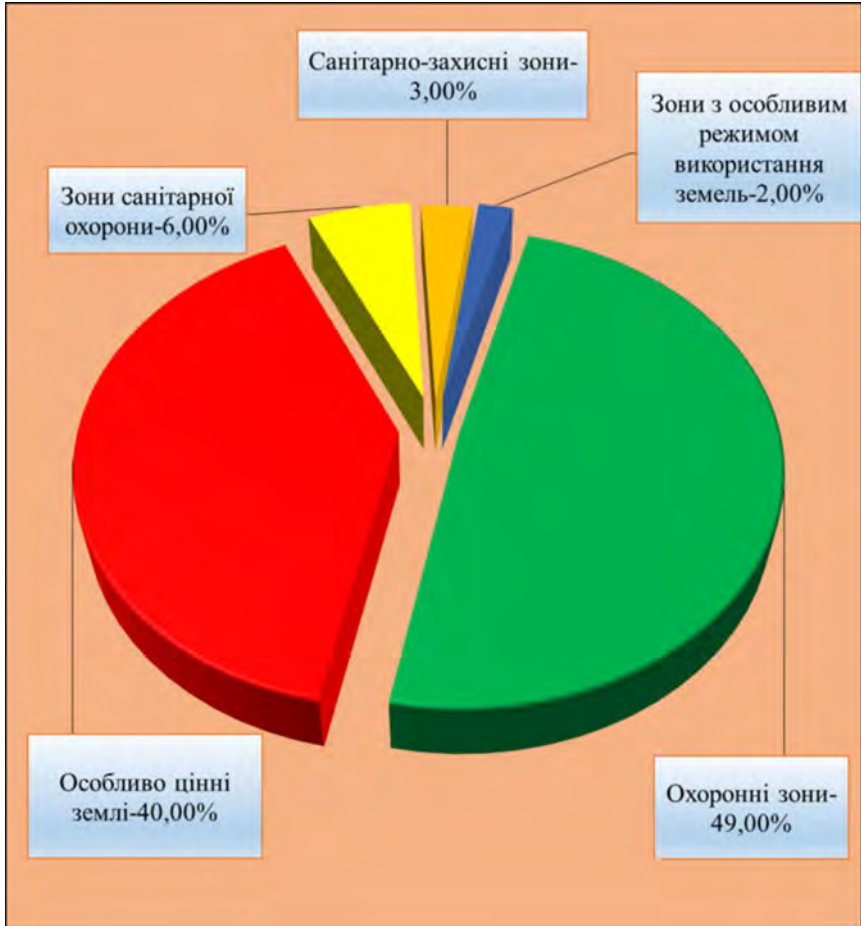
Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу судових рішень за ст. 239 КК України

Дані про способи вчинення самовільного зайняття земельних ділянок, отримані на підставі аналізу судових рішень за ст. 197-1 КК України

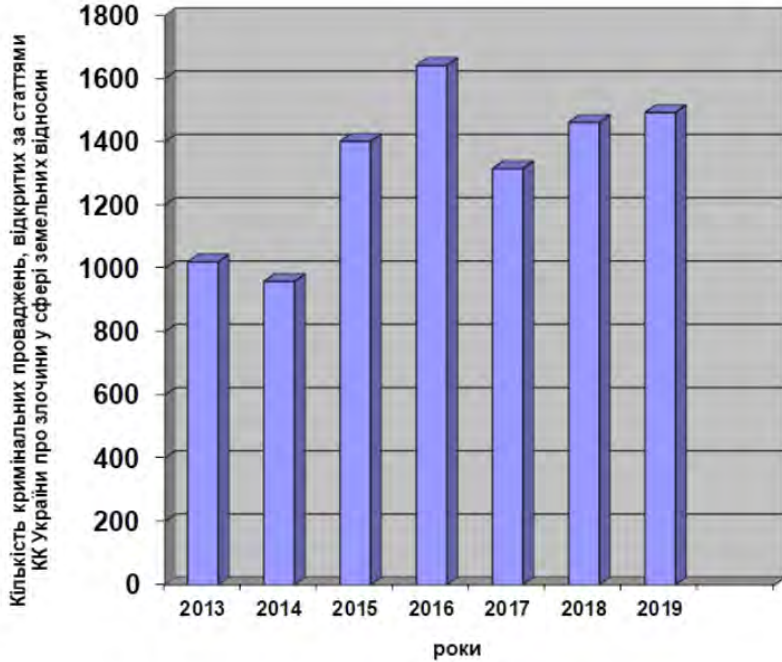

Інформація про відсоткове співвідношення земель із особливим правовим режимом, самовільне зайняття яких утворює склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України (на основі аналізу 324 судових рішень)

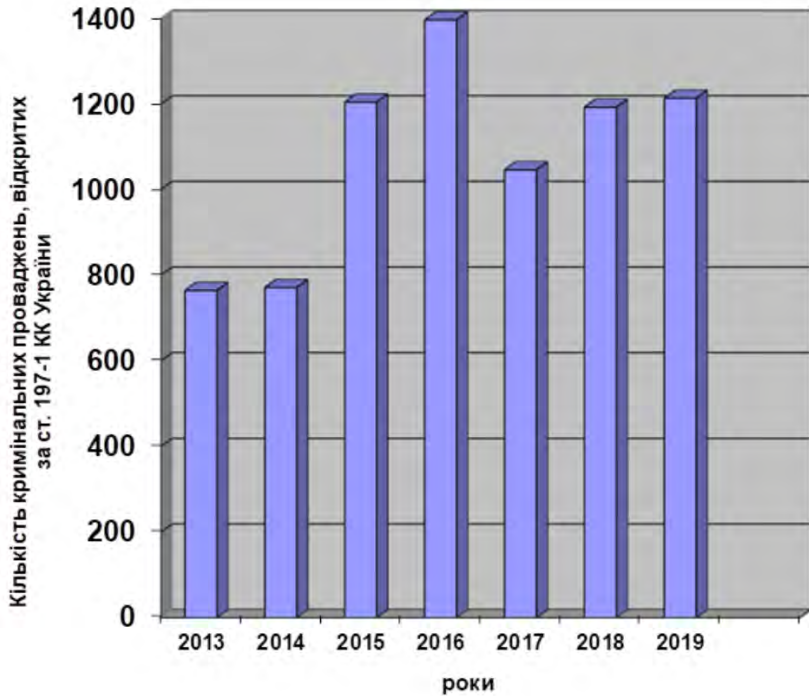

Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин, у 2013–2019 рр.²

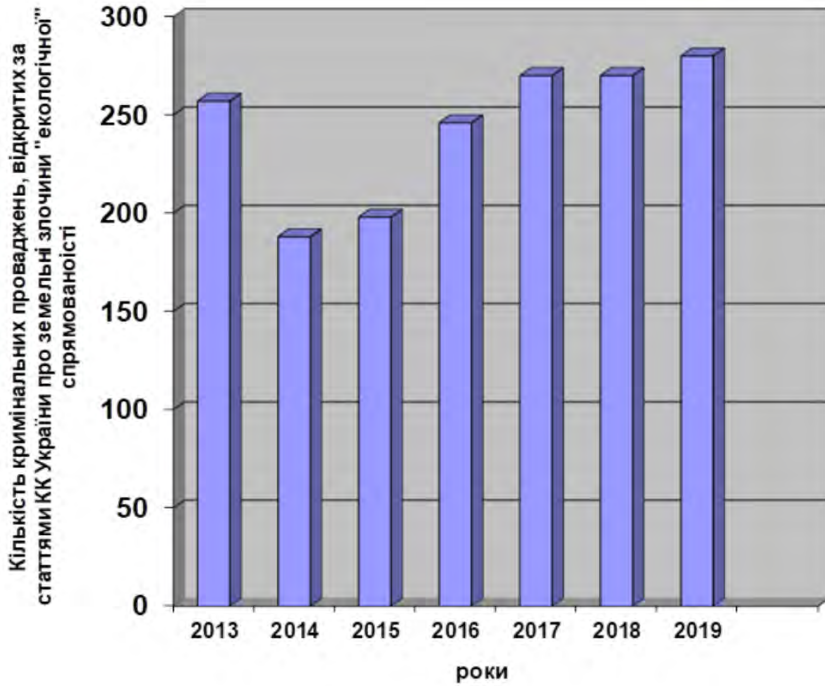

² У додатках Є-1–Є-8 наводяться дані статистичної інформації про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

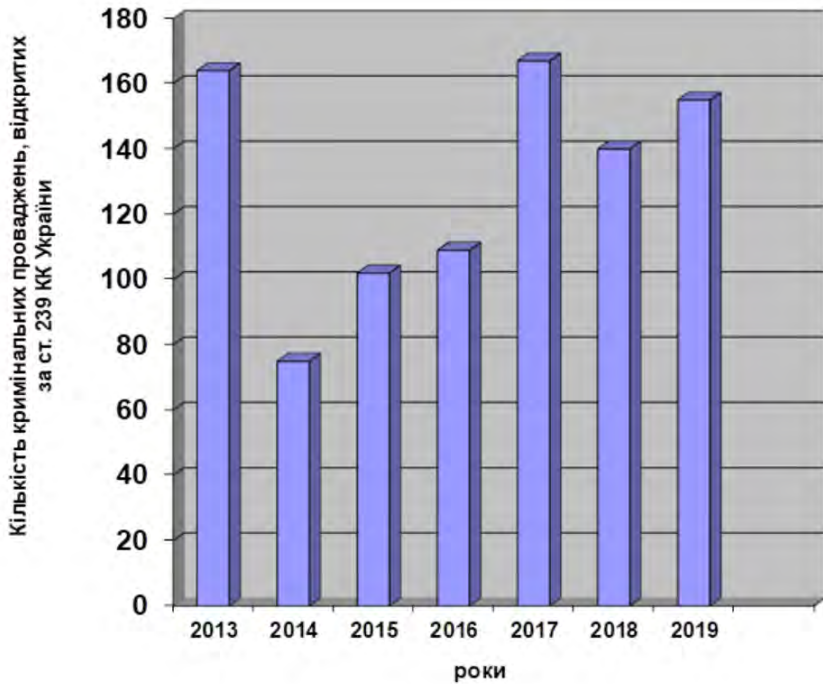
Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за ст. 197-1
КК України, у 2013–2019 рр.

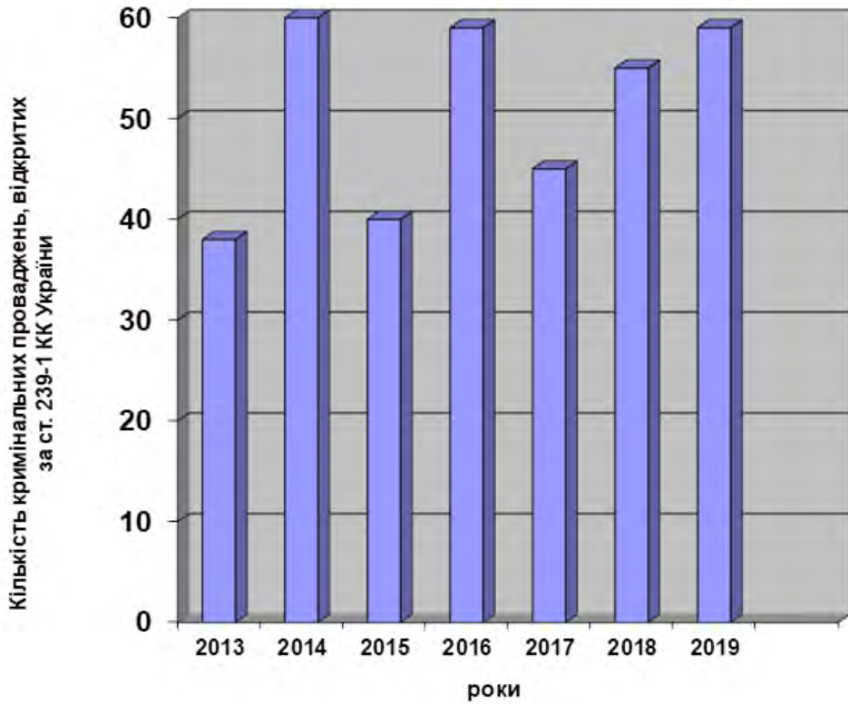
**Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за статтями
КК України про земельні злочини «екологічної» спрямованості,
у 2013–2019 рр.**

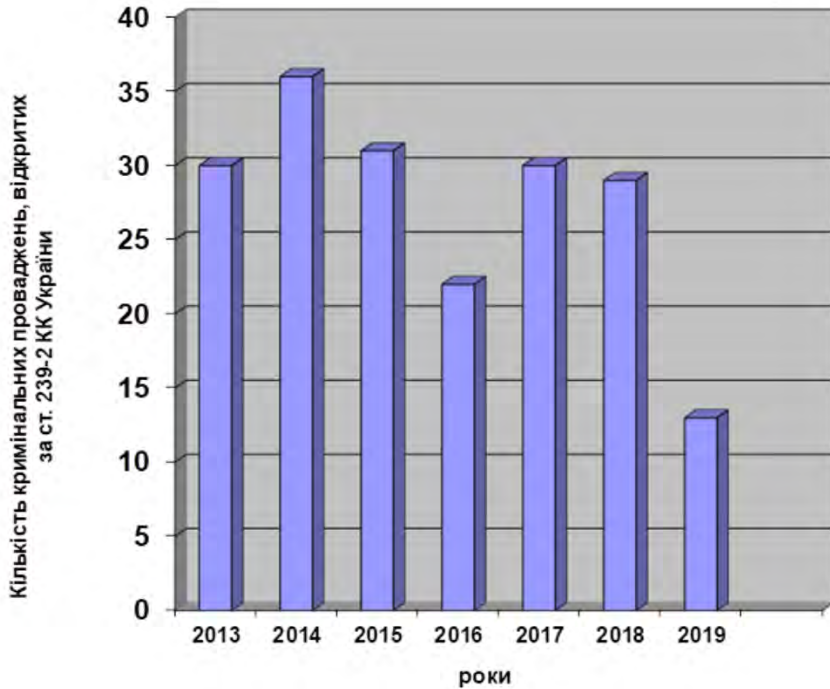
Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за ст. 239
КК України, у 2013–2019 рр.

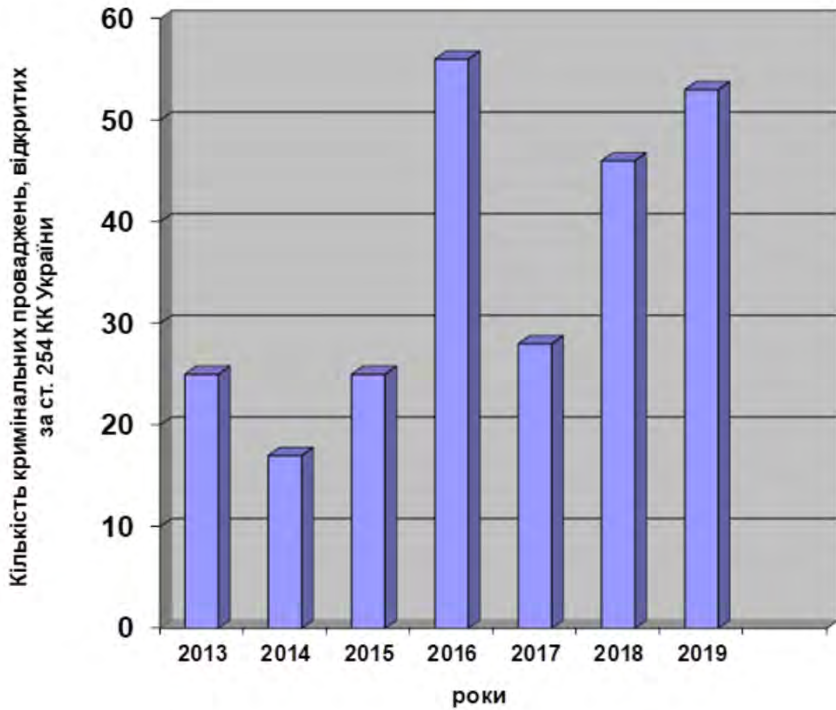
Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за ст. 239-1
КК України, у 2013–2019 рр.

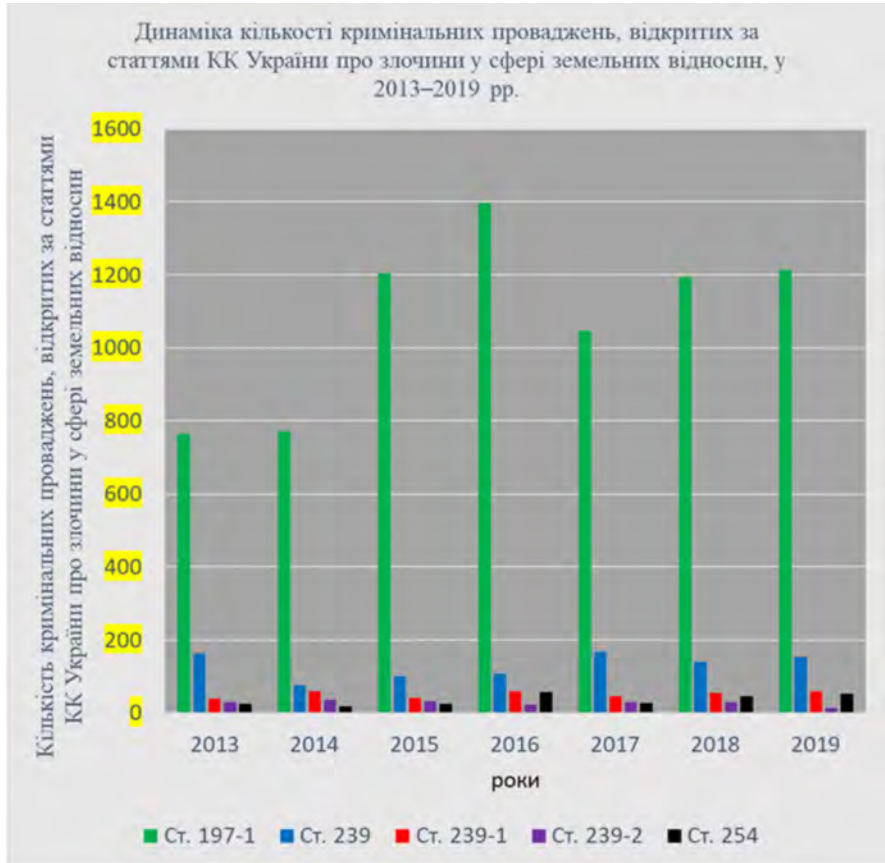

Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за ст. 239-2
КК України, у 2013–2019 рр.

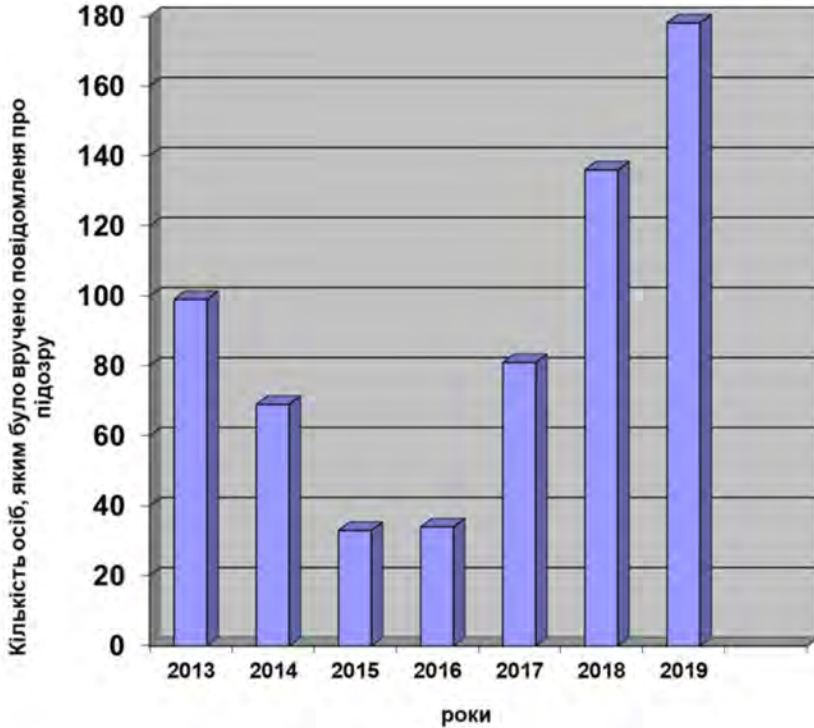
Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за ст. 254
КК України, у 2013–2019 рр.

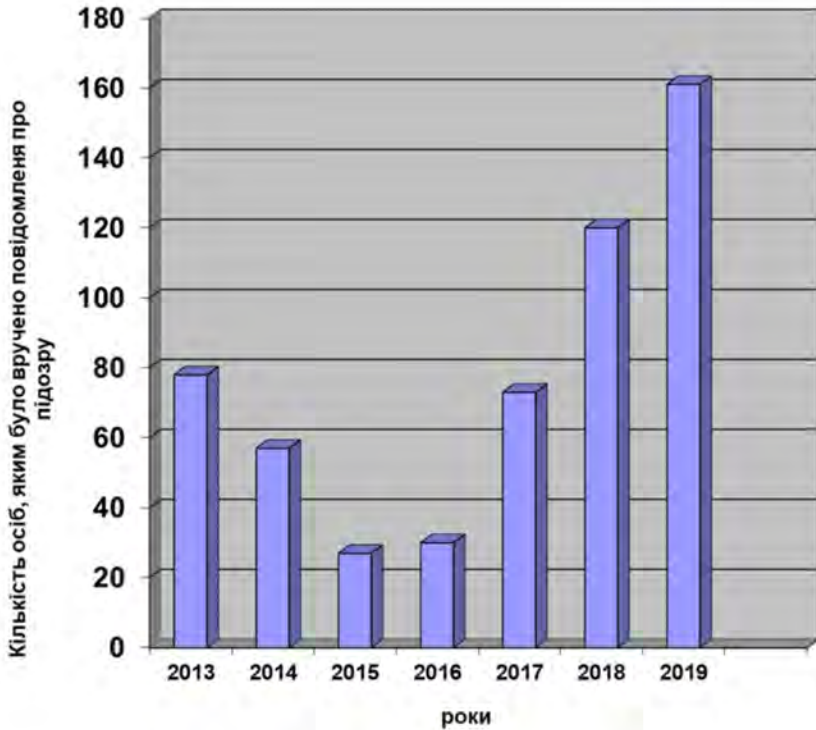

Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин, у 2013–2019 рр.³

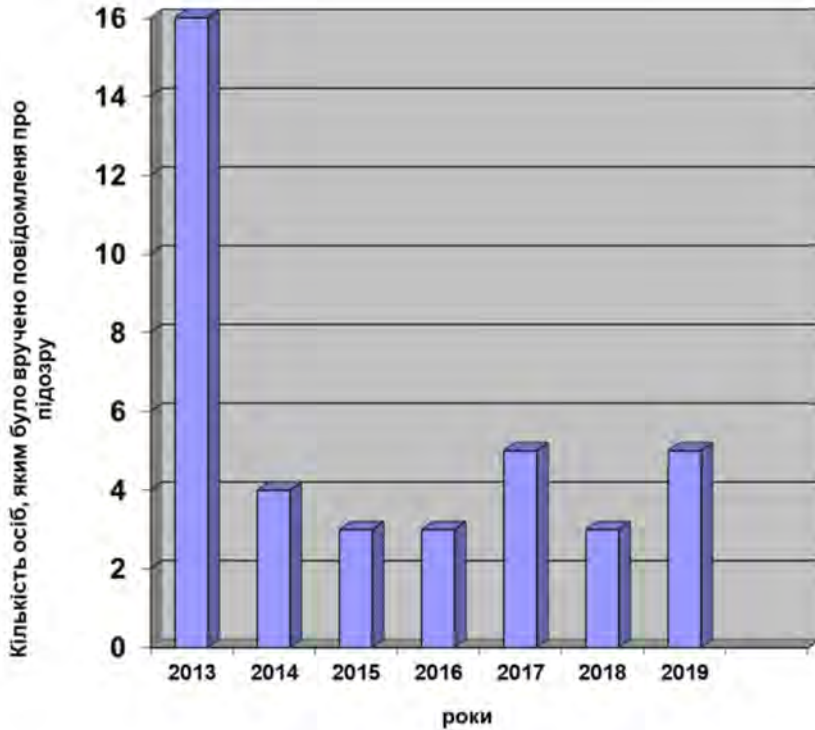

³ У додатках Ж-1–Ж-8 наводяться дані статистичної інформації про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

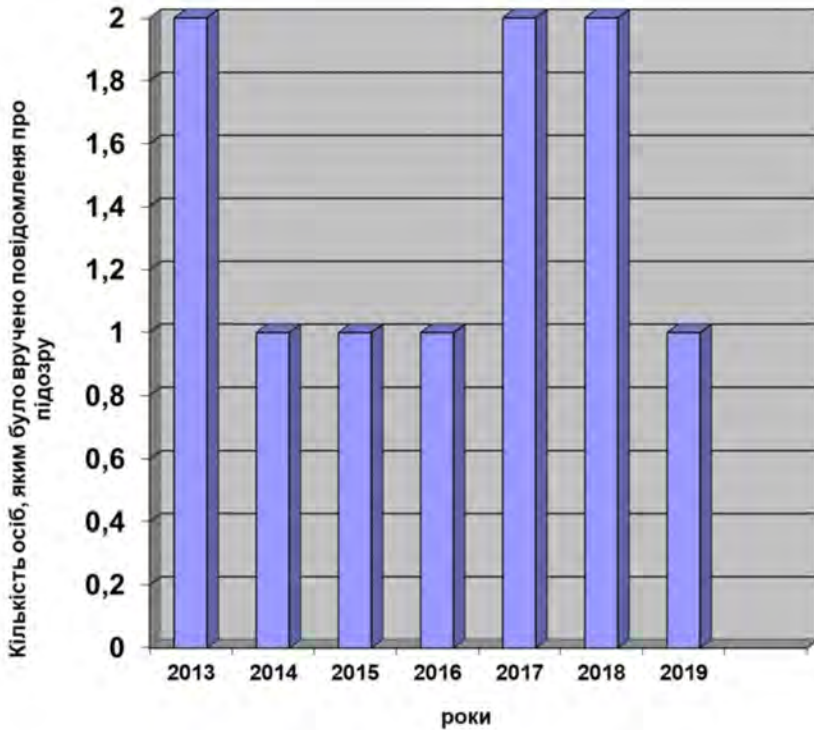
Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ст. 197-1 КК України, у 2013–2019 рр.

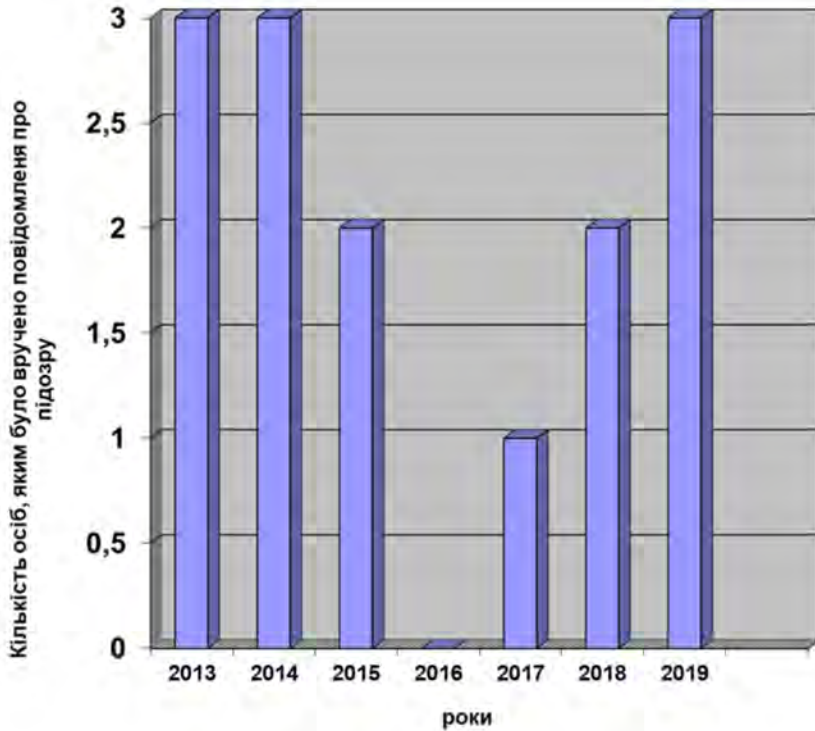
Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ст. 239 КК України, у 2013–2019 рр.

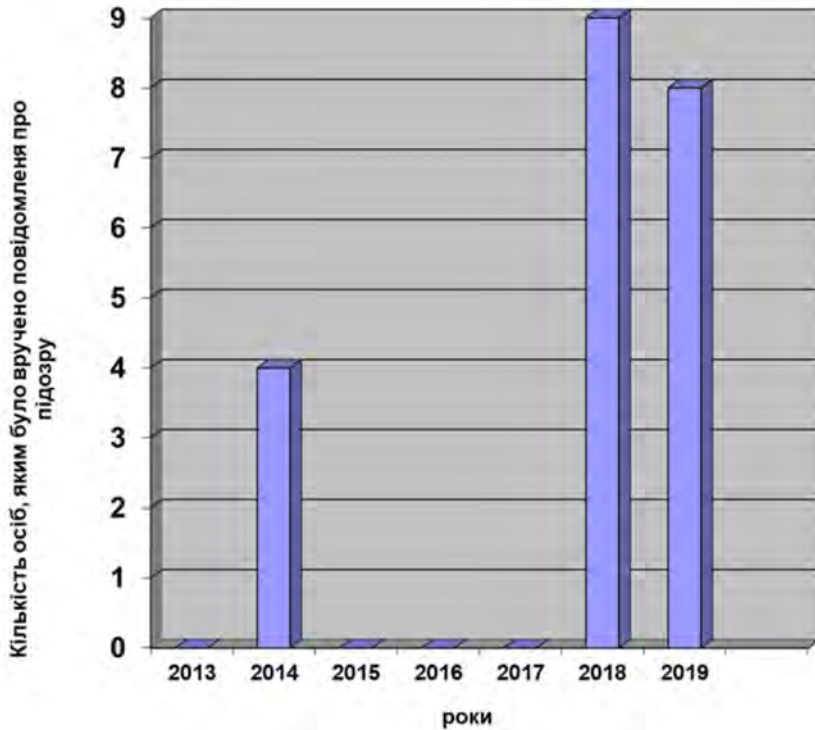
Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ст. 239-1 КК України, у 2013–2019 рр.

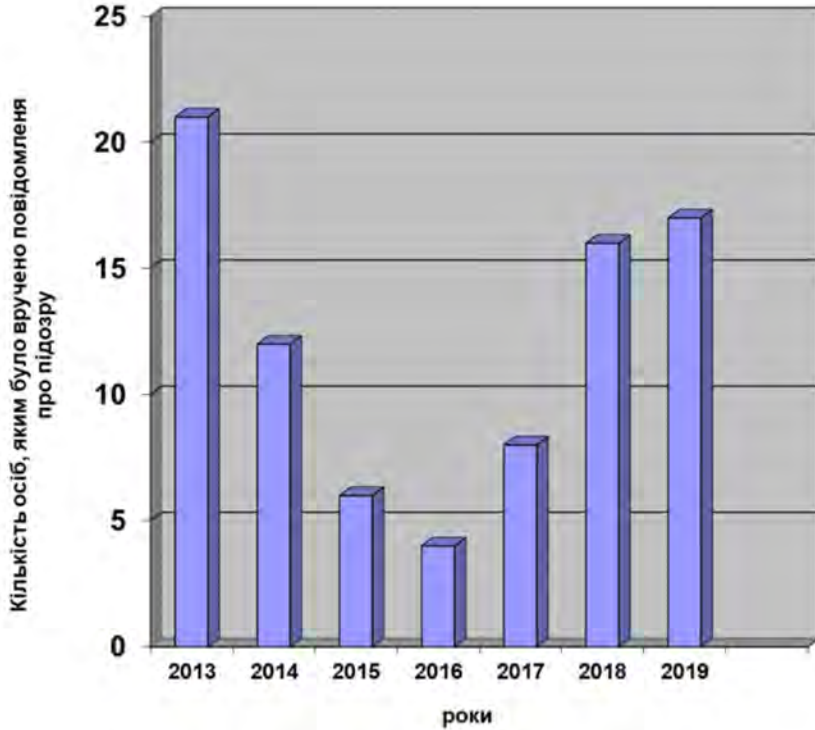
Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ст. 239-2 КК України, у 2013–2019 рр.

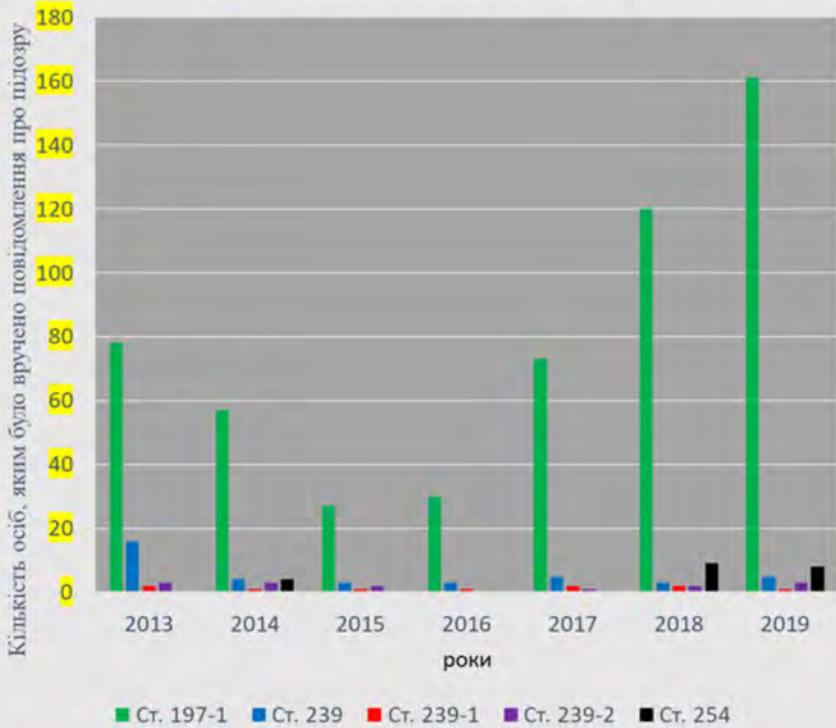
Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ст. 254 КК України, у 2013–2019 рр.

Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про земельні злочини «екологічної» спрямованості, у 2013–2019 рр.

Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин у 2013–2019 рр.

Наукове видання

Мовчан Роман Олександрович

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ЗАКОНОДАВСТВО, ДОКТРИНА, ПРАКТИКА**

Монографія

Редактор І. М. Колесникова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 20.02.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 66,96
Тираж 300 прим. Зам. № 2902/1

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>